

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1. fl. 24. An. C. 1761.

Timothei Lukács
Professoris Dairae.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

*Bibliotheca Convent. S. P. Franciscan.
Bajensis.*

HETEDIK KÖTET.

K — MAGYAR ORSZÁG TÖRTÉNETE.

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

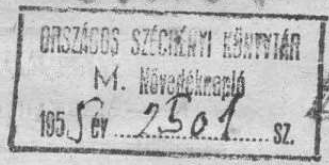
1833.

ESMERLEK TÁRA

1865

1865

288.544

NYOMTATTATOTT BUDÁNA' K. EGYETEM BETŪIVEL.

K.

K, az abcben a' betük tizenegyediké, ha t. i. az *i* és *j* külön betű gyanánt tekintetnek, a' mi hazai nyelvünkben elmulthatlanul szükségés is. A' K egy torokhang jele, melly a' nyelv hátsó részének a' gégehez való szorítása által hozatik létre; általában vastag és nehéz hangzásu, de az R, L, és N előtt állva, a' kimondásban valamennyire meglágyul. Az eredeti romai írás betűrendje nem esmeré ezen hangjelet.

KAABA I. MEKKA.

KABAI (Gellért) alsóbb oskoláit Debreczenben végezvén a' belgiumi tudományos intézeteket látogatá meg 's a' bölcselkedést, hittudományt Franekerben hallgatá, egyszersmind a' keleti nyelvek tanulásával is foglalatoskodván. Honába visszajövéen 1674-ig Kassán predikátor volt. Ekkor Debreczenbe hívaték meg, hol 1681 száraz betegségben mult ki. Munkái közül két vallásos tárgyú, de (különösen az akkori — 's részint ma is fenálló bal szokásokat ostorozó) — mély belátással írott, láta napfényt.

KABBALAH, aazz szóhagyomány, traditio. Alatta a' Zsidók majd a' profetákróli tudományt, majd az őskori regéket, majd ismét, 's ezt leginkább, a' mystica philosophiát értik. A' név nem olly igen régi; de mi a' kabbalistica philosophiát illeti, ennek eredete felett a' tudósok véleményei meghasonlanak. A' Zsidók kabbalistica titkaikat népek legrégibb korából származtatják, 's egész Ádámg mennek fel. De ha felveszük is, hogy a' Zsidóknál a' hajdanidőkben léteze némü titkos tanítás, ez egyedül az isteni szolgálat körüliekre terjedhetett ki. A' valódi philosophiai Kabbalah eredetét Egyiptomban kell keresüünk, Schetahides Simon kora olta, ki Aegyptusból Palaestinába hozta azt. Csak a' 2dik században íraték le, nehogy a' zsidó nép elszélyedésével elvesznenk. Az újabb magyarázók sok idegen tárgyat keverének bele. A' Kabbalah symbolica 's realis részekre osztatik. A' symbolica leginkább a' betűkkel foglalatoskodik, mellyeknek titkos jelentést ad; a' realrész, melly tanításokat foglal magában, ismét theoretica (elméleti) 's practica (tettlegi) részre oszlik. Amaz a' szent írást titkos traditiók' segedelmével igyekszik magyarázni, belőle a' metaphysica, és pneumatica philosophiai rendszerét állitandó fel; ez ellenben olly tudományt ígér, mellynek segítségével, csupán az isteni nevek és mondások mesterséges használása által, csudákat vihetünk véghez. A' tudományoknak újabb életre keltek óta, több tudósok adták magokat a' Kabbalah tanulására. Az újabb Kabbalisták között Morus Henrik és Knorr Christian legnevezetesebbek; az utolsó két latin negyedrért kütetbe szedé öszve mind azt, mi a' kabbalistica irományokban tudásra méltó. A' Kabbalah titkairól I. Beer Péter: „*Geschichte; Lehre und Meinungen aller Sekten der Juden, und der Kaballah.*“ (Brünn 1822, 2 köt.).

KABOLD, vár és m. város, Sopronytól $2\frac{1}{2}$ mfnyire; lakosai németek és zsidók; h. Eszterházy tulajdona. A' vár hajdani épülete már régen elenyészett; a' későbbit, a' még most is fenállót, gróf Kéry építteté. Itt szállottak meg hajdan (1670) mint vendégek Zrínyi Péter és Frangepán Ferencz, minekutána Csáktornyáról kiszorítottván, egy ideig, a' császárhoz térés és nemterés bizonytalansága közt, bajosan lappangtak volna szereszélyel. Kéry csak kevesed magokkal (hathat legénnyel) engedé várába Letérni a' hujdosókat, kicsinynek állitván kastélya belsejét a' vendégek minden cselédeinek befogadhatására. Zrínyi és Frangepán egész bizodalommal léptek a' várur hajlékába. De alig végezék üdvözleteiket, már felhuzatott a' hid, 's rabságok tudokra adaték. 54.

KABUL I. AFGANOK.

KADI, az Arabok nyelvén annyit tesz mint bíró vagy törvénytudó. A' Törököknél czime az albirónak, hogy így a' mollától vagyis főbírótól megkülönböztessék. A' kadik a' főbb rendü papság közé számláltatnak, minthogy a' török nemzet törvényeit a' próféta alkotá.

KAESTNER (Ábrahám Gotthelf), egy a' leghiresebb mathematicusok és legelmésőbb epigrammatisták közül, szül. Leipzigban Sept. 27. 1719, soha sem hallgata nyilvános oktatást. Már 10 évétől használá atyjának (prof. Leipzigban) törvényi tanító óráját, 's 11 évében több törvényhallgató ifjak vetekedő collegiumába álla. Mint tanuló 1731 oltá, a' bülcsekedésre, természet 's mennyiség-tudományra fordítá szorgalmát; tulajdon állítása szerint, főkép a' metaphysica volt igen kedves előtte. Megjegyzésre méltó, hogy az őszveadás 's kétszer kettő még nehezeére esett, midőn már a' mathesisben tett némelly előmeneteleket. Egyébiránt folytató a' törvénytudulást 's 1737 ezen tudomány candidatusává leve, noha azt a' fennevezettek kedvéért mellőzni kezdé. 1739 vetekedett, 's mathematicai, philosophiai, logikai 's törvényi tanításokat kezdte tartani. A' mathesisen kívül a' szép mesterségekkel is foglalatoskodék. Minekutána 1746 rendkívüli tanítószéket nyere, 1756 Göttingában a' leghasznosabb feltételek alatt a' természettudománynak 's földmérésnek rendes tanítójává tétetett. 1765 udvari tanácsossá lön; mint tanítónak 's az academia tanácsadójának legfényesebb időszaka voltak a' mult század hatvanos és hetvenes évei. Sok írásai közül, mellyek Meusel „*Gelehrte Deutschlands*“ ezimű munkájában 9 lapot töltenek be, 's mellyek Wolf tanítókönyveit lassanként eloszlatták, „*Geschichte der Mathematik*“ (1795) nevű könyve olly munka marad, melly szerzője hírének alatta áll, a' mint is éles elméje inkább egyes tárgyra látszék irányzottnak, mintsem hogy a' mathematicai 's physikai tudományok egészét szerencsésen öszvefoglalhatta 's előterjeszthette volna. Mint a' komoly tudományok mivélése által, színt olly híres volt elmésségéről is, melly sokszor epigrammákban ömlék ki, mellyekből a' kiválasztottak minden időben fognak tetszést nyerni. De ezek által gyakran is szerze magának bajt tudományos 's polgári életében. Meghalt Jún. 20. 1800.

KAFFA (Feodosia), Krimjának hajdan legnagyobb városa, 's a' khánnak lakóhelye, fontossága végett krimiai Konstantinápolynak neveztetett. Kereskedésének virágzását a' 13 század utolsó felétől a' 15 század végéig az itt meglepedett Genuaiaknak köszönheté, kiknek kezéből azt 1474 a' Törökök kivéék. Akkori népessége 100,000 lélekre felment. Fekvése nem messze van a' kaffai uttól, a' fekete tenger egyik nagyöblének keleti partján egy hegyoldalban. 1770 az orosz ezredes Dolgorucki rohanással foglalá el, de 1774 a' krimiai khánnak visszaadatott, ki azt 1783 egész tartományjával együtt Oroszországnak áltengedte. A' porta megerősíté ezt a' jassy-i béke-

ségben 1792. Most a' tauriai kormányáságnak fővárosa, mintegy 5000 lakossal, 1798 óta szabad kikötő, 's Krimjának fő kereskedő helye, főkép a' levantei kereskedésre nézve. Van benne görög színház, botanicus kert, könyvtár, 's a' vidékén találtatott régi emlékeknek muzeuma.

KAFFEREK, azon tartományok lakosi Afrikában, mellyek Mosambique 's a' déli Hottentottaföld között egész a' nyugoti partokig terjednek. Harczosak 's kegyetlenek. E' név, melly Hitelmentesz, az Afrika keleti partjait megszáló Araboktól, a' beltartományokba vonúlt törzsoklakosoknak adaték. Később, midőn több, az ugy nevezett Kafferekhez hasonló népek lettenek esmeretessé, a' Kaffertartomány Afrika legszélsőbb déli csücsáig terjesztették ki, 's így elég helytelenül, a' Kaffer név alatt legkülönbözőbb származatu népek képesoltattak egybe. Mióta e' hiba felfedeztetett, e' nevet csak a' déli afrikai népekről használák, kik a' negerekhez hasonlók ugyan, de még is gyanju helyett hájok van, 's színek valamivel olajbarnább. Ez értelem szerint a' Kaffertartomány déli Afrika egész alsó részét foglalja magában, a' d. sz. 16—35°, mintegy 70,000 nsz. mérf.; a' Kafferek a' Negerektől a' feketebarna népekhez teszik az átmenetelt; nagy, izmos, jólalkotott, egészséges emberfaj. A' Hottentottáktól, nemre rokonaiktól, leginkább világosabb testszínek által különböznek. Neger kalibákban lakoznak, 's Fetischitizetlők. A' Kaffertartomány keleti- bel- 's nyugoti részekre oszlik. —cs.

KAFTAN, amaz esmeretes török nemzeti köntös, melly hálórúhához hasonlít, 's többnyire fejedes színű, halványsárga virágokkal, pamut vagy selyem szövétből készítették, 's néha drága bőrrel béleltetik. Illy Kaftanokat szokott a' török udvar keresztény követeknek, 's más személyeknek ajándékozni, kik iránt különös tisztelét akarja bizonyítani. Sőt a' követek, ha csak nyilván megengedve nincs nekik nemzetek ruhájában fellépni, kénytelenitnek, audientiák alkalmával, kaftant ötenni. —cs.

KAGYLOK. Földinél a' csigásoknak egy csoportját teszik, különben pedig a' csigá állapot általjában értetnek alattók. Ezek többnyire kemény, mézsnemű, tulajdon házokkal borított, lágy, egyes állatok. Legszokottabb nevek csiga. Bennek két főrészt különböztetünk meg, a' borítékot 's az abban lakó állatot. A' boríték velek születő természeti rész, melly eleinte gyenge, utóbb sok mészföld járulván hozzá, megerősödik, keményedik, tekervényei is utóbb szaporodnak, a' mint az állat nagyobbra nevedik. Borítékjokat, vagy mint némellyeknek tetszik; csigájokat, tekenőjüket magokkal hordozzák, erősen hozzá ragadnak; vagynak azonban azt elhagyni is tudók. Nevezetesek ők csudálatos alkotásokért, csigájoknak szépségéért, melly kellemetes színeket játszik 's rendre jegyekkel bővelkedik. A' forró ég alatt szebb színűek a' csigák. Vagynak száraziak, folyamiak, taviak, partiak, tengeriek. A' fergeknek Földi szerint ezen harmadik rende igen bővelkedik nemekkel és fajokkal, 's általjában négy rendre osztatik fel, az elsőbe, a' soknyilásu vagy sok hejju csigák tartoznak, a' másodikba a' két hejjuak (kagylók szoros értelemben), a' harmadikba az egyhejjuak, meghatározott tekervényekkel, a' negyedikbe az egyhejjuak határozatlan tekervényekkel. Nevezetesebb fajok p. o. a' gyöngytermő mia, a' ritka és drága Dione Venus, az óriás Kama, mellynek borítéka 6 mázsát is nyom, a' gyöngytermő Mitil, a' bibor szakálu 's szövetre jó szálu Biborc csiga; a' festéket adó bársonyesiga, a' megehető kerti csigabiga; a' jövendőelő holdcsiga; a' hajókat 's töltéseket rongáló fafurdancs.

—j—a.

KAHIRA, (azaz a' győzedelmes), főváros Egyiptomban, a' világ legnagyobb városainak egyike. A' Nil keleti partján, homokos

síkságban fekszik, és egymástól meglehetősen távolságra lévő 4 részekből áll, Ó-Kahira, Bulak, a város kikötője és Uj-Kahirából. A vár széke a basának. A tulajdonképi városnak, a kerteken és növényföldeken kívül, $3\frac{1}{4}$ órányi kerülete, 31 kapuja, 2400 rendetlen, kövezetlen utszája, mellyek éjtszaka a várososztályok végénél elzáratnak rendetlenség elkerülése végett, 46 keresztutja, 38 szugolyutszája, 25,840 nagyobb részint téglából épült lapos tetejű háza vagyon 200,000nél több lakosokat számlál, kik Muhamedanusok vagy Arabok, koptus keresztények, Mamelukok, Görögök, Syriaiak, Örmények, Europaiak, Zsidók 's a' többi. A kősziklán épült vár, hol a' 276 láb mélységre kivájt Jósefkut vagyon, lakása a basának. Kahirában 80 nyílvános ferdő, 300 mecset, 2 görög, 12 koptus és 1 örmény templom, 36 zsinagóga, sok selyem-, camelot-, szőnyeg-, puskapor-, bőr-, vászon- és kartongyárok számlálhatnak. A város kereskedése igen fontos, minthogy középpontja az Europa, Középtenger, Ásia, és éjszakkéleti Afrika között lévő mindenféle kereskedésnek. Vaygon itt továbbá egy muhamedanus főiskola, könyvnyomó intézet, 25,000 kötettel bíró könyvtár, és egy telegraph vonal, az 55 mérföldnyi távolságra lévő Alexandria felé, melly által a' tudósítások 40 percz alatt megjönnek. Szomszédságban van egy 317 boltos vízvezetés, és Bulak helység, Kahira kikötője, hol a' hasa költségén egy intézet áll fen 100 nevendék számára, és egy könyvnyomó műhely. 1798 a' Franciaáktól bevétetett. (L. EGYPPTOM).

KAIMAKAN, a' Törököknél a' nagyvezér helytartója, ha az távol van, meghalálozott vagy letétetett.

KAISERSLAUTERN (Lautern, város a' Lauter folyam mellett, 2363 lakossal, a' hajdani alsó Pfalzban, azon ütközetről híres, mellyben (1793 November 29 's 30) a' braunschweigi herczeg ama' francia sereget, melly Landau megmentésére a' hegyeken keresztül akara törni, két napi véres csata után megverte. Nevezetes azon ütközetről is, mellyben Hohenlohe-Ingelfingen herczeg a' francia armáda bal szárnyát szinte itt meggyőzte. — A' lunevillei békekötés által e' város Franciaországhoz juta, de később Bajorországhoz visszacsétt.

Sz. E.

KAKAÓFA. Déli Amerikában egész erdőik vannak belőle. Az Éjszakamerikaiak szinte használják ezen fát. Legnagyobb magassága 50 láb; törzsöke $\frac{1}{2}$ láb átmérőjű, fája fejr és könnyű, kérge durva, barna, levelei hasonlítanak a' cseresnyefáiéhoz. Gyümölcse dinnye idomu, 6 ujjnyi hosszú, 3—4 ujjnyi vastag, fen hegyes, 10 kiálló hegygel és sok szemölcsel. A' gyümölcs eleinte zöld, utóbb sárga, végre veresded színű; felső kérge alatt egy vastag, sárga 's belől fejr, gyengéd bőr van. Ebben 5 kakaóbab, mindenik sorban 6—8 bab, mandola nagyságu, de valamivel vastagabb. A' babokat rostos hus köti össze, minden babnak kemény, barna, fényes haja van 's könnyen törő violaszínű magva. A' gyümölcs leves, ize kellemes, savanyu, élesztő; az olajjal bővelkedő mag pedig keserű. Az Amerikaiak megtaníták a' Spanyolokat, mint kell kakaó, cukor, vanília 's perui balsamból csokoládét csinálni. Az Indusok ma is edények gyanánt használják a' külkergét (haját), leveleit pedig kosárfonásra vagy házfedésre. Kakaóvaj a' kakaóbab kisajtott szaponidom olaja. Ezen babot a' „*Theobroma Cacao* vagy *Th. bicolor*“ termi.

—j—a.

KAKASVIADAL, népgyönyörködtető mulatság, mellyet jól táplált, oktatott, 's lábaikon sarkantyukkal fegyverkezett kakasok szereznek, mellyek egymás ellen felingereltetvén, kettőnként összebocsáttatnak 's mindaddig vivnak, mignem valamelyik a' csatahelyen páráját kiadja. A' kakasviadatok, mint innepélyes közmulatság-

gok, elsőben Themistocles rendelése által nyertek lételt. Aelianus azt beszéli, hogy midőn Themistocles a Görögöket a Persák ellen vezérelte, 's azok két — történetből viaskodó kakast sokáig néztek volna, megszólítottának Themistocles által, hogy ő nekik annyival is nagyobb kötelességek volna a csatákban elszántan küzdeni, mivel ezen állatok is, mellyek sem honért sem szabadságért nem vivnek, utolsó csep véreikig védelmezik önmagokat. Ennek emlékeztére, minekutána az ellenségben diadalmaskodott, azt rendelé ama nagy vezér, hogy minden évben tartassanak nyilván kakasviadalok. A későbbi nemzetek közül az Angolok különös szenvedéllyel gyakoroltatják 's nézik ezen inkább szánakozást gerjesztő mint gyönyörködtető látványt; a mi a köznép (mert jobbadán csak ez által nézetik) fonák érzéseinek, 's a művészeti tökéletesülés mellett hátra maradó erkölcsi mivelődés hiányának csalhatatlan bizonyága. 54.

KAKERLAKOK (Albino, fehér neger, blafard, leukaethiops, dondo) régente a panamai földszorulaton 's a Gauges torkolatjainál találtattak, 's mint különös emberfaj irattak le, most Europa több részében talátnak, mint Schweiczban, Sabaudia Chamouny völgyében, Franciaországban, a Rajna vidékein; Tirolban 's más hegyes helyeken is vetettek a természetvizsgálóktól észre. De különös emberfajának hibásan vélték a régiek. Szoros vizgálatok azt bizonyítják, hogy a kakerlakság nem egyéb betegségnél, melly minden éghajlat alatt 's minden időkorban megtámadhatja némellyikét az embereknek, sőt az állatokat is, mint egereket, tengeri nyulakat. A kakeriakok holt sápadt fejeded színűek, 's a valódiilag fehér emberektől nem csak ráncos bőrök által különböznek, hanem veres szemeikkel is, mellyeken a fekete festék hibázik. Ez az oka, hogy szemeiket napfénynél fel nem nyithatják egészen. Holdvilágnál 's homályosban meglehetősen jó látásuak, innét csak éjelenként szoknak kimenni 's Linnétől és néhány követőitől „Éjeli ember”nek nevezettek. Ha négerektől származtak, gyapjúhajokat megtartják, ha keletindusoktól nemzödtek, kevesbé kondor hajuk; bőrök kellemetlen színet mindig bírja hajok is. Testeknek hiányos kifejlődése mellett elméjük is rendkívül gyenge; alkatjuk erőtlen, agyok ostoba, nemzőik 's a nemzet nagyságát, mellyhez tartoznak soha sem ütök fel, a legokosabb nevelés mellett is buták maradnak. Nemzésre ritkán alkalmazatosak; ha pedig olyanok, gyermekeik szinte, mint ők, gyengék, buták, kakerlakok lesznek. A kakerlak nevezet vetetik szorosabb és tágabb értelemben. Mi tágabb értelemben adók eddig magyarázatját; szorosabb értelemben Albinóknak neveztetnek, a csupa fejérek, kakerlakoknak a barna bőrűek, melly fejeir foltokkal szigeteltetik be. Schlegel bizonyítása szerint találtattak az albinók között viszonyilag nagy elmetehetségűek, kik valamelly tudományos esmeretre képesek voltak jutni. A kakerlak nevezet Indiában eredt, hol egy bogárfaj, nevezetesen a „Blatta gigantea” neveztetik úgy, melly bogár az erdőkben él, három ujnyi nagy lesz, 's a bogárgyűjtemények disze. Színe homályos vagy setétbarna és fénylő, szárnyfedelűi rókaveresek és sárgások. —j—a.

KÁKONI (Péter), első napfényt Herceg-Szólóson látott. Hit-tudományra adván magát, minekutána a külföldet is meglátogatta, 's haza térve predikatori hivatalt nyert: foglalatosságaitól szabad idejét főkép a történetírásra fordítá. Szorgalma sikerét azonban csak Czirus királynak verskebe foglalt történetét által szemlélheté honunk. A munka ugyan már 1549 készült, de csak 1674 nyomtattatott ki Debreczenben; utóbb mindazáltal több ízben sajtó alá került.

KALAMATA, falu Moreában, kastéllyal, a koroni tengeröbölben, 1821 April. 6ika óta Tripolizza bevételéig a görög kormány üléseinek első helye. (L. GÜROGLAZADÁS).

KALAND (hibető, Calendae-től), a' 13 században Németország több vidékein létesült Laiok társasága, kik minden hónap elején bizonyos helyeken (Kalandházak, udvarokban) öszvejövének, kimult rokonaik 's barátjaik lelkeikért imádkozás, 's érettek lelkimisére pénzbeli áldozattevés végett. A' gyűlést lakoma rekeszté be. A' tagok Kalandtársaknak, 's ha papok valának, Kalanduraknak neveztettek. A' jámbor czélt később egészen elfeledték, csak a' lakomázás maradt divatban, míg végre a' társaság, mint kicsapongásokat szülő alkalom, eltörülteték. Innen szokták a' Németek a' szüntelen vendégségeket vadászó emberről mondani: Egész héten keresztül kalandozik (*Er kalandirt die ganze Woche*). Alsó Szászország némelly vidékein Kalandák neve alatt ma is tartatnak még innei lakomák, nevezetesen az egy kerületbe tartozó papság évenkénti gyülekezetei, 's Berlinben egy Kalandudvar találtatik, melly most várostömlöczül szolgál. Braunschweigban még most is létez egy Kalandtársaság, mellynek tagjai (papok 's tanítók) a' bekövetkező szünnapokon, a' körökbe tartozó hivatalokat, szabad választás által, fentebb hatóság befolyása nélkül, magok töltik be, 's egy rövid vasárnapi isteni tisztelet rendes üdlésére köteleztetés mellett, pénzben 's természetnyekben bizonyos jövedelmeket huznak. —cs.

KALANDOK alatt közönségesen olly viszontagságok értetnek, mellyek váratlan 's egyszerűs mind rész vagy névettelve féltékeny jelenetekben mutatkoznak 's ábrázoltatnak. Azonban különböző időkben többféle értelmet is tulajdonítottak a' kaland szónak, melly szerint az, néha valami természetellenes és idomtalan nagyság; néha csudás mese, mellynek még költészi igazlehetősége is hibázott; néha valamelly ritka bohóság 's vakmerően végzett vállalkozatok kifejezésére használtaték. Az illy (kalandos) tettek hősei **KALANDOROKNAK** neveztetnek. Ha azt nyomezzuk, mint támadott légyen a' kalandok észfogata: visszavezettünk azon időkorba, mellyben a' csatákat és szerelmet egyiránt tüzesen obajtó bajnokok, czélok elérhetése végett a' viszontagságok minden nehézségeivel megküzdöttek; azon századokba, midőn az erejében büszke férjfiu, híréért, hazájáért, kedveséért 's vallásáért lángzó kebellet, mindeket kész volt feláldozni. 54.

KALCKREUTH (Fridrik Adolf, gróf), porosz tábornagy a' fekete és vörös sarsend vitéze 's a' többi, született Eislebenben 1737, atyját korán veszté, 1747 Uj-Salzába a' morva atyafiak seminariumába adaték, honnan később Berlinbe egy francia nevelő intézetbe jutott. 1751 katonává lett, 's a' Garde du Corps-nál nyert szolgálatot. A' hét esztendő háboruban, mint Henrik herczeg segédje fényesen tünteté ki magát, 's lépcsőről lépcsőre egész generalságig hágott, míg 1788 ban grófnak nevezteték. A' francia háboruban, mellyet ő maga helyben nem hagyott, ügyességgel párosult bátorságot bizonyíta. 1793 Mainz-ot ostromlá, 's Julius 22kén e' város capitulatioját irá alá. Möllendorf győzelméhez Kaiserslautern-nál Majus 23, 1794 tetemesen járult, mert a' Pirmasens felé előnyomuló francia seregsztályt végkép elszéleszté. Ő volt, ki azután a' Francziákat Zweibrückenből kiüzé, 's egész Saarlouis-ig nyomult. 1795-nek vége felé a' pommerni seregek főkormányát vévé át, mi után 1806-ikban thorni és danzigi kormányzóvá 's a' loyasság főfelügyelőjévé választaték. Összel a' Thüringenben fekvő fő-sereggel egyesült, de a' jenai 's auerstaedti ütközetben részt nem vón, mivel osztályja az utósereghez tartozott. October 15 királya nevében fegyverszünést javalt, de a' mellyet Napoleon el nem fogadott. Erre a' király K-nak mintegy 12,000 főből álló sereggel Magdeburgon keresztül Odera folyam felé vonult. Lefebvre francz. marschalltól Mart. 17. 1807 óta ostromoltatott Danzig védelmezését,

hol a' főhatalmat Manstein helyett K. vevé fel, olly belátással 's vitézséggel vívte, hogy minékutána a' város (51 nappal a' minák megnyitása után) tovább nem védhető magát, Martz. 24kén olly becsületes feltételek engedtettek neki, millyekben ő egykor a' mainzi francz. őrsereget részelteté. [Jun. 25., 1807 Berthier-vel Tilsitben a' Porosz- 's Franciaország közötti fegyverszünetet létesíté; ezután Talleyranddal a' békét is ő köté Julius 9kén. Minek utána tüstént tábornagynak nevezteték. Januariusban 1810 a' király Berlin kormányozójává tevé 's ugyan annak jókívánását Napoleon egybekelésére a' főherczegnével, Párisba ő vívte meg. Az utolsó háboruban K. gróf volt breslauer kormányzó. 1814 Berlinbe visszatért, hol a' kormányzást újra átvévé, 's Junius 10. 1818 kimult. Ritka lelki 's szivbeli sajátságokkal bírt; e' mellett elmés 's mint ember 's hős egyformán tiszteletre méltó férfi volt. Fiától K. Fridrik gróftól, költőtől 's Musák barátjától, azon nevezetességek kiadását várhatjuk, mellyeket atyja hagyott.

KÁLDY (György), Nagyszombatban szül. 1578. Tanulmányit Romában végezvén 1598 a' Jesuita rendbe lépett, de csak alig érkezvén meg hazájába, a' Boeskey zendülés alkalmával Erdélyből társaival együtt száműzeték. Ekkor Bécsbe ment; későbbben olmtüzi hittanító, nem sokára pedig Brünben a' papujonezok oktatója, honét nevendékeivel együtt Steyerba Leobiába helyezteték által. Innét Nagyszombatba hívaték iskolaigazgatónak, későbbben pedig az általa építetett pozsonyi tudományos intézeté lön, 's mint illyen végezte életét 1634ki Oct. 30. Munkái közül, mellyek mind vallásos tárgyak, legnevezetesebb a' sz. irás (biblia) fordítása, melly először Bécsben jött ki 1626, félréth. 's azóta már több kiadást ért.

KALENDÁRIOM, az idő elosztása évek, hónapok, hetek és napokra; különösen pedig ezen elosztás feljegyzése. A' régi Romaiaknak nem lévén olly időjegyzékek, mint nekünk, a' pontifex maximus minden hónap első napján kikiáltá a' hónapot a' benne eső innepekkel és az új holddal (calare); innét Calendae és Kalendárium. Az idő első elosztásaira a' természet visszatérő jelenetei nyujtának alkalmat. Az egész csillagos égnek 's vele a' napnak látszó naponkénti megfordulása a' föld körül, szülé az idő napokra osztását. De mivel a' napok száma nagyon megszorodott, csak hamar szükségesnek tartaték valamelly nagyobb időmérték, melly több napokat foglalna magában. Ilyent a' hold változásaiban találtak; midőn azt minden 29—30 nap alatt visszatérni szemlélnék, 's így támadt az időnek már nagyobb elosztása hónapokra. Hanem hosszabb idő mulva ezt is nagyon öszvehalmazódottnak láták, 's ennél fogva még nagyobb időmértéket tartának szükségesnek. Ezt a' napnak a' naputon tetsző esztendőnkénti megfordulásában a' föld körül találák. Különféle, alább bővebben említendő tévedések után azt a' tapasztalást tevék végre, hogy a' nap ezen látszó utját 365 napnál valamivel több idő alatt befejezi, 's ezen időközt napévek vagy csupán évek nevezék, melly ismét az előbbi időmértékek szerint, hónapok és napokra osztatott. Minthogy azon befolyás, mellyel a' napnak a' naputon járása 's ezzel öszveköttött távozása agyunktól, a' földre 's a' föld minden vidéki lakosainak foglalatosságaira bírt, felette fontos volt: természetesen magára kellett e' jelenetnek az emberek figyelmét vonnia, 's így történt, hogy minden — valamennyire mivel — nemzet az évet fogadá el legnagyobb időmértéknek. Legelsőben, hihető, a' Phoeniciaiak, azután az Egyiptomiak 's utóbb a' Görögök használák ezen időszámolást, kiktől az más népekhez is elterjedt. Hanem az esztendőnek hónapok és napokra osztása elejente nem leheté igen pontos, mert ez hosszas és figyelmes vizsgálatot kívánt. Ennél fogva a' legrégebb nemzetek kalendárioma csak

igen tökéletlen lehete. Hanem nekik ez is elég volt, e' szerint 'tis tudván gazdasági foglalatosságait elintézni. A' nap járását egyezésbe hozni a' holdéval, legelsőben a' Görögök törekedtek. Ők 12 $\frac{1}{2}$ földköri holdfordulatot számítottak egy napévre, 's hogy a' hónapok megszakasztását kikerüljék, 12 hónapos évet 13 hónapossal váltattak fel szünet nélkül. Solon látván ezen elosztás hiányát, 29 $\frac{1}{2}$ napra határozá a' hónapot, 's így 29 napos hónapra 30 naposat következete. De ez által még mindig nem hozott pontos egyezésbe a' hónapok időközé az esztendő felvett idejével, 's ezért csakhamar új rendtelenségeknek kellett előállniok. Tetettek ugyan időről időre javalatok a' megigazításra; hanem mégis csak Meton és Euctemonnak sikerült a' pontossághoz valamennyire közelíteni az által, hogy 19 esztendei időközt verének fel, melly idő alatt a' holdujulások megint az év ugyan azon napjaira kerülnek (mert 19 napév meglehetősen pontossággal tesz 235 holdujulást (1. KERESZÁM)). Ezen időszámolás, mellyet a' Görögök K. e. 433 fogadtak el, olly nagy helybenhagyásra talált, hogy Athenében egy felállított táblába arany betűkkel vésetnék; a' honnét azon szám, melly azt mutatja, hány esztendő mult legyen el a' folyó 19 éves időszakban, aranszámnak nevezteték. Azonban a' 19 éves időszak még 6 órával hosszabb volt kelle-ténél. Ezen hiánynon 102 évvel később Calippus igyekezék segíteni, ámbár annyira nem ment, hogy az évszakok kezdete mindig egy meghatározott napra essék. A' Romaiaknál első királyok Romulus esztendő hozza dívatba 10 osztállyal vagy hónappal, mellyek közül 4, nevezetesen Martius, Majus, Quintilis és October 31, a' többiek pedig, ugymint Aprilis, Junius, Sextilis, September, November és December 30 nappal bírtak. Azonban mivel átlátá, hogy ezen számolás nem elégséges az esztendő kiegészítésére, még annyi napot tüzdelt közbe, a' hány szükséges volt a' következő esztendő elejéig. Felváltója Numa Pompilius eltörlé e' számolást, még 50 napot teve hozzá, 's a' kerekszámot szerencsétlennek tartván, a' 30 napos 6 hónapból egy egy napot elvett, 's így az 56 napból két új hónapot képzett, mindegyiket 28 nappal, 's Januarius és Februariusnak nevezé. Így lön az évben 12 hónap és 350 nap; 's hogy ezen év a' nap járásával egyeztetben tartassék, a' Görögök módja szerint közbe tüzdélések történtek. Az utolsók a' papokra valának bízva; 's mivel ezek a' status szükségéhez vagy az ő magánhasznokhoz képest igen önkényesen bántak velek, elégedetlenséget 's kedvetlenséget okoztak csakhamar. Mind e' mellett majdnem a' köztársaság végéig tartá ezen számolás. A' Romaiak kalendáriomának egészen tulajdon szerkezete volt. Ők ugyanis a' hónap három bizonyos napjának neveket adtak; az első nap ő nálók mindig Calendae nevi volt; Martius, Majus, Quintilis (Julius) és October hónapokban a' 7-ik, a' többiekben az 5-ik nap Nonae volt, 's ama' 4 hónapban a' 15-ik, valamint a' többiekben a' 13-ik Idus. Ezek szerint következőleg határozták meg a' többi napokat: az említettektől vissza felé számláltak, bele számítván azon napot is, mellynél a' számlálást kezdték. Ha például Martius 3-kát akarták megjegyezni, tudni kellett, hogy Martiusban a' Nonák 7-dikre estek, 's így amaz 5-diknek nevezték a' Nonák előtt; ha Januarius 8-kát akarták említeni, melly hónapban a' Nonák 5-dikre az Idusok pedig 13-ra esnek, az természetesen 6-ik lett a' januariusi Idusok előtt; ha végre Idusok után esett napot kellett megjegyezni, azt vetették ki, hányadik az a' következő hónap Calendái előtt. A' megirt számlálásmód hiányossága miatt annyira jött végre a' dolog, hogy a' kalendáriom Cicero idejében majdnem két hónappal későbbre tevé a' tavaszi éjnapgyenlőséget (Cicero Atticusához írt levelei 10-ik könyvének utolsó levele szerint az akkori kalendáriombeli Majus vége felé még nem mult el

a' tavaszi éjnap egyenlőség). Hogy ezen rendetlenségnek eleje vetesék, Julius Caesar a' Város épít. után 707, midőn a' dictaturát és pontificatust átvévé, Romába hívá Sosigenes görög csillagvisgálót, a' ki Marcus Fabiussal készíté el azon időszámolást, mely alapítójáról Julius kalendáriomának nevezteték. Ebben a' fő javítást az tevé, hogy a' tavaszi éjnap egyenlőség ismét visszatetett Martiusra. E' végre November és December közé két hónapot tüzetek, úgy hogy ezen év (annus confusionis) 14 hónapos lön. A' napok száma meghatározására a' Görögök módja használtatott, azaz 365 $\frac{1}{4}$ nap; a' hónapok száma pedig és nevei megtartatának, kivéven, hogy Quintilis, e' javítás okozójának tiszteletére ezentul Juliusnak nevezteték. Mivel pedig $\frac{1}{4}$ nap a' polgári időszámolásba fel nem vetetheték, azért 4 évig várakoztak, mikorra az $\frac{1}{4}$ egész napot teendő volt, 's ezt azután Febr. 23 és 24-ke közé tüzték. Ez a' nap szökőnapnak, 's az év, mellyben az közbe tüzeték, szökő évnék neveztetett. Ez a' kalendáriom volt divatban a' Romaiaknál birodalmok enyészteig, 's minden országok keresztyén egyházi szerkezetében K. sz. u. 1582-ig. Az utolsóban az innepek is öszve voltak szöve ezen számolással. Hanem itt a' husvétii innepek miatt tekintettel kellett lenni a' hold járására. A' Zsidók Nisan (Martius) 14-kén ülték meg husvétjokat (Pascha); a' keresztyének is ugyan azon hónapban, hanem vasárnapon. Mivel azonban a' keresztyén husvét a' zsidó paschával néha öszveesett, keresztyéneinek pedig nem igen tartott e' fontos innepet a' zsidókkal együtt ülni: ezért a' nicaei egyházi gyűlésen K. u. 325 az végeztetett, hogy a' husvét mindig a' tavaszi éjnap egyenlőség után következő első vasárnapon innepeltessék, melly egyenlőség akkor Mart. 21-kére esőnek vetetett. Mivel tehát e' szerint a' husvét innepének kiszámolása a' hold járásán alapul: e' végre Me-ton 19 éves holdkerekszáma fogadtatott el, melly szerint az esztendőnek 365 $\frac{1}{4}$ napja van, 's a' holdújulásoknak minden 19 év után ismét ugyan azon napokra kell esniek. Hanem a' hold kerek számával e' képen egyesített Julian év helytelensége, midőn az éjnap egyenlőség valódi belépte megvisgáltatott, csakhamar világosságra jött, mert annak 365 $\frac{1}{4}$ napja, az év valódi hosszát 11 perczel felülmulja. Ezen 11 perczel tehát minden Julianévben korábban esett az éjnap egyenlőség ideje, úgy hogy a' 16 században Mart. 21-kéről 10-dikére vonulna vissza (azaz már 10-kén valóban beállott, a' helyett hogy 21-kén történt volna, mikorra a' kalendáriomban tetetve volt). Lili Aloiz veronai orvos tehát egy tervet készíte a' kalendáriom megigazítására, mellyet halála után a' testvére nyujta be XIII. Gergely pápának. Ez annak fogatba tétele végett számos főpapokat és tudósokat hívá öszve; 1577 minden catholicus országlók elfogadák a' javalatot; mellyre Gergely egy breve által minden cathol. országokban eltörlé a' Julian-kalendáriomot, 's helyette az újat hozá be, mellyel most Gergely- vagy megigazított kalendáriom, avagy új stylus név alatt élünk, amaz már most ellentételben ó stylusnak neveztetvén. Az igazítás ebben állott: 1582 Oct. 4-ke után az időszámolásból 10 nap kivettetett, úgy hogy 4-dike után mindjárt Oct. 15-ke következett. Tovább minden századik esztendő, mellynek az ó stylus szerint szökőnek kell lenni, ezentul csak köz-év marad, kivéven a' 4-ke, azaz: 1600 szökő év maradt, 1700, 1800, 1900 közév, 2000 pedig ismét szökő év lesz. Ezen határozatban a' napév 365 nap, 5 óra, 49 percz és 12 másodpercznyi hosszúságnak vetetett. Zach, de Lalande és Delambre újabb vizsgálatai rövidebbre teszik ugyan 27 másodperczel a' tropicus napév közép hosszúságát; hanem szükségtelen az olvasót figyelmessé tenni az ebből származandó hibára, melly csak 300 év mulva teend egy napot. A' protestansok ezen igazítás után is megtarták Julius kalendáriomát

1700-ig, mely évben ők is elfogadák az új stylum, hanem úgy, hogy húsvét határnapjául azon napot tevék, mellyre a' tavaszi éjnap egyenlőség után következő első holdujulás astronomiailag esik. Azonban ez a' szerkezet is eltéréseket szült; 1724 's 1744 a' cathol. húsvétja egy héttel később esett a' protestansokénál. Ezért 1777 az innepek kiszámlálására Gergely kalendárioma vétetett be általános birodalmi kalendárium név alatt (az, mi a' mai kalendáriumokban az epochák közt megigazított kalendáriumnak neveztetik), hogy a' protestansok és catholicusok a' húsvét innepét, 's az ettől függő változó innepeket egy napon üljék meg. Anglia az új stylum 1752, Svédország pedig 1753 vevé be; az ő ma már csak Oroszországban van divatban, 's most 12 nappal különbözik az újtól. Franciaországban a' revolutio alatt új kalendárium rendeltetett a' nemzeti gyűlés végzete által 1793 Nov. 24. Ezen évszámolás határidejűl az 1792-ki őszi éjnap egyenlőség pontja vétetett, (melly a' parisi délvonalon Sept. 22 délelőtti 9 óra 18 perc 's 30 másodperczre esett) ugymint azon nap, mellyen az új köztársaság első végzete kihirdtetett. Ezen kalendárium szerint az év 12 hónapból állt, 's minden hónap 30 nappól; hogy pedig az év kiteljek, végéhez minden évben 5 's a' szüköben 6 pótló napot (jours complémentaires) függesztettek. A' szüköveket, milyen minden negyedik évben előfordult, Franciade nevé különös időszak szerint határozzák meg. Hetek helyett 3 részre (decade) osztának minden hónapot, tiz napot számlálva mindegyikre, valamint az ő egyéb elosztásai is a' tizedes rendszeren alapultak. A' hónapok nevei úgy választatának, hogy származtatások által egyszerűmind az évszakokat is kimutatták, nevezetesen ősszel Sept. 22 — Dec. 22. Vendémiaire, szüret hónap (Oct.); Brumaire, ködhónap (Nov.); Frimaire, dérhónap (Dec.); télen Dec. 22 — Mart. 22-ig: Nivóse, hóhónap (Jan.); Ventóse, szélhónap (Febr.); Pluvióse, Esőhónap (Mart.); tavasszal, Mart. 22 — Jun. 22-ig: Germinal, csirahónap (Apr.); Floréal, virághónap (Maj.); Prairial, réthónap (Jun.); nyáron Jun. 22 — Sept. 22-ig: Messidor, aratáshónap (Jul.); Thermidor, hévséghónap (Aug.); Fructidor, gyümöleshónap (Sept.). A' decade-ok 10 napja így nevezteték: 1. Primidi, 2. Duodi, 3. Tridi, 4. Quartidi, 5. Quintidi, 6. Sextidi, 7. Septidi, 8. Octidi, 9. Nonidi, 10. Decadi. E' volt a' nyugvó nap. Ezen kívül az egész évben minden napnak külön neve is volt, de nem szentektől véve, hanem a' gazdasághoz alkalmaztatva 's az időhez, mellybe a' nap esett, például: Vendémiaire 7-dike Carotte, azaz sárgarépa nevet viselt. Ezen kalendárium Napoleon parancsára a' senatus végzete által 1805 Sept. 9. eltöröltetvén, újra a' közönséges keresztényen (Gergely) kalendárium vitetett be egész Franciaországba. A' zsidó és mohammedanus kalendárium szerkezetéről l. Bodetól „*Erläuterung der Sternkunde*“ (3 kiad. Berlin, 1808, 485 és köv. l.). A' Gergely stylum szerint való kalendárium kiszámítás példáját l. Gehler e' czimű munkájában: „*Physikalisches Wörterbuch*“ (a' régibb kiad. II. köt. 724 's köv. l.) A' kalendárium történeteit legtekélyesebben adá elő Busch „*Handbuch der Erfindungen*“ (Eisenach, 1814, l. 152 és köv.) 's Gebelin „*Histoire du calendrier*.“ Vannak astronomiai kalendáriumok is, mellyek közé tartozik prof. Bodetól az „*Astronom. Jahrbuch*“, melly még most is folytatattatik. Ide tartoznak továbbá a' parisi „*Connaissance des tems*“ a' londoni „*Nautical almanac*“ 'sat. A' száz éves kalendáriumok közt, mellyek száz évre nyujtanak kalendáriumi átnézetet, legjelesebb Fritsché (Quedlinburg, 1801). A' magyar kalendáriumok közt említésre méltók: A' Nemzeti kalendárium“ (Trattner és Károlyi tulajdona). Ez emelkedett ki

legelsőben a' bitang idő jegyzékek és próféták 's vásárlajstromok sorából, hasznos esmereteket ohajtva terjeszteni. Utánzása ennek „Landerer Nemzeti kalendárium”a. Még nemesebb színbe öltözött a' magyar kalendárium a' „Hazai Vándor”ban (szinte Trattner és Károlyinál) 's utána Landerernél a' „Honni vezér”. — Normalis, avagy általános kalendáriumnak azon kalendáriumi táblák neveztetnek, mellyek akármelly időre való kalendárium készítésére szükséges adatokat, 's az e' részben előforduló problémák megfejtését foglalják magokban. Ezeket Gehler fenemlített utmutatása a' kalendáriumi kiszámításra jó formán szükségtelenekké teszi.

KALI I. ALKALI.

opq.

KALIFA vagyis helytartó nevet viseltek szerénységből, a' buzgó híveken testi és lelkiép uralkodott Mohammed utódjai. Ennél fogva kalifaságnak neveztek a' diákozó történetirők ezen fejedelmeknek Ásiában az Arabok által alapított birodalmát is, mellyet a' vallási lelkésedés által felhevültek, kevés század lefolyta alatt annyira megnagyobbítottak, hogy kiterjedése a' római császárságét sokkal felülmulná. MOHAMMED (I. e.) halála után, ki mint isten követje, a' legfőbb egyházi és világi hatalmat megszerzé magának népe felett, Abdallah Ebn Abu Koafas löa utódja, 's mint ilyen, annak helytartója, vagyis kalifa. Ez, ki Abubekr, azaz „a' szűz leány atyja” melléknévet is viselt (minthogy leánya Ajedscha, csak egyedül maga volt Mohammed hölgyei között, ki még szűz korában, szeplőtelen kebellet jutott annak birtokába) győzedelmeskedett Mohammed rokonán 's vezéren Ali vezéren, és a' Hegira II évében (Kr. u. 632) mint első kalifa, uralkodni kezdett. Vitéz hadvezérének Kalednek segítségével, minden belső ellenségeit legyőzé, 's a' Koran akarata szerint, fegyverének hatalma által a' szomszéd nemzeteket is esmeretére bírá az igaz hitnek. Ezen jelszóval: „Megtérés vagy adózás!” rontott be legelsőben is Syriába, önkényes harczolókból álló roppant serege, melly az első csatában ugyan győzdelmeskedett, de későbbben a' Görögök által több ízben megfutamatott. Minekutána azonban Bosra erősség, árulás miatt a' mohamedanusok kezébe jutott, magokat ebben megfészkelve, Kalad vezérlése alatt Damaskust is megszállák 's bevévük, megvervén Heraclius császár két nagy seregét (633, Heg. 12). Abubekr végakarata szerint, ki csak egy évig volt a' proféta helytartója, ennek második veje, Omar lett második kalifa. Ez, Kaled helyett a' szelidebb érzésű Obeidahra bizá harczosainak vezérlését, 's a' Hegira 17 évében (Kr. u. 638) egész Syriát meghódította. Midőn Jerusalem önmegadást ajánlani kinszerítették: személyesen megjelent Omar az alkudozásnál, melly ezentul a' meghódított keresztények 's mohamedanusok között történt egyezségeknél mindenkor példa gyanánt szolgált, 's a' kölesönös viszonyok, lehetőségig szerinte határozottak meg. Epen oly szerencsés volt Egyiptomban egy másik vezér, Amres, ki két év lefolyta alatt az egész tartományt a' kalifaság hatalma alá vetette. Omar nevezteték elsőben Emir al Mumenin-nek (az igazhitűek fejedelmének), 's ezen czim minden utóbbi kalifákra is átszállott. Omarnak egy boszuálló rabszolga által történt meggyilkoltatása után, (643, Heg. 23), az általa halálos ágyán kinevezett férjfiak tanácsa, Ali elmellőzésével Osmant avagy Othmánt, a' proféta vejét választá kalifaságra. Ennek uralkodása alatt óriási nagyságra nevedezett az Arabok birodalma; de a' személyével való meglegedetlenség lázadást szüle, mellyben életét veszté. Utána, mint negyedik kalifa, Ali, szinte a' proféta veje, következett. El-lenei által Othman gyilkosának hirdettetve, szüntelen belső háborúságokkal keltett küzködni, 's minekutána töle tartományai is elpártolának, irigyeinek töre által veszté el életét, a' Heg. 40 évében (Kr. u. 660). Ő nem volt tudományos mivelődés nélkül. Esmeretes erkölcsi

mondásai és az úgy nevezett Giafa voltak dolgozásainak legjelesb szüleményei. Fiának, a' szelid és békeszerető Hassannak, nem volt kedve a' neki ajánlott kalifaságot a' nyughatatlan Moawijah ellen védelmezni; de méltóságáról lemondása nem oltalmazható meg azon méregtől, melly, hihető, ama' bűnök fia által nyujtatott neki. I Moawijah, a' proféta városából Medinából, az ő addigi helytartóságába Damaskba helyezé át a' kalifaságot, Heg. 54 évében. Ő vele kezdődik az ommajahi kalifák sora, melly nevét ezen nemzetség, az ő ős-atyjától yevé. Ő eltökélé a' byzantiumi ország végpusztulását, 's fiát Jezidet, Konstantinápol ostromlására küldé, mellyel azonban ennek a' Heg. 49 (669) évében fel kellett hagynia. Jezid, atya halála után a' kalifaságra jutván, Hosseinnel és Abdallahval 's ezeknek pártosaival hosszasan küzködött, 's Medinát, melly Abdallah kalifának elismeré, kiraboltatá; egyedül Hossein nemzetségét kíméltetvén meg, kinek személye már előbb, az ő akarataj nélkül meggyilkoltatott. II Moawijah, Jezidnek szelid gyermeke, önkényt lemondott az atya halála után (683) felvált kalifaságról, 's minthogy utódjának senkit sem nevezett ki, többen igyekeztek a' tartományok igazgatói közül, kalifaságra emelkedni. Ezt Damask választása szerint omajahi I Mervan nyéré el, ki egész Syriát és Egyiptomot csak hamar ismét meghódította. De Khorasan székhé elszakasztá magát a' kalifaságtól 's a' nemes Salemet választá magának fejedelmül. Soliman Ebn Sarad hatalmas pártot képezte mind a' két kalifa ellen, de Obeidallah-tól megveretett. Mervannak azonban hit alatt meg kellett ígérnie, hogy a' kalifaságot Jezidre, Kaled fiára hagyándja; 's mégis Abdalmeleket nevezé utódjának. Ekkor felzendült Mokthar, de Abdallah mellékkalifa által megveretett, a' miért ez Abdalmelek előtt félelmissé lön, ki, hogy ellene szabadon hadakozhassék, II Justinianus császárral 50,000 arany adófizetés mellett békeséget kötött. Most Abdallah ellen indítá hadát, két ütközetben diadalmaskodott, 's bevév Mekkát ostrommal, melly alkalommal Abdallah is halva maradt. Végre egyesité az előbb annyira feldarabolva volt kalifaságot. Ő volt a' kalifák között első, ki pénzeket veretett. Meghalt a' Heg. 86 évében (705). Fia 's utódja I Walid alatt meghódíták az Arabok keleti Chowaresmiát, Turkestant és éjszaki Galatiát (710). Ennek testvére 's felváltója Soliman megszálatá Konstantinápolyt, de hajóserege a' szélvész és görögtűz által kétszer elpusztított. Még halála előtt (718), meghódolt neki Georgia is. Követője II Omar, jószívűsége miatt, az ellenpárttól méreg által öletett meg; az általa kalifává rendelt II Jezid pedig, kedvesének általa okozott halálán annyira elbusult, hogy bánatában meghalt, Heg. 104 (723). Testvérének, Heschamnak, Zeid Alide Hossein unokája, tette kétséssé a' kalifaságot. Ez láb alól elmozdították, de az Abbassidák felemelkedése újabb félelemre adott okot. Hescham alatt határ szabaté a' Saracenek nyugoti előnyomulásának Martell Károly által, ki az ő seregeiket Toursnál (732) és Narhonenél (736) felkonczolá. A' bujalkodó II Walid, egy évi uralkodása után megöleték (743). III Jezidnek 's Abbassid Ibrahimnak szint illy rövid országlását II Mervan (az al Hemar melléknevű) foglalá el, noha az általa méltóságától megfosztatott 's későbbben a' tömlöczben kivégeztetett Ibrahim, Abul Abbast rendelé utódjának. Ennek nagybátyja tehát, Abdallah, fegyvert ragadott a' bitorló kalifa ellen, 's két csatában leve győzedelmes, melly utóbbiban maga Mervan is halva maradt, Hegira 133 évében. Ezzel végződik az omajahi kalifák sora. A' dühösködő Abdallah egy összegyülés alkalmával az egész Omajah nemzetséget kiirtá; csak kettő szabadulhata meg közülök. Az egyik, Abdorrahman, Spanyolországba futott, hol a' független Cordova kalifaságot alapítá; a' másik, Arabia egyik szegletében vonta meg magát, hol kalifának

elesmertetett, 's maradéka még a' 16 században is uralkodott. — Abul Abbas kora halála után, testvére Abu Gíafar vette át a' kormányt, ki saját nagybátyjában versenytársra talált, de rajta diadal-maskodott, 's al Mansor (győzödelmes) melléknevet nyert, dicsőítetve egyszersmind Armenia, Cilicia és Cappadocia meghódítása által. Ó építé Bagdad városát a' Tigris folyó mellett (Heg. 145, Kr. u. 764), hova négy év múlva a' kalifaságot is áthelyezé. Mekka-i busujárásában halt meg (775), temérdek kincset hagyva maga után. Mahadi, az előbbinek szelid fia 's utódja, végrendeletében Hadit, utána pedig ennek testvérét Harunt, nem pedig Hadi magzatát rendelé kalifának. Harun, igazságszeretetéért Al Raschidnak nevezetett 's a' tudományoknak és művészségeknak ápolója volt. Hírét az Ali nemzetségből származott, tőle elpártolt, de későbben hatalmának hődolt Jahir megöletése által homályossá tevé; de még jobban hemecskolá azt leánytestvéreinek Abbassahnak 's ennek kedvesének és Bar-mecid Gíafarnak elvesztetése, sőt az érdemekkel díszkeskedő egész Bar-mecid nemzetségnek üldözése által. Harun megosztá birodalmát három fia, al Amin, al Mamun és Motassam között, ugy azonban, hogy egyedül csak az első viselné a' kalifai méltóságot 's halála után ifjabb testvéreire bocsátaná által. De Amin bujálkodó 's testvérei iránt hirtelen volt, a' minek polgári háboru lön szüleménye, mely az ő halálával végződött a' Heg. 194. Ekkor Mamun vevé fel a' kalifai méltóságot, melyet csak ingadozva tarthatott meg, ön birodalma háboruskodásai közben. Hadat kezdé a' Görögök császárával II Mihályal is; megszálatá Konstantinápolyt, de hajóseregét egy szélvész megrongálá; második ostromát pedig visszaverék a' Bolgároktól segítségét nyert Görögök, 's elfogatott vezére, Tamás (görög szökevény) halálra kárhoztatott. Az ekkor tájban keletkezett sok vallásbeli felekezetekre nézve, béketűrőssel viseltetett Mamun, 's megh. Heg. 218. Motassem, Harun harmadik fia, Bagdadtól 12 mf.nyire építé egy új várost, Samarethet, melyet egyszersmind lakhelyévé választá. Ez használt először a' Görögök és lázadó Persák ellen viselt hadaiban, béres török katonákat. Orvosa halálán busultában megtébo-lyodott 's meghalt H. 227. Fia, Billah Vatek, előmozdítá a' tudományokat, de feslett erkölcsű 's kényeinek elerőtlenedett játéka volt. Utána testvére Motavakel következett, ki minden háboruit jobbadán csak zsoldos török katonák segítségével 's ereje által folytató; minek következtében az Arabokból lassanként kialudt a' harczolás tüze. A' bujálkodásra 's kegyetlenségre hajlandó lévén, hasonlóan nevelt 's általa néha gyalázatos tettekkel illetett fia, meggyilkoltatá őt önmön török testőrjeinek egyike által, kikkel atyja ellen összeesküdött. Most őt kiálták ki a' Törökök kalifának, magoknak tulajdonítva a' választási jogot; testvéreit pedig, kiknek boszuállásától félték, kinszerítették az országlási igényről lemondani. Ennek halála után (862) Motassem kalifa egyik unokáját Billah Mostaint választották a' Törökök uralkodóvá. Ez ellen két Ali nemzetségbeli férjfiu támadt fel, kiknek egyike azonban Kufában megöletett, de a' másik egy független országot képeze Tabarestanban, mely fél századig álla fen. A' török zsoldosok vizsgálódása majdnem pusztulásra juttatá az országot. Egyik párt Motawackel második fiát, Motazt, emelé fejedelemségre, Mostaint pedig méltóságáról lemondani kinszeríté, kit amaz, önnön testvérével Muviaddal együtt rövid időn más világra küldött. Ekkor a' török zsoldosok akará eltörülni, de minekelötte szándékát végrehajthatná, fellázadtak azok, 's kénytelenítették, Mohadinak, Vathek kalifa fiának engedni át az uralkodást. De tizenegy hó múlva ezen jeles fejedelmet is megbuktaták, mivel a' hadfenyítéket meg akará jobbitni. Utána Motawackel harmadik fiát, a' vidor Billah Motamedet tették uralkodóvá, ki vitéz testvére Muaffek segedelmével,

az ő hatalmokat korlátok közé szorítá, 's ön lakhelyét ismét Bagdadba tévé vissza. Ez alatt pártoskodások gyengíték a' birodalmat, melyekbe ő, vitéz testvérével Muaffekkel együtt bele is halt, Heg. 279; 's mellyeket fia 's utódja Mothadad sem tudott lecsendesíteni. Az ezt követett Muktavi, mind belső mind külső harczaiiban szerencsésebb volt; meghódítá a' Tulunidák országát, Egyiptomot és Syriát. Megh. Heg. 296. Testvérének Billah Muktadarnak országlását vérengző lázadások bélyegezik, mellyek a' birodalmat felette megrongálák. Ő több ízben letéteték, 's ismét visszahelyezteték méltóságába, míg végre életétől is megfosztaték, Heg. 319. Ő alatta emelkedett fel Afrikában Abu Mohammed Obeidallah, ki magát a' nagy proféta leányától Fatimetől származottnak állítá, 's az Agladidák országlását megbuktatván, a' Fatimitákénak alapját tette le Tunisban. Billah Kaher, Mothaded harmadik fia, kegyetlenkedése miatt, az ismét hatalmassá lett zsoldosok által, megfosztaték kalifaságától, 's életét öt évig tartott nyomorúsággal végeze. Testvére Billah Rhadi egy új tisztséget, Emir al Omra-ságot, létesíté, melly a' kalifa nevében határtalan erővel 's hatalommal bírt, 's mi által az magát mind inkább alá sülyeszté. Az első, ki ezen hivatalt viselé, Raik volt; de Jakan, egy török, csak hamar elvevé azt tőle fegyver által, 's bitorlott hatalmát annyira kiterjeszté, hogy a' kalifának csak neve álla fen. Muktader fia, Billah Motaki kalifa, vissza akará ugyan szerezní az önországlást Jakan megöletése által, de a' török zsoldosok arra kinszeríték őt, hogy egy másik földijeket, Tazunt nevezné ki emirnek. Ez hivatalát öröklővé tette, 's végrendeletében Schirzának hagyá, kitől azonban ezt a' következett kalifa Billah Mostaksi, a' persa herczeg Buid segítségével elvevé, 's ünveszedelmére ezen segédtársának adá. Buid Moezeddulat emir, maradékainak hagyá tisztségét, 's most már Bagdadban nem a' kalifa, hanem az emir parancsolt. Minden távolabb fekvő tartományban egyegy független fejedelem uralkodott. Hosszas volna mindezeket sorban elszámolni, 's minden viszálykodásaikat 's vérengzéseiket előadni. Elég legyen csupán azon körülményeket érinteni, mellyek az Ozmanbirodalomnak származását elősegítették, 's nevedő hatalmát megalapították. A' Fatim nemzetségu Iedinillah Morz, hatalma alá veté Egyiptomot Heg. 358 év., hol egyszersmind Kahirah városát, kalifaságának ezentuli helyét építeté. Most tehát három kalifaság volt, u. m. Bagdadban, Kahirában és Cordovában, melly utolsó azonban Spanyolország elosztatása által nagyon meggyengült 's végre a' Morabethunok által (l. SPANYOLORSZÁG) egészen feldulatott. A' bagdadi kalifa, Bemeillah Kajem, a' török Togrul beget hívá segítségül, hogy magát a' Buid nemzetségbeli emirek kény-uraságától megszabadíthassa. Togrul beg kész segedelmet ajánlvá Bagdadba jött, 's maga vállalá fel az emirséget, mi által a' Törökök hatalmát minden muzelmanok felett erős lábra állítá. Ez, unokájára Alx Arslanra (ki Romanus Diogenes császárt megveré 's elfogá) olly hatalommal hagyá tisztségét, hogy ezen török Emir al Omrák, igen gyakran bagdadi szultánnak is nevezettek. Azon török fejedelmek, kik más tartományokban lassanként uralkodásra kaptak, eleinte atabek (ata beg, atya tanító) czimzettel is megelégedtek, mint p. o. az iraki, syriai, adherbischani 'sat. atabekék, de későbbben ők is szultánnak nevezék magokat. Azonban a' bagdadi kalifát mindnyájan megemeserék a' muzelmanok lelki főurának, kinek világi hatalma mindazáltal a' város falaiival együtt régződött. A' Fatime nemzetségu Adhed kalifa megkéré Nureddint, Zengi atabek fiát: oltalmazná Bagdadot vezére önkénye ellen. Ez tehát segítségére küldé Sirkueht és Szalaheddint; de ezen utolsó megbuktatá a' Fatimitákat, (mint hitszakadási elleneit), 's a' Hegira 556 évében (Kr. u. 1170) szultánná tévé magát Egyiptomban, mellyel Nureddin halála után még Syriát is össze-

kapcsolá. Ez ama nagy Szalaheddin (Szaladin), a' kereszténység félemlítő ellensége, ki Jerusalemet meghódítá. Utódjait a' Mamelukok foszták meg országlásóktól (1250). Az iraki atabekok, vagyis inkább szultánok, a' chowaresmiekek által üzetének el, kik Ásiában messze elterjeszték hódításaikat, migsem a' Tatórok által Dsingiskanfiának, Oktainak vezérlése alatt, ők is elnyomatának. Bagdad, a' kalifaságok végmaradványa is egy mongol sereg vezérének, Holagunak kezeibe jutott, al Kami vezér és Amram rabszolga gonoszsága által, kik az itteni kalifák 50-ikét Motazemet ellenségeinek elárulák (1258). A' kegyetlenül megöletett Motazem unokája Egyiptomba futott, hol a' Mamelukokban részvevőket lelve, folyvást kalifának nevezé magát, 's maradékaira hagyá a' főpapságot. Midőn 1517 a' Törökök Egyiptomot elfoglalák, Konstantinápolba vitették ezen névszerint való kalifák utolsója, de ismét visszabocsáttaték hazájába, hol rövid idő múlva meghalt. Ezóta a' török szultánok vevék fel a' kalifa czimet, 's a' konstantinápoli padischah (avagy szultán, a' kinek ez egyik czime), még ma is minden muzelmanokra kiterjedő lelki főuraságot tulajdonít magának, melly azonban ön birodalmán kívül kevés hatalommal bír, 's a' Persák által kérdésbe hozatik. 54.

KALLÓZNI. E' nevezet alatt értetik a' szövő székről jövő posztó szövés közben magába vett piszkainak kimosatása; és akkor adatik neki meg egy uttal nagyobb sűrűsége is. A' szövött posztó kalókban kallóztatik, hol a' takács simítónak feláztatása végett beáztatik, azután szappannal, vagy szappannemű szerekkkel (húgy, sertésganój, mosó föld) 's elégséges mindig újtott vízzel kölyűben vagy tekenőformában ütés vagy kalapálás által jól megmunkáltatik. A***s.

KALKBRENNER (Fridrik), az élő legjelesb fortepianisták egyike, K. Keresztély hangmivész fija, ki Kasselban született, azután Henrik burkus herczegnek Rheinbergben karmestere, végre 1799-ben a' párisi nagy opera mellett karigazgató és énektanító, több theoreticai 's practicai munkák írója volt, 's 1806-ban Parisban meghalt. — K. Fridrik születési helyének némellyek Kasselt, mások Berlint vélik; a' muzsikai tételben, fortepiano játszásban, Parisban tökéletesíté magát Catel és Adam alatt, 's 1802-ben a' nyilvános vizsgáltás alkalmakor a' muzsikai conservatorium nevéndékei közt ő nyéré el a' kettős jutalmat. Játsszasi módja francziává lön. Későbbben utazott Németországban; Berlinben, Bécsben hallatván magát; 1819-ben Londonban volt, hol Clementi iskolája különösen hatott talentumára, 's ezt szabadabban fejtette ki. Itt mulatott 1823-ig; mint klavirtanító 's remekjászó becsületet, 's pénzt szerze magának, és sok ideig Logier-val (l. e.) egybeköttetésben állott. Az említett évben Moschelessel együtt ujlag a' száraz földre ment, 's mint tökéletes miveltségű remekjászó Bécsben és Berlinben (Jan. 1824) rendkívüli tapssal fogadtaték. Méltán csudáltatott játszasi hihetetlen készsége, pontossága, rugalmas, tiszta előadása, kezeinek példás tartásmódja, mind két kézzel előadott futásai, azoknak gyöngyforma gördülése, erőltetlen octáva menetei 's ugrásai, reszkettetései, többszörös mindenféle trilláji, ereje, 's játszásának tartós egyformasága, melly nem csak érzékeny hanem tiszta remekségű is. Azon ellenvetés volt ellene, hogy a' tempot igen gyakran változtatja, 's bizonyos rhythmushoz keveset köti magát. Munkájának főblyege valamely felséges érzékenység, mellyet azonban a' bőséges pompás figurák, és merész hanglejtések (modulatio) gyakran elfedeznek. Klavirmivei azon elsőséggel bírnak, hogy nagyon alkalmasok a' kézre, és így igazi klavir darabok 's jutalmazzák a' fáradságot. Noha több munkáji szítanak az új divatos (módis) készítményekhez, vannak azonban közöttök sok remek mivek is, p. o. D—mollból irt con-

certje, melyet Sándor czárnak ajánlott, és Cherubininek ajánlott sonatája.

KÁLMÁN, Magyarok királya 1095—1114. Turóczi I Gejza fiának írja őt; Tamás, spalatroi archidiaconus, I Lászlónak; a későbbi történetírók vagy az egyik, vagy a másik tartomáshoz ragaszkodnak; és Pray, Gánóczi's Cornides vitatásai által sincs még eldöntve a kérdés. Turóczit követve, I László, magának fia nem lévén, Kálmán és Álmos herczegek, I Gejza fiai, közül vala kénytelen koronaörököszt választani; de az utolsóról megegyeznek a történetírók, hogy I Gejza's I László testvér öccsök, Lampert herczeg, vala az ő nemzője. Jóllehet pedig ugy látszik, hogy a kettő közül Kálmánnak, mint az idősebbik testvér fiának, természetes előbbsége volna: mindazáltal, mivel testi's lelki tulajdonságaira nézve kevesbé alkalmasnak itélé őt I László az országlásra, egri vagy váradi püspöknek szánta, 's ahoz képest neveltette. Álmost pedig, a' kit az elfoglalt Horvátország herczegévé tett vala, koronaörökösnek rendelte. Kálmán, hátrátolatása miatt neheztelve, midőn I László 1095 elején a' csehországi herczeg segedelmére indult, és mind a' két öccsét magával vitte volna, elszökött éjjel a' király mellől, és Lengyelországba vette magát. Követek által visszahivatva a' halálra betegedett királytól, megtért honjába, a' hol a' királyt halva, Álmost annak végrendelete által örökösének nevezte találta. Álmos azonban megesmerte Kálmán előbbségét, megegyezett királlyá koronáztatásában, sőt a' koronázási menetben maga vitte előtte a' koronát. II Orbán római pápa feloldotta Kálmánt a' már felvett egyházi szentelvények alól; mivel pedig király létében is gyakran találtaték könyvekkel foglalatoskodva, mellyekhez egyháziya' készültében szokott vala, könyves Kálmánnak nevezte el őt a' nép. I László halálának híre lázongásra gerjesztette az általa meghódított Horvátokat; és midőn Álmos herczeg nem bírta velek, maga Kálmán nyomta el a' támadást, és ezen herczegi birtok helyett nyugalmasabbat rendelt Álmosnak a' Tiszán túl. Indulóban valának már ekkor az europai keresztthadak a' szent föld felé, 's Magyarországnak vevék utjokat 1096. Kálmán, a' fővezérséggel megkináltatva, el nem fogadta azt; az általtenetet pedig megengedte jó rendtartás kötménye alatt. Az első sereg, a' semmivel bíró (sans avoir) Gauthier Valter alatt, rendet tartva költözött keresztül az országon, és csak Zimonyban követett el 16 hátramaradott embere garázdaságot, melly miatt ezek a' Zimonyiaktól minden fegyverektől és ruhájoktól megfosztattak és csaknem mezíten kergettettek a' többi után; a' fosztomány pedig a' védfalakon tüzetett ki ijesztvényül az utóbb jövendőknek. A' második sereg, reimete Péter vezérlése alatt, e' látmánytól felbőszontva, megrohanta Zimonyt, mellynek a' keresztések Mala villa nevet adtak, és azt iszonyu vérontás és rablás után hagyta el, a' királyi had közeledésének hírére. A' harmadik sereg, Gottschalk nevű pap vezérsége alatt, már Mosony tájain kezdette sanyargatni's zaklatni a' föld népét. Ezt a' sereget Kálmán körülkerítette hadai által, fegyvereit lerakatta, azután pedig jobbára felkonczoltatta. Alig menekedett vala meg a' magyar föld e' kártékony vendégektől, midőn már egy negyedik 200 ezer emberrnyi hadsereg jelent meg nyugoti szélein, Emiko gróf vezérlése alatt. E' sereget eltiltotta Kálmán a' magyar földtől; de a' tilalom ellen is benyomult az, és Merseburgot (Óvárt), melly akadályt tön haladásának, megtámadta. Csaknem betörték vala már a' keresztések a' várba, midőn a' segítségre siető király előhadainak szemekbe tüntével buta rém hatotta meg őket, ugy hogy szerte iramodnának. Aratás után megjelent az ország szélei Bouillon Gottfried lothringeni herczeg 80 ezerrnyi rendes vitézekből álló seregével. Ez alkura lépett a' királlyal az általköltözés és élelmezésiránt,

és dicséretes rendtartással végezte költözetét. E' fergeteg eltávozta után menyekzót tartott a' király 1097 Pusillával, siciliai Rogér gróf leányával, de a' melly után mindjárt belső zivatar kerekedett az országban. Álmos herczeg t. i. némelly sugalók által felgerjesztve, zászlót emelt a' király ellen; ez elejébe ment a' herczegnek Tisza-Várkonyig, és a' folyam választá táborjaikat, midőn a' két félbeli nagyok megegyeztek egymás között, kímélni a' honi vért, és megkérni a' két pártfőt, hogy külön viadal által dűntenék el versengéseket. Mellyikek nem fogadta el a' viadalt, nem bizonyos; de hihetőleg Álmos vala az, a' ki férjfiás erény jeleit sehol sem adta. A' békülés tehat minden fegyvermerés nélkül esett meg, és ugy látszik, hogy ekkor, a' Dunán túl kapott Álmos herczegi lakhelyet. 1098 segédhadakat küldött Kálmán az olaszföldi Normannok ellen; 1099 pedig, Swatopolk kievi fejedelem kérelmére, maga vezérelt hadakat annak ellen-sége, Włodár fejedelem ellen, a' ki Premisl várába vonult előle, 's a' feleségét, Lankát, küldötte hozzá békét kérni. Nem csak megtagadta Kálmán a' lábaihoz borult fejedelmi asszony kérelmét, hanem, midőn az véget nem tudna vetni siralmas könyörgésének, annyira elhagyta őt a' türedelem és mérséklet, hogy lábával rugná el magától a' könyörgőt, illetlennek mondván, hogy asszonysiralom vivja egy király feltéteit. Keménységéért csak hamar meglakolt. Mert egy számos kun csapat Włodár segedelmére érkezett, és a' szomszéd erdőbe rejtezett vala, a' nélkül, hogy észre vennék a' Magyarok. E' csapatnak egyik osztálya hajnalban véletlenül Kálmán táborára ütött, és rövid viaskodás után tetetett szafadással visszavette magát az erdőbe, a' hol két nagyobb osztály maradt vala lesben. Ezeknek közébe kerülvén az üldöző magyar hadsereg, minden oldalról hēvesen megtámadtatva, felette sok embert vesztett, és a' király is csak bajjal vergődhetett ki, tömött csoportban körüllogatva hiveitől. A' csata veszve vala, a' háboru folytatása pedig lehetetlen, mert az életben maradt Magyarok annyira szét iramodtak vala, hogy többé őszve nem gyűjtethettek. Visszatért annakokáért Kálmán Magyarországra, 's 1100 az egyháznagyok és fő tisztviselők gyűlésében törvényeket szabott, mellyek a' nemesi birtokjogot, jogitelést, adózást, királyi hatalmat, kereszténység gyarodását és egyházi fenytéket tárgyazak. Eredeti idomban nem birjuk e' gyűlés végzeit; a' mint a' Törvénytesben találtnak, két könyvre osztva, Albrik nevű szerzetestől tetettek írásba, a' ki tagja nem vala a' gyűlésnek. Minekutána 1101 ismét egy felette számos kereszties hadsereg költözött volna által Magyarországon, 1102 Horvátországba indult Kálmán, hogy a' hűségben ingadozni látszó Horvátokat hódolásra szorítsa. Szemközt állának egymással a' magyar és horvát hadak, midőn a' zagrábi püspök, Singidun, intésére 's közbenjárására békés egyezkedés által intéztetett el a' dolog. Kálmán megerősítette azon jogokat és kiváltságokat, mellyekkel addig éltek vala a' Horvátok, ezek pedig uroknak és örökös királyoknak esmerték őt, és tenger melléki Fejérvárat (Belgradum supra mare v. Zara vecchia) megkoronázták. Ez időtől fogva Horvát és Dalmátország királyának kezdé magát írni Kálmán, minthogy a' régi horvát királyok a' dalmát föld egy részét is birták vala. Hogy ez utolsó czimjének megfelelné, Spalatro, Tráv, Jádra 's egyéb dalmátföldi városokat, Veglia, Cherso 's Arbe szigeteket elfoglalta Kálmán, és mindenütt hódoltatott magának 1103. Haza jövet, halva találta első feleségét, Pusillát, a' kivel két fiat nemzett vala, Lászlót és Istvánt. Annakokáért 1104 második házasságra lépett Predslawával, Swatopolk kievi orosz fejedelem leányával, a' kivel számos Oroszok jöttek a' magyar földre. Ezeket Hontvármegyében Nemesorosziban telepítette meg Kálmán, és kiváltságokkal ajándékozván meg őket, rájuk bízta a' királyi lakhely őrzését,

mellyben csapatonként váltanak fel egymást. Predslawa azonban néhány hónapok mulva, házasságtörés gyanúsága miatt, elbocsátott, és Kiebben azután Borik nevű fiát szült, a' ki később sok bajt és nyugtalaniságot okozott a' magyarországi királyoknak. A' Velenceiek igazásból lázongó Jádraiak zabolázására 1105 a' dalmát földre ment Kálmán, és győztesen hatott be a' városba. Távollétében Álmos herczeg Passauba vette magát, gyámolítást keresni a' király ellen; de mivel ebben nem holdogult, visszatért és megbékült Kálmánnal. Mindazáltal 1106 ismét Lengyelországba szökött, és onnan fogadott hadakkal tört be Magyarországra; de Abaujvárhoz szorítottatva a' királytól, kijött egyedül ennek táborába, bocsánatért esedezni, melyet meg is nyert, és azzal hálált meg, hogy 1107 V. Henrik romai német császárt fegyverre költéné Kálmán ellen. Midőn fogatlanul vívna Henrik Posonyt 1108, felhagyott Álmos ügyével, és ujra bocsánatot szerzett neki Kálmántól, a' kinek engedelmével 1109 a' szent földre költözött Álmos. Haza térte után, midőn már be volna végezve az a' monostor és szentegyház, melyet Dömösön építtete a' herczeg, meghívta a' királyt a' felszenteltetésre. Ezen alkalommal meg akarta Álmos öletni Kálmánt, de a' királyiak szemessége meggátolta a' végrehajtást. Szükségesnek tartá tehát a' király, fogollyá tenni a' herczeget, és csak a' püspökök közbenjárására bocsátotta azt szabadon, minekutána megeskette volna, hogy többé semmit ellene indítani nem fog; vigyázatul pedig szemes embereket rendelt melléje. Alig szabadult vala ki Álmos a' kelepczéből, midőn a' Bakonyban vadászattal mulatná magát, és Csőr mellett egy varjat kapott volna meg a' sólyma, azt mondotta kísérőjéhez: „Ez a' varju most kétség kívül kész volna megesküdni, hogy többé károgni nem fog, ha kimenthetné az által magát a' sólyom körmei közül.“ Bemondatott a' dolog a' királynak, és Álmos észrevéven, hogy elárulta magát, Leopold austriai végörnagyhoz szökött, a' kit mindazáltal fegyverrel kinszerített Kálmán 1112 az ő kiadására. Ekkor, nem látván többé helyét a' kiméletnek, megvakíttatá Kálmán nem csak Álmost, hanem annak ártatlan fiacskáját, Bélát is, és a' dömösi monostorba záratta őket. Sőt midőn nem sokkal azután fájdalmas betegségben sinlődnék a' király, meg is akarta öletni Álmost, hogy biztosítaná István fiának a' koronát (László 1112 elholt vala); de a' dömösi szerzetesek meggátolták a' királyi parancs végrehajtásában Bot Benedeket, a' ki azt magára vállalta vala. Febr. 3, 1114 meghalt Kálmán. Mindennemű testi 's lelki rutsággal vádolták őt Turóczi 's Bonfin; de az utóbbiakra nézve legalább buzgó védői akadtak, mint Kollár, Cornides, Katona, Pray, a' kik őt az Árpád nemzetségéből került legjelesebb uralkodók közé helyezik. A' magyar szentegyház függetlenségét hathatósan védelmezte ő a' romai szék követelései ellen, de a' püspökgittatást hot és gyürü által (investitura) II. Paschalis pápa sürgetésére kibocsátotta még is kezeiből. Megjegyzésre méltó felőle, hogy némelly vele egykoru oklevelekben és történetiratokban, nem különben némelly vertpénzein is, Columbanus-nak találattik írva a' neve.

Fücri Pál

KALMÁR (György), szül. Veszprémmegye Tapolczafő nevű helységében. Minekutána oskoláit végeze, beutazta Europa miveltebb tartományait, sőt még Oroszországot is. Angliában, hova 1749 ment, munkákat is adott ki, valamint szinte Németországban 's ön hazájában is. Legnevezetesebb ezek közül a' „*Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici, sive apparatus criticus ad linguam Hungaricam.*“ (Posony 1770 Maj. 8.) — De legnagyobb hirt szerze neki, nem annyira honosai között, mint inkább a' külföldön, e' következő czimű munkája: „*Praecepta grammatica, atque specimina linguae philosophicae, sive universalis ad omne vitae genus adcommodatae,*“

melly Berlinben élt pártfogóji költségén nyomtattatott ki ugyanott 1772, 8. r. 1776 pedig ismét Romában a' szerző képevel, mellyet tudományos érdemeinek külföldi (romai) tisztelőji és méltánylóji illy felirással diszesitettek: *Georgio Kalmár nobili hungaro de Tapáczafó, eo quod lingvam Symbolico-Characteristico-Philosophicam universalem primus invenerit, eandemque solus perfecit, amici Romani H. C. D. D. D. MDCCLXXIV.* — Kalmár, ezen munkájában az általános nyelv alkotásáról, 's a' természeti hangjelekkel leginkább megegyező, — ennél fogva minden nemzet által elfogadható — szavak képzéséről értekezik; és pedig olly nyomossággal, hogy e' tárgyban mind Wilkint mind pedig Leibnitzot felülmulná. 54

KALMUKOK, (Ólotok, Eluthok) a' mongol néptörzsök legjelesebb ága. Ők magok régi lakhelyeiket a' Koko-Noor (kék tenger) és Tibet közt lenni állítják. Ezen nemzet még Dschingiskhán előtt nyugot felé egész Kisásiáig kisereglett, 's ott és a' Caucasus körül elszéledt; a' melly rész pedig nagy Tatárországban hátramaradt, tatár szomszédjaitól khalimik-nak (elpártolt) neveztetett. A' Kalmukok még ma is Khalimikoknak nevezik magokat, noha még mindig Oelot, melly hasonlót jelent, tulajdonképi nevezetek. Négy főágra osztják magokat, legalább Mongolország elpusztulása óta, ugymint Khoschotok, Derbetek, Soongarok és Torgotokra. A' khoschot Kalmukoknak legnagyobb része Tibetben és körüle, és a' Koko-Noor körül tartá fel magát, 's a' soongar Kalmukok elpusztulása után chinai ortalom alatt maradt. Ezen törzsök kisebb része sokkal az előtt az Irtishez vonult, 's végre a' soongar csoportok uralkodása alá került, kikkel a' China elleni háboruban részt vett, de veleik együtt el is széljesztetett. A' chinai felsőség alatt még most is egyesült Khoschotok (hadakozók, vitézek) csoportja, melly nevét Dschingi vezérlése alatt mutatott vitézsége által nyeré, mintegy 50,000 főből áll. Minthogy a' fejedelmi törzsök is eredetét közvetlen a' nagy Dschingi testvérétől származtatja, e' két oknál fogva a' kalmuk törzsökök közt az első helyet foglalják. Egy csekély része, mintegy 8,000 családból álló, 1759 Wolga partján telepedék meg, és önkényt elesmeré az orosz felsőséget. A' soongar Kalmukok Mongolország elpusztulásakor a' Derbetekkel csak egy törzsköt tettek, melly későbbben fejedelmi törzsköjök két egyenetlen testvére között oszlott el. Ezen csoport a' 17 és 18. század elején meghódítá a' többi kalmuk törzsköket, főkép a' Khoschotokat, Derbeteket és Choitokat, 's a' Mongolokkal és Chinával véres háborukat viselt, teljes meghódításokkal és elszéljesztetésekkel végződtek. A' derbet Kalmukok, kiknek mezei eleinte a' Koko-Noor vidékén voltak, a' mongol nyughatatlan-ságok miatt Irtis felé vonulván, két csoportra oszlának. Az egyik a' Soongarokkal egyesült 's utóbb ezekkel együtt elveszett. A' másik csoport Ural, Don és Wolga partján telepedék meg, hol nagy része a' Torgotokhoz kapesolá magát, de később ismét elvált. Ugy látszik, hogy a' torgot (wolgai) Kalmukok, a' többi kalmuk ágoknál később formáltak különös csoportot. A' nyughatatlan Soongaroktól mindjárt kezdetben elválván, a' Wolgánál telepedének le, a' honnét az Oroszoktól, kiknek már 1616 hódoltak, wolgai Kalmukoknak neveztetnek. De az orosz kormány sanyargatása békételességet gerjesztvén közöttök, 1770 a' régi Soongariába visszavonultak, 's chinai ortalom alá adták magokat, hol azonban mindjárt kemény rendszabások tétettek ellenek. Mind ezen különféle törzsköök tulajdon khánjok alatt állottak hajdan vagy állanak most is, kik azon körmánynak, melly alatt a' csoport él, csak közvetőleg adó által hódolnak. Van keresztelt Kalmukok gyarmatja is, kiknek az orosz kormány, kivált az ufai helytartóság orenburgi kerületében, egy termékeny vidéket engedett ált, Stawropol városával együtt. Ugyan itt van egy kis muhamedanus

Kalmukokból álló gyarmat is, mely a Kirgisek által tett 's magok közé felvett egyes proseltyákból származott.

KÁLNOKI (Sámuel), Petthő Gergely Magyarország Kronikáját szorgalmasan megbővitve adá ki, mellyhez Spanger András még többet toldott (Kassán 1734).

KALOCSA, érseki város, Pestvármegye solti járásában a Vajdas folyó mellett, a Dunához egy kis órányira. Hajdan meg volt erősítve, de falait a Törökök hatalma 's az idő nagyobb részint lerontották. Épületei között nevezetesbék az egyház, az érsek kastélya, mellyben a káptalannak 30,000 kötetből álló könyvtára van, — a papnevendékek intézete, a piaristák collegiuma 'sat. Lakosainak száma mintegy 9,000, kik a hazai nyelvet beszélik 's kiterjedett halászatot űznek. Földje termékeny; de erdőkkel nem diszeskedik.

KALVÁRIA, Kalváriahegy, Golgatha, a régi Zsidók vesztőhelye. Ez az evangéliumban nevezetes hegy, melly hajdan Jerusálem városán kívül feküdt, most annak falai közé záratik. Ezen áll a legnagyobb 's legjelesebb palástinai templom, mellynek felépíttetését sz. Ilona, Konstantin császár anyja, a 4 században parancsolá meg. — A catholica egyháznál minden felemelkedett helyen épült kápolna, hol kereszt van felállítva, 's hová bőjti napokban, Krisztus kinszenvedésének emlékezetére 's mintegy meginneplésére bucsujárás tartatik, Kalvária nevet visel. Ez néha valóságos hegy, mellynek tetejére gyalogut vezet, helyenként képekkel, ábrázolatokkal, kisebb kápolnákkal, feliratokkal 'sat. megrakva. Ezek Krisztus életének főbb szakaszait 's történeteit képezik, szinte az ő megfeszíttetéséig, mi a hegytetőn három kereszt, t. i. Jezus és a két látór által ábrázoltatik, néha más ide illő kép-csoportozatokkal is diszesíttetve van. — A kalváriák között nevezetesbék hazánkban a selmeczi, posonyi, szekszárdi, győri 'sat.

KAMARA, (Herodotus *καμαρα*-jától, melly annyit tesz, mint fedett vagy fedeles kocsi,) Otfriednél és Notkernél boltozatos szobát jelentett, mellynek felvigyázója már Dagobert udvaránál is camerariusnak neveztetett. A tizedik században a fejedelmek status pénztere is kamarának mondatott, innét az azt tárgyazó tanulmányok **KAMARATUDOMÁNYOKNAK** (l. e.). Külső nemzeteknél maig is kamarának mondatik 1) azon pénztári hivatal, melly a civillista és chatouille vagy az egész statusjövédelmet kormányozza; 2) a közönségeknek vagy egyesületeknek jövédemigazgatósága; 3) kamaratörvényeknek mondatott előbb a porosz országlás legfőbb bírósága; 4) országgamara-törvényszék Wetzlarban, melly a német birodalmi testtel együtt 1806 hunyt el; 5) némelly constitutionalis országok képviselőinek gyűlekezete. **L. KAMARÁK.**

—no—

KAMARA, (magyar királyi udvari), két előlülőlől (első és másod-) 13 tanácsosból és mintegy 200 altisztből álló királyi hivatal, melly az udvar javainak 's jövédelmeinek igazgatásával foglalkozdik. Posonyból 1784 tétetett által Budára, hol azóta állandóan megmaradt. Ez minden egyéb kormányzésekétől független, 's csak a bécsi császári udvari kamarával van levelezésben. Ó alatta állanak ellenben a kassai, temesvári, szigeti (Maramarosban) és zágrábi kamarai administratiók, a szepesi 16 városok igazgatósága és a koronajavak kormányzóji, 's több, mindjárt elszámálendő tárgyakra ügyelő tiszték. Jövédelmeinek kutfejei: az érc és sóbányák, a háramlott (devolutio) és koronajavak, a harminczadok, a posták, a megürült főegyházi javak ideigleni használata, ugyan az egyházi főszemélyek által a várak építésére fizetendő pénzek, továbbá, a Zsidók türelmi váltsága, a szepesi 16 koronavárosok 's más egyéb királyi (szabad) városok 's a nemtelenek és parasztok (pórnép) által fizetett adó, végre a deperditák.

KAMARAMUZSIKA. A' kiterjedő muzsikának újabb időbeli különféle használatása által a' muzsikában is különféle stylus támadott. A' legrégebb muzsikai nemtől, vagyis az egyháztól elsőben is a' daljátéki megjavult stylus vált meg, ettől ismét a' kamarai stylus. Hajdan t. i. csak a' nagy urak mulattatták magokat muzsikai előadásokkal udvaraikban, 's illy alkalmakkor az egyházi 's játékszíni muzsikán kívül különféle más tárgyu darabok is adatik elő; ezen harmadik nemét a' muzsikának tehát **Kamaramuzsikának**, az előadókat **kamaramuzsikásoknak**, **kamaraénekeseknek** nevezték, 's még most is így nevezetnek valamely hercegi, fejedelmi hangászkar tagjai. Mivel azonban a' mai világ miveltebb országaiban szinte minden rendű emberek közé elterjedt a' muzsika, úgy látszik, hogy az említett harmadik rendbeli muzsikára nem igen illik többé a' régi nevezet. Meg lehetne tehát a' nem egyházi vagy theatrumi, hanem a' széles értelemben vett kamara muzsikát különböztetni a' **Concertmuzsikától**, mely nagyobb térben, mint a' hajdani kamaramuzsika, sőt nyilvános helyeken is adatik elő — és a' szoros értelemben vett kamara muzsikától, mely szobákban, magánkörökben, nem egész hangászkarral, hanem csak néhány éneksszóval és hangszerekkel adatik elő, p. o. vonó quartettek 's a' t. — 's végre a' **nép muzsikától**, mellynek népdalok, tánczok a' tárgya. — A' kamaramuzsikának, valamint a' játékszíniének, világi rendeltetése vala; de nyilvános előadásra szánva nem volt, hanem csak bizonyos válogatott közönségnek, művesmérők és kedvelőknek számára rendelteték. Ezen alapult a' kamara - stylusnak sajátja. Ennél fogva azon muzsika, mely kisebb térben, 's csak az említett emberek kedvéért adatott elő, sokkal finomabb műveltségű, nehezebb és mesterségesebb volt a' többinél, mivel kisebb térben sokat lehet előadni 's örömmel hallgatni, mi nagyobb térben foganat 's behatás nélkül tűnik el, 's mivel azon hangszerek, kik kamarai munkát irtak, nagyobb hallásbeli ügyességet 's gyakorlást tettek fel hallgatójik felől. Ezen utóbbi megkülönböztetés azonban a' mai muzsikának elterjedése által eltűnt. Mai nap a' kamarastylushoz tartozik: a' symphonia, concertouverture, hangszeres concert, concertária; és pedig ezek az említett concertmuzsika részletei: — továbbá amahoz tartozik még a' sonata, duo, trio, quartett 'sat. akár éneksszóra akár hangszerekre legyen írva; variatio, nőtturno, serénade, úgy nevezett fuvóharmonia, és pedig ezek a' szorosabb értelmű kamaramuzsika részletei. — **Kamara hang** (Kammerten) alatt értjük a' kamaramuzsikához tartozandó hangszereknek szokott hangoztatását, igazítását, de a' mellyek fél hanggal alább igazittatnak, mint a' régi orgonák hangja (Karhang, Chorton) szokott lenni. Többnyire tehát valamely egyházi muzsika előadásakor az orgona részvényét egy egész hanggal alább kell játszani, mint a' kísérő hangszeres muzsika megyen; ha p. o. valamely darab G—durból van írva, 's a' művészek azt csakugyan azon hangból játsszák, az orgonarészvényt G—durból F—durba kell áttenni (transponálni). Ennek oka az, hogy a' kamaramuzsikának, a' szorosabb tér miatt, nem kellett oly éles és keresztülhatónak lennie. Most azonban többnyire csak egy hangoztatás vagyonszókozásban, minthogy kevesebb alkalmatlansággal van egybekötte. gy.

KAMARATUDOMÁNYOK, a' Camera vagy **KAMARA** (l. e.) szótól, azon helytől t. i. hol valamely ország pénzügyei kormányoztatának, — mind azon esmeretek, mellyek az országos jövedelmek 's kiadások helyes igazgatására megkivántatnak. Szükségesek ugyan ezek mindenütt, a' kisebb országokban szintugy valamint a' nagyobbokban; hanem mégis a' legutolsó időkig nem voltak közoktatás tárgyai. Poroszország volt az első, mely ezek számára tanítókat rendelet egyetemibe. Tüstant követték a' többi egyetemek is, 's így rövid

idő múlva annyira kimiveltetett a' tudat e' neme, hogy már most minden német egyetemben külön kart tesz, de nevét Ország tudományokra változtatva, az előbbi (Kamaratudományok) mint a' dolog velejét ki nem meritő, egészen kimenvén a' szokásból.

opg.

KAMARÁK, néprendek kamarája (Vö. ORSZÁGRENDEK ÉS ORSZÁGGYÜLÉS). Az a' nagy kérdés: egy gyűlésnek e' rendek, vagy pedig többekre választassanak, igen különböző értelemben feleltetett már meg. A' régi forma minden országokban a' különböző rendek elválasztása volt, következése azon körülményeknek, mellyek között az országrendi egyesületek általában álltak. Innét legtöbbször curia vagy kamara volt az egyházi, uri és lovagrendé, 's ez utóbbival öszvekövve a' fejedelem alatt közvetlenül álló (örökös uraságtól ment) községeke. Némelly országokban az egyházi és uri rend még egy felsőbb hercegi és magnási rendet is különze el, másokban ellenben a' nép régi szabadságai a' lovagrend törekvései ellen fentartattak, 's a' szabad parasztrendnek részesülését az országgyűlésekben vonták magok után. A' brit szigeteknek már korán volt azon szerencséjük, hogy a' főpapság a' hercegi és uri renddel (a' lordok házával) egyesült, a' lovagság pedig a' városokkal kapcsolta magát öszve; melly körülménynek az a' foganatja volt, hogy soha nem lehetett szó egyik vagy másik rend felmentetéséről az ország közterhei alól, 's így elmellőztetett a' belső egyenlenség, melly okvetetlen következése annak, ha valamellyik rend, külön munkálódva az országgyűlésen, ilyen elsősegeket szerezhethet magának a' többiek kárával. Olly országglásnak, melly az egész ország javát czélirányos javítások által igyekszik előmozdítani, vagy a' melly egyes osztályok lassanként öszvehalmazódott ('s kivált pénzbeli) kiváltságai miatt képtelen az ország szükségait beszerezni, szörnyű akadályul szolgál a' két kamara, nem lévén alkotmány-képesti eszköze a' már egyszer megnyert hasznos elsőséghez erősen ragaszkodó egoismus meggyőzésére. Ezért nem maradt a' francia országglásnak 1789 egyeb hátra, mint az akkori harmadik rendnek, mellytől egyedül várhata a' papság és nemesség 's a' velek egyesült parlamentek ellen gyámolítást, több képviselőket adni, a' minnek csak ugy volt jelentése, ha az országrendek szavazatai mind egy kamarában számláltatának öszve. Nevezetes példája volt a' következtelenségnek, hogy a' rendek ülése megnyitása alkalmával, a' tőlök reményelt változtatásoknak hatalomban tarthatása végett, kamarák szerint akartak szavaztatni, 's ez által mindjárt ellenkezést mutatnak a' nép kívánatai ellen, melly egyik részről sem hagyott erőszaknál egyébre utat nyitva. A' legelső erőszakos lépés a' három rendnek az udvar, 's a' papság és nemesség többsége akaratja ellen történt egyesülése volt, melly után az egyik lépés a' másikat szülé, mig nem végre a' nép nagy és durva tömege amaz iszonyú győzedelmet nyeré. Midőn utóbb maga a' nemzeti gyűlés is az angol két kamarás rendszert akará az új szerkezetbe felvenni, ismét ellene szegült az udvar és nemesség, azt gondolva, hogy az így elkülönözt létel, a' nép akkori indulatjánál fogva, egyáltalán nem lehet biztos, 's reménylve, hogy mint kisebb része egyetlen egy kamarának, még többet vihetnek ki. A' foganat nem kevesebb volt szerencsétlen, mert az országglás közvetlen ellentételbe jött az újítás féktelen szellemével, holott a' dörzszőlődés egy közbenálló senatus (örökös zász-lósok, vagy még czélirányosabban holtiglan országtanácsosok) által talán lassankénti lecsendesedésig mérsékellett volna. (Azonban talán nem is, mert a' revolutio alapokát az a' morális lehetlenség tevé, mellynél fogva a' király, a' nép és a' régi aristocrazia egymásnak jó akarattal 's tartózkodás nélkül engedni nem tudtak, 's az

ebből szükségképen származott teljes hiánya minden kölesönös bizodalomnak). Szintilly különböző nézet támadt Würtembergben is a rendek egyesítése vagy külön választásáról. I. Friderik király az 1815-diki javalatlban az első mellett nyilatkozta ki magát, 's midőn a' rendek két kamarát kívántak, ezt ő azon csekély pontok egyikének jelenté; mellyekben soha meg nem egyezhet. Felváltója a két kamarás rendszert pártolá, 's most a' rendek szavaztak az egyesítés mellett, 's tagadhatatlan is, hogy ezen dolog nem csak az országlásra, hanem a' nép két részének, — mellyek itt elválva jelennek meg, — érdekére nézve is különböző nézeteket enged meg. Az elválasztás nagyobb 's közvetlenebb erőt ad az ellentállásnak, az egyesítés szabadabb és gyorsabb erőt a' kifejlődésnek. Hol ezen utóbbi más korlátok nélkül szükkölködik (mellyek kisebb országokban a' hatalmas szomszéd országokra való szükséges tekintet 's a' nép csekélyebb száma miatt is elég nagyok): ott a' gyengítés egy második kamara által (hol a' familiai szellemnek, a' jelen állapot hasznáinak 's a' tapasztalásnak gátoló súlyjai egyesülnek) felette nagy fontosságú. Hanem mi az ellentállás közvetlen erejével nyeretik, lassanként elveszti igazi politicalai jelentését; a' nép szemé, füle 's indulatja kicsinyenként azokhoz hajol, kiknek szájában saját kívánatait 's érzelmeit feltalálja. A' rendek közönséges gyűlésében az egyeseknek nagyobb tér nyílik szónoki 's pártvezéri tehetségek kimutatására; egyik kamara kisebb része a' másik többségével gyakran erősítettik; a' minster állása könnyebb vagy nehezebb, a' mint a' nép érzelme mellette vagy ellene van. Így tehát e' tárgyban alig lehet általános feleletet adni, 's csak annyit mondhatni biztosan, hogy nagy státusokban legtöbb esetekben elkerülhetlenül szükséges egy senatus (külön választott pairkamara); kisebb országokban pedig az egy kamarás rendszer sokkal hasznosabb. Mert ha a' képviseleti szerkezet igazi jelentése átlábjában véve abban áll, hogy ne valamely rend történetes önséges érdekei, hanem az öszves lelki művelődés, mintegy a' nép esze, tartassék szem előtt: úgy a' kisebb országoknak még inkább kell őrizkedniük, hogy a' rendek külön kamaráji által azt az érdeket fel ne ébresszék 's az országrendek fő célját el ne tévesszék. A' legnagyobb hibát pedig akkor követik el, ha vagy különbféle kamarákat, vagy rendek szerint elkülönzött választást fogadnak el, 's azután még a' választást is csupán a' választó rend és kerület tagjaira szorítják. Magyarország törvényhozó kamarájiról — avagy — mint közönségesen nevezzük — táblájiról, l. MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS.

opg.

KAMAT-nak nevezetik mind az, mit az adós az általa felvett fogyasztható (fungibilis) javak használatáért, a' hitelezőnek fizetni tartozik. Törvényeink 100-tól hat fr. kamatot rendeltek, 's ennél többet, a' kamat és tőkepenz elvesztésének büntetése alatt tilalmaznak kívánni. Az uszoráskodó ellen a' királyi ügyész által, az illető világos adósági bíró előtt mozdítatik per, mellyben az uszoráskodás bebizonyítása kívántatik meg. Az uszoráskodást bejelentő, 's ennek bebizonyítására a' királyi ügyésznek eszközöket szolgáltatató, minekutána az alperes, kamatjának 's tőkepenzének elvesztésében megmarasztaltatott, 's azon felül a' bíróság tetszése szerint pénzbeli büntetésre vagy fogságra ítéltetett, a' királyi ügyésszel harmad részben osztozik; a' felesleg kizsartolt kamatok pedig az adósnak visszafizettetnek. — Kamatot csak úgy lehet követelni, ha az világosan kikötöttett; azonban a' megkésés idejétől, vagyis a' fizetésre rendelt, de meg nem tartott határnaptól, vagy ha ez rendelve nem volt, — a' bírói megintéstől és perindítástól fogva elkezdí az törvényes folyását; azon esetben pedig újra feleled, ha az adós által bírói elfoglalás alá bocsátott 's a' felperes által bírói zálogképen átvett javak, ettől elvetetnek, 's a' marasztalt fél nem ad ufolag más vagyont helyettek. Ellenben a' kiko-

tött kamrat is megszűnik folyni, ha a' fizetés határnapja elmultával, az adós, törvényes megintés mellett kinalta meg fizetéssel a' hitelezőt, 's ez annak elfogadását minden törvényes ok nélkül vetette félre. Ha ekkor a' pénz birói kezekbe tétetik le: huszadát elveszti a' hitelező.

Kunoss.

KAMCSATKA, 4014 nsz. mf. nagyságu félsziget (a' hossz. 172—180°, a' szél. 51—61° alatt), melly Sibirianak keleti partjától, 180 német mf. hosszóságban és 50 mf. legnagyobb szélességben, délre az oceánba, egész a' kuriliai szigetetekig nyulik. Az ó világ-nak ezen éjszakkéleti vége 1696. lett Mosoko által, ki oda 16 Kozákkal ment, jobban esmeretessé, 's 1697 az orosz koronának adó fizetővé. A' szőrös bőrkereskedésre 's a' holland Keletindiaival való üzvekkötetésre nézve jó fekvése van, Awatschabajban jeles kikötői vagynak (főkép Péter Pál kikötője az oroszamerikai kereskedő társaság tárházaival) 's éghajlata épen nem alkalmatlan a' földmivelésre nézve. A' kormány ezéllirányos rendelkezésinél fogva, mellyekhez Krusenstern javalatoakat adott, kereskedési telepedések virágozhatnak itt. Főkép az szükséges, hogy katonák 's fenyítő mesterek helyett földmivelők küldetnének oda, 's ne úgy tekintetnék, mint a' rossz erkölcsű tiszték Botanybai-ja. Kamcsatkát hossziban egy hegylánc hasítja, melyről jobbra balra kis folyók mennek a' kamcsatka és ochotzki tengerbe, 's melly déli csucsán a' Lopatka fokot formálja. A' havas hegyek egyik csuca (Karazkaja) 11,468 l. magas. Többnyire vulkán természetűek; a' legmagasabb, Kamcsa-skaja - vulkán, egészen a' tengerből emelkedik fel, 's Siniawin szerint 16,542. l. magas. Réz-és vasbányák 's forrómeleg források is vannak benne. Lakosainak száma 4500, kik között mintegy 1500 Orosz és Kozák. Száz esztendő előtt 20—30szor nagyobb volt lakosai száma. Ezen népfojgyás okai, az orosz uralástól megszabadulás végett tett próbák okozta veres ütközetek, a' pusztító himlők, az Oroszok embertelen sanyargatása, a' pogány kamcsadal asszonyok természetelleni szokása magzataikat elveszteni, 's a' mértékletlenség a' pálinkában. A' Kamtschadatok, rut mongol nevezetség, magokat Itelmeknek nevezik. Jóságúak és vendégszeretőek; de tele a' legyastagabb érzékiséggel, a' honnét nagyehetőségek és erkölcstelen tánczaik. Legutalatosabbakká teszi őket tisztátalanságok. Minden kamtschadal falut (Ostroschok) egy család lakja, 's több barlangokból vagy nyári lakhelyekből áll, mellyek karkókból épitetnek, 's beléjük sövényvel font fatörzsökökön kell menni. Télen, mintegy hat balagan lakóji bujnak össze egy jurtába vagy téli hajlékba. Ez öt lábnyi mélységű, köröskörül zárt, gömbölyeg tetővel fedett gödör, mellybe csak egy lebet bele menni, ha az ember kívül a' gödör szélén felfelé a' csucsára készített kéményen szál le. A' kamtschadal öltözet nyargalóc- vagy kutyabőrből áll, hanem az orosz szokásból már sokat felvett. A' házi munkát egyedül az asszonyok végezik, míg férjeik nyugosznak, ha csak a' szükség nem kinszeríti őket vadászni, halászni, ezekhez szerezket készíteni, vagy szánokat és házakat építeni. Prémés állatokat, nyargalóczoikat, tengeri vidrákat, ezethalakat és tengeri kutyákat vadásznak. Kamcsatka földje termékeny; sok, szép rétjei vagynak. Árpát, kolompirt, répát, káposztát, kendert, tormát, ugorkát többnyire csak az Oroszok termesztnek. A' Kamcsadatok fő eledele ezethal és tengeri kutyaszirral elkészített hal, 's a' metéltnek egy neme, mellyet gyenge nyirfa héjból készítenek. Legkedvesebb italok nyirfalé. Legmegkívántatottabb házi állatok a' kutya. Ez ad nekik ruházatot; ez vonó marhájok. E' végre kutyák kiheréltetnek. 4—8 fogatik egy szán eleibe, melly 16 font nehéz 's egy emberre való. Ezekkel minden órában csaknem egy német mértföldet haladnak. Ily kutyáknak csak télen kell tartást adni; nyáron szabadon eresztetnek, és eledeleket

a' folyók és tenger által kihányt számtalan halak teszik. A' Kamcsadal szelid nyargalóczokat nem tart, mint egyéb szomszéd népek. 1820 olta disznók és tyukok is vagynak itt. A' Kamcsadalok vallása a' shamani volt, 's némellyeké még most is az. De a' keresztény Kamcsadalok sem hagyták el varázslóikat vagy samanjaikat. Azonban nálok igen régi mondákra mutató vallás-képzletekre találni. Hisznek egy mindenható istent, a' világ teremtőjét, k'ut'ka névvel, de őt a' számtalan saman fetischek miatt nem tisztelik. Hiszik a' lélek halhatatlanságát, a' legcsekélyebb állatocskánál is. Az állatoknak beszédet és észet tulajdonítanak, 's azt hiszik, hogy a' kutyák az idegentől, kire ugatnak, kérdezősködnek. Egy közönséges özönvizet is említenek, melyből csak két ember maradt meg. A' főváros N i s c h n i i - K a m c s a t k a, 300 lakossal, legtávolabbi orosz kereskedő hely, 11,699 werstre Péterváratól.

KAMENZ, falu; fekszik a' porosz reichenbach-i megyének frankenstein-i járásában, a' Neitze mellett. Az itt 1094. épült hasonlóevű cisterciata-apátság 1207ben Augustin prépostsággá lón, 1249. a' Cisterciáták birtokába jutott, 's 1249 óta eltörléséig, 53 apátot számolt. A' legnevezetesebb Stusche Tobiás volt, ki nagy Fridrik hajlandóságát, egy még kevéssel ez előtt megfejthetlen okból bír. Egy kamenzi baráttól kéziratban hátramaradott előadás (latin nyelven) szerint, az apát egykor, az 1741 (?) háboru alatt este szokatlan órában öszveharangoztatá a' szerzeteseket karba-gyűlés végett, hol az apát egy idegennel, mindketten kar-ruhában (Chorkleid) maga is megjelent. Alig kezdének a' barátok buzgólnodni, midőn a' klastromban szokatlan zajengás támadott. Ostriai csapatok jövének-el, 's mind a' klastromban mind pedig az egyházban mutatkoztak. Fridriket, a' Poroszok királyát keresték, de csak segédjét lelék, kit foglyokká tévén, magokkal el is vivének. Így menté meg az apát Poroszország királyát 's a' monarchiát. Fridrik erre ezélez „*Histoire de montems*“ könyvének I, 3 r. A' kamenzi klastrom, mely 31 jöszágot birt, az Oct. 30. 1811 edictum következésében felfüggesztetett. Harmincz falut a' hollandi királyné vett meg. A' szép kastély 1817 leégett. (L. „*Kurze Geschichte der ehemal. Cisterciat. Abtei Kamenz in Schlesien, von einem Mitgliede derselben, Gregor Frömmrich.*“ Glatz 1818). — Kamenz régi vend város felsőlausitzban, vend evang., vend cathol. és három német templommal, a' bautzeni főjárshoz tartozik, a' szász királyságban, a' fekete Elster mellett fekszik; van 3500 lakosa, lyceuma, nem megvetendő könyvtárral; polgároskolája, harisnyapozító- 's vászon-gyárai. Lessing születésének helye. A' Kamenzben 1824ben alapított szegények intézete, „*Lessing emlékének szentelve*“ Jan. 3. 1826 nyitattott-meg. (L. „*Bönischs Beschreibung der Stadt Kamenz 1825*“)

— cs.

KÁMFOR, sok gyöker, kéreg, virág és levél tulajdon része, az égény olajokhoz és gyántarökhöz rokon, a' mondott növényrészekből 's általában majd minden ajakas virágból nyerhető, lepárolás által, mikor az égény-olajjal együtt előterem. Nagyobb mennyiségben van a' Japanban honi „*Laurus Camphora*“ fában, melyből ott lepároltatik, Európába hozatik, itt, mész adatrán hozzá, felszállítás által megtisztítatik 's kereskedésbe jő. A' „*laurus sumatrensis*“-ból, mely Sumatra, Malacca és Borneo szigeteken (tehát épen az egyenlítő alatt) terem, magától foly ki a' barrosi kámfor; a' kéreg és fa között egészen ki van fejlődve, de Európába nem jő, mint kereskedési czikkely. A' „*laurus cinnamomum*“ gyökerei, szinte adnak kámfort. A' megtisztított kámfor fejt, átlátszó, tükben jegesülő, áthalható tulajdon szaga, égető, utóbb hidegítő ízű. Valamennyire ragadós 's a' levegőben lassanként elpárolg, felolvadó az alkoholban, égényben, égény- és kövér olajokban, melyekből víz

által lecsapatik. Tömött kénsavany a' hidegben fel nem oldva olvasztja fel. A' kénkövel és villóval egyesül. 300° F.-nál olajként foly és változatlanul szál fel. Részei szénany, égő és savító, de viszonyok még esmeretlen. A' mésszel való felszalítás szagát és ízét elmagasztalja.

—j—a.

KAMPTZ (Károly Albert Kristóf Henrik), 1769 szül. Schwerinben Mecklenburgban. 1787—90 Göttingában tanult, hol Dr. Seidenstickerrel közösen egy értekezést ad ki „a' polgári és political törvények megjavításáról; 1790 pedig jutalmat nyere a' törvénykartól ezen értekezéséért: „*De fundamento obligationis liberorum ad facta parentum praestanda.*“ Ugyanazon évben mint assessor lépe a' a' törvény-cancellariánál, mecklenburg-strelitzi szolgálatba. 1792 cancellariusi tanácsnok, ministeriumbeli titkos referendarius 's az iskolai bizottság világi igazgatója lön; 1799 pedig a' mecklenburgi lovagság által, ezen hercegség udvari 's tartományi ítélőszékének bírájává tétetett. A' porosz királytól, mint brandenburgi választó fejedelemtől, birodalmi kamarassassornak nevezetett Wetzlarba, hol a' birodalom felbomlása után is megmaradt, 's 1810, titkos követségi tanácsnoki ranggal, mint a' kamaratörvényszék főfeljebbviteli tanácsa tagja, porosz szolgálatba lépett. Már előbb többféle rendjelekkel megajándékozta, 1824, egyéb hivatalainak nagyobbbszint megtartása mellett, valóságos titkos tanácsnokká 's a' törvényministerium igazgatójává tétetett. — Tudományos dolgozásai közül egyebek felett említést érdemelnek ezek: „*Über die Verbindlichkeit eines deutschen Fürsten, die Handlungen seiner Vorfahren zu erfüllen*“; „*Der mecklenb. Civilprocess*“; „*Beitr. zum mecklenburg. Staatsrecht*“; „*Literatur des Völkerrechts*“; „*Jahrbücher der preusz. Rechtsgelehrsamkeit*“; és *Annalen der preusz. Staatsverwaltung*“ 'sat.

—no—

KANÁRI PINTY (Kanári madár, Fringilla Canaria), a' verébek csoportjába a' pintyek neméhez tartozó madárfaj, melynek orra és teste fejér-sárgálló, kormányjai és evezőji zöldek. A' szobáknak ezen kellemetes énekloje, ezen egész Európában elterjedt édes torlu fogoly, hazájának a' Kanári szigeteket esmeri, hol a' hidegebb hegyes vidékeken a' vizek körül rak fészket, költ és tanyáz. Onnan a' 15dik század végével hozaték, 's itt szép hangjai miatt hamar közönségesse lett. Tirol és a' fekete erdő lakosai leginkább kereskednek vele; nem csak Francia, Angol és Németországba hordják el, hanem Orosz és Törökországba is, nevezetesen Konstantinápolba. Több pinyfajjal záratván nőszés végett össze, sok fajtája, korcsivadéka van. Honjokban nevezetesek a' kontyosok és a' veres szemű kakerlakok. Természeti eledele a' kanári-köles, de megeszi a' kender és répa magot is, és némely új füvet. A' jó hives vízben különösen gyönyörködik. A' fogságbelieknek hasznos néha czukrot, salátát és keményen sült tojást adni.

—j—a

KANÁRI SZIGETEK. Ezen (szám szerint 20) szigetek az atlanti tengerben fekszenek 's Afrikához tartoznak. Miután a' régiek őket a' „boldog szigetek“ neve alatt már esmerték volt, a' 13 században ujonnan fedeztettek fel. Nevezetesebbek közöttök Kanaria, Teneriffá, Palma és Ferro, mellytől számláltatnak a' meridianus fokai. Mindnyájan spanyol uralkodás alá tartoznak 's 1792ben 420,000 lélek számláltatott rajtok. Bor, viasz, és méz nevezetesebb természetmények, — 's hazájok az ugy nevezett kanári madaraknak.

Sz. E.

KANDIA, törökül Kirid, legrégibb időkben Idaeá, Ida hegytől, későbbben Kreta, az Ozmanbirodalom legfontosabb szigeteinek egyike, a' földközépi tengerben fekszik, a' kel. hossz. 41° 30' — 44° 30' és az éjsz. szél. 34° 50' — 35° 55' alatt, Morea déli csucsától 17½, Rhodustól 20, az afrikai partoktól 50 mértf. távolságban;

hossza 33 mérföldet, széle 3—11 mf. és területe 190 nsz. mf. tesz. Az egész sziget hosszában, két sorban egy magas, erdős hegység nyulik el, melynek nyugoti részét a' Velenceziek Monte di Sphachia (előbb Leuke), a' keletit Lasthi vagy Sethia (előbb Dicte) névvel nevezék. Éjszak felé lassanként termékeny, jó kikötőkkel bíró, dél felé meredek kősziklás, kevés horgony-helyeket számláló tengerpartban végződik, s legnagyobb magasságát a' mindig hóval fedett, 7200 láb magas Psiloritiben, a' hajdani Idában, éri el. Az erdőpatakok, mellyek télen és tavaszon által megáradnak, nyáron pedig csaknem kiapadnak, s a' számos források a' völgyek nagyobb részét termékennyé teszik; rajtok s lejtősegeiken buja tenyészés uralkodik; a' levegő szelid, a' nyár éjszakai szelek által hivesítetik, a' tél csak záposót hoz; e' szerint legkellemesebb lakóhely lehetne, s lakosainak, mint egyébkor, gabonát, bort és olajat, fát, lent, selymet és pamutot, halakat, mézet és vadat, a' báromtenyészés minden terményeit, a' legnemesebb délszaki gyümölcsöket, sőt még érczeket is bőségben adhatna, ha a' Törökök sanyargatásai és kegyetlenségei mint mindenütt, ugy itt is minden művelődést nem gátolnának, s a' lakosoknak, kik 1,200,000 helyett, mint a' Hellenek idejében, s 900,000 helyett, mint a' Velenceziekében, most csak 300,000-en (fele Görög fele Török) vagynak, lehetetlenné nem tennék, többre törekedni, mint a' mi elkerülhetetlen életszükségeikhez tartozó. Gyártásról, kereskedésről, mesterségekről, tudományokról és hajózásról még gondolkozni sem kell. Minden kikötők, kivéven Kaneaét, el vagynak telve homokkal, s a' városok többnyire még csak kezdő félben. A' főváros Kandia, széke a' basának, 15,000; Retimo 6000; Kanea, a' régi Cydonia, a' sziget legnevezetesebb kereskedővárosa 12,000 lakost számlál. A' trojai rege szerint Idomeneus király innen 80 hajóval ment Ilium alá. A' görög mythologia sok isten-és hőstörténeteket teve által Kretába. Itt uralkodék Saturnus, később Minos, mint király Kr. e. 1300 évvel. A' királyok elűzetése után köztársasággá lön, később a' ciliciai tengeri rablók széke, miglen őket a' Romaiak meghódíták. 823 a' keletrómai császárok kezéből a' Saracenusokéba jött, kik Kandia fővárost Heraclaea romjain építék, de 962 a' Görögöktől ismét elűzettek. A' byzantiumi uralkodók a' lakosok akaratja ellen eladák a' szigetet 1204 a' Velencezieknek, kik ennek fontosságát állallátván, a' városokat többnyire megerősíték, új alattvalóikkat szelid kormány által részekre megnyerék, s a' 17 század közepéig a' Genuaiak és Ozmanok minden megtámadásait vitézül visszaverék. Ez idő körül a' Törökök megtámadásai keményebbek levének. Egy, a' Maltaiaktól elfogott hajó, mellyen a' heréltek agája és az akkor Európában közönségesen elterjedt monda szerint, Ibrahim szultán favoritnéja s kedvenczfija (de hihetően az agának csak egy rabszolgája, ki a' serailban szoptató dajkaként volt, s ennek fiya, kit mindazáltal a' szultán igen kedvelt) voltak, rövid ideig Kalismeneben, egy kandiái kikötőben szállt meg, de a' nélkül, hogy a' Velenceziektől, kiknek ott nem volt őrizetek, tulajdonképen segítséget nyert volna. A' szultán ezen igen felindult, mindenkép a' Velencezieket okozá, s 1645 Juniusban nagy erőt szálita ki Kandiában, melly Kaneaét csak hamar elfoglalá, s a' fővárost keményen ostromlá. Ez vitézül visszaveré a' megtámadást, melly hasonlólág 1649. is megújított, de ekkor is minden siker nélkül. 1656 a' Törökök egy harmadik próbát tévének, s az ostromlást ágyuzásra változtatták, mellyt 10 évig minden siker nélkül folytatának, minthogy a' Velenceziek, mint a' tenger urai, az erősséget életszerekkel, katonákkal s minden nehézség nélkül elláták. 1667, a' vasvári béke után Kyoperli nagyvezér, hogy a' sz. gotthardi ütközet elvesztése által meghomályosított híret új

fényre derítse, 's magát IV Mohammed kegyelmében megerősítse, nagy készüléteket tön Kandia tökéletes bevételére, 's a' várost Maj. 14. 80,000 katonával bekeríté. Az erősséget egy sáncz vévé körül 7 bástyával; egy nagy hajóereg a' Törököket a' tengeren zabolában tartá, 's egy jó várörizet, chevalier de Ville és Morosini vezérlése alatt, kész vala magát az erősség romjai közé temettetni. A' Törökök megtámadása Panigra bástyára vala intézve. Noha a' keresztények minden lépést védelmezének, a' Törökök mégis nem sokára egy nyílás aljához értek, de a' melly minák, kirohanások és elvágások által olly vitézül oltalmaztatott, hogy a' Kyoperlitól személyesen vezérelt legdühösebb megtámadások is siker nélkül maradtak, 's a' tél a' Törököket még a' nyílás előtt találá, 's őket sánczaikba visszavetelni kinszeríté. Pusztító betegségek támadtak a' téli táborozáshoz nem szokott keletiek közt, 's új seregtömegeknek kelle a' veszteséget pótolni. Az erősségben is történtek változások. 1668 tavaszán a' vitéz chevalier de Ville, előjárójának féltékenysége és Morosinival való villongása miatt visszahivatott, 's helye chevalier St.-André által töltetett be. Egyszersmind Europa minden vidékeiből önkényesek tödultak oda, illy véres földön mutatni vitézségeket 's tanulni a' háborut. Több helyekről érkezett, részint pénzből részint katonákból álló segedelmek által, az őrizet állandóan 8000—10000 katonából álla. Árulás által megtudák a' Törökök, hogy St-André és Sabionetta bástyák az erősség leggyengébb részei volnának, 's ezeket támadák meg. Az addig szokott szabályoktól eltérvén, úgy közelítének az erősséghez, hogy számos emberek által mély árkot ásátának ki, a' földet az erősség felé hányták, 's ezt lapátokkal mindig előbbre vitétek, miglen ezen munka folytatása által az árokhoz közel jutának 's azt a' földdel beteríték. Merész kirohanások és ügyesen elrendelt minák azonban, a' Törököket soká visszatartóztatták, 's munkájikat gyakran széljelszórák; de midőn végre sikerüle nékik, St-Andréban erős lábra állani, nagy szakaszokra akadtak, mellyek a' legdühösebb rohanásokat is megsemmisíték, 's a' tél az ostromlókat semmivel nem találá előbbre nyomulva, mint a' mult télen voltak. 1669 tavasszal, munkájokat lassabban de biztosabban 's nagyobb szerencsével folytatók a' Törökök; rövid idő alatt nem marada a' Velenceieknek egyéb André bástyából, mint egy föld és kőhalom, 's végső védelmek csak egy, a' tél folytában főszakasznak felhánt második sáncz volt. Ezen legnagyobb szükségben jelenének meg Beaufort és Navailles herczegek egy francia hajóhaddal, melly 7000 főből álló szárazföldi sereget hozott. Ezen új segítséggel kétségbeeső kirohanás tétetett. Azonban egy mina, mellynek jelül szolgálni, 's a' Törököket zavarodásba kellett volna hozni, nem reppent fel; egy török puska-poros tárház ellenben, midőn a' Francziák a' sánczárkokat már elfoglalták, 's visszavételek végett tett megtámadását a' Törököknek visszaverték, tüzet fogott, és a' Francziák között olly nagy ijedséget terjesztett (azt gondolván, mindenütt minákon állanak), hogy vad szaladással sietének az erősséghez, és 200 holtat, kik között sok vitéz tiszték és Beaufort herczeg volt, hagytak a' csatapiacon. Egyszersmind a' keresztény hajóereg is, melly 80 hajóból és 50 gályából álla, a' parti batteriák és egy 70 ágyus hajó levegőbe reppenése által, rendetlenségbe jött, 's a' kirohanás egészen balul ütött ki. Ez a' keresztény generálok közt már az előtt is uraikodott villongásokat olly nagy mértékben nevelé, hogy Navailles herczeg meggyőzetvén az erősség megszabadításának lehetetlenségéről, csapataival hajóra szállt 's visszament Franciaországba. Egyes katonák a' többi csapatokból hozzá kapcsolák magokat a' Francziákhoz; nem sokára a' Maltaiak és csaknem minden önkényesek is elmentek; a' Törököknek egy megrohanása szerencsésebb volt mint az előbbiek.

's őket az utolsó szakasz karózatjaiig vivé; az alig 3000 főből álló őrizet bántortalanná 's kedvetlenné lett. A' parancsolók közt visszavonás támadt, 's minden jelekből kitünő volt, hogy az erősség a' legközelebbi megrohanással bevetetik. Ennél fogva egy hadi tanács az áltadást elhatározá. A' capitulatio az őrizetnek és a' lakosoknak szabad elmenetelét, és vagyonjoknak 's még azon ágyúknak is, mellyek az ostrom alatt vitettek a' városba, elvitelét megengedé, valamint a' Velencezieknek is Suda, Garabusa és Spina longa helyek birtokát. 1669 Sept. 27 adatott által a' város, 25 esztendeig tartó háboru, 13 esztendeig tartó békerítés és olly ostromlás után, mellyben a' sánczárkok 2 esztendeig, 3 hónapig, 27 napig voltak nyitva. Az őrizet, kiköltözésekor csak 2500 katonát számlált, az ostrom alatt ellenben 30,985 keresztény, 118,754 Török veszett el vagy sebesítetett meg; a' Törökök 56 megrohanást, a' keresztények 96 kiűtést tettek; az elsőbkek 472, az utóbbiak 1173 minát vettek fel; az erősségből 509,692 ágyulövés esett, és a' keresztények puskaágyúokra 180,449 mázsa önt használtak! A' Törökök a' várost legiszonyosabb állapotban találák; minden, a' minék valami becse volt, elvitetett, csak 33 ember, nagyobb részint ösz, maradt hátra, 's a' sánczokon 350 rosz ágyu állott. A' Törökök azonnal minden erősségi műveket kijavítának. Birtokában lévén a' fővárosnak, igyekezének a' Velencezieket még megmaradt utolsó, sziklaerősségeikből is elűzni; 's még a' 17. század lefolyta előtt, Garabusa árulás, Suda és Spina longa pedig egyezés által kezeikre jutottak. A' Törököknek: Kandia szigetén három basájok volt, ugymint Kandiában, Kaneában és Retimóban. Ezen basáknak egymás közti viszálykodásaik miatt, sikerüle a' nyugothegyi lakosoknak Sphachia agaságban ön magokat kormányozni török ortalom alatt. Minthogy pedig ezen hegyi lakosoknak egyezségek gyakran nem tartattak meg, mind annyiszor fegyverhez szoktak fogni; gyakran megverettek ugyan, de hegyeikben egészen sohasem hódoltattak meg. Ők voltak azok, kiktől (1821) a' basák kezeseket kívántak, 's kik, ezen felindulva, hozzá állottak a' görög lázadáshoz. Már a' velencezi kormány alatt híresek voltak a' Kandioták arról, hogy szabadságaik csonkítását nem szenvedik meg, 's nem engedék, hogy a' Velenceziek, mint Görögország más kerületiben, de g l i p o s s i d e n t i nemességet alapítsanak, 's az által a' lakosok többi részét a' podes-ták jármában tartásák. A' sphachioták Kandia történetében ugyan azon szerepet játszák, mellyet a' Mainották Moreában; csak hogy a' fejpénz adót nem kerülték ki. Most elesüggedve látszik a' lakosok ereje. (L. GÖRÖG LÁZADÁS.)

KANIZSA (Nagy), m város Szalavármegye kapornaki járásában, hasonló nevű folyó mellett. Egykor hazánk másodrendű nagy erőssége volt, 's számtalan ostromot álla ki. 1577 a' villám által meggyult puska-pornak fellobbanása tetemesen megrongulá; melly alkalommal a' vár főkapitánya és még 300 őrző veszett el; 1590 pedig, a' földindulás és a' rabok gyujtogatásai miatt, majdnem pusztulásra jutott. Alig újították meg épületei, ostrom alá vették a' Törökök. Alkudozás mellett csak hamar kezekbe is került a' vár, mellybe Hassan basa 900 főből álló őrizetét vivé. A' császár fájlatá annak elvesztét; se-reget küldé ostromlására, sőt harcsoai között maga is megjelent. A' várbeliek észrevevék felettebb ki világosított sátorát Ferdinándnak, 's egyenesen oda irányzák ágyulövéseiket; de a' veszedelmes golyók ártalom nélkül üvöltöttek azon keresztül. — A' budai Murat és Ibrahim vezérnek ide küldött 's itt a' várbeliek szemlélése végett karóra szegezett feje, még inkább felgyujtá az Ozmanok szívében a' vitézség szikráját, sőt boszuállásra ingerlé elkeseredett lelkeket, a' helyett, hogy őket megrettentette, vagy a' vár feladására hajlandóbbakká tette volna. A' legerősb megrohanást 1601 Oct. 28 verte vissza elszánt vitézségek, 's

folyvást bajnoki mód daczolt a' 8,000 emberrel megszaporodott, de az őszi idő kegyetlenkedése által is elsanyartatott császáriakkal. Több ízben ostromoltaték Kanizsa még későbbben is, de minden hadcselek foganatlanok maradtak, mignem végre egyfrancia származású katona, Kolonics által arra vetetett, hogy mint szükevény a' várba bemenjen 's annak épületeit felgyujtogassa. Végre majdnem meghódolt a' hamvába temetett erősség; de 16,000 Ozmán gyült hirtelen össze 's a' vár kézen tartva 's hamar kiegészítve lön. 1604 a' gondolatlanság miatt támadott tűz által majdnem ismét egészen megemészte-tett; de azért a' bekövetkezett újabb ostromok semmivel sem lettek foganatosabbak az előbbieknél. — A' császári seregek hatalmába jutván 1690 Szigetvár, felszólították a' kanizsai védők is a' vár átadására; de sem a' pusztá szó sem a' bekövetkezett erős ostrom nem bírható őket akadozásra. Kirohanásaikat véresebb kirohanások köve-ték. A' maroknyi erőt megemészte végre az ostromló nagy sereg, 's minekntána az ostromlottak további magok védelmezését lehetet- lennek esmerék, feladák a' várt, ugyan azon kikötésekkel, mellyek a' Szigetváriaknak engedettek. Így jutott végre 1690 Apr. 13 a' császáriák kezébe Kanizsa, utolsó sikertelen ostromának tizedik hó- napjában. Kiállott viharai után, 1702, a' császár parancsolatjára földig rontatott, 's hajdani dicsőségének romjai is úgy elenyésztek, hogy ma már a' kémlelő szem csak távolról sejti annak egykori fé- nyét. Mostani épületei között némelyek szép izléssel bírnak, noha számosak igen idomtalanok, 's mint utszáji, többnyire tisztátalanok. Lakosainak száma 5900, kik, Zsidókkal bőven vegyítve, Magyarok. Környéke mocsáros; dombosabb helyei termékenyek. Híresek marha- vásárjai. 54.

KANT (Immanuel), szegény szülőktől szül. 1724 Apr. 22kén Königsberghen, hol tanulását is végezte, és legelőször 1755 kez- dett tanítani a' Königsbergi academiában. 1770től fogva szinte holta napjáig (1804 Febr. 12) szüntelen azon egy helyben philosophiai tu- dományokat tanított, fáradhatatlan lévén az igazság keresésében és felfedezésében, mellyért, tekintve a' philosophia tudománya körül tett nagy érdemeit, Königsbergi bölcsnek is neveztetett. Különös je- lenet az Kant életében, hogy szinte 80 esztendő élvén, Pillaun tul, melly hét mértföld Königsberghhez, soha el nem távozott születése helyétől, (l. Reichardt zsebkönyvét „Urania“ 1812 lap. 260), mégis olly józan, tömött, és szélesen kiterjedett esmereteket gyűj- tött magának mind a' világról, mind az emberekről, hogy azon lel- kes munkásságnál fogva, mellyet tanításaiban és könyveiben hosszú pályafutása alatt kiírasztott a' világra, méltán elmondhatnj róla, nem csak magának és hazájának, hanem a' világnak és az egész em- beriségnek élt. Kant — azt mondja Reichardt, — testére 's lelkére nézve száraz volt, szigorubb testalkatot nem is lehetett tán valaha látni az övénél, melly különben is kicsiny termet vala; hidegbben és ma- gába zárottabbban mint Kant, nehezen élt egy bölcs is. Magas, de- rült homlok, szép ór, tündöklő fényes szemek emelték ábrázatja ékességét, ellenben arczának alsó része durva testi érzésekre és kí- vánatokra mutatott, mellyeket ő az evés és ivásban mód nélkül is teljesített. Szerette a' jó asztalt, és vig társaságot, maga is kedves volt a' társalkodásban, mert azt megfűszerezte nagy olvasás által szerzett tudományával, kimeríthetetlen lévén mulattató és gyönyör- ködtető apró történetek, anecdoták helyes előadásában, mellyeket minden mosolygás nélkül tudott elbeszélni; a' mellett szerencsés hu- mora elmés feleletekkel, kérdezősködésekkel, 's jegyzésekkel vidi- totta gyakran fel a' társaságot. Königsberghen a' legjobb házak és familiák keresték barátságát és társaságát, mert talpig jó szívé és egyenes lelkü ember volt, 's ön méltóságát érezvén, egyiránt távol

járt a' büszke alaptalan fenhéjázástól, valamint az alacsony hitelkedéstől. A' külső esinosságot szerette, 's öltözködésében díszes volt. Nagy és kicsiny társaságokhoz egyiránt tudta magát alkalmaztatni, mert a' kártya játék kedves időtöltése volt, 's ritkán mult el este, hogy l' Hombret ne játszott volna. Ezt a' mulatságot úgy nézte mint a' test és lélek kipihenését, melly elvonván a' főt mély gondolkodásától, nyugodalmat enged neki. Szép művészséget soha sem gyakorlott, 's nem is igen lelt nagy kedvet henne. Ugy szólván, majd csupa tiszta ész és okosság lakott benne, melly rendkívül nagy emlékező tehetséggel volt egybekötve, a' mi tanítása becsét még inkább nevelte. Leginkább délelőtt szokott tanítani, délután csak akkor, ha el nem kerülhette, mindenkor pedig legalább husz minutáig pihent, ha egy tanítást elvégezvén máshoz fogott. Logicát és metaphysicát nyilvánosan tanított, természeti törvényt, morált, anthropologiat, physicát, physical geographiát csak váltogatva. Az ifjakra nézve kivált az utóbbi tudományok tanítása felette hasznos volt, mert a' historiában, utazások leírásában, biographiákban, románokban, széles kiterjedésű olvasással bírt. Kitészett vagy csak abból is emlékező tehetségének nagy ereje, hogy előtte nyitva álló jegyzékeibe ritkán nézett, sokszor egész sereg nevet és esztendő számot fejből mondott el. A' philosophia mélyebb részeiben való tanításai is világosak, tiszták és értelmesek voltak, mert emlékező tehetsége meg lévén sok adatokkal rakva, azokat a' homályos tárgyak és helyek felvilágosítására és megmagyarázására jól tudta használni, 's némellyeknek Kant philosophiai írásai azért lettek homályosak, mert többet hitt a' philosophusok írásai értelmességéről, mintsem hogy az azokra való hivatkozást ön írásaiban szükségesnek tartotta volna. Nevezetesebb munkái Kantnak, mellyek világot láttak: „*Grundlegung der Metaphysik der Sitten*“ (Riga 1785, 8), mellyben, valamint egy más munkájában is, „*Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre*“ (Riga 1797) az Eudaemonismust támadja meg, és az erkölcsi tudomány elveit megtisztogatja holmi mételyes érzékiséget áruló boldogság képzetitől, tisztábban kifejezve a' kötelességről és erkölcsi törvényről okossági méltóságunk kívánatait és parancsait, mellyeket ő a' *Categoricum Imperativumba* foglalt. Az erény Kantnál az erkölcsi törvény szoros rendszerűsége, vagy is szerinte, éreynesnek kell lenni magáért a' törvényért. Más munkái Kantnak: „*Kritik der reinen Vernunft*“ (első kiadás Riga, 1781, második ugyanott 1787, az ötödik kiadás lipsiai 1799). Ezzel egybekötetésben áll „*Kritik der praktischen Vernunft*“ (Riga 1787, első kiadás), melly két fő munkájában felbonczolván az esmeret és tudás határait, az ember élete practical tendentiáját egy jövendő és tökéletesebb étellel egybeköti, a' szemlélődést elkerülhetlenül szükségesnek tartja, mellynek meg kell szentelni a' praxist állandó főtörvény felállításával, melly után szünetlen munkálkodni kell, mivel földi életünket a' munkásság teszi, melly a' tökéletesedésnek kezdete a' jövendő életre nézve. Egyéb munkái már egyes tárgyait érintik a' philosophiának, mellyenek: „*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*“ (Riga 1786, 8.); „*Kritik der Urtheilskraft*“ (Berlin 1790); „*Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*“ (Riga 1771); „*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*“ (Königsberg 1797, 8.); „*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*“ (Königsberg 1798, és 1800). Ez teljes a' felsőbb nemű emberi esmeretek jegyzésével, „*Physische Geographie*“ (1802, 8.) Apróbb értekezései és kisebb dolgozai kijöttek három kötetben, Königsberg és Lipsiában, 1797, 8; ugy Tieftrunk is kiadta azokat gyűjtemény formában, Halleban, 1799, három kötetben. Kant egyik fő érdeme a' philosophia körül abban áll, hogy critical methodust hozott be a' philosophálásba,

melly az esmereti tehetségnek közönséges criteriumu bizonyos elvek szerint való vizsgálása és megalapítása után a tárgyak esmeretére megy által, midőn az előtt dogmatismus, scepticismus vagy az elmállott eclecticismus váltottak fel rendre egymást, melly uton lehetetlen volt tisztább philosophiai esmeretekre jutni; és ámbár Kant első munkája „*De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principis*“ (Königsberg 1770, 4.) ugy szólván szemügyre se vétetett, sőt többi munkáji is eleinte a homályos terminológiákért inkább néma csudálkozást mint dicséretet szültek, még is a következők után el lehet már mondani, hogy az újabb időkben első volt, ki hathatós ingert adott a további mélyebb philosophiai vizsgálatokra. Támadtak ugyan neki ellenkezői, kik hatalmas bajvivók voltak, mint *Feder, Garve, Plutner, Flatt, Jacobi, Herder* és *Schulze*, kinek *Anesidemus* című könyve (1792) és *Kritik der theoretischen Philosophie* (Hamburg 1801, 2.) különösen esmeretesek, de Kantnak magában már az is nem kis érdemül szolgál, hogy az alvó lelket felébresztette Németország böleselkedő férjfiában, s így alkalmat szolgáltatott a philosophiai tudománynak több oldalról való megtekintésére. De ha voltak hatalmas ellenfelei Kantnak, még több volt azoknak száma, kik a tőle elkezdett uton tovább építettek, s szabad vizsgálásaik által Kant systemája körül több hasznot hajtottak a tudománynak, mint az ugyneveztetett szigorú Kantianusok, kik nagy Mesterek munkáját minden lélek nélkül kezdték magyarázni, s magok sem értvén jól, mit akart az megértetni és tanítani, az okosság formáji és törvényei felett addig ragódtak, hogy vagy a philosophiai tárgyak psychologiai, azaz subjectivitasu philosophiájába merültek el, vagy logikai üres formalitások közt merevedve maradtak. — Mivel Kant az észet psychologiai tekintetből magas polczra emelte fel, az ő oskolájában azután a tudományokkal, belső foglalatjokra nem sokat tekintve, csupa logikai schemák szerint bantak, midőn azoknak materiáját, és az arról szerzett észfogatokat a Kanttól fellállított categoriák ráájára vonták, mintha azok már magára a dolgok tökéletes esmeretére vezetnének, melly lélektelen formalismus erősbu semmi más oskolában nem mutatkozott, mint Kantéban, ugy hogy Schiller bosszankodva fakadt ki illy szavakra: „Mikor a királyok építenek, van a tárgonzásoknak mit dolgozniok.“ A Kanttól megtört uton *Fichte, Schelling, Hegel* tovább mentek, mindenik a maga módja szerint igyekeztvén egy közönséges bélyegű fő elvre új philosophiai systemát építeni; Kantnak pedig a háládatos maradék csak halála után, u. m. 1811. tartott emlékezeti innepet Königsbergben, mellynek leírása kijött ugyan ott Kant rézre metszett képével. Az inneptartáskor ugyan csak Schadowtól készült carari márvány melyképét Kantnak a königsbergi egyetem templomfolyosójában felállították, hol a megboldogult hideg tetemei nyugosznak, s a folyosót örök emlékre *Kantiana Stoának* nevezték. Kant életét leírták Borowski Erneszt „*Darstellung des Lebens und Charactere Kants*“ (Königsberg 1805.), Wasianski „*Im Kant in seinem letzten Lebensjahre*“ (Königsberg 1805.), Tachmann „*Im Kant geschildert in Briefen*“ (Königsberg 1805.) és „*Nordische Miscellen*“ (1804 3. füzet lap 172—184). Professor Herbart, ki most dicséretesen viszi Kant cathedrájában hivatalát, irta emlékezeti innepére az elmondott beszédet. Kant philosophiáját *Villers Károly*, utána *Cousin* kezdték Franciaországgaal megismertetni. Németországban pedig a catholicusoknál legelőször Würzburgban tanította Kant philosophiáját Rousz Matern helybeli professor, kinek munkája „*Soll man auf katholischen Universitäten Kants Philosophie erklären?*“ kijött ugyan ott 1798. Kállay.

KANTAKUZENO (György és Sándor). E' görög hercegek ama' régi hires byzanci hasonnevü familiának ivadéka, mellyhez Kantakuzeno János császár tartozott, ki a' legveszélyesebb körülmények között (1341—1355) fentartá magát a' byzanci thronon, utóbb, polgári vért kímélendő a' bibort letévé, 's életét klastromi magányban tölté 's írú le. A' Kantakuzenok az Osmanlik uralkodása alatt Konstantinápolban a' Fanar legelső familiái közé tartoztak. Hosszabb idő előtt Oroszországban szállottak meg, hol György és Sándor testvérek hadi tisztségeket viseltek. Mint a' HETAIRIA (l. e.) tagjai, 1821 Ypsilanti Sánd. herceget Moldvába követték. György Ypsilantival Febr. 22 Jassyba érkezett, Sándor Febr. 28 (Mart. 12) Kischenew-be jutott, hol a' Hetairisták gyülekeztek össze, Görögország szabadságáért küzdeni szándékozó. Itt veré Ypsilantitól a' Moreába menetelre felszólítást. April. 16. tehát Bécsen, Laibachon keresztül Triestbe ment. Laibachban kétszer érkezett Nesselrode gróffal, ki többek közt ezt mondá neki: „Ó felsége akarátja, hogy az ur ne menjen Görögországba; egyébiránt utját folytathatja.“ K. Sándort e' nyilatkozás habozóvá tévé; de miután Velenczében négy hétigleni mulatása alatt a' patriarcha megöletését, 's Moreában a' lázadás kiütését megérté, azon gondolat, — hogy a' Görögök, elmaradását tán ugy magyarázhatnák, mintha Oroszország a' lázadást nem hagyta volna helyben, 's a' vélemény kétes állapotba helyezhetné őket, — fellelkesíté 's késszé tévé honszeretetének mindent feláldozni. Az orosz consullal, utilevelét Odessába tengeren visszatérhetésre, megerősíteté, 's minden akadály nélkül Hellasba utazott. E' lépése miatt később az orosz földre visszatérhetés megtiltatott neki. Vele 60 ifju Görög, kik különféle egyetemekből jöttek, Balestras francz. kapitány, 's Ypsilanti Demeter, kit Sándor testvére a' moreai lázadás vezérlésével bizott meg, együtt szálltak hajóra. Jun. 19. Hydrába értek, 's a' legelőnkebb örömjazzal fogadtattak. K. Sánd. azonnal átvévé a' háboru-körüliekre ügyelést, a' szigeteknek közös kormányoztatását hozá javalathá, egy önkénytesekből álló csoportot képzett, mellyet Balestras mint Hiliarch vezérle. De se fegyverek se puskaporok nem volt. Junius 20kán K. és Ypsilanti Peloponnesusba, a' vervenai Gerusiába, egy Tripolizza melletti faluba mentek. Ennekutána K. bekerité Malvasia (Epidauros) erősséget, melly Julius 21. 1821 éhség által hatalmába juta, a' Törökök agáit azon körülménnyel bírván capitulatióra, hogy Malvasia már 1375-is egy Kantakuzenonak adta meg magát. Továbbá a' Hydriotákkal és Spezziotákkal egy nemzeti tanács valósitása felett érkezett, 's átaljában véve a' rend helyre állítását szorgosan sürgeté. Ezután Tripolizzába ment, hol albáni harczolójival az ostromlásban ő is részt vön; ugyan ez idő tájban hívák meg a' Cretaiak parancsnoknak, de ajánlatjokat nem fogadá el, hanem Hellas vidékeit utazván be, a' választó gyülekezeteket szandékozott rendbe hozni; Missolunghi megerősítéséről gondoskodott, noha a' rendtelenségek 's egyenetlenségek miatt számtalan bajokkal kelle küzködni. Később, midőn a' görög ügyek vitele más kezekbe jutott, azon megbizással küldeté Pétervárába a' görög tanácstól, hogy oda a' Hellenek orosz pártfogásért való kérelmét vinné meg; de mivel utilelet nem kapott, Dresdában maradt, hol gyermekeinek nevelésével, 's az Odessából Szászországon keresztül honjokba utazó Hellenek felsegítésével foglalatoskodott. Csak 1828 utazott el legidősebb fíjával Görögországba. — Testvére, György, mint Ypsilanti alvezére, a' moldvai 's oláhországi szerencsétlen ütközetekben részt vön, 's Kischenewben Oct. 28. e' tárgy felett egy tudósítást bocsátott közre (L. „*Briefe eines Augenzeugen der griechischen Revolution vom Jahre 1821.*“ Halle 1824). A' két testvér sokaktól balul itéltetett meg; maga Pouqueville is „*Hist. de la régénération*

de la Grèce“ (Paris 1824. 4 köt.) című könyvében a két Kantakuzenot egy személynek tartá, 's igazságtalanul ítélé meg. (Vö. YPSILANTI.) — es.

KANTEMIR (Demeter), Moldvaország hospodárja, szül. 1673. Moldvában lakó görög vallásu nemzetségét Tamerlántól származtatta. A' porta kevés Görög iránt viseltetek valaha annyi bizodalommal mint iránta. 1710 minden adó elengedését ígéré neki, és jövendőrc, méltósága megtartása mellett Moldvában, Oláhország hospodarságát is, hogy gyakori kedvetlen viszonyiban Ausztriával, Lengyel-és Oroszországgal reá számolhasson. De midőn a' diván szavát meg nem tartá, 's iránta bizodalmat mutatni megszünt, nagy Péterrel lépett alkuba, ki neki Moldva birtokát, mint uralkodó 's familiájában örökösödő fejedelemséget, orosz ortalom alatt ígéré. De a' török háboru Oroszország részére rosszul ütven ki, követte pártfogóját Oroszországba, hol orosz herczeggé 's titkos tanácsossá lett, Pétervárában egy academia alapítását előmozdítá 's meghalt 1723 Ukraineban, jószágán. Latin nyelven írá „Az Ozmanbirodalom nevedése 's süllyedése történetét.“ A' török státusnak ezen története 1300—1711, mint az anarchiai státusnak hív rajzolatja, még most is nagybecsben van. Fija Antiochus vagy Constantin Demeter, mint udvari ember, diplomaticus és tudós, hasonlóan híres volt. Atyja 's ügyes tanitók formálák ki az ifjut, ki mint a' császári nemesi gárda hadnagyja, fő eszköze volt a' Dolgoruki familia megbukásának. A' 23 éves ifju orosz követté lön a' londoni udvarnál; szerette a' nagy világot, szép mesterségeket és tudósokat; hamar felfogott több élő nyelveket. 1736 a' megvakulás veszélyjébe juta. Parisban gyógyíttatott meg, 's már most egészen komoly tudományokra adá magát, kivált az algebrára 's természettudományra, mellyről (kedvelt gunyiratain kívül) értekezéseket írt orosz nyelven. Tüdő fájdalomban és köhögésben sokáig betegeskedék. Italia melegebb hajlatja alatt keresé helyreállítását, 's itt halt meg 1744.

KANTON, hasonló nevű chinai tartomány fővárosa, máskép Quangtong vagy Koanton, az éjsz. szél. 23° 30' és a' kel. hossz. 113° 20' alatt, az itt igen széles Tahoe folyó partján. Ezen nagy és gazdag város az egyetlen tengeri 's kereskedő hely, melly Chinában az Europaiaknak nyitva áll. A' missionariusoknak azon tudósítása, hogy népsége egy milliomot tesz, nagyított; leghihetőbb száma 750,000. A' város meglehetősen magas falai közel két német mertföldet tesznek; de csak egy harmad részét teszik az épületek, a' többi mulató kertekkel és halas tavakkal van megrakva. Vidéke igen kellemes, kelet felé dombos, szép kilátással kinálkozó. A' házak nagyobb része egy emeletű, mindazáltal a' mandarinoké és jelesb kalmároké magas és jól épült. Mindenfelé látni a' városban és külvárosokban templomokat és pagodákat, chinai istenségek képeivel. A' népes utszak hosszú és szorosak, lapos kövezetűek 's itt ott diadali-ivekkel ékesítvék. Mind két oldalról portékás boltokat látni, 's egy folyvást menő ereszt oltalmazza a' gyalogokat 's a' házak lakójit a' nap sugaraitól. Estve az utszak bemenetelei, mint a' város kapuji, sorompóval elzáratnak. Az ide való kalmárok, kik magokat a' szokottabb europai nyelveken elegendő érthetőséggel fejezik ki, kereskedést üznek porcellámal, lakirozott portékákkal 'sat. csaknem egyedül az Europaiakkal. A' fontosabb kereskedést itt az éjszakamerikai szabad státusok 's a' Brittusok üzik. Az Amerikából Európába jövő ezüst nagyobb része, Kantouon és Batavián keresztül, hova a' Chinaiak sok természetmennyeket visznek, Chinába megy. A' kivitel fő czikkelyei: thea, tusch, firnaisz, porcelán, rhabarbara, selyem és nanking. Van itt egy a' kormánytól felállított 12—13 kalmárból álló társaság, Kohong

névvel, mellynek kizáró jusa van az idegen hajók áruját megvenni, 's azoknak visszamenet theát, durva selymet szolgáltatni. Ezen intézet ugyan korlátolja a' magános kereskedést, ellenben biztosítja az ezen társaság tagjaival kereskedő külföldieket, mivel azok egymásért kezkeskednek. Szekerek itt nincsenek, hanem minden terhek hordozók által vitetnek, vállaikon keresztbe tett bábusnádön. Az előkelőbb lakosok gyalog hintókat használnak. Chinai fejérszemélyeket soha sem, tatárokat ritkán látni az utzákön. Az europai, nevezetesen holland, francia, svéd, dán és angol kereskedőházak, az igen alkalmas és kellesmes Kai folyó partján vannak. Itt laknak a' kereskedő társaságok biztosai, kik a' hozott portékák eladásáról 's a' viendők megszerzéséről gondoskodnak. Közél a' városhoz a' folyó kompok és bárkák (60,000-re teszik számokat) van fedve, mellyek mintegy utzákra elosztott uszó lakhelyét teszik a' tatár származású szegényebb Chinaiaknak. Sok ezren élnek itt háznépenként, a' szárazra soha sem szabad menniek, 's azon keresetből tengődnek, mellyre nekik a' folyón való élénk hajózás ad alkalmat. A' gyárok nagyobb részint a' külvárosokban vannak. Egy Europainak sem szabad a' város belsejébe lépni. Három mértföldnyire a' várostól, Wampu szigetén, egy nagy és alkalmas kikötő helyen kell az europai hajóknak kirakodni, portékáikat kisebb hajókon egész a' tárházakig vinni; hasonlóan kell ismét megrakodniok. Wampu és a' város között 3 vámház vagyón, hol a' portékák 's az utasok igen szorosán megvizsgáltatnak. Kantonban nyáron igen meleg van, Decemberben, Januariusban, Februariusban ellenben hideg; egyébiránt az ott lakás egészeséges és kellesmes; mit az eledel bősége és olcsósága, 's magok a' nyálánságok is, nem kevésbé mozdítanak elő. (L. MACAO.)

KAPITANIK vagy KAPITANOK, örökös főök, kik Maina kerületben széteszlának. A' török főhatalom ideje alatt, szabadkényű hatóságot képzének, mentve minden felelettehertől. Azon bei-jel, kit körökből választának, bizonyos nemű nagy-tanácsot alkottak. A' bei egyedül a' Töröknek járó haracs vagy is fejpénz megfizetéséről gondoskodott, 's a' tartomány ügyét a' basával alkudozás utján vivé. A' Kapitánik rendszerint zabolátlan zsvány-vezérek valának, kik egyenként hozzáférhetlen sziklákbán tartózkodtak, 's a' Törökök 's szomszédjaikra nézve veszedelmesek voltak. Csak midőn általányosan kellett megtámadni a' Törököket, szövetkeztek össze a' többi Görögökkel, egyébiránt egymás között örök egyenetlenségben éltek. E' vad oligarchia több derék hadvezéreket állított elő, millyenek: Kolokotronis, Odysseus, Nikitas (a' turkóphag, azaz török-évő) 's mások valának. A' Palikarik (kik klephtis, azaz zsványoknak is nevezettek) csak addig követék e' kapitánik parancsait, míg bizodalommal 's szerencsével bírának. Voutier francia ezredes érdekes tárgyakat közlöt rólök.

KAPITÁNY, egy csapat katonaság parancsolója. A' középkorban hadvezért jelente. A' hajóskapitánynak egy hajó vagyón parancsa alatt. Generalkapitánynak Spanyolországban a' száraz erőnek legfőbb parancsolója nevezetik; a' gyarmatokban a' főkormányzó is.

KÁPLÁN, neve a' cathol. és protest. felszentelt papi segédeknek. Ezen nevet így származtatják: Márton püspök viselt egy sipkát, mellynek csudaerőt tulajdonítottak, 's ezért halála után különös házban őrizték, mellyet ezen sipkáról capellának, 's azt, ki a' nézőknek ezen sipkát megmutatta, capellannak (káplánnak) neveztek. Más, kevésbé hiteles származtatása ezen szónak capellától vagyón, jelentvén azon capsulát (tokot), mellyben az első missionariusok az ur vacsorája kiszolgáltatására megkivántatókat hordozták, kik is innen káplánoknak nevezettek.

KAPNIST (Wassiljewics Wassil), orosz kir. statustanácsnok, az Academia 's egyéb tudós társaságok tagja, Oroszország első lyricus költőjének egyike, szül. 1756; vetélkedett barátjával a' koszorús ódaköltő *Derschawinnel*. Horácztot tapssal fordítá, kivel költeményei szellemében némű hasonlatosságot árul el. Munkáji gyűjteménye Pétervárbán 1806 jött ki. Ezen kívül egy vigjátéka: „Jabeda“ 1799, 's egy szomorujátéka: „Antigone“ 1815 jelent meg. Franciaúl 's oroszul kiadott „Megítélése Homer Odysseájának“, részint hypothesisekre van építve, 's élesebb eszűen mint alaposan. Odáiban nem találtatik azon könnyű és merész, mely *Derschawin*éit jeli, de egy más nemű szépséggel diszeskedik. *Sylus* tisztasága; gondolatok gazdagsága; természetes, mély 's igaz érzéssel párosult philosophia; ezek characterisálják költeményeit. Néhány évek előtt *Obuchowka* mezei jóságába vonult, hol magányában magának 's a' Musáknak éle. Ugyanott halt meg Oct. 28, 1823, élte 67 évében. — cs.

KAPÓSI (Kapusi) Sámuel, a' hittudomány doctora, 's a' félérvári iskolákban több tudományok hajdani jeles tanítója, Rimaszombatban született, hol atyja lelki tanító volt. Minekutána itthon tudományos pályáját elvégezé, magának bővebb ismereteket szerzendő, a' külföld egyéb tartományain kívül, különösen Hollandiát és Angolhont utazá be. Hazájába visszajöven tanítói hivatalt nyert, 's részint Sáros-Patakon, részint Gyulafélérvárott, az ifjuság oktatásával tölté hasznos életét. Részint nyomtatásban kijött, részint kéziratban maradt munkáji közül némellyek vallásos tárgyak, mások nyelvtudományiak, mások ismét a' számtudomány körébe tartozók. Megholt 1713, midőn már tanítói hivatalát 24 évig viselé. Ellenségei által történt megéteése nem alaptalanul gyanították. 54.

KAPOSVÁR, m'város Somogyvármegyében, hol ez gyüleseit 's törvénykezését tartja szép épületében; több csinos házakkal 's egy gymnasiummal diszeskedik. Hajdan erősség volt, körül folyva a' Kapos vizétől. Lakosainak száma 3080, kik jobbadán földmíveléssel 's különösen dohánytermesztéssel foglalatoskodnak. 54.

KAPRINAI (István), 1714 Sept. 14 szül. Érsekújvárott Nyitravármegyében. 1729 a' Jesuita szerzetbe lépett, 's minekutána Kassán a' történetírást hosszas ideig tanította 's fürkészte volna: elég erőt érzett magában a' hazai történeteknek oklevelekkel gyámolított leírásához kezdeni, mellynek első része 1767, másodikika pedig 1772 nyomtatott ki Bécsben, illy czim alatt: „*Hungaria Diplomatica*“ 's a' t. Több — a' hazai történetek felvilágosítására szolgáló munkáji, kéziratban maradtak, 's talán nagyobb részint már el is vesztenek. 54.

KAPRONCZA, horvátországi sz. kir. vár. Körösvármegyében, nem messze a' Drávához, Légrádtól majdnem egyenest dél felé, mintegy 7500 lakossal. Közéletében, egy rév által veszközöltetik a' városnak, sőt hazánk melléktartománya egész vidékének Magyarhoval való közösülése. 54.

KÁPTALAN-nak nevezetik azon jelesebb tudományu egyházi férjfiaknak (kanonokoknak) egyesülete, melly köz levéltárral és hitelles pecséttel diszeskedik, 's némelly cselekedetekre, mint p. o. a' nemesi telkek iránti örökbevallás elfogadására, megkülönböztetőleg van felhatalmazva törvényeink által. Felosztatnak főegyháziakra (cathedralia) és egyesületiekre (collegiata), továbbá ókra és ujakra, melly utolsók közül némellyek csak igen tág értelemben mondhatatnak káptalanoknak, minthogy pecséttel nem bírnak. — Hitelességekre 's törvényhatóságok kiterjedésére nézve hasonlók a' káptalanokhoz a' szerzetes gyülekezetek, 's annál fogva ugyanazon szabadságokkal vannak felruházva 's ugyanazon kötelezésekkel is terheltetnek, mellyekkel a' káptalanok. Ezek ugyanis I) a' magok ügyeire nézve ön pecsétjék alatt rendelnek ügyészeket 's meghatalmazottakat, kiket azonban a'

szerint meg nem változtathatnak, sem illyképen örökbevallást nem tehetnek. 2) Hatalmaskodási tettekben 's más (de nem főbenjáró) kicsapongásokban egy személy gyanánt tekintetnek. 3) Ha magános, birtoktalan egyén követ el ollyas tettet: a' község haszonvételeinek jövedelmeiből szereztetik elégtétel. 4) Javaiknak bármí néven nevezendő igazgatója, kártékony jobbágyaik ellen mindenkor köteleztetik igazságot szolgáltatni, de egyébiránt hivatalán kívül, ha csak fel nincs hatalmazva, a' káptalanért nem felelhet. 5) Ha a' felszólító parancs következtében, a' levéltárból a' kívánt okleveleket kiadni nem akarnák: 500 forintra büntettetnek, valamint szinte más egyéb hiteles tárral és pecséttel bíró helyek 's személyek is. 6) A' levéltárt, lehető legjobb rendben 's mindent feljegyezve, lajstromozva köteleztetik tartani, mellyet ha elmulasztanak, az épen most említett büntetéssel fenytetnének meg.

—no—

KAPU (fényes). Így nevezetik gyakran az Ozmanbirodalom, vagy általában a' török fejedelmi udvar és országlás, — azon magas kaputól, melly a' császár lakhelyébe vezet Konstantinápolyban.

KAPUDAN-BASA, a' Törököknél a' flotta nagy admirálja. Tagja a' dívánnak, 's hivatalát többnyire csak egy esztendeig viseli. Fő foglalatossága abból áll, hogy nyáron a' török flotta egy részével az archipelagusba hajózzon, részint hogy azt a' tengeri szolgálatban gyakorolja, részint hogy az ottani tartományokból az adót beszedje. 2—3 lófarkat visel.

KAPUVÉRÉR, Bugát Boncztudományában Verőczér, a' tápkészítésben forgott vért viszi a' májhoz, melly a' máj véreire által csak azután öntetik a' többi vér tömegébe. Közönségesen két törzsből tétetik össze. Első törzsök a' fodorvérér, melly a' felső fodorüter mellett fekszik, és mind azon vérekes ágat magához veszi, mellyek a' vékony és vastag belekből jönnek; ezen törzsök majd egyes, majd kettős, melly utolsó esetben egy nagyobb és kisebb fodorvérért találunk a' testben. A' nagyobb minden belágot, a' csiphurkavéretet, a' jobb és középső hurkavéretet fogadja magához; a' kisebb pedig a' bal hurkavéretet és a' belső aranyvéretet veszi fel. Másik törzsök a' lépvérér, a' lép állományából származó, a' gyomor, hasnyálmirigy és a' nyombél véreireit vevő magához. Ezen két törzsök a' nyombélen tul egyesül, kapuvér- vagy verőcz-érré lesz, melly még a' jobb koszorús, a' felső nyom-és gyomornyomvéreireket fogadja magához, utját a' máj felé folytatja, azt eléri, benne elágozik. Az ő hozta vér lő kutfeje az epekészítésre szánt vérnek (l. EPE.), melly viszont egy neme a' lélekzésnek, mint hogy szénójétől megfosztja a' vért.

—j—a.

KÁR, **KÁROSÍTÁS**. Minden, a' mi által másnak birtoka kisebbül vagy tökéletlenedik, kár-nak, — azon büncselekedet pedig, melly által ez eszközöltetik, károsításnak mondatik. Ez vagy csalárdsággal jár, vagy hiba miatt történik, vagy mind a' kettő nélkül, emberi akarat ellenére esik meg; ez utolsó, általában szerencsétlenségnek nevezetik. A' szerint, a' mint a' kárt valakinek vétékül tulajdoníthatni vagy nem, tartozik azt a' károsító személy megtéríteni, vagy különben. Egyébiránt a' csalárdság által okozott kár, a' törvény és egyezetek által meghatározott esetekben, a' hiba által okoztatott pedig mindenkor megtérítettik; de a' történetesről senki sem tartozik felelni, mert a' történet a' tulajdonosnak árt. — Törvényeink e' tárgyra nézve felettébb hiányosak. Csak két nemét különböztetik meg név szerint a' kárnak; csak ezeknek megorvoslásáról adnak bővebb utasítást, más károsítatásoknak kielégítését a' természetjog okfejei szerint, a' bíró szabad tetszésére hagyván. A' károknak ezen nemei ugyanis, vagy malmok és töltések miatt a' vizek által, vagy pedig vigyázatlanlág 's rosz akarat következtében mar-

hák által okoztatnak. Az elsőre nézve törvényeink illy megkülönböztetést és utasítást foglalnak magokban: A' malmok és töltések 1) vagy a' köznek ártalmosok, vagy 2) valamely magán személynek. — 1) Ha a' köznek: — tudósítást vévén ez iránt a' vármegye önnön keblebeli kiküldöttségétől, meginti a' malom vagy töltés birtokosát, hogy azokat a' dolog mintlétehez képest, vagy igaztassa meg, vagy pusztítsa el. Ha az ezt nem cselekszi, akkor a' gyűlés meghatározásának következtében, maga a' vármegye eszközli, vagy egyenes elrontatás, vagy pedig tisztügyeszi vádlevél (fiscalis actio) által. A' munkalat egyébiránt mindenkor a' birtokos költségén 's rovására történik. — 2) Ha valamely magán személynek: ez azoknak megjavíttatása, vagy pedig a' környülállás szerint lerontatása végett valódi pert indít. Tanácsolható itt az előre bocsátandó törvényes intéz, melly után a' Hk. I: 87, 's 1751: 14 törv. czikben alapított vádlevél a' vármegyei bíróságnak átadatik, ki is a' vád bebizonyíttatása után, ahoz alkalmazott ítéletet hoz, melly birtokon belől felelbihető.

A' mennyire a' marhák által okozott károkat azok sajátosainak tulajdoníthatni, annyiban mondathatik bűnnek azon cselekvés is, melly szerint valaki, barmainak más telkein legeltetése által, ennek kisebbséget okoz. — Azon telkek, mellyeken legeltetési károk történhetnek, háromfélék, ugymint a) különösen eltiltottak, azaz olyanok, mellyeken egyébkor szabad legeltetés van, 's csak épen valamely különös esetben nem engedtetik az meg; p. o. midőn a' köz legelőnek valamely része bizonyos időre megtiltatik; b) természetek szerint tilosak, — hol a' marhák kár nélkül soha sem járhatnak, mint: az új ültetési és sarjadzó erdőben, vetésekben 'sat.; végre c) peresek, mellyeknek sajátosága, vagy legalább használata, villongás alatt van a' birtokosok között. — Az illy károk általánosan a' marhák behajtása által orvosoltatnak meg; mellynek természetében, a' telkek épen most említett minősége szerint különböz. — Akár az ideiglen, akár pedig a' természeteknél fogva tilos, vagy villongás alatt lévő teleken okoztassék a' marhák által kár: mindenkor behajthatja ezeket a' föld tulajdonosa erőhatalommal, 's illő gondviselés alatt magánál harmad napig meg is tarthatja. Ha ezen idő lefolyta alatt azokat, elégtétel mellett, sajátosok vissza nem kívánja: az alispány vagy szolgabíró (polgároknál a' város bírāja) kezébe kell a' behajtonak a' marhákat általadnia; mellyet ha cselekedni elmulasztana, a' harmadnap után következő minden egy napi letartóztatásért 3 nehéz m'rká (l. e.) büntetéssel adózik. Ezen átadás vagy dologilag, t. i. a' marhák valóságos kézhez adásával történik, vagy csak írásban, midőn az átadási igyekezet csak levél által jelentetik ki. Igy történhetik meg a' bírói átvétel is. — A' mondott büntetést az egyes nemesek és szabadosok különkülön, a' községek és nyanazon uraság alattvalói pedig összevéve kapják és fizetik; a' barmok pedig, bírói kézhez nem adtván, egyes uraikra, valamint szinte a' bírói kézhez nem adókra nézve is, összevéve tekintetnek. A' büntetés a' harmadnap elmulta után 15 napig foly, de azon túl nem, hanemha a' letartóztató, a' marhák tulajdonosa által végbevitt törvényes megintetés után is vonakodnék azokat kézre bocsátani; mert ekkor, a' megintés napjától fogva ismét szakadatlanul tart. Azonkívül a' kézhez nem adó, az e' cselekedete által okozott károkat és költségeket, egyedül a' felperesé leendőket, is tartozik megtéríteni. — A' most előszámlált közös tulajdonságokon kívül 1) a' bizonyos ideig tiltott telekekről való marhák behajtására nézve, még ezeket kell különösen megjegyezni: ugyanazon helységbeli jobbágyok, sőt nemesek is tartoznak a' kiszabott büntetést megfizetni, ha az utóbbiak, annak megállapításával nem ellenkeztek; mert különben az anyai, vagy hitvesi jószágaikon lévő szabadosokkal és más helységbeli lakosokkal együtt, csak a' becsü

szerint meghatározott kárt köteleztetnek megtéríteni. 2) A' természetek szerint tilalmas telkekről való behajtásra nézve: — a' kárt tüstént meg kell becsültetni a' marhák behajtása után, nehogy a' továbbra halasztás által annak nyomai elenyésszenek, 's hogy a' barmok tulajdonosától, a' kár mennyiségéhez szabott elégtétel kivantathassék, és arról a' bíróságnak is elegendő tudomása lehessen. Ezen második esetben tüstént vissza kell adni a' marhákat, mihelyt elégtétel ajánlatik, kivéve, ha azok már birói kézre átadattak volna; mert ekkor a' bíróság tadta nélkül el nem bocsáttathatnak. Ha a' marhák tulajdonosa a' kárbecsüvel meg nincs elégedve: érdeketlen (non interessatus) személyek által, a' szolgabíró és esküdt előtt, újabban megbecsültheti azt. Az elégtétel pedig akár a' telek birtokosának, akár a' bíróságnak, 's akár készpénzben, akár batorságosítás, akár zálog által ajánltassék, mind egy; azonban ha az adott zálog, a' marhák visszadatása napjától számított tizenötöd nap alatt ki nem váltatik, azt többé visszakíválni nem lehet. — Végre 3) A' peres telkekről behajtott marhák kiváltására nézve: egyenesen csak írásbeli batorságosítás (cautio) kívántatik, mellyben ki kell jelentve lenni annak, hogy az ezen esetre nézve indítandó per kezdetével, a' marhák tulajdonosa azokat természetiben vagy árrok szerint visszaadandja; ő maga pedig pert álland, 's tetteiről számolni kész leend. Ha ezen írásbeli biztosítás törvényes, 's egyszersmind a' szolgabíró által a' telek tulajdonosával közölve lévén, ez a' marhákat még sem bocsátja el: engedetlensége által markás büntetést von magára, mellyet az e' végre mozdított perben az alispány ítél meg. — Háborított használatáért, mindenik fél erőszakoskodási per útján (l. HATALMÁSKODÁS) szerez magának elégtételt. — Megjegyzésre méltó itt még az is, hogy ha a' peres telekről behajtó (abactor), a' teleknek egy esztendei köz, békeséges és nyilvános használatán kívül azt is bebizonyíthatja, hogy a' marhák tulajdonosát vagy annak tisztviselőjét kétszer törvényesen tiltalmaztatá, „ne merné barmait azon helyen legeltetni, a' honnan ezek behajtottak“: sikeresen mozdít pert, a' tiltott telekről behajtott marhák elvesztésére.

Kunoss.

KAR (Chor) név alatt eredetikepen énekesek és tánczosok csapatja értetett, kik bizonyos tetteik által a' nyilvános innepek pompáját 's fényét tartoztak emelni. Ezen okból használtattak a' szomorú és vig játékokban is, mellyek legrégebb időkben a' nyilvános innepek egyik fő részét képezték, 's mellyekben a' karok (Chöre) éneklése fő dolog vala; később azonban kar csak mellékdologgá vált. A' régiek tragédiái felől szerzett esmereteink szerint a' kar férjfi és asszony személyekből álló társaság volt, kiknek az egész játékszíni előadás alatt a' szinpadon kellett állani, az előfordult tetteket nézni, mellyeknek mintegy tanuji voltak. Ha a' tettek folyamatja kevéssé megszűnt, a' hézagot a' kar énekei pótlák ki, mellyek ama' tettekre céloztak, az indulatot erősítették, a' dolog iránti érzelmeket kifejezték, a' játszó vagyis cselekvő személyek iránt észrevételt fejeztek ki, tanácsoltak, vigasztaltak, intettek, lebeszéltek; de a' kar ritkán fordult elő fő személyképen, mint Aeschylusnál találattik, — hanem többnyire a' nép egyik részét, vagy annak véneit, a' király tanácsnokjait 'sa't. képze. Nála nélkül szomorú játék nem lehetett elejente, néha 50 személyből is állott, későbbben 15-re szállítottott. Vezére vagyis előjárója *Coriphäus* nevet viselt, ki, midőn némellykor a' kar is részt vett az előadott tetteben, a' többiek nevében szólott. Néha két részre oszlott a' kar, 's ekkor felváltva énekelt. A' karnek ezen osztályai, mellyeket talán nem helyesen neveztek karoknak, akkor a' játékszín egyik oldaláról a' másikkra mentek, 's ezen mozdulataikból származtak az általok danolt egyes énekek vagy beszéd-szünetek nevei: *Strophä*, *Antistrophä*, és *Eposos*.

Milyen lehetett azonban ezen karénekek muzsikája, meghatározni nem lehet; hihető, hogy az egész nem volt egyéb valamely bizonyos mértékre vont declamatiónál, 's annak melodiája, ha így szabad neveznünk, igen egyszerű vala, 's csak egyhangok, 's octávák-ból állott. A' muzsikai kísérület talán néhány fuvolya végzé és péld színte egy hangokban. A' tragödiái karének a' szomorú játék hanyatlásával hasonlóan megszűnt, 's csak újabb időkbeli tragödia szerzők kezdék azt ismét a' régiek szokása szerint szinpadjainkra hozni, kik közt első volt Schiller. — Kar-nak nevezetik a' cath. egyháznak a' nagy oltár előtt levő része, hol a' kanonok urak zsolósmájokat szokták elmondani: színte ugy nevezetik minden templomnak ama magasabbra felemelt része is, hol az orgona szokott lenni, 's a' muzsikai előadások tartatnak.

KARÁCSON, Krisztus születésének innepe, a' keresztény egyház első évszázadaiban nem ületett még, minthogy a' köz szokás, valamely jeles embernek inkább halála napját szokta emlékeztessé tenni 's megtartani, mintsem születését. Ennél fogva a' karácson meginneplése csak a' 4 században jött divatba keleten, nyugotra pedig az 5-ikben terjedett el. Mivel pedig Lukács evangeliomából világos, hogy Krisztus éjjeli időben született: a' Decemb. 24-ről 25-re virradó éj szenteltett annak emlékezeti idejéül, a' mi a' cath. egyháznál mai napig is divatban van, 's az éjjeli misék által évenként megújittatik.

KARAITÁK (kara, irás). Igy nevezetnek az Israelitáknál azok, kik a' Talmud tradícióját megvetvén, egyedül az Irás szavaihoz tartják magokat, ellentétben a' Rabbanitákkal. Karaitákra Aegyiptomban, Krimben Chersonnál, Volhynia - 's Gallicziában lehet találni. Többnyire szegények, munkások, nagyobb résziint szekerések, gonosz-tévó kevés van közöttük.

KARAMSIN (Nikolai), 1803 óta orosz kir. birodalmi történetíró, 1824 óta pedig valóságos statustanácsnok. Született 1765 Simbirsk kerületben, neveltetett Moskvában Schaden oktató házánál; hadi szolgálatba lépett 's 1789—91 közép Európában szerte utazott. Sokaktól Oroszország egyik legderékabb prósaicúsának tartatik. „Oroszország történelmének“ című munkájából 1824 11 kötet jelent meg (németül Hausenschild adá, folytatva Oerteltől; francziául St.-Thomas és Jauffert-től, Paris 1820; egy más franczia fordítás Petersburgban jelent meg). A' 12 kötet, melyet Bludow ur fog befejezni, 1613dikig, a' Romanow házig terjed. Karamsin „Egy utazó orosz levelei“ Richtertől fordítottak németre (Leipzig 1799—1800, 4 kötet); színte Elbeszélései is. Ez utolsók közül „Aglaja“ című gyűjteményét említjük (Moskva 1794, 2 köt). Dalai valamennyire üres sentimentalitasban sinlődnék. — Sándor császár k. nagy munkája kiadását 60,000 rubellel segíté; magát a' szerzőt sz. Anna rendjével tisztelt meg, 11 Katalin Császárné egy mulatóvárában szabad lakást adott neki, 's minden levéltárolkat felnyitatta előtte. Munkái harmadik kiadása 9 köt. 1815ben jelent meg. Külföldre szándékozván utazni Jun. 3. 1826 kimult. Kevéssel halála előtt 50,000 rubelnyi évdíjt rendelt neki a' császár, melly azután özvegyére 's gyermekeire szálott.

KARANCS, hegyisor Nógrádvármegye füleki járásában, melly a' Medves, Cserhát és Lánca hegyek bérczes renetegei között több mértföldnyire elterjed, és Salgó, Karancsberény 's Csákányháza szomszédságaiban emelkedik fel legmagasabbra, melly tulajdonkép Karancs hegy nevet visel, 's mellynek szerte nyuló ágai a' Mátra nyujtványaival egyesülnek.

KARANCS, régente védhalmokkal kerített város, most magyar-német falu Baranyavármegyében, mellynek szántóföldje igen szép

buzát, szőlőhegye pedig a villányi híres borokhoz hasonló kedves italt terem; sőt készítenek némelly lakosok asszuszólbort, 's a karlowiczéhez hasonló vereses ürmöst is. 54.

KARANSEBES, régente híres, most nem annyira nevezetes mezőváros Krassóvármegyében, a Sebes folyó mellett, Temesvárhoz 5 mfnyire, mintegy 3500 lakossal, kik kereskedéssel, bortermesztéssel és aranymosással foglalatoskodnak. A város hajdan sokat szenvedett a Törökök gyakori becsapásai által. Tőle egy mfnyi távolságra napk. felé, régi épületnek omladékai látszanak, melyeket Ovidius tornyáéinak lenni mondanak. 54.

KARAT, (Kuara hűvelyes veteménytől, mellynek magjaival Afrika Schangallas tartományában az aranyat 's Nyugotindiában a gyémántot mérik) kis mérték, mellyet a pénzváltók, aranyművesek, az arany belső értékének vagy finomságának meghatározásánál 's a drágakömvészek a gyémántok, gyöngyök 's nemes kövek megmérésénél és megbecsülésénél használnak. Egy markában 24 karat van, egy karatban 12, a drága köveknél csak négy szem, 's egy szemben 3 szemcse. Az arany mérésénél szem szerint megy a számolás. Felvetetik ugyanis, hogy a megméréndő arany miv 24 karat nevű részekre vagyon felosztva. Ha ezen miv semmi más érczet nem foglal magában, azaz, ha tiszta arany, 24 karatos aranynek mondatik; ha pedig p. o. a megméréndő tárgyban csak 20 karat tiszta arany vagyon, 's a többi négy karat más érczből van, 20 aranyos karatnak nevezetik 'sat. A drágaköveknél a karatmérték négy szemre (melly mindegyik öly nehéz mint az aranymértéknél az As) határozatik. Az aranyak ezüsttel vagy rézzel kidolgozását is karatolásnak nevezik, még pedig az első esetben fejer, a másodikban veres karatolásnak. r.

KARÉNEK, a mai muzsikában négy vagy több szavu éneket jelent, mellynek minden énekrészvénye több énekesek vagy énekesnékre van bízva. Ezen karénekek különböznek a régi Görögökétől, előfordulnak az oratoriumok és operákban, 's a népnek különféle indulatait fejezik ki; ha jól, és elegendő mennyiségű személyek adják elő, nagy foganatot 's behatást gerjesztenek. A szerzőre nézve pedig azoknak készítése különös nehézségű munka. gy.

KARINTHIA, herczegség az austriai birodalomban; az Enns felett lévő tartománnyal, Stiriával, Tyrollal és Krainnal határos. Felülete 191 nsz. mf-et tesz. 's 285,583 lakost számlál. A noriai és karniai hegyek vonulnak rajta keresztül, 's a Dráva, Lavant, Gurk és Glan folyamok, mint szinte néhány tavak is, mossák. Bányái gazdagok; nem különben bővelkedik gabonával, gyümölcseivel, szélid és vad állatokkal. A műszorgalom mindennemű vas szereket, posztót, bőrt és több illyeneket készít. Karinthia elébb felső és alsóra volt osztva, 's 1815-től fogva mint klagenfurti és villachi kerület az illyriai királyság része. Nevét a régi Carniktól, később Carantani és Carinthi névvel nevezetektől vevé, kik ide a carniai hegyekről költöztek be. Augustus idejéig a noriai királysághoz tartozék, ennek meggyőzetése után pedig a nagy romai birodalomhoz. Mi után a romai uralkodás a Dnától délre fekvő tartományokon megszűnt, a Bajorok kezére jött, kik azt, a főhatalom fentartása mellett szövetségeseiknek, a Slávoknak lakásul engedék (500). A 7 században itt tulajdon fejedelmek uralkodtak, mint Samojs, ki a Bajorokat megveré; Baruth, ki a bajor főhatalmat ismét elesmeré; Chitemar, ki a kereszténységet Karinthiába behozá. De miután Baruth nemzetsége Walchmuthal kihalt, a bajor herczeg Thassilo, fíját III Theodort tette Karinthia fejedelmévé, de az 778 nagy Károlytól elűzetett, 's helyébe Ingevo, egy Frank, nevezetett markgróffá. Ezt Codolaus, Balderich, Kalmann, 's Arnulf követék az uralkodásban. Így K. a

Németbirodalom adománytartományja volt, mellyhez Verona grófság is tartozott. A' következő szász császárok is követék a' Carolingeli példáját, 's csaknem mindenkor rokonaikat nevezék ki K. markgrófjává. Nagy Otto ezt unokájának Ottonnak adá (1002), ki után fija Konrád, azután Adalbert, és ennek letétele után (1035) Konrád következének. III Henrik császár alatt 8 esztendeig uralkodó nélkül volt K., mignem végre azt (1047) III Welfnek, és azután (1054) rokonjának Konrádnak adá, ez után pedig zähringeni Berthold következett (1060), ki IV Henrik császár ellenségeivel tartott. Ez utóbbtól a' markgrófság ismét elvétetett (1073) és Adalbert fijának, muergthali és ave-lauzi gróf Marquardnak, Eppstein urának, adatott. Ezután egymásra következének az ő fiai, Leopold és III Henrik; de mind ketten maradék nélkül haltak el. Azért azt 1127 regensburgi Erbo nádorgróf, és ennek halála után spannheimi és ortenburgi Engelbert gróf nyere meg (1147). Ezt fija Henrik követé (1164), Henriket pedig testvére I Ulrik (1180). Fija Henrik csak két esztendeig uralkodott, 's unokája II Ulrik 1202 meghalt. Ez utóbbinak testvére Bernhard, ki 1257 mult ki, 3 fia gyermeket hagyta hátra, III Ulrikot (megh. 1260), ki karinthiai herceg, és Filepet, ki salzburgi érsek lön. A' harmadiktól Hermanntól az 1429 kihalt Ortenburg grófi nemzetség származott. Minthogy III Ulriknak nem volt örököse, eladá fejedelemségét a' császár megegyezése nélkül, a' cseh királynak Ottokarnak, ki Ulrik halála után 1269 birtokába is lépe. Ottokarnak ugyan szerencsétlen esetei következésében Karinthiáról is le kelle mondania, de Filep hijában próbálá azt Rudolf császártól adományképen megnyerni, 's ennek halála után, 1279 Rudolf császár, mint örökös nélkül maradt adományt, a' birodalomhoz kapcsolá azt, 's egy ideig fiai, Albert és Rudolf, által közösen kormányoztatá. De nem sokára tyrolai grófnak Meinhardnak adá, ki III Ulrik özvegyét, Agnest, nőül vette (1282), 's kit e' szerint Karinthia hercegének nevezé ki. Ennek leányával Ersébbtel, egyszerűmind M. fija, ausztriai Henrik Albert is öszvekelte, és maga és maradékai részére, a' tyrolai férjfi ág kihalásának esetében, jogot nyert Karinthiára (1282). Meinhard fija, Henrik, ki 1331 halt meg, csak egy leányt hagyott hátra, Margarethát, kinek Tyrolban és Karinthiában örökösödhetését, Lajos császárnál kieszközlé. Ezen rut, de gazdag fejedelemszony kezét János csehországi király kéré meg ifju fijának, János Henriknek számára, kit birtokaival együtt megis nyere. Az ausztriai hercegek ellenben, Lajos császártól, a' bajortól, Karinthiát adományképen kapák meg. E' miatt Lajos háboruba keveredett Csehországgal, mellynek az lön vége, hogy az ausztriai hercegek a' hadi költségeket megfizetétek, Znaymtól elállának, 's Tyrolra való igényeikről lemondának, Karinthiát ellenben megnyerék (1336), melly azolta állandóan az ausztriai ház birtokában maradt. r.

KARLOVICZ, mv. a' Duna mellett 5800 l., görög seminariummal és gymnasiummal; egy görög nem egyesült érsek lakhelye, a' slavoniai katonai kerületben, hol Jan. 26. 1699 a' császár, Lengyelország, Oroszország, Velence és a' Törökök között, angol és hollandi eszközlés által, béke kötött, melly szerint I Leopold császár Erdélyországot és Slavoniát megtartá, Lengyelország Kaminiect, Podoliát és Ukrainet visszanyeré; Velence megtartá az elfoglalt Moreát, Oroszország pedig az elfoglalt Asowot. (L. AUSZTRIA és TÖRÖK BIRODALOM). r.

KARLSBAD (Károlyferdeje), Csehországban fekszik, egy Europa leghiresebb ferdőhelyei közül, egy regényes szép hegyi vidéken, kis keskeny völgyben, a' Tepel vizének mindenik partján. Mőndják, IV Károly találta fel, itt vadászván, 1358ban a' melegforrásokat, midőn t. i. egyik vadászkutya ordítását követve azt a'

forrásba hulltnak találá. Baier Péter, udvari orvosa, mindjárt ezen vizet rendelé urának, ki nyakas lábbetegségben szenvedett. A' gyógyulás igen hamar megtörtént. Ezen idő oltá „Károly császár ferdeje“ nevet nyere a' forrás. Azután — mondják — várt építete ott a' császár, melly körül lássanként mások is letelepedtek. A' városban most mintegy 450 ház és 2510 lakos van. Temploma világos és jól épült. Játékszíne, a' szász és cseh bálház, 's a' lengyel palota, szépizlésű épületek. Szép művek készíttetnek itt aczélból, vashól, czinból, fából stb. Ezen héforrások vannak itt: az ó és új serkedező (Sprudel), az Ujkut, Malomkut, Bernhard és Theresia kutja. Kellemetes sétálóji és mulatóhelyei vannak. Van savanyu vize is. Struve orvos 1821 oltá mivileg utánozza a' karlsbadi vizeket, és nem rosz sikerrel; látogatóji igen számosak.

—j—a.

KARLSBADI BÉKEGYÜLÉS. Az 1819-ki Sept. 20 tartott német szövetségi gyűlés végzései, mellyek a' karlsbadi ministerialis tanácskozásban létesíttettek, 's a' szövetséggyűlés által mindjárt előterjesztésekkor elfogadtattak, négy következő pontból állanak: 1.) egy — ideigleni végrehajtó hatalom sikerésitve a' „belső bátorság, nyilvános rend és birtoki sajátság fentartására magának illető jogokat tulajdonító“ szövetségi gyűlés határozatait. 2.) Az egyetemekre, a' tanítók szellemére 's tanítás módjára, a' tanulók magaviseletére és alattomos összeköttetéseire, szoros vigyázat rendeltessék. 3.) A' 20 nyomott ívet felül nem muló és az időszaki írásokra 5 évig tartandó szigorubb vizsgálat állíttassék fel; mellyre nézve egyszersmind a' felelet terhet is felvállalják az országlások, hogy más szövetséges országok méltósága 's bátorsága meg nem sértetik, sem alkotmánya vagy igazgatás módja meg nem támadtatik. 4.) A' szövetséges országok mindegyikében rejtező 's szerte ágazó zendülések gyökereinek kiirhatása végett egy középponti fürkésző biztosság választatott Ausztria, Poroszország, Bajorhon, Hanovera, Baden, Hessendarmstadt és Nassau által, mellynek széke Mainz lett, 's melly 1828-ki Sept. 20 végződött. — Még egyéb tanácskozások is folytak ezen békegyűlésen a' veszedelmes political okföknök naponként inkább inkább terjedése iránt, — némelley népcsábító íróknak elméleteiről 's azon szertelen ohajtásról, hogy a' német tartományokba, idegen országok alkotmánya ültetessék által 'sat; de a' reájok nézve teendő határozások az 1819-ki bécsi ministerialis gyűlésre hasznattak. —no—

KARLSRUHE, a' badeni nagyhercegség székes fővárosa, 15,000 lakossal; szép sikon fekszik, másfél órányira a' Rajnától, a' nagy Hartwald erdő szomszédságában. A' város építési tervében az különös, hogy a' város azon körternek egy részét tölti be, mellyet a' nagyhercegi kastély közép tornyától kinyuló séták képeznek. Közülök 8 van beépítve, 's ezek formálják a' város éjszaki részének 9 utzájit, mellyeknek mindenikéből megláthatni a' tornyot. Ezen utszak egyforma távolságyira kezdődnek a' kastélytól, 's ez által azon körös tért formálják, melly egyenlő nagyságu 's olly erkelyekkel épített házakkal ékeskedik, mellyeknek homlokai mind a' kastély felé néznek. — Karlsruhe sok más várost felülmul fekvése 's házai idomossága által, mellyeknek mind bizonyos minta szerint kell építtetniek; utzáji tágasak, világosak 's mind a' két oldalon széles kövezetű gyalog utakkal ékesek; szép kapuji közt az ettingi kapu a' fellengős és jó izlésű építés mintája lehet. — Nyilvános térei: a' kastély-piacz négy-soros alléekkel, az új vásárpiazc pedig új magas házakkal van körülvéve. — A' nagyhercegi kastély régi francia stylben van építve 's egy fő-és két szárny-épületből áll. Ezekkel egy irányban vannak egy felől a' narancs és kertiházak, más felől pedig a' lovagló iskola 's a' kocsiszin. — Az új evangelicus templom, melly 1801-ben kezdődék, valódi romai stylben épült. Az új catholicus templom, a' ro-

mai Pantheon formájára, felülről kap világot. E' templom főbemenetelénél 8 joniai oszlop formálja a' szép csarnokot. Hochberg grófné kastélya 's a' 2000 nézőt befogadó játékszín is szinte a' város jelesebb épületei közé tartoznak. Művészeti 's tudományi gyűjteményi közt a' 70,000 kötetből álló udvari könyvtár, a' régiségi, pénz és természeti gyűjteménytár, 's a' kép és rézmetszetek gyűjteménye nevezetesek. A' várkert a' kastély megett kezdődik, honnan több farsorok nyulnak ki a' kerten 's a' határos Hartwaldon keresztül, egészen ez erdő végéig. A' kert legkiesebb tája „Amália nyugalma“, melly angol izléssel van idomítva. — A' városhoz vezető minden utak a' legszebb allékkal vannak beültetve, mellyek közt a' Durlachtól egész egy órányira egyenes sorban tartó, kivált olasz jegenyéjének nagysága 's szépsége által kitűnő. — Ezen kívül több gyárok, nevelőintézetek, p. o. gymnasium, tanítói seminarium, kadet-oskola, siketnémák intézete, rajzskola 'stef. találhatnak Karlsruheban. Sz. E.

KÁRMENTÉS, vagy kármentési egyezet, olly kötés, melly szerint egyik fél azon tartozást vállalja magára, hogy a' másiknak bizonyos tárgyakra nézve 's meghatározott körülményekben történhető karát megtérítendi. Ezen kötés által a' kármentő vagy önhasznát keresi, vagy épen nem számol nyereségre; az első esetben a' veszelem kisebb vagy nagyobb volta szerint több vagy kevesebb procentumot kíván a' bátorságosítandó vagyis kármentendő tárgy értékétől; 's így van a' dolog mindig a' különös kármentő társaságoknál, akár szárazon akár vizen bátorságosítandó vagyronra nézve. Csak akkor lehet a' kármentő egyesület önhasznót nem keresővé, ha az olly személyekből áll, kik kölcsönösen bátorságosítják egymás vagyont; p. o. házaikat a' tüzi veszedelemtől. Ezen esetben csak a' kár alkalmával fizettetik mindenik résztvevő által a' reá arányosan esendő segedelmi rész. — Már a' romai törvényekben említés látszik teltetni a' kármentésről; de általánosan a' Zsidóknak tulajdonittatik feltalálása, kik 1182 Franciaországból kiűzetvén, vagyonaiknak könnyebb 's bátorságosabb elszálithatása tekiütetéből a' keresztény Franciaákkal kármentési egyezségekre léptek. — A' kármentésnek két fő neme van, az t. i., melly 1) a' tűz és 2) viz által okoztatott vagyonbeli veszteséget téríti meg. Az első leginkább csak a' házakat, takarmányos kerteket, magtárokat (granarium) 'sat, a' második pedig a' hajókat szokja bátorságosítani. Austria mind a' két nemével bir az illyen társaságoknak, mellyek közül az előbbinek helye Bécsben és Triestben, az utóbbié pedig (Rév-) Komáromban van. —

54.

KARMIN, a' cochenilla bogárnak földes vagy érczes meszékkel összevegyített piros festő szeréből áll. A' coch. leginkább cactus növényeken szeret tartózkodni. Minthogy e' drága festőszernak szépsége nemcsak a' készítmódtől, hanem az összekevert szerek mennyiségi arányjától is igen sokat függ: felettébb különböző készítmódjai is találhatnák a' mesterséges karminnek. A' legjobb karmin készítő gyárok eltitkolják bánásmódjokat gyár-titokként; legjobb természeti cochenillája uj Spanyolországnak van.

A***s.

KAROK ÉS RENDEK, I. ORSZÁGKAROK ÉS RENDEK.

KAROLINA (Amália Ersébet), IV György nagybritanniai király hitvese, 's az auerstädti ütközetben halálosan megsebesített braunschweigi Károly Vilmos Ferdinánd herczegnek, 's az angol herczegasszony Augusta, III György testvéreinek második leánya, szül. Máj. 1708. Karolina atyja udvaránál kinszerített környülmények közt tölté ifjuságát, mignem 1795 a' wallisi herczeg eljegyzé. Mindjárt a' következő esztendőben megörvendezteté a' királyi házat 's a' britt nemzetet egy leány gyermek, Charlotta Augusta szülése által, (meghalt mint hitvese Sachsen-Koburg Leopold herczegnek Nov. 6. 1816);

de alig gyógyula fel beteg ágyából, midőn férje tőle elvála, illy kijelentéssel: hogy a' szeretet senkinek sincs hatalmában, és hogy erre nézve azon túl egymásnak felelet terhével nem tartozhatnak. E' volt kezdete a' két házastárs közötti perlekedésnek, melly Karolina haláláig meg nem szűnt, 's a' férj részéről ismételt vádakkal terhélé az asszony becsületét, míg azonban III. György és a' britt nemzet, a' megvetett nőt folyvást pártolák. (Vö. IV. György). — A' wallisi hercegné, távol az udvartól, Blakheathban, mezei lakáson élt 1808-ig illendő magányban, a' művészeteknek és tudományoknak, könyörületességnek és hajlandóságainak. Számos — becsületét homályosító hírek, mellyek szerint Manby kapitánnyal, sir Sidney Smithtel és másokkal tiltott viszonyban állott, 's egy fiu gyermek anyjává lett volna, a' királyt arra inditák, hogy magaviselete megvizsgálására ministeri biztosságot nevezzen ki, mellynek előlülője lordcanczellár Grenville volt. Ezen biztosság számos tanukat hallgata ki, 's e' nyilatkozást tevő: hogy a' herceggasszony a' volt terhesség 's szülés vądja alól felszabaditatik, viselete mindazonáltal nem ment minden vigyázatlanságoktól. A' király, menyé ártatlansága elesmerését megerősíté, udvari látogatással tisztelvé meg; hasonló tisztelettételek következtek a' hercegektől, sógoraitól; a' cumberlandi herceg a' herceggasszonyt az udvarhoz 's a' színházba kíséré. Azon bal hírek terjesztése a' wallisi herceg 's az uralkodó királyné udvarától származék, ki menyé iránt folyvást idegenséggel viseltetett. A' nemzet ez alkalommal, valamint későbbben is, rendkívüli hajlandóságot mutata a' herceggasszonyhoz. 1813 ujra nyilvános per támada a' két házastárs között, minthogy a' wallisi herceggasszony panaszra kelt azon nehézségek ellen, mellyek neki mint anyának, leánya gyakrabbi látogatásaira nézve tétettek. A' wallisi herceg, akkor kormányzó, ezen panaszt elmellőzé; ezután a' herceggasszony Jul. 1814 engedelmet nyere Braunschweigba menni, 's onnan Olasz-és Görögországot beutazni. Elkezdé most kalandos utját Német-,Olasz's Görögországon, az Archipelaguson és Syrián keresztül Jerusalemig, melly utján az olasz Bergami megbizott kísérője volt. Visszaérkezte után Olaszországban élt leginkább a' Comotó melletti mezei jószágán. Midőn a' wallisi herceg Jan. 29. 1820 a' britt thronra lépe, lord Hutchinson által olly ajánlás tétetett neki, hogy 50,000 ft st. évpénzért, mondjon le az angol királynéi, valamint egyéb a' királyi familiát illető czimekről, és soha többé Angliába ne jöjjön. Ezen ajánlást mint becsületet félreveté, sőt egyenesen britt királyné jogaira számolva, vádokat indita el nem esmertetése miatt, 's kémlelődési és öszveesküvésí szövetkezéseket hozza szóba, mellyeket egy titkos ügyviselő, báró Ompteda, Majlandból kohola a' herceggasszony ellen. Közbenjárasi próbatételek siker nélkül maradának a' királyné kívánságai megszüntetésére, ki azon merész szándékot érlelé, hogy Angliába visszamegy; hova, a' ministeriumnak váratlan 's kívánatlanul, a' nemzet legnagyobb örömjelentési közt, Calaisból meg is érkezék, 's következő nap Londonba győzelmi pompával mene be. Most lord Liverpool minister lépe fel a' parlamentben egy váddal a' királyné ellen, mellynek czélja volt, őt mint a' királyi koronára méltatlant, mint házasságrontót, nyilvános megvetetésnek kiténni. Az ezt követő parlamenti tanácskozások 's vizsgálatok, bár milly sok illetlent hozának is napfényre, a' közönség a' királyné részére nyilatkozáék, annyira, hogy miután a' britt törvények minden mesterségei kimerítették, 's a' 123 igenlő, 95 ellenző szó ellen a' büntetési ajánlat a' harmadszori és utolsó felolvasáskor a' lordok házában keresztül ment volna, a' ministerek tanácsosnak tarták, a' büntetési javaslat további sürgetését hat hónapra halasztani — vagy, a' miut következő történt, végkép megszüntetni. Így végződék ezen per, melly az er-

kölcsi érzést, eredete, folytatása 's végzetében, mélyen megsérté. — A' királyné, távol a' királynak, férjének udvarától, Brandenburg-houseban élt, rangjához 's méltóságához képest; olly nemzet oltalma alatt, melly nevezetes esetekben olly sokszor megmutatá őszinte ítéletét. 1821-ben, midőn IV. György innepélyesen megkoronáztatott, ő is megkíváná előbb koronáztatni, 's azután leülni jelen a' koronázáson. De a' titkos tanács végzeténél fogva tőle mind a' kettő megtagadtatott, 's pártosai részvéte mellett is, személyesen éré őt azon meggyaláztatás, hogy midőn a' koronázás napján a' Westminister-apátságba beakarna nyomulni, visszaigáztatott. Erre a' titkos tanács végzése ellen nyilatkozást iktatott a' hirlevelekbe. — Nem sokára férjének Irlandba utazta után, erősen megzavart belseje 's az ehez járult meghülés következtében, a' Drurylane-színházban hirtelen megbetegült. Bélgyladása olly gyorsan nevedék, hogy az orvosok véleménye ellenére közel halálát megjövendölé, melly Aug. 7. 1821. meg is történt. Holt teste, utolsó akaratja szerint, Braunschweigba vitetett, hol ősei sírjában nyugszik. Elvitetése Londouban, eltakarítottatása pedig Braunschweigban, némelly rendtelenségekre adának okot, mellyeknek alapja azonban inkább az önkényes ministeri végzésekkel való ellenkezésben, mintsem az elhunyt iránti tiszteletben volt.

KAROLINA (Mária), I. Ferdinándnak, a' két Sicilia királyának hitvese, I Ferencz császár és Mária Theresia leánya, szül. Aug. 13. 1752, épen olly szeretetre méltó volt mint szép lelkü, de szerencsétlenségére, állhatatos character nélkül. A' házassági egyezés következtében, férjfi thronörökös születése után ülést nyert volna a' statustanácsban az ifju királyné; de hajlandósága, személyesen együtt uralkodni, nem várhatta olly soká, hanem már előbb eltávoloztatá az öreg Tanucci ministert, ki a' király bizodalomát 's a' Nápolyiak szeretetét bírta, 's a' Franciaországban született ACTON (L. e.) emelé főministerségre. Ez az ország kincstárát pazérlás által megrongálá, 's a' külföldieknek az udvari és országos hivatalok betöltésénél elsőséget ada, a' statusnyomozási rendszabást minden, kedvencei vagy kormányja ellen beszélni vagy cselekedni merészlők ellen behozá; de ez által, hozzá járulván még más gyengeségei 's hibái is, minden rendek gyűlölségét magára voná. A' királyné ezen férjfiu iránt határtalan bizodalommal viselteték, mivel ő hozzá 's az uralkodáshoz felette szított; a' nemzetet ellenben ez felgerjeszté a' fejedelemmé ellen, ki férjére való befolyását kemény rendszabásokkal használá mind azok ellen, kik a' francia jacobinismushoz ragaszkodásról vádoltának, vagy az uralkodó minister 's kormányzása ellen dolgozának; noha a' nápolyi nép nem is esmeré akkor a' jacobinusi revolutionismust, hanem rossz helyzetben érezé magát Acton kormányzása alatt, a' szüntelen elfogdozások, hivatalból letételek, elitélészek 's a' mindig nevedék adó miatt. Csak a' fejedelemmé 's a' ministert nem rettenté meg az elnyomott nép szavának lassu zajgása, melly leginkább kitetszék a' nemesség közt. Elfogások, számkivetések, elvesztések által akarák a' nemzet ellenkező szellemét legyőzni, de ezek mind inkább felgyulaszták azt. A' bátorsági junta előlülője Vanini, kénytelen vala a' már zendülésre elszánt nép gyűlölségének engedni. Nápoly hadizenete Franciaország ellen 1798, a' kormány 's ezt nyilván vezető királyné azon hiedelmének volt következtése, hogy csak ez által lehet a' nép megalégedetlenségének más irányt adni; de Mack megveretése, a' Franciaákat hirtelen a' főváros kapuji eleibe hozá, 's az udvart ministereivel együtt angol oltalom alatt Siciliába futásra kinszeríté. Ruffo cardinálnak a' Franciaák elleni felgyverkezése Calabriában, a' köztársasági párt pedig a' fővárosban, a' királynak ismét visszaadá 1799 az országot. Nagyobb mértékben

mint hajdan Acton és Vanini, dühösködék most a' szerencsétlen királyné barátja a' híres lady HAMILTON, (l. e.) ki a' fejedelmére, ennek férjére, a' nápolyi udvarnál lévő angol követekre, különösen pedig Nelson admirálra felette nagy befolyással birt. A' nápolyi capitulatio megsértetett, 's egy statusjunta nevezetett, melly SPEZIALE (l. e.) előlülése alatt az ideigleni kormány barátjait 's tisztjeit törvényesen ítélé 's bünteté. A' marenói ütközet után szünt meg csak ezen tisztítási kormány. Midőn a' királyné 1805. ujegegyezésbe állta Napoleon ellen, 12,000 Orosz siette ugyan a' nápolyi királyság segedelmére; de még sem gátlá ezenegyesült erő a' hatalmasb Franciaországot; Napolyban a' Faron innen, Napoleon testvére József, 's ennek lemondása után, sógora Murat Joachim számára királyságot alapítani. A' királyné gondolkozása szerint nem eléggé gyorsan eszközölték az angol segítség által Napoly visszafoglalása; 's ezért meghasonlék az angol fővezérrel, lord Bentinckel Siciliában, ki őt az ország kormányától egészen el akará távoztatni, 's fíjának, a' calabriai hercegnek helytartói uralkodását, valamint a' siciliai szerkeztetést is eszközlé. Talán ezen villongás okozá a' fejedelmné Bécsbe menetelét 1811, Konstantinápolyon keresztül. Kinult Schönbrunnban Sept. 8. 1814, a' nélkül hogy a' nápolyi thron helyreállítását megélte volna.

KAROLINA MATHILDA, szül. Jul. 22. 1751, atyjának, Fridrik Lajos wallisi hercegnek holta után, eljegyeztetett 1766 a' dán királynak VII Keresztélynek. Jan. 28. 1786. szülé a' most országoló dán királyt VII Frideriket. — Gyülölség és viszátkodás uralkodék a' dán udvarnál, 's férjének özvegy öreganyja, Zsófia Magdalena királyné, valamint mostoha anyja is, Juliána Mária, idegenek valának az ifju királyné iránt. Az elsőnek kedvtelensége azon szokott hidegség volt, melly az életkor 's character különbözéséből 's a' fejedelmi személyeknél kinszerített udvari életmódból könnyen származhatik, 's annyiban az ifju királynéra nézve nem vala veszedelmes. Szomorúbb volt férje mostoha anyjának nyilvános idegensége, ki a' király választása által, mellynek ő minden módon ellene szegzé magát, megsértetett. Az ifjuság minden kellemeivel 's szépségével jelenék meg az ifju fejedelmné Kopenhágában. Barátságos 's leereszkedő volt mindenek iránt, 's a' néptől tiszteltetett. Egy ideig vizagtalá magát az ifju királyné, az idősb királynék idegenkedésére nézve, férje szeretetével, 's az udvar és gyönyörüségei csudálásával. De midőn férje figyelme szünni kezdett, iránta egykedvűebb, mostohája iránt elkeseredett, az udvarnokok iránt gyanakodó lön. Természeti élénksége mellett épen nem titkolá érzeteit. A' fejedelem csak alig vevé ezt észre; annál ellenségesb indulat fogá el mostoháját az uralkodó királyné ellen. Azon időben emelé magát STRUENSEE (l. e.) János Fridrik fejedelme kegyelmébe. A' királynénak ez visszatetszék, de a' kedvencz a' fejedelmné iránt mindenkor tisztességgel viseltetett, 's ez lassanként szünteté iránta annak idegenségét, ki, minthogy ez a' fejedelmnek ritkán hagyta el, annak társalkodását is megszoká, sőt tisztelettel és kegyelemmel is viselteté ezen mély belátásu férjfiu iránt. 1770 Struensee a' koronahercegbe himlőt oltá, 's ő és a' királyné egyedül ápolák az ifju herceget, 's az egyszersmind azt kíváná, hogy jövendőben St. vállalja fel a' koronaherceg nevelését. Struensee belső tanácsossá leve, 's a' király és királyné olvasójává. Az utóbbi Struenseet olly férjfiunak nézé, kinek politicalai terveinél hasznát vehetné, 's előtte kívánatait kinyilatkoztatá. Struensee ezt jónak találá, 's a' királyt a' fejedelmné kívánsága teljesítésére vélte birhatni. A' király most hitvese iránt bizodalommal viselteté, mellyet ez haszonra fordíta, és Struensee azon munkálodék, hogy a' királyi hatalmat az ő 's a' királyné kézeibe kerítse. Mint-

hogy a' király végzései a' körülötte lévőktől fügöttek, elvonák minden olly' társaságoctól, mellyeket nem ök választának. Brandt, Struensee barátja, olly utasítást yett, hogy mindenről gondoskodjék, mi által az ifju király napjait kellemesen elmulathassa. Az ország kormányáa ez által Struensee kezeire jött. A' dolgok ezen folyásának ellene szegültek a' mostohaanya királyné, 's fíja Fridrik herczeg. Pártjok elfogatá Jan. 17, 1772 a' királynét, Struensee és Brandt grófokat 's ezeknek barátjait. Karolina Mathilde királyné, leányával Louise Augustával, egy udvari dámával 's dajkával együtt a' kronenburgi erősségbe vitettek fogságra; Struensee és Brandt ellenben lánczra tétettek 's egy biztossági vizsgálat következésében elítéltek 's kivégeztettek. Eleinte maga a' királyné is nyilvános megítéltetés veszályében volt; de az angol követ, Keith vitéz, hathatós előterjesztései megmenték ettől. Azonban Apr. 6. 1772 az udvari biztosság által, melly ellene 's a' király fogságba tett kedvencei ellen a' nyomozást folytatá, férjétől elvaszatatott 's napjait Aalborgba kellett volna töltenie; de testvérének, III. György királynak közbenjárása szabadon bocsátatását kieszközlé. Elhagyá Dániát 's két gyermekét, 's Oct. 20. 1772. érkezék Cellebe, hol köz tiszteletben 's szeretetben élt, de csak rövid ideig, mert bujában és bánatjában már 1775 Maj 10. kimult, még alig 24 évü. Nevezetes marad bucsuzó írása királyi testvéréhez. A' francia kertben emléket állítanak számára a' cellei rendek. Vö. „*Mémoires de Falkenskiold.*“ (Paris 1826) és *Húst* írásait.

KÁROLY (nagy). Ezen frank király nem csak abban volt nagy, mit időkorá becsült, tisztelt, keresett, t. i. a' hadakozó munkásságban, bátor, csudálkozást és bámulást gerjesztő tettekben; hanem abban is, a' mit amaz alig esmert 's becsült, 's legkevesebbé keresett, t. i. a' lélek pallérozásában, 's ez által népei boldogsága alapításában. Károly, a' Frankok királyja, később a' nyugot császárja, szül. felső Bajorországban, Karlsberg várában, Wurmsee mellett 742. Mások Ingelheim várát Mainz mellett, mások ismét Aachent mondják születése helyének. Atyja, a' kicsiny vagy rövid Pipin, Frankok királyja, Martell Károly fíja volt, kinek halála után, 768, királlyá koronáztatott, 's annak akarátja szerint Franciaországot öccsével Karlmannal megosztá. De ezen osztály feltételei többször megváltoztattak, a' nélkül, hogy az osztozók megelégedtek volna. Ezen elégedetlenséget kivált a' Longobardok királyja Desiderius, a' két testvérnek ipa táplálá, mivel Károly, feleségét elhagyá. Ezt Desiderius megboszulni igyekezvén, Franciaországban nyugtalanságoct gerjeszte 's táplálá, mi neki annál könnyebb volt, mivel az ország nagyjai függetlenségi vágyat nyilatkoztattak. Aquitania népei zendültek fel először. Károly kicsiny se reggel ment ellenek, de számola testvérére Karlmannra, ki akkor Aquitania egy részét bírta. Ez meg is jelent a' csatamezőn, de az elválasztó szemponthoz elhagyá testvérjét, kinek már most egyedül kelle az egyenetlen harcot küzdenie. Nagy okossággal és vitézséggel magáévá tévé a' győzelmet (770), 's a' pártosok meghódoltak. Ezen háboruban az ifju hős olly kitünő hadi tehetségeket fejte ki, hogy a' nevéből való félelem, vasallusai legbátrabb szabadsági szellemét is zabolában tartá. De Károly egyszersmind annak szükségéről is meggyőződék, hogy az ország nagyjait szüntelen nevezetesebb tettekkel kell foglalatoskodtatni, 's így figyelmeket az ország belső dolgairól elfordítani. Midőn Karlmann 771 meghalt, 's hitvese két fíjával Italiába atyjához futott, Károly az egész birodalmat elfoglalá, mellynek kiterjedése már most egész Franciaországon kívül Németország nagy részét is magába zárá. Most a' Szászok meghódoltatását tévé fel, mire neki a' kereszténység terjesztéséért való buzgalma nemi mentségül szolgált. A' Szászok berohanása a' Frankok földjére,

első ürügye volt a háborúnak, melyet ellenek Károly 772 kezdé. A' többi háborut ezen hadakozó nemzet zendülései szülték, mely noha meggyőzeték, de soha egészen meg nem hódítaték, 's csak miután a' kereszténységet felvette, a' selzi béke által 803 hódola tökéletesen. Károly a' Szászok egy részét Flandriába és a' Schweizba szállította, lakhelyeket pedig az Obotriták (vandal néptörzsök) tölték be. Így állának ellent a' Szászok 32 évig azon győzőnek, ki, néha vigyázatlanságig engedékeny, gyakran pedig a' kegyetlenségig szigorú, színtolly buzgón törekedett megtérítéseken mint meghódításokon, 's csak akkor leheté tartományjok urává, midőn azt egészen pusztává tette. A' Szászok, ha egymás közt meg nem hasonlanak, hihetően fentartották volna magokat Károly hatalma 's nagy esze ellen. Vezérjeik közt legjelesebbek voltak Wittekind, és Alboin, kik végre megkeresztelkedtek (783). Hogy a' Szászok hosszas ellentállása megfogható legyen, nem kell felejtetni, hogy azon mód, mely szerint az akkori seregek voltak formálva, minden esztendőben fegyvernynyugvást okozá; minthogy a' hadra szállításnak csak egy táborozásra terjedt ki foganatja, és Károlynak ugyan azon időben a' Longobardok, Avarok, Saracénok és Dánok ellen is kellé háborut folytatnia; 's mivel birodalmának nagysága vazalljai zendülését könnyűvé tette; a' miért gyakran a' belső béke, 's öntekintetének fentartása is elég dolgot adott neki. Hadrián pápa is megkéré Károlynak, a' Weser partján épen a' Szászokkal hadakozónak segedelmét, midőn Desiderius a' ravennai exarchatust, melyet rövid Pipinus a' szent széknek ajándékozott, ismét elfoglalá, 's őt Károly testvére fíjainak megkoronázására készíteté, hogy Károly thrónrablónak láttassék, 's nepei tőle elpártoljanak. A' veszély sürgető vala. Hirtelen elhagyá K. Németországot 's seregeivel Italiába ment. Desiderius a' Longobardoktól vitézül oltalmazott Paviába vonta magát. Végre a' város elesett, 's Desiderius, valamint Karlmann özvegye is, fljaival együtt fogva Franciaországba vitettek. Desiderius klastromban végzé életét, a' többiek sorsáról hallgat a' történetírás. Károly 774. a' vas koronával Italia királyjává koronáztatá magát. 778 Spanyolországba ment egy maurus fejedelem segítségére. Elfoglalá Pampelunát, Barcelloa grófság urává lön, 's mindenfelé terjeszté neve rettentőségét. De visszajövet seregei Ronceval völgyében a' Bask hegyi lakosokkal együtt harczolt Saracénusoktól megverettek, mely csata, az akkori idő egyik legnevezetesebb harczolója, Roland eleste által lett nevezetessé. Aquitania népei elégedetlensége Károlyt arra határozá, hogy nekik egy külön uralkodót adjon, mire legfiatalabb fíját, a' kegyesnek nevezett Lajost választá. A' Lombardok szinte nyugtalanok voltak; a' Görögök folyvást próbákat tettek Italiát visszafoglalni; azon nagyok is, kikre itt a' fő hatalom egy részét bizá, kevés hűséget mutatának; ezért második fíját Pipintadá nekik kormányzóul; legöregebb fíja Károly azonban mindig nála maradt, 's őt dolgaiban segíté. 780 ezen két fíját Romában a' pápa által megkoronáztatá, mi által a' királyi méltóságnak a' népek előtt szentséget akara adni. Volt ugyan Károlynak még egy fíja, hasonlóan Pipin, minden gyermekei között a' legöregebb, kit elhagyott feleségével nemzett; de épen ez okozta benne iránta gyűlölséget, 's így az nem nyert részt az ország igazgatásában. Ez okért atya ellen öszveesküvést szőtt, 's klastromban végzé életét. Spanyolországból visszajötte után, Károlynak ismét a' Szászok ellen kellett mennie; felindulván vezérének egyik ütközete elvesztésén 782, 4500 Szászt vagdáltata le Verdennél; illy rendszabás a' nép gyűlölségét egész dühödésig emelé. A' 790ik esztendő, kormányjának 22ike, háboru nélkül mult el. Minél inkább terjedt hatalma, annál többet gondolkodott eldődje Martell Károly tervének kiviteléről, a' nyugoti császárság ismétli felállításáról. Irene császárné, Konstantinápoly akkori ural-

kodónéja, az ország felosztásának meggátolása végett, Károlynak azon tanácsot adá, hogy gyermekeiket házassítsák össze, mi által a' világ újra egy uralkodás alá jövend. Ajánlása elfogadtatott. De Irenét nagyra vágyása annyira vivé, hogy tulajdon fiját megfossa thronusától, a' fő hatalmat magáévá tegye, 's kezét Károlynak ajánlja. Károly illy ritka öszveköttetéstől épen nem vala idegen, melly a' világnak egy egészen új látványt szerzett volna, ha maga Irene a' thronustól le nem vették. Károly erre (800) III. Leo pápa által nyugot császárvá koronáztatá magát, 's noha utjának Romába hihetően más célja nem volt, ezen innepiség által nagyon meglepetettnek tette magát. Karácson napján kiáltatott ki Caesarnak és Augustusnak; a' régi romai császárok ékességét áltengedék neki, és csak azt felejték el, hogy a' császárság nem maradandó olly familiában, mellyben a' hatalom az elhalt fejedelem magzati közt törvény szerint felosztatik. Minekutána Károly egyik fiát szerzetessé tevé, elveszté 810 Pipint, Italia királyját, kit jövő esztendőben a' legüreggebb, Károly követe. Így tehát törvényes fiai közül csak egy maradt meg, Lajos, Aquitania királyja, kit 813 együtt kormányzóvá teve, öregsege 's nevelkedő gyengésege gyanítván vele, hogy élte vége nem lehet távol. Meghalt 814 Jan. 28. életének 71-ik, uralkodásának 47-ik esztendejében, félelem közt, hogy országa nem soká állhat ellent a' külső ellenség erejének. Aachenben, hol örömezt 's többnyire tartózkodék, temettetett el. Egy sirboltba bocsátatott le, hol egy arany thronusra ültették császári pompa - öltözetben. Fején korona, kezében kehely, oldalán kard, térdjein az evangeliom, lábainál királyi pálcza és czimer. A' koporsót bepecsételték, 's felibe egy győzelmi ívet építettek illy felirással: „Itt nyugszik Károlynak, a' nagy és igazhitű császárnak teste, ki a' Frankok birodalmát dicsőségesen terjeszté, 's 47 esztendeig szerencsésen uralkodott.“ Károly, a' lelki mivelődés barátja, egészen megérdemlé a' tudományok visszaállítója, 's népei tanítója nevé. A' legjelesebb tudósokat udvarába hívá, többek közt Alcuin Angliából, kit tulajdon oktatójául választá, továbbá Pisai Pétert, ki grammaticus czimet nyert, 's Warnefried Pált. Alcuin tanására alapíta Károly aacheni palotájában egy academiát, mellynek ülésein jelen volt udvara minden tudósaival, Leibradessel, Theodulphal, a' trieri és mainzi érsekekkel, és a' corveyi apáttal. Minden tagjai ezen academiának, különös, tehetségeknek vagy hajlandóságoknak megfelelő neveket vettek fel; egyik Damoetas volt, másik Homerus, másik ismét Candidus; Károly maga Dávid. Italiából hozott birodalma jelesebb városaiba nyelv- és mathesis-tanítókat. A' káptalanoknál és klostromoknál theologiai 's főbb tudományi iskolákat fundált. Több nyelveket jól beszélt, kivált a' latint. Kevésbé sikerült neki az irás, 'mivel csak idősb korában adta reá magát. Télen sokat olvasott, 's olvastatott asztal felett. Mindenféle mérték egyenlőségét akarta, de nem mehete reá. Kormányának egy más nagy plányja volt a' Rajnának a' Dunával öszveköttetése, 's ennél fogva az atlanticumi oceánnak a' fekete tengerrel csatorna által egyesítése. Az egész katonaságnak kelle rajta dolgozni, de a' terv a' vízépitési esmeretek még akkori hiányja miatt, nem vala kivihető. De e' helyett az utóvilágnak más emlékeket állítottak az általa pártolt mesterségek. Aachen francia nevé (Aix-la-Chapelle) azon pompás kápolnától vevé, mellyt a' legszebb olasz márványból ő építete. Kapuji bronzból voltak, 's kupolyáján arany tető volt. A' császári palota is igen pompás volt. Ferdőket is építete, hol száznál többen uszhattak meleg vízben. Maga is szeretett uszni, 's sokszor használta ezen ferdőket udvara nagyjaival 's katonájival együtt. Ő neki köszöni Franciaország tengeri előlépéseit, 's boulognei világító tornyot újra felépíteté, 's különféle kikötőket alapíta. A' földmivelést pártolta, 's ma-

gát böles törvényei által halhatatlantá. A' kelet is eltelt hírével. A' jerusalemi patriarcha, Nicephorus és Mihály császárok, követeket küldének hozzá, és a' híres Harun-Al-Raschid kétszer tisztelé meg követsége által, mellyet ez olly pompával fogada, millyent kelet sem látott. Birodalmát tevék: Franciaország, Catalonia nagyobb része, Navarra és Arragonia; továbbá Németalföld, Németország az Elbe, Saale és Eyder vizekig, felső és közép Italia, Istria és Slavonia egy része. Károly magán életében igen kedveltető, jó atya, gyengéd férj, és nagylelkű barát volt. Belső rendtartása a' takarékoságnak mustrája, személye az egyszerűségnek és nagyságnak ritka példája. Leginkább gyűlölé férjfiakban a' ruhapompát, mindazáltal innepélyes alkalmaknál a' fenség egész fényében mutatkozik. Asztala igentakarékos volt. Egyedül a' szép nem iránti szeretetben volt kicsapó. Termete nagy és erős; hossza, Eginhard szerint, hét maga lányi volt. Szeme nagy és eleven, orra a' rendesnél valamivel nagyobb; ábrázatjában a' vidámság kellemesen kifejezve. Járása erős, teste tartása férjfiás. Mindig egészséges volt, csak halála előtti négy évben lelte gyakran a' hideg, és sántítani kezdte. Nyáron ebéd után két óra hosszat szokott nyugodni 's mellette levetkezni; de éjjel nyughatatlanul aludt. Ruházatja nemzeti volt; testén vászon inget viselt, e' felett selyenu sujtással szegett köntöst és hosszu nadrágot; felsőköntös gyanánt köpönyeget hordott; derekát mindig kard övedzte, mellynek maroklatja és akasztója arany és ezüst volt. Híthatós természeti ékes-szólással birt, 's külsejében valami tiszteletet gerjesztő volt, szelidséggel és jószívűséggel párosulva. L. Dippoldtól „*Leben Kaiser Karls des Grossen*“ (Tübingen 1812).

KÁROLY (IV), német császár, a' Luxemburg házból, 1316 született 's neveltetett Parisban. Atyja luxemburgi János, Csehország királyja, nevezetes a' historiában bajnoki lelkéről; ez a' crecyi ütközetben esett el. A' bajor Lajos császár és a' csehországi király, Károly atya, között volt villongások; Károly választása a' VI. Kelemen-től kiátkozott császár helyébe; 's a' győzelem, mellyet a' hatalmára és tehetségeire nézve sokkal nagyobb Lajos vetélkedő társán nyert, itt csak röviden emlithetők. Lajos halála után Oct. 21. 1347. luxemburgi Károly, ki a' csehországi királyságban örökösödött, 's 1346 őt választó fejedelemtől császárságra emelteték, thronusát minden akadály nélkül reménylő birhatni. De épen az eszközők, mellyek által thronusra emeltetett, ébreszték fel elleneit. A' birodalom nagyjai a' pápa szolgáját látták benne. Még nem folyt le tiz év, miolta Németország a' rensei gyűlésen a' leghathatós rendszabásokat tevő a' szent szék befolyása ellen. IV. Károly választása volt az első megsértése ezen nevezetes 1338-ki unioznak. Ezért a' mainzi érsek, a' brandenburgi és pfalzi választó fejedelmek, a' sachsen-lauenburgi herczeg, ki magának választói just tulajdonita, Lahnsteinban egyesültek, Károly választását sikeretlennek hirdeték, és angliai III. Eduardot, az utolsó császár sógorát választák; de ezen fejedelem, akkor Franciaországgal háboruban lévén, csak arra használá a' választók ajánlását, hogy magát Csehország neutralitásáról bizonyossá tegye, 's nem fogadá el a' koronát. Epen illy sikeretlen volt a' meiseni landgróf, kemény Fridrik választása, 's ezért Károly ellenségei az erényes 's vitéz schwarzburgi Günther grófort választák, kitől Károly, mint némelly írók (de elegendő bebizonyítás nélkül) mondják, csak méreg által menekedhetett meg. Károly most egész erejével iparkodott ellenségeivel megbékélni. A' pfalzi választó fejedelem leányát hitvesül vevé, a' brandenburgi választó fejedelemnek Tyrolt adá, 's annyira vitte, hogy egy szájjal lélekkel császárnak választatott, 's Aachenben felkenetett. De alig volt megkoronázva, a' birodalom czimereit azonnal magához vevé, 's nyilván igéretét ellen Cseh-

országba viteté. Ipát a' pfalzi választófejedelmet arra birta, hogy Felsőpfalz nagy részét a' cseh korona alá adja. 1354 Italiába ment, hogy magát a' pápa által megkoronáztassa; de ezen kegyelmet is olly feltételek által vásárolá meg, mellyek neki gyalázatot's megvetést szerének. Katonasereg nélkül leendő megjelenésre kötelezé magát. Miután Mailandban Italia királyjává felszenteltetett, a' Viscontiakat mind azon usurpatorokban megerősíté, mellyektől őket megfosztani ígéré. Öreg atyjának VII. Henriknek Florenzre nézve tett minden rendelkezést eltörlé, 's egy Paduában kötött egyezségnél fogva ezen várost, Veronával és Vicenzával együtt, Velenczének áltengedte. Így, jusait eladván 's elcsereélvén, Romábajött, a' pápa követje által megkoronáztatott, de csak egy napig sem mert ott késni. Néhány Romaiak kérését, hogy Romát, mint tulajdonát, kívánja vissza, nem fogadta el; 's egy egyezségben, Roma, az egyházi fejedelemség, Ferrara, Nápoly, Sicilia, Sardinia és Corsica feletti minden uraságról lemondá, sőt esküvéssel ígéré, hogy a' pápa engedelme nélkül Italiába nem fog ismét jönni. A' Guelfektől kicsufoltatva, a' Ghibellinektől átkoztatva, visszatért Károly Németországba, hol azon nevezetes arany bullát bocsátá ki, melly a' legujabb időkig is a' Németbirodalom alapja volt. (I. BULLA). Ez által a' közháladatosságra neminemükép számot tarthata; de csak hamar békételességet gerjesztett a' pápa nunciusanak tett azon ajánlat, hogy a' pápa részére egy adót fog behozni, melly minden papi jószágok jövedelmeinek tized részét teendi. Az országgyűlés minden tagjai ellene szegezék magokat, 's Károlyt a' birodalom nagyjainak lecsillapításáról való aggodás annyira ragadá, hogy a' német papság reformálását hozná javalatba. A' pápa felgerjedvén Károly vakmerőségén, felszólítá a' választófejedelmeket, tennék le őt. Károly erre nem csak tüstént minden javításokkal felhagyá, hanem 1359 a' papság minden szabadságait 's birtokait megerősíté, 's minden világi hatalomtól függetlenné tevé. Illy ingadozó viselet, mind két rész megvetését szülé. Ezt még a' mainzi országgyűlés vége előtt tapasztalá. Különbféle hercegek magokhoz huzták a' birodalom számos hajdani birtokait, mellyeket ő ismét egyesíteni akart; de az ezért támadt elégedetlenség, a' gyenge császárnak ezen plánját is megsemmisité. El lehet gondolni, hogy Németország belseje illy császár alatt nem volt csendes. Rabló csoportok pusztíták mindenfelé; a' császár táborba szállt ellenek, a' nélkül, hogy valamit végezne, 's utoljára a' fejedelmekre és városokra hagyá, hogy a' mint lehet, egymás közti egyesülés által oltalmazzák magokat. Itália állapotja szintolly szomorú volt; Toscana anarchia alatt nyögött, Lombardiát polgári háborúk szaggaták; a' Viscontiak még a' mailandi részt is elfoglalták. A' császár szokása szerint a' hatalmat mindenütt jóvá hagyván, ezen usurpatorokat főhelytartójjá nevezé Lombardiában. Ez által felbátorítván, Visconti Barnabás egész Italiát meghódítással fenyegeté. V. Orbán pápa, nyugtalanítva a' veszélytől, Károlyt magához hívá; Avignonból Romába siete, különféle frigyeket kötött, katonákat szedett 's várá a' császárt, ki valóban nagy sereggel jelent meg. Károly használá a' pápa helyzetét 's negyedik feleségét, pommerni Ersebet megkoronáztatá, részéről pedig a' legmeghatározottabb kötelezéseket vállalta fel. Mégis ujra alkudozásba ereszkedett a' Viscontiakkal, 's eladá nekik minden usurpatorjok innepélyes megerősítését. Hasonlóan sok statust 's várost eladá a' többet ígérőknek; vagy több fizetésért köztársasággá tevé őket. Nagy kincsekkel, de ellenségeitől megutálva 's frigyeseitől gyűlölve, tért vissza Németországba. Minnekutána XI. Gergely meghatalmazá, Venczelt romai királlyá választatni, a' pápa ellen felgerjedt választófejedelmek szavait vásárlá meg, 's ezenkívül a' Rajna mellett birtokokat 's birodalmi városokat ada nekik. Így célját éré. De a' sváb városoktól kötött ugy nevezett

svábszövetségnek híjában szegezé magát ellene, 's a' birodalom közel volt pusztulásához, midőn ő Prágában 1378 kimúlt. Öregebb fijának Venczelnek Csehországot, Siléziát, a' másodíknak Sigmondnak Brandenburgot, 's a' harmadíknak Lausitzot hagyá. Uralkodása Csehország pallérozására 's jóllétére, és a' tudományokra nézve a' prágai és bécsi egyetem alapítása által; a' valláshistoriára nézve a' nagy zsidóüldözéset által; a' német nemesség történetében pedig az által lett nevezetessé, hogy ezen fejedelem osztott 's adott pénzért először nemesleveleket.

KÁROLY (V.), német császár és Spanyolország királyja, Filep austriai főhercegnek, és Johannának, Ferdinánd és spanyolországi Izabella leányának fija, szül. Gentben Febr. 24. 1500. Filep szülei voltak Maximilian császár és Mária, merész Károly utolsó burgundi herceg egyetlen leánya. Így tehát Károlynak születésénél fogva jusa volt Europa legszebb tartományaira. Németalföldön neveltetett Croy Vilmos, Chièvres ura felvigyázata alatt. Károly a' katonai gyakorlatokat a' tudományoknál előbbé tevé. Chièvres, a' nélkül, hogy kedvelt foglalatosságaitól elvonná, oktató a' historiában, a' status dolgaira képezé, 's azon komoly méltóságot oltá belé, melly egész életében tulajdona maradt. Öregatyja Ferdinánd halála után, 1516. Spanyolország királyja címét vevé fel. Ezen ország ügyeinek folytatása Ximenesre bízott, ki előre készíté nagy esze által V. Károly dicső uralkodását. 1519 meghalt Maximilián is, 's most Károly császárnak választatott. Elhagyá Spanyolországot, hogy birtokába lépjen ezen méltóságnak, mellyért vele I. Ferencz vetélkedett, 's Aachenben rendkívüli pompával koronáztatá meg magát. A' követjei által aláírt választatási capitulatiót minden haladék nélkül megerősíté. A' reformatio előlépései Németországban megkivánták az új császár gondosságát; ennél fogva Wormsban birodalmi gyűlést tartá. Luther, ki itt Károly szabadságlevelével jelenék meg, ügye mellett erősen 's szabadon beszélt. A' császár nem nyilatkozatá ki magát; hanem Luther ellen, midőn eltávozott, kemény parancsolat adatott ki a' császár nevében, ki hasznosnak látá, a' romai anyaszentegyház védőjének mutatkozni. Mivel I. Ferencz a' birodalomra, Itáliára, Németalföldre és Navarrára just tartott, a' háboru elkerülhetlennék látszott. V. Károly a' pápával frigyet kötött. A' háboru 1521 ütött ki. A' Francziák győzelmesek voltak a' Pyrenéken innen, de Németalföldön szerencsétlenek. A' Calaisban tartott békegyűlés még jobban feltűzesité a' feleket, 's VIII. Henriknek ürügyet ada, magát Károlyhoz kapcsolni, kinek pártja naponként nevedék. A' spanyol zendülések szerencsésen elnyomattak. Bonnivet veszteségei Mailand földjén, 's Bourbon connetable hozzá állása, kipótolák Provenceba tett sikeretlen beütését. Fegyverei csakhamar még szerencsésebbek levének. Ferencz, ki Paviát ostromolta, egy ütközetben a' császáriaktól meggyőzetett 's elfogatott (1525). Ezen rendkívüli esetenél Károly keresztény hőshez illő mérséklést mutata. A' nélkül hogy szerencsését tovább folytatná, veszték maradt Spanyolországban. De célját más uton gondolá elérni. I. Ferencznek öly kemény feltételeket szabott, hogy ezen szerencsétlen fejedelem megesküdött, inkább fogságban meghalni, mint sem azokat elfogadni. Azonban Spanyolországba vitetett, hol látszólag tisztelettel viseltettek iránta. De Károly csak akkor látogatá meg, mikor éltét veszélyben lenni hallá. Az öszvejövetel rövid volt; Károly a' királynak, bánatja enyhítése végett, rövid idő mulva leendő szabadon bocsátatását ígéré. Végre meglett az egyezés Jan. 1526. Madridban. Károly hatalma nyugtalanítá Európának majdnem minden fejedelmeit. VII. Kelemen pápa Italia főbb statusai szövetségének feje lön, de a' rosszul intézett dolgok új veszélyt okoztak. A' connetable seregei Romát rohanással bevették,

rabolták, és magát a' pápát is elfogták. V. Károly nyilván kárhöz-tatá a' connetable cselekedetét, udvarával együtt gyászruhába öltözék, a' pápa megszabadításáért imádságokat rendele. Angliai VIII. Henrik egyesült a' francia uralkodóval V. Károly ellen. Ez azzal vádolá I. Ferenczet, hogy mint nemes ember adta szavát megszegte. A' czi-vódást kettős viadalra kihívás követé, de ez elmaradt. A' háborúnak 1520 a' cambrai béke vete véget, a' császár hasznára. Kevéssel ez-után elhagyá Spanyolországot, 's Bolognában Lombardia királyjává 's romai császárrá koronáztatá magát. 1530 ugy látszék, megakará békíteni a' különböző pártokat; de mivel ez nem sikerült, rendelést bocsátott ki a' protestansok ellen, melyet ezek a' schmalkaldi szö-vevtséggel viszonzottak. 1532 büntető törvénykezési rendet hirdete ki. Károly a' cath. vallás részére tett kedvezései mellett is, hol haszua ugy hozá magával, mérsékeltnek mutatkozik a' protestansok iránt. Nem is késtek a' protest. fejedelmek katonai illetőségeket kiállítani, midőn Károly a' Törökök ellen sereget gyűjtene. Miután Solimant visszavonulni kinszerité, 1535. Tunis ellen ment, a' deyt vissza-helyezé, 's 20,000 keresztény rabszolgát megszabadíta. Provence-ban 's Picardiában azonban kevésbé volt szerencsés; 1537 fegyver-nyugvás köttetett, melly 1538 tiz esztendőre meghosszabbított. Személyes őszyejvetelt tartott a' két fejedelem, mellyben sokat be-szélének kölcsönös tiszteletről és hajlandóságról. Károly ezután nem sokára Spanyolországból, hol a' cortesek régi szerkezetét eltörlé, Franciaországon keresztül Németalföldre ment. 5 napig volt Paris-ban I. Ferencznél; itt a' két fejedelem mint két testvér jelenék meg minden nyilvános helyeken. Voltak udvarnokok, kik javaslák Fe-rencznek, vendégjét mindaddig letartóztatni, míg az a' madridi egyez-séget vissza nem veendi; de Ferencz megelégedék ígéretekkkel, mel-lyeket Károly hamar elfejejt. Ez, a' németalföldi nyugtalanságokat lecsillapítván, eltöklé dicsőségét Algier meghódításával koronázní. Doria tanácsa ellen a' legzivatárosabb évszakban ment tengerre, a' miért hajójinak és seregének egy részét minden haszon nélkül el-veszté. Visszajövele után a' francia királlyal új háboruba kevered-tett, mellyben az angol király az ő részére állott. Károly serege Cerisolesnél megveretett, de más részről Champagne közepéig elő-nyomult. A' németországi reformatióért kiüött nyugtalanságok miatt 1544 aláírá a' crespíi békét. V. Károly igyekezett a' feleket megbékél-tetni, 's a' protestansok ellen részint fenyegetéseket részint ígéreteket használt. Némelly tetetett alkudozások után a' protestans fejedelmek harczzászlót tűzének ki. A' császár a' szövetség fejeit (1546) birodalmi jogvesztetteknek nyilatkoztatá, sietséggel sereget gyűjte 's ellensé-gein több győzelmet nyere. János Fridrik, a' szász választó fejede-lem, a' mühlbergi ütközetben (1547) elfogatott. Károly keményen fogadá, 's Alba előlülése alatt Olaszokból 's Spanyolokból álló hadi törvénszék elébe állítá, mellytől halálra ítéltetett. Csak választó fejedelmi méltóságáról 's minden örökös tartományairól való lemondás által tartá meg életét, de fogoly maradt. Azonban a' császár mérséklettebbnek mutatkozik a' meggyőzött fél iránt. A' schmalkaldi szövetség eltörlése után ujra azzal foglalatatoskodék, hogy a' vallási pártokat egyesítse, 's e' végre bocsátá ki az ugynevezett INTERIM-et (l. e.), de a' melly szintolly sikeretlen volt, mint az augsburgi birodalmi gyűlésen töle javalt rendszabások. Az sem sikerült neki, hogy a' császári koronát fíjának biztosítsa. Szüntelen mozgásban voltak a' felek, 's midőn Károly már békét gondolt, új háboru tá-madt ellene. Saxoniai Móríciz, kit a' választói méltósággal felruház-ott, szövetséget képzett ellene, mellyhez II. Henrik, Ferencz köve-tője, is hozzá állt. Az előkészületek legnagyobb csendben tetettek. Károly Innsbruckban volt, hol a' tridentí gyűlés tanácskozásait ve-

zérle, 's Francia és Törökországok ellen nagy terveket forgata elméjében. Móríczt, mint frigyest várta; midőn ez, az álarczot elvetve, hirtelen egy sereg előtt állott, 's (1552) Tyrolba ment, míg II Henrik Lotharingiára ütött. Károly Innsbruckban egy zivataros éjtszakán csaknem meglepetett. Köszvénytől kinoztatva, egyedül székék meg járatlan utakon, gyalog kocsin. Móríczt a' császári várt szabadon engedé raboltatni. Erre a' tridenti egyházi gyűlés eloszlott, 's a' protestansok szabták a' passai egyezés feltételeit (1552). Károly Lotharingiában is szintolly szerencsétlen volt; Metzét, a' Guise hercegtől védelmezettet, nem foglalható vissza. Italiában elveszté Sienát zendülés által. Brüsselbe ment; ellenségeitől szorongattatva, köszvényjével bajlódva, búskomoly lön, 's több hónapig annyira elvoná magát mindenek szemei elől, hogy halálának hire futamodék egész Európában. Utolsó erőlködéseit Franciaország ellen intézé, de ez mindig visszaverte megtámadásait. Az augsburgi birodalmi gyűlés (1555) megerősíté a' passai egyezséget, 's a' protestansoknak a' catholicusokkal egyenlő just ada. Károly minden terveit elbomlani, 's ellenségei számát nekedni látván, elhatározá magában, örökös tartományait fíjának Filepnek általadni. Elsőben a' németalföldi uralkodást adá által (1555); a' spanyol koronát pedig 1556 Jan. 15. 's csak 100,000 arany évpénzt tarta fen magának. A' mi időt még Németalföldön töltött, fíjának Franciaországgal való megbékítésére fordítá, 's fegyvernyugvást eszközte Vancelles-ben 1556. Ferdinándnál hijába tévén próbákat az iránt, hogy a' császári koronát fíjának megszerezze, követséget küldé Németországba, melly az ő lemondását jelentené a' választófejedelmeknek, ezután Seelandnál hajóra ült, 's Biscaya partjain szála ki. Lakó helyéül a' St. Just klastromot választá Estremadurában, Placencia mellett; itt a' felséget, uraságot és pompát, a' klastromi élet esendével 's magányával cserélé fel. Multságai kis sétalovaglásra, egy kert művelésére 's mechanikai munkákra voltak szorítva. Fa órákat készíte, 's észrevevén, hogy lehetetlen két egészen megegyező járásu órát csinálni, mint bohóságrol úgy emlékezik abbeli igyekezetéről, hogy sok embert egy értelemre vegyen. Naponként kétszer volt jelen az isteni tiszteleten, épületes könyveket olvasa, 's lassanként olly komolyságba süllyedt, hogy elméje ez által gyengülni látszék. Végre tulajdon temetkezését rendelé meginnepeltetni. Halotti ruhába burkoltan, szolgájitól körülvéve, a' templom közepén álló kóporsóba feküdt. Halotti mise tartatott, 's a' fejedelem az érte imádkozó papok énekével egyesité szavát. Végződén a' ezerimonia, mindnyájan eltávoztak, 's az ajtók bezáráttak. Ó még egy ideig a' kóporsóban maradt, azután felkelvén az oltár előtt leborult, 's cellájába visszatért, hol az éjt mély gondolkozásban tölté. Ez sietteté végét; lábba esett, mellyben Sept. 21. 1558. 59ik évében meghalt. Károly nemes magaviselettel 's finom móddal bírt; keveset beszélt, ritkán mosolygott. Állhatatos, az elhatározásban lassu, kivitelben gyors, szintolly gazdag a' segédeszközökben, mint éles a' választásban, hideg itélettel felruháva, mindig ura magának, egészen nagyravágyását követé, 's könnyen meggyőzé az akadályokat. A' viszonyok kifejték eszt, 's nagy emberré tevék őt. Az embereket esmeré, és czéljára tudá használni. Nem hihető, hogy közönséges birodalmat akart volna alapítani. Szerencsétlenségben nagyobbnak látszott, mint szerencsében. Bánásmódja I. Ferenczel, a' szász választó fejedelemmel, 's a' hessen-kasseli landgróffal, homályosítja emlékét. Noha a' tudományokat 's mestersegeket kevéssé esmeré, a' művészeket 's tudósokat mégis pártolta, hogy tőlök dicsőitessék. Feleségével Eleonorával, Emanuel portugál király leányával egy fiut, II. Filepet, 's két leányt nemzett. r.

KÁROLY (VII, Károly Albert), szül. Brüsszelben 1697, fija Maximilian Emanuel bajor választó fejedeleme, spanyol Németalföld akkori helytartójának. Ifjú korában a' császári udvarnál lakott, 's atyjának a' Törökök ellen küldött segéd seregét vezérelte. 1722 hitvesül vevé I József leányát, miután minden jusokról lemondta, mellyeket e' házasságnál fogva az ausztriai örökös tartományokhoz formálhatna. 1726 követte atyját a' bajor választó fejedelemségben. Egy volt azon fejedelmek közül, kik az 1732-ki regensburgi birodalmi gyűléstől biztosított pragmatica sanctio ellen óvással éltek, 's ennek következtében Szászországgal frigyet kötött. VI. Károly halála után 1740, vonakodott Mária Theresziát, mint örökös elismerni, az öröklésre való jusait I Ferdinánd végrendeletére alapítván. E' végre (Maj. 18. 1741) Francia és Spanyolországgal szövetségre lépett Nymphenburgban, 's Franciaország által nevezetes számú sereggel segítettet. 1741 Linzben fogadta el a' hódolatot, mint ausztriai főherceget. Cardinal Fleurytól utjába gördített akadályok, ki az ausztriai birodalmat nem akarta eldaraboltatni engedni, valamint a' lövő és hadi szerek hiánya is, Bécestől visszatartóztaták. Prágát ellenben elfoglaltá, 's ott magát Dec. 19. 1741. cseh királlyá koronáztatá. Azután köz akarattal romai császárrá választatott, és Febr. 12. 1742. Frankfurtban testvére a' kölni választó fejedelem által megkoronáztatott. De Mária Thereszia seregei felső Austriát csak hamar visszafoglalák 's Münchentis bevéreék; Csehországot szinte el kellett hagynia, a' honnét Frankfurtba futott. 1743 Apr. visszatért Münchenbe, de Bajorországból Juniusban már ismét távoznia kelle. Csak akkor látá újra lakvárosát, midőn II. Fridrik, a' frankfurti egyezség következtében 1744 Maj. 22. Csehországot megtámadta, és az Ausztriaiak Bajorországból kiűzetek. Itt meghalt 1745. Jan. 20. bánat és betegség által lerogyasztva. A' választó fejedelemségben fija, Maximilian József, lön felváltója, a' ki Austriával Fuessenben 1745. Apr. 22. békét kötö, és I Ferencznek, Mária Thereszia férjének, romai császárrá választatását előmozdítá.

KÁROLY (I, Karobert, Robert Károly), Magyarok királya 1310—42. Sánta Károly, nápolyi király az Anjou házból, feleségül vette V István magyar király leányát, Máriát. Ezeknek első szülött fíjok, Martell Károly, követelője vala a' magyar koronának III András uralkodásakor. 1295 történt halála után pedig 7 esztendő fiaeskája, Robert Károly, részére folytattatott a' követelés a' nápolyi uralkodó ház és a' romai pápa által; 's a' fiatal herceg, Nápolyból elhozatva, Magyarország királyává koronáztatott 1300 Zágrábban Csényi Gergely esztergomi érsektől, a' vele tartó brebiri 's németujvári grófok jelenlétében (I. III. ANDRÁS). Ugyan ez a' Csényi Gergely Esztergomba is elhozta R. Károlyt, III András holta után, és ott ismét valamelly koronát tett fejére 1301, mert a' rendes korona a' szabad királyválasztás mellett buzgó honi felekezet hatalmában vala. Ez a' felekezet a' csehországi királyt, Venczel, hívta meg az ürögő királyszékre, és Németujvári János gróf, nemzetségestől e' felekezethez általvonatva, haddal szálta meg Esztergomot, a' mi mind R. Károlyt, mind az érseket futásra kinszerítette; amaz Bécsbe, ez Olaszországba vette magát. Későbbben, minekutána VIII Bonifác pápa 1303 egyházi átokkal sújtotta vala Venczel felekezetét, ismét be mert jönni R. Károly a' magyar földre, 's a' bakonybéli monostorban tartózkodék, és, nevedekvén főképen az egyháziak között pártja, néhány vidéken, különösen Dalmát, Horvát és Tótországban 's a' dunántuli kerület egy részében királynak esmertetéék. Mindazáltal Rudolf ausztriai herceg segédelmével sem mehetett arra, hogy vagy az idősebbik Venczel, cseh királyt, a' korona kiadására szoríthatná, vagy bajor Ottonnak az általvett koronával együtt bejövetét és koronázta-

tását (1305) meggátolhatná. Sőt az ifjabbik Venczel megölése után (Prágában 1306), midőn az austriai hadak e' történet következtetésében Csehország ellen fordítottának, meg sem maradhatott a' magyar földön, hanem kénytelen vala Dalmátországba vonulni. Bajor Ottonak az erdélyi vajdától fogságra vettetésé után 1307, sokan ennek addig volt hívei közül, Kopasz nádorispány példájára, R. Károlyhoz adták magokat, a' kinek pártját napról napra nevelte az Ottoval tartók ellen Romában mondatott egyházi átok is. Buda vára 1307 járulás által e' párt kezébe került, mellynek gyűlésében azután a' Rákos mezején Oct. 10. királynak hirdettetett R. Károly. De azért ő még nem vala közönségesen királynak esmeretve a' nemzettől; a' két ellenkező fél egymást üldöze 's minden módon károsítá; 's maga R. Károly sem tartá még tanácsosnak, elhagyni a' dalmát földet. Végre, minekutána Németujvári Henrik gróf ismét hozzá állott volna, derek hádseregtől és Gentilis egyházi bibornoktól (cardinalis), mint pápákövettől, kísértetve Budára jött R. Károly, Nov. elején 1308, és közönséges országgyűlést hirdetett Nov. 27dikére. Ezen a' gyűlésen, melly Pesten a' Dominicanusok monostora körül, a' Duna partján ég alatt tartatott, és a' mellyen Trencsényi Máté, az erdélyi vajda, 's egyéb távolabb lakozók jelen nem valának, újra királynak kiáltott R. Károly; azután pedig 1309 Jul. 15, Budán a' bold. Szűz egyházában harmadszor megkoronáztatott egy ujjonnan készítettett és a' pápákövettől felszenteltetett koronával, minthogy a' rendes korona még mindig László erdélyi vajda hatalmában vala. Minekutána pedig azt az esztergomi érsek, Tamás, fáradozásai végre előkerítették az erdélyi vajdától: minden kifogás elhárítására szükségesnek tarták a' pápákövet és R. Károly, ismételni vele a' koronázás innepélyét Székesfejérvárott 1310 Aug. 27; és ezen negyedszeri koronáztatásától fogva lehet csak, a' magyar nemzetnél elejétől fogva divatozott vélemany szerint, Magyarország valóságos királyának nevezni R. Károlyt. Azon történetirók, a' kik zágrábi koronáztatásáról hallgatnak, harmadiknak teszik a' székesfejérvárit. (Az eddig mondottakra nézve vö. VENCZEL és OTTO mm. kk.). Elhagyta már most Magyarországot a' pápa követe, minekutána egyházi átkot mondott a' még is ellenszegülő Trencsényi Mátéra. De ezen átkoknak olly kevés foganatja vala, hogy fegyvererő hozzá járultával sem vehetné talp alá a' király a' felsővidéki hatalomtartót, és csak ennek halálával 1318 terjedhetne királyi hatalma a' Kárpát bérczvonalaig. (L. CSÁKI MÁTÉ). Az alatt R. Károly, Budán laktat biztosnak nem tartván, Temesvárat megerősíttette, 's oda tevéen által udvarát, fegyverjátékokkal mulatta magát. Máté holta után visszafoglalta 1319 Milutin szerbországi fejedelemtől a' machovi bánágot, és elnyomta Németujvári András, soprony- és vas-vármegyei főispány, támadását; 1321 pedig segédhadat küldött austriai Fridriknek Bajor Lajos ellen, kiknek mindegyike egy felekeztettől czászárává vala választva a' romai német birodalomban. Fridrik mindazáltal csatát veszített Mühlendorfnál 1322, és Henrik öccsével együtt fogságba került. A' futást, német irók szerint, a' magyarországi Kunok kezdték el. Alkudozás utján mindazáltal mind a' két fogoly szabadulását eszközölte R. Károly 1323 és 25; és ugyan ezen az uton folyvást igen munkás és foganatos részt vett a' szomszéd austriai, cseh- és lengyelországi fejedelmek és uralkodók peres ügyeiben. Ben az országban a' királyi hatalom és tekintet emelésén és erősítésén munkálodék, a' mire legjobb alkalmat nyújtott neki Zaach Felician merészlete 1330 (I. ZAACH). Ugyan ebben az esztendőben segédhadat küldött Lokjetek Ulászló lengyelországi királynak, a' maga ipának, a' német vitézi rend ellen; melly a' porosz földet bírá, 's a' Lengyelekkel háboruban vala; maga a' Havasalföldre ve-

zért hadakat Bessarab vajda meghódítására, de a' kitől lesbe kerültve, igen sok emberét elvesztette, 's maga is csak bajjal tudott megmenekedni. Lengyelországba küldetett segédhada jobb foganattal munkálódék, és R. Károly is, ama' szerencsétlen táborozás után, az austriai hercegek haderejével egyesülve, győztesen nyugalomra szorította 1332 Luxemburgi János csehországi királyt, mind austriai, mind lengyel szomszédjainak háborgatóját. 1333 elvitte kisebbik fiát, Andrást, Nápolyba, férjül jegyezni őt a' nápolyi korona örökösének, Johannának (I. ANDRÁS HERCEG, 3). Haza térte után segédhadat küldött sógorának, Kazimir lengyelországi királynak, a' Tatárok ellen, a' kik fényes győzelemmel kiverettek a' lengyel földről 1335. Ugyan ebben az esztendőben békítő bíróvá választván a' lengyel- és csehországi királyoktól és a' német vitézrendtől, összevgyűjtötte magánál Visegrádon, mint akkori rendes udvarhelyén, a' versengő feleket. A' két király személyesen, a' vitéz rend részéről három vitéz jelent meg számos és fényes kísérettel, és Nov. 19 vég békealku kötöttetett közöttök. Midőn a' romai német császár, bajor Lajos, Magyarország függelmének a' sz. birodalmi koronától, mely Péter király olta több ízben követeltetett, megalapítására megadományozta volna Magyarországgal az austriai hercegeket, és ezek a' németujvári grófok által háborgást igyekezének támasztani a' magyar földön, beütött R. Károly 1336 Austriába, 's 1337 a' posonyi békekötésre 's lemondásra szorította a' követelőket. Ezután legidősebbik fiának, Lajosnak, jövedőjét tette leginkább gondjai tárgyává; eljegyezte neki 1338 Károly morvaországi végörnagy leányát, Margitot; 1339 pedig elérte azt, a' mire régolta törekedett, hogy Kazimir magtalan voltára nézve, a' lengyel rendek határozata által Lajos herceg biztosíttatnék a' lengyel korona öröklése felől, bizonyos kötmények alatt. Három esztendő mulva, minekutána a' királyi jövedelem öregbítésére 's job' rendbeszedésére új intézeteket tett volna, megholt I. Károly 1342 Jul. 16. Visegrádon, és Székesfejérvárait temettetett el fényes és addig szokatlan innepéllyel, melyet bőven leír Turóczi. — I. Károly országllása több tekintetben emléks Magyarországra nézve. Mert ő vala az, a' ki a' magányosok féldeinek keblében találtatható érzereket törvény által korona-tulajdonnak bélyegeztette. A' vertpénzt belérelmét állandó lábra tette, 's a' szerint veretett új és az előbbieknél érelmesebb arany és ezüst pénzeket. A' pénzverés hasznát hérletbe adta; de hogy a' bérlő az alapított pénzbecstől el ne távozhatnék, pénzört rendelt melléje, a' kiknek egyikét az esztergomi érsek, másikat pedig a' tárnok mester küldené mindenkor Körmöczre; 's e' felvigyázat jutalmául pénzördíjt szabott mind a' kettőnek. Mivel pedig ennél fogva az addig szokásban volt pénzbevéltásból kerekedett k a m a r a n y e r e s é g megszűnt: ennek helyébe behozta a' kapuktól való rendes adózást, mellynek az egyháziak és nemesek jobbágyait vetette alája, 's a' melly megtartotta azon királyi jövedelem nevét, mellynek helyébe állíttatott. Minthogy főképen a' romai pápa segedelme 's eszközlése által jutott vala a' magyar királyszekre: hódolattal és engedékenységgel viseltetéek ugyan a' szent szék iránt, de a' honi egyháziakat jövedelmekre 's hatalmokra nézve szűkebb körre szorította. Mert 1317 a' nagyobb egyházi tisztségek és haszonvételek juttatását a' pápának engedvén, magának csak az ajánlást tartotta fen; hasonlóképen általengedte ugyan annak az üröngő érsek- és püspökségek jövedelmének felét; sőt 1332 arra kötelezte az egyháziakat, hogy hat esztendő folytában minden jövedelmek tizedét a' pápa emberének kezébe szolgáltassák; melly tized mennyiségének ő maga, titkos egyeztetnél fogva, egy harmadát huzta. De az egyháziaknak ő ellené irányzott szövetezetét 1318

nagy részben foganatlanná tudta tenni; behozta azt, hogy minden kineveztetett érsek v. püspök tetemes somma pénzt tartozzék a' királyi kincstárba fizetni, és hogy minden érsek 200, minden püspök pedig 50 márka ezüsttel kedveskedjék a' királynak ujesztendei ajándékkal; a' meghalozott egyháznagyok egész hagyományát magának fogta, az élőkkel katona állításra 's tartásra szorította tizedjövedelmekből; vagyont illető pereiket világi bírák által íteltette; megürült érsek-és püspökségek jószágait huzamosan a' maga számára használtatta, 's az új juttatmányosokat azokból kirekesztette; a' romai szent szék előtt tett panaszait pedig az egyházi karnak, jó egyetértése által a' pápákkal, foganatlanokká tette. A' törvénykezésben a' tüzes vas, forró víz, és sz. László koporsója feletti eskü által való bizonyítványt megfiltotta, 's igen kétséges esetekben csak az iteviadalt engedte meg; egyebiránt pedig a' franczia perfolymatot hozta be némelly módosítvánnyal. Divatba hozta a' czímtan szabályai szerint készült nemesi czimereket, melyeket a' fegyverjátékokban győzteseknek juttatott. Országgyűlést nem örömet tartott, és legnyomósabb intézeteit, mint p. o. a' rendes adózást, önhatalmasan, csupán az egyháznagyok 'és udvari főtisztek helybenhagyásával, hozta be. Házasságra három lépett: először 1307 Máriával, Kazimir tescheni herczeg leányával, a' ki 1317 holt meg magzat nélkül; másodsor 1318 Beatrix VII. Henrik romai német császár leányával, Luxemburgi János csehországi király testvér hugával, de a' ki már 1319 kimúlt gyermek-szülésben; harmadsor 1320 Ersébettel, Lokjetek Ulászló lengyelországi király leányával, Kazimir testvér hugával, a' kitől három fia maradt, LAJOS, ANDRÁS 'és ISTVÁN. (l. e.) Egyebiránt más szépneműekkel is szerette Károly kényét tölteni, 's nevesen egy Csepel szigeti születésű ágyasától Kálmán nevű fia született 1318, a' kit ő 1338 győri püspökké választatott, és a' ki, Pray szerint, 1373-ig ült a' nevezett püspökszéken.

— KÁROLY (Kis), mint nápolyi király III, mint magyarországi II, amott 1381, itt 1385 Dec. 31 — 1386 Febr. 6. Vala ő durazzo Lajos herczegnek, az I Lajos magyar kir. parancsára Aversában 1348 megöletett durazzo Károly herczeg testvérének, fia, 's e' szerint I Lajos férjfi ágbeli rokona (Vö. I LAJOS MAGYAROK KIRÁLYA). Minekutána apja, durazzo Lajos herczeg, 1362 kimúlt volna, magához vette I Lajos a' még fiatal Károlyt, hogy neveltetésére gondot viselne; 's előbb Spalatrot 'és Zárát rendelte lakhelyéül 1365, évpénzt szabván neki a' dalmátföldi sójövedelemből; azután 1366 Budára hivta, 1368 pedig horvát- 'és dalmátföldi banná tette, 's elvetette vele az apja testvérének, a' megöletett durazzo Károly herczegnek, leányát, Margitot. Ez a' házasság Johanna nápolyi királyasszony (l. ANDRÁS HERCZEG 3, 'és LAJOS I.) megegyeztével történt, a' ki 1374-től fogva özvegy 'és gyermektelen lévén, örökösévé fogadta Károlyt. De megváltoztatta szándékát Johanna 1376, mikor negyedik házasságra lépett braunschweigi Otto herczeggel. Midőn pedig a' pápai hasonlás idejében VII. Kelemennel, az avignoni pápával, tartana VI Orbán romai pápa ellen: egyházi átok alá vetette őt Orbán, a' nápolyi koronától elesettnek hirdette, 's durazzo kis Károlyra bizta a' végre hajtást. Ekkor I Lajos, a' ki mind eddig magának tartott vala számot Johanna után a' nápolyi koronára, midőn ő a' romai pápát pártolná az avignoni ellen, amannak kívánsága szerint lemondott a' maga követeléséről; általengedte jogát Károlynak, de úgy, hogy ez viszont magára 's maradékára nézve elhatározottan lemondana mindea vágyról a' magyar vagy lengyel koronára; 's 10 ezer fegyveres embert adott melléje, hogy ezen haderóval előbb a' Velenceiekkal folyó háborut végezné be, azután Nápolyországot tenné magáévé. Károly 1379 indult a' szárazon Olaszország felé,

's elérvén a' Velenceiek birtokát, megszállotta Trevigot. Ezt ő ugyan meg nem vehette; de mivel a' tengerről is szorongattatának a' Velenceiek a' győzedelmes Doria Péter genuai doge által, fegyverszünetre léptek 1380 a' magyar királlyal; és a' békealkudozás folytában előbbre haladott Károly hadaival. Romába érkezve, nápolyi királlyá kenetett a' pápától 1381 Jun. 1.; már Jul. 16. bement Nápoly városába; Aug. 25. megverte braunschweigi Ottót, magát pedig Johannát elfogta Aug. 26. Ez Károly közelgésekor, hogy gyámolt, szerezne magának ellene; örökösévé fogadta vala V Károly francia királyi testvér öcsét, anjoui Lajos herceget; a' ki tehát, az avignoni pápa ösztönzésére, hadsereggel készüle védelmére. Károly, hogy ezt híjába valóvá tenné, 1382 Maj. 22., midőn Johanna a' Gargano hegyen egy kápolnában imádkoznék, megfojtatta őt négy magyar katona által. A' francia követelével mindazáltal küzdenie kellett Károlynak 1384-ig, a' midőn annak halála által menekedett meg tőle. Már most a' maga pártfogójával, VI Orbán romai pápával is ellenkezésbe tette magát. Mert midőn meglátogatná őt a' pápa Nápolyban, és királlyá kenetésekor tett ígéreteire emlékeztetné: nemcsak az elhagyott fogadását, hanem fogva is tartotta egy darabig vendégét; a' ki e' miatt, megszabadulta után, egyházi átkot mondott a' nápolyi királyra. Magyarorszában az alatt, I Lajosnak 1382 történt halála után, ennek idősebbik leánya, Mária, uralkodék mint koronázott királyasszony, anyjának, Er'sebetnek, és Garra Miklós nádorispánnak tanácsát követve. De az a' felekezett, melly az asszonyi uralkodást nem szívelheté, 's a' nádorispány befolyását irigylé, 1384 megkínálta Károlyt a' magyar koronával, és meghívta annak felvételére. Kapott az ajánlaton Károly, ellentét nem állván az: hogy már mind a' két pápa vesztére törekedék; hogy az elholt anjoui herceg fia, Lajos, a' francia királytól és az avignoni pápától nápolyi királynak esmertetett, és Nápolyországban is lett pártfogókat; hogy felesége, Margit, I Lajos magyar királynak adott esküjére 's a' háládatosság kötelezvényére emlékezteté őt, mellyel annak vére iránt tartoznék, és elejébe terjeszté a' vállalat veszélyes voltát. Az ő iránylata a' vala, László nevű fiával együtt Magyarországra jönni, annak itt az országlást általadni, azután magyar segédhadakkal jelenni meg Nápolyban, minden elleneit levérni, 's Nápolyországot a' leányának, Johannakbiztosítani. „*Neutrum, vel utrumque regnum paratur*“ ez lett most az ő jelszava. Csak annyit fogott rajta a' feleségének siránkozása 's könyörgése, hogy László herceget Nápolyban hagyná; maga 1385 által kelve az Adrián, kiszált a' dalmát földre, 's felekezetétől fogadtatva 's kísértetve, Buda felé tartott. Zágrábban mulatásban küldöttség érkezett hozzá a' két királynétól, a' kik azt tudakoztaták, milly szerencsés indítványnak köszönhetőnek kívánatos megjelenését. Károly azt felelte, hogy azon háládatosságtól ösztönöztetve, mellyel jóltevője, Lajos király, iránt viseltetnék, Magyarországot megbékíteni 's Mária királynékét meg erősíteni jött volna. Ezzel folytatta útját, és az elejébe ment királynéktól fogadtatva, a' budai várba érkezett, a' hol egy, feleitől számára készen tartatott házba szállt meg. Másnap egybegyűjtötte pártosait, és általok Magyarország kormányzójává nevezette magát; a' budai köznépet kiküldözött emberei által rá vette, hogy a' királyház előtt összeportozzának, és őt királynak kiáltaná; azután egybegyűjtötte a' közellévő egyház- és országnagyokat és nemeseket; melly gyűlésben a' vele tartóktól megkínáltatott a' magyar koronával; a' többiek felelemből hallgatának. Már most megjelentette a' királynéknak a' gyűlés végzetét, és lemondásra serkentette őket. A' veszélyes helyzet miatt, mellyben a' királynék valának, megtörtént Er'sebet tanácsára a' lémondás, és 1385 Dec. 31 Székesfe-

jérvárat megkoronáztatott Károly hadi öltözetben, a két királyné jelenlétében. Ezeknek bús és könyes arcza annyira meghatotta a gyűlést, hogy az esztergomi érsek kérdésére, tetszenék-e neki Károly királynak, csak néhány *tetszik*, nem pedig a szokott közönséges örömkialtás hallatnék. A szentegyházból kijövetkor a királyi zászlótartó vigyázatlanságából az ajtó boltozatjába ütődött a zászló rudja, s ennek hegye eltört; a mit baljelnek vett a köznép. Búdára visszatérve a királyházban lakozék Károly, a két szüntkirálynéval együtt, körülvetve olasz testőreitől, a kikben annyira bizakodék, hogy maga is gyakran mulatna a megbántott asszonyoknál, és másoknak hozzájuk járultát is megegedné; mely gondatlansága csak hamar vesztét okozta. Mert 1386 Febr. 6. érdekes közölmények ürügye alatt a királynéknál megjelenni kéretve, belépett hozzájuk alkonykor, egy magyarországi bántól s Alberico testőrnagytól és néhány testőröktől kísértetve. Ott lelte már Gara Miklóst, a pécsi püspököt, Bubek Imrét és Forgács Balást. Er'sebet királyné kérte őt, távoztatná el az Olaszokat, minthogy Magyarországot illető titkokat volna vele közlendő. Megtette azt a király, és leült Er'sebet mellé, hallgatni jelentményeit. Mig ez némelly költött izenetiratok foglalatljáról szólana hozzá; ő pedig az előadásra függesztene figyelmét: hirtelen kardcsillám tünt szemébe; s ugyan azon pillanatban az óvakodva lebukottnak homlokát és szemét érte Forgács Balás kardjának éle. A királlyal jött bán e látásra kiáltással és fegyverrel rohant Forgácsra, a ki ismételni akará a vágást, és azt hátrálásra kinszerítette; a király pedig a maga szobájába vette magát, vérvél jelelven nyomait. Mig Alberico öszveszedhétne a várbán elszéledt testőröket, Gara Miklós a maga fegyveresei által leöldöstette a királyházban maradtakat, és bezáratta ennek kapujit. Más nap Károlynak a budai várbán lévő hivei is vagy megölettek, vagy futásban kénytelenítették menekedést keresni; a megsebzett király pedig azután Er'sebet parancsára Visegrádra vitetett, a hol Febr. 24 adta ki lelkét, nem a vágás halálos volta, hanem gyógyítás és ápolás nélkül hagyatása miatt, vagy, a mint mások tartják, megfojtatva v. megégetve. Holt teste, mivel pápai átok alatt végezte volna életét, temetetlenül rothadt el a föld színén, sz. András monostora mellett, Visegrád közelében. Maradt egy 10 esztendő fia, László, s egy leánya, Johanna.

KÁROLY (Martell), a magyar korona követelője, I. ANRÁS (III.).

KÁROLY (Martell) András, magyar királyi herczeg és nápolyi király fiacskája, I. LAJOS (I.) Turóczi hibásan tartja ezt egy személynek a Budán megöletett Kis Károllyal.

KÁROLY, mint ném. császár a VI., mint magy. király a III., I. Leopold császárnak és Lóra Magdolna Therézia neuenburgi gróf Filep Vilmos leányának másodszülött fia, szül. 1685 Oct. 1. Spanyolországban a habsburgi nemzetség, a hűle II. Károlyban, utolsó magtalan ivadékában elenyészni, és as austriai ágnak szép és igazságos öröklést megnyitni készült: mihez képest Leopold császár Károly fiját, leendő spanyol királynak szánta és neveltette. Hanem II. Károly, elcsábítva XIV. Lajos álnok politicája által, végrendelest veve, mellynél fogva mind Spanyolország, mind a habsburg-austriai ház öröklési törvénye és szokása ellenére, XIV. Lajos unokáját, herczeg Anjou Filepet nevezé a spanyol monarchia örökösének, ki is, II. Károlynak 1700 Nov. Ijén történt halála után, francia seregek által azonnal Madridba hozatott, s a királyi széket elfoglalta. Ez ellen Austria hadat készített, s Angol, Holland, Portugál és Savoyenországok vele öszveszövetkezének. Károly Bécsben 1703. spanyol királynak kikiáltaték, s Hollandián keresztül Angolországba mene; a honnan 1704. 12,000 emberrel az egészen a

Francziák által elfoglalt Spanyolország felé indula, 's Cataloniában kikötvén, Barcelonát szerencsésen elfoglalta. De Filep csak hamar ott termett, 's Barcelonát olly kemény ostrom alá fogta, hogy Károly 2000 fejet számláló őrseregével minden vitészé mellett csak igen nehezen tudta magát addig tartani, míg az angol hajóhad megérkezett 's a' francziát elűzte. Ezután változó szerencsével harczolt. Madridot két ízben elfoglalá, először 1706. a' midőn magát királynak kikiáltatá; de ismét elnyomatott, 's másodsor is Barcelonába zárkozni kénytelenített, midőn bátyjának I. József császárnak 1711. Apr. 17. történt haláláról tudósítást veve. II. Leopold végrendelese szerint ez esetben mind az austriai mind a' spanyol örökös országoknak Károlyra kellett volna szállniok; hanem a' szövetségesek nem akarák, hogy olly szörnyű hatalom egy kézbe összevegyesítség. Károly 1711. Sept. 28. oda hagyá a' soha többé nem látandó Spanyolországot, 's megérkezvén Olaszországban, meghallá, hogy anyjának és Ödön herczegnek böles alkudozásai által Oct. 12kén német császárnak megválasztatott: ezért is egyenesen Frankfurtba siet, hol Dec. 22. megkoronáztatott. Már 1712 Februar 2. öszvehívá Magyarországot rendjeit Posonba Apr. 3kára, 's Károlyi Sándor sürgetésére még Martius 10kén küldte minden vármegyékhez és városokhoz levelet, melly által a' szathmári békekötést átjában helybenhagyá és megerősíté; Károlytól pedig különös felírásban tanácsot kért az iránt, miképen kellessék Magyarországot legszerencsésben kormányozni. Majus 19kén Posonba érkezék 's 22kén megkoronáztaték. Az országgyűlés a' pestis miatt csak hamar és törvénykönyv nélkül eloszlott. Károly azonban a' Rajna vidékén még folytatá a' háborut; hanem a' szövetségesek Utrechtben Franciaországgal megbékélvén, a' császár is kénytelen volt a' háboruval felhagyni, 's 1714. Mart. 6. Rastadtban békeségre lépni, mellynél fogva Majlandot, Sardiniát, Mantuát és Németalföldet megtartotta. Magyarországot rendjei 1714 Sept. 8kán ismét Posonba gyűlték. A' Török 1715ben Moreát Velenczétől elvette 's az által Károlyt, mint a' karlóczyi békekötésnek egyik főszerzőjét, szinte a' csatamezőre kihívta. A' császári seregek, Ödön herczeg vezérsége alatt, 1716 és 1717ben Pétervár és Nádorfejérvár alatt fényes diadalmat nyertenek a' Törökön; de mivel a' Spanyolok Olaszországot fenyegeték, meglön a' pászaroviczi békeszerzés, mellynél fogva a' temesi bánsg, kis Oláhország 's a' Dunának bosnyák és szerbországi partja Magyarországhoz kapcsoltatott. Alberoni cardinál spanyol minister fondorkodásai ismét új háboruba keverék Károlyt, mellynek azonban a' londoni 1718ki négyes frigy már 1720ban, a' minister megbuktatásával, véget vetett. Az erre következt néhány nyugalmas esztendő a' belső dolgok előmozdítására használta. Legelőször is, fia nem lévén, a' már 1713 készített, ugynevezett sanctio pragmatica által örökös országaiban a' koronaöröklést leánymaradékra is kiterjesztetni igyekezett, mellyet Magyarország, posonyi gyűlésén, 1722ki Juliusban fogadott el. Azután a' törvénylön figyelmének fő tárgya, 's Magyarországra nézve az 1722ben kezdett és 1723ban végzett országgyűlésen az ország belső rendelkezése és kormánya körül igen nevezetes javításokat tetetett. Károly azonban Istriában és a' magyar tenger melléken utazván, a' kereskedés előmozdítására utakat és kikötőket rakata, 's a' kereskedés és az öszveköttetés könnyebbségére különféle hasznos rendelést tön. Németalföldön az ostendei kereskedő társaságot felállitá, de mellyet a' sanctio pragmatica kedvéért, a' tengeri hatalmak irigységének feláldoznia kellett. Lengyelország miatt, mellyet II. Augustus halála után (1733), Károly és Oroszország Augustus fiának, Franciaia és Spanyolországok pedig Lesczinski Szaniszlónak szántak, új háboru lobbant fel, 's 1735ben azzal végződött, hogy Austria mind a' két

Siciliát és Majlandnak egy részét elveszté; Ferencz István lotharingi herczeg, Károlynak veje, Lothringen helyett Toscanát kapá; Austeriának Parma engedteték. Alig szabadulván meg ezen háborutól, Oroszországgal való szövetsége miatt ismét a' Török ellen kelle fordulnia. Hadizenet nélkül 1735ben Szerbországba bocsátá seregeit; hanem ez uttal zászlójitól a' szerencse elpártolt, 's három vesztéséges táborozás után 1739ben a' nádorfejevári békekötés által kis Oláhország és a' dunántuli szerb és bosnyákországi részek a' Törököknek jutottak. Elszomorodva ezen vesztésegeken, midőn megzavart pénzdolgát rendbe szedni iparkodnék, megholt Bécsben 1740 Oct. 20kán. Károly a' tudományokat és művészséget kedvelte, a' kereskedést és műszorgalmat hathatósan elősegítette, Bécsben a' nagy könyvtárt megalapította, több szép, pompás és hasznos épületet rakatott, tudósokat és művészeket becsült és segített, a' többek közt híres Béli Mátyásunkat is.

KÁROLY (I.) Anglia Stuart házbóli királyja, szül. Dumferlingen Scotiában 1600. Atyja scotiai VI Jakab, Ersébet halála után 1603, I Jakab név alatt üle az angol királyszékre; Károly pedig két bátyja halála által 1616 walesi herczeg lön. Felruházva fogékony tanulni vágyó lélekkel, alázatos, igaz, és jó szívvel, 's a' legtesztősebb külsővel, boldog jövődőt látszott magának ígérhetni. Első szerencsétlenségét 's az utóbbiak forrását BUCKINGHAMMAL (I. e.) I Jakab ezen fortélyos kedvenczével való szoros öszveköttetése tevé. Buckingham reá vette, hogy Madridban személyesen kérje meg az infansné kezét, 's ugyan az okozá, hogy Anglia, a' helyett hogy házasság által Spanyolországgal öszveköttetnék, azzal háboruba keveredék. Jakab azonban még is részesült azon megnyugtatóban, hogy fija öszvekelését Franciaországi Henriettével, IV Henrik leányával, megalapítva látá, midőn Apr. 1625 meghalt. Öszvekelése után mindjárt megnyitá Károly az első parlamentet. Nemes nyíltszívűséggel adá ennek elő gondolkozását 's kívánatait. Hanem a' király kedvence, Buckingham, ellen való gyűlölség minden részben ellenmondást 's ellenkezést szüle. A' mi eldődjének egész éltek fogytáig vala rendelve, azt ő csak egy esztendőre nyerte meg, 's 700,000 font helyett, mellyek a' háboru folytatására 's a' statusadósság fedezésére szükségesek valának, csak 120,000 font rendeltetett a' parlament által. Meggyőződván Károly, hogy illy gyülekezettől segedelmet nem várhat, eloszlátá azt. Elhagyatva látván magát olly háboruban, mellyet atyja Buckingham hibája miatt ugyan, de a' parlament különös kívánságára kezdett, olly pénzszedéshez folyamodott, mellyet az előbbi uralkodások a' parlament megegyezésével rendeltek. De már 1626 öszve kelle hivatnia a' parlamentet, midőn az angol hajósereg Cadixtól a' gallionok nélkül, gyalázattal és vesztésséggel tére vissza. Az új parlament pénzajánlatit a' gyűlölt kedvencz ellen intézett panaszokkal köté öszve. Az alsó ház, ha a' nehézségek orvosoltatnak, a' szükséges pénzeket megakará adni. A' király hajlandó volt (a' nélkül, hogy bizonynal megigérné) a' nehézségek megorvoslására, ha a' pénz megajánltatik. Ezért mind a' két fél megneheztelt; az alsó ház csak óvakodva tön pénzajánlatot; a' király ellenben kijelenté, hogy az ülést bezárja, ha nagyobb summa 's minden feltétel nélkül nem rendeltetnék. 'S valóban el is oszlátá a' parlamentet, 's egy manifestumot bocsátá ki; hanem az ellenkező rész is tett egy ellenírást közönséggé. Így fordult mind a' két rész a' nemzethez, melly ugyan azon pontban, mellyben a' parlament eloszlátott, lord Arundelt 's Bristol grófort, Buckingham fő elleneit, amaz jószágára számüzetve, 's ezt fogságban, a' gyűlölt kedvencz pedig a' sereg előtt látá. A' törvényes pénzszedések szükében a' király a' szokott taksák további felszedetését ve-

vé eszközlőbe, azután egy titkos tanácsi végzet kinszerített kölcsönözést rendelt, melly a legnagyobb szigorúsággal hajtattott végre. Sokan oltalmazák a nyilvános szabadságot személyes szabadságok veszélyeztetésével; mint Wentworth Tamás (később Strafford gróf), Buckingham folytató az ország önkényes igazgatását; új terhek s nehézségek járultak a régiekhez. Illy kétes körülmények közt Buckingham magán czélból arra vette a királyt, hogy Franciaországban is hadat izenjen. Ennek fogantatja a Ré sziget ellen tett szerencsétlen próba vala. A király 1628 a harmadik parlamentet hívá öszve. Most mind a két ház egy biztosságban egyesült, mellynek következése (Mart. 27. 1628) a hires Petition of rights volt, melly által, a Magna Charta alapjaihoz képest, a király és nép közti alapegyezségnek meg kellett újítatnia. A király ingadozék egy ideig, ha megerősítse-e azt; végre Buckingham ösztönzésére egy királyi követség jelenék meg, melly a parlamentnek parancsolá, hogy a status dolgai helyett pénzajánlatokkal foglalatoskodjék. Mennél váratlanabb vala illy rendszabás, annál hevesebbek levének az azt követő kifakadások. A panasz Buckingham ellen megújított; a király íéltvén kedvenczét, megerősíté a nevezett actát, mit előbb gondolatlanul tagadott meg. De az azon való öröm hamar elmúlt; a király megkéréttét, távoztassa el Buckinghamot, mint minden rosznak okozóját, tanácsából. K. a helyett, hogy ezt tenné, a parlamentet oszlatá el. A kedvencz meggyilkoltatása után a ház új előterjesztéseket teve a fontés tonnapézn eltörlése végett; political és vallási rajoskodók vezették a tanácskozásokat. Ezeket megszüntetni akarva, parancsolá a király a szónoknak, halassza el az üléseket. A szónok engedelmeskedék; mire nagy zugás támadt. Haza ellenségének tartatott, ki ezután tonnapéznzt fizetend. A király a parlamentet eloszlata, s a zendülés indítóit megbünteté. Ezután a nemzetnek számot ada maga viseletéről, s jelenté, hogy jövendőben ministerek s parlament nélkül fog uralkodni. A csupa királyi uralkodás első tette a Spanyol és Franciaországokkal kötött tisztességes béke volt. Károly igen jól használá hatalmát, s Anglia 12 éven által csendben s boldogságban részesült. Mutaták ugyan néhány jelenetek, hogy az Angol többre becsüli szabadságát mint boldogságát; de még sem zavartatott volna meg Angliában a csendesség, ha Scotia nem ad példát. Már Jakab akará az angol és skót anyaszentegyházat egyesíteni; Károly e dologban a londoni érsektől Laudtól vezéreltetvén újra felvevé ezen tervet. 1633 Scotiát meglátogató, papi főhatalmának elismerését megnyeré, Edingburghban püspökséget állita, több praelatusokat részint státustanácsba, részint a törvényszékekhez helyezett. A helyett, hogy szándékát véghez vinné, megelégedék azal, hogy scot püspökökből álló küldöttségre bizá egy új liturgia megállapítását. A munka huzódott; végre 1637 egy királyi parancs Scotia minden templomaiban az új liturgiát rendelé bevetetni. Ezért az edinburgi templomban zendülés támadt, mellyben a káptalan dékánja csaknem életét veszté. Nagy tekintetű emberek megnyugtáák a népet; a király alázatosan megkérétek az új liturgia visszavételére. Laud csak halasztást engedé. E nem volt elegendő. A lázadás elkészült, s megjelenék a menny pecsételte egyezség (Covenant), mellyet ma már nem lehet boszonkodás nélkül olvasni. A nemes Wentworth tanácslá, minden haladék nélkül hadra készülni, vagy mindent megtenni annak elkerülésére. Károly e tanácsot nem követé; a liturgiát visszavéré, s a presbyteri anyaszentegyházban közönséges gyűlést hívá öszve Glasgowba. De midőn ez a püspökök vádolásával kezdené üléseit, a királyi biztos által eloszlátottnak jelentétek; azonban még is együtt maradt, erőszakos végzéseit folytatá, míg a felzendültek serege Lesly vezérlése alatt Angliát fe-

nyezeté. A' király most öszvegyűjté hatalmát Yorkba; sok önkényte-
sek álltak zászlóji alá. Wentworth, ki alkirály volt Irlandban, ön-
ként feláldozá jószágát a' hazának; három lovas ezredet szedett ösz-
ve 's felkészítve küldé azokat Yorkba. Ezen kívül egy sereget gyűj-
te Irlandban, mellyel Scotia partjait fenyegeté. Erős akarat sem-
mivé teheté a' zendülőket; de e' helyett Károly az alkudozás utját vá-
lasztá; kölcsönösen ígértetett a' fegyverek letétele. Hanem alig bo-
csátá el a' király seregét, a' békételenek azonnal ujra felfegyverke-
zének. A' király Wentworthot magához hívá. Ezen hiv tisztviselő
első szavai valának: „a' Scotoknak háborút, az Angoloknak parlia-
mentet!“ Károly mind a' kettőt elfogadá. Wentworth önkényes alá-
írást javala 's maga 20,000 fontot ada. Strafford grófá emeltetve,
Irlandba sieté, a' parlamenttől és papságtól pénzajánlatokat esz-
közle ki, 's 11,000 katonát gyűjtven, a' királyhoz visszatért. Sze-
rencsétlenségére Chesterben betegségbe esett, Coventry pedig, a'
nagypécsetőr, utána a' legügyesebb ember, meghalt. A' király pusztá-
n állt jószívüségé 's gyenge vagy áruló tanácsadói közt. Azon-
ban az angol parlament öszvegyűlt, 's már több pártokra oszlék,
midőn Strafford Londonba érkezék 's egy követséget javala, melly min-
den feleket egyesített. Már közönségesen akart a' parlament segedel-
met rendelni, midőn Henry Vane a' statutitoknak, egészen király-
ja megbízása ellen, azt jelenté, hogy a' király 12-ös segedelmet kí-
ván, vagy semmit. Illy kívánat a' puritana ellenfelet ismét feléb-
reszté; a' dolog más napra halasztaték. Ez alatt ugyan azon áruló,
olly hamis hirrel, hogy az alsó ház mindenféle taksát, 's a' hábo-
rut Scotia ellen igazságtalannak nevezi, reá bírá a' királyt, hogy
következő napon a' parlamentet eloszlassa. Ez még azon napon meg-
tudá a' dolgok igaz miben létét; de már késő volt a' hibát jóvá teni.
Nem maradt tehát egyéb hátra, mint harcolni és győzni; esz-
közök híjjával nem volt. Straffordal és a' primással eleibek ment a'
Scotoknak, kik Angliába benyomultak. Strafford csak a' király en-
gedelmét várá, hogy őket visszaverhesse. De az e' helyett ujra
alkudozni kezdé, alacsonyító feltételeket írá alá, 's Londonba visz-
zatért, hol Novemberben 1640 az ötödik, ugy nevezett hosszú
's vérszomjúzó parlamentet megnyitá, melly nagyobb szint purita-
nusokból állott, 's a' vallás, thronus, és az egész szerkezetes le-
rontására czélozni látszék. Ezen gyűlés, legelső megtámadásait Straf-
ford ellen intézé, ki felségárulással vádoltatott. A' király mondá,
hogy ministerét elbocsátja ugyan, de felségárulónak nem esmerheti
el, lelkiismerete ellen pedig cselekedni soha nem fog. Ez a' bajt
még inkább nevelé. A' köznép a' parlamentet körülvevé; a' javalat
mind a' két házban elfogadtaték, 's a' király eleibe terjeszteték,
ki minden oldalról ostromoltatva, végre egy biztosságot nevezé ki a'
királyi jóváhagyás végett felérkező minden javalatok aláírására. E'
nappal minden el volt vesztve. Strafford pallos alatt halt meg
1641; Laud 1645; Finch és status titoknak Windebank csak szökés-
által menekvének meg, az erényes Juxon kincstárnoki hivatalát lete-
vé. A' puritanusok rövid idő alatt az egész országot lángba boríták.
Egy heves vádirás, az ugy nevezett statusremonstratio, a' király cha-
racterét 's egész kormányját megtámadá. A' püspökök, mivel őt vé-
delmezték, kizárattak a' felső házból. Végre vakmerők voltak, a'
királynét sértegetni 's váddal fenyegetni. Károly elveszté meggon-
dolását. Főügyviselőjének megparancsolá, indítson pert egy lord
's az alsó ház öt tagja ellen, 's személyesen megjelent az alsó házban,
hogy a' vádolttakat elfogassa. Ezek már elébb megintetvén, meg-
szöktek. A' királyt visszamentében zendülés lármája vevé körül. A'
parliament, melly eddig csak a' vallási és polgári hatalmat igyeke-
zék megsemmisíteni, a' királyt most már a' haditól és megfosztan-

dónak véle. Károly e' kívánságnak ellene szegült; a' parlament tehát seregeket gyűjtte, vezéreket nevezte ki, 's elkezdé a' polgárháborút Jun. 1642. Eddig Károly magaviselete erények és hibák, jámborság és gyengeség keveréke volt; de ettől fogva csudálnunk és tisztelnünk kell őt. Ministerével, lord Falklandal közösen küzde ügyéért, igyekezőn egyszersmind a' polgárháborúnak véget vetni. Alig szerze neki a' hadi szerencse egy kis nyugalmat, a' híven maradt parlamenti tagokat azonnal Oxfordba hívta meg, míg a' régi parlament Westminsterben folytatá üléseit. Három esztendeig látszott a' király ügye győztesnek, migsem azt a' nasebyi ütközet Jun. 1645 egészen megbuktatá. Cromwell kiragadá Károly kezei közül a' már kivivott győzelmet; ez Scotiába tuta; a' sereg és parlament részvevőleg fogadák, de a' papság megváltoztatá a' nép kedvező indulatját, 's a' scót parlament 400,000 ft. st. hátralévő segedelemért kiadá a' királyt az angol parlamentnek. A' parlament zsarnokságát nem sokára a' seregé váltá fel. A' presbyterianismus keblében independensek felekezete támadt, melly zsinatot, predikátorokat, papokat és királyokat egyiránt kárhoztatott. A' sereg, mellybe illy lelket Cromwell önte, a' parlamenttel surlódásba jöve. Cromwell és Ireton, kiknek a' sereget kell vala lecsillapitniok, még inkább felingerlék azt. A' seregben egy hadi tanács állittaték fel, 's Cromwell titkos rendelésére, a' király a' parlament fogságából a' sereg őrizete alá vétetett. Elszökött ugyan a' szerencsétlen fejedelem Wight szigetére, de ennek kormányzója kiadá őt. Az alatt Cromwell a' parlamentet céljaihoz képest szerkezé, 's így Jan. 26. 1649. Stuart Károly király hazaárulással vádoltatott. A' fejedelem vonakodék a' Cromwelll rendelte vértörvényszéket elesmerni, 's a' parlament mind a' két kamarája előtt kíváná magát védelmezni. Nagy lélekkel türe a' fanaticus köznépnak ellene mutatott rakonezátlanóságát. 3 ülés után 13 bíró monda reá halálos ítéletet. Híjába munkálódtak a' szerencsétlenért Franciaországba futott nője, a' walesi herczeg, Franciaország és Scotia. Hasztalan jelenté ki négy lord a' törvényszék előtt, hogy egy megmásolhatlan okfó szerint a' király soha sem tehet igazságtalanságot, hogy csak ők, a' ministerek, kiknek tanácsát követi, vagynak felelet terhe alatt, 's hogy ők készek érette meghalni. Jan. 30 1649 halt meg Károly, olly csendes lélekkel, millyet csak tiszta lélekesmeret adhat; álorczás hóhér fejez le. 12 év után egész Anglia inepként ülét meg Jan. 30-kát, a' királyi martir emlékezetére. Will. Godwin „*History of the commonwealth of England from its commencement to the restoration of Charles II*“ (Lond. 1824) czimű munkájának első része előadja a' polgári háboru történetét, 's jelesen bélyegezi annak fő személyeit.

KÁROLY (II.), az előbbinek fija, szül. 1630, atyja elvesztésekor Haagban volt, 's utána felvévé a' királyi czimet. Elsőben Irlandba szándékozott menni, hol ügyét marquis Ormond segítette; de Cromwell előlépései ezen országban, 's a' Scotok ragaszkodása hozzá, kik őt királynak kiálták ki, arra bírá, hogy szándékát Scotiában kezdje. Montrose szerencsétlenül küzdött 's elesék; ez kinszerité az ifju királyt, magát a' presbyterianusok karjai közé vetni, kiknek kemény bánásmódja gyűlölséggel tölté el ezen felekezeti iránt. A' bal sorsnak ő reá, ki minden kinszerítést gyűlölt, nem vala más hatása, mint hogy a' tettétét megszokta. 1651 elején Scobene megkoronáztatott. Bizván a' királyi párt segedelmében, bátorkodék a' Cromwell birta Angliába bemenni; de Worcesternél megveretett, 's veszélyes rejtekezés után, némelly követőji segítsége által, csak nehezen menekheték Franciaországba, hol több évekig élt, anyjával és testvérel. Midőn Cromwell, Franciaországgal kötött békéjében, K. elűzetését tette feltételül, Kölnbe ment a' buj-

dosó király 's ott 2 esztendő tölte. Cromwell halála után a' francia udvarhoz visszatért, de Mazarinnal nem is beszélhete. Azonban az angol nemzet nagyobb része változást kívánt. Monk, scotiai helytartó, 1660 Angliába ment seregeivel, mind a' két kamarából új parlamentet hívva össze, 's ennek átadá Károly kinyilatkoztatását, melly minden feltétel nélkül elfogadtatott. Így Károly veszély és fáradság nélkül visszahelyezve látá magát mind azon jogokba, mellyeket atyja elvesztett. Minden felek örömkialtása közt tartá 1660 születése napján, Maj. 29 bemenetelét Londonba. Első rendelkezési mindenek szívét megnyerék. Királyi érzetüeket és presbyterianusokat minden különbség nélkül nevezte titkos tanácsába. A' bölcs és erényes Hyde, clarendoni gróf, cancellár 's első minster lön. Közönséges bocsánát hirdettetett, a' koronának bizonyos jövedelem határoztatott, a' sereg nagyobb részeit elhocsátatott, a' püspöki méltóság visszaállítatott, 's a' presbyterianusok korlátok közé szorítottak. De a' charactertelen Károly könnyű gondolkodás-módja, öszvekötvé pazértással, csak hamar zavart okozta a' kincstárban. Dünkirchen eladása Franciaországnak, lön e' zavar következése. XIV Lajos, hogy egészen érdekébe vonhassa, évpénzt szabott ki neki, a' honnét Angliában az mondattott, hogy II Károly XIV Lajos alkirályja. A' Hollandiakkal 1664 kezdett 's a' parlamenttől kereskedési czézből hathatósan segített háboru, eleinte szerencsésen viseltetett; de felgerjeszté Franciaország és Dania feltékenységét, mellyek Hollandhoz kapcsolak magokat. Ez által az ellenség hadi ereje annyira nevedék, hogy a' hollandi hajóhad Ruyter alatt 1667 a' Themsebe bevezne, 's Chatamban a' hajókat elégetné. 1665 és 1666 Londont pestis 's azután nagy tüzi veszély pusztítá. 1667 Hollanddal megkötöttett a' béke. Kevéssel azután Clarendon, kinek tántoríthatatlan erénye a' királynak 's udvarnak nem tetszett, kilépe a' ministeriumból. 1669 oltá XIV Lajostól megvesztegetett, CABAL (l. e.) név alatt esmeretes, öt férjfiből álló ministerium vezérlé a' királyt, szüntelen buzditva őt minden próbájiban, hogy hatalmát függetlenné tegye. A' pártok harca elkezdődött, midőn a' yorki herczeg, a' király öccse, nyilván a' catholica hitre tért. Károly csak hamar ezután Franciaországgal együtt hadat indita a' Hollandiak ellen, 's mivel az erre szükséges pénzért nem akart a' parlamenthez folyamodni, önkényes rendszabásokhoz nyult. Mind ez béklenséget támaszta. A' parlament előterjesztésére a' ministeriumot el kelle oszlatnia, 's a' Hollandiakkal békét kötnie (Westministerben 1674). Meghasonlás a' cabinetben, ingadozás a' király maga viseletében, bélyegezik a' következő esztendőket. A' király 1677 a' nemzet örömére testvére leányát az oraniai herczeghez adá férjhez, 's a' nymwegeni békét (1678) elősegítette. De ugyan azon évben egy, a' király megölését, 's a' cath. vallás behozását tárgyazó öszveesküvés felfedezése nagy bajok kufteje lett. Sok cath. pairek bevádoltattak, 's fogságba tétettek; Strafford gróf, a' tiszteletre méltó ósz, Coleman, a' yorki herczeg titoknoka, 's több papok pallos alatt multak ki; a' yorki herczeg, ki Brüsszelbe menekvék, alig hogy ki nem zárattott a' thronus örökléséből. Ugyan abban az ülésben ment keresztül a' Habeas corpus acta. A' király végre eloszlátá a' szabad gondolkozásu parlamentet. A' király betegsége 1679 azt okozá, hogy a' yorki herczeg visszatért. Ezen esztendő vége felé egy csalárd új öszveesküvést ada fel, mellynek terve lisztes hordóban tállatott, a' honnét nevé is nyerte. Ez által a' protestans párt fejeit, mintha ők a' király életére törekednének, szándékoztak gyűlöletegké tenni. Noha az egész dolog kevés hitelt talált, még is az lön következése, hogy az udvar a' nemzetből egy felekezetet formált, melly a' nép-felekezettel ellensulyt tartson. Így támadtak 1680 kü-

rül az Adresseurök és Abhorrensek, később a régibb Whig és Torie névvel nevezetve. Mindazáltal több mint egy parlament annyira ellene volt az udvarnak, hogy a király eltökélte magában, parlament nélkül kormányozni. Most minden felekezetek a monarchiai okfők mellé állottak. Az öszveesküvés és zsarolási vádak a presbyterianusok ellen intézettek. Mind azok, kik köztársasági okfejekről gyanusok voltak, letettek hivatalaikból. Más fontos rendszabás a korlátlan hatalom megszerzése végett abban állott, hogy az ország minden egyesületei különös jogaiktól megfosztattak, s a királytól függökké tétettek. Ezen gyors haladások a polgári szabadság eldöntésére, oly élelnek nyugtalanságot okozának, hogy mindenféle szövetekek támadtak. Egy Rye-House-Complot név alatt esmeretes öszveesküvés a király életét is fenyegette. Legfőbb rangú férjfiak valának bele keveredve; ezért lord Russel s Algernon Sidney pallossal végeztettek ki. Károly ekkor egy volt Európa legfüggetlenebb fejedelmei közül. Azonban azt mondják, hogy szándéka volt rendszerét megváltoztatni, midőn 1685 gutautésben meghalt. Károly, halála előtt a romai anyaszentegyház szentségeivel élt, mellyhez titkon már régen szított. Feleségével, portugaliai Katalinnal, nem voltak gyermekei. Károly vallástalan volt, buja, pazérló, udvara az öröm s társasági ész lakhelye. Károly maga lelkes férjfiu vala, s vidám, jószívü, mi által a nép szívét megnyeré, de példája s udvari élete káros befolyásuk voltak a nagyok erkölcseire. Kormányja alatt alapítattott 1660 a Royal society (tudományok academiája) Londonban; s 1675 kezdetettsz. Pál templomának építetése. Pepys Sámuelnek, II Károly és II Jakab alatt az admirális titoknokjának napló könyve, melly 1659 — 1669 terjed, s csak 1825 Braybrooke lord által („Memoirs of Sam. Pepys“ Lond. 1825, 2 köt. 4) tetett esmeretessé, II Károly és udvara életét különös vonatokban ábrázolja.

KÁROLY (merész), burgundi herczeg, jó Filep s portugali Izabella fia, szül. Dijonban Nov. 10. 1435. Eleinte Charolais gróf nevet viselt, melly alatt magát a rüpelmondei (1452) és morbequei (1453) csatákban kitüntette. Tüzes, heves indulatu volt, s korán felébredte benne azon szerencsétlen nagyravágyás, melly tévedéseinek és baleseteinek forrása lön. Gyülölsége atyja kedvencei, a Croy ház tagjai ellen, meggyőzhetlen vala, s nem tudván azokat elnyomni, Hollandba ment. Mindazáltal ismét megbékélt vele az atyja, belé oltá XI Lajos elleni gyülölségét, s fejévé tevé egy, az ellen keletkezett, pártnak. Miután Flandriát és Artoist keresztül járá, átment 26,000 emberrel a Sommen s Paris előtt álla. Lajos Montlherinél ütközött meg vele; Károly a királyi sereg egyik szárnyán álltronta, s a szaladók üzésében messzire engedé magát ragadtatni. 15 katoná körülvevé, lovászmesterét megölék, őt megsebesíték, de ő még sem adá meg magát, hanem hős módon küzdött, s így időt nyerének katonái az ő megszabadítására. Ettől fogva Károly felette sokat tartott az ő hadi tehetségeiről. Atyját az uralkodásban 1467 váltotta fel, s a Lüttichiekkal mindjárt háboruba keveredék, s meggyőzé őket. A Gentiektől, kiknek előbb némelly szabadságikat visszaadá, azokat ismét elvette; a zendülés fejeit megölette, s a városra nagy pénzdíjt vetett. 1468 hitvesül vevé yorki Margitot, az angol király hugát. A polgári háborut Franciaországban meg akará ujitani, de Lajostól pénzzel (120,000 arany talléral) kielégítetett. Hogy egymás közt mindent eligazítsanak, a király és herczeg Oct. 3. 1468 Peronneban öszvejövettel tartottak. Itt tudá meg a herczeg, hogy a Lüttichiek, a királytól ingereltetvén, ismét felzendültek, s Tongrest bevették. Híjában bizonyitá Lajos ártatlanságát esküvéssel, fogságba tétetett s szorosan őriztetett. Miután a herczeg soká a legkeményebb rendszabások közt ingadozott volna,

kínszeríté végre Lajost egy egyezséget aláírni, mellynek legalacsonyí-több feltétele az volt, hogy Károllyal egyesülve ugyan azon Lütlichiek ellen menjen, kiket a' herczeg ellen felingerlett. Károly a' királlyal megérkezék Lütlichnél; a' város rohanással elfoglaltaték, 's a' katonák dübének kiteteték. Illy szerencse a' herczeg szívet annyira megkeményíté, hogy mindig hajthatatlanabb 's vérszomjuzóbb, szomszédjainak ostroma 's tulajdon megbukásának okozója lenne. 1470 ismét fegyvert foga a' franczia király ellen. Fegyverszünetet kinszerítettett kérni, 's a' háborut mégis nagy vakmerőséggel ujra elkezdé, a' királyt varázslással 's étetéssel vádolá nyilván, és 24,000 emberrel a' Sommen átkelt. Nesle városát rohanással elfoglalá, felgyújtá, 's barbar nyugalommal ezt mondá „ilyen gyümölcsöket terem a' háboru fája.“ Ellensége a' nyugalomnak, a' mulatság iránt érzéketlen, pusztítást és vérontást kedvelő, a' népeket tapodó, e' kevélysége mellett remekül értő, magának szövetségeseket szerezni, — minthogy XI Lajossal mind méltóságra és rangra, mind hatalomra nézve egyenlő akart lenni: olly tervet készíté, hogy birtokát a' Rajnig kiterjessze, 's statusait királyságra emelje. Azonban Lajos a' herczeget uj zavarba dönté, Austriát 's a' Schweiziakat felgerjesztvén ellene. Most Károly Lajos letételéről gondolkodék, 's ezért az angol királlyal szövetségre lépe; de rokonjának, a' kölni püspöknek segítségére sietni kénytelenítettvén, 10 hónapot veszte el Neusz előtt, mellyet hijába ostromlott. Azután Lotharingiába ment, boszut állni René herczegen, ki Franciaországtól ingereltetve, neki hadat izent. Lotharingia elfoglalását Nancy bevételével 1475 végezvén, a' Schweiziak ellen fordítá fegyverét; Granson városát elfoglalá, 's 800 embert, kik azt oltalmazák, levágata; de ezen kegyetlenségét csak hamar megboszulta azon fényes győzelem, mellyet rájta a' Schweiziak ugyan azon városnál nyertek Mart. 3. 1476. Ezen ütközet elvesztése komor busongásba dönté, melly egészségét megroncsolá. Uj sereggel téré Schweizba vissza, 's elveszté Murtennél is az ütközetet. A' lotharingiai herczeg, ki a' Schweiziak seregében harczolt, a' győzőket Nancy alá vitte. Károly tehát Lotharingiába ment, hogy René herczegtől Nancy városát ismét visszavegye. Campobasso grófra bizta az első megtámadást, 's noha megtudá, hogy ezen tiszt elárulja, nem ada hitelt a' tudósításnak. Campobasso az ostromlást sokáig húzta, 's ez által Renének időt engedé 20,000 emberrel megjelenni. Ezen sereg közelítésekor általment katonájival az ellenséghez, ugy hogy Károly serege már csak 4000 emberből állott. Károly a' tanács ítélete ellen is merészlé a' megütközést. Jan. 5 vagy 6. 1477 öszvecsapott a' két sereg; a' burgundinak szárnyai áttörttek 's elszóráttak, 's közepe, mellyet a' herczeg személyesen vezérelt, előlről 's oldalról megtámadtatott. Károly megveretve, 's a' futók által elragadtatva, lovával egy árokba esett, hol láncsa szurás vete véget életének. Meghalt 44 éves korában. Ezen fejedelemmel szünt meg Burgundban a' feudalis igazgatás. Károly nem volt jó tulajdonok nélkül. Népei igazgatásában semmit sem leheté észrevenni azon szorosságból és keménységből, mellyel maga iránt viseltetett, 's természeti egyenessége figyelmessé tévé az igazság kiszolgáltatására. Nancyban temettetett el; 1550 V Károly, az ő második unokája, Brüggbe vitette hamvait. Háromszor volt házas; második feleségétől, bourboni Izabellától, egy leánya maradt, Mária, Burgund örökösneje. (L. MAXIMILIAN, 1).

KÁROLY (VII), francziaországi király, I. FRANCZIAORSZÁG és JEANNE d'ARC.

KÁROLY (IX), Franciaország királya, II Henrik 's Medici Katalin fija, szül. St. Germain-en-Laye-ban 1550; tiz éves üle bátyja, II Ferencz halála után, Dec. 5. 1560 a' királyi székre. Minden

kormánytság felállítása nélkül, elegendőnek tartatott az ifju fejedelem által a parlamentnek megírtni, hogy ő anyját kérte meg a status dolgai igazgatásának felvállalására; 's e lépést a parlament helyben hagyá, nehogy a' Guisek 's az uralkodó ház hercegei közt újra villongás támadjon. Katalin megengedé, hogy a' navarrai király az ország főhelytartójává neveztessek, jól esmervén annak characteri gyengeségét, 's tudván, hogy tőle nincs oka félni. Feltéve magában, mindent összezavarni, hogy mindenen uralkodhassék. A' Guisek hamar átláták, hogy nekik a' calvinisták politicai egyesülete ellen catholicus szövetséget kell állítaniok. (L. GUISE). Így ütött ki a' polgárháboru a' Hugenották ellen. Guise herceg, ki az ifju királyt részére hódította, Orleansnál Febr. 1563 alattomosan agyon lövetett. Utolsó pillanatjában javalá a' királynak 's anyjának, hogy a' pártokkal alkudozzanak. Ezen tanács elfogadtatott, 's Mart. 19 egy egyezség iratott alá, 's Jul. 27 Havre az Angolok kezeiből kiragadtatott. A' király, ugyan azon évben elérvén törvényes korát, anyjától kísértetve megjárta a' tartományokat. Bayonneban összejövetelt tartott néjével, Izabellával, spanyolországi II Filep hitvesével. A' calvinisták ebből nagy gyanut merítvén, fegyverhez nyultak, 's a' királyt Paris felé visszamentében elfogni készülének. Ez megintetvén, kikerülé a' veszélyt; hanem már a' készülletnek fel kelle gerjeszteni a' természettől kevély Károly gyűlölségét, ki fortélyos anyjába helyezett bizodalmaért inkább szánakozásra mint feddésre volt méltó. A' st. denisi ütközet után (1567), mellynek megnyeréséért Montmorency connetable életével fizete, Katalin béke iránt alkudozóék. De a' calvinisták némelly helyeket, mellyekből ki kelle vala menniek, megtartának, 's Angliával és a' német fejedelmekkel folytaták az egyetértést. Csak hamar uj polgárháboru üte ki. Miután Condé herceg 1569 a' jarnaci ütközetben agyon lövetett, 's Coligny admiral Montcontourban ugyan azon évben megveretett volna, a' király a' calvinisták részére olly kedvező feltételek alatt köte békét, hogy ezek magok is árulást látszának alatta gyanítani. Ezért nem is jelentek meg minden fejeik, midőn Károly Ersébettel, II Maximilian császár leányával, egybekelését innepelné. Ezen bizodalmatlanság lassanként elenyészett, 's az ifju navarrai király (utóbb IV Henrik) öszvekelése Margittal, IX Károly testvérével, minden gyanut kiirtani látszott. Ez a' házasság Aug. 18. 1572 köttetett meg, 22-kén akarék Coligny meggyilkolni, 's 24-kén kezdődék azon iszonyu vérontás, melly Bertalan éjje név alatt esmeretes. A' polgárháboru most negyedszer ütött ki, 's Katalin átlátá politicajának helytelenségét. Károly nem titkolhatá tovább tőle való idegenkedését 's már maga akará a' kormányt kezébe venni, midőn 1573 magtalanul meghalt. Követte az uralkodásban öcse, III Henrik. Károly vitéz, fáradhatlan, hirszerető, élénk, áltható eszű volt, 's a' tudományokat szerette. Az uralkodását homályosító kegyetlenségek nem annyira őt mint anyját terhelik.

KÁROLY (Filep X.), Franciaország és Navarra királya, XVI Lajos és XVIII Lajos testvére, 1795-ig Artois gróf, azután 1824-ig Monsieur, 's 1824 Sept. 16 felváltója XVIII Lajosnak, szül. Versaillesban, Oct. 9. 1757, és 1773 ángyával, sabaudiai Mária Theresiával, a' provencei grófné testvérével kelt öszve, ki neki ANGOULÊME (l. e.) és BERRY (l. e.) hercegeket szülé 's Jun. 2. 1805 halt meg. XV Lajos udvarában neveltetvén, fiatal korában sok szeretetre méltót és lelki mivelődés iránti érzelmet mutata, de egyszersmind nagy hajlandóságot is a' Versaillesban uralkodó udvari innepekre és sokba kerülő multságokra. Egy bálban, az énekes játék termében, 1778, a' bourboni hercegnéről levoná az álarczat; ezen mégésért a' bourboni herceggel egy kettős viadalt szüle, mellyet báró Be-

zenval emlékiratiban ad elő. 1782 mint önkényes szolgált a' Gibraltár előtti st. rochi táborban és st. Lajos vitéze lön. 1787 mint a' notablesek egyik bureaujának előlölője más nézeteket követett, mint testvérei, a' király és a' provencei gróf. Ezért a' nép azt vélé, hogy ellene van a' közönségesen ohajtott országos javításoknak, 's midőn a' provencei gróffal együtt a' bélyeg és telekadót belajstromozná, illetlenül bántak vele. Jul. 14 után ő, Condé kir herczeg pedig Jul. 16, 1789 jelt adának a' kivándorlásra. A. gróf Turinba ment, Leopold császárt Mantuában látá, egy ideig Wormsban, Bruckban Bonnál, Brüsselben és Bécsben mulatott. Azután PILLNITZBE (I. e.) a' fejedelmek gyűlése helyére ment, hol célját eléré. De midőn XVI Lajos az alkotmányra (Sept. 14. 1791) megesküdött, 's erre a' Koblenzben tartózkodó franciaia két herczeget hazájokba való visszatérésre meghívá, vonakodtak ezek engedelmeskedni, 's nem akarák az új szerkezetet elesmerni. Erre a' törvényhozó nemzeti gyűlés Máj. 19. 1792 megvoná A. gróftól az alkotmány által számára szabott egy millio franknyi évpénzt, 's hitelezőjit jövedelmére utasítá. A' kir. herczeg akkor Turinból indita mozgásokat Franciaországban, Lyonban és más helyeken; azután egy kivándorló csapatnak lett parancsnoka, melly a' porosz sereggel együtt nyomula Champagneba. Ezen táborozás szerenésetlen kimenetele után A. gróf Hammba Westfaliába ment, hol XVI Lajos halála után testvérétől, mint akkori uralkodótól, a' királyság főhelytartójává neveztetett. Most Katalin császárnénál kerestet segedelmet, ki őt udvarában legnagyobb tisztelettel fogadá, egy drága kardot, „*pour le rétablissement et la gloire de votre maison*“ nyujtván neki által. Az angol kormány 1794 végén 15,000 font sterl. évpénzt rendele neki. Ő maga gyémántját, és azon kardot, mellyet XVI Lajos az ő fíjának ada, elküldé Broglio marsallnak, hogy ezeknek eladásával a' kivándorlottak szükségein segítsen. Mivel Oroszország az általa küldendő segédcsatra várattott, A. gróf Hammból Kuxhavenen által Jul. 1796 Angolországba ment, itt Warren commodore hajóhadjával elindult, 's Ile-Dieunél kiszált Sept. 29. 1796 azt vélvén, hogy a' Vendé fejeinek segítséget viend. De Angolországból jövő azon hírek, hogy orosz segédcapat nem érkezendik, visszatérésre határozzák. Ezolta Scotiában az edinburgi várban lakott. 1799 elhagyá Scotiát, hogy Condé kir. herczegnek az orosz seregnél lévő csapatjához Schweizba menjen. De hallván, hogy Korsakoff megveretett, 's hogy Sawaroff visszavonult, visszatért Angolországba. Az amieni béke után viszont Edinburgban élt. A' háboru megujtatásakor (1803) Londonba ment, és 1809 olta a' hartwelli kastélyban élt, mellyet XVIII Lajos megvett. 1813 a' szárazföldre ment, bevárni a' szövetséges seregek Franciaországba nyomulásának következesit. Erre Feb. 1814 maga is átkelt a' Rajnán, és Vesoulban volt, de innét a' vicenzai herczeg Chatillonban tett panaszá visszavonulni kinszerité. Napoleon lemondása után, mint a' királyság főhelytartója, a' franciaia népnek Nancyban tüstént kijelenté, „a' szabadság diadalát, a' törvényuralkodását, a' conscriptio és az egyesült adók eltöröltetését, 's a' multak egészen elfelejtését.“ Apr. 12. 1814 bemenetelt tartá Parisba, és XVIII Lajos király elérkeztéig átveré a' legfőbb hatalmat, 's annak nevében Apr. 15 a' senatus előlölőjének kinyilatkoztatá, hogy testvére, a' király, elesmeri a' szerkezet alapjait, a' két kamarás képviseletet, a' személyes és sajtó szabadságot, 's más jogokat, mellyekért olly sokáig harczoltanak. Most tüstént a' szükséges változtatásokhoz fogott. A' pápa levéltárát 's más tárgyakat, mellyeket Napoleon Romából elvitetett, visszaadátá a' szent atyának; a' prevotal és vámtörvényszékeket, 's az egyesített

adók egy részét eltörölé. Azonban későbbben a prevotal törvényszékeket ismét behozák két évre. Erre aláírá Apr. 23. azon fegyverszünetet, melly által Franciaország 53 francia őrizet alatt tartott helyről, 31 sorhajóról, és 12 fregattáról lemondá. XVIII Lajos a francia nemzeti őrsereg és a Schweiziak fő ezredesévé nevezé ki. Monsieur ezután a déli kerületeket, Lyont, Marseillet, és Avignont járta meg. Midőn Napoleon kiszáltának híre Parisba érkezett, tüstént Lyonba ment, hol azonban Mart. 8-kán olly hidegen fogadtatott, hogy ezen várost egyetlen egy lovas tisztőtől kísértetve csak hamar elhagyná. Parisban a királyt Mart. 16 a követek kamarájába kíséré, és, a becsület nevében a királynak és a chartának hűséget esküvék. Mivel Paris nem védelmezetheték, a Berry herczeggel együtt elkisére a királyt Németalföldre. Ennek visszatérte után Jul. 7. 1815 előlölője lön a főváros választó gyűlésének, mi által közbizodalmat nyert. A kamara megnyitására Oct. 7. megújítá Monsieur, valamint más kir. herczegek is, a charta iránti hűség esküjét. Azután a pairkamarában több ügyekben részt vön, mint egy bureau előlölője. 1818 a nemzeti őrség kormányzását is letevé. Egyébiránt ő volt a lilium érdemrend alapítója és kiosztogatója. Ugy látszott, leginkább ő hozzá és a körüle voltakhoz szítottak az ultraroyalisták és ultramontanusok. XVIII Lajos uralkodása vége felé tetemes befolyása volt a nyilvános ügyekbe, és a ministerek kineveztetésébe. Testvére halála napján, kit a két utolsó napon egy szempillantatig sem hagyott el (Sept. 16. 1824) ezen innepélyes szavakkal fogadtatott „*Le Roi est mort! Vive le Roi!*“ Sept. 17. hódoltak neki a királyi familia tagjai, a diplomatiái test, és az első országos hivatalok. Most az Angoulême herczeg a régi szokás szerint dauphin czímet vön fel, 's nője dauphinenak neveztetett, a Berry herczegné Madamenak. Erre X Károly az orléansi háznak Altése royale czímet ada. Nyilatkozataiái bizodalommal és tisztelettel tölték be a nép szívet. Közös lelkesülés fogadá, midőn Sept. 27 St-Claudból nyilvános menetelét tartaná lovon Parisba. — Mint felelt meg a nép benne vetett bizalmának? mit cselekedett koronáztatása előtt és után? 's mint lön magának megbuktatója? mind ezekről I. FRANCZIAORSZÁG TÖRTÉNETEI. Az 1830-ki juliusi napok után el lévén a királyság kérdése határozva nem volt neki többé maradása honában. A nép nagylelkűnek mutatkozék iránta, 's megelégedett az ő számüzetésével. Károly Angliába ment. Itt az edinburgi vár adaték neki lakul, mellyben két egész évet tölte, míg végre a körülmények arra bírák, hogy Austriában kérjen menedéket. 1832 ősszel Poroszországon által Prágába utazott, hol azolta a számára rendeltetett királyi várhan lakik.

B.

KÁROLY (IV.), Spanyolország királyja, szül. Nápolyban Nov. 12. 1740; 1759, midőn atya III. Károly, testvére VI. Ferdinánd halála után, a spanyol thronusra hivatott, Madridba ment, 's azt Dec. 13. 1788. követé az uralkodásban. Hitvese a parmai herczegné Louisa Mária volt. Nem lévén ereje egyedül igazgatni, szüntelen hitvesétől 's ministereitől függött, kik közt a békefejedelem, Gonor (l. e.) a l e n d i a i h e r c z e g határtalan befolyást nyert reá. Azon gyűlölség, mellyet ezen kedvencz az asturiai herczeg 's más nagyok részéről magára vont, 1808. revolutiót szült, mellyet Napoleon használa a Bourbonok eltávoztatására a spanyol thronusról. (L. SPANYOLORSZÁG.) Károly lemondá a koronáról Aranjuezben Mart. 19. 's azután Bayonneban a thronushoz való jussát Napoleonnak engedé által, ki neki ezért élte fogytaig a compiegnei palotát 's 30 mil. real évpénzt rendelt, mellyből 2 milliom a királynénak özvegytartásul volt fizetendő. Károly már most hitvesével 's a béke-

fejedelemmel Compiegnében élt, de későbbben felcserélé e' lakát Romával, mellynek éghajlatja reá nézve kedvezőbb volt. Itt 1815 oltá a' Barberini palotában lakott. Fő foglalatossága a' vadászat volt. Megholt Jan. 19. 1819. Nápolyban testvéreinek, a' két Sicilia királyának, tett látogatás alkalmával. Hitvese kevéssel az előtt Dec. 1818. halt meg. Romában folytatott élete felől lásd Brauntól „Miscellen“, 12 szám, 1828.

KÁROLY (XII.), Svédország királyja, szül. Stockholmban Jun. 27. 1682; a' nyelvekben, történetekben, földleírásban és mathesisben jó előmenetelt tett. Erte németül, latinul és francziául. Curtius Nagy Sándorja kedvelt könyve volt. Atyja halála után, 1697, a' karok őt, még csak 15 évűt, törvényes idejűnek esmerek. Azonban az ifju király kevés hajlandóságot mutatá a' foglalatosságokhoz; szereté az erős testmozgásokat, 's kivált a' medvevadászatot. Ez időpontot láták kedvezőnek féltékeny szomszédok, az éjszakon elhatalmazott Svédország megalázására. Dániai IV. Fridrik, lengyelországi II. Auguszt, 's I. Péter czár szövetséget kötének, melly az éjszaki háborút vonta maga után. Legelőször a' dán seregek ütének be a' holstein-gottorpi herczeg birtokába. Ez a' fejedelem, férje a' svéd király legidősb néjének, Stockholmban kerese segítséget. Károly ő iránta különös hajlandósággal viseltetvén, a' status tanácsban, Dania igaztalansága ellen a' leghathatósabb rendszabásokat javalá. Némelly tanácskozás után a' belső kormány felett, Maj. 1700 Karlskronánál hajóra ült. 30 sorhajó, 's nagy számú kisebb hajók, egy angol-hollandi hajóhaddal erősítve, jelenének meg Kopenhaga előtt. Még nem kezdtek a' kiszálási készülétekhez, midőn Károly türehetlenkedve a' tengerbe szökék, 's első lépe a' szárazra. A' Dánok a' nagyobb számú ellenség elől hátra vonultak. Kopenhagának ostromlatnia kellett volna, midőn a' béke Travendahlban Aug. 8. 1700 aláíratott, 's annak következésében a' holsteini herczeg, minden előbbi jogaiba visszahelyeztetett. Így végződék Károly első vállalata, mellynél szintannyi belátást és vitézséget mutatott, mint haszon nem keresést. Ez alkalommal vette fel azon szük és szigorú életmódot, mellyet egész éltében híven megtartá; mulatságokat, hiu gyönyörűségeket nem kerese; a' bór asztaláról kizáratott; néha fekete kenyér volt egész eledele; gyakran köpönyegébe burkolva a' földön aludt; egyetlen réz gombos kék köntös volt egész ruhakészülete; térdein felülérő nagy eszimat, 's bívalbőr keztyűt viselt mindig. A' legnagyobb közönösséget mutatá az asszonyi nem iránt, és soha egy asszonynak sem volt rajta hatalma. Dania után Auguszt és Péter megtámadásait kelle visszavernie. Amaz Rigát ostromlá; ez Narvát 's a' finn tenger-öböl vidékét fenyegeté. Károly nem ment vissza fővárosába, melly szinte nem is látá soha többé. 20,000 katonát szállitata által Lieflandba, 's eleibek ment az Oroszoknak, kiket (80,000) Narva falai alatt erős állásban talált. 8—10,000 Svéd álla Nov. 30. 1700. az Oroszok tüze közt, hadi rendbe, 's az ütközet elkezdődék. Előtte való este elhagyá Péter a' táborn, olly ürügy alatt, hogy segítséget hozand. Egy negyed óránál rövidebb idő alatt el volt az orosz tábor foglalva. 30,000 Orosz maradt a' csatamezőn, vagy a' Narowába ugrált; a' többiek elfogattak vagy szétszórattak. Ezen győzelein után Károly a' Dünán átmenvén, a' Szászok sánczait támadá meg, 's tökéletes győzelmet nyere. Károly most olly békét köthetett volna, melly őt éjszak birájává teszi; de e' helyett Augusztot Lengyelországba üzé, 's azt végzé, hogy őt, a' lengyel nemzet nagyobb részének megalégedetlenségét használva, thronusától megfosztja. Auguszt hijában próbált alkudozni; hasztalan iparkodék Königsmark grófné, a' svéd hóst szépsége által lefegyvereztetni. Károly vonakodék a' királlyal alkudozásba bocsátkozni 's a' grófnéval beszélni. A' háboru folytatatták;

a' Svédék dicső győzelmet nyerének Clissownál; 1703. egész Lengyelországot a' győzők bírák; a' cardinal primas a' thronust megürültnek hirdeté, 's az új választás, Károly befolyása által, Leszczinszki Szaniszlóra esék. Auguszt Saxonian batorságban gondolá magát, míg Péter Ingermaunlandot elfoglalá, 's a' Newa torkolatjánál Sz. Pétervárt alapítá. De a' narvai győző megvete olly ellenséget, kin előbb utóbb könnyen boszút állhat, 's Saxonianba csapott be. Altranstádtban 1706. ő szabta a' béke pontjait. A' lieflandi PATKULT (l. e.) Péter akkori követjét a' dresdai udvarnál, ki a' Svédország ellen kötött szövetséget eszközölé, ki kelle neki adni, 's Károly ezt kerékben törété. Méltán bámult a' világ, hogy az eddig olly nagy lelkű fejedelem illy határtalan boszút tudott állni. Egyébiránt Károly Saxonianban tartózkodása alatt mérséklettséget 's nagylelkűséget mutatá. Katonáji legnagyobb fenytéket tartának. Több követek 's fejedelmek mentek a' király táborába, ezek közt Marlborough is, Károly tervét kifürkészni. Ez meggyőződék a' felől, hogy a' győzedelmes hős a' délszak villongásaiban semmi részt sem fog venni. Ellenben a' svéd király, mi előtt Németországot elhagyná, azt kíváná a' császártól, hogy a' Lutheranusoknak Silesianban tökéletes vallási szabadságot adjon, 's ez teljesíté a' kívánatot. Sept. 1707. elhagyák a' Svédék Saxonian; 43,000-en voltak, jól ruházva, fenytékhez szokva, 's a' felszedett hadi adókból gazdagok. 6000 ember maradt hátra a' lengyel király oltalmára; a' többi sereggel Károly Moskau felé a' legrövidebb utat vevé. De midőn Smolensk vidékére érkezék, a' Kozákok hettmannja, Mazeppa, javalására megváltoztatá tervét, 's Ukraínba ment, reménylve, hogy a' Kozákok véle egyesüni fognak. Péter azonban elpusztítá e' tartományt, 's a' derek Mazeppa az ígért segítséget nem adhatá meg. A' nehéz utak, az élelem szűke, az ellenség szüntelen megtámadása, 's a' kemény hideg, Károly seregét rendkívül meggyengíték; Löwenhaupt ezredes, kinek segítséget 's eleséget kellett volna Lieflandból hoznia, csekély csapatokkal érkezett meg, 's ezek az utazás és szüntelen csatázás által elvalának bágyasztva. Most a' hadi tárokkal gazdag Poltavát kellett elfoglalni; Péter 70,000 katonával allott ellent. Károly kémelek közben láb-szárán terhesen megbesítettett. A' hónnét az 1709. Jun. 27. (Jul. 8.) csatában, melly a' svéd hősök szerencsését, 's az éjszak sorsát megváltoztatá, gyalogszéken osztogatá parancsait, a' nélkül, hogy a' terhesebb pontokon katonáit mindenkor személyes jelenléte által lelkesithette volna. Ez, 's még inkább Renschild 's Löwenhaupt egyet nem értése okozá, hogy a' Svédék, katonai tehetségeket annyira mint egyébkor, ki nem fejték. Megdniek kellett a' nagyobb számnak, 's az Oroszok tökéletesen győztek. Károly ezredeseit, kedvelt ministerét Piper grófot, és seregének fényét, a' Narvánál olly könnyen meggyőzetett Oroszok hatalmába esni látá. Ő maga, Mazepával együtt, csak egy csekély kíséreléssel menekvék meg. Sebeinek fájdalma mellett is több mértföldet kelle gyalog mennie; végre Benderben a' török földön talála oltalmat 's tisztességes fogadtatást. — Károly ellenségei új reményekkel emelék fel fejeiket. Auguszt visszavé az altrandstádti egyezést; Péter Lieflandba nyomult be, daniai Frídrik Schönennél kötött ki. A' kormány Stockholmban rendszabásokat tön a' régi svéd határokat oltalmazására. Steinbock egy csapat katonát 's parasztot gyűjte öszve, a' Dánokat HeIsinghornál megveré, és Schonenből kiüzé. Néhány osztályok Finlandba küldettek az Oroszok tartóztatása végett, kik mindazáltal számosabbak lévén, előnyomultak. Károly ez alatt Benderben a' fényes Kapuval alkudozék, az ellene volt ministereket el tudá távoztatni, 's annyira vitte a' dolgot, hogy az Ozmánok az Oroszoknak hadat izentek. A' két sereg a' Pruth partjain találkozék öszve Jul. 1. 1711; Péter közel látszott lenni

a' megbukáshoz, midőn hitvese bátorsága 's okossága békét szerze, mellyben Károlyról szó sem volt. Ez Benderben új terveket készíté, 's ügyvivőji által a' Kaputól segéd sereget kért ellenségei ellen. Azonban Oroszország követjei is iparkodtak a' Kaput ellene felgerjeszteni, azt adván elő, hogy Károlynak szándéka, Szaniszló személyjében magát Lengyelország urává tenni, 's onnan a' német császárral öszveszövetkezve a' Törököket megtámadni. A' benderi seraskier erre olly parancsot vön, hogy a' királyt elutazásra kinszerítse, 's vonakodás esetében halva vagy elevenen, Adrianopolba küldje. Nem lévén szokva idegen akaratra engedni, 's tartván attól, hogy ellenségeinek által fogadatni, elhatározá magában, 2—300 emberre menő kíséretével a' Kapu hatalmával dacolni, 's sorsát fegyveres kézzel várni. Varniczai lakohelye Bendernél a' Törököktől megtámadtatván, egész sereg ellen oltalmazá magát, 's csak lassan hátrála. A' ház meggyult, el akará ezt hagyni, de sarkantyujiban megbotolván elesék 's megfogatott. Néhány nap múlva ezen ritka ütközet után Szaniszló Benderbe jöve, a' svéd királyt kérni, hagyná helyben azon egyezséget, mellyet ő Augusztal kénytelenítettett kötni; de Károly ezt megtagadá. A' Törökök erre foglyokat Benderből Demotikába vitték Drinápoly mellé. Itt két hónapig ágyban fekvé betegnek tetté magát, 's olvasással és írással foglalatoskodék. Végre meggyőződött a' felől, hogy a' Kaputól semmi segítséget nem reménylhet; bucsuzó követséget küldé tehát Késtantinápolyba, 's ruháját felszerűlve, elutazott két tiszttel. Hozzá lévén szokva minden szükséghez, olly sebesen folytatá Magyar és Németországon által éjjel nappal utját lóháton, hogy csak egyik kísérelője volt képes őt követni. Elbágyadva, elváltozva érkezék meg éjjel egy óraker Nov. 11. (22) 1714. Stralsund előtt. Törökországból fontos írományokkal jöve kurirnak adá ki magát, 's mindjárt a' várkormányzóhoz Dunkerhez vezetteték. Ez tüstént a' király felől kérdezősködék, 's csak akkor esmeré azt meg, midőn szólni kezdett. Örvendve szökék fel ágyából, 's átkarolá urának terdeit. Károly megérkezésének híre hirtelen elterjedt a' városban; a' házak megvilágosítottak. Dán, sász, burkus és orosz egyesült sereg ostromlá nem sokára Stralsundot. Károly az oltalmazás közben csuda vitézséget fejtett ki. De midőn Dec. 23. 1715. a' várt ált kelle adni, Lundba ment Schonenbe, 's rendszabásokat tön a' partok biztosítására. Azután Norvegiát támadá meg. Ez időben Görz báró volt megbízottja, kinek bator és lelkes tervei a' fejedelem állapotjához valának alkalmaztatva. Ennek tanácsa szerint Károlynak Pétert kelle vala Svecia részére megnyernie nevezetes áltengedések által; azután Norvegia vala elfoglalandó, 's onnét a' háboru Scotiába átszállítandó, I. György elűzése végett; mert ez magát Károly ellen jelenté ki. Görz segédforrásokat nyita a' háboru folytatására 's Álandban alkudozék a' czár hatalmazottjaival. Péter már meg vala nyerve 's Norvegia egy része elfoglalva. Svédország szerencséje kedvező fordulást látszék venni Károly Fridrichshallot ostromlá; ekkor, midőn a' futó árokban a' melyvédre támaszkodva a' munkásokra lenézne, egy falconetgolyó találá fejét. Halva ugyan azon állásban találatott: keze kardján, zsebjeében Gusztáv Adolf képe 's imadságos könyv volt. Több mint hihető, hogy azon golyó nem a' várból, hanem svéd félről jöve. Segédjét Sigiurt mondják az öszveesküvés egyik tagjának 's az ő gyilkosának. XIV. Károly János száz esztendővel később, Nov. 30. 1818, azon helyen, hol elesék, emléket állította. Károly halálával Svédország a' nagy hatalmak sorából eltűnt. Utolsó éveiben nagy tervei valának, a' tengeri hajózás, műszorgalom 's kereskedés előmozdítására nézve. Lundban gyakran mulatott az egyetem tanítójával, 's Geometria, Mechanica, 's történet feletti vitátsaikon jelen volt.

Benderben jó könyvek olvasása tévé fő foglalatosságát; svéd tudósokat hívata magához, 's reá bírá őket, hogy Görögországot és Ásiát utazzák be. Állhatatosság, vitézség voltak Károly characterének fő vonásai, de megátalkodott makacosság is. Viszrajövétele után csendesebbnek, szelidebbnek, mérséklettebbnek 's értelmes rendszabásokhoz hajlandóbbnak mutatkozik. Az utóvilág, ha őt, korával együtt vizsgálndja, azt fogja mondani, hogy nagy érényjei 's nagy hibái voltak, hogy magát a' szerencsétől elvakíttatni engedé, de nem le-sujtatni a' szerencsétlenség által. Életét káplánja Norberg írta le; Adlerfeld katonai nevezetességeket ada ki róla; ezeket érdekre nézve felülmulja Voltaire, kinék „*Histoire de Charles XII*“ című munkája, noha se nem teljes, se nem ment a' hibáktól a' nevek, időszámolás és földleírás tekintetében, mégis érdemes a' történeti styl példányjának nevezetni.

KÁROLY (XIII), Svédország királyja, szül. Oct. 7. 1748, mint második fija Adolf Fridrik királynak, és Luisa Ulrikának, nagy Fridrik testvérének. Már születésekor Svédország nagy admiráljává nevezetvén ki, egész nevelése főkép a' tengeri tudományok tanulására vala intézve, 's ez okból többször jelen volt a' kategetai hajóhad próbákon. 1765 a' tudományok upsalai társaságának tiszteletbeli előlülője lön. 1770 kezdé utazását Európán keresztül. Adolf Fridrik halála visszahívá Svédországba, hol a' revolutióban 1772 nagy részt vett. Testvére III. Gusztáv Stockholm főkormányzójává 's südermannlandi herceggé nevezé ki. 1774 Hedvig Ersébet Charlottát, holstein-gottorpi hercegeasszonyt vevé feleségül. Az orosz háboruban 1788 a' hajóhad fővezérségét nyervén el, a' finn öbölben az Oroszokat megverte, 's a' legveszélyesebb évszakban szerencsésen visszavezeté hadját a' karlskronai kikötőbe. Erre finnlandi főkormányzónak nevezeték ki, 's szabadságot nyere hajdukat mint testőröket tartani. III. Gusztáv megöletése után, 1792, a' kormánynak ő volt feje, 's Svédország szerencséjére minden statusokkal fentartá a' békét, 's Daniával öszveszövetkezék a' hajózás oltalmazására az éjszaki tengeren. Egyszersmind muzeumot alapita, katonai academiát állita 200 nevendék számára, 's megnyeré a' köztiszteletet. 1796 a' törvényes idejüvé lett IV. Gusztáv Adolfnak átadá a' kormányt, 's rosersbergi várába vonult, magány életet élni. Ezen magányt elhagyá a' revolutio után, melly Mart. 13. 1809 IV. Gusztáv Adolfot a' thronustól megfosztván, őt előbb ország-igazgatóvá, 's néhány hónappal később Jun. 20. Svédország királyjává tette. Az Oroszországgal Friedrichshamban kötött béke (Sept. 17. 1809) a' nagy veszteségektől kipihenésre, 's az alkotmány befejezésére megadá a' szükséges nyugalmat. Már előbb kinevezé követőjének holstein-sonderburg-augustenburgi Keresztély herceget, ennek holta után pedig a' karoktól Aug. 1810 öröklővé választatott Bernadotte marsalt fíjává fogadta. Ez megbizottja lön. Maj. 27. 1811 XIII. Károly rendjét alapítá, melly egyedül a' főbb rendü szabad kőmiveseknek adatik. Jun. 21. 1816 hozzá állott a' szent szövetséghez. Bölcs magaviselete az orosz és francia háboruban 1812, Norvegiának Svédország részére való megszerzése által (Nov. 14. 1814) némü kápotlást nyere Finlandért. Noha a' nagyok közül többen reményjekben csalatkozva vélvén magokat, itt ott nyugtalan moraj hallatszék, mégis bírá XIII. Károly népe szeretetét egész haláláig, melly Febr. 5. 1818 történt meg.

KÁROLY (XIV, János), Svédország és Norvegia avagy Scandinavia királyja, Aug. 16. 1798 házasságra lépe Eugénie Bernharden Desiréével (szül. Nov. 8, 1781) marseillei kalmár Clary leányával, Bonaparte József hitvese testvérével, 's XIII Károlyt, ki fíjának fogadta, Febr. 5. 1818 felváltá az uralkodásban. Ezen fejedelem szül. Panban a' pyrenaei hegyek alján Jan. 26. 1764, 's neve volt: Ber-

nadotte Keresztelő János Julius. Atyja törvénytudó volt. Ritka lelki műveltsége jele, hogy gondosan neveltetik. Hajlandóságból választá 1780 a' hadi életet, 's 1789 még sergeant 's 26 évü volt, midön a' revolutio kiütött. Lelkesedéssel lépe a' hazaoltalmazók sorába. Gyorsan emelkedek feljebb 's feljebb; 1794 mint osztályos parancsnok harczolt a' fleurusi ütközetben; 1795 fontos szolgálatot tön a' Francziák áltmenetelénél a' Rajnán, Neuwied mellett; 1796 Jourdan seregéhez volt rendelve. Azon nyereségek, mellyeket Lahn mellett viva ki, továbbá Mainz ostromlása, a' neuhoffi csata, a' Rednitzen történt áltmenetel, Altorf bevétele, Neumark elfoglalása, 's Kray felett nyert győzelmei, kinek tárházait a' Main mellett elvette, alapíták vezéri híret. Ezután az italiai sereghez segédcapatokat vitt, 's Bonapartétól Gradiska vára ostromlása bízott reá. Azon csatákban, mellyeket vivnia kelle, míg azt elfoglalá, világos példáját adá a' hidegvérűségnek 's bátorságnak. Kevéssel Fructidor 18 előtt őt választá Bonaparte a' rivolii ütközetben elfoglalt zászlók áltvivőjének a' directoriumhoz, 's levelében azon parancsnokok egyikének nevezé, kik az italiai sereg dicsőségére legtöbbet tettek. A' déli tartományokban még egyre tartván a' polgári nyugtalanságok, a' directorium Bernadottet Marseille parancsolójává nevezé; de ez vonakodék fegyverét polgártársai ellen fordítani, 's visszament osztályához Italiába. A' campoformioi békekötés után a' francia köztársaság követje lön a' bécsi udvarnál. A' háromszinü zászlónak a' követségi palotára való kitüzeése által okozott zenebona, Bécs elhagyására bírá. Rastadtba ment, 's onnét Parisba. Az 1799 háboruban Bernadottera (Jourdan alatt) mint a' szemmel tartó sereg fővezérére bízott a' Rajnán áltmenni 's Philippsburgot bekeríteni. De Károly főherczeg előnyomulása, Jourdan visszavonulása a' Rajnán által, a' rastadti békegyülés eloslása, 's a' szövetségesek előrehaladása Italiában, rendkívüli rendszabásokat tevének szükségessékké. Bernadotte a' hadi ministeriumba hivatván, egy részről sürgeté azon parancsnokok bevádoltatását, kik az italiai várakat olly hirtelen általadták; más részről az ujonczokat tüzelé, fáradozék a' hadi fenyték helyreállításán, 's a' sereg-nél becsuszott visszaéléseket fogyasztá. Három hónap után a' legterhebb időpontban viselt hivatalától akkor látá magát eltávoztattatni, midön a' tőle behozott rendnek örülhetett volna. Ennél fogva kikéré elbocsátását. Már falura vonult vissza, midön Brumaire 18 az ő sorsát is megváltoztatá. Bonaparte őt a' statustanácsba hívá. Itt ellenzé a' becsületrend felállítását. A' consul ellenben vonakodék őt a' domingoi expeditio vezérévé tenni, 's Bernadotte igen nyilván kijelenté magát az arra nem alkalmas Leclerc parancsnok ellen. Így tehát eltávozott Napoleontól, és sógora József csak látszólag eszközölhete köztök valami politicalai megbékülést. Most a' nyugoti sereg fővezérsége ruháztatván reá, az alig lecsendesített Vendéekben néhány chouanfók által indított zendülést még kezdetében elnyomá emberies rendszabásaival. A' lunevillei béke után követnek nevezteték az egyesült statusokhoz, de a' háboru ujra kiütése akadályozá oda menetelében. 1804 az első consul Hanoverába küldé Mortier helyébe, a' hol szelidsége 's haszon nem keresése által mindenek szeretétt megnyeré. Ugyan azon évben a' consulság örökös császársággá változtatása, a' francia birodalom marsalpálczáját, 's a' becsület legio nagy diszjelét adá neki. Az Austriával ujra kiütött háboruban Bernadotte a' sereget Ansbachon vezeté keresztül, Würzburgnál a' Bajorokkal egyesüle, 's így megkerülvén az Ausztriaiakat, az ulmi győzelemre sokat tett. Az austerlitz ütközetben Bernadotte serege képzé a' középpontot, melly az orosz sereg minden megtámadásainak daczolt. Jun. 5. 1806 Napoleon ponte - corvoi herczegségre emelé. A' porosz háboruban az első sereg - testet vezérlé, Baireuthtól

Hofon által a' szász Voigtlandba nyomula, 's Tanenzien seregét a' burkus főseregtől elvágá. Oct. 14. Dornburg felől a' porosz tábor megé került, Blücher tábornokot Lübeckig üzé, 's capitulálni kinszeríté. Ő volt az egyetlenegy francia vezér, ki ezen szerencsétlen város szomorú sorsát Nov. 6. 1806 nyomosan enyhíteni igyekezék. Ezután Leaguel és régi Poroszországba ment; Jan. 25. 1807 Mohrun-gennél azon véres esatát vívá, melly által az Oroszok feltartóztatván, a' nagy sereget meg nem támadhatták, 's a' Vistula innenső part-jára vissza nem verhették. A' friedlandi ütközetben nem vehete részt, Jun. 5 Spangennél kapott sebe miatt. 1807 végétől 1809-ki tavaszig az éjszaki Németországban maradt sereget kormányzá. Midőn 1809 Austria és Franciaország közt a' háboru ujra kiütött, a' szövetséges Szászokat vezeté a' wagrami ütközetbe, hol ezek a' testőrrel 's az alkirályal a' második sort 's a' tartalékokat formálák, 's az ő bátorságától lelkesítette vitézül harcolának. A' Szászok elfoglalák Wagramot, 's az égő falunak két óráig valának birtokában; de minthogy sok embert vesztek, a' herczeg megparancsolá Dupas tábornoknak, hogy a' Szászokat segítse. De Dupas ezt nem cselekvé, felsőbb parancsa lévén, állásában megmaradni. Ezen elbámulya, a' herczeg tüstént rendszabásokat tön a' szász csapatok maradványának megszabadítására, 's a' főhadai szálásra siete, hogy a' császárnál a' katonai rend ezen megsértése ellen panaszt tegyen. Ha halálát akarják, mondá, vannak arra kevésbé gyűlöletes eszközök is, mint az, hogy vele együtt olly sok jeles katona elveszen. A' császár igyekezék a' herczeget megnyugtatni, mondván: illy hibás fogások olly nagy mozdulásoknál elkerülhetetlenek. Bernadotte mindazáltal elbocsátatását kéré, 's Parisba ment. Azon hirre, hogy az Angolok Walcherenben kiszáltak, a' ministerek tanácsa az ő vezérlésére bizá a' védelem elintézését. Ő tehát azonnal felszólítá a' nemzeti őrséget, az ellenséget ide oda fordulásaival megcsalá, 's a' sziget elhagyására kinszeríté. Ezolta a' herczeg háznépe körében élt, részint falun, részint Parisban, 's itt adák tudtára Svédország küldöttjei Sept. 1810 azon ország koronaörökösévé választatását. XIII Károly király Aug. 18 ajánlá őt a' karoknak mint koronaörököt, 's az e' végett a' karoktól rendelt kiküldöttség által Aug. 21 csak nem köz akarral választatott meg, olly feltétel alatt, hogy az evangelica-lutherana vallást felvegye, 's egy biztosító oklevelet adjon ki. A' választás elfogadását XIII Károly az örebrói országgyűlésen Sept. 26. 1810 tevé közönségesse, miután az új koronaörököt a' Seraphinrend vitézévé kinevezte, 's egyszersmind az ország generalissimusa-vá is teteté. Napoleonnak ezen választásra semmi befolyása nem volt; mert midőn Jul. 1810 megtudá, hogy Örebroan országgyűlés tartatik koronaörökös választása végett, a'beli kívánságát nyilatkozatá ki, hogy a' dán király választassék. Ez alatt már három svéd ur érkezék Parisba, kitudni a' herczeg szándékát választatása esetére. A' herczeg a' császárhoz utasítá őket, 's ez bizonyossá tevé a' követeket a' felől, hogy ő az országgyűlés szabad választásának, ha mindjárt a' ponte - corvoi herczegre esnék is az, ellene nem fog lenni. Egyszersmind visszahívá ügyviselőjét Stockholmból. A' herczeg elkövetkezett választatása után, sokat ígért neki Napoleon Svédország javára, de kölcsönös személyes viszonyok azért nem lön barátságosabb mint addig. Oct. 18 délben megerkezék Ponte - Corvo a' dán királyi várba Friedrichsburgba, hol a' királyi familia körében maradt következő napig, 's azután Helsingörbe ment. Itt vívé véghez d. Lindblom, upsalai érsek, Oct. 19. 1810, a' svéd consul házában, több tanuk jelenlétében zárt ajtóknál, azon vallási tettet, melly által a' koronaörökös az evangelica-lutherana vallásra általtért. Ágyu moraj közt vívé most egy svéd hajó Helsingborgba, hová Oct. 20 érkezék.

's XIII Károly királlyal első üszvejevetelét tartá. 31-kén bemutatott az országgyűlésnek. Egy oklevél által Nov. 5 1810 fíjának fogadá a' király. Most Bernadotte Károly János nevet vön fel, 's a' thronus előtt tevé le esküjét, mint koronaörökös 's a' király felváltója, miután a' karok nekie hódoltak. Fija Oskar, südermannlandi herczeg czimet nyere. Felesége Jan. 7. 1811 érkezék Stockholmba; de visszament Parisba, hol még ez előtt néhány esztendőkkel gothlandi grófné név alatt élt. Midőn a' király következő esztendőben megbetegedett, áltadá Mart. 17. 1811, némelly korlátolással Svédország kormányát a' koronaöröklőnek, melyet ez 1812 Jan. 7-től fogva bölcsen és hathatósan vitt. Sokat tett a' földművelés, kereskedés és hadierő elmozdítására. Azonban a' koronaörökös annyira engedett Napoleon kívánságainak, hogy Svédország Nov. 17. 1810 Nagy-britannia ellen hadat izent. De midőn Napoleon hasztalan kívánna 2000 svéd matrozot hajóhadja számára Brestbe, és Svédország a' szárazföldi rendszert nem egész szigorúsággal követné, benyomult a' hatalmas svéd Pomeraniába, a' nélkül, hogy erre nézve nyilatkozást bocsátott volna közre; sőt Alquier, a' francia követ, Stockholmban olly formán beszélt, mintha a' koronaörökös szintugy mint Jósef, Murat, vagy Hieronymus, tartoznék Franciaország érdekére tekintettel lenni. Midőn erre XIII Károly a' kormányt ismét áltvév, a' koronaörökös nevezetes felvilágosítást ada ki igazgatásáról 's az ország állapotjáról. Az ő előadásaiból származék 1812 a' Jul. 29 határozás, mellynél fogva a' svéd kikötőhelyek minden nemzetnek megnyitottak. Ezen határozást, a' Svéd- és Franciaországok közt nevezetű meghasonlás következtését, a' koronaörökös egy, Napoleonhoz intézett, írományban igazolá. A' Francia- és Oroszország közti háboruban 1812 Svédország nem lön Franciaország szövetségese, sőt Franciaországtól ingereltetvén, Oroszországgal lépe titkos szövetségi egyezsége sz. Pétervárában Mart. 24. (April. 8.) 1812. Napoleon ellen 25 — 30,000 katonát ígére küldeni Németországba, miután Oroszország magát lekötelezé, akár alkudozás utján, akár fegyveres erővel Norvegiát Svédországhoz kapcsolni. Ez azonban Sándor és a' koronaörökös üszvejevetele következtésében (Aug. 27. 1812) elhalasztaték, hogy Oroszország finnlandi seregét, melly Norvegia ellen vala rendeltetve, a' Dűna mellett ön oltalmára használhassa. Ezen egyezség teszi alapját az azolta Svédországtól megtartott, 's a' koronaörököstől akkor készített political rendszernek. Megkötötték a' béke Svédország és Nagy-Britannia között is (Örebro Jul. 12. 1812). Akkor Napoleon főhadi szalása már Smolensk és Moskau között volt. Svédország politicája a' legnagyobb vigyázatot kíváná; a' honnan csak akkor jelenté ki hadizenetét Franciaország ellen, midőn Károly János, Sándor és Fridrik Vilhelm főhadi szalásán Trachenbergben Sileziában megjelent. Egyébiránt látható volt a' koronaörökös cselekedetéből, hogy Franciaországot nem akarja megtámadni, hanem csak Svédország érdekét szándékozá megőrizni, midőn Napoleon hódító tervei ellen együtt munkálódást ígért. Ezért sokszor felszólítá a' császárt békekötésre. E' célból ira Neyhoz a' dennevitzi ütközet után (Sept. 6. 1813). Bizonyos, hogy a' szövetségesek átmenetelét a' Rajnán, hogy Franciaország belsejébe előnyomuljanak, elhárítani igyekezett. Már Maj. 18. 1813 megjelent a' koronaörökös Stralsundban, hogy a' svéd sereg vezérségét Németországban átvegye; a' Franciaák császárához (Mart. 20. 1813) intézett levele fogatlan maradt. Svédország már most Angliával és Oroszországgal még szorosabban öszvekapcsolá magát. A' trachenbergi tanácskozás után Károly János Berlinbe ment, a' fegyverszünet ideje alatt beutazá a' neki általadott seregek szalásait; és egyszer Stralsundba fordult, hol Moreau tábornokot fogadá el, és Aug. 11 az os-

tromló seregnél volt Stettin előtt. Ő vezérlé az „éjszak - németországi egyesült sereget“. Oudinot marsallon Groszbeerennél Aug. 23 nyert győzelme által megszabadítá Berlint; Ney marsallon Sept. 6. Denneviznél vett még nagyobb győzelme által Fridrik Vilhelm lakvadását másodszor menté meg. Oct. 4 Roszlaunál áltment az Elbe vizén. 17-kén Tauchaig tett utja nagyon elősegíté October 18. dicsőségét Leipzignál, melyen Károly János új hirt szerze magának. Következő napon szövetségeseivel egyesült Leipziban. Mig ezek egyenes irányban üzék az ellenséget a' határok felé, Károly János az alatt az Elbe mellett Mecklenburgba ment, Davoust marsall és a' Dánok ellen. Lübeck csak hamar elfoglaltaték, 's a' dán sereg elvágaték a' francziától, melly Hamburgba menekedett. Ezen város előtt egy bezáró csapat maradt, a' koronaörökös pedig a' fő sereggel Holstein felé fordult. 3 hónap mulva előcsapatjai Ripenig és Fridericiáig terjedtek, 's Dania királyja VI Fridrik, azon békében, mellyet vele a' koronaörökös Jan. 14. 1814 Kielben kötött, Svédország részére lemondá Norvegiáról. Ezután Károly János, seregének nagyobb részével Hanoverán keresztül Franciaország határai felé ment. De ezen előnyomulása nagyon lassu volt, annyira, hogy mi-nekelőtte Károly János a' csatamezőn megjelenék, Sándor és Fridrik Vilhelm már Parisba bementek. A' svéd koronaörökös is Parisba érkezék, látá Franciaország királyját Compiegnében, de csak hamar elhagyá ismét Franciaországot Norvegia meghódítása végett, melly az addig volt helytartót örökös királynak nevezé ki. 14 napi háboruskodás után kinszerité Keresztély Fridrik herceget Aug. 14 1814 Moszban olly egységre lépni, mellynél fogva Norvegia a' győzöt norvegiai koronaörökösnek megismeré (Nov. 4. 1814) (VÖ NORVEGIA). — Thronusra lépése olta mindent megtön XIV Károly, a' mi helyzetében lehető volt, hogy a' nemzet bizodalját megigazoljalja. De nem is tántorítá meg semmi, népeinek benne helyezett bizodalját; mert az igazság és jóllét előmozdítására czélzó legmunkásabb igyekezettel okos állhatatosságot köt öszve a' rossz szokások eltörlésénél, 's bölcs tekintet az europai politicának közönséges viszonyaira. A' kereskedést igyekszik emelni, az amerikai szabad státusokkal és a' barbareskekkel kötött egységek által; az ország adóssági állapotját jobb rendbe szedte, 's a' belső hitelt helyre állította. Megjegyzést érdemel azon gondosság, mellyet fíjának a' koronaörökösnek, Oskar (Jó'sef Ferencz) herczegnek (szül. Jul. 4 1799) czélirányos nevelésére fordított. Jul. 4. 1817 a' herczeg törvényes idejünek jelenteték; azolta ülése van a' statustanácsban, 's Jun. 20 1818 meghatalmazák őt a' svéd rendek és a' norvegiai storting a' teljes királyi hatalom gyakorlására a' király távolléte vagy betegsége esetében. Oskar herczeg Jun. 19. 1823 öszvekelt Josephinával, néhai Leuchtenbergi Eugen herczeg leányával, ki neki két fiut szüle: Károlyt, schoneni herceget 1826, és Ferencz uplandi herceget 1827. Ily formán ezen új uralkodó ház erős alapon látszik állani. Fő oszlopa a' népek szeretete, mellyet XIV Károly szintolly bölcs mint nemes magaviselete által megnyere. Csupán azon uttal móddal nem elégesznek meg, mellyel Svédország külső adósságait elrendelni igyekezett, p. o. a' fregei kölcsönözéseknél, ugy látszik, nagyon állhatatlan okföböl indult ki, minthogy az által a' svéd korona hitele a' külföldön csaknem megsemmisitetett, 's az elvállalt kötelezések megsértéséért nyilyános panasz tétetett. Jelesen sokat tett az oktatási és pallerozási intézetekre nézve, a' sereget és hajóhadat jó lábra állítá, az ország oltalmazására nagy megerősített táborné építé 'sat. XIII Károly emlékeztetésé, annak képszo-brára felállittatásával tisztelé. 1820 kelle vala hitvesének d. Rosenstein érsektől az ev. luth. vallásban oktattatnia; mindazáltal a' nélkül,

hogy áttérése megtörténék, Aug. 21 Svédország királynéjának megkoronáztaték, az áttérés végett a' nemesi kartól tett előterjesztés, miut a' korhoz méltatlan, Aug. 19 minden szavazás nélkül félre vetetvén.

KÁROLY AGOSTON, XIII Károly fogadott fija, 's Svédország koronaörököse, előbb Keresztély Auguszt, 's testvére a' Schleswig-holstein-sonderburg-augustenburgi Fridrik Keresztély herczegnek, a' dán uralkodó ház egyik mellékágából Jul. 9. 1768 szül., 's észtehetősége 's vitézsége által némelly németországi háborukban, főkép pedig a' norvegiai határ nagyobb erő ellen oltalmazása által különböztette meg magát. Ez alkalommal Mörner gróf 's a' svéd sereg más tisztjei személyesen megesmerék a' herczeget, ki lelkének 's szívének ritka jelességei által köz tiszteletet nyere. A' honnét midőn a' gyermektelen XIII Károly Jul. 1809, az országgyűlésnek Keresztély Auguszt svéd koronaörökössé választatását ajánlaná, ugyan azon hónap 18-kán közakarattal elfogadtatott. Mörner gróf vivé meg ezen követtséget a' herczegnek, ki a' nemes svéd nemzet ezen tisztjes ajánlását, mihelyt a' béke helyre lesz állitva, elvállalni késznek nyilatkozik. Már fegyverszünet volt, de a' béke Svédország és Dania közt csak Dec. 10. 1809 kötöttet meg Jönköpíngben, miután Keresztély Auguszt herczeg választási actája Aug. 28 Stockholmban innepélyesítetett. Erre Francia- és Svédország közt is aláíratott a' béke Parisban Jan. 6. 1810. A' koronaörökös, miután a' karoktól neki általnyujtott választási 's biztosító oklevelet aláírta, Jan. 22 tartá bemenetelét Stockholmba, az ország marsalljától Fersen Axeltől vettette. 24-kén tette le a' hitet, 's elfogadá az ország rendjei hódolatját. Egyszersmind a' király közönségessé tevé az adoptionalis oklevelet, mellyben a' herczeg Károly Auguszt nevet vett fel. Igaz emberiség és mesterkéletlen leereszkedés a' koronaörökös részére olly mértékben nyere meg a' nép szeretetét, melly minden várakozást felűlmula. Életmódjában egyszerű lévén, példája volt a' takarékoságnak. Igy nagydmirali hivatalával öszveköttött 10,000 tall. jövedelmét a' statusnak áltengedé. Annál nagyobb volt a' nép fájdalomja, midőn a' herczeg a' déli tartományokba tett utjában, hol a' sereget akará vizsgálni, egy hideg pástétom evése után, Maj. 10 hirtelen szörnyű hasrágást kapott, hányással öszvekötvé. Az orvos előtt tett nyilatkozatai okozák a' hirt megégetése felől. A' herczeg, noha még annyira beteg, hogy elméje gyengülése nyomait leheté észrevenni, jelen volt Maj. 28 a' quiddingei mezőn Mörner huszárezredje gyakorlásainál; de gutaütéstől megszedíttetve, leesett lováról. Minden eszközök mellett is, mellyeket a' Stockholmól utána küldött udvari orvos Rossi használa, elhunyt a' herczeg fél óra mulva. Felbontásánál semmi nyoma nem látszott a' megégetésnek, 's csak a' nemesség ellen felgerjédt stockholmi nép hitte azt, 's a' legiszonyubb dühösség fogta el, midőn a' herczeg holt teste Jun. 20 Stockholmba temetés végett megérkezett. Fersen Axel udvari marsall életét veszté, 's a' felzudult népet csak 21-kén leheté katonák 's ágyuk által csendességre birni. A' legszorosabb vizsgálat után kitesztett Fersen gróf háza minden tagjainak ártatlansága; csak Rossi orvos tiltatott ki Svédországból. Azonban az először segítségül hívott Lodiin orvosnak tudósítása a' koronaörökös halála gyanítható okai felől, 's a' quiddingei papi lakásban történt dolog folyamatjának elbeszélése Krook magistertől, nem voltak elegendők a' nép gyanuját megczáfolni, noha a' Nov. 9. 1810 közre bocsátott királyi hirdetés minden illy nemű hireket egészen alaptalanoknak jelentett. A' herczeg nótelen halt meg.

KÁROLY AGOSTON, weimari nagyherczeg, I. WEIMAR.

KÁROLY EDUARD (Stuart) I. EDUARD.

KÁROLY EUGEN, württembergi herceg, Károly Sándornak legöregebik fija, szül. Febr. 11. 1728, a' hercegi méltóságot már 1737 megnyeré. Károly Rudolf és Károly Friderik hercegek gyám-sága alatt álla, mignem VII Károly császár, 16-dik évében teljes kor-nak jelenté. Károly Eugen nagy lelki tehetségekkel bíró fejedelem volt, de ifjuságának első tűzében pompára, érzéki éldeletre 's minden nemű látványokra irányzá erejét. Azon summák, melyeket szin-játékokra, táncmultságokra, vadászatra, drága utazásokra és ágya-saira fordíta, sokkal felülmulák Württemberg erejét. Segéd eszkö-zök találása végett, gyalázatos kereskedést üzött a' hivatalokkal. Károly Eugen a' hét esztendő háboru elején önkényt 's minden ok nélkül ajánlá magát háborura Burkusország ellen, 's 14,000 ember-ből álló sereggel, mellynek kiállításá az alattvalókat csaknem két-ségbe ejté, Saxoniába nyomula. A' régi, fejedelem és nép között fenálló 's esküvel erősített egyezségekre kevésse figyelmezt. A' rendek a' háboru után a' császárnál 's a' birodalomnál keresének ol-talmat és segítséget, 's főkép a' prot. fejedelmekhez folyamodának; de csak 1770 eszközöltetett ki az egyezés, a' burkus udvar közben-járása által, a' herceg és a' rendek közt. El is párolgának már évei, 's ez időtől fogva a' herceg mérséklés 's költségeinek korlá-tolása 's hasznos intézetek által igyekezék az országon ejtett sebeket orvosolni. A' szőlőmivelés 's mezei gazdaság nemesítésére legnagyobb gondot fordíta. Jeles utak készíttetése által előmozdítá a' belső keres-kedést. A' hercegség határját bővíté tönnyes uton vevés által. Solitude és Hohenheim pompás mulató váraknak építése, Ludwigs-burg és Stuttgart szépítései 's más építmények, a' mivészi tehetség-nek 's a' belső munkásságnak foglalatosságot 's élelmet adának. Mi-vészetek és tudományok Károly Eugentől legnagyobb pártfogást nye-reének. Stuttgart a' legjelesebb mivészek széke volt, 's az ország ta-nító intézeteiből a' legjelesebb városok kerültek ki (Spittler, Schil-ler 'sat.). Ezen intézetek közt a' stuttgarti katona academia kü-lönösen gyámoltatott. Mind ezeknek tudományos pallérozódás, igaz felvilágosodás 's külső jóllét voltak következései. Károly Eugen né-pétől imádatva, csendes philosophusi nyugalomban élé utolsó éveit, Hohenheim mulató várában. Meghalt Oct. 24. 1793, 's az uralko-dást testvérére Lajos Eugenre hagyá.

KÁROLY EMMANUEL (I.), savoyi herceg, Nagy melléknével, szül. Rivoli várában 1563, bátorságát kitünteté a' montbruni, vigoi, astii, chatilloni, ostagi ütközetekben, Berue ostromlásánál, 's Suza falai közt. 1690 szándéka volt, Provenct Franciaországtól elsza-kasztani 's örökös tartományaival egyesíteni. Spanyolországi II Fi-lep, az ő ipa, kinszerité az aixi parlamentet, őt ezen tartomány védurává kinevezni, hogy ezen példa által Franciaországot arra bírja, hogy a' spanyol királyt az egész ország oltalmazójának es-merje. A' nem kevésbé munkás Károly szinte ezen koronára törek-vék. Határtalan dicsvágya Mátyás császár halála után, terveket ké-szítete vele a' eszásári thronus megszerzésére, valamint Cyprus ki-rályságára is, mellyet meghódítani akart, és Macedoniára, mellynek a' Törököktől zsarolt lakosai a' fő hatalmat neki ajánlák. A' Gen-fiek kénytelenek valának városokat ezen fejedelem fegyverei ellen oltal-mazni, ki őket béke közepében éjjel támadá meg. IV Henrik, kit szinte gyakran háborgata, 's ki őt Lesdiguière herceg által több-ször megvereté, végre nem minden haszon nélkül való békét engedé neki; de Károly Emmanuel, szüntelen nyugtalan lévén, még egyszer hadat kezdé Spanyol- Francia- és Németországal. Meghalt bujáb-an Savillonban 1630. A' dicsvágy nagy fejedelemhez méltatlan u-takra vezérlé. Nem volt megrögzöttebb ember, mint ő. El lehete mondani, hogy szíve, mint országa, hozzá férhetlen volt. Palotákat

és templomokat építe, szereteté 's gyakorlá a' tudományokat; de keveset gondolkodék arról, hogy másokat 's magát boldoggá tegye.

KÁROLY FEJÉRVÁR, hajdan Gyulafejevár, derek város Erdélyországban, a' Maros vize mellett, egy szabadon álló halmon épült erősséggel 's 1600 házzal, mellyekben mintegy 12,000 lakos számláltatik. Van benne 4 templom, 2 zsinagoga, egy gymnasium, egy csillagász torony; kivüle pedig puszkapormalmok, higany-gyárok, és salétrom főzés. Környéke jó asztali bort terem.

KÁROLY LAJOS, ausztriai főherczeg, II Leopold császár fija, 's öccse Ferencz császárnak, cs. kir. tábornagy, szül. Sept. 5. 1771. 1793 kezdé hadi pályáját. Brabantban herczeg Coburg dandárját vezérlé, 's katonai tehetség 's vitézség által tünteté ki magát. Nem sokára Németalföld kormányzójává, Mária Theresia rendjének nagy keresztesévé és birodalmi altábornaggyá, 1796 pedig birod. tábornaggyá nevezteték, 's a' Rajnánál az ausztriai 's német birodalmi sereg vezérségét áltvéé. Több ízben szerencsésen ütközött meg az ellenséggel; Moreau francia tábornokot Rastadtnál, Jourdan Franconiában Ambergnél, Würzburgnál 'sat. megveré, a' francia sereget megzavará, Jourdan és Moreaut kinszerité a' Rajnán által visszavonulni, 's ezen győzelmes táborozást Kehl terhes bevételével a' tél közepén 1797 koronázá. Mig Németországban így haladna előre, az alatt a' szerencse Bonaparte tábornoknak kedveze Italiában. Főherczeg Károly ugyan azon eszt. Febr. oda ment, 's Apr. Leobenben a' béke előpontjai megkötettek. A' rastadti sikertelen békegyülés után a' főherczeg 1799 ismét átvéé a' sereg vezérlését, Jourdan megveré Sveviában, 's nagyon kitünteté magát a' stockachi ütközetben. Nagy hadvezéri tehetségei a' Schweizban, midőn Massenával szemközt állna, a' legterhesebb körülmények közt mutatkoznak legkedvezőbb fényben. Megroncsolt egészsége kinszerité 1800, a' tábort elhagyni, 's Csehország főkormányzójává nevezteték ki. De alig távozott el a' seregtől, bänkódás fogá el a' csapatokat, mellyek ő benne teljes bizodalnokokat helyezék. A' szerencsétlen hohlenlindenü ütközet után a' Francziák benyomultak Ausztriába. Illy kétes körülmények között a' hadak vezérlése ismét a' főherczegnek adatott által, ki azokat öszvegyűjté 's új bátorságot éleszte heunek. Végre elvállalá a' lunevillei béke által megállapított előpontokat. Ezután a' hadi ministeriumot nyéré meg, hol tehetségei új módon fejlődének ki. 1802 köszönve ellenezte azon emlékoszlop felállitását, mellynek a' svéd király előterjesztésére a' regensburgi gyűlésen, neki mint Németország szabadítójának, kelle vala emeltetni. Az 1805-ki háboruban Károly egy ausztriai sereget vezérlé Italiában, Massena ellen. Mig a' körülmények Németországban igen szerencsétlen fordulatot vévének, 's Napoleon az ausztriai tartományok közepébe benyomult, az alatt a' főherczeg Massena marsalt a' caldieroi ütközetben megveré, 's seregét visszahozá a' még el nem foglalt ausztriai tartományok oltalmára. A' posonyi béke után az udvari hadi tanács feje lön, 's minden ausztriai sereg generalissimusa. Az 1809-ki háboruban April. az ausztriai főerővel Bajorországba nyomult. Itt szemközt álla az egész francia sereggel, mellyet maga Napoleon vezérlé, 's öt napi igen kemény és véres ütközet következék köztök (l. ЕСКМҮНЛ), mellyben minden erőltetés mellett is, kénytelenítettek az Ausztriaiak a' nagyobb erőnek engedni. Maj. 21 és 22 vivá a' főherczeg a' dicső ASPERN (l. e.) ütközetet Bécsnek átellenében, hol a' Francziákat nagy veszteséggel visszaveré a' Dunán. A' WGRAMI (l. e.) ütközetnek, melly egy a' legnagyobbak közül a' történetben, szerencsétlen kimenetele volt ugyan, de se az ausztriai seregeknek, mellyek vitézség által kitüntették magokat, se a' főherczegnek, ki maga is megsebesítetett, nem válhat becstelenségére, hogy két napi harcrolás után,

melly alatt néháyszor győzdelmeskedtek, végre engedniek kellett. Maga a visszavonulás is tökéletes rendben történt, szüntelen harczolás közt, Znaimig, hol a fegyverszünet az ütközetet félbeszakasztá. Nem sokára letévé a főherczeg a fővezérséget, s azolta többé nem ment a sereghöz. A katonai literaturát két beces munkával szaporítá: „*Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darstellung des Feldzugs von 1796 in Deutschland*“ (Bécs 1813, 5 rész); és ennek folytatásával: „*Die Geschichte des Feldzugs von 1799 in Deutschl. und in der Schweiz*“ (Bécs 1819). Napoleon visszajövetele után mainzi, s későbbben csehországi kormányzóvá s főkapitányá nevezeték. 1815 öszvekel Nassau-weilburgi Henriette herczegasszonnyal, ki neki négy fiut s két leányt szült.

KAROLY THEODOR, nádor bajorországi választó fejedelem, szül. Dec. 10. 1724, fija sulzbachi János Keresztély nádorgrófnak; 11 éves korától fogva, rokonja és gyámtyjától, Károly Filep választó fejedelemtől Manheimban szigorú, de jó nevelést kapott. A Neuburgi házbéli Károly Filep halála után, az ilju sulzbachi herczeg nyeré el 18-ik évében a rajnai nádorságot, s a birodalom főkincstárnoki méltóságát. A tudományokban több főiskolákon s utazások alatt jeles miveltséget szerezvén magának, ezen felül barátja a művészetnek, s vallásának lelkes tisztelője, közönségesen tiszteltetett. Mint uralkodó a nádorságban, egyedül szépítésekre, művészetekre s tudományokra 35 mil. forintot fordított. 1742 hitvesül vevé nádorsulzbachi Mária Ersébetet, kivel egy fiut nemze, de a kit hamar elveszte. A rajnai nádorságon kívül bírta még a sulzbachi és Neuburg fejedelemségeket, Jülich és Berg herczegséget, Ravenstein uradalmat. Midőn Maximilian József bajor választó fejedelem, Lajos császár véreből az utolsó, 1778 Münchenben meghaláozott, Károly Theodor az örökési következés szerint birtokába lépe Bajorországnak. Ausztria, Sigmond császár adomány levelénél fogva, azon ág kihalása után alsó Bajorországhoz just formála. Károly Theodor elfogadá ugyan egész Bajorországtól a hódolást, de mégis megegyezett az áltengedésben; hanem a zweybrückeni herczeg, mint legközelebbi vérrokon ellenmondása s II Frídrik fegyveres közbenjárása azt eszközlék a TESCHENI BÉKÉBEN (l. e.) 1779, hogy Ausztria a bajor föld egy negyedével megelégedett. Bajorország nem igen örvendhete fejedelmé személyes tulajdonságain. Körülvétetve természeti gyermekektől s gőgös asszonyoktól, Frank nevű gyóntató atya tanácsolatainak engedve, magától a nemzettől sok külföldi kedvenczek által elválasztatva, s az éleletheben a komoly fejedelmi kötelességtől nagyon eltávozva, elveszté ezen, különben olly eszes s kedvelt fejedelem, a Bajorok szeretetét. A tudományos művelődésnek azon erős felvirágzása, melly Maximilian alatt kitünő elmék s hazafiak egyesületében a nép között olly felségesen terjedt, felgerjeszté az udvar bizodalmatlanságát. Ez időben határozatott el a felvilágosodottak (Illuminatusok) száműzetése. Maga a tudományok academiaja is, egy önkényes egyesülete olly tudósoknak, kik által akkor, az udvarnak valamely csekély segedelmé mellett, sok jeles munkák bocsáttattak ki, kémek által tartatott szemmel. Azonban mégis történtek némelly szépítések s állittattak hasznos intézetek. Országutak készittettek a hegyeken által s a folyóvizeknél, a legnagyobb akadályok meggyőzősével. A nagy dinamocsár kiszáratott, pusztá vidékek mívelés jálá vetettek. A selyembogarak tenyészthetése végett szederfák ültettettek. A méhészség nyert, s a munkaházak sok ezer emberéket foglalatoskódtattak. A műgyűjtemények s kivált mivoskolák, fejedelmi nagylelkűséggel kegyeltettek. De a nemzeti szokásoknak és intézéseknek sok megsértése, főképen a fővárosban, a nép közt olly indulatot gerjeszte, melly a fejedelmet Manheimba

utazásra bírta, a' honnét azonban csak hamar visszatért Münchenbe, a' főváros lakosinak rendkívüli örmzajongási közt. A' franczia revolutio kinszerité a' választó fejedelmet, részt venni a' biróalmi háboruban. 1794 meghalt hitvese Ersébet, 's a' 71 évü fejedelem hat hónap mulva öszvekel ausztriai Mária Leopoldinával. 1796 a' Francziák Bajorországba nyomultak, 's a' fejedelmi háznép Saxoniába sietett, honnét főherczeg Károly győzelmei után ismét visszatére. Febr. 16. 1799 a' fejedelmet, midőn néhány miniszterekkel l' Hombret játszanék, megüté a' guta, mellyre még az napon meghalt. Kevesen hullattak utána könnyeket, mint Zschokke „Bajor történetében“ igazán mondja.

KÁROLYI (Gáspár), időkorában a' magyarországi protestansok egyik legjelesebb hitszónoka, nyelvtudósa és bölcselkedője, 1529 körül született. Minekutána tanulmányait hazájában elvégezé, meglátogatá 1556 Németország főiskolájit is. Innét honába visszatérvén, az akkor népes Göncz városában nyere egyházi hivatalt. Utóbb esperes, 's későbbben főpap (superintendus) lön. Több jeles férjfiaktól, mint: Rákóczy Sigmund egri kapitány (későbbben erdélyi fejedelem), Báthory István országbíró, Homonnai István, Mágocsi Gáspár 's több másoktól gyamolittatva, tiszta magyarsággal fordítá le a' bibliát hazai nyelvünkre, 's ez által — különösen hitsorsosi előtt — nagy hirt 's nevet szerze magának. A' munka 1589 és 1590 nyomtatott ki Visolyban, egy — Gönczhöz közel fekvő falucsakájában Báthory Istvánnak, hol ez csupán azért állított könyvnyomatató műhelyt, hogy Károlyi minél könnyebben felvigyázhasson a' nyomtatásra. A' munka kijövétele után két év mulva (1592) meghalt. 54.

KÁROLYI (Lórincz), választott scardonai püspök, 's a' győri főegyház nagyprépostja, egy történetírási munkát készíte e' czimmel: „Speculum Jaurinensis Ecclesiae“ (A' győri egyház tüköre), mellyben a' győri egyházi megye viszontagságait sz. István királytól fogva szinte a' 18-ik század elejéig leírja. (Győr 1747, félr.). 54.

KÁROLYVÁR, horvátországi város, a' Korona és Mresnicza folyóknak a' Kulpába ömlésénél, 800 házzal 's 4000 lakossal, kik hajóépítéssel, kereskedéssel, gyümölcstermesztéssel 's valamennyire földműveléssel is foglalatoskodnak. Mivelődések előmozdítására egy gymnasiummal bírnak. 54.

KARPÁTOK, Európának nagyobb hegyei közé tartoznak, keleten a' feketetenger partjait képzik, Moldván, Erdélyen, Galiczián, felső Magyarországon által délnyugotnak az Alpsekig nyulnak, Silesiában a' Sudettekkel kapcsolódnak. Legmagasabbak Magyarországon, Liptó, Szepes és Gümör vármegyékben; fő bércei Tátra, Fatra és Mátra név alatt esmeretesek. Liptóban és Szepesben 30-nál több magas, ömvevet hordó bérceze van. Legmagasabb köztök a' lomniczi csucs, melly közel 8000 lábnyi magas a' középtenger felett; a' Kriván 1303 öllel emelkedik a' tenger színén felül, 's mindenik örök hóval fedetik. Az állatok országából nem megvetendő ember fajzatot lát a' Karpát hegysora; vérengző vadai, a' farkasokat, 's márritkább medvéket kivéven, alig vannak; de hóvelkedik szarvasokkal, őzekkel, vaddisznókkal stb. A' növényországból fűben, fában gazdag, fenyvesei majd kiirthatatlanok; izlandi moha is van. Az ásványországra nézve europai Peru-Mexiconak (Andes-nek) mondathatik; arany, ezüst, vas, réz, ón stb. bőven találtatik gyomraiban; drága kövekről is hires. Bővebb leírását lásd *Hacquet*, *Fichtel*, *Townson*, *Geuersich*-nél.

KARTÁCS, henger idomu bádóg eső, melly kisdud golyókkal 's szükség esetében vágott vassal töltetik meg, és hubiczákból vagy agyukból lövetik ki. A' henger végei fából vannak. Várerősségi 's egyéb ostromnál gyakran csak erős vászón zsákokba varratnak a' kartácsok. A' lövés széljelszaggatja a' hengert vagy zsákot, 's a'

golyók annál jobban szerte terjednek, minél tovább mennek. Ezen kiszéljedés azon viszonyban van rendszerint a' lövés messzeségéhez, mint 1:10-hez, olyképen, hogy 600 lépésnyi lövésre 60 lépés átmérőjű körben okoz veszedelmet a' kartács golyózapora. 54.

KARTON, asszony-öltözetre, 's különbözőféle házi szükségekre használatni szokott gyapott szövet. Eredetileg csupán Keletindiából került hozzánk a' Hollandok, Anglusok, Dánok 'sat. által; most temérdek mennyiségben készül Európában, különösen Franciaországban 's Helvetiában a' legfinomabb; ezeket követik az angol, szász, 's ezek közt meg legkivált a' chemniczi gyárok készítményei. A' szövet belső jósága 's finomsága mellett, még tekintetbe jó a' festett kartonnál a' mustrák szépsége 's a' színek tartóssága. A^{***}s.

KÁRTYAJÁTÉK. Ezt, hihető, a' keletiek találták fel, mit annak nyugoton miként volt elterjedése is bizonyít; mert legkorábban találai a' kártyajáték nyomaira olyan tartományokban, mellyek Ásiához közelebb fekszenek. A' kártya használatának legrégebb jelensége, a' történetiratok szerint Olaszországban, azután Német-, Francia- és Spanyolhonban találtatik. Az első kártyák kézzel festettek, 's ilyeneknek mondatnak az 1299-ki olasz kártyák is; nyomtatások csak 1350 és 60 között találtak fel a' Németek által, kik azokon más egyéb változásokat is tőnek. Franciaországban a' kártyajátéknak első bizonyos nyoma 1361 körül mutatkozik, 's úgy mondják, VI. Károly, XIV. század végén, ezzel mulatá magát betegségében. Spanyolhonban már 1332 divatozottnak mondatik a' kártyajáték, noha ezt alaposan bebizonyítani nem lehet. Annyi azonban igaz, hogy használata a' castiliai király I. János által már 1387 tiltatott, 's ennél fogva gyaníthatni, hogy a' veledélnek csakugyan kiterjedtnek kellett lenni. Mikor jött légyen be ezen szokás a' mi hazánkba, azt, a' kuffók hiányossága miatt, igen nehéz volna meghatározni; annyi azonban hihetőnek látszik, hogy a' kártyát a' cigányok esmertették meg eleinkkel. Törvényeink csak az 1791 V. 31 cikkelyében emlékeznek kiterjedt voltáról, 's zabolázni igyekeznek a' gyakran koldus botra juttató SZERENCSE vagy HAZARDJÁTÉKOKAT (l. e.) Azonban fájdalom! országszerte igen kevés sikerét tapasztalhatni a' most említett végzésnek, 's nem hogy megcsökkent volna azóta a' kártyajáték, sőt napról napra jobban elhaltalmaz, ugyan nyira, hogy még a' köznép is ebben keresi szünnapjainak örömeit, 's ezen szenvedély, métegy gyanánt ragadoz a' henyelő öregre 's ifjura. —no—

KARVALY, KÁROLY, a' sólymokhoz tartozó madárfaj, zöld viaszhártával, sárga lábakkal, fejer szürke habos hassal, farka feketélő vonásokkal. Európában lakik. Ártalmas madár, galambokat, foglyokat, fűrjeket ragadoz; mellette bátor és serény. Nagysága tyuknyi, színe szürke verhenyős, fekete habokkal. Vadászatra tanítatik; pacsirtákat igen jelesen vadász. —j—a.

KARYATIDÁK, egy neme az oszlopoknak, mellyek az asszonyi test felső részét ábrázolják. Már az Egyiptomiaknál is akadni emberi alkatoknak oszlop gyanánt használására. A' név görög eredetű. Diana istenasszonynak Karyatis peloponnesusi városban temploma volt, a' honnét Karyatisnek is neveztetett. Az istenasszony innepén, az ő tiszteletére innepélyes sorokban tánczolának a' neki szolgáló szüzek, 's ezen nemzeti ábrázolatot a' görög képfaragók felvették egy nemébe azon oszlopoknak, mellyek a' Pantheont ékesíték. Így adja elő Lessing, a' görög mythusi érte'emhez képest, a' fen említett oszlop-nemek elnevezését és formáját. r.

KASAN, az ásiái Oroszbirodalomhoz tartozó Kasan kormány-ság (gouvernement) fővárosa, melly tartomány ez előtt Tatárkirályság volt, 's 1044 nsz. mfd kiterjedéssel 's 843,000 lakossal bir. —

E' város Sz. Péterváratól 210 mértföldre fekszik, a' Kasanka vize mellett, a' Volgától nem messze; 16,000 lakosa közt sok a' tatár. Számos görögíthü templomain kívül 8 mohamedanus mecset is van benne. 1803 óta egy c t e m e is van, 60 hallgatóval, 's ezen kívül több nevelő intézete. Kereskedése 's kézmivei jelesek; kiváltképen nevezetesek bőrgyárjai, melyekben bagaria és szaffián készítettik — ugy szinte szappanfőző kazánjai 's vashátori is, hol horgonyok 's egyéb nagy vas áruk készülnek. — Az 1818ban támadott tüzi veszély által házaí egy harmadát elvesztette. — A' Kasanka bal partján, a' városon felül, a' régi Kasan romjai láthatók. Sz. E.

KASPIUM TENGER, Persa, Orosz és Nagy Tatárországok között, hossza 150, szélessége 70 német mértföld. Vize édesebb, mint más tengereké; sok halat táplál, melyek közt a' pontyok és vizák jelesek; keleti partjain nagy számú tengeri ebek is fogatnak. Sz. E.

KASSA, felső Magyarország első sz. kir. városa. Fekszik Abauj vármegyében, a' Hernád vize mellett, lapos és kies vidéken, távolabbról különböző hegyek által tetszőleg körülöveztetve, Eperjestől 4, Egertől 18, Budapesttől pedig 35 mfnyire. Neve 's eredete bizonytalan származású; de már Imre király alatt a' nagyobb városok közé számláltatott 's kőfalakkal való bekerítve; 1290 pedig, III András alatt, a' sz. kir. városok között fordul elő. I. Károly idejében annyira nevededett már lakosainak száma 's hatalma, hogy Trencsényi Máté részére állván, 1324. pártoskodni is merészle. Albert király halála után, az özvegy Erzsébet ügyét fogá fel, 's Giskra cseh vezérnek igazgatása alatt, férjhasan kiállá Ulászló hadainak néhány ostromát. Hunyadi Mátyás, a' nagy király, legyőzé Giskrát, 's a' várost is hódolásra kinszeríté, mely ezentul a' béke napjait élve, szinte a' mohácsi gyászos csatáig virágzott. De az arra következett pusztító villongásokban majd Zápolya, majd ismét Ferdinánd seregei által biraték, míg végre a' váczí béke által tökéletesen Zápolyának engedtetett 's nyomoruságaitól menekvék. János király halála után Izabella, annak özvegye által, még 15 évig biraték, 1551 pedig Ferdinánd kezére került, ki azt hathatósan megerősítetté. A' későbbi belső vérengzések több ízben dulták Kassa védialát is, mely kapuit Bocskaynak önkényt megnyitá, ki itt gyűlést is tartván, a' császáriak ellen kemény törvényeket hozata. Az ő falai között ülé meg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem azon hercegi fényes menyekzót, melyet a' brandenburgi választófejedelem leányával, Katalinnal, házasságra léptekor, majdnem minden europai fejedelemségek követelnek jelenlétében 's üdvözlései közt tartá. 1644 Rákóczy Györgyhez (I.) állt, noha ezt III. Ferdinánd híve 's itteni várkapitánya, Forgách, mindenkép igyekezett megakadályozni. Rákóczy halálával 1648 Oct. 19. ismét a' császár birtokába szált, kinek német katonasága azonban méltatlanságokat követvén el a' lakosokon, ezeknek szívét a' császártól lassanként annyira elidegenítette, hogy Tököli, 1682, kevés fáradsággal elfoglalható a' várost, mely 4 esztendő mulva viszont a' császáriakat fogadá keblébe, tudtára esvén, hogy Tököli a' váradi basa által Adrianopolba küldetett fogolyként. 1704 Oct. 11. Rákóczy Ferencz hatalmas erővel vívta meg a' várt, 's szabad kimenetelt engedett belőle I. József megalázott ostromhadának, mely hat év mulva, egyezs mellett, abba ismét bele költözhetett. Ezek a' főbb vonatok, Kassának hadi viszontagságairól; melyeknek lecsillapodtával, mind tudományos mind kereskedési állapotja virágzásnak indult. Lakosai, kiknek száma mintegy 15—20,000, mind az elmei pallérozottságban, mind a' magyarosodásban szemlátomást előre haladnak, melyre a' kir. academia 's a' két könyvnyomató műhelyben kijött némelly heces munkák, ugy szinte a' magyar játékszin, nem kevés befolyással vannak. Épületei általában csinosak, nevezeteseb-

bek közöttök: sz. Erzsébet régi temploma, a vármegye háza, a játékszin és kávéház, a főiskola 'sat. Említést érdemel a kir. kamarai administratio, 's a tudományok kerületbeli igazgatása, a nem régen alapított püspökség széke, és az orsolya-apácák klastroma; továbbá a fegyvertár, fenyítőház, tobák és posztó gyárok, pápiros malom, 's a majdnem egész hazában legszebb séta (promenade), mellyre nyári estéken nagy számban szokott a természetet kedvelő nép összeseregelni. 54.

KASSEL, fő 's székes városa a hesseni választó fejedelemsnek, fekszik a Fulda vize mellett, alsó Hessenben, 's 19,000 lakosa van. Fekvése igen kellemes. Az ó, felső- (francia) uj, és alsó újvárosra osztatik. Az ó és alsó újváros részint rosszul van építve, de a felső újváros, melly a nantesi edictum által Franciaországból kiűzetett Hugonották által építetett, idomított és pompás. Itt leginkább a királyutsza kitűnő. A város nevezetességei közé tartoznak: a muzeum, a fegyverház, az öntőház, az új kaszárnya, a diszpiacz, az Au nevű nagy mulató-kert, narancsházával; valamint a várostól egy órányira fekvő mulató-kastély Weizenstein — most Wilhelmshöhe — melly a természet és mesterségtől egyiránt szépítve, kivált erkelyei 's szökőkutai miatt, az újabb kor legnevezetesebb építményei közé tartozik; — továbbá a szép hid a Fuldán, a Fridrik és királypiaczok, 's a wilhelmshöhei kapu. A város igen jelesen van kövezve, kivált a piaczokon 's az egész felső újvárosban. 1806ban a Franciaák által elfoglaltatván, az ujan öszveállított vesztfáli királyság fővárosává tetettt. A Belle vue utsza, a felső újvárosban, mellyen egy kis választó fejedelmi kastély is áll, tán a legszebb kilátással bír egész Németországban. Megjegyzésre méltó végre azon viszhang is, melly a tökéletes 8 szegyet formáló királypia zon hallható, 's a hangokat hétszeresen riadja vissza. Sz. E.

КАСТОК, a népek kastokra, azaz bizonyos, rang és életnem által egymástól elkülönözött osztályokra, felosztása, már hajdan az Egyiptombelieknel is szokásban volt, 's úgy rémlik előttünk, mint a gyermekségéből kivetkező emberiségnek egyik igen tökéletlen szerkeztetése. Illyes kastok mai nap az Indusoknál lehetők fel, hol a népsegnek 4 főosztálya van, u. m. Braminok, (egyháziai) katonák, kereskedők és Suterék (mesteremberek és parasztok). — Ezen osztályok közt a két közép osztálybeliek már meglehetősen közelednek egymáshoz, de a Braminok és Suterék 's kivált a minden kastok sepreje, a Hallachorák, közti különbség olly nagy, hogy a Braminok magok megfertéztetése nélkül ezeknek nem is nyulhatnak, ezeket szabadon megülhetik, 's ezeknek nem is szabad amazokra nézniük.

KATALIN (Medici), II Henrik Franciaország királyjának felesége, szül. Florenzben 1519, egyetlenegy leánya Medici Lőrincz urbínoi herczegnek, és VII Kelemen pápa unoka huga. I Ferencz csak azért engedé meg őt második fijának hitvesül adatni, mert nem hitte, hogy az a thronusra jutand, 's mivel nagy summa pénzre volt szüksége, mellyet Lorenzo szerze meg neki. Az öszvekelés 1533 Marselleben innepeltetett. Katalin szintolly szép mint eszes, Florenzben kimívelé művészeti izlését, de egyszersmind beszivá alapjait az akkor uralkodott olasz politicának, melly mindig cselszövények, fortélyok 's hűségtelenséghez folyamodék, 's nagy és hatalmas országhoz legkevesbé illett. Katalin dicsszomja határtalan volt. Franciaországot 's gyermekeit feláldozá uralkodni vágyásának; de soha sem volt állandó czélja, és semmi mély planumot nem lehet felőle feltenni. Azon helyeztet, mellyben a francia udvarhoz érkeztekor volt, alkalmat ada neki, a tettetés mesterségét mind inkább gyakorolni. Etampes herczegüének, a király kedvesének, 's de Poitiers

Dianának, tulajdon férje ágyasának, egyiránt hízeltedék. Közönösségéből azt kelle vala gondolni, hogy ő a' foglalatosságok nyugtalanságaitól irtózik: de midőn II Henrik halála őt 1559 önakaratja urává tette, gyermekeit gyönyörök örvényébe dönté, részint hogy elerőtlenítse őket a' fesletet élet által, részint hogy a' vele született pazérlási hajlandóságot kiélegítse; 's ezen feslettségek közepette vérfelenetek határozottak el, mellyeknek emlékezete borzadást gerjeszt. Tekintete, öregebb sija II Ferencz uralkodása alatt korlátolva volt, minthogy ezen fejedelem, a' szerencsétlen Stuart Máriával volt öszveköttetésénél fogva egészen a' Guisekhez szita. Féltékeny lévén olly hatalomra, mellyet nem ő gyakorla, arra határozá magát Katalin, hogy a' protestánsoknak kedvezzen. De csak hamar zavarba érte magát helyzetve, a' Hugennották sejeinek nagyravágyása által, midőn II Ferencz halála, IX Károly törvényes koráig a' kormányt az ő kezébe adá. Hahozva a' Guisek közt, kik a' catholicusok fejei lévének, 's Condé és Coligny között, kik a' protestánsok segédelmével hatalmat 's tekintetet szerzének magoknak, szüntelen fortélyoskodásokkal vala kénytelen élni, mellyek neki nem szerezhetének olly nagy hatalmat, millyent nyilt viselete által nyerhete vala. Minden pártoktól megulatva, de ezen vigasztaltatva, ha csak őket megosalhatá, fegyverhez nyulva alkudozás végett, és sohasem alkuozva uj polgári háboru előkészítése nélkül, IX Károlyt, midőn törvényes kora lön, olly zavarba helyezé, hogy vagy a' királyi tekintetet egy hatalmas felekezetnek alá rendelni, vagy jobbágyinak egy részét leaprítatni lenne kényte' en, a' pártoskodás megbuktatása bizonytalan reményjében. A' Bertalanéj vérferdője az ő munkája vala; ő készíté a' királyt tettetésre, melly annak characterétől egészen idegen volt; 's valahányszor a' király olly függéstől, mellyen elpirult, meg akara menekedni: félelem és féltékenység által, mellyet Károly testvére Henrik iránt szinlelt kedvezéssel gerjeszte fel, meg tudá őt gátolni szándéka kivitelében. IX Károly halála után ujra ő vevé által a' kormányt, III Henrik, akkor lengyel király, visszajöttéig. Ő készíté ezen uralkodás szerencsétlenségeit, az azt megelőző 's nagyobb részint tőle okozott esetek 's fortélyok által, mellyekkel szüntelen foglalatoskodék. A' Guisek megületésében (Oct. 23. 1588) nem vett részt. Midőn Bloisban Jan. 5. 1589 meghalt, Franciaország olly nagy zavarban volt, hogy halála alig vetetett észre. A' vallási villongások iránt tulajdonképen közönös volt, nem tudván azoknak következéseit felfogni. Az élet nem volt előtte olly becses, hogy azt önszeretetéért kozzkára ne tette volna. Követőjit szintolly mesterséggel tudá egyesíteni, mint elleneit meghasonlítani; egész örültségig pazérló lévén, lehetetlennek találá költségeit korlátolni. Magaviselete nagy befolyással volt azon kor romlott erkölceire. Egyébiránt bizonyos kellemességgel birt maga tartásában, 's élénk hajlandósággal a' tudományok 's művészeket iránt. Drága kéziratoskat hozata Görög és Olaszországból, a' Tuileriákat és a' Hótel de Soissons-t építetté, mellynek helyén utóbb a' Halle - aux - blés emeltetett. Parancsára a' tartományokban is több kastélyok építettettek, kitünők szép arányaik által olly időben, midőn Franciaországnak nem volt megfogása az építési okfökről. Két leánya volt: Ersébet, spanyolországi II Filiep hitvese, és MARGIT, a' valoisai (I. e.), navarrai 's utóbb IV Henrik nője.

KATALIN (I.), orosz császárné. Ezen nevezetes asszonynak korábbi története bizonytalan. Némelylek szerint egy lithvanai Sámuel nevű catholicus paraszt leánya volt; mert nemzetségi neve (milly eset ott számos) nem volt. Beszélük, hogy 1686 született, Márthának neveztetett, 's szegény szüléitől Roopba, a' rigai kerületben egy Daut nevű lutheranus pap szolgálatjába adatott, hol észrevétlen a'

protestantismus tanításait felvette; 'shogy azután Marienburgba, a' wendeni kerület kis városkájába, Glück préposthoz jött, ki őt a' Lutherána vallásra 's kézi munkákra taníttatta. Itt vevé hitvesül Márthát egy svéd dragonyos. De néhány nap mulva háboruba kelle mennie, ezután pedig kevéssel bevették az Oroszok Marienbnrg várát. Mártha, mint fogoly, 's heremetjeff parancsnok kezei közé juta, ki őt Menzikoffnak áltengede. Ennél látá meg őt nagy Péter, 's magához vevé. Itt áltment a' görög hitre, 's Katalin Alexiewna nevet vön fel. 1708 és 1709 szülé a' császárnak Anna 's Ersébet hercegnéket, kik közül az első, mint Holstein hercegné, III Péter anyja, a' második pedig orosz császárné lön. Mint szérétoje, 's 1713 oltá hitvese Péternek, 1718 kineveztetett 's Moskauban megkoronáztatott császárné, még 5 gyermekét szülé K., de a' mellyek korán elhaltak. Anna és Ersébet hercegnék törvényessége, törvényesen elhatározott. Katalin a' császár szívét tetszősége, állandósága, mellyel mindent kivitt, 's főképen esze által tudá lebilincselni. Midőn Péter 1711 seregével a' Pruth vizenél végképen elveszettnek lenni látzott, próbát tön Katalin, Ostermannal és Schaffiroffal együtt, a' nagy vezért megnyerni; midőn ez neki a' vezér megbizottjának megvesztegetése által sikerült, felfedezé a' dolgot a' császárnak, ki mindent helybenhagyott. Péter még arra is méltónak tartá, hogy az uralkodásban követője legyen. De 1724 utolsó hónapjaiban a' császár teljes meglegedetlenségét kelle éreznie. Mons kamarás, kivel Péter együtt talála, lefejeztetett, olly ürügy alatt, hogy ő magát Oroszország ellenségeitől meg hagyá vesztegettetni, 's a' császárnének az elvesztésüél jelen kellett lennie. De ez csak anecdotá, 's Mons esete homályos maradt. Menzikoff, ki hozzá mindig nagy ragaszkodást mutatott, már jóval előbb kiesék a' kegyelemből. Pétert többször lépék meg testi fájdalmak, mellyeket a' meglegedetlenség rettentő kifakadásai szakasztottak félbe. Illy körülmények Katalin állapotját irtoztatóvá tevék, 's a' jövendőre gondolkozása annál szomorúbb volt, minthogy a' császár némelly ejtett szavainál fogva, a' thron öröklésben reá nézve káros változtatást várhata. Hogy ezen bal esetet megelőzze, Menzikoffra vala szüksége, 's Jaguschinskinak, a' császár akkori megbizottjának eszessége által, kit ő meg tudá nyerni, sikerült a' császárt Menzikoffal megbékéltetni. Már most mind ketten, Katalin és a' kedvencz, munkálódtak a' császárné sorsát minden módon megerősíteni, midőn Jan. 28. 1725 nagy Péter meghalt. Katalin, Menzikoff és Jaguschinski szükségesnek tarták, Péter halálát mind addig titokban tartani, mig nem ezélirányos rendelések által az országlás felváltását a' császárné személyjében, megerősíték. Theophanes, pleskowi érsek, a' nép és seregek előtt megesküdött, hogy Péter halálos ágyában azt nyilatkoztatá ki előtte, hogy egyedül Katalin méltó őt az uralkodásban követni. Erre császárnének 's minden Oroszok egyedül uralkodónéjának kiáltaték ki, 's újra leteteté iránta a' hűség esküje. A' cabinet eleinte I Péter plánjai szerint folytató munkálatait, 's Menzikoff vezetése alatt, a' status igazgatása meglehető ügyességgel vitetett. De még is nem sokára észrevetett a' kedvenczek káros befolyása, 's nagy hibák csusztak be a' kormányzásba. Katalin hirtelen halt meg Maj. 17, 1727, 42-ik évében.

KATALIN (II.), orosz császárné, az Oroszbirodalom második alkotója, szül. Stettinben April. 25, 1729, hol atyja Keresztély Ágoston, anhalt-zerbsti fejedelem és porosz főtabornok, kormányzó volt; előbb 'Sofia Augustának hivaték. Ersébet császárné választá őt, II Fridrik javalására, hitvesül testvére fíjának Péternek, kit követőjének rendelt. Az ifju fejedelemné anyjától Oroszországba vitetett, hol a' görög vallásra álttérvén, a' császárnétól számára ren-

delt Katalin Alexiewna nevet vevé fel. Sept. 1. 1745 ment végbe az öszvekelés. De ezen házasság nem volt szerencsés. Katalin lelkének felsőbb kimivelésében találá gyönyörűségét, 's caractere asszonyoknál ritka fellengősséget 's erősséget nyere. Tüzes természete mindazáltal és férje rozsz bánása nagy tévedésekre ragadák, mellyek az ő egész politicaí életére legnagyobb befolyással voltak. Férje barátai közt Soltikoff gróf tünteté ki magát esze 's személyes kellemessége által. Ez magára voná Katalin figyelmét, 's bizodalmas viszony támadt köztük. Midőn pedig Soltikoff iránt, a' ki követségekkel bizaték meg, közönös kezdé lenni, egy kellemes 's jeles mivelt-ségű ifju Lengyel, a' szerencséje 's szerencsétlenségéről híres Poniatowski Szaniszló Auguszt nyeré meg a' nagy fejedelemmé hajlandóságát. Egyetértések nem maradt homályban a' császárné előtt, de ugy látszék, hogy az által nem ellenezteték; sőt épen az ő ajánlására nevezé ki Poniatowszkit III Auguszt Petervárába követnek. Ennek viszonya a' nagy fejedelemméhez aggodalmat gerjeszte Parisban. Franciaország akkor Angliával háboruskodván, Ausztriával titkos szövetséget kötö, 's Oroszországot is belé voná. Poniatowski Anglia forró barátjának esmertetett; attól tartottak tehát, hogy ő a' nagy fejedelemmé által Franciaország kúrára munkálhatna Ersébetnél, 's XV Lajos használa befolyását a' lengyel királynál, hogy Poniatowszkit visszahívassa. 1761 meghalt Ersébet 's III Péter lépe a' thronusra. E' történet nevelé a' két házás társ között a' meghasonlást; Péter igen fesletten éle, 's olly bizodalmasan egy udvari kisasszonnyal Woronzoff (l. e.) Ersébettel, hogy azt hívék, hitvesétől elváland, és kedvesével kelend öszve. Katalinnak tehát tulajdon bátorságát sőt életét is kellett félténie. Péter a' burkus hadi fenyték vak szeretése 's némelly characteri hibáji és politicaíja által alattvalóji előtt napról napra gyűlöletesebbé lön. Ennél fogva Rasmusowski gróf 's hetmann, Panin gróf, Daschkoff herczegné 's egy ifju gárdatiszt, Orloff Gergely, ki Poniatowski elmenté után Katalin kegyét lebilincselé, öszveesküvést forralának a' császár ellen, mellyhez minden megelégedetlenek, 's a' változás által nyerni reménylők, hozzá álltak. Panin azonban és a' nagyobb rész csak a' gyermek nagy fejedelem javára törekedtek, őt a' thronusra emelni, 's a' császárnét mint gyámnyát egy birodalmi tanácsal igazgatóvá nevezni szándékozván. De ezt az ORLOFFOK (l. e.) megváltoztaták. A' gárda, mellyhez a' császárné Peterhofból Jul. 9. 1762 korán reggel ment ki, legelső hódolt neki mint uralkodónának, 's Orloff Alexei reá bírá Teplowot (ki utóbb senator lön), hogy a' kasani templomban, az öszveesküdektől a' nagy fejedelem részére készített hirdetés helyett mást, Katalin thronusra emeltetését hirdetőt, olvasson fel. III Péter néhány nap mulva a' tömlöczben halt meg. A' mit Katalinnak ezen esetre volt befolyásáról beszélnek, alaptalan. Az ifju, hirszonjuzó, férjét nem becsülö, tőle elmellözött fejedelemmé csak szenvedőleg viselé itt magát, a' körülményeknek, a' részére igen kedvczöknek engede, 's utóbb megnyugodék, nem lehetvén a' dolgot megváltoztatni. A' nép kedvét meg tudá nyerni, hízkelvén húságának; nagy tiszteletet mutatá a' vallás iránt, pompásan koronázatá meg magát Moskauban; a' kézmivi szorgalom 's földmivelés előmozdításával, 's tengeri hatalom alkotásával foglalatoskodék; számos rendelkezést bocsátá ki az igazságszolgáltatásra nézve, 's Oroszország belső kormányzásában, valamint külső viszonyainak elegyengetésében is igen munkás volt. Thronusra lépte után egy év mulva kinszerité a' Kurlandiakat új herczegjek, saxoniai Károly, letételére, és a' nemességétől gyűlölt Biron visszahívására. III Auguszt lengyel király halála után kivitte, hogy Poniatowski Szaniszló Varsóban megkoronáztatott. De míg a' Lengyelekre ezen királyt reá tolá, tulaj-

dön birodalmában nevedék a' békételenek száma, 's Moskau 's Pétervárában több öszveesküvések koholtattak ellene. Az ifju Iwan éleszté az öszveesküdtek reményét, 's csak hirtelen halála Schlüsselburg erősségében döntheté el a' békételenek terveit. Azolta 's császárné udvara csak néhány eselszövények által nyugtalanítaték, mellyekben a' deliség a' politicával öszveelegyedett, nem egyéb czélból, hanem hogy egyik kedvencz a' másik által elnyomassék. Katalin mindazáltal a' gyönyörüségek 's vigadozás közepette, a' törvényhozás megjobbításával foglalatoskodott. Követek gyűlének öszve minden tartományokból Moskauban; a' császárné maga tevé fel azon rendszabásokat, mellyekhez magokat tartásák, 's ezek az első ülésben felolvastattak. Illy különböző nemzetek mindazáltal se meg nem értheték egymást, se nem vettethettek egyforma törvények alá. Az első ülésekben a' parasztok felszabadítása jött szóba. Ezen egyetlen javalat véres revolütiora adhatta jelt. Katalin, ki a' tanácskozásokon jelen volt, a' gyűlést, melly őt haza anyjának nevezé, nem hívá többé öszve; ez tehát utóbb tagjainak eltávozása 's kihalása által magától eloszlék. Ezen időben Franciaország egy pártot formált Lengyelországban Oroszország ellen; de illy próbatételek csak arra szolgáltak, hogy Katalin terveit siettesék. Hasonló következésé volt azon háborúnak, mellyre a' Porta indítatott. A' Törökök megverettek. Az orosz hajózászló győzelmesen lobogott a' görög tengeréken; 's Newa partjain azon romános szándékot gondolák ki, hogy Athené és Spárta köztársaságokat újra életre hívják 's így a' török portának ellenébe állítsák. De mivel Katalin, az austriai seregek Lengyelországba nyomulása által indittatván, birodalma határait itt nagyobbítani elhatározá, és erre nézve a' bécsi 's berlini udvarokkal 1772 olly osztályi egyezséget kötött, melly által Lengyelországban a' polocz és mohilowi kormányásokat megnyeré, valamint a' kizáró befolyást is Lengyelországra, a' lengyel szerkezet átvállalt biztosítása által; mind ezeknél fogva a' portával Kainardschiban 1774 kötött békeségben minden foglalásokat visszaada, Asow, Taganrog és Kinburnon kívül; csupán a' szabad hajózást a' fekete tengeren 's Krim függetlenségét tartá fen. Ezen látszólag függetlenség által a' Krim valóban függővé lett Katalintól. A' millyen hasznos volt ezen béke, szintolly alkalmas időben is köttetett Oroszország részére. Mert a' háboru harmadik esztendejében pusztította a' pestis Moskaut 's több városokat, 's csaknem azon időben zendité fel Pugatscheff, egy kalandozó, ki III Péter nevével vév fel, keleti Oroszország tartományjait. Akkor Potemkinnek volt hátartalan befolyása a' császárnéra. Ő fejezé be 1784 Krim meghódítását, melly ismét visszanyeré Tauria régi nevét, 's Oroszország határait a' Kaukazuig terjeszté. Katalin erre beutazá a' Pugatschefftól felzendített tartományokat, a' Wolgán hajózott 's később a' Borysthenesen, miben annyival nagyobb gyönyörüsége volt, mivel nem veszély nélkül történt. Tauriát is kíváná megismereni. Potemkin ezen utazásból 1787 hosszú diadaljárást csinált. Csaknem ezer órányi hosszu uton nem leheté egyebet látni, mint innepeket, színjátéki felczifrázásokat, személynvesztést és varázslatokat. Pusztá mezők közepén paloták emelkedtek, egy napi lakásra; faluk 's városok alapítottak olly pusztákon, hol csak elébb Tatárok legeltették csordájikat; mindenütt számos népség jelent meg, a' szerencsének 's jóllétnek képét viselve; mindenütt táncz 's ének volt; száz különböző nemzetek hódoltak asszonyoknak. Katalin a' távolban városokat 's falukat látá, de a' mellyeknek csak külső falaik voltak meg; közeliben sok embert látá, kik éjjel tovább rendeltettek, hogy következő napon ugyan azon látványt szerezzék neki. Két fejedelem látogatá meg utazásában, a' lengyel király Staniszló August, és II József. Az utóbbi megújítá már előbb Pétervárában

adott ígéretet, hogy a császárnét tervei kivételében a Törökök ellen segíteni. Mintegy azon időben egyesült Burkusország és Anglia, a Portát és Svédországot háborúra gerjeszténi Oroszország ellen. A Törökök ekkor sem voltak szerencsésebbek, mint az előtt, s talán Európából egészen kihajtottak volna, ha Katalin más statusok közbenjárása által nem gátolatik. A béke 1792 Jassyban íratott alá. Katalin megtartá Oczakowot és az egész Bug és Dniester közti tartományt. Mig Oroszország a Törökökkel bajlódék, III Gusztáv is elkezdé a háboruskodást, és egy pillanatig Pétervárat fenyegeté; 2 esztendeig változó szerencsével folytatott háboru után 1790 Werelaeben béke kötöttet, mely a két status határait nem változtató meg. Így tehát minden Oroszország ellen indított háboruk arra szolgáltak, hogy politikai tekintetét nagyobbítsák. Katalin befolyása Lengyelországra határtalan hatalomhoz hasonlita. Midőn a köztársaság magának 1791 más szerkeztetést akara adni, ő az ellenpártot segíté, Burkusországot maga részére voná, Lengyelországot csapatjaival megraká, s a berlini kabinettel 1790 új osztály-egyezséget kötö (L. LENGYELORSZÁG). Azon zendülés, mely 1794 Lengyelországban kiüte, ezen szerencsétlen országot nem szabadíthatá meg, mely Prága rohanással bevételé s több tartományok elpusztítása után egészen elosztatott. Kurland is Oroszországgal egyesitetett. Az utolsó kurlandi herczeg nyugalompénzt kapott, s az utolsó lengyel király a magáét Pétervárában költé el. Ezen történetek alatt Katalin a franczia háboruban nem vehete részt, noha a franczia köztársasággal minden öszveköttetést félbeszakasztá, a kiköltözöttéket bőven segíté, s Angliával Franciaország ellen szövetséget kötö. Persia ellen is kezdé háborut, s némely történetírók állítása szerint számdéka volt, az Angolok hatalmát Bengalában lerontani, midőn 1792 Nov. 9 szélütésben meghalt. II Katalin szintannyira gyaláztatott mint magasztaltott. Nemének minden gyengesége mellett, nem ritkán állhatatosságot s nagy uralkodó characterét mutatá. Két indulat uralkodék rajta haláláig: a szerelem s a hírvágy. Mindig volt szeretője, ki az által, hogy rendkívül előmozditatott s nagy ajándékokat kapott, csaknem nyilvánosan megesmertetett. Azonban az illendőséget s méltóságát sohasem sérté meg. Mint uralkodóné igen munkás volt. Együtt dolgoza ministereivel, Voltairenek philosophusi levelet irt, s aláírá a parancsot, a Törökök megtámadása, vagy Lengyelország elfoglalására. Jeles íróknak hízelték, s kivált a Francziákat becülé. Parisban Grimm volt tudományos agense. Voltairet többször hívá magához; d' Alembertnek javalá, hogy Encyclopaediaját Pétervárában végezze, s a nagy fejedelem nevelését vállalja el. Diderot az ő kívánságára meglátogatá, s vele igen bizodalmasan mulata. Valóban elére, mit ő kívána; Europa tudosai a legnagyobb uralkodók közé számlálák, s részint meg is érdemlé a nyert dicséreteket. A kereskedést kegyelé, a törvényhozást megjavítá, városokat, csatornákat, kórházokat, nevelőintézeteket alapítá. Pallas s mások az ő költségén utaztak. A visszaéléseket a statusigazgatásban, törvényfolyamatban, adó beszédésében el akará törteni, de csak bele kezdé, a nélkül hogy végezné. A pallérozodás csekély előmenetelt tett; mert kívánsága, a népet felvilágosítani, elenyészett, midőn azt híné, hogy a franczia revolutiot a nép felvilágosodása okozta. Törvényhozás, gyarmatok, tanító intézetek, műházak, kórházak, csatornák, városok, erősségek: mind ezek elkezdettek, de sokat, mielőtt elkészült volna, félben kelle hagyni, a gyakori pénz hiány miatt. Ezen eszes asszony több csekélységet, mint leveleket s más irásokat is hagyá hátra franczia és orosz nyelven. II Katalin képszobrát fejez márványból, testi nagyságában, ülve, prof. Göthe Stockholmban 1825 fejezé be. Az orosz udvari életet II Katalin alatt

Krapomisky napló könyvéből lehet megismerni (Petersburg 1826). Krapomisky 10 évig titkos titoknokka volt. Életrásai közt jelesebbek Tooktól „*Life of Katharina II*“ (3 köt.) és Casteratól „*Hist. de Cathérine II*“ (3 köt.).

KATALIN (Pawlowna), württembergi királyné, oroszországi nagy fejedelem asszony, szül. Maj. 21. 1788, Sándor császár huga, és Holstein-Oldenburg György hercegnek özvegye, a' kivel, hogy Napoleon házassági ajánlását kikerülje, 1809 kelt öszve, de ez Dec. 27. 1812 Oroszországban meghalt. Két 1810 és 1812 született fija él. Egyiránt kitünő volt testi szépsége és nagy lelke 's csaknem férjfiu megfontolása 's elszántsága által; 's a' legforróbb szeretettel ragaszkodott Sándor testvérjéhez, kinek 1812 oltá a' német és franciaországi táborozásokban, Londonban, Bécsben gyakran volt társnéja, 's bizonyára nagy befolyással bírt többekre annak rendelkezései közül. Mint mondják, főkép ő intézé el 1814 az orániai herceg öszvekelését az ő és Sándor hugával. A' württembergi koronaherceg Vilmos már 1813 megismerkedett vele Németországban, 's 1814 Parisban ismét látá. Kívánatai beteljesedtek; öszvekelte vele Péterváran Jan. 24. 1816, 's vele együtt, atya halála után Oct. 1816 a' württembergi királyi székre üle. Mint ország anyja, az 1816-ki szük esztendőben igen jótévének mutatkozott. Az egész országban elterjedt asszonyi 's mezeigazdasági egyesületeket alapítá; a' népnevelésre igyekezett munkálni, 's szegényeket- gyermekeket- foglaltataskadtató és mivelő példa-intézetet állíta fel; a' pallérozottabb ranguk számára leányiskolát, az angol saving banks példányára, az alsó néposztály számára gazdálkodó pénztárokat. Átaljában beleavatkozék, gyakran önkényesen is, a' status kis belső gazdaságába, a' miben főképen Anglia szerkezetét iparkodott követni. A' szépművészetek iránt kevés érzést mutata. Meghalt Jan. 9. 1819 's férjének két leányt hagyott.

KATALIN (Brandenburgi), Betlen Gábor erdélyi fejedelem második házastársa, férje kívánsága szerint még annak éltében 1626 jövendő fejedelemasszonyá választatott (I. BETLEN GÁBOR), annak holta után pedig 1630 Jan. 15 általvette az országlast, de ugy, hogy egy kormánytanács adatnék melléje, Betlen István, Gábor testvér öccse, előlülése alatt, melly tanácsnak megegyeztéhez vala ő több országlat nemü dolgokban kötve. De midőn olly gyanuba esett volua, hogy CsÁKI Istvánnal (I. e.), a' ki neki még Betlen Gábor éltében kedvelt szeretője vala, házasságra lépni, a' közönséges romai hitre térni, férjét fejedelmi méltóságra emelni 's Erdélyt II Ferdinand felsősége alá vinni szándékozik: elidegenedett tőle az erdélyi rendek többsége, 's rábirta, hogy lemondana a' fejedelemségről még ugyan abban az esztendőben. Lemondása után I Rákóczi Györgyöt segítette ő pártja 's pénze által Betlen István ellen a' fejedelemségre; de az új fejedelemtől csak hamar kénytelenített Erdélyből eltávozni, 's Tokajba vonulni. Betlen Gábor három uradalmat, Fogarast, Munkácsot és Tokajt, és nagy summa pénzt, 50 ezer aranyat, 50 ezer tallért, és 50 ezer forintot egyéb pénzemekben, hagyott vala neki; de Fogarast és Munkácsot elvette tőle Rákóczi György; pénzt igen megfogyasztotta Csáki István iránti adékonyága; 's egyedül a' tokaji uradalom jövedelmére szorulva, nem élhetett ott méltóságához képest. Elhagyta tehát még 1731 Tokajt; Szombathelyen Sennyei püspöktől felvetette magát a' közönséges romai szentegyház kebelébe; visszatért honjába; 's 1640 házasságra lépett Károly Ferencz szász herczeggel, minekutána pénzen eladta magyarföldi birtokát.

KATONA István, Pápa mezővárosában Veszprémmegyében született. Az akkorban virágzó nagyszombati egyetemben végezvén tanulmányait, a' Jesuita rendbe lépett, 's későbbben a' most említett

főiskolákban a' sz. írási ékesszólás és történetírás tanítója lön. Nevét leginkább történírási munkái halhatatlanníták, melyek közt nevezetesebbek ezek: 1) „*Synopsis chronologica Historiarum ad sublevandam memoriam Historiophilorum concinnata.*“ (Nagy - Szombat 1771, 2 rész). 2) „*Historia critica primorum Hungariae ducum, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum*“ (Pesten, 1778). 3) „*Historia critica regum Hungariae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum*“ (19 köt. Pesten és Kolosvárt 1779 — 1797). 4) „*Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum et Illyricarum.*“ (Budán, 1796 — 98, 3 köt.). Irt egyházi értekezéseket is latin és magyar nyelven. Magyarul ezek vannak tőle kinyomtatva: „*Sz. István, Magyarok első királya dicsérete*“ (Bécsben, 1788); és „*A magyar szent koronáról Doct. Décsi Sámuelről írt Historiának megrostálása*“ (Budán, 1793).

KATONAI ALKOTMÁNY alatt értjük a' status erejének összeszerkeztetését három főtekintetben, u. m. 1) a' katonai erő irányát a' status erejéhez, 2) annak kipótlását 3) a' hadi eszközök közönséges formáját, p. o. katonai fenyítéket 'sat. — Hogy a' Francziák 1792 óta seregesen felkeltek, utóbb pedig őszveirás útján nagy számú sereget állítottak lábra megtámadójik ellen, ez által más statusok is kénytelenek voltak nevelni hadi erejüket. Ebből az következett, hogy a' katonai és status - erő közt való irány többnyire mindenütt felbomlott, 's így a' statusoknak több terhet kellett magokra vállalni, sem hogy azt hosszabb ideig megbirhatnák. Ez az oka, hogy egy idő óta mindenfelé arról van szó, hogy a' statusok közegyetértéssel a' katonaság számát alább szállítsák, 's a' hadi erőt ismét a' status erejével illendő irányba hozzák. Ezen célra szolgál a' honvéd intézet felállításása, melly kevesebb költségbe kerül, 's egyszersmind arra is alkalmas, hogy, ha a' szükség kívánja, hadierejét a' status hamar nevelhesse, és kifejthesse a' maga fentartására megkívántató oltalom-erőt. 'S valóban tapasztaljuk, hogy ez intézet hasznos voltát nem csak átlátták már az európai statusok, hanem azt belső organismusokba fel is vették. Minden esetben a' hadi erő felállításában főczélnak kell lenni, hogy annak iránya a' status őszveséges erejének megfelelően, 's a' kisebb czélnak a' nagyobb fel ne áldoztassék. A' katonai alkotmány módosítása különbefe utakon eshetik meg, a' mint valamely status belső és külső viszonyai azokat szükségessékké teszik. Azok, kik a' közönséges katonai köteleztetést, a' conscriptiót ajánlják, 's a' Romaiak és Görögök példájára utalnak, nem gondolják meg, hogy ott rabszolgák (Heloták, Selavok) vitték a' házi köteleességeket végbe, 's hogy ezek olly nagy függésben éltek, hogy mikor a' házi gazdák vagy szabad polgárok katonáskodtak is a' távol földön, oda haza még is jól folytak a' házi dolgok az asszonyok felügyázása alatt. Más állapotban élünk mi most! 's már magában az az állítás, hogy minden ember katonának van születve, nem feltételeetlenül igaz. Mert egy ember sem születik katonának, hanem statuspolgárnak, 's nem azért élünk társaságban, hogy katonáskodjunk, hanem azért katonáskodunk, hogy a' statusi élet főczélját, a' külső és belső bátorságot, az által is előmozdítsuk. Általján fogva még mindenütt sok javítani való van a' katonai alkotmányokban, 's már sokat nyert a' status az által, ha azt a' status főczéljával és a' nép culturájával illendő őszvehangzásba hozta. Az őszveszerkeztetés külső formájában, a' hadi fenyítékben 'sat. arra kell tekinteni, hogy azok a' nemzet characterével őszve ne ütközzenek. Az orosz katonaságnak más fenyíték kell, mint a' burkusországinak, és a' Francziáknak. A' polgári kormány iránt való engedelmisség, és fejedelem szeretete, becsületézés, 's a' katonai érdemnek minden tekintet nélkül való megjutalmazása a'

főbb sarkpontok, mellyek körül kell a katonai alkotmányoknak forognia, hogy tyrannismussá ne váljon, 's igába ne szorítsa a világot.

KATONAI GAZDASÁG alapja a katonai alkotmánynak. 's azt eszközli, hogy a kész katonai erő célirányosan fen is állhasson. Két részre oszlik a katonai gazdaság, egyik a katonai erő öszveszedését, másik annak lentartását tárgyalja. Az első részhez tartoznak: az ujonczszedés, lőszedés, ruházás, hajók és várak építése 's a t. A második részbe tartoznak: az eltartás, zsoldfizetés, beszállítás, kiigazítások, sebesekek és más betegek kórházai 's a t. Az első részben kevesebbek a meggyőzendő akadályok, csak hogy a megkívánható költségeket öszveszerze előbb a status, mert a szállítók és más vállalkozók beszereznek mindent. Az ujonczszedés is könnyű, kivált ott, hol a conscriptio be van véve. Sokkal több nehézségekkel van a második rész egybekötve, hogy éppen a munkálat idején meg ne akadjon a hadi erő. Megváltozván a hadfolytatás módja, a katonai gazdaságnak ez az ága is sok változásokon ment keresztül; de úgy látszik még is, hogy hadakozás idejében mindenkor csak két fő rendszert követtek leginkább, u. m. az erőszakos szerzés (Requisitio) és élelemtárállítás (magazinum) rendszerét. A' első abban áll, hogy a katonaság tartására szükséges dolgokat azon helyeken csikarják ki, hol a katonaság fekszik. Hajdanta is követtek ugyan ezt a módot, de újabban a Francziák hozták tökéletességre. Nagyon könnyű módnak tartván ök a csikarást, a háboru terveinek kivételében is hamarabb boldogulhattak. De a' mellett, hogy még is sokszor megcsalja ez a mód a sereget (mert nem mindig kaphatni meg mindenütt a szükségeset) sok igazságtalansággal is van egybekötve, ugy hogy sokszor prédálásra fajul el. V. Károly császár látván olaszországi hadakozásában, mellyet a' pápa ellen folytatott, a' requisitio rosz oldalait, 1546 Regensburgban élelemtárolatokat állított fel, azokra felügyelőket (Proviandmeister) nevezett, 's így folytatta később háborujit. Ez az élelemtári rendszer idővel mind inkább megjavított, 's a kapitányok a magok századjaikat ezekből tartották, mi a föld népének nagy könnyebbségére szolgált. De stratégiai szempontból nagy akadályokkal van ez a mód is egybekötve; mert az egész hadtest élelem és hadtáraihoz van kapcsolva, nem mozoghat könnyen és szabadon, sok poggyász kíséri a táborn, 's ha a' társzekerek ellenség kezére jutnak, zavarba jó a hadi test. A két rendszerből tehát egy újat fejtettek ki, u. m. a csikarás mellett járó kelő tárolatokat is hordoznak, de csak kisebb kiterjedésűeket, a sereggel, hogy a' hol nincs mit csikarni, azokból készen kaphassa a sereg élelmét. Németországban tovább tartott a csikarás rendszere; de már Spanyol és Muszkaországokban azzal sokáig nem boldogulhattak a Francziák. Ajánlható könyvek ebben a tekintetben: Cankrintól: „Über Militärökonomie in Frieden und Krieg, und ihr Wechselverhältnisz zu den Operationen“ (Petersburg 1820. 3 kötet.) Ribbentropól: „Archiv für die Verwaltung des Haushalts bei den europäischen Heeren“ (Berlin 1818—1819). Az austriai hadsereg gazdaságára tartozó rendelkezéseket és törvényeket öszveszedték, és a tárgyak ágai szerint környüállásos magyarázatokkal előadták Bundschuh és Hübler tanácsosok. Nevezetesen az utolsónak több kötetekre terjednek gyűjteményei, mellyek a katonai test igazgatását általánosan is érdeklék. Kállay.

KATONAI IRÓK. A' francia revolutio ideje oltá a katonai tudományokban is nagyobb élet terjedt el; mert megváltozván a gondolkodás módja, annak mind a hadi mesterségekre, mind a tisztek kifermálására nagy befolyása lett, mellynek következtében szaporodván a tudományos fejelek száma a katonai rendben, nagyobb kiterjedést nyert a katonai literatura.

Itt csak a' nevezetesebb írók lesznek röviden megemlítve, kik az újabb időben a' katonai tudományok egyik másik ágában jelesbben irtak. 1. A' Tacticában: Rouvroy szászországi ezredes irt a' pattantyus gyakorlatokról; Plümike burkus őrnagy irt ugyan e' tárgyról, különösen szemmel tartva a' burkus pattantyusságot. Hasonlóképen burkus őrnagy Deckernek „*Lehrbuch der gesamten Artillerie-Wissenschaft*“ és a' württembergi pattantyus őrnagy Breithauptnak „*Technisches Handbuch*“ czimű könyveinagy meglelégedéssel fogadtattak. Ugyan csak a' pattantyus tudományban jeles írók: Hoyer vezérőrnagy a' burkus hadseregnél; Rödlich, Benzenberg, ki Hutton újabb lövöldözési próbatételeire legelőször tette figyelmetessé Németországot. A' minázásról vagy földalatti harczról tanuságos könyvet adott ki Hauser, austriai ingenieur kapitány. 2) A' sereg tanításában: gróf Bismark tábornok különös dicsérettel irt a' lovasság használásáról, és annak gyakorlása módjáról. Őrnagy Decker, kapitány Xylander, Hügel, Krohn, ezerekes Reichlin von Meldegg, és Valentin porosz parancsnok, legtöbbet és legjobban irtak ezen ágában a' katonai tudományoknak. 3) A' felsőbb taticában köz dicséretet nyert mindenütt Károly austriai főherczeg esmeretes munkája: *Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darstellung der Feldzüge von 1796, und durch die Feldzüge von 1799.* — Ez után lehet tenni Valentinnek értekezését „*Über den Krieg in Beziehung auf grozse Operationen*“ (1821—1824.) Nevezetes írók ugyan ebben az ágban: Jomini, Bülow, Roguati, Theobald. 4) A' földrajz tudományban: Hahnzog, Lloids, Lehmann, Decker's Müffling. 5) A' vár erősítésben: Aster, Carnot, Douglas, Hoyer, Seydel, Bousmard, Xylander, Eickemeyer, Dufour. 6. A' hadtörténetekben: Plotho, Seydlitz, Jomini, Müffling, Vaudancourt, Blesson, Pelet, Theobald, Koch, Gourgaud, Jones, Vignolles, 'sat. A' katonai időszaki iratok közt nagy kedvességet nyertek az austriai katonai időszaki iratok, mellyekből minden hónapban egy kötet jelenik meg, 's nagy érdemű szerkeztetője Sehels kapitány szinte 16 év oltá folytatja. Emilitést érdemelnek végre Doisy munkája: „*Essai de bibliologie militaire*“ (Paris 1824)'s Carrion Nizasé: „*Essai sur l'histoire générale de l'art militaire.* (Paris 1824).

KATONAI ISKOLA. Meg kell különböztetni a' katonai akademiákat a' kadétok tanuló házaitól, 's más egyes katonai iskoláktól. A' katonai academia egy főbb tanító intézet azoknak tudományos nevelésére, kikből tiszték válnak. Ebben a' tanítók és tiszték academiái módon tanítanak, 's a' tanítványoknak, kik oda jutnak, előre birni kell már nyelvek, történetek, mathesis, földleírás esmereteivel, és más mechanikai készségekkel, — egy szóval, felfogási tehetőségeknek kell lenni. A' tulajdonképen való katonai tudományokon kívül, mellyek közt a' hadi szolgálat főhelyet foglal el, tanítatnak ebben a' hadi segédtudományok is, p. o. hadi történetek, hadi földrajz, és az újabb élő nyelvek. Rendesen az illy katonai academiák fővárosokban vagynak, hol könnyebben meg lehet szerezni mind a' tanításra szükséges eszközöket, mind a' szolgálati és fegyverbeli practicai esmereteket; 's szerkeztetések már katonai fenytéken alapul. Illyen katonai academiák vagy iskolák a' pattantyusok és ingenieurek tanító intézetei, mellyek rendesen egybe vagynak kötve, ha nem mindenütt is. — Kadét-iskolák és más katonai nevelő-házak olly tanító intézetek, mellyekben az ifjak a' közönséges iskolai esmeretek mellett fegyver gyakorlásra 's más hadi szolgálatra tanítatnak a' status költségén. Több czélok vagynak az illy iskolákkal öszveköttelve: u. m. 1) szegényebb nemesek és a' katona tiszték gyermekeiket ide be adhatják, kikre a' felvételen legtöbb tekintet van. 2) Mint kezdő iskolákban, megtanulják a' gyermekek ezekben a' szolgálatra

szükséges nyelvet, 's más realis esmeretekre és mechanikai készségekre is taníttatnak. 3) Mint hadi iskolákban 10 vagy 12 esztendő koroktól fogva a' gyermekek katonai lábon tartatnak, élelmeket, ruházatjokat katonai rendhez képest kapják, katonai engedelmességre és pontosságra szoktattatnak 's 17 esztendő korokig mind arra, a' mit egy altisztnek, kivált a' gyalogságnál tudnia kell, megtaníttatnak. — Ez a' hármasképp cél nehezé teszi az illy intézetek szerkeztetését, mert nevelői elveket katonai formákkal nem könnyű dolog egybekötni, hogy csupa mechanizmus ne ölje el a' lelket, vagy pedig meg ne szokja a' gyermektanítvány a' dolog külsejét annak velejéül venni. De az értelmi tehetség kifejlése is nagy akadályoknak van kitéve. Mert a' gyermekek hat vagy hét esztendő korától fogva más társaival egy házban, mindig egyenlő irányok közt nevedekvén, 's taníttatás-módjok is az elemi esmeretekben merő mechanizmuson épülvén, mikor felsőbb osztályokba kell nekik átmenni, hol tudományos elvek szerint folyik a' tanítás, rendszeren fáradt elmével mennek oda, 's inkább szeretnének már megválni az iskolától, és tisztí öltözetet viselni, mint mélyebb esmeretekre szert tenni. A' mellett nagyjára az illy intézetekben csak katonai tárgyak taníttatnak, mellyek inkább az emlékező tehetséget foglalatoskodtatják. Az is nem kis bajt ad, hogy szegény gyermekek és olly árvák jönnek sokszor az illy iskolákba, kiknek első nevelésére semmi vagy nagyon csekély gondot fordítottak, 's azért ítélő tehetségek rendszerint parlagon maradt. Egy szóval annyit mondhatni, hogy közönséges tonus és egyoldalú nevelés uralkodnak az alsóbb katonai iskolákban, mellyekben tökéletes tiszték nem formáltathatnak. Bevett hit az ugyan a' katonai szolgálatról, hogy a' katonai rend fenytéken és függésen alapulván, nem is szükség az illy iskolákban a' lelki kifejlést főcélul tenni; minden el van azok által érve, ha jó altiszteket formálnak, kik szolgálatjokat értvén, meg szokták az engedelmességet. 'S ez annyiban igaz is, ha a' status úgy kívánja, hogy mint eddig ugy ezután is, a' katonaság különbözzék a' polgári rendtől; de ha valamikor a' nemzeti katonaságra való szükség jobban éreztetni fog, mint most, a' tanítási mechanizmuson is változtatásnak kell esni, hogy a' katona magát polgárnak is tartsa; és különösen a' tisztékben nem csak egy oldalú hanem általános lelki kifejlést is kell kieszközölni. Mert csakugyan nem lehet mondani, hogy kadétházakból 's más felsőbb katonai iskolákból kerülnek egyedül ki a' derék hadvezérek, legalább a' Rómiaiak és Görögök előtt azok esmeretlen dolgok voltak. Franciaország kezdte azokat felállítani. A' katonai iskolákra nézve illy fontos javításokat ajánlottak sokan 1) Az előre készítő iskolákat el kell választani a' specialis iskoláktól. 2) Amazok csupa nevelési, ezek academiái szerkeztetésük legyenek, 's mind a' kettőben csak a' házi dolgok mechanizmusára illesztessék a' katonai forma. 3) Mind a' kettőben szélesíteni kell a' tanítás terét, p. o. hogy a' kadetiskolákban 16, v. 17 esztendő koráig mind azt megtanulja az ifju négy vagy öt osztályban, a' mit gymnasiumi vagy encyclopaediai alaptanításnak nevezünk, következőkép a) nyelveket és nyelvkészséget, b) históriát, földírást, földmérést, literaturát, c) számvetést és földmérést, d) mivészit készségeket, p. o. rajzolás, lovaglás, vagdalozást, tánczot, uszást, evezést 's a' t. e) katonai különös gymnasticát. A' katonai specialis iskolákat osztán igaz polytechnicai iskolákká kellene tenni (millyen a' parisi volt 1796 óta) mellyeknek külön szakaszokból (Sectiones) kell állaniok, a' status szolgálat elágazásai szerint, nevezetesen a) a' gyalog tisztí szolgálat, b) a' pattantyusság, c) ingeniourség és bányászat, e) ut-viz-és hidépítés, f) polgári építő mesterség, 's g) kamarai tudomány szakaszai. Ezen módosításokból 4.) ez a' főjavítás kerekednék, hogy min-

den rangból és állapotból lehetne mind a két nemű intézetbe ifjakat felvenni; csak a szegényebb gyermekek számára, kiknek szüleiik érdemeket tettek, kellene néhány üres helyet hagyni, kik a status költségén neveltetnének, mások pedig fizetnének a tartásért. Németországban legjobb katonai iskolák találhatók az austriai tartományokban, Burkus-, Szász- és Bajorországokban. *Kállay.*

KATONAI TUDOMÁNYOK, másképp hadi tudományok, magokban foglalják mind azon esmereteket, mellyek a had folytatására szükségesek. Cancrin, Auracher, Krug és mások encyclopaediai formában adták elő a hadi tudományok összességét. Itt azokról csak a legszükségesebb esmeretek közöltének. A hadakozás két nép közt támadt veszekedésnek fegyveres erővel eldöntése, a midőn egyik fél a másik kívánságainak vagy követeléseinek szép uton nem akar eleget tenni. Minthogy mindenik hadakozó rész a maga akarátját akarja megállapítani, a hadnak más célja nem lehet, mint az ellenség erejének oly megtöretése, hogy osztán az erősb fél azon a maga hasznát követelhesse is.

Minden statusnak készen kell magát tartani, hogy ha háborúra kel a dolog, azt hathatósan folytathassa 's a nagyobb erő ellen tudja függetlenségét védeni. Erre a célra előkészületek szükségesek, mellyek az igazgatás munkájához tartozván, a hadigazgatás mesterségét szülik. Magában foglalja ez a status oltalmazása módját általánosan, nevezetesen a fegyveres erő felállítását, várak építését, felmüszereztetését, hadi szer és élelemtárak rendbehozását 'sat. A hadsereg élelemmódjáról való oktatás régenten főága volt a hadi tudományoknak, de most csak az ezekre való előkészületekben van arról szó, miolta a csikarás rendszere a régibb élettári rendszert helyéből kimozdította. (I. KATONAI GAZDASÁG). Legfeljebb is tehát a hadsereg szükségességekkel való kitartására, a töltések, és más hadeszközök rendes kiszolgáltatására terjeszkedik most ki a hadtárnok figyelme, minthogy ezeket nem mindenütt lehet megkapni, 's előre gomoskodik arról, hogy a már kész menedékhelyek és hadi szállítások jó állapotban legyenek, 's az ország azon részeiben, hol nem lehet csikarás útján is élelmet kapni, ahoz való táruk állítassanak fel, 's eleve élelem-czikkelyekkel meg is rakassanak. Minnekelőtte a szorosabb értelemben vett katonai tudományokat megemlitenők, figyelmesség teszük az olvasót arra, hogy az újabb időben a tactica megkülönböztetett a stratégiától, ámbár a külön vált theoriai megalapításoknak semmi practicai hasznok nincs. Ha a stratégia alatt a hadvezéri mesterséget értik a szó eredeti értelmében, vagy is hogyan kelljen hadat folytatni, ugy a magyarázat helyes ugyan, de az is bizonyos, hogy illy értelemben az soha sem válik tudomány-aggá a hadi tudományok közt. Hogy ha pedig csak bizonyos hadi testmozgásokat akarnak annak theorijává tenni, hogy a tacticától megkülönböztessék, ugy még nagyobb lesz a tévedés, 's igaza van a „Krieg für wahre Krieger“ czimű munka írójának, midőn ezt mondja: „A ki Bülowval azt hiszi, hogy a stratégia a lövés határán kívül, a tactica pedig annak határán belől esik, a még nem sokat tud.“ Valamint a csatában győzedelem, a győzedelemben pedig az ellenség tenkre tétele a cél: ekképen a tacticának a győzedelem, a stratégiának pedig a had közönséges célja elérésére kell vezetniük ugy, hogy a tacticának ugy kell állani a stratégiához, mint a különösnek a közönségeshez, az alantibbnak a felebbihez, 's így lesz osztán értelme is a gyakran félre értett stratégiai melléknévnek. A tulajdonképen való hadi tudományok így következnek, nem hozván itt fel az előre készítöket: I. Tactica, vagyis az a tudomány, miként kelljen a sereg-csoportokat (Truppen) kiformálni, felállítani, és használni a

harczban. Három részre oszlik, u. m. a) Fegyvertudományra, melly magában foglalja a' puskával, ágyúval, nagyobb és apróbb tüzzel való bánást, ugy a' pusztá fegyverek használatát. b) Kezdő taticára (Elementar-Taktik). Ez a' katoná kiformalásáról, és kibontakozásokról (evolutiones) tanít, mellyek a' katonai gyakorlások írott rendszabályaiban elvagyának határozva. c) Tulajdonképi taticára, mellyben a' sereg-csoportok kiállítása és használása módjáról a' harcmezőn, nem különben a' különféle fegyvernemek okos alkalmaztatásáról van a' szó. Ide veszik némelleyek a' hadszá-lások kimérését is (Castrimetatio) és a' hidverés tudományát. Mások egy felsőbb taticáról is szólnak, de az nem lehet egyéb stratégiánál. II. Földszin tudománya (Terrainlehre), vagy is az az esmeret, hogyan lehessen a' hadi munkálatnál jól használni a' csatahelyet. Egybe van ezzel kötve a' tájékok kivizsgálása (recognoscirozás), a' földszin felvétele (geodaesia), és a' tervrajzolás (Planzeichnung). III. Hadiépítő mesterség (Fortificatio), melly szerint valamelly helypontot mesterséges segédeszközökkel ugy meg lehet erősíteni, hogy azt kis erő sokáig oltalmazhassa nagy erő ellen. El-ozslik a) vár építési tudományra, (fortification permanente), b) vár östromi és védelmi tudományra (attaque et défense des places), c) harcmező erősítési tudományra, (fortification passagère), miképen kelljen a' tábor meg erősíteni, harcuknyhókat, sánczokat, karózatokat 's a' t. felállítani. A' segéd tudományok közé tartoznak a' mathesis, statistica, katonai geographia. Legtöbb hasznát lehet ezek mellett venni a' hadi történetek tudásának, mellyek, — mint nagy Fridrik mondotta — felelevenítik a' képző tehetséget, a' lelket nagy ideákkal töltik be, 's a' bátor szívet termékeny tettekre fakasztják ki. Meg kell végre jegyezni azt is, hogy a' katonai tudományok magokban nagy hadi vezért még nem szülnék, mert arra különös természeti talentom, eleven felfogás, a' körülményekhez képest hirtelen feltalálás, szóval: lelkes combinatio kívántatik, mit magok a' tudományok nem adhatnak, ha a' természet megvonta valakitől segédkezét. Valamint a' lélek Raphael munkájiban felüláll a' perspectivai tudományon, ugy a' jó hadivezér is tud magától teremteni, 's a' tudományos esmereteket magok helyén használván, képes előre nem is várt eldöntő nagy tettekben azokat léte-sülésre hozni.

Kállay.

KÁTRÁNY, a' fenyőnemek gyökszálaból piritatik ki. A' régi Macedoiak 's a' mai Svédok vermekben teszik ezt, de sok kátrányt vesztve. Jobb a' kemenczében piritás. Már Plinius esmerte a' kátrány-kemenczét, mellyek hengeridomúak, felül boltosak, kő vagy erősen megtömött agyagpadlazon állanak, melly egy csatornát bír a' kipiritott kátrány kifolyására; a' bolton pedig lyuk van az utána tevésre. Az összevágott gyökerekkel megtöltött és bezárt kemence körül tűz rakatik, addig tápláltatandó, míg többé semmi sem foly ki a' csatornán ált. Először savanyúvíz vagy kátrányepe (égetett olajjal vegyült eczetsavany) foly ki, utóbb barna kátrány, mellyen tiszta, sárga uszik; végre sűrű, fekete. A' barna és fekete szinte égetett olaj, melly szinte a' szénülés alatt erede; a' sárga ellenben kizsádatott tiszta gyántár. Az égő szerek kimélése végett kőköpnnyeg-gel veszik most a' kemenczét körül, melly mintegy $\frac{1}{2}$ lábnyira van a' kemenczétől, 's rajta egy szénlyuk 's több piszkáló 's öntő lyuk van. A' belső kemence rostélyt kap, 's ez alá egy átlukasztott vasfaze-kat szinte csatornával, a' kátrány lefolyása végett. A' kemence meg-töltetvén 's bezáratván, a' köpnnyeg belsején tűz rakatik 's a' szén-lyuk is becsináltatik. Az Oroszok a' nyirkéregből is olvasztanak ki kátrányt, Dachert vagy Daggut (nyirólaj) név alatt, 's bagaria készí-tésre használják. A' közönséges kátrány használata esmeretes, a'

kátrányepe eczetsav gyanánt használtatik. A' hátramaradó szénből lassu tűznél 's rekedt levegőben korom égettetik a' bezárt kemenczében, melly hosszú fakéménybe végződik, 's egészen fen szitával elzárattott. Sok kátrány főzetik szurokká feleletlen fazekakban is, szabad tűz felett. A' sárga és barna kátrány a' világos öntő szurkot adják; ha pedig a' fekete is hozzá adatik, tisztátalanabb fekete hajószurok támad.

—j—a.

KATZBACH melletti ütközet Aug. 26. 1813. A' Napoleon és a' szövetségesek közti fegyvernyugvásnak Aug. 17. vége lön. Blücher a' Katzbach (Silesia liegnitzi kerületbeli folyó) jobb partján, az ellenség pedig a' balon állott. Ez ugyan több apró véres csaták után 19 és 20 Bunzlauból, hol Ney a' Bober hidját lerontotta, Löwenberg megé visszavonula; de Napoleon parancsára 21-én ismét a' Bober bal partjára előnyomult a' francia tábor, Ney, Macdonald, Lauriston és Sebastiani alatt, kikhez még Marmont és Mortier valamennyi őrsereggel csatlakozának, öszvesen 130,000 ember. Ugyan e' nap Löwenbergbe érkezék a' császár. Tüstént mind itt, mind Bunzlaubnál, hol Sacken Ney előtt futni kénytelenüle, áltmenének a' Franciaiak a' Boberen, 's három véres nap alatt Goldberg megé nyomák vissza a' szövetségeseket. Blüchernek nagyobb erő ellen minden fő ütközetet kerülnie kelle. Azért seregét egy folyamvölgyek 's domborok által fedezett vidékben állitá fel, 's fő hadiszálását 23 Jauerbe tevé. Az ellenségé Katzbach mellett Goldbergben volt. De már 23. délután valamennyi őrsereggel, 's Marmont és Mortier osztályival, Berthier és Ney marsalok Dresdenába sieté vissza Napoleon, hogy e' várost a' szövetségeseknek Csehországból kirohant hadai ellen megtarthassa. Sileziában mintegy 80,000nyi két tábor álla most szemközt; Blücher alatt Sacken, York és Langeron, haditesteikkel; Macdonald alatt: saját seregén kívül, Neyé és Lauristoné, Sebastiani lovasságával. Midőn így az ütközet egyenlő vívó erővel elkezdendő vala, Aug. 23—28-ig csaknem szakadatlanul ugy esett az eső, hogy minden hegyi patakok kiáradnának. Ney osztálya 25 Katzbachig előnyomult, 's 29 Liegnitznél állott; Lauriston Goldberg mellett, Macdonald Goldberg megett állának. Már elhatározá Blücher a' megtámadást, midőn az ellenség a' Katzbachon átkelvén, Langeron és York csapatjait visszanyomta. 26 a' szövetségesek Eichholz és Weinberg közt megtámadák. Sacken a' jobb szárnyon Souham ellen, Langeron a' balon Lauriston ellen, York a' szövetséges sereg közepén Macdonald ellen vívának. De Lauriston a' szövetségesek bal szárnyán igen előre verekedett, midőn délután Blücher a' győzelmes jobb szárnyról orosz lovassággal, ágyuval és gyalogsággal Macdonaldra rohant, 's az ellenség közép tusáját elszakasztá. Kivont fegyverre került a' viadal, mert többé egy puska sem sült el. A' brandenburgi zászlóalj egy francia granátos négyszegyet 20 perc alatt puskaaggal földre vert, 's maga csak 200 embert vesztett. Így az ellenség harcsoara keresztül volt vágva! Midőn most Blücher lovasságával az előrenyomult Lauristont oldalról megrohanná, 8000 orosz és francia lovasság halálos bajvívásba keveredék. Egy fertály mulva Blücher hajdankori lovagbátorsága 's lelkesedett ezredeinek hőseje elhatározá a' diadalt. Az ellenség „rajta!“ kiáltás közt lóval emberrel a' dükösködő Neissebe és Katzbachba szorították. Más nap Liegnitznél verék meg a' futó hadat; Blücher Goldbergen tul kergeté; 28 Löwenbergnél ujra megverék. Pachtod tábornok, ki hogy a' szövetséges sereget Jauernél hátulról támadja meg, Löwenbergből Schönaun keresztül jött, a' kiáradt hegyi patakok által feltartóztatva, későn érkezett a' csatapiacra. Mivel pedig Hirschbergnél a' Bober bal partjára ált nem kelhete, a' jobbon lefelé Löwenbergig vonult. Itt Lauristonra bukkant. A' plagwitzi tetőkre helyezé ugyan ez

magát, de 8000 főnyi serege tenkre tétették, 's 30-án csak 700 emberrel futhata Macdonaldhoz. Hasztalan iparkodék ez 29. a' Boberen hidakat verni. Délután megtámadák, 's 29—30 éjtszaka alig 12,000 emberrel illant el a' Boberen Görnitz felé. A' kiáradt folyam gátolá további üzetését. Ez volt a' katzbachi győzelem. A' szövetségesegek 103 ágyut, 2 sást, 250 ágyuszekeret nyertek, az ellenség kórházával, butyorával, tábori kovácsműhelyével és liszt-eleségével; elfogtak 18,000 embert, egy osztályos és 2 brigade-generallal együtt. Silesia szabadítva lön. Az ősz vezér Sept. 7-ig üzé az ellenséget a' Queisz és Neisse vizeken túl. Blücher a' Neisse jobb partján Görnitznél állapodott meg, 's egyesült az Ausztriaiakkal Bubna alatt. Ez által Csehország is szabaddá tetetett; 's a' Reichenbergig előre nyomult Poniatowski Sept. 17 a' Stolpen melletti erős állásba visszavonulni kénytelenült.

KAUKAZUS, havas bércz Nyugotásiában, melly délkeletről éj-szaknyugot felé nyulik, 's a' 6000 nsz. mf. nagy földszorulatot a' kaspiumi és fekete tenger között foglalja el. Hossza 140 mf., szélessége különböző. Mosdoktól Tiflisig 40 mf. szélesnek lehet mondani. Hegyi folyók, mélységek és lavinák miatt ezen bérczhez nagyon nehéz jutni. Két párhuzamos hegysora van. Magas háta, mellyről a' hegy mind két oldala felől ereszkedik, granit nemből áll. A' Kaukazus legmagasabb teteji jéggel 's hóval vagynak borítva, csucsa többnyire kopaszok, alantabb erdők fedik. Nyugoti oldalán emelkedik fel az Elbrus vagy Elburz, mellynek csúcás az orosz acadenicus Kupfer, néhány Tscherkessekkel, Emanuel ezredes által ágyukkal 's Kozákokkal biztosítva, Aug. 22, 1829 megmászá. Magassága volt 15,365 par. láb a' fekete tenger felett (vagy 16,376 angol láb); a' hóvonal magassága 10,384 par. láb. A' Kasbeck magassága 17,388 l. Keleti részén legmagasabb a' Havas, Kubától nyugotra; 1810 mászták meg először; 's Schah-dagh (Király-hegy) és Schah-Elbrusnak is nevezetik. Közönségesen Elbrus a' neve a' Kaukazus lánczából kiemelkedő, igen magas csucsos hegyeknek. Az örök hó határa a' Kaukazon 1890 lábbal magasabb mint a' schweizi és savoyi alpeseken. Két hegyi szoros utja nevezetes: a' kaukazusi 's az albaniai (kaspiumi) kapu. A' Kaukazon eredő folyóvizek nagyobb része vagy kelet felé folyik a' kaspiumi, vagy nyugot felé a' fekete tengerbe. A' Kaukazus éjszaki oldalán nyugotra folyik a' Kuban a' fekete, 's keletre a' Terek a' kaspiumi tengerbe, melly folyóvizeken túl a' hegység Oroszország pusztájában ellapályosodik. A' Kaukazus déli oldalán keletre folyik a' Kur a' kaspiumi, 's nyugotra a' Rioni (régieknél Phasis) a' fekete tengerbe, melly folyóvizeken túl a' török és persa Örményország hegyei emelkednek, 's a' Kaukazusnak összefüggését formálják Nyugotásia egyéb hegyeivel. A' milyen durva 's terméketlen Kaukazus főhegye, szintoly termékenyek kivált déli oldalai, hol a' tartomány patakokkal, erdőkkel, gyümölcs, és szőlőkertekkel, buzaföldekkel 's legelőkkel felváltva, mindent bőségben szolgáltat. A' szőlőtőke, gyümölcsfák, sőt gesztenye és figefák is minden ápolás nélkül tenyésznek. Mindennemű gabona, ris, gyapju, kender jelesen díszlik; de a' földmivelésre kevés szorgalom fordítatik, minek részint a' lakosok restsége, részint a' népetlenség 's bátortalanság okai, minthogy a' hegyi lakosoknak, 's kivált a' Lesghiusoknak, rabló megtámadásai, ezen vidékek földmivelő lakóit szorgalmok gyümölcsétől megfosztják, 's magokat az embereket is mint rabszolgákat elviszik. Mindennemű vad nagy sokasággal találtatik; itt van a' fácán hazája. Az ásványország gazdag kincseket foglal magában, mellyek csaknem egészen elmellőztetnek. Nevezetes sok tájakon az ásványvizek és a' hegyi olaj vagy naphtaforrások bősége. Némelly források hegyi olajisza-

pot bugyognak ki, mely dombokat formál, nővő hegyeknek nevezettek. Kaukazia minden gyógyferdőji Sándorferdő nevet viselnek. — A lakosok különféle származású és nyelvű kis népségekből állanak (Georgiaiak, Awchasok, Lesghiusok, Ossetok, Tscherkessek, Taschkenták, Khistok, Inguschok, Kharabulakok, Tschetschenzek, Tatórok, Örmények, Zsidók; 's némelly vidékeken nomád Arabok is), kik részint görög és örmény keresztények, részint mohammedanosok, részint zsidók, részint csillagokat, hegyeket, kősziklákat, fákat imádnak. Sokan megkülönböztetik magokat szép, rendes, 's tartós testalkotás által, kivált a Tscherkessek és Georgiaiak, kik az egész világon a legszebb emberi fajt képzik; a' honnét a' keletiek haremjeik számára nagyon keresik a' bájoló circassiai és georgiai nőket. A Kaukazusiak (összesen 900,000) részint kis, gyakran csak néhány falukon uralkodó fejedelmek, részint vénjeik alatt állanak. Közöttök legnevezetesebbek a' Lesghiusok, kik a' Kaukazus déli oldalán, Alasan folyóvizétől (Pliniusnál Albanus, Strabónál Alazon) balra, Kachetia és Daghestan közt igen termékeny vidéken laknak, 's a' Lasiusok, kiknek a' régi Colchis (Lasica), most a' trapezunti és akhalzichi basaság része, a' hazájok, 's kik ijesztői az Örményeknek, Persáknak, Georgiaiaknak 's Törököknek. A' szabadság vitézségre tanítja, 's a' szükség rablásra kinszeríti őket. Ezért igyekeznek gyengébb szomszédjaik, az ő megtámadásaikat ajándékokkal megelőzni. A' Lesghiusokat ellenben kősziklás hegyeik eléggé oltalmazzák idegen megtámadástól. Csaknem semmi mesteriséget sem űznek; baromtenyésztések, földmívelések, tulajdon semmi mesteriségekre sem elegendők. A' gazdaságot az asszonyok viszik, 's ezek készítenek a' gyenge, finom szőrű juh gyapjuból terítőt, posztót 's köpönyeget. A' férjféra egyéb foglalatosság nem marad, mint hadakozás és rablás, háza szükségének megszerzése végett. Minden szomszéd fejedelem megvásárolhatja segedelmeket, ha a' szükséges élelmen kívül fejenként 10—12 ezüst rubelt fizet. Örömet egyes csapatokhan járnak, az ellenséget bátorságositják, 's véletlen megtámadják. Szerencsétlen ütközetben a' leghősiebb vitézséget mutatják. Valamint az egész Kaukazuson, úgy nálok is uralkodik a' vendégszeretet 's vérboszu. Egy idegen sem utazhat tartományokban, hogy egy vendégszerető vagy kunak ne volna kíséretében. Ez által mutatván be, mindenütt barátságosan fogadtatik 's megvendégettetik. Midőn az Oroszok 1828 török Örményországot 's Akhalzich erősségét elfoglalák, sok kaukazusi népek hódolának az Oroszoknak, 's ezek közt a' Lesghiusok is. — Mind azon tartományok, mellyek a' Kaukazuson 's körülé fekszenek, kaukazusi tartományoknak nevezetnek (összesen 5478 nsz. mf., 1,673,500 l.), 1813 Oroszország és Persia között kötött béke oltá az orosz birodalomhoz tartoznak, a' nélkül mindazáltal, hogy egészen alája volnának vettette; mert csak egy kis résznek, a' georgiai tartományoknak, van rendes, leginkább katonai kormányzása. Jelenleg 6 kaukazusi tartomány vagyon: 1) Tiflis vagy Grusia, avagy orosz Georgia 832 nsz. mf. 390,000 l. és TIFLIS (l. e.) fővárossal. 2) Imirete, oroszul Melitonia, 645 nsz. mf. és 270,000 l. 's Kotasis fővárossal. 3) Tscherkessia, csak oltalom alatti tartomány, 1535 nsz. mf. 550,000 l. 4) Daghestan, azaz hegyi tartomány, a' kaspiumi tenger mellett 434 nsz. mf. 184,000 l. 's Derbent fővárossal. 5) Schirwan 445 nsz. mf., 133,000 l. Baku fővárossal, melly legjobb kikötő a' kaspiumi tengeren. Ezen táj, virányos mezejiért rózsaparadicsomnak nevezetik. Szomszédságában naptaforrások vannak, mellyekhez a' Parsusok Indiából is elzarándokoskodnak. A' tűztemplom is itt fekszik, mellyben az örök tűz ég. A' Tereken tul fekszik 6) a' Kaukazus éjszaki oldalán Kaukazia (1822 előtt Ge-

orgiewsk kormánytság) 1585 nsz. mf. 146,000 l., kik között 21,000 Orosz, 48,000 gyarmatos. Itt 22 erősség vagyon (mint Geovgiewsk, Kislár, kereskedő város 9000 l., Alexandrowsk 'sa't.) a' Kuban, Kama és Terek hosszában, a' Kaukaszus vad népei ellen rendeltetve oltalmul. 1825 oltá ezen tartománynak Stawropol a' fővárosa. A' kereskedést többnyire Örmények üzik. Itt fekszik a' skót missio intézet Karas, 1803 alapítva 's Sareptából Herrnhuterek által nagyobbitva oskolákkal 's könyvnyomtatással. L. Gamba „*Voy. dans la Russie méridion. et particulièrement dans les prov. situées au-delà du Caucase; depuis 1820—24*“ (Paris 1826 két köt. és Atlas.).

KAUNITZ (Venczel Antal), rom. szent bir. herczeg, rietbergi gróf, az arany gyapjas rend vitéze, sz. István rend nagy keresztese, austriai cs. k. status- és conferehtialis minister, titkos udvari és status cancellár, régi grófi házból szárm., mellynek törsök háza Kaunitz uradalom Morvaországban, 2 mértföldnyire Brüntól. Nagyatyja, gróf Kaunitz Dominik András, az arany gyapjas rend vitéze 'sat. szül. Bécsben 1655, cs. k. első követ volt a' ryswicki békegyűlésnél 's meghalt 1705. Ennek fija, Maxim. Ulrik, szül. 1679, cs. kir. kamarás, titkos tanácsos, az arany gyapjas rend vitéze, a' romai udvar 's Németország némelly kerületeinél követ, végre országhkapitány Morvában és birodalmi udvari tanácsos, meghalt Sept. 10. 1746. Ostfriesland és Rietberg örökös grófnéjával kötött házassága által hasonló nevű grófságot kapcsolt a' Kaunitz familiához, de felette szesz perlekedése volt a' burkus királlyal, mint az ostfrieslandi grófok felváltójával. Ezen házasságból 19 magzat származott, kik közt Venczel Antal, az ötödik fiu, szül. Bécsben 1711, 's férjfi testvérei közt a' legifjabb volt; a' honnét papságra rendeltetett, 's Münsterben kanonoki ranggal felruháztatott. De midőn testvérei részint a' csatamezőn részint betegségben elhaltak, és által ő egyedül maradt házának törzsökfentartója, kilépe a' papi életből 's országos hivatalokra adá magát. Lelki tehetségei, segitve szép és erős testalkat 's nagy ügyesség által minden testi gyakorlások nemében, legkivánatosabban fejlődtek ki. Először Bécsben tanult, azután Leipzigban 's egy ideig Leydenben. 1732 kezdé utazásához Angliába, Francia és Olaszországba, 's 1735 VI Károly császár birodalmi udvari tanácsossá nevezé, 's kevés idő mulva második császári biztossá a' regensburgi országgyűlésre. Midőn ezen császár halála után Kaunitz hivatala megszűnt, jószágaira ment Morvaországba. Mária Therazia uralkodásra lépte után fényes kilátások nyílának meg neki. 1741 Romába XIV Benedek pápához, 's onnét Florenzbe küldetett, 's titkos bizottságait a' kölcsönös felek tetszésére végzé. 1742 végén mint követ Turinba ment, az oltalmazási szövetséget Sardinia és Ausztria között a' bourbon udvarok ellen még szorosabban öszvekapcsolni, melly kötéshez végre Anglia is hozzá állt. Azon mód, melly szerint ezen különbféle bizottságokat végrehajtotta, olly vélekedést gerjeszte ministeri tehetségei felől, hogy nem sokára fontosabb dolgok is bizattak reá. 1744 lothringiai Károly herczeg, austriai Németalföld főkormányozójának udvaránál austriai ministerré nevezetett. Midőn nem sokára ennek hitvese, Mária Anna főherczeg asszony meghalt, Kaunitz vevé által, a' herczeg távollétében, austriai Németalföld ideigleni igazgatását, melly akkor annyival terhesebb volt, mint-hogy Franciaország már hadat izent, 's Németalföld elsőben volt kiteve a' franciaia beütésnek. 1745 ugyan itt valóságos teljes hatalmu ministerré nevezetett, 's ezen terhes hivatal a' Németalföldiek meglegedésére viselé, mig nem a' franciaia fegyverek előnyomulának. Midőn 1746 Brüsszel kényteleníteté magát a' Franciaáknak megadni, Kaunitz a' kormányzóság 's a' kevés austriai csapatok részére különö capitulatiot nyere, melly ezeknek szabad menetelt en-

gede Antwerpenbe, a' honnét ő, midőn e' városnak is meg kelle magát adni, Aachenbe ment. Itt a' császárnét meggyengült egészsége miatt elbocsáttatásáért kéré. Alig tért vissza Kaunitz Bécsbe, már ismét mint es. követ jelent meg az aacheni békegyűlésen. A' mint tudva van, itt az alkudozások csak Franciaország, Anglia's Holland meghatalmzottjai között folytattattak, még pedig olly tüzesen, hogy a' többi ministerek 's Kaunitz is kizáratának. A' honnét az utóbbi az előpontoknak ellene mondott 's később álla hozzájok mint a' többi ministerek. Ezen alkudozás alatt, ügyessége 's nyíltsága által a' különböző követek tiszteletét megnyeré; 's alapját veté diplomaticusi nagy hírének. Az aacheni béke után valóságos es. k. conferentialis és statusministerré neveztetett, 's 1749 az arany gyapjas rend czímerével ajándékoztatott meg. Azután mint követ a' francia udvarnál (1750 — 52) okos 's megnyerő magatartása által alapját veté az austriai 's francia udvar megbékülésének, mely által az 1756-ki szövetséget előkészíté. 1753 udvari és statuscancellárrá 's ezenkívül 1756 németalföldi és olaszországi cancellárrá neveztetvén, Mária Theresia alatt a' statusnak nem csak külső ügyeit vezeté, hanem a' belső kormányra is legnagyobb befolyása volt. 1764 I Ferencz császártól, férjji örököseivel együtt, az első születés joga szerint, bírodalmi hercegi rangra emeltetett. Míg Mária Theresia élt, bizodalma Kaunitzhoz határtalan volt. De midőn József császár egyedül uralkodék, ez is illeté ugyan a' ministert a' tisztelet minden külső jeleivel, űe nem mindenkor követé tanácsait. A' nem sikerült próbatételek a' Schelde megnyitására 's Bajorország elcserelésére, valamint a' szerencsétlen török háboru is, annak voltak következései. Még kevesebb volt Kaunitz befolyása II Leopold uralkodása alatt. Nagy öregsége 's erejének fogyatkozása végre reá bírák, Ferencz uralkodásra léptekor udvari és status cancellári hivatala letételére. Kaunitz kimitelt elmével bírt. Ítélete lassu volt, de annál érettebb; a' honnét végső elhatározása csaknem mindig helyes. Voltaire volt kedvencz-írója, 's Rousseaut, ki néhány hetekig Párisban magános titoknokja volt, nagyon becsülte. A' Francziák drámai literatúráját szenvedélyesen kedvelé; kevesebb esmeré a' német literatúrát, naha ez iránt, miután Wieland fellépett, nagy figyelemmel viselték. A' német nyelvet tudta, a' francziában élt. Olaszul is beszélt, a' latint olvasta 's értette; ifjúságában az angol nyelv sem volt előtte idegen. Lombardiában és Németalföldön academiákat állita. Idegen tudósoknak bemenetelek volt nála. Még nagyobb hajlandóságot mutatá a' művészetek 's a' finom életmódu művészek iránt. A' jelesen elintézett művészokola Bécsben csaknem egészen az ő teremtménye. Kaunitz fiatal éveiben szép ember volt, ábrázatja tiszteletet gerjesztő. Azzal vádoltatott, hogy nagyobb mértékben kedvelé a' csinosgatást, mintsem férjfihoz illik. Erkölesi tulajdonsági közül hűsége és becsületessége dicsértetik. A' vele egy rangu idegenek iránt gyakran fellengős 's száraz volt; jó ellenben és leereszkedő alsóbb ranguak iránt, mindenek iránt pedig komoly, és mindig, kivált kedvetlen órájiban, rövid és nyers. Senki sem emlékezik, hogy őt valaha, kivált későbbi éveiben, nevetni látta volna. Soha nem bírtá minister olly hosszú ideig udvara bizodalmat, mint Kaunitz. Ezen bizodalom az ő igazsága 's bölcs belátása felől való legtökéletesebb meggyőződésen alapult. II József uralkodása alatt nem ment többé az udvarhoz, hanem a' császár, ha vele beszélni akart, hozzá ment, a' mi igen gyakran megtörtént. József vallási javításiban Kaunitz a' legmunkásabb részt vehé. Meghalt Jun. 27. 1794 elgyengülésben, nagy tapasztalásu, nagy érdemű minister, 's a' mi még szebb, nemes lelkű férjfi híret hagyván maga után.

KAUCSUK (Caout-chouc) gyantás anyag neve, melyet rugós tulajdonságíért, rugó gyantának vagy gumminak (Gummi elasticum) neveznek. A kaucsukot a múlt század kezdetén hozták legelőször Európába, de nem tudták honnan 's miből ered; némelyek mesterséges készítménynek tartották. Midőn a francia tudós társaság 1753, a délvonal egy gradusának megmérése végett, néhány tudósokat küldött volna déli Amerikába, egy ezek közül, de la Coudamine ur, egy értekezést adott be később az Acemiának, mellyben előadja, hogy a kaucsuk egy fából ered, melly kivált a smaragdok megyéjében (Provincia d' Esmeraldas) igen bőven található. Ez a fa (Hevea guianensis) igen egyenes és magas, úgy hogy Aublet szerint 50 — 60 lábnyira is felnyulik. Ha ezen fa héjjába metszéseket tesznek téj forma fejer nedvesség folyik ki, melly a levegőn lassan lassan megkeményedik. A lakosok fákyákat, madár, gyümölcs és sok más efféle figurákat, lapdákat, talpakat, lábbelieket 'sat. készítenek abból. Midőn palaczkokat vagy más efféle edényeket akarnak belőle csinálni, reá kenik föld formákra a fris nedvet 's ezt addig ismételik, míg illendő vastagságot nem kap. Mikor megszáradt a gyanta, eltörik a formákat 's vízzel kiáztatják és mossák. Ma a rugógyanta, az élet sok szükségeit kielégíti. Edényeket, csöveket és mindennemű kötőket készítenek belőle. Friss nedvével vagy olvadjékával, vásznakat 's tafotákat vonnak be, hogy a víz behatása ellen megóvják. A rugó-gyanta gyuladó mint egyéb gyanták, 's elég szép lánggal ég, forró vízben nem olvad el, csak megpuhul és felduzzad, de felolvad olajakban, melegben, 's ez által rugós firnajszt áll elő, de a melly egy kevéssé mindig ragaszos marad a levegőn. Aetherben csak úgy olvad fel, ha először forró vízben megpuhult és felduzzadt; megsárgul és kövér lesz salétrom savany által; a plajbász vonásokat kivézi a papirosból. Lecsepegtetés által olly productumokat ad, mint valamelly állati anyag.

A. Balogh Pál.

KAURIS (Cowry-shells, kaurisesigák, csigapénz), — csigafaj, csak az indiai tengerekben található, a porceláncsigákhoz tartozó, Linnétől „*Cypra Moneta*“ nevet nyert, Földtől „*Pézt Porceláncsigá*“ név alatt így iratik le: héja parkányos, csomós, fejereslő; (belül kék). A bengali öbölben évenként kétszer halásztatik, a maledivi szigeteken pedig legnagyobb bőségben található. Legnagyobbika is alig halad meg egy hüvelyket. Keletindiában, mint szinte az Afrikaiaknál kelő pénz gyanánt forog. Kelete igen nagy, mert noha csekély áron adatik (1780-ban fontja 1 garas volt), még is 200,000 tallérnyi vitetik évenként Bengalba.

KÁVÉ, egy külföldi fa gyümölcsmagvainak neve. Ezen fa eredetileg Felső-Szerecsenyországból származik, honnan legelőször boldog Arabiának Yemen nevi tartományába plántáltatott át. A kávéval való éleést az Európaiak napkeleten tanulták, hol már az emlékezetet túl haladó idők óta esmertették. A kávé tulajdonságának, nevezetesen pedig áloműző 's felvidító erejének felfedezését különbözőképen adják elő. Elég, hogy a kávéval élés a 15-dik és 16-dik században egész napkeleten közönséggé lett, noha IV Amurat és IV Mahomed uralkodása alatt minden kávéházak bezárattak Konstantinápolyban. Európában a kávé a 16-dik században, a dohánynal csaknem egy időben lett esmeretessé. Azt hiszik, hogy legelőször a Velenceiek esmerkedtek azzal meg 1615, de sokkal hihetőbb, hogy a Magyarok már elébb is esmerték azt, mint kik a szomszéd Törökökkel közelebbi esmeretségben voltak. Angliában már a híres Harvey, mint mondják, kávéit ivott; de hihetőbb az, hogy Angliába a kávé egy Edwards Dániel nevi kereskedő vitte be legelőször 1652. Ugyan azon esztendőben nyitotta fel egy Pasqua nevi Görög, az első kávéházat Londonban. Franciaországban, Murray szerint, legelő-

szőr Marseille-ben esmertették meg a kávé 1644 némelly kereskedők, kik ezen új itallal Napkeleten megesmerkedtek, 's csak hamar azután sok kávé bevitték oda Egyiptomból. 1657 legelőször a' híres utazó Thevenot kínálta barátjait kávéval Parisban. De leginkább akkor ébredt itt fel a' kávéivás vágya, midőn Soliman Aga, IV Mehemet szultán követje, egy elmés és galant ember, 1669 a' fő udvari személyeknek 's esmerőseinek, a' magával hozott sok kávéból, ajándékokat osztogatott. Ezen idő óta a' kávé, noha keserű és fanyar, de ujsága 's különösségénél fogva módi itallá lett, úgy hogy 1691 minden előkelő familiákban szokássá vált a' kávé Törökök módjára, arany czafrangos muslin asztalkendőkről 's porcellán csészékből inni. A' Francziáknál, ezen egyébként is vidám 's eleven népnél, csak hamar közönséges szükséggé vált ezen ital, mely az élet szellemeinek mindig ébren tartására olly alkalmas. Franciaországból a' szomszéd tartományokba terjedt el a' kávé szerelme, 's csak hamar egész Európában esmeretessé lett az. Németországban csak a' 17 század közepén kezdtek esmerni a' kávé. Lipsiába legelőször 1691 vitték nyers kávé. Egy illy közönséges tetszést nyert ital 's a' kávékereskedésnek ez által naponként nevedő fontossága, felébreszté az Európaiakban azt a' kívánságot, hogy azon fát, mely illy becses gyümölcsöt terem, közelebről megesmerjék 's birják. Innen a' 17 század utolsó tizedében néhány friss magvakat szerettek a' szorgalmatos Hollandiak Mekkából, 's azokat Bataviában elültették, hol azok jól is tenyésztek, úgy hogy innen a' keletindiai gubernátornak van Hoorn-nak parancsára Java és Ceylon szigetein 's később a' nyugotindiai gyarmatokban is Surinamban, Martiniqueben, St. Domingóban, Guyanában, az antillai 's más amerikai szigeteken, sőt még Afrikában is gazdag ültetvények tétethettek. Bataviából 1710 vitték által az első plántát Amsterdamba, mely ott csak hamar kivirágzott 's gyümölcsöt hozott, melynek magvai szaporításra használtattak. A' fiatal csemetékből pattantyus generalis Resson kapván egyet 1714, azt a' parisi királyi kertnek ajándékozta; de egy még szebbel kedveskedett az amsterdami városi tanács, ugyan azon esztendőben XIV Lajos francia királynak. Mind a' két plánta szerencsésen felneveltetett Parisban. Mivel egy 1716 az Antillákra vitt kávéplánta semmivé lett, a' Parisban nevedett plánták közül három áltadatott 1720 hajós kapitány de Clieux-nek, hogy azokat Martinique-be vigye. Ezek közül azonban a' hosszú és fáradságos tengeri ut viszontagságait, különösen pedig a' száraz szeleket, csak egy állotta ki, mellyel de Clieux szorosan kiszabott részét az ivóvizből megosztotta. Egyedül ezen buzgó francia polgár, ön hasznára nem ügyelő gondoskodásának köszönhetik a' francia gyarmatok, gazdagságok ezen forrását. A' kávéfa innen St. Domingoba, Guadeloupe-ba 's más szomszéd szigetekre plántáltatott át. Más felől a' Cayenne szigeti gubernátor, de la Motte Aignon, kapott 1722, ravaszág által Surinamból magokat, melyek a' szigeten igen jól tenyésztek. 1732 az Angolok is kezdtek Jamaica szigeten ültetvényeket tétetni, 's így terjedt el a' kávémivelés a' hollandus, francia és angol ültetők fáradozatlan szorgalma által csak hamar az Antillákon, 's az amerikai szigeteken sőt Keletindiában is. — A' kávéfa (*Coffea arabica* L.) Jussieu szerint a' Rubiaceák természetű familiájába tartozik, de de Candolle szerint egy tulajdon familia tagja, melyet ő *Coffeaceáknak* nevezett. Hazájában 20 sőt 30 — 40 lábnyi magasságra nő, 's jó földben és jó velebánás mellett 30 — 40 esztendeig is él. Dereka igen karcsu, mivel csak 4 — 5 hüvelyknyi vastag, mely gyengéd szürkés héjjal van fedve. Gömbölyű és sima ágai egymással keresztben állanak. Az alsó ágak csaknem vízereányosan állanak 's leghosszabbak, a' felsők mindig rövidebbek 's elágazók úgy

hogy az egész fa, néminémű pyramist ábrázol. Ágai mindigzöld, hosszas tojásdad, kihegyezett, sima, felül ragyogó, alól halványzöld, habos szélű, csaknem száratlan, egymással általellenben álló, $1\frac{1}{2}$ — 2 hüvelyk szélességű, 4 — 5 hüvelyk hosszúsága levelekkel vannak fedve, melyek hasonlítanak a' borostyán levelekhez, azon különbséggel, hogy nem olly vastagok. A' ragyogó feje 's kellemetes szagu virágok, csomónként ülnek a' levéltöveken, de csak 24 óráig tartanak 's akkor a' husos bogyóknak adnak helyt, melyek apró cseresnyéhez hasonlóak, eleinte zöldek, azután setét violaszínűek. Bennek két egymáson fekvő tojásdad bab van, melyek külsőleg domborúak, belsőleg laposak 's hosszában egy barázdával jeleztek. A' kávéfa, mint egyéb keletindiai fák, kétszer virágzik esztendőnként, 's már a' második harmadik esztendőben gyümölcsöt hoz. Decemberben 's Januariusban kezdik el az érett gyümölcsöket, a' fák alá terített ruhákra állatorézni; de a' leggazdagabb aratás Májusban van. — A' kávébabokat többféleképp szokták a' gyarmatokban elkészíteni. Rendszerint néhány hetekig a' napon szárítják, beterítik éjtszakára bananás levelekkel, 's akkor a' külső száraz héjakról vagy hengerek vagy arra szolgáló malmok által választják el a' magokat, felszórják, még egyszer árnyékon megszáraztják 's végre különválogatják (sortirozzák). A' kereskedésben többféle fajai különböztetnek meg a' kávénak. A' legjobb 's drágább faj, az arabiai vagy Mokka kávé, azután következnek a' javai, nyugotindiai vagy surinami, bourboni, martinique-i vagy guadeloupe-i, caienne-i, sz. domingoi, 's végre a' brasiliai. A' jó kávé zöldellő, apró, egyenlő nagyságu, tökéletes száraz 's ennél fogva igen kemény, illatos szagu, a' vízben leülepedő, 's a' rá öntött meleg vizet sárgás, se nem zöld se nem barna színre festi. A' kávé chemiai szétbontásával sok híres német 's francia chemicusok foglalatostkodtak. Az ő vizsgálódásaik szerint következő állatorészei vannak a' kávénak: 1) egy fojtótárgyal gazdag alaptárgy, mellyet Robiquet caféine-nek nevezett; 2) egy savany, mellyet némelyek tulajdon savanyknak, mások gubicssavanyknak tartanak. 3) valami szagatlan olaj, kevés gyanta, tojásfeje, mézga, kanaftárgy 'sat. — A' kávéital készítése többféleképp történik. Sokféle machinákat gondoltak ki, hogy annak repülő, illatos részei megmaradjanak. A' jól elkészített kávé kellemetes ital, melly a' részegítő italok minden elsősegeivel bir, azoknak kellemetlen utómunkálatjai nélkül. Innen közönséges tetszést nyert az, 's most az élet első szükségéi közé tartozik, noha káros befolyását az egészségre sokan előadták. A' kávé különösen a' gyomor 's has idegeire hat előmunkálatja által, kellemetes melegség érzését terjeszti el 's a' has organumainak functióit sietteti. Az egész test valamelly könnyűség 's jólléttel kedves érzésében lebeg. Az idegek által elterjed a' kávé munkálatja az agyvelőre is, mellyet eleven ébrenlélet állapotjába helyeztet. A' lelket csak a' jelenvalónak kellemetes képei foglalatostkodtatják, 's magok az értelmi tehetségek is az elvenség szokatlan lépcsőjére emelkednek, honnan a' Francziák értelmi italnak (boisson intellectuelle) nevezik a' kávé. Azonban ezen kellemetes jeleneteket ellenkezők váltják fel, a' kávé utómunkálatjában. A' gyenge 's ingerlékeny alkatuaknál a' test functioi kedvetlen ellankadásba esnek, melly mind addig tart, míg a' kávéital rendes ideje ismét el nem jó. De az erősb alkatuaknál is sokszor szembetűnők a' kávéital ártalmas következtései, kivált ha bennük valami nyavalyás hajlandóság lappang, mellyet a' kávé sokképen képes felébreszteni. Így állnak elő részint a' has organumaira csalt vér, részint az idegek ingerlése által, dugulások, többféle gyomor- 's májnyavalyák, étvágyatlanság, ételkihányás, a' kiürülésekkel való sokféle bajlódás, vérköpés, vérfolyások, aranyeres hajok; a' felingerlett vérnek

az agyvelőre tódulása által szemnyavalyák, főfájások, szédülés, gutaütés; az idegek rendentuli ingerlése által álmatlanság, fő és tagok reszketése, szívdobogás, vérhevelések, görcsök 's több más bajok. Különösen ártalmas a kávéital a gyermekeknek, kiknél sokféle hasbajokat, álmatlanságot, sirékonyságot, érzékenykedést, rendellenes kifejtődést okoz 's benne az élet egész processusát megváltoztatja. Mi több, nagy befolyása van a lélek 's character állapotjára is, mint már Zimmermann is megjegyzette; mert az idegéletnek mindennapi felmagasztalása az embernek egész valóját megváltoztatja. Tagadhatatlan, hogy a kávéval való visszaélés igen sokat tett az újabb időkben annyira uralkodó nyavalyás idegingertlenységek 's általjában a nyavalyák ideges characterének kifejtésére. Csak a teljes egészségű, inkább phlegmaticus személyek ihatják hát a kávé, szembetűnő kár nélkül; de noha a szokás a legártalmasb éldelet kárait is megtompíthatja, nem kerülik el mindig az erők sem a kávéital ártalmait. Egyébiránt a kávé a reá illő esetekben 's ollyaknál, kik azzal rendszerint nem élnek, igen jeles gyógyszer. Ezen okból, 's általjában ingerlő tulajdonságinal fogva, az új orvosi iskola, a diaetetica-köréből kizárja a kávé, 's noha a tapasztalás azt mutatja, hogy azoknál, kik ahoz erősen hozzá vannak szokva, nem épen akadályoztatja az a homoeopathicus szer munkálatját, bizonyos még is, hogy a természettel egyező diaetetica ideájánál fogva, mind azt, mi az életerőt nyugalmas munkálkodásában háborgathatná következőkép minden ingerlő substantiákat a diaetetica köréből szükség eltávolíthatni. A homoeopathia egyszerű, minden el nem foglalt elméjű embernek átlátszó alaptételei, a diaeteticára való tekintetben is többet tettek, mint minden eddigleni orvosoknak tanításaik, úgy hogy most a kávé különben buzgó tisztelőinek száma szembetűnőleg megkevesedett. A drága kávé helyett különbözőféle surrogatumokat ajánlottak, mellyek kivált a continentális rendszer alatt nagy divatban voltak. Ezek azonban általjában nem pótolják ki a kávé, sőt különbözőféle tulajdonságaiknál fogva az egészségre nézve, többé kevésbé károsak. Azoknak, kik a kávéhoz néminéműleg hasonló itallal kívánnak élni, a gondosan pergelt árpat leginkább lehet ajánlani.

A. Balogh Pál.

KÁVÉHÁZAK. Megeismerkedvén az Arabok 1470, Gemaleddin Abu Abdallah, Muhamed Bensaid Mufti által a kávé felébresztő 's 's kellemetesen ingerlő tulajdonsággal, Mekkában nyilvános helyeken itták azt, hová mulatkozás kedvéért gyakran öszvegyültek. Később 1554 Konstantinápoly lakosai is megkedvelvén a kávéitalt, bizonyos Hekin és Schems nevű privátszemélyek, két csinos kávéházat állítottak ott fel. Európában a legelső kávéházat valami Edwards Dániel nevű kereskedő állította fel 1652 Londonban. Mintegy husz esztendővel azután Marseille-ben is kávéházat nyitottak 's innen csak hamar elterjedvén a kávéital szeretete, a szomszéd városok is követték a példát. Parisban a legelső kávéházat egy Pascal nevű Örmény nyitotta fel 1672, a St. Germain piaczon vásár alatt, vásáron kívül pedig a Bussy utzában. Ezen Örménynek két legénye, Gregoire és Procope, a franczia komédiaházzal általellenben állított fel később egy kávéházat, melly Café Procope nevezet alatt mai napig is fenáll. A század végefelé ismét két új kávéház nyitottatott fel, mellyeknek egyikébe a katonák, másikába a szép lelkek jártak. Ezen intézetek közönséges tetszést nyervén, azoknak számok naponként nevedekett, úgy hogy most Parisban valami 6000-re megy azok száma, mellyeknek felékesítésére 's célirányos elrendelésére nagy gond és szorgalom fordittatik. A leghíresebb és pompásabb kávéház Parisban a Café de mille colonnes, a Palais-Royal-ban. Londonban a kávéházak száma többre megy kilencz ezer-

nél. Bécsben a legelső kávéházat valami Koltshizky nevű Lengyel, ki mint tolmács Törökországban, ezen intézetekkel megismerkedett, állította fel 1683. Most valami kilenczvenre megy ott a kávéházak száma, mellyek noha csinos 's ottan ottan gazdag készülütiek, de nagyságokra 's ékességekre nézve a pesti kávéházakkal nem mérkőzhetnek. Pesten közel negyven kávéház van. Most a mivelte Europa csaknem minden városában vannak kávéházak, mellyek egy részét ujság 's mulattató levelek, 's az öszvejövők kölcsönös társalkodásai által sokoldalú hasznot nyújtanak, de más részt a korhelységnek 's ifjui kicsapongásoknak termékeny iskolái. *A. Balogh Pál.*

KAVIÁR (Ickari), Oroszországban készítetik a' tokhal, söreg, viza 's más halak ikrájából. Letisztítatik ugyanis az ikra a' reá ragadó hártyától, bésóztatik 's egy hét mulva bors és apróra vágott vereshagyma tetetik hozzá. Így becsinálva megszáritatik, 's mint valami jó csemege kőnetik zsemlyére, kenyérre, 's eledelül vetetik. Legjobb kaviár a' krimiai, mellől évenként Kerts és Jenikale városokból 1500 tonnáska küldetik Moldvába 's a' Duna vidékeire.

KAZINCZY (Ferencz), a' magyar tudós Társaság történettudományi osztályában vidéki első rendes tag, született Ér-Semlyénben, Biharvármegyében 1759, Oct. 27, nemes szüléktől. Kilencz esztendő korában Késmárkra küldetett a' német nyelv tanulása végett 's onnan év multával Sáros-Patakra, hol iskoláit 1779-ben elvégezvén, Kassán, utóbb Eperjesen, végre Pesten törvényt gyakorla, 's itt gr. Ráday Gedeonnal esmerkedék meg, ki nagy befolyással vala az ifju lángoló lelkére, 's b. Orczy Lőrinczel, ki által 1784. Abaujban aljegyző lön. De gróf Török Lajos, a' kassai kerületben a' tanulmányok kir. igazgatójának ajánlására, **II József** már 1786 ugyan azon kerületben a' nemzeti iskolák felügyelőjévé nevezte. 'S midőn Kazinczy ezen hivatalban számos alája rendeltjei tiszteletét és szeretetét nyerte meg, más felől Bácsmegeyeje (Kassán 1789.) és Gessnere (Kassán 1788.) őt a' kisdud magyar község kedvenczévé, a' Magyar Museum (B. Szabóval és Bacsányival 1788 — 1792.) és Orpheus (Kassán 1790.) az ifju literatura egyik nagy befolyásu írójává tették. Munkássága még nőtt, mikor **II Leopold** király által, miuden többi nem-catholikus tisztviselővel együtt, az iskoláktól elbocsátatott. A' Pesten öszveálló magyar játékszint **II Ráday Gedeon** fiával Pállal segélte organisálni, 's repertoriumát Shakespearból, (Hamlet, Schröder után, Kassa, 1790) Moliéreből, Góthéből, Lessingből 'stb fordított darabokkal nevelé. Szorgalmát azon szerencsétlenség sem törte meg, melly az 1793-diki történetek következésében érte; élteinek kegyelmeze a' fejdelem, de Brünben, Kufstein és Munkács váraiban hét esztendőt tölte szomorú fogságban. Itt lettek Yorick és Sallustius, Clavigo 's a' Vak lantos egyebekkel együtt rideg óráinak nyájas bukergetői. Kiszabadulása után harmad esztendőre öszvekel atyai barátja leányával, gróf Török Zsófiával, kitől hét gyermek atyja lön. Élteinek gondoktól beborult második felét házi köre 's literaturai foglalatosságai deríték fel. Ezen időszakból valók számos versei, erdélyi utazása, kütetekre menő apróbb historiai, philologiai és aetheticai dolgozásai, ön életirása, több külföldi új és régi classicusok fordításai. Ezek és még több fen nem említett munkái így jöttek ki: 1. Magyarország földi állapotjának lerajzolása (Kassa, 1775. 8.) 2. Az amerikai podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. (Kassa. 1776. 8.) 3. Lanassa szom. ját. (M. játékszín, 4 köt. 1771). 4. Stella, Góthe után. (Pozsony, 1793. 8.) 5. Helikoni virágok 1791. (Pozs. 8.) 6. Paramythionok Herdettől. (Széphalom, 1793. 8.) 7. Sinopei Diogenes' maradványai (Pest, 1793. 12.) 8. Kazinczy egy-

velges fordításai. I-só k. (Széph. 1808. 8.) 9. Rochefaucould Maxim. (Bécs és Triest, 1810. 8.) 10. Vitkovics Mihályhoz. (Széph. 1811. 8.) 11. Tövisek és Virágok. (Széph. 1811. 8.) 12. Poetai berke. (Pest, 1813. 8.) 13. Kaz. munkái. (Pest, 1814—16. n. 8. 9 kötet.) 14. Előbeszéd Sallusthoz. (Kassa 1824. 8.) 15. Pyrker, Szent Hajdan Gyöngyei. (1830. 8.) 16. Kazinczy utja Pannonhalmára, Esztergamba, Vácra. (Pest, 1831. 8.) 17. Lessing, Galotti Em. (Bajza, külf. játéksz. 1829. 8.) 18. Szenttörténetek az ó és új test. könyvei szerint. Patak. 1831. „Az ő gondja által jöttek még ki:“ a) Magyar Régiségek és Ritkaságok. 1808. (Pest, 8. I-só köt.) b) Dayka versei. (Pest, 1813. 8.) c) Báróczy minden munkái. (Pest, 1812. 8. köt.) d) Kis János versei. (Pest, 1815. 8. 3 köt.) e) Zrínyi minden munkái. (Pest, 1817. 8. 2 köt.) A' magyar tudós társaság igazgató tanácsa, Pósonbau, Nov. 17. 1830. a' történettudomány osztályában, mellyben sok nyomtatott, még több nyomtatatlan dolgozásai vannak, vidéki első rendes taggá nevezé ki; 's Kazinczy azon rövid időt is, azon néhány hónapot, mellyet halála előtt a' Társ. körében élt le, munka közt élte le. Augustus 22-dikén 1831. az eleven és ép aggastyánt a' keleti mirigy, rövid de nagy gyötrelmek után, előlte széphalmi magányában, élte 72d. — írói pályája 56d. évében.

KAZY Ferencz, Léván Barsvármegyében szül. Egyházi életnevet választá, 's a' Jesuiták szerzetébe állván, életének nagyobb részét tanítással töltötte; hátramaradt idejét tudományos munkálkodásra fordítá, mellynek e' következő iratok lőnek szüleményei: 1) „*Posthuma memoria, res pace belloque gestae comitis Stephani Koháry de Csábrágh etc.*“ (Nagyszombat, 1732, 12. r.) 2) „*Historia universitatis Tyrnaviensis societatis Jesu ad annum Christi 1735 ejusdem saecularem producta*“ (Nagyszombat, 1. 37, 4. r.); és 3) „*Historia Regni Hungariae*“ melly az 1600-ik esztendőtlől fogva 1681-ig terjed 's Nagyszombatban 1737 és 1749 nyomtatott ki 3 k. fél r. — A' két első kötet mindazáltal Timon munkájának lenni gyanttatik, 's csak rendezése tulajdonittatik Kazynak, ki egyébiránt a' harmadik kötetben részrehajlónak 's vallási buzgósága által elragadtattnak mutatkozik.

KAZY János, Jezus szerzetebeli pap, a' hittudomány doctora 's 1728 a' nagyszombati főiskolák dékánja, szerzője volt egy illy című munkának: „*Brevis Commentarius rerum in Hungaria, Croatia et Transilvania gestarum.*“ Kinyomtatásának helyét 's idejét nem tudjuk; Bél Mátyás „*Not. Regn. H.*“ I. kötetének 483 lapján a' 9-dik §-ban tesz róla említést.

KECS (Anmuth), olly tetsző tulajdon (főkép a' nő személyeknél), melly a' csupa testi szépségen felül emelkedve, kitünő lelki tehetségekkel rokonul, 's kellemessége, gyengédsége, de egyszersmind méltósága által, az egyszerű szépségnél mélyebb behatást tesz a' férjfiu lélekre. A' kecs az egész lény testi és lelki alkatának megmagyarázhatlan összehangzásából ered, 's egyes részekre, p. o. kézre, szemre, homlokra 'sat. nem alkalmazható; noha általában a' kecses észfogata felteszi, hogy a' közönségeseknél ezek is sokkal kellemetesebbek, azaz szebbek és méltóságosabbak legyenek. Nem lehet pedig kecseseknek nevezni a' lelketlen tárgyakat, hanemha azok egyszersmind emberi cselekedettel volnának összekapcsolva; mert a' kecs bizonyos olly élénkséget jelent, mellynek a' nyugvó, a' mozdulatlan lényben is mutatkoznia kell. Ezen élénkség akar ártatlan vidámságban akar szelid komolyságban fejti ki magát: mindenkor édesen sovárgó érzést gerjeszt a' kecseset méltánylani tudó férjfiu szívében. (Vö. GRATIA, SZÉP.)

KECSKE. Állatnem az emlősök között, melynek itt említést érdemlő fajtája 1) a' bak kecske, álla szakálos, szarvai meghajlottak, csónakosak. Ugy látszik, hogy ezen szelid kecske az ugy nevezett *Aegagrus*-tól származik, melly a' Kaukaz és más keleti hegyek vadonjaiban lakik, gyomrában nem ritkán a' bezoárkövet hordva. A' bak többet megtartott eredeti természetéből a' juhnál, elevebb természetű, könnyebben elvadul. Igen el van terjedve. Bakjai emlőjében gyakran tapasztaltatik tej. Az angori kecske rövidebb testű, hosszabb szaru a' közönségesnél, hosszú selyemfajta-szőréről lesz az ugy nevezett teveszőr fonal. Bőréből készül a' kordován, szattyán és sokszor keztyű 'stb. 2) A' vad kecske, álla szinte szakálos, hoididomu, nagy, felül csomós, hátára hajlott szarvakkal. Tirol és Sabaudia legmagasb havasain tanyáz, de Candiában és Sibiériában is. A' legmeredekebb 's nekünk járhatlan szik-lákat szereti, hol egyikről a' másikra ugrál. A' közönségesnél nagyobb; a' felnőttek szarva 20 fontot nyom, husa jóízű, a' bőréből készült ruha majd elszaggathatatlan.

—j—a.

KECSKEMÉRT, hazánk egyik legnépesebb magyar m. városa, Pest-vármegye hasonló nevű járásában, a' fővárostól 10 mfnyire, igen messze terjedő sikon, melynek pusztáin sok és szép szarvasmarha tenyésztetik. A' lakosok, kiknek száma mintegy 34,100-ra megy, földműveléssel, dohánytermesztéssel és baromttartással foglalatoskodnak leginkább. Nevendékei számára két gymnasiuma van. 54.

KEGYELMEZÉSI JOG, a' törvényhozással összekapcsolva lévő olly fejedelmi szabadság, melly szerint a' felségnek hatalmában áll, a' törvények által szabott 's az alsóbb bíróságok ítéleteivel megerősített büntetéseket, egyes személyekre nézve megkönnyíteni vagy teljesen elengedni. Ezen jogot abból az okföből származtatják 's tulajdonítják a' fejedelemnek, hogy: a' törvényhozó ítélheti meg legigazában, valljon a' büntörvényeknek czélja enged-e kivételt az előforduló egyes esetben.

KEITH (Jakab), porosz tábornagy, a' 18 század egyik legjelesebb hadivezéire, Keith György scotiai marsall ifjabbik fija, szül. 1696 Freteressában Kincardin scotiai grófságban. 18 éves korában anyja ösztönözésére, kinek atyja, lord Perth I Jakab alatt Scotia nagycanczellárja volt, a' praetendens pártjához mene által, 's jelen volt a' sberifmuiri csatában, hol megsebesítettet. A' praetendens serege széljelyeretvén, K. Franciaországba szökék, hol olly szerencsével adá magát Maupertuis vezetése alatt a' mathematicára, hogy felvétetnék a' tudományok academiájába. Vágyva vágyván magának esmereteket gyűjteni, beutazá Olaszországot, Schweizot és Portugaliát. Azután Madridba ment, hol neki herczeg Leyria az Irlandiak osztályánál ezredesi rangot szerze, 's magával vivé őt, midőn Pétervába rendkívüli követként küldeték. Itt K. (1728) a' czárné szolgálatjába lépe, ki őt csapattábornokká, kevéssel ezután pedig generallieutenant-tá és András rendje lovagjává nevezé. A' Törökök ellen minden ütközetben kimutató magát bátorsága által (1731), 's első volt Oczakow bevételénél a' sánezon, hol sarkán sebet kapott. A' Svédék elleni háboruban (1741—43.) ő határozá el a' győzödelmet a' wilmanstrandii ütközetben, 's elüzé a' Svédeteket a' keleti tenger Alands szigeteiről. Az aboi béke után (1743) a' császárnétól mint követ a' svéd udvarba küldetett, 's visszatérte után a' marsall pálczával tiszteltetett meg. De mivel mind e' mellett is igen mérsékelt volt jövedelme Oroszországban, 's ezen felül Bestuscheftől is megsértetett, a' porosz király udvarába ment, a' ki határtalan bizodal-mával ajándékozván meg, főtábornaggyá és Berlin kormányzójává nevezé (1749). K. megjárá a' királlyal Német-, Lengyel- és Magyarországok nagy részét. Midőn 1756 a' hét esztendő háboru ki-

ütött, mint tábornagy egy porosz seregosztállyal Alsószászországba nyomult. Olmütz (1758) ostromlásának félbehagyása után, az ostromló sereg jeles visszavonulását fedé, de még ugyanazon esztendőben (Oct. 14), midőn Daun Hochkirchnél a' Poroszok táborát megtámadá, leszakasztatott lováról egy ágyugolyó által, 's a' csatatéren halt meg, miután az éj homályában háromszor veré vissza az Austriaiakat. Keith nagy talentomu, jeles vitéz, 's szigoru becsületes ember volt, önhaszonkeresés nélkül. Testvére lord Marshall így irt Parisba Geoffrin asszonynak: „Csak gondolja kegyed, melly nagy örökséget hagy réám bátyám. Egy nagy sereget vezetve hadi adó alá veté Csehországot, — 's én 70 aranyat találtam nála.“ Nagy Fridrik Berlinben a' Vilhelmpiarcon márvány oszlopot emeltetett neki.

KÉKFESTÉK a' kobáltból így készítetik. A' kobalt érczevegyek pirítatnak, hogy az arsenik (férjany) és a' kénkő eltűnjék, elszáljon, némelly más érczek pedig savitassanak meg. A' megpirított érczevegy (németül Safflor, Zaffer) tiszta, égett és őrlött kvarc, és tiszta hamaggal, a' színpróbától mutató viszonyban, behintetik, 's kék üveggel olvasztatik. Az olvasztás gömbölyü vagy négyszegletes kemenczékben történik, mellyeknek telepén kék üveg csinálásra szolgáló keverékkel telt edények állanak, a' tüzet kiálló agyagból készült edények láng által melegítetnek, melly a' kemencze közepén lévő rostélyon jó be 's az edény megtöltésre vagy kiürítésre szolgáló oldallyukain megy ki. Az olvasztás teljesen megtörténvén, vaslapoczkákkal kiszedetik az üveganyag 's vízzel teli edényekbe öntetik. A' nyert töredékeny üveg szárazon megzuzatik, a' zuzott liszt drótszítán megszítáztatik, az általszítált pedig granit-malomkő alatt nedvesen megörletik. A' finoman megörölt tömeg nagy fakádakba meretik, vízzel igen meghigítatik, és fél óra múlva, midőn a' durvább rész, az újra megöröndő, leülepedett, másik kádba meretik, hol 24 óráig csendesen áll, hogy a' tulajdon szín leülepedjék. Az ülepedet felett lévő nedv mocsárokba vezetetik, hogy minden színrészeske leszáljon, de ezek még tisztátalanok 's mocsárágy név alatt újra az olvasztandókhoz tétetnek. A' második kádbeli ülepedet, vagy a' tulajdon kékfesték, a' mosó szobába jó, kádokban tiszta vízzel leöntetik 's igen finom drótszicával megszítáztatik, hogy minden tisztátalanság hátra maradjon. Ebben 24 óráig áll a' nedv. Az ülepedeten lévő zavaros víz szünte mocsárokba vezetetik, hogy mocsárágy tétessék le, mellyel ugy kell bánni, mint az előbbivel. Ezen mivelet még egy két vagy háromszor ismételtetik, 's a' tiszta festék a' kádból kivágatik 's igen lassan és vigyázva megszáritatik különös szárító szobákban. A' megszáritott festék és mocsárágy deszkák vagy fabengerek között dörzsöltetnek, finom szórszítán áltbocsáttatnak és elcsináltatnak. Ezen festékek színének magassága vagy világossága különböző. Általjában megkülönböztetnek a' világos vagy magas színek (Jegyek magyarul lehetne: V. németül: H), a' mérséklett magasok (M. C. Couleur), és mocsárágyszínek (A. E., Eschelfarbe); mindenik felosztatik még közönségesre (K. német. O.) középszerűre (Kz. M.) finomra (F), finomabbra (FF) és legfinomabbra (FFF). —j—a.

KÉKFESTŐFŰ (Csülleng, D. F.) honunkban is esmeretes növényem, e' jelekkel: táskája lapított, visszaszives-láncsás, kétfelé választható, 1 magvu, ki nem nyíló, közfala lyukas, kopácsai csónakosak. Kékfestésre használják e' faja: Festő Cs. mellynek gyökérlevelei tojáskerek láncsások, nyélrefutók, csipkések, szárlevelei rendetlenek, láncsás-dárdások, vagy nyilidomu szárölelők; táskái lecsüggők. Jó és mivelt földet kíván; a' kékszint levelei adják, mellyek midőn sárgulni kezdenek, leszédetnek, megszáritatnak, csüllengmalomban megörletnek, tésztaá csináltatnak, ezekből golyók vagy lapdák készítetnek, mellyeket a'

festők hasznokra fordítanak. Legjobb csülleg terem déli Frankonban, de miveltek Német-, Magyar és más országokban is. Hajdanában igen sok csülleg természetek, mivel más kék festék nem vala esmeretes. De miolta a' 17dik század első felében a' Hollandusok behozák az indigót, a' csülleg kelete csökkent; de azután még inkább, miolta az indigó Nyugatindianában 's déli Amerikában bővebben természetek 's Európába számosabban hozatik. Az indigó többre becsültetik, mivel szebb színt ad, de a' csülleggel festéstartósabb, 's innét el egészen alig mellőzhető. —j—a.

KÉKSAVANY (kéklőgyulatsav., acidum hydrocyanicum, borussicum); benne savító helyett gyuló van. Alapja szénó és fojtó egyesületnek látszik 's most kéklő-nek (cyaneum, Blaustoff) szok nevezetni. Állati és növényrészekből mint szülemény nyerhető, ha azok kálival és savanyokkal dolgoztatnak ki; némely állati részekből pedig mint kivonat kapható. Illyen növényrész p. o. a' borostyán medgy levele, a' cseresnye és őszi barackmag, a' keserű mandola, mellyben a' kéklőszag igen ki van fejlődve, ugy hogy, a' ki a' kéksavany szagát esmerni akarja, a' keserű mandolát szagolva megismerheti. Tiszta állapotjában gázidomu, a' levegőn könnyen meggyul, savító gázzal eldurranik, sárgáskékes veressel vegyült lánggal ég, víztől és borszesztől felfogadtatik. A' többi savanyak szerint ő is egyesül érczekkel, kálival, földekkel különböző sókka, mellyek között a' kéksavos vas (porószkék) igen nevezetes, minthogy ez ada alkalmat a' kéksavany feltalálására, és sok kézmívi czélokra használtatik. Az állati testre nincsen irtóztatóbb méreg a' tiszta kéklőgyulatsavnál; hirtelebben öl meg, mint akármellyik, néha azon pillanatban, mikor a' gyomorba ér, sőt a' kis állatokat mindjárt megöli, ha nyelvekre vagy sebes helyre ér. A' madarat egy csepp elemésztí a' kielégített víz olvadatból; mintegy 8 csepp megöli a' kutyát 's viszonyilag több az erabert. A' halált leginkább huzgörcsök előzik meg. Nagy mennyisége ellen nincs ellenméreg; kevés mennyiségnél először hányás által törekszünk a' mérget kivenni, kálival adunk teljes szénsavanyos állapotban, hogy a' méreg közepítessék, vagy kávéöntetet magán, vagy Orfila tanácsa szerint minden félórán 3—4 kanál terpetinolt kávéöntetben. Kis, tört adag hatalmas gyógyszer, de hatalmas agyat és kezét is kíván, hogy hasznossal adassék. Előbb igen gyakran és most nem ritkán adatik jelelt esetekben a' borostyán medgy vize, mint kéksavanyal bíró. — A' kéklőgyulatsav a' levegő és sugarak behatására megváltozik, feloldatik. —j—a.

KELEMEN. Pápák e' néven: I romai **KELEMEN**, hihető számlálás szerint 91—100-ig püspök ott, az apostoli atyák közé számláltatik, mivel Pál Romából Corinthusba irt levelében (4 szak. 3 v.) egy Kelemen mint munkatársat említ, kinek Péter osztá ki a' papi felszentelést. Két levelet irt a' corinthusiakhoz, mellyeknek egyike egészen megvan, de hozzáadásokkal és meghamisításokkal, a' másikkól csak egy töredék maradt meg. Ezeknek szép tartalma nem képes azonban megerősíteni jénai Kestner állítását, hogy ezen Kelemen egy titkos keresztény egyesületet alkotott volna Agape (szeretet) név alatt. — II **KELEMEN** (Suidge), bambergi püspök, 1046ban IX Benedek helyébe tétetek III Henrik csász. által, kit ő megkoronázott; synodust tartá a' Simonia ellen, de már 1047ben meghalt. III **KELEMEN**, Guibert, ravennai érsek, IV Henrik pártjától 1080-ban pápává választaték, VII Gergelyt kitolandó; 1084ben erőszakkal tétetek be Romába, Gergely halála után is megtartá magát az ellenpápaságban a' Gergely pártja választotta III Victor és II Orbán ellen változó szerencsével, 1089-ig Romában. A' Romaiaktól elüzetve 's a' pápaság békével hagyására esküvel köteleztetve, 1091ben viszont Romába jött Henrik seregével, de 1094-ben viszont távoznia kel-

Iett 's Henriknél kérni oltalmát. 1099ben II Paschalisnak, Gergely követőjének alája veté magát, 's 1100ban halt meg Ravennában. Pápai hatalmat csak a' császár alatt lévő német és olasz tartományokban gyakorlott, 's nem számláltatik a' törvényes pápák sorába. Ezért az 1187ben pápává nevezett romai születésű Paulus de Palaestrina a III KELEMEN nevet vön magára. Ő a' régolta tartó egyenetlenséget elvégzé a' Romaiakkal 's uralkodását Roma felett megalapítá. A' szent hadat tüzzel vitte, Sicilia koronáját Tancrednek megzerzé, Rogerius apuliai herczeg fíjának, de már 1191 meghalt. — IV KELEMEN, Guido, st. Guileből Langvédocban, előbb törvénytudó 's a' francia király tanácsosa, 2 leány atyja, özvegységében nabbonnai érsek, sabinai cardinalis, követ (legat) Angolhonban, 1265ben anjoui Károly pártjától választaték; és ő ezen fejedelemnek a' Manfred kezén volt két siciliai királyságot áltadá; keresztháborut hirdetvén ezen ország elfoglalására, segíté kédvenczét, maga is 2 évig Frankhonban maradván, csak 1267ben jött Viterboba vissza, 1268ban pedig az utolsó Hohenstaufinak, Conradinnak, lefejeztetése után Romába birtokába jutott. Az angol Richard és spanyol Alfons között is ő akart határozni a' német korona felett, de bele halt Viterboban Nov. 29. 1269. Erő és nyomosság diszesité mint az egyház fejedelmét, jó szónok vala, szigoru asceta 's a' nepotismus ellensége. — V KELEMEN, Bertrand d'Agoust, Gascognéból, előbb bordeauxi érsek és VIII Bonifác pártolója, kinek halála után Filep frank királytól megnyereték, 's ennek pártolása által pápává választaték Jun. 5. 1305 Perugiában. Az olaszthoni polgári háboruk miatt Frankhonban maradt, Lyonban megkoronáztaték, végre 1309ben Avignont választá lakkelyül. Vele kezdődik a' francia pápák sora. Az egyezség szerint felszabadítá Filepet az átok alól, a' király kedvenceit cardinalokká tette, 's az egyházi tizedet áltadá 5 évre a' királynak. Ellenben kijátszá Filep szándékát, mellynél fogva testvérének Valois Károlynak a' német koronát fejére kívánta tenni. Egyházi gyűlést tartá 1311 és 12ben 7 hónapig, melly legnevezetesebb uralkodási tette volt, hol a' Templariusok rendjét Filep kedvéért feloldá és büles szabályokat rendelt a' clerus reformja 's a' klastromi fenyték végett, mellyek az ő tiszteletére Clementina e-knek neveztetek. Nápoli Robert királlyal való szoros kötelezés által akará uralkodását megerősíteni Olaszthonban. Ennek segítségével aláza meg Velenczét, mellyet Ferrara elfoglalása miatt 1308ban interdictummal terhele, és 1309ben egy új átokbulla által akára elrontani, melly minden Velenczeit becsület és igtalannak határoza meg, minden országos hivatalt eltörle, az alattvalókat az engedelem alól feloldá, 's a' törvényeket elerőteleníté. Keresztes had és velencei hájók elfoglalása által meghódoltatá végre a' respublicát, 's békét engedé neki 1313ban. Ezen Robert még nagyobb szolgálatokat tön neki a' csász. hatalom 's a' ghibellini párt korlátozására Olaszthonban. VII Henrik császár az ő sürgetésére választaték, neki hiységet is esküdött, de 1311ben Romába menvén Lombardiát zavarban találta, K. pedig semmit nem tön érte, sőt koronázását megtiltá, mellyet II. a' cardinaloktól még is kiesikart Romában. A' császár Nápoly felett Robertel is versenyeni kezdett, K. pedig fenyegető bullák és kiltás által védelmezé kédvenczét. Henrik halála után Robert királyt 1314ben romai senatorrá, 's országos helytartóvá tette Olaszthonban. Hódoltatási terveinek közepén halt meg Apr. 20. 1314. — VI KELEMEN az ötödikhez nagyon hasonlított. Neve Roger Péter volt, szül. Maumontban 1292 nemes házból, eleinte benedictinus 's apát Fecampón, azután artasi püspök és Filep király tanácsosa, sens-i és rouen-i érsek, 1338 cardinalis, 1342 pápa lön Avignonban. Pénzszomja miatt rosszul árulá az egyházi hivatalokat; bajor Lajos

császár ellen eldődei lelke szerint kérlelhetetlen keménységgel kelt ki, átokbullái iszonyubbak minden előbbénél. A' csehoni király fiját, luxemburgi Károlyt, hajdan Parisban tanítványát, a' német rendek egy részével királynak választatá 1346, de általánosán el nem tudá esmertetni, sőt Lajos halála után (1347) pártosait fel is szabadítá, és hogy a' rendeket megnyerhesse, schwarzburgi Günther ellencsászár lemondása után 1349ben ujra meg keele engednie IV Károly választását, a' nélkül, hogy a' Németeknek káros feltételeket egészen életbe hozhatta volna. Olaszthonban szerencsésebb volt. 1346-ban Rienzo romai lázadása gyors részszégségképen általtűnt, 's a' fő (demagog) elfogaték. Nápolyi András király halála után Avignonért büntelennek hirdeté Johannát, sőt visszatette birodalmába. Egy spanyol kir. herczeg számára a' canariai szigeteki királyságot alkotá. A' Görögök 's Örményekkel sikeretlenül alkudozott az egyesülésről. Megh. 1352. — A' nagy schisma alattkét ellenpápnak volt Kelemen neve, kik azonban az igaz sorba nem számláltatnak, u. m. Robert, genfi gróf, cambraii püspök és cardinál, a' VI Orbant elhagyó francia cardinálisoktól választaték 's VII KELEMEN nevet vette fel. Avignonban lakott. Frank és Skothon, Lotharingia, Sabaudia és Spanyolhon voltak mellette, Olaszthonban semmi volt. Sept. 3. 1394-ben halt meg. — XIII Benedek halála után 3 cardinalis által VIII KELEMEN név alatt pápává lett Aegidius Munnoz, Barcelonából. Peniscolában lakott 1429-ig. — VII KELEMEN, Medici Julius, II Julius pápa alatt Johanniták priora, X Leotól florenzi érsekké, cardinállá és cancellariussá teteték, Nov. 19. 1523 pápává lön. I Ferencz fränk királlyal tartván, háboruba keveredett V Károly császárral, ki 1527ben Romát kirablá, őt 7 hónapig fogolyul tartá az Angyalvárban, 's minden erősség és 40,000 ducati áltadására kinszeríté. 1529ben megköteték a' béke 's 1530ban Károlyt megkoronázta, 's megnyeré tőle, hogy a' Medici familia a' florencziai herczegségbe betétegeték. A' reformatio harapózását nem tudta meggátolni Némethonban; Angliában pedig elő is mozdítá, VIII Henrik házassági elválása ellen átok bullával kelvén ki. Rosz ajándékot nyert tőle Frankhon, kis hugának, Medici Katalinnak személyében, kit 1533 Marseilleben az orleansi herczeggel, I Ferencz király második fiójával elházasítá. V Károly ellen tervezve halt meg Sept. 25. 1534. 56 éves. — VIII KELEMEN Hippolytus Aldobrandini, spanyol befolyás által jött a' sz. székre Jan. 30. 1591. IV Henrik királyt meg nem akarván esmerni, hatalma korlátok közé szorítaték Frankhonban. Velenczét sem tarthatá az ohajtott függésben. Azonban az Este-háztól elvett Ferrarát képes vala megtartani. 1598ban békét eszközle Vervinsben a' Spanyolok és Frankok között; a' nantesi edictumot elhallgatva 's IV Henrik elválását Margarethától helyben hagyva, elejét vette az ezen fejedelmek közötti háborúnak 1600. A' Jesuitákkal meghasonlott, mivel a' Dominicanusoknak a' „*de auxiliis gratiae*“ rőli vitában eleinte kedvezett, Loyolát pedig nem canonicizálta. Gyanuba is jöttek ezek Mart. 5. 1605 történt halálánál. — IX KELEMEN, Julius Rospigliosi, szül. Pistojában 1606, a' pápai udvar szolgálatában II évig nuncius Spanyolhonban, 's cardinal-secretarius VII Sándor alatt, Jun. 20. 1667 pápának választaték, mint okos, szerény, és felvilágosodott férjfiu magasan ragyog a' sorban. Roma finanziajának megjavításán törekedett. A' Velenczeiket sereggel és hajókkal segíté a' Törökök ellen, 's a' nekik pénzkerítés végett némelly papi rendet és klastromokat secularisált. Az aacheni békében dolgozó társ volt. 1668ban kiigazítá a' jansenista viszálykodásokat, honnan a' tiszteletére úgy nevezett Kelemen békéje. Portugaliával is megegyezett, a' Pedro király kinevezte püspököket megerősítvén. A' zsidókat majd mind elűzé Romából. Dec.

9. 1669 holt meg, Kandia elvesztésén való bánatában. — X KELEMEN, Altieri Emil, szül. 1589, ó romai patricius vérből, 80 éves öreg jött Nov. 25. 1669 a' cardinal collegiumba 's Apr. 29. 1670 a' szent székre. Az adókat kisebbiteni törekvék, a' nemességnek megengedé a' nagy kereskedést. Sok irást és könyveit eltilta. A' jubileumi pompa 1675ben Krisztina svéd királyné jelenléte által diszesült. Oroszhon frigyének több europai fejedelemmel a' Törökök ellen nem kedvezett. Megh. Jul. 22. 1676. — XI KELEMEN, Albani Ferencz János, szül. Urbinoban Jul. 23. 1649, 1690ben cardinalis lön, 's munkássága által a' spanyol örökségi háboruban ajánlá magát a' szent székre, hova Nov. 23. 1700 fel is emeltették. Ellene szólt a' burkus királyi méltóságnak, de sikertelenül; a' Bourbonoknak kedvezés árta neki; a' császárt különben is ingerelvén, József császár testvérét Károlyt nem esmeré el Spanyolhonban, 's az első bulla császári joga ellen is kikelt. Császári seregek mentek be az egyházi földekre, Comachio elfoglalták minden hadi készület 's átokkal fenyegetés ellenére. 1709ben át kelle engednie Comachiot, seregeit 5000 emberrel szükíteni, a' császáriaknak szabad átmenetelt engednie Nápolyba, 's III Károlyt Spanyolhonban elesmernie. Innét V Fileppel (spanyollal) egészen meghasonlott. Hasztalan szólt az altranstádi béke és Stanislaus király választása ellen; nunciusat nem ereszték az utrechti békéhez. A' Jesuiták Chinában rendelkezései ellen tettek, követeit gunyolák 's pogány szokásokat vettek fel a' szolgálatba. A' siciliai korona jogai felett a' hiti dolgokhoz szinte perelt, 's mivel sok elhajtott pap tódult Siciliából Romába, mint az ő becsületének martyrja, ha rájuk még többet nem akara költeni, egyezsére lett lépni kénytelen. Csak a' praetendens, kit 1717 olta Romában tartá, 's a' portugalus király, kinek Lissabonban egy patriarchatust alkotta, voltak igazán hivei. Uralkodása jó akaratu volt; a' vaticani könyvtárt keleti kéziratokkal és önkönyvtárával gazdagítá, Bolognában a' képző művek academiáját állítá fel, 's általjában kedvezett a' tudományoknak. Megh. Mart. 19. 1721. — XII KELEMEN, Laurenzio Corsini, Florenzből, szül. Apr. 7. 1652, pápa lön Jul. 12. 1730. Mint az előbbi, ez is álmódott hatalmának képei között élt, mintegy a' 12dik században; a' cath. fejedelmekkel nem legjobbak voltak viszonyai. Egy 8 éves spanyol infansnak cardinalkalapot 's a' toledoí érsekséget kelle adnia, az egyházi birtokban spanyol katonaszédést tűrnie, 's e' miatt lázadás támadván, spanyol őrsereget elfogadnia, Parmát tőle előszer egy spanyol infansnak, azután a' császárnak birtokába menőt látnia, a' nélkül, hogy egyéb hasznát látta volna, mint némelly kedvező reservatumot a' spanyol concordatumban 1737. Velenczében, Sabaudiában nem nagy sikerrel perlekedett. San Marino apró köztársaságával sem tudá jól boldogulni. Az eretnekeket buzgón téríteté, 's e' miatt az „In coena Domini“ bullát évenként hirdetteté. A' romai policziát megjavítá a' szabadmenedékek eltörlésével, bujálkodási tárgyak eltiltásával, a' kölcsönház segítése, szülház építés 'sat. által. A' capitoliumba szobrokat, a' vaticanba keleti kéziratokat gyűjte. Adósságos halt meg Febr. 6. 1740. — XIII KELEMEN, Carlo Rezzonico, szül. Velenczében 1693. Mária Theresia és a' Jesuiták segítsége által pápa lön Jul. 6. 1758; annak apostoli felség-czimet, ezeknek rendjek megtartását adá. De a' Jesuiták még is kihajtottak alatta Portugal, Spanyol, Frankhonból, Nápoly, Sicilia, Parmából, 's ő mégis megáldá, megjutalmazá a' rendet egy bullában 1765. Nagy hatalmok volt reá Torregiano országtitoknak és a' jesuita-general Riccinek. 1764 és 68ban éhséget szenvedett Roma. 1768ban az „In coena Domini“ bullát szorítván a' fejedelmeket felboszontotta magára, 's e' közben halt meg Febr. 2. 1769. — XIV KELEMEN, Giovanni Vincenzo Antonio G a n g a n e l l i,

egy orvos fja, szül. st. Arcangelóban Rimini-nél 1705, 18 éves a' minorita rendbe lépett, tanító lön, 's nagyra vezette tanítványaitól igen becsültették. Az élesen látó XIV Benedek egykor fejére tette kezét, 's rendje generálához így szólt: „Ezen testvérrre különösen figyeljete; különösen ajánlom őt,“ és máskor, midőn kérdéseire adott itéleteivel nagyon megelégedett: „nyomos ítéletet köt össze nagy tudománnyal, 's mellette ezerszer szerényebb mint a' tudatlan, 's olly vidám, mintha soha sem élt volna elvonulásban.“ XIII Kelemen cardinallá tette, de nagy lelke mellett sem igen reménylheté a' szent székre jutást. Felvilágosodott lelke nyelvén forgott. Parma és Piacenza dolgaiban annyira ellene beszélt a' pápa- és titoknokának, hogy többé tanácsot sem kértek tőle. XIII Kelemen holtával nagyon zivatáros volt a' conclave, míg Bernis cardinalrábeszélő ékesszólása győzött, 's Ganganelli Máj. 19. 1769 az egyház fejévé kikiáltaték, noha nem volt püspök. Egy pápa sem választaték nehezéb körülmények alatt. Portugalia, a' szent székkal ellenkezve patriarchát akart magának adni; a' parmai herczeg dolgai Frank és Spanyolhont 's Nápolyt elidegenítették, Velenceze maga akarta a' papi rendet reformálni, Lengyelhon a' pápahatalom gyengítésén dolgozott, magok a' Romaiak is zugolódtak. Kelemen nagyon dolgozott az egyezségen követei alkudozása által; az „In coena Domini“ bullát eltörle, 's Jul. 21. 1773 kiadá a' hires brevét: „D o m i n u s a c r e d e m t o r n o s t e r,“ mely a' Jesus társaságának véget vetett. Ez idő olta gondal telt, félelmes bánatos életet élt. „Az örök létbe megyek,“ mondá, „'s tudom, miért.“ Sept. 22. 1774 halt meg. Gyanu volt az őt megétetésről; az orvosok ellent bizonyítottak. Carlo Giorgi márvány- emlékkal tisztelé meg őt az Apostolok templomában Romában, — Canorától Volpato terve szerint készítettél. V Sixtus olta egy pápa sem uralkodott ilyen erő, bölcsesség és önhatással mint ő. Előmozdítá a' miveket és tudományokat, a' kelemen muzeumot, a' vatican díszét, ő alapítá.

KELET vagy keleti táj, az ég azon tájéka, hol a' csillagzatok feltűnnek. Keleti pont az egyenlítőnek átmetsző pontja a' láthatárral az ég azon helyén, hol a' csillagok kelnek. Egy a' 4 sarkalatos pontok közül, mellyek a' világ vagy ég 4 tájékát határozzák meg, 's a' hajósoknál keleti pontnak vagy keletnek nevezetik. Az ezen pont irányában fekvő tájék a' keleti tájék. Az éjnap egyenlőség napjaiban, azaz Mart. 21 és Sept. 23 körül épen a' keleti ponton kel fel a' nap, 's épen a' nyugotin megy le. Az év minden más napjaiban nyáron a' keleti ponton tul éjszak felé, télen pedig innen, dél felé kel. A' leghosszabb napon felkelési pontja legmesszebb van éjszak felé, a' legrövidebben pedig legtávolabb dél felé. Ez a' mindenkori távozás a' csillagzatoknál kelettávolnak hivatik.

KELETINDIA déli Ásiát Persia és China között, a' Ganges-től kelet és nyugotra fekvő két félszigetet, 's az indiai teugerbeli szigeteket Ceylonig és a' Philippinákig foglalja magában. Felosztatik Elő- és Hátulós Indiára. Előindiaiban vagy Hindostanban vannak A.) Asiai országok, nevezetesen: 1.) A' Seikhek országa (3256 nsz. mf. 4 mil. l.) papi kormányal, fővárosa Lahore (100,000 l.) 2) NEPAUL (l.e.) 3. Maha Raja Sindia országa, most már csak egyedül való független marart birtok (1860 nsz. mf. 4 mil. l.). Az uralkodó ház neve Sindiah; lakhelye Udschia. Itt fekszik Gwalior, egy hires indiai erősség. — B.) Europai birtokok, 's I, a' Brittusokéi. Ide tartoznak a.) A' calcuttai előlülőségben: 1) Bengalia (4523 nsz. mf. 25,306,000 l.). Fekszik az é. sz. 21—27 's a' k. h. 86—92° közt, Greenwichtól számítva. A' lakosok $\frac{4}{5}$ Hindusok, $\frac{1}{10}$ afghan és arab eredetű mohammedanusok, $\frac{1}{10}$ portugál maradékok vagy más idegen származásu

telepedők. A' Ganges, Burrampooter (Brahmapootra), Dummuhda és más folyók mossák. Az éjszaki magas hegyek és sok folyók nagyon mérséklik levegője forróságát. Földje felette termékeny, évenként két annyi gabonát, gyümölcsöt és veteményt terem, mint a' menayi a' lakosok esztendei szükségére megkívántatik; csupán a' riskásának, ezen minden ranguak köz eledelének, nem diszlése okozhat néha szükségset. Egyéb termékei: sok pamut és selyem, kender, len, indigo, viasz, mézga, mákony, bors és más fűszerek, salétrom, melly néhol a' földből nő ki, tengeri só és vas. Azon házi állatokhoz, mellyek Bengaliában BENARESSEL (l. e.) közösek, tartoznak még az ország délkeleti részében az elefántok. Lovai aprók és nem szépek. Erdeji mindenféle vaddal és szárnyas állattal bővelkednek; de a' vadászat nagyon veszedelmes a' számtalan ragadozó állatok miatt, mellyek közt az ugy nevezett bengalai királytigris, leopard és kis párducz fő helyet foglalnak el. Folyójiban a' legjobb izü halak mellett mindenféle nagyságu krokodilok tanyáznak. A' hindus lakosok mind a' két neme nyulánk, karcsu, szép termetü, 's daczára a' vele született félénkségnek, rendkívül harczvágyó. Az ő nagy, hasznos és elmés szorgalmokat csupán az ő még nagyobb éldeleti mértékletességek mulja felül. A' keletindiai társaság jövedelmeit a' majd nem korlátlan kizáró bengalai kereskedés hasznain kívül a' szántás- és kert-föld teszi, melly egész Hindostanban az uralkodó sajátjának tartatik 's hasznobér fizettetik érte. 1817 ezen jövedelmek 11,790,000 font sterl. mentek; a' kiadás 8,021,000 ft. st. volt, 's így a' tiszta nyereség 3,769,000 ft. st.; adóssága 30 mil. ft. st. Legleesebb városai: CALCUTTA (l. e.), Dacca és Murschedabad (Moorschedabad), azután a' kerületi főhelyek: Birbikum (Beerbloom), Boglepur, Burdwan, Dschittagong (Chittagong) vagy Islamabad, jó kikötővel, Dinatpur, Hugley, Dschessur (Jessore), Midnapur, Momensing, Naddiah hindus papnevelő házzal, Purniah, Radschessahaye (Rajeshahaye), Ramghur, Rungpur és Sylhot. Továbbá Bendel, hol már századok olta szokás gyermekekbe himlőt oltani; Kassunbasar, Saidabad, Nattor, Maldah, Radschonmal és Mungulghaut. Nevezetes a' garcaui hegyi tartomány éjszakkeleten, mellynek békés 's Angoloknak adózo lakosai, baņasaik (véneik) kormánya alatt patriarchai egyszerűségben élnek. Bengalia hajdan a' nagymogul alatt állt, egy nabob vagy alkirálytól igazgattatva. Gaur, Tonda, Radschemal, Dacca és Marschedabad voltak felváltva az ország fővárosai. A' Mongolbirodalom elenyészte után (1757 körül) a' függetlenné lett nabobokkal igen önkényesen bánt a' Calcutta vidéken már akkor birtokos angol társaság, 's végre egészen meghódította az országot. Bengala, Bahar, Orixá, Benares, Auhd és Tipra teszik a' calcuttai előlülőséget, melly a' három kel. indiai angol előlülőség közt legfontosabb. A' hadi erő, mellyet a' társaság ezen országban tart, béke idején rendszerint 8000 europai 's 60,000 seapoy avagy honos mohammed gyalog és lovas katonából áll, europai főtisztek alatt. A' Calcutta melletti William erősségen kívül ezek a' fő hadi pontok: Barrakpur, Berhampur, Dschittagong, Dacca és Daschpur (Tajepore). Bengalia legfőbb polgári igazgatása áll egy kormányzóból, ki egyszersmind legfőbb kormányzója egész Indiának, 's 3 tanácsosból, kiknek egyike a' hadi erő főparancsnoka, ketteje pedig mindig három három évre választatik a' társaság polgári tisztjei közül. A' tartományi 's kerületi törvényszékeken is szinte europaiak ülnek, de a' forma miatt, néhány mohammedi 's indiai birákkal együtt. A' törvények eredeti indiai, mohammedi és angol törvényekből vagnak összezerakva. Minden vallás egyenlő szabadsággal él. — 2) Bahar; 3) Allahabad; 4) Aun (l. e.); 5) Agrá; 6) DELHI (l. e.) tartomány és város; 7) Gurwal; 8) Dekanban 8 tartomány. — b.) A'

madrasi előlülőségben 9 tartomány, 's ezek közt Mysore (I. e.) — c.) A' bombayi előlülőségben 4 tartomány. — II. A' francia birtokok különbéle angol birtokok közepette fekszenek; összesen 9½ nsz. mf. 90,000 l., l. PONDICHERY. — III. A' portugál birtokok, 90 nsz. mf. 250,000 l., l. GOA. — IV. A' dán birtokok, l. TRANQUEBAR és SERAMPORE.

Hátulsó India, vagy a' keleti félsziget (40,620 nsz. mf. 36 mil. részint mongol részint maláj fajú lakossal) 5 országot foglal magában: 1) Aschem vagy Assam (2791 nsz. mf. 1 mil. l.), a' Brahmaputer forrásainál. 1822 a' Birmánok, 1825 az Angolok foglalták el, 's a' yandabui béke (Febr. 24. 1826) olta angol felsőség alatt áll. — 2) A' Birma birodalom (éj. sz. 9—26° alatt, 14,750 nsz. mf. Symes szerint 17, mások szerint csak 3½ mil. lakossal). Lakosai, kik szebbek, erősebbek a' Hindusoknál, harcolók, vendégszeretők, a' vénséget tisztelik, koldusaik nincsenek. Ezen birodalom, a' térítő papok tudósításaiból esmeretesekké lett Ava, Pegu és Arracan országokkal némelly éjszaki melléktartományokat foglal magában. Éjszakra Tibet, Assam és Chinával határos; nyugoton pedig a' britt keleti birodalomtól egy magas hegy 's a' Naaf határfolyó által választatik. Királya, fejér elefántok királyának czimeztetik. Hatalma nagyon megesökkent az Angolok ellen viselt azon háboru által, mellynek az 1826 Febr. 24-kén kötött béke vete véget. Birma levegője igen egészséges, a' völgyekben néha nagyon meleg. Földje felette termékeny, éjszakon hegyes, arany, ezüst, drágakő és márvánnyal, vas, ón, czin, piskolcz, egérkő, kénkő és kőolajjal bővelkedő. Délszakon bőven terem rist, czukornádot, jó dohányt, pamutot, indigot 's minden térítő kör alatti gyümölcsöt. Kézmivekben kivisz Birma: pamut és selyem szöveteket, üveget, salétromot, puskaport, porcellánt, és Gaudauma isteneképeket márványból. Hajókat jókat építenek, az Angolok számára is. Kereskedést üznek Chinába 's az ásiái szigetcsoporthoz. A' kormány a' népességet bevándorlókkal igyekszik előmozdítani. Asszonynak kivándorolni nem szabad. Vertpénzek nincsenek; e' helyett ezüst és órudaikat használnak. Umerapura ujlag építetett városa a' Tounzemahn tö mellett az országló széke. A' tőle csak egy mfdre fekvő 's hajdan olly pompás Ava már most is omladék. A' birman könnyen épít, fából és bambusznádból. Tűzoltáshoz jól ért. — A' birman fejedelem autocrat ugyan, de még is meg kell hallgatnia a' status fontos ügyekben a' nemességet, a' nélkül azonban, hogy ennek véleményét tartoznék elfogadni. A' nemesség ruha, lakás és butorok által különbözik a' többi osztályoktól. A' birmánoknál egynősség divatozik; hanem ágyasokat tetszések szerint tarthatnak, kik a' törvényes nő szolgálóji. Asszonyok nem jelenhetnek meg a' törvényszékek előtt. A' Birmaiak legnagyobb gyönyörűsége a' játékszin, hol beszéd, táncz 's musika váltogatják fel egymást. Előkelő embereiket elégetik, a' szegényeket eltemetik, a' leggazdagabbakat bebalzsamozzák. Minden Birman tanul olvasni, írni, számot vetni. Pálmalevelekre vas nyéllal írnak; a' gazdagoknak könyvtáraik vannak elefántcsont levelekből, megaranyzott szélekkel. Gyógytudományok csupán botanikai gyógyszereket esmer. A' himlőoltás náluk már régóta divatozik. Az angol térítők, az indiai társaság diplomatai őrszemei, türetnek. A' birmai tudósok jeles tudományos 's nevezetesen csillag- és törvénytudományi munkákat fordítanak angolból. A' birmai vallás Budhismus; türelmes, és nem esmer véres áldozatot. Csupán nőtelen szerzeteseik vagynak, kik monostorokban laknak 's csak egyszer esznek napjában. Testi kicsapongásért gyalázatosan csapottak ki szerzetjéből. Ezek tudósok és jeles erkölcsűek. Előbb papnéjék is voltak, de most már eltöröltettek. A' Birmaiak ügyes ta-

kácsok, kovácsok, képfaragók, arany és ezüstművesek, asztalosok 'sat. Birma nem esmer örökös hivatalokat. Polgári és büntető törvénykönyve jeles. Tolvajlás csak úgy büntetetik halállal, ha a tolvajlás igen tetemes volt, 's terhelő körülmények követték. A halálos büntetés fejjével hajtatik végre, 's a részegesekre is méretik. Igen nagy hatalma van a felsőségnak, a törvényes büntetéseket lágyítani. Állandó hadi ereje csekély. A katonaszedés öszveírás után történik, bizonyos számú házak egy fegyverkezett embert tartozván állítani. A hadi erő legnagyobb része a korona nagy dereglyéjén szolgál, mellyek csak 3 lábnyi mélyen usznak, 's ágyúkkal vannak felkészítve. A status jövedelmét a termékek és bevétel tized része teszi. A kincstár gazdag, 's a kereskedést előmozdítja. Birma most 7 tartományból áll. Fővárosa Umerapura 175,000 l. Ranguhn, az Irawadi torkolatjánál (30,000 l.) jeles kereskedést üz- - 3.) SIAM (l. e.); 4) MALACCA (l. e.) vagy Malaya; 5) az anami császárság, most a leghatalmasabb birodalom Hátulsóindióban, COCHINCHINÁ-ból (l. e.) 's néhány kevesbé fontos tartományból állva. A keletindiai szigetekről l. e' czik. LAKEDIVÁK, MALDIVÁK, CEYLON, SUMATRA, JAVA, BORNEO, CELEBES, MOLUKKÁK, PHILIPPINÁK.

KELETINDIÁBA HAJÓZÓK, nagy kereskedő hajók, mellyek Keletindióba kereskedést üzö europai társaságoktól készítetnek fel, és közönségesen nagyobbak a 40 ágyus fregattáknál, de csak 20 ágyúval (9 és 6 fontossal) vagynak fegyverkezve.

KELETINDIAI LITERATURA. Europa még mélyen szendergett, midőn Hindóstan, a Kelet bölcsője, már őszkoru literatura birtokában a tudomány és művészet bőven hozta virágok és gyümölcsök kincseivel büszkélkedett. Itt néhány ezernyi évvel előbb Krisztus születésénél érzékeny, és képzetekkel teljes költeményeket találunk. Aegyptus pyramisai, ha az itteni előidőből két mértföldnyi kősziklába vésetett mythológiával összehasonlítani, szinte ifju miveknek látszanak. Indiának őszkoru, vagy az évkönyvek kitétele szerint magát a történetet felülhaladó előidejü csillagesmeretei, nyelvének betüji, képzelt és irott alaku vallásos maradványai, még eredetileg meg nem vizgált és kifejletlen lelki erőre mutatnak. A fejlődés növényzete minden literatura előtt dívatozik. Ez kezdetben szent és istentudományi alakban tünt fel Indiában, csak utóbb különbféle élet munkálati szerint elágozva kezdett a polgári körben, főkép nemzeti történetek és természeti tudományok ágazatival fokonként gyarapulni, egész az irott költésig. Ebben, mint zengő iskolában, a szózat hangja már mesterséggé vált, melly természete szerint mythosz után indult. A literaturának ezen általános felosztását szentre 's világra mi is meg tartjuk, megjegyezvén előlegesen az író Hinduról: hogy a papiros előtte nem esmeretlen, ámbar nem pamutfából, hanem más cserje kéregből, mellynek külső rostjai szorgalommal választatnak el egymástól, készítetik; az a Mongol járás után, és így későbbben taláztatott fel. E' durva papiros szükében fekete táblákra is írnak fejjé nyéllel. Legközönségesebb íróanyagul szolgáltak némelly Olles nevü, mintegy három ujjnyi széles, és két lábnyi hosszú árnyékpálma levelek, mellyekre 7—8 rend férhetett, és mivel a kétszerü papirosnál is vastagabbak, erősbek és keményebbek voltak, mind a két lapjokra lehetett karcolni némelly hat íznyi hosszú vasból készült íróvesszővel, mellynek felső éles végével megsimittatván a levél, bal kéz közép ujjára fektetett, a hüvelyk és mutató ujj tartalékul szolgálván.

A jobb kéz írás közben nem vitetik végig a levélen, hanem egy két szóznak kikarczolása után, a végső betűnél mélyebben tűzven eszközt az író, azzal levelet jobbról balra rántja, hogy írását folytatlag elvégezhesse. Miben a Hinduk olly gyakorlottak, hogy menve

is könnyen írhatnak. Papirosra nem írtak tollal, hanem toll módjára metszett, de ennél erősebb náddal (calamus).

1. A' szent literatura egyetemleg Shashtra, Saster, Sistra, Shasta (ugyan azon egy szónak többféle formái, 's kétség kívül szójárásbeli különbözőesei), azaz: szent, Istentől adatott rendelet, mellynek olvasása csak a' három fő zárványnak való megengedve. A' Hindu minden szent iratait, vallásos maradványait, Isten igéjének tekintvén, magától az Istentől származtatja; ez nála a' Visnu, vagy az átváltoztatott Vyasa; a' szent könyvek pedig Veda nevet viselnek. Vyasa és Veda egy fajú szavak, tagjaik: tudat, elmesség, szokás, törvény és több e' féle értelmű nevezet; gyökértelmek eredetileg világosságot és tüzet jelent.

Vyasa úgy találta az Isten igéjét, ő gyűjtője vala a' Vedáknak, azokat Rics, Jajush, Saman, és Atharvana négy fejezetre szorítván. Az első verselt munka, második folyóbeszéd, harmadikban énekes imádságok, az utósóban tisztulási, engesztelő 's átkoztató könyörgések foglaltatnak; következőleg a' többtől létegesen különböző iratok, a' miért is eredetiségek felől bizonytalankodtak. Az eredeti alapos szövény tulajdonképen csak a' Vedákban foglaltatik. Ezek sok féle magyarázatokra nyújtottak alkalmat, de fejtegetések is szentnek tartatik, mint Zsidóknál a' Talmud. Minden Veda két részből áll: Mantra nevű könyörgésekből, és Brahma nevezetű parancsolatokból. Egy Vedába gyűjtött dalok, imádságok, és segítségül hívások Sanhita nevet viselnek. A' parancsolatok vallásos kötelességekből, erkölcsiség alapjaiból, és isteni tudományból állanak. Az indiai theologia olly iratokban foglaltatik, mellyeknek Upanishada, azaz: nyílása, fejtegetése, magyarázata, titokhoz tartozik. Illyen magyarázatokat Anquetil du Perron némelly romlott és balul értett persa kivonathól latin fordításban Upnekhat név alatt (Strasb. 1801. II. k. 4.) bocsátott nyomtatás alá. A' Vedák sanskrit és devanagari nyelvűek, (I. KELET INDIAI NYELVEK). A' Vedák leiratát Polierhadnagy, ki sokáig tartózkodott Indiában, XI. kötetben megküldé az angol muzeumnak; de ezekről több tudósítás nem érkezett. A' szent könyvek második osztálya az úgy nevezett Upaveda négy része, (Ayush, Gandharva, Dhanus, és Sthapatya), ezek orvosi, musika, táncz, hadtudomány, építés és más gúpelyes tárgyú értekezések. Harmadik osztályhoz tartoznak az Angák vagy Bedangák hat részben (Sicsa, Calpa, Vyacarana, Ch'handes, Jyotish, és Niructi). Ez nyelvtudomány, szótagmérés, költés, csillagvizsgálat és szertartások magyarázata, 's a' Vedák némelly nehezebb értelmű szavainak fejtegetése. Negyedik osztályban három rendbeli Upanga foglaltatik: Purana, Dhermasashtra és Dersana. A' Purana szám szerint 18, ugyan annyi Upapuránával; ez egyetemleg véve mythosz, bölcselkedési tárgyú pótolékok, cosmogonia, theogonia, chronogonia fejtegetései; olly térköre a' legendáknak, melly kénytelen ugyan a' világ és idő közötti irányzatot szűk határok közé szorítani, de egész kiterjedésében sok európaiak tudakossága szerint meg nem ítéhető. Itt csak a' Puránákat érintendjük: 1) Kalika Purana, Kalika Parvadi, Bhavani istenné, Siva nőjének története; 2) Abhiatma Ramayana, Brahmada Purana töredéke, és Ramacsandra története; 3) Brahma Viavartika Purana, istenek eredete, és Ganesa, Krisna, Durga történetei; 4) Pedma Purana, Loto (pedma) dicsérete, és Laekshmi Visnu nejjének története, együtt 55,000 Slok, azaz stropha vagy versfogás; 5) Agrü Purana, az indiai tudományok rajza, 15,500 Slok; 6) Visnu Purana, 23,000 Slok; 7) Viva Purana, 24,000 Slok; 8) Linga Purana, 11,000 Slok; 9) Skanda Purana, Skanda istenről, Siva és Bhavani fjáról íratott munka; 10) Haritalika és Savriti Bata, vallás szertartásu tárgyak; 11) Ontkal Khanda, és Kasi Khanda, amaz Orixá-

nak és az ősz Visnu Jaguernatban, itt Pursatimban, tartatott tisztelének vallásos szertartásu leirata; ez Kasi vagy Varanasi, most Benares, a Sivaniták fővárosa története; 12) Nuradeya Purana, Nareda musika istenének története, 25,000 Slok; 13) Markandeya Purana; 14) Bhavisia Purana; 15) Vayu Purana, Vayu nevű szelek istenének története; 16) Matsya Purana, Visnunak mint hálnak első vizözön alatti története, 14,000 Slok; 17) Narasingha Purana, Visnu emberoroszlán alakban; 18) Whagavata Purana, Vyasa munkája, Krisna vagy inkább Visnu történetének XII. könyve, 18,000 versfogatásban, mely franczia és német nyelven már kiadatott. Ide tartozik a régi jeles két rendbeli hősköltemény, ugymint: 19) Ramayana, Ramacsandranak, Ajodhia királyának, Visnu hetedik nagy testesülésének története, Salmiki munkája; 20) Mahabharata, Pandu és Kurus hada, Bharata régi indiai király utóinak sora, XVIII. könyvben, több mint 100,000 Slok. Ezekből „*Bhagavat Gita*“ czimű nagyobb mellékes darabot Wilkins, Parraut, Herder, Schlegel („*Üb. die Indier*“ és „*Gesch. d. a. u. n. Lit.*“ I. 183. „*Handb. der indischen Mystik*“ czím alatt) és Majer; más „*Nalus*“ czimű darabot pedig (eredetében, latin fordítással Parisban és Strasb.) német fordításban Bopp, és Kosegarten (Jena, 1820.) bocsáták nyomtatás alá.

Dherma Sashtra nevű Upangák második szakaszához tartoznak különösen ezek: Manava Dherma — Sastra, vagy Menu rendeletei, kiadák angol nyelven Jones, (Calcutta, 1796.) németül Hüttner; ez erkölcsstudomány, erkölcsiség rajza, verselt tanitmány az Istenről, lelkekről, világ és az emberi nemzet eredetéről. Ebből „*Institutes of Menu*“ új kiadás is jött napfényre, sanscrit nyelven angol fordítással, Houghton East India College intézetbeli tanító szorgalma után (London, 1827. H. K. 4.)

Az Upangák harmadik szakaszához tartozó Dersana nevű iratok merő bölcselkedési munka, mely három rendbeli: Nyaya (ezzel a görög *Noüs* spiritus, értelem, lélek, rokon jelentésű) Veda külön darabjainak értelmét fejtegető 's két részből álló munka, szerző Gautama 's Cadana; kétféle Sankhya, Isvara nevezetűvel egyesülve 's a nélkül, és Sankhia; az első Patanjala néven is nevezteik; végtére Mimansa, ez ismét Dvapajana, máskép Vyasa vagy gyűjtő mellé ragasztatik, melynek darabjait Dow bocsátá napfényre.

II. A' világi literaturának csak némelly jegyzetes tárgyait érintendjük. Legjobb sanskrit nyelvtanítmánynak tartatik a' tudományok szépsége vagy Mugdhabadha, szerző Gosvami Vopa veda név alatt. Vagyon még Kalapa szerzőtől Katantra Vriti; ehhez járul Katantra Vriti Tika nevű szónyomozási fejtegetés. Hasonló etymologiai commentarius továbbá a' Dourga Singha, és Tritacsandrasa. Más, Sankhipta Sara czimű nyelvtudománynak szerzője vala Radjah Djoumoura Rändi, erre Gopi Tehandra magyarázatot írt. A' legjobb Amarasinha czimű szókönyv már felebb érintetett; ezen kívül más 17 szótár is igen becses.

Az indiai költés egyetemleg gyászos, de kellemes sajtáságu, Valmiki legrégibb mesterétől nyert eredetiségéhez képest. Illyen a' kies magányban szerelmesével boldog napjait élő ifju verselt megöletése, mely a' megöletett ifju kedvesének panaszos gyötrelmeit zokogja. Valmiki költőt, Ramayana ékes epos szerzőjét, már felebb tanultuk esmerni, ehhez egyedül Vyasanak Mahabharat czimű munkája hasonlítható. Djana Radjah, más jeles költő, Arjoun összejövetelet Sivával rajzolja. A' harmadik Bhattu Bana, Kadambari szerzője. Bhartri Hera Pandita, Bhatti köznyelvű epos írója; Djaga Déva Gita Govinda dalnak költője (fordították: Jones, Dalberg, Majer; lásd Schlegel's „*Gesch. der a. u. n. Lit.*“ I. 178). A' mély tudományu és szép izlésű Jones tudósítása szerint, indiai Natak, az az: Drama

nagy számmal találhatik. A' dramaticusok között Kalidas, Vikramaditya udvari költője, Urunk születése előtt mintegy 900-dikban leginkább csillagzott, ki indiai Shakspearenek hivatik. Legjelesebb dramája az úgy nevezett Sakontala, vagy a' Sors gyűrű, mellyel Jones angol, Forster német nyelven ajándékozták meg a' tudós világot. Erről mondja Herder második kiadásában: „Virágok láncsolják minden jeleneteit; magából a' tárgyból ékes növény gyanánt fejlenek természetesen minden fordulatai. Valamint bő a' fenségben, úgy gazdag érzékeny képzeletben, mit a' Görögnél fel nem találhatni; mert ezeket csak az indiai ég szelleme, csak az itteni lelki erő képes a' nemzeti költőben gerjeszteni.“ Ez szerző Koumava Samblavat, vagy Kumara istenek orvosának születését; Ourvasi Vikrama című Urvasi vitézi bátorságát, 5. felvonásban; Megha Duta, híradó felleget, kiadá Wilkins. De más néző játékok is találhatnak, ugymint: Ketríabali, gyöngyövr, szerző Hersadeva; Prabodha Tchandra Oudaya, a' tudományok hasadó holdvilága 6. felvonásban, szerzője Krichna Misra; Hasiarnava, vagy a' csuftenger, pirongató drama, sanskrit és prakrit nyelven írta Djayadesvara Bhaltatcharia; Maha Nataka, a' nagy néző játék, szerző Madhúsánada Misra, sanskrit és prakrit nyelven. Névtelen szerzőktől is találhatnak munkák, ilyenek ezek: Murari, 7. felvonásban; Mudra Rakysa és Malati és Malheva, drama 10. felvonásban. Az Angoloktól Calcuttában állítatott napkeleti könyvnyomtató intézet által, a' költői literatura kincsei is naponként gyarapulnak. Egyébiránt Indiában kétféle versmérték (pádam, és charanam) találhatik. A' kurta láb ganam nevet visel, és vagy egyszerű ganam, vagy upaganam. Az elsőnek nyolczféle neme egy néven így mondatik: majabasanarayala; e' nyolczféle nem e' következő: maganam (moloss), baganam (dactylus), iaganam (amphibrachys), saganam (anapaestus), naganam (tribrachys), raganam (creticus), yaganam (palimbachius), és laganam (bachius). Az yarahanagamanala nevű upaganam versmértékhez tartoznak ezek: gaganam (spondeus), haganam (trochaeus), vaganam (jambus), nalam (proceleusmaticus), galam (pyrrhichius), malagu (negyedik epicrit), nagam (negyedik paeon), latam (csüggedő jonicus). A' rím hol az első betűre vagy szótagra esik, és yety vagy vadi néven nevezetik, például a' kirti és kirtana szavakban, ez a' hangzat K. J. teszi az egyforma hangzatu rímet, hol az első szónak második tagjára viteetik, és prasam néven hivatik, mint a' Capagny és Dipantram szavakban a' PA. szótag. Ezek az egyforma hangzatu versek nemei. Más mértékes versfogás, stropa, slok nemek már felebb valának érintve. Irtak ezen kívül padyam, cavdapadyam nevű mértékes versekben is. Prosodiáról, szótagmértékről, mely nem épen könnyű, 5 író találhatik.

Philosophiában Capila mondatik a' legrégebb bölcselkedési felekezet fejének, ki a' mint látszik, Brama unokájától helytelenül tartatik különbözönnek; ő ugyan is, mint a' számoló bölcselkedés találója, a' musák lováról (caballus), Visnu-Kabiler, Kabala vezetetről, a' tudományok örvényéről (Kapl Kiani), bánkódó nagy Kapiláról, lobo-gó szent áldozatról (Asvamediaagon), mindentudó lóról (Orchisrava), és több e' féle regés tárgyakról emlékezvén, az előbbivel kétség kívül egy mesés személy, és maga a' tudományokat találó istenség. Ehhez Gotama közélet leginkább, csak hogy ez is az előbbivel egy tulajdonságu; az indiai holdbika is így nevezetik, melly Kadmus, Somana Kodom, a' siamesi vallás szerzője, tanító 's író nevével könnyen jöhet rokon képzetű egységbe; e' szerint pedig a' tudományokat találó istenre célzás épen nem ellenkezőnek a' régiséggel. Philosophiájokat Nyaya nevezik, ez Logica féle, még a' rendes okoskodás törvényeit is magában foglaló tanítmány. Ezen látszik alapulni né-

melly Mohsani Fani persától felhozott bizonyítvány szerint, azon rendszer, melyet Aristoteles készített. Ezen nyaya nevű rendszer után következik a' harmadik Mimansa név alatt (melly nevezet majom és kigyó istenségekre emlékeztet), találója Vyasa; ennek Jaimini nevű tanítványa pedig fejlesztője vala, (a' holtakat igazgató yama istennek is volt írója). Vedanta, a' Vedák végcélja, Vyasa tanítmányának mondatik, melyben a' lelketlen anyagnak más lelki lényektől függése is nyilván megállapítatik. Buddha iskolási ellenben mind anyag vitatók voltak. Ennél fogva az érintett Vedanta, Nyaya, és Mimansa nevű három rendszerben a' képzeményes létvitatás (Idealrealismus), vagy fentebb jeles értelmű világegység (Pantheismus) egyesült két oldalával, valamint az észképvitatás (idealismus) és létvitatás (realismus) rendszere, mint példázott mesés alakban foglalhatnák, mivel tagadhatatlan, hogy a' Sankhya, Jaina és más utóbbi felekezetek, e' három rendszernek részletes követői voltak. Csak néhány bölcsekedési munkát nevezünk. Ide tartoznak ezek: Ganghesvara, Fatva Sirtamani, ez Metaphysica; Pratikhya Tippani, a' látható tárgyakról, fejtegeti Gadadhera az erkölcsiség történeteinek és erejének szerzője; Gouna Bhasia, vagy a' millyenségről; Anumaka Didhiti, értekezés az emlékezetéről, szerző Siremini Battatcharia; Smriti Tatva, a' törvények kivonata, szerkeztette Raganandaka Bhattatcharia, fordította Raspe; Hitopadesa, nyájas oktatmányu indiai mesés könyv, kiadá Wilkins, piperétlen egyszerű 's világos előadással (Schlegel felj. munk. 179), Bidbai meséinek is hivatik.

Már ezen általános vázból is láthatni, mind az indiai literatura gazdag termékenységét, mind ezen különös természet ápolta eredeti nemzet elágozott tudományos állapotját. Itt a' műveltség az észérő minden irányzatira 's munkálatira terjedvén, megüti a' fontos az emberi fenség mérő serpenyőjében. („*A. W. v. Schlegel's Indische Bibliothek.*“ Bonn. 1820. „*I. N. Müllers Glauben, Wissen und Kunst der alten Hindus,*“ Mainz 1822.) Az indiai literatura csak századunk elejével kezdett Európában dicszeni; Hitopadesa volt az első régi indiai nyelven Európában kiadatott (1810) nagy munka. Wilkins grammaticája már 1808-ban jött napfényre, melynek mintáit Bopp is használta. Wilson válogatott indiai dramákat fordított sanskrit nyelvből angolra; Langlois pedig angolból francziára mythologiai és más magyarázatokkal. Dursch, egy Ghatakarparam, vagy a' törött edény című sanskrit költeményt, fordítással és magyarázattal Berlinben 1828-ban bocsátotta nyomtatás alá.

Az indiai bölcsesség szerfeletti magasztalása is megszűnt, mióta tudjuk, hogy Wilford a' Braminoktól megcsalott. Beszédjeik hazugsággal rakvák valának, valahányszor bizonyost kívánt tőlök kitanulni. Colebrooke fedezte fel leginkább az áluokságot, mellyel a' Braminok literaturájokat óhajtották szépíteni. Amaz indiai költés előadását borító szörnnyeteges tündéreképek sem egyeznek meg a' szépnek azon megfogatával, mellyel mi birunk.

KELET-INDIAI MYTHOLOGIA. A' régiség mindig nagyobb meg nagyobb tanubizonytságot nyujt arról, hogy a' religio általános java 's öröksége az embernek. Innen vagyon, hogy az, mint a' lelki életnek egyetlen, belső, mély kutfeje 's középpontja, istenéhez kapcsoló láncza, 's azzal ismét visszaegyesülhetésének reménye, mire a' religio nevezet eredeti jelentése is mutat, minden nemzet alapvonatiban feltalálható. Valamint a' napfény középpontjához, ugy sugárzik lelkünk vissza teremtőjéhez. A' nyelv eszköze ezen visszaegyesülhetni vágyó törekedésnek. A' nyelv tehát, mint számtalan alakra tagolt örök ige, melly kezdetben az Istennél vala, mi nélkül semmi nem teremtett, mint mythusi irott és képzett maradvány szemléletben és értelményben, segéd tolmácsa a' religiónak. De az örök mély-

ségű ige maga azon szeretet, mellyel az isteni eredetű lélek ünerezete, szemlélete 's ujrászületése után laugol, minden gyötrelmeiben sóhajtvá fohászodik itt alatt önkényt dulta fensége 's dicsősége után.

Illy küzdet a' mythus minden nemzetnél, de az ifju lángéro küzdelme végszemléletének bőségében, az örök léthez törekszik emelkedni, majd nagyobb, majd kisebb szerencsével ugyan, de mindig úgy, hogy képzelt csáljai is másoknál kedvelést és utánvergődést leljenek, 's mindenki felett, ha bár az érdekletek különféleségéhez képest más-más színben is, csak egy fény sugározzék. Minthogy tehát a' mythus végetlenre törekszik, semmi időre nem szorítható, minden időre esik, nem lévén egymásutáni következte (paradicsomban nincs óra, Herder szerint); hanem a' nemzetekkel eredeti egy létü, elborítja az emberiség történeteit, mint az ég a' földet, fénye csábitólag derül mindenkire, villogva léledzik, mindenkit meghatván, mint az öröklét rokonja 's szeretetének kiömlése. Méltó tehát bár melly mythológiának magából a' nyelvből és képzetekből merített érdekes pöntjait másokkal egybevetni, valamennyivel összehasonlítani. Érdekes kivált Indiában ezen zsenge bimbókból fejlett melegebb nap érlette virágit az emberiségnek, gondosan feldolni, hol fel kezd a' remény éledni, hogy ezen hon saját keblü füzerei nem kellem nélkül illatozhatnak.

Az indiai maradványok elég bizonságot nyujtanak arról, hogy az eredetiség ezen nemzetnek tagadhatatlan tulajdona. De minekelötte az indiai természet és szellem létegenségét röviden kiemelni törekednék, meg kell előbb némellyeket érintőleg emlitenünk, és mindenek előtt megjegyeznünk: hogy az indiai közlemények olly naturalismusra, észalkatra, természeti böleselkedésre mutatnak, mellyből az elvont megfogatok elemei ki nem záratnak ugyan, de a' természeti egység miatt kifejletlenül lebilincselve tartatnak. Mert valamint a' törekedve ohajtott isteni nyugalom és boldogság, a' nagy elmerülés, vagy mint a' szent könyvek nevezik, Istenbe sülyedés, melly főbb tökéletességnek tartatik, maga a' halál, enyészet: ugy az ahoz vezető utak, Seluk és Masguli, szinte halál, enyészet.

Az Isten végső világa, Laout, hol nincs, ki azt mondhatná magáról En, nincs senkinek tiszta örömről tudata, ez ismét önfeledés, Lethé, lappanglét országa, szintén enyészet. A' Kiani, azaz: megvalás, tudat, megismerés által Brammal visszaegyesülés, ez a' bänködő törekedve ohajtott képzeménye, ismét tudat nélküli elszánást, enyészetet kíván; mert a' szent könyvek állítása szerint, a' szív csak ugy tisztulhat meg, ha önfeledésbe, akaratnélküliségbe merül. Ez az, mi a' létnek kezdetét és enyészetét lebilincseli, az akaratot a' lét kénytelenségéhez köti. Mez kell továbbá emlitenünk, hogy minden egyes maradvány a' világ nagy bibliájából kivont külön vers gyanánt tekintetik; olly felette termékeny közleményről pedig, mint az indiai, még azt is fel kell tenni, hogy viszontagság, kifejlés és így történet nélkül el nem lehet. Már felebb, maga helyén, az indiai böleselkedésben egész rendszerek valának ez iránt érintve; az ott mondottak nagyobb hitelességet nyernek azokból, miket Holwel „Über Hindostan und Bengalen“ (fordit. Kleuker, Leipz. 1778) Braminoktól tanit. 4 Vedában foglaltatik az alapszövény; a' Braminoktól iratott 6. Anga ennek magyarázata; az ugy nevezett Aughtorrah Bhade Susta második, a' szent könyvek számát 18-ra szaporító magyarázata az alapszövénynek; ez utóbbi fejtegetéshez járnlak különféle mesék, jelbeszédék, és egy összeszött szertartás 8 külön könyvben, azaz: 4. Upaveda és 4 Upanga nevü munkában, a' 18 Purana, Nyaya, Mimansa, és Dharmashastra is ezekhez kapcsolatott. (L. KELETINDIAI LITERATURA). Vedák voltak tehát a' sz. könyvek, Puranak a' mythustörténeti költés; az erkölcestudomány Dherma

Shastrában foglaltatott, a többi munka helyes hitű bölcselkedésből (*Philosophia orthodoxa*) állott. Ezen magyarázatok pártokat, ezek pedig új vallásos iratokat szültek. Ide tartoznak hihetőleg Görres szerint: Bali iratai, Buddhától Malabar és Koromandel felett íratott könyvek, valamint az ezekhez alkalmazott, de a helyes hitű Bramáktól Gangesbe hányatott 6 bölcselkedési rendszert magokban foglaló könyvek, úgymint: Jogachara, Sandhanta, Vaibastica, Madyamica, Digambara és Charvae. Ámbár e' tekintetknél fogva idővel nagy különfésleg támadott, és mindig zavartabb színű mesés világ terjedett; az alapvonalok mindazáltal szüntelen változhatatlanul maradván, a Bramavitás (*Bramaismus*) és Buddhavitás létegesen nem változtak. Az indiai tanítmány merő pantheismus, világegység vitatás, ha ez alatt azt értjük, hogy az egység mindenségben, mindenség az egységben, Isten a világban, és világ az Istenben foglaltatik, és a természet az isteni észségnek, akaratnak önynyilatkoztatása. E' szerint tehát némi isteni örök változtatás (*metamorphosis*) minden. Ezen alaptanítmány különféle alakban mutatkozik mindenütt az indiai religio irományaiban; mert nem egyéb, nem is alapul másutt a világok tápláltatása (*alimentatio*) vagy egymásba viszonyápoló befolyása, a világok középfénye, a soha meg nem szűnő nemzés és fentartás jelenlétének érteménye; ezen épül a mindenségtudomány, mint a megholtak lelkeiktől bemutatott Houm nagy áldozat; ebből foly a lélekvándorlás (*metempsychosis*). Ezen képzetekre vannak fűzve, ezekkel egybekötve az azoknak megfelelő lények az égen és a földön, mindenek ezek által ingereltetnek. Mik után könnyű következtetni a' lesujtott lelkek, eredeti világosságok tanítmányát, mint a' fényvilágok a' középnapha el nem kerülhető visszaköltözését. Innen vagyon, hogy a' szülők bűnei gyermekeikből kitérülhetők, sőt ki is irtatnak azokból; az apa fiától veszi ujrászületését, és a' szendergő néma természet a' feltámadt óriás lelkek szabadítója; majd ismét az új lelkek mentik meg a' természetet, teszesztő merevedés és öntudatnélküli setéség lánczait szaggatván. Azért van, hogy minden kezdet és enyészet, csak egy történet; szünet nélküli lelkesedés és testesülés; tehát harc minden, csata a' jó 's gonosz, fény és setéség között, egységben a' mindenség, mindenségben az egység foglaltatik. Az indiai mythus tehát folytatása a' teremtésnek, isteni ember természet alkotása, és ama' szüntelen új nevezetek a' lények sorában, fokenkénti külön rendű folyamjelek (*exponentes*) az ember északpéteiben. Az egység természete szerint áthat mindenben; de az egység (*monas*) eszközzi a' kettősség (*duas*), háromság (*trias*), vagy négység (*tetraktysa*) fejtőzését. Ó tehát szükségképen időteremtés szintagy, mint az Isteenek és világnak alkotása; az egyik mindig azonos a' másikkal, és másikra változható. Így magyaráztatik az Istenség eredeti szent képze. E' mindeneket környékező 's önmagában tiszta, örök, boldog lelki kénynek neve Brahm, Atma, (lélek) Bramatma. Ó a' teremtés előtt önmagába merülve hallgatólag nyugvék. Első kimondott szózatja vala a' szent Oum, Aoum (omnis, mindenség), innen a' teremtő szózat egyszersmind neve a' teremőnek, Brahmától eredett, abba visszavonult és elenyészett; Logos, Kalmeh (hatalmas idő). Mint tükéletes egész természetesen magában foglalja az ellenkező mondatok elveit; mivel Aou 's m, kettős alakból áll, az első midőn Brahmnak megfontolásából (Masgul) származott eredeti víz, az utóbbi eredeti tűz vala, együtt véve him és nő, persa mythus szerint fény és víz, Arduisur. Kezdetben a' világ vízben, a' víz pedig Atmában vala elrejtve, úgy fogadá tűznek gyümölcsét. A' paradicsomot elborító part és öböl nélküli vízből (Anbeheh) lett minden, a' mi öröktől fogva képezhető vala. Általános azonosság Oum, eredeti víz, és Brahm között! Oum mellett

azon képezetten kívül még négy betű is áll: a, ao, m, hármas egység; mert a' közepe kettős egység. Nim Matrai, ugyan azon irányban vonatott pont, a' negyedik nevezett, hanem mindig eredeti víz, Persáknál Mithras, Momph és Nim, mint Nama Sabaziusban, ismét szó, ige, név, Logos. Az Oum és eredeti víz nőre változik, a' két nem különbözőse nősités által egyesül. Maja a' nő, természeti kiömlés és mindent magába szívás, isteni örök akarat, szeretet, kifejlés és elfejlesztés utáni vágyódás, törekedés, véges lény iránti szeretet; innen a' valóságos lényt homályba sujtó elpártolás, csábító hamis képzetek, Audia (tudatlanság világa, nem tudás), és ennek országa Brahmcekr (egszersmind dobzódás, féktelenség, kicsapongás, ragadékonyság országának kulláncs földi buja istene). Így lön Kalmehből három személy: Brama teremtő, Visnu fentartó, Siva rontó; kezdet, lét és enyészet. E' három személy, és személyesített idő, melly Sivától ismét felvétetvén megemésztetett, mint történet és végetlenre változás, egszersmind mulandóság, halál, Trimurti (hármas halál) néven hivatik, melly nem általányos, következőleg Bramatmára mint főbbrendű általányosra nézve alrendű. Brahm maga is önségre, En-re (Ahankar) változott, elpártolván szerelmében az isteni nőtől, mint hölgyétől, kihez vala bilincselve; de nemző szerelmében hozzá állván az egység keblébe tért; szeretet tehát a' világok egyeztető láncza, a' mindenséghez állás, önletének feledése, más állatok testeikbe költözés által szerzett vétkestitlenség. A' romlás, enyészet, halál ismét Sivának tulajdonitatik; mert az enyészet, végezet, egszersmind visszaköltözés, visszatérés az eredeti életre, Laout. E' fokonként nevekődő visszaköltözésben az En, En Atmában, En Atma 's mindent magában foglaló Bramatma, ugyan annyi lépésönkénti folyam, perczenkénti visszaköltözés. E' négy világban, négy költözési folyamában, négy világistenségben az azokat alakozta négy betű ismét előjő. Mihez képest négy világ volna, tulajdonkép pedig csak három, ugymint: halál, ébrenlét és szendergés világa; mert az egyeztető rajzban, Oumban, a' szendergés világa megkettőztetik, álomból és nyugalmas alvásból áll, hogy a' Tetras ismét ki-tünjék. Laout vagy Teria a' halál világa, (e' harmadik világ ujra születés az elsőre, 's ahoz hasonló). Rokona az álomvilág, alvás Sakhepat, ebben a' föld és nap embere napsugárban, a' jelen tudat régi tudattal egységben, az elvesztett ártatlanság lelkei közel állanak egymáshoz. Ennek alája rendeltetett az álmadozás világa, Sapen, alak és képteremtő szunyadás (sopor), és király világa, Malkout, hol király (képzélet) uralkodik. Az ébrenlét világa Djagrat vagy Dsagrat néven hivatik (egyezt. Brahmcekr, arab tschikkrude, rézség, gimberetség). Ebbe a' Djiatma (isteni lélek, ihlet, lehet), idomtalanabb testekbe a' Boutatma megyen; ő világa az emberi semmiségnek, mint Sapen világa az Isteneknek, Devtas. A' fentebb világokban Djiatma uralkodik mindeneken; de a' mi emberi, azt helyben hagyja, a' mint rendeltetett. Az ébrenlét képei merő képzeletes álomtűnemények, jeleneteik csupa emberkivüli tárgyak. A' Sakhepat teste tehát merő Laouthoz közelítő aoudia, audia, (lásd felebb), felsőbb magassága összes En-ség, akarat nélküliség, Istenben bizakodás, eredeti főbb létre, ujra születés.

Ezen négy világgal azonos irányban mulik a' négy világ kora, ideje; (mert a' Theogonia egszersmind Chronogonia). Azon ember lelki erő, melly ama' világok vidékein már átment, Pradjapat nevet visel; a' még menő, költöző pedig Haranguerbehah néven hivatik. Szintigy mulik, a' perczenként folyó jelenléttel (Haranguerbehah) egy irányban, azonos parallelán, a' három Goon (nemzett gyermek), millyenség, ugymint: Radi (Radjouguen, Ragia), Sat (Satgoun, Satjagam, Sittogun), és Tam. Az első teremtés, Brama; második

fentartás, Visnu; harmadik romlás, Siva. Ragia indulatoskodás, szenvedély; Sati valóság és szabadság, egyszersmind halál és hazugság, az emberi lelkiiség kettős alakja, Goon; Tam setétje az esmeretlen természeti életnek, melyet az ember mint testi lény osztogat. A' Harauguerbehah mind a' háromtól mint cseptől származott, cseppent; Siva ujjalag teremtén a' világot, mint harmatcsep gyöngyé lesz, zöldelik, virágzik és maga is Harauguerbehah, egyenes élő fa, így az Atma, Djiatma ismét azonos Sivával, ez pedig Maia-Parkerat eredeti nővel, ez volt a' nagy Mehtat (substantia) Motta, világ eredeti értelmének nemzője, alkotója. Így vala kölesönös összefüggésben minden utóbbi az előbbivel, és viszont, de minden azonos.

Az indiai religio velejét akarván felfogni, a' teremtés elemei 's ezekkel szoros összeköttetésben álló lelki erőnek története nem maradhattak érintés nélkül, a' feltagolás rajza maga nyújt bizonyító erőt a' felbonczolt részek alkotásának. Nem is lehetett a' tárgy elemeinek elvesztése nélkül a' cosmogonia, chronogonia 's theogonia jeleneteit, mint a' világ, idő és isten eredetének tekinteteit egymástól elválasztani. Bővebben nyomozni kívánók Kanne, Görres, és Wagner munkáihoz utasítatnak; ezek dolgozták ki egyetemleg nyelvtudományi 's bölcselkedési tekintetben az előbb gyűjtött tárgyakat. Schlegel Fridrik munkája „Über die Weisheit der Indier“ amazokhoz képest igen silány. Visszatérünk ismét a' változtatás, metamorphosis alapos észképére, annak megmutatására, hogy ez még a' miveltebb mythológiának előmenetele után is mindig feltaláltatik, és hogy egy uttal az ugy nevezett Avataráról is tehessünk említést; mert az egész szükségképen az azt alkotó részekben foglaltatik, és azokból természete szerint kitündöklük. Az Avatarak már azért is valósítják az eddig mondottakat; mert Avatara nem egyéb, mint Visnu kifejlése, annak a' földre, időkorra 's az egész emberi nemzet történetére hatása, időszakonként haladó miveltség, melly, mint regés tanusággal teljes kör, magában is felette érdekes. Ezt azonban nem előadni, hanem itten csak érinteni lehet. Visnu második és fentartó az istenségek között, nője Laeksmi, Siri Rama, Sitta neveken hivatott, e' nevezetek mind azonos istenségek összeköttései, ugyan azon egy istenség nyilatkoztatása. Visnu, mint világ fentartója, sok Avatarára (atyalétre, nemzésre, változtatásra) volt felosztva. Ezen változtatásokat foglalja magában az indiai időkor, időkapcsoltság, Jug (iungo) mint isteni egyesülésre vezető eszköz. A' Jug számitása az éveknek, mult időnek, melly Kali, Krita, Dvapar és Tritajug nevű négy időszakra van felosztva. Határozatlan és esmeretlen időt foglalnak magokban ezen Jugok, ugymint; Kali Jug, Krita Jug, Dvapar Jug, és Trita Jug; de év, hónap, hét, nap, óra, perczenet, percz határozott idő helyett vetetnek, és 1000 részt foglalnak magokban. Az egész természeti rend szerint menten menő számfolyam együtt vére 365 $\frac{1}{4}$ napot jelent; a' négy Jug pedig 4 része az ének, két napfordulat és annyi éjegenlítő. A' négy Jug számban (1440, 1080, 720, 360), azon 5 és $\frac{1}{4}$ szökőnap, vagy 5 nap és 6 óra szökése embolismusa mint rendhagyó kihagyatik, és külön vétetik az epacták vagy pótolékok $5 \times 72 = 360$ számitására, mellyek az egészből $1000 \times 72 = 72,000 = 360(\text{nap}) \times 20(\text{minut.}) = 7200$, mint az 5 szökő nap 7200 perczeneteiből ($5 \times 72 = 360$) valának összeszerkeztetve. Ezen 20 perczenet a' Krita Jug alapszámának (1440) 72-vel való felosztásából származott. ($\frac{1440}{20} = 72$). A' Krita Jug alapszáma részint perczenetből, részint persa szökő időszak után ($12 \times 120 = 1440$) találtatott, melly egyszersmind pótló idő, óra embolismus $2 \times 120 = 240$ év, kettőztetve pedig $1440 \times 2 = 2880$. Krita szám $6 \times 720 = 4320$ óra Kali és Maha Jug alapszáma, maga a' főszám $432 \times 20 = 8640$ pedig egy évi óra szám. Ezen számitás a' nap

utját felforgató számlálással volt egybekapcsolva, ebben is különféle felosztás, az egésznek kettőztetése, annak a' mi emberi, istenésítése, és megfordítva isteninek emberisítése által sokféle viszonyok magyaráztatnak, 24,000 évből, mint az elhaladt időszak számából meritetnek. (L. Kanne „Chronos“ Wagner, Stuhr „Untersuchungen über die Sternkunde unter den Chinesen und Indiern“ Berlin, 1831). E' négy fő Jughan kereng ama' négy Avatara. Mások tizet söt nékik még többet számlálnak; de ez mind ama' négynek van alá rendelve, melly e' következő: 1) Matya Avatara, halra változtatás, Maja hala, Banjanoknál Ceexis néven hivatik, Ezen regés halnak viz az átmenetele, élet és halál minden változtatása. Vízben végződik és ismét vízben kezdődik minden. Brama bizonyos napon álomba merült, az alatt Hajagriva nevű óriás (felzendült, párttűz emberi ész) a' négy Vedát (Bramától adatott világ törvényét) elorozván és elnyelvén, a' világ tengerébe bukkott. Visnu hal alakban kiszabadítván a' négy Vedát, az Argok országát pusztítja. Mert minden változtatásnak az a' czélja, következése, hogy valamely világ gonosz hatalom alól felmentessék.

2) Kurma Avatara, tekenős békára változtatás. E' mythus szerint a' világ mindensége tekenős békán és elefánton nyugszik. Az óriás had kiütvén, Affe Bali levegő istenség meghivatik, hogy halhatatlanító, vsgy örökké életető itált (Amrita, Amreida, Amortam) készítene, Mandar nevű szózat világ bércezt, melly Meru arany bércezel' azonos, tej tengerré rázván. A' végetlenség, örökség kigyója Addisesen, Sega, Sexen ezen bérce körül köté gyanánt használtott, de a' bérce az alatt elsülyedni készül, ezt gyamolítá meg Visnu mint tekenős béka.

3) Varaha Avatara, ártányra változtatás. Hirany-akshana nevű óriás, (földi óriás) a' földet köté gyanánt összehengergetvén, azt a' föld alatti hét világba (Patala) rejtette. Visnu mint ártány tüzes agyarával, (a' tűz elve, tárgyaitva ártány, elefánt, sárkány, bika és kecske agyarnak, fognak neveztetik; a' tűz és víz közötti viaskodás pedig kemény anyagot szülnek, földet készitenek; Varaha névben, Bora, Born rokon értelmű szavak miatt viz is foglaltatik) feldulja az összehengerített földet, vizözön után felépití a' földi élet házat.

4) Narasingha Avatara, ember alaku oroszlyánra változtatás. Hiranyakasha (Cruniakassiaben) ellen folytatott óriás hadban, Sivának végetlen tűz oszlopából, mellyben az atyjától üldöztetett óriás fia keresett menedéket, előáll Visnu mint emberoroszlyán, regés első ember, annak megszabadítására. Ez volt a' földet alkotó viz és tűz közötti háboru, mint Narasingha's Neriosengh nevezetek mutatják; Nar indus nyelven vizet, Narayana vízben mozgást jelentenek; Seng, Zenga pedig tüzre emlékeztetnek bennünket.

5) Vamana Avatara, Bramnak törpejére, vagy Lingam, himtörpére változtatás. Visnu törpe alakban felkeresi a' Bali óriást, ki az isteneknek sok bajt okozott, és arra kéri, ajándékozná meg országában törpeségéhez mért három lányai vagy talpnyi földdel; az óriás megígérte teljesíteni kérését. Visnu azonban istenségre változott, egyik lábával elfoglalja a' földet, másikkal az ég és föld közötti térséget egészen, ezzel megragadván az óriás fejét azt Patalasra, föld alatti világba taposta. Vamana, Vamen, Vama, (pumilio) Lingam, hüvelyknyi törpe, (nemzést eszközlő hatalom; a' nő grönlandi hagyomány szerint, férfi hüvelykből származott) ismét kicsinnyé lett, elpártolt, elsülyedt isteni embert jelent, ez a' testi lak építője, mint Brama, Nen, Nain.

6) Parasurama Avatara, Parassu, Rama istenségre változtatás. Hanumam majom istenség feltünte után, Bramau és Framani léptek

a világra 's nősítésre. Visnu megigéri nekik, hogy háromszor egymás után férfi magzatot nemzenek, vagy a mythus képzete szerint három pár emberben újra születnek. Jamdagni és Reneka vala az első pár, férfi gyermekek Visnu Parasurama, hatodik testesülésben. Ugyan is Jamdagni, mint első szülött Braman, pap és tudós, elvette feleségül Ajodjai király (második zárványból) lelki setétség, éjszakai óriás leányát; ezen hölgybe, Renekába, költözött a Braman lelke. Reneka, leány testvére iránt szerelemföltő vala, 's nemzé Prasuramát; ez tehát Bram és király leánytól született fi volt, a törvények ellenére: ez üldözté Ketterit. Reneka eleinte jól és tisztán, minden átszivárgás nélkül merhetett ruhába vizet; de földi vágyai után indulván, mint tisztátalan elveszté ezen tulajdonát; 's így nemzé az ellenséges Maritalet. Mind Reneka, mind ennek anyja férfi gyermeket ohajtottak; Jamdagni tethomályosító 's halált okozó riskása ételt nyújt mind a kettőnek; mert a testi 's érzéki élet kenyérnek és ételnek hivatik. Reneka eszi meg a Ketterinek szánt étet, és megfordítva. Így szült mind a kettő. Reneka Prasuramát, ki Ketteri harczelkével bíró Brám vala. A jóság tehát gonoszságba oltatott; a jóság mindig törekszik a gonoszságon győzedelmeskedni. Illy képzetbe foglaltatik a jó 's rossz vegyült forgandósága: a haladás és süllyedés, mint Bramen - Ketteri ellenkező országa, összekapcsoltatik. Azonban Prasurama szülőinek lelkei Doseruth és Kuzilah testeibe költöztek, ez utóbbi ölte meg Prasuramát Ketteri alatt, és ez nemzé Ramát. Innen

7) Rama Avatara. Igéretet vettek Visnutól, hogy idővel fel fogja emelni Ketteri nemzetségeket. Ez indítá Prasuramát Rama ellen; de testesülése fentebb jelenetben végződött; nyilának ereje Rama nyilába költözött. Rama, mint Prasurama folytatása, szinte riskása étel által veszi születését, hogy Ravan vakmerő gonosz óriás ellen háborura keljen. Doseruth Kuzilahnak adá a lepényt, ez Kaikai 's Sumitra, Raja kedves hölgyeinek is nyújtott belőle, 's négy magzat lön a gyümölcse: Rama, Bharaden, Lekeman és Satterghan. Lekeman hű bajtársa maradt Ramának. Ezzel és Hanumam segedelmével nyerte meg Ramavisnu, Lankai (Ceylon) táborozásban a szép Sittát, Ravanától és ennek Kumbakarna óriás testvérétől, kinek gonoszsága jóra változott, mivel testvérenek azt a tanácsot adá, békülne meg Ramával. Ez, mint szüntelen álomban nyugvó természeti szunyadékonyság, maga a lelki engesztelés, nyugalom. Sitta, ez a világra bűn hozta nő, mint lelki természet, istennel ismét engesztelésre hozta közbenjárásával a lelkeket. Rama viszontagságit a hies Ramajana költemény rajzolja.

8) Krishna Avatara, ez a Bhagavatában és Mahabharatban leíratott Visnu jeleneteinek legfőbb pontja. Itt végződik ő, Ramával összekapcsoltatása után, halálnak halálával fejezi be életét minden végesre nézve, mi a csábító kigyó által valaha természethez jutott; sárkányban rontá meg sokféleképen a gonoszság özönét. Krishna Ragiának Jajat ivadékából származott, kinek pártütése által jött az első korban minden gonosz e világra. Az atyja, Basdajo, kereskedő 's nyájtulajdonos fia, az anyja Devagi, régi Judus nemzetségből szakadt Jajat legidősb fiától származott királyleány vala, vérszerinti rokon baráti közé tartozik az ő Pandus; ezek mellett harczolt ő a világ uralkodásának visszaszerzésében Pand atyától és Kundi anyától, ki szinte azon kereskedő leányja, 's így Basdajo leány testvére vala. E nyolczadik testesülésében is még mindig törekszik ama régi természet, lelki életének végső szakadtával, külön felállítását megtartani. Balamara elállott tőle azon háboruban, melyet Pandus Koros ellen folytatott, hogy amazok győzedelmét bánatra fordítaná. Innen történt a fejez teli kigyó halandó Balarama szájából kijövele, midőn

Krishna ellenségein győzedelmeskednék; mert a testiség következése a bűnnek, és a hidegség eleme a testesülésnek. Krishna maga is Rama folytatása gyanánt mutatkozik, midőn gyermek korában kiszökik az anyja öléből. Vándorol, mert Ragia Kansa ősétől már születésekor üldöztetik, míg Addisesen kigyó élete szabadítója 's Sega, Sickenasy, halál folyó vizén (Jamuna) vagy újra születésén átvezetője lön. A kigyó mind tőle, mind Ramától elválasztatik; de a folyóvizben már ellenségeskedő lény, mérgével dögleletessé teszi a vizet, de meggyőzetik. Már nem mint előbb, hanem Kali, Kalinag, Kaliga (fekete) néven nevezetik. Krishna maga is feketének hivatik. Így foglaltatik benne a gonoszság kezdete 's vége; Prasurama a jónak és rosznak vegyülete, Ramában mind a kettő elválasztatik egymástól; Krishnában teljesítetik minden, mit az elválasztás készített. Minden előkészület, minden jövendölés megfordul rajta. A sárkánynak Jamunában megvala jövendölve, hogy Krishna az ember, fejét lábával fogja egykor tapodni, rajzolatában is egyik lábával a kigyó fejét tapossa. A szabadító elválasztatik attól, a ki megszabadítatott, csak hogy mind a kettő ember, és minden szabadítás az utóbbi által véghez vitt önmegváltás; mert az előbbi bünt hozott a világra. Krishna így szólítja meg a Jamanuban megveretett kigyót: „minthogy Istennel viaskodtál, erőd megkettőztessek, hogy Garudha (madár, mellynek segedelmével akart a fekete, gonosz Kadru, Visnu nője, isteni ital birtokába jutni, saskeselyű neme, Brama ennek hátán ülve adatik elő) többé el ne verhesen“. Krishna ugyan azon helyre ült, hol a feje kigyó mászott ki egykor Rama szájából, 's be is teljesedett ama' jövendölés: hogy a kigyó valaha sarkán fog állani; mert noha Durvasa meginté, vigyázna lábaltapára, még is fa alá feküdt. Jura, Krishna talpainak visszatünt árnyékát, mint isteni határjelt, észrevéven, azt vadnak véli, 's ama' vasból készült halálos nyilát lövi reá, melly Krishna pástorinak istentelensége által jött a világra 's nekik halált okozott. Nyíl és kigyó nyelvek szerint egy jelentésű. Ez a vadász Bali fijának ujrasszülöttje vala; Bali pedig maga a kigyó, Sega. Ennek fija Angud (anguis), kinek születése gyilkolása lön Krishnának.

Származatára nézve éjszaktartományi medve vadász. Jura nevezete kigyótartományra (Tanaiour) emlékeztet, hol ama' három isteni király egyike uralkodik, kik együtt Chimaira (kecske-kigyó-oroszlán) nevet viseltek. Már Putna, Kansa leánytestvére, csecsemős Krishna dajkája is arra rendeltetett, hogy csecsemőjét mérges emlőivel ölné meg; ez Pytho, ellenségeskedő kigyó, rothasztó, büdös. Kigyó 's halál -istennék valának ezek: Kukmani, Jamty, Suthama, Kalenda, Sitta, Bremate, Mirbhirda, és Lackmi, Krishna nyolcz neje. Ezen bő mythosz azzal végződik, hogy Krishna Devarkába megyen, ezen városra egy maroknyi port hint és azt semmivé teszi. Innen visszatér havasbércz hazájába, Harmonia égbérczeibe, 's Meru hidegebb részeire siet. Ezen mythoszt csak némelly tekintetben lehetett a hely szüke miatt futólag érinteni; egész teljessége, csatázó csoda fordulatai, a gonoszságon vett győzedelmei, bájos szövényci iránt, Baldaeus, Polier, Majer és mások munkáira utasítatik az olvasó.

9) Buddha Avatara, ez a sinai, chinai Fo tanítmány szerzőjének Buddhára változtatása. Nem kell hinnünk, hogy itten egyenlőség, egység szerzett felekezetek; inkább megfordítva valamely egységnek azon egésztől, mellyhez tartozik, elválasztása szül pártokat. A Vedákban foglaltatott Buddha vitatás (Buddhaismus) elemei itt sem változnak, csak magyaráztatnak.

10) Kallenki Avatara, ló tünemény, jelenés, feje égilő. Az egység kifejléséből (valami egésznek elszakadt, elesett részéből) ismét egy egészet kihozni, vétekből jóságot, erényt előállítani, a mi bűnbe

veszett, azt új életre hozni: célja a' teremtésnek és világ idősza-
kinak. Mythosban az első isteni ember bika is, tehén is, ló is, ki-
vált mint bikaló Dherma az indiaiban rendkívüli jeleneteket, szerepe-
ket játszik. Ő, az erkölcsös, jámbor, kezdi az új időt. Menu, hold
bika, mint egyetlen egy igazság szerető kiszabadul a' régi vízözön-
ből, új világban talál menedéket. Dherma élete mind a' négy időko-
ron keresztül egész végig terjed, mindegyikben veszt egy csontot.
Most a' negyedik időkorban, Visnu kilencedik testesülésében élünk.
Mert 36,000 szám, chaldaei Sar, vagy uralkodó szak a' világ idő-
korának összeségében annyiszor találtatik, a' mennyi uralkodó idő-
szak vagyon Chaldaeában, tudniillik 10-szer, az elsőben 4, második-
ban 3, harmadikban 2, negyedikben 1-szer, és így 10-szer. Erre
mutat a' bika, Dherma, mythusz, de a' ló azonos vele. Visnu meg
fog egykor jelenni mint ló; Kallenki letapodja a' földet, de ismét
megújít mindent.

Ebből állana a' Hinduk religioi tanitmány. Láthatni ezekből,
hogy e' tekintetnél fogva, melly minden maradványban és jelképzet-
ben a' nyelv segedelmével azonosságot keres és talál, az egész számla-
tanulmány részre bonczolt gazdag elmélkedés zsengejét magában foglaló,
mély gondolkodás szüleménye: neveléses tehát minden észkepeit esz-
telenségnek, szörnyetegnek, pusztá képzeleti látománynak és több
e' féle idonitalan gondolatoknak tartani.

Miután e' mythosz bölcselkedési oldalát megszemléltük, még
költői 's történeti részéről is, mely az előbbtől el nem választható,
kívánunk némellyeket érintőleg közleni. Hogy ezen, a' képzetek tün-
dér világától körülvetett, kincseit nagyra emelte nemzet, minden
elmélkedését alakra 's életre tudta varásolni: az épen nem lehet vá-
ratlan. Az azonban még is nevezetes, hogy a' kétneműsér, nemzés,
mindenütt, szinte magában a' világ mindenségében mutatkozik, de
egyszersmind mindig erkölcsösítetik. Innen történt, hogy Sivaniták-
nál Lingam, Visnuitáknál Joni tiszteltetik. Lingam, vagy a' himi
természet, nemzés jelképe gyanánt ezüst tokban hordoztatik. A' latin
Lignum szóval rokon értelmű; mert fa szolgált anyagul (Hyle) ered-
etileg minden lény alkotásában. Tisztelete történetileg így származ-
zott: hét bűnösök bűnös megbotránkozott Siva bujaságán, azt meg-
átkozta, mire Siva elveszté hímségét; a' büntetés azonban a' vétekhez
képest mérsékletlennek találtatott, a' hét bűnös tehát ahoz határozta
intézni köayörgését, a' mit előbb átok alá vetett. Így történt, hogy
Lingam a' templomokban, népes utakon, és más helyeken tiszteltet-
nek. Joni volt a' női természet. Ezen mythuszban a' szem (oculus),
valamint a' virág, jelképe vala a' megesmerésnek, újra nemzésnek; sőt
virág és szem, mint háromszeglet, Lotos nevű virágban össze is vala
kapcsolva. Lotos nyelvtörténetileg annyi, mint titok, éj, hallgatás
virága, elrejtettség, öntudatnélküliségre mutat, ellenkezője az ön-
szemlélés. Természettörténetileg Linneus szerint: Nymphaea Nilufer,
(vizi tők), indiai nyelven Padma, Nalina, Aravinda, Mahalpala,
Camala, Cuseshaya, Sahasrapatra, Sarasa, Panceruha, Tamarasa,
Sarasiruha, Rajiva, Visaprasuna, Pushcara, Ambhanika, Satrapa
nevezeteken hivatik. Nagy számú magva apró és gömbölyű, maga a'
növény vagy kék vagy piros; az előbbi szép kék, egész kinyilta
után halaványabb virágu, pirosnál gyengébb, de kellemes illatu. Le
vele mind habosan fogasolt gyöklevél, egy felől koczkázott setét pi-
ros bársony színű, más felől halavány zöld. A' virág levél, hokréta,
szírom (petalum) gyenge tapintásu, hosszú 's csöves. E' növény,
bársony piros levélre, vagy setét karmasin szíromra nézve különbféle;
a' belől gazdagon kiszínlett virágtok, kehely, és széles porhon (au-
thera) néha 15 levélre, vagy szíromra nyiladoznak, néha a' széles,

hegyes, keskeny, vagy más forma levelű bokréta is okoz különféleséget.

Ez a' Lotos Indiában, Tibet és Nepaul vidékein most is olly ájtatosan tiszteltetik, mint hajdan. A' templomok, istenségek szobrai ezzel ékesítetnek, minden új bálványnak Lotos virágon kell vízben usznia. E' virágot már azért is, mivel vízi növény, a' víz pedig eszköze, előmozdítója a' teremtésnek, tisztelik a' mélygondolkozásu Hinduk. Egyiptomban is szentnek tartatik. Jobban közelitünk ezen virág jelképéhez, jelentéséhez, ha Kaldeir Isle de France növényére emlékezünk. Ez Vaquois nevet visel, Buffon szerint arbre indécent néven is hivatik, a' hím, Phallus impudicus, szemtelen szömörcsög plántához hasonló törzsöke hossza gyökereket ereszt, mellyek földbe kapaszkodván újra gyökeresednek; vagy ha tamara, lilium, pálma, babér, kusha vagy darbha máskép pavitra, narcisz virágokra figyelmezzünk.

India nagy Istenei tehát: Brama, Visnu és Siva vagy Esvara, máskép Ixora, ki egyszersmind Ardhanari, azaz: him nő, ennek jelképe volt a' Lingam. A' mondottak szerint valamint Persiában Ormuz és Ahriman, jó és gonosz, ármányos, fény és setétség: ugy itt is feltalálhatók; a' dualismus elvei utóbb minden tanítmányban valóságra fejedeztek. Azonban valamint forrón éledt és alakult minden Indiában: ugy a' napnak, holdnak és csillagoknak is korán kellett istene-sülniök. A' mi igen természetes; mert a' testesült istenség fokokként vándorolt a' természet rendein, és testté lön. A' csillagzatok szabados lelkek és istenségek, kik az eredeti fénytől, a' lelkek középpontjától, persa fény-viztől (Arduisur) elpártolván, egészen elszakadtak. Ezen fény-víznek a' csillagok özönéből (vars) történt átszakadásából ömlött ki a' tejes út. E' szerint a' tűz, csillagok, és nap tisztelete, valamint a' víz imádása, igen régi. A' Ganga (Ganges) azért tartatik szentnek Indiában, mert ezt az ottani mythus Parvadi Siva nejenek izzadságából származtatja. Mások szerint azon vízből eredett, mellyben hajdana a' világ tojása, Motta, eredeti értelem, uszott. Földnek is vagyon Prithivi istennéje, levegőnek Indra, Devandra istene, ki egyike azoknak, kikre Siva ártány változtatásakor a' föld őrizetét bizta; valáauk pedig ezek: Indra, Aghni (tűz), Padurbati (alsó világ bírāja), Nirurdi (király az alsó világban), Varuna (víz), Maril (szél), Cubera (gazdagság), és Esvara, ez keleten Indra, déli vidéken Aghni. A' Deuta (istenség) felette sok, számát 333 milliomra teszik. Ide tartozik a' 9. planéta: Surya vagy Aditya, nap, dies solis, vasárnap; Ciandra vagy Soma, hold, dies lunae, hétfő; Ciova vagy Mangalen, Mars, dies Martis, Kedd; Buddha, Mercurius, dies Mercurii, Szerda; Bruhaspadi vagy Viasa, Jupiter, dies Jovis, Csütörtök; Shukra, Usena, vagy Velly, Venus, dies Veneris, Péntek; Ciani, Manda, Saturnus, dies Saturni, Szombat. A' Rahu vagy Ragu, és Kedu vagy Quedu csak fogyatkozások idején láthatók.

Más apróbb istenségek, daemonok, közül említésre méltók a' Ginarer nevű musika eszközök geniusai, kik lantra emlékeztetnek bennünket. Ganduver vagy Gandhurva nevű istenségek, lelkeket ének-lő csillagok, levegői hangművészek, kik Haimakutha (hideg, homályos) éjszak bércein visitnak. Ezek mind jó istenségek; mert a' gonosz istenek Asura, Asor, előjáróik Moiasur és Rhadun nevezetek alatt esmertetnek, és többnyire rettentő óriás alakban tünnek elő, 's Patala vidékein tartózkodnak. A' világ mindensége ugyan is hét felső, Sverga Surg, és hét alsó Patala nevű részre, együtt pedig 15 kerületre vala felosztva. A' Surg részei ezek: Bhurlok, Bhooverlok, Surlok, Mehrlok, Janlok, Taplok, Sutlok. Az utóbbiak vagy Patalák a' következők: Tallok, Behallok, Sntallok, Mehantallok, Ruhpatallok, Patallok, mind setét lakhely, hol nyolcz kigyófn nyolcz

csillámló carbunculus világít. A' mindenség közepe Mirtlok néven hivatik, melly Mítgard islandi mythosz közep városának emlékeztére vezethet bennünket; ilyen a' görög Mesoia, Delphi, föld köldöke, valamint a' Braminok azon állítása, hogy az éjegylenlítő a' világ közepét foglalja, hol a' nap árnyékot nem vethet.

Az imént érintett mindent meghatározható változtatás képzetével egyezően vala az indiai isteni tisztelet is elrendelve. A' külső szertartások pagodák, szent helyek látogatásában állottak; ide tartoztak a' mosdások, és egyéb tisztulások, indulatok zabolán tartása, jóságos cselekedetek, áldozatok és több e' féle. A' pagodák óriási képzetű, fenséges tekintetű szent helyek, mind annyi díszes művei a' hajdani építésnek. A' bemenetel kapuja jobbadán roppant torayos oszlopokból, pyramisokból vésetett, melly mindig szűkebben emelkedik, az egész pedig napkeletnek fordult félholdat ábrázol. Minden nagyobb pagode mellett téres udvar, ennek végén pedig a' fő kapu irányában más kisebb oszlopu bemenetel találtatik. A' kapu általellenében, második udvar közepén, talpkőre helyhezett, vagy fal üregbe négy oszlop közé vésetett fekvő tehén, néha Lingam, Hanumam, kígyó vagy más tiszteleti tárgy szemlítettik. Sahstangam arezra borulást jelent, a' kezek összekulcsolása 's homlokra emeltetése Namaskaram néven hivatik. Maga a' szent épület, melly téglából, vagy fejtett kőből vala építve, két vagy három részre osztatott; egy tágas, egy szűkebb, és egy az áldozó papnak menedéket szolgáló helyből állott. Koromandeli templomok díszesebbek a' bengaliaknál; de a' malabariak más izlést mutatnak. Legjegyzetesebb pagode az elefanti 's salfetti Illura Jaguernaton. Visnu templom helyei: Tirupadi, Sirangam, Kangivaram. Siva temploma Tirunamaly, Tirvatur, Salembrom, Kandsipuram, Ramonathampuram, Ramisvaram és Kasi helyeken találtatik. Legrégibbnek tartatik az elefanti vagy kalpuri pagode; nevezetét a' bombayi oldalon álló bérce gyökerén fekete kőbe vésetett elefánttól nyerte. Itten több öszvekapcsolt pagode találtatik; azon, most barom itatásra szolgáló vízrejtekek, cisternák, hajdan tisztulási mosdó helyek voltak. Illura, mai Hyderabadban patkó formán két órányira terjedő bércebe vésetett pagode 's templom hosszú sofa, indiai Pantheonok tartatik. Itten minden istenségnek vagy nagyobb vagy kisebb, sőt némellyiknek számos temploma. Kettő a' nagyobbak közül Trimurtinak van szentelve. Patkó alakú sorok paradicsomot és idő lovat jelent. Ezen roppant hieroglyph, mint pyramisai bizonyítják, nyilván tanuja, hogy a' régi világ észak és religio kedvéért mindent kész vala elkövetni. Jagrenati Jagrenat vagy Krishna három pagoda tornyai a' tengeren már 8—10 órányi távolságról láthatók. Ezekbe számtalan kisebb pagode, képezhetetlen vastagságú fekete kőből rakatott négyszegű fallal kerített szent erdők és tavak vezetnek. A' bálvány képe legmagasabbikában őriztetik. A' tiszteleti szertartást megelőző mosdáshoz minden víz, kivált gangesi, alkalmas. Azért talátnak tavak minden folyóvíztől távolabb eső pagode környékén. Minden mosdás előtt némelly sorok olvastatnak Veda, Vedanga vagy más szent könyvekből. A' mosdást tehén ganéj mázolásal lehet kipótolni. Isteneiket vízzel és tejjel mosogtják, vajjal és kellemes illatu olajjal kenetik.

Mi az áldozatokat illeti: a' nap és 9 planéta Jaga vagy Jagum lobogó áldozattal tiszteltetik; ez tüzet élesztő áldozat, hogy a' lelketlen Braminok testeit meggyújthatván, azok az élet határin túl bűneikből kihatolván, hamvaikból Bramia országába vitessenek. Ez nagy előkészületet kíván. Száz tudós Bramin keres alkalmas helyet, melly imádság és szent víz által megszenteltetik. A' kijegyzett hely közepén egy nagy, e' körül több apró sátorú ütnék. A' nagyban álló tűzhely (Kunda) közepén fa oszlopot emelnek, mellynek két oldalán a' cau-

csára csatolt kötél szélei lógnak, körösleg kilencz nemű szent fa darabok hevernek, a' papok is tartanak kezeikben egy egy darabot, kik Arusza fa dörzsölése által tüzet élesztenek, az alatt, míg mások a' körbe ép bakot vagy kost vezetnek, e' felett imádkoznak, füleibe velős szavakat sugnak, mire megfúlasztják és elégetik; de a' kiszedett májt tejben mosogatják, vajjal kenetik, napon és tűzön sütögetik, utóbb a' Braminok közt felosztják, kik ezt megeszik. A' főpap e' szent tűzből haza is viszen.

Az Aghni tűz istene Homa, vagy Homam áldozattal tiszteltetik, mit jelesül Devajagnak, isteni áldozatnak hinak; ezt minden fontos szándék kivitele előtt szokások bemutatni. Egy megtisztult Bramin fejez öltözetben talapra, vagy zsámolyra ül, elmond néhány versfogást; esőrgő, égő szövetnek, híg vajjal, vagy kókusz dió olajjal tele edény fekszenek előtte; oldalaslag, tűzhely körül, széles banana leveleken kámför cserje, szantalfa, muskotály és több e' féle áldozati tárgyak hevernek, melyek Oum kezdetű imádság és esőrgés között meggyujtatnak. A' tűzbe vajat öntenek, riskölest és virágot hintenek, míg az áldozat meg nem hamvad.

Manuszajagana, ember áldozat, némelly levegő lágy fuvalminu hintázo Bhavani istemének, mint levegő asszonyának dramatizált tisztelete. Görögország hajdan Bacchus és Erigone istenségeit hasonló áldozattal engesztelé. E' lebegő istenné tiszteletére sok leöletett kaktast azon véresen és párolygón hajigálnak a' levegőbe; az alatt valamely jámbor ember hátán keresztül vas kampót üt a' sokaság, az függőleg örömkialtások között hurczolván boldogabb élte határáig.

Adithipugia áldozattal barátságot kötnek valamelly idegennel, lábait megmosván, a' közös istenség képe annak udvarába vitetik, kinek barátságához akarnak szövetkezni; ezt segítségül híván az új barátok virágot hintenek a' barátság bálványára elébe.

Azt vélik, hogy a' Bramin religio titkait egyetemleg „*Mahabharata*“ (fordítá Wilkins) foglalja magában. Ezt Warren Hastings ugy esmérteti meg először a' tudós világgal, mint homályos; képtelen, durva szertartású s erkölcsstelen költeményt. (Vö. Humboldt Vil. „*Über die unt. d. N. Bhagavad Gita bekannte Episode des Mahabharata*.“ Berl. 1826). Polier „*Mythologie des Indous*.“ (1809) nem olly hiteles munka, hogy arra biztosan lehetne támaszkodnunk. Abbé Dobois, ki az indiai zárványokban 30 évig tartózkodott, „*Mœurs, institutions et cérémonies des peuples de l' Inde*“ (Paris. 1825. II. köt.) ezimű munkája olvasását inkább lehet ajánlani. Azon vallási szertartáshoz tartozó szokás, mely szerint özvegyeiket férjeik testeikkel elégetik, még a' Brittanian birtoka alatti Indiában is divatozik. Rommehun Roy bramin újítást javáló igyekezetei sikertelenek valának, ő a' Brama religiót irataiban tiszta Deismusnak vallá, 1822-ben fel is vette a' keresztény hitet. Azon indiai felekezett, mely magát Sander (isten imádó) néven nevezi, megveti a' bálványozást, egyedül vallásos énekléssel áldozik egy legfőbb lénynek. (L. Rhode, „*Über religiöse Bildung, Mythologie und Philosophie der Hindus*.“ Leipzig, 1827.)

Midőn az indiai religiora tekintünk, nem kell megfélekedoznünk, hogy alapképzete, ámbár különféle nemzeteknél más más alakban fejlődött, nem egyéb homályos sejdítésnél; vagy Plato szerint gyenge emlékezete ama' boldogabb isteni életnek, mely fő célja az emberi műveltségnek, minek sikerülése után majd emelőleg, majd hanyatlólag szünet nélkül törekszik az emberiség lelke. Azonban ha a' kereszténységet világtörténeti méltóságához képest ragyogó csillag gyanánt ugy állítjuk az emberi változandóság középpontjára, hogy az a' multba s jövődbe egyiránt sugározzék: látni fogjuk egy részről, hogy az előidőnek minden képzete csak álom, éjeli kóborlás,

bus homály fedezte fény visszasugárzásában némi árnyék képe azon életnek, mellynek léteges valósága utóbb Krisztusban régi setétjéből kitörvén, világtörténetileg ragyogó délre nyiladozott; látni fogjuk más részről, hogy rendeltetésünknel fogva ama' boldogabb életre törekedni kötelesegtünk. Csak ott, a' boldogság és szeretet országában, érik el czélszöket e' jelen élet terhei alatt nyögő reményeink.

KELETINDIAI NYELVEK. Ha a' Hinduk vallásos miveltisége maradványinak őszkornú régisége nem bizonyítaná is, hogy India valódi Medyama, Medhya-Dehsa, közép ország, lakosi olly eredeti nemzet, mellynek elméje, észerejének mindensége más külön nemzetekre elágozva széledt részletesen: talám maga is az indiai nyelvalkotmány annak kitanulására vezetne bennünket. Noha már 1644-ben Rotft Henrik missionarius, 1699-dik évtől fogva pedig Hanzleben Jesuita, sokat fáradoztak az indiai nyelv körül: sikeres előmenetelét mindazáltal mintegy 1790-diktől fogva Paullino, Jones, Wilkins, Forster, Carey, Marshman, Wilson, Colebrooke, Ward, Marsden és mások szorgalmának köszönhetni. Azon rhetoricáról indiai nyelven íratott értekezésben, mellyet Colebrooke közölt: Sanskrit, Prakrit, Paisachi vagy Apadhransa, és Magadhi vagy Misra négy fő indiai nyelvről tetetik említés. Minthogy az imént érintett nyelvek kettős nevezete, ugyan azon értekezésben kétszer jó elő: Colebrooke az Apadhransa nevezetet Magadhi nevezettel egynek tartja, valamint a' Paisachi 's Misra neveket ugyan azon egy nyelv kettős nevezetének állítja, mintha Indiában csak Sanskrit, Prakrit és Magadhi három főnyelv találtatnék. Azonban az angol criticusok már régen észrevették, hogy a' felhozott értekezés helyei Colebrooke véleményét épen nem támogatják; mert ha Apadhransa azonos volna is Misra nevezettel, már maga a' nyelv kettős nevezete, Colebrooke állítása szerint is, más belopózott, kevert, és így különböző nyelvre mutatna.

1) A' Sanskrit szent nyelv, Braminok írói nyelve, azért mondatik gyakran Gronthon, Grandham nyelvek is, mert Grandha könyvet jelent. Csodálatos alkotásu, felette gazdag, de most holt nyelv, melly hajdan beszédben is divatozhatott. Alphabetuma Deva-Nagary, azaz isteni íratnak nevezetik; mert isteni eredetűnek, és olly nyelvek tartatik, mellyen egykor szinte magok az istenek beszéltek. 50 betűből áll. Három különböző neme, és dualisa vagyon mint a' görögnek. Ejtegetése végső magán vagy mássalhangó, és hét eset szerint számíttatik; mindig utóragasztékot használ ezen particulával gazdagon megrakatott nyelv. Urunk születése előtt utósó században virágzott leginkább Benaresben Raja, Vicramaditya udvarában, hol ama' híres Kalidas, Sakontala azaz Sorsgyűrű, és Megha Duta vagy a' hirádo felleg koszorús költője tartózkodott. E' nyelven íratnak a' régi szent könyvek, Vedák. Panini volt a' Sanskrit nyelvtudomány hőse, ki az indiai theogoniában is említetik. Ennek tulajdonitainak közönségesen az ugy nevezett sutrák vagy rövid grammaticai oktatások, ámbár maga Samkyn, Gargyn, Gasyapa, Galava, Sacatayana 's más régibb írók nyomdokiról teszen említést mesterséges alkotású rendszerében. Munkáját Catugayana régi tudós Vartica című irataiban megigazítja; Patanjali pedig kígyó alakú regés személy Mahabhashia munkájában fejtegeté; ezt ismét Caiyata 's más névtelen író Casica Vritti irataikban pótolgatók. Ezen utóbbi munka nagyra becsültetik. Haradatta Misrának Padamanjari című magyarázata is ebből származott. Ujabb grammaticák közé tartozik: Wilkinstól „Grammar of the sanskrit language“ (Lond. 1808. 4.) Paullini a S. Bartholomáeo, „Vyacarana s. locupletissima samscrudamicæ lingue institutio“ (Romae 1804. 4.) Már az első században volt Amara cosha, azaz: Amara singa kíncse, nevezetű Sanskrit szótár. Ezt bővítgette Medicar, Medini című munkájában. Több szótár is találtatik, ugy-

mint: Visvápraca, szerzé Mahesvara; Haravali, szerkeztető Purushottama; Paullini a S. Bartholomaeo Amerasinha s. dictionarii Samscrudamici sect. I. de coelo. (Rom. 1798. 4.); H. T. Celebrooke, Cosha or dictionary of the sanscrit language by Amera sinha with an English interpretation and annotations. 4. Sanscrit nyelvnek Calcuttában 1808-dikban nyomtató intézet állítottatott, így kezdett ezen nyelv Európában is terjedni: Jones William, tudós calcuttai igazgató, a' keleti nyelvek buzgó terjesztője, a' sanscrit nyelvben igen jártas volt. Ez a' nyelv eredeti nyelvnek tartatik. A' czigány, zend, persa, arab, görög, latin, celta, irland, régi gothus, német, skandinaviai, slav és más nyelveket ebből akarták sokan származtatni. L. Fried. Adelung, „Versuch einer Literatur der Sanskrit-Sprache.“ (St. Petersburg 1830. 8.) Paullinus a S. Barth. de affinitate linguae zendicae, samscrudamicae et Germanicae. (Romae 1798. 4.).

2) Prakrit, a' szokásban lévő dialectusokat foglalja magában, mint társalkodási köznyelv. Colebrooke 10féle szójarásbeli különözéseiről emlékezik; a' Penjabi és Brija Bhasha nevű különözések is ide tartoznak. Dekan és más innenső indiai termékeny tartományokban divatozik:

a) Saresvata népnél, azon nevű folyó mentében, mely Penjabon szakadt keresztül. Dramákban és a' költés nemeiben is létezik.

b) Canyacubjas-oknál, kiknek fővárosok Canjoe vala. Ez tartatik a' mostani Hindi vagy Hindevi, már sok persa 's arab szavakkal kevert nyelvnek. Mind ez, mind az előbbi Devanagari szerint iratik.

c) Gaura, vagy Bengál Gaur fővárostól. Ezen bengáli nyelvre, mely leginkább e' tartománynak keleti vidékein divatozik, sok sanskrit költemény fordítottatott. A' miveltebb tudós Hinduk ezen beszélnek, csak nem kizárólag használják tudományos oktatásaikban. Könnyűség kedvéért Devanagari szerint iratik.

d) Maithyla vagy Tirhutiya nevű dialectus, Cusi és Gandhar folyók, más felől Nepal bércek közötti vidéken, valamint Mithilában Tirhut kerületben (circa) uralkodik. Miveletlensége miatt költői nyelvnek nem használtatik.

e) Utcala másképp Odradesa, Orissa. Sanskrit szavakkal bővelkedő dialectusa Uriga néven hivatik.

Ezen érintett ötféle szóejtésen az ötféle Gaur, Gaurok vagy éjszaki Indiaiak beszélnek. Következendő öt dialectus Dravir nevű öt nemzetségnél divatozik. Ezen öt nemetségi nép e' következő:

f) Dravida, Tamul nyelvű nép, Dekan déli részein, mely Európában malabar nyelvnek mondatik; ámbár amaz inkább keleti, ez nyugoti szóejtés, amaz Cap Comorin-tól keletre nyúló Ghat éjszaki vidéken Pulicatá-ig, ez Cap Comorintól Goa-ig terjed; Coimbetto-re Cap-ban mind a' kettő egyesül. Madras, Trankebar, és Tanjore vidékein a' keresztény missionariusok Tamul nyelven hirdették az evangéliumot. Ziegenbalt ezen nyelvre fordítá a' szentírást. Tamul, vagy mint az ottani lakosok ejtik Tamla, hihetőleg Tamraparui folyóra czéloz.

g) Maharashtra vagy Mahratta, Plateu éjszak vidékein, Dekantól keletnek Omercuntuk felé nyúló részeken divatozik. Nerbudda 's Krishna folyó közü Dravirok középponti tartománya hajdan Muru nevet viselt, fővárosok Dvara Summadra 1326-ban egészen elpusztítottatott. Devanagari szerint iratik; sanskrit nyelvből sok szót kölcsönözött. Ezen nyelven Carey 1809-ben grammaticát és szótárt bocsátott napfényre.

h) Carnata vagy Carnara, megcsonkítva Canara, Platea és Mysore között létezett Dekan közepén. Bércek közt most is divatozik; de keletnek hajló vidéken más nyelvektől már egészen elnyomatott.

i) Tailanga, Telingah vagy Tilanga, másképp Andray, pórnyelv a' félsziget északkeleti részein, mely Krishna's Godavery közt egész az éjszaki kerületig (Circar), délnek pedig Pulicaté-ig terjed. Ámbár tulajdon saját betűi vannak, még is, a' mint mondják, sanskrittről sokat kölcsönözött. Calanga néven is nevezetik.

k) Gurjara, vagy Guzerat, másképp Gezira, nyugoti félszigeten, Pracrit nyelvnek utószó dialectusa. Szótárát Drummond szerkesztette.

3) Paisachi nagy Apodhransa, bércek közt tartózkodó nép, vagy a' dramaticus költők szerint daemonok nyelve, Wallis, Wales Welsh vagy Kymri, Kimber, Cambri Sanskrittal vegyült nyelv.

4) Magadhi vagy Misra, hihetőleg Ceylon szigeten Buddha papoknál divatozó Pali és Magadhi nyelvekkel vegyült dialectus. Misra néven hivatik, mert sanskrit szavakat foglal magában. Így nevezetnek általában mind azon nyelvek, melyek Indus és Ganges tartományait elfoglaló nemzetektől, főképp, D. Leyden állítása szerint, Indosinaiaktól ide csusztak. D. Leyden sok eredeti, egy származatu, Vater szerint Sina vagy China eredeti nyelvet akart itten találni. Ez hazájaként sok részre szakadozott nyelv.

Az érintett sokféle nyelv alkotása egy szótagon alapul, egyes szótag különbözteti meg a' sokféle hangzatot, mint Chinaiaknál a' szójelentést. A' szigeti nyelvek szavai jobbadán több szótaguak, a' többi szárazföldi egyes szótagból áll, csak Bengaliában kezd az egy-szótaguság enyészni, de kelet felé nevededik; Cochinchina és Turkin vidékein pedig kizárólag uralkodik. Így következik a' nyelvek sora: 1) a' több szótaguak ezek: a) Malayu, Malay. b) Java. c) Bugis. d) Bima. e) Batta. f) Gala vagy Tagala. 2) Egy szótaguak: g) Rugheng. h) Barma. i) Mou, Moan. k) T'hay. l) Khohmen. m) Lav. n) Aman. Malay nyelvnek Sanskrittal szorosabb összeköttetését Jones jegyzé meg legelőször; ámbár nem csak ezen, hanem más nyelvű elveken is épül. Pandus Malay nyelven írta a' régi sanskrit Mahabharat eposzból szedett beszélgetéseit. Ezen nyelven több grammatica és szótár találtatik, ilyen például: „W. Marsden, grammar of the Malayan language with an introduction and praxis.“ (Lond. 1812. 4.) „W. Marsden, dictionary of the malayan language. Malayan and English, and English and Malayan. Lond. 1812. 4.“ Illyen ime' czimű felette ritka könyv is: „And. Lamb. Loderi, Collecta Malaica vocabularia, h. e. congeries omnium dictionariorum Malaicorum hactenus editorum. Bataviae, 1707—S. 4. T. II.“ A' Java nyelv Malayhoz igen hasonlít. Pali vagy Bali, másképp Lanka-basa nevű nyelv, D. Leyden szerint ennek dialectusa, mely kelet és nyugot közötti széleken közös nyelv, szent irataikban, papjaiknál, tudósaiknál és költőiknél egyiránt létezik. Rukheng nyelvről, mely Arakan nyugot részein divatkozik, azt tartják, hogy betűjire, alkotására 's mythológiájára nézve a' Sanskrit nyelvhez igen hasonlít. Ennél a' barmai nyelv lágyabb, de igen mivelt; literatúrájára nézve pedig felette gazdag. Mon vagy Moan nyelven beszélnek Pegu lakosai, kik magokat szintén Mon néven nevezik, de Barhmaiaktól vagy Birmaiaktól Taleing, Tailanga, Talenga, Tilanga; T'hai vagy Siam néptől pedig Ming-Mon nevezeteken hivatnak. Betűik a' Barma és Bali betűktől kevesben különböznek. A' T'hai nevű nyelv Siam nép nyelve. A' Mekon vagy Kambuchat, Cambja folyó mellékiek Khohmen nyelven beszélnek, kik igen tudósoknak tartatnak; ezekre terjeszté hatalmát hajdan a' Siam nemzetségi nép. Lav azon nemzet nyelve, melyet a' Portugaliak Laos (Chioacanue) néven neveznek. Ez a' nyelv Leyden szerint olly rokonságban áll a' T'haival, mint Barma a' Rukheng nyelvel, de a' köz Bali nyelvhez inkább látszik hajlani. A' Buddha vitanás (Buddhismus) nerezetes maradványai is ezen Laos tartomány-

ban vagynak; innen idővel még sok világoztató igérő emléket várhatunk. Valamint a' Sanskrit alapja az indiai nyelveknek: úgy Bali nyelven épül minden hinduchinai nyelv. Ez a' vallás, törvény, tudomány és literatura nyelve India és Sina között, ez tűnik ki leginkább az ottani nemzetek nyelve közül. Lanka-basa, azaz: Lanka, (görögül Baxis) vagy Ceylon, és Magata, Mungata (Sanskrit Magadhi) nyelvének is hivatik. A' Bali betűk Devanagari betűkből származtak, még is igen eltávoloznak ezektől. Ezen Bali betűk Barmaiak között négyszegletesek, mint a' Lankaiak; de a' Siam betűktől, mellyek Nungsu-Khom néven neveztetnek, nagyon különböznek.

A' Pracrit, Bali és zend nyelv, mint Sanskritnak három dialectusa, Jones szerint valamint rokon öszveköttetésben állanak, úgy közös viszontagság alá is vannak vettelve. A' Pracrit, Jaina felekezés szent könyveiben használtatik; Buddhistáknál a' Bali; tűzimádóknál (Parsis) a' zend tartatik szent nyelvnek (lásd Anquetil du Perron, Zend-Avesta. Par. 1771. 4.). Csak az eredeti anya's korcs indiai nyelvek alapos feltagplása, fejtegetése, összehasonlított vizsgálata, a' felbonczolt részeknek új szerkeztetése, alkotása, vezetési a' nemzetek esmeretét nyomozó bölcselkedőt ezen nemzetreligiójának és műveltségének tökéletes kitanulására. L--r.

KELETINDIAI TÁRSASÁGOK. Az Europaiak kereskedési kénleletei, a' legrégibb időkől fogva, Keletindióval közvetlen összeköttetésre voltak irányozva; de elsőben ugyan a' roppant Arabbirodalom és ennek hatalmas kereskedése, későbbben pedig a' Persák és Törökök uralága zárta el azon utat, melly legrövidebben vezet Hindostanba. Az olasz köztársaság fortélyos kereskedési politicájának nem sikeresült, ezen akadályokat teljesen elmellőzni, 's maga a' velencei kereskedés is Indiával, bármi kiterjedett volt, csak közvetettnek mondathatók. Minekutána a' Törökök, Konstantinápol meghódítása által Európában, Egyiptom elfoglalása által pedig Atrikában mélyebb gyökeret vertek, 's ennél fogva azon gát, melly a' mi világrészünket Indiától elválasztja, még inkább tornyosult: a' keresztény kereskedők igyekezetének annál bizonyosabban oda kellett irányzódnia, hogy azon kereskedési tartományhoz vezető egyenes út találtassék fel. Europa nyugoti része megszabadított a' Saracenusok hatalmától. A' Muhamedanusokkal volt hosszas hadakozásban kifejlődött 's gyakorlott harczai szelleme a' nemzeteknek táplálatot kívánt. E' végett az oceánra utasítá azt a' tengeri hajósnak neveztetett Henrik, portugali herczeg; 's még nem folyt le fél század Konstantinápol bevétele után, midőn Vasco da Gama 1498, a' malabari partokon Hindostanban kiszállott, 's a' Portugalok szerencsés küzdése a' tengeren túl megújult. Így az egész keletindiai kereskedés egy egész századig majdnem kirekesztőleg a' Portugalok hatalmában maradt, 's arany időkort derite ezen nemzetre. Minekutána az indiai természetmények szállítási útja Velenczén, Genuán és a' Hansa városokon keresztül mind inkább inkább elzárattott: éjszaki Európára nézve 80 évig Lissabon volt a' tulajdonképi India. Az Angolok és Hollandusok innét, vagy antwerpi portugál kereskedőktől vásárlák a' szükséges indiai szereket. De midőn II Filep 1580ban Portugált Spanyolországgal egyesíté, 's Angliától, melly ellen háborút kezdett, birodalma minden kikötőit elzárta: azoknak a' keletindiai fűszerekért Németalföldre kellett szorulniok. A' Hollandiak használák ezen körülményt, 's a' bors árrát háromszorta magasabbra emelék. De a' Németalföldieknek a' spanyol iga ellen szegülése arra indítá II Filepet, hogy a' hollandi kereskedés ellen is nyomasztó rendszabásokhoz nyuljon, a' mit, hajóiknak a' lissaboni kikötőben elfoglalása által cselekedett is. Ez által a' Hollandiak kinszerítve láták magokat, Indiával közvetlen összeköttetésről gondoskodni, 's most az Angolok sem hagyák magokat végkép megelőzni,

Igy történt hogy a 16 század utolsó évtizedében majdnem egyszerre képződött 's fogamodott meg Angliában és Hollandban azon nagy kereskedési társaságoknak csirája, mellyek mind a' Hansától (l. e.) mind más ilyen nemű korábbi egyesületektől az által különböztek, hogy nem politicalai felekezetek, városok, vagy közönségek, hanem csak magán személyek adtak össze pénzt (elidegeníthető actiákban), egy közönséges kereskedési czél elérésére; 's továbbá az által, hogy ők, jogaikat 's szabadságaikat az országlási hatalomtól egyszerre 's mindenkorra megválták, holott a' régiebb kereskedési szövetségek, egyenkénti alkudozások által, 's csak hosszú idő mulva nyerhettek politicalai jogokat. — Legrégibb, noha alkotmányára nézve az utóbbitól egészen különböző kereskedési társaság a' portugali volt. Ezen országnak Spanyolhonnal történt összeköttetése által, tágabb lett azon viszony, melly a' portugali-indiai igazgatást az anyaországhoz kapcsolá. Minden nemű visszaélések, tilalmas közlő kereskedése az alkirályoknak és tisztviselőknék, lopva kereskedés, és tengeri rablások hatalmaztak el. A' spanyol országlás megismeré, hogy a' keletindiai kereskedés, ha a' korona számára üzetik, valamint előbb, ugy ezután sem adandhat nyereséget, sőt évenként nagyobbodó veszteséget vonand maga után; 's ennél fogva 1587 egy portugali kereskedő társaságnak engedé át bizonyos mennyiségű pénzért, a' keletindiai kereskedést kizárólag gyakorolhatás jogát. De ezen társaság, részint azért, hogy magával a' portugali-indiai igazgatással viszálkodásokba keveredett, részint mivel az Indiaiak a' portugali iga ellen szinte az elkeseredésig felingereltettek: nem sokáig tarthatá fen munkás lételet. Mert midőn az Angolok és Hollandiak Spanyolországgal háborút viseltek, a' társaság kereskedése annyira megcsökken, hogy évenkénti tartozásait a' koronának lefizetni nem tudá, 's mindig alább alább súlycst, míg Portugálnak 1640 bekövetkezett megszabadulása után, a' Braganza házból való IV János király által egészen felbontatott. — A' most leirt társaság felállása után 8 évvel, felbiztatá az amsterdami kereskedőket (kik már három sikeretlen próbát tettek az éjszaki jeges tengeren Indiába utat törni) Houtman Cornelius, hogy a' Jöreményfok felé nyomoznának utat Indiába. Ezen hollandi férjfiu, spanyol fogságban létekor esmerkedett meg a' portugali-keletindiai kereskedés belső minéműségével, 's most vezérlése alá adatek azon négy kis hajó, mellyet az Amsterdamiak az ő javalatára 70,000 forinttal 's egyéb szükségesekkel felkészítve 1595 Apr. 2. Texelből utra indítottak. Ezen példa utánoztatott a' többi egyesült tartományokban. De átlátták az így képződött számosabb kereskedési társaságok, hogy egyenként különválva, kölcsönösen kárt okozandának egymásnak, 's ennél fogva kieszközlék önegyesítteéseket 1602 Mart. 20, a' generalstatusoknak azon szabadlevele által, mellyben nekik 21 évig terjedő kizáró keletindiai kereskedési szabadság adaték, az ettől elválaszthatlan politicalai és katonai hatalommal 's jogokkal együtt, — ugy azonban, hogy az eddig fenállott egyenkénti társaságok, egymástól valamennyire elkülönözve tartattak, 's az első lépéseket tett 6 város mindegyikének, névszerint Amsterdam, Middelburg, Delft, Rotterdam, Horn és Enkhuysennek, szabadságában állt, önnön kikötőjéből üzni a' kereskedést. Ezen hollandi társaság 6 $\frac{1}{2}$ milliom forint alaptókével kezdé munkásságát, 's 20 év mulva ugy találtaték, hogy részvényesei között 30 milliom forint nyereséget osztott ki, 's ezen kívül magát az alaptókéet gyarmat telepítések, erősségek, hajók 's más egyéb oszthatlan vagyon által véghetetlenül gyarapította. A' társaság szabadlevele 1623ban ismét 21 évré 's következő 1665től 1700-ig kiterjesztetett. Ezen időszakasz alatt, alig hihető nagyságu kiterjedést nyert a' társaság pénzbeli, polgári és katonai hatalma. A' Jöreményfoktól felfelé, Arabia és Persia partjain sáfar-

ságokat állita, Suratétól kezdve a malabari tengerpartvidékeken, a Portugalok minden nevezetesebb telepítvényeit birtokába keríté; a fahéjjal és elefántcsonttal bővelkedett Ceylont, a koromandeli gyöngyhalászatot és pamut portéka-kereskedést, Bengalia és Orissa selymét, pamutját, rizsét, cukrát 's egyéb termékeit, Japan ezüstjét és rézét, Amboina, a Banda és Molukka szigetek temérdek fűszereit 'stef. magáévá 's kereskedése tárgyává tette. 1701 csak nagy pénzbeli áldozat mellett terjesztetett ki a szabadlevél ereje 1740-ig, ettől fogva 1775-ig; 1776 pedig csak két millio forint leolvasása, 's évenkénti 360,000 forint fizetendőség mellett nyujtatott további 30 esztendőre. De a féktelen pénzvadászás, a' velek összeköttetésben volt népekkal bánni nem tudás, lázadásokat, összeesküvéseket 's szerencsétlen háboruszkodásokat vontak magok után, 's mig ezen közben a' britt kereskedési társaság mind inkább emelkedett, a' hollandinak kiterjedése, hatalma és szerencséje napról napra alább szállt. — Az angol kereskedési társaság 1599 Sept. 22kén létesült Londonban, 's 1600 Dec. 31kén 15 évig terjedő kizáró kereskedési jogot nyere Ersébet királynétől, a' Jóreményfoktól egészen a' magellani szorosig terjedő tartományokra nézve, kivévén mindazáltal az olly vidékeket, mellyek már más keresztény fejedelmek birtokában volnának. 1613-ig rendes alkotmánya volt a' társaságnak, mellynek első alaptőkéje 30,133 font st-ból állott, Minden részvényes maga kormányozó foglalatosságait önszámolására; 's csak néhány általános rendszabás megtartására köteleztetett. De ezen igazgatásmód nem sokára megváltozott, 's a' leggazdagabb részvényesek légnagyobb befolyást nyertek. Azonban már 1627 panaszok támadtak, panaszok a' rozg igazgatás, minden nemű visszaélések, különösen pedig a' tisztviselők saját kereskedése ellen, melly a' társaságnak mindenkor tetemes kárára volt. Más részről még az is hozzá járult a' társaság nyugtalanságaihoz, hogy minél jobban kérdésbe vetettek 's korlátoltattak a' Stuart házbeli királyok jogai: annál erősebben támadták meg a' társaságnak királyi hatalomtól származott kizáró kereskedési szabadsága. Sőt magok a' királyok is nevelték a' társaság ingadozását az által, hogy ennek nagy veszteségével, egyes magán személyeknek is adtak szabadlevelet 's hatalmat a' keletindiai kereskedésre. Azonkívül, annyira elterjedt a' political szabadság tisztább esmerete, hogy minden kizáró kereskedés eltöröltetése bizonyosnak látszék, 's Cromwell, 1655; minekutána a' szabadlevél erejét eloltá, közönséggé akará tenni a' Keletindia kereskedést. De az ügy nem sikeresíthetett. Az anyaország érdeke szoros kapcsolatban volt a' társaságéval, 's ennél fogva, minekutána a' királyi nemzetség jogai erős alapot nyerhetének, a' keletindiai társaság is visszanyeré előbbi teljes jogait. Ujonan kérdésbe vetetvén mindazáltal a' revolutio után a' királyoknak azon joga: valljon adhatnak-e valakinek olly tárgyra nézve kizáró szabadlevelet, mellyre az ő hatalmok is csak feltételeesen terjed ki? a' parliament által 1698 egy új keletindiai kereskedési társaság létesítetett. Ez szakadatlan surlódásban volt az előbbivel, 's ennek következésében 1708 egyesült is vele, 's mint illyen, az egész angol-keletindiai kereskedő társaság, a' parliament actája által megerősítetett. A' kizáró szabadság 1726-ig 's utána következő felmondási három évig engedtetett. Az alaptőke részvények (actiák) által gyűjtetett össze, 's illyen egy 500 font sterlinges részvény, szólási szabadságot szerzett tulajdonosának a' közgyűlésben (the general court). A' négy részvényvel bírók, vagyis az alaptőkéhez 2000 font sterlinggel járultak közül választott a' 24 igazgató, kik az egésznek kormányzásával bizattak meg. A' kereskedési ügyek közelebbi elintéztetése 's a' társaság hatalmának sikeresebb fentarthatása végett három, egymástól külön választott tanács állittaték fel, Madrasban t. i. Bom-

bayban és Calcuttában, mellyeknek azonban majdnem minden tagja ünhaszonkeresés vádjával terhelteték. E' miatt csak nagy nehezen nyerheté meg a' társaság további kiterjesztését szabadságának, melly, minekutána az a' szükölködő országlást 1 millio ft. sterl. kölcsönnel segíté, csakugyan hosszabban is megerősítettett 's 1780-ig nyújtott. Ezen időszakasz elején hatalmasságok legmagasabb fokára léptek, 's az anyaországtól szinte zabolátlanságig függetlenné lettek, mind maga a' társasági közönség, mind pedig különösen ennek indiai törvényhatóságai, mellyekre nézve még maga a' társaság londoni főigazgatósa is majdnem egészen elveszté hatalmát, 's csak mintegy ellenőrségre alacsonyult le; de olly körülményekben szükségkép hanyatlania kellett lassanként az egyezésen alapuló belső erőnek, sőt vagyoni állapotnak is, ugyannyira, hogy a' társaság kénytelenítve látá magát 1772ben először a' banktól 600,000 azután pedig az országlástól 1,400,000 font stget kölcsönözni. Ez a' közönségben annyival is inkább nagy elégedetlenséget 's nyughatatlanságot szült, minthogy az anyaország a' társaság kiterjedett hatalmától 's keletindiai kereskedéséből temérdek kincset várt. Mind a' parlamentben mind kivüle számos panaszhallatszott az indiai fejedelmekkel és népekkel való erkölcstelen durva bánás miatt; és mind ez csak azon okból, mivel az emberiségnek lábbal tapodásáért semmi jutalom nem volt látható. A' nemzet elkeseredettsége az igazgatás ellen fordítá szavát, 's hatalmát kíváná korlátoltatni, — holott ennek csak romjai voltak, mellyeket inkább egy egészé kellett volna alkotni 's épségébe visszahelyezni. 1773 a' társaság alkotmánya nagy változtatáson ment keresztül. De az ohajtott cél, mind az ügyek elintézésére és igazság kiszolgáltatására, mind az erő és hatalom egyesítésére, mind a' nyereség nagyobbitására nézve, elérhetlen maradt; mert hiszen Burken és a' Wellesley nemzetségen kívül egyetlen egy Angol is alig találkozott, ki magát az indiai népek szokásaihoz és szelleméhez alkalmazai, vagy abban magát feltalálni tudta volna. 1782—84 Angolhon legnagyobb elmetehetségekkel bíró férjfiái állottak egymással harcban ezen tárgy felett. A' Fox C. I. indította hires ostindia-bill, melly Indiára nézve a' főhatalmat 's égszersmind védjogot a' parlament által kinevezendő 7 biztosra akará ruházni, szükségképen nem tetszheték az udvarnak, mivel az tulajdonképen arra czélozott, hogy a' koronának az indiai ügyekre befolyása tökéletesen megszüntessék, 's hogy a' király és India között egy elválasztó bírói hatalom allitassék fel. Eennél fogva tehát Pitt William terve sikeresült. Egy Board of Control (az indiai ügyek fő felügyázási bureauja) kapcsolaték össze a' ministeriummal. Ez a' koronától függő collegium, a' társaság polgári, katonai és pénztári igazgatására való felügyázattal hatalmaztaték meg, 's reá bizaték az igazgatók rendelkezéseinek az előlülőségekhez küldözgetése. A' főigazgatónak, előlülőknek és tanácsnokoknak fizetése, a' király meghatározásától függővé teteték. — Ezek a' társaság megváltoztatott alkotmányának főbb korlátai szinte a' mai időkig. — Maga a' hatalom általában a' ministerium kezei közt van, 's az ennek alája vetett társaságnál csak az egyes igazgatási ügyek elintézési joga hagyatott meg. A' board felállittatása óta sokkal vastagabb lepel fedi az indiai ügyeket, mint előbb; a' ministereknek nincs többé alkalmi okok azoknak előre haladását szóba hozni; a' társaság főgyűlése, ha akarna sem tehetne semmit is, ha a' board és igazgatók egyetértének; pedig az egyetértés annyival bizonyosabb, mivel 3 igazgatóból egy titkos biztosság áll fen (Committee of Secrecy), melly a' boarddal értekezhetik és végezhet, a' nélkül, hogy a' többiek e' felől valamit tudnának. Britt-India sorsának erkölesi javulását mind addig nem reménylhetni, mig oda, született britt gyarmatok 's telepítvények nem szálittatnak, a' mi — az éjszakamerikai gyarmatok történetéinek Indiában megújulásá-

601 félve — lehetőképen megakadályoztatik; és a keletindiai tartományokra való közvetlen befolyás sokkal nagyobb nyomossággal bír az Angolokra nézve, mintsem hogy azokban alapos változtatást eszközölni, 's így — habár csak későbben is — tőlök elmaradni igyekezének. 83 millió adózható nép 40 millió belföldi fejedelmek véd rokonsága alatt lévővel együtt, a' társaság szolgálatjában lévő 200,000 emberről hadsereg, mintegy 16,000 polgári tisztviselő, mintegy 12 millió font stgnyi évenként való be és kivitel a' világ minden részeiről Indiába és belőle; a' britt országlás által évenként bevett mintegy 4 millió font sterlingnyi vám, 's a' pénzforgásnak 11 millió sterling által való évenkénti nevelkedése, olly tárgyak, mellyeknek nyomossága minden erkölcsi szózatot 's nézeteket legyőz. És ez mindaddig így fog maradni, míg a' bramin népeknek a' hatalmas ellenállásra nem épen erőtelen lelke felébredend, vagy némelly ügyetlen britt methodistáknak nyereséget hajhászó vállalkozatai által felriasztatik; míg a' kitörést az aránylag csekély hadi erő gátolandja, 's az ennek hét nyolczad részét tévő belföldiek lázadásaikat gyakrabban meg nem újítandják; míg ezen rendszer fenálland: de faire le commerce en Sultan et de faire la guerre en marchand; míg a' Metisek (az europai atyák és indiai anyák maradékai) igényei nem szaporodnak; míg az Indusok és Mohammedanusok előtt az ő elnyomóik erőtlensége titokban marad, azaz: míg a' dolgok természetes folyamatja vesztegel. — Végre megemlíthetni még, hogy 1813 óta az indiai kereskedés, a' társaság hasznát eszközölő némelly feltételek alatt minden Angolnak megengedtetik, 's hogy a' társaság csak a' thea-kereskedést üzi kizárólag. — A' francia, dán és svéd keletindiai kereskedési társaságok, legnagyobb virágzások idejében is kevés befolyással voltak a' világkereskedésre. A' francia 1665 állítottatott fel, de teljes erőre nem kaphatott, 's a' kereskedés 1769 szabaddá téteték. 1785 ismét alapítottatott egy új, de ez is megszűnt 1791. Szintilly mulékony volt a' dánországi, melly 1618 létesítettett 's több ízben megújítottatott, de 1777 birtokait a' királynak engedé, 's most egyedül a' chinai kereskedést üzi. Végre a' svéd-keletindiai társaság 1731 jöve létre; 1766 és 1786 megújítottatott 's még most is fenáll Gothenburgban. Minden egy utjaért 75,000 ezüsti tallért fizet a' koronának. 54.

KELETI TENGER, I. BALTI TENGER.

KELETROMAI CSÁSZÁRSÁG, I. BYZANTIUM.

KELLEMES-nek azon tárgy mondatik, melly az emberi szíven örömeztetést gerjeszt. Ez az ábrázolásra nézve tökéletesség, rend, értelmesség, igazság, szépség, ujság 'sat., az érzésre nézve pedig az indulattal teliség, a' gyengédség, szivrehatóság, innepélyesség, nagyság, a' csudálatosság, a' fenség 'sat. Minthogy az érzékileg kellemes az egyéniségtől (individualitas), az érzéstől, hajlandóságtól, vonzódástól, 'sat. függ, nem mondathatik egyszersmind általánosan jónak is; mivel ugyanazon jó vagy rossz tárgy külön egyéneknek kellemes vagy kellemetlen lehet. De egyes ember, mint érzékies lény, nem kívánhat magának mást, mint önérzékivel összehangzó kellemeset; mert a' kellemetlentől már természete szerint idegenkedik. Ennél fogva levetkezhetlen sajátisággá 's törekedéssé vált az minden okos lényben, hogy a' kellemetesek számát lehetőképen sokasítsa, a' kellemetlenekét pedig megkevesítse. — Milly különbség van a' művészetben a' kellemes és szép között, arról lásd a' Szép cikkelyt.

KELLERMANN, valmyi herczeg, franciaországi marsall és pair, szül. Strasburgban 1735, mint huszár 1752 a' Conflans ezrednél szolgálatba lépe, 's jelen volt a' hét esztendő háboru' első szakasziban. 1758 vitéz magaviseletéért tisztté neveztetett. Így emelkedék fokról fokra a' maréchal de camp polczig. A' revolutio kiütésekor patriotismusa és okos maga tartása által olly nagy mér-

tékben kiténteté magát, hogy Landau polgárjai, hol őrizeten volt, polgárkoronát nyujtanának neki. A' háboru kiütése után a' Moselse-reg vezérségét nyere, Septemberben egyesüle a' fő sereggel Dumouriez alatt, 's Sept. 20. 1792 kiállá a' braunschweigi herczeg hires megtámadását. Ezen, ugy nevezett valmyi ágyuzás, a' szövetségeseket visszavonulásra bírá, 's nem csak az egész háborut határozá el, hanem talán Europa sorsát és Franciaország hadi hatalmát 1813-ig. Kellermann Franciaország következő háborujiban sokféle fővezérségekkel bizott meg. Napoleon méltóságokkal tetéze 's Johannisberget adományképen adá neki. A' Bourbonok visszaállításá után a' kamarába nevezeték ki, a' hol mindig a' nyilvános szabadság oltalmazójának mutatá magát. Meghalt Sept. 12. 1820. 85 éves. Utolsó akaratjában azt rendelé, hogy szive a' valmyi csatahelyen temettesék el, 's az egyszerű emlékkövön következő felírás legyen: „*Ici sont morts glorieusement les braves, qui ont sauvé la France au 20. Sept. 1792. Un soldat, qui avait l'honneur de les commander dans cette mémorable journée, le maréchal Kellermann, duc de Valmy, dictant, après 28 ans, ses dernières volontés, a voulu que son coeur fut placé au milieu d'eux.*“ Ennek végrehajtása Oct. 20. 1820 innépelesen történt meg.

KEMÉNY János, Gyerő-Monostori báró), Kemény Péter fíja. Alsóbb oskoláit Enyeden végezvén Hálába ment. Itt VI Károly császárnak (III Károly magyar kir.) ajánlott illy czimű könyvet bocsáta közre: „*Commentatio de jure succedendi Domus austriacae in Regno Hungariae*“ (1732); mellynek kidolgozásában Boehmer Henning Justus által vezéreltetett.

KEMÉNY JÁNOS (Magyar-Gyerő-Monostori), Erdély fejedelme 1660 Dec. 24 — 1662 Jan. 23. Nemzetsége 958ban valamelly Mikola, másképen Deszmér nevű előkelő Magyartól vette eredetét, a' kinek 5 fiai, Mikola, Gyerő, Kabós, Radó 's Kemény, ugyan anyyi erdélyi nemzetségek törökajai lettek. E' Kemény nemzetség ivadékának tartatik ama' derék Kemény Simon is (Turóczinál Kamonyai), a' ki 1442 Sz. Imrénél halálra szánta magát a' vajda helyett (I. HUNYADI JÁNOS), és egy másik Simon, a' kiről Mátyás király, hadi tetteinek szemléltére, azt mondotta: „Kemény vitéz a' Simon.“ E' mondásból a' Vitéz disznevezet előbbi nevéhez ragadt, és maradéktól is ezzel öszvefoglalva fentartatott, míg a' negyedik izben elszakasztatnék egymástól a' két nevezet, midőn Kemény Vitéz Péter két fiainak egyiké a' Kemény, másika a' Vitéz nevezetet venné kirekesztőleg magára, 's így bocsátná azt által maradékára. Kemény János fejedelem maga született Bükkösön 1607 Boldisártól és Tornyai Sófítól. Betlen Gábor fejedelem alatt elkezdte a' hadi szolgálatot, a' két Rákóczi György alatt pedig már vezérséget viselt. Jelen vala II Rákóczi György a' lengyelföldi szerencsétlen táborozásban 1657; és minekutána a' fejedelem kevesed magával a' legrövidebb uton Magyarországra jött volna, ő vezérelte a' sereg maradányát, a' bérceket kerülve, Erdély felé (Vö. Rákóczi György I-és II). Midőn már Moldvához közelegne, utját állotta a' tatár khán, a' ki a' nagyvezér parancsára 60 ezer emberrel Rákóczi lakoltatására indult vala Lengyelország felé. Kemény 5—6 ezernyi emberét körülvette hirtelen védhányatokkal, 's három napig megállotta helyét a' Tatárok megtámadásai ellen. De az élelem fogyta alkudozásra kinszerítette őt három nap mulva, 's szabadon bocsátatás díjául bizonyos summa pénzt kötött le magára 's embereire nézve a' khánnak. Minekutána a' mennyiség iránt megvolna az egyezet, a' khán sátorába hivatott Kemény, hogy ott esküvel erősíténé az alkut; és ő elment, de vissza nem jött, hanem ott letartatott, táborá pedig az alatt váratlanul megtámadtatott a' Tatároktól. Az

Erdélyiek, a' kötött alkuban bizakodva, készek nem valának a' védelemre, 's így behatott a' Tatárság a' táborba, az ellenállókat leöldöste, a' többi sereg vezéréstől Krimbe hurczoltatott rabszolgaságra. Itt sínlődék Kemény János két esztendeig, mert csak 1659 váltatott ki rokonaitól, midőn Rákóczi György (II) és Barcsai Ákos czivódnának az erdélyi fejedelemség felett. Ő sem az egyik félhez, sem a' másikhoz csatlódni nem akart, hanem egy darabig Szatmárvármegyében Aranyos Megyesen lakozék, és itt házasságra lépett Vesselényi Ferencz magyarországi nádorispány testvérhugával. II Rákóczi György holta után 1660, ennek pártjától, különösen a' Székelyektől, és a' sógorától is unszoltatva, elvette Barcsaitól az erdélyi fejedelemséget (I. BARCSAI ÁKOS), de a' fényes kaputól meg nem nyerhette megerősítettését, hanem inkább sürgetve azt kívánta az tőle, hogy a' fejedelemséget Barcsai Ákosnak adja vissza. Annakokáért a' Barcsaiakat, Gáspárt, Andrást, és magát is a' szüntfejedelmet, Ákost, megölette, 's I Leopold segedelme után járattott. Mig ezt megnyerhetné, kénytelen vala 1661 az ellene nyomuló török haderő miatt elhagyni Erdélyt, a' hová kevéssel azután 36 ezer császári katona kísérte őt ugyan vissza Montecuculi vezérlése alatt, de foganat nélkül, mert a' temesvári basa, Ali, Apafi Mihályt tette erdélyi fejedelemmé, Montecuculi pedig a' felülhaladó török erővel kikötni nem mert. Másod ízben is kiszorulva Erdélyből, midőn a' Törökök eltávoztának hírét vette vala, Aranyos Megyesről Apafi Mihály ellen indult hadaival Kemény, és azt 1662 elején Segesvárhoz szoritotta, de Jan. 23 e' vár alatt életét vesztette. (Vö. APAFI MIHÁLY I). Krimi fogságában a' soltárokat olvasgató, 's azokról egy munkát is irt, melyet I Rákóczi György özvegyének, Lorándfi Susánnának, ajánlott, a' ki azt S. Patakun 1659 negyedréthben kinyomatta illy czím alatt: „Gileádi Balsamum, azaz, Sz. Dávid száz ötven soltárinak czéljök és értelmeik szerént egybe szedegetések, és czéljök szerént való alkalmaztatásoknak táblája. Győr-Monostori Kemény János írta Tatárországi rabságában.“ Még a' lengyelföldi táborozás előtt, 1656 kidolgozta nemzetsége származattábláját, melyet később Mikola László báró sajtó alá bocsátott e' czím alatt: „Régi nagy emlékezetű Kemény familia genealogiája, mely kezdétét vette a' tekintetes Mikola familiából 958 eszt.“ (Kolosvártat 1701. 4.) Megirta maga élete viszontagságait is, születésétől fogva 1655-ig, mely önéletrajzban sok történetesmereti adatok fordulnak elő, Betlen Gábor fejedelemségétől fogva; de ez a' munka kéziratban maradt, valamint krimi fogságában irított mentőlevele is, melyben azt igyekszik megmutatni, hogy a' vezérlésére bízott sereg szerencsétlenségének nem ő vala oka. Benkő József azt sajdítja, hogy több érdekes irománya is maradtott Kemény Jánosnak, még pedig rejtekírásban, melynek három kulosa került az ő kezébe. Az első arab számokkal jeleli a' személyek és helyek neveit; a' másodikban meg vannak változtatva a' botüjelek; a' harmadik közönséges szavaknak rejtett jelentést ad, p. o. uraság = Rákóczi György; üstökös csillag = Lorándfi Susánna; kőszál = Brassó; pisztráng = Fogaras; golyva = Besztercze; káposztás hus = Magyarország.

Fabri Pál.

KEMÉNYSÉG azon tulajdonsága a' testeknek, mellynél fogva a' rájok nyomó test erejének ellent állanak. Egészen kemény test nincsen, mivel az elegendő erőhatásnak minden test enged, 's részei más helyzetbe mennek ált; hanem viszonyilag egyik test keményebb a' másíknál. Az atomisták tanítása szerint az atomok teljes, tökéletes keménységgel bírnak, a' miről a' tapasztalás semmit sem tanít.

KEMPELEN (Farkas), cs. k. udvari tanácsos, 's referendarius a' magyar udvari cancellariánál, szül. Posonban Jan. 23. 1734, meghalt Bécsben Mart. 26. 1804. Ezen találékony eszű férjfiut 's mecha-

nicus mivész, kinek „*Mechanismus der menschlichen Sprache*“ (27 rézm. Bécs 1791), czimű munkája francia nyelven is megjelent, azon schachmachina tevé nevezetessé, melyet ő 1769 Mária Theresia császárnénak mutata be. Ezen machina természetű nagyságu embert ábrázol, török öltözetűt, asztal mellett ülőt, mellyen schach-tábla van. Az asztal lábain csigák vagynak, annak egy helyről a másikra mozdíthatása, 's így azon gyanunak, mintha az asztal alatt valaki elrejtve volna, annál inkább elkerülhetése végett. Ezen machina a' legügyesb játszókka játszott, 's csaknem mindig győze. Mennyire kormányozta légyen ennek játékát a' feltaláló, ki mindig az asztal mellett állott, vagy egy távolabb asztalon lévő ládácskába nézett, mellyel a' schachjátzó semmi öszveköttetésben nem volt; vagy valami ember volt-e a' machinába elrejtve, nem lehet felfedezni. A' feltaláló mindenkor kész volt, mindenkinek, 'a' ki kíváná, a' kerekkel, rudakkal tele machinának belsejét megmutatni. De minthogy a' schachjátzó huzásai csak gondolkodó valóság által tetethetnek, csak ilyen volt képes a' tett huzásoknak megfelelőket tenni ellenek, 's következésképen, akár mint esheték meg, gondolkodó valóságnak kelle a' machinával öszveköttetésben lenni. Ennél fogva a' machina érdeme inkább a' mechanizmusban áll, mint azon mesterségben, mellyel ellenjátzóját meg tudá nyerni. Kempelen ezen machinával Parisba ment, 's 1785 Angliába. Halála után fija egy ügyes mechanikusnak adá el. 1812 Bonaparte-villában Mailandban leheté látni, 1819 ismét Parisban. 1778 találta fel Kempelen a' még mestersége-sebb beszélő machinát, melly 1½ láb széles, ½ láb hosszú négyszegű fujtatóval felkészült ládából áll. Ha a' fujtató, billentyűjével együtt, a' kimondandó szavak irányja szerint mozgattatott, a' machina minden fogásokat tisztán 's érthetően kimondott. Posch mechanicus Berlinben ezen machinát sok javítással megújítva 1828 Berlinben mutatta.

—r.

KENDER, a' kétszikések vagy külnövetűek közt a' csalánosok rokonságába tartozó növényem. Diószegi-Fazekasnál a' kétlakiak, őthimesek között áll. Egy faja van csak, a' közönséges k. melly Keletindiából ered, hol, mint Asia több részében is, vadon nő, 's 3—10 lábnyi magas lesz. Az ugy nevezett virágos kender a' him, a' magos kender pedig a' nő növény. Lengyel és Oroszthonban igen sok kender természetik. A' himek elvirágozván 's gubók száradni kezdvén kinyüvetnek, a' nőkkal ez mintegy 6 héttel utóbb történik, midőn magvaik megértek. A' mag kicsepelettven mindenik nem-beli kender apró kékbe vagy csomókba kötve eláztatik, kikölteik, megszáradva eltöretik, tiloltatik, gerebeltetik. Az így elkészült kender haszna esmeretes; a' kendermagot sok madár megeszi, 's Lengyel és Oroszthonban az emberek is, a' belőle ütött olaj égetésre 's ételekhez használtatik. A' keletiek maszlag nevű bódító italt készítenek e' növényből.

—j—a.

KENDI Sándor, a' 16 század közepe táján születék. Lelki mivelődését a' külföld tudományos intézeteinek meglátogatása által gyarapítván, bő esmereteket és életbeli tapasztalást szerezve tért vissza honába, mintegy az 1557-ik év körül. Nem sokára második János király (Zápolya) által titoknokságra emeltetett 's 1565 követség-gel bizaték meg Maximilián császárhoz, mellyet dicséretesen 's nagy belátással végezett. 1572 Báthory István vajda küldé őt mint követet a' fényes kapuhoz, melly hivatalát olly kielégítőleg teljesíté, hogy minden hazafiak szeretetét megnyeré. Báthory Kristóf cancellariusi méltósággal ruházta fel őt; melly helyzetében sok jó tanács által javára volt szerette honának. Midőn 1594 Báthory Zsigmond a' Törököktől el akart szakadni: K. minden fejedelmi ígéretet sőt fenyegetések ellenére is helytelenítette ezen száudékot, mint olyant t. i.

mellynek teljesítése Erdélyre bizonyosan veszedelmet hozandana. Minthogy pedig ezen állításához híven ragaszkodva Báthory Zsigmond pártjára semmikép sem hajolt: ('s talán egyéb okok miatt is) a' szerencsétlen fejedelem megöleté őt két vejével, Kovasóczy Farkassal és Báthory Boldizsárral együtt; kik mind a' hárman olly férjfiak valának, hogy egyegy országot igazgathattak volna.

KENDŐZŐSZÍN (Schwinke) ollyan szer, melly által a' bőr foltjait és rosz színét megjavítani, a' redüket eltörölni 's az arcznak fiatal tekintetet adni törekeshnek. Már a' Görögöknél és Romaiaknál szokásban volt, de céljának ott szinte olly kevéssé felelt meg, mint a' mi időnkben. Sőt mivel többnyire ártalmas szerekből készíteték, nem csak az arcz bőrének árta, hanem rosz befolyással volt az egész testre. — A' fejér kendőző szín többnyire krétából (Briancón) és bátragnól (Oxydum Wismuthi) készítetik; de minthogy a' bátrag kénzett gyulógázzal jöven érintésbe, megfeketül, gyakran kihagyatik, 's a' krétához vagy semmi, vagy czetfagyú (czetvelő) adatik helyette. A' veres kendőző szín gyakran, 's kivált a' játékszínen, cinoberből készítetik, de ez nem ritkán nyálfolyást okoz, vagy karminból, melly kevés nyálka segítségével uszva tartatik boreczetben (vinaigre de rouge), vagy egy posztó darab a' kívánt színnel megittattatik, ugy hogy megnedvesítve a' dörzsölt bőrt megfesti. Általában minden festés árt a' bőrnek, azt szárítva, durvává 's mocskossá téve, és a' kigőzölgést akadályozva. —j—a.

KÉNESŐ (eleven kéneső, higany). 1) (Elemtanilag) ércz, magát minden többitől megkülönböztető folyósága által, melyet csak — 32° R. alatt vesz el, czinfejér fénylő színű, viszonyosulya 13,568 (merőidomban = 15,612). Valamelly lapra öntve kifutó golyókra oszlik, különben annyira oszló, hogy a' közönséges bőrszékeny pórusain átnyomható. A' mondott hidegfokon octaederekben és tükben jegesül, ezüsthényt nyer, kevéssé hangzó, hajlékonyabb az ónnál és aranynál, szinte hideg eszközökkel lapítható, metszhető; megérintetve hólyagot huz és égető fájdalmat okoz; 356 és 360° közt forr, gőzben elszál, melly a' híves helyen viszont cseppekké gyül; közönséges légmérsékletben is elszál (elpárolg) különösen légtüres térben, melyet a' kénesővel soká bánók betegségei is mutatnak. A' kereskedésbeli többnyire meg van más érczekkel, különösen ónnal fertőztetve, melyet abból esmerhetni meg, hogy a' higany golyócsok a' fejér papirozt mocskosítják, 's futtokban farkat hagynak magok után 'stb. Esmeretes volt már Aristotelesnél; Theophrast leírja, mint készítetik cinoberből; fő tekintete volt az alchimisták előtt. Egyesül villóval, kénkövel, zöldlővel, többnyire minden ásvánnyal, a' savítóval, mellyhez azonban nincs nagy atyafisága. 2) (Ásványtanilag) a' higany (tisztá kéneső) cseppekként folyó, czinfejér 's nem nagy bőségben találattik általában; Idria és Spanyolországban még legbővebben; találattik Chinában, Peruban is. Orvosság gyanánt használtatik a' v o l v o l u s (horprekü) betegségben, adatik 1—2 lat, 's nem ritkán széljelenyomja az egymásba horpadt beleket. Vizes főzete a' giliszták ellen dícsértetik; savítatva bujakórság ellen füstölésre használtatik. Más érczekkel amalgamá egyesülvén nevezetesen tükörkészítésre jó, 's a' melegségben igen szabályosan terülvén ki hévmérőnek vétetik. Különbfele célra egészen tiszta kéneső kívántatik; hogy portól 's szennytől tisztitassék meg, bőrön nyomatik által vagy borszesszel mosatik; hogy alkaliktól szabaduljon, boreczettel, hogy zsiroktól, szappanvizzel vagy erős luggal. A' levegőtől főzés által szabadul meg. Hogy ón, czin, bátranytól menekedjék, többször lepároltatik, vagy kénkövel dörzsöltetik, mésszel kevertetik, és lepároltatik. — A' kéneső-érczvegyületekből kétfélekép nyerhetni higanyt. Az első mód Idriában és Almadenban Spa-

nyolországban divatozik, hol az érczek magas, zárt kemenczékben, átluggatott boltozaton, alattok égő tűz által piritatnak. A' kemencze kalapja alatt van az elvezető nyílás, mellyen által a' gőzök a' sűrűsítő kamarába jutnak, mellyek többnyire föbben vannak egyesülve. Almadenban hajdanta „aludelokat“ használtak a' vezetősatornák helyett, azaz agyagból készült, hasas, 2 nyílású edényeket, mellyek soronként köttettek egymással össze, úgy hogy az első aludel a' kemenczével, az utolsó pedig a' sűrűsítő kamarával függött össze. Tökéletesebb a' zweibrückeni és csehoni bánásmód. Az érczek nagy vas szegőnyökben vagy hengerekben, mellyekből gyakran 40 is fekszik egy gályakemenczében, piritatnak 's a' felszállt érczanyag edényekben felfogatik.

—j—a.

KÉNESÓS SZEREK, azon készítményei a' kénesőnek, mellyek külső vagy belső gyógyszer gyanánt rendeltetnek. A' higany hatása a' savítóval és savakkal való egyesülésétől látszik függeni. Minél valódibb ezen egyesülés, minél inkább telt meg savítóval vagy sával a' higany, annál gyorsabb, hathatósabb és rongálóbb munkálkodásu. Mi csak a' most is híreseket 's a' gyógyításban használtakat számláljuk itt elő. Szelidebb szerek azok, mellyekben csak savítóval van a' higany egyesülve, 's magán vagy másokkal vegyítve szoktak adatni. A' higany már csupa dörzsölés által megsavítatik, a' levegő savítóját felvéve. Így támad a' tökélytelen kéneső szerecsen (higacs, aethiops mercurii per se) szürke por idomában; rákkövekkel addig dörzsöltetve, míg egyidomu fekete por támad, az öreg orvosoktól majdnem először használt kálisozott kénesőt (merc. kalizatus) adá; czukorral dörzsölve a' czukorszerecsent (merc. vagy aethiops sacharatus); a' higany arabmézgával, kevés czukorral és vízzel dörzsöltetve azon szer, mellyet Plenck talált fel és gyakran rendelete (merc. gummosus Plenckii, — Plenck mézgás higacs a). A' higany egész megsavításig dörzsöltetvén terpetin olajjal, és különbféle mennyiségű zsírral vagy tapaszokkal vegyítve, az úgy nevezett kénesős kenőcsöt (ungv. mercuriale, neapolitanum) adja. Ha a' higany kénkövel dörzsöltetik, szinte tökélytelen fekete savitat támad, neve ásvány szerecsen (aethiops mineralis). Ezen higacsok mind felolvadhatlanok a' vízben, felolvadók pedig a' savanyokban, és a' nyál és gyomor nedvekben, a' mit a' tapasztalás bizonyít. Szelidebben dolgoznak az említendő savaknál, de valamennyire bizonytalanul, mivel a' savítódás foka állhatatlan és igen függ a' készítés módjától; innét ezen szerek többnyire elavultak. Némelylek azonban egyre becsesek maradnak, szelid hatások miatt, csakhogy pontosan készítenének 's vigyázva adassanak. A' savakkal készített kénesős szerek között legszokottabbak a' válsavval (acid. nitricum) és sósavval egyesült kénesős sók. A' kénesőnek higitott válsavban történt felolvasztása, minden melegséget kerülve, — világos, igen csipős és maró nedvet ad (olvadt válsavos higacs, vagy Selle válsavos kénesője), egy őszert, melly a' régi orvosoktól, és pedig különbféle készítés szerint, adaték. Ha a' nedv lassan kigőzölögtetik, sójegek támadnak, nevek kénesős válsav (merc. nitrosus), melly szer szörnyű hatásu lévén ritkán és felve adaték belsőképen, többnyire csak olvasztva. Ha a' kénesős válsavból a' tűz ereje által viszont kihajtatik, fénylő veres por marad hátra, higagból és valamely rész válsavanyból álló, neve veres higagcsapat (merc. praecipitatus ruber). Erős, égető szer, melly kívülről a' daganatok és kinővések leetetésére, a' bujafekélyek megtisztítására használtatik, belsőképen pedig a' nyakas buja nyavalyák ellen, de a' legnagyobb vigyázat mellett, legujabban adaték. Ha ellenben a' válsav az elszáló lugsó által vetetik ki a' kénesővegyületből, akkor az eredő lecsapat először fekete, azután szürke, végre feje, neve:

Blackszürke kénesője (higacsa). Ha a száló lugsó csak addig tétetik hozzá, míg a lecsapat fekete, 's ez különösen gyűjtetik össze, ez Hahnemann olvadó kénesője. Ez utósónak elsősege van hatásának szelidsége és biztossága miatt. De csak eczet-savanyban olvad fel, nem pedig vízben is. Sósavanyban is felolvad a higacs, sőt legközelebbi atyafiságban van hozzá, 's általa más egyesületekből kivétetik. A higagnak sósavanyval történt egyesülése a sósavas higagot adja, melly közönségesen égető higagszállítatnak (merc. sublimatus corrosivus) mondátik. Eza legerősebb, égetőbb 's rongálőbb kénesős szer, egy a legerősb mérgek közül. Ó tökéletes ásványi középső, 16—20 rész hideg 's 3 rész forró vízben felolvadó. Külsőképen magán és egyesítve olvadatokban adatik. Ha vízben felolvasztatván mézszívvel lecsapatik, sárgaszint nyér (aqua phagadaenica), ha pedig száló lugsóval csapatik le, fejer higag gyanánt hull le, mellyhez még sósav, és valamennyiske száló lugsó ragad, neve: lecsapott fejer kéneső vagy fejer csapat. A rágó higagnál kevesebbé étető, de hatása különböző, 's így belső használata bizonytalan, melly okból csupán kívülről rendeltetik kenőcsben. Ha a szállítatban jelenlévő sav hozzáadott higanyval kielégítetik, új gyógyszer támad, neve: édes higany (merc. dulcis), szelid sósavas higag. Ez 3 rész higanynak 4 rész étető szállítattal hosszas dörzsölés 's reá lepárlás és felszállítás által történendő egyesülése által készítetik. A vízben igen nehezen olvad fel, mert 1 rész 1200 rész vizet kíván a felolvasztásra. Sokkal szelidebb hatású a szállítatnál, belsőképen ez adatik leggyakrabban. A régi elemészek többszöri lepárlás és felszállítás által még inkább szelidülendőnek hitték. Ha hatszor szállítaték fel, mindig újra higany adatva hozzá, Calomelas nevet nyert, noha nem legjobban, minthogy ezen nevezet az ásványszerecsennek adaték először fekete színéért, ez pedig fejer. 12—16-szor is felszállítaték, higanyt sem adva hozzá, 's akkor panacea mercurialis nevet nyert. De ezen gyakori felszállítás által nem hogy szelidebb nem lesz, sőt étetősége nevededik. A higagnak villósavval való egyesülete a villósavos higagot adja, melly a vízben fel nem olvad 's szelid higanysavak közé tartozik 's belsőképen is rendelhető. De, valamint a só és borkósavas kéneső, feleslegessé tétetik azon két készítmény által, melly bujakórt gyógyító titkos szernek szolgálja alapul, most már feledékenységbe mentnek. — A higanyos szer hatásának különböző foka van, a mint több vagy kevesebb savítóval, vagy savanyval birnak. Abban azonban mind megegyeznek, hogy az őt felvette testben a műszeres rostot, az összefüggést feloldják, 's a képző erőt megrontják, eltörlik. Ha az erősebb higanyók közül valamelyik a testtel sűrűve jön érintésbe, égetve dolgozik, a gyomorban pedig valódi égető mérgek gyanánt megöl. Kis adagban sokább adatván valamely kénesős szer, először is kisebbíti a műszeres egybefüggést, korlátozza a műszerzet képző erejét. Tovább folytattatván laza, felpuffadt lesz az iny, a nyelv, a szájúreg takarója, hévség származik a szájbán, ércziz, rosz szagu kigőzölés, szaporodott nyál elválasztás, nyálömlés. E mellett elválasztás történik a belső bőrön, felszínes fekélyek, hamar elharapózók, a fogak növése, ingása, kihullása, az egész arcz felduzzadása. Ha még tovább is adatnék higanyos szer, minden nyálkanemű nedűvé odatnék fel, az egyberagadás és a műszeri újra pótlás egészen meggátoltatnék 's a halál beállana. A kénesős szernek ezen hatalmas munkálata olly betegségekben teszi őket gyógyszerökké, mellyekben az egybefüggés igen nagy, az újra képző erő vagy általjában vagy helyileg szokatlanul fel van magasztalva, vagy el van koresosodva. A higanyszerek gyógyítják egyedül meg bizto

san a' buja betegséget, mindenféle idomaiban. Az ősi korbéli orvosok nem esmerék gyógyerejét, csak az Arabok kezdék kenőcsben használni. Ezekből az Europaiakhoz jött a' 11dik században, kik a' higanykenőcsök bedörzsölésével nyálfolyást, és így gyógyítást akartak okozni. Füstölő gyanánt is használták már akkor. Belsőképen csak a' 16dik században merték adni. Matthiolus egy Vigotól feltalált lecsapatot használt; Huxham Burton alkalisított kénésőjét; Basilus Valentinus első ajáná a' szálított vagy rágó sósavas higag belső használatát; Boerhave is rendelé, noha igen vigyázva és féltéken. Csak Swieten bevezetése szerint bátorokdta az orvosok gyakoribb vizgálatokat tenni vele. Más, nem buja, betegségek ellen még későbbben használtattak a' kénésős szerek, midőn már több adat gyűjtették gyógyerejéről össze. Némelly bőrnyavalyában, a' nyirkevények rendszerének betegségében, mirigykórban, lényiszonyban (vezettszben) tétetének vizgálatok velek. Hamilton angol gyógyász a' gyuladásokbeli hasznokra tön figyelmessé; a' német orvosok pedig bővebben meghatározzák, mint kell itten adatniok. —j—a.

KENET. Hajdan a' test erősítésére és szépítésére, utóbb tiszteltből, olaj kenetek használtattak. Moses a' papok felkenetésére, 's egyéb religioi szertartásokra olajt rendelé. Az új törvényben némelly szentségek kiszolgáltatasok, nem különben a' királyok koronázttatasok, szentelt olajjal élünk.

KENET (utolsó), sz. Jakab apostol levele, 's a' szakadatlan hagyomány szerint, a' haldoklók szentsége, melyet a' catholica egyház mindenkor használt, a' protestánsok pedig a' szentségek sorából kitérlének.

KÉNKŐ. Ezen ásványnak színe tulajdon- (kénkő-) sárga, viasz- és szalmasárgába, sárgásbarnába és sárgásszürkébe hajló, fénye zsiros, törése csigás. Azon felül átlátszó vagy álttetsző, jegesülve találtatik rhombusos négyoldalú pyramisokban, de gyakrabban jég-telenül, tojás, csepkő 's illyesféle idomokban. Lágú, viszonyulya = 2, 0. Részint gipszben, részint csapóföldben (márga) találtatik Sicilia szigetén, Spanyol és felső Olaszthonban, Lengyelországban, — mint vulkán szálitat Solfatarán, Vesuvon, Islandban, Java 's a' lipari és más tüzokádós szigeteken. — A' tiszta, darabos, természeti kénkő egyenesen jó a' kereskedésbe, míg a' vegyűltet előbb meg kell tisztítani. A' kereskedésbeli kénkő még is legnagyobb részint nem természeti, hanem úgy vétetik ki a' kén és rézkovából, az ólomfényből (kénkőves ólomból.) E' végre meghévitetnek a' kénkovák cserép 's kupdad idomu csövekben, kénkővök kihajtatik 's mint nyers kénkő vízzel tölt vas tartalékokba vezéreltetik. Ezen mégis tisztátalan kénkő még egyszer átpároltatik, cserép szegőnyökből vas vagy cserép tartalékokba, faidomokba eresztetik, 's mint rudkénkő a' kereskedésbe bocsáttatik. A' rézkovák és ólomfény pörkölésénél is, melly szabad kupoczban vagy színekben és kemenczékben történik, nyernek kénkövet. Legfinomabb és legtisztább kénkő a' KÉNKŐVIRÁG, melly úgy származik, ha a' rudkénkő olyan hús térbe pároltatik ált, hogy ott a' gőze finom jegekben csapatik le.

KÉNKŐESŐ. Ha a' fényvek virágzásának idején zápor jó, a' fenyvesek körül kénkősárga himporral lesznek behintve a' pöcsóták 's ez kénkőesőnek nevezetik. De hitelre méltó férjfiak emlitenek olly eseteket is, midőn a' levegőből valóságos kénkő hullott alá. Kopenhágában 1646ban esett illyen (a' „Museum Wormian.“ J. I, c. 11 szerint); az esés idején kénkő szagot éreztek a' levegőben, az összegyűjtött kénkő a' szokottnak minden tulajdonságával birt. Maj. 24kén 1801 Rastadtnál kénkő esett, mellyből kénygyertyát csináltak. Ezen tünemény ritka, de azért nem tagadható, valamint a' meteorokövek.

KÉNMAJ és **KÉNTÉJ**. Két rész borkósó vagy megtisztított hamuzsir, egy rész kénkövel lassu tűznél cserépben összeolvasztván, megszabadítják a kénkövet a mindig vele lévő lugsótól 's az ugy nevezett kénmajt adják, mely orvosi szer 's az ásványok olvasztásához is használtatik. Ha ez hideg vízben felolvasztatik, az olvadat átszivárogtatik 's belőle a kénkö valamely savany által lecsapatik, **KÉNTÉJ** ered.

—j—a.

KÉNSAVANY, I. **VITRIOL**.

KÉNVIRÁG, I. **KÉNKŐ**.

KENYÉR, az ur sz. vacsorájában azon ostya, mely kovásztalan buza lisztből készítették a diák szertartásu catholicusoknál, a görögöknél pedig kovászos tésztából.

Szenczy.

KENYÉRFÁ. A heves éghajlat alatt nő; levelei másfél lábnyi hosszak 's asztalkendőül használtatnak; gyümölcse 20—30 fontnyi nehéz, mely a megérés előtt leszakasztatik, elmetzetik, levelekbe takartatik, hév köveken megpiritatik, 's ezen vele bánásra olly izt kap, millyen a buza kenyéré. A diszében lévő fa annyi gyümölcsöt terem, hogy négy, öt fa egész évig eltart egy embert.

KENYÉRLEVÉL (panis levél), olly irat, melyben német császár világi személyt német alapítványhoz vagy klastromhoz utasita, hogy ez neki egyházi jószágot adjon. A catholicus alapítványokban a császár azon joga, mellynél fogva öreg szolgálit, hajdujit és más illyeneket megajándékozhatja, különbféleken maradt gyakorlatban; a közvetőleges protestans alapítványokban ellenben már századok óta nem volt szokásban, midőn II József alatt egyszerre számos illyenek jelentek meg, hogy a császár örökös tartományaiabeli személyek más országrendes statusok birtokaiban nyerjenek jövedelmet, mely egynehány, ezen visszaélés ellen intézett végzetre nyujta alkalmat felváltója választási capitulatiojában, 's a fejedelmi szövetség alapításakor is emlékeztette jött.

B.

KENYÉR SBORVÁLTOZÁS (transsubstantiatio), a catholica vallásban azon változás, mely szerint a consecratio után az oltári szentségben a kenyér és bor egyedül külső tulajdonira nézve marad meg, állatja helyett pedig Krisztus valóságos teste 's vére leszen a szentségben. A többi keresztény felekezetek ezen hitbeli czikkelyt el nem fogadják.

Szenczy.

KÉNYESSÉG, helytelen nevelés által eszközlött tulságos ingerlődése az indulatoknak és érzékeknek. Az indulatok határtuli ingerlékenységéből származott (érzelmi) kényesség azt okozza, hogy az elkényeztetett gyermek, ifju, sőt néha éltesebb koru ember is minden ohajtott tárgyért forróan eseng, hevesen vágy, 's ha azt meg nem nyerheti, csapongó kívánságainak korlátoztatása miatt hirtelen sirásra, panaszra, gyűlölségre vagy boszuállásra fakad. Az érzékeknek tulfinomított (felmagasztalt) ingerlődéseéből kifejlett (érzéki) kényesség pedig az idő viszontagságainak, testi vagy egyszerűs mind lelki erőt is kívánó nyomosabb munkának, 's általában minden nagyobb külső behatásnak elviselésére való alkalmatlanságot, azaz valódi vagy képzelt tehetetlenséget szül. A kényességnek ezen két neme, mely leginkább — sőt majdnem kizárólag az okatlan szülei — különösen pedig anyai tulságos szeretetből sarjadzik, majdnem egymástól elválhatlan; kivén, ha az érzékeknek felmagasztalt ingerlődése, vagy is az érzéki kényesség, valamely nyavalya által okoztatik. Az emberiség ezen egyik kártékony mótelyének, — a kényességnek, elkényeztetésnek, — leginkább a gazdagok és főbb nemzetségbeliek gyermekei vannak kitéve; mert a természeti legegyszerűbb 's legjózanabb nevelés azoknál esmertetik legkevesebbé, vagy mellőztetik el leggyakortább. Pedig milly szomok

ruak az elfacsart nevelésmód következesei! Számtalanok siratták meg már és siratják meg naponként az oktalan szülei szerelmet.

KÉNYTELENSÉG ellenébe tétetik a' szabadságnak, 's olly állapot, mellyben az akarat részt nem vehet, hanem a' kívülről behatoló okok és következesek fonadékában állván az ember, munkálatai is nem egyebek mechanismusnál, mellynek eredeti okát nem magában találja fel. Ilyen kénytelenség az embernek a' tapasztalati világhoz való állása, mellynek reánk munkálását ki nem kerülhetjük. Az érzéki világban minden változások és történetek egymással szükségesképen öszve vagnak lánczolatva, és alája vagnak vetetve a' természeti szükség törvényének, melly szerint minden változásnak meg van a' maga szükséges oka. A' fatalisták ezt a' kénytelenséget tanítják, midőn mondják, hogy a' változások sorában akar meddig felmenjünk is, soha a' legelső és független okhoz el nem jutunk. Kantnak jutott az az érdem, hogy az erkölcsi szabadságot, mint tapasztalatot haladó okossági képzetet, ezen kénytelenség által-ellenében ragyogó fényben tüntesse ki, megmutatván az okosság törvényeinek felbonczolása által, hogy az ember autonómiával is bír, és az okosságnak eredeti befolyása lévén az akaratra, cselekedeteinknek önmagunk lehetünk származtatói. — Politicai értelemben minden kénytelenség erkölcstelen állapot, mihelyt azt nem törvény, hanem személyes önkény szüli.

KÉP, valami dolognak érzéki előterjesztése vagy leírása. — Physiologiai tekintetben kép a' szem előtt lebegő testek alakjainak, színeinek, mozgásainak és más látható tulajdonságainak 's időmzatainak, a' szem reczehártyája fenekén (melly nem más mint a' kiterjeszkedett látóérzőin) világ 's ennek sugárai által leábrázolása. Ebben áll t. i. a' látás külseje vagy physiologiai mivolta. De a' képzelő erő az, melly ama' képet az érzékeszközök által felfogja 's a' testi tárgyat szellemivé teszi; de egyszersmind ugyan ez, soha sem látott tárgyakról is physiologiai képeket teremt. Izelstudományilag és művészileg véve, kép egy testi vagy megtestesült tárgynak látható ábrázolása vagy előterjesztése, melly az eredeti alak után, minden részeiben annak látható nyilatkozásai szerint, leghivebb hozzátartással másolatott. Ez ábrázolás különféle szereket és eszközöket által történik, még pedig vagy csupán szemre, vagy erre és egyéb természeti érzékekre is. (L. KÉPFARAGÁS MESTERSÉGE). Innen hát minden rajzolat, rézmetszet, festmény, szobor, vagy akármilyen más agyag-, fa-, ércz- és kő-alakzat, képnek nevezhető, ha bár előlegesen e' név alatt csak festményeket érteni szoktunk is. — A' művész, ábrázolásának eredeti képét vagy a' valóságból vagy a' képzelőerőből veszi, 's bánásmódja és fogamatja mind a' két esetben különböző. Hol az eredeti kép valóságban előtte áll, ott csak egy közvetve előállító képzelő erő munkálkodik nála; az illy miv t. i. csupa leképezés, mellyen csak a' valódiságot követeljük, p. o. arckép. Hol ellenben az eredeti kép egyedül az ábrázoló művész lelkében van, itt a' saját teremtő (közvetlen előállító) képzelő erő munkálkodik. Minden képben szükségesen több vagy kevesebb leképezés foglaltatik, de nem minden leképezés kép. A' képnek t. i. kettős tulajdonsággal kell bírni, művészetivel és szépízlésével. Amazok a' valóság iránti, ezek a' szépség iránti kívánatokat elégítik ki. Az első a' physical és physiologiai kép pontos szemlélése által történik, az utóbbi magoktól a' képzelő erő törvényitől függ. A' csupán közvetve előállító (reproductiv) művész, kötelességét egészen teljesítette, ha ábrázolatja a' látható természetben lévő eredeti képhez hiven hasonlít, 's időmzatai helyesek. A' közvetlen előállító (productiv) művész ellenben mindezekre is tartozik ugyan ügyelni, de e' felett még egy olly öszvesszemléletet is kell teremtenie, melly által ábrázolatja

mint egy magában bezárt, bevégzett egész jelenhessen meg, 's épen ezért az értelemnek megfogható legyen, 's jelentőségével indulatunkat gyönyörködtesse. — Végre van még egy kép, melly szó által származik, 's mivel a' szó a' költés külső eszköze, ezt költőinek nevezhetni. Képeket és képekben ábrázolni a' költészet lényéhez tartozik. Itt azonban a' kép nem tulajdon, hanem csak áltárvit értelembe vetetik. Némellyek a' kép megfogásának körét még tovább terjesztették; mert valóban vannak képek a' tánczban (tánczképek, fordulatok), hangászatban (hangképek), beszédben (beszéd vagy szóképek), Azonban mind e' mesterségekben azt, mit itt képek nevezünk FIGURÁNAK (l. e.) szokás nevezni.

—v.—

KÉPDULÓK-nak (Iconoclastok) azon keresztény felekezet nevezeték, melly a' templomokban semmi képet nem akara megszenvedni, 's annál kevesbé azoknak imadását. Ezen viszálykodás Görögországban kezdődött, 's innét terjedt el Europa egyéb részeibe, 's különösen a' 8. és 9. században volt igen heves. Krisztus születése után az első három században még semmit sem tudtak a' keresztények templomaikban a' képekről 's rajzolatokról. A' keresztény képszolgálatra első okot részint azon szokás ada, hogy a' császároknak képekkel ékeskedő tiszteletoszlopot emeltek, részint pedig azon körülmény, hogy a' püspökök és martyrok emfékét képek által akarák fentartani. Ezeket a' 4-dik, de leginkább az 5-dik században lassanként a' templomokban állíták fel a' nélkül, hogy imádtattak volna. De a' 6. század olta elkezdék a' képeket tiszteletből csókolni, előtök lámpákat gyujtani, és tiszteletekre tömjénezni, 's nekik csudákat is tulajdonítani. Némelly püspökök igyekeztek a' keresztényeket ezen képimádástól elvonnai, mások pedig mint illendő templomékességet megszenvedték azokat, midőn még mások a' képek imadásában valóban bálványozáshoz közelítették. III. Leo keleti császár, ki minden babonát és képimádást utált, 726 megparancsolá, hogy minden szent képeket kivigyenek a' templomokból, kivéven Krisztusét, és óvakodjanak azok imadásától. Ezen parancs következésében elsőben az archipelagusi szigeteken támadá zendülés. Mivel azonban II. és III. Gergely pápák a' képszolgálatot pártolák, Leo császár ellenben nem úgy vette vissza parancsát, mint azok kívánák, a' miért azok őt nem igazi kereszténynek nyilatkoztaták: Leo attvalóji Italiában is elkezdének fellázadni. Ettől fogva két felekezet támadá a' keresztény egyházban, tudniillik a' képimádók és képdulók, kik egymást kölcsönösen üldözik és gyilkolák. Azonban Constantin, Leo fia és felváltója, szelidebben viselé magát. 754 Konstantinápolban egyházi gyűlést tartá, mellyben a' képeknek mind imádása mind használata elmellőztették. Constantin fia IV. Leo, ki 773 ült a' kormányzékbe, ugyan azon példát követé; de 780 felesége Irene megétetteté, 's Nicacában Bithyniában (Kisásia) egyházi gyűlést tartata, melly 786 a' képek imadását megerősíté, büntetéssel lenyegetvén mindazokat, kik azt mernék állítani, hogy az istenen kívül semmit sem szabad imádni. Bár melly igen hódoltak is a' Görögök és Olaszok a' képimádnak, a' nyugoti keresztények nagyobb száma, nevezetesen a' Britusok, Németek, Frankok nem követék példájikat, sőt azt állíták, hogy meg lehet ugyan a' képeket tartani, 's templomokba felfüggeszteni, de az isten megsértése nélkül nem lehet őket imádni. Nagy Károly is irt (hihető Alcuin segítségével) a' képszolgálat ellen, 's egy egyházi gyűlés, mellyet 794 maini Frankfurtban Hadrián pápa elleniratának daczára tartott, ő és írása mellett szól. Azonban a' Görögök közt újra elkezdődött a' képvita (802) Irene száműzetése után, és csak nem ezen század közepéig tartá. Irene felváltója Nicephorus, nem távoztatá ugyan el a' templomokból a' képeket, de a' képekhez szitóknak meg volt tiltva ellenfeleiket üldözni. Végre Theodora csá-

szárné, a' 824 Konstantinápolban tartatott egyházi gyűlés alkalmával, ismét behozá a' Görögöknél a' képmádást, mely rendelés a' 870 ugyan ott tartatott egyházi gyűlés által meg is erősítettett. A' nyugoti birodalomban megtarták eleinte a' képeket, de csupán csak az érdemes férfiak emlékének fentartása végett, mert tulajdonképi imádások csak nagyon ritkaságok voltak. Ugyan ezt rendelé a' jámbor Lajos alatt 824 tartatott egyházi gyűlés is. Azonban lassanként eltávoztak ezen véleményről, és a' pápa ítélete, mely a' képszolgálatot pártolá, a' nyugoti egyházakba is bevetetett. B.

KÉPFARAGÁS (Sculptura), azon mesterség, mely által kemény tömegekből vésővel testalakok ábrázoltatnak; a' **PLASTICÁNAK** (l. e.) leánya. Minden nemzetek legrégebbi bálványképei valának alakítva; az alakoknak fából és elefántcsontból való nehezebb kimetszése, köből még nehezebb kivágása, és ércből öntése mind utóbbi idők találmányai. E' találmányokat is a' vallás ébreszté fel, csak azt ábrázolák, mi imáandó vala. A' legőszobb hájdankorban némely kőtuskókról 's faragatlan kövekről azt hitték, hogy az égből estek le, mellyeket ma levegői vagy meteorköveknek neveznek. A' kőtuskókat mint határköveket tisztelék — (termini). Kr. e. 9—7 száz. a' Görögök nagy kereskedést üzenék a' Phoenciaiakkal. E' kereskedő nép Theut vagy Taaut istent imáda, ki őket betűírásra tanítá. Hova ezt határkö gyanánt állíták, azt mondák, hogy ez az ő istenek, 's a' durva autochtonokat tiszteletére kinszeríték. Az ilyen oszlopok Hermae nevet viselének, 's innen a' Görögöknél is az utak és utazók istenei Hermeseknek neveztetének. Idővel az illy oszlopokra egy fejet tevének 's ez az eredete minden melyképeknek, büszköknek. A' képfaragás művei felosztatnak kerekekre vagy gömbölyegekre, azaz olyakra, mellyek minden oldalról szemlélhetők, és félkerekre. (L. RELIEF és BASRELIEF.) A' gömbölyegen alakító képfaragásnak idősb testvére az építés. A' templomépítésekből és építésekéből indul ki minden képfaragás mestersége: lássuk tehát először történetileg.

KÉPFARAGÁS TÖRTÉNETE. Már a' szentírásban igen régi nyomaira akadhatunk a' képfaragásnak. Labannak, ki Kr. e. 23. században élt, alakított házi istenei valának, zsidó nyelven Teraphim. A' legrégebbi indiai barlangtemplomokban is találtatik képfaragás, p. o. Bombay mellett az elephantinei pagodában Brama óriási bálványképe. Ez istenség ülve ábrázoltatott, keresztbe vetett karokkal, elöl férjfi-, hátul asszony-arcczal és alakkal; melye jobb felén nap, balon hold és csillagok; az egész képen vizek, hegyek, állatok, növények látszának, mellyekről a' Hinduk azt hívék, hogy ezeket az isten, világ teremtésekor minták gyanánt adá fiának. Az Indiaiak gazdag képzelő erővel bírtak, de a' jelképi és allegorikai ábrázolások iránti hajlandóságok miatt, tiszta művészi stylusra nem juthattak. A' pompakedvelő Persáknak sok képműveik valának, mint Persepolis romjai bizonyítják, de az emberi forma helyes fogalmára csak azért sem jöhettek, mivel meztelen alakokat soha sem képeztek. Assyriában Semiramis királyné alatt virágzának a' mesterségek; e' királyné, ugy Belus és Ninus állóképei bronzból valának. A' kurdistani hegyek közt felette régi képekre akadtak, mellyekben a' belföldiek Khosra 's kedveltje Schirin ábrázolatait találják, 's képfaragónak a' dallos és művész Ferhadot nevezik. Meghatározott művészi stylust legelőször az Egyiptomiak nyertek. Műveik komorak és komolyak, de mély értelműek, a' rájok halmozott hieroglyphák által szinte ugy rokonok a' költészettel és történettel, mint a' mumiaképek által a' halhatatlanság hívével. De valamint a' mumiák holt országát tekinték csak valódi lételnek, ugy művészségek inkább halállal mint élettel vala atyafias; alakjaik merevények, mozdulatlanok, mumiafajták,

mint magok az Isis képei is. Ezek az ephesusi igen régi Dianaképpel 's általában az ókori görög művészettel rokonok, valamint a' denderai oszlopok fejezetin az emberi alakok alkalmazása, 's ugyan ott a' különösen kinyújtott asszonyi alakok, 's az emberi alakoknak az állatokéval összekeverése (Sphinx, Anubis 'st.) szemlátomást az indiai művészettel atyafiasak. — Ha a' legrégebbi görög művészi stylumat vizsgáljuk, legelőször a' már említett Hermesekre, Janus kettős képeire 'sat. akadunk. Ezekről, melyeken se kéz se láb ki nem jeleltettek, legközelebbi lépcsőt veszünk észre az elefántcsontból és cedrusfából faragott mumia alkatu képeken, melyeknek karjaik a' testhez szorulnak, lábaik csak egy közép vágás, szemek és szájaik csak egy hasítás által bélyegeztettek. Utóbb felszabadíták a' karokat és lábakat, 's az istenképek kezeibe fegyvert, paizst, dárdát adának: így lettek az első Pallásképek. Ha nagyobb képeket ércből verének ki kalapáccsal, ezek dereka mindig csak oszlopforma henger volt, mint az amyclaei Apollo. DAEDALUSSAL (l. e.) mintegy három emberkorral a' trójai had előtt, új művészi időszak kezdődik. Erről azt mondák a' Görögök, hogy isteni lángesze által az állóképeket járni, látni, beszélni kinszeríté. Benne képzelék a' művészet feltalálóját 's a' legelső bányász jelképeknek tekinték; innen a' mese a' kretai daedalustömkelegről. Minden tanítványt 's utánzóit fíjainak 's jelképeiként Daedalidáknak nevezék. Itt a' régi görög művészet három külön nemzetségek stylumára oszlott, u. m. az ó-atticaira, aeginetire és herurirra. A' művészetek a' templomokban nem csak állóképek, hanem thrónok, szekrények, vérték, háromlábú székek, edények 's több effélékben virágzóknak. Híresek ezek közül 1) Olympiában Cypselus szekrénye cedrusfából, arannyal 's elefántcsonttal kirakva. 2) Amydaeben Apollo thrónja, melyet magnesia Bathydes Solon idejében készítet. E' műveken a' rajzolat legnagyobb hiányossága mellett is characteres kifejezést találhatni; de még mindenütt felülíratoknak kelle segédül jönni. E' korból emlékezetesek Dipónus, Rhöcus és Scyllis első Daedalidák művei: 1) a' Heraemu vagy Juno temploma Samosban, 2) az Artemision Ephesusban. Ebben a' legrégebbi képet az égből esettnek hitték 's az Amazonoknak vala szentelve; később Dianának mumia alakú és 'ok emlőjű fekete képe, mint természetistenné vitették oda. Ez idő tájon kezdének képeket vert pléhből is összerakni, 's Samosban bronzból darabonként önteni; ezeket fecskefark-forma szegekkel aggaták össze. E' legrégebbi stylumot erősen mutatott, de kifejezés és szépség nélkül. Csak Pericles 20 évi szerencsés uralkodása alatt ébredt fel a' magasb művészet. E' rövid idő alatt Athené sokkal drágább mesterművekkel gazdagult, mint a' világhódító Roma 7 század lefolyta alatt szerezhetett. A' költők igen nagy bebatással valának a' művészetre. E' volt a' mustra alakok és ideális stylum kora. PHIDIAS (l. e.) két fő idealt teremtett, Minervát és Jupitert; milly nagy lehet ezen ültében is 40 lábnyi magas, gyönyörű istenség, egy epigrammatista e' szavakkal fejezé ki: „hogy ha e' bálvány valaha arany székéről felkelt volna, a' templom tetejét, mint valami vékony héjyat kiütendő vala.“ Phidias nyitá meg az ideális alakok körét, melly a' férfiképekre nézve későbbben istenekre, félistenekre és hősökre oszlott; az asszonyi képekhez ideálok lehetének 1) a' Szüzek, ezek ismét két fő ágra valának, a) a' doriai-kretaiak, Diana, Amazon, Nympha 'st. képekre, — b) az atticai-joniaiak, mások, papnők képeire; 2) a' tisztas asszony, Juno, Ceres, Cybele, Nemesis, Fortuna, Pudicitia, Pietas, romai császárnék, Vestaszüzek, 's a' drezdai gyűjteménybeli herculanumi szépasszonyok ideálja; 3) Hetaera, Anadyomené Venus ideálává emelték; 4) a' férjfiasszúk (Virag) Pallaséva. Polycletus két ifjú idealt képzett. Egyik a' győzelmi koszorút ön fejére tűző Diadumenos, kiben a' szelid, — másik a' lánd-

száját merészen leütő Deryphoros, kiben a' harcra vágyó ifjat ábrázoló. Polyclet alkotá a' híres Canont, vagy a' minden időmzatok mustraképét is. A' bajvivók körét Myron nyitá meg; küzdő alakjai igen híresek, kivált Discobulusa, melly bal karjával térdére támaszkodva 's megfordulva, jobbával a' discust hátra hajtja. Ó teremé a' Hercules és az egész állatország ideálját is. Phidias után csak egy századdal, K. e. 364 változék a' magas vagy idealis stylus széppé. Ekkor állának elő a' sajátképi márványfaragók; Scopas és Praxiteles valának elsők, ezek dolgozák ki a' bacchusi tánczokat, mellyekben a' szépség leggyengédebb alakjai rajoskodó eszelősködéssel olvasztattak egybe. Scopas a' csoportozatot, Praxiteles Diana, Venus és Bacchus ideáljait találta. Majd kecsessé vált utána a' szép stylus, melly kifejezéssel pótlá azt ki, mit nagyságban vesztett. Most idomzatra, arányosságra legtöbbit tartának. Ez volt Alexander kora, melly alatt Lysippus sok arczképei által új utat választá a' művészségben. Csupán neki egyetlennek vala megengedve, Sándort leképezni, valamint egyedül Apellesnek, lefesteni. A' görög művészségnek e' végső virágzó szaka Kr. e. 336 kezdődik. Utóbb az óriási izlés elterjedése sietteté a' művészet hanyatlását. A' macedoniai és syriai háboruk alatt Kr. e. 200 elkezdődének a' Rómaiak műfosztogatásai. Paulus Aemilius három napig tartott diadalmi menetelét görög mestermivek töménytelen kincseivel díszesíté. A' Forum Romanum gyakorta drága szőnyegekkel veteték körül 's játékszinné változtatták, mellyet 3000 állókép ékesíté; magán a' Capitoliumon 12,000 állott. A' mestermivekkel a' görög művészek is Romába vándorlának, de itt a' művészet soha sem lett hőns. Sylla idejétől fogva a' műkedvelés szinte dühösségig nőtt; a' művészet utósó virágát Hadrian alatt szemléljük. Legnagyobb pipe-re, simaság és kidolgozás volt caractere. Ez izlés, csekély elta-Julással, az Antoninusokig megmaradt, Severus és utódai alatt hanyatlott, Nagy Constantin-előtt pedig már a' hajdani művészet teljesen elenyészett. — L. „*Notizie della Scultura degli antichi e dei vari suoi stili, del Abate Luigi Lanzi*“ (2. ol. kiad. jegyzetekkel és rezekkel, a' Poligrafia Fiesolaná“-ban, 1824).

Csak a' 13 században éledt fel ismét Olaszországban a' képfaragás mestersége. Az új művészség ez első szakának legnagyobb mestere volt Michel Angelo Buonarotti; alatta 's tanítványi alatt emelkedék nyugoton ujra a' képfaragás. Mit durva vadság, vallási rajoskodás és a' duló idő meg nem emésztett, megszabadíták a' hajdani nagyság és dicsőség romjai közül. A' művészet és az emberiség egy szebb időnek új felderültét különösen a' nemes Cosmusnak és Medici Lorenzonak köszöni. A' művészek becsültettek, gyámolítottak, a' hajdankor kincsei összegyűjtettek 's muzeumok alapítottak. Vetelkedve követék a' szomszéd fejedelmek a' Mediciket. De még sem érheté el az újabb művészség soha a' régiek fenségét 's csendes nagyságát. Buonarotti kevély ereje, 's Bernini keresgélte kecséi és pipe-réi által természetellenkezővé fajult a' művészség; a' valódi szépségérzet eltűnt, kevélyen akarák meghaladni a' régieket, nem érzve, hogy sokkal alantabb állanak, hogy sem őket érthették 's tisztelhettek volna; Franciaország példája által a' jó izlés minden mesterségben alább alább szállt, maga az emberi természet is elforgattatott. A' 18 században Winckelmann gyujtá ismét meg az új művészség fáklóját, 's kortársait az ó-mivek magas szépségére figyelmesekké tevé. Cardinal Albani és Mengs kezét nyujtának neki, 's így a' művészet 's szépségérzete hajnala ujra pirulni kezdé. Mostani korunk számos derék képfaragókkal dicsekszik. Némi szünetnek kelle a' művészetben előállani, 's a' rosznak egészen elenyészni, mi előtt a' szép ujra virágozhatott. Canova új időszak alapítója lön,

Thorwaldsen derekasan segíti, 's ha a képfaragás mesterségének 30 év alatti haladtát, 's illy rövid idő alatt előállított dicső miveit tekintjük, reménylhetjük, hogy az most biztosabb pályán megyen mint a 16 században.

A' régiek leghiresb képfaragója. Első időszak. Atheneben első nagy képfaragó Daedalus, Kr. e. mintegy 14 század. Egy időben élt vele Smilis Aeginában, a' képző művészségek ősapja. A' trójai lovat Epeus készíté. Rhocus Samosban Kr. e. 700 találta fel a' mintázást és érczképzést. Fijai Theodorus és Telecles mesterségtanulás végett Egyiptomba utaztak. Mint regélik, amaz a' pythiai Apollo állóképének felét Ephesusban, ez pedig a' másik felét Samosban készíté; melly dolgozásmód talán az egyiptomi művészség állapota mellett lehetséges volt. Dibutades égetett földből arczképeket formált, melly ötletre leánya Callirhoe vezette, ki szeretője árnyékát a' falon szénnel körülirta. Euchir Corinthusból Kr. e. 663 Demaratus, az idősb Tarquin sógorát, Olaszországba követte, 's a' mintázás mesterségét Hetruriába vitte. Dipoenus és Skyllis egy nagy iskola mesterei levének. Malas és követői az akkori leghiresb képfaragók közé tartoztak. Canochos a' sicyoni műhelyek legnagyobb mestere volt. Perillus Kr. e. 564 önté Phalaris számára a' híres bikát, mellyben maga is megsüttetett. Bathycles és Amyclae kőművei jelesek valának. Aeginai Kallon Kr. e. 540 élt. Krotonai Demeas Milon állóképét készíté. Iphicrates képzé érczből a' nő oroszlánt Leena számára, ki Harmodius és Aristogiton összeesküvését Hipparchus ellen tudta, 's bár miatta halálra kínzták, el nem árulta. E' leány hősbátorságu hallgatásának kifejtésére nyelv nélkül képzé a' művész ez oroszlánt. Argosi Ageladast Phidias tanítójának tartják. — Második időszak. Magas művészistylus. Ennek alapítója az athenei Phidias. Pallas-Athene és Jupiter két fő mivein kívül híresek tőle: Pallas érczből, Venus Urania, Nemesis, és a' szép alkatu Amazonok. Természet után csak egyetlen egy gyermeket képzett. Kedvencz tanítványai Alcamenes Atticából és Agoracritus Parosból; az elsőnek leghiresb mivei Vulcan, az olympi győztes, Amor, Mars és Venus; a' másodikat Phidias még inkább szereté, ez Alcamenessel egy Venus készítésében vetélkedett, 's az Athe-neiek csak polgártársok iránti vonzódásból tevék Alcamenes után; ő Venusát Nemesissé változtatá 's Rhamnusba eladá; Varro e' képet minden hasonlók közt legszebbnek tartja. Polycletus Argosban készíté a' harmadik fő ideált Junót, az olympi Jupiter társképét. Fejének utánazata számunkra még fenmaradt a' ludovisi Junóban. Hires canonán kívül a' gyermeki testgyakorlat szép állásait 's az ifjuság negédes játékait is leábrázolá; e' körben Mercuriusa legfőbb ideal. Főkép érczben dolgozott. Az elentheraei Myron egy alapra három óriás-képet állított, t. i. az istenített Herculest Jupiternek bemutató Minervát. Myron mersz állásokat választott, 's ábrázoló erejét igen kidolgozott bajvivők testeiben mutatá. Futója, tányérhajtója 's pancratiastája igen híresek; e' kört Hercules ideálával zárá be. Az állatalakok közül tehene és tengeri sárkánya nevezetesek. Azonban nem vala miveiben kifejezés kelleme; ebben vetélkedő társa rhegiumi Pythagoras felülmulá, ki legelső érté az erek és inak gyenge kijelölését. Ez teremté Apollo ideálát, mellynek dicső utánozatát a' belvederei Apollóban birjuk. Harmadik időszak. Szép művészistylus. Socrates, a' felöltöztetett Gratiak alakítója, kezdé e' művész-i időszakot, utána Athenodorus és Naucydes. Praxiteles és Scopas a' művészetet legnagyobb tökélyre emelék. Scopas leghiresebb mive a' dühös Bacchusapné, Amor, Venus, és Achilles diadala, kit halála után Thetis a' boldog szigetekre vezet, melly mellett Scopas számtalan Tritonokat, tengeri szörnyeket 'sat. igen kellemes cso-

portozatokban állita össze. Praxiteles minden képfaragók leglelkesebbike, Diana és Bacchus tökéletes ideáit, a' magasztalt satyrképet Periböetost, 's Eros idealát teremté. Praxiteles volt első, ki Venust meztelenen ábrázolni merté; leghiresebbek tőle a' kosi és guidosi Venusképek; az első csipőig fedve, a' guidi egészen meztelen 's leplét a' ferdőkád felett baljával tartja. Mindeniknek megvannak másolatai. E' mesternek tulajdonitják Niobe csoportozatát is. Fia Cephissodorus, symplegmája (igy nevezik azon állást, midőn a' bajvivóknak mind a' négy keze egymásba akasztatik) és Aesculapja által lön hires. Ettől kezdvé a' művészet buja ábrázolatokra fajult; már Praxiteles készíte Phryne számára egy csoportozatot, mellyben egy kaczagó Hetaerát egy tisztas asszonnyal állított szembe. Hermaphroditák, satyr- és nymphea csoportozatok nagy művészi tökélyel ugyan, de fajtalanul képezetének. Negyedik időszak. Nagy Sándor kora. Csak kecs és lány kivitelt által nyerhete még a' művészet valamit, mivel a' képzelményes szépség már hanyatlott. Lysippus lépett most fel, mint jeles arczképfaragó. Az istenek közt Hercules vala kedveltje. Neptun képzelményes alakját Euphanor gondolatja szerint készíté. Nagy Sándort gyermekségétől fogva egész ember koráig leábrázolá. Azt állitják, hogy egyedül maga 1500 szobrot faragott, mások e' számot 610-re szoritják. Ezek közt Sándor vadászatja 's a' 25 lovag szobor, mellyek Sándornak a' grancusi ostromnál oldala mellett elesett macedoniai barátait ábrázolák, leghiresebbek. Lovai igen szépek valának. Fia Euthycrates, továbbá Apollodorus és Silanion, e' korban szinte mint nagy képfaragók dicsértetnek. A' hires RHODUSI COLOSSUS (l. e.) a' lindusi Chares önté. Agesander, Athenodorus és Polydorus Laocoon hires csoportozatját, Glycon a' farnesei Herculest, Apollonius és Tauriscus a' farnesei bikát késziték. — A' Romaiak képfaragói Görögök valának, közülök csak Arcesilaus, Lucius Lucullus barátja, és Praxiteles, Pompejus idejében legnagyobb mintázó, vannak ndva. Ez a' legnevezeteseb mestermevekről öt könyvet irt. Zenodorus Galliában egy rémitő nagy Mercuriust önté érczből; Nero Romába hívá, hogy képét 110 lábnyi magas colossusban alakitná; de az öntés rosszul ütött ki. A' haldokló Cleopatra fekvő képe Augustus császár alatt készült. Tiberius alatt az athenei Cleomenes készití Germanicus szobrát. A' velencei szt Márk temploma fő bemenetele felett álló rendkívül szép négy ércz lő Nero alatt öntetett. A' dicső Antinous egyik legtökéleteseb szobor Hadrián idejéből.

Ujabb idők leghiresb képfaragói. Első időszak. 1) Olasz képfaragók. Csak a' 11 században emlittetik ismét egy képfaragó, Buono, 's a' 12-ben Bonanno Pisában. Nicolo Pisano mgh. 1270. Fijának Giovano Pisaninak Pisában még ma is sok mivei vannak. Andr. Orgagna, mellékneven Buffalmaco mgh. 1389. Luca della Robbia égetett földből készített miveit jó fénymázzal vont be. Lor. Ghiberti (mgh. 1455) ügyes mester volt, érczből öntött ajtaji Florenczben a' Battisterion igen hiresek. Angelo (Michel) ezeket méltóknak nyilatkoztatá arra, hogy a' paradicsom bemenetelénél álljanak. Donatello (szül. Florenczben 1383, mgh. 1466) meggazdagitá miveivel Velenczét, Florenczét, Genuát és Faenzát; hires tőle Florenczben egy kopasz fejű élemedett ember. Ő készité a' florenczi szent Márk temploma számára sz. Péter, György és Márk érczszobrait. Az utolsó különösen emlékezetes Angelonak ama' kérdése által: „*Marco! perchè non mi parli?*“ (Márk! miért nem beszélsz velem?) Testvére Simon, Péter templomának egyik bronz ajtaját 's a' Laterán templomban V. Márton siremleket készité. Lor. Lotto másképp Lorenzetto volt első, ki a' megromladozott régi szobrokat kiegészitni merészle. Verocchio találta fel a' holtak-leképe-

zése mesterségét. Rustici (szül. 1470 Florenczben), nevét egy Európával, egy Ledával, egy Vulcannal 's egy Neptunnal örökölte. Michel Angelo BUONAROTTI (l. e.) már ifjontan álmélkodást gerjesztő miveket készíté, egy öreg asszony fejét 's Hercules szobrát. Különösen csudálják Bacchusát, II Julius óriási szobrát; ennek siremlékéhez három képet alkotott, melyek közt van híres Mozes is; bámulják továbbá Dávidját, Victoriáját Florenczben, 's az új szobrát Medici Julius sirkövénel. Tatti, születése helye után Sansovino (szül. 1477), szinte ifjontan készíté Romában a' Laocoon csoportozat mintáját, melly Rafael itéletéhez képest jutalmat nyert 's érczbe öntetett. Velence számára sokat dolgozott, 's e' mivei közt sz. Márk templomában a' sz. Szűz, 's Casa grande templomban a' Ker. sz. János márvány képei nevezetesek. Baccio Bandinelli (szül. 1487 Florenczben) Buonarottival vetélkedett, a' boncztudományt igen esmeré; módossága hathatós, de durva. Ő ujtá meg Laocoon jobb karját, fél magas munkái X Leo és VII Kelemen sirján esmeretesek. Beavenuto Cellini, szül. 1500 Florenczben, képfaragó, arany-mives és képiró volt. Asszonyok közt a' képfaragásban híres az egyetlen Properzia Rossi, Bolognából. Hírét két márvány angyal, melly a' sz. Petronia temploma első részét díszesíti, 's több melykép alapítá. Baraczkmagra a' Krisztus szenvedésének történetét több apostolok képeivel együtt félmagas mivben igen ügyesen 's gyengéden le-ábrázolta. Bolognában Grassi marchese képtárában II ilyen mag tartatik. Tanulta az építkezés és perspectiva szabályait, a' képirást és hangzászatot is derekasan érté. Kora halálát egy boldogtalan szerelem okozta 1530. Érzelmének szomoró történetét márványba véste, 's e' basrelief mestermive. Guglielmo della Porta (Majlandból) Romában több ő miveket helyreállított, kivált a' farneisei Hercules lábait olly ügyesen megtoldotta, hogy Buonarotti a' 22-dik évvel későbbben fellelt eredetieket sem találá jobbakkak. E' mester munkái sz. Péter templomában az igazság gyönyörű képe III Pál sirjánál, 's a' négy nagy proféta az ugyan e' templom első ivhajtása oszlopai közti képüregekben. — Berninivel (szül. 1508 Nápolyban) második idős z ak kezdődik az olasz képfaragásban. Ez igen nagy észtehetségű ember vala, de merészsége, képzelődése, 's mindennek tetszeni törekvése szabálytalan módosságra ragadák. Sz. Theresia és sz. Bibiana remekeinek tartatnak. Alessandro ARCARDI (l. e.) Berninivel vetélkedék; Lodov. Caracci tanítványa volt, 's miveiből a' képiró gyakran kitűnt. Követői közt Domenico Guido, Ant. Raggi, Ercole Ferrata és Gabr. Brunelli jeleskedtek. Gonnelli, kít cambasii vaknak hívnak, szeme világát már 20 évében elveszté, 's csupán tapintás által lett képmivész. Így alakítá égett földből I Cosmust, Toscana nagyherczegét. Tubi (szül. 1630 Romában) Franciaország részére sokat dolgozott. Tőle van Turenne siremlékén a' híres csoportozat. Camillo Rusconi (szül. 1658 Majlandban) igen szereté az ő miveket 's azokat mesterileg utánazta. Fő mive Pétertemplomában XIII Gergely siremléke. Angelo Rossi (szül. 1671 Genuában) derék relief mivekkel jeleskedett; e' nemben tőle VIII. Sándor siremléke sz. Péter templomában legszebb. Gaetano Zumbo, szül. Syracusában 1656; lángeszén kívül más tanítója nem volt, még is a' színes viaszban alakítást nagy tőkélyre vitte; az elrothadás cyclusát, mellyben annak minden lépcsőit természet után színezett öt halotthan irtózatot gerjesztő igazsággal ábrázolá, a' toscanai nagyherczeg számára készítette. Az idevezítő születése 's keresztéről levétele, remekei közé tartoznak.

2) Francia a képfaragók. Franciaországon legelső híres képfaragó a' parisi Jean Goujon; leghíresb mive a' nymphák kutja. Parisban a' des innocens piacon, mellyet I Ferencz alatt kez-

dett 's 1550 II Henrik alatt végzett el. Egyszersmind építómester és bélyegmetsző volt. A' Bertalan éjeli vérontáskor 1572 esett el. Germain Pilon kezdé először a' ruhaszereket megkülönböztetni. Szép munkája a' három keresztény erény csoportozatja. Jean Boulogne szül. 1524 Douaiban, jókor Romába jutott 's Buonarotti tanítványa lett. Szegéysége miatt már majd haza tére, midőn egy miv-barát egy darab márvánnyal ajándékozta meg, mellyből egy Venust alakított 's ez által igen elhíresült. Legjelesb művei Sámson és egy Philistaeus Florenczben, óriási Neptunja 's a' Sabinák elragadtatása ugyan ott; repülő Mercurja érczből, 's Jupiter Pluvius, az újabb művészet leguagyobb bálványképe. A' pontneuf-en álló IV Henrik képehez a' lovat, ugy IV Filep spanyol királynak sebesen vágató lovon ülő szobrát Buen-Retiroban, az előbbinek tanítványa Taca készíté. Jacq. Sarassin (szül. 1590 Noyonban) Romában tanult; a' régi Louvre nagy kerti mulatóházát ékítő Caryatidák, 's Versaillesben Romulus és Remus csoportozata, mesterművei közé számláltatnak. Mouliusban Montmorency herczeg szép siremtékét François Anguier; 's testvére Mihály, a' st. Denis kapu oszlopképeit és reliefjeit készíté. Sz. János szobra a' Lateranban, 's a' Tuileriák kertjében Atlas, ki kősziklává, és Phaetusa, ki nyárfává változik, Theodontól valóanak. Mgh. 1680. Lerambert Versaillesbe sok csoportozatot dolgozott. Puget (szül. 1622 Marseilleben) festő, építő, és képfaragó volt. Ha az ő művek tiszta formáit szorgalmasabban tanulna volna, minden újabb képfaragókat meghaladhatott vala. Művei merészek, erővel teljesek. Különösen híresek Toulonban a' városházán két óriási Terminusai 's Versaillesban Milon szobra 's haldokló bajvivója. Marsy testvérek (szül. Cambrayben 1624 és 1628) készíték Bacchus és Latona érczszobrait Versaillesban, 's ugyan ott Apollo ferdőinél a' híres ló csoportozatot. François Girardon (szül. 1630 Troyesben) XIV Lajos idejében legnevezeteseb képfaragó. A' királyi lovagszobrát, mely máskor a' Vendôme piacon állott, 21 lábnyi magasra ő készíté, 's ez volt az újabbak első műve, melly egyetlen egy darabban öntetett. Pierre le Gros (szül. Parisb. 1656) többnyire Romában lakott; leghíresb munkái egy szépen öltöztetett romai asszony a' Tuileriák kertjében, sz. Domokos a' sz. Péter templomában, sz. Ignác és sz. Terézia a' Carmeliták templomában Turinban. Nic. Coustou (szül. 1658 Lyonban) sok izléssel 's könnyűséggel, de egészen francia stylumban dolgozott. Öccse Guillaume felülhaladá, 's a' Rajna kiáradását ábrázoló basrelief művet, mellyet bátyja kezdett, elvégzé. Edme Bouchardon (l. e.) inkább lágy mint magas, inkább szabályos mint merész stylumban dolgozott. St-Cloudban a' 18 lábnyi magas szobrok, a' Seine és Marne, Versaillesban Neptun és Amphitrite csoportozata Lamberttől (szül. 1700 Nancyb) vannak. Lemoyne arczképekben jeleskedék. René Slodsz (szül. 1705 Parisb.) egyszerű nagy stylumt követett, a' felruházást kevesen érték ugy mint ő. Bapt. Pigalle (szül. 1714 Parisb.) csak mondatlan szorgalom által képezé magát. Mercuriusa és Venusa, mellyek a' porosz királyhoz jutának, híresek. Ő készíté Strassburgban a' szász marschall híres siremlékét is. Egy gyerkőcze az üres kalitkával, mellyből a' madár elreppent, a' formák és kifejezés valódisága által közönséges tetszést szerze neki. Mgh. 1785. Etienne Falconet nagy Péter lovagszobrának készítése régett Pétervárába hivatott. Ennek feje mintáját Dtte Collot alakítá.

3) N é m e t k é p f a r a g ó k. Déli Németországon már jóval Dürer Albrecht ideje előtt derek képfaragók voltak, mint műveik a' régi templomokban, tanácsházákban 's más helyeken bizonyítják; de neveik nem tudatnak. Hihetőleg az elsők Byzantiumból költöztek által. Dürer Albrecht, valódi ezermester, egyszersmind derek képfaragó is volt, 's nagyban kicsinyben, egész és félig fel-

emelt, fa és kő alakokban egyiránt jeleskedett. Kern Leonhard (szül. 1580 Fochtenbergben) Olaszországban tanult, 's fában, kőben, elefántcsontban mesterségesen dolgozott. Leygebe Gottfried (szül. 1630 Sileziában Freistadtban, mgh. 1683 Berlinben) tudta az apró lovagalakok egy darab vasból készítésének addig ismeretlen titkát. Tőle van I Leopold Kopenhágában, II Károly angol király mint sz. György Dresdában, 's Friderik Vilhelm val. fejedelem mint Bellerophon Berlinben. Rauchmüller a Bécsben 1693 felállított sz. háromság oszlopán dolgozott. Schlüter András (szül. 1662 Hamburgb.) Olaszországban tanult, azután Berlinben a fegyvertárt felekesíté, 's Friderik Vilhelm jeles szobrához, melyet Jacobi 1700 öntött, ő készíté mintát. Permoser Balth. (szül. 1650) Dresdában 's Lipszében derék műveket hagyott. Egyébiránt nevezhetők még Messerschmidt Bécsből, Osner Nürnbergből, Zwenkhof, Dunker és Stahlmeier Bécsből, Schwarz Dresdából 'sat.

4) Németalföldi, angol, svéd és orosz képfaragók. Duquesnoy Fer. (szül. 1584 Brüsselj.) il Fiamingo név alatt ismeretes; mint Algardi különös tehetséggel bírt a gyermekek szépségei ábrázolásában, repülő 's felszálló alakokat minden elődeinél helyesebben készített. Romában, Péter templomában, Andrása egyik legszebb szobor; Susánáját Lorettóban szelid, kegyes kifejezése 's jól talált ruházata miatt igen csudáltak. Bayster, Slodz, Quellius és Van Obstal ügyes németalföldi képfaragók voltak. Londonban a Bedlamkórház ajtajánál Cibber készíté a tébolyodást és dühösséget ábrázoló derék két szobrot. Gibbon (mgh. Londomb. 1721) különösen szorgalmas kidolgozatu ékességek által jeleskedett. Virágai 's madarai felülmulthatlanul lágyak. Wilton és Rysbrack kecses stylusban dolgoztak, az utósónak asszonyi alakai felette kellemesek. Nolkens szép állásokat adott, de kevés pontossággal bírt. A Svéddek közt mindenek felett Sergel lovag említendő. Az orosz Pawloff gyakorlott arczképfaragó volt. Legujabb időkben Launitz, Thorwaldsen tanítványa tünteti ki magát.

5) Spanyol képfaragók. Itt a' művészség a' II századtól fogva virágzott, 's Aparicio már 1033 készített egy basrelief munkát aranyból és elefántcsontból, mely 22 osztályban sz. Millan vadászatát ábrázolja; ez a' Yuso klostromban tartatik, 's idomzatait és kellemét mindenki csudálja. Mintegy 160 jeles spanyol képfaragót számlálnak.

Legujabb művészi idők. A' jelenkor nagy képitőihez Cavaceppi formálja azt átmenetelt. Az 1822 megholt lovag Canova (l. e.), kinek derék hazai szobrászunk Ferenczy István tanítványa, a' stylus szépségére 's kecsére, a' munka tökéletes voltára, 's gazdag leleményességére nézve a' mosti idők legnagyobb képfaragója volt. Mint előbb a' korán (1793) elhalt Trippel, ugy utóbb a' dán Thorwaldsen kezdett vele vetélkedni, kit a' hősalakokra, 's a' formák határozottságára és fenségére nézve sokan még nagyobb mesternek tartanak. Jelesek továbbá Dannecker Stuttgardban, kinek Ariadneja szépségben az ő művel vetélkedik, Schadow, Rauch és Tieck Berlinben, Zauner Bécsben, Ruhl Kassalben, Pozzi Manheimban, Ohnmacht Strassburgban, Döll Gothában, Chaudet és Houdon Parisban, Flaxman, Chantrey és Gahagan Londonban (l. a' külön czikelyeket). Gróf Cicognara, Winckelmann és Ágincourt munkájának folytatásául „*Storia della scultura dal suo risorgimento in Italia etc.*“ czimű értekezését egész Canováig lehozta. (2 kiad. Prato 1824, 4 köt. rész.)

KÉPÍRÁS vagy Képirás-mestersége, azon képző művészség, melly a' szépet látható alakokban, festékek által, lapokra ábrázolja; az illy nemű mű festeménynek hivatik. Mint szép

mivészegnek, czélja valami tökéletest szemléletre előállítani (I. MIVÉSZET.) Lángeszt tesz tehát fel, melly a' tökéletest az ötletek érzékitése által állítja elő. De ha az ötletek szerinti belső képítés költés, ugy bizonyos értelemben minden képiro költő is, azaz, előbb képzelő ereje által kell azt teremtenie, mit mestersége által külsőképen ábrázolni akar, 's az ábrázolatnak a' dolgok belső lényét 's eleven characterét (röviden a' képzelményest) kell komolyan vagy tréfásan kifejeznie. Innen szokás mondani: ez költői vagy nem költői festmény; innen különböztetik meg a' költői (vagy szépizlési) leleményt és elrendezést (compositio) a' képiroitól 's mivészitől. Innen van e' mesterségnek mivészzi és szépizlési theoriája is. I. A' szépizlési theoria alapvonásai. A' képirás, mint képző mivészég, a' szepet látható alakokban, nyugva ábrázolja. A' mivésznek tehát valami tökéletest kell a' szem elibe terjeszteni, de a' költőhez képest abban van megszoritva, hogy a' láthatót csak határozott körben 's ugy kell előállitnia, mint azt egy pillanat mutatja (I. MOMENTUM), és így, mivel e' pillanatot meg kell tartania, sokat nem ábrázolhat, mit a' költő könnyen előadhat. Azonban a' képirás, mint képző mivészég, abban előzi meg a' költés-mesterséget, hogy egy koru tárgyakat és sajátságokat kimerítő erővel, hűséggel, határozottsággal és szemlélettel foghat fel és közölhet, 's még tulajdonabb értelemben látható tárgyakat ábrázol (I. ÁBRÁZOLÁS); ellenben a' költő csak a' legfontosabb 's legkitűntetőbb egykoru jegyeket emeli ki, 's azok megnevezése által a' képzelő erőt a' képnek önmunkás teremtésére gerjeszteni iparkodik. A' képirás minden képző mivészégek közt legérzékibb eleveniséggel állítja elő a' tárgyak rideg életét. Csak tetsző testeket képez ugyan, mennyiben színek által ábrázol, mellyek — kivált élő lények ábrázolásánál — csak lapon állithatják elő a' szép mivészég hatásait; ennél fogva a' testet csak ugy mutatja, mint aza' szemnek egy oldalról látszik; de világ, árnyék és perspectiva által ugy meg tudja a' szemet csalni, 's ezen átalakoknak olly eleven lételt köcsönöz, hogy minden képző mivészégek közt a' képirásnak legtöbb ámitást (I. ALTRÁS) tulajdonitanak, 's a' festés vagy festmény alatt is a' tárgyaknak sajátságos és érzelmi minőségek szerinti legtökéletesebb ábrázolását értik. Használják ugyan a' festés kifejezést költészetben és hangszatban is; de mindenkor csak általvitt értelemben. — A' valódi képirás csak ugy ábrázolhatja a' tárgyakat, ha azokat perspectival körrajzaik szerínt lapra rajzolja; tehát a' RAJZOLÁS-MESTERSÉGÉN (I. e.) alapul, 's minden festménynek alkotó alap része a' rajzolat. A' képirás a' rajzolástól csak annyiban különbözik, hogy a' tárgyakat sajátságos színeikkel ábrázolja, tehát csak a' SZÍNADÁS (I. e.) és a' világos-homály nagyobb tökéletessége által. A' rajzolat a' képirásban tökéletes eleven egésszé lesz, meghatározza az idomok characterét, de a' szíu ad neki életet és lelket. A' színezetben azon indulathoz képest, mellyből az ábrázolat származott, van egy fő vagy alapszíu, melly az egésznek összehangzását eszközli, 's a' tárgyak tarka színeit egymáshoz köti. Azonban rajznak 's színezetnek egynek 's összehangzóknak kell lenni; ellenben hol a' rajzolat uralkodik, a' stylus kemény és szigoru; hol pedig a' színezet nagyon kitűnik, a' stylus lágy és határozatlan lesz. Mind a' kettő egyiránt szükséges a' festőben szintugy mint a' festményben; hibás tehát azok véleménye, kik a' képirás egész valóját csupán a' rajzban helyezik; ha bír a' színezet és színező, rajz nélkül semmit sem érnek is, a' rajz pedig színezet nélkül is megáll. A' csupa rajzban a' fenéklap kirí, melly a' festésben tökéletesen be van fedve. A' képirás szintugy mint a' rajzolás, a' távont és közelt egyiránt ábrázolhatja. A' képirás tehát, tárgyaknak kiterjedésére nézve az építés és képfaragás mesterségét is felül-

mulja, mert nem csak e' mivészszégek tárgyait ábrázolhatja, hanem olly tárgyakat is, mellyeket más képző mivészszég épen nem ábrázolhat, nevezetesen olly tárgyakat, mellyek egyedül szín és perspectiva által ábrázolhatók. Ez által különbözik főképen a' plasticától, hogy ebben a' tömeg és tiszta forma uralkodik, 's azért csak a' szilárdot, mozdulatlant ábrázolhatja, és a' meztelent keresi; a' képirásban a' tömeg csak mutattatik, ellenben az idom lélekteljes kifejezése, a' képzelményes, a' szabad, a' könnyen mozgó és lebegő, könnyebben ábrázoltatik. Innen a' képirásban fő szabálynak kellene lenni: hogy a' képiró olly ötleteket állítson szemléletre, látható képek által, mellyek színek által ingert és jelentőséget nyernek; 's képirói (pittoresque) az, mi nevezetesen szemléletben színikellem és színábrázolat által tetszik. Mi tehát színezve nem tetszik, p. o. kínzások, halál 'sat., képiró által nem is volna ábrázolandó. II. A' képirás felosztása. A' látható dolgok különbözőlése szerint van emberábrázolat, állatdarabok, 's a' lelketlen természet ábrázolaja. Az elsőt rendesen historiai, — történeti festményeknek nevezik, ha mindjárt tárgya nem a' történetirásból kölcsönözött is, ide számlálják hát mind az allegorikai és mythologikai, mind a' sajátképi történeti ábrázolatokat, sőt az ütközet-és társalkodási darabokat, character- és arcképeket is. A' történeti képirás legtágabb kiterjedésű; mert az embert, a' teremtésnek előttünk esmeretes legfenségesb alakját, látható nyilatkozásai, állapotja és character-e szerint mutatja, főkép midőn több személy összeállítása által némi cselekvést ábrázol. Mennyire kell hát a' historiai képirónak az emberi alakot különbféle, még csak legmulékonnyabb szellemi kitejezése is képirói helyzetei szerint is esmérni, hogy eszképeket vagy ötleteket emberi alakok által nyugvásban és mozgásban kimagyarázhasson! Mennyire tárgyilag és világosan képzelőtehetsége előtt kell állani az illy alakoknak, hogy azokat mivészügyessége segítségével külsőleg is olly látható és beszélő egészé összeállíthassa, melly érzelmet, szellemet magához vonson! Mi költői értelemmel 's élénk tapasztalással kell bírnia, hogy a' historiai eset vagy munda szellemét ne csak felfoghassa, hanem az alakokban igazán, beszélőleg 's összehangzólag meg is tarthassa! A' történeti képiráshoz mind kiterjedésére mind méltóságára nézve legközelebb áll a' tájfestés tag értelemben, mellyhez városok képei, és tengeri darabok számíttatnak. A' tájfestőnél a' természeti tárgyak inkább csak eszközök belső érzelmének összehangzó 's látható kimagyarázására; azonban a' táj egyes részeit olly összehangzásba kell hoznia, hogy azok egy uralkodó indulatot bizonyosan 's határozottan fejezzenek ki, mellyent t. i. a' természet egy legtökéleteseb tünetperczben gerjeszthet. Vannak allegorikai és historiai tájképek is, mellyek t. i. figurákkal ékesíttetnek; de ezekre nézve vigyázni kell, hogy a' cselekvés nagy fontossága által a' táj hatásának ne ártsanak. Fő tanulmánya a' tájfestőnek a' növények országa, 's a' színek egész gazdagságát senki sem használhatja olly varázsló egészé, mint ő; de a' világhomály is előkelőleg a' tájfestés tulajdona. Virágok, gyümölcsdarabok, csendes élet és arabeskek csatlakoznak e' festésnemhez. — A' képirás harmadik fő ága, az állatfestés, az előbbinél keskenyebb határa, 's csak az által érdekes, hogy nem egyes rideg állatokat, hanem bizonyos állatfajok erejének characterét nyugva vagy cselekvőleg, beszélő hűséggel és képirói-különbélességgel ábrázolja. — A' többi telosztások a' mivésznet külsejére vitetnek. Sajátképi mivétkintetben, t. i. a' szerre és külső bánásmódra nézve megkülönböztetik a' beégetett festés, melly ugy, mint a' régieknél divatozott, már ma nem esmertetik, ha bár az újabb VIASZFESTÉS (l. e.) vagy encaustica közel jár is hozzá, továbbá az ezzel rokon EMAIL (l. e.)

vagy zománcz, az üveg-, porcellán-, a különféle mosaik vagy musiv-festés, a himezés, szövés és kötés általi képirással együtt. A festékekre nézve más a vízfestés, melyhez a *FRÆSCO* (l. e.), a szorosb értelmű *gouache* - és miniatúr festés tartozik; más a pastell- és olajfestés. A lapokra nézve, melyek színekkel vonatnak be, van tapet- vagy falfestés, üveg, porcellán festés *sa.*; a festmények helyére 's rendeltetésére nézve, padolat-, szobafestés *st.* III. A képirás története régire és újra oszlik. Egyiptomban 's Mexicóban a képirást csak a szűk értelmesség szükségéhez mérték. A bárdolatlan Hinduk honi festékeik tarka fénye mellett könnyen feledték a rajz hiányait. A Persáknál, valamint régenten úgy ma is, csak szabálytalan színkeverékből, rajzolat és tartás nélkül való csodálatos képekből áll a képirás. Az Egyiptomiaknál, kik nevezetesen a Görögök mivelődésére hatottak, a képirást vallási szükség okozta 's határozta. Találatnak egyiptomi festések a legrégebb időkben, templomfalakon, temetőkamrákban, görög felemelt nyíveken, mumiatakarókon, mumiakoporsókon és papyrustekercseken. Az elsők (hieroglyph vagy történeti ábrázolatok) festett kőfaragások, bevölgvelt, színekkel vagy érczekkel kirakott körrajzokban, mint az úgy nevezett Isistábla e' nemben legfontosabb emlék. A templomi és sírhajléki falfestmények óriási bemázolt alakok, bevéselt körrajzban, 's apróbb falfestésekkel szegve. Az egyiptomi festésről, mely később Romában ismét divatba jött, l. Böttiger „*Ideen zur Archaeologie der Malerei*“ (l. v. Dresd. 1811.) A legrégebb görög képiró-iskolát a kisásiai partokon és szigeten találjuk. Színes szőnyegek már Homér idejében készítették. Legelső nevezetes festmény gyanánt említtetik Bularchustól egy ütközet ábrázolata (Kr. e. 719). Innen kapták az Olaszország és Sicília partjain volt görög gyarmatvárosok mestersegek csiráját. Eredetileg a sajátképi Görögországban is csak a kőfaragás és plastica kísérője volt a festés, 's egyedül vallási tárgyakra alkalmaztatott. Csak későbbi időkben lett a templomfalak eseménye a plasticától szabad. A sajátképi festés természetesen a rajzolásból eredt; előbb a körrajzot csupán egy színnel kezdék befesteni, aztán a testek gümbölyűségét a színek lépcsőzete, az az, világ és árnyék által kifejezni. Az illy egyszínű festésnek legrégebbi maradványai az úgy nevezett edényfestmények, melyek szintelen alakra irt árnyékkép forma fekete alakokból állanak. Phidias sógora és segéde Panaenus vala első, ki a Corinthusban 's Delphiben tartott nyilvános játékokon a képirásra feltett jutalomért versenyzett. Nevét festményei az elisi Athenaeumban, Jupiter olympiai templomában, a marathoni ütközet *sa.* fentarták. Talán még előbb festett Mikon, Polygnotus vetélkedő társa, ki az athenei Poecilet (hist. képtárt), 's a Theseumot az Amazonok és Centaurok viadalával ékesítette. De csak POLYGNOTUS (l. e.) K. e. mintegy 420 emelte a művészetet önállásra. A kifejezés nagyobb élénksége, a *characteristica*, az öltözetekbeli tarkaság, 's alakok arányos elosztása vala érdeme. A világ és árnyék elosztásában Apollodor (K. e. 404) már tovább vivé a művészetet. De ZEUXIS (l. e. mintegy 378. emelte azt szépségre; egy canonát híres Helenájában állítá fel. Vetélkedőtársa, az ephesusi Parrhasius, inkább kelleme vagy a szépségnek aszsonyi kifejezésére hajlott. Tiszta idomzatai és kellemes színezete egyiránt híresíték. Kifejezésben 's elmés találmányban fő pontra hágot Timanthes Samosban. APOLLES (l. e.) legnagyobb természeti valódsággal hízeltető színezetet párosított, 's arczképekben mester volt. Utána piperés, mesterkelt 's száraz lett a művészség, sőt alljas tárgyak (*typarographia*) ábrázolására fajult. — A Romaiaknál kevés részvételt talált e' művészség. Eleinte csak a Hetruskok festményeit esmerték, 's Fabius, ki *pictor* melléknevet kapott, egyedül áll Roma

mivészí évkönyveiben. Utóbb a' Görögök lettek a' Romaiak tanítói midőn már ezeknél a' polgári erényt puha bujaság váltá fel. A' hajdani képirásnak sok emlékei találtaknak a' romai, pompeji, 'st. sírokban és ferdőkben, mellyek nagy részint fresco festeményekből 's musiv munkákból állanak. Jelenleg azonban a' görög és romai képirásnak olly kevés emlékei vannak fen, hogy e' művészet archaeologiaja gyakran csak gyanításon kénytelen megállapodni, mellyet némi részben e' nemzet egyéb képző mivei 's a' remekirők bizonyításai igazolnak. Nem lehet kétségbe hozni, hogy a' classicus hajdankorban a' képirás minden tekintetben a' plastica után állott; sokat tett erre a' színek készítésének nem tudása, 's azon környülmény, hogy a' képirói mivek nyilvános kiállítása ritkább történt. A' Görögöknek már vallása magával hozá, hogy a' plasticát, melly az ő érzéki vallásoknak legmeglepőbb jelképeit legtökéletesebben testesítheté, a' képirás elibe tegyék. Innen a' képirás alkotó részei közül is a' körrajz, mint a' plasticához legközelebbi rokon, és a' helyhez kötött színezet ment legnagyobb tökélyre; nem annyira a' perspectiva, ugy hogy némelylek a' régieknek ebbeli esmereteket szinte kétségbe is hozták. Mivel azonban a' perspectiva a' lapábrázolattól el nem választható, de az is bizonyos, hogy a' régiek a' földmérést és opticit esmerték: amaz állítást csak annyiban lehet elfogadni, hogy a' régiek a' perspectivát a' képirásban tökéletlenül használták. Több bizonyossággal állithatni azt, hogy a' világoshomályt, ezt a' színezés poezisét épen nem esmerték: mit abból követhetizhetni, hogy festeményeik leginkább történeti tárgyakra 's állatokra szorittattiak, a' táj estés épen nem mivelletett, pedig csak ennek kimivelése vezethete a' színezés és világosomály tökéletességére. A' régi képirás történetéről I. Junius: „*De pictura veterum* (ed. Graevius, Rotterdam 1694); Durand „*Hist. de la peinture ancienne*“ (Plinius szerint, Lond. 1725); Turnbull „*Treat on ancient painture etc.*“ (Lond. 1740); Vinc. Requeno „*Saggi sul ristabilimento dell' antica arte de' Greci e de' Romani pittori*“ (ujkiad. Parma 1787. 2. k.); Riem „*Über die Malerei der Alten*“ (Berl. 1787. 4.); Grund „*Über die Malerei der Griechen*“ (Dresd. 1810—11. 2. k.); továbbá Böttiger fenebb említett munkáját; a' Görögök és Romaiak festékeiről Stiglitz munkáját (Leipz. 1817). A' jelesb romai festemények le vannak ábrázolva Bartoli és Bellorinál („*Recueil des peintures antiques*“ Par. 1757. 1784.). Titus ferdője leírását kiadták Carletti és Pance; több hajdani festeményeket láthatni a' herculanumi régiségek gyűjteményében, 's Millingennél „*Peintures antiques*“ (Rom. 1813.)

A' kereszténység alatt jutott a' képirás nagyobb tökélyre, sőt a' plastica felett is elsőseget nyert. Keresztyén ideákra legelőször kriptákban használák. L. Rumohr „*Über die Entwicklung der ältesten ital. Malerei.*“ („*Kunstbl.*“ 1821). Közönségesen az uj görög oskolát tekintik Európában az ujjabb képirás gyökerének, vagy inkább azon művészeti lépcsőnek, melly által a' régibb és ujjabb képirás egymással kapcsolatban áll. Konstantinnal a' régi Byzantium helyére (K. u. 330) épített uj Konstantinápolyba vándorla a' művészet, 's vele a' plastica és képirásnak sok remek mivei. Már a' pogány művészség végső idejében ugy összeolvadt a' görög és romai, hogy Olaszországnak a' Longobardok által történt elfoglalasaig nem igen nagy különbség vala köztök. A' Justinian idejebeli festésről I. BYZANTIUMI MIVÉSZSÉG. E' korban számos musivmunkák emlittetnek, p. o. Kristus megdicsoülése mosaikban. Azonban ugy látszik, a' zománczfestés is divatban volt (I. Fiorillo: „*Gesch. der Malerei.*“ I. K. 30 l.) Negyedik, de még inkább az ötödik században nagyon kezdte terjedni a' szent képekkel élés; e' szokás ujjabb buzgalomra éleszté a' művészeket, 's így a' keresztyén vallás az ujjabb képirás szülője

lett. De a' vad nemzetek uralkodása alatt sokat szenvedé a' művészség. Pápák és püspökök mégis nagyon előmozdíták. Kivált nyugoton nagyon becsülék a' vallásos tárgyú festeményeket. Azonban 726. keleten feltámadának a' KÉPDU LÓK (l. e.) 's számos görög művészek Olaszországba vándorlának. Különösen itt tarták fen a' művészetet, de a' 9. századtól itt is ritkábbak levének a' képirók. 13 században új művészség kezdődék Olaszországban, melly, mivel bizonyos idő alatt sajátoságos caractert fejtett ki, olasz képirásnak vagy oskolának neveztetik. Ez Angelo, Correggio, Rafael, és Tizian alatt a' szépséget legnemesebb formákban törekvék kinyilatkoztatni 's az ő mivek ideálát a' képirásra áltvinni (l. OLASZ MŰVÉSZSÉG.) A' byzantiumi művészség másik ágát képzé a' niederrheini vagy alt-kölni képiró oskola, melly a' 14 század elejétől a' 15 végéig terjed 's mivei még egészen a' Byzantiumiak bélyegét hordják. Némellyek azt állítják, hogy csak két egymástól lényegesen különböző oskola van, az olasz és németalföldi; a' német, francia, angol művészek pedig miveik sajátosságai szerint majd ehez majd ahoz tartoznak. A' németalföldi oskolának, melly ismét flamändire 's hollandira szakad, sajátosága természetes igazság, színezet elevenése 's összehangzása, (l. NÉMETALFÖLDI OSKOLA) 's ebben előbb fejlék ki, mint a' NÉMET KÉPIRÁS (l. e.) Az újabb tájfestés teremtője Giorgione, szül. 1477, még a' flamändi Brill Mátyás előtt, kit rendszeren annak tartanak, noha ez csak 70 évvel későbbben kezdé tájakat festeni (l. Deperthes: „*Hist. de l' art de paysage, depuis la renaissance des beaux arts jusqu' au XV. siècle*“, Par. 1822, 's ugyan attól: „*Théorie du paysage*“). — A' nevezett europai nemzetek újabb törekvései nem formálnak olly összefüggő egészet, milyet a' Görögök mestermiveiben találunk. Legújabb időkben a' képirás szinte csupa szobadiszesítésre aljasodott, tájfestemények 's arczképek uralkodtak, 's rézmetszések sokszoríták az előbbi teremtő erő szüleményit. A' folyó század második évtizedétől azonban, Romában tanult több ifjú német művészek 's a' műkedvelő fejedelmek és művészegyesületek által új szárnyalatra látszik kapni e' művészet a' Németeknél és Franciaáknál. A' képirás szemlélődői részében a' rajz-, perspectiva, - színek 'st. tudománya sokkal jobban kimivellettett, mint a' szépizlési rész. Erről értekeztek Leon. da Vinci, Mengs, Algarotti, de Piles, Watteau, Du Bos, Richardson, Reynolds, Webb, Hagedorn, Lessing, („*Laocoonjában*“), Winckelmann, Fűszly, Fiorillo, Falk, Fernow, Göthe. Esmeretesek Vasari, L a n z i, különösen pedig Rumohr: „*Italienische Forschungen*“ (Berl. 1827. 2. k.)

—v—

KEPLER (János), mathematicus és csillagvizsgáló, kinek a' csillagvizsgálás tudományja, mostani kimiveltségének nagy részét köszöni, szül. Weil hajdani birodalmi városban Würtembergben 1571, nemes nemzetségből véve származását. Atyjának (fogadós) szegénysége és mindig változó sorsa, volt oka nevelése elmellőztetésének 's ifjusága borult napjainak. Még is annyira vtte 18 évében, hogy atyja halála után a' Maulbrunni klostroskolát elhagyhatá, 's a' tübingai egyetembe mehete. Itt az akkori kiszabott rend szerint először philosophiát és mathematicát tanult, azután theologiát. Mellesleg követé kedvencz hajlandóságát a' csillagvizsgálás iránt, melly tudományban akkor főkép a' világtetek mozgása természeti okainak vizsgálása foglalatoskodtá. Tübingából (1593) Graetzbe Steierországban mathematica 's moral tanítójának hivatott, hol csillagászai vizsgálatait folytató. A' vallási szabadság végett Magyarországra vonult, de egy idő múlva ismét visszatére. Az alatt Tycho de Brahe csillagvizsgáló Németországba jött, kinek esmeretsége Kepler sorsára fontos befolyással volt. Elhárta t. i. hivatalát elhagyni, 's Prágában Tychoval, az akkor uralkodó Rudolf császárról nevezetett rudolfi táblákat készíteni, mel-

lyeket mindazáltal csak 1626 nyomtattata ki Ulmban. Tycho ajánlására itt ugyan hivatalba tétetett; de mivel hivatala és tudománya nem eléggé táplálák, még az orvosi tudományt is tanulta, hogy ennek gyakorlásából élhessen. A' császár évpénzt rendele neki; hanem azon szorult időkbén, mellyek a' harminczeszteendő hábornt készíték, ez mindig kimaradt. Még akkor is, midőn Rudolf követője, Mátyás, által császári mathematicusnak megerősítettet, megcsalatak reményjében, hátralévő pénzének megaphatása felől. Villongásai a' papokkal, valamint áltájában az akkori nyugtalanságok az ausztriai tartományokban, káros befolyással voltak állapotjára. Elhagyá Linz-et; Regensburgba mene; Angliába hivatását nem fogadá el; a' következett II Ferdinand császártól is megerősítettven mint császári mathematicus Ulmba mene, rodolfi tábláji nyomtatása végett, 1627 visszament Prágába, 's a' császártól 6000 forintot kapott. Végre Wallenstein Albert herczeg akkori mecklenburgi herczeg parancsolatjára tanítói hivatalt nyere Rostockban, de a' megígért fizetés nem jött kezére. E' végett Regensburgba utazott, de a' hol 1630 meghalt. Kepler kicsiny, szikár és gyenge testalkatu volt, rövid látásu, nem ritkán vig és trefás; legforróbb szeretettel ragázkodék tudományához, legnagyobb tüzzel nyomozá az igazságot, de e' mellett ellejtezék az életbölcsesség törvényjeiről; bizonyos titkolózás is volt tulajdona, a' mi névszerint csillagászai álmodozásiban nyilatkozá, mellyeknek felette gyakran áltengedé magát. Sorsa az élet örömeit fősvényen nyújtá neki, de állhatatosan eltüre minden viszontagságokat. „Kepler“ így szól Lalande „az astronomiában színtolly híres azon felette éles elmével tett alkalmaztatásról, mellyet Tycho számos vizsgálatiból (mert ő maga nem volt vizsgáló) eszköze, mint a' dán astronom olly sok eszközök gyűjtéséről.“ A' planeták forgásának Kepler által azon vizsgálatokból származtatott törvényei, a' csillagvizsgálás tudományában Kepler három törvénye (regulae Kepleri) név alatt esmeretesek, 's ezek azok, mellyeken Newton későbbi felfedezései, a' planeták egészen újabb teoriájával együtt, alapulnak. Az első ezen törvények közül az, hogy a' planeták nem körben mint Copernicus állítá, hanem ellipsisekben mozognak, az ezeknek egyik égópontjában fekvő nap körül. Kepler ezen felfedezést azon vizsgálatoknak köszöni, mellyeket Tycho Mars planeta forgásáról tett (ennek nevezetes excentricitása kiváltképen alkalmas lévén illy meghatározásra), 's mellyeket leirhatatlan fáradságos analysisnek veté alája. A' második törvény abban áll, hogy a' naptól a' planeták felé gondolt egyenes vonat (radius vector) forgáskor a' teendő uttérből egyenlő idő alatt egyenlő sectorokat vág el; 's Kepler ezen törvény szerint számolá táblájit, az egész uttért bizonyos számu illy sectorokra elosztva gondolván, 's innen az azoknak megfelelő szegleteket a' napon keresvén, melly feladás ő róla Kepler problémájának neveztetik. A' harmadik törvény végre azt tanítja, hogy a' planeták mozgásánál a' körülforgás idejének önszerzett (quadratisalt) számai olly viszonyban vagynak, mint köbjei közép távolságoknak a' naptól; 's ebből más eszközök híjjával, p. o. az ujon felfedezett Uranus planetának távolságát a' naptól, teljes bizonyossággal következtették, miután már tudva volt, hogy körülforgása ideje 82 esztendőnél valamivel többet tesz. Kepler halhatatlan érdemei az astronomia körül a' háladatos utóvilágnál igazságos megtiszteltetést nyertek. Regensburgban Dalberg Károly Theodor 1808 emléket állítá neki. Áll ez egy deriai templomból, mellyben Kepler Dolltól készített szobra áll. Iratai közt legfontosabb az „Astronomia nova, seu physica coelestis tradita commentariis de motibus stellae Martis“ (Praga 1609 fol.); olly munka, melly szerzőjének a' halhatatlanságot biztosítja 's még most is classicusnak tartatik. Elele le

vagyon írva levelei előtt, melyek 1718 Leipzigban jelentek meg. Ebből csak önszerzette sirírását említjük:

Mensus eram coelos, nunc terrae metior umbras

Mens coelestis erat, corporis umbra iacet.

KÉPÖNTÉS, az ércz és bronz mesterséges öntése. A' képező művészség ez ágában legnagyobb mestereket szült Olasz és Németország. Igen híres vala amott a' florenczi Lorenzo Ghiberti (1. e.) kinek gazdagon ékesített bronz ajtajai Florenczben szent János kápolnáját díszesítik. A' Németek közt legjelesb a' derék Vischer Péter, ki Nürnbergben a' sz. Sebald siremlékét 1519 öt fiai-val együtt, és Jacobi János, ki 1700 Berlinben a' nagy választó fejedelem szobrát öntötte.

KÉPÜREG, falba félkarikára bevágott 's fél gömb boltozatu kivülgyezés; melly közönségesen szobrokkal, kemenczével vagy más ékesítéssel töltenek be. Kertészségben is utánozzák.

KÉPVISELŐK, olly tagjai a' nemzetnek, kik az ő választottságok 's felhatalmazottságok következtében a' társas közönség törvényes egységét ábrázolják, annak egyéni (individualis) helytartója gyanánt tekintetnek, 's azt szükség idejében védelmezik. Azon országos alkotmány, mellynek létalapja (essentia) a' képviselőket szükségessé teszi, e' miatt képviselői alkotmánynak (constitutio repraesentativa) mondatik. Ez pedig nem egyedül a' törvényes korlátolt fejedelemségekben, hanem köztársaságokban is találhatik, mint p. o. az északamerikai szabad országokban. Minden esetre gondoskodnia kell a' fejedelemeck arról, hogy a' nép szavát is meghallhassa ennek képviselői által; mert minden érett országban a' képviselőség alapítja 's erősíti meg a' fejedelem és nemzet kölcsönös bizodalmat; a' viszonyos közlemények igazolják 's terjesztik ki az ügyek kormányzásának nézeteit, 's a' szükségességekről való meggyőződés, hajlandóvá teszi a' nemzetet az engedelmességre szinte az áldozatig, — ön magának feláldozásáig. Hogy pedig a' képviselők rendeltetéseknek teljesen megfelelni képesek legyenek, következő jogokkal szokás őket rendszerint a' képviselői országok alkotmányainak rendelése értelmében felruházni: 1) A' törvényhozásban részesülhetés jogával. Mert a' törvénynek, a' legértelmesebb férjfiak azon teljes meggyőződéséből kell származnia, hogy az szükséges és célirányos; már pedig ezt csak úgy lehet felőle állítani, ha az uralkodótól és képviselőktől kölcsönösen meghánytatott. Valljon egyedül a' fejedelemeck legyen e' joga törvényjavajlatot adni, vagy a' nemzetnek is szabadságában álljon képviselői által indítványokat tenni? ezt az ország alkotmánya határozza el. Milly véghetetlen sok függ ettől az ország kifejlődésére nézve! — 2) Az adót ajánlhatás jogával, 's az annak mennyiségét meghatározhatás szabadságával. Hogy pedig a' fizetendő adó mennyiségét meg lehessen határozni, szükséges az ország öszves jövedelmeiről 's kiadásairól a' képviselők előtt számolni; mert csak így ítéhetnek ezek helyesen az adó szükséges voltáról. 3) Az uralkodó alá rendelt mindennemű hivatalbeli személyeket kérdőre vonhatás jogával; mint a' Franciaúknál és Angolúknál. 4) Azon joggal, hogy az országglással folytatott kölcsönös alkudozásait, ha ezek nem nyilvánosan történének is, nyomatás által közönségesse tehessék; 's ez nékiek, mint képviselőknak, kötelességek is. 5) Azon joggal, hogy magán embereknek folyamadását elfogadhasák, erről egymás között tanácskozhassanak, 's ezt saját véleményekkel egyetemben az országglás eleibe terjeszthessék. 6) Hogy gyűléskedéseik alatt mindennemű fogságtól mentesek legyenek, hanemha valamelyik közülök olly vétket követne el, mellyért őt társai is nyilván kárhoztatnák; de ezen esetben is tüstént más képviselőnek kellene a' megüresült helyet betölteni; mert gyakran egyetlenegy szónak hiánya vagy megléte is szerfelett nagy nyomosságu az országos

tanácskozásokban. — Fő megkívántatóság általánosan, a képviselőkre nézve az, hogy azon nemzettel, mellynek helytartói gyanánt tekintetnek, vagyis mellynek személyét képviselik, folyvást közös érdekűek legyenek, 's egymással szünetlen viszonyhatásban álljanak. — A képviselők ideigleniek vagy állandók; 's ezek vagy születéseknél vagy hivataloknál fogva illyenek, mint p. o. az angol felső házban a lordok, — és pedig a világiak születéseknél fogva míg élnek, az egyháziak pedig püspöki méltóságok következésében, míg ezzel bírnak. Az ideigleni képviselők vagy bizonyos számú évekig választatnak, vagy pedig minden országos gyűlés alkalmával, mint p. o. az angol alsó ház tagjai, 's nálunk a vármegyék és városok küldöttjei. Ezek általában követ néven is neveztetnek. — Nagy nyomosságu azon különbség, melly az országok között a képviselőségre fenforog, a szerint t. i. a mint az egész nemzet, vagy pedig annak csak egy — kisebb — része képviseltetik. Némelly országokban ugyanis, mellyekben a népség rendekre van osztva, közönségesen csak a három főbb néposztály, t. i. a papság, nemesség és polgárság képviseltetik, A képviselőségről l. Krugnak ezen munkáját: „*Das Repräsentativsystem, oder Ursprung und Geist der stellvertretenden Verfassungen.*“ (Leipzig 1816). —no—

KÉPZELET. A képzelő tehetség vagy előterjesztés fogatja különbözőle módon határozttatik meg. Ugy tekintjük rendezen, mint a lélekben történt valamely változást, mellynél fogva az a külső vagy rajtunk kívüli eső tárgyat öntudatban felfogja. Fries szerint a képzélet alapos esmertető jelét teszi annak általános irányzata a tárgyhöz és a létel. Magának a képzéletnek irányzata pedig az általa meghatározttatott érzéki vagy nem érzéki megtekintés által elibe ötlött tárgyhöz teszi az esmeretet, mellyből következik, hogy a képzelő tehetség fogatjában benne van a lélek alkalmas volta illy változásokra, és a közönségesebb fogat is, mint az esmereti tehetség fogatja, olly formán t. i., hogy minden esmeret képzéleteken alapul, de nem minden képzélet egyszersmind esmeret is. Mikor képzélünk, megkülönböztetjük a képzelő lelket (subjectumot) a képzelt tárgytól (objectum), 's az elsőnek a másikkhoz való irányát, vagy is a képzéletet (representatio). Ez a képzélet csak az öntudat módosítása, mert öntudat nélkül nem lehet képzélni. A mikor homályos és tiszta képzéletekről van szó, ez nem egyéb, mint az öntudat különböző mértéke. Gyakran ugyan is tudjuk a tárgyakat bizonyos szempillantatokban; de azt nem tudjuk, hogy mi azt képzéljük (p. o. az álomban); ugy azt is tudjuk, a mit régebben magunknak képzeltünk, azaz a mi öntudatunkban megvolt, (p. o. az álom után) de későbbben megesmerjük a következésekből, hogy csak képzeltünk magunknak valamint. Igy a szempillantati képzélet is tisztább, vagy homályosabb, a mint több vagy kevesebb jegyeket különböztetünk meg valamely képzelt tárgyban. Régebben — ámbár nem célirányosan — homályos képzéleteknek tartottuk a lélekben történt mind azon változásokat, mellyekről közvetlenül nem volt az embernek tiszta öntudatja, de a mellyek mellett tagadhatatlan következesek szóltak. Minden képzélet vagy érzéki, (megtekintésből és azon nyugvó képekből álló), melly különös érzéki tárgyal áll irányzatban; vagy fogatbéli, millyenek a közönséges képzéletek, mellyek által a dolgoknak egymáshoz való viszonyait képzéljük: vagy ideai, melly nemérezéki, és így tapasztalaton felülálló tökéletessegeket tárgyz.

Kállay.

KÉPZELŐTEHETSÉG, a lélek tehetsége, tárgyak képeit hozni elő bennünk. Kimutatja magát részint eredeti előterjesztéseken, részint ollyakon, mellyeknek tárgya nem közvetlenül, valamely jelenlévő, külső vagy belső dolog által adatott. Ehez képest meg-

különböztetjük 1) az eredeti képzelő erőt vagy képzőtehetséget, azaz, az eredeti, 's érzésből származtatott képek felfogása tehetségét, és 2) a' reproducáló (visszahívó) képzelő erőt vagy utánképzőtehetséget, azaz, a' szemléletek tehetségét a' tárgy jelenléte nélkül is. Van ezen kívül a' képzelőtehetségnek 3) arra való képessége is, hogy mindennemű előterjesztéseket egymással öszvekössön, és ez által új képeket szüljön. Illykor nevezetük teremtő (productiv) képzelőtehetségnek, vagy phantasiának szorosb értelemben. Illyenkor ő önkénytelenül munkálkodik, csupán az előterjesztések társításának (associatio) törvényei szerint, melly mellett az elme az előterjesztések özőnétől elragadtatik, a' mint azokat az eset előhozza, — és ébren álmოდózt szül; vagy pedig a' célirányosság' törvénye szerint munkálkodik, és bizonyos függésben az értelemtől. Az előterjesztés társítása vagy az értelemnek egy bizonyos céljához szabva történhetik, vagy csak általjában az értelem használásához szabva, annak közönséges törvényeinek megteleve, és akkor határozatlan célirányosságban munkálkodik. Első esetben meg van kötve a' kiszabott cél által; a' másodikban munkálkódása szabad, a' nélkül, hogy azért rendetlen volna; a' célirányosság közönséges törvénye határt vet az ő kéjének, mellyen belől játékát szabadon űzheti, de tul rajta nem léphet. A' phantasiának szabad és mégis célirányos munkásságán alapul egyedül a' szépmivészség lehetsége. Itt képez az ideák szerint, — azaz, költ; azért is költő tehetségnek nevezetük. A' képzelő tehetségnek ama' kettős munkássága szerint két sphaeráját lehet megkülönböztetni, egy alacsonyabb prosai, és egy felsőbb költői sphaerát. Az ő első és legközelebbi rendeltetése t. i. az, hogy az értelemnek az élet és az esmeretbeli ösztön különbféle' szükségsei és céljai körül való gondolkozási és képzési foglalatosságát elősegítse; 's itt mindenkor megszabott célok által van megkötötte; második rendeltetése pedig abban áll, hogy a' maga szabad, mindazáltal célirányos munkássága által az elmét harmoniásan elevenítse, teremő erejének ideális, 's a' köz valóságon felül emelkedett költésői és képzetei által a' lelket a' lét határain felül emelje, és az által magát a' létet is megszépítse. Nem lehet szebbet 's valóbbat a' képzelő tehetségről az ő költői sphaerájában mondani, mint a' mit Göthe „Meine Göttin“ című költeményében, vagy Tiedtge „Uranijában“ 's nálunk Kölcsey „Ideáljában“ s költőjében, „Kisfaludy Károly „Két hajósában“, Vásárhelyi a' „Költő vágyásában“ és Tóth László az ő „hattyu énekében“ arról mondának. Sokkal nagyobb ő, mint sem el lehetne látni; szélesebb, mint sem egészen fel lehetne fogni; gazdagabb, mint sem ki lehetne meríteni; eléggé különbféle, hogy az időkor minden változó szakainak 's minden szükségnek kielégítést nyújthasson; alkalmas a' lélek minden tonusának olly teljes harmoniát adni vissza, hogy a' hóstól fogva a' szerelmesig minden azt hinné, hogy az csupán az ő állapotjáért teremtett; egyikkel fellengős, másikkal szelid, 's mindenütt kész, minden kívánságnak, minden óhajtnak teljesülést adni, 's mindenféle szinbe öltözni, — nyájas és utolsó társa ő a' bánat és szenyvek után is panaszainknak. Az ő képei azok, mellyek örömrünkben 's szerencsétlenségünkben rajtunk uralkodnak, azok ébresztenek bennünk reményt 's félelmet. Minden szépmivészség hathatóságának egész titka azon épül, hogy a' képzelő tehetség teremővé lésson. Magában értetik, hogy ez maga is csak teremő képzelő tehetség által érethetik el. Hogy az ember illy teremő tehetséggel bir, ön erejével bizonyos képeket és ideákat szülni, arról kitkit meggyőzhet tulajdon eszmélete; mert alig van valaki a' természettől olly mostohán hagyatva, hogy ne költhetne olly lényeket, jelenteket, helyzeteket, 's állapotokat, mellyeket ő

soha nem tapasztalt. De véghetetlenül különbözök a' képzelő erő ezen teremtő tehetségének fokai, és csak az ő felsőbb fokain, midőn sajátos formákat és charactereket feltalálni, egy, történetekből, képekből és ideákból álló különféle az észre nézve czélirányos egészszé egybekötni képes: csak akkor lehet azt mivészre való esalhatatlan idom gyanánt tekinteni.

A. B. S.

KÉPZŐ MIVÉSZSÉGEK azok, mellyek külső, téres alakok, 's legközelebb nyugvók által ábrázolnak: ezek közé tartoznak a' plastica vagy képzés, képzés a' rajzolás mesterségével, rézmetszés és más hasonló mivészsegek, mellyek lapokra valami láthatót ábrázolnak, továbbá az építésmestersége is. Szorosabb értelemben mindazáltal csak azok képző mivészsegek, mellyek testi, nyugvó alakok által ábrázolnak, különösen az oszlopfaragás és félmagas miv (bas-relief).

KÉPZŐ ÖSZTÖN. Így nevezik a' természetvizsgálók részint a' természet előteremtő erejét, melly a' tömegekben és idomviszonyokban lesz látszó, részint a' műszeres testekben munkálkodó erőt, mellynél fogva belőlről történő képződést és belőlről okozott idomot vesznek fel. Ezen erő önképzés és önmegtartás által mutatkozik, az az a' test különféle tápláló anyagokat vesz fel magába, azokat tulajdonává teszi, az idegert elválasztja, kiűrti, az elveszett részeket helyre pótolja. A' képző erőnek másik hat ága a' nemzés, melly a' felsőbb állatoknál két nem egyesülete által, némelly alsóbbaknál ugyan azon állat két nemi részének egyesülése által történik. Van szó az elmebeli képző ösztönről is, melly az embernek természeti törekvéséből áll elmebeli eredményre.

—j—a.

KÉRATRY (August Hilarion), publicista, 1823-ig tagja a' francia követkamarának, mint író és szónok eszéről es nemes nyíltszívűségéről esmeretes, szül. 1769 Rennesben nemes familiából. K. részint Quimperben, részint anyavárosában tanult, hol akkor (1787—88) az utóbb tábornokká lett Moreau, kivel szoros esmeretségben élt, volt a' törvénytudomány tanítója. Midőn 1789 Parisban a' szerkeztető gyűlés elkezdé üléseit, K. ki ez alatt Finisterre departem. lévő ősi jóságát átverve, egy esedező levelet nyujta be, mellyben a' nemes familiákban az örökség egyenlő elosztása behozatalát 's az előszülöttség jussai eltűrltetését kíváná. A' fővárosban tartózkodása alatt több jeles tudósokkal jöve összevetetésbe. Jóságára visszatérte után befogatott Carrier terrorista ösztönözésére, de közönsége kérésére szabadon bocsáttatott. Ezen idő oltá K. a' tudományoknak élt, és többféle községi hivatalt viselt. Végre 1818 a' Finisterre depart. által egy akaratral választaték meg a' követkamarába. Itt a' revolutio alapideáját védé, tévedéseit azonban ő is kárhoztatá. Az alaptörvények lassankénti megerőtlenítésére czélzó minden szándék, szintolly bator, mint vigyázékony ellentállóra talált benne. Illy lélekkel írta „*Documens historiques*,” „*La France telle qu' on l' a faite*” és „*Sur la loi des municipalités*” című munkáit. Az utolsó, mellyet 1821 Lanjuinais-val együtt dolgozott ki, olyan rendszabásnak dolgozott ellene, melly a' nemzet jusanak egyik legdrágább zálogát, a' municipalis törvények szűkebb korlátok közé szoríttatása által, megsemmisítéssel fenyegeté. A' kamarában mint szónok, a' mérséklet szabadelmük értelmében ritkán ugyan, de mindig lelkesen 's characterrel beszélt. Ellene állt a' népet nyomasztó uj só adónak, a' játékházak és lotteria gyalázatos privilegiálásának 's a' politicába felvett homályosító rendszernek. K. egyre köztiszteletben áll, ámbár 1824 nem választaték követnek. Az ő részint political részint költészi és philosophiai iratai közül még ezeket nevezük meg: „*Idyllák és elbeszélések* (Gessner írásmódjában.) „*Inductions morales et physiologiques*,” „*Voyage de 24 heures*,” „*Ha-*

bit mordoré“ (Sterne szellemében irt humoristicai erkölesrajzolat) „*Traité de l'existence de Dieu*“; Magyarázat Kant elmékedéseiről a felső felett.“ „*Sur le beau dans les arts de l'imitation*“ (Paris 1822, 3 kötet.), ebben a művészeti szépséget egyedül a természetben 's az indulatban keresi. Minden munkája lelkes, és éles eszű férfitartól áll el. Amaz ideális szépséget tárgyazó iratában, mely a festés és képfaragás mesterségére terjed, különbféle mivoskolákat, de főkép a' Francziákét itélé meg. A' parisi mivkirakás felől 1819 olt a' „*Courrier des français*“ban mondá ki véleményit. K. mint mivbiráló, lelkes és gazdag esmeretekkel bír, de egyoldalu és tétlen, elmés gondolkodó, hideg 's néha száraz is. Ezen munkája „*Les derniers des Beaumanoirs ou la Tour d'Helvin*“ az ugynevezett jó időknék Walter Scott szellemében irt hiv erköles- és characterképe.

KERECSEN, KELECSÉN, a' sólyom madárnemhez tartozó faj, melynek viaszhártája kék, lábai sárgák, teste barna, alól hamuszín vonások, farka oldalai fejekek. — A' régi világ éjszaki részében lakik, honnan a' déli vidékekre messze elhordják. Igen erős és virgócz madár, a' sólyomvadászásra leginkább tanitatik, leveri a' legnagyobb gázló madarat is. Oroszhonból sokat visznek Persiába, vadászatra használandót. Ellensége a' galamboknak. Elete idejéhez 's lakhelyéhez képest különbözik színében. —j—*a.*

KERÉKASZTAL. Az ötödik század végén uralkodott Britanniában, — így beszéli a' rege, — egy keresztény érzésű király vagy főhadvezér, Uther-Pendragon, kinek a' leghatalmasabb, de színtolly böles és jótékony varázsló, Merlin volt barátja és tanácsadója. Ez azt javálá neki: hívná össze egy kerekasztalhoz, vigadozni azon hősöket, kik buzgóság, vitézség, kölesönös barátság 's a' király iránti hívség által magokat megkülönbözteték. A' kerekasztal 50 illy személyre legyen készítve, de jelenleg csak 49 által foglaltassék el, az ötvenedik számára pedig, ki — mint Merlin mondá — még csak utóbb születendik, hagyassék üresen a' hely. Egy vitéz, ki Merlin jelen nem létében a' helyet elfoglalni bátorzkodott, hirtelen a' mélységbe sülyedt 's soha sem jött ismét napvilágra. Ezen eset mindenkit elijesztett azon helyre üléstől, mely a' hadvezér fiának, a' híres Arthur vagy Artus királynak volt szánva. Ezt Uther-Pendragon a' böles Ingverne-vel (Ingarea), egy ellenségeskedő vazalljának hitvesével nemzé, kibe ő halálosan bele szeretett, 's ki ő vele férje gyanánt ölelkezett, minthogy Merlin, a' király alakját Ingverne férjéhez hasonlóná tette. Minekutána pedig ez egy kirohanás alkalmával halva maradt, a' szép özvegy valóságos neje lön a' szerelms királynak. Merlin, varázs munkálatának béreül egy kérelmének teljesítését kívánta, melyet az örömjére virradó reggel teendene; a' mi abban állott, hogy az Ingvernetől születendő gyermek neki átadatnék. Ez Arthur volt, kit Merlin követkeve mindenre megtanított, a' mi a' legvitézebb 's legerényesebb bajnokhoz illő; 's ez tölté be utóbb, mint legnagyobb hős és király, az üres helyet a' kerekasztalnál, mely az ő országlása alatt is minden vitéz, nemeslelkű és buzgó hősnek gyűlhelye maradt. Ezen asztal, a' melyhez való jutás, minden erőlködés, erény, érdem és mérész vállalkozatokért legfőbb jutalomnak tartaték, a' regényes költöknék különbféle munkatárgyat szolgáltatott. A' mi a' franczia regélöknék Károly és az ő 12 pairje volt, azok valának a' brittinnormanniaknak a' kerekasztali lovagok; 's így egész csoport költemény származott, mely a' regényes költeménynek egy különös osztályát teszi. — Más tudósítások szerint maga Arthur alapítá ezen asztalt Yorkban, egy nagy innep alkalmával. L. „*Cambrian popular antiquities*“ Roberttől, és ezen vonszó költeményt: „*Les Chevaliers de la table ronde*“ Creuzé de Lesser-től (másod. kiad. Pa-

ris 1813). Hammer József szerint a 7 asztal Schahnamehben, és a 12 guzsaly, legrégibb kerekasztali rege, mely későbbben, Nuschirvan idejekor az arab románokban, a nyugotiakban pedig Arthur király uralkodása alatt ismételtetett. Minden kerekasztali regék egy szent mondából (legenda) származnak. Azon kehelyben, melyet Jesus az urvacsoránál használt, azt a vért fogá fel arimathiai József, mely annak oldalából, megfeszítettéskor csurgott. Ezen kehellyel, mely Gralnak neveztetett, nagy csudákat mivel József különbféle tartományokban, különösen pedig Angliában. De a gral néhány század mulva egyszerre elveszett, 's ennek felkeresése végett alapítá Pendragon lovag, Arthur atyja, a kerekasztal rendjét, mellynek vitézei legfőképen arra köteleztettek, hogy az egész földet beutazzák, a' sz. gral felkeresése végett. Az erről irt mondák, eredetileg latin nyelven készültek. A Trouveresek átdozák ezen legendát, 's úgy látszik, ők szőtték először egybe a britt királyról, ARTHURRÓL (l. e.) szálongott mondával. Ó tőlök vették azt át későbbben a' Németek.

KEREBEN FORGÁS (rotatio). Tudjuk földünkről, hogy 24 óra alatt egyszer forog kerekben; a' napon 's többnyire minden egyéb fő és mellékplanetákon a' kerekben forgás szinte észrevetetett, 's ugyan azt a' többieknel is legnagyobb hihetőséggel lehet következtetni. A' világtestek ezen forgásánál pontjaik, kivévén a' tengelyben fekvőket, körülök kisebb vagy nagyobb köröket formálnak, míg maga a' tengely nyugvásban van. — Hogy a' föld kerekbenforgása tökéletes egyformasággal következik, tanítja az álló csillagok vizsgálása.

KERÉKHATOD (sextans) szegletmérő eszköz; egy réz körív darabjából áll, mellynek felosztott szélére 60 fok vagyon pontosan feljegyezve. Közönségesen minden fok el van perczekre is osztva, 's egy nonius segítségével 30 másodpercznyi kisebb osztályt is lehet nyerni. Ezen eszközön, melly nem áll alapon, hanem szabad kézzel igazgattatik, két vonalazó van; az egyik a' körív középpontján erősen áll, a' másik olly formán mozdítható, hogy az első vonalazóval a' felosztott körív minden szeglete alá lehet helyezni. Oda, hol a' vonalazóknál a' tárgydioptra vagyon, függőlegesen álló tükör van alkalmaztatva, mellybe a' nézendő szegletnek egyik iránypontja visszaverődik. Az áltellenben lévő vonalazón messzelátó vagyon, mellyen által a' fokokban meghatározandó szeglet oldalai nézetnek. A' csó előtt 3—4 szines üveg vagyon, mind egyik különös rámában 's egy középpont körül mozgathatólag, a' szemnek a' napfény ellen kímélése végett. Nehéz ezen öszvetett eszközről világos megfogást adni, a' nélkül, hogy a' szükséges figura ábrázolatban előterjesztések. Meg kell jegyezni, hogy ezen eszközzel csak a' távolabbi iránypontok szegleteit nyerni meg szorosan; mennél közelebb van a' tárgy, annál bizonytalanabb a' meghatározás; a' honnét mindig olly tárgyak választatnak, mellyek legalább félóránnyira esnek a' vizsgálás helyétől. Egy szegletmérővel sem lehet nagyobb könnyűséggel 's gyorsasággal bánni, mint a' Hadley feltalálta tükörsextanssal. Egyenlő könnyűséggel használtatik ez a' hajó árboczán és a' toronyban, 's ügyes velebánás mellett nincs olly nehézségekkel öszveköttetve, mint gyakran az astrolabium. A' göttingai csillagvizsgáló Mayer (Tóbiás) a' tükörsextant egész körre változtatá által, olly formán, hogy a' szegleteket ismételve lehet megmérni, mi által az osztálybeli hibák kipótolatnak.

KERÉKNEGYED (quadrans), csillagvizsgálói eszköz, melly az éggömb legnagyobb köreinek megmérése használtatik, hogy így a' csillagok magassága 's távolsága az agytól meghatározassék. Negyednek azért neveztetik, mivel egy körnek negyed részét, vagy 90

foknyi körkimetszet-ívét teszi. Ezen 90 fok kisebb részeivel együtt fel vagyon reá jegyezve. Továbbá vannak ezen eszközzön dioptrák (nézrések) egy vonalazóra, vagy ugy nevezett alhidadára alkalmaztatva, 's ezek azon csillagra irányoztatnak, mellynek magassága vagy távolsága az agytól megmértendő, 's így a' felosztott szélen (limbus) a' megfelelő fok-mennyiséget megmutatják. Az újabb időkben a' negyedek, részint a' szoros felosztás, részint az által, hogy a' csupa nézrések helyett a' dioptrákon mészeltató csók használtatnak, felete tökéletesítették. Egyébiránt a' negyedek helyett most közönségesen egész körök használtatnak. Vagynak mozdítható 's nem mozdítható negyedek. Az elsők használtatásoknál mindenkor függőlegesen állítatnak fel, 's két neműek, vagy ugyan is a' dioptra szorosan áll magán a' negyeden, 's a' limbus közepéből ön függ le, mellynek fonala az iv részeire vág, vagy pedig az eszköz mozdulatlan megmarad alapján, 's a' dioptravonalazó ugy meg van egy ponton erősítve, hogy a' körül forgatható. A' nem mozgatható dioptrák szinte illyenek, 's mivel a' csillagvizsgáló torony egyik falán a' déllapban vagynak megerősítve, fali negyedeknek neveztetnek. Ezek nagyobbak mint amazok, 's ezért szorosabb meghatározást adnak. Ezeknek, valamint egyéb szegletmérő eszközöknek, alkotásáról, a' többek közt értekezik Fischer: „*Anfangsgründe der Feldmesskunst*“ (Jena 1796).

KERÉKNYOLCZAD (Octans), csillagvizsgálói szerszám, melly a' körnek fokokra 'st. részekre elosztott nyolczad részéből áll, 's a' csillagtávolságok kiszámítására szolgál; de most kevesse használtatik.

KERESZÁM (Cycclus), az évforgás egyformán visszatérő sora. Illyen évsorok vagy kerekszámokon nyugszik az időszámolás, 's kivált a' kalendáriom. A' mi közönséges napévünk, melly mindig a' napnak az ecliptica ugyan azon pontjához való visszatérése által határoztatik meg, 52 hetet 's 1 napot foglal magában, 's szökő évben még egyet ezen kívül. Így tehát különböző esztendőekben az év ugyan azon napja nem eshetik a' hét ugyan azon napjára, hanem mivel például 1814 szombattal kezdődött, azért 1815 vasárnap, 1816 hétfővel, 1817 pedig, mivel szökő év volt, nem keddel, hanem szerdával kezdődött. Ha csak közönséges éveket számlálnánk, világos, hogy minden 7 év. multával ugyan azon nappal kezdődnének az évek, mint 7 évvel előbb, vagy a' mint mondani szokás, minden 7 év mulva ugyan azon rendben térnének vissza a' VASÁRNAPI BETŰK (l. e.). De mivel minden 4-dik év szökő, azért az előbbi rend csak 4×7 azaz 28 év mulva térhet vissza. Egy illy 28 éves időköz napkerekszámának neveztetik, 's arra való, hogy megtudhassuk akarmelly év Jan. 1-je micsoda napra esik. E' végre csupán azt kell tudnunk, minő nappal kezdődött valamelly meghatározott év, 's azután csinálhatunk táblácskát, a' következő 27 év kezdő napjainak kimutatására. A' napkerekszám kezdete rendszerint K. u. 9 évre tetetik, melly szökő év volt 's hétfővel kezdődött. Ha tehát kívánjuk tudni, micsoda napra esik a' mi időszámolásunk bizonyos évének üjsztendő napja, azon évszámhoz még 9-et adunk, 's az egészet 28-al elosztjuk; az osztás után fenmaradó szám mutatja, hányadik a' feladatott évszám a' napkerekszámában, mellyre a' fenérintett táblácskából látható, micsoda nappal kezdődik a' feladatott év. Hanem ez csak a' juliani kalendáriomról áll; a' gergelyiben ez a' felvetés félbe szakasztatott az által, hogy 4 századból háromnak utolsó éve nem szökő, hanem közönséges. Ama' számolás tehát az évnek nem első napját, hanem 1582-től (midőn t. i. a' gergelyi kalendáriom bevetetett) 1700-ig a' 11-ket, 1700—1800 a' 12-ket, 's a' 19. században a' 13-kat mutatja, ugy hogy ennyivel vissza kell számolni az ujév napjáig. Sokkal alkalmasabb tehát

valamelly század kezdetének p. o. 1801-ének kimutatására táblácskát készíteni, 's az ettől fogva a' feladatottig lefolyt évek számát 28-al elosztani, 's a' maradvánnyal az év első napját a' táblácskán kikeresni. Egyébiránt az innepek meghatározása végett még más kerekszám is szükséges, mellynek segedelmével, a' husvét innepét, mint minden változó innepek kormányzóját, meg lehessen határozni. Tudva van, hogy husvét a' tavaszi éjnapegylenlőség utáni első holdtöltéstől függ, 's így e' részben a' hold kerekszámát kell tekinteni (I. KALENDÁRIUM). Ezen két kerek számon kívül, mellyek a' kalendárium kivetésére mulhatlanul szükségesek, vannak még mások is, mellyek periodus név alatt esmeretesek. opq.

KERENGŐ TŐKE (Nemzeti gazdaság) alatt mindenkor valódi nem pedig csak képzeleti tárgyakat kell gondolni; mert csak a' testi dolgoknak sajátága ruházthatatik által másokra, a' lelkieké soha sem. A' kerengő tőkéhez vagyis nemzeti gazdasághoz kell tehát számítani minden nyers anyagot, mellyekből az emberi munkásság árukat készíthet; a' vertpénzeket, mellyekkel a' dolgozók megjutalmaztatnak; és mind azon tápláló szereket, mellyek a' munkás élet fenntartására megkívánatnak, 's a' dolgozóknak az ő foglalatosságok ideje alatt nyujtatnak. 54

KERESÉT, kereset mód, életnemi foglalatosság, melly által idegen tárgyak igazságosan sajátunkká tételnek 's ekkor kereseményeknek mondatnak. Ezek, szoros értelemben véve, abban különböznek a' szerzeményektől, hogy nem örökösödés vagy adásvevés útján, hanem úgy szólván két kézi munka által lesznek birtokká.

KERESÉT, KERESETLEVÉL. Kereset alatt törvényes jelentésben azon jog értetik, melly szerint bizonyos személy, más valakit ígérétének teljesítésére, az általa okozott kárnak megtérítésére, vagy más egyéb követelésének kielégítésére törvényesen kinszeríthet. Azon törvénykezési iromány pedig, mellyben a' kereső fél (felperes) abbéli kérelmét nyilatkoztatja ki a' bírónak, hogy ez az alperest törvényes elégtételre szorítsa, keresetlevélnek mondatik. Ennek megkívánatai ezek: 1.) világosan ki legyen benne fejezve mind az alperesnek mind a' keresetet indítónak (felperesnek) vezeték-és keresztnéve, rangja, 's más egyéb megkülönböztető tulajdonságai; ha p. o. valaki mint gyámátya vagy meghatalmazott vádol vagy vádoltatik 'sat; 2.) világosan és különböztetőleg meg legyen határozva a' keresetnek minősége, mennyisége, 's a' külön tárgy 's idegen nemű dolgok különböző keresetlevelekben követeltessenek, mert a' halmozott nem fogadtatik el; 3.) meg kell benne nevezve lenni azon bíróságnak, melly előtt a' kereset indittatik; 4.) ki kell jelenteni minő joggal és melly okok erejénél fogva kívánhatja keresetének megítélését.*) — A' keresetlevél három részből áll, u. m. a' cselekedet elbeszéléséből, annak a' törvényre alkalmazásából, 's az annak rendelkezésénél fogva előadott kérelemből. A' mi stílusát (iridomát) és külsejét illeti: a' királyi, háni és kerületi táblákhoz adatandók úgy készítettek el, mint a' folyamodás vagyis kérelemlevél, szinte így iratnak a' vármegyei és városi törvényszékek eleibe nyujtandók is, de az alispányok és szolgabírók előtt megfordulandókban, sok vármegyében, ezek mint beszélők allittatnak elő, kik is aztán az ilyen keresetlevelet alászokták irni. Emilitettük már, hogy a' halmozott keresetlevél, mellyben t. i. különmű, nem egy bíróság eleibe tartozó, vagy nem ugyan-

*) Az 1723. 30. t. cz. a' keresetlevél megkívánatait igen röviden de jól, 's versbe foglalva így adja elő: Quis, quid, coram quo, quo jure petatur et a quo? mellyet honi nyelvünkön szinte illy versnemben 's nyomos rövidséggel talán így lehetne kitenni: Mondsza: ki, mit, ki előtt, milly joggal, 's kin követelhet?

azon pörfolyam által megnyerhető kérések foglaltatnak együtt, nem szül kívánt sikert. 54

KERESKEDÉS, azon munkálat, melly az áruk bevásárlásával 's eladásával foglalatatoskodik; felkeresi azon helyeket, hol felesleges áruk találtatnak, 's eladja ezeket oda, hol reájok szükség vagon. Ezt az által eszközli ki, hogy azoknak, kik bizonyos árukkal bővelkednek, ezek becsét más, nekik kívánatos javakban leteszi. A' ki kereskedést üz, kereskedőnek neveztetik. Ez szolgál a' természetőnek, megkimélvén őt az ő feleslege kedvelőji 's vásárlójinak felkeresésétől. Így a' természető szakadatlanul folytathatja munkáját; mert a' kereskedő tüstént megadja neki azon tőkepenzt, mellyet ő a' termékekre fordított, 's így ő ismét képes, új termékeket előállítani. Azonban az emésztőnek is használ a' kereskedő, ezt is felmentvén a' neki szükséges áruk távol helyeken való keresése 's átszállítása terhe alól. 'S mind ezt olcsóbban, jobban és gyorsabban eszközli a' kereskedő, mint akar a' természető akar az emésztő tenni képes volna. Ha megfizettetnek is tehát ezen munkálatok a' kereskedőnek: azért mégis csekélyebb ezen nyereség, sem mint a' mennyibe épen ezen munkálatok a' természetőnek 's emésztőnek kerülnének, ha ők magok vinnék végbe az adást és vételt. Hanem a' kereskedés üzésére tőkepenz szükséges, mert 1) nagy tőkepenzzel kell a' kereskedőnek birni, hogy a' természetőnek, gyártónak, vagy más birtokosoknak az ő feleslegjeiket megfizethesse; 2) annyi tőkepenzzel kell birnia, hogy az átszállítást eszközölhesse, 's az itt előforduló költségeket fedezhesse; 3) képesnek kell lennie az áruk eltartása 's felvigyázatja költségeit az eladás idejéig fizethetni, 's végre 4) az áruk vevőinek is egy időre hitelt kell adnia, 's ezért szükség még annyi tőkepenzzel birnia, hogy azokban is folytathassa a' vásárlást. Világos, hogy a' kereskedés az ország gazdagodását nagyon előmozditja. Mert a' kereskedőknek 's a' kereskedés körül forgolódnak közvetlenül olly bevételt nyujt, mellyből ők élnek 's vagon szerezhetnek. De nem csak a' kereskedők huznak nyereséget fáradságok 's tőkepenzek után, hanem sok munkások, szekeresek, hajósok, páholybérlők, pénzváltók, fogadósok 'sat. is szünte a' kereskedésből nyerik jövedelmeiket. Mind ezzel pedig az áruk ára emeltetik fel; de azért még sem kell gondolni, hogy a' nemzet azt, mit a' kereskedéssel vagy körülle foglalatatoskodóknak ad, hijában kivetné, mert ugyanannak értékét a' kereskedés által neki szolgáltatott javakban veszi, 's így az ő éleletének nevedése lehetővé tetetik. 'S épen ebben áll a' gazdagság nevedése. De még inkább mivel ezt a' kereskedés közvetőleg. Mert 1.) elhordja az országok és tartományokból a' feleslegeset, 's ezért szintannyi értékű szükséges árut visz be. Már ez a' felesleg nem támadandott, ha a' természetők nem reményltek volna, hogy azt szükséges árukkal cserélhetendik fel. Így tehát a' kereskedés szüli azon termékek előállítását, mellyekre valamely tartománynak szüksége nincs. 2.) Pénzzel látja el a' gyárok vállalkozóit, mihelyt gyáratjuk elkészült, sőt gyakran előre is ad nekik. Következésepea folyamatban tartja a' polgári munkásságot, 's az áruk előállításával foglalatatoskodók bevételét állandóan biztosítja. 3.) Az emésztőknek pedig lehető legolcsóbb áron szolgáltatja az árukat, 's őket sok tetemes költségtől megkiméli. A' kereskedés haszna csak ugy csökkenne meg vagy veszne el egészen, ha a.) nyeresége monopoliomok vagy más mesterségek és tiltott eszközök által nagyon felemeltetnék; b.) ha a' kereskedési utak szükség nélkül hosszabbatnának, terheltetnének, vagy költségei akarmelly módon neveltetnének; c.) ha olly tárgyakkal foglalatatoskodnék, mellyek vagy épen szükségtelenek, vagy csupán a' kereskedőnek nyujtanak hasznot, az emésztőnek pedig talám még kárt is okoznak.

A' kereskedés felosztathatik: 1.) a' vásárolt 's eladott áruk mennyisége szerint, nagy és kis kereskedésre. Amaz a' termékek 's készítmények árát a' termeszto'k és kézmiveseknek megadván, őket ez ő munkájok további folytatására alkalmasokká teszi. A' kiskereskedők a' nagykereskedőktől részenként veszik által az árukat, megadván azoknak a' nagykereskedési munkálatra szükséges tőkepénzt; ők pedig az emészto'ktől veszik be pénzeket, 's így vesznek újra árukat. 2.) Azen országok szerint, hol a' vevés 's eladás történik, bel- és külföldire. A' belföldi csupán ugyan azon országban üzetik, 's ugyan azért a' városok és faluk, vagy több városok, kerületek 's tartományok termék és készítményeinek kölcsönös kicserélésében áll. Itt mind a' két kereskedő fél nyer. Az egyik oda adja feleslegét, mellynek reá nézve csak annyiban van becsé, a' mennyiben érte neki hasznos és szükséges árut kaphat. Ez tehát nyer; de nyer a' másik tartomány is; mert az is csak feleslegét adja a' neki szükségesért. Ez a' belső kereskedés cselekszi tehát, hogy a' két tartomány, vagy minden tartományok, mellyek viszonyos kereskedést üznek, egymást kölcsönösen táplálhatják. A' külföldi kereskedés vagy emészto'si, vagy átviteli, vagy csupán viteli más tartományok számára. Az első abban áll, hogy egy ország az ő saját termék vagy készítményeit más országba viszi ki, 's onnét külföldi árukat hoz be; a' második abban áll, hogy valamely ország kereskedőji más országokban árukat vásárolván, ugyan azokat saját hazájokon keresztül idegen országba küldik; a' harmadik pedig abban áll, hogy valamely ország kereskedőji külföldön vett árujokat más idegen országba szállítják, a' nélkül, hogy hazájokat érintenék. Az emészto'si külföldi kereskedés a' hazára csak felényi hasznot áraszt, mint a' belföldi; mert tőkepénzének csak fele foglalatokodtat belföldi munkásokat, azokat t. i. kik a' kivételre való árukat termeszto'k vagy készitok; másik fele pedig külföldi munkásoknak használ, árujokat özvevásárolván. Azonban világos, hogy nagy belföldi kereskedés és szorgalom külföldi kereskedés nélkül nem is képzelhető. — Az átviteli kereskedés hasznot hajt 1.) a' kereskedőknek, kik reá fordítják tőkepénzeket; 2.) azon személyeknek, kik az országban az átszállítással foglalatokodnak; — de maga, az áruknak fekvő tőkepénz semmi hasznot nem hajt az országnak. — A' csupán viteli kereskedés egyedül a' vele foglalatokodóknak ad nyereséget.

Im.

KERESKEDESI BILANX, az országból behozott és abból kivitt portékák becására özvehasonlításából kerededett következmény. Hasznos vagy kedvező akkor, mikor több becsü árukat visznek ki, mint behoznak; különben pedig káros. Sok ideig nagy fontosságú dolognak nézték ezt a' bilanxot a' status gazdalkodásában, mig ennek az ugy neveztetett kereskedési rendszer volt az alapja, mellyet Colbert ideje óta minden statusok követtek Európában, 's még ma is követ egyik másik. De valamint nem elég hitelesek és bizonyosok az eszközök a' bilanx meghatározására, ugy az abból huzott következtetések is csak gyenge lábon állanak. Illy eszközök vagy kutfók már: 1) a' vámlajstromok; de ezek tökéletes esmeretet nem nyújthatnak, a) mert nincs meg bennük, a' mi titkon hozatik be és vitetik ki; b) azon munkabérről semmit nem mutathatnak ki, mellyet egyik nemzet a' másiknál kölcsönösen érdemel; p. o. Westphaliából nyári dologra számos nép megy Hollandba, 's arról, a' mit azok ott érdemelnek, valamint arról, a' mit ott dolgoznak, szó sem lehet a' vámlajstromokban; pedig mind a' két dolog mint bevétel és kihozatal valóságos kereskedési cikkely, mert pénz, vagy más becásru dolog munkával cseréltetnek ki; c) a' portékák is nem az igaz becsár, hanem a' megállapított tarifák szerint tétetnek fel a' lajstromokban,

mellyek nem mindig egyeznek meg amazzal. A' kivitelnél az elküldés helyén volt eladási ár jegyeztetik fel; de a' behozásnál a' megvételi árba a' kereskedési költségek is bele tudatnak, pedig az illy költségeken sokszor csak idegenek osztoznak; d) a' vámlajstromok ritkán mutatják ki tisztán, melly helyekre vagynak szánya a' portékák, vagy honnan jönnek. Igy p. o. az angol vámlajstromokban kevesebb sokkal az olly portékák száma, mellyeket Németországból visznek be Angliába, mint a' mennyit ez kiküld Németországba; azonban nem lehet a' kimutatás helyes, mert egy nagy része az igy kiküldött portékáknak nem is Németországnak van szánya, hanem a' lipsiai vásárokról elhordatik Lengyel-, Muszka-, Magyar-országokba, valamint a' frankfurti vásárból elvitetik Francia- és Olaszországba 's Helvetiába. Ezenkívül a' németországi portékák, mellyek a' Rajnán és Hollandon keresztül küldetnek Angliába, az angol vámjegyzetekben ugy jelennek meg, mint Hollandiából behozatott portékák; — e) legfeljebb is egy elszigetelt országban lehetne a' be és kivitel felett hiteles adatokra szert tenni, de a' száraz földön a' szomszéd népek közt való kereskedést igazi számba soha sem lehet venni. — 2) A' váltó becs folyam (Wechselcours). Ez az eszköz sem teljesen hitelű, a) mert a' kereskedési bilanxot nem mutathatja ki tisztán. A' fizetési bilanxot vagy is a' debet és credit viszonyirányait két kereskedő hely közt kimutathatja ugyan, de ebből amarra még nem lehet következtetni, mivel a' fizetés nem csak a' két hely közt folyó kereskedéshez szabja magát, hanem befolyással van reá a' két helynek más helyekkel üzött kereskedése is. Igy p. o. az Angolok, mikor a' francia háboru kiüött, kezdetben a' német hansavárosokban fizették le adósságaikat Hollandiára szóló váltólevelekkel, majd később Hamburgra szóló váltóleveleket küldöttek. b) A' váltólevelek bizonyos tárgyairá lettek már a' kereskedésnek, melly abban áll, hogy ott, hol olcsóbb vagy kevesebb becsek van, felvásárolják azokat, és másutt, hol több becsek van, eladják, vagy is a' cursuson nyerekednek; a' miből következik, hogy két bizonyos hely közt nem is lehet a' be- és kivitel igaz viszonyát csupán a' váltólevelek után elhatározni. c) De magában a' váltólevélfolyam felszámításában sincs állandó bizonyos norma, minthogy a' felszámításból következett pari nem mindig egyez meg a' valóságos cursussal, 's következöleg nem is lehet abból egész bizonyossággal megismerni, micsoda fizetésbeli bilanx, vagy debet és credit van két ország közt. Ezeknél fogva mind azon következtetések, mellyeket akár a' vámlajstromok, akár a' váltóbecefolyamból statusgazdálkodási tekintetben valamely országra nézve tesznek, nem szoros hitelűek. A' kereskedés természetének mélyebb felbonczolása által meg is győződtek már sokan, hogy a' kereskedési bilanx nem egyéb political ábrándozásnál; hogy az olly chimaera, mellytől se félni se jó következtéseket várni nem lehet. Leginkább onnan eredt ez a' megtévedés, hogy a' nemzeti gazdaság bilanxát a' kereskedési bilanxal cserélték fel; miért az utolsó nagy tekintetbe jött, holott azt nem érdemli, midőn az első, ugymint a' természet és emésztés közti mindig nagy fontosságu. Mert ha többet állit elő valamely ország, mint a' mennyit elhasznál, nő nemzeti tőkevagyon, 's illy bilanx olly nemzetnél is helyet foghat, melly kevés vagy semmi közösülésben nem áll más nemzetekkel, 's a' külső kereskedést csak nevérol esmeri; a' hol tehát kereskedési bilanxról szó sem lehet.

KERESKEDESI EGYEZSEGEK, egyes statusok közt alkuszert kötött egyezések, termékeik és miveik kölcsönös kicseréléséről. A' mennyiben az illy egyezéseknek az a' czélja, hogy a' termék és készítmények felakadt szabad bevitele ismét helyre álljon, nem üt-

köznek össze a' nemzeti gazdálkodás elveivel. Ellenben minden olly kereskedési egyezés, melly a' szabad beviteltől más nemzeteket kizár, ellenkezik a' mondott elvekkel; mert az illy egyezésre lépett statusok minden más statusok iránt ellenséges állapotba tették magokat. Rendesen az illy egyezéseknél fogva arra kötelezi magát a' két status, hogy kölcsönös kereskedését monopoliom által mozdítja elő, mellynek természetes következése az, hogy mind a' két ország kereskedésben folyó tőkéje egy csatornába szorittatik össze, és mind a' két nemzet drágábban és rosszabb minémiségben kapja meg az általam alá vett árukat, mint különben venné, ha szabad concurrentia engedtetnék; melly rosztat ki nem pótolhatja az a' nagy nyereség, mellyet a' kereskedők és termesztők az illy monopoliomos áruból huznak. Akkor is károsok a' kereskedési egyezések, ha az áruk kölcsönös behordása vámadó alá van vetve. Jól mondja gróf Soden; „nem tud semmit a' nemzeti gazdálkodás vámadóhoz kötött kereskedési egyezéstről, mert valamelly szabad nemzetnél más adó-regulator nem lehet, mint magának a' nemzetnek tehetsége, 's emésztési szükségége; minden olly kereskedési egyezés, melly ebben a' tekintetben parancsokat szab, annyi, mint a' nemzeti függetlenségről lemondás, 's az igazgatásnak is akadályul szolgál, mikor a' nemzetigazdálkodás helyes szempontjai szerint kellene törvényeket hozni, mind egy lévén a' dolog, akár a' vámadó nagyságát, akár annak felosztása módját tárgyazza az egyezés“. Ezen okból magyarázható, a' kereskedési egyezések történetei miért olly kopasz színűek, 's hogy azok a' physical és erkölcsi hatalommal visszaélésnek, a' rászedésnek, fortélyos erőszakodásnak csak nyomorult vázképei, mellyek csak szüntelen való panaszokra, és a' köz csendesség megháborítására adtak okot. Minden kereskedési egyezések arra mutatnak, hogy politicali uton való próbatételek magokban nem elégségesek a' nemzeti jóllét felemelésére; de nem is volt velek nemzet megalégedve, mert az egyezések a' kereskedés kölcsönös megrekesztését tárgyzták, holt az csak szabadság által juthat virágzásra.

KERESKEDESI EGYESÜLETEK. Az illy egyesületnek célja, közös nyereség vagy veszteségre termékeket vagy miveket idegen földre küldeni, azokat másokkal becsereelni, 's ezen kereskedés mód folytatásából minél több hasznot hajtani. Ha csak a' szárazföldi kereskedést tüzte ki valamelly egyesület célul, ugy az illy munkálkodásnak igen kevés fogamatja van a' nagy egészre nézve; ellenben a' tengeri kereskedésbeli egyesület mind magának sok hasznot hajthat, mind földünk külön álló részeire jóltévő befolyásu lehet.

Támadhatnak olly kereskedési egyesületek is a' kereskedők és gyártók között, mellyek nem közvetlenül az áruk eladását, vagy kicserélését tárgyazzák, hanem egyesült erővel fognak olly eszközökhöz, mellyek által a' belső és külső kereskedési szabadság előmozdittatik. Illyen nevezetes kereskedési egyesület támadt 1819-ben Németországban, mellynek igazgatását egy nürnbergi kereskedő Schnell, és tübbingai professor List vállalták magokra, 's javalokat terjesztettek a' német szövetség elibe, 's ezenkívül kereskedési és gyári ujságot indítottak meg. Az egyesület küldöttségeket nevezett ki kebeléből minden németországi főbb udvarokhoz, hogy a' belső kereskedés és gyárok felemelésére szolgáló elvek szerint, mindenütt kedvező rendeltetéseket nyerhessenek a' honi szorgalomnak, kik a' dolgot annyira vitték, hogy Darmstadtban egy, az udvaroktól rendelt kereskedői congressus gyült össze, tovább tanácskozás végett. Ezen időtől fogva szemliátomást igyekeztek Németország több tartományai kereskedési viszonyaikat józan elvekre építeni.

KERESKEDÉSI JUS kétféle értelemben vétetik; értetik ugyan- is alatta: 1) a' polgári közönséges törvényektől való távozás, avagy a' kivételek, mellyeknél fogva a' kereskedők állapotjára nézve hasznos vagy káros befolyással vagynak valamelly status irott vagy szokás- beli törvényei; 's 2) általánosan a' kereskedés minden ágazataira kiterjedő jog. A' második tekintetben ujra több ágakra oszlik, u. m. váltó, biztosító, hajó - kölesönözési (Bodmercy), küldési, kalmári, szekerезési jusra. A' kereskedőkről szóló törvények (kereskedési jus) meghatározzák: ki folytathat valamelly statusban akarmilly kereske- dést, vagy annak egy részét, p. o. ki lehet nagy vagy kiskereske- dő; micsoda idő alkalmas a' kereskedői kötelezetésekre való lépésre; a' Zsidók micsoda korlátok közt kereskedhetnek; a' kézmive- sek millyen kereskedést és hol üzhetnek; a' házalás kinek és mikor szabad; milly hitele lehet a' törvényszék előtt a' kereskedők jegy- zőkönyveinek; milly szabadsággal bírhatnak a' vásáros idők és hely- ségek; a' kereskedési törvényszékek miféle kereskedési perekben ítéltetnek; a' bukásnál, vagyonvesztésnél micsoda sinórmértékek szerint ítéltetnek meg a' keresetek, és tartozások 'sat. Hol a' keres- kedőknek czéhe van, ott nem elég a' kereskedetésre, hogy valaki statuspolgár legyen, hanem be kell állania a' czéhbe. De már sok helyen eltöröltettek az illy czéh-intézetek. Napoleon kereskedési törvénykönyve (Dec. 26. 1807) mind a' két értelemben értekezik a' kereskedési jusról, és annak minden ágain keresztülmegy, de néhol sok fogyatkozásai vagynak. Azonban megállapítja a' kereskedőkkel való keményebb bánást, mint a' kiknek elsőbbségi jusaik lévén, ezekben a' rendes polgári törvények alól ki vagynak vetetve. A' kereskedési jus a' középkor 's főleg a' keresztes háborúk oltá, a' hansa szövetség, Amerika fel- találása, a' Jöreményfok körülhajózása, és a' keletindiai ut feltalá- lása által mind inkább inkább kimiveltetett. A' Romaiak nem becsül- ték a' kereskedőket; azért nekik kedvező törvényekről nem is gon- doskodtak (l. *Montesquieu*, „*Esprit des Loix*“, livre 21. ch. 13). Nálók a' kereskedési pereket is a' rendes törvényszékek ítélték el, azon elvek szerint, mellyeket polgári törvényeikben az egyezések- ről, vásárról, cseréről lerakásról megállapítottak: azonban egyes törvényeik (p. o. a' *lex Rhodia de jactu*) oda mutatnak, hogy érez- ték, ha bár homályosan, a' kereskedési jus szükséges voltát. A' tengeri kereskedési jusban egyik fontos kútfő az elhiresedett *Consolato del mare*, mellyről azt hiszik, hogy a' VII Gergely pápától 1075 megerősített pisai tengeri jogból vetetett, és a' tengeri kereskedé- si perekben választott bírák 's kereskedési consulok által hozatott ítéletek és a' tengeri szokások gyűjteményét foglalja magában; 1599 olasz nyelven adatott ki. Ezen alapulnak a' franciaországi ké- sőbbi kereskedési törvények is, u. m. az *Ordonnance de com- merce* (1673) és az *Ordonnance de la marine* (1687), melly- ből valamint az újabb kereskedői törvénykönyv Franciaországban, ugy a' burkusországi újabb polgári törvénykönyv azon része is sze- detett, melly a' tengeri törvényről értekezik. Angliának kereskedé- si törvényei nagyobbára szinte szokáson és a' *consolato del mare* gyűjteményen épülnek.

KERESKEDÉSI KAMARÁK, máskép kereskedési col- legiumok, olly nyilvános intézetek, mellyek a' kereskedésbeli productio emelésére állítatnak fel. Egyesülnek ugyanis mély belá- tásu kereskedők, kik a' kereskedés menetelét figyelemmel tartják, annak kiterjesztésére czélirányos eszközöket javálnak, miután min- den nemzetek természetseit és szükségait, 's a' kicserélést aka- dályoztató nehézségeket kitapogatták volna. Fajdalom, az illy egyesületek gyakran több kárt tettek mint hasznot, noha magokban jöltévők lehetnének, ha a' külső kereskedést a' belsőnek elnyomásá-

val nem segítenék elő; ha a' sok tilalom és erőszakos törvények miatt a' belső szorgalom el nem nyomatnék. Nem lévén régebben a' pénz természetéről tiszta esmeret elterjedve, valamint a' nemzeti gazdálkodás tudománya is csekély lábbon állván, nem csuda, ha a' kereskedési kamarák elcsábítottak némelly kereskedők előterjesztése által, kik nem a' köz jót, hanem önhasznokat keresték. Ez okozta, hogy olly törvények hozattak, mellyek a' tőkepénzeket kivették azon csatornákból, mellyekben az egész testre nézve jöltévéleg munkálkodhattak volna, 's más kevesebb hasznu ágazatokba szivárogtatták, 's így azokat a' nemzet termesztő osztályától mintegy erőszakosan elragadták. — Azonban tagadhatatlan, hogy az illy intézetek, ha hasonnemű mérélyek által meg nem routatnak, igen nagy hasznót szülhetnek akarmelley országban, hol a' kereskedési hajlandóság ébredezni kezd.

KERESKEDÉSI LITERATURA. A' régi tapasztalatok tudományos öszveköttetéséből támadt a' kereskedés theoriája. A' kereskedés literaturája tehát későbbi tünemény, mint maga a' kereskedés. A' kereskedési segédtudományok literaturája itt nem adathatik elő; azt azonban még is megjegyezzük, hogy a' kereskedés történeteit már számos írók kidolgozták, noha nem kimerítőleg. Mert Andersohn, ki elég jól irt, csak Angliát érdeklí. Reynal és Fischer csak egyes ágaira ereszkednek ki a' kereskedésnek, 's ott sem mindig irnak hitelesen. De már az is elég nyereség, hogy több országok kereskedési történeteit meglehetősen vannak előadatva. Így p. o. Fischer a' német, Scherer a' muszkaországi, Lüder a' hollandi, Büsch a' hamburgi, Roth a' nürnbergi kereskedés történeteit irták le. Schlötzer is próbálta 1760 olta a' kereskedés közönséges történeteit írásban közölni; de azolta csak egy classicus munka jelent meg, melly a' régiek kereskedése módjáról legtisztább világosságot terjesztett el, 's ez Heeren göttingai professoré „*Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*“ (1805). Az újabb időkre nézve Bohn „*Wohlfahrner Kaufmann*“ czimű munkája még mindegyre használható, ha bár ugy adja is elő a' főbb városok kekereskedési állapotját, a' mint az ez előtt 33 esztendővel volt. A' kereskedési földleírásra nézve ajánlható Brunsnak geographiai kézi könyve, valamint a' korán elhalálozott Nemnich utazásai Németalföldön, Olaszországban, Helvetiában, Francia és Német-országokban (7 köt.) mellyekben a' gyárokról, productumokról, kézmivekről és kereskedésről igen fontos közlések találtatnak. Crome munkája „*Europens Products*“ szinte jeles. Azonban még sincs még olly munka, mellyből ki lehetne tanulni minden ország kereskedési állapotját, mindennek kereskedési egybeköttetését, belső és külső segédszereit, általjános tekintetben. A' kereskedési tudomány ágazatai közül legjobban ki van dolgozva a' pénz, mérleg és mérték - esmeret. Busze, Nelkenbrecher, Kelly, Eytelwein, Heldmann, Darier, jól irtak e' tárgyakról. De mind ezeknél használhatóbb Leuch „*Neueste Geld-Münz-Masz und Gewichtskunde*“ czimű munkája. Az áruk esmertetéséről irtak: Schedel, Reichard, Bohn, Schamann, Schreyer. A' kereskedési áruk jól eltartásáról (conservatio) legjobban irt Leuch „*Lehre der Aufbewahrung und Erhaltung aller Körper*“ (Nürnberg 1820). Ez a' könyv chemiai és physica alapokon épül, 's értelmes előadásu. A' kereskedési tudományt rendszeresen Savary adá elő legelsőben „*Le parfüit négociant*“ (1712) czimű munkájában. A' Németek sokkal későbbben irtak erről a' tárgyról, nevezetesen Büsch, Jung, Beckmann, Busze. A' status kereskedési állapotjáról értekeztek: Smith, Nutzmann, Büsch, Jacob, Soden, Benzenberg, Say, Colquhoun. A' kereskedési politicában esmeretesebb írók: Reimarus, Wichmann, Niemeyer, Vital-Roux, Stark. Kereskedési szótárok

közt említést érdemelnek : Savary „*Dictionnaire universel de commerce*“; Ludovici „*Eröffnete Academie der Kaufleute*“; Schumann „*Compendiöses Handbuch für Kaufleute*“; Heusinger és Ihling által kiadott „*Universal Lexicon der Handlungswissenschaften*“ sat. A kereskedési jogról irtak Veillodter, Boucher, Scheerer, Püttmann, Hauschild, Martens, Zimmeris, Dabelow. A kereskedési ujságok is ide tartoznak, mellyek közt a Francziáknál „*Annales des arts et manufactures*“ és a „*Journal du commerce*“, a Németeknél az „*Allgemeine Handelszeitung*“, — az Olaszoknál a Brugatelli által kiadott kereskedési tudósítások érdemelnek említést. (I. UJSÁGOK, ÉVI 'S HAVI IRÁSOK).

KERESKEDESI POLITICA 'S POLICZIA, azon elvek tudománya, mellyeket követni kell az igazgatásnak status polgárjai kereskedésének irányáiban. Fő alapja az okos kereskedési politicának a szabadság. A mi ezt előmozdítja, javit a kereskedésen; a mi ezt korlátozza, kárt okoz amabban. Különösen ki kell kerülni az igazgatásnak minden bele avatkozást, 's megháborítását a kereskedési vállalatoknak. Elég annyit tekintetbe vennie, hogy a kereskedés fenáll, és az egésze nevezé ártalmas ne legyen. Okos feleletet ada az angol kereskedő rend, a minister e kérdésére, mi módon egíthetné legjobban elő annak érdekeleit? Jobbat nem tehet uraságod, mint ha rólunk se jó se rossz indulattal nem emlékeznek. Vissza kell már egyszer térni az igazgatásoknak attól a rég bévett gondolattól, mintha valamely nemzet nem nyerhetné a kereskedésben a másik vesztesége nélkül; nem kell többé a kereskedési politicának ezen a tengelyen forognia, melly csak irigységre és vetélkedésre szolgáltat okot. Mennél kevesebbé van megkötötve a külső és belső kereskedés, annál jobban gyümölcsöz. Felette káros az a nemzeti irigykedés, melly mintegy erőnek erejével akarja az embereket kinszeríteni, hogy minden természeti akadályok mellett is szükségüket hazai productumokkal elégítsék ki, 's csak azt egyenek, abba öltözzenek, a mi honi természetény. Megmutatta ezt nem régen Hagen königsbergi professor, a Pölitz által kiadott évkönyvekben „*Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst*“ (1829). Meg kell valahára szünni a sok szorító rendelkezéseknek, mellyekhez a kereskedő nem is tudja mindig magát alkalmaztatni. Szabadabbá kell tenni a népek közt való közösülest, hogy egyik ország a maga felesleg való természetményeit más országokéival kicserélhesse; mert így lassanként minden ország elfoglalja tulajdon természet állását, és mindenki a productionan azon nemére fordítja szorgalmát, melly legtöbb hasznod ad, 's azonban még sem mellőztetnek el a többi ágak.

KERESKEDESI SZABADSÁG. Sok szót váltottak már erről a tárgyról, 's úgy látszik kezd megérni az idő, melly a kereskedési szabadságot oltalom alá veendő; legalább az Angolok Napoleon szárazföldi tilalma következtetésében át kezdték látni, hogy a szorító rendszabások többet ártanak, mint használnak, 's 1827 oltala alább kezdtek azokkal hagyni. Kétséget nem szenvedhető dolog, hogy minden nemzet legboldogabbnak érezné magát, ha a nélkül, hogy a másikat természetesi, mesterségi, és kereskedési szorgalomban korlátozná, saját honjában függetlenül munkálhatna, és több belátást fordíthatna a szorgalom akármellyik ágában kitűzött céljára; 's ha e mellett minden nemzet szabadon ki is cserélhetné kölcsönös szükségkeit. Még nem volt olly ország, mellynek elég tőkéje lett volna arra, hogy a mesterségi szorgalom minden nemeit lehetségig legnagyobb tökéletességre felvihetné, 's nem csak természeteni tudáson azon productumokat, mellyeket földje megbír, hanem maga fel is készíthetné, 's azokkal idegen helyeken kereskedhetnék is. Egyes nemzetek ugyan a szorgalom némelly ágáiban felülmulnak másokat,

és ha tovább is tőkéjeket 's igyekezeteket azokra fordítják, mindig haszonnal üzhetik azokat. Ha tehát a' külföld olcsóbb áron tud szolgáltatni nemelly portékákat, mint sem a' mibe azok otthon kerülnének, jobb azokat amattól elfogadni, 's ön szorgalma miveinek egy részével kicserélni, mellyeket ő viszont olcsóbban és jobban tud készíteni. A' statusok ebben a' szempontban úgy állanak egymáshoz, mint a' magános emberek. Valamint a' szabó nem csinál magának csizmát, hanem azt a' csizmadiával készítetteti, 's szorgalma miveinek egy részével azt ettől megvásárolja; épen úgy a' statusok is kár nélkül nem foglalatoskodhatnak olly mirekkel, mellyeket a' külföld olcsóbban tud szolgáltatni; otthon pedig több tőkét kellene reájok fordítani, melly más mivágakba célirányosabban használható. A' Fichtétől képzelt magába zárkozott kereskedői status tehát mérő chimaera, mellyről Soden azt mondja, hogy az holt mocsárrá — mare mortuummá — változtatna akarmelly statut is. Azonban másfelől az is igaz, hogy addig egy status se engedheti meg a' kereskedési szabadságot, míg abban minden más status meg nem egyez.

KERESKEDÉSI SZÁMTARTÓ, a' ki valamelly kereskedőnek számadásait viszi, a' bevételeket és kiadásokat mind pénzben, mind portékákban, rendes jegyző könyvekbe feljegyzi, még pedig olly pontosan, hogy egyszeri könnyű átlátásra meg lehessen azokból tudni, mind az egyes számadási pontokat, mind a' hitel és tartozás öszveségét. Az olly számtartónak tudnia kell a' kettős vagy is az ugynevezetett olaszkönyvvitel (doppelte italienische Buchhalterei). Az első könyvben a' tartozási és hiteli pontok megkülönböztetnek ugyan egymástól, mert mindenik külön jegyeztetik fel, de az utolsóban az adós kölcsönös egybeköttetésben jelenik meg a' hitelezővel, a' miért minden pont kétszeresen iratik fel, úgy is mint tartozás, úgy is mint hitelezés, a' mi elejét veszi a' tévedésnek. Ezen számvetés tőrtörvénye abban áll, hogy minden bejövő pénzek és portékák hitelezéssé válnak a' küldőre nézve; ellenben mind azok, kik tőlünk pénzt vagy portékát kapnak, adósaink lesznek. A' kereskedőknél főbb jegyző könyvek: a' Memorialis vagy Manualis, mellybe minden úgy, a' mint előadja magát, rend nélkül feljegyeztetik; a' Journal, mellybe a' Manualis foglalatja a' tartozás és hitelezés szerint minden hónapban külön szakaszta feljegyezve van; a' főjegyző könyv, mellyben a' Journalban előjövő pontok rendes számadás alá vetetnek; az esztendő végével ebből készítettetik a' bilanx.

KERESKEDÉSI TÁRSASÁGOK. Feloszlanak czéhes és részvényes társaságokra (actiás társaságok). Az elsőben minden taga' maga tőkéjével 's ön hasznára vagy kárára kereskedik; az utóbbiakban a' társaság egy erkölcsi személyt abrázol, 's a' köztökével egy kereskedést üz, kárban haszomban egyiránt osztozván tagjai. A' czéhes társaságok kereskedési módja neminemű monopóliumos színnel bír, 's annál rosszabb, mennél nehezebbek a' feltételek, mellyek alatt lehet a' társaságba beállani. Ezért Angliában már több parlamenti végzése hoztattak az olly nagyon szorító feltételek ellen, mellyeket a' czéhek előbb a' czéhbe lépendők ellen használtak, úgy hogy csak nagy munkával és költséggel lehetett valaki rendes czéhtaggá. Az olly czéhes társaságok a' nemzeti tőkének erőltetett folyást adnak, melly az egésze nézve csak ártalmas (l. KELETINDIAI TÁRSASÁGOK).

KERESKEDÉSI TÖRVÉNYSZÉKEK, a' rendes polgári törvényszékektől megkülönböztetett törvényhatóságok vagy is ítélőszékek, mellyeknek célja az, hogy a' kereskedő rend perei, a' mennyiben azok a' kereskedést, vagy azzal szorosban öszveköttött tárgyakat illetik, rövid uton, dologhoz értő kereskedők hozzá járultával minél előbb megítéltesse. Nem tudni bizonyosan, voltak-e olly külön álló kereskedési törvényszékek a' régi esmeretesebb kereskedő

nemzeteknek. Annyi igaz, hogy azok a középidoőkben vetettek be általánosabban. Hihetőleg Olaszországban Pisában állott fel a legelső kereskedési törvényszék a 11dik században, mert VII. Gergely pápa már 1075 megerősítette a pisai tengeri kereskedés és hajókázás törvényeit. Ezekből kerekedhetett későbbben a Consolato del mare (I. KERESKEDESI JUS). Eleinte nem úgy nézettek a kereskedési törvényszékek, mint más, a status által felállított közösleges intézetek; a kereskedői rend szabadon választott magának ítélő birákat, kiket a status csak megerősített, mint ez a Consolato del mare gyűjteményből kitetszik. Minden nevezetesebb kereskedő városokban csak hamar állítottak fel illy választott közbirák, kereskedési consulok neve alatt, kik idővel állandó törvényszéket formáltak, s magok mellé törvénytudó tagokat vettek fel. III. Pál pápa erősítette meg Romában az illy kereskedési consulokat; II. Ferencz, Franciaország királya, 1560 engedte meg a parisi kereskedőknek, hogy magoknak közbirákat választhassanak; 1563-ban állott pedig fel a parisi kereskedési törvényszék, mellyben egy bíró és 4 consul fogott helyet. Ezt a példát több más kereskedő városok is követték Franciaországban. Londonban VII. Henrik idejében adattak a kereskedésnek különbirák. A német Hansa városokban már 1447 voltak illy törvényszékek, s az előlülőt Aldermannak nevezték. Nürnbergben 1621, Botzenben 1630 hasonló intézetek létesítettek, sőt magok a birodalom országos gyűlései is sürgették a kereskedési törvényszékek felállítását. Ha a kereskedési törvényszékek kizárólag vagy főleg csak tengeri kereskedési perekkel foglalatoskodnak, akkor Admiralitási törvényszékeknek nevezetnek. Hamburgban illy törvényszék állott fel 1623. Franciaországban új szerkeztetést kaptak a kereskedési törvényszékek az 1808 készült Code de commerce utmutatása szerint. Ehez hasonló történt Hamburgban 1816.

Az illy intézetek belső elrendeltetése abban áll, hogy a tagoknak egy része, vagy legalább az előlülők törvénytudókból választatnak, más részét kereskedő tagok teszik, kik véleményt adnak a felforgó dologról kereskedési szempontból, és azért az illy tagok nem is tulajdonképen való ítélőbirák, mint inkább tanácsló tagok. Vagynak ezen kívül minden törvényszéknél egy vagy két jegyzők, levéltárnokok, másolók és szolgák. Törvényhatóságok kiterjed a kereskedés minden ágaira, s mind azon személyekre, kik azokba befolyanak. A törvénykezés módja rövid, s rendesen élő szóval folyik. A vádoltatott tartozik a kiszabott rövid idő alatt előállani, s ha két ízben nem jelenik meg, erővel is előállitatik (realis citatio). A panaszt szóval terjeszti elő a vádló, s kihallgattatván mind a két fél, ítéletet hoz a törvényszék. Ha pedig írásbeli perre ad engedelmet a törvényszék, a bizonyítások és ellenbizonyítások beadására igen rövid határnapp szabatik, mellyet soha sem, vagy ritkán szabad meghosszabbítani; s az írományok beadása után ítélet hozatik. A felebbvitel (appellatio) csak fontosabb tárgyakban engedtetik meg, vagy biztosító érték letétele mellett (cautio); azonban az ítélet mindjárt teljesítetik, sőt gyakran csupán a panaszra is, és így az ítélet előtt bátorságot vagy cautiót köteles adni a bevádatott. A revisio kerésének, hogy t. i. a kimondott ítéleten ugyan azon birák által változtatás történjék, ritkán adatik hely. A francia kereskedési törvénykönyv szerint, minden törvényszéknél kell egy előlülőnek, két vagy legfeljebb nyolcz birónak lenni, s számfeletti biráknak, kik a rendes tagok helyét szükség esetében kipótolhassák; továbbá egy jegyzőnek (greffier) s néhány szolgáknak (huissier). A kereskedők közül a tekintetesebbek választatnak tagoknak; minden kereskedő, ki 30 esztendő, és öt esztendeig már tisztés kereskedést folytatott, alkalmas a

biróságra; az előlülőnek 40 esztendősnak kell lennie, 's már előbb birói hivatalt kellett viselnie. A' választás titkos szavazattal esik meg. A' megválasztott tagok hivatalok folytatására felelnek, 's azt fizetés nélkül tartoznak két esztendeig vinni, de azután is újabb megválasztathatók.

KERESKEDESI UTAK az áruk egy helyből másira szállításának könnyebbitésére szolgálnak, 's vagy száraz vagy vízi utak: ez utóbbiak vagy folyóvizek vagy csatornák (canalis). Itt csak a' száraz utakról lesz szó. Minden jól elkészült mesterséges ut (chaussée) tekinthetik ugyan kereskedési utnak, ha annak készítése és fentartásában mind az tekintetbe vetetik, a' mi reá birhatja a' kereskedőket, hogy több utak között azt különösen használják. A' kereskedési főbb utaknak még is magasabbaknak, szélesebbeknek és tartósabbaknak, kell lenniük, mint más rendes utaknak; mert azok szüntelen használhatnak, és sok fuvarozást állanak ki. Azoknak, kik árukat szállítanak, mérsékelt kívánsága csak annyi, hogy a' kereskedési uton rövid idő alatt, tökéletes bátorságban lehessen bizonyos mennyiségű árukat, egy helyről másira szállítani. Arra kell hát az igazgatásnak törekednie, hogy egyik fő kereskedő várostól a' másikig, a' mennyire csak lehet, egyenes vonalú legyen az ut, 's olly helyek mellett menjen el, hol leginkább szoktak fel és lerakodni. Egyeneseknek és keményeknek kell lenni e' mellett a' kereskedési utaknak, mellyeken éjjel és nappal egyiránt lehessen járni, még mikor hó van is, a' nélkül, hogy eltévedjen az ember. Ezért a' távolságot kimutató jegyfák vagy kőoszlopok elkerülhetetlenül szükségesek azokon. Az ut széleinek fákkal beültetése vagy csak azért is jó, hogy mind az utasok mind a' vonó marhák könnyebben mennek azoknak árnyékában; télen pedig, mikor nagy a' hó, eltávoztatják az eltévedést, 's az ebből könnyen származható más veszedelmeket. Ezen kívül gondoskodni kell arról is, hogy az illy utak mellett policziai felügyezés alatt jó vendégfogadók, kocsmák és más szálló helyek legyenek, valamint a' legszükségsebb mesteremberek is, millenyek: a' szijgyártók, kerékgyártók, kovácsok. Továbbá a' közbátorság azt is megkívánja, hogy a' policziai vagy más csendesre felügyelő katonaság némellykor megjárja az utak mellékeit, 's a' gyanus emberektől 's rablóktól megtisztítsa azokat. Az utak jó állapotban tartása is egy fő gond; 's ugyan azért nem elég csak arra ügyelni, hogy az ut tisztán tartassék, 's gödreit betöltesseken, hanem a' fuvaros szekereket is felvigyázat alá kell venni, hogy azok ne ronthassák nagyon az utat, melly célra a' széles keréktaipu szekerek legalkalmasabbak, mert nem tesznek olly mély bevágásokat. Szükséges azt is meghatározni, mennyi teher rakathassék valamely szekérré, és hány vonó marhát lehessen az uthoz képest bele fogni. De mindenek felett fő dolog valamely kereskedési ut virágzására, hogy nagy utivámok ne terheljék, 's a' vámhivatal hosszas kérdezősködése 's vizsgálatai ne hátrálják az utazó kereskedőket és fuvarosokat. Arra is vigyáznak már sok helyen, hogy az illy utakhoz közel célirányos lerakó helyek legyenek, és fuvarosokat, postalóvakat hamar lehessen kapni. A' kereskedési utak jókarban tartása mellett ügyelni kell a' mellékes utakra is, mellyek a' kereskedő városokhoz visznek, mivel a' concurrentia azok által is segítettik elé, vagy pedig hátrátatik. Németország déli részeiben, nevezetesen Bajorországban, jeles kereskedési utak vagynak, mellyek a' mellékutakkal is jó öszveköttetésben állanak.

Az austriai tartományokban több derék, mesterségesen készült császári utak létesültek már eddig is, mellyek Triestbe, a' külföldi kereskedés fő helyére, visznek. Franciaország már régen birt néhány jó kereskedési utakkal, Strassburgtól Parisig, Bordeauxtól. Marseilleig; de Napoleon igazgatása ideje alatt legtöbbet halada e' rész-

ben. Angliának utjai, hol a' kereskedés divatozik, már azért iselőbb valók más országiaknál, mert azoknak egy része vasut, a' mit másutt csak nem régolta utánoznak. Mindenek felett említést érdemel Napoleon remek munkája, a' Simplon hegyén keresztül menő kereskedési ut, millyet a' régiség nem tud mutatni, melly a' francia és olaszországi, ugy a' helvetiai kereskedést öszveköti. Ezen ut hossza, a' mennyiben az a' hegy által öszveköti Franciaországot Olaszországgal, 65,670 metrenyi (egy metre 3 láb, 2 ujj, 2 vonal). Hat esztendeig dolgoztak rajta a' két ország legjobb földmérői, 's 17 milliom frankba került. A' Gondo nagy galleriája 22 metrenyi hosszáságu, mellyen ezer ember dolgozott 15 hónapig; ez legremekőbb része azutnak. Mindenütt vagynak utmutatók felállítva; lovakról és azutazók biztosításáról gondos intézetek tétettek, millyenek p. o. a' téli menedékhelyek, mellyek az utasokat és marháikat befogadják. *Kállay.*

KERESZT, Krisztus halálának eszköze, azóta köz tisztelet tárgya, főkép pedig Helena Constantinus annyjától fogva, ki Jerusalemben Krisztus valóságos keresztjét feltalálta, mellyet Heraclius a' Persáktól visszanyerve Jerusalemben felállítatott; innét veszi eredetét a' kereszt felmagasztaltatásának innepe. A' keresztet hadakban a' zarándokok ruhájokra keresztet tüzének. Hajdan keresztpróbák divatoztak (l. ISTENÍTÉLETEK). *Szeneczy.*

KERESZTÁLLÁS (Querstand), vagy is a' nem harmoniai keresztállás két hangrészvény hibás előlépését jelenti, mellyben az egyik részvénynek egyik hangja a' másik részvényben (Stimme) mindjárt 's közvetlenül valamely chromaticai jegy által változtatva fordul elő. *gy.*

KERESZTBULLA (Cruzada), Bulla, melly által 3dik Kalixtus 1457 mind azoknak bünbocsánatot hirdet, kik a' hitetlenek ellen harczolni, vagy pénzbeli segedelmet nyújtani készek. *Szeneczy.*

KERESZTÉLY (II.), Dania királya, szül. Kopenhágában 1481 's gondatlanul nevelték. Ifju korában heves természeténél fogva legnagyobb kicsapongásokat követett el. Atyja, János király, ki végre tudósítotték fija magaviseletéről, keményen megbünteté, de hasztalan. Midőn 1507 némelly lázadó mozdulatok elnyomása végett Bergenbe hivatnék, heves szenvedélyre gyült egy Dywecke nevű fiatal hollandi leány iránt, kinek anyja vendégfogadosn volt. Dywecke szeretője lőn Keresztélynek, ki neki, 's főkép anyjának, határtalan uralkodást engedte maga felett. Ezután mint alkirály Norvegiában maradt, míg nem atyja gyengélkedő egészsége miatt Kopenhágába visszahivaték. Királyi székre lépte után öszvekölt 1515 Izabellával, V Károly testvérével. Erre komoly előterjesztéseket tön VIII Henriknek az Angolok tengeri rablásai miatt, megújítá az egyezéseket a' moszkai nagyherczeggel, 's a' Hansavárosoktól a' kereskedést elvonni igyekezék. Azon reményeket, mellyeket ezen tettei ébresztének alattvalóiban, hamar megsemmisíték ama' borzasztó jelenetek, mellyekre Dywecke halála szolgált okul. Torbern Oxé, a' kopenhagai várkormányzó, rokonai Dywecke megetetésével vádoltattak. Oxé megvallá, hogy ő azt már korábban szerette, 's a' király lenyakaztatá. Ezután még több kivégeztetések ijedelemmel tölték el az egész országot. Keresztély leginkább a' nemességet gyűlölé, melly a' királyra rossz szemmel nézett azért, hogy az, a' polgárokat és parasztokat az elnyomatás ellen oltalma alá vévé. 1516 egy pápai követ érkezék éjszakra, bünbocsánatot hirdetni. Keresztély ezt befogadá, reménylén, hogy hasznát veheti Sveciában, mellynek koronájára vágyott. A' Svédnek több pártokra valóan oszolva. Trolle Gusztáv, az upsalai érsek, és Stenon Sturenek, a' királyság administratorának halálos ellensége, titkon szövetségre lépe Keresztéllyel; de a' svéd rendek Sturet oltalmokba vévén, Trollet letevék, 's várát lerontották. A' pápakoövet, ki ezen körülmények

közt érkezék Sveciába, meguyeré Sturet, felfedező előtte Keresztély terveit, 's igazolá a' pápa előtt a' Svédek tettét Trolle ellen. Végre Keresztély 1518 maga ment Stockholmba, hogy az administratorral öszvejuhessen. Biztosítására 6 kezes adaték neki által a' legelső familiákból. Midőn ezen kezesek, kik közt Gustav Wasa is volt, a' dáu hajósereghez érkeztek, ugy bánt velek a' hűtelen monarcha, mint foglyokkal, 's visszatért Daniába. 1520 tél közepén egy sereggel jelent meg Sveciában. A' Svédek Jan. 19. Bogesundnál megverettek, 's Sture halálos sebet kapott. A' Dánok folytaták győzedelmeket. Trolle az Upsalában öszvegyült országrendeknek (az előlülést elfoglalván) Keresztélyt királynak megesmerni javalá. Nem volt ugyan soknak tetzésére az egyesülés, de kénytelenségből még is csak elfogadák azt. Közönséges bocsánat hirdetteték, mindenki sietett ennek hasznát venni. Csak a' főváros, hova az administrator özvegye vonult, mutata ellentállást. Mihelyt megnyílt a' tenger, egy hajósereggel jelent meg Keresztély, a' magát meg nem adó Stockholm előtt. Aggódva látá a' nyarat lefolyni, hadi és élelem-tára kiürült, katonái zugolodtak. Végre elhatározá magában, svéd alkudozókat küldeni a' lakosokhoz. Igéretei és az éhség kieszközlék, mit a' fegyver nem volt képes kieszközleni; megnyittatának neki a' kapuk. Fogadá, hogy fentartja Svédország szabadságát, 's a' multakról elfelejtkezik. Oct. vége felé érkezék Stockholmba, 's a' püspököktől és senatoroktól egy actát kivant, mellyben örökös királynak esmertetnék, 's ezután két nap mulva megkoronáztatá magát Trolle által. Csak külföldieket nevezze ki országos lovagoknak, azt nyilvánosítván, hogy azért nem adja Svédnek ezen méltóságot, mivel a' tartományt fegyverrel foglalá el. A' közönséges szomorúság ellenére is innepeket rendelt, mellyekben meg tudá nyerni a' sokaságot. A' királyi tekintet Sveciában megerősíteni törekedve arra határozá magát, hogy ezen czélt az első familiák kiirtásával érje el. Tanácsadói csak az eszközök felől nem voltak egy értelemben. Végre Slaghoek, a' király gyóntató atyja, a' Trolle ellenségeire mondott egyházi átkot hozá emlékezetbe, azt adván hozzá, hogy ha a' király, mint fejedelem, elfeledné a' multakat, ő neki, mint a' pápa parancsai teljesítőjének, ki kell irtania az eretnekeket. Trolle ennél fogva eretnekek megbüntetését kíváná, 's a' király egy biztosságot nevezze ki, melly előtt a' bevádoltak megjelenni köteleztetének. Ezek közt volt Krisztina is, az administrator özvegye. Midőn ez meghalt férje ártatlanságát megbizonyítani akarva, a' senatus 1517 költ végzetét előmutatná, Keresztély ezt kezeibe kerítvén számüzendők lajstromát készíté belőle. A' vádoltattak vétkeiknek találatának 's 94 áldozat esék el hóhér pallosa által a' király szemei előtt. Ezen véres jelenetek egyre ismételtettek, 's Keresztély olly kinyilatkoztatással igazolá tettét, hogy mind ez az ország békéjének fentartására szükséges. Ezután visszatért Daniába. Vérpatakok jelelék utját; őrsereget raka minden városba. Még Daniában is kegyetlenkedék. Ezután Németalföldre mene, V Károlytól segítséget kérni nagybátyja Fridrik holsteini herczeg ellen, kivel vitája volt, és a' Lübeckiek ellen, kik mindig készek voltak a' Svédek pártolására. Kopenhágába visszatérte után egész Svecia fegyverben volt. Slaghoek kegyetlensége közönséges lázadást támaszta. Keresztély visszahívá, 's a' lundí érsekséget adá neki, de nem sokára elevenen égetteté meg, hogy békitse a' papát, ki a' Stockholmban megöletett püspökök felől tartandó vizsgálódás végett, követet küldé Daniába. Hogy a' papát egészen megengesztelje, mindent megváltoztata a' törvényben, mi a' Lutheranismusnak, mellyhez ő nagy hajlandóságot mutatott, kedvező volt. Ez alatt elszökök Gustav Vasa fogságából, 's felkelt a' Dánok ellen. A' Wadstenában öszvegyült országrendek Keresztélyt svéd korona vesztettnek nyilatkoztatták. A' stockholmi

örserég a' fizetés hiányossága miatt felzendült. K. egészen neki dühöd-
 vén, meghagyá a' dán parancsnokoknak, végeztessenek ki minden zen-
 dülököt. Ezen rendszabás sietteté megbukását. Norby még birta Stock-
 holmot, Calmart, és Abot, melly helyek az ország kulcsainak te-
 kintettek, de csak hamar nyugtalanítatott a' Lübeckiektől. Ezek még
 Dania partjai ellen is tettek próbát. Hogy rajtok bosszut állhasson,
 alkudozásba ereszkedett K. a' holsteini herczeggel, melly azonban az
 ő illetlen magaviselete miatt félbe szakasztatott. Ezen közben két tör-
 vénykönyvet adata ki, mellyek által egy részről a' papság korlátok
 közé szorították, más részről pedig a' paraszt rend emeltették. Ezen
 valóban bölcs és emberi rendszabások közé mások is voltak vegyítve,
 mellyeknek közönséges elégedetlenséget kelle gerjeszteniük. Mindenki
 zugolódék a' pénz megrosszabitása és az adók elszenvedhetlen terhe
 miatt. A' jütlandi püspökök és senatorok tudósítatván a' nemesség
 gondolkozása felől, elsők készítének tervet a' király ellen felkelésre.
 1522 feloldozák magokat alattvalói esküjök alól, Keresztélyt jogai
 vesztettnek hirdeték, 's a' koronával Fridriket, a' holsteini herczeget,
 megkínálák. A' király, ki már gyanakodi kezdé, Seelandba, Kal-
 lundborgba hívá öszvé a' jütlandi nemességet; mivel pedig seuki
 sem jelent meg, 1523 Jütlandban Arhuust rendelé gyűlöhelynek, a'
 hol maga is megjelent. Oda érkezése sietteté az öszveesküdtek ter-
 ve kivételét. Ezek Niborgba gyülekezvén, két oklevelet készítének,
 's egyikben a' királyt letevék, a' másikban pedig Fridriket felszólíták,
 hogy foglalná el a' királyi széket. Már közel volt a' polgári háboru
 a' kiütéshez, midőn K. önmaga felhagyá ügyével. 1523 eltávozik Dani-
 ából, magával vivén a' királynét, gyermekeit, drágaságait 's az or-
 szág levéltárát. Egy szélvész elszélesztvén hajóját, őt a' norvégiai
 partra veté ki, a' honnét csak a' legnagyobb veszedelmek után juta
 el Vecrebe, Seelandra. V Károly meglegedék azzal, hogy mind
 Fridriket, mint a' jütlandi nemességet, és Lübeck városát eltiltá,
 Keresztélyt ellen valamit próbálni. Ez az alatt szárazföldi és tengeri se-
 reget gyűjtvén, 1531 Norvégiában Opslo-nál partra szállt. Hanem csa-
 partjai újra megverettek. A' dán és hansavárosi hajóseregtől tulajdon
 táborában megtámadtatván, a' városba vonult; hajóji láng prédája
 lettek. Minden segédforrástól megfosztatva, egyezési alkudozásba eresz-
 kedék a' dán tábornokokkal, kik végre biztos kiséretet adának neki,
 hogy egye dán hadi hajón Kopenhágába mehessen Fridrikkel szemé-
 lyesen értekezni. 1532 Jul. érkezék Kopenhágába, de Fridrik nem
 fogadá el a' kötött egyezést, 's a' senatus Keresztélyt befogatni
 rendelé. Ennél fogva Alsenszigetre Sonderburg várába vitették. Itt 12
 évet tölte egy bealazott ajtaju törpe toronyban, 's utóbb csak egy agg
 katona lévén társa. Minden elhagyá őt. Midőn 1543 III Keresztély
 lépe a' thronra, V Károlyal kötött egyezségnél fogva enyhíte-
 tett sorsa. 1546 oltá Kallundborgban élt a' számára rendelt évpénz-
 ből. 1559 Jan. 24 halt meg. Luther vallását követő nője Krisztina
 állhatosan osztozkodék szerencsétlenségében egészen haláláig (1526).
 Három gyermeke volt: János, ki 13 éves korában 1532 Regensburg-
 ban halt meg; Dorottya, kivel Fridrik a' pfalzi választófej., és Krisz-
 tina, kivel Sforza Ferencz, mailandi herczeg, 's utóbb Ferencz, lo-
 tharingiai herczeg lépe házasságra.

KERESZTÉLY (VII.) Dánia királyja, V Fridrik királynak angliai
 Louisával nemzet fija, szül. 1749. Jan. 29. 1766 Jan. 13. felváltá atyját,
 gyan azon évtben öszvekelte III György angol király hugával Karolina
 Mathildével. 1767—69 Német, Holland, Angol és Franczia országo-
 kat beutazván meglátogatá a' legjelesebb tudósokat, az academiákat
 és tudós társaságokat, Cambridgeben a' törvények doctora lön, 's
 mindenütt egy jószívű és mivelt fejedelem hírét hagyá maga után,
 Eleinte gróf Bernstorff, ki teljes bizodalját bírá V Fridriknek, igaz-

gató az ügyeket, de 1770 STRUENSEE (l. e.) a' király orvosa, határtalan hatalmot nyervén felette, és a' fiatal vigyázatlan királynét is részére hódítván, elnyomá Bernstorffot, 's maga foglalá el annak helyét. Az ujítások, melyeket ezen uj minister kezdé, gyűlölséget támasztának a' nemességben, a' katonaság közt pedig megelegetlenséget. Az uralkodni vágyó özvegy királyné (braunschweigi Julia Mária, Keresztély mostoha anyja) mind eddig hasztalan igyekezett, Keresztélyt nejevel özvegháborítani, hogy így az ügyek igazgatásához juthasson. Most egynehány elégedetlennel egyesülvén, ezeknek és fiának, Fridrik örökös herczegnek (VII Keresztély féltestvérének) társaságában sikerült neki 1772 Jan. 10. a' sokáig vonakodó királyt olly szin alatt, mintha a' királyné és Struensee ő vele egy lemondó levelet akarnának aláírtni, befogató parancs kiadására birni, a' királyné és Struensee ellen. Ezolta a' kormányt Julia, az özvegy királyné és fia Fridrik vivék. A' király, ki egy nyavalyában megtébo-lyodott, csak név szerint uralkodott. 1784 Apr. 14. a' mostani király vevé által a' kormányt mint együttországgló (L. VI FRIDRIK). VII Keresztély 1807, mielőtt a' fővárost az Angolok beverték volna, Rendsburgba Holsteinba vitették, a' hol Mart. 13. 1808 meghalt. A' királyné, KAROLINA (l. e.), miután Kronburg várába vitetett, törvényesen hallgattatott ki Struenseevel volt özvegykötötése felől. Későbbben Cellebe vonuit, hol 1775 meghalt. Keresztélynek csak két gyermeke volt, a' mostani király, VI Fridrik, és Augusta herczegné, az 1814 meghalt holstein-augustenburgi herczeg hitvese. B.

KERESZTÉNYEK VAGY KERESZTÉNYSÉG NEVEZETE ALATT azon része értetik az emberiségnek, mely megkereszteltetvén, a' Krisztus által tanított hitben neveltetik fel, habár ez némelly vallásos véleményekre vagy sz. írásbeli magyarázatokra nézve különböző is.— Jerusálemben támadt az első keresztény közönség, nem sokára Jézus halála után, de a' Keresztény nevet (melly tulajdonképen a' Krisztus ellenségeinél csulnév volt) csak 64 körül vevék fel az Antiochiaiak és Syriaiak. Az apostolok fáradhatlan tanításai következtében már az I században állották fel keresztény gyülekezetek az egész romai birodalomban, Palastinában, Kisásiában, Görögországban, a' Középtenger szigetein, Olaszországban és Afrika északi partjain. Egyszerűn, 's szorongatott állapotjokhoz alkatmazva, különböző viszontagságok nyomasztó sulya alatt (l. KERESZTÉNYEK ÜLCÖZTETÉSE) folytatók egyházi életeket. Az egység után törekedés és az egyházi alkotmány számtalan surlódást okozott a' máskép gondolkozókkal, hamis tanítókkal és hitetlenekkel, miből azon elhatalmazó papí uralkodás eredt, melynek a' keresztényekre nézve olly terhesen lenyomó példáját adá a' későbbben veszedelmébe hanyatlott zsidó nép. Minekutána a' 4 században nagy Constantin által a' keresztények elsőben türetést, azután pedig szinte elsőséget nyertek a' romai birodalomban: a' püspökök egyházbeli törvényhozói hatalmokat az első közönséges egyházi gyűlésben (l. NICAEA) 325 hitfejezetek megállapításával tüntették ki, melyeknek minden igaz keresztényeket köteleznien kellett. Erre alapíták a' későbbi conciliumok az ő végzéseiket, 's az igazhitűek vallásos észfogatait. Lassanként nyugoti 's északi Europa német nemzetei is elfogadák a' Gothok után, a' már fényeskedéssel és külső czeremoniákkal előzőlött keresztény vallást, (l. KÉPDULÓK) mely ezeknek megtérése által kipótolva látá azon hiányt, melyet keleten, Ásiában és Afrikában a' Saracenusok miatt kapott. A' 10 századtól fogva a' 12ig ismét nevedett a' keresztények száma a' szláv és skandinavi népek által; noha ezek jobban mint nem, csak a' virágzóbb állapotra jutó görög egyház tagjait szaporították. De a' kereszties vitézek, kiket részint vallási buzgóság, részint nyereség- és kalandozási vágy lelkesítettek (1096—1150) a' sz. sir elfoglalása-

ra: nem a görög császár, hanem a pápa részére hódították meg a' a' jerusalemi királyságot. De innét az egyház fejének ellenére a' keresztés vitézekkel együtt sok régi babonáskodás tért vissza a' nyugoti kereszténység közé, 's egyszersmind ABILARD és bresciai ANNOLO (l. e.) bölcselkedési bírálgatásai által szabadabb gondolkozás-mód kezdte elterjedni. Ezzel együtt vallásbeli kisebb felekezetek támadtak, mellyeket ugyan a' fő egyházi és világi hatalmak tüzzel 's vassal igyekezének kiirtani (l. Sz. HIVATAL), de a' mellyeket gyökere-restől kiszagatni annál kevesebbé lehetett, minthogy az akkori vallásos tanításnak a' sz. írással sokban való ellenkezése nem titkoltathatott el eléggé, 's mivel magok az egyházi rendek is viszálykodásban voltak egymással 's különkülön uralkodásra vágytak. (l. TEMPLARIUSOK, FRANCISCANUSOK). Így hintettek el a' vallásbeli szakadózások magvai, mellyeknek csak az 1414 — 18 konstanzi gyűlés vethete véget (Vö. SCHISMA). Azonban WICLEF (l. e.) tanításai valamint később *Husséi* is mélyen hatottak az elmékre 's különösen ezen utolsónak megégettetése, fellobbantá a' pártoskodás szikráját követőinek lelkében, kik (1431—43) a' baseli egyházi gyűlést némelly szabadságbeli kívánataik megadására kinszerítették. Mint nevedett ezentul mind inkább a' vallástisztítási ohajtás, 's mint fejlődött ki a' gátolni kívánt újulás: ezekről l. a' REFORMATIO cikkelyt. — A' mai kereszténység elvalahára levetkezni látszik azon bizodalmatlanságot és idegenkedést, melly még a' mult század gyermekeinek lelkén is setéten borongott, 's gyakran véres áldozat gyanánt szakasztá el egymástól a' rokon sziveket. Derülni kezd az elmei felvilágosodottság fényes nappala, mellyen a' keresztény vallás felekezeteinek tagjai nem csak egymást, hanem még a' nemkeresztényeket is — mint embereket — rokonaik gyanánt fogják tekinteni, 's őket felebaráti szeretettel igyekezendnek boldogítani.

KERESZTÉNYEK ÜLDÖZTETÉSE. Ez következése volt azon aggodásoknak, mellyeket a' minden előbbi isteni tisztelettel ellenkező keresztény hit, a' zsidók és pogányok lelkében okozott. Palaestiában ugyan nem lettek a' keresztények általános üldözés tárgyai, mivel minden erre ingerlő okot gondosan kikerültek: de azért egyesek, különösen a' jerusalemi közönség előljárói, mint p. o. István, az idősb és ifjabb Jakab apostol 'sat. még is áldozatai levének a' vak buzgólkodásnak 's irigykedésnek. Az első tetemesebb üldözésre Roma városának felgyújtása adott okot; mellyet Nero császár a' keresztényekre hárított. Ekkor (64) ölettek meg Péter és Pál apostolok is. A' második üldözés Domitianus országlást féltése által okoztatott 95; ki leginkább Kisásiában sokakat kivégeztetett. Harmadik gyanánt tekinthetik Trajanusnak azon végzése, melly a' keresztények egyesüléseit 's alattomos összejöveteleit tilalmazá, 's soknak halálát vonta maga után (106). Ettől fogva türhető nyugalom uralkodott szinte 160-ig, midőn Kisásiában a' pónép új kegyetlenkedéseket követett el a' keresztény hitvallásuakon. (Negyedik üldözés). Septimius Severus alatt borzasztó vérengzések keletkeztek a' nevedő kereszténységet elnyomni igyekezett pogányok megtámadásai miatt, 's minekutána a' császár a' keresztény hit felvételét keményen megtiltá (202) rémitő kinzások által kénytelenítették számosan a' már felvettről is lemondani. Ezen ötödik üldözés után, Caracalla, Macrin és Heliogabalus uralkodása alatt ismét békeségben éltek, sőt Alexander Severus alatt némelly elsőségekkel is felruháztattak a' keresztények, mignem Maximinus császárnak azon korlátozása következett, melly a' hatodik üldözésnek nevezteték, 's melly jobban csak a' ker. tudósokat és egyháziakat illeté mintsem a' közönséget. Decius azonban a' keresztények általános üldöztetésével (hetedik) kezdé uralkodását 249 's azokat végkép ki akará irtani.

Valerianus nagyobb részint csak egyháziakat hurczoltatott halálra; (nyolczadik üld.) Aurelianus kiírtó parancsának végrehajtását (kilenczedik üld.) meggátolá annak erőszakos halála. De annál keményebb volt a' tizedik üldözés, melyet Diocletianus az ő uralkodó társának Saleriusnak, 's más egyéb a' keresztények ellenségeinek ösztönözéséből indított 303. Az egész romai birodalomban lerontattak az ő egyházaik, szent könyveik elszedettek és megégettettek, személyeken pedig minden kigondolható kegyetlenkedések elkövetettek, hogy általok hitek megváltoztatására kinszerítettessenek. Minthogy pedig ezen felül azzal is vádoltatott a' kereszténység, hogy közönséges lázadást forral, 's hogy ő gyujtató fel a' nicomediai királyi palotát: ezerek hurczoltatának a' legkínosb halálra 's minden romai tartományban folytattattak az öldöklések szinte 310 évig, Ekkor kezdett a' kereszténység napja derülni. Nagy Constantin 312 és 313 teljes szabadságot engedett a' keresztényeknek 's egyházaikat és javaikat is visszaadván, maga is elfogadá azoknak tanításait, 's országos vallásá emelé a' romai birodalomban. Ezóta csak idegen országokban, mint p. o. Persiában (343, 414 és 437) 's a' Vandalok afrikai birtokaiban szenvedtek nyomorgatásokat, mellyek keleten az Islam vallás terjedésével mindig súlyosabbak lettek. De mind ezek türethők voltak azon engesztelhetlen gyűlölségnek borzasztó kínzásaihoz képest, mellyeket a' középkorban a' kereszténység a' kereszténységen, különösen pedig az inquisitioi törvényszékek a' különvált hitvallásuakon elkövettek. — Nagyobb részint mindenütt megszűntek ugyan már a' nyilvános üldözések; de mind e' mellett csak akkor innepelhetendi meg a' keresztény világ az ész diadalmának arany napját, midőn még a' vizsgálódásnak csirázó gyökerei is ki lesznek gyomlálva a' külön gondolkozásuak szívéből.

KERESZTES HADAK, a' nyugoti keresztény népektől II század elejétől 13. század végéig, Palaestina elfoglalása végett viselt háboruk. Keresztes hadaknak azért nevezték, mivel minden, ezen szent ütközetekre menő harczoló a' keresztjelét viselé. Már régen hadi állapotban voltak a' keresztény és mohammedánus népek, nem csak Ásiában, hanem Európában is, hol a' Mohammed hitü Maurusok vagy Szerecsenek a' pyrenaei félszigeten erős lábra kaptak, 's a' kereszténység az islamismus által igen szorítatott. Mélyen fájlalták nyugot kegyes népei, hogy a' szent földet, hol hitek alapítója élt, a' világ boldogságáért szenvedett, hol a' megváltó sirja még fenállt, mellyhez kegyes zarándokok vándorlottak, hitetlenek hatalmában kelle tudniok. A' keletről visszatérő zarándokok nem irhaták le eléggé azon veszélyeket, mellyeknek a' kegyes bucsujáró ki van téve; kivált a' fatimiticus Hakem kalifa, mint valami Nero festetett le, ki keresztényasszony fia lévén, azon gyanut, hogy ő maga is titkos keresztény, a' keresztények véreben akará lemosni. Ehez járula még azon hadakozó indulat is, melly a' közép korban a' frank-német népeket lelkesité, és az a' haszon, mellyet minden rangu 's viszonyu emberek ígérének magoknak ezen háborukból. A' pápa ugy nézé ezen háborut, mint eszközt a' kereszténység terjesztésére a' hitetlenek között, 's egész nemzetek megtérítésére; a' fejedelmek győzelmet 's hatalmok nagyobbodását reménylék; a' népek dicső kalandokat várának véghez vinni; 's az Europa csaknem minden tájain elszegényült földmivelő örömet ment azon országba, melly paradicsomnak tartott. A' szent háboruban résztvevőknek a' leg-hathatóságabb áldások ígértetének. A' föld legszentebb helyeire lépés reményjének mindes kegyes szívre hathatósan kelle munkálódnia, 's a' menny örömeire való bizonyos kilátásban elveszté a' halál ijesztőségét. Ezen okokból kell a' keresztes hadakat, 's a' népek készségét illy tettekre magyarázni. Az első keresztes hadra A mi en s

Péter vagy remete Péter adott okot, ki 1093 más bucsusokkal Jerusalembé utazott. Visszajövele után II Orbán pápához ment, előterjeszté a' keresztények szomorú állapotját keleten, 's a' jerusalemi patriarchának egy irását adá által, mellyben ez a' nyugoti népeket esedezve kéré, segítsenek nyomtatott testvéreiken. A' pápa megnyitá 1095 Piacenzában a' nagy sokaság miatt szabad ég alatt tartatott egyházi gyűlést, Alexius görög császár követneinek előterjeszteté a' kereszténység szomorú helyzetét, és sokakat azon ígéretre bira, hogy segítséget viendenek keletre, nyomtatott testvéreiknek. Még nagyobb volt a' felgerjedés 1096, a' clermonti egyházi gyűlésen, hol minden nemzetnek küldöttjei jelen voltak. Mert annyira feltűzélé Orbán az egész gyülekezetet, hogy ez, miután a' pápa a' keleti keresztények nyomorúságát előterjesztette volna, egy akarattal felkiálta: az isten akarja! Még azon esztendőben számtalan csapatok indultak meg különbféle utakon. Ez volt az első kereszties had. De sokan ezen csoportok közül, minden hadi fenyték hijával lévén, azon tartományokban, mellyeken keresztül mentek, elszéljesztetének, még minelőtte Konstantinápolyt, melly közönséges öszvegyülés helyéül rendeltetett, elérheték. Vezettek azután egy jól elrendelt, válogatott 80,000 főből álló sereget Bouillon Gottfried, alsólotharingiai herczeg, Hugo, a' francziaországi király Filep testvére, Balduin, Gottfried testvére, flanderni Robert, toulousei Raimond, Boemund, apuliai Tancred 's más vitézek. Ezen sereggel mentek a' tapasztalt vezérek Német- és Magyarországon keresztül, a' gallipolisi tengerszorulaton álteveztek, 1097 elfoglalák Nicaeát, 1098 Antiochiát és Edessát, 's végre 1099 magát Jerusalemet. Bouillon Gottfried Jerusalembé királyjának nevezteték, de meghalt már 1100. Jerusalembé elfoglalásának híre újra feltűzélé a' sziveket; 1102ben 260,000 főből álló sereg indult meg Európából, de a' melly részt az uton, részt az ikoniai szultán fegyvere által elveszett. A' Genuaiak 's más hajókázó népek tengeri hadjárást is kezdének. Második nagy 's rendesen vezérelt kereszties hadat okozta Edessa elvesztése, mellyt a' Saracénok 1142 vettek be. Ezen veszteség híre nagy ijedtséget gerjeszt Európában, 's félték, hogy a' többi birtokok, 's maga Jerusalembé is ismét el fognának vesztetni. III Eugen pápa tehát szent Clairvaux Bernhardtól segitette, meginté III Konrád császárt, 's Franciaország királyját VII Lajost, a' kereszt felvételére. Mind a' két fejedelem 1147 nagy számu sereggel indula meg, de szerencsétlen következzéssel, mert Jerusalembé királyságát gyengébb állapotban kelle elhagyniok, sem mint találák. Midőn Saladin szultán 1187 a' keresztényektől Jerusalembé ismét elfoglalta, újra fellobbant a' lelkesedés Európában, 's az europai három fő birodalmak uralkodói, I Fridrik császár, Filep Auguszt Franciaország királyja, 's I Richard Anglia királyja, elhatározzák személyesen vezérelni seregeiket a' hitetlenek ellen (1189). Ez volt a' harmadik kereszties had. Fridrik tettei nem voltak szerencsés következzésüek; Franciaország és Anglia királyjainak pedig sikerült Acre vagy Ptolemais elfoglalása, melly a' kereszties hadak tükéletes végeztéig bástyája maradt a' keresztényeknek keleten. A' negyedik kereszties hadat II András Magyarország királyja vezérlé vizen. A' német hősnek, II Fridriknek, ki 1228 a' pápától ifjuságában tett ígérete következzésében ötödik kereszties hadra kinszeritteték, sikerüle Jerusalembé ismét elfoglalni, noha a' tartomány huzamos birását nem eszközölheté. Azon hősök sorát, kik a' kereszties hadakat vezérlék, szent Lajos, Franciaország királyja, dicsőségesen zárja be, (hatodik kereszties had 1248-tól) noha a' sors, okosan elrendelt 's vitézzéggel ki vitt tervét megsemmisítette. Még az alatt, hogy Lajos Egyiptomban késett (mert Egyiptomban, Palaestina akkori uralkodója lakhelyén,

akarát a' szent földet elfoglalni) egy zendülés ütött itt ki, melly a' szent föld birtokára nézve elválasztó volt. Saladin háza megbukott, 's a' Mamelukok és szultánok uralkodása állott fel. Ezek hódítók levének, 's a' keresztények birtokait Palaestinában tevék céljokul. Tripolis, Tyrus, Berytus lassanként az ő kezekre kerültek, 's Acre-vel vagy Ptolemaissal 1291 elveszett utolsó bástyája és utolsó maradványa a' keresztény birodalomnak Asia száraz földjén. — Ezen hadak által Europa népei közt szorosabb öszveköttetés eszközöltetett, a' polgári rend emelkedése előkészítetett, részint mivel a' nemeség elszegényedett, részint minthogy Európában kereskedési közösülés alapított, 's ennél fogva a' városok nagy gazdagságokat szereztek; továbbá az emberi lélek látköre megnagyobbított, 's számos új esmeretek 's mesterségek hozattak be Európába. Az europai világnak jelen állapotja nagyobb részint ezen hadak közvetőleges következtése. *L. Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten*“ Wilken Fridriktől (Leipzig 1807-19, 3 rész; a' 4-dik 1188—95 évig, 1826 jelent meg); 's Haken „*Gamüde der Kreuzzüge*“ (Oderai Frankfurt 1808).

KERESZTES URAK, keresztviselők, eredetiképen kórházi szolgálatra szerzett, később klastromi életre áltment reudes karurak szerzete, melly fekete ruhán lévő veres kereszttel különbözteti meg magát. A' kereszttes urak még most is nagy jószágoknak birtokosai Csehországban, 's többnyire egyházi 's tanítói hivatalokat viselnek a' prágai egyetemenél. Szórol szóra, keresztviselő alatt olly embert értünk, kit nehéz szenvedések sujtanak, jámbor türot, Krisztus szenvedését érintve, ki a' többek közt kinszeritetett azon keresztet, mellyen meg kelle hálnia, a' vesztőhelyre vinni. *r.*

KERESZTSÉG. A' régieknél szokásban lévő Iustratiokat, mellyek a' test tisztaságára céloztak, Moses religioi szertartássá változtatá, Krisztus rendelése szerint pedig a' kereszttség az új törvény első szentsége. Hajdan rendszerint az egész test háromszori feresztésével adatott fel, noha néinelly esetekben a' vizzeli hintés, vagy leöntés is elégségesnek tartott. A' diák egyház mai szertartása szerint csak a' fő öntetik le, 's pedig már a' kisdedecknél, noha hajdan, a' szükség esetén kívül, a' keresztelendők (catechumeni) a' szentség felvétele előtt a' kereszt. tudományban oktattattak. — A' vizskeresztseget a' szükség esetében kipótolhatja annak forró kívánsága (B. flaminis), vagy a' martyromság (B. sanguinis). — Noha pedig egy a' keresztység, azonban a' külső szertartásokra nézve különböznek a' keresztény felekezetek annak kiszolgáltatásában, de az atya, fiu, és sz. lélek Istennek megnevezése mivoltinak esmertetik. Ha a' keresztelendő élete veszedelemben van, kiki, ha az anyaszentegyház szándéka szerint cselekszik, hathatósan keresztelhe.; különben ez az egyházi személyek tisztjéhez tartozik. *Szenczy.*

KERESZTSÉGISMÉTLŐK (Anabaptisták), egy keresztény társaság, melly Münzer és Carolostadius vezérlése alatt alapított; 's kik ebbe felvétettek, ha bár meg voltak is keresztelve, újra ismét megkereszteltettek. Ezen társaságot utóbb Menno helyreállítá, 's etől vévék nevezeteket a' Mennóniták.

KERESZTURI Pál, végezvén itthon oskolai pályáját, meglátogató a' külföld tudományos intézeteit, honnan vllsszatérvén Bethlen Gábor fejedelem által Gyulafejérvárott tanítóvá tetették. Majd a' Rákóczyaknak lön udvari papja 's néhány főszületésü ifjunak nevelője. Hítsorsosi által mind tudományosságáért, mind emberszeretetéért 's jámborságáért felette nagyon tiszteltetett 's szerettetett. Meghalt 1655. Anyanyelvünkön irott vallásos tárgyú munkái e' következők: 1) „Csecsemő keresztyén“; 2) Felserdült keresztyén; 3) „Lelki legeltetés“; 4) „Egyenes ösvény“ 5)

„Menyei Társalkodás“ és 6) „Egyházi beszéd a keresztségről“ melyet Gyulafejérvárott Rakóczy Ferencznek, Rakóczy György fiának megkereszteltetése alkalmával tartott 1645 Apr. 2. (N. Várad. 1645, 4. r.)

KERGUELEN TREMAREC (Ives Joseph de), francia tengeri bajnok, szül. Quimperben Bretagneben 1745. 1767 és 1768 az islandi tengerparton egy halászfgyarmat megtelepítésére 's védésére használtatott. 1771 Praslin herczeg és de Boynes ur ministeriuma alatt, Isle de Franceba ment, a' Grenier lovag javalta indiai rövidebb utat megvizsgálni, és a' Gonville feltalálta déli tartományt szemügyre venni. Miután a' Maldive szigeteket meglátogatta volna, körülvevén Ceylont visszatért Isle de Franceba. Jan. 16. 1772 ismét tengerre szállt és Febr. 12. a' 49 fok alatt, egy új tartományt fedezett fel, mellynek a' francia király nevében birtokába lépe. 1776 Cook harmadik tengeri utja alkalmával egy hátra hagyott palaczkot talált, bizonyoságul, hogy az már előbb Kerguelen által Franciaország részére elfoglaltatott, 's ugyan azért a' Madagascartól keletre fekvő szigetet Kerguelen földjének nevező. Visszatérte után ismét felfedezésre küldetett ki. Midőn 1774 Brestbe visszaért, egyik tisztje bevádoló több bajtársaival, kiknek K. elejekbe tétetett. K. befogatván vétkesnek találtatott, mivel hadi hajójára eladó portékákat engedé rakatni, ámbár ő csak némelly alsóbb tisztviselőknak engedé meg saját pénzekért portékát elvihetni egy hadi hajón, sőt a' kevesbé tehetőseket még pénzzel is segítette. Üldöztetésének oka egyedül az a' közönséges irigység volt, mellyel a' kir. hajósergeben és a' tengeri iskolákban neveltetett francia tengeri tisztok azok ellen viseltettek, kik kereskedő hajókon szerevén gyakorlati ismereteket, a' kir. tengeri szolgálatba tisztii ranggal léptek által. A' revolutio idején a' Terroristák is tartottak ezen ferfiutól, ugyan azért be is fogták, de ismét szabadon bocsáták. A' francia tengeri háboruk történeteit írja le, 's előterjeszté a' francia tengeri hatalom enyészetének okát, valamint az eszközöket is annak helyreállítására, és ezen értekezését az 1778ki=francia-angol tengeri háboru történetei elébe iktatá. Leirá ezen kívül éjszaktengeri utazását, 's egy mást, mellyet China, Dél-tenger és Indiába vezető új ut felfedezése végett tett 1771—73. Meghalt 1794.

54.

KÉRY (Ipolykéri) János, a' 17 század első felében született. A' sz. Ferencz rendjén lévő szerzetesek közé lépén, mint tanító, az ifjuság és haza javára szentelé élete nagy részét. Latin nyelven írt bölcselkedési munkáin kívül a' vallásos tárgyak felett említést érdemel ezen történetírási dolgozása: „*Ferocia Martis Turcici*.“ Tudományos érdemei által szerzetének fejévé lön 1669; hat év mulva pedig a' syrmiumi, azután esanádi, későbbben pedig váci püspökségre emeltetett; ezután néhány év mulva Nagyszombatban mult ki 1685.

KÉRY (Borgias) Ferencz, Zemplénvármegyében született, 's a' Jesuitarendbe állván sok ideig tanítói hivatalt viselt. Ettől irtesen maradt idejét nagyító csók készítésére, a' mihez igen jelesen értett, és tudományos dolgozásokra fordítá, mellyeknek szüleményei e' következő munkák lőnek: 1) „*Imperatores orientis compendio exhibitii, e compluribus, Graecis praecipue scriptoribus, a Constantino magno ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcas Constantinopolim*“ (Nagyszombat 1744; félr.); 2) Az elsőnek folytatása, Konstantinápol bevételétől fogva a' török császárok alatti történetek. kel 1749-ig. 3) „*Dissertationes tres physicae. a) De corpore generatim, deque opposito eidem vacuo. b) De motu corporum. c) De causis motuum in corporibus*.“ (Réztábl. Nagyszomb. 1752—54)-

Ezen valódi tudós férjfiu Budán végezé tudományokban leélt napjait, 1759-ben. 54.

KERMES, apró bogárnem, orra melyhüvelyes, 3 behajlott sérével, csápjai hengeridomúak, derekánál hosszabbak; szárnya 4, le- hajlott, dereka pupos, lábai ugrók. Mikor terhes, fákra ül és meg- telepedik. A' magzatok a' paizs hátulsó hasadékan bujnak elő, míg azonban az anya meghal. 40-nél több faja közt 3 vagy 4 igen ne- vezetes az ő színéért. Némelly tölgyfajokon a' legbecsesebb találta- tik. Valenciában ekkép gyűjtetik össze. Martiusban ezen bogár, még alig akkora mint egy köles szem, felmász a' tölgyekre, hol megtelepedik, 's nő, és finom gyapju által fedetik. Idoma tojás- dad, 's hol a' gyapju hibázik, néhány aranypont csillámlik ált. Apri- lisban borsó nagyságúra nőtt a' kermes, gyapju fedezője porrá vál- tozott. Ellenben egy tojástartó héj vetetk észre. Május végével egy- más mellett fekvő vérpiros tojások láttatnak a' héjban. Most meg- hal az anya és a' kermes begyűjtetik. Jó években 20,000 tojás is van egy illy héjban. Tovább várakozván Juliusban a' nagyító üveg segedelmével láthatni, mint bujnak ki e' tojásokból aransárga bo- garak, hat lábbal, két tapintszarúval és villa idomu farkkal. Ezek a' himek, a' nők száma nem nagy köztök. A' szegény 's el kevéssé foglalt személyeknek igen jutalmas foglalatosság a' kermes gyűjtés, kik hosszúra nevelt körmeikkel vakarják le a' tojásfészkeket. Leg- jobb idő hozzá a' még harmatos reggel. Hol sok kermes van, egy szedő naponként 2—3 fontot gyűjthet. A' vevők vászonra terítik ki, melly eczettel van meglocsolva, hogy a' tojásokban megölessenek a' bogarak. Megszáritatván, megszáttatván, bórerszenyekbe 's ezek vizont vászonszenyekbe tétetnek. Afrikába különösen sok vitetik ki. A' kermesnél, mint a' kosenillánál, nagyon felmagasztaltatik a' szín, ha a' festéskor kali tétetik hozzá. — Az ásvány-kermes gyuló- kénezett veres dárdaes, melly barna veres (kermes) színű, puha ta- pintsú, gyenge szagu és izű por. Vízben és borszeszben fel nem olvad, csipős lugban tökélyetlenül, kénkális lugban teljesen felolvad. Sósavban felolvad a' dárdaes, kénzett gyulógázt fejt ki, és kevés kén- követ hagy hátra, melly hihetőleg a' kénzett gyuló feloldatásából származik. —j—a.

KERÜLET név alatt itt olly földdarab (lakvidék) értetik, melly- nek több mezővárosaiban 's helyeigeiben különös tisztikarral 's jogokkal bíró emberek laknak. Némelly illyen kerületeknek lakosai egyenként véve, másokéi pedig csak összesen élnek nemesi szabadsá- gokkal. Azon kerületek, mellyeknek lakosai fejenként nemesek, e' következők: Turó-mező, mellynek saját tisztviselősege és grüléset vannak; és a' Kővári kerület, melly most Erdélyhez van csatolva. — Olly kerületek, mellyeknek lakosai együtt véve élnek nemesi jogok- kal, ezek: a' Jászág és Kunság (l. KUNOK és JÁSZOK). De vannak végre némelly kerületek, mellyek lakosai sem összesen sem egyenként nem bírnak nemesi szabadságokkal. Ezek közé számláltatnak: 1) a' szepességi 16. KORONAVÁROSOK (l. e.) 2) a' tiszáninneri KORONA-KE- RÜLET (l. e.) és 3) a' hegyalljai-kerületek, mellyeknek lakosai a' szőlők és télkek iránt egyedül a' helybeli tisztviselőség előtt tehetnek erőslétű (validum) örökbevallást; ugyan az előtt indittatnak pereik is, mellyek csupán csak az urszékhez (és nem tovább) vitetnek felebb.

KERÜLETI TÁBLÁK, hazánk harmad rendű ítélőszékei, mel- lyeknek mindeniké, az előlülóvel és hites jegyzővel együtt, legalább is hat tagból áll, majdnem szinte annyi számeletti és tiszteletbeli táblabírákkal lévén egyszersmind ellátva. Minden kerületnek van egy illy ítélőszéke, névszerint a' dunáninnerinek Nagyszombatban, a' du- nántulinak Kőszegen, a' tiszáninnerinek Eperjesen és a' tiszántulinak Debreczenben. A' hozzájuk tartozandó vármegyék az 1723 V. 31 és

az 1751 V. 22. törv. cikkelyében, egyenként előszámláltnak. Ezek csupán csak első folyamodási ítélszékek, 's a teljesítési perek (implementales) valamint szinte az iktatás tisztasága alapjából származandók is, egyedül ő előttük indíthatnak. Ítélethezásnál legalább is három tagnak kell jelen lenni. Az itt kezdett perek a királyi táblára vitetnek feljebb. A végrehajtást egy kiküldött táblabíró eszközli.

—20—

KESKENYUT, ösvény, néhány vagy csak egy lábnyi szélességű köz, melly a sánczoknál a melyvéd és árok között hagyatik a végre, hogy a melyvédről le gürgedező földhantot vagy csoportokat felfogja, 's az árokba leomlani ne engedje. Az ösvény többnyire meg van rakva vészkarokkal; mert ellenkező esetben, 's hogyha a melyvéd olly alacsony, hogy az ostromló hegyettek elláthat: az ösvény több kárt okoz mint hasznot, mivel az ostromló, ha egyszer magát oda bele vette, fegyverét a melyvédre teheti, 's a sánczba belövellődözhet. Erősségekben az ösvény rendszerint tüskebokrokkal ültetik be, mi által ott az ostromló ellenség feltartóztatik. 54.

KESZTHELY, diszes mezőváros Zalavármegye szántói járásában, a bő halu Balaton nyugotéjszaki partján. Országos, sőt külföldre is elhatott, de már megcsökkenett hírével, elhunyt tulajdonosának, az igaz Magyar által mindenkor hálaérzettel említendő nagy férjfiúnak, Festetics Györgynek köszöné, ki itt jeles gazdasági iskolát (Georgicon, gazdas-intézet) állita fel. Ebből a földmívelés minden ágaiban jártas ifjak léptek az életbe, tudományok 's példaadások által az egész magyar gazdaságra fényt derítendők. De lehunyt ama nagy csillag hazánk egeről, és árva intézetére nehéz homály borult. A mezőváros némely csinos épületekkel, közép és polgári, rajzoló, muzsika és leányiskolával 's a Georgiconhoz ragasztott fűvész és gyümölcsös nagy kerttel dicsekedhetik. Nevezést érdemel még azon meleg ferdő, melly a Héviz folyó mellett, a napnyugoti völgyben tetsző épületekkel 's szép fekvéssel kérédik, és a közeletében helyezett márvány és bazalt kőbánya. Lakosai, kiknek száma mintegy 6930-ra megy, Magyarok és Zsidók. Ezek kereskedéssel, amazok szőlőmíveléssel, halászáttal és kézmivekkel foglalatoskodnak. 54.

KÉTÁRNYÉKUAK-nak a forró égőv lakosai nevezetnek, kiknek árnyéka, minthogy a nap az ő tetőpontjokon megy keresztül, majd éjszaka, majd pedig délfelé esik. 54.

KÉTELKEDÉS, azon állapotja a léleknek, mellyben az átlélenies okok valamelly dolognak igazsága mellett és ellen sulyegyen tartanak. Ez a bizonytalanság állapotja okos, mikor annak alapja a dologban van, midőn t. i. a bizonyító okoknak, vagy magának a dolognak helyességét az ember által nem látja. Minthogy az esmeretnek alsóbb lépcsőjiről a felsőbbekre való átmenetelnél a véleménynek ingadoznia kell, míg előbbi álláspontjával felhagyván egy új álláspotra verekedett: azért ez az állapot kerülhetetlen arra nézve, ki jámborul fürkészi az igazságot, de azonban hamar elmuló, mivel az ő törekedése őt bizonyosságra vagy hitre vezérli. Kételkedésben megátalkodni restséget vagy hitlenséget árul el; amaz, a hol további vizsgálat által új világot és erősb meggyőződést nyerhetni; emezt, midőn azon határok, hol az emberi tudásvágy törekedésének minden irányaiban végre meg kell állapodnia, olly véghatározásokra utalnak, mellyek mellett a vallásos hit magát megnyugtatta. A valásbéli dolgokban való kételkedés sokkal gyakrabban származik tudatlanságból és zavart megfogásokból, vagy a hitet ajánló autoritas ellen való pajkos kikelésből, mint igazi valószeretethől. Verulamii Baco mondja: „A philosophiának felületes megkóstolása könnyen atheismusra vezet, mélyebb tanulása visszaviszen a vallásra.“ (VÖ SCEPTICISMUS.)

A. B. S.

KÉTÉRTELMŰSÉG, a' szavaknak már magokban többféle jelentése, és olly helyezése; vagy helyesírási jelekkel meg nem különböztetése által eszközöltetik, melly szerint azoknak, vagyis inkább az egész mondásnak két értelmet, sőt néha többet is lehet tulajdonítani. — Nevezetes azon kétértelmű tanács avagy nyilatkozás, melyet János esztergami érsek, II ANDRÁS (I. e.) nevének Gertrudnak megölése iránt adott az elégedetleneknek, illy — helyesírási jelekkel meg nem különböztetett szavakban: „*Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consentiunt ego non contradico.*“ Ennek, ha a' szavak helyesírási jelekkel megkülönböztetnek, egyik értelme ez: A' királynét megölni ne féljétek; jó az, ha mind megegyeznek, én nem mondok ellene; a' másik pedig ez: A' királynét meg ne öljétek; jó félni, ha mind megegyeznek, én nem, ellenmondok. — Az elégedetlenek az első értelemben vévék annak szavait, 's feltételeket Péter bihari főispány által teljesítették. Vö. II ANDRÁS. —no—

KÉTHANGU TÉTEL-nek (Zweistimmiger Satz) akkor van helye a' muzsikában, ha valamely muzsikai darabnak harmoniája voltaképen két hangrészvényből áll, p. o. két hangszerre vagy énekszóra irt egyszerű duettban, vagy tökéletes muzsikai darabokban is, melyekben két parthiák vetekedve (concertirend) tüntetik ki egymást. Ha a' kéthangu tétel tiszta és széphangzatu akar lenni, saját nehézségekkel kell megmérkőznie. 's csak az foghat hozzá, ki a' többhangu tételhez ért; mert abban mindig használni kell a' voltaképi hangközöket (intervallum), 's a' szerző nem mindig használhatja az accordnak valamennyi hangjait. gy.

KÉTLAKIAK, Földinél KÉTÉLTŰK, általjában ollyan állatokat jelentenek, mellyek szárazon és vizen élhetnek. Ekkor ide tartoznak némelly emlősök is, mint a' hód, vidra, foka, rozmár. Szorosabb értelemben azonban állatosztály neveztetik így, melly tüdőkön lélelző, egy szivpitvaru, és szivgyomru, veres hidegvérű állatokat foglal magában. A' hévmértéknek olly különböző, sőt ellenkező fokait semmi más osztálybeli állat ugy ki nem állja, mint ezek, így p. o. elevenen maradvá találtaték a' béka az ember gyomrában és a' jég közé fagyva. Lélelzet nélkül, bezárt térben, irtóztató soká tudnak élni; így p. o. kősziklák közepében, fák szoros odvaiban találtattak élő békák. Tüdejek lévén általjában szavok is van, de ez rekedt, kivéven némelly süvöltőket; némellyek azonban egészen némáknak tapasztaltattak, mint az igazi salamandra, zöld gyík, töredékeny kigyók. — Némellyeknek van lábok, és pedig négy, mások lábatlanok; azokhoz tartoznak a' tekenősök, békák, gyíkok, és Földitől M Á S Z Ó K -nak neveztetnek; ide a' kigyók számláltatnak, C s ú s z ó k neve alatt Földinél. Fedezetjek szinte különbözőele, majd csontnemu héj, majd szarvidomu karikák, majd apró paizsoeszkák vagy pikkelyek, majd csupasz és legfelebb nyálkával fedett bőr, mellyet időről időre le szoktak vetni. Számosaknak rut színe és tekintete van, de vannak szép színűek 's kellemetes idomuak is. Némelly gyíkok, kivált a' kameleon, szépen tudják színeket változtatni. A' mi tanyájokat illeti: némellyek egyiránt laknak szárazon és vízben, és pedig vagy egészen kények szerint, vagy bizonyos időkorban. Vagynak azonban csupán egyik vagy másik helyre szorítottak. A' száraziak közül sokan tanyáznak a' gőzös, nedves, бүдös, homályos helyeken, de mások a' napot is szívelni látszanak. Eledelek részint igen vegyes, részint meglatározott, azt meg nem rágják, igen lassan emésztik. Visszaszerző erejek igen nagy, nevezetes részeket vesztve is élnek, p. o. a' béka, szíve kiszakasztása után is ugrál, az agyától megfosztott tekenős béka soká élél. Fegyverül részint fedezőjők, részint harapások, mérgek, részint kifecskendezendő nedvek, vagy rut színek is szolgál. Érzékeik nincsenek nagy tökélyvel kifejlődve, de azért jelen

vannak; szaglások nem lehet igen mivel; emlékező erejek is van, mert van példa, hogy a' krokodilok, sőt varasbékák is megesmerék jöltévőjüket, a' kigyók pedig némelly mesterségre taníthatók. Miv-
 őszön alig találhatik valamelyikben közülök, kivéven az állator-
 szágon általterjedt nősöszönt, mellyel némelly kétlaki himek olly
 nagy mértékben bírnak, hogy nő hijával lévén más himeken és dög-
 lötteken is erőlködnek. Mind tojók, de némellyek testekben költik
 ki a' tojást. Némelly békák és gyíkok változásokon mennek keresz-
 tül, p. o. a' béka eleinte lábatlan, kopótyus, hosszú farku; neve
 ebbal. KÉTLAKUAK KÖVEI (Amphibiolithi) a' kétlakuak kövé változása.

KÉTNEMŰ, NŐSHIM (Hermaphroditus) ollyan állat, melly
 nő és him egyszersmind. Hogy az alsóbb állatországokban vannak
 nőshimek, kétségen tul van, és pedig annyira kifejlődött nemi ré-
 szekkel, hogy ugyan azon állat foghat és fogamíthat. Az emberek-
 nél ilyen példa még nem adta elő magát, sőt a' szoros vizgálatok
 azt bizonyíták, hogy az emberi kétneműség nem vala egyéb a' nemző
 részek más nemet hazudó idomtalanóságánál, mely hazudásnak könnyű
 lehetőségét a' boncztudományban jártasak könnyen által fogják látni.
 A' Zsidók a' dolgot valónak vévén fel, 4 fajtáját különbözteté meg
 a' nőshimeknek, a' mint vagy a' him vagy a' nő részek kifejlődtebbek,
 vagy a' kifejlődés egyiránti, vagy egyik sem uralkodó, egyik sem
 fejlett ki jól. Az elmélők így építenek semmi, kevés, vagy rossz
 alapra.

KÉTTAGU (binomialis) szám, p. o. kéttagu gyökérszám a' szám-
 vetésben. Kéttagu coefficientensek azon számok, mellyek meg-
 mutatják, hogy valamely binomium kifejtett rangjában (potentia),
 p. o. $a + b$, hányszor jön elő részeinek mindennemű productuma. —
 A' kéttagu tétel azon nevezetes formula, melly $a + b$ kéttag rangjá-
 nak öszvetételét annak két részéből a és b 's a' rang exponenséből
 adja elő. Ezen tétel az analysis legfontosabb alapja; egész igenlő
 exponensekre alkalmaztatva, már Newton előtt több analystáknál
 tudva volt. De csak Newton tanítá azt tort és tagadó exponensekre
 is fordítani, 's ez egy ezen nagy ember legszebb felfedezései közül,
 a' miért sirkövére is van vésvé. r.

KETTÓS ÉNEK, I. DUETT.

KETTÓS PONT, KÉTPONT I. HELYESÍRÁSI JELEK.

KETTÓS ÜTES (kétszeres ütés, Doppelschlag, le doublé), a'
 muzsikai előadás legjelesebb módosságainak vagy is czifrázatainak
 egyike, abban áll, hogy a' kijelelt főhang mellett fekvő két mellék-
 hang egyikét a' fő hang előtt, a' másikat pedig csak a' fő hang érín-
 tése után, ez pedig meglevén, ismét a' főhangot pendíti meg az ember.
 Ez akkor egyszerű kettós ütésnek nevezetik, melly tehát
 négy kótából vagy is hangból áll, 's ha a' felsőbb hanggal kezdődik
 S, ha az alsóval ∞ jellel jegyeztetik meg, 's ez utolsó esetben meg-
 fordított, az elsőben közönséges vagy tulajdonképi-nek hívják;
 ama' jel pedig mind a' két esetben két kóta fölé vagy közé szokott
 iratni. Az öszvetett kétszeres ütés ezen figurának más kótékkal
 történt egybekötéséből támad. Ide tartozik még az ugy nevezett
 sebes, simuló, 's ugró v. szökő kétszeres ütés. gy.

KETTÓS VIADAL, PÁRVIADAL. Maga a' név megmagya-
 rázza a' dolgot. Már a' régi írók hoznak fel a' kettós viadalra pél-
 dákat, de azok csak két szemközt álló sereg szeme láttára történtek,
 's általok a' két fél közt való veszekedés is el volt döntve. Ilyen
 kettós viadalt tartottak a' Horatiusok és Curiatiusok. Különbözött
 ettől a' törvényes párviadal, mikor a' bírák törvény által meg-
 voltak hatalmazva, kétséges esetekben a' felekre bizni, és nekik meg-
 hagyni, hogy kettós viadal által végezzék el ügyöket. Azt tartották
 ugyan is, hogy Isten az igaz ügyét oltalomba veszi, 's azért az em-

beri tévedéseket, valahányszor kívántatik, közbejövetele által elhárítja, kimutatván mellyik részen áll az igazság. Hogy itt a következtetés nagyon gyarló, magábanlátható dolog. A' törvényes párvialdal által épen azt akarták elérni, mit az istenitéletekkel. Mikor jöttek szokásba az illy viadalok, bizonyosan nem mondhatni meg. A' Frankokról annyit tudunk, hogy ők a' Burgundiaktól vették át ezen szokást, minekutána Galliát elfoglalták. A' kettős viadalra bizonyos formákat szabtak ki, mellyeket meg kellett tartani. Vagy a' bíráknak kellett azt meghagyni, vagy pedig a' megsértetett félnek kellett kérni, hogy az által bebizonyíthassa ártatlanságát. Mikor a' párviadal napja eljött, megjelentek a' helyen a' viadalbírák is, kiknek arra kellett vigyázni, hogy a' küzdők egymás ellen valamely különös fortélyt ne használjanak. A' fegyvereket előbb megnézegették a' bírák, a' napot és szelet köztök elosztották, hogy a' szél és napegyiket se akadályoztassa inkább, mint a' másikat. A' meggyőzetett fél, vagy a' ki magát ellenfelének megadta, becselennnek hirdettetett, és birtokaitól megfosztatott. Ha a' vádlón maradt a' gyalázat, azon felül még a' bíráknak és ellenfelének pénzbeli büntetést is kellett fizetnie. Ha pedig a' vivók egyike elesett, tisztességesen temettetett el. Az is meg volt engedve a' győző félnek, hogy ellenfelét, ha az nem kért tőle kegyelmet, agyon szurhassa. Nem csak a' nemesek, hanem minden szabad sorsu emberek használhatták a' párviadalt, minthogy az illyeket testikép nem büntethette meg a' törvényszék. A' ki el nem fogadta a' viadalt, azzal bűnösnek vallotta magát. Azon személyek, kik személyesen nem viaskodhattak, mint a' papok, asszonyok, öregek és gyengélkedők, tartoztak magok helyett mást fogadni. A' magyar régi oklevelekben többször van az illy fogadott bajnokokról emlékezet „*conducti pugiles*“ név alatt. Voltak, kivált Németországban, privilegiált viadal-törvényszékek is, hol mindenkit lehetett viadalra felszólítani. A' pápák Decretalisainak behozatala után (1235), mivel a' törvénykezés módja is kezdett tisztulni, lassan lassan megszűntek a' törvényes párviadalok; de a' törvényszékeken kívül divatban maradtak maig is, noha keményen tiltatnak. *Kállay.*

KEVELYSÉG, egy neme a' nagyra vágyásnak, melly szeriut azt kívánjuk másoktól, hogy ők a' magok csekélyebbségét és a' mi felsőbbségünket esmerjék meg. Következőleg a' kevély ember magát mások felett felemeli, 's másokat számba sem vesz. Egy illy, néha gyűlöletes, többször szánakozásra méltó lelki állapotja az embernek, csak felfordult gondolkodismódnak lehet a' következése. Nem egy a' kevelység a' lélek felemelkedésével, és emberi méltóságunk illendő tiszteletben tartásával. A' kevelység alapja mindig valóságos vagy képzelt tökéletesség. Kevély lehet az ember testi, elmebeli, vagy erkölcsi tökéletességeire, nem különben a' szerencse ajándékaira. Mind a' négy esetben egyiránt utálatos ugyan a' kevelység, de mégis legutálatosabb a' philosophusi; mert az igaz philosophia csak alázatosságot és felebaráti szeretetet fakaszthat a' szívből. Pope erkölcsi leveleiben azt jegyzi meg, hogy a' kevelységnek mindenféle dolog lehet tárgya; valamint a' korona és drága köntös alatt, ugy Diogenes és Antisthenes rongyai alatt is lappaughat kevelység. (lásd Köteles Samueltól „*Erkölcsei Philosophia*“ 2dik Sz. l. 116).

Kállay.

KÉZA Simon, hazánk egyik legrégebb történetírója, kinek munkájából egy másik 1358-ki nevetlen író majdnem egy uj, de nagyobb-résztint csak az elsőből lemásolt munkát készíte; mellyekből Turóczi János, mint ez maga is megvallja, kivonatképen írta Mátyás király idejebeli munkáját. Kézának 's az érintett Nevetlennek kézírata hártára írva, a' bécsi könyvtárban találtatik. 54.

KEZESSEG (fidejussio) mellékes egyeztet, mely szerint valaki, másnak kötelezését, a' harmadik egyező félnek nagyobb bátorságot tekintetéből, segédképen magára vállalja. Kezesek csak azok lehetnek, kik fő egyezteteket is szabadon tehetnek. Így tehát a' feleség is, férjének jussátlása (praejudicium) nélkül. Ha valamelly megkívántatóság hiánya miatt a' rendes fő egyeztetnek ereje megszűnik, elmulik a' kezesség is; nem mulik el pedig ellenben akkor, ha a' főegyeztet a' személy minőségének tekintetéből erőtlén; így p. o. a' gyámság vagy gondviselés alatt lévőért kezeskedő, mindenkor tartozik elégtétellel. A' bünbeli tárgyakra nézve nincs helye a' kezességnek. — A' kezes, a' rend jótéteményével bir (beneficium ordinis), azaz: nem szoríthatik addig elégtételre, míg az adós, vagyonából tökéletesen ki nem vetköztetett, hanem ha ezen jótéteményről lemondott volna. A' kezesnek vigyáznia kell azon adósra, kiért kezes lón, 's ha tapasztalja, hogy az javaiban fogyatkozik, a' hitelezőt meg kell intetnie az iránt, hogy adósságát a' tartozó féltől visszakövetelje, mert csak így menekedhetik meg (az adósnak vagyon-vesztettsége esetében) a' fizetési kötelességtől. — A' kezes ellen ugyan azon perek támaszthatnak, melyek a' főadós ellen; ha azonban ők külön rangu személyek, változik a' bíróság akkor, midőn a' főadós egész vagyonától megfosztván, egyenesen a' kezes ellen intéztetik per: ekkor ugyan is a' kezesnek személye szerint határozatnak meg a' bíróság. Ha pedig az csak mellékesleg támadtatik meg, bizvást, perpatvarkodási (calumnia) büntetés félelem nélkül lehet őt ugyan azon bíróság eleibe 's épen azon perbe idéztetni, mely eleibe, 's melybe a' fő adós idéztetett, de így is csak akkor marasztaltatik el ítélet által, ha már a' főadós zsebig megürített.

Kunoss.

KÉZIRAT, KÉZIRATOK. Ezek egyik fő tárgyát teszik az oklevéltudományak. Minden eddig napfényre jött régi kéziratok v. pergamenre v. papírosra irattak. A' papíros részint egyiptomi (a' tulajdonképi papyros metéből készült), részint gyapot- és selyempapíros, mellynek készítése mintegy 706 körül Kr. u., keleten találtatott fel, 's melly mindaddig használtatott, míg nem a' 13 század elején készítettetni kezdett vászonpapíros által lassanként elnyomatott, 's vele közösen, csak mintegy a' 14 század közepéig divatozhatott. A' vászonpapírosra irt oklevelek közül még legrégebbnek tartatik az, melly 1243 költ. Az író tollakról már a' 7 században tétetik említés. A' ténta nemei közül legközönségesebb 's legrégebb a' fekete; csak hogy hajdan nem kénsavanyval készült, mint a' mi időnkben. Hanem rendszerint koromból, égetett elefántesontból, apróra tört szénből 'sat. csináltatott. De veres téntát is igen régen készült kéziratokban lelhetni, mellynek színe kitünőleg szép. Ezzel szokták írni az első betűket, sorokat, és a' tartalom rövid előadását. Ritkában, de még is elég sokszor láthatni a' régi kéziratokban két téntával írottat is; de zöld és sárga színt csak igen gyéren lelhetni. Arannyal és ezüsttel is irattak némelly oklevelek, (ezek becsességek miatt a' legnagyobb ritkaságok közé tartoznak), vagy csak az első betűk futtattak meg velek. Külső idomokra nézve a' kéziratok tekercekre (volumina, a' legrégebb mód, mellyet még későbbi időben, a' francia troubadourok is követtek költeményeik leírásában) és fűzött könyvekre v. kötetekre (a' tulajdonképi codices) osztatnak. A' legrégebbeket nagyobb részint felszabadítottak v. rabszolgák, később pedig a' szerzetesek írák, mellyeket azután a' correctorok és rubricatorok (javítók és csinosítók) kijobbitottak és felcífráztak. De régiségek 's becsék megítélésére, ezen külső jeleknél sokkal nyomosabb a' kézirat belsejének, névszerint pedig a' betűknek és az írásbeli vonatoknak megvizsgálása. A' görög kéziratok régiségének a' vonásokból meghatározása jóval nehezebb, mintsem a' latinoké. Al-

talában azt jegyezhetni meg, hogy a' görög kéziratbeli vonatok annál könnyüedebbek, tetszőbbek és inkább futólag készültek, minél régiebbek; 's hogy a' századok nevedkedtével mindig merőbbek lettek. A' pontozatok 's egyéb jelek megléte vagy hibázása, reájok nézve nem szolgáltat bizonyos megkülönböztetést. Egyébiránt a' 7, legfelebb 6 századbelinél nem könnyen találhatni korosabb görög kéziratot. — A' latin kéziratok vonásait, részint nagyságok és kicsinyiségek, részint különböző alakjok 's minőségek szerint, (mellyet különböző nemzeteknél 's időszakaszban magokra vettek) szokás felosztani. Ezeknek mindenikére nézve azután szabályok állapíttatnak meg, melyeknél fogva régiségeket meg lehessen itélni. A' 8 század előtt igen ritkán lehetni helyesirási jeleket, sőt minekutána már ezek behoztattak is, találhatni nélkülek készült kéziratokat a' 13 's köv. századból, melyekben mindazáltal már a' szavak külön szaggatva jegyeztettek fel. Olyan kéziratok, melyeknek fejezetei vagy más egyéb felosztásai 's szakaszai nincsenek, mindig régiek. Az ugy nevezett *custos*, *ör*, vagy a' lap utolsó szavának a' másik elején ismétlése a' 12 's köv. században divatozott 's divatozik. Minél kevesebb 's könnyebb szórövidítések vannak valamely kéziratban, annál régiebb ez. Végre, a' legrégibb kéziratokban, rendszerint minden felosztás nélkül, 's szakadatlanul összefüggnek a' szavak; csak a' 9 század óta lett közönségessé a' szókülönzés. Az arab betűjelek idoma is, melyek közönségesebben a' 13 század első felebeli kéziratokban találtatnak először, segítségül van néha a' kéziratok régiségének meghatározására. A' kéziratok költének idejét, ha fel van is jegyezve, nem kell mindenkor valódinak tartani. Mióta a' herculanumi kéziratok napfényre jöttek, egész bizonyossággal állíthatni, hogy az első keresztény századot meghaladó koru kézirat nem találkozik. IS25 az Elephantine szigeten, felső Egyiptomban „*Ilias*“nak egy töredéke találtatott, papyrusra írva, szép betűkkel; a' 160-ik verstől fogva mintegy 8 — 900-ig nyulik tartalma; a' Ptolomaeusok idejéből valónak látszik. A' középkorban, az egész pergamenen lévő iratokat ki szokták törölni vagy vakarni, hogy újat lehessen helyekbe írni; az ilyenek (palimpsesti, *codices rescripti*) a' ritkaságok közé számláltatnak. De ezen szokás a' 14 században megszűnt, hihető mivel már ekkor a' vászonpapiros jobban divatba jött. Megolvashatni e' tárgyról D. Pfeiffer Aug. munkáját „*Über Bücherhandschriften überhaupt*“ (Erlangen 1810) és D. Hänel Gusztávéét: „*Catalogi manuseriptorum, qui in Biblioth. Galliae, Helv. Hisp. Lusit. Belg. Britanniae asservantur*“.

KÉZIRATI-nak mondatik az olly alku, egyezés, adósság 'sat, melly a' tartozó félnek saját keze írásával költ irományon vagy is kötelezőlevélen alapul. Az ilyennek tulajdonosa *kéziratos-nak* (*chirographarius*) neveztetik; ki ha az adósságokra nézve nem egyszerűs mind jelzőlogos is, követelésére nézve az adósok legutolsó osztályába tartozik.

KÉZKÖSZVÉNY (*Chiragra*), a' kéz izeit megtámadó 's mozgását akadályozó köszvény. Ez lassanként a' kezeket megmerevíti, az ujjakat meggörbíti, idomtalan mozgatlanná teszi, minthogy az inak mészanyaggal vetetnek csomókban körül, melyek által végre minden iz megmerevedik. (Vö. *Köszvény*) —j—a.

KÉZMIVES SZÁMVETÉS, mechanikai segédeszközök használatát mutatja bizonyos számolásoknál. Ide tartoznak a' Rómiaiak számvető asztala; csont golyókák csengései drót hurokon a' Chinaiaknál; Neper számvető pálcácskái, Pascal, l' Epine és Boitissendean számvető machinái; paduai tanító Polemus számvető műszere. r.

KÉZSMÁRK, sz. kir. város Szepesvármegyében; kies fekvése van a' Poprád melletti térségen, 's a' közel Tátrára gyönyörű kilá-

tást szolgáltat. Utszái elég tágasak és hosszuk, 's jeles épületekkel diszeskednek, melyek között nevezést érdemel az evangelicusok négyszegű iskolaépülete, mellyben a' törvények is taníttatnak, és a' Tököllyieknek most a' város által biratott várkastélya, melly be'ól hercegi mód felkészítve, kívül pedig két fallal 's öt toronnyal volt megerősítve. Lakosai, kiknek száma mintegy 4200, nagyobb részint Németek 's kevés Tótok, kik kézmivekkel 's jelesen kékvázon festéssel, kereskedéssel 's izacs termesztéssel foglalatoskodnak leginkább.

54.

KÉZVONAT, az a' különböző idomu, 's majdnem minden író személynél sajátias vonat, mellyet az aláírásokban a' névhez szokás ragasztani, azért, hogy másokra nézve az utanozás nehezebbé tétessék, 's a' levélhamisítások és írományi csalatások ez által is valamennyire akadályoztassanak.

—no—

KIADÁS, a' gazdálkodásra nézve ellentételben van a' bevétel-lel vagy jövedelemmel, 's valamint ez abban áll, hogy az ember pénzt vagy valamely más jószágot sajátjába tesz: ugy ellenben a' kiadás, az azoktól való magamegfosztást, vagyis azoknak elköltését jelenti. A' józan gazdálkodás főszabálya az, hogy a' kiadás a' bevételnél mindig kevesebb legyen, vagy legfelebb is sulyegyenben álljon vele; mert a' ki ezt megrontja 's tiszta jövedelménél többet kiad, az előbb vagy utóbb szegénységet 's pusztalást von magára és övéire.

54.

KIADÁS, KÖNYV KIADÁS alatt valamely munkának ki nyomtatása 's a' közönséggel megismeretése értetik. A' hányszor tehát valamely munka újra nyomtatott, annyi kiadást érnek mondatik. Ha ezen alkalmakkal minden változtatás nélkül hagyja el a' sajtót: egyik kiadásnak a' másik felett csak annyiban lehet elsőbbsége, a' mennyiben netalán a' betűk nagysága és szépsége, a' papíros jósága, színe, finomsága és a' nyomtatás hibátlansága, okot szolgáltatna válogatásra. Az olyan munkáknál, mellyek a' következő kiadásokban megjavítottak és bővítettek, rendszerint becsesebb szokott lenni az újabb kiadás a' régiébnél; de ez néha kivételt szenved, 's ennél fogva szükséges, hogy a' munkát megszerezni kívánó, a' könyvnek különös esmeretével bírjon. A' kiadások különbözése-gére legnagyobb tekintet van általában a' görög és romai remekmivék nyomtatványainál, mellyeknek száma igen nagy, 's becsárkat többnyire csak ritkaságok határozza meg. Leginkább kerestetnek az első kiadások, mivel ezek rendszerint közvetlenül a' kéziratok után készültek (ide tartoznak a' 15 századbeliék, Aldinié és Giuntinié); továbbá a' bírálatlalt és felvilágosító jegyzékekkel bővített kiadások. Mások a' tiszta és csinos nyomtatás miatt becsültetnek; mások viszont pompásságok által nyerik meg a' közönség figyelmét. A' kiadások esmerése, hogy érdemek szerint becsültethessenek, 's az eredetiek utánnyomtatásoktól 'sat. megkülönböztethessenek, különös szorgalmat és fűrkészést kíván. Az idegen nyelven írott jelesebb munkák kiadásainak megismerésére jó segédkönyv Ebert „*Bibliographisches Lexicon*“ja (2. köt. Leipzig 1821 's köv.)

—no—

KIADÁS, a' valóságos vagy csak állított vétkeseknek, szökött szolgáltnak, katonáknak, harczba menni kötelezetteknek 'sat. kézhez szolgáltatása, kik a' büntetés vagy hivatalok teljesítése elől elvonták magokat; sőt olyanoké is, kik igazságtalan üldözés elől rejtették el. Különösen ezen utolsó pontból gyaníthatni, milly szövevényes tárgya a' kiadás a' népek és országok jogtudományának. Egyik részről az országoknak azon kölcsönös kötelezete áll: egymásnak a' törvényhatóság fentartása végett segítségül lenni; más részről pedig azon erkölcsi tartozás: az ártatlannak védelmet nyújtani, 's még az idegennel sem bánni rosszul, minekelőtte törvényesen kihallgat

tatrék és elítéltetnék, — habár a' rosszul bánás csak azon szabadságának korlátozásában állana is, hogy magának tetszése szerint való helyen választhasson lakást. Roma, első jobb időkorában mindenkinek megengedé, magát a' büntetés alól önkénytes számkivetés által felmenteni, mint Verres cselekedett. Abban általánosan megegyez az emberiség, hogy magában véve egy ország sem köteleztetik a' kebelébe menekedett vádoltakat kiadni; 's ennél fogva az országlások egyezetek által igyekeznek a' büntetésre méltó személyek üldötetését fentartani. Angolhonnak, az ő alaptörvényeinél fogva, senkit sem szabad kiadnia. Csak a' közönségesebb, alacsony lelkűek által elkövetni szokott vétkekre nézve (mint: gyilkosság, tolvajság, hamisítás, csalárdsággal járó megbukás) ígértetett meg a' bünösök kölcsönös kiadása az amiensi békében (1802 Mart. 23 és 27); de az feltétemény gyanánt kikötetett, hogy a' visszakivánás mellé, a' követelt egyének vékességéről olly tanubizonyosságok csatoltassanak, mellyek szerint a' vétkes, a' kiadandó országban is törvény eleibe állíthatatnék. Illy okfő uralkodik az 1794 Nov. 9-kén költ egyezetnél fogva Angolhon és Éjszakamerika között is. Es ez tagadhatlanul a' legigazságosabb bánásmód, melly leginkább a' következő nézeteken alapul: Midőn kiadásról van szó, már magában értetik, hogy a' kiadatandónak olly vétket kellett elkövetnie, melly mindenütt, 's különösen a' kiadásra felszólított országban, büntetést von maga után; de a' kiadatandó ellen mégis mindenkor elégséges bizonyítványokat kell törvényesen beadni. Mind a' két pontnak megítélése pedig a' bírói hivatal körébe tartozván, a' kiadás törvényességéhez előleges bírói ítélet kívántatik, melly által annak helyessége kinyilatkoztatassék. — A' közönséges bün hijánya miatt megtagadá Frankhon (1780) a' Spanyoloktól gróf Olavides kiadatását; Poroszország pedig (1801) Frankhontól de Précy, Colomes Imbert 's több másokét, kik a' consularis alkotmány ellen összeesküdtek 's baireuthi fogságokból porosz földre menekedtek. — Egyéb kiadási okfők, egyezetek által szoktak megállapíttatni; így p. o. Frankhon és Helvetia, Oroszbirodalom és Poroszország között olly ígélet áll, mellynek következésében minden híresztelt hűnüst, egyszerű felkérésre, a' gyanunak elégséges bebizonyítására szolgáló okok előterjesztése nélkül is köteleztetnek kiadni. — A' szokott katonák kiadása legkevesebb nehézséggel 's idomiassággal (formalitas) jár, mert ez, békés országok között rendszerint mindenkorra úgy köttetik ki. — Az elillant szolgálókról 's jobbágyokról, honi törvényeink értelmében l. SZÜKEVÉNY.

—no—

KIAECHTA, város Sibiria irkutski kormányzóságában, Kiächta folyó mellett, melly Oroszország és China között a' határt képi, fa és jó viz nélkül szülkölködő terméketlen vidéken; 4000 l. és 405 h. számlál. Itt, 's a' folyó másik oldalán fekvő chinai városban Maimutsinban, az orosz száraz földi kereskedés Chinával 1727 óta egyezség szerint üzetik, mellynek vámja az orosz birodalomnak évenként 7 millio rubelt hajt. A' be 's kivitel által forgásba jövő pénz 30 millio rubelt tesz. Csupán thea 3 millio fontnyi adatik el. Kiächta Pekingtől 1532 és sz. Péterváratól 6512 werst távolságra vagyon. Közönségesen két év szükséges valamelly kereskedési vállalat végre hajtására, Kiächta és Pétervár között.

KIÁSÁSOK. A' romai régiségek rendes kiásásainak története, X. Leo pápának 1515 Aug. 27-kén költ azon rendelő levelével kezdődik, mellyben Sanzio Rafaelt a' régiségek felügyelőjévé nevezte. Rafael parancsolatai 's példája által, rendtartás és kimelés állott azon önkény helyébe, melly az előtt a' romai régiségek maradványival czél nélkül 's durva kezekkel bánt. De rendes kiásások még ekkor nem gyakoroltattak, 's azoknak terv szerinti elrendeltetése 's nagyobb kiterjedési munkálatba vétele, csak az újabb idők mive Romában.

Ennél fogva Vacca Flam. ezen becses munkája: „*Comm. de monumentis Romanis suo et majorum aevō deprehensis*“ (1594), melyet Fea Károly az ő „*Miscellanea filologica critica ed antiquaria*“ kötetében (Roma 1790, V, 1, 51 's köv. 1.) gazdagítva adott ki, jobban csak a' történetes feltalálások mintsem a' rendes kiásásoknak előadása. Legelsőben a' kiásások körébe csak egyes sirvermek (a' Nasoké, Scipioké 'sat) és földüregek tartoztak. Azon idő alatt, míg a' Francziák Romát meghódítva tartották, Titus ferdői, a' colosseum tornácza, Constantin diadalive 's Trajanus tere, részint hozzá férhetővé tettek, azaz kiásások megkezdett; részint pedig tovább nyomoztattak, 's a' szinte ekkor kiásni kezdett szent uttal (*via Sacra*) a' béketemplom környéke és Phocas oszlopával együtt, a' mostani országzás által is folyvást ásatnak, leginkább hogy ama régi tér (Trajanusé) a' századok földom'adékitól megszabadíttassék. Az újabbkiásások közül nevezetes az, mely Sabinában, nem messze Monte Calvótól, a' Musák szoborrendjének (sorának) maradványaira vezetett; és az, melyben Brescianál Herculesnek szobrokkal rakott temploma találtatott fel 1826. Különösen fáradságjutalmazók valának a' HERCULANUMBAN és POMPEJIBAN (l. e.) kezdett 's szorgalmasan folytatott kiásások. Ezen városoknak újra éledése minden tartományban felbuzdítá a' régiségkedvelőket és gyűjtőgetőket. Frankonban, Peirese járt legelől, 's dicséretes példáját adá hazafiui igyekezetének. Az ő nyomán indultak tovább Montfaucon, Caylus, 's néhány év előtt Millin. A' kiásási intézet hivatalos közleményeiben többször adatnak tudósítások ó városoknak és épületeknek felfedeztetéséről, p. o. a' Famarshan lévőkről, hol több ezer pénzdarabbal telt edények találtattak, 's ezen kívül két ferdőszoba, melyeknek falai ki vannak festve. Magyar hazánkban legnevezetesebbek azon kiásások, melyek Vasvármegyében Szombathely körül tettek, 's sok, különösen romai régiségeket szolgáltatottak. Az egész országra nézve azonban elmondhatni, hogy akár a' nemzeti, akár a' külföldi régiségek, jobbdán csak véletlen esetek által fedeztetnek fel, 's különös figyelemre még ekkor is csak némelyek által méltatnak. De csak ilyenekből rendezett gyűjteményt sem mutathatunk fel egyet is! Elszóródva hevernek országszerte a' legbecsebb darabok olyanoknál, kik azokat becsülni 's honfi társaikkal megismeretni nem tudják, vagy nem akarják. Így maradnak titokban 's esmeretlenül a' legemlékezetesebb hazai 's idegen régiségek is! — Németonban a' Rajna vidékein, Alzeynél, Breisgauban 's egybűtt munkába vett kiásások eléggé nyomosak. Spanyolország őstől fogva a' véletlenségre bizá földjében rejlő kincseinek felfedeztetését. Így, az italciai mozaik is történetből találtatott fel. Az Egyiptomban utazók közül Pietro della Valle volt az első kiásások megkezdője; újabb időkben egy idegen sem lép ezen tartományba a' nélkül, hogy fejszét, kapát és ásót ne vinne magával. Syriában még kevés nyomozódások tettek. Persepolisban és Tadmorban inkább csak rajzolatok készültek mint földalatti vizsgálatok. Az iliumi sirokat gr. Choiseul-Gouffier kutató fel. A' régiebb görögországi utazóknak, úgy látszik, inkább csak rajzolni mint ásni volt szabad. Csak újabb időkben engedék meg a' Törökök, hogy nagy omladékok körül rendes ásások tetethessenek. A' legnevezetesebb találmány, a' mi itt kiásatott, a' panhelleni Zeus templománál lelt aeginai szobrok. Sicilia kevés régiséget nyújtott még eddig. — Míg azonban Görögország, Olaszhon, Kisásia és Egyiptom, sőt maga a' távol India földje is felkutattatik: Europa éjszaki része sem marad vizsgálatlanul; sőt még a' Silesiaiak szent sirjai is kifürkésztettek. A' sok tekintetben nagy vállalkozású Sándor császár is figyelmére méltatá a' kiásásokat, 's a' Feketetenger melléki és tauriai romjait a' mult századoknak, 's Köhler

statustanacsokra bízta, hogy azokat lerajzoltassa, megmérse, megásassa 's a könnyen ledülőket széljebontassa.

KIBUJDOSÓK (Emigrés). Noha több tartományok lakosai kénytelenítették vallásbeli üldözések, vagy egyéb okoknál fogva, hazájokat odahagyni (l. Kiköltözés): még is az Emigrés név alatt csak azon kibujdosókat szoktuk érteni, kik Franciaországból a revolutio első éveiben vándorlottak ki. Az első kibujdosás (Artois grófé 's Polignac familiáé) 1789 Jul. 14 után történt, még pedig királyi parancs következtében. Ezolta több izben történtek kivándorlások, részint politicalai vétségek, részint az új rendtől idegenkedés miatt; némelyek minden vagyon nélkül, mások javaiaknak megmentett csekély részével; férjfiak, asszonyok, gyermekek 's vének, papok 's nemesek költözének ki Franciaországból. Eleinte nagyobb részt csak a hártartományokban maradtak ők, azon reménytől kecsegtetve, hogy a' rend helyreállása után ismét visszatérhetnek hazájokba. A' legalacsonyabb romlottságot 's a' legnemesebb önmegtagadást egyszerre lehetett látni közöttök; fényes házakból származott személyek, kik elébb a' legkényelmesebb élethez voltak szokva, elszánással és tekintettel viselék szűkölködő sorsokat. Méltatlanul vádoltattak alacsony-sággal 's félékenységgel azok, kik hazájokat a' veszély idejében magára hagyták. Ott, hol a' bűn uralkodik, 's hol az erény véteknak tartatik, a' jóérzésünek nincs mit reménylenie. Azonban tagadhatatlan, hogy amaz első kibujdosók csakugyan nagyobb részt elkényeztetett, munkához nem szokott személyekből állottak, kik erkölcsetlen magokviselete által csak hamar mindenekben utálatot gerjesztének a' kibujdosó név ellen. Ez, 's a' francia boszuállástól felés indított több udvarokat arra, hogy tartományaikat a' kibujdosóknak megtagadnák, vagy a' benne tartózkodást csak szorosabb feltételek mellett engednék meg. A' kibujdosók fejei Condé, Provence és Artois királyi herczegek valának, kik közül az első az elszéledettek nagy részét egyesíté, velek a' régi rend helyreállításáért küzdendő. Koblenzben saját törvényszéket állítottak, melly az úgy nevezett külső Franciaország igazságszolgáltatási ügyeit dönté el. De Dumourieznek Belgiumba 's Hollandiába nyomulása tovább üzé őket; Franciaország rettentő rendszere pedig, 's a' Lyon és Toulon körül történtek napról napra nevelék számokat. A' condéi seregszapat végre orosz szolgálatba állott, 's az 1799 csatázás alatt eloszlott. Minekutána Napoleon jutott a' thronra, kevés kivétellel minden kibujdosóknak megengedettett, hazájokba visszatérni. XVIII. Lajos alkotmánya világosan kimondá, hogy a' kibujdosottoknak semmi jog ne engedessék egykori jószágaik visszakívánására; honnan számtalan meghasonlások vették eredeteket. Végre 1825 Villéle javalatára, kártérítés fejében 1000 millio fr. álló tőke alapítaték számokra a' kamarák által (Vö. FRANCIAORSZÁG). L. Ant. de St. Gervais „*Hist. des émigrés français depuis 1789 jusqu'en 1828*“ (Par. 1823 3 köt.) — cs.

KIEL, kereskedő város, jó kikötővel 's 7000 lakossal a' celetitenger öblén, 1773 csere által Dánországé lön. Hires egyeteméről, mellynek oktatóji között Reinhold, Eckermann, Kramer és Hegewisch említést érdemlenek. Országos vásárja „*der kieler Umsatz*“ név alatt azért nevezetes, mivel ezen sok idegenek jönnek össze, hogy pénzt kölcsönözzenek, avagy beszédjenek. Egy görög hitü község is van itt, mellynek tulajdon papja van, ki is a' kopenhageni orosz követség alatt áll. Sz. E.

KIELEGÍTÉS az állatoknál jóllakás-nak is mondatik, 's azon állapotot jelenti, midőn a' gyomor éhe edled felvétel által el van véve. — Elemileg akkor van két egymásra ható test között kielégítés, ha egymást úgy átváltoztatták 's egymásra annyira hatottak, hogy továbbá nem munkálkodnak. A' só felolvasztatik a' víz által,

de csak bizonyos mennyiségben; a' felolvadás legmagasb foka kielégítésnek mondatik, melly által uj tulajdonu test támadt. A' viz ugyan is nehezebb lön, más izt nyere, a' só pedig elveszté merő idomát. Ha a' savany alkalival elégtetik ki, olly só támad, melly sem a' savany sem a' káli tulajdonait nem mutatja, hanem egy uj, közép természetet, azaz közepülve van. Innét a' közepülés vagy kielégítés elemileg egy. —j—a.

KIELI BÉKE kötöttetett 1) Svédország és Dania, 2) Dania és Nagybritannia közt Jan. 14-kén 1814. Egybekötöttetésben van vele a' hanoverai és berlini béke; amaz Febr. 8-kán 1814 Dán és Oroszország, ez Dán és Poroszország közt Aug. 25-kén 1814 kötöttetett. Dánország a' kieli béke következtében az európai hadi 's utóbb a' német szövetséghez álla, Svédország ellenben kilépe Németországhoz volt előbbi viszonyaiból, 's így az éjszaki országrendszer uj alkotót nyere. Dánország ugyan is átengedé Norvegiát (Grönland, Färoe és Izlandon kívül) Sveciának; Svédország ellenben svéd Pommernt és Rügént Daniának engedé, 's ennek még azon felül 600,000 banktallért ígért fizetni. Nagybritannia visszaada minden dán gyarmatot Daniának, a' hajóhadat ellenben és Helgoland szigetét megtartá, 's 33,333 font sterling segédpénzt ígért Daniának 10,000 emberért, kiket ez a' svéd koronaörökös parancsa alá az éjszaki sereghez allitandjon Napoleon ellen. — Az Orosz és Dánországok közti hanoveri béke a' háboru előtti állapotot állította vissza. — A' porosz és Dánország közti színtet mindent régi lábra állita. — Svecia azonban, mivel Norvegiát erőhatalommal kelle meghódítania, vonakodék a' fenkitettsummát Daniának megfizetni. Ezen pert a' Dán és Porosz-országok közt Bécsben Jun. 4. 1815 kötött egyezés úgy dönté el, hogy Poroszország Daniának engedé a' Sachsen-Lauenburg herczegséget (kivevén a' neuhau-si széket 's némelly záradékot), a' Svédországtól Daniának ígért 600,000 svéd banktallér lefizetését magára vállalá, 's ezen kívül Daniának még 2. mil. tallért fizetni kötelezé magát; az eddigi svéd Pommernt és Rügént pedig megtartá, és Svecia iránt a' szinte Bécsben, Jun. 7-kén 1815 kötött egyezésnél fogva $3\frac{1}{2}$ mil. tallér fizetésére kötelezé magát. *lm.*

KIENLONG (Kjan Lun), szint olly nagy a' háboruban, mint béke idején, a' hősi és uralkodási erényeiről hires Tsim tatár nemzetségből a' negyedik császár, szül. 1710; 1735 atyja halála után kezdett országolni. 1754-ig nyugalmasan uralkodott; de ezen idő olta szüntelen háboruskodott a' szomszéd uralkodókkal, kik ellen majd nem mindig szerencsésen harczolt. Többi hódításain kívül egész Kalmukországot elfoglalá, úgy hogy ő alatta a' chinai birodalom az oroszon kívül minden mostani országok közt legkiterjedtebb lett. Charactere teljes volt emberszeretettel és nyájassággal; hamisan hirdeté őt némellyek tyrán szörnyetegnek. Több milliókat oszta ki rozz termés és áradás által elnyomorodott alattvalói közt. A' keresztény vallást politicalai okoknál fogva inkább titkon mint nyilvánosan segítette elő, sőt keresztény üldöztetést is parancsolt, vagy a' nép miatt, vagy azért, mivel a' kereszténység nagy terjedésének gátot kíváná vetni. Azonban Pekingben még is megengedé 4 missio háznak vagy templomnak fenállását. A' missionariusokkal is igen jól bánt, 's többeket közülök szolgálatjába vön. Nem csak tudós volt, hanem pártfogója is a' művészség és tudományoknak. Költészi iratai közül Thea és Mukden főváros magasztalását (Amiottól fordítva) esmerjük, 's egy másikat, Kalmukország elfoglalásáról, mellyet kőbe vésetett. A' művészetek közt főkép a' festés és a' rézmetszés művészségét becsülé. Ezen művészség által akará gyözüdelmeit örökíteni, és francia mesterekre bizá a' tetteit ábrázoló képek lemásolását, mellyeket XV Lajos az ő számára rézre metszete. Egy 600,000 kötetből álló könyv-

tárt is alapítva hasznos könyvek leírataiból; az ő rendelkezésre jött ki China leírása, mely Büsching tárában olvasható. Meghalt Pekingben 1799.

KIFEJEZÉS, a' belső állapotnak szavakkal, hangokkal, arc és más testi mozgásokkal kiadása. A' szavak csak előterjesztéseink jegyei lévén, magokban még nem kifejezések, de azokká lesznek az öszveköttetésben ahoz megkívántató tulajdonság által. A' beszédben a' szavak egybekötésén kívül nincs több kifejezés, mint az egy, közbevető. Hogy a' szavak kifejezésekké váljanak, meg kell vizsgálni, valljon megfelelnek e annak, a' mit az előterjesztő velünk közölni akar; ezt pedig csak azoknak öszvefüggéséből lehet megismerni. Az aesthetikai kifejezéseket teszik a' poesisban a' nyelv; az éneklésben, declamatióban, musikában a' hangok; a' képfaragásban a' formázat és állás; a' nézőjátékokban a' mimica; a' tánczban a' test mozgása és helyzetete. *Kállay.*

KIFEJLÉS ELMÉLETE (Evolutionstheorie) azon tanítás a' nemzésről, melly szerint az vetetik fel, hogy a' lelkek is, a' testek példajaként, tovább tenyésznek, és minben utóbbi lélek csirája már az első ember lelkében jelen volt, 's következésképen egyik lélek a' másikkól fejlődött ki. Kant ezt a' bekatulyzás eleméletének mondá, mivel szerinte minden nemzett lény egy elsőben volt, mint a' kisebb katulyák a' nagyobbakban, 's végre minden katulya egy legnagyobbikban. —j—a.

KIFOGÁS alatt honi törvényeink szerint minden olyas okoknak előadása értetik, mellynél fogva egyik perlekedő fél által a' másiknak igyekezete rongáltatik. A' kifogás személyi vagy dologi; cselekedet-vagy jogbéli; belső vagy külső; amaz a' pernek velejéből merítettik, ez alatt az előlő kifogások (exceptiones peremptoriae) vagy is az elidősítés és perpatvarkodás értetnek; végre elhalató vagyis leszálító (condescensoria), melly által a' pernek formája, idoma annak elesmertése előtt megtámadtatik, (szorosan véve csak ez a' valódi kifogás) — és velős (meritoria), melly a' per tárgyát, vagyis az ügy velejét illeti. — Elhalató kifogás öt van, t. i. a' bíróságra, vádlevélre, perfolyamra, idézésre és felperességre nézve tetethető, a' szerint a' mint egyik vagy másik hibásan van választva, készítve vagy meghatározva. A' bíróság elleni kifogást mindig először kell tenni, nehogy más kifogásoknak felhozása által a' bíróság hatalma elesmertetettnek mondathassék; ellenben a' felperességet legutolján, mert ezen kifogást ritkán lehet a' nélkül tenni, hogy a' per veleje meg ne érintessék, már pedig ezen esetben nem engedtetik visszalépés kifogásokra. — Az allegatiók (vitázatok) száma, a' kifogásokban ugyan háromnál, a' per velejében pedig négynél többre nekedni nem engedtetik. *Kunoss.*

KIFÜRKÉSZNI, a' hadi tudományban teszi az ellenség állásának, erejének, a' fekvő hely természetének kivisgálását (Recognoscirung). Az illy fontos következésű dolgokat többnyire a' tábornok testhez tartozó tisztak (Generalquartiermeisterstab) viszik végbe. *Kállay.*

KIGYÓK, Földnél a' kétéltűek második rendjét teszik és Csuszók-nak hivatnak. Testek a' végtagok hijával van, azonban mégis elég gyorsan tudnak mozogni, a' mi részint nyulánkságoctól van, részint testeknek azon alkatától, mellynél fogva minden részek egy egy rugótollhoz hasonlít, melly a' föld megérintésére rugást tesz, 's az állapotot inkább a' levegőben hordozza, mint vele a' földet dörzsölteti. Nagy könnyűséggel tekerőznek fel a' fákra; ha pedig harag vagy szerelem tüzesíti őket, magasra emelik testek elejét a' levegőbe, míg farkok rétesként van kutyorodva. Külső füleik nincsenek, de vannak belső hallmeneteleik és hallások. Szemek szép és tüzes; szájnnyílások rendkívül nagy, valamint torkok is annyira kitágulható, hogy ma-

goknál 3—4szer vastagabb állatot lenyelhetnek. Nyelvek hüvelybe rejtetik, hosszú, hasadt, 's különös gyorsasággal mozgatható. Az álkapczák szélei fogasak, de nem ételörlésre szolgálnak, hanem a' fogott zsákmány megragadására. Csak némely fajoknál van elől a' rendes fogsor megett egy pár, a' sértésre alkalmas fog, üres, mozgatható, egy merő csontba feszülő, 's a' nyálmirigygyel egybefüggő, az álkapcza mozgása 's tulajdon izmok által kinyújtható és visszahuzható. Ezeknek gyökere megett néhány hólyagcsa van, melybe a' nyálmirigyekből mérég választatik el, a' harapás alkalmával a' fogak üregein ált a' sebbe ürülendő. Ezen mérég némelyeknél csak veszedelemtelen gyuladást okoz, másoknál rövid időre, néhánynál nyomban ölé. Külső fedezetjek többnyire pikkelyekből áll, nagyságokra és idomokra nézve a' különböző fajoknál egymástól különbözőkből, 's nemé és faji jegyeket, noha nem egészen biztosokat, adókból. A' kigyók csontváza igen egyszerű, 's a' kaponyán kivüla' fejtől a' farkhegyig nyuló gerinczekből áll, minden további elágozás nélkül. Az egyes gerinczek nagyon mozgékonyak 's hátulról golyóba végződnek, a' következő gerincz vágjában szabadon játszóba. Azoknak oldalán bordák állanak, különbféle irányban hajladozók. A' fark vége felé se bordák, se gomók nincsenek a' gerinczcsontokon. A' bordák 's gerinczcsontok egyedül teszik a' kigyók törzsökének kemény részeit, 's a' belső lágy részek alólról csak a' széles haspikkelyek és kövérség által védetnek. A' kigyó nemeknél igen nagy különbség látszik a' nagyságra nézve; némelyek 30 és több lábnyi hosszúak, míg mások egy kéthüvelyknyiek. A' mellett színeik és festéseik olly különbfélék 's némelyeknél olly gyönyörűk, hogy őket a' legszebb állatokhoz számlálhatni. — A' kigyók leginkább a' heves ég alatt találtnak, ritkábban a' mérsékelt, épen nem a' fagyos éghajlatban. A' napfordítók között legnagyobbak, legveszedelmesek, és legszebbek. Több faj találtnak az ó és új világban egyszersmind. Többnyire a' nedves, gőzös, de egyszersmind meleg helyet szeretik. A' nyári hévségben legelőkenek, munkásbak, 's a' mérgesek legveszedelmesek. Ősszel ellenben bágyadnak, 's a' téli hideg megdermeszti őket. A' tavasz jöttéig illy téli álomban hevernek, midőn azután megvedlenek, bőrrökből kibujva. A' nagyobb kigyófajok csak a' hév vidékeken élven, nem alusznak téli álmat, de társalkodást sem mutatnak, míg az apróbbak egész családonként találkoznak összegyűlődvé. Minden kigyó élhet a' vízben is, eledelét nem kevés ott is keresi; de folyvást kell lélekenie. A' kigyók az állatországból élődnek. Az apróbbak bogarakat és férgeket fogdosnak, a' nagyok emlősökkel is élnek; sőt az óriáskigyó párduczokat, oroszlánt, tigriseket is öl meg 's nyel el. Elelmeiket nem rágják meg, hanem egészen nyelik el. Lassan emésztenek, 's nem ritkán gyomrokban megrothad a' zsákmány. Innét van az ó kellemetlen kigözölgésök, 's talán ez az oka a' régiektől nekik tulajdonított bódító varázserőnek. Mind tojást tojnak, de némelyek azt testekben költik ki, 's élőszülőknek (viviparae, viperae) mondatnak. Hasznót alig hajtának az embernek; gyógyszerül mégis adatnak 's a' nagyobbak eledelül szolgálnak. — A' régieknél valami szent jelentések volt a' kigyóknak. Némelyek gonosz lényt képzeltek alattok, 's innét nálók a' rosznak, ártalmasnak, kétértelműnek, a' csaló bujaörömmek, a' rontó ravaszságnak, de egyszersmind a' termékenységnak is jelképe lőnek. A' persa mythológiában Arihman kigyó ábrázatban támadja meg öldöklőleg Ormuzd bikáját. Mint termékenység jelképe tűnik elő az Egyiptomiaknál, hol jó szellem gyanánt tekintették, tisztelték; a' phöniciázi Cosmogeniában (világteremtésben) a' teremtő erő jelképe gyanánt áll. Innét eredhetett az, hogy varázs és gyógyító erő tulajdonítaték neki. Innét lön a' varázslás és gyógyítás jelképe. A' Görögöknél az álommagyarázó Apollonak is vala szentelve, 's innét

az oraculumoknál egynehány tartaték is. — Az egyiptomi papoktól használt 's Kueph név alatt említett kigyók, szelid természetűek 's jól kitanítottak voltak. —j—a

KIGYÓKÓ (Serpentinus, az Olaszoknál Gabbro, a' régieknél Ophites), elhátalmazott talk és kova földből vegyült kő, sárga, zöld, barna és barnás veres színekkel, gyakran foltos és sujtasos színrajzzal, egyenetlen, szálkás és halvány törettel, igen lágy és engedékeny; — áttetszése nagyon csekély; felosztatik nemes és nemtelenre; igen gyakran asbest, granat és magneskova találtatik nem valódi rész gyanánt benne; — részint menet- részint telep-idomban találtatik az ősbérczekben, mint: Zübbitznál Baireuthban, Waldheimnál Tirolban, st. Yrieuxnél Skóthonban 'stb. Lágysága igen alkalmatossá teszi a' kidolgozásra; innét karózatok, padlókokczkák, oltárok, edények 's más e'féle eszközök készítenek belőle. —j—a

KIHÁGYÁS JEL, I. HELYESIRÁSI JELEK.

KIHÁZASÍTÁS alatt közönségesen nem annyira maga azon cselekedet, melly szerint a' leány férjnek adatik, mint inkább azon készület 's ajándékok értetnek, mellyek a' menyekzót részint megelőzni részint nyomon követni szokták. A' kiházasítás költségeit rendszerint a' szülék viselik, ezeknek nem létében pedig a' leány férjfi testvérei, vagy a' jószág egyéb birtokosai (Vö. HAJADONI JOG). Ha a' szülék a' kiházasítást, a' nemzetségi javak mennyiségéhez képest, kelleténél szűkebben rendelnek is el, nem volna e' miatt a' férjhez adott leánynak, ő ellenek keresete; de ellenben minden más kiházasító sikeresen támadtatnék meg per által fősvénysége miatt. — Kiházasításnak mondatik a' férjfiaknak vagy leányoknak a' monostor néma falai közé való örökös beiktatása is, melly a' buzgólkodóbb előkornak szülöttjei által, gyakran pazérló bőkezűséggel vitetett végbe. Mind a' két nemű kiházasítás feloldozza a' magzatot szüleinek hatalma alól, 's különösen a' leányokra nézve egyedül csak ez eszközölheti azt, valamint a' gyámság alól felmenekedést is. —Kunoss.

KIKELŐI (János), az erdélyi egyházakra nézve az esztergami érsek helyettese, 's I Lajos király titoknokja volt, kinek életét 's cselekedetét írásba is foglalá, előadását az 1342 évnél kezdvén.

KIKIÁLTÁS (proclamata), az alperesnek megjelenésre való háromszori hivattatása, melly a' per felvétele után valamely törvényes személy által a' törvény-termen (tribunal) kívül tétetik. — A' királyi táblán, minekutána a' per felvétele annak színe előtt felolvastatott, a' pertárra gondot viselő kir. táblai hites jegyző által vitetik végbe az ugy nevezett procuratoriában (ügyész-csarnokban). — Bár ha ugyan a' kikiáltás semmi törvény által nincs is megparancsolva, mind a' mellett még sem kell elmulasztani, mert a' törvénykezési szokást és rendet megváltoztatni nem szabad. —no—

KIKÖLTÖZÉS, valamely lakhelynek vagy honnak elhagyása, vagy csupán személyesleg, vagy az ingó vagyonnal együtt. A' kiköltözési jus alatt (jus emigrandi) értjük azon szabadságot, mellynél fogva bizonyos esetekben megengedtetik a' kivándorlás. Hajdan a' szabad születésűek és állapotbeliek, ha rá untak lakhelyekre, szabadon költözközhetnek egyik országból a' másikba; de átlátván a' státusok, hogy a' népesedésből kifogyás csak kárt okoz, meg tiltották a' kivándorlásokat, egyedül azt engedvén meg, hogy ben az országban lehessen szabad egyik helyről másikkra költözni. A' tapasztalás azonban azt mutatja, hogy a' legkeményebb tilalmak sem érik el ebben tökéletesen céljokat, és a' kiköltözés megakadályoztatására nincs jobb mód, mint a' lakosok személyét 's vagyonát törvényes bátorságban tartani, egyiket mint a' másikat egyiránt oltalmazni, a' lelkiismeret és vallás dolgában minden erőszakot elkerülni, a' kereskedést és mesterségeket virágoztatni, hogy igazságtalan nyomtatás által senki

munkájának gyümölcsseitől meg ne fosztassék. Hajdan vallásbeli üldözés szülte egy részről a' kivándorlásokat, mint p. o. XIV Lajos alatt történt a' Hugenottákkal; e' történt még Salzburg lakosaival is az elmúlt században. Éjszakamerika felső része népesedését ezen körülményeknek köszönheti, valamint az azután Európában bekövetkezett politikai nyomásoknak. Az újabb időkben pedig, kivált Németországból és Helvetiából, seregestől vándorlanak mind egyre k'ia' lakosok Amerikába, melly kiköltözés 1814-től fogva, úgy látszik, szüntelen folyamatban van. A' kivándorlásoknak nem annyira a' nagy népesedés az oka, se nem a' szerencse hajhászása, mint inkább a' bizonytalanság, hogy otthon jövődre sem lesz jobban a' dolog mint előbb volt, sőt talám még rosszabbul is; továbbá a' bizodalatlanság, és sokszor a' kétségbeesés is a' fenyegető vagy már beállott, vagy könnyen beállható veszedelmek miatt. Ha valamely országban nagyon elszaporodnék a' népesség, legjobb eszköz lenne valamely tengeri hatalmassággal egyetértve telepeket felállítani, millyenekre elég példa van a' historiában; de úgy hogy a' telep maga válassza tisztviselőjít. Báró Gagernnek egy szép javaslata van erről a' tárgyról, mellyet a' német szövetségnek nyújtott be illy czim alatt: „Über die Auswanderung der Deutschen“ (Frankfurt 1817). Hogy az 1814 óta szüntelen folyó kivándorlások Amerikába sok veszedelmekkel vagynak öszveköltve; hogy sokan már utközben elhalnak; hogy családok és ámitások nem kevés szerencsétlenséget szültek a' kiköltözöttekre nézve: mind ez legkisebb kétséget sem szenved.

Kállay.

KIKÖTŐ, az a' hely a' tengerparton, hol a' hajókkal megállapodnak, 's rendszeren ki vagy megrakodnak. Nagy négyszegű kövekből álló töltés nyulik minden főbb kikötő partnál a' vízbe, melly megé be szoktak evezni a' hajók, 's nagy lánczal elrekesztetnek, hogy a' tenger hajjai és ellenséges megtámadások ellen bátorságban legyenek. Mária Theresia 1752 Triestben csináltatott illy nagy gátot (Molo) hogy a' tenger további terjedését megátolja, 's Triest kikötőjét ne csak ékesitse, hanem a' beleszállást is bátorságossá tegye. Dalmatiában a' Porto Ré kikötőt III Károly alatt 1726 építették. Fiume és Triest 1719 lettek szabad kikötők.

Kállay.

KIKÜSZÖBÖLÉS, a' rosz magaviseletű 's erkölcsstelen tanulóknak (kiből már eleve kitetszik, hogy tudományát elvetemedettségekre fogná utóbb is használni, 's így tanulása által az emberiségnek sokkal többet ártana mintsem használna) az oskolából való általános kiltatása, úgy hogy a' tanulók sorába semminemű tudományos intézetben fel ne vetessék.

KILENCZED, az ezen név alatt fizettetni szokott természetmennyi tárgyakat jelenti; a' kilenczedjog pedig olly tehetség, mellyél fogva a' földes uraknak szabadságokban áll, akárkinek használatra oda engedett telkeikért, a' föld minden terméséből 's némelly állatoknak kicsinyeiből, törvényes időben és móddal kilenczed részt kívánhatni. A' kilenczed egyenesen csak a' törvények szerint és által illethet valakit, 's a' föld minden gyümölcséből követeltethetik, kivévén a' belső telkeken lévő kerteket, réteket, a' belső teleknek pótlására adott szántóföldet, és az ugyau azon esztendei másodvetésű természetmennyt, továbbá a' fákat; hanemha azokkal jobbágytelek is ültetették be, mert akkor minden holdtól 5 garas fiztetetik. Minden nemű mezei termésből egyiránt kiszolgáltatik a' kilenczed; név szerint pedig a' buza, rozs, árpa, zab, köles, hajdina, törökbuza vagyis kukoriceza, mák, káposzta, répa, borsó, lencse, burgonya (krumpli) és dohányból. Az állatok közül csak a' bárányok, gödöllék és méhkasok vannak ezen teher alatt, mellyek ha kilenczed számmal nincsenek, minden egy báránytól 4, gödölléért 3, méhkas-

ért pedig 6 krajczárt köteleztetnek a tulajdonosok fizetni. A mondottakon kívül, még a borból is kiveszik a szőlőhegygel bíró földes-urak az ő kilenczedjeket, kivéven ha egyezség vagy régi szokás által HEGYVÁM (l. e.) állapotított volna meg. Egyébiránt pedig nem áll szabadságokban a földesuraknak, az illető felek megegyezése nélkül a kilenczedet pénzülr kívánni, természeti helyett. — A mi pedig a mondott természetényeknek és állatoknak, vagy is általában a kilenczednek beszédetése idejét és módját illeti, arra nézve eddig fenálló törvényeink a következőket rendelik: Mihelyt az aratás végződött, nyomon be kell ezt a földes-urnak jelenteni, és ez legfeljebb is nyolczad nap alatt kilenczedelőt köteleztetik a hely színeére küldeni. Ha ezt tenni elmulasztaná, szabadságot ad a törvény a természetőknek, a kilenczedet a helység bírása által kijelölve és a mezőn hagyva, sajátjokat csüreikbe takarítani. A szüret idejét 's a járandóságnak mustban vagy szemes szőlőben leendő fizetését, állandó szokás vagy egyezség nem léte esetében, az illető törvényhatóság határozza meg; de a beszédésnek a szüret folyta alatt kell megtörténnie, és pedig elvesztés büntetése alatt. — A bárányokat és gödölléket ker. sz. János napig, a méhkasokat pedig Sept. 29-ig kell beszédni, mert „a jobbágy azt hosszabb ideig magánál tartani, 's az e körül netalán történhető kárt megtéríteni — nem köteleztetik.“ A ki azonban a kilenczedet vagy HEGYVÁMOT (l. e.) gonoszul megtagadná, földjének vagy szőlőjének elvesztésével lakol. — E tárgyól kétféle perek származnak, használatbeliek, 's jogbeliek; használatbeliek következők: 1) A szőlő vagy szántásföld elvesztésére a földesur mozdít pert, a kilenczedet megtagadó ellen, az ő urszéke előtt; mellyben a hibás vagy család eltagadás bizonyíttatik be; 2) a sok ideig félben szakadt használatnak visszanyerésére az uraság indít pert, nemes ember ellen ugyan a vármegye, — különben az urszék előtt. — Az előbbi használat bizonyíttatik be; 3) az erőszakoskodási és melléke büntetés megvételére pert támaszt a kilenczedet elrabló ellen, a tulajdonos. Ugyan ezen uton kereskedhetik mindenki, ha a kilenczedelésre nézve sérelmet szenvedett, a nemes ön felperessége — a nemtelen pedig a tiszti ügyész pártfogása alatt. — Jogbeliek 1) ha a földesur a kilenczedet magának megítéltetni, vagy az eddig pénzben fizetettet természetiben beszédni akarja, a kir. tábla előtt mozdítsa ügyét. A törvényes kilenczed mindenkor megítéltetik, hanemha az alperesek használat által megerősített privilegiumot — kegylevelet — egyeztetet, vagy elidősítet (praescriptio) szegezének a kereset ellen; 2) ha a jobbágyok, használat által megerősített kegylevelnél fogva feloldozottságokat, vagy egyeztetlevél által bizonyíthatják be, hogy a kilenczedet nem természetiben, hanem pénzben tartozuának fizetni, a kir. tábla által feloldoztatnak annak terhe alól.

KILOGRAMME I. GRAMME.

KIMÉLŐ BANKOK, csekélyebb tőkepénzesek javára alapított intézetek, mellyekben azok kisebb mennyiségű kézpénzeiket bátorságos őrizet alatt 's hasznalathoz tehetik le. A vagyonosabb néposztálynak majdnem mindenkor elég alkalmatossága van pénzének bátorságos helyen 's gyümölcsözve kiadhatására; ellenben a szegényebb rész, mint p. o. a napszámosok, cselédek 'sat. erre nézve majdnem mindig szorultságban vannak. Mert egy részről már házi körülményeik sem engedik, hogy magokat vagyis inkább csekély pénzbeli vagyonokat, a tolvajás ellen egész bátorságba helyezhessék; más részről mindig nehéz olyan személyekre találniok, kik olly csekély pénzecskeket, mennyit ők magoknak időnként meggazdálkodhatnak, kamatfizetéssel elfogadni, 's érte tökéletes bátorságot nyújtani képesek vagy képesek volnának. Ezen nehézségeknek elmozdítása, főczélja

a' kimélő bankoknak; 's ennél fogva az általános jólétre kimondhatlan nagy az ő befolyások; mert azon szembetűnő hasznon kívül, melly belőlök egyes személyekre közvetlenül háramlik, közvetve az egész nemzet is felette sokat nyer, mivel a' nép szegényebb osztálya között a' gazdálkodás lelke felébresztetik és ápoltatik, a' mi a' keresményi szorgalom nagyobbitására 's egyszersmind az elszegényedéstől megmenekedhetésre leghathatósb 's majdnem egyedülvaló segédszer. Illy intézetek Anglia, Scotia 's egyéb országok fő kereskedővárosaiban is állittattak, leginkább ezen évszázad elejétől fogva. Kívánatos volna, hogy mi Magyarok is igyekeznénk ezen jótékony intézet megalapításán. Azonban reánk nézve nem egyéb ez még most mélyen elásott nemzeti kincsénél, mellyet leginkább csak a' kereskedés felelevenedése segíthet napfényre hoznunk; nem egyéb egy olly következetnél, melly még számtalan más előzményeket (p. o. valódi hitelt, közösülési gyorsaságot, szigorubb személyes és vagyoni bátorságot 'sat.) feltételez, 's csak azután nyerhet állandó lételt, midőn már ezek országászerte virágzásra jutottak. — A' kimélő bankokra nézve igen tanulságos munka az „*Annals of banks for savings*“ (London 1818), mellyet Krause az eredetiből németre fordítva 1821 adott ki Breslauban. 54.

KINCS-nek olly régen letett 's elrejtett drága vagyon mondat-hatik, mellynek már se emlékezete; se ura nem találkozik. Az 1813 eszt. Aug. 3kán költ kir. parancsnál fogva az rendeltetik a' kincsekről, hogy a' talált kincsnek egy harmada a' királyi ügyés-zé, egy harmada a' földbirtokosé, egy harmada pedig a' találó legyen, ha azt annak idejében bejelentette, ha pedig azt rossz szándékból rejtgetné, egész járandósága a' bevádlónak adassék. De ha a' találó alacsonyabb sorsu lévén, tudatlanság, vagy más meggyőzhetlen akadályok miatt nem jelentette be a' talált kincset; a' feladónak két harmada, a' találónak pedig a' különben reá eső résznek egy harmada adassék. Ha a' talált kincs könnyen részekre osztható, — 's nem olly tulajdonságu, melly osztatlanul becsesebb 's nagyobb értékű a' pénzgyűjteményekre nézve, továbbá, ha eltartható edényekből vagy különös művekből nem áll, — maga természetében, t. i. azon nqmben 's minéműségben adassék az illető feleknek, a' millyben találtatott; különben, ha az edények fel nem oszthatnak, vagy pedig a' pénzgyűjtemény számára fentartható ritkább ezüst- vagy arany-darabok volnának: az akkor folyamatban lévő pénzhez szabva, teljes értékek 's becsárrok szerint elégíttessék ki az illető fél. Egyébiránt megparancsolta ő felsége, hogy, mivel a' talált kincsnek felvétele 's elosztása a' kamara hatáskörébe tartozandó volna, jövendőben minden illyes kincsek a' kamarának adassanak által. —no—

KINCSTÁRI PAPIROK, angol nyelven Exchequer-Bills, status hitelező levelek, mellyek pénz gyanánt forognak. Az angol finantzministerium illyenek kiadására mindig a' parlament által hatalmaztatik meg. De más országokban is felvették az illy papirosok folyamatba hozását, mellyek mindig a' status esztendei jövedelmén alapulnak, 's mintegy anticipatiók, hogy addig is míg a' rendes jövedelem felszedetik, legyen módja az igazgatásnak, illy papirosok által, a' jelen szükségnek eleget tenni. Azután rendesen visszaváltatnak a' pénztárakba; addig pedig folyó pénz helyett szolgálnak, sőt néha, mint Angliában több példa mutatja, consolidátanak is, azaz: az ország nagy adosságkönyvébe iktattatnak, és kamat fizettetik értek.

Kállay.

KINGSBENCH vagy Queensbench, a' fő angol törvényszékek egyike Westminsterben, melly egy főbíróból (lord chief justice) és három bíróból, kik négyen a' két más országos főtörvényszék (Court

of Common pleas és Court of Exchequer) tagjaival együtt az angliai 12 főbírók collegiumát teszik, 's majd összevéve majd egyenként egész Angolhonban (kivéven Walest, a' Lancaster herczegséget, a' Durham püspökséget 's némelly kerületet) kormányozzák az igazságszolgáltatást. A' Kingsbench eleibe tartoznak eredetiképen a' hazai békeséget megsértettek ellen indított és más bünbeli perek. A' Kingsbeneknek egy nagy foghelye van, melly több házából 's udvarokból áll. Ebben a' rabok tökéletes szabadsággal bírnak, maga az épület pedig, valamint a' Fleet, jobbadán csak adóssági foghely gyanánt használtatik.

—no—

KINGSBERGEN (János Henr. van), lovag, és németalföldi admiral, szül. Maj. 1. 1735 Doesborghban, mgh. 1820.—9 éves korától fogva katonaságnál, 's 14-től a' tengeri erőnél szolgált, hol admiraliságig minden lépcsőkön rendkívüli sebességgel keresztül futott. 1767 a' török háboru kiütvén, a' hollandi kormány engedelmével orosz szolgálatba állott. Itt II Katalinnak legnagyobb bizodal-mával élt, 's annak meg is felelt azon fényes győzelem által, mellyet a' fekete tengeren 5 hajóval, 40 ágyúval 's néhány kisebb hadi sajkával, a' 13 linea hajóból állott török flottán nyert. E' tengeri ütközetben a' hajósereggel tett fontos hadi fordulatait minden europa-i tengeri sereg bevette. „A' fekete tenger szabad hajózásáról“ irt munkája által, mint politicus ajánkozék a' nagy császárnénak, 's ez tisztelettel halmozá. Még is visszatéré honába 1776. Itt azon fontos megbizást nyere, hogy a' maroccoi császárral békét kössön, mellyet végbe is vitt. A' hollandi tengeri seregre nézve olly dicsőséges doggersbanki napon (Aug. 5. 1781) fő admiral Zoutman alatt 7 lineahajót vezeté 's a' Parker ang. admiralon vett diadalban legnagyobb része velt. A' parisi béke után 1783 az orosz császárné 's a' dán király mindent elkövetének, hogy K—t szolgálatjok felvállalására bírassák: de ő elmellőzé minden alánlatot. A' franczia zendülési háboruban, kivált az 1793 és 94-ki táborozásban, hazájának felette nagy hasznára volt. Az 1795-ki szerencsétlen táborozás, 's a' bekövetkezett kormányváltozás után hatáskörét elveszté K. 's ez időponttól fogva a' későbbi kormányoktól tett legfényesb ajánlatokat is megveté. Személyes barátja, Schimmelpennink, sem vonhatá el boldog időtöltésétől, mellyet a' tudományoknak, mezei gazdálkodásnak 's népnevelésnek szentelt. Lajos Napoleon király első kamarásának, doggersbanki grófnak, kormánytanácsnoknak 's az egyesület rendje nagykeresztesének nevezé. Mind hasztalan. K. szerencsés mezei lakát Appeldoorn mellett Geldernben többé el nem hagyá, sem azon nagy fizetéseket, mellyek az említett czimekhez csatolva valának, el nem fogadá. Hollandnak Franciaországgal egyesülte után 1810, Napoleon is igyekezék megnyerni. Senatornak nevezé. E' méltóságot már nem rázhatá le, de még sem fogadta el a' vele járó fizetést. Tetemes jövedelmeit nagylelküleg vagy hazája jötevé intézeteire fordította, vagy újakat alapított. Kevés ember hagyhatott maga után olly országban, mellynek kormányalkotmánya nagy polgári erények kifejleszté nem segíté, mint tiszteletre méltó polgár, haza- és emberbarát, Kingsbergennél nagyobb hirt. Hogy számos érdemczimek díszesíték, csak mellékesen említjük; nevezetesb az, hogy a' legfontosb europa-i tudós társaságoknak tagja vagy levelezője volt. Mint író, a' tengeri és hadi mesterségben remek. Krimiai 's egyéb fülábroszai igen jelesek.

J.

KINGSTON (Ersébet) herczegasszony, szül. 1720, épen olly szép testre mint lélekre, atyjának, Chudleigh Tamás ezredesnek, halála után a' walesi herczegnénél udvari dáma lön. Hamilton herczeg megkéré kezét 's megnyeré; tökéletes öszvekelések mindazáltal elhalasztatott, mert a' herczeg előbb utazást tett Európán keresztül.

Azonban a' herczeg levelei kedveséhez, ennek régi titkos imádója Harvey, Bristol gróf fija, által elfogattak, 's Miss Chudleigh felejt-ni igyekezék a' herczeget, mivel magát tőle elfelejtettnek gondolá. 1744 egész csendességben öszvekelten ezen Herveyvel, de néhány nap mulva visszament szolgálatjába, míg férje, mivel egyenletlenségé támadt, mint hajós hadnagy Nyugotindia-ba evezett. Egy magzat ezen rövid öszveköttetésből meghalt, 's az öszveköttetés titokban marada. Ő maga Ném etországba mene, 's leghizelgőbbben fogadtaték mind a' szász mind a' burkus udvarnál. Visszajöttével Angliába mindenek sziveit meghódítá kedveltetősége 's szép lelke által. Minthogy a' legjelesebb kérőket is elutasítá, azt hitték, hogy titkon lord Howe-val öszvekelten, 's ezen hír legkedvezőbb magyarázása volt azzal folytatott biztos társalkodásának. Még nagyobb hihetőséget nyert ez, midőn Miss Chudleigh ez idő olta a' legnagyobb pompát üzé. A' hír ezenkívül más szeretőt is ada neki, a' thronushoz közel állót. Használá azért a' lainstoni pap bizodalját, hogy általa házassága bizonyoságlevelét a' templom írásai közül kivehesse. De midőn Hervey 1759 Bristol gróffá lett 's olly betegségebe esék, mellyből kiszabadulása lehetlennek látszott, a' gazdag özvegyesgre való kilátás, a' gróffal volt öszveköttetésének esmeretessé tételére bír, 's ajándékok által megnyeré a' papot, hogy az említett bizonyoságlevelet a' templom írásai közé ismét felvegye. De a' gróf váratlanul felgyógyulván, hitvese hirtelen más gondolkodást mutatott. Most már Kingston herczegre czélza. 1765 Bristol grófnak elválást ajánla, 's a' házassági törvényszék előtt pert kezdvén, szabadnak íteltetett. Egy hónap mulva (Mart. 8. 1769) Kingston herczeg vévé hitvesül, ki 1773 meghalt. Ez végrendeletében özvegyére hagyá minden jószágainak haszonvételét. Ennek halála után az örökség a' herczeg egy ifjabb rekonára szálandott, az öregebb kizárásával. Azért ez atyja bátyjának utolsó házasságát törvénytellennek igyekezék nyilatkoztattatni. Mig az özvegy herczegné Olaszországban utazott, mint kétférjűt bevádolá. ¶Mihelyt erről a' herczegasszony Romában hirt vett, Jenkins pénzváltójához sietve, pisztolyt tartá melyjére, 's kinszeríté a' reábizott irományok kiadására Angliába visszajöttével Newcastle herczeg, Mont Stuart és Glover keszkedtek érette. Pere, melly a' felsőház elibe vitetett, Apr. 15. 1776 kezdődék 's 5 napig tartá. A' herczegné elmarasztaltott ugyan; de azon büntetést, melly szerint tüzes vasnak kelle vala kezére süttetnie, az által kerülé ki, hogy sikerüle neki egy privilegiumot, melly a' fő nemességet ezen büntetés alól felmenti, hathatossá tenni. Már most Bristol grófnának neveztetett; de Kingston herczeg testamentomának ereje megmaradt, 's ő bírá annak jószágait. Ezután ellenségei pazérlónak akarák hirdetni 's vigyázat alatt tartatni; de ő Calaisba menekvék. Ez idő olta majd Romában majd sz. Pétervárán élt, mindig nagy pompával, 's kedveltetősége minden sziveket lebilincselé. Végre Franciaországba ment, hol Fontainebleau mellett St. - Assise várát megvette. Itt halt meg Aug. 28. 1788.

KINISI PÁL, hires magyar vitéz, született Kinis nevű helységben, mellyet Budai Ferencz Biharvármegyébe helyez (Vályi szerint Abaujban fekszik nagy és kis Kinis), és a' mellytől vette nevezetét. Az apja molnár vala, 's maga is Pál a' molnárságot üzé fiatal korában, és már ekkor olly testi ereje vala, hogy egy malom követ, vagy akkora teli hordót, melly egy szekér terhének elég lett volna, kezeivel, egy embert pedig, ruhájánál fogva, fogaival fel tudna emelni a' földről, sőt tánczolni is vele. A' molnárságra rá után, hadi szolgálatba lépett Magyar Balás alatt, és vitézsége által, rövid idő mulva, a' hadi tiszttség minden fokozatain által, vezérségre jutott, 's feleségül nyerte Magyar Balás leányát, Benignát. Vezérséget legelsőben 1468 viselt I Mátyás alatt Pödjebrad ellen. Leg-

hiresebb tettei közé tartozik a' kenyérmezei győzedelem, melly által, mint temesi várnagy és főispány, megmentette 1479 az erdélyi vajdát, Bátori Istvánt és Erdélyt, felülhaladó török haderőtől. Élt még II Ulászló alatt is, a' kitől, jóllehet gutaütés által elvesztette vala a' beszéletet, országbíróvá neveztetett 1494, de ugyan ezen esztendő végén meg is holt maradék nélkül. Kortársai magyar Herculesnek nevezték őt; a' csatában többnyire két karddal vagdalkozék egyszerre; a' meggyőzetteken pedig, Bonfin szerint, gyakran borzasztó kegyetlenséget követett el. Egyes tetteire nézve Vö. MÁTYÁS I, CORVIN JÁNOS, ULÁSZLÓ II. Engel azt tartja feldőle, hogy ő egy szerb falubíró fia vala, 's hogy innen eredett vezeték neve, minthogy szerb nyelven „Knes“ anyyi, mint falubíró vagy előljáró; minél fogva a' magyaros „Kinisi“ annyit tenne, mint knes vagy falubíró fia.

KINSZERITÉS, külső erőltetésök az élő lényeknek; a' törvényre való viszonyban, szabad lényeknek mások akarátja ellen intézett erőmutatások, következésképen a' mennyiben az munkába vétetik a' mások akaratjának meghatározására. A' mennyiben hát az a' cselekvőnek szabad kéjéből származik, igaztalanság; de mint eszköz a' törvényes igazság megalósítására, és a' törvény formájához alkalmaztatva, létalapos pont a' törvényes társaságban. — Csak az által, hogy a' kinszerítés a' törvény által meghatározottatik és gyámolítatik, lehetnek meghatározott jusok; és annak alkalmaztatásán a' törvény álhágása ellen épül a' büntetés megfogatja. Azonban megkülönböztetik az erőltetés eszközeire nézve a' physical és psychical kinszerítést, melly utóbbit hoz tartozik a' nagyobb hatalom fenyegetése. A' kinszerítő munkák intézeteiről vö. Duchatel: „*De la charité dans ses rapports avec l' état moral*“ (Paris 1829). A.B.S.

KINZÁS. A' társas élet személyes és vagyoni bátorsága, a' vétkeknek legelőkép ugyan megátoltatásán, de egyszerismind kinyomoztatásán és megbüntetésén alapul. Kötelességében áll tehát az országlásnak, a' vétkezhetés alkalmait minél inkább kevesíteni, a' titkon e követett bűnöket napfényre hozni, a' cselekvő személyeket felelet terhe alá vonni és megfenyíteni, — általában pedig mind ezt lehető legszigorubbán eszközölni. De részint a' mindenkivel vele szemletett — 's még a' legnagyobb gonosztévőben is lappangó — szemérem és becsületérzés, részint pedig a' büntetéstől való félelem, arra bírják a' föld gyermekeit, hogy hibáit 's vétkes cselekedeteit lehetőkép titkolja, sőt magáról még azoknak gyanuját is elhárítsa; 's ennél fogva mindenkor majdnem véghetetlen akadályok gördülnek a' büntető törvényhatóságok eleibe. Azoknak legyőzhetése végett a' főhatalom elsöben a' kinszerítéshez folyamodott, melly csak igen hamar kinzásra fajult el. Nem vétetett ugyan is illő figyelembe az eseteknek különbélesége, melly szerint a' bünvallásra kinszeríthetésnek csak néha lehet igazságosan helye, akkor t. i. midőn a' körülmények a' tagadó gyanus személyt egyenesen kárhözottják, vagy midőn ez cselekedeteinek egy részét megvallván, halkan elárulja, hogy több más esetekről is nyújthatna kellő felvilágosítást; (p. o. ha a' tolvaj megvallja, hogy többekkel együtt követte el a' lopást, de büntársainak neveiről hallgat; vagy, ha nem akarja felfedezni azon helyet, hova az eltolvajlott jószágot rejté); — nem pedig akkor is, midőn még kétséges, hogy a' vádlott személy valóban bűnös, és nem tudatik, van e még mit felfedeznie. Midőn tehát ezen két utolsó esetben a' vádlottat kemény testi fájdalmak által bünvallásra akarták szorítani, szörnyü tévedésekben, súlyos vétket követtek el az emberiségre nézve, mert jogos kinszerítés helyett, a' legigazságtalanabb kinzáshoz folyamodtak; egy eszközhez, melly a' kérdésre vont személyt olly állapotba helyezteté, mellyben a' kinzott test jelen fájdalmainak érzésén kívül minden más, még az élethez vonzó sze-

retet, a' büntetéstől való félelem, barátság és gyűlötség, bármí nemü vélemények és czélok is leverettek, megkábitattak, 's a' lélek, a' pillanati fájdalomon kívül, minden más iránt érdektelen leve. A' kegyetlenkedés ezen gyalázatos eszközt mindig azon czélból használá, hogy a' gyannust minél rövidebb uton vétkéssé tehesse, 's büntetési szomját kielégítse, vagy ellenségén boszuját állhassa. Így p. o. a' rabszolgák mindnyájan kinzás alá vettettek, ha urok meggyilkolva találtatott. A' középkornak azon hiedelme, hogy az isten az ártatlanságot közbevetőleg védelmezi, a' bünt pedig felfedezi (mellyből az ISTENITÉLETEK (I. é.) is származtak): nagy befolyással volt a' kinzás nagyobb elterjedésére; az a' vélemény uralkodott, hogy az isten az ártatlannak elegendő erőt nyujtand olly fájdalmak kiállítására, melyeknek elviselésére a' vétkes személy elégtelen. Minekutána a' babonás szerek nem találtattak elég hathatósaknak az igazság megtudására, midőn a' tűz és vizbírálat erejeket elvesztették: a' kinzás fogadtatott el a' büntető törvényhatóságoknál egész Európában. Maga Angolhon is igazságtalanul dicsekszik azzal, hogy a' kinzást (Rack) nem esmeré; mert ha a' vádlott vallani vonakodott, nem csak az ő irtóztató paine-je vagy igazabban *prisonne forte et dure*-je volt meg szinte 1772-ig, melly, kegyetlen szorongattatás, éhezés és szomjuzásból állt; hanem a' valódi kinzás is esmeretes volt mind VII Henriknek mind pedig az ő fíjainak idejében. Franciaországban *question préparatoire*-ja volt, melly a' bűnvizsgálat alkalmával használtatott, 's a' vádlottat még akkor sem menté meg a' kárhoztatástól, ha azt valósággal kiállotta; de volt ezen kívül *question préalable*-je is, mellyet a' halálra ítéltetettnek még elemésztetése előtt kelle vala kiállani, hogy ez által alkalom adassék neki, büntársait, vagy a' még esmeretlen körülményeket felfedezni. Ezt XVI Lajos törlé el 1780 Aug. 20 költ edictuma által; de a' *question préparatoire*-t csak a' zendülés szünteté meg. Németországban majd nem minden bűnvizsgálat kinzással kezdődék 's halállal végződék, melly, lételét szinte a' mult századig fentartá büntörvényszékeiknél; sőt azon gondolatnál fogva, hogy — habár valósággal nem gyakoroltatik is — mint a' törvényes visszaretentés képe, valamennyire csakugyan használhat, némelly tartományokban még tovább is fenállt. Magyar hazánk sem volt egészen mentes a' büntörvényszékeknek ezen métyétől. Történetiratainkban néhány rettenetes példája találtatik a' kinzásnak, melly azonban — úgy látszik — még sem volt annyira kiterjedett, mint más idegen országokban. De ezt bebizonyítani, valamint szinte az ellenkezőt állítani, az adatok (datumok) hiánya miatt felelte nehéz volna. Annyit mint bizonyosat mondhatunk, hogy a' kinzás — bármilly divatozásban is — egészen Mária Theresia becses emlékezetü királyunkig megvolt a' büntörvénykezésnél, 's általa szüntetett meg először, királyi rendelése következésében; 1791 pedig a' 42 törvényczikkelynél fogva, országos megegyezéssel töröltetett el. — A' kinzás minden nemeit, és azon eszközöket előszámlálni, melyekkel azok különbéle országokban és törvényhatóságoknál létesítették, igen messze terjedő, sőt lehetetlen munka volna. Alig mutatott az emberi szorgalom és elme valamelly tárgynak feltalálásában olly munkásságot és sikert, mint abban, hogyan kelljen az emberi testet kiállhatatlan fájdalmakkal gyötörni; 's azoknak kigondolásában (szomorú vallomás!) nem annyira a' kinzottegészsége mintsem inkább csak az vétetett tekintetbe, hogy a' kinzás alatt lelkeket sokan ki ne adják. A' gyötrelmeknek több fokai voltak. Németországban az első fok a' kifeszített testet korbácsolásban, a' hüvelyket tompa hegyü göcsörtös vasszerrel összezakításban állt; a' második a' karoknak szörkötéllal való kegyetlen megszorításában, a' lábszároknak összezuzásában hasonló

de nagyobb eszközzel mint a' hüvelyknél, a' kéz és láb hüvelykaj-jainak keresztben való szakítgatásában; a' harmadik fok volt a' testnek egy padon vagy lajtorján való kinyújtása hátrafelé feltartott kezekkel, — vagy pedig ez a' testnek ön sulya által eszközölteték, a' midőn még nehezek is köttettek a' lábakra. De számtalan más külön nemei is voltak a' kínzásnak. Azonban ki ohajtáná ezen gyászos találmányok borzasztó alakját egyes egyig esmerni! — A' kínzással való pusztá fenyegetőzés rettentés-nek neveztetett, melly szóbeli és tetteges volt, a' szerint, a' mint csak a' kínzásoknak iszonyatos előterjesztése, vagy pedig a' kínzó szereknek egyszersmind a' testre alkalmazása által vitetett végbe, a' nélkül azonban, hogy legcsekélyebb fájdalom is okoztatnék. — Thomasius Keresztély, Hommel, Beccaria és Voltaire valának elsők, kik a' józan ész szavait hallatva, a' kínzásoknak általános eltöröltetésére nagy befolyással voltak. Ezen eltöröltetés által azonban a' törvényhozás nagy csorbulást szenvedett; mert a' gyengébb büntetésnek igazságos volta mindig kétséges marad olyan esetben, midőn a' bűn tökéletesen be nincs bizonyítva, vagy legalább a' vétkes azt maga ki nem vallotta; ennel fogva a' kínzást eltörölni, a' nélkül hogy egyszersmind a' kárhözátásra az ön megvallásnak szükséges volta is meg ne szüntessék, — nem egyebet tett, mint a' legveszedelmesebb gonosztévőknek büntetlenséget hirdetni. De ezekből ne következtesse senki, hogy mi a' kínzást visszaohajtánók, mert így kimondhatatlanul csalódik; mi egyedül csak oda irányunk, hogy a' csorbulás józanul és igazságosan kiegyeztessék. Minekelőtte azonban még ezt eszközölni lehetne, szigoru büntörvényeket kellene alkotnunk az elavult régiek helyébe!

KIOSZK, egy, minden oldalról szabadon álló sátorfedelű kerti épület, melly néhány (rendszerint négyesen állított) oszlopokon nyugszik, mellyeket alant támasz övez körül. Közönségesen fából, nád-ból, szalmából, vagy más hasonló anyagokból készítetik, leginkább azért, hogy árnyékban lehessen valakinek szabad kilátása; de részint mezei jószágok 's kertek diszesítése végett is. A' **kioszk** szó a' török nyelvből van kölcsönözve, minthogy maga az épület is a' Törököktől és Persáktól csuszott át a' nyugoti népek kertjeibe. 54.

KIPÁROLGÁS. Egyre változik a' mindig ugyan az iparadó világ, a' melly változásnak egy gyakor és igen kiterjedt eszköze a' kipárolgás. Általában minden nedv, sőt még a' merő test is, kipárologhat; melly abban áll, hogy csepegve folyó vagy merő állapotjából rugékony, majdnem levegő nemű folyóságba megy által. Látható példáját adja a' hévségnek kitett víz, mellyből eleinte hólyagok gyűlnek a' tartó edény oldalára, lassan lassan emelkednek, a' víz színére szálnak 's ott elpattannak. Annál több hólyagcsa támad, minél nagyobb a' melegség. A' felszált gőz vagy pára ködöt, felhőt teremt a' levegőben. A' melegségnek különbféle foka elég a' nedvek kipárologatására; mert ősszel és télen is gőzölögnek a' vizek, a' testek, sőt maga a' jég is alája van vetve a' kipárolgásnak. De úgy látszik, hogy a' melegség olyan feltétel benne, melly nélkül alig fogna történni. Csudálatos a' földön lévő vizek kipárolgásának mennyisége. Gondos vizgálatok azt bizonyíták, hogy az esztendei kigőzölgés 30 hüvelyknyi; azaz, a' viszont vízzé változott gőz az őt illető felületet 30 hüvelyknyi magasságra fedné be. E' szerint, ha a' vizek színét 4 millio usz. mértföldre vesszük, évenként 200 köbmért-földnyi víz változik földünkön párává, melly szám még azzal nagyobbodik, a' mit a' nedves föld, állatok és növények kigőzölögnek. Nyáron jóval nagyobb a' kipárolgás, mint télen; de azért ekkor is jó nagy. — Az emberi fürkésző ész világosságot kereset a' kipárolgás-tüneményében is, 's magyarázata végett theoriákat alkota. Két nevezetes van ezek között; az egyik szerint a' kipárolgás által a' fo-

Iyó nedv csupán rugékony gőzzé változik, a' másik szerint a' nedv valódiilag felolvad a' levegőben. Mindeniknek vannak vitatói és ellenvitatói, bebizonyítva egyik sincs. Amazt de Luc fejtegeti e' munkájában: „*Nouvelles idées sur la météorologie* (London 1786), emezt Hube: „*Über die Ausdünstung*“ czimü irásában.

A' többi testek példájaként az emberi test is párolog ki, azaz: bőrének munkálatja által véréből és nedveiből kibocsát bizonyos folyó anyagot gőz vagy finom pára idomban, melly néha annyira is finom, hogy pusztá szemekkel épen nem látható, melly okból észrevételten kigőzölgésnek is mondatik. Láthatóvá lesz azonban, ha a' kéz hideg üvegre vagy simított érczre tartatik, ha valaki hideg levegőben erősen párolog, vagy ha a' kipárolgott gőz több, mintsem hogy a' levegőtől felvétethessék, mikor cseppekben gyül a' bőrre 's verejitéknek, izzadásnak mondatik. Minthogy a' megállapodott, nem igen nagy embernek bőre 16 nsz. lábnyit legalább tesz, gondolható, hogy nem csekély kigőzölgés történik az emberi testből. Sanctorius Velenczében a' 17 században szoros vizgálatokat tön e' felől önmagán. Ugyanis ő életének jó részét a' másálón (sulymérón) tölté el, az eledeleket és ürületeit pontosan és szorosan megméré, 's a' kipárolgás által elvesző anyagot számosznak találá. — Az állati 's emberi testre igen jó befolyással van a' mérsékelt és jó mineműségű párolgás. Általa a' vér sok felesleges és ártalmas résztl' megtisztítatik, a' melegség fokának változása valamennyire mérsékeltetik, a' felesleges hévség kisebbitetik. Azonban mindenik mivelet betegséggé is változhatik, 's p. o. a' hideglelés vagy láz némelly fajaiban kevés idő alatt félvázáz teheti az embert. Valamint a' természetet nemkövetés, 's munkálatinak felakadása, félben hagyása, mindenütt büntetést huz maga után, ugy a' kipárolgás elnyomatása is bajt és veszedelmet szül. — Physiologiai tekintetben említést érdemel itt Cruikshank munkája: „*Experiments on the insensible perspiration of the human body*“ (London 1795, németül fordítá Michaelis, Leipzig 1798).

—j—a.

KIRÁLY, fejedelmi személy, ki valamelly országban, a' nemzetnek ősi szokásai 's törvényei szerint emeltetik méltóságába. A' királyokat, valamint szinte a' császárokat is, kizárólag illeti a' felség czimezet, 's vannak még némelly más innepélyi előjogok is a' királyi czimhez kapcsolva, mellyek a' diplomaticában a' királyi tiszteletek alatt (honores regii) értetnek. Ezen tiszteletekkel azonban némelly olyan ország is bir, mellynek uralkodói királyi czimet nem viselnek. A' franciaia zendülés előtt következő birodalmak nevezék országloíkat királyoknak, u. m. Némethon, Franciaország, Magyarhon, Spanyolország, Portugalia, Nápoly és Sicilia, Sardinia, Poroszország, Csehország, Galicia és Lodomeria, Lengyelország, Anglia, Irland, Scotia, Svédország, Norvégia és Dánország. A' zendülés kiütése után elenyészett a' királyságok sorából Franciaország, 's nem sokára Lengyelhon. Ellenben minekutána Bonaparte Frankhon kormányát átveré, új királyságok létesültek, mellyek közül azonban némellyek csak igen rövid ideig maradhatának fen. Így támadtak az előbbi toscanai nagyhercezségből a' hetruriai királyság és egy új nápolyi királyság, míg Siciliában a' régi királyi nemzetség méltóságát egyre fentartá; így támadtak az olasz, hollandi, bajor, württembergi, szász és westfaleni királyságok. Azonban Hetruria és Holland nem sokára maga Frankhon, Westfalia pedig Németországnak a' fr. hatalom alól kiszabadulása által szüntettet meg királyság lenni. Ellenben Napoleon megbukása után állottak fel a' németalföldi és hanoverai királyságok, az olasz királyság helyébe pedig a' lombard - velenczei. A' kir. czimet mind addig Európában csak az ezen méltóságban lévő vagy legalább volt személy viselé, kivévn

hogy Németországban, a' császár életében választott utód, időközileg, romai kir. czímet viselt. Napoleon is hozzá kapcsolá a' császári czímhez az olaszországi királyi czímet, minekutána Romát Frankhonnal egyesítette. Magyarország királyáról különösen I. MAGYAR KIRÁLY.

KIRÁLYHEGY, a' tengerszin felett 5000 lábnyi magasságra felnyuló bérce, Liptóvármegye délkeleti csucsán, Szepes és Gömörvármegyék szélein. Bő forrásaiból négy folyóvíz ered, névszerént: a' Vág, Garan, Gölnicz és Hernád. 54.

KIRÁLYI CURIA (királyi udvar) nevezet alatt a' két legfőbb ítélőszék, u. m. a' **HÉTSZEMÉLYES-** és a' **KIRÁLYI - ITÉLŐ TÁBLA** (l. e.) értetnek. Határozásai (decisiones) alatt ezen táblák valamelyikének törvényesen hozott 's teljesen sikeresített ítéletét; előítéletei alatt pedig mind a' két táblának, hasonló ügyben, gyakrabban ugyan azon renddel hozott határozásait értjük. — Erejek az, hogy általok a' szokásokat bebizonyítani, behozni, 's a' kétes törvényeket magyarázni lehet; továbbá, hogy az alsóbb bíróságoknak, sőt gyakran felsőbbeknek is sinórmértékül szolgálnak, 's végre törvény nem létében a' helyett használtatnak. A' királyi curia felállításától vagy 1723-tól fogva hozott határozatokat 1769 összeszedte felsőbb parancsolat szerint egy bizonyos kiküldöttség, melyeket a' királyi curia azután maga megvizsgált, 's felség pedig (de csupán mint határozatokat) használni megengedett. Ezek 1800, az ujontabbakkal együtt pedig Péterfalvai Molnár István által összeszedve 1828, nyomtatattak ki. —no—

KIRÁLYI HASZONVÉTELEK, királyi kisebb jogok, vagy nemestelki haszonvételek (beneficia curialia) alatt, a' király által adatni szokott nemesi birtokbeli melleleges jótélemények értetnek, melyeket a' telek birtokosa törvényesen nyert és gyakorol. Ilyenek: az egyház-pártfogói jus, a' bor- és HUSMÉRÉS, a' KILENCZED, TIZED, VÁM- és VÁSÁRJOG (l. e.). megszereshetések kútfeje a' törvény, a' privilegium (kir. kegy.) és elidősítés; a' szerint, a' mint azoknak használatát, csupán egyik vagy másik módon tulajdoníthatja valaki magának. —no—

KIRÁLYI JÓVÁHAGYÁS, vagy **HELYBENHAGYÁS.** I vagy nagy Lajos által II András függő arany pecsétes levelének megerősítettése idejétől fogva, szokássá kezdett válni, hogy a' nemesi birtokok elidegenítésének erősségére királyi jóváhagyás eszközöltessék ki, melly a' királyi ügyészre nézve szabadtilan rendelés alatt lévő nemesi birtoknak — az elidegenítő nemzetségének kihalása esetére — vérségtől idegen kézbe átadását megengedő, vagy az átadottat megerősítő 's privilegiumban (kegyelében) nyilatkoztatott királyi akarat. — A' sikerre nézve mindegy, akár valamely innepélyes egyezet után nyeressék ki ezen királyi akarat, akár pedig előtte; mindazonáltal közönségesen előbb szokott kieszközöltetni, az elsőszülöttségi idősb rokonsági (senioratus) és végrendeleti intézkedésekre, ugy szinte a' bevallásokra, cserékre 'sat. nézve. — A' királyi jóváhagyás cziméből származott adomány olly bőkezűség, melly szerint a' királyi felség, valamely magán nemesi birtok elidegenítésében megegyezvén, a' sz. koronának arra nézve támadható törvényhatóságáról lemond, 's azt a' vévőnek oda engedi. — Erre nézve megkívántatik, hogy azon egyezet, melyre az kieszközöltetik, erőslétü (validus) legyen, mert, az egyezet szolgálván a' jóváhagyásnak alapul, ha az eldül, szükségkép össze kell ennek is, mint felibe épülnek, omolnia. — A' királyi jóváhagyási levél kétféleképp adatik ki, t. i. vagy egész kiterjedése szerint bele iratik az oklevél tartalma, vagy nem; 's az első több becsü: mert az, az eredeti oklevél elveszte esetében teljes bizonyításul (próba) szolgál a' bíróság előtt, nem ugy pedig a' másod rendü. —no—

KIRÁLYI JUS vagy **JOG**, (*jus regium*) mint adományi czim, a' szent koronának törvényhatósága, mely a' jog szerint, vagy jog és elfoglalás által reá háramlott javakat illeti, 's általános, de kellekor a' maga eredetéhez visszavezethető, czim alatt adatik. — Jog szerint a' szent koronára háramlott javaknak azok mondatnak, melyekre nézve a' háramlási ok és czim már megöörtént (p. o. a' magszakadás, hűtlenség) de ez a' kir. ügyésznek még nem esett tudtára; jog és foglalás által reá háramlottak pedig azok, melyeket ez, a' háramlási ok és czim létesültének megtudása után valóság gal cselekvőleg birtokába vett, vagy legalább per utján keres. Továbbad, midőn a' javak királyi jog czim alatt adományoztatnak, nem köttetik a' czim egy valamely nemzetség magvaszakadtaéhoz, vagy hűtelenségéhez, 's azért az adomány czime csak általánosan tétetik ki; ha mindazáltal az ellenmondásból támadott perben a' királyi jogot be kell bizonyítani, azt másképp végrehajtani nem lehet, mint valamely egyedüli háramlásbeli czimnek reá alkalmazásával. — Az ezen czimból származott adomány királyi bőkezűség, mellynél fogva a' sz. koronára háramlott nemesi birtok, általános czim alatt 's ezen különös zárlattal adatik: Egész és minden királyi jogunkat, mely azon javakban van, 's felségünket bár mi tekintetből 's okokból illetné, adjuk, adományozzuk 'sat. — A' királyi jog kétféle, t. i. világos, és lappangó. Az, olyan javakra terjed ki, melyek a' sz. koronára jog és foglalás által egyszersmind háramlottak; emez pedig azokra, melyek csak jog szerint szállottak reá. Ha az ilyenekre nézve valaki megtudja, hogy bizonyos nemzetség királyi adományozásra tartozó javakat bir, melyekben t. i. magszakadás vagy hűtlenség történt, de ez a' királyi ügyész által nem tudatik, kérheti azokat magának adományoztatni, 's ha ezt megnyerte, azokat a' törvénytelen birtokosoktól visszakövetelheti. — Hogy ma a' világos és lappangó királyi jog cziméből tetethessenek adományzások, bizonyos; és pedig a' lappangó czimból kétféleképp nyerethetik adomány, t. i. főlegesen (principaliter) midőn a' királyi jog czimén kívül semmi más nem neveztetik meg; és hozzácsatolva (adnexe), midőn az adomány más egyéb czimeivel a' kir. jogbeli csak mellékesen adatik hozzá. — Ha az, kinek adománya csupán csak a' királyi jog czimet viseli, ezt, sem egyik sem másik kutfőből be nem bizonyíthatja, nem csak hogy az adományt elveszti, hanem, ha az ellenmondó régebbi jogát bevalósítja, még azon felül a' nyert javak örök-becsárrának megfizetésében is elmarasztaltatik. Ha ellenben csak más czimekhez van a' kir. jog hozzá csatolva, akkor, ha a' fő-czim eldöntetett is, védheti magát a' hozzá csatoltból, 's ekkor nem büntetetik a' javak örök becsárrának megfizetésére, hanemha a' hosszabban folytatandó perhez makacsul ragaszkodik, vagyis: az alapperben elmarasztaltván, azt velős orvoslatok mellett, u. m. visszaüzés, tilalom (prohibita) 's perujítás után is folytatja, és minden felebbviteli törvényszékeken keresztül vivén, sehol, még csak a' peres tárgy valamely csekély részére nézve sem nyert kedvező ítéletet. *Kunoss.*

KIRÁLYI TÁBLA, hazánk második helyzetű közös törvényszéke, mely 23 tagból áll, u. m. egy elülülőből (ki mindenkor a' kir. felség személyes jelenlétének törvényszékbéli helytartója), két fő egy házi személyből, két táblai báróból, a' nádor és ország bírónak két helytartójából 's ugyanazoknak és a' pers. 4 ítélőmesteréből, továbbá 4 királyi rendes 's 4 számszelelti és két primatiális táblabírákból 's végre a' bányászti ügyek egyedüli előadóójából, és a' királyi ügyek igazgatójából. Ítélethezásnál legalább is kilencz egyénnek (individuum) kell jelen lenni, hogy az foganatos legyen. Ez vegyes ítélőszék, azaz részint felebbviteli, részint első folyamodási; mert mindenik fele perben ítélt. Ó eleibe tartoznak névszerint azon perek, melyekben

1) fej és jószág forog veszedelemben, mint a' felségsértés és hűtlenség miatt, 2) vagy fej vagy jószág, mint a' főhatalmaskodásért, 3) nem a' fej, hanem minden jószág, mint a' korona jogai ellen való hamis esküvés, és az IKTATÁSRÓL (l. e.) a' királyi embernek hamis tudósítása esetében, 4) hol a' becsstelenség miatt a' polgári életet fenyegeti veszély, mint az álarczoskodás és rokonvértagadás miatt indított perekben, 's végre 5) az országgyűlési kicsapongásokért és a' jószágok visszaszerzése végett mozdítottak. Az alsóbb bíróságoktól (megtartván a' szokott rendet) minden nemű perek feljebbvitethetnek hozzá, kivéven a' nemességbizonyítást 's urbarialist, melyek a' vármegyei törvényszéktől a' helytartó tanácsnak, — és a' szóbeli határozasi 's visszahelyezési rövid pert, mely a' cancellariának terjesztetik elibe. — Ítéleteinek végrehajtása, az előtte, mint első folyamodási bíróság előtt mozdított perekre nézve, egy kiküldetett ítélemester, vagy előadó bíró által eszközöltetik; a' feljebbviteli perek pedig az első folyamodási bírósághoz küldetnek vissza, a' megerősített, vagy megváltoztatott ítélet foganatosítása végett. — A' feljebbvitel tőle a' hétszemélyes táblára történik.

—no—

KIRÁLYI ÜGYÉSZ (királyi ügyek igazgatója, és a' sz. koronának ügyviselője) a' királyi javak, 's más egyéb jogok körül eredt ügyek viselésére, 's igazgatására, és a' köztársaságot veszedelmeztető kicsapongások büntetésére rendeltetett, 's e' hivatalára nézve különös jogokkal felruházott személy. Királyi javak alatt értetnek: a' korona-háramlati (devolutionalia sive fiscalia) familiai, 's köz-ügy alapítványbeli (politico-fundationalia) jószágok. — A' királyi ügyész magán jogai: Ki az 1715ik esztendő előtt a' kir. ügyészre háramlott jószágokra nézve pert akar indítani, előbb ő felségéhez kell kérelem útján folyamadnia, mert különben a' kir. ügyész felelni nem tartozik. Ilyen joga van a' magán személynek is, kire ezen javak átruháztattak. — Ha ő királyi adomány nélkül meg nem szerezhető javakra vagy jogra nézve perlekedik, a' bebizonyítás terhére mindig ellenfelére tolja; a' király helyett esküszik; halálos ítéletben, fő váltságban, vagy költség fizetésben soha sem marasztaltatik el, de pénzbeli bírságban ő sem részesül, hanem a' perbeli oklevelek kiadatására elfizetett sommát belőle levonván, a' bírónak hagyja. Háramlati ügyekre nézve ügyéseket rendel; a' környüállások szerint transactionora (per-alkura) lép, fontosabb tárgyakra nézve azonban a' dolog miben létét a' n. mélt. cancellariával közölnie 's helyben hagyását kell várnia; a' kir. táblánál hivatala szerint van szava 's ülése, de midőn az ő ügyei vetetnek vizsgálat alá, jelen nem lehet. Minden szabad magvaszakadt személyeknek, 's hűtlen polgároknak is, törvényes örököse, de nem a' jobbágyoké. Háboru alkalmával elsőbbsége van, az ország határszélein, a' tizedek haszonbérletére. — Ki ezt magát vagy alatta való tisztviselőit, hivatalos foglalatosságokban megveri, megsebesíti, vagy letartóztatja, főhatalmaskodást követ el. — A' nádor-nak helytelen adománya ellen kikel, 's azt megsemmisíti. — A' káros kicsapongásokra nézve a' hazaárulókön, felségsértőkön, a' sz. korona törvényhatósága ellen hamisan esküvőkön, a' fegyverszünés megsértőin, királyi privilegiummal (kegyvel) visszaélőkön, uzsorásokon, 's a' nemeseknek a' telkek megvételeit, vagy az idegenek feletti elsőbbséggel való vásárlását megtiltó ('s egy vagy más nyelvű 's vallású személyeket közhivataltól elzáró) városokon a' törvényes büntetést megveszi. — Mind ezen jogai mellett a' kir. ügyésznek vagynak némelly korlátai is; mert az ország lakosinak javait, világos magszakadás esetén kívül, önhatalmával el nem foglalhatja, egyedül a' törvény útján nyerhetvén meg azokat; 's csak a' jelenleg bírt szabad javakban örökösödik; nem pedig a' reményletiekben is, mert ő csupán törvényes, nem pedig származatos öröklő. A' törvénytelenül elfoglalt ja-

vakat a' hozzá tartozandó oklevelekkel (documentumokkal) együtt visszaadni tartozik; valamely jószágban örökösödven, az azzal járó terhet is szükségesképen viseli, minthogy minden dolog teherrel jár. Ügyeire nézve, akármely bíró előtt mind felpereskedhetik, mind pedig felelni tartozik; a' perlekedőknek a' rendes eseteket, vagy a' hozott ítéleteknek sikerét nem akadályoztathatja; ugy nem különben az ország lakosait külső törvényszékek eleibe idéznie, és az ott hozott ítéletek mellett vagyonikat elfoglalnia nem szabad. — Továbbá a' királyi ügyek igazgatójának és a' kamarának minden tisztjei az ország közönséges törvénye alatt vannak (kivéven azon eseteket, mellyek a' számolást, vagy a' kincstárt közelebbről érdeklik). — Végre a' vármegyének közintézteit mind a' királyi ügyész mind a' kamara, jószágaikban, megfartani és sikeresíteni tartoznak; különben az illető vármegye ügyészének felperessége mellett, arra kinszeríthetnek is. — Vannak a' királyi ügyésznek még némelly a' koronajószágokat tárgyazó jogai is. Így: ha azok országos megegyezés nélkül a' felség által elidegenítettnek, köteletségében áll azokat per utján visszakövetelni. Felvigyáz továbbá a' jövedelmekre, kiadásokra, 's a' javakban lévő tisztviselőkre. — Azonban általánosan a' gazdaságbeli tárgyakra inkább a' magyar kir. udv. kamara ügyel, mellynek a' királyi ügyész is tagja és tanácsosa.

KIRÁLYI ÜGYÉSZ ÖRÖKÖSÖDÉSE. Azon kútfők, mellyekből a' kir. ügyész örökösödése származik, e' következők: magszakadás és hűtlenség, melly utolsó alatt a' hazaárulás és felség sértés érthetik. A' magszakadásra nézve ez a' rendszabás: akárhol hibáz végrendeletes és törvényes örökös, ott mindenütt a' kir. ügyészt illeti az örökösödés. Ennél fogva a' kir. ügyész a' várandó javakban, azaz olyanokban, mellyeket a' magszakadó vérség szerint megnyerendett vagy per utján visszakövetelhetett volna, nem örökösödik; valamint szinte a' jobbagyók 's olly nemesek 's egyéb szabados emberek után sem; kik valamely uradalomhoz kötötték le magokat. Ezeknek javait az uradalmi ügyész, a' polgárokéit a' városi tisztii ügyész örökli. A' magtalanul kihalt Jászok és Kunok vagyonait a' helybeli község foglalja el, de a' nemesek investitióban (áruzataiban) itt is a' királyi ügyész örökösül. Az ősi adományjavak magszakadás által ő reá háramlanak, valamint szinte a' szerzemények is, ha csak a' nőnek, testvérnek, vagy szülének neve a' szerzeménylevélben nem foglaltatik, 's ha csak az ajándék nem vegyes, mert ekkor a' jószágba investált (áruzott) pénz és javításokra nézve szabadon rendelkezik a' magszakadó, 's ha ezt nem tenné, azok a' nőé vagy szüléké lesznek. Az adománybeli örökös szerzeményekben kizárják a' kir. ügyészt a) kiknek nevek a' szerzeménylevélbe bele van iktatva, b) a' felkronok, c) a' testvérek, ha a' szerzemény osztály előtt történt, d) a' bevaló, ha a' bevallási levélben ez a' zárlat nincs: semmi jogbeli sajáttságot fen nem tartván. — Az ingóságok és ősi zálogok csak a' nemzetség és nő kihaltával illetik őt. Az ujonti és nyilvános esendőségeket (caducitates) önhatalmával, a' régieket és homályosokat pedig csak törvényes uton teheti magáévá, és ekkor a' nemzetségnek kihaltát, birtokbeli jogát, 's a' javak minőségét és mennyiségét is tartozik bebizonyítani. — Az e' tárgybeli perek e' következők: 1) Zárt rendelő per, mellyet a' kir. ügyész indit, míg azonban a' birtokon kívül lévő mellékronok mellékes öröklési pert (proc. success. collateralis) támasztanak az örökösödési bíróság előtt. Az ujonti esendőségekben, mellyekre nézve ezen per folytatattatik, a' bebizonyítás terhe mindig a' magán emberekre száll, kik ha osztályos atyaifiságokat be tudják bizonyítani, a' javak nékiek oda ítéltetnek, különben pedig a' kir. ügyész részére zár alá vetetnek. A' pernek függőben léte alatt a' birtokos nem idegenítheti el a' javakat, semmiség büntetése alatt. —

2) Jogbeli per, melyet az előbbi perben vesztes fél mozdit. A' birtokon kívüli kir. ügyész a' királyi jogot, a' mellékrokonok pedig önjogokat tartoznak bebizonyítani a' kir. tábla előtt. 3) Erőszakoskodási, mely a' javakat törvénytelen czim alatt elfoglaló 's használó magán személyek, vagy a' magok számára, nem pedig a' kir. ügyész részére foglalást tevő kamaratisztek ellen indittatik.

A' királyi ügyész örökösödésének második czime a' hűtlenség, mellynek büntetése fej - ingóság - és a' bűnöst illető részbeli jószágvesztés, a' károknak és költségeknek megtérítésével együtt, sértetlen maradván az osztozatlan testvérek, ártatlan nő és gyermekek részlete mind a' szerzemények, mind pedig az ősiekkben, 's épen hagyatván egyszersmind más idegeneknek követelése is. Nem örökösödik azen felül a' kir. ügyész a' várandó javokban (in virtualibus) a' jobbagyok és azon nemések után, kik urasági telken élődván, magokat földesuroknak törvényhatósága alá vetették, mert ezeknek javai a' földesurra szállanak. De ha az olly nemések nem vetették magokat a' földes ur törvényhatósága alá, minden ingóságaik 's jávaikbeli áruzataik (investitio) a' kir. ügyészé lesznek, ki valamint a' nemések, ugy a' hűtlen szabadosok és polgárok után is örökösödik. E' tárgyi perek következők: 1) oldallagos (indirectus), midőn t. i. valaki hűtlenség cziméből kap adományt, az ellenmondási ok-adás-vagy elfogadásra indított perben, a' hűtlenség bebizonyítása teszi a' per velejét. 2) Egyenesen a' hűtlenség, azaz hazaárulás vagy felségsértés büntetésére a' kir. ügyész által támasztott per, mellynek vádlevelét midőn ez a' törvénytelen előtt bemutatja, tartozik egyszersmind az előlülőnek a' bevádolt felfedezni. Itéltő bíróság a' kir. tábla. — Bebizonyittatván a' vád, ítélet hozatik, melly azonban a' királytól nyerhető kegyelem által, vagy egészen, vagy résznyire megsemmisíthetetik, a' szerint, a' mint a' kettőnek sértetlenségét tárgyazza. — Az elmarasztaló ítélet rendszerint megszakasztja az öröklés fonalát a' bűnösnek utóbb születendő gyermekei, és az ítélet hozatala előtt születettek 's a' többi nemzetség között (melly az általánosan adatott kegyelem által meg sem is egészül, azaz: a' hűtlenség által elvesztett, de királyi általános kegyelemnél fogva visszanyert javiban a' hűtlennek, a' hozatott ítélet előtt született gyermekei nem részesülhetnek, annál kevesbé tehát a' mellékrokonok, — és az ítélet után született gyermeknek semmi örökösödési köteleke nincs a' többi nemzetséggel. — Ha a' bevádoltatott, ártatlanságát bebizonyítja, az igazságtalanul vádoló kény szerint, de kemény büntetéssel illetetik; gyűlölségből vagy más elvetemedettségből tétetettnek tapasztaltatván pedig a' vád, a' fertelmes és alacsony lelkű bevádoló hasonló büntetésre (ad poenam talionis) kárhoztattatik. *Kunoss.*

KIRÁLYI VÁROSOK-nak (szabad), itteni értelem szerint, olly városi embereknek összeségét nevezzük, melly önjoggal 's egy lakvidékkel (territorium) bír, csupán a' király urasága alatt van, saját tanácsa által igazgattatik, és törvényes privilegiumnál (kegynél) fogva egyenként is némelly szabadságokkal, összesen véve pedig nemesi jogokkal diszeskedik. — Felosztatnak: 1) egyenesen csak sz. kir. városokra, mellyek közül némellyek tárnokiak (tavernicales), mások személyviselőiek (personalitiae), a' szerint, a' mint első felebbviteli bírājoknak ezt vagy amazt köteleztetnek elesmerni, és 2) sz. kir. bánya-városokra, mellyek polgári ügyeikre nézve mind a' személyviselő (personalis) törvényhatósága alá tartoznak 's a' szoros értelemben vett sz. kir. városoktól abban különböznek, hogy azoknak lakvidékében érczek miveltetnek 's bányászati törvényhatósággal bírnak, emezekben pedig sem az sem emez nem honol. A' sz. kir. városok összeségesen véve az országnak negyedik rendjét teszik, országgyűlésre meghivatnak 's abban ülésel és szavazattal (votum) bír-

nak. Egyenként, egészen véve, nemeseknek tekintetnek 's mint egy közönség, több jogokkal vannak felruházva; nevezetesen, mint ilyenek egy. erkülesi személynek tekintetvén 1) a' nemesekkel perbe ereszkedhetnek; 2) tanácsot és tisztviselőket szabadon választhatnak; 3) rendeleteket szabnak, mellyek szerint azonban a' közöttök lakozó nemesek nem ítélthetnek, hanemha magok ugy akarnák; 4) az általok választatott tanács ítéli meg a' polgároknak és nemtelen lakosoknak minden nemü személyes és dologi ügyeit, a' nemesekéit pedig csupán a' városi telkekre nézve; 5) a' mondott személyekre nézve 's városi javak iránt a' bevallások és bejegyzetek is a' városi tanács előtt történnek; 6) minden törvényhatóságok alá tartozó telektől törvényes adót fizettetnek, még a' nemesekkel is; hogy azonban ezeket ne terhelhessék, az adó kivétekor meg kell őket gyűlésekbe hívniok; kiknek ha huzakat venni nem engednek, a' kir. ügyész felperessége alatt 2000 frtban marasztaltatnak el; 7) egyházi pártfogói és csapszék joggal bírnak; 8) régi nemesi birtokaikat megtarthatják, de újakat szerezni tilalmaztatnak; 9) a' magszakadásból támadó esendőség, ingó és ingatlan, ó reájok háramlik; de a' nemeseknek és más szabados személyeknek csak városi telkeik szállanak ó reájok. A' hűtelenség miatt nem ók örökölnek; 10) minden városnak van büntető törvényhatósága, azaz vérhatalma (jus gladii). Az ártatlanok veszedelmére használtatván azonban elvesztik azt, 's azon felül az igazságtalan ítélet hozóji életeket 's részekre esendő javaikat is veszedelmeztetik, mellyeknek két harmada a' felségé, egy harmada pedig a' felperesé leendő. Hogy mindazáltal szabadságaikkal, különösen a' nemesek iránt, vissza ne élhessenek, neminemükép összekorlátoltattak, ugymint: 1) a' városi tanács a' nemesek javaira 's személyére nézve nem gyakorolhat törvényhatóságot; annál kevesebbé szoríthatja őket személyes munkákra és fizetésekre; 2) cselédjeiket 's a' házok népéhez tartozandóknak egyikét sem fogathatja be azoknak tudta és engedelmé nélkül; 3) a' nálok letéteztett javakat zár alá nem veheti, bátrahagyott örökségeiket le nem pecsételheti, 's az örökösüket jogaikban nem akadályozhatja; 4) ha a' nemes, házánál valamelly munkát készítet cselédje vagy egy azon mesterséghez értő ember által, ezt azért háborgatni vagy megbüntetni mind a' tanács mind a' városi czéh tilalmaztatik; 5) nehogy a' tanácsnokok felmentetése által a' teher másokra szálljon, katonai szalásadáson kívül, minden terhet viselnek azok is; 6) a' nemesi ingóságokra nézve, a' vármegyei bíróság által teendő végrehajtást (executio) akadályozni tilalmaztatik; de köteleztetik ellenben a' vármegyei bíróság által hozott ítéletnek következtében átvevőlevél (compassus) mellett, annak jelenlétében a' végrehajtást teljesíteni, — másként az egyenesen a' város javaiban tetetik meg; 7) a' kebelében teendő nyomozásokat 's tanuvallatásokat az ország törvényhatóságainak el nem tilthatja, különösen ha az a' tanácsnak bejelentetett; 8) a' nemesek mindent vihetnek be, a' mi önszükségekre megkívántató, 's attól semmit nem fizetnek, de a' tanácsnoktól nyert szokott engedelmi levelet tartoznak előmutatni. A' bort, a' mint annak használatában vannak, néhol néhol hordonként adhatják el, vagy icczénként is kimerhetik; 9) nem szabad a' nemest befogatni vagy letartóztatni, hanemha az, a' bünt valóban elkövetvén, vérén éretik; 10) a' nemeseken elkövetendő minden idő- 's helybeli és nemi zsarolások, erőszakoskodási büntetés alatt tilalmaznak. — A' sz. kir. városban lakozók közül csak azok neveztetnek polgároknak, kik a' városi tanács és a' választott község által a' szokott váltság (taxa) lefizetése és hitletétel mellett megválasztatnak, a' polgárok névkönyvébe beiratnak, 's nekik arról a' város pecsétjével megerősített bizonyáglevelé adatik. — Minden illytörvényesen bevéteztett polgárok-

nak következő jogai vannak: a) úgy, mint a' jobbágyok, törvény eleibe nem állíthatatnak, hanem annak rende szerint perbe idézettek; b) díjak (homagium) ugyan annyi, mennyi a' nemeseké; c) a' vámtól ország szerte felvannak oldoztatva; d) a' városi telkeket egy év és egy nap multával elidősíthetik kölcsönösen; azért az azt megszaksztó orvoslatokat minden évben kell használniok; e) az elidősítésnek nálok még a' bírói zálogra nézve is van helye és sikere; f) perekben minden törvényes orvoslatokkal (remediis juridicis) élhetnek, az ellenálláson (oppositio) kívül; g) adósságaik miatt a' törvényes uton külfogságba nem tétethetnek; h) hazafiának tekintetnek, és ennél fogva alkalmazatosok a' nemesség megnyerésére; i) élhetnek csapszék 's egyéb városi haszonvételekkel; k) a' nemesek által rajtok elkövetett igazságtalanságot, a' városi tisztügyésznek (fiscus magistratualis civicus) pártfogolása (assistentia) alatt hozzadják meg; mert fejenként véve nemtelenek lévén, személyes tettekre nézve a' nemesekkel nem perelkedhetnek.

Tárnoki városoknak azok nevezetnek, mellyek ügyeikre nézve a' királyi tárnokmester törvényhatóságát e esmerik, ilyenek: Bártfa, Buda, Debreczen, Eperjes, Győr, Karpona, Kassa, Kismarton, Komárom, Kőszeg, Modor, Nagyszombat, Pest, Poson, Sopron, Szabadka, Szakolcza, Szatmárnémeti, Szeged, Temesvár, Újvidék, Zágráb, Zombor. Ezeknek pereit a' városi tanácsból a' tárnokszékre vitetnek felebb, innét pedig egyenesen a' hétszemélyes táblára, úgy azonban, hogy az idéztetés a' kir. személyviselő (personalis) aláírásával történik, 's a' felhívott per a' kir. tábla előtt felvételén, megvizsgálás nélkül a' hétszemélyes táblára vitétik által. — A' tárnokszékre nézve, következőket szükséges megjegyezni: Ez a' tárnoknak vagy altárnoknak összehívása mellett minden esztendőben Budán szokott tartatni, ennek vagy amannak előfűlése alatt, 's legalább is öt város küldötteinek jelenlétében. Meghívatik erre mintegy 12 város, követjeik képviselőse alatt. A' melly városok meghivatván követet nem küldenek, sem magokat írásban elegendő és helyes okoknál fogva ki nem mentik, az ülés hetedik napjától kezdve, távollétek minden egy napjáért 3 nehéz márka (12 fl.) fizetésére büntettetnek, mellyet ha a' megintetés után önkényesen lefizetni nem akarnának, az előlülő, a' jelenvolt tagoknak végrehajtó-levele mellett, minden törvényes orvoslat sikeretlen lévén, kétszeresen vesz meg rajtok, 's a' jelenvoltakkal megosztja. — A' tárnokszék bünpereket nem, hanem csak polgáriakat, 's ezeket is csak csupán felebbvitteket ítélhet; eleibe felebbvinni pedig egyedül azon pereket lehet, mellyeknek legalább is 60 frt. szolgá tárgyakul, 's ettől viszont a' hétszemélyes tábla eleibe csak azokat, mellyek legalább 300 frtot meghaladó értékre nézve indítottak. A' felebbvívésért, a' tanácsnak 10 frt. kell lefizetni 's a' budaiaknak 15 nap, a' távolabb városiaknak pedig 6 hét alatt, átküldési parancsot (mandatum transmissionale) kell a' tárnoktól vagy helytartójától kieszközölni, a' másik 15 nap vagy 6 hét alatt pedig a' pert a' szokott rend szerint kiadatni; másként a' felebbvinni kívánt ítélet egészen megítélt dologgá válik. Az elküldési levél (transmissionales) bepecsételve méltatik a' tárnokszékhez. — A' pert a' tárnokszéki jegyző vagy valamelyik közbíró kivonatban adja elő. A' hozatott ítélet a' jelenlévőknek neveivel együtt, két közbírónak jelenlétében a' jegyző által a' tárnokszéki könyvbe be és általa aláíratik. Az innét való felebbvitel nem a' perbe iratik bele, hanem különös iromány által jelentetik meg, 's a' jegyző által iktatatik abba. Ha a' felebbvívő itt is elvesztette ügyét, a' megítélteken kül még az irományok kiadatására tett költségekben is elmarasztaltatik. — Innét a' felebbvitel egyenesen a' hétszemélyes táblára

tétetik, 's az annak fejében fizetendő taksa 20 frt; mellynek fele az előlülő, másik fele pedig a' közbirák közt osztatik fel.

A' kir. felség személyes jelenléte törvényszékbeli helytartójának 's személyviselőjének törvényhatóságát elesmerő városok e' következők: Bazing, Esztergam, Kaproncza, Késmárk, Körös, Lócse, Pozsega, Ruszt, Székes-Fejérvár, Szent-György, Szeben (kis), Trencsin, Varasd, O-Zólyom. Ezek ön tanácsok előtt végzett polgári pereiket egyenesen a' személyviselői-szék eleibe viszik felebb, kivéven a' 7 bányavárosokat, mellyek tanácsaik ítéletét elsöben a' hét városi ítélszék eleibe terjesztik. A' kir. személyviselő azon ítélszékeket ön akaratja 's a' perek sokasága szerint tartja évenként egyszer, vagy többször is, meghíván arra némelly ítélmestereket vagy a' királyi tábla néhány biráit és a' szék hites jegyzőjét, nem pedig a' városok követjeit is. — A' városi tanács által elküldési levél (transmissionalis) formában kiadatván a' per, a' kir. személyviselőnek kezébe méltatik, kinek aláírásával költ idézésnek következésében az alperes fél a' per felvétele után megjelenik, de a' perbe ügyeletek (allegata) nem tétetnek, hanem a' jegyző annak kivonatját elkészítvén, aláírja, felolvassa, és a' hozatott ítéletet feljegyzi. Az ítéletlevél (sententiales) a' királyi táblánál szokásban lévő stílussal (iridommal) tétetik fel, 's a' királyi törvényszéki pecséttel megerősítve adatik ki. — A' személyviselői-szék által hozott ítélet felebbvitelien (inappellabilis). — A' szabad királyi bányavárosokban, miud rendezetére miud pedig foglalatosságára nézve, két különböző törvényhatóság van, t. i. polgári és bányászi. Az, a' polgároknak személyét, közös és magános vagyonát, emez pedig a' bányákat, ezeknek mivelőit és tisztviselőit tárgyalja. — Általánosán ezen városok lakosaira nézve az van megálapítva: 1) hogy őket akár a' kamara, akár más ítélszék eleibe perbe idézhetni, az ítélet semmissége és patvarkodási (calumnia) büntetés alatt tilalmas; 2) a' polgári és bányászi törvényhatóságoknak egymás ügyébe való bele avatkozása, a' birtokos tisztviselőkre nézve ugyan erőszakoskodási büntetés — a' birtoktalanokra nézve pedig tisztségeknél elvesztése alatt tiltatik; 3) a' katoná szalátástól mentesek; 4) határaiktól a' zsidók 7 mért földnyi távolságra eltiltatnak; 5) jogaikban és szabadságaikban meg hagyatások számos törvényeink által paráncsoltatik. — Az itt megjegyzett 's minden bányavárosokat illető jogokon kívül, a' 7 szövetséges bányavárosok, nevesen: Körmöcz, Selymecz, Beszterczebánya, Bakabánya, Bclabánya, Libetbánya és Ujbánya némelly külön tulajdonságokkal is bírnak polgári pereikre nézve. Mert azon kívül, hogy törvényszékeik 's törvényes szokásaik a' szász törvénynek még maig is számtalan bélyegét hordozzák, városi tanácsaikon kívül még egy közös törvényszékek van, mellyhez azoknak ítéleteit felebbviszik, minekelőtte a' per a' személyviselői-székhez juthatna. Ezen egyesület hét városi ítélszékét rendesen Körmöcz, annak érdekessége (interessatio) esetében pedig Selmecz, a' maga kebelében szokta tartani; mellyhez a' városi tanácstól teendő felebbvitelnek váltása (taksa) 5, innét pedig a' személyviselői eleibe 10 frt. — Végre ha a' büntető törvényhatóság gyakorlásában valamelly városnak akadály adná elő magát, azt a' többi 6 városnak küldöttjei gyakorolják összevére.

KIRÁLYVIZ I. VÁLASZTÓVIZ.

KIRCHEISEN (Frid. Leop.) kir. porosz status esigazság-minister, 'sat. A' brandenburgi és frank herczegségekben az igazságszolgáltatást rendbe szedte. Részt vett az ország közönséges törvénye, törvénykezés, 's kivált a' büntető törvénykezés kidolgozásában. Tagja volt a' pétervári törvénybiztosságnak is. A' porosz törvénykezés javítása körül nagy érdemeket szerzett. Ő a' bíróság függetlenségét

védté. Alaptételei a' cabineti bírósokodás veszélyeiről azon derék beszédéből esmeretesek, mellyeket mint a' kamaratörvényszék igazgatója Berlinben a' királyhoz, még akkor koronaherceghez, tartott. (L. Klein „Annalen“ 9k köt.) Példa és oktatás által a' kormánynak sok jeles tisztet nevelt. Igazgatója volt a' berlini polgármentő intézetnek és a' porosz fő bibliai társaságnak is. E' nagyon tisztelt kormányfi, Jan. 30. 1821, tisztviselésének ötvened évi öröminnepét élé meg, mellyet a' király a' fekete sasrend áltadásával, a' kamaratörvényszék (Rauch készítette) melyszobrának üléstermében felállításával, a' berlini városi törvényszék életnagyságu (Schadow Vilm. festette) képének a' gyűlésteremben felfüggesztésével dicsőite, 's más törvényhatóságok innepélyesen megültek. A' hesseni vál. fejdelem 1824 az arany oroszán rend nagy keresztével tisztelé meg. 1823 Fonk pere megbírlását bizá rá a' király, 's a' törvényes okokkal támogatott királyi megkegyelmezés vagy megerősítés jogán alapult Fonknak a' Jul. 28. 1823 költ cabineti parancs által történt felszabaditása. Fogytáig munkás éltét Berl. Mart. 18. 1825. 76 éves korában rekeszté be.

—v—

KIRGIZEK (Kirgiz-Kaizakok), magokat Sara-Kaizakoknak nevezik. A' Kirgiz nevet hihetően csoportjuk valamely alapítójától nyerek. Többnyire a' legrégebb Mongolok maradékainak tartatnak, kik eleinte a' chinai kőfal közelében laktak, 's a' mongol törzsökök közönséges vándorlásakor nyugotibb tájakra költöztek. Midőn rólok Sibiria orosz elfoglalásakor legelőször hallatszott valami, akkor ók felső Jenizei vidékén nomád életet éltenek. A' Barabinczokkal együtt hódoltak meg az orosz birodalomnak. Most az Ural és Irtsi közti pusztaságot lakják, mellyet az Oroszok kirgiz sivatagnak neveznek, 's nagysága 31,681 nsz.mf. Ezen pusztaság nyugotról határos a' kaspiumi tengerrel és Kaukazia tartománnyal, éjszokról az ufati és tobolszki, keletről a' koliwani helytartósággal. Rég idő olta nagy, közép és kis csoportra osztják magokat. Az első vitézsége és a' hozzáférhetetlen hegyek miatt, mellyek közt lakik, soká független volt, míg végre szultánja 1819 Oroszország felsőségét elesmeré; a' közép és kis csoport 1731 olta orosz védhatalom alatt áll, de mindig hűségtelenek 's rablónak mutatkozek, a' miért a' határfolyók hosszabban apró erősségek vagynak ellene felállitva. A' közép és kis csoport mind egyik 30,000 kibitkára vagy nemzetségre becsültetik; de hihető, sokkal számosabbak (l. TURKOMANOK.)

KIROHANÁS. A' várerősség védelmezéséhez tartoznak rendszerint, ha különös nézet ellenkezőt nem javasol, a' gyakorta való kirohanások, hogy az ellenség távol tartassék 's ostrommunkálatai elrontathassanak, — ha lehetséges — a' vidékről élelem szereztessék, a' segéd csapatoknak könnyebb bemenetel eszközöltessék, vagy az ostrom alól felszabadulás kivivassék. Legkedvezőbb idő azoknak végbevitelére az éjjel utáni órák, az alkony és szürkület, 's a' ködös és esőző napok; de az ellenségre nézve mindenkor meglepés gyanánt kell történniek, 's ennél fogva legnagyobb titokban tartatniok. A' küzdésre legkészebb, legelszántabb 's leghivebb legénység szokott kiválogattatni a' megtámadásra, 's kimenetkor gondosan elmellőztetik a' nesz és fegyverzőre. A' legénység számát a' kirohanás célja határozza meg, mellyet igen gyakran pattantyusság és lovas sereg is kísér. Az erősségtől azonban semmi esetre sem szabad igen eltávoloznia, hogy körül ne kerittessék 's el ne szakasztassék; visszavonulásakor pedig nem kell az ostromlottakat önvédelmekben akadályoznia, vagy zavarodást okoznia, 's az által az ellenség utánnyomulását akaratta ellenére is elősegitnie. Kisebb erejű kirohanások leggyakrabban azért tetetnek, hogy az ellenség, a' megszálltakk tüzelése alá a' vár

közeletébe csalathassék, vagy az ostromló sereg folyvást nyugtalaníttassék, több ízben kifarasztassék, 's lassanként elgyengíttessék.

KISÉRÉS (kiséret, Begleitung, francz. accompagnement, olasz. accompagnamento) átaljában véve azon muzsikai előadást jelenti, melly valamely főmelodia segedelmére rendeltetik. Ezen főmelodiát (Solo, obligatrésvény, obligathangzat) vagy emberi énekszó vagy akármely hangszer adhatja elő, a' többi hangszer pedig a' szerzőnek tetszése szerint azt kíséri. Vannak tehát muzsikai költemények, melyeket csak egy, vagy több hangszer kísér. Mind a' főhangzat mind a' kíséző szerek részvénye együvé van írva az úgy nevezett PARTITURÁBAN, (l. e.). De azon esetben, midőn a' főhangzatot csak egy, vagy legfeljebb két hangszer követi, amaz írás, mellyben az egész darabnak főhangzati és kíséreti részvénye együtt foglaltatik, nem neveztetik Partitúrának. Mivészi tekintetben a' muzsikai kísérés kettős szempontból nézethetik: vagy úgy, mint a' hangszerzőnek készítménye, vagy úgy, mint a' hangszeres kíséző hangásznak (instrumentalista) előadandó mive. Mind a' két esetben nagy nehezségekkel kell mérkőzni a' mivészeknek, annyival inkább, minthogy az előadásból következő fogamat semmi szabályoktól, hanem csupán a' mivész lángeszétől és tapasztalásától függ. Ugyan ez az oka, hogy a' kísérés írásbeli feltétele talán nehezebb munkát ad az íróknak, mint sem a' melodiáé (főrésvény, 's hogy valamely muzsikai gondolat majd jó, majd rossz foganattal adatik elő a' kísérés segedelmével. Eddig elé a' szerencsés fogamat eszközlésére legképebb volt a' kevés kótákra szorított olasz kísérés, 's erre nézve az olasz hangszerzők tetemesen különböztetik meg magokat a' német és franczia szerzőktől. Átaljában véve a' kevés kótákkal nagy foganatu előadás eszközlésének mestersége, a' muzsikai tétel legnehezebb részének látszik lenni, mi legnagyobb lángeszt, s gyakorlati tapasztalás által legfőbb mivészi képzést kíván, miben mind eddig az Olaszok 's az újabb Németek, amazokat utánozva, legtöbbit tettek. Ezen tekintetben a' Francziák nagyon hátra maradtak, mivel ők az előadási fogamatot a' kóták sokaságában helyeztették. A' mi már a' kísérést, mint a' kíséző hangásznak előadandó mivét illeti: ez is megkívánja a' mivésznek igen szorgalmas tanulását, 's legfinomabb érzékeny képzését vagy is miveltségét. Legnehezebb, 's legnagyobb értelmet ügyességet kíván az egyes soloszerek, p. o. a' hegedű, flauta, klavir 'sat. kísérése. Így az Olaszok különös és pedig remek részvényt adnak fel az egész orchestrát, kivált a' RECITATIVÓK (l. e.) alatt, kíséző klavirnak, 's ezen feladásnak legnagyobb szorgalommal igyekeznek megfelelni. Mert, mivel minden muzsikai kíséretnek más czélja nem lehet, mint sem a' főhangzat foganatos előadásának sikerebbítése, nyilvános, hogy a' kísézőnek kötelessége azon mesterségből áll, hogy a' főhangzattal tartson, azt elősegélje, de koránt se hatalmaskodják rajta, 's ne homályosítsa azt el.

KISÉRŐ CSILLAGOK, I. TÁRSCSILLAGOK.

KIS JÁNOS, a' dunántuli evang. egyházi kerület superintendense, 's a' magyar tudós társaság történetirási osztályában rendes vidéki tag, Sept. 22kén 1770 Sz. Andrásán, Sopronvármegyében, szegény szülőkötől született. 10dik évéig az atyai házban neveltetik 's oktattatik, anyjától a' vallás első okfejei mellett olvasni, írni pedig atyjától tanulván. Miután erre két szomszéd falusi oskolában két telet töltött volna, részint egy falusi predikátor és oskolamester ösztönzésére, részint mivel a' mezsei munkához épen semmi kedvet nem mutat, a' soproni evang. gymnasiumba adatik, hol a' közönséges tanulási cursust 9 esztendő alatt végzé. Tanulása utolsó éveit azon időbe estek, mellyben a' Németek nagy előmenetele a' paedagogicában, ezen tanuló intézetben is derék változásokat okozta. Iffeni tanítóji közt az

utóbb olly igen elhíresedett 's a' pesti egyetemhez áttetett prof. Schwartnernek volt legnagyobb befolyása lelke iránylatára. Ettől buzdítatva megkedvelé az ó világ jeles elmeszüleményit, megtanulá az újabb tudós nyelveket, és sajátjává tevé azon vas szorgalmat, melly által későbbben hazájának annyit használt. Honi nyelvüak 's literaturánk mellett már ekkor kezdé buzogni. 1790 ugyanis, néhány tanuló társával egy, ma is fenálló, magyar társaságot alapíta Sopronban, mellynek tagjai magyar nyelven dolgozásban gyakorolták 's gyakorolják magokat, munkájikat egymás előtt felolvassák, 's esmereteikhez képest megítélik. Ugyan ez idő tájban fordítá Lowth „*Choice of Hercules*“ allegoriás költeményét magyarra, az eredetinek versnemében. Ezen fordítás történetéből az országos könyvtár halhatlan emlékü alapítója, Széchényi Ferencz gróf, kezébe kerülvén, ennek tetszését annyira megnyeré, hogy rendelésére Bécsben kinyomtatatták („*Hercules választása*“, Bécs 1791). 1791 tavasszal bentazá egy tanuló társával Magyarország nagy részét, olly szándékkal, hogy annak tudósait és íróit személyesen tanulja esmerni, a' mi neki nagy mértékben sikerüle. Ugyan azon évben ősszel a' göttingai, a' következőben pedig a' jenai egyetemet látogató meg, segítettve azon tetemes summa pénz által, mellyet említett költeményéért ajándékul nyere, — 's annál nagyobb lelkesedéssel hallgatá e' két fő iskola jeles tanítóit, mennél rövidebb va'a az idő, mellyet ott tölthete. Honjába visszatérvén, tustént prof. és rector lön a' győri evang. grammaticai iskolánál. 1796 a' nagy baráti gyülekezet hívását elfogadva lelki pásztorságra szentelé életét; 's mivel jelességének hire nőttön nőtt, 1799 Kővágó-Örsre Zalában, 1802 Nemes Dömölkre Vasban, 's végre 1808 Sopronba vitetek át ugyan azon hivatalra, — melly változások által hatásköre egyre nevedék, 's egyre kedvezőbbek levének viszonyai. Ez utóbbi évben szerfelett megörvendezteté Festetics Ignác gróf, kinek jószágán született, atyját minden alattvalói tartozástól innepélyesen feloldván. A' dunántuli evang. egyházi kerület 1810 jegyzőjének, 1812 pedig superintendensének választá. E' tulajdonságban él még ma is Sopronban. A' jenai hittudományi kar 1817 önkényt nevezé ki doctornak a' hittudományban; a' király 1822 taksa nélkül emelé magyar nemességre; sok vármegye tisztelé meg táblabíróssággal. 1828 tagja volt a' nádor főherczeg által kineveztetett azon választmánynak, melly a' magyar tud. társaság alaprajzát 's rendszabásait kidolgozá. Ugyan azon társaság igazgatósága Nov. 17-kén 1830 a' történetírás osztályába második rendes vid. tagnak nevezé ki; a' feledhetlen Kazinczy halála után pedig első lön, fizetésel. K. az írói pályának, mellyre önhajlandóságából 's Széchényi Ferencz gróftól lelkesítettve lépe fel, tapasztalván az olvasók kedvezését 's a' nagy emlékü Festetics György gróf által szóval és ajándékokkal buzdítatván, mindig hive maradt. Egyenként megjelent egyházi beszédeit 's a' folyóiratokba adott számtalan darabjait elhallgatva, kinyomtatott munkái 61 kötetre mennek, 's egyházi, erkölcsi, iskolai 's ifjusági könyvek. Jelesbek ezek közül: 1.) „Az emberekkel való társalkodásról Knigge után“ (Győr 1798, 3 köt. újkiad. Pest 1811). 2.) „Erkölecsi oktatás az ifjabb asszonyságok számára“ (Győr 1798). 3.) „Protestans közemberek olvasó könyve“ (Posony 1802). 4.) „Zaid vagy IV. Muham med szerencsétlen szerelme“ (Kotzebue után, Pesten 1803). 5.) „Emberi indulatok tüköre“ (Posony 1804). 6.) „Német és magyar levelező könyv“ (Pest 1803). 7.) „Görög és romai Mythologia“ (Posony 1805). 8.) „A' Magyar nyelv mostani állapotjáról, kimiveltethetése módjáról, eszközeiről“ (megjuttalmaztatott felelet, Pest 1806). 9.) „A' világ közönséges historiája“ (kezdé

gróf Guadányi József, folytatá Kis János. Posony 1805 és 9. 2 köt.) 10) „Gyermekek és ifjak bibliothecája“ (Posony 1805 2 köt.) 11) „Flóra, mulatságos gyűjtemény“ (Pest 1806—7. 3 köt.) 12) „Egy egész esztendei vasárnapi és innepnap i evangéliomokra való predikátiós könyv“ (Posony 1807). 13) „Elmés nyájasságok“ (Sopron 1806). 14) „Természet csudái, nemzetek szokásai s országok nevezetességei“ (Posony 1808). 15) „A régi Görögök erkölceinek és szokásainak, ugy vallásbeli, polgári, hadi és házi rendtartásainak leírása“ (Posony 1809). 16) „Nemzeteket és országokat esmertető gyűjtemény“ (Pest 1808—10, 3 köt.). 17) „Horatius levelei, Wieland magyarázo jegyzéseivel“ (1 köt. Sopron 1811). 18) „Versei“ (3 köt. Pest 1815). 19) „Ifjuság barátja“ (2 köt. Pest. 1816). 20) „Nevezetes utazások tárháza“ (6 köt. Pest. 1816, 17, 18). 21) „A vallástalanságról, 'sat.“ (1815). 22) „Helikoni kedvtöltés“ (1819). 23) „Juvenalis Szatirái“ (Pest 1828). 24) „A falusi élet“ (Sopron 1825). 25) „Klio, vagy lélek-nemesítő darabok“ (Győr 1825). 26) „Eudaemonia, vagy boldogulás mesterségére tanító közhasznú filozofia“ (Sopron 1827) 27) „Persius Szatirái“ 28) Sokrates nevezetességei“ 29) „Iphigenia Taurisban“ Goethéből. 30) „Horácz levelei“ (mind. Pest. 1833) 'stb.

—ri—

KISFALUDY (Kisfaludi) Károly, a magyar költés' egyik legkitünőbb bajnoka, név szerint a magyar vigjáték' atyja; ivadéka egy régi magyar nemesháznak, testvéröccse Sándornak, a Himfy Szerelmei éneklőjének: Téten született, Győr vármegyében, martius 19. 1790. Születése, anyjának halála lett. Ez elhútté iránta atyja szívét 's a keménység, mellyet ettől túrné kellett, a gyermekben makacsságot szüle 's elkedvetlenedést. Győrbe küldetett iskoláit járni, de itt hasonló bánás oktatói részéről, elidegeníté őt tőlök; 's végre is az iskolai pályát a hadival felcserélte (1804). Eszterházy hg. ezredével 1805. az olasz, 1809 a' németországi táborozásban vevé részt. Himfy volt azon egy könyv, mellyet akkor ismért; 's ez korán ébreszté-fel benne a' szűnyadó eróket ugy, hogy már az olasz földön dolgozgatna lyrai verseket, mellyek közül többeket olvashatni minden munkái Xd. kötetében. A' német dramával ismerkedvén, e' nemben már 1808 próbálgatá erejét „a' gyilkos“ czimű szomorjátékot irván. 1810b. mint főhadnagy a' katonaságot elhagyván, melly szabad lelkének sok nemű féket vetvén, inyére soha sem volt; házasodni akart. Atyja ellenzé választását, 's a' makacst örökségéből kitagadta. Kettős csapás volt ez Knak, mert maga után vonta kedvesének elpártolását is. Büszkébb volt ő 's önnön erejében bizóbb, hogy sem bocsánatért esdekleni járulna atyjához, gyámolításért rokonaihoz; a' képirás' régi szeretete és úzése ki látszék neki jegyezni a' pályát, mellyen életét biztosíthatja; 's így anyai birtokát zálogba adván, Bécsben telepedék, hol a' szerencse különmemű változást közt hét viszontagságos esztendőt tölte. A' festés ada neki élelmet, de nem örömekeket is, mert lelki eleme a' szabadság volt, pedig neki kedvencz mesterségét nem kény, hanem szükség szerint kelle úzni. Ezért győzött lassanként a' literatura szeretete a' művészségén, 's a' melly órákat a' Burgtheater parterrjén 's könyvei közt tölthete, legszebbjei valának. Ekkor gyűjtögeté ő magának poetai művészsége okfóit is, 's azon szép ismereteket, mellyek társalkodását, midőn literatura barátjaival volt, olly tanúságossá, olly kedvessé tevék. — Végre elintézkedvén még is atyjával (1817), 's Pesten vevén állandó lakását, új élet derült-fel lelkében. Föllépe a' publicum előtt azon

pályára, melyre eddig magányosan dolgozgatva (mert *Tatárjait* már 1809 írta, 1812ben *Záh Clárát*, utóbb *Brutust*) készült: értjük az íróit. 1819 és 20ban a' székesfejérvári, akkor eléggé jól szerkezett színésztársaság gyakrabban adá Pest nagy színházában, előadásait, 's a' *Tatárok*, *Ilka*, *Stibor*, *A' kérék*, *A' pártütők*, *Szécsi Mária*, *Mikor pattant nem hittem volna*, *Kemény Simon*, *Irene* váltogatva fakaszták eleven tapsra a' pesti hazafi közönséget, 's midőn kijöttek, az egész haza' olvasóit. Különböző ugyan e' darabok külső és belső becse, mert része hihetetlen gyorsasággal, 's közülök az első az *írói* magyar nyelv kevesebb ismeretével készültek; de vigjátékai már ekkor jelelének-ki neki díszes helyt literaturánk tiszteltebbjei között, 's a' milly ohajtásokat azok betöltének, olytán reménységet támasztának jövendő pályája felől komoly darabjai a' tragodia' mezéjén; a' színjátéki oekonomiával való teljes ismeretség pedig mindnyájokat bélyegzi olly annyira, hogy leggyengébbjei sem tűnhetnek le hamar a' magyar theatrum repertoriumáról. Minden esetre pedig meg lőnek K. által vetve a' magyar *nemzeti* drama alapjai, mit literaturánk tudós ismerői érzének, 's a' külföld helybenhagyására méltata, midőn Gaal György' fordításai által költőnk' több munkái olvashatásához juta. Ujabb és tisztább fényben tűnők-fel K. neve, midőn mind inkább beavattatván a' magyar nyelv titkaiba, literaturánk szükségeibe, 's első felhevülése lecsillapodván, nyugalmasabb elmélkedésnek, mélyebb studiumnak adván magát: a' m. literatura akkori bajnoki' 's legbuzgóbb baráti' segedelmével egy díszes almanachot alapita. Ezt ő 1821 végén *Aurora* czim alatt meg is inditá, 's halálaig folytatván, tiz kötetet hagyta örökség gyanánt hazájának. Itt léptenek még csak Kazinczy elvei viruló teljes életbe, 's ez által lőn az új iskola terjesztve 's maradandólag megállapítva. Ideáit tömörttség 's határozottság, előadását sokszinűség, nyelvét hibátlan-ság, új fordulatok, numerus, verseit belső rhythmus és mértékkel testvéresült tiszta rim jelelék-meg; hogy arról, mi különmemű műveiben alkotás, karakter, korfestés, motivamok 'stb. ézimek alatt foglalja-el a' műbíró figyelmét, 's melyet állandó studium által iparkodott kielégíteni, ne szóljunk. 'S általa vezette vagy tanítva, vele kezét fogva, futák-meg barátjai is az új pályát; 's az most kivíva 's biztosítva áll. — Miket ő maga ezen időszakban szerze, sokat és sokféléit, azt alabb (dőlő betűkkel) fogjuk megjelelni, hol minden munkái lesznek felhordva. 1829ben betegeskedni kezdte, mindazáltal „*Trencsényi Csák Máté*“ tragodia dolgozásához, melyre régen készült, még azon év végén hozzá fogott, azt akarván ebbeli tehetőségei próbakövévé tenni, miután e' nemben már tiz év óta nem írt. De ő azt annyi tüzzel és elmélkedéssel folytatta, hogy gyengélkedő egészsége miatt orvosa a' munkától eltiltaná. Töredék is maradt az, mert állapotja csak mulólag javult. A' nyavalya tüdőit pusztítá, 's Novemb. 21. 1830, miután a' Jelenkor és Társalkodó folyóiratokra kir. engedelmet nyervén, azokat hirdeté, az *Aurora* szerkeztetését pedig Bajza barátjára bizta volna, nagy szenvedések között elhunyt. Ekkor érkezék a' hír, hogy a' magyar tudós társaság igazgatói, pozsonyi gyűlésükben, első rendes tagnak nevezék a' nyelvtudomány osztályában. Sereg követő holttestét a' korán kidőltnék, ki a' váczigát mellett levő temetőben nyugszik. Kriptáját márványtábla fűdi, 's egy kised emlékkövön *Vörösmarty'* ezen sorái állanak:

Kisfaludyt ne keresd e' keskeny sírban, o honfi!

'S e' rövid élet után holtnak örökre ne véld;

Itt csak elomlandó tetemeit jelelék ki baráti:

Fen van időt múló szelleme műveiben.

A' Jelenkort és Társalkodót Helmecezy léptette életbe; az Aurorát Bajza folytatja; tiz barátja egyesült Ferenczy István honi szobrász által készülendő emlék által a' jeles férjfiu érdemeit dicsőíteni, mellyhez az eddig bejött ajánlatok, 's minden munkái özsves kiadásából naponként gyűlő haszon méltó reményt nyujt. Készült pedig az érdekelt kiadás (*Kisfaludy Károly minden munkái*. Budán 1831. X kötet, K. képével 's kézírása másával) Toldy Ferencz szerkeztetése mellett, illy tartalmi renddel: I. Versek: a) és b) *Dalok* két könyvb.; c) *elegiák*; d) *balladák és románczok*; e) *Elte* romános hősköltemény töredéke. f) *a' két hajós*, allegoria; g) *vegyes költemények*; h) *epigrammák, gnomák*. II. Színjátékok I köt. Stibor; Kemény Simon; Barátság és nagylelkűség. III. Színját. 2. köt. Irene; *Szilágyi szabadulása*; *Nelzor és Amida* (eddig komoly darabok). IV. Szinj. 3. köt. A' kérék; A' pártütök; *A' vigjáték*; *Mátyás deák*; Mikor pattant, nem hittem volna. V. Szinj. 4. k. *A' leányörzö*; *A' betegek*; *Hűség próbája*; *Kénytelen jószívűség*; *Szeget szeggel*. VI. Szinj. 5. k. *Csalódások*; *A' fősvény*; *Áltudósok*; *Három egyszerre* (eddig vigját). VII. Elbeszélések I. k. *Tihamér* (komoly, 19 szakaszban); *Barátság és szerelem*; *Sok baj semmiért*; *A' fájér köpönyeg*; *Sulyosdi Simon*. VIII. Elbesz. 2. köt. *A' vérpohár*; *Bajjal ment, vígan jött*; *Tollagi Jónás viszontagságai* (két részben); *Mit csinál a' golyó?* *Viszontlátás*. Vegyes kötetlen iratok: *Allegoriák*; *parodiák*; *keleti közmondások*; *különféle*. IX. és X. Pótolékok: Ilka; Szécsi Mária; dramai töredékek (*Első Ulászló*; *Csák Máté*; *Záh nemzetség*); versek a' költő ifjabb korából. Az utolsó kötetben van a' szerző biographiája is (különösen is e' czimvel: *Kisfaludy Károly élete*. *Irtá Toldy Ferencz*. Budán, 1832. 60 l.), mellyben annak némelly kritikai töredékei is állanak 's kézíratai felhordatnak. A' magyar tudós társaság Schedel Ferenczre bízta az elhunyt tagja felett mondandó emlékbeszédet, ki azt az 1833. Aprilis 22dikei ülésben tartá, 's az a' társaság évkönyvei I. kötetében olvasható. Szörgalmatosan üzven Kisfaludy az olajfestést 's képek gyűjtését (élete utolsó szakában egy magyar művész-akademia szerkeztetését is forgatá elméjével) Pesten lakása idejében is, becses képfára maradt, melly, fájdalom! kótyavetyére bocsátatván elszórakozott. Önnön arczképe ellenben csak emlékezetből, de elég hiven, festetve, jelenen a' m. tudós társaság birtokában van. A' melly képe Munkái előtt áll, őt betegesebben adja, mint az eredeti, de nem hasonlatlanul; ellenben a' Minerva 1832diki IV. kötetében látható ennek felette szerencsétlen mása.

T. F.

KISFALUDY (Kisfaludi) Sándor, a' magyar tudós társaság nyelvtudományi osztályában vidéki első rendes tag, 1772 Sept, 22kén Sümegen szül. Zalavármegyében, Csák ős magyar nemzetségből véve származását. Az első normalis osztálytól fogva a' philosophiáig Győrött végzé tanulását, mindig első lévén a' jelesek között. A' bölcselkedést 's a' törvénytannulást első esztendejét Posenban hallgatá; melly időt azonban nem egészen iskolai köteletségeinek teljesítésére fordítá, sokkal inkább érdekelvén őt az akkor szebben feltűnt magyar poesis és Schillernek munkáji, 's végre az 1791ki országgyűlés hazafiu jelenetei, nyilatkozatai, beszédei, vitáji, mint a' száraz tudományoknak még szárazabb előadása. Az országgyűlés előtt szün-óráját a' várban, az ott lakott magyar nyelvű 's érzésű nevéndékpapságnál tölté; az országgyűlés alatt pedig annak ülésein kívül, a' muzsika és játékszin volt legszenvedelmesebb mulatsága. Gyakorlott hangszerei a' hegedű, 's a' magyar tárogatónak kimiveltebb mássa, az oboe volt. Ezt azonban csak hamar elhagyta, csupán a' hegedű mellett maradván, mellyet mind addig gyakorlott, míg azt a' háboruban a' kard fel nem váltotta. 1791 legfőbb vágyja volt a' magyar kir.

testőr karba juthatni: de célját még ekkor nem érheté el, mivel atyja, őt még gyengének tartván, a' szükséges lépéseket megietni szántszándékkal elmulasztotta. Tapasztalván azonközben atyja, már 1786 oltá özvegy, egyebiránt nyolcz élő magzat atyja 's nevelője, első gyermekének indulatjait nem az ugy nevezett kenyér-hivatal-rang-és hasznoszerző tudományok felé hajolni; hanem szenvedelmait egészen a' hazaszeretet, literatura és muzsika által elfoglaltatni, hogy az ifju ezeknek gyakorlására egészen magára hagyatva ne legyen, kinszeritve akará természetét a' törvénytudomány megkedvelésére hajtani, 's ezen okból őt 1792 otthon fogá, hogy egy százszáz idót nála, mintegy törvénygyakorlásban töltvén, a' törvénytudományt tanulja, szöval, hogy őt ügyvédnek készítse. Husztyt és Verböczyt adván elébe, keményen követelé rajta ezeknek megtanulását. Az ifju nappal Verböczyt tartá maga előtt, éjjel pedig magyar könyveket olvasa, 's azon tölben két szomorujátékot ira, többnyire éjjel: „*Ulliszt és Penelopét*“ 's „*Szeneka halálát*.“ Neheztelven azonban a' szabad lelkü ifju ezen kinszerített életet, következett tavasszal bátran kijelenté atyjának, hogy ügyvédségre semmi kedve, hajlandósága, hanem katona kíván lenni, annyival is inkább, mivel a' sok ülést egészségének ártani érzi. Atyja örömet engedett ezen kívánságnak, 's K. még azon esztendőben, mint kadét, a' most József, akkor Leopold húszár ezredbe lépett. Ezt azért választá, mivel Erdélyben állt, mellyet látni mindenkor vágyott, a' magyar nemzet történeteinek tekintetéből, mellyekre annak a' mult időkben erős hatása volt. Elment tehát a' szárnnyára kelt ifju, egyedül, magyar nyugotról magyar keletre, Erdélybe. A' hazájától való magyar nemes ifju hazafiu érzésének egy scénája, mellyet ő barátjának 's tanuló társának, a' most már elholt Skublics Imrének, ki több esztendeig Zalavármegye főjegyzője 's több izben országgyűlési követje volt, akkor nyomban megírt, sokkal éredekesebb, mint sem hogy azt itt előadni el mulaszthatnók; mert ez mintegy kulcsa az ő jövendő magyar írói pályájának. Imigy szól K. azon levelében: „A' jószívü 's igaz magyar lelkü Nagyváradiaktól, kiknek barátságos és rokon magyar érzelmü társaságában néhány nyugalomnapot tölték, tegnap előtt délben váltam meg, és este nyugot felé értem fel a' magas hegytetőre, hol Magyarország és Erdély határizik egymással. Ott megállottam; mert előttem és utánam egy meglepő, pompás, de szívet elzuzó scena nyilik vala: nyugot felé hazáznak, mellytől válnom kelle, sok mértföldnyire, majdnem Világosvárig terjedő szép róna földje, a' szép napestnek tiszta lényében; kelet felé Erdély, az ő setét erdőkkel bodrozott hegyeivel, völgyeivel, mint egy kavargó, nagy setét kék hullámokat hányó tenger fekeve alattam — itt ott a' hegyoldalokba rakott falukból fejez, 's a' bucsuzó napfényben ragyogó csucsos tornyok csak gyéren tarkitván a' setét, 's a' hazáját hagyó szívnek borzadalmas hullámokat. Szívem is hullámozni kezdett erőszakos érzelmeiben, 's szorongásomban a' határon lefektütem, szívem 's fejem még tul a' határon. Sürün omlottak megindult könyeim hazám szélső földdarabjára. Mig végre fuvarosom elunván a' várakozást, felkiáltott: Urfi! menjünk, mert elkésünk. Setét lesz. Az Oláhok hamisak.“ Nyires nevezetü faluban kelle meghálnom, 's gondold el, mint kellett elszomorodnom: Erdélynek, hol Magyarokat vélttem lenni, mindjárt első helységében egy lelket sem találtam, ki magyarul értett volna. Mind Oláhok lakják. Bumban nem is tudtam alunni. Általjában, végig utazván most Magyarországot, 's öszvehasznalításom után több Tótot, Oláhot, Németet találván, mint tiszta Magyart, — 's ugyan ezt találván Erdélyben is, elfajdultam: vége, gondolám, a' Magyar nemzetnek, melly már csak ugy áll fen, mint egy hajdan erős, felséges várnak, most az idővész által naponként fogyton fogyva düledező, hulló, 's végre

egészen eltűnő romladéka! — 'S ezen szívemet szaggató órámban, itt Kolosvárott, hol még rokon magyar sziveket leltem, eltökéllettem magamban: hogy én, szegény magyar nemes ifju, de azon régi igaz Magyarok ivadéka, kik a' Magyaroknak itt hazát szereztek, és egy nagy, dicső nemzetet állapítottak, hamályomba rejtve, akár mint katoná, akár mint egyszerű polgár, szívem véreből, hazafiai érzelmimből, mint a' selyembogár gyomrából, egy fonalat fonok, mellynél fogva veszni indult magyar nemzetiségünket, magyar nyelv, érzés és irás által, ha csak kevés idővel is tovább életben tartsam. Magyarul fogok írni, és csak a' szivekhez szállani; — mit? miként? — magam sem tudom még. Hogy talán ezélmomat élelem, azért gondolom, mivel az én szívemre is nagy hatással munkáltak eddig irt jobb magyar elmémiveink.“ — Erdélyben a' tiszti kar által, mint szép reményekkel biztató ifju, igen jól fogadtatott, 's ott töltött nyolcz hónap után, 1793 Jan. 5kén hadnagynak nevezetett, egyszerre mind az ezereknél mind a' magyar testőr seregnél, Zalavármegye részéről. K. magának jobb kimiveltethetése tekintetéből az utolsó választotta. A' testőr sereghez érkezvén, erkölcsi önmivelését nyomban a' franczia és olasz nyelv serény tanulásával kezdé. Üres idejét legnagyobb részkint szobájában tölté, külföldi literatúrával foglalatoskodva, a' nélkül azonban, hogy a' pedántság, melyet egész életében gyűölt, legkisebb árnyékzatot vont volna külsejére és viseletére. Egykor egy délelőtti órában, — midőn épen azon nap délben udvari szolgálatra kell vala mennie, addig Torquato Tassonak magyarra fordításával foglalatoskodott, — az akkor Bécsben volt két rendkívüli angol követ, lord Spencer és Granville, Esterházy Miklós herczeg, akkor ezredes 's a' testőr seregnél főhadnagy, által szobájába vezettetek. Ók ezen intézet külsejével belsejével kívántak megismerkedni, 's igen meg voltak lepetve, midőn a' testőr hadnagyot Tasso magyarra fordításában, pipájából füstölve, pongyolán lették, 's igen megdicsérték Kisfaludyt, csudálván, hogy egy magyar ifju a' nagy világ zajjában is ily szép munkával foglalatoskodik. Már ekkor fő vágya volt a' szép művészetekkel mélyebben megismerkedni, a' rajzolás, festés, muzsika és színművészet, mint a' poesis rokonai, iránt táplálván legerősebb szenvedelmet. Örökké kár! 's ezt maga is mindig bánta, hogy a' muzsika elveit, a' generál bassust meg nem tanulta, mert nagy hajlandóságot és tehetséget érzett magában a' hangköltésre, melyben, avatottak állítása szerint, igen eredeti ideáji voltak: — mint p. o. az, hogy ő historiai rajzolatokat, catastrophákat, költői phantasiákat, regéket 'sat. szeretett volna muzsika által kifejezve előadni. Az akkor Bécsben élt jeles írók 's művészekkel esmeretségben volt, 's többekkel közülök társalkodott. Esmerte ő Alxingert, Reizert, Mayert, Salierit, Weigl, Beethovent. Esmerte Brockmaunt, Langet, Viganot és nőjét. Leginkább szeretett társalkodni Somsich Lázár kir. tanácsossal, genialis ősz atyafijával, ki akkor Bécsben lakott; Görög Demeterrel, akkor Esterházy Pál herczeg nevelőjével; Kerekesel, a' Hirmondó írójával; Sándor Istvánnal; Takács Józseffel, Festetics László gróf nevelőjével, 's Bacsányi Jánossal, ki akkor rövid ideig Bécsben tartózkodott. A' sors ezen időben nagy veszedelemtől mentette meg. Martinovics apát mindent elkövetett, hogy őt társaságába vonhassa; de K. a' feslett életűt gyűlölvén, egyre vonogató magát. Végre engedvén a' sokszori kérésnek, egy, ének és muzsikából állandó esti mulatságra csak ugyan oda ígérkezett; de Martinovics ugyan az napon, a' déli órákban elfogatott. — Esterházy Antal herczeg halála után a' testőr-kar kormányja a' második kapitányra maradt. Kisfaludy ekkor hatod magával, a' testőrkarból garnison ezerebbe tetetett által. Már maga ez elegendő volt K. kebelében mély fájdalmat gerjeszteni. De még inkább nevelé ezt a' következő körülmény. Ezen esetet megelőzőtt ószzel szabadsággal otthon lévén, 's Badacso-

nyon születkor Szegedy Rozália kisasszonnyal (kit utóbb Liza név alatt halhatlanított költeményeiben) megismerkedvén, ennek mind testi kellemei, mind ragyogó erkölcsi 's elméleti szép és ritka tulajdonai őt annyira meghaták, hogy bizonyosnak hitte, csak ő vele boldogulhatni földi pályáján; magával inkább, mivel viszonyhajlandóságot és érdeklődést véle sejtnei a' rokon érzelmeiket, 's különösen hazaszeretetet, tápláló szívben. Azonban Szegedy Rozália, midőn K. a' garnison ezredhez áttétele után, Olaszországba indulása előtt, Zalában ismét megfordulna, a' magát különben is sértetve érző ifjú iránt némű hidegséget mutatott viseletében, úgy hogy ez, a' néhány hónap előtti szíveséget az előtte legbecesebb leányszívűl egészen kiholtnak, vagy talán helyzete által kitiltottnak gyanítá. Ezen változás okát ő, a' testőrkartól megérdemlettnak vélt elmozdításában kereste. Most fájt neki leginkább az őt találta bal eset; most dult fult ő az emberek eddig nem tapasztalt rozlelkűsége miatt; 's eltökélte magában, a' véres harcokban elveszni. Szívének ezen helyzete, valójának ezen felingereltetése, hozzá járulván rég táplált hazafiúi vágyja és feltétele, magyar nyelv és írás által terjesztetni a' vészni indult magyar nemzetiséget, tevék őt indulatos és termékeny költővé, a' mi Himfy szerelmeiből sok helyen kitetszik. Elment rendeltetése helyére Milanoba, Olaszországba. Millyen állapotban volt légyen ottan, kitetszik ezen, egyik barátjához írt levelében előforduló szavakból: „Az önkénynek embert gyalázó, lelketlen gépelyé alázó, nevetséges 's egyszersmind szomorú játékvá tett sorsom! — Ha független volnék, haza mennék; de így — túrnöm kell. Meddig fogom győzhetni? — A' több ízben megverett ausztriai had egészen visszatolatván, Bonaparte Milanoban termett, 's ezt bekeríteté. A' hét hét mulva ostromoltatni kezdett fellegvár őrizete, az ostrom harmadik napján megadván magát, vele K. is Franciaországba költözött, mellynek déli részében, a' nem termékeny de regényes Provence-ban néhány hónapot töltvén, becsületszavára még kiváltatása előtt visszacocsaftatott. Némelly magasztalt darabjai e' kies vidéken tartózkodásának köszönik léteket. St. Raffeaútól, Fréjűs (néhai Forum Julium) mellett, Genuáig a' Földközi tengeren utazott, hol egy rettenetes fergeteg és szélvész majdnem elveszté az őt 's társait vívő gályát. (Erről is van Himfyben emlékezet). Franciaországból visszatérte után, mint még ki nem váltott hadi fogoly, Klagenfurtban állapotatott meg, hol először az ottani katonaispótály felvigyázata, midőn pedig a' Francziák oda is előnyomulnának, több száz katona öltözettel töltött hordó megmentése bizatott reá; melly tisztének olly jelesen megfelelt, hogy a' fő hadi tanács dicsérő parancsa mellett Wallis Olivier gyalog serezeredébe tetetnék által. Ehez 1797 ment el Würtembergbe, 's ugyan ennél a' következett évben főhadnagy lön. Itt, egyetlen egy Magyar az egész ezredben, hazájától, nemzetétől, rokonitól, barátitól egészen elzárva, egyedül Himfyben élt magyar valója. Dalait többnyire magános sétálás és lovaglás közben költé. A' merre járt, minden váromladékok meglátogatott, kivált az ezekkel bővelkedő Németbirodalomban. Akkor fogantattak képzeletében jövendő regéji, mellyeknek első zavaros ideájit azonban csakugyan a' születése helyét környező Sümeg, Tátika, Rezi, Csobáncz, Szigliget, és Somló váromladékok támaszták elméjében, még alig serdülő korában. — A' 1799-ki háborúban a' rajnai hadtestnek, az osterachi, stockachi, winterthuri és zürchi nagy és véres, de szerencsés ütközetekben, harczoló tagja volt. Ezen év elején erőszakkal fakadt ki kebléből egy szózat ahoz, kit szíve feledni nem tudott. Ezt azután sűrű levelezés követé. K. 1800 bucsut vön a' katonaságtól 's haza jöven megházasodott, feleségül revén Mező-Szegedi Szegedy Rozália kis-

asszonyt, néhai Szegedy Ignác kir. tanácsos és Zalavármegye egykori híres alispánya leányát, 's eleinte Kámban Vasvárm. vette lakását, 1805 oltá pedig Sümegen, azon házban, mellyben született, lakik, mint osztályrészében. — Hazájába visszatérte után mezei gazdaság lön foglalatossága, 's közben a' magyar literatura, 's minthogy erre őt egyedül a' hazafiuság és nemzetiség ébresztésének 's terjesztésének lángoló vágya bírta: olly literatori pályát tűze ki magának, mellyen járva nem annyira a' formákhoz ragaszkodó tudósokat és criticát kielégíteni, mint inkább az ifjuságnak, 's főképen a' nő nemek kebelében 's agyában magyar hazai és nemzeti érzést 's gondolkozást, szivre 's elmére hatva, 's mellette képekkel festve és regélve gerjeszteni törekedett, a' nő nemet tartván a' nemzet jelen és jövőndő nevelő és képző anyjának. — Ezen okból választá ő miveiben a' legegyszerűbb, legtermészetesebb, 's ugyan azért legkönnyebb versnemet. Hogy czélját elérte, bizonyítja a' közvélemény. 1801 próba gyanánt lenyomtatattá szerelmi dalai első részének 3-dik énekét a' „Magyar Hirmondóba n“ (778 l.) névtelenül, 's még ugyan azon évben kiadá azoknak első részét illy czim alatt „Himfy szerelmei (első rész) A' kesergő szerelem“ (Budán, 12). Ebben 20 ének 's 200 dal vagyon. Soha, sem előbb sem utóbb nem okozott Magyarországnak könyv olly sensatiót, mint ez. A' Himfy név hirtelen elterjedt az egész hazában, 's a' nagy Esmeretlen köz figyelem tárgya vala. Csak 1807 nevezé meg magát K., Himfyje második kiadásának előbeszédjében, melly uttal egyszersmind annak második részét is kiadá „Boldog szerelem“ czim alatt (7 ének 's 220 dal). Szint azon évben jelentek meg tőle: „Regék a' magyar e i ő i d ő b ő l“ (Budán, 1807, 12; 2-dik kiad. u. o. 1818. 12), nevezetesen: Csobánca 1 én., Tátika 2 én. (németre ford. Gaal; Bécs 1820 8.) és Somló 3 én., mind olly művek, mellyek a' szerző iránti lelkesedést legmagasb fokra emelék. — 1809 a' magyar nemesség felkélése alkalmával Zalavármegye őt az ő lóvasságához őrnagynak választotta, József kir. főherczeg pedig, mint Magyarország nádora, 's a' felkelt nemes sereg törvényes fővezére, maga mellé vette szárnysegédnek. A' magyar literatorok ez időig nem csak különös tekintetre, tiszteletre nem méltattak, hanem némelly buta nagyoktól meg is vették, mintha kevesebb ésszel és tudománnyal birni, mint egy literator, 's nevezetesen csak magyarul író literator, csak nagy birtokosokhoz illő fény és érdem volna. A' nádor, kinek a' magyar nemzet, culturájára nézve olly sokat köszönhet, első volt, ki érdem szerint becsülni tudván 's tanítván a' magyar literatorokat, a' fejlődmi példa után (regis ad exemplum) rohanó magyar nagyokban is figyelmet gerjesztett irántok. — Napoleonnak a' magyar nemzethez intézett proclamatiojára Kisfaludynak kellett volna válaszolni; de a' körülmények ellenkezőt parancsolván, a' szándék is megváltozott. Az Insurrectiot követett békeség után ő Felsőce, jövőndő haszonvéttel végett, az Insurrectionnak, melly 1740 oltá ellenséggel nem szált szembe, oklevelekkel bizonyított történeteit kívánta a' nádortól. Ennek megírása Kisfaludyra bízott. Ezen, német nyelven irt, 's majd nem egy egész év alatt készült munkájának következtései, az arany ének sok ülés által okozott bajai 's fájdalmai levének. — 1828 egyik tagja volt a' nádor főherczeg által kinevezett azon tudományos választmánynak, melly a' magyar tudós társaság alaprajzát 's rendszabásait Teleki József gróf előlülése alatt kidolgozta. 1830 Nov. 17 a' magyar tud. társaság igazgatósága által vidéki első rendes tagnak választaték a' nyelvtudomány osztályába. Ugyan azon évben, szintelen buzgó hazafiuságától elragadtatva, Balaton Fűreden, hazafiu i adakozásokból egy csinos játékszint építtetett, melly Zalavármegyének

végzése szerint egyedül a magyar színművészségnek van szentelve. — Kisfaludy, testalkatára nézve a közép természetnél valamivel magasabb, széles vállu 's melyü, erős, izmos 's véres férjfiu, nagy, széles boltos homloku. Haját már 24 éves korában elveszté Milánóban, egy a vörörizet közt uralkodott ragadályos hasmenés következtében. Erkölcsi 's lelki tulajdonaira nézve érzékeny, szives, minden megkedvelt tárgyért buzgó, szemérmes, egyenes lelkü, 's ugyan azért gyűlölője a ravasznak és erkölcstelennek. Szoros barátságban igen kevés emberrel él; de barátiért minden áldozatra kész. Meggyőződése után véleményében állandó; színelni semmit nem képes; válogatás nélkül könnyen nyilatkozó; érzelmeit 's gondolatait rejtteni nem tudó; az igazságot élesen kimondó. Részt vesz szerette nemzetét tárgyazó minden ügyben; Zalavármegye közgyűlésein pontosan megjelenik, 's habár természeti hevedése 's agyát elborító phantasiája a rögtön szónokasággal öszve nem fér: írásba tett beszédei mindazáltal soha sem hibázták el a kívánt fogantatot. — Kisfaludy Sándor és Károly, e' hies és méltán magasztalt két testvér, természetekre nézve, írói és költői tekintetben csuda ellentétben állanak egymással. Károly a közéletben, társaságban kedvetlen, komor volt; irataiban ellenben többnyire olly vidám, sőt a' kiszökésig vig, hogy a' ki személyesen nem esmeré, azt teheté fel fölé, hogy talán szünet nélkül nevet, tréfál és tánczol; — Sándor a' közéletben vidám, jó kedvü; költéseiben pedig minden a' tragoediának bus fátyolával van beborítva. — A' már érintettekén kívül következő munkái jelentek meg: 1) Lyrico-epicaiak: „Dobozi;“ „Szent Mihályhegyi Remete;“ A' megbosszult hitszegő;“ „Antiochus“ (az Aurora első három évi folyamában); „Gyula szerelme 10 énekben“ (Budán 1825 12.) 2) Dramaiak: „Hunyadi János“ hist. drama 5 felv. (Budán, 1816. 8); „Az emberi szív örvényei“ szom. ját. 5 felv. „A' Dárdai ház“ fam. rajzolat 5 felv. „Kun László“ hist. drama 5 felv. „A' lelkes magyar lány“ fam. rajz. 4 felv. (a' négy utolsó ezen öszves czim alatt: Eredeti magyar játékszin, Budán 1825—6. 2 küt. 8.). Némellyek ezen munkák közül, más ujak hozzájárultával, Pesten, 1833 gyönyörűen nyomtatva jelentek meg, a' két első kötet Himfy szerelmeit, a' harmadik Dobozi Mihály és hitvese, és Kemend, a' negyedik pedig Döbrönte, és A' megbosszult hitszegő czimü regéket foglalván magokban. Vannak apróbb oktató költeményei is. — ri —

KISGORDON (kisbögő, koboz, Violoncello, Cello). Nagyságára, mélységére, hangerejére nézve közép helyet foglal el a' brácsa (l. VIOLA) és contrabass (nagybögő) között. Komoly hangja, keresztülható 's kellemes mélysége, teljes szívreható közepe 's hangbeli magassága (mellynek azonban tulságosnak lennie nem szabad) igen alkalmassá teszi őt, komoly, megható, 's characteristical melodiák előadására, de kivált a' vonóquartettek alapjára. Többnyire ezen hangszeren a' nagybögő részvénye játszatik, neha hangjai az utóbbi-éinál egy octávával feljebb hangzanak. Azonban őt az újabb szerzők, mint Cherubini, Beethoven, Weber, Spontini, Rossini különös részvényben is kitüntetik. Az első esetben tehát csak a' bassus hangok erősítésére, 's az alsó hangok kitüntetésére szolgál. (sak későbbi időkben használtatott majd jól majd rosszúl solók előadására. Epen olly formán készítetik, mint a' hegedü és brácsa (l. HEGEDÜ), csak hogy nagyobb teste van amazokénál, 's a' játszó nem nyomja azt álla és vállai közé vizirányos helyzetben, hanem függőlegesen térdei közt tartja. Négy hurja van, mellyeknek két mélyebb 's vastagabbjai dróttal vannak befova, 's C, G, d, a hangokra igazíttatnak, valamint a' brácsán, csak hogy egy octávával alább. Kötái F

vagy is bassus kulcsra iratnak, magasabb vagy is a' \overline{d} és \overline{e} hangokat felülhaladó kótáji tenor, vagy az igen magas kóták (concertek, solókban) violin kulcsra tetetnek. De ez utóbbi esetben a' kótákat egy octávával feljebb kell írni, mintsem azok játszatnak, mert a' Violoncell egy octávával alább áll a' hegedűnél, tehát rajta a' \overline{c} csak a' \overline{c} hang adatik ki. A' kiscordon tulajdonképen a' hajdani Viola da Gamba hangszernek csak tökéletesített megváltoztatása. (l. VIOLA). Feltalálója volt Tardieu, tarascon-i pap, a' 18-dik század elején. Eleinte öt hurja volt: C, G, d, a, \overline{d} . 1725 körül azonban a' szűkségtelen ötödik vagy is \overline{d} hurja elhagyták. Legjelesebb gordonját-szók valának az újabb korban: Romberg Bernard (Berlinben), Kraft (Stuttgartban), Merk (Bécsben), Dotzauer (Dresdában), Knoop (Meiningenben), Bohrer (Parisban), Wagner (Pesten). Kobozjátásra utmutató iskolát irtak részint az említett urak, részint Alexander (Leipz. Härtel), Baillot, Levasseur; Cartel, és Baudiot's különösen a' parisi conservatorium számára.

KISHEGEDÜ (Violino), l. HEGEDÜ.

KISMARTON, kisdud sz. kir. város Sopronvárm. Sopron városától 1 $\frac{1}{2}$ mf. 2500 német lakost számlál. Nevezetes itt herceg Esterháznak négyszegű pompás várkastélya, mellynek belső készülete a' fényüzésig gazdag, de egyszersmind sok 's nagy becsű ritkaságokkal és egy fenyesés kápolnával diszeskedik. A' külföldi virágokkal és gyümölcs-fákkal bővelkedő várkert nem kevesebbé bájolja meg természeti kellemivel a' néző utast, mint a' kastélynak belső műkészítményei. A' szökőkut, a' kellemes tó, mellyen hattyuk lengenek, 's a' néma szobrok tekintete borongó édes érzetekbe süllyeszti a' tisztá kebelt. 54.

KISZÁRADÁS l. ATRONIA.

KITÉRÉS. A' müzikának egyik harmoniából a' másikba előlépését tágas értelemben modulatio-nak (hanglejtésnek) nevezik. Ezen előlépés nem egyéb accord- vagy is harmonia-változásnál; de azért nem minden accordváltozás egyszersmind hangmód változása is. Kétféle tehát a' hanglejtés neme; tágas értelmű, ha az egyik harmonia a' másikba, melly ugyan azon hangmódban (Tonart) fekszik, lép elő (Weber Gottfr. szerint lajtortjaszerinti modulatio); szorosabb értelmű, ha az előlépés az előbbi accordhoz képest idegen hangmódba megy által (Weber szerint lajtortja elleni modulatio).

A' kitérésnek két módja van. Az elsőben az előlépés olyan, hogy az új accordnál az elsőről egészen megfelelkezünk, 's ezen neme a' kitérésnek tökéletesnek nevezethetik. A' másodikban az első hangmód meg nem semmisül a' fülben, 's az idegen hangmódot ujnak érzi; mi mindenkor megtörténik, ha valamely közbe jött, de hamar elmuló hangmód lép az uralkodó hangba, 's ezt tökéletlen kitérésnek nevezik. Weber Gottfried („*Theorie de Tonsetzkunst*“) kiszámlálta, hogy egyik hangmódból a' másikba 46 féleképen lehet átlépni. Ha azonban meggondoljuk, hogy minden hangmódnak különbözőféle harmoniája van, mellybe 's mellyből előlépnie lehet, tehát a' kitérésnek 6616 különbözőféle lehető eseteire találunk. Legszokottabb előlépő kitérések a' hármas öszvehangzattól (Dreiklang) 1) valamely új hangmódnak tonikai hármas hangzatjába, 2) az uralkodó (alap, dominante) hang hármas hangzatjától minden hangmódba 3) a' fő septima accordja által, melly legszokottabb 's leghatározottabb, 4) de ritkán a' quarta hármas hangzatja, az új hangmód secundája, vagy más mellék harmoniák által. Altljában véve a' kitérés annál könnyebb 's természetesebb, mennél rokoniabb a' hangmód amazal, mellyből kitérünk. Illyes kitérést a' fül legkönnyebben szível;

ellenben a' távolabb hangmódokba történt kitérések sokkal feltünőbbek. Azonban illyes kitünőbb 's durváknak tetsző kitérések gyakran az erősb és ellenkező gondolatoknak legfontosabb és legsikeresebb kifejezései szoktak lenni. A' mi általjában a' kitérés hasznovételét illeti valamely hangmivben, ennek egysége mindennek előtt egy uralkodó főhangmódot kiván, azaz, hogy a' hangmiv nagy részint bizonyos hangmódban forogjon, 's rendszerint abban kezdődjék 's végződjék; noha ez gyakran kivételt is szenved vagy a' darab elején, vagy végén, kivált nagyobb hangmivekben. Kisebb darabokban, p. o. apró dalokban, táncokban, kevés vagy semmi kitérés nincs, sőt a' kitérések szaporítása azoknak csendes egyszerű helyezetét (character) meg is zavaráná, — holott a' nagyobb darabok azok nélkül könnyen érdektelenek, bágyadtak, 's igen egyformák lennének. Ujabb időkben ezen kitérésű bájhoz annyira hozzá szokott a' nagyobb közönség, hogy ezen fűszer gyakran halmozása nélkül előadatott darabokat érdektelenek 's érdekteleneknek tartja. — A' hangmivnek a' fő hangmódba visszatérése többnyire 's legigazabban a' főhang hármias hangzatja, vagy a' fő septima accordja által történhetik, 's azzal berekesztetik, mert illy berekesztésen a' fül legjobban nyugszik meg. A' kitérések legalapossabb teoriáját írta nem régiben Weber Gottfr. *Theorie der Tonsetzkunst* (II. köt).

KITERJEDÉS, valamely testnek térfoglalása minden oldal felé; általjában a' hosszúság, vastagság és szélesség neveztetik kiterjedésnek. Így az építésmesterségben valamely épület kiterjedése alatt, hosszúságának, magasságának és szélességének mértéke; rajzoló művészetekben pedig kiterjedés alatt, mellyet az aránylaltól meg kell különböztetni, a' tárgyaknak aránya értetik természeti nagyságokhoz. A' művészt ebben részint a' szükség vezérli, részint hajlandóság, művészi tehetség és külső véletlen okok határozzák el. Bizonyos tárgyakat, mint fákat, kősziklákat, tavakat épen nem lehet tulajdonképi kiterjedésekben ábrázolni, 's egy tali rajzolathoz más mérték kívántatik, mint egy hollandi tabagiához. A' festésben az emberi alkat kiterjedésén nem lehet helyesen túl lépni, kivéven, ha a' kép olly helyre vagyon helyezve, honnét a' nézőnek ismét természeti arányjában mutatkozik. A' testi nagyságot túl lépő rajzok képek valamely iszonyatossággal bírnak. Ez is néha a' művész személységétől függ. Így p. o. M. Angelo csak óriási alkatokat feste, míg Poussin közönségesen csak $\frac{1}{2}$ vagy $\frac{1}{4}$ részére szorítá magát az emberi természetnek. A' faragott mivék gyakran túl lépnek a' festés mértékén, még pedig méltán, minthogy itt az éltet adó szín hiányosságát, az emberek és állatok testéhez való nagyobb közeledéssel kell pótolni. Továbbá itt valamely képszobor vagy képesoport állóhelyét is figyelemre kell venni, valamint azon térséget is, mellyen belől felállítatik. Nyilvános térre állítandó képszobornak sokkal nagyobb-nak kell lennie, mint valamely teremben állandónak; 's a' híres Phidias készítette olympusi Jupiternek 60 lábnyi magassága mellett különös benyomást kelle okoznia, ha a' templom magassága, Pausanias szerint, csak 68 lábot tett.

KITONICH (Kosztaniczai) János, a' szép művészetek és bölcselkedés mestere, a' királyi ügyek igazgatója, és a' magyar sz. korona ügyvéde, időkorának leghíresebb magy. törvénytudója, alapos gáncoskodó férjfia, és a' horvát nemzetnek az 1607-ki bécsi vallási békekötés aláírása végett választott követje. Két törvényes tartalmu munkát irt, t. i. 1) „*Directio methodica processus judicarij juris consuetudinarij incliti regni Hungariae*“ melly több kérdésekre osztott 12 fejezetből áll; és 2) „*Centuria contrarietatum et dubietatum ex decreto tripartito desumtarum et resolutarum*“, mellyek a' törvények-

nek első ügyetlen rendezőji által függelék gyanánt a' Törvénykönyvbe is felvetettek. 54.

KIVÁLTSÁG (privilegium), melly talán a' dolog természetével megegyezőkben kir. kegy-nek mondathatnék, olly név szerint való jótét, melly törvényes királyunktól valamely érdemes személynek ollyanképen engedtetik, hogy folyvást tartós legyen, de azért például ne szolgálhasson. Különbözik a' felmentségtől (dispensatio), mivel ez csak egyes esetekre adatik, amaz pedig hosszabb időre terjedő; továbbá mivel a' kiváltság (privilegium) igenes (positivum) jogot ad, vagyis amaz valódi jogot tulajdonít, emez pedig kötelezés alól oldoz fel. — Megoszlik a' kiváltság 1) személyire és dologira (reale); amaz ismét szorosan személyire, ha az általa engedett jótétemény egy bizonyos személyen túl másokra nem terjed, nemzetségre, ha az örökösökre is átszál, 's erkölcsi személyire, ha valamely egyesületnek adatott. — 2) Törvényküli 's törvény-ellenire. Az elsőnél fogva törvény által nem adatott kedvezés engedtetik, ez által pedig valami közönséges törvénnyel ellenkező szabadság v. jog tulajdonittatik. Az ország alap törvénye ellen adatott kiváltság semmi erővel nem bír. 3) Igenlőre és tagadóra (affirmativum et negativum), amaz által positivus — igenes — tettekre való szabadság, ezzel pedig a' különben viselni tartozott terhektől való felszabadítás adatik. 4) Örökké tartóra és ideiglenire; ez az idő multával, amaz pedig csak valamely történet által szűnik meg. — Azon kiváltságok, mellyek használat által meg nem erősítették, elavultaknak (obsoleta) nevezetnek. — Vannak a' kiváltságoknak bizonyos megkivántatásai vagyis innepélyek, (solemnitates), mellyek belsők vagy külsők. Az előbbiekhez tartozik a' belső és külső igazság, t. i. hogy ne ellenkezzenek az alkotott vagy természeti és isteni joggal, országunk alkotmányával és másoknak igaz jogaival, — világosak és megkülönböztettek legyenek, — és az ajándékozónak tudtával adassanak ki. — Külső innepélyek ezek: hogy a' magyar udvari cancellariából régi 's gyakorlott stilussal (iridom) adassanak ki, a' benne foglalt nevek világosan kitéssenek, távol legyen minden vakarás, javítás és foltozás, a' kiadás helyét 's idejét világosan foglalják magokban, beírsanak a' jegyző-és királyi könyvbe, a' királytól és egyik vagy másik cancellariustól aláírassanak, valamely királyi nagyobb (nem pedig gyűrű) pecséttel erősítettessenek meg, 's az illető vármege gyűlésén innepélyesen kihirdettessenek. — Némelly kiváltsági levelekben, a' jelesebb fő egyháziaknak és ország zászlósinak nevei is alá vannak írva. — Ereje a' kiváltságnak az, hogy az adott kedvezéssel, másoknak kirekesztése mellett, szabadon lehessen élni; kinszeríti továbbá a' bírót, hogy a' kiváltságlevélben foglalt tárgyról, annak tartalma szerint ítéljen. — Megszűnik a' kiváltság: visszaelés, vele nem élés, és felségsértés, mások praejudiciuma — joggátlása — miatt való elerőt'énítés, többszöri ellene hozott ítélet, róla való lemondás, utóbbi ellenkezőnek adatása, 's a' felségnek, igaz és a' közjón alapult ok miatt való visszavevése vagy megsemmisítése által, végre a' vele ellenkező országos törvény hozatásának, az időmultának, a' személy kihalásának, vagy a' dolog elveszésének következésében.

—no—

KIVÁNÁS (kivánó erő) azon tulajdonsága a' léleknek, mellynél fogva a' dolgok iránt hajlandónak vagy tőlök irtóznak mutatja magát. Kant így határozza meg: „a' lénynek képzeletei által ezen képzeletek tárgyai valóságának okává lehetése.“ Kant philosophus volt, neki az illy homályos beszéd megengedhető. Nálunk a' kívánás egy egyszerű lélektulajdon, melly minden tetsző iránt hajlandónak mutatja magát, azt tulajdonává akarja tenni. Világos az, hogy a' különböző dolgok nem egyiránt tetszvé az embereknek, a'

mi ezer okból származhatik, — a kívánságok is különb élék, gyakran egymással ellenkezők. A' tetsző dolog vagy szép, vagy hasznos, vagy dicső; melly három ágban van a' kívánás gyakorló mezeje.

KLAPROTH (Henrik Julius), az ásiái nyelvek kir. porosz professora, szül. Oct. 11. 1783 Berlinben; az atya híres chemicus volt. Ő ifjúságától fogva tanuló az ásiái nyelveket és a' chinait, használva a' berlini és dresdai könyvtárokat. Weimarban 1802 az „*Asiatisches Magazin*“ adá ki, és Pétervárrá segédnek hivaték, az ásiái nyelvek academiájához. Vizsgálatai főkép Ásia belsejének történeteit és geographiáját, valamint a' népvándorlást és a' törzöknelvek elágazását tárgyazzák. 1805 elkíséré Golowkin grótot, ki Pekingbe vala követnek rendeltetve, de a' határról vissza kellett térnie. Kl. akkor szótárokat gyűjte és Irkutzkban megismerkedék a' Mandsu nyelvvel. Visszatérte után azt bizá reá a' pétervári academia, gróf Potocki János ajánlására, hogy folytassa a' Kaukasz tartományában vizsgálatát Ásia törzöknépeiről. Megesmeré ott a' Hunnok, Avarok, és Alanok maradékait, fontos kéziratokat gyűjte, és 1809 visszatért Pétervárrá. Egyik gyümölcse ezen utazásának az „*Archiv für die asiatische Literatur*“ (I. K. 1810. 4.) Azután az academiái könyvtárak chinai és mandsu könyveinek 's kéziratainak catalogusát készíté el, melly végre chinai characterek metszetének Berlinben. 1812 elbocsáttatását kéré ki, 1814 Olaszországba ment, 's végre Parisban telepedék le, hol több munkákat ada ki, segittetve a' porosz király által, ki 1816 az ásiái nyelvek tanítójává nevezé. Ide tartoznak „*Supplément au dictionnaire Chinois du père Basile de Glemona*“ (Guignestől 1813.). Folytatása szükségtelemné tetetét Morrisonének kiadatása által (Macao 1820. 2 köt. 4). Továbbá megjelent tőle „*Verzeichniss der chinesischen und mandchuischen Bücher und Manuscrite der königl. Bibliothek in Berlin*“ (Paris 1822 kivonatokkal a' chinai történetekből és chronologiai tabellákkal), azután egy értekezés az Uigorokról (a' legelső azon régi nép nyelvemlékeivel, az uigur betűkkel). 1823 „*Asia polyglotta*“ jelent meg tőle (4. Parisban) egy nyelvatlással, mellyben az ásiái népek elágazásait nyelvek rokonságából mutatja ki, és meghatározza bizonyos történetírás kezdetét a' különféle ásiái népeknél. Ezen munka Buddha életéről egy mongol legendának fordítását is foglalja magában, jegyzetekkel. „*Reise in den Kaukasus*“ című munkáját 1823 franciaia fordításban több hozzáadásokkal (2. köt.) adá ki. Klaproth a' parisi ásiái társaság részére igen munkás. Ezen társaság journalja több cikkelyeket foglal magában tőle, például a' statuspapirosok eredetéről. A' társaság költségén egy georgiai grammaticát is ad ki szótárral együtt, 's egy mandsu szótárt. 1824 „*Tableaux historiques de l'Asie depuis la monarchie de Cyrus jusqu' à nos jours*“ (4 köt. 4. atlással.) jelentek meg tőle, 's 1818 „*Chrestomathie Mandschu*“ mint a' chinai nyelv megtanulásának segédeszköze. K. a' londoni ásiái társaságnak is tagja, 's ott „*A geogr., statist. and historical description of China*“ (2 köt. 4) című munkát adá ki.

KLARINET I. CLARINETT.

KLASTROMOK legelőször a' negyedik században keleten, nevezetesen Felsőegyiptom sivatagjaiban alapítottak. Antonius, kit községesen nagynak neveznek, 305 körül bizonyos számú remetéket gyűjte össze, kik, hogy társaságban élhessenek a' magány hasznáival, kunyhóikat egymás mellé építék, 's buzgósági gyakorlataikat közösen tarták, mint későbbben a' palaestinaí barátok, 's az abyssiniaiak még most is. Ezen öszveköttetésnél, melly Laurának neveztetett, még szorosabb volt az, mellyet tanítványja Pachomius a' negyedik század közepe felé alapított. Ez Tabennán, egy nilusi szigeten felső

Thebaisban, több házakat építve csekély távolságban egymástól, melyek közül mindegyikben bizonyos szamu barátok, hárman négyen (cellákban) együtt laktak, 's egy prior alatt állottak. Ezen priorságok öszvesen tevék a' coenobiumot vagy monasteriumot; egy előljáró által, kinek apát, higemen vagy mandrit volt a' neve, igazgattának, 's meghatározott egyarányos életrendre szorítatának. Pachomius halála után, 348, Tabennán a' szerzetes gyarmat 50,000 személyből álla. Palaestinában, Syriában és Örményországban is coenobiumokkal teltek meg a' puszták 's erdők; még a' városokban 's mellettük is támadának illy intézetek, melyekben a' kísértés közel léte miatt, a' clausura, vagy a' kimenés és világi emberekkel társalkodás tilalma szorosságának kelle a' különözött sivatagok hijányját pótolni, a' honnét a' coenobiumok claustráknak, azaz: bézárt helyeknek, klastromoknak nevezettek. A' klastromi élet eleinte csak férjfiaktól önkényt választott, 's ezért kevésbé volt egyéb törvények által korlátoztatva, mint a' mellyeket kiki magának a' kegyes magány céljához képest szabott. Későbbben, minthogy a' 4 század közepe oltá asszony- vagy apáczaklastromok is állittattak, 's ezekbe minden koruak 's ranguak tödultak, szent Basilinstól meghatározott szabásokat kap nyert a' klastromi élet, mellyek által a' szerkeztetés bizonyos egyformasága 's a' fenyíték kelet klastromaiban helyreállított. Mindazáltal a' 4 és 5 században (azonkívül, hogy a' klastromba lépés hallgató lekötelezésnek tartatott a' szüzességre, 's minden világi örömtől tartózkodásra, 's engedelmességre a' belső életrend felvett rendszabásai iránt) még nem voltak tulajdonképi klastromfogadások 's innepélyes vallástételek. Csak a' 6 században kezdette ezeket nunsiai sz Benedek. Az ő szoros és célirányos rendszabásainak, mellyek legelőször a' tőle 529 épített montecasinói klastromban Nápoly mellett, 's azután nyugot minden klastromiban, mint közönséges törvények felvették, kell főkép tulajdonítani, hogy a' klastromok kegyesség, szorgalom, mértékletesség, 's azon idő zavarjában a' falaik közé menekedett tudományosság lakhelyei kezdének lenni. Térítők küldettek ki betölők; erdők, sivatagok a' munkás szerzetesek által kiirtattak 's művelhetőkké tettek; a' földművelés 's a' német és slav népek megtérítése körül a' 6 századtól a' 8-kig nagy érdemeket szerzének magoknak. Hanem utóbb ezen, a' durvaság időszakában olly közhasznu intézetek, lassanként igen elváltoztatták természeteket, a' mint gazdagságok 's tekintetek nevedek. Henyélés 's édelgés csuszott be falaik közé, a' világ minden bűneivel, 's pusztulások elkerülhetetlen volt, minthogy részint a' frank királyok alatt támadt 's más fejedelmektől is utánozott azon szokás által, mellyél fogva a' klastromok, földjeik végett grófoknak 's uraknak ajándékozván, világi apátok (commendátorapátok) felvigyázása alá kerültek, kik csak a' jüvedelmek használásáról gondolkodva, semmit sem tettek az elavult szerzetesek 's apáczák közt a' fenyíték fentartására; részint a' püspököktől, kik a' klastromoknak eredeti felvigyázóji voltak, hanem a' canoni életre való hajlandóságot többnyire magok is elvesztették, — vagy kiraboltattak és nyomattattak, vagy a' nekik engedett szabadságokért és kivételekért önmagokra hagyattak. Csak a' nagy Károly oltá a' papság jobb kipallérozása végett felállított klastromoskolák által tudák némelylek, p. o. a' toursi, lyoni, kölni, trieri, fuldai, osnabrüeki, paderborni, würzburgi klastromok, a' 9 és 10 században is közhasznuságok hírét fentartani. A' javítás közönségesen érzett szükségén legelőször a' clugnyi klastrom Burgundban kezdte segíteni, melly 710 Benedeknek csaknem ellefejtett rendszabása szerint rendeltetéek el, 's azt még szorosabb hozzátételek által nehezíté. Számos klastromok Francia-, Spanyol-, Olasz- és Német-országban ezen példány szerint javítatának meg; mások Be-

nedek rendszabásának más alkatot adának, 's a' 11 és 12 században több szerzetek állítatának fiókklastromokkal, mellyek, mint a' régi Benedictinusok főtörsükének ágai, szint annyi, kevély és féltékeny szövethetési lélekkel öszvekapcsolt szerzetes statusokat formálának. Az újra helyreállított szentség hírével a' klastromok új tekintetet 's új kincsek nyerének; sokan minden törvényhatóság alól felszabadulást (a' közvetlen pápáin kívül) tudának szerezni, 's a' keresztes hadak alatt, midőn sok keresztes utazó nékik adá zálogba, vagy vissza nem jövelele esetére örökre is jószágát, gazdagságok nagyon nevekedék. A' sérthetlenség előjoga, mellyet a' közvélemény a' klastromoknak a' középkor magános tusái közt tulajdonita, sok privát jószágot játszott klastromi oltalom 's hatalomba. Midőn a' javítás buzgósága elhült, 's a' szerzetek hatalma meg volt erősítve, újra elhatalmazott az erkölcsromlás a' klastromokban. Mivel a' fejedelmi és püspöki befolyás a' kivételek által meggyengítetett, 's a' minden tartományokban hatalmas szerzeteknek a' pápák politicája által védett kevélyeége ellen semmit sem tehete: többnyire az apátok személyességétől függött, millyen lélek uralkodjék benne. A' reformatio idejében, midőn a' barátoktól és apáczáktól elhagyatott klastromok jószágai a' protestánsá lett tartományokban a' fejedelmektől részint ön hatalmak alá vonattak, részint nyilvános pallérozó intézetek alapítására és fentartására fordítottak, vagy egyetemekké és academiákká változtattattak, a' klastromok számának nagyon meg kelle fogynia. A' catholicus tartományokban megtarták ugyan szerkeztetéseket a' 18 századig, de az új időszellem mindent elfogó befolyása által mind inkább alászállottak a' nép véleményjében, 's a' pápa hatalma süllyedésevel, a' catholicus fejedelmektől is sok korlátolását kelle szenvedni jogaiknak, vagy a' megmaradtakat nagy áldozatokkal megvásárolni. A' mit hajdan mint megmentőji a' tudományi kincseknek, mint menedékhelyei az üldözötteknek 's tehetetleneknek, nevelő intézetei az ifjúságnak, alkalmas nyugvóhelyei a' főbb rangu kiszolgált világi férjfiúknak, szelid javítóházai az emberi társaság eltévedt és veszedelmes tagjainak, hasznosat nyujtának: mind az egészen elenyészett az újabb idők statistikai számolása és emberszerető bölcselkedése előtt, öszvehasonlítva azon kárral, mellyet a' nótélenség előmozdítása által a' népességnek, a' nemzeti jólétnek, 's tagjaik helyesége által a' műszorgalomnak, felvilágosodásnak ártnak. Így valának ezen elavult szerzetek a' felvilágosodott világnak nagy részétől kárhoztatva, midőn II József 1781 némelly szerzetek klastromait egészen eltörlé, a' meghagyottakat bizonyos számu tagokra szorítá, a' külső előljárókkal pedig minden öszveköttetéstől eltiltá. Franciaországban 1790 minden szerzetek és klastromok eltörlése határozott el, melly példát minden ezen birodalomboz kapcsolt tartományok, valamint a' 19 században Napoleon védeése alatt a' száraz minden catholicus tartományjai is követtek Austrián, Spanyolországon, Portugalián, Nápolyon, Lengyel- és Oroszországon kívül. Ezen eltörlés célja azonban inkább jól kiszámolt finantzrendszabásnak mint emberiség mivének látszott. Burkusországban az elüzetett szerzetesek holtiglani tartást kaptak, József példája szerint, ki a' secularisatio által nyert gazdagságot részint a' templomok és oskolák tőkéjére fordítá; de a' hol a' francia rendszabás volt divatban, a' klastromok a' fejedelmekre száltak, 's a' szerzetesek gyakran a' legszükségesebbek hijával voltak. Az újabb környülmények azonban Olaszországban a' klastromok sorsát igen megjavíták, 's VII Pius az eltörlött klastromok nagy részét visszaállította, valamint Francia- 's Bajorország és Nápoly is. Az austriai tartományokban sok klastromok tagjai kihálni engedtetének; azok pedig, mellyek kivált az asszonyi ifjúság nevelése, 's a' betegek ápolása által érdemesítik magokat, tovább is

fenntartatnak. A' klastromokról I. Chabot „*Encyclopédie monastique*“ (Paris 1827). —h—

KLASTROMI FOGADÁS. Három a' klastromi életet feltételező fogadás: a' szegénységé, szüzességé és engedelmessége. A' szegénység abban áll, hogy a' klastromi papnak nem szabad tulajdonának lenni; a' klastromok bírhatnak tulajdonnal, mert a' catholica anyaszentegyház nagy, nagyobb és legnagyobb szegénységet különböztet meg. A' nagy szegénység abban áll, hogy valamely klastrom bírhat ugyan kevés fekvő jöszágot, de nem többet mint az élet fenntartására szükséges, mint a' Carmeliták és Augustinusok. A' nagyobb abban áll, hogy valamely klastrom semmi fekvő jöszágot sem bírhat, hanem csak ingó vagyon, miat könyveket, ruhákat, eleséget, italt, pénzt 'sat., mint a' Dominicanusok. A' legnagyobb szegénység végre, valamely klastromnak se fekvő se ingó birtokot nem enged, mint a' Franciscanusok 's kivált a' Capucinusoknak. A' szüzesség áll az általános megtartóztatásban a' más nemmel való biztos társalkodástól; az engedelmesség pedig a' szerzet és előljáróji rendszabásainak teljesítésében.

KLAVIR (Clavier, Clavichord, Clavichordium) nevet visel a' claviatúrás hangszerek azon neme, melly az által különbözik a' Clavecin, és Fortepianótól, hogy hurjai hosszabbak a' hangfedélnél 's azoknak hangjai a' tasztok hátulsó végébe eresztett kis pléhecskék által eszközöltetnek (I. Kulcs). Ujabb időkben öt octávára terjesztése 's igazabb mértékének meghatározása által nagyon tökéletesedett, csendes hangja miatt azonban a' Fortepiano felé nem léphet. Feltalálójának a' II. század elején élt Arezzoi Guido tartatik. Klavir játszási utmutatást (iskolát) irtak: a' régiebbek közül Bach Sebestyén János, és fija Károly Filep Emanuel; az ujabbak közül Türk, Mäller, Hummel, Czerny, Pleyel, 's magyarul Dömény Sándor.

KLAVIRKIVONATNAK (Clavierauszug) nevezzük valamely nagyobb muzsikai darabnak, melly eredetileg több hangszerekre, vagy egész orchestára volt alkalmazva, klavir vagy fortepianora átíttétélét, a' mennyiben ezen átíttétél kótákba iratott. Ennél fogva a' kivonatot partitürából kell készíteni. Célja, emlékezés a' nagyobb eredeti munkára, multság, és tanulás. Többnyire operák, oratoriumok, symphoniák vagy ezeknek egyes darabjaiban használtatik, 's azt magának a' szerzőnek kell kiírni. Készítése partitürái és klavir-esmeretet, 's gyakorlást kíván.

KLEIST (Ewald Keresztély), Mart. 3. 1715 Pomerániában Köslin mellett Zeblinben szül. 9 éves korában Nagylengyelországban Kronban egy Jesuita oskolába járt, 15 éves korában pedig a' danzigi gymnasiumba, 's 1731 Königsbergbe ment törvényt tanulni. Itt kiterjedt esmereteket szerze a' régi literatúrában, philosophiában, mathematicában és törvényekben, 's e' mellett nagy ügyességet az uj nyelvekben. Hogy a' nagy világot megismerje, Daniába utazott rokonaihoz. Itt híjában igyekezett polgári hivatalba juthatni, 's ezért katonai életre száná magát. 1736 dán tiszttön. Ezen pályán mindent nagy iparral tanult, mi a' hadi tudományhoz tartozott, de a' dán szolgálatból csakhamar kilépvén, H. Fridrik országlása kezdetekor Berlinbe ment, hol a' királynak bemutatattott, ki őt Henrik kir. herczeg ezredjénél hadnaggyá nevezé. Ugy látszik, soha sem volt hajlandósága a' hadi pályára, és ezzel csak kötelessége érzetében és nagy királyja csudálása által tuda megengesztelődni. Sorsának ezen tusakodása szive kívánataival, mellyeknek nyugalom volt céljok, egyesülve egy szerencsétlen szerelemmel, melly 1738 kezdődött, tévé talán költővé is, vagy legalább ez bélyegző költeményeit a' szelid busongás fő characterével. Nem könnyen tön német költemény, még pedig esmeretlen szerzőtől, oly hirtelen nagy szerencsét mint az ő „*Früh-*

ling"-je, mely 1749 csupán csak a' szerző barátjai számára nyomtatott, de azután több kiadásokban is megjelent. Kleistnak Rammlerrel való esmeretsége, mellynek nagy befolyása volt az ő költészségébe, a' „Frühling“ először megjelenése évébe esik, 's ezen idő oltá ama' német Battenx, a' költővel egyetértve, simított ennek lelki remekjein; de fájdalom nem mindenütt szerencsével, 's ritkán kimélve az idegen eredetiséget. K. igen szerencsés tehetséggel bírt a' látható természet tárgyainak leírásában, a' mit nagyon előmozdítottak magányos sétálásai, mellyeket (mint Góthe mondja „Aus meinem Leben“ 2. köt.) költészi képvadászatnak neveze. 1757 őrnagy lön a' Hausen ezrednél, mely Leipzigba ment őrizetül, hol ő Gellert és Weisze barátságát nyere meg. 1759 kir. herczeg Henrik alatt harczolt a' kunnersdorfi ütközetben, 's hosszas bajnoki erőlködés után egy kartács-golyó jobb lábát öszvezuzá. Bekötetlen, kirabolva feküdt egész éjjel a' csatatéren, csak más nap déltáján viteté oderai Frankfurtba egy orosz tiszt, kinek, a' midőn előtte elmenne, Kleist magát felfedezé. Tizenegy nap mulva az ütközet után elváltak egymástól széizuzott csontjai, 's elszakasztottak egy üteret, mellyre Aug. 24 elvérzésben kimult. Barátja Uz méltó siréneket énekle felette, 's Nicolai azon tiszteletemlékkel, mellyet róla irt, példáját adá a' jó német életírásnak. K. talentoma és jeles caractere által nemzetének legderekabb férfiai barátságát szerze meg, 's neve feledhetlen marad a' német litteraturában, mellyet mivelni segite. Iratai Rammler recensiója szerint Berlinben 1760 2 köt. jöttek ki, 's azolta többször.

KLEIST (Henrik) 1776 szül. Odera melléki Frankfurtban. Korán hadi szolgálatba állva, ifjontan részesült a' Rajna vidéki porosz táborozásban. De hatalmas tudományvágya ezen életnemről való lemondásra, 's anyavárosában tanulásra készteté őt 1799 és 1800. Ez után Berlinben Struensee minister hivatalkörében nyert tisztséget, de nem sokára néhány megbízások mellett utazási szabadság engedteték neki, 's ő egy évig Parisban tartózkodott. Visszavertében Helvetián utazott keresztül, 's a' hivatalbeli foglalatosságoktól menekedni ohajtván, Dresdában telepedett meg, honnan egy második utazást is tön Helvetiába és Frankhonba. Kevéssel a' szerencsétlen 1806-ki háboru kiütése előtt visszament Berlinbe, 's egy ideig ismét a' finanszministeriumban dolgozott. A' Jenai ütközet után Königsbergbe ment, 's elbocsátatását kieszközölven, a' költészethen keresett enyhülést és vigasztalást azon szomorúság ellen, melly honja elnyomattatása miatt szálta meg érzékeny szivét, a' hazáját mindenek felett kedvelőt. Így — a' vele született komolyság mind inkább nevededett néma elvonultságában, mellyet fogsága, mellybe Poroszországnak a' Franciaák által történt megszállatásakor, Berlinbe visszatérni akartában esett, még uralkodóbbá tön lelke érzeményein. Egy ideig a' joux és chalonsi tömlöczben ült minden ok nélkül. Szabadon bocsátatván Dresdába ment, hol Müller Ádámmal megismerkedve 's munkatársat nyerve, a' „Phöbus“ idősziaki írást adák ki. Midőn 1809 Austria és Franciaország között a' háboru ismét kiütött, szép reményekkel 's magas tervekkel sietett Kleist Prága felé, de még Bécsbe sem érhetett el, midőn már a' gyors béke mind azokat füstbe oszlatá. Belső- és külsőkép nyomtatva, a' sors mostohasága által lealáztatva, és önmaga 's hazája iránt kétségbe esve tért vissza utjából Berlinbe, 's 1811 Nov. 21kén Potsdam mellett a' sz. tónál adta által magát önkényt a' halálnak, 's vele együtt beteg barátnéja, Vogel Adolphina is, egy berlini kereskedő hitvese. — Kleist Henrik rendkiüles elmélkedésű képzeletekkel, mély és gyengéd érzéssel, élettéliséggel, de néha helyezete által a' világ iránt homályos tekintetekkel tünik fel munkáiban, mellyek e' következők: „Die Familie Schaffenstein“ és „Penthesilea“ szomorujátékok; „Amphitryon“; „Der zerbrochene Krug“ vigjáték:

„Küthchen von Heilbronn“; „Der Prinz von Homburg“; „Die Herzmanschschlacht“ és két kötetnyi elbeszélések. — Méltán fájjalják a Németek, hogy ezen derék férjfiu olly korán lemondott életéről, 's irói pályáját, mellyen már ekkor is fényesen járdalt, a' sir örök éjével legjobb idejében cserélte fel.

KLEIST (nollendorfi, Emil Fridrik, gróf) Berlinben szül. 1762, már az 1778-ki táborozásban jelen volt 's lassanként kapitányságra emelkedve, részese volt a' rajnamelléki csatáknak; az 1792 Oct. 2-ki ütközetbeli különös vitézségeért érdemrendet kapott, 1803 pedig a' király előadó tábornoki segédje lön. Az auerstädi ütközet után, királyától Napoleonhoz az osterodei főhadiszállásra küldték, hogy a' Bertrand tábornok által előterjesztett békeajánlatokra megfeleljen. A' porosz csapatok haza tértekor brigad-generalmajorrá 's a' nyugotporoszországi csapatok vezérévé tetetvén, nem sokára berlini várkapitányságra emeltetett királyá által, minekutána Chazot ezen hívataltól lemondott. K. dicséretesen megielett kötelességeinek. Az 1812ki háboru a' porosz katonaságnak is fegyverre szólítá egy részét, 's ő sem késett viszont a' csataterén megjelenni. A' York tábornokkal kötött egyeszség utáni idő hadi készülétekre fordították Franciaország ellen, 's 1813 Martius végén K. tábornokhelyettes vezérlé a' sereget Wittenberg előtt. Midőn a' szövetséges tábor az Elbén keresztül szált, K. is követé ezen mozdulatot Dessau keresztül 's elállotta Hallenél a' saalei átmenetet. Apr. 28 nagy erővel támadá meg őt az ellenség, de hogy a' város az ostromtól menten tartassék, bár nagy veszteséggel, — egész nap megtartá K. veszedelmes állását. Később Scneider felé vonult vissza. A' bautzeni ütközetben kimutató vezéri elmetehetségeit 's bátorságát. A' fegyvernyugvás megszűntével egy új sereget vezérlé, melly midőn a' dresdai ütközetre következett általános visszavonulásban szinte részt venne, a' Csehországba benyomult Vandamme 40,000-nyi serege által elszakasztva látá magát a' hátráló hadi testtől. K. tábornok halált vagy fogságot szemlélvén maga előtt, arra a' vakmerő tette szánta el magát, hogy az ellenséget hátulról megtámadandja, 's olly dicsően végződött ezen harca Nollendorfnál (Aug. 30), hogy a' bajnok vezér innét nyerné nollendorfi melléknévezetét. A' leipzig-i ütközetben, a' nagy hadsereg bal szárnyán, Markkleebergnél, Gossanál és Wachanál újabb érdemeket szerzett magának. Serege azután tüstént bezírá Erfurtot, 's midőn a' francia őrsereg a' fellegrába visszavonult, K. is a' szövetséges főtábor után sietett Franciaországba. A' clayei csata után 1814 Mart. 29, hol a' tábornok személyesen vezérlött egy brigadát a' küllerőségek egyike ellen, Paris alá nyomultak az őszves seregek; melly alkalommal azután a' béke megkötöttet. K., királyától grófi méltóságot 's egy gyalog ezereket nyere, 's kísérelője lön fejedelmének angliai útjában. Napoleon visszatértekor, az éjszak-németszövetségi hadsereg adaték vezérlése alá két porosz csapattal együtt. Azonban még mi előtt táborba kelhetne, súlyos betegségbe esett, melly őt a' későbbi történetekben részesüléstől eltíltá. Élete utolsó napjait jószágra vonulva tölté el. Meghalt 1821-ki Februariusban. 54.

KLEVE, hercegség a' westfáli kerületben, nagysága 40 nsz.nf. 100,000 lakossal. 1609ben a' brandenburi házra jött által, 's így a' porosz királysághoz tartozott 1805ig, midőn a' Franciaáknak, bizonyos kárpótlás mellett, átadatott, 's előbb az ujdán öszveállított bergi nagyhercegséggel öszveköttetvén, 1809ben a' felső-isseli francia megyéhez csatoltatott. A' Franciaák elűzetése után ismét Poroszországra visszazált, 's ennek új szerkeztetése szerint a' kleve-bergi megye egyik alkotó részét teszi. Fővárosa Kleve kellemes dombokon fekszik, a' Kermisdal folyó mellett, a' Rajnától egy órányira, mellyel egy csatorna által van öszszeköttetve. Az egyik dombon épített

kastély neve — Schwanenburg. Lakosai száma 7000, — 's paműgyáriai nevezeteseek. Sz. E.

KLIMAX és ANTIKLIMAX, avagy emelkedés és szállongás, olly kép vagyis idom a' szónokságban, melly szerint a' gondolatokat 's ezeknek hatását fel vagy alá lépdeltethetni, azaz, fokonként emelhetni vagy leszállíthatni; a' mi az észfogatoknak 's kifejezéseknék belső viszonyaikhoz alkalmazott egymás után következtetése által eszközölthetetik. 54.

KLINGER (Fridrik Maximilian), Main melléki Frankfurtban szül. 1753 polgár szülektől. Tanulását anyavárosa gymnasiumában kezdé 's a' giesseni egyetemen végezé. Hajlandósága katonacélre bírá, 's midőn a' bajor öröklési háboru kiütött, báró Ried austriai főhadtárnok által a' Walter szabadseregnél alhadnagyi tisztséget nyert. A' békekötés után eloszlott a' sereg, 's K. ezentul barátjainál tartózkodott, néha néha utazásokat téve. Weimarból 1780 Pétervárra ment, hol a' fő admiral, Pál nagyherczeg, a' hajóseregnél tisztté, magának pedig olvasójává tette. A' következett évben utazást tön a' nagyherczeggel Lengyelországon, Austrián, Olasz- és Franciaországban, Helvetián, Németalföldön és Némethonon keresztül. Midőn 1783 a' Törökök ellen háboru látszék kezdődni, Rumanzoff tábornagy, a' gyalogságnál ada neki tisztséget, de mivel az ki nem ütött, visszatért 1784 Pétervárra, 's a' nagyherczeg akarattal, a' nemes cadettestnél tisztségbe lépett, mellyből Katalin országlása alatt szinte ezredességig emelkedett. Pál uralkodása első évében generalmajor 's 1799 a' cadettest igazgatója lön. Sándor császár még ezen kívül a' dorpati egyetem gondviselésével, az apród-test (Pagencorps) felügyeztával, 's több intézetek igazgatásával bizá meg. Szolgálatjairét három vitézi rendjellel 's egy kurlandi koronajószág jövedelmével ajándékozttatván meg, 1811 tábornoksegéddé tétetett. Minekutána már 40 évig szolgált, elbocsáttatást kért és nyere haláláig járandó nyugpénzzel. — A' polgári élet munkás körében nem seavedett el foglalatosságainak terhe alatt, hanem Shakspeare szellemétől lelkesítetve, magas reptü képzeteknek szüleményét több rendü munkákban közlé honfiaival, 's nemzete literaturáját tündöklőbb fokra segíté emelni. — Munkái ezek: „*Betrachtungen und Gedanken über verschiedene Gegenstände der Welt und Literatur*“; „*Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt*“; „*Geschichte Giafar's des Barmeciden*“; „*Geschichte Rafael's de Aquillas*“; „*Die Reisen vor der Sündflut*“; „*Der Faust der Morgenländer*“; „*Geschichte eines Deutschen der neuesten Zeit*“; „*Der Weltmann und der Dichter*“ (minden tekinthetben legjelesb' darabja) és „*Sahir, Eva's Erstgeborner im Paradiese*“ Ezen munkák, az ember egész erkölcsi lételét, 's minden természetesi és mesterkélt viszonyait majdnem magokban foglalják; megérintik egyszersmind a' társalkodást, a' vallást, a' fellengző érzeteket, egy más világ édes álmait, 's a' földfeletti tisztább lételről csillámló gyengéd reményt. Más más lélek uralkodik minden románjában; 's épen olly különböző azon benyomás is, mellyet azok az olvasó lelkében magok után hagynak. A' sziv, melly „*Faust*“ olvasásakor elszaggattatva érezi magát, „*Giafar*“ és „*Raphael*“ által erős és felemelkedett leend. Ha a' hideg elme az élet virágait leherasztni készül, a' „*Faust der Morgenländer*“ által ujra felélesztizokoztat a' sziv. És ha a' „*Weltmann und der Dichter*“ 's a' „*Geschichte eines Deutschen*“ szelid gyászba burkolja lelkünket: „*Sahir*“ elrettenti azon szelidséget. Munkáinak gyűjteményében (Nicoloviusnál 12 köt. Königsb. 1809—10; újabbi kiadása Leipzigban 1832) mind annak, a' mit érezett, akart és gondolt, legtisztábbját, legnemesebbjét 's legjobbját, kitelhetőképen végezve hagyá az utóvilágra. — Földije és ifjusági barátja Góthe, egyik iratában

dicsérettel emlékezik róla, 's némelly viszonyait és írói tehetségét nem kevesbé érdeketlesen, mint szigorú de mégis kedvező bírálat-tal érinti.

—no—

KLOPSTOCK (Fridrik Gottlieb), a' Németek legnagyobb költőjének egyike, Quedlinburgban Jul. 2. 1724 szül. Az atyja quedinburgi biztossági tanácsnok, egy különös térfüu, gyakran ábrándozott sejdítések és ördögjelenésekről, 's utóbb Wettinél a' Saale mellett Friedeburg uradalmát bérlé ki, hol Klopstock boldogul élé gyermekkorát falusi magányban, 's azután a' quedinburgi gymnasiumba ment. 16 éves korában a' naumburgi fejedelmi iskolába vetették fel. Itt fejlődék ki legelsőben emberi 's költői charactere. A' régi nyelvekben tökéletesíté magát, mindig nagyobb szeretetre gerjedt a' classicus írók iránt, sőt maga is több próbát tön, 's már itt eltökélé magát, egy nagy eposzi költemény készítésére, ámbár a' tárgy választására nézve nem tudá magával megegyezni, 's ekkor leginkább Madarász Henrik látszék neki egy epopea méltó tárgyának. 1745 a' hittudományt tanulá Jenában, 's itt készíté titkon „Messias“ első énekeit. Leipzigban, hova a' következett évben ment, megismerkedett Kramer, Schlegel, Rabener 's Zachariával és másokkal, kik akkor a' „Bremische Beiträge“ czimű iratot adák ki, mellyben „Messias“ a' három első éneke 1748 jelent meg. Elhagyván több barátjai az egyetemet, ő is Langensalzába ment rokonához, Weiszhoz, kinek gyermekeinél felvigyázó lön, 's a' hol Schmidt hugával, az odájiban gyakran megéneklétt Fannyval, esmerkedék meg, 's legforróbb gyengédséggel szereté őt, de nem nyert nála visszonszeretetet. Messiasa megjelenté igen nagy figyelmet gerjeszte. Egy része az olvasóknak a' „Messias“ éneklőjét, mint szent költőt és az ő szövetség profetáját tisztelé, 's vallásos könyvnek esmervén munkáját, a' költőt tisztelettel nevezé. Mások, 's nevezetesen öreg hittudósok, azt hívék, hogy a' vallás megfertőztetik merész költeménye által. Sőt még hozzája is ment egy becsületes falusi pap, és komolyan kére, az isten és vallás kedvéért, ne engedje Abadonnát (egy elfajult angyalt) idvezülni. Hogy becsmérő criticusok is találkoztak, annál kevesbé lehet csudálni, minél kevesbé leheté ekkor ezen költemény szelleme 's formájának új léte 's eredetisége mellett, annak valódi értelme eltalálását várni. E' költemény Schweizban tön legnagyobb benyomást. Bodmer és barátai meghívására 1750 nyáron Zürichbe utazott Sulzerrel, hol mindent megtettek ott maraszthatása végett. Szent tisztelettel csudáltaték. Több cantonba mulató utazást tett. Itt, a' schweizi földön nevékedtek felséges képzetei a' hon és szabadságról, 's Hermannról, mint azok hős védelmezőjéről. Daniában is megismermerték Messiasának három első éneke, főleg Bernstorff minister által, 's Klopstock 400 tall. fizetéssel Kopenhágába hívaték költeményét befejezni. Elindulván 1751, Braunschweig és Hamburgnak revé utját, 's itt megismerkedék Gärtnernek egy, énekei szigorú olvasónéjához írt ajánló levele által, egy lelkes leánnyal, Moller Metával (tulajdonkép Margit), ki egy ottani kalmár leánya vala. Kopenhágában, honnét vele levelezett, barátsággal 's tisztelettel fogadtaték. Bernstorff által télen ott maradt, a' következett nyáron barátja Moltke bemutató a' királynak, V Fridriknek, 's midőn ez 1752 nyáron Holsteinba utaznék, ő is hasznára fordítá az alkalmat, és Hamburgba kedves Metájához ment, ott tölté az egész nyarat, azután pedig a' királlyal ismét visszatért Daniába. 1754 nyáron újra Hamburgba menván, öszvekelé Metával. Fájdalom, nem sokáig éldele a' házassági szerelem boldogságát, megfosztatván halál által (1758) egy világot nem látott gyermekkel kedves nejétől, ki ő rajta leg-tisztább 's legbuzgóbb szerelmmel csüggött; Hamburg mellett Ot-tensen faluba temeté, hol ezen egyszerű sirverset készíté reá: „Saal-

gesäet von Gott, am Tage der Garben zu reifen.“ 1759-63 felváltva, majd Braunschweigban, majd Quedlinburg és Blankenburgban tartózkodék, azután pedig Kopenhágában. 1764 „Hermann's s c l a c h t“ -ját költé, és József császárhoz küldé, de nem olly sikerrel, millyent patrioiat lelkesedésben reménylt. Később a' német nyelv vizsgálásával foglalatokodék. 1771 Bernstorff elbocsáttatása után elhagyá Kopenhagát, 's Hamburgban telepedék le, dán. kir. követségi tanácsnok és badeni markgrófi udvari tanácsnoki ranggal, melly utolsót az utóbb nagyherceggé lett badeni Károly Fridrik adá neki, 's vele évpénzt is. Hamburgban elvégzé Messiását. 1792 egy jó barátnejával, született Dimpfel 's Winthem özvegy asszonnyal kelt öszve. Télen legnagyobb gyönyörüségét a' koresolázásban lelé, mellynél azonban egyszer élet halál közt forgott. Halála hasonló volt életéhez. Mart. 14. 1803 teljes vallásos meggyőződéssel, nyugalommal és türelemmel, szeliden és fájdalom nélkül olly halállal mult ki, millyen az igazak és jóké, mellyet Messiása XII énekében maga eléneklett. Temetése bizonyosan egy volt a' leginnepélyesebbek közül, mellyekkel valaha Németország tudósai megtiszteltettek, 's polgártársainak általános részvételét bizonyítá, mellyet ezek az elhunyt minden idegen tisztelőjinek nevében itten kimutattak. A' követek és ügyviselők, minden előkelő polgárok, senatorok, kalmárok, egyházi szónokok és tanítók, mivészek 'sat. 126 kocsiban kísérik a' halottat, melly 100 emberből álló gyalog és lovag tiszteletőr közt, Hamburg 6 főtoronyában a' harangok zugása alatt, sok ezerek jelenlétében, 's több illő innepélyességek közt Mart. 22., egy szép tavaszi napon Ottenszenben, Metája mellé tétetett le, hol már annak halálakor választotta sírját. Ide temetteték második nője Johanna Érsébet is. — K. characterében tisztaság és nemesség a' fővonások. Élénk és jó kedvű volt, gyakor tréfája bizonyos méltósággal egyesült, gunyja pedig soha sem volt csipős. Egy bizonyos egyenesség nem engedé az előkelőkkel közelebből megesmerkedni, mert a' nagyok hideg leereszkedését inkább csak meggyaláztatásnak nézé. Igen szeretett barátjainak egész familiájával falura vonulni, 's mindig örömet volt gyermekek közt. Barátjai boldogságában és házi szerencsében legbuzgóbb részt vön; de különösen becses volt előtte a' visszaemlékezés költői barátjaira, kikkel Leipzigban élt, 's kiknek egyikét a' másik után látá sirba eresztetni. Ebertet is tul élte; állhatatos lélekkel vevé a' hirt annak haláláról. Életírására nagy felvilágosítást adnak Crammertól „Klopstock, Er und über ihn“ (2 kiadás 1782—93 5 rész); „Klopstock und seine Freunde“; „Briefwechsel der Familie Klopstock unter sich und mit Gleim, Schmidt, Fanny, aus Gleims briefl. Nachlasse herausgegeben von Klamer Schmidt.“ (2 rész Halberstadt 1810) „Auswahl aus Klopstock's Nachlass“ (Leipzig 1821. 2 köt.) és Döring Henriktől „Klopstock's Leben“ Kl. melyképevel Juel után Boltól és egy fac similevel (Weimar 1825). K. mint ódaköltő kétségkívül minden idők legnagyobb költőji közé tartozik. Az új költészet Pindarjának nevezetethetik; de felülmulja ezt az érzések teljével 's mélyjével, valamint azon lelki világ is, mellyet ő fest, felülmulja belső nagyságával a' görög költőtől előadott tárgyakat. Egyházi odái, például a' „Tavaszi innepe“ a' Psalmista emelkedését veszik fel, és még a' mérték szabadságában is lyrai lelke biztonságát mutatják. Fannyhoz, Eberthez irt elegiai odái, bizonyosan egy mivelt olvasó előtt sem esmeretlenek, a' benne uralkodó melancholia és fenséges emelkedésről. Még örömezzetében, mint a' zürichi tónál irt odájában, sem távozik szerelme platoi irányjától, sőt akkor sem, midőn csaknem anacreoni módot vesz fel, mint némelly költeményében Cidlihez. Nem kevesbé velős és tüzes honfias lelkesedésének emelkedése, 's későbbi odái, mellyeket

az általa elejénte buzgó részvétellel pártolt francia revolutio szült; valamint azok is, mellyekben a' német nyelvről és költészetéről énekel, merész új és teremtő kifejezésekkel 's fordulatokkal teljesek. Az utolsók által, valamint az éjszaki mythologia miatt is, sok olvasó előtt gyakran homályos; de ezek is fogják Kl. mint egyházi énekköltőt érteni, őt hálálva tisztelni, ha illetődve emlékeznek ezen énekére „*Auferstehen, ja auferstehen wirst du*“ és „*Wenn ich einst von jenem Schlummer*“ 'sat. mellyek egyszersmind rimesek is, noha különben Kl. a' rimeket soha nem szokta használni. De legnagyobb és leghamarábbi hirt szerzenei „*Messias*“ című epopoeája, mellynek első énekei magas profetai emelkedések, festéseik innepélyes pompája, valódi patriarchalis hangjok, az áhitatosság és szeretet mélysege 's buzgósága által, mindjárt megjelentekkor méltó vetélkedő társait hirdetéik Miltonnak, Bardiete-jei, inkább dramatisált hősköltemények és lyrai-játékszíni jelenetek, mint szomorú játékok. A' karok, mellyek közül Gluck is többeket remekül alkalmaztata hangára, mellyek azonban fájdalom mi reánk nézve, egészen elvesztek, mivel Glucknál inkább csak fejében mint papírosan voltak, legfelségsőbb lyrai ékességük és legmerészebb hon és szabadság-szeretetet lehelnek. Senki nem idealisálta a' német characteret ugy, mint ő. Klopstock a' Németeknek egy új és erős szabad és igaz költészi nyelvet teremté, 's még a' formákra nézve is hathatósan mivelte a' régi versmérték, 's nevezetesen a' hexameter behozásával, de a' rime nézve nem minden félszeges igaztalanság nélkül. Grammaticai irataival is nagy érdemeket szerze. „*Fragmente über Sprache und Dichtkunst*“, „*Gelahrten republik*“, és „*Grammatische Gespräche*“ című munkájában, sok tárgyait világosítja meg a' német grammaticának és költészetnek, habár a' szóírásban tett újításai, valamint általjában styljának több okfejei is, nem találhattak közönséges kedvezést. Munkái Leipzigban 1798—1817 12 köt. (4) 's ujonnan egy zsebkiadásban is megjelentek. Százados innepe Jul. 2. 1824 méltóul ületett meg Quedlinburgban és Altonában. Quedlinburgban emlékoszlopot is emeltek neki.

B.

KNEES (Knäzi), Oroszországban felsőbb nemességű személy vagy herceg. Vagnak régi és belföldi, új és külföldi knázik. A' belföldiek között vagnak nemzetségek, a' hajdani nagyhercegektől származók, p. o. Dolgorucki és Replin. Galiczin és Kurakin kneesek eredeteket a' lithvaniai nagyhercegektől származtatják. A' tatár kneesek Oroszországban részint hajdan valóban uralkodó nemzetségektől származnak, részint csak tatár nagyoktól. Ezen utóbbiaknak rangjok az orosz kneesekétől sokkal különböző. A' kneesek nem birván jobbágyaikon nagyobb hatalommal mint egyéb nemesek, az uralkodó német fejedelmekkel nem hasonlíthatnak össze; mindazáltal a' kneesek jobbágyaik szorgalmának használása körüli joga nagyobb, mint azt a' német uralkodóságok, a' két birodalmi törvényszék beleavatkozása miatt, valaha gyakorolhaták.

KNELLER (Gottfried), egyik leghiresb arczképirő, szül. Lübeckben, 1648; katonaságra vala szánva, 's azért a' leideni egyetembe küldetett, hogy ott a' mathesist és várépitést tanulná. Mivel azonban a' képirásra elhatározott hajlandóságát mutatott, szülei előbb Rembrandt, azután Bole Ferdinánd alatt taníttaták. Utóbb testvérével, János Zachariással, ki magát az építkezés mesterségére szentelé, Olaszországba utazott, ott Tiziannak 's Caracci Hannibálnak néhány legtökéleteseb festeményeit lemásolta, 's egyszersmind Maratti (Carlo) barátságos oktatását használta. Romában rövid mulatása után Velenczébe ment, hol eleinte történeti darabokat festgetett, de később csaknem egyedül arczképekkel foglalatoskodék, 's ezekkel ugyan ott nagy hirt szerzett. 1672 Nürnbergben, Münchenben és

Hamburgban dolgozott, 1674 Londonba jött. Itt munkái közönséges álmélkodást gerjesztének. II Károly 1680 udvari képirójának nevezé. 1684 XIV Lajos meghívására Parisba utazott, ott a királyt 's az egész királyi házat lefestette. Itt veve II Károly haláláról tudósítást. II Jakab hasonló jó akaráttal vala iránta. III Vilmos 1692 lovagvá (Knight) tette, 's ekkor a király parancsára Brüsszelbe kelle utaznia, hogy a bajor vál. fejedelmet festené, miért attól 300 ft. st. értékű arany lánczos emlékpénzt nyert ajándékba. Noha a zendülésnek, melly az oraniai herceget királyi székre emelé, buzgó párthive vala, még is mindig jó egyetértésben maradt az elűzött II Jakab király baráttal, sőt azzal előbbi társalkodását tovább is folytató. I György 1715 Middlesex grófságban Whitton ezim alatt baronetnek, I József császár pedig még előbb római-német lovagnak nevezé. Egykoru írók azt állítják, hogy K. a lefestetteknek igen hízkelkedett, de könnyű és kecses kivittel, hathatós színezettel 's nemes egyszerűséggel pótolta a hasonlatosság hiányait. Mgh. 1723 tetemes vagyont hagyva. A westminsteri apátságban emlék állítotték neki egy mód nélkül magas-taló felülirással, mellyért — mint mondják — Pope még a mivész életében 500 ft. sterlinget kapott. (Vö. Spence: „Anecdotes“ Lond. 1820). Általában K. szinte olly hű mint pénzszomjúzó volt. Okul, hogy a történeti képirást miért cserélte fel arczképirással, ezt adá: a történeti képirók életre hozzák a holtakat, de magok csak akkor kezdenek élni, ha meghalnak. En ellenben az élőket festem, 's ezek már siron innen is hagynak élni.

K N I G G E (Adolf Ferencz Fridrik Lajos, báró), szül. Oct. 16. 1752 Bredenbeckben, atyja jószágán, nem messze Hanoverától, 's ugyan ott szorgosan neveltetett egész 14 évéig. Azután utazást tön atyjával, mellyen ez vagyonát elköltvén, kis koru fiára (1766) adóssággal terhelt feudalis jószágokat hagyta. Most az ifju K. hon oktatáték 's 1769 a' göttingiai egyetemre ment. Kasselbe utazta alkalmával II Fridrik landgróf által udvari urfivá, és a' had és domain kamara assessorává nevezteték, melly hivatalt 1777 viselé. Azonban előbb mintsem valósulhattak volna kilátásai, kénytelen volt gazdasági körülményei miatt Kasselben hivataláról lemondani, 's jószágára vonulni. 1777 kamarás lön a' weimari udvarnál, azután foglalatosságaiban tön utazást, 's családjával felváltva majd Hanauban, majd Frankfurthban és Heidelbergben tartózkodott. 1790 főkapitány és scholarch lett Bremában, hol Maj. 6. 1796 befejezé nyugtalan életét, egy, genialitása szerint miveltetett leányt hagyván maga után. Úgyes író volt többféleiben, de leginkább romanjai nyerek meg könnyű, tetsző elbeszélése, gyengéd satyrái, 's főkép közönséges élet philosophiája által az olvasó közönség helybenhagyását. „Reise nach Braunschweig“ czimű munkája, melly sokáig comicus románnak tartaték, de mellyben csak egynehány vig situatiokat találhatni, arra mutat, hogy K. ha nem maradt volna szüntelen tulajdon személyessége körében, egészen tiszta comicus író lehetett volna. Nagy szerencsét tön e' munkája: „Über den Umgang mit Menschen“ (10 kiad. 3 rész, egy 4 rész K. életírását foglalja magában Wilmsentól, Hanover 1824), mellyben, ha azon korlátozott szempontból tekintetik is, mellyből az író az embereket szemlélteté, valóban sok jó fordul elő; de ha közönséges cselekvés móddá emeltetnék, az életet, mint az árus a' portékát, egyes köntingek szerint méregetné. Egyébiránt, hogy K. szeszélye csak mesterkelt 's hogy characterere elfogódással teljes volt, mutatja vonzódása az Illuminatok rendjéhez, mellynek 1780 tagja 's igen munkás tagja lön. Ezen szövetkezése kellemetlen körülményekbe keveré, a' többek közt Zimmermannal, ki ellen azonban perét megnyeré. Azon rend eltöröltetése után igen nevezetes magyarázást ada arról Philo név alatt, valamint

megelégedetlenségét is kijelenté: „*Geschichte der Aufklärung von Abyssinien*“, „*Wärmland's polit. Glaubensbekenntniss*“ és „*Lapiere des Etatsrath von Schafkopf*“ czimü munkákban. „*Bahrät mit der eisernen Stirn*“ nem töle van. (Vö. „*Kurze Biogr. des Freiherrn Adolf v. Knigge*“ Hanover 1825).

KNOX (János), Scotia reformatora, szül. Giffordban Haddington mellett, Scotiában, 1505; a' st. andrewsi academián scholasticus philosophusnak 's ügyes dialecticusnak formálódván, 's már 1530 előtt ezen bölcselkedésnek tanítója 's felszentelt pap lévén, a' szent atyák 's kivált Hieronymus és Augustinus tanulása által, 1535 olta közelebbi esmeretségbe jött a' szent irással, 's ez által a' protestans nézetekkel. Scotia 100 évvel hátrább vala a' szárazföld pallérozdásánál, 's olly clerus bilincseit viselé akkor, melly durvább mint akárhol, de gazdagság és néphit által hatalmas lévén, 1524 olta a' németországi reformatio több követőjét lángnak áldozá. Csak 1542 V. Jakab halála után terjedt egy kevéssé a' világság, midőn ennek a' kormányzó, Arran gróf, eleinte maga is hódola, 's az angol biblia olvasását megengedé. Knox 1542 olta nyilvános protestans lön, az ország déli részein ez időben a' pápaság ellen predikála, 's az új üldözések közt, melyeket 1543 a' kormányzó megváltozása vona maga után, biztos menedékelyet talála keleti Lothianban, mint házi tanító laird Douglasnál. 1547 predikátor lett az öszveesküdteknél, kik cardinál Beaton megölése után St. Andrews várát bevevék. Itt vivé véghez a' legelső nyilvános communit mind a' két szín alatt, hanem még azon esztendőben az őrizettel együtt fogságba esett 's Franciaországba gályára vitetett. Megszabadulása után, Febr. 1549 a' kormányságtól Angliában, mint az evangelium küldött hirdetője Berwick tartományban használtatott; 1551 ezen foglalatossága megtartása mellett a' király káplánjának nevezetett, 's az angol reformatio jeles eszköze lön. Különösen arról emlékezetes az angol anyaszentegyházban, hogy a' kormánnyal tartott tanácskozásai által, a' kenyérelváltozási tanítás 's az ostya tisztelés eltörlését kieszközlé. Mindazáltal még is megelégedetlen lévén az Angolországban meghagyott pápista szokásokkal, 1553 a' papi hivatalt Londonban, 's a' neki VI. Eduardtól, ki előtt többször predikála, ajánlott püspökséget nem fogadá el. Ezen király halála által 1554 elveszté meghatalmazottságát a' küldöttségi foglalatosságra, 's Mária királyné üldözése elől csak Genfbe menetele által szabadulameg, hol őt Calvin testvéri barátsággal fogadá. Itt erősüle meg már elhatározott hajlandósága a' presbyterianus reformatoroknak tanítása 's egyházi szerkeztetése iránt; a' honnét az angol kivándorlottaknál maini Frankfurtban Nov. 1554 felvállalt predikatori hivatalt, ezen, részint az angol liturgiához hajló községnek belső hasonlászai miatt, néhány hónap mulva le kelle tennie, 's 1555 Genfbe 's onnét Scotiába tére vissza. Ezen országban az alatt a' reformatio barátjai megszorodtak ugyan, de a' catholica anyaszentegyházról még egészen nem szakadtak el. Erre buzdítá most Knox az Edinburgban jelenlévőket, kik előtt magános gyülekezetekben predikála, 's a' tartományban is sokakat, hol mindenfelé hirdeté az új tanítást. A' papságtól Edinburgba idéztetvén, megjelent Maj. 15. 1556; de a' helyett, hogy felelet alá vonnák, a' megjíedt püspökök 10 napig engedék magános házban háborgatás nélkül predikálni, 's a' kormányzó királyné megelégedék mentségének el nem olvasásával. Az ő kívánata szerint, elhatározó lépésnek mind két részről el

kelle kerülnie. Hogy catholicusok és protestansok egymás mellett Scotiában békével élhetnének, azt sem a catholicus papság, sem a protestans felekezet tanácsosnak vagy lehetőnek nem tartá. Noha Knox ezen felekezet részére több fő rangu jeles férjfiakat megnyere, még sem látszik neki hazája közönséges reformatiora egészen megérettnek, 's 1556 nyáron elfogadá predikátorságra hivatását a' genfi angol községnél, míg őt a' scot püspökök, elutazta után, idézték, 's mint makaes meg nem jelenőt máglyára kárhoztaták. Genfből a' közönséges conciliumhoz appellált ezen ítélet ellen, 's hazájából távollétét hathatós tanító irataival tudá pótolni. Az egyesült Krisztus congregatio (igy nevezé magát a' protestans felekezet Scotiában) már 1557 kíváná visszajövetelét, 's által is adá ő predikatori hivatalát másnak; de a' Scotok elhatározatlansága kinszeríté Dieppeből, miután egy kis ideig a' francia reformatusok közt tartózkodott, Genbe visszamenni, hol nem csak theologiai tudományit, főkép a' zsidó nyelv tanulását folytatá, hanem néhány barátjaival a' bibliát is lefordítá angolra, melly genfi biblia név alatt esmeretes. Továbbá itt adá ki a' kormányzó királynéhoz intézett levelét a' reformatio elleni balvélekedések megczófolására, 's „felszólítását Scotia nemessége 's országrendeihez“, mellyben őket az anyaszentegyház javítása iránti kötelességekre emlékezteté; a' protestansok gyülekezetei számára liturgiát íra. Mind a' két irat nagy fontosságú volt. De a' nélkül, hogy valamelly javítást szerzett volna, csak magának írta 1558 megjelent, tulajdonképen a' kegyetlen angol Mária ellen intézett indultatos, illy czimű irományjával: „első kúrtyvat a' szörnyetes papucs kormány ellen“, melly által Ersébet angol királynét, valamint a' kormányzónét 's ennek leányát, Stuart Mária királynét is, maga ellen felharagította. 'S ezért új veszélyeknek tévé ki magát, midőn theologiai esmereteire nézve igen fontos genfi tartózkodását 1559 végzé, hogy az ismételt meghívásoknak engedve Scotiába visszatérjen; mert épen akkor érkezék honjába, midőn a' kormányzóné a' protestans tanítók elűzetését rendelé. Ő különösen lön száműzetve, 's ez által még inkább megerősődék benne már most nyilván kimondott meggyőződése, hogy a' királyoknak igazságtalan dolgokban nem kell engedelmeskedni. A' nép őt lelkesedéssel fogadá; 's ez az ő heves beszédje után, mellyet Perthen a' képtisztelet ellen tarta, pusztító dühösségre fakada, jelül erre egy 'ütés szolgálván, mellyel a' reformator predikációja után misét olvasó pap egy gyermek pajkosságát megbünteté. Oltárok 's képek lerontattak 's öszvezuzattak; klastromok földig pusztitattak, 's kincseik a' szegények közt elosztattak. Ez Perthben történt, 's nem sokára más városokban is. A' felindult sokaságot olly rajoskodás fogá el, mellyet sem tanító sem felsőség többé nem zabolázhatta. Ezen képostromlók a' népsalakhöz tartozának, 's Knox maga nyilván kijelenté kicsapongásai-kért való haragját. A' catholicus felekezet még is őt okozá, 's a' protestans lordok congregatioja kénytelen lön neki pártját fogni. Mind a' két rész fegyvert ragadt. Hol a' protestansok győztek, mindjárt magok reformáltak. Knox, felekezetének lelke, St. Andrewsben predikála, 's itt is porrá töré a' nép a' catholicismus egyházi ékességeit. A' hadi szerencse végre Edinburgba vivé, hol a' polgaroktól predikátornak választaték. De csak hamar engedni kénytelenítettvén a' kormányzóné francia seregének, predikatori utazást tön a' tartományokon keresztül. Innét alkudozást kezdé Angliával, hogy a' kormányzóné francia segéd csapatjainak angolok állitassanak ellene. Híjába téve fejére jutalmat a' kormányzóné; Knox felekezete kivé a' fejdelemasszony kezéből a' kormányt, 's kivívá a' Francziák elmenetelét. Így lön a' protestantismus Scotiában szabaddá, 's a' reformatio 1560

a' parlament által törvényessé. Knoxnak e' mellett azon elégtétele volt, hogy a' tanításra 's isteni tiszteletre nézve az ő (presbyterian reformált) nézete a' köz megegyezést elnyeré, 's a' scot anyaszentegyház characterét meghatározá; de egyszersmind abbéli fájdalom is, hogy a' régi anyaszentegyház gazdag örökségét a' nemesség birni vágyása által elroncsoltatva, 's a' vallás czéljaitól nagyobb részeit elvonatva látá. 1560 olta Edinburgban a' predikátori hivatalt viselé nagy szabadlelkűséggel, 's hatalmat gyakorolva a' sziveken. Csak ezért is, de még inkább fontosságáért a' congregatio tanácsában, féltelmeslőn a' fiatal Stuart Maria királynénak, midőn ez 1567 a' scot földre lépe. Hasztalan igyekezék őt a' királyné ötszöri biztos beszélgetésben, mellyekre hivatalos volt, majd ijeszteni, majd megnyerni. Mesterkedései kudarczot vallának e' férjfiu egyenességén 's erkölcsi szigorúságán. Ez megindult azon könnyeken, mellyeket hajthatatlanságán való bosszuság sajtola ki a' királyné szemeiből, 's nem feledkezett el a' tiszteletről, mint a' királyné védjei állíták, 's nem is volt az iránt keményebb mint lelkiesmerete parancsolá. Azonban mind ez sem gátlá őt, még a' papi széken is hathatósan kikelni a' királyné könnyü életmódja 's pápistas gondolkozása ellen. Midőn végre ez, udvara számára a' catholicus isteni tiszteletet nyilvánosan behozá, Knox az anyaszentegyházat fenyegető veszélyek elhárítása végett összehívá a' nemességet. Levele, mellyben ezt tevé, elfogatott; a' királynétől felségsértéssel vádoltaték 's lordok törvényszéke eleibe állítaték, hogy a' királyné bosszuvágyának elég tetessék. De a' bírók felmenték őt. Most indulatosan kelt ki azért, hogy a' királyné a' catholicus Darnleyvel kelt öszve, 's ezen nyilatkozása új okot ada panaszsra. Még is csak akkor hagyá el K. Edinburgot, midőn 1556 maga a' királyné is oda mene, 's ennek letétele után 1567 ismét visszatért oda. A' királyné letételén annál buzgóbban munkálkodott, mennél világosabb volt előtte annak a' reformatio elnyomására czélzó szándéka; sőt gyilkolás 's házasságtörés által megérdemlett halálos büntetésére is szavalt, de a' melly elől az, szükés által megmenekvék. (I. STUART MÁRIA). Knox éltének utolsó éve polgárháboru által nyugtalanítaték, mellyet Mária pártosai 1571 gerjesztének; ezek elűzték őt Edinburgból, 's midőn 1572 a' nyugalom visszállítása oda visszahozá, oly gyenge volt, hogy hangja a' templomot többé nem tölté be. Meghalt Nov. 24. 1572. Első (1560 meghalt) hitvesétől két fiut hagyta, kik mint theologusok Cambridgeben mag nélkül haltak el; 1564 elvett 2-ik feleségétől, lord Ochiltree leányától, 3 leányt, kik predikátorokhoz mentek férjhez. Knox a' 16 század reformatorai közt dicső helyet foglal. Több esze volt mint tudományossága, több ereje mint szelídsége. Buzgó 's ijedést nem esmerő mint Luther, vitáiban csaknem hevesebb, de magába zárkozott, 's azon felekezetnek, mellyet lelkesíte, politicai dolgaiba mélyebben beavatva lévén, a' reformációt czélirányosabban vezérlé mint emez. Elragadó ékesszólás, tiszteletet gerjesztő személyesség, mély vallásosság, előadásának oly bájít adának, melly a' sziveket lebilincselé. Scotiában minden felekezet félt tőle, a' magá' fiui módon szereté, tisztelé. A' presbyteri anyaszentegyháznak mostani szerkeztetése Nagybritanniában az ő munkája. Hogy Hume őt gyalázá, Robertson csak kevésé oltalmazá, 's a' szép Stuart Mária dicsérorji durvasággal és indulatossággal vádolák azon időben, midőn szokás volt az írők között Stuart Máriának pártját fogni: ártott az ő emlékezetének. De ezen gyalázók elfelejték, micsoda tekintet kívána nemzetének 's korának szokása, tapasztalásának 's sorsának kedvetlensége, helyzete, mint a' fenyegetett felekezet vívójáé, 's az ő tetteket szomjuzó lelkenek szüntelen munkássága — cselekedeteinek megítélésében. Durva, sőt buskomorságra hajló volt ő néha; de Scotiában, hol privat ér-

dekek gyakran hathatósabbak, mint nyilvánosok, 's a' zavar öszve-tartó erő nélkül orvosolhatatlan volt volna, épen illy kemény férjfiu vala szükséges a' reformatoria, hogy ez gyökeret verhessen. „*Life of John Knox*“ M' Crietól (3 kiadás, Edinb. 1814). h—r.

Kő. Igy nevezetnek a' merő és kemény testek, az olly részekből állók, mellyek magános tiszta állapotban nem olvadnak fel vízben, mint a' sók, vagy olajokban, mint a' földgyántárok, sem a' kalapács alatt el nem nyulók és lapulók, mint az érczek. Elemeik fel nem oldott földek. (L. MINERÁK.) —j—a.

KOBALT (bányany). Ha a' bányany elősavitatja 0,08 fenyőkorommal és elegendő lenolajjal golyóvá képeztetve, széncserepben szénporral és kevés de erős folyadékkal fedetve, vagy ha a' lóhersavos bányany magában bár a' legerősebb fejer izzóhévnék kitétetik, akkor egy veresd-szürke, finomszemű ásvány-any terem elő, mellynek viszonyssulya 8,538, melly a' kellő hőfokon nagyon kinyuló, 130° F. alatt izzó (folyó), a' tüzet igen kiálló, levegőben és vízben nem változik meg a' közönséges mérsékletnél, az izzóhévnél lassanként savitódik, erős fejerizzó hévnél lassanként savitódik, erős fejerizzó hévnél veres tüzrel elég. Hígított kénsavanyban kénsavos gázt fejtve ki olvad fel. A' manges hat reá, magához vonja, és célirányos velebenás által ő is mangeses (irányos) lesz. Ezen vegyületei nevezetesek: 1) veres savitátja, vagy férjanyssavas bányany; 2) Arsenites Cobalti; 3) szürke bányany-vegyület, vagy férjanyss kobalt. 4) fényes bányany-vegyület; 5) barna bányany savítat. — A' bányany szeret a' savítóval egyesülni, és pedig elősavitattá és tulsavitattá (protoxydum és peroxydum), egyesül a' zöldlővel, kénnel, villóval, szelennel. —j—a.

KORI, pusztá nagy Buchariában, hossza 400, szélessége 100 mértföld. Egyébb nevei: Samo, Lop, 's keleti része Bargunak is nevezetik. Sz. E.

KOBLENZ, hajdan a' trieri választó fejedelem székesvárosa, fekszik a' Moselnek a' Rajnába szakadásánál, egy bájoló vidéken. A' Moselen köhid, a' Rajnán pedig repülőhid visz át. Épületei kőst nevezetesek: a' hajdani érseki kastély, több szép templomok és klastromok. Vannak bőr, vászon 's edény-gyárai. Lakosai száma 11,000. — Mig Koblenz a' Franeciáké volt, a' Rajna és Moseli megye fő 's a' 26 katona osztálybeli generál székesvárosa vala. A' bécsi congressus által Poroszországra szállott 's most a' koblenzi kerülethez tartozik.

KOBURG fejedelemség fekszik Baireuth, Thüringen, Henneberg és Bamberg között, nagysága 22 nsz. m. 65,000 lakossal, jelenleg Gotha, Koburg, Meiningen és Hildburghausen közt van osztotva. — A' koburgi, 's jelesen a' szász-koburgsaalfeldi ház történetiből ezek közölni valók. A' koburgi tartomány, melly előbb a' hennebergi gróf birtoka volt, Kemény Fridrik thüringi landgróf 's meiszeni markgrófnak hennebergi Katalin grófnévali öszvekelése által Saxoniához jutott, — 's az ernesztii és alberti lineák osztályakor az első lön. Ez ág későbbben kihalván, előbb a' virágzó altenburgi ágra, ennek kihaltával pedig a' gothai kegyes Ernesztre szállott, kinek is 2dik fija Albert a' koburgi herczegséget nyerte, 7dik fijának Erneszt Jánosnak pedig a' saalfeldi tartományhoz tartozó altenburgi herczegség némelly hatóságai (Aemter) adattak. Ezen Erneszt János volt alapítója a' saalfeldi ágnek, 's ő a' mostani koburg-saalfeldi herczegek ósátyja. Miután az ő bátyja Albert magtalanul holt el, a' koburgi város és hatóság is, hosszas perlekedéssel, ő reá szállott, 's innen eredt a' Koburg-Saalfeld név. Két fija maradt, Erneszt és Jósiás, kik együtt uralkodtak. Amaz mag nélkül halván meg, az egész ez utolsóra szállott, ki is az elsőszülöttség

jusát házában megalapította. Utána Erneszt Fridrik (+ 1800) 's ez után Ferencz uralkodék. — Ez 1805-ben Gothával olly szerződést kötött, mellynél fogva a' saalfeldi tartományrésznek az altenburgi hercezséggeli öszveköttetése egészen megszüntetett, — a' themari gothai rész Koburg-Saalfeldnek, ellenben a' römhildi koburgi rész Gothának jutott, úgy hogy most Koburg-Saalfeld a' saalfeldi tartományrésznek 's a' themari résznek osztatlan birtokában van. A' most (1806tól) uralkodó herceg Erneszt, az Oroszoknál volt szolgálatja miatt, Napoleon által birtokát elvesztette, de azt a' til-siti békekötésben visszanyerte. A' bécsi congressus által a' koburgi házhoz ismét nagyobb birtokok adtak. (LEOPOLD herceget, a' mostani belga királyt l. alább). Sz. E.

KÓCSAG. 1) Fejér K. a' Gémekhez tartozó madár, bubos tarkóval, fehér testtel, fekete orral, zöldelő gyepőlóval és lábakkal. A' mérséklett és meleg tartományok vizes helyein lakik. Ennek van ama' nevezetes ezüstsínü, selyem nemü háttolla, mellyet a' napkeleti tartományokban igen becsülnek, drágán adnak vesznek, 's mellyet a' fő Magyarok is nagy ékesség gyanánt hordottak. 2) Hajas K. rozsdaszínü, elől fejér, bubja a' tarkójánál igen hosszú, fejér, feketével szegett, lelüggő. Tanyája a' kaspi tenger körül és Olaszhon. Melyje sárga, hosszú kócsagtollakkal ékes. Van még több fajja is a' Kaspi tenger körül és Amerikában. —j—a.

Kocsai, olyan, nagyobb részint fedeles szekér, mellynek ülésül szolgáló felső része szíjon függ. A' régieknek is voltak már fedeles szekerei, mint a' Scytháknak, Spartaiaknak, bőrrrel behuzva, mellyeket az utolsó Kanathronnak neveztek. A' Romaiak Carrucának hívták, mellyben csak főbb emberek utaztak. Azonban a' régiiek fedeles szekerei abban különböztek a' későbbi kocsiaktól, hogy azoknak fedelei nem függöttek, mint az ujaobb találmányu kocsié, szíjon. Majd minden europai nyelvben megmaradt a' kocsi szó, és Cornides „Ungrisches Magazin“ 1 köt. 1 lap. azt vitatja, hogy az magyar találmány, valamint Dugonics is Etelkájában. Cornides alapítja véleményét 1) Liszthi János veszprémi püspök 's magyar udvari cancellarius tanubizonyosságán, ki is Bonfinius IV D. 1 k. szélére ezeket jegyezte fel. „Bizony kocsi nem volt, romanus enim ille mos jam olim desierat, nisi forte dicere velit, curru Kochy vectum, cujus Rex primus inventor fuit.“ 2) Broderith Istvánén, ki is a' mohácsi veszedelem leírásában írja Tomoriról „consensus levibus curribus, quos nos a loco Koczka appellamus.“ 3) Báró Herbersteinén, ki követ volt II Lajos udvarában, 's írja „sex infra Jaurinum milliariibus, in pago Cotzi, a quo et vectores currus nomen acceperunt Cotzj, adhuc praemiscue appellantur.“ A' törvénykönyvben emlékezet van a' kocsi szóról 1528: 28, és hogy a' kocsinak akkor tájban deák nevet nem adtak, mutogatja Cornides több példából. Benkő József (Transsylyv. Gen. P. I.) a' német Kutscheból származtatja ok nélkül. Az a' hely, honnan a' kocsi szó származott, fekszik Komárom vármegyében 's Kocs a' neve. Kállay.

Koczka (cubus), hat egyenlő négyszegü laptól határozott test, mellynek 12 széle és 8 szeglete vagy on. A' honnét a' rendes testekhez tartozik, még pedig egyetlen egy. rendes test, mellyet hat lap határoz. Testi foglalatlja, mint könnyen meg lehet győződni, ha a' koczka minden oldala csupa egyenlő részekre elosztva gondoltatik, hasonló azon öszveséghez, melly, egy oldal (magasság) részei számának egyik négyszeglap (alaplap) számával való sokszorozásából származik, 's ezen lap maga ismét hasonló a' négyszeglap oldalának (magasságának) a' másik oldallal (alapvonallal) tett sokszorozásából kijött öszveséghez. Minthogy ezen oldalak mind egyformák, a' koczka foglalatlja, egyik oldalrésze számának ön magával való

háromszori sokszorozása által találtatik meg. Ha p. o. egyik oldal = 10, a' testi foglalat = $10 \times 10 \times 10 = 1000$. A' honnét mind azon szám, melly valamely számnak háromszori ön magával sokszorozása által származik, ezen szám koczkaszámának, 's maga ismét ezen szám azon productum koczkagyökerének neveztetik. A' Stereometria minden test foglalatját egy egységül felvett koczkához mérve tekinti, mellynek egésze vagy részei által ezen foglalatot kifejezni tanítja.

Kö d, alant álló vagy uszó felhő, láthatóvá lett gőz, a' levegőben lévő viznek lecsapátja. Mivel ez csak akkor történhetik, ha a' felsőbb levegő már eléggé ki van nedvekkkel elégitve, innét csak igen nedves levegő mellett látszik köd. A' levegőnek meleg utáni meg-hülése, leggyakoribb szülő oka a' ködnek, melly épen ezért legtöbbször ősszel van minálunk, midőn a' napok még elég melegek, az éjék pedig nagyon hidegek; innét tűn el a' nap melegítő sugarai előtt a' köd. Hanem itt két eset áll be; ha a' nap heve által a' levegő felolvasztó ereje eléggé megerősödék, akkor a' köd harmat 's porzó esőként lehull 's az idő kitisztul; de ha a' magason nehezebb lesz a' levegő, felolvasztó erőt pedig nem kap, akkor a' köd a' magasra vonul, felhővé lesz, 's nem ritkán esőként hull alá. Az erősbengőzölgő p. o. tavas, mocsáros, vizes helyeken gyakoribb a' köd. Alapos vizsgálato-kat tön a' köd és más levegőbeli nedvességekről Saussure, kitől lásd: „Próba a' nedvmérésről.“

—j—a.

Kö d c s i l l a g o k, ködfoltok, bizonyos fejez felhőcskéhez hasonlító apró foltok, mellyek a' csillagos égen vetetnek észre, 's mellyek, messzelátó csóvel vizgáltatva, háromféle különbözést mutatnak. Vagy egyes, felhőbe burkolt csillagok ugyan is, vagy apró csillagcsoportokból képeztetnek, vagy nem mutatnak egyebet világosság-hoz hasonlítólag fénylő ködnél. A' két utóbbi teszi a' tulajdonképi ködcsillagokat, mellyeket a' csillagvizsgálók veszteglő csillagrendszereknek tartanak, millyenek a' végtelen világtérben számtalanon lehetnek. Herschel sokat foglalatoskodott az ő vizgálásokkal, 's feljegyzé őket „Catalogue of one thousand new Nebulae“ (Lond. 1786, 4) czimű munkájában. Ő nem tartja mindnyáját csillagcsoportnak. Szám szerint mar mintegy 2000 esmertetik. Jelesen értekeznek rólok Bode „Anleitung zur Kenntniss des gestirnten Himmels“ (9 kiad. Berlin 1823).

—rio—

K ö e s ő. Régeate bizonyítaték, utóbb tagadtaték, az újabb időben ezen esetek hirdetik valóságát. Jun. 16. 1794. este 7 óra tájban Siena vidékén egy hosszas-kerekded, magányos, setét, szokatlan tekintetű felhő jelent meg, és hamarjában sok tüzes, salakidomú kő hullott le irtóztató villámlás és dörgés alatt, mig egyszersmind füst és köd tört elő a' felhőből. Némelylek néhány fontot nyomtak 's réfnyre hatottak a' földbe. Egyik egy gyermek kalapjának szélét találá és megperkelé a' szőrot; a' fákra estek égetés-nyomot hagytak azon hátra; egy nagy pedig tóba esett 's egész 's felforrásig megmelegité a' vizet. Egy nappal előbb a' Vesuv okádott, 's összefüggést véltek sokan a' két tünemény közt; hanem a' kihányt és lehullott kövek között nagy volt a' különbség. Egyiknek szine redes, szürkésfekete volt, 's az izzás (olvadás) nyomait mutatta, belől hamuszürke volt, föld törésű, báglyadt és érczrészekkel vegyült. Angol újságokban egy 56 fontos kőről van tudósítás, melly Dec. 13. 1795. Woldnewtonban Yorkshireben nagy zajjal esett le, 's 18—20 hüvelyknyire ment a' földbe. Még meleg volt, mikor megtalálták, igen fekete, belől fénylő részekkel biró és kénkőszagu. Banks Jósefnek voltak kövei, mellyek Benares közeletén estek a' levegőből, mig tisztá égen, dörgési zaj között fénygolyó mutatkozott. A' kövek mintegy 6 hüvelyknyire vágta a' földbe, hamu szürke, puzzolannemű vegyülettel, vékony, fekete, egyenetlenül szemzett fedezővel (kéreggel) 's

többnyire egyfontosak. Még újabb tudositás van a frankhoni Orne-departementből Apr. 23-ról 1803. Biot, ki az uralkodástól megbizva vizsgálá meg a dolgot, jelenté, hogy 15 francia mértföldnyi átmérőjű vidéken látszattak nyomai a tűneménynek. A legtöbb kőhullást tapasztalt vidék kiterjedése 2½ francia mföldet tön hosszában, egyet széleiben. Vagy 2000 hullott kő találtaték meg, a legkisebb 2 huszut (scrupulust) nyomott, a legnagyobbik 17½ fontot. Allórészei, mint a többi légköveknél, kova és talakföld, vas, nickol és kénkő voltak. A kőeső eredetének módjáról, okairól stb. csupán feltétele-ményink vannak, a dolog valójának esmeretétől még jól távol va-gyunk. Valamint nem tudjuk, mint ered (és bizonyosan ered napon-ként) az arany, ezüst, gyémánt: ugy nem tudjuk, mint erednek a levegőbeli kövek. — Némellyek a holdból hullóknak vitatják őket, mások örök idők olta létezőknek 's a légüregben keringőknek, utóbb a föld gőzkörébe jutván meggyulóknak 's leesőknek. —j—a.

KOHÁRI ISTVÁN (Csábrági és szittnyai gróf), fija Istvánnak, a ki Léva várát hősileg védelmezve dicsően esék el; szül. Mart. 12. 1648. Végezvén tanulását Bécsben, hadi szolgálatba lépe a kir. se-regnél, 's számos ütközetben bizonyított bajnoksága Fülekvár kor-mányzójává emelé. Midőn ezt az elégedetlenek Tököli alatt ostrom-lák, 's Kohári az átadásról semmit sem akara hallani, az őrizet által elárultaték 's kiadaték Tökölinek, ki őt Munkácson tömlöcbe vet-teté. Nevénél egyéb, ugymond Péterfi, semmije sem maradt itt meg, 's mint maga Kohári beszéli, szomjuság, éhség 's lánzsuly által egyiránt nyomaték. Tököli több ízben próbála őt részére hódítani, de mindig siker nélkül; 's Kohári a lengyel király ismételt ítései nélkül bizonyosan áldozatja lett volna az elégedetlenek dühének. Végre szabadon akará bocsátani Tököli, ha hit alatt igérné meg neki, hogy többé soha sem harcoland ellene. Kohári rendithetlen maradt; 's most az ő nyomorúsága eléred tetőpontját. A legmélyebb, legse-tétebb börtönbe vetteték, mindentől megfosztatva, a mi egészsége ápolására szükséges volt, meg minden lelki közösüléstől a külvilág-gal. Ő ezen méltatlan bánásnak lelki erőt tön ellene, a költészet-ben találván enyhülést fájdalmai. Szépen és hathatósan éneklí minden földinek semmiségét. Az utolsó időben, ugy látszik, csupán emlékezetébe zárá énekeit, mire a külső körülmények, 's munká-jinak több helyei mutatnak. Igy szenvedé három évig 's két hónapig, mig végre Tököli megbuktá visszaadá neki a rég óhajtott szabadsá-got. Most Bécsbe hívá a király, megölelé, 's a dunáninnyi hadi kerület 's a bányavárosok végvárainak tábornokává tevé. Itt ismét új szerencsétlenség éred. Az egri ütközetben, 1687, szétzuzá jobb karját egy török golyó, 's őt halálos veszélybe ejté, mellyből azonban, remény felett, kiszabadítaték; hanem karja oda volt. Következve tá-bornagyi helytartóságig emelkedék. Ettől fogva gyakran előfordul neve a történetírásban, mert alig volt alkudozás, mellynél őt Leo-pold és József nem használták volna. III. Károly végre 1714 orszá-gbírónak nevezé ki, 's jobb karja hiánya miatt megengedé neki, hogy nevének aláírása helyett vésett bélyeget használhasson. 'S ez az a híres lamina Kohárii, mellyről a törvénykönyben is tetetik említés. 1720 jelen volt a pesti biztosság ülésein, a catholicusok részéről. Ezentul munkájának kiadásával foglalatoskodék, mellyek ezek: 1) oktató és egyházi énekek, ezen latin czim alatt „*Tintinabulum tripudiantium*“ (Nagy Szombat. 1720. 12. utóbbi kiad. N. Szemb. 1729. 12. — Buda. 1747. 8.) 2) *Munkács kövarában . . . szerzett versek*“ (Bécs (?) 1720, 4.) 3) „*Üdömulatás közben szerzett versek*“ (Bécs 1720.) 4). 1707—8—21—27 évbéli költeményei, különbféle czimek alatt, 's a nyom-tás helye és ideje kitelé nélkül. Pesten a Nemzeti Múzeumban szá-mos kéziratbeli versei vannak Kohárinak. — A latin nyelvben nagy

jártasságra mutatnak „*Chronographica Budae composita 1706*“ és *Antidota Melancholiae*“ (1722) című munkái. Meghalt 1730. Characterének fővonása volt a' legszigorubb igazságszeretet, melly majdnem közmondássá vált. Mennyire iparkodott legyen a' közjót előmozdítani, tettei bizonyítják. 24 ifju lelki tanító pallérozására tőkepénzt alapított; szinte ő alapítá a' kecskeméti iskolát; Lévánszentegyházat építete, 's szép emléket állitata benne édes atyjának. *rio.*

KÖHÖGÉS. Mély lélekzetvevésből áll, mellyre mindjárt gyors, erős és megrázó kiütése történik a' levegőnek, hol egyszersmind a' góg megszűkülése miatt, bizonyos láрма, zaj vagy hangtámad. Mint-hogy csak a' közönséges levegő szolgál a' tüdő, gógsíp és gógbeli takonyhártyának illó ingerül: innét minden más anyag ellenséges behatást tesz reá, mellyet a' természet köhögés által szándékozik kihajtani. Igy p. o. egy csep viz képes a' legerősebb köhögést előhozni. A' levegőnek gyors kihajtását a' tüdőből a' rekesz gyors és erős összehúzódása, a' mely és bordaizmok erőszakos hatása, a' gógsípágok erőszakos megszűkülése okozza. Az idegen inger először is a' góg, azután a' gógsíp 's ágzatainak idegeire hat, mellyek a' közel részek idegeit egyetérzésre bírják. Ha külről behatott idegen anyagok (étel, ital stb.) szülték a' köhögést, azoknak kiürültével ez is megszűn, de tartós betegséggé lesz, ha a' lélekző műszerek takonyhártyájának érzékenysége annyira fel van magasztalva, hogy a' különben neki jó levegő, 's a' takonymirigyekben elválasztott takony is ingerül szolgál a' köhögést okoznak. Az ezen osztályba eső betegségek többnyire hurut, tüdőlob és oldalszurás, vérköhögés és tüdősorv idomában jelennek meg. A' hurut, melly a' közönséges életben általában mondatik köhögésnek, mivel ez fő 's gyakran egyetlen egy jele, — a' gógsíp takonyhártyájának szelidebb gyuladásában áll, ezen részek felmagasztalt érzékenységével és öregbült takonyválasztással. Közönségesen igen csekélynek tartatik ezen betegség, kivált ha lát nem járul hozzá, 's gyakran még illó életrendet sem tartanak mellette, annál kevésbé élnek gyógyszerekkel. Pedig minden 2—3 hétig tartó hurut gyanus; vele nem gondolva tüdőgyuladásba mehet által, annál könnyebben pedig, ha hevítő italok által új gerjesztő ok járul hozzá. Genyedést és tüdőservot is okozhat. — A' nem a' tüdőre ható ingerek, hanem az ideg egyetérzés által őt megtámadhatók is, gerjeszthetnek köhögést. Igy köhögéstől kísértetik a' tüdőben lévő tályog, melyvízkorság; köhögést okozhatnak a' gyomorbeli csipős anyagok, p. o. erős epe, savany, alkalis tisztátalanságok, különösen ha már különben is fel van a' légutak érzékenysége magasztalva. Innét az ugy nevezett gyomorköhögés nem egészen üres képzelődés. —j—a.

KÓKOSFA (VÜ. PÁLMAK). A' guineai kókospálma vadon terem déli Amerikában. Vékony, tövises törzsöke van, alig $1\frac{1}{2}$ hüvelyknyi átmérővel, de leves gyümölcsű. Sokkal hasznosabb a' kókosdiófa. Diói tőlünk is használtatnak. Ezen fának törzsöke $1\frac{1}{2}$ láb átmérőjű 's általában 70—80 lábnyi magas. Találtatik Ásiában, Afrikában, 's itt ott Amerikában. Az Indusoknak 's más utazóknak eledelt és alkalmatosságokat nyújt. Fája puha és taplós, kérge gumós, a' törzsük egyenesen nyul a' magasra, minden mellékág nélkül. Tetejéről szélednek el levelei, a' tollagosak, 10 láb hosszúk és $1\frac{1}{2}$ láb szélesek, igen kemények 's hátra görbülő kardídomak. Az Indusok befedik vele hajlékaikat, napernyőt készítenek belőle, és köpönyeget 's más eszközöket. A' levelek hegyére irnak, gyenge rostjaiból szép szőnyegeket készítenek, nagy bordájokat seprűhöz használják. Egészen fen a' fa koszorujának közepén egy nagy bimbó támad, bokrétává leendő, 's 10—15 diót adandó. A' vastag szívimbó körül több apró nő. Ezekből kiszivároztatik a' nedv, melly 24 óra alatt savanyu lesz, és lepárolva arakot ad. Némelylek megeszik ezen szív-

bimbót, midőn még puha és kifejlődtelen. Minden dióban 3—4 font édes nedv van, mely a' szomjat eloltja, 's némellyek állítása szerint a' vízkórságot meggyógyítja. Ez lecsapoltatván, egy más megiható fejr, sűrű nedvre találni, a' tejfélhez hasonlóra. Neve kokana 's a' héj közepén létez. A' zöld diók bele kellemes étek; ha vízbevetetik, ez tejes lesz tőle 's hus vagy rislevesül szolgál. Az érett dióban rozsz ízű a' dió, megsűrűdik és utóbb egészen kiszárad. Ha a' dió 5—6 hüvelyknyi átmérőjű, megérett. Külhéja barna, kendernemű, sok rostu, mellyekből kötél készítenek. Második kérge is barna, kőkemény és nagyon sima; botgombok, szelenczék, kupák készülnek belőle. Harmadik kérge fejr 's puha. Ebben fekszik a' mag, — alma nagyságu, mandola keménységű, sok olajt adó, melly égésre és más hasznovételre szolgál.

—j—a.

KOLBERG, város és erősség hátulsó Pomerániában, a' Persante vize mellett, $\frac{1}{2}$ mérföldnyire a' tengertől, 4500 lakossal. Egy tetőn fekszik, mocsárokkal körülvéttve; széles arkai a' Persante vízával mindenkor betöltethetnek. Nem messze tőle a' hohenbergi tetőn egy rozslégyvár is van. Ezen erősség már régibb időkben is sok nevezetes ostromot állott ki, — 's 1807ben a' Francziák vevék ostrom alá. Eleinte ugyan az együgyű öreg várparancsnok, Loucadou general, a' hochbergi sánczot és az ő várost elengedte volt foglalni, de a' vitéz Schill kiscapásai, 's Nettelbeck polgárnak a' városon belőli munkássága e' hibát helyre hozták, 's midőn Gneisenau ezredes, a' királytól új parancsnokul küldvé, oda érkezett, a' dolog egészen megfordult. A' legvőrengzőbb ostrom folytattatott April 28kától Julius 2káiig, midőn a' békekötés híre oda jutott. Az őrizet 6000 főből állott, 's elveszett 429 holtat, 1093 sebeset, 209 foglyot 's 159 eltévedtet. — A' franczia, német szövetségi és olasz seregekből álló 18000 ostromló tábornok Feulie, Loison és Mortier vezérelték egymás után. — A' porosz király a' megmaradt őrizetet egy ezredbe egyesítette, melly örökké ezen erősség nevével fogja viselni, — 's elengedé a' hádi adó egy részét a' lakosoknak. Ezek ugyan is szinte rettenhetetlen bátorszívűségek által érdemesíték erre magokat. Ők magok között századokat formáltak, a' sánczokban szolgálatot tettek, 's a' hulló gránátok ellenére oltották a' támadott tüzeket. Legmunkásabb 's legbátrabb volt közöttök Nettelbeck, egy 70 esztendősen öreg, ki már 3 előbbi ostromot ért meg. Őt lehet látni az égő házak csucsán, az örök kiállításánál 's az érkező hajókon. Míg a' porosz évkönyvek meglesznek, Nettelbeck kolbergi polgár neve is említetni fog. Sz.E.

KÖLCSEY (Kölcsi) Ferencz, a' magyar tudós társaság vidéki rendes tagja a' nyelvtudomány osztályában, régi jeles némes nemzetség ivadéka, szül. Aug. 8. 1790 Sző - Demeterben, Közép-szolnokvármegyében, Erdélyben; a' debreczeni reform. collegiumban tanult. Már ekkor sajátjává tévé az ő kor két classicus nyelvét, 's az ujabak közül a' francziát 's a' németet. Philosophusok és költők levének kedvencz studiuma; 's már itt tőn néhány próbát a' lyrai 's dramai költészetben. Kazinczy megnyeré a' 17 éves ifjut az ő oskolájának, 's nyelvvél bándómódjának új irányt ada. Az 1809 esztendő, mint jegyzője a' királyi táblának, Pesten tölté, hol d. Horvát Istvánnal, Vitkovicsal 's Szemerével azon szép barátsági szövetséget kötötte, melly utóbb az ő elkülönzött 's szenvedésekkel bővelkedő életét némüleg édesíté, 's őt a' literaturai munkálódásban megtartá. Első költeményei Horvát „Dámák kalendáriumá“-ban 's az „Erdélyi Museum“-ban nyomtattattak ki. 1814 meglátogatá barátját, Szemerét, Péczelen, 's itt írta a' Mondolat elleni szatiráját, melly az ő tudta nélkül, 's hibásan adatott ki Pesten (1815. 12.) Jeles volt e' munka, de a' nagy közönség nem úgy fogadá, mint reménylhető vala; sőt ellenségei támadtak miatta Kölcseynek, kiknek

száma még inkább nevededett, midőn ő 1817 a' Tudományos Gyűjteményben, Csokonai, Kis és Berzsenyiről szabadlelkűleg kimondá ítéletét. Ez a' körülmény, 's hogy Berzsenyi feletti criticájából a' szerkeztető nagyon sokat kitörült, a' criticali toll letételére bír, noha a' nevezett folyóirat szerkeztetőjétől több ízben felszólítaték, bírálna meg minden, ő és újabb időbeli magyar költőt. Most ellenben az újabb folyóiratokba adott költészeti munkákat (balládákat, románczokat, dalokat és epigrammákat, az Aurorába, Hebebe, Aspasiába és a' Koszoruba), mellyek a' mivel olvasót csudálatra bírák. 1826 ismét magához hívá Szemere, 's reá bírá, hogy egy criticali időszakirat kiadásában lenné segédvárosa. Így támadt az „Élet és Literatura“, melly Kőlcseynek számos philosophiai 's aesthetico-criticali darabjai által legnagyobb értéket nyere, 's Kőlcseyt Magyarország legelső művészeti philosophusának bélyegezi. Kőlcsey egyéb munkái közt el nem mulaszthatjuk említeni Homer Ilias-ának fordítását, melly őt, a' lenyomatott próbáról ítélve (Jének: Minerva, 1826. 3. negyed) kétség kívül a' legjelesebb fordítók sorába is helyezi. Az Élet és Literatura kötetekben sok történeti-politicali, philosophiai és criticali munka jelent meg tőle. Literatúrai levelei Döbrenteihez (Élet 's L. 2dik köt.) igen érdekek, főleg személyességének hiv rajzolása miatt. — 1827 ismét visszatért Szatmárvármegyébe, a' hol 1829 tiszteletbeli főjegyző lön. 1830 Nov. 17. a' magyar tudós társaság igazgatósága által a' nyelvtudomány osztályába vidéki rendes tagnak választaték. Az 1832 kezdődött országgyűlésre Szatmárvármegye által követnek küldeték, ott pedig egyszersmind kerületi jegyzőnek választaték. Munkáit kiadja barátja, Szemere Pál. Az első kötet, melly verseit foglalja magában, már megjelent (Pest, 1832). *Im.*

KÖLCSÖN, jótétes, megnevezett dolgot tárgyazó egyezet, mellynél fogva valamelly elfogyaszthatatlan (non fungibilis) dolog, bizonyos haszonvételre és időre ingyen, de azon feltétel alatt adatik oda másnak, hogy az, előbbi nemében 's állapotjában visszaadassék. A' kölcsönt rendszerint nem lehet a' meghatározott idő előtt visszavenni; de a' kölcsön vevő is csak az egyezet szerint meghatározott hasznát veheti a' dolognak, mert különben az egyezetet megszegőnek tartatik. A' kölcsönözött dologra teendő rendes kiadásokat a' kölcsönvevő, a' rendkívülieket pedig a' kölcsönadó viseli. — Ha a' megállapított idő elmúltával a' kölcsönvevő még megintetése után sem akarja a' kölcsönvett dolgot visszaadni, erőszakoskodási bűnbe esik.

KÖLCSÖNBANK, olly közintézet, melly kinekkinek, de leginkább a' szűkölködő házi atyáknak, elégséges zálogért, illendő kamatfizetés mellett, rövid időre pénzt kölcsönöz, 's ez által őket a' hitelezők gyakor uszóraskodása alól felmenti. A' kikötött fizetési idő elmúltával, a' vissza nem vett zálogok nyilvános árverés útján eladatuak, 's a' kölcsönt felülmuló summa, a' kamat és egyéb költségek levonása után, a' sajátosnak visszaadatik, vagy egy év elfolyásáig számára gondviseltetik; ha pedig ezen idő alatt magát nem jelenti, a' szegényintézetre háramlik. *54.*

KÖLDÜLŐ BARÁTOK azon szerzetesek a' catholica egyházban, kik a' jótézők adakozásából élnek. Illyenek a' Dominicanusok, Franciscanusok 'sat. Hajdan a' gyóntatásokban, mellyeket minden püspöki engedelem nélkül gyakorlottak, sok bajt szereztek a' rendes egyházi pásztoroknak; most teljesen a' helybeli püspökök hatalma alatt állanak.

KÖLDÜSÖK. Olly statusokban, hol célirányos rendelések vannak tétetre a' szegényekre nézve, ritkán, vagy soha sem jön a' szűkölködő azon szomorú állapotba, hogy házról házra járkálva embertársaitól segedelemért könyörögni, az az köldülni kénytelenítés-

sék. Gondoskodnak róla, vagy munkát vagy pedig segítséget adván neki az arra rendeltetett alapítványból, 's többnyire csak maga az oka, ha épen nem, vagy nem elegendően részesül a' kormányhivatal gondoskodásában. Meggyőződhetünk e' felől, ha a' községi szerkezet ezen tárgyról bővebb esmereteket gyűjtünk, és nem adunk mindjárt hitelt az alaptalan panaszoknak. Az ellenben, ki a' koldulást mint mesterséget üzi, ezen szerkezettel semmit sem gondol. Lomha lévén a' munkára, tetszik nyomorult állapotja, melyet gyakran csalárdul nagyítani is tud, hogy másokat szánakozásra gerjesztve nagyobb segedelemet csikarhasson ki. Eleibe teszi a' legnagyobb gyalázatot 's lealacsonyítottást, mely közönségesen mindenféle vétkekkel és bizonyos féltelenséggel szokott öszvekötvé lenni, akarmelly becsületes és dícséretes keresetmódnak. Így tehát a' policzia felügyezésének tárgya, és sehol sem kellene meg szenvedtetnie. A' tapasztalás bizonyítja, hogy azon helyeken és vidékeken, hol a' tulajdonképi koldulás megengedettik ('s ugy szolván privilegáltatik), mennél több 's mennél többször adatik, annál számosabbak a' koldusok, csavargók, henyélők, 's annál gyakrabban élnek vissza polgártársaik jószívűségével, 's a' társaságban valóban veszedelmes sebet képeznek; ott ellenben, a' hol senkinek sem szabad koldulni, végre minden elszegényedett talál keresetet, 's nincsen egy koldus is. Így tehát jól megkülönböztesse az emberbarát a' szegénység ügyét a' koldusságtól, 's midőn szive sugalását akarja követni, jól megvizsgálja a' segedelemért könyörgőt, nehogy adakozása hasznos következtések helyett ártalmasakat szüljön. (Vö. ALAMISZNA.)

KÖLESÉRI (Kereséri) Sámuel, Borsodvármegyében Szendrő városában szül. Nov. 18. 1663. Atyja, ki eleinte váradai tanító, későbbben szendrői, azután takai 's végre debreczeni hitszónok volt, Hollandia 's Anglia tudományos intézeteinek meglátogatására serkentette őt, minekutána már honi tanulmányait végezte. K. a' szép művészetekben mesteri, a' bölcselkedésben és hittudományban pedig doctori rangot szerze magának. De visszatérvén 1685 hazájába, mindinkább idegenkedett egyházi hivatalt vállalni magára, mivel ezt természetével sem találá összeegyeztethetőnek; ennel fogva Lugdunumba ment, 's az orvosi tudományokat fáradhatlan szorgalommal tanulá. Megyervén a' doctori koszorút, visszajött hazájába, 's elsőben ugyan Szebennek, rövid idő mulva pedig az egész kormánynak és kir. őrseregnek lett orvosa; későbbben a' bányászat erdélyi főfelügyelője, szinte az erdélyi kormány titkos tanácsnoka, — a' pétervári természetvizsgálók, a' londoni tudományos egyesület, és a' bononiai intézet tagja lön. — Azonban a' testiségnek vakon hódolva hármás házasságba kevéredett, mi által fejedelme haragját magára voná, 's életét szomorú fogsággal végzé Szebenben 1732. — Nagy számú latin munkáji közül említést érdemelnek: „*Scrutinium et cura pestis dacicae*“ (Szeben 1709). „*Auraria Romano-Dacica*“ (Szeben 1719). „*Axiomata juris Naturae de off. honesti et decori*“ etc. (Szeben 1723) és „*Tibullus Corvinianus*“ (Szeben 1727).

KOLINI ÜTKÖZET, Jun. 18. 1757. Nagy Fridrik, több hetek oltá ostromlá Prágát, 's a' bezárt austriai seregnek megszabadulásra tett minden próbái siberetlenek valának. Ha ezen fontos hely az ostromló hatalmába esedett, Bécsig előnyomult volna ő, hol már békeajánlatról gondolkodtak. Még csak egy remény helyeztetett Daunban, ki 60,000 emberrel a' kolini hegyeken körülsánczolva lévén, Bécsből parancsolatot kapott, Prágát ostrom alól felszabadítani. Ennek meggátlása 's Prága elesésének siettetése végett, mint-hogy az Oroszok, Svédok, Francziák és birodalmi csapatok tulajdon tartományjait fenyegették, Fridrik Daunak eleibe menni, 's őt megverni határozá. Ezen célból, seregének nagyobb részét Prága előtt

hagyván, 12,000 emberrel megindula. Jun. 15. Bevern herczeg seregével s más csapatosztályokkal egyesüle, hogy egész ereje 24,000 főből állana. Ugy látszik, a' király Daun szándéka és helyezete felől eleinte bizonytalan volt 's hamis véleményekből indula ki. De meggyőződén a' dolog valóságos állapotjáról, sokkal terhesebbnek találá azt, mint képzelé. Közelebb látá Daunt, mint véle, és igen alkalmas állásban Chotzemitznél. Ez egyik vonalával a' hegyek csúcsait, a' másikkal azoknak oldalait raká meg, mellyek előtt faluk, mély utak 's meredek, csaknem megmászhatatlan magasságok valának, számos ágyuktól fedetve. Így várá Daun a' megtamadást. Csak Daun jobb szárnyát látá a' király egyetlen gyenge oldalnak, mellyen kedvező megtamadást várhata. 'S egész szándékával felhagyni nem akarván 's nem is tudván, igen jeles rendelkezést készíté, megkerülni az ellenek jobb oldalát a' hárántékos rend használása által. De maga Fridrik megzavará, talán csekély esetektől indítatva, szép pláuja kivitelét; minthogy seregének idő előtt megállani parancsolá, nem hallgatván generaljainak gyakori előterjesztésére, hogy annak még nincs ideje. Még inkább meglepé ezeket az indulásra 's megtamadásra előbb adott parancs, mintsem a' szárny megkerülése kivihető vala. Ezen körülmény, 's mellette a' szárny szigorúsága bizonyos elfogódást szüle több tisztek 's tábornokokban, melly a' pontos 's szerencsés öszvémunkálást félbeszakasztá, 's a' Burkusok veszteségét okozá. Ez végre, minden vitézségek mellett is tökéletes kün, Manustein tábornok céliránytalan rohanása által. Az Austriaiak, kiknek a' visszavonulásra már parancs adatott, az ezen megtamadás által származott rendetlenséget ügyesen használák, a' Burkusok minden további erőlködéseit semmivé tevék, 's annyira vivék a' dolgot, hogy Bevern elszántsága 's Ziethen állhatatos ellenszegülése nélkül, Fridrik serege eltűrteltett volna. A' király maga minden veszélynek kitévé magát. E' volt talán az első ütközet, mellyet F. szerencséjében 's belső erejében sokat bizván, ezen háboruban elveszte, 8000 (mások szerint 14,000) Burkus 's 9000 Ausztriai maradt a' csataterén. (L. Retzow „*Charakteristik der wichtigsten Begebenheiten des siebenjährigen Krieges*“ két rész Berl. 1802, és Tempelhof „*Geschichte des siebenjährigen Krieges.*“ Két nap mulva félbe szakasztatott Prága ostromlása; de Fridrik elesett Burkusait még azon évben megbosszulá Roszbachnál és Leuthennél.

h-r.

KOLINOVICH Gábor, Nyitrávármegyében szül. a' 17 század vége felé; több nevezetes munkákat hagyott maga után; u. m. a' Rákócziak cselekedetei 's viselt dolgairól írottat, melly azonban sajtó alá nem került, 's kéziratban hever a' wittenbergi könyvtárban; továbbá galanthai Esterházy József, Fraknó örökös urának, Horvát- és Tót-országok bánjának, magyar királyi udvarbirónak 'sat. (meghalt Maj. 10, 1748) holtá utáni emléket, melly munka (1754, 4 köt.) ki is nyomtatott. Voltak Kolinovichnak még ezeken kívül más egyéb dolgozásai is, különösen pedig Magyarország hőseinek leírása kéziratban, és egy másik 11 könyvből álló munkája, melly a' Magyarhaza történeteit foglalá magában; 's végre a' dunántuli utazás, melly Bél Mátyásnak, K. egykori jó barátjának, gyűjteményei között tartaték.

KOLLÁR Ferencz Ádám, Ujbányán szül. Kora ifjúságától fogva egész lélekkel a' tudományokra adta magát, férjfiu korában pedig különösen a' történetírás és keleti nyelvek tanulásával foglalatoskodott. Tudományos érdemeinek következtésében Mária Theresia tanácsnoki czímmel ajándékozta meg, 's a' bécsi nádori könyvtár első rangu őrévé tette; minekutána pedig a' híres van Swieten kimult, K valóságos tanácsnoki és udvari könyvtár-igazgatói méltóságra emelték. — Számos munkái közül a' következőket említjük: „*Casparis*

Ursini Villi, de bello Paunonico Libri X ex codicibus manus exaratis caesareis, nunc primo in lucem prolati, et adnotationibus necessariis, diplomatibus, litteris et ex tabulis authenticis, fide et diligentia maxima exscriptis illustrati“ (Bécs 1762); „*Historia diplomatice juris patronatus apost. Hungariae regum*“ (3 könyv 1762); „*De originibus et usus perpetuae potestatis circa sacra apost. Hungariae regum*“ (Bécs 1764); és „*Historiae jurisque publici Hung. amoenitates*.“ — Kollár legjelesebbikei közül való volt azon tudományos férjfiaknak, kiket a' Jesuiták szerzete érlelt a' hazának. 54.

KÖLN, hajdan érsekség az alsó rajnai kerületben, Jülich és Berg között, a' régi 3 egyházi választófejedelemség egyike, a' lunevillei békekötésben Franciaországra, 1814 pedig ismét Németországra visszazállott; 's most Poroszországhoz tartozik. Hajdani fő és székesvárosa Bonn vala. — Köln városa Németország legrégibb városi közé tartozik, minthogy azt Agrippina, Claudius császár felesége építette. 24 kapuja, 83 tornya, 's 45,000 lakosa van. — Kereskedése legnevezetesebb ágát a' kölni víz (Eau de Cologne) teszi. Ezt egy 1680 táján itt letelepedett Farina János Mária nevű olasz találta fel, 's örökösei folytatják e' víz készítését mind ekkoráig, megtartván a' feltalálónak mind czimjét (firma) mind lakhelyét. Most 40 ilyen gyáros találkozik Kölnben, 's az általok évenként készített szagos vizü üvegek mennyisége több milliomra megy.

KOLONICS Leopold, cardinalis és esztergami érsek, 1631 Oct. 26. szül. Komáromban, hol atyja Erneszt, várkapitány volt. Első oktatását szülei házánál nyerte, a' felsőbb tudományok tanulása végett pedig már 14 éves korában Bécsbe ment. 1650, III Ferdinand által Malta szigetére küldték, hogy az ezen lévő rendbeli katonaság közé álljon. Kolonicsnak tetszése szerint volt ezen küldetés, minthogy férjfiu lelke tettek után vágyott. Ki is tünteté bátorságát, különösen a' Dardaneellákon, midőn a' Maltaiak a' barbarok hajóserégét megverék; első volt ugyan is, ki egy ellenséges hajóba átgrott, 's annak lobogóját lehajítván, a' fejr keresztet zászlót tűzte fel reá. Ezen hősi tettéért a' maltai rend nagymestere, ezen katonaság szokása szerint, castellanussá nevezte őt. — Innét visszatérvén, nem sokára egyházi hivatalt vállala, melybe Széchényi által avattaték. 1659 Leopold császártól arany kulcsot, 1668 pedig nyitrai püspökséget nyere. Azonban 1672 önkényt lemondta ezen egyházi méltóságról. Midőn 1683 Bécszet a' Törökök megszállották 's a' várost már jó eleve mindenek elhagyták, Kolonics ben maradott az őrsereggel, mellyet szüntelen vizsgálata és lelkesite. Kara Mustafát végkép megvervén a' halhatatlan emlékü Sobieszky János vitéz lengyel seregével, 's így Bécszet az ostrom alól felszabadítván, míg a' győződelmes seregek a' török tábor kincseit dulák, addig K. mintegy ötszáz keresztény rabgyermeket szedett össze, kiknek azután felneveltetéséről is gondoskodott. Illy érdemeiért (1685) a' győri püspökséget, utóbb (1691) a' kalocsai, 1695 pedig az esztergami érsekséget nyerte jutalmul. Munkás életét Bécsben végezt 1707 Januar. 21. Tetemei, rendelése szerint, Posonyban takarították el.

KOLOSVÁR, Erdélyország fővárosa, a' kis Szamos vizénél, fallal körül kerítve. Egy erős vára 's 5 külvárosa van, mellyekben 20,000 kevert nyelvű, de nagyobb részint magyar lakost számlál. Helye a' fő kormányzéseknek. Több rendű tudományos intézetekkel, játékszinnel, posztó- és félporczelán edény-gyárakkal diszeskedik.

KÖLTÉSE A' MADARAKNAK. Az emlős állatokon kívül a' többiek majdnem mind tojásokat tojnak, mellyeket az alsób állatosztályokban a' nap melege költ ki. A' madarak öntestek melegsége által költik ki tojásaikat. Az esmeretes madarak mind magok végzik ezen anyai munkálatot, kivévén a' kakukot, melly más apró madarak fész-

kébe tojik 's általok költet. A' struezról hajdanában azt regélték, hogy a' homokba ássa el tojásait, a' nap sugara által kiköltendőket, de most már tudva van, hogy egész társaságban ül éjjel nappal. Számos madárfajnál csak az anya ül, hova tartozik p. o. a' réze, tyuk, lud stb., másoknál a' him is részt vesz a' költésben, különösen ha párosan él, mint a' galamb, pacsirta, czinege, gólya stb. Ekkor a' him közönségesen déltájban váltja fel a' nöstényt, az eledel keresésre 's feredni menendőt. Más himek illykor hiven a' nő közeletében maradnak, azt védik, eledelt hordanak neki, p. o. a' kanári pinty, kenderike, tengelicz. Az ülo anyának türelme csudalást érdemel; a' legalkalmatlanabb helyzetet kész elszivelni, csak hogy tojásai el ne törjenek; elfelejtkezik élelméről, a' társaságról. Ha éh vagy szomj miatt el kell fészket hagynia, tojásait gondosan betakarja tollal, mohval, gyapjuval. A' költés alatt általában merészebbek lesznek a' madarak; némelyek életveszedelemmel is védeik fészkeket, a' tyuk p. o. nem ritkán a' legnagyobb kutyával is szembe szál. Csak kevés, szabadon élő madár repül tovább fészkeről, ha háborítatik. Voltak vizsgálódók, kik a' madár kifejlődését a' tyuk tojásaiban meg'ésék és leírák. — Az ujon kibújt madárka néhány óráig az anya alatt tartózkodik a' fészekben, míg a' külső levegőt megszokta. Az anya kivált, de a' him is nem ritkán, a' legnagyobb gondoskodással vannak a' fiak iránt, őket védik, táplálják, ápolják. Ha szükséges, az anya megpuhitja hegyében az étkeket. A' legkisebb tisztátalanságot sem sziveli a' fészekben, hogy apróinak növése ne gátoltassék. A' vízi és mocsári madárkák hamar elhagyják kikelések után a' fészket 's az anyával futkosnak vagy uszkálnak, mely őket ételkeresésre hamar megtanítja. Azonban védi őket, roszt időben szárnyai alá veszi, 's nem ritkán sokat tűr, hogy azok ne szenvedjenek. — A' költés ideje különböző, 's általában minél nagyobb a' madár, annál hosszabb. Mikor a' kenderike 2 hétig ül, akkor a' tyuk háromig, a' hattyu pedig 42 napig. Mondják, hogy a' melegebb ég alatt rövidebb a' költés ideje, 's hogy p. o. Afrikában a' tyuk csak 13 napig ül. Hóni tapasztalás az, hogy roszt, hideg időben a' tyukok, ludak is tovább ülnek, mint szép, melegben. Altaljában 104° F. kell a' költéshez. — A' tojások mesterséges költése nem csak Egyiptomban divatozik, hanem a' 15 században Nápolyban is voltak illy költő kemenczék, Chinában pedig ma is egyre üzetik. De Egyiptomban a' tökéletesség nagy fokára emeltetett. Az erre szolgáló kemenczék téglákból 's valamicskét a' földbe építetnek, 2. emeletből állanak, egymással közönsülőkéből és több rekeszre osztottakból. Az épület valamely szegletében áll az illy kemence, melyet 10 napon ált egy folytában, 3 — 4 óráig naponként, téhen vagy tevegánéjjal fűtenek. A' melegség illó fokát gyakorlott érzések által határozzák meg. A' kellő mérsékletet a' ferdők melegségével hasonlítják össze. Ha nagy a' melegség, bizonyos levegőszívók felnyitvatnak. A' rekeszek padlázatja pokrócczal, és erre szalmával terítetik bé, 's e' felé rakatnak a' tojások, de úgy hogy egymást ne ériék. Nappal kétszer, és éjjel is kétszer fordítatnak meg. 8 vagy 10 nap mulva megvizsgálatnak gyertyánál, ha kelendők e; a' zápokat eldobják, a' jókat a' 14-ik napon a' felső emeletbe teszik, hol 20-dik vagy 21-dik napon kikelnek a' csibék, 's vagy tulajdonosiknak adatnak vissza vagy eladatnak. A' kiköltésért harmadát veszi a' kemenczebirtokos. Illy kemence 400 van Egyiptomban (mondják t. i.), 's mindenikben 50,000 csibe költetik ki. Bermé fatunak lakosai a' Deltában tudják ezen mesterséget 's egész Egyiptomon ált gyakorolják. — A' Chinaiak fa tokokba rakják a' tojásokat, homokkal töltöttekbe, 's vas, heves lapokra teszik. Reaumur két javalatot ada az Europaiaknak ezen mesterség üzésére, de azok divatba mind eddig nem jöttek. Egy

másik francia még czélirányosban akará elrendelni az egyiptomi költésmódot, a' kemenczéket forróvízzel fűtve.

KÖLTŐ (koszorus), régenten borostyán koszorúval innepélyesen diszesíték a' költőket. Ez a' szokás már a' Görögöknél is uralkodott, s a' tudományos versenyekben használtatott. Innen általvitetett a' Romaiakhoz. Domitianus császár a' capituliumi játékoknál maga koszoruzott költőket s szóuokokat. A' 13dik század olta ezen szokás Olaszországban megújítatott. Leginnepélyesebb volt PETRARCA (l. e.) koszoruztatása. A' német császárok is neveztek ki koszorús költőket, mint p. o. Céltes Konr. Tőlök a' nádorgrófok vevék által a' költők megkoszoruztatása jutát. Mostanában ezen szokást csak egynehány tudományog egyeteme gyakorolja, a' nélkül, hogy valami megkülönböztetés volna vele egybekötve. Lásd du Rosnel apát iratait ezen dolog felől „*Mém. de l'Acad. des belles lettres*“ 10 kt. H.

KÖLTÉS, az érző tehetségben kelt ideálnak tökéletes érzékesítése s előadása olly idom által, mellyet a' teremtő phantasia vagy képzelődés hiv lételre, s véle a' mélyen felbuzdult érzés kifejezését közli. Minden nagy és nemes, ideálban végződik az embernel, melly valójának titkos belsejében fejlik ki. Ha ezen az okosság legfelsőbb és utolsó, ideálnak tegszabadabb érzékesítéséből, s a' teremtő phantasia által eredt ideáljai, s törekvés tehetségétől mint az akarat szabad munkásságának legfelsőbb czélpontjai elfogadtatnak, a' valósítás végett: akkor az érzőerőt teljes hatalommal ragadják meg, mivel a' természetnek bennük érzékesített fő tökélye nem tudja az érzéket hatalmasan nem érinteni s meg nem rázni. Ha az érzés ezen mélységével köttetésben van a' phantasia teremtő ereje, akkor az ő, valójokra nézve magyarázhatatlan összehatásokból a' költői lelkesedés származik, melly az ideálnak jelenné tétele s az azt láttatni vonzódás nélkül nem gondolható. A' költői előadás feltételét pedig a' költői élet, vagy az érzésnek hatalmas buzdulása s megrengeése az ideálosság által, s a' phantasiának az érző erő érdekelteése által bizonyos idom teremtésére magasztalt ereje teszik. De ezen előadásnak, hogy tökéletes legyen, olly idom által kell történnie, melly a' felkeltett önérzeteket tisztán és mint közvetlen érzékeket (eredeti tisztaságokban) mondja ki és adja elő, a' nélkül, hogy bizonyos képzeletekre vinné vissza, vagy bizonyos, elnyerni kívánt czélokhoz alkalmaztatná. Ha ezen érzetek nem mélyek és erősek, vagy a' képzelődés nem eléggé munkás, hogy őket sajátságok szerint tettel ábrázolhatná, akkor a' henczelő, megszagató ész keveredik az előadásba s az idom törpeség bélyegét hordozza, s neve költői próza. Épen ugy származik egy másik idétlen szülemény is, a' rhetorizáló költés, a' törekvés és érzelem keveréséből. De csak akkor tartja meg a' költő idom, a' prózától és rhetoricától egészen különböző sajátságát, csak akkor nyer aestheticus teljességet, ha az érzőerő ideálját egész tisztaságában, erejében és végetlenségében láttatja s a' nyelv által annyira jelenné teszi, hogy a' teljes költői idom tekintése (látása) által a' költői lelkesedéshez hasonló érzés és illetődés s a' phantasiának rokon szabad játszása támad másoknál is, mellybe sem a' vizsgáló, sem a' vágyó erő munkássága nem keveredik.

KÖLTÉS TÖRTÉNETE. A' költés kezdete a' nyelv kezdetevel esik össze, sőt a' nyelv maga is eredeténél fogva bir valami költőivel. Mert a' természettel szoros egybeköttetésben élő, s azt belsejében hiven tükröző ember, nyelvvel a' látottat és érzettet fejezi ki; innét kifejezései festők, szavai érzékiek és mutatók. Általában az véteték észre, hogy a' költés megelőzi a' prosát, s a' népek szólása eleinte az énekléshez hasonlita, és innét soká énekeltek a' közönséges előadások; a' törvények és igazgatási rendelések soká versekben adattak a' Romaiknál és Görögöknél; a' költés eleinte

hangával és mimicával kötteték össze. A' nyelv hangás kimivelése azért is szükséges vala, minthogy írás nem létezőn, a' fontosabb tárgyak, költői szabályok szerint kidolgoztatva, hűbben megmaradtak az emlékezetben. A' költés először a' vallás, religio körül foglalatoskodott, 's ennek anyjává lön; utóbb a' vallás majd több majd kevesebb befolyással volt a' költésre a' különböző népeknél 's különböző időszakokban. Mi a' költést a' keresztényvilág előftire 's utánira oszthatónak véljük. Az első szakban a' Zsidók az első népek közé tartoznak, kiktől költői darabok vannak máig fen. Az Indusok, Persák, Syriabeliek és Arabok korábbi költésének csak nyomai vannak. A' Zsidók vallásos regéi igen nagy koruak, 's költések a' többi nemzetekétől egészen különböző, komoly characterü. Világteremtésen kezdődik, utóbb hadas nemzeti költés lesz, David olta templomi költés, Salamon alatt (1044—975) aranykorát éri, azután prófétai lesz, a' jelenkorra haraguvó, 's jövendőlvé pillantó a' később időkbe. A' görög költés Kisásiában kezdé csirázni, melyet a' virágzó phantasia gazdagon és tárkán kiékesite. Ezt 3 idősakra osztatni, melyeknek elseje a' legrégibb idő olta a' persa hadakig megy. Ekkor költéssel bővelkedett Thracia és Kisasia, hol Homer és a' Homeridák, a' Rhapsodok és cyclusi költők 's a' Gnomicusok emelék a' költést. A' lyrica is szerencsésen műveltetik. A' második szak a' persa hadaktól nagy Sándorig terjed, 's a' kimivelt dramának 's általjában a' költésnek fő virágát mutatja. A' harmadik idősakban Sándor és követői alatt hanyatlék a' görög költés, Alexandriában pedig szépecskén sarjadzott. — A' Romainy nyelve későn műveltetik ki a' költésre, kik a' második carthagoi hadig, vagy mig a' Görögökkel közlebről meg nem esmerkedtek, csak durva törekvést láttatnak a' költésben. Költések aranyideje csak Augustus és Tiberius uralkodása alá esik, 's innét fogva hanyatlék a' keresztény vallás bevételeig 's a' barbarok beütéséig. Eredetiebbek 's különös gyengédséggel bírók azon töredékek, melyek az indus költés virágát hirdetik századokkal Kristus előttről. Az újabb keresztény költésvilágbaa a' latin nyelv fordítaték titokvallásos költésre, utóbb a' tudósoktól a' hajdani latin költés utánozására használtaték egész Európában, de a' nemzetesedés kifejlődésével mind inkább nemzeti nyelvre cseréltetik fel, 's ma már mint a' hajdan romja pendítetik meg itt ott némely szerencsétlentől. Azután az arab költés virágideje jött fel. Az újabb nyelveken tulajdon költést fejtettek ki a' Provençalok vagy Troubadourok Frankonban, a' 11. század olta. Benne a' lovagság lelke, buzgalom, vitézség és szerelem által mutatá magát. A' Francziák ezen regényes költése mesterséges rimelésé fajzott el a' 12. század vége olta. I Ferencz olta viszont emelkedék, XIV Lajos alatt aranykorát inneplé szónoki kellemmel 's társalkodási eszmével bővelkedve. Az újabb olasz költésben tovább szaporítaték a' provençal költés; egy tulajdon természetes költés kezdődék pedig a' 13. század olta Siciliában, mely Dante és Petrarca olta Ariosto és Tassoig virágzott, azután pedig dagályba és és majmolásba fajzott el. A' spanyol költés eredetileg úgy tűn fel, mint a' provençali, keleti sajtósággal keverve. A' ulajdon egastiliali költés első nyomai a' 13. században vannak, virága pedig V Károly uralkodása alá esik, de IV Filép alatt viszont hanyatlott. Egy időben és testvéreleg élt a' portugali. Az éjszakival igen összeszótt német költés gyakraiban hajta virágokat különbözőféle törekvés közben, 's mindenféle nép költőidomát felvette. Az angol és scot költés eredete a' távol bárd-korban vész el; finomitaték az éjszakfranki által. Az új angol költés virága pedig, mely gondolatlatte bátor komolyságával és csinjával jeles, Erzsébet királyné idejébe esik, noha Chaucer nevezetik az új angol költés apjának. A' scandinavi költés (különösen éjszakinak nevezetve) tulajdon színben mutatja a' lovagkört az éjsza-

ki characterrel festve, midőn a' német hőskönyv bevitették Norvegiába, 's az idegen regék honiakkal olvadtak össze; a' 14 században itt is a' mesterköltés lépe ezen regéköltés helyébe. — Ezek a' jelesebb, költésben kitűnt népek; mi Magyarok az alig jeles költők között említünk orosz, lengyel, cseh társainkal, kiknek költésünk most akar csak virágzásnak indulni. A' költés története mindegyre teljesebb és világosabb lesz, ha a' nem europai, p. o. amerikabeli költés nyomait követni fogta 's az indus, persa, arab és török költés bő forrásait haszonnal megismeré. — Hartmannak nem lön egészen befejezve a' költési történetről irt e' darabja: „*Versuch einer allgemeinen Geschichte der Poësie von den ältesten Zeiten an.*“ (Leipzig 1797—98, 2 kötet.) 's különben sincs még e' tárgyat kimerítő munka. —j—a.

KÖLTŐI MIV, a' mennyire a' szép művészség okfeje a' költésre használtatik 's ez aestheticai tekintetből vétetik, a' gyakorlati aestheticához tartozik; a' mennyire pedig ő a' költői styl, vagy írásmód elmélete, és a' költés tulajdon mivtana, a' gyakorlati nyelvtudományokhoz tartozik. A' legrégebb költői mivet (poeticát) Aristoteltől birjuk. Utób értekeztek róla: Vida, Torquato Tasso, Boileau, Scaliger, Voss, Racine, D' Alembert, Schlegel, Sulzer; gyakorlatilag művelték: Herder, Schiller, Göthe 'stb. 55

KÖLTÖZÉSI ADÓ, a' külföldön legrégebb időktől fogva szokásban volt adó, mellyet kivándorló tagok, vagy külső vidéki örökösök azon kerületi törvényhatóságnak és közönségnek fizettek, mellyből vagyonaikat költszallíták. Németországban majdnem minden tartományokban közönséges volt ezen adó. Franciaországban a' még keményebb droit d' aubaine (L. AUBAINE) foglalta el helyét. Angolhonban, valamint nálunk Magyaroknál, soha sem esmertetett. Ki a' közönségnek valódi tagja nem volt, annak javaitól nem kívántathatott költözési adó, melly többnyire minden tartományban 100-tól 10 volt. Ez Németország tartományaiban általánosan csak az 1817 Jun. 23-ki szövetségi törvény által törültetett el, noha egyes városok 's barátságosabb tartományok között, néhol már sokkal előbb megszüntetett. De a' költözési adó eltörlése alatt nem értetnek egyszersmind azon fizetendőségek is, mellyek ott az öröklési javaktól, külföldre szállítások tekintete nélkül kívántatnak, millyenek a' mellékes adók, a' bélyegpénzek és vámok. Idegen országokra nézve azonban még fenáll a' költözési adó, a' mennyire különös egyeztetek által kölcsönösen meg nem szüntetett. —no—

KÖLTÉSÉG alatt mind azon kiadások összesége, 's munkának és fáradáságnak igazságos becse értetik, mellyek a' követelő által a' kereset biztosítása 's visszanyerése tekintetéből tetettek. — A' világos adóssági perekben, a' felperes kérésére oda íteltetnek a' költségek, — akkor azonban nem, ha a' hitelező a' rendelt határnapon az ajánlott fizetést el nem fogadta, 's azután iránta pert kezdett. A' nemvilágosokban csak akkor térítetnek meg, midőn azt valamely egyes törvény különösen parancsolja. Az elmarasztalt felperes nem íteltetik el a' költségek megtérítésére, hanemba a' pert az alperes ellen csupán faggatási szándékból (vexandi studio) indította volna.

KOMÁROM, (Rév-Komárom), sz. kir. város, Csallóköz szigetének legalsó végénél, a' Duna kis ágával egyesült Vág vizének az öreg Dunába ömlésénél, Győrtől 6, Budapesttől 11 mfnyire. Lakosainak száma 15—19,000, kik nagyobb részint Magyarok, Németekkel, Rácokkal 's kevés Tótokkal vegyítve. Utszái, különösen a' város legrégebb részében keskenyek, egyenetlenek 's idomtalan épületek. A' négy külön vallásbeliek 8 egyháza között, legalább belső szépségére nézve, mindenek felett a' sz. Endre régi temploma tűnik ki. Leginkább híresíti ezen várost azon, délkeleti részén fekvő nagy erőssége, melly alól hajdan Zinán basa, valamint újabb idők-

ben a' Francziák, sikertelen ágyuzás után, megszegyenülve vonultak odább; melly, ellenség előtt még soha sem alázta meg fejét. Nem hagyhatjuk végre érintlen a' lelkes városlakóknak azon gondoskodását, melly szerint a' Dunán való kereskedésnek bátorságosítására, már jó darab idő óta fenálló kártérítő társaságot alapítottak, 's nem mellőzhetjük el azon szorgalom megenlítését, melly a' gyümölcsfa nemesítésben annyira előre ment, hogy a' város előtt fekvő szigetnek sétányok által külön választott díszes kertjei a' legválogatottabb gyümölcssel bővelkednek.

KOMÁROMI (János), Tököli Imre erdélyi fejedelem titoknoka 's hiv kísérelője Törökországba. Annak halála után visszajött hazájába, 's II Rákóczy Ferencz által Sárosvármegyében Csekfalvával megajándékozottván, elvonulva élt 's napi könyvet készítve Tököli Imre fejedelem életéből, mellynek eredetije hajdan Dobai Székely Sámuel által biratott. Különös volt Komáromiban, hogy honába visszatérte után is, szinte haláláig, folyvást török ruhát 's köntösöket viselt. Az 1710ben uralkodott ragadó nyavalya szolítá ki őt az élők sorából. 54.

KOMÁROMVÁRMEGYE. Nevét Komárom várától vagy városától vevé. Határjai napk, Esztergom, 's Pestvárm.-nek egy kis része, délről Fejér, nyugról Veszprém és Győr, éjszakról pedig Pozsony, Nyitra és Bars-vármegyék. Földterülete 53 nsz. mf., mellynek a' Duna bal partján fekvő része jobbadán térség, de a' jobb part napkeleti részét a' Vértes rengetegei borítják, déli vidékeit pedig a' Bakony-nak ágai futják meg. Vizei között nevezetesek a' Duna, Vág, Zsitva folyók és a' Tata melletti ugy nevezett feneketlen tó, melly ezen város délkeleti felének szép tekintetet ad. Termései: a' gabonának minden neme, különösen pedig buza, az áldott földű Csallóközben; továbbá sok, szép és jó izű gyümölcs, nagy mennyiségű bor, melly között jóságára 's hírére nézve az almási és neszmélyi legkitűnőbb. Az állattárszagra nézve a' szerte divatozó juhtenyésztés, különösen pedig az ácsi juhtartás és a' bábolnai ménes érdemelnek említést. Vadakat leginkább csak a' Vértes erdei táplálnak. Az ásványországból csupán keves aranyfövenye, 's Tata és Almás mellett kékes-veves márványa van. — Lakosainak száma 111,160, kik legnagyobb részint magyarok, 1 sz. kir. városban, 82 faluban 's 52 pusztán laknak, 's mivészességgel, kereskedéssel, földmiveléssel és halászáttal foglalatostkodnak. 44.

KÓMASSA, KÓTÖMEG (mesterséges), Rohlich Lőrincz bécsi lakos találmánya, melly a' florenzi alabastromot, a' carrarai márványt, a' chysoprast, lazuli követ, malachitot 's egyéb kőnemeket, keménység és színre nézve felette ámitólag utánozza, 's mellyből feltalálója legkülönbözőbb miveket, nevezetesen: feszületeket, madonnaképeket, lámpákat, oszlopokat 'sat. készít. Az idő benyomása nem árt nekik, 's felette olcsók. *lm.*

KÓMETSZÉS MESTERSÉGE I. LITHOGLYPTICA.

KOMJÁTI (Benedek), a' 16 század első felében Frangepan Katalinnak, Perényi Péter özvegyének udvarában élt tudományos férjfiu. Minthogy a' mondott asszonyság által reá bízott sz. Pál levelei régi magyar fordításának csorbáit 's hiányait kiegészíteni igen vesződéseknek találta: egészen ujjonan lefordítá azokat, mellyek Krakóban 1533 ki is nyomattak.

KOMLÓ, esmeretes növény, a' külnövetűek vagy kétszikések közé, a' komlóssok rokonságába tartozó. Linnénél a' kétlakiak között áll. Nálunk vadon is terem, de miveltetik is, és pedig nem kis haszonnal. A' ser fűszerezésére szolgál, 's a' kenyérsütők is használják. Legnevezetesebb a' kereskedésben a' braunschweigi, cseh, bajor és angol fajta. A' gyümölcs Septemberben arattatik, gondosan

meg-záritva eltételek. Ezen cikkely árának gyakori változása, kereskedési speculatio tárgyává teszi. —ja—

KOMPASZ, Boussole. Ezen eszköz segedelmével az oceánon mindenfelé hajózhatni, holott a régiek, a nap és csillagzatokon kívül egyéb utmutatóval nem bírván, minthogy ezeket az idő változása gyakran láthatatlanokká teszi, a tengerparttól nem messze távozhattak el. A kompasz feltalálóját 's feltalálása idejét nem lehet pontosan meghatározni. Némelyek Flavio Gioját, mások Girit Amalfiból Nápolyorsnágból nevezik annak, 's az időt a 14dik század elejére teszik; de vannak bizonyosáig annak, hogy a magnestónek éjszak felé mutatósi tulajdonsága már sokkal előbb esmertetett Európában, 's hogy a kompasz forma készület Franciaországban már a 12dik században Marinette nevet viselt. A tengeri kompasz lebegő helyzetét az Angoloknak köszönjük, a Hollandiaknak pedig a világtájak helyes neveit a szélrózsán. Az első térítő papok Chinába érkeztekkor már ott találák a magnestót. Létalapos része minden kompasznak a tengelykén szabadon lebegő magnestó. Ennek egy tulajdonsága a mágnessel, mellyel meg van fenne, az t. i. hogy a délvonal felé irányzódik, ámbár némely eltéréssel. A boussole név holland eredetű 's szelenczécskét jelent. Igy azonban különösen az a mérő szerzőm nevezetik, melly magnestóval 's dioptrai vonallal van felkészítve, 's a practica geometriában használtatik. A tengeri hajósok számára készített kompasznak tengeri kompasz a neve, 's rendszerint következőképen van elrendelve. A magnestó tetszés képesti hosszúsága 's rendszerint $\frac{1}{10}$ ujnyi szél. 's $\frac{1}{10}$ ujnyi vastagságu lapos derékszöglet. Szegletei ugy eltompíttatnak, hogy mind a két vég tompa szögletbe fut öszve. Közepén átfuratik a tő; nyílása körületére egy üres, a tő külső felületén felül emelkedő henger tetetik, melly felül egy kivájt, jól kipallérozott achattal (kalapocska) van elzáratva, 's mellynél fogva tengelykéjén lebeg. Ezután a tő két, vele együtt forgó 's könnyű kártyapapirosból készült, körkerek lap közé ragasztatik, mellyek az ugy nevezett szél- vagy hajórózsát teszik. Erre 32 sugáru csillag rajzoltatik, 's a sugarak hegyei mutatják a világtájakat. A tő éjszaki polusának az éjszakuponttal tökéletesen meg kell egyeznie. A rózsza széle 360 fokra osztatik. Hogy a hajó hintálódása által a tő ne lóbálódjék, alsó felületére apró kártyapapiros szárnyakat tesznek, mellyek a levegőtől szenvedett ellentállásnál fogva kieszközlik, hogy a tő hamarabb megállapodik. A tő, tengelykéjével 's egyéb készületével együtt, gömbölyű rész edénybe tetetik, melly két, reá erősített csapnál fogva az edényt körülvevő gyűrűben szabadon mozog. A gyűrűnek azon helyektől, hol az edény becsapolva vagyon, 60 foknyi távolságban szinte két csapja van, mellyekkel egy alantabb fekvő nagy félkörben szinte egészen szabadon mozog. Ez alól egy talapon nyugszik, melly körül az egész eszköz szabadon forgattathatik. A tok megfordítása által a szélrózsza nem fordítatik meg, mert a tőhez vagyon erősítve, e pedig polaritásánál (állandó éjszak felé irányzódásánál) fogva mozdíthatlan. A lebegő gyűrűbe való függesztés azt eszközli, hogy a készület a hajó akarmilly ingadozásánál is vizirányos helyzetben marad. A talap a padlathoz erősítetik meg, az edény pedig felül üveg lappal fedetik be. A hajónak kompasz szerinti igazgatása és kormányzása feletle sok esmeretet kíván. Angliában nem régiben egy új készület találtatott fel, 's az orosz marinánál már be is vetetett, melly a rózsza tőjét a hajón lévő vas-mivek befolyása ellen állítólag biztosítja. Erről azonban szinte ugy be kell várni a közelebbi tudósítást, valamint az Angolok utolsó éjszakföldszarki expedíciója alatt észrevett anomaliákról, mellyeknek a tengeri kompasz magnestója a földszarkhoz való közelítéskor alá va-

gyon vettette. A' szélrózsa reirása 's rajzolata Bode „*Sternkunde*“-jében előfordul (Berlin 1808, 2. kiad. 2d. köt. 799 's köv. §.). *lm.*

KON-FU-TSE (Confucius), Kung-Fu-Dsü is, azaz D. Kung, szül. 551 Kr. e., vallás- 's erkölcsoktató, ki mint előtte Mózes és Zoroaster, nagy befolyással volt kortársaira és az utóvilágra, 's nemzetétől még ezredek után is tiszteltetik, 's Európában tisztelettel neveztetik. Királyvérből származván, szülő földjén, Lu királyságban (most Sang-tong, a' még akkor nem egy monarchiává egyesült chinai birodalomnak tartománya) a' király udvarában mandarin méltóságot visele, de letevé ezt, midőn a' király tanácsait többé nem akará követni, 's Szum királyságba menvén, itt mint erkölcsitanító lépe fel. Későbbben első miniszternek neveztetett ki; de gyűlölvén a' zsarnokságot, hivataláról ismét lemondá, 's vándorla mint tapitó. 73 esztendő korában halt meg Luban. Egész életében békés és józan bölcs volt, ki sem a' fenállott szerkezeteket szétdulni, sem család által az emberek szívéen hatalmat nyerni nem akart, hanem csak az erény és okosság tanításait kívánta terjeszteni. Tanita városokban 's a' fejedelmek udvarainál. Sokan összegyűltek körüle, 's alapítója lön egy népes felekezetnek, melly Chinában még most is fenáll, 's Cochinchinában is elterjedt. Vallási véleményei igen bizonytalanok; nem látszik, hogy a' nemzete közt uralkodó vallást megváltoztatta 's megtisztította volna. Azonban hihető, hogy a' lélek halhatatlanságát tanítá, 's a' Chinaiak közt már uralkodott hivesét a' sorsnak 's a' jóslásnak, valamint bizonyos jóltévő lelkek imadását, mellyek az elemekre 's a' föld különféle részeire vigyáznak, helybenhagyá, 's tovább terjeszté. Az bizonyos, hogy tanítványjainak az eldődök tisztelését kötelességükül tévé. Többet tudunk erkölcsitanításáról, melly az élet minden viszonyait, 's általános erejű parancsokat foglal magában. A' leghathatósabb módon tanítja a' közönséges emberszeretetet, igazságot 's becsületességet, és a' már behozott törvényeknek 's szokásoknak megtartását, mivel tanácsos, hogy az együtt élők egy módon éljenek, 's jóban rosszban osztozkodjanak egymással. Majd az öregekre fordítja figyelmét, 's irántok tiszteletet parancsol; majd a' gyermekekre, 's előadja, mint kelljen az ébredő hajlandóságokat vezérelni, 's a' csirázó indulatokat elfojtani; majd a' házi élet békés erényeiről szól; majd a' fejedelmeket inti, igazság és emberiség gyakorlására. A' barátság boldogságát is dicséri, 's a' megsértéseket megbocsátani tanítja. Kevesebb helybenhagyást érdemel mint törvényhozó. Az atyai hatalom határait nagyon messzire kiterjeszté, a' szüléknek olly jogot is tulajdonítván, hogy gyermekeiket eladhassák; bölcseségéhez valóban méltatlan hamis következtetés volt, azt mondania, hogy mivel a' gyermekek ön magokat eladhatják, ezen jogot minden gondolkozás nélkül lehet lételek eszközlőjének is tulajdonítani. Főkép abban hibázott Confucius, hogy a' törvényhozást csak úgy tekintette, mint az erkölcsiség ágát, 's azért megelégedék általános rendszabások adásával. Nemzete korábbi törvényhozóji iránt viseltetett tisztelete is akadályoztatá, mélyebb vizsgálatokba ereszkedni; inkább meghagyá ezen jeles férfiak mondásait, kiknek tanítványának nevezé magát. Dicséretre méltó volt benne az is, hogy a' házasságot igen sürgeté, 's a' földmivelést ajánlá; a' kereskedés iránt pedig, a' nélkül, hogy megtiltaná, kevesbé volt kedvező. A' néki tulajdonított iratok közül legfontosabb a' SZUKING (1. e.) vagy San-Su; de bizonytalan, vajjon ezen irat minden részei tőle származtak e. A' régi énekeket elrendelé a' Szi-Kingben; hangszámságról értekezék a' Jo-Kingben; az életszokásokról és rendszabásokról a' Li-Kingben. Magyarázatok a' régi symbolikus vonalok felett vagynak az Y-Kingben. Igy támadt az 5 King, a' birodalom első canonikus könyvei, de a' mellyeket már nem birjuk eredeti alkatjukban (1. CHINA). Ha Cou-

Tucrust, Mohammedet és Zoroastert öszve hasonlítjuk, Mohammednek mint vallásalapítónak, Zoroasternek mint törvényhozónak, Confuciusnak mint erkölcsstanítónak vagy on elsősége. L. „*Works of Confucius*“ (az eredeti és angol fordítása) Marshmantól (Serampore 1809, 4). Confucius utódjai közül Meng-Tseu (Mencius) méltó a megjegyzésre, a ki néhány tizeddel Socrates után élt, Kr. e. 314, és 84 évében halt meg. Ez a Szi-King és Szu-King könyveket rendbe szedé, 's egy gyűjtemény erkölcsi bölcs beszélgetéseket íra, 's Socrateshez a tiszta erkölcsi bölcselkedés alapítása és pallérozása által átaljában hasonló lett. Julien Szaniszló Parisban 1824 Meng-Tseu tanítását sinai nyelvből fordított magyarázattal együtt latin nyelven adá ki. —h—

K o n g o széles értelemben, vagy Alsóguinea, Afrikának nyugoti tenger parti vidéke, Lopez Gonsalva fektől Negro fokig, melly 210 mf. hosszú, 's az egyenlítőtől a déli szélesség 17° nyúlik. Határai éjszakról Felsőguinea, keletről belső Afrika, délről a Kaffertartomány, 's nyugotról a Szerecsentenger. A' belsejében emelkedő hegyekről számos folyók és patakok folynak le, mellyek legmelegebb időszakban sem száradnak ki, 's keletről nyugot felé a' tengerbe ömlenek. Mind parti folyók, Kongo vagy ZAIRE (l. é.) vízen kívül. A' meleg éghajlat tartós esőzések, tengeri szelek, nagy harmat 's a' nap és éj egyenlősége által enyhítetik. Csak a' száraz évszakaszt, a' nyarat, 's az esőző időt, a' telet, esmerik, melly által a' természet új életet nyer, 's a' növények zöldelni 's virágozni kezdenek. Jég és hó esmeretlenek. A' föld a' part hosszában többnyire lapályos, kevesebbé termékeny 's homokos; belől halmok hegyek emelkednek; itt a' föld rendkívül termékeny 's bőfizető, ugy hogy esztendőnként kétszer van aratás. Vannak benne europai házi állatok, sok vad, mint elefánt, rhinoceros, vízi ló, vad bika, vad szerecsen disznó, oroszlán, párducz, leopárd, hiéna, sakal, sokféle majom, zebra, sok szelid és vad szárnyas állat, sokféle kigyó, oriáskigyók is, hal nagy bőséggel; a' növényországból: risköles, török buza, europai kerti növények, maniok- és yam gyöker, batata, czukornád, malaghettabors, sokféle palma, tamarinda, manglé- és kalabaszafa, citrom, narancs, fige, pizang, kasszia'sat. A' hegyekben vagy on arany, ezüst, szép réz, czin, kéneső, vas, márvány, porfír, jaspis, kristály, kő- és források. Lakosai szerecsenek, sok kicsiny népségekre oszolva, 's olajsín vereses göndör haj, kevésbé vastag ajak 's kisebb természet által a' felsóguineai szerecsenektől nagyon különbözök. Üzik egy kevesé a' földmívelést, 's esmernek némelly mechanikai mesterségeket. Természeti restség mellett nagyon indulatosak. Vallások többnyire turva fetisimadásból áll. Turkey utazási tudósítása szerint az angol hajó látogatására ment szerecsenek, minden kivétel nélkül, a' legkülönösebb fetisekkel voltak tele aggatva, mint rongy, fa, kő, csigahéj, szaru, üveg'sat. fetisekkel; kiváltképen egy bizonyos majomsont különös vallási tisztelet tárgya volt. Az egyiknek főfetise két ember kalandos ábrázolatja volt, körülvettete bakszarvakkal, csigákkal'sat. Az vették észre, hogy ezen emberalkatoknak szerecsen ábrázat helyett egyiptomi vonásaik voltak. A' szerecseneken kívül a' Saggaiak is, kik a' 16 században Afrika belsejéből nyomultak ide, elfoglalák Alsóguinea némelly részeit. A' Portugalok 1448 mentek először Kongoba 's a' lakosoktól barátságosan fogadtattak, 1578 elfoglalák a' tartományt, a' keresztény vallást sikerrel terjeszték, ugy hogy most a' szerecseneknek nagy része catholica vallásu. A' Portugalok befolyásokat arra használnák, hogy ezen partvidék egy részét meghódíták, 's a' többi részekben felsőséget tulajdonítanak magoknak. Ezen birtok nekik főkép a' rabszolgakereskedésre nézve volt fontos. Kongo vagy Alsóguinea következő tartományokra osztatik: Loango, Kakongo, Kongo (szorosabb értelemben), Angola, Matamba, Ben-

guela és Jago-Kakondára. A szerkeztetés mind ezen tartományokban despotai. Loango (2000 nsz. mf.), Kongo (5000 nsz. mf.), Angola (1500 nsz. mf.). Matamba és Benguela királyjai a Portugaloktól függetlenek, sőt Kongo és Angola királyjai a Portugaloknak valódi vazalljai. Kongóban a catholica vallás vagyon bevéve. Szerkeztése hasonló a hajdani német feudalismushoz; mert Kongo több nagyobb 's kisebb fejedelemségekből áll, mellyek részint a királyoktól erősítetnek meg. St. Salvador városban, az első királyi lakhelyben, melly europai módon vagyon építve, a Portugaloknak őrizetjés vagyon; az Angola tartományban fekvő San-Paola de Loanda város pedig lakása minden portugal birtokok helytartójának Afrika délnyugoti partján.

KONSTANTINÁPOLY (törökül Istambul vagy Estambul, oláh és bogár nyelven Zaregrad), Törökország mostani fő- és fejedelmi városa, nagy Konstantin által építeték, ott hol hajdan Byzantium városa feküdt; 330 felszenteltetve, alapítójától kölcsönözé nevét. 1453ig a keletromai császárság fővárosa 's uralkodói széke volt; azóta a török császárnak szolgál lakhelyül. A Rom-llia (Rumelia) helytartóságban fekszik, a Márványtenger (Propontis) mellett, 's a thraciai tengerszorulat délnyugoti végénél, melly Európát Ásiától elválasztja, az éjsz. szélesség $41^{\circ} 1' 27''$'s a keleti hossz $46^{\circ} 35'$ alatt; nagy és bátorságos kikötője van, mellyet 18,000 lábnyi hosszúságú csatorna képez. A hét halmon regényes helyzetben emelkedett várost hármaz fal keríti, 14—20 lábnyi magasságú, mellyeknek a száraz felől 25 l. szélességű árka, 548 tornya 's számos erősségi külmive van. A tengerre 6 kapuja, a kikötőre 13, a tartomány egyéb vidékei felé pedig 7 nyílik; legnevezetesebb ezek között a Topkapussi, mert ezen nyomultak be először II Mahomed alatt (1453) a XI Konstantin császárt legyőzött Törökök. Külsejével, 's néhány palotáinak és mecsetjeinek fényével általában nem egyez meg a város belseje. Utszái többnyire szorosak, tisztátalanok és lejtősek; házainak legnagyobb része alacsony, izléstelen, agyagból és fából építve. Hibáznak tágas vásárterei (piacjai) is, közöttök legnagyobb az Atmeydan, mellynek hosszúsága 250, szélessége pedig 150 lábnyi 's 10 öles magasságú granit obeliszkkal diszeskedik. Levegője egészeneg ugyan, de a szükséges védintézetek hiánya miatt mégis majdnem minden évben pusztításokat tesz az Egyiptomból áterjedő ragadó nyavalya. A nyár heve a fekete tenger felől fuvó szelek által mérsékeltetik; mellyek azonban, a melegről hidegre való hirtelen átváltozást okoznak gyakorta. — Konstantinápoly, külvárosain kívül, $2\frac{1}{2}$ német mértföld kerületű; azokkal együtt véve pedig 12 mértföldnyi. Lakosainak számát öszvesen 630,000ra, mások 1,000,000ra teszik; kik között 200,000 Görög, 40,000 Örmény és 60,000 Zsidó találtatik. Házainak száma, az utolsó égis előtt, mintegy 80,000 volt. Területe a száraz föld felé mind inkább szélesül, 's mintegy hajlott oldalú 's tómpa szegletű háromszeghez hasonlít. Déli részén, nem messze a tengertől, a fal kerületében van a hét-tornyu vár, mellynek eleinte ugyan hét tornya volt, de későbben eggyel szaparodott, mignem az 1754ki földindulás alkalmával négy, 1766 pedig ismét egy összeomlott. A városnak azon részében, melly Kassum-Basi nevet visel, találtatik a kapudan basa lakhelye, a fegyvertár, a hajóépítési műhely, 's közel hozzá a Banja, vagy a császári rabszolgák tömlőeze. A Galata nevű külváros, különös fallal körülkerítve, a szerail átellenében, a fekete tengerből benyuló kikötő vagyis csatorna mellett fekszik; tetemes nagyságú, csinosan 's erősen épült házaiban legnagyobb részint csak az europai kereskedők laknak. Még felebb a csatorna mellett van a Tophana, melly az ágyuöntő műhelytől vevé nevét. Galata és Tophana felső halmain

nyilik el a' Pera külváros, hol az europai hatalmasságok követei laknak. Nem messze innen a' keresztények temetője, és a' nagyobb részint Görögök lakta sz. Dimitri külváros van. Ha az ember az ásiái félre áthajóz, a' csatorna közepén, egy kősziklára építve tűnik fel Leander tornya, mely tömlőcz és erősség gyanánt szolgál, néhány ágyuval megrakva. Tul Skutari külváros fekszik szinte jókora kiterjedéssel. — A' külvárosok általában, részint egészen nyíltak, részint a' Görögök és Geuaiak által épített falaktól kerítettnek be. — A' SZERAIL (l. e.) lakhelyek, ferdők, mecsetek, kioszkok, kertek és cziprusligetek összesége. Kiterjedésére nézve egy közép nagyságu várost képez, magas falak által körülövedtetet, mellyek a' csatorna felől ágyukkal is meg vannak erősítve. Ezek a' szultán mulatságos kikocsizásaikor 's egyéb nyilvános örömlentések alkalmával elsűttetnek. Egyes lövések azonban valamelly státusfoglalynak a' szerailban kivégeztetését hirdetik. — A' főkapu, melly előtt egyik felől a' hajdani Sőfiatemplom, másik felől pedig egy szép szökőkút van, — az első idomtalan 's rosszul kövezett udvarba visz, hol balról a' pénzház, jobbról a' mén-ólak, egy nagy kórház 's egyéb épületek állanak. Itt van az udvari mecset is. Mintegy ezer lépésnyi távolságra nyilik a' második kapu, melly az elsőnél ugyan kisebb, de szebb; 's valamint az, kapidzsik által őriztetik. Az ezen belől lévő épületek nem egyenlő magasságuak 's résznyire oszloptornáczaik vannak; legnevezetesebb közöttük a' divan. Az udvar közepén egy szép szökőkút van, számtalan cziprus és vad szederj-fától körülárványkozva. A' harmadik kapun, melly innét a' legbelsőbb udvarba vezet, csak az udvarhoz tartozó, vagy egyenesen hivatalos török személyek mehetnek be. A' követek is csak egy fedett folyosón által juthatnak a' divan épületéből a' szultán kihallgatási szobájába, melly már a' tulajdonképi szerailban helyeztetik, 's fényes ugyan, de kicsiny és homályos. A' beljebb lévő osztályokról, mellyekben a' szultán 's válogatott hölgyei laknak, semmit sem tudni. Kivülről sok nagy rendetlen épület látszik, kup idomu ón fedelek alatt. Ezen fő (padiash) császári szerailon kívül, a' város közepén még egy régi Eski-Szerai van, mellyet II. Mohamed épített. Ebben a' volt szultán hátrahagyott kedvesei és rabszolgái tartathak elzárva; belőle azonban kiházasodhatnak. — Leghíresebb mecsetek: a' Justinian által építetett hajdani Sőfiatemplom, továbbá Selim, Mahmud, Achmed, Soliman, VI Mahomed anyja, Valide szultanné, és Bajazed mecsetjei. Az imádságházak száma mintegy 5000-re megy, mellyeken kívül 23 görög, 3 örmény, 1 orosz, 9 cath. templom, 130 nyilvános ferdő, 11 academia (hol 1600 ifju török neveltetik a' császár költségén polgári és egyházi hivatalokra) 518 főbb tanítóintézet, 1300 kezdő-iskola és 13 nyilvános könyvtár van ezen fejedelmi városban. Találattik benne továbbá karavanszerai, egy számtudományi és tengeri iskola, 's török, örmény és zsidó könyvnyomó intézetek. A' kávéháza száma temérdek, nagyjórészint chinai izléssel építve, 's különösen felékesítve és kifestve. Ezek minden ranguaknak gyülekező helyei, hol némelylek naphosszat 30—40 pipa dohányt is kiszivnak, 's ugyan annyi csésze kávé kiszorbólnak. A' nyilvános házak közé tartoznak még Teriak - Hanek vagy opiumbódék is, hol a' vendégek rendszerint estennen gyülekeznek össze, 's minekutána mákonyjokat (opium) megitták, 's reá egy pohár vizet felhajtottak, bevárják gyönyörüségi elragadtatások idejét. — A' gyárok szattyánt, pamut, selyem és vászonszítványokat, szőnyegeket, pénztársolyokat, fegyvereket, tegzeteket és nyilakat, arany-, ezüst-, és himzett miveket 'sat. szolgáltatnak. Vannak számos festők, különösen a' piros színre nézve jelesek, értelmes kőmetszők, és ügyes drágakőmivesek. A' kereskedés leginkább a' Görögök, Örmények és Zsidók kezeiben van; az europai nem-

zetek közül az Angolok, Francziák, Olaszok és Oroszok vesznek benne legnagyobb részt. Az áru majdnem minden nemének meg van a maga különös vásárhelye. — A város közeletében az Eyoub nevű falu, vagyis inkább külváros van, mellynek mecsetjében az új szultán karddal szokott körülöveztetni, a mi koronázás gyanánt szolgál. 54.

KONSTANTINÁPOLYI EGYHÁZIGYÜLÉSEK. Az egyházi közönséges zsinatok (concilium) második nagy Theodosius császár által gyűjteték össze Kr. u. 381, hogy a' niceai gyűlésnek már az ő végzése által is eléggé korlátolt ellenkezői végkép legyőzessenek. Az ide összegyülekezett 150 püspök egy szívvvel 's lélekkel kárhoztatá az Arianusokat, 's a' sz. léleknek az atyával és fiuval egyenlő tiszteletadást rendeltek, azon igyekezvén, hogy a' Macedokat, kik az Arianus felekezethez hajlottak, részekrè hódítsák, a' miben mindazáltal czéljokat nem érték. Ezen egyházi gyűlés határozásának következtésében a' konstantinápolyi püspöknek a' romai után második hely tulajdonittaték, 's a' püspökök viszátkodásainak elintézése a' császárra bízoték, melly hatalmat Theodosius keleten eléggé használta is. Ezen egyházi gyűlésen vagyis zsinaton kívül még az 5-ik, a' 6-ik, a' trullani, és a' 7-ik tartaték Konstantinápolyban. Az 5-ket ugyanis Justinianus császár hívá egybe 553. A' 6-ik 680 tartaték a' trullani palotában Konstantin császár parancsára. De minthogy ez a' kettő egyházi törvényeket nem szabott, II Justinianus egy másikat gyűlekeztetett 692, melly, minthogy ismét a' trullani palotában tartaték, trullani nevet nyere. Ez az előbbi zsinatok végzéseit megerősíté 's a' papságnak szigorú törvényeket irt. — A' 754-ben 338 püspök által tartatott 7-ik egyházi gyűlés, mellyet azonban a' romai püspök sem jelenlétére nem méltatott, sem utóbb zsinatnak el nem esmert, szorosan eltilta mindennemű képimádást; de a' niceai 786-ki egészen ellenkező egyházi gyűlés által, sikeretlenné téteték parancsolatja. (Vö. CONCILIUM ÉS KÉPDULÓK).

KONSTANZ, a' badeni nagyhercezség tókerületi fővárosa; a' kel. hossz. 26° 48' és a' nyug. szél. 47° 36' 10'' alatt fekszik, ott, hol a' Rajna a' felső és alsó tavat egymással összekapcsolja. A' belső-s két külváros, a' Rajna által elválasztatva lévén, egy hid által tartatnak közösülésben, mellyek egyébiránt néhol meg vannak erősítve, 's 4500 lakosra elég nagy kiterjedésűek. A' régi püspöki lakhely 's a' főtemplom sok szép goth maradványt mutatnak. — Konstanz leginkább a' kebelében tartatott 1414—18-ki egyházi gyűlés vagyis zsinat által lön nevezetessé, mellyen Zsigmond magyar király 's romai császár, a' pápa, 26 herceg, 140 gróf, több mint 20 cardinál, 7 patriarcha, 20 érsek, 91 püspök, 600 főpap és hitudós 's mintegy 4000 alrangu egyházi személy jelent meg. Minekutána a' zsinat határozása következtésében az eretneknek nyilatkozatott Huss János, védlevelének ellenére, 1415 Jul. 15-kér, társa 's barátja HIERONYMUS a' prágai (l. e.) pedig 1416 Maj. 30-kán maglyára kárhoztatva megégettettek: a' pápák, névszerint XXII János, XII Gergely és XIII Benedek méltóságaiktól megfosztattak 's V Márton választaték törvényesen helyekbe. — Még most is mutogatják az utazónak azon csarnókat (most vásártanya), mellyben a' zsinat összegyűlve volt; azokat a' székeket, mellyeken a' császár és a' pápa ültek; azt a' házat, mellyhen Huss elfogaték 's hol melyképe még most is látható; tömlöczét a' dominicanusok klastromában; szobrát, melly a' főtemplomnak támasza gyanánt szolgál; 's ben az egyházban azon érczlappal jelelt helyet; hol a' szerencsétlen férjfiu, halálos ítéletének felolvastatását hallgatva állott. 54.

KÖNYVAVALYA. Ezen nevezet alatt azon nyavalya értetik, mellynek következtésében, a' test különbözőkülönbféle nedveiben köves öszeállományok nemzödnek. Ezen fájdalmas nyavalya előállítására

mindig szükséges a nyavalyás idom's az individualis constitutio, melly meglévén, az életmód, a táplálékok's a clima befolyása, annak kifejtődését előmozdítják. Ezen befolyások által a nedvek, különösen a vér vegyülete, az egész testben megváltozik, az elosztatás megháboríttatik, az elválasztott folyadékok hibások lesznek's azoknak állatőrészei, valamint ezeknek is egymáshoz való arányai, megváltoznak. Ezen megbomlásnak következése az, hogy a húgysavany vagy fővény formában verődik le, vagy nagyobb öszveállományokat képez. A test functionainak megbomlását már sok, a könyavalyát megelőző és követő symptomák bizonyítják, mellyet közt legfontosabb az emésztő organumok szenvedése, a gyomorban bővelkedő savanyuság, szelekkel bajlakodás, szorulás, az elhasonlítás (assimilatio) hibái, noha azokból a kifejlendő nyavalyára következtetést huzni nem lehet, mivel sok más nyavalyákat, különösen pedig az ugynevezett aranyeret és köszvényt hasonló symptomák előzik meg. A test csaknem minden részeiben találtattak ugyan már kövek, de leginkább a vérből elválasztott nedvekben fejtődnek azok ki, nemnemü kristályzódás által. Így vannak könny-nyál-epekövek'sat. 's ezen nedvekhez képest különbözők azoknak állatőrészei, valamint azon symptomák is, mellyeket előhoznak. Az epekövek igen gyakran előfordulnak, hol az epehólyagban, hol az epevezetöcsőben, hol magában's májban, 's különböző nagyságuk, egy borsónyitól egy mogyorónyi, diónyi, sőt tyuktojásnyi nagyságig, barnák's öszvesürödött epéből és csetvelőlőz hasonló kövér-ségből (cholesterine) állanak, honnan könnyük, gyuladhatók's terpen-tinlélben és kénatherben felolvadnak. Néha az epekövek semmi bajt sem szenvednek, úgy hogy csak a holttestben fedeztetnek fel, de sokszor okoznak nagy zavarokat is, kivált mikor ágas bogas formájok által vagy az epehólyagot vagy az epevezetöcsőt ingerlik. Illyenkor a jobb oldalról a gyomor és köldök felé terjedő nagy fájdalmak, kólíka, bélfájás, gyomorémelygés, hányás, hasszorulás, sokszor görcsök és erős hideglelés állnak elő, 's rendszerint a testet makacs sárgaság — melly idősakként jött elő — borítja el. Ezen nehéz symptomák több vagy kevesebb ideig eltartván, sokszor az epekövek, vagy hasmenés vagy hányás által kiűritetnek, vagy a fájdalmak enyhítő szerekkel lecsillapíttatnak, míg ismét egy más megtámadás elő nem áll. — Leghajlandóbbak azonban a test minden részei közt a kőnemzésre a húg készítő organumok. A húgkövek kisebb nagyobb tömötségűek, homokos, szemes szövetűek, krétaformák, elmorzsolhatók, könnyen török; felületek sima vagy bibircsós, eperj alakú. Középen magvok van, melly sokszor valamely idegen testből formálódik, 's erre borulnak aztán a fektetek. Mikor ezen köves elválasztékok homok formájuk, vagy apró kövecskék, fővénynek neveztetnek. Sokszor már egyik vagy másik vesében is, az illy kövecskék lassanként nagyra nevednek, több latokat, sőt sokszor fontokat nyomó nagyságra, 's akkor veseköveknek hívják; sokszor a vesékből a hólyagkövek, mellyek eredetileg a vesékben származnak's aztán a hólyagban nevednek meg, vagy ott formálódnak ki. Illy különböző ülő helyekhez képest különbözőféle symptomákat okoznak a kövek. A fővény néha semmi bajt sem csinál, de gyakran többféle szenvedések szülője, millyek a fájdalmas vizezés, ágyékfájás, vizeletfenakadás, gyuladás, hideglelés mozgások, az emésztő organumok functionainak megbomlása'sat. Néha ezen szenvedések után, több hónapok vagy esztendőök mulva, vesekövek fejtődnek ki, mellyek sokszor nagyra nevednek, 's több vagy kevesebb számuak; erős vesefájások állnak elő, mellyek ottan ottan megszűnnek, kivált nyugvó helyzetben, de a test mozgásai által neveltetnek; sokszor bélfájás, gyomorémelygés, hányás, czombfájás, fájdalmas — sokszor nyálkás

vagy véres — vizelés; sokszor a' tökgolyók a' güres által a' lágyékgyűrő felé erőszakosan felhuzatnak. Többnyire csak az egyik 's többszer a' bal vese szokott szenvedni. Megszűnván ezen symptomák, néha a' kő a' vesetájéttól le 's hátra felé huzódó éles fájdalmak közt leereszkedik a' hólyagba, 's innen a' vizelettel kiürítették, de sokszor a' húgyvezetőkben megreked 's nagy fájdalmakat okoz, mellyek alatt a' beteg gyakran érzi a' kő lejebb ereszkedését. — A' hólyagkő sokszor eredetileg magában a' hólyagban formálódik 's gyakran igen nagyra nevededik, egy borsónyitól ökölnyi nagyságra. *) Többnyire csak egy, de néha több kövek is formálódnak. Néha igen sokáig el-lappang a' hólyagban, de gyakran szörnyű sok bajokat és fájdalmakat okoz a' hólyag táján és a' középhusban, mellyeket a' mozgás nevel. A' vizelelcső rendszerint gyuladva van, a' vizelés igen fájdalmas, nehézség minden nagy és gyakori készetések mellett is, 's gyakran fenakad, gyakran csak bizonyos helyzetekben 's cseppenként ürül ki; különösen fájdalmas az utolsó cseppek kiürítése, mivel akkor a' hólyag a' kő körül öszvehuzódik. A' vizelésre való készetéssel sokszor székre való erőltetés is van öszveköttve. A' vizelet néha tisztá, halvány színű, de sokszor zavaros, uszkáló nyálkával teljes, 's bő genyetséges üllepedékekkel, gyakran vérrel 's homokkal vegyült, bűdös. A' nevedező kő ingerlése által a' hólyag lappangó gyuladásba jön, 's falai megvastagodnak, öszvehuzódnak, a' vizelet fertartóztatására nem elegendők, a' honnan ez minden pillanatban kifolyik. Sokszor a' tökzacskó is fáj, a' tökgolyók görcsös öszveszorításban 's felhuzódásban vannak, a' makk szörnyen viszket, a' czombok fájnak 'sat. A' beteg, a' sok szenvedések 's fájdalmak által, minden erejéből kifogy 's halálos hideglelés emészti meg. Még mind ezekből sem lehet azonban teljes bizonyossággal következtetni a' hólyagkő jelenlétét, mivel azok más nyavalyáktól is származhatnak; egyedül a' catheterrel való megvizsgálás teheti arról az orvost az általa adatott érczhang 's a' kemény ellentállás érzése által bizonyossá, noha még ez is kétséges lehet az igen apró köveknél, vagy a' hol a' kő, a' beteg hólyag által formált zacskóba, vagy sok nyálkába el van rejtve. A' húgykövek közönséges állatórészei: a' hűgysavany, mellyet Scheele fedezett fel, hűgysavanyu bűzsó, phosphorsavanyu mész, bűzsó, magnesia, sóskasavanyu mész, szénsavanyu mész, kovaföld, hólyag-oxydum (hollaston), sárgaoxydum (Xanthicoxyd, Marcet) vas, nyálka. — A' könyvavalya gyógyítását sokféle theoriák szerint próbálták az orvosok eleitől fogva. A' szerint t. i. a' mint ez vagy amaz állatórészt gondolták uralkodni, szereiket az ellen intézték, hogy így a' kiformált kő mintegy felolvastassék. Így a' savanyat igyekeztek alkalik által neutralizálni, minthogy legtöbbnyire a' húgykövek hűgysavanyuból állanak; ha pedig a' kövek inkább phosphorsavanyu öszvetételekből állanak, akkor savanyakat adtak, 's ezenkívül az ezen principiumnak megfelelő diætát ajánlották. Azonban a' Jatrochemiának ezen theoreticus szempontból ajánlott tanácsai nem sülték el, mivel azonkívül, hogy a' kő állatórészeit bizonyosan eltávolítani nem lehet, ezen köoldozó (lithonripticus) szerek, a' test functioi által egészen megváltozva jutnak el rendeltetések helyére, 's a' ezélnak meg nem felelnek, a' mint hogy csak némelly orvosok állítják, hogy annak hasznát tapasztalták volna. Ide járul az is, hogy az illy nemű szerekkel folyvást élés, más szintolly terhes bajokat okoz a' testben. A' legnagyobb hiba pedig ezen nézetben az, hogy e' szerint a' könyvavalya csak helybelinek lenni, 's a' savany vagy alkali felüluralkodásából származni gondoltatik, 's ha szinte szerencsésen feloldozódnék is

*) Sokszor a' kövek ingerlése által vesegyuladás áll elő, mellyet genyetséges követ.

valamelly már kiformált kő, egy másiknak származása az által meg nem gátoltathatik. A könyvavalya ugyan is az egész test nyavalyája, melly ha a testből czébirányos szerek által ki nem oltatik, a könemzés, melly amannak csak következése, folyvást tart. És imé ez az oka, hogy mind eddig az orvosi tudomány minden készüléteivel sem volt képes, ezen rettenetes nyavalyát meggyógyítani, 's legfeljebb a vele öszvekött nagy fájdalmakat enyhithette bódító szereivel. Ha egyszer a könyvavalyának létalapját 's kezdeti symptomáit igazabban méltatni, 's azok ellen czébirányosan fognak az orvosok munkálkodni, mint azt a homoeopathia tanítja, akkor bizony lehet reményleni, hogy ezen rettenetes nyavalya ritkábban forduland elő. — A már egyszer kifejtődött 's megnevekedett kő elhárítására, nehezen fog az orvosi tudomány más segedelmet nyújthatni, mint annak mesterséges kivételét seborvosi operatio által. Ezen fájdalmas miveletet, melly kőmetszésnek (lithotomia) neveztetik, többféle módon lehet végbevinni, t. i. 1) a' kis készülettel (Apparatus parvus), melly Celsus methodusának is neveztetik 's egész a 16dik századig egyedül gyakoroltzott. Ezen egyszerű methodus abban áll, hogy a' mivelő, a' végbélbe dugván balkeze két ujját, azokkal a' követ a' hólyag nyakába nyomja, másik kezével a' középhust a' kövön keresztülvágja 's a' követ kivesszi; 2) a' nagy készülettel, melly azért neveztetik így, mivel hozzá sok műszerek (instrumentumok) kellene. Ezen methodus abban áll, hogy előszer egy válus vezérkémvasat a' hólyagba bocsátván, a' középhusba egy metszés tétetik 's a' kémvas valóban bizonyos kibővítő műszereket (Gorgeret, Dilatorien) visznek be, mellyekkel — kihuzván a' kémvasat (Soud) — a' hólyag nyakát kiszélesítik, 's bevívén a' kőfogót, azzal a' követ kihuzzák; 3) a' magas készület vagy hashólyagmetszéssel, mellynél fogva a' kő egy, a' szeméremcsontok felett metszett, nyiláson vetetik ki, de ez a' mai időkben csak ritkán használtatik; 4) az oldalt kőmetszéssel (Sectio lateralis), melly most — többfélekép módosítva — legtöbbszer használtatik. Ennek neye onnan van, mivel a' vizelőcső oldalt hasítottatik meg, melly alól, a' végbél megsértése nélkül nem történhetik meg. Ezen operationak öt szakasza (actusa) van: a) a' vezérkémvas bebocsátása a' hólyagba; b) a' középhus keresztülmetszése az afel felett; c) a' vizelőcső felnyitása; d) a' hólyag bemetszése, mellyre különbkülönbfele műszerek szolgálnak; e) a' kő kihuzása. 5) A' végbélen által, (Lithotomia recto — vesicalis) mellyet Samson tökéletesite leginkább. Mind ezen fájdalmas és veszedelmes miveleteknél sokkal többet ígér a' kő öszvetörése a' hólyagban, melly az újabb idők találmánya. (L. LITHOTRITIS).

A. Balogh Pál.

KÖNYHASÓ L. SÓ.

KÖNYEK ÉS KÖNYMŰSZEREK. A' köny savós-taknyos nedvesség, a' viznél kevésse nehezebb, sok tiszta, sósavas, szén-és villósavas szodát, valamint villósavas mészföldet is bír. A' könyműszerek három részre oszlnak, könykészítő, vezető és elvívő-re. A' könyük az úgy nevezett könymirigyben készíttetnek, melly mindenik szemben van, és pedig felső is, és alsó is; amaz a' felső és külső szemüreg-szegleten van; ez a' felső szemhéj porczán, a' felsőtől részint betakarva. A' halmazott mirigyekhez tartoznak 's vezető csöveik egymással egyesülve 6—7 törzsökkel végződnek a' felső szemhéj hátulsó szíjén, mindenik tulajdon, kicsiny, a'ig látszó nyilással. Ezen nyilásokból szüntelen áradnak a' könyek 's azon egész téren elterjednek, melly a' szemhéjak és a' szemgolyó között van. A' szemet védik a' levegő durvasága ellen 's őt egyre nedvesen tartják. A' könyek ekképen vezetettnek el a' szemtől. A' szem belső szegletében mindenik szemhéjon egy könypont van, széles, gömbölyü, széle da-

gadt, felemelkedett. Ezen pontok az elvezető csök nyílásai, melyek alólról a' könyzacskóba végződnek, mely egy gömbölyded, felülről egészen zárt tömlő, a' szemüreg könygödében fekvő, fedetve a' külbőrtől 's alól a' könycsatornába hosszabbuló. A' könycsatorna a' csontkönycsatornában fekszik, görbe irányu 's az első orresiga alatt az orr takonyhárttyájába megy által. Nyílása itt egy félholdidomu billentyűvel fedetik. — Ezen alkat eléggé megmutatja a' könyvek útját. Ugyan is, ha nem igen nagy mennyiségben választatnak el, a' könyvpontoktól felszivatnak, a' csök által a' könyzacskóba vezetettnek, a' könycsatornán által az orrba ömlenek, azt megnedvesítendő, utóbb pedig a' többi orrnedvekkel együtt vagy kivetettnek, vagy elnyeletnek. De ha vagy a' könyvpont be van növe, vagy a' csatornának orrbeli nyílása, akkor az arczon csepeg le a' köny, a' második esetben pedig összegyűlnek a' könyzacskóban, azt kiterjesztik, nyomják, gyulasztják, genyedésbe hozzák, 's a' csontot is megronthatják.

—j—a.

KÖNYOMAT, I. LITHOGRAPHIA.

KÖNYVBIRÁLAT. A' könyvnyomtatás feltalálása széles utat nyitott az esmeretek és gondolatok elterjesztésére; a' régiek irományait újabb könyvek szaporították; a' tudományok ezen az uton köz birtokába mentek át az emberiségnek. Mivel ilyen formán az újabb vélemények csak hamar özveütköztek a' hierarchiai rendszerrel, jónak látta Roma a' könyvnyomtatásbeli szabadságot censurával korlátozni, mely kezdetét 1479re felviheti; de csak VI Sándor pápa (1492—1503) és követője X. Leo alatt hozatott jobb rendbe, meghagyatván a' könyvnyomatóknak 's könyvárosoknak, a' kinyomtatás és eladhatás előtt minden kéziratot vagy már kijött könyvet a' könyvbírálok, vagy is az e' végre felállított Censorok, elibe terjesztetni, és a' kinyomtatásra elébb szabadságot kieszközölni. Elterjedvén a' reformatio, a' protestans fejedelmek is jónak látták a' szent szék példáját követni, azzal a' különbséggel még is, hogy nálok szelidebb volt mindig a' censura, mint másutt akárhol. A' mai tapasztalat odamutat, hogy a' könyvnyomtatás kemény megszorítása épen úgy árthat, 's visszaélésekre adhat alkalmat, mint a' határtalan szabadságu sajtó. Annyit általánosan meg lehet határozni, hogy az íróknak a' status-kormány tekintetét, a' vallást, törvényt, erkölcsiséget nem szabad megtámadni, és ezen pontokban a' könyvbírálati hivatalnak ki is van mutatva munkálati köre, hogy semmi olyast ne engedjen kinyomtattatni, a' mi az említett tárgyakat sértegeti. Ellenben tudományos elvek fejtegetésére nem terjedhet ki soha a' censura; mert az a' tudományos criticának a' tiszte. Könyvbíráloknak vagy censoroknak tehát jó lelkű embereket kell tenni, a' kik a' mellett gazdag tudományos esmeretekkel is birjanak, 's ne csak az ország állapotját esmerjék; hanem az írásmódot 's az írói kötelességeket is, különben a' legártatlanabb író is hamar félre érthetik, és balkövetkeztetésüket tehetnek. Mivel pedig mindenki nem lehet minden tudományban jártas, a' censorokat is a' tudományok ágaihoz képest szükség kiválasztani, hogy a' politicalai könyvvizsgálatokat tapasztalt status-emberek vezessék, a' tudományos tartalmu könyveket tudósok, a' törvényes értekezéseket törvénytudók nézzék át. E' mellett az illy könyvvizsgálatnak nem lehet soha az a' czélja, hogy a' közvélemény ellenételben legyen, vagy azon uralkodni akarjon, mert ugy még veszedelmesebb lehet mint a' sajtó szabadság. Sokan ugyan azt hiszik, hogy nem szükséges a' censura, és elég kezesség a' kormányra nézve, ha jó sajtótörvények hozatnak, melyek a' könyvnyomtatók, szerkeztetők, írók és könyvárosok kezét megkötik. A' praxis azonban általánosan ezen kívánat mellett sem szólhat; mert illy szabad sajtó csak olly országokba való, hol constitutionalis országtás-

mód van, 's a' nemzeti ügyek képviselő útján és köz tudatra vitattatnak. Ellenben a' hol nincs illy országglásmód, vagy a' lakosok nem is érteik még meg az illy constitutio eltérésére: ott bizonyosan az okos censura hasznot hajt a' belső csendesség fentartására, 's egyik tulságból a' másikba való ugrást megakadályoztathatja. A' sajtó törvények szemközt állanak a' censurái törvényekkel, amazok a' nyomtatás után, ezek a' nyomtatás előtt munkások.

KÖNYVDŰH (Bibliomania), eredetileg könyvvásárlás iránti csillapíthatlan vágyot jelent, de ma már egy mellékidea is kötött vele össze, melly neki ha nem nemesebb, legalább művészebb tekintetet ad. A' valódi biblioman, a' szó mai értelmében, nem válogatás nélkül vásárol össze minden könyvet, a' mi elébe kerül, hanem bizonyos tekintetek szerint gyűjtöget, úgy mindazáltal, hogy nem létalapos körülményekre 's a' könyvek minőségére többet, vagy legalább annyit néz, mint azoknak tudományos tartalmára. Ezen tekintetek részint úgy nevezett collectiokra, részint a' könyvek viszon- tagságaira és korára, részint azoknak anyagjára vonatkoznak. Hajdan híresek voltak e' részben az Olaszok és Francziák, de ma leginkább az Angolok tűnnek ki. Hogy a' bibliomania tudományos tekintetben csekély hasznot hajt, 's inkább játéknak semmint valódi művelődésre célzásnak tekinthetik, kétséget nem szenved.

KÖNYVKEDVELÉS. Néha a' tudás és tanulás-vágyának, sokszor pedig a' maga mutogatásnak, 's úgy szólván a' módinak következése. Minden esetre hasznos befolyásu a' literaturára; mert táplál- latot ad a' könyvirásnak és kereskedésnek, melly két dolgon fordul meg az emberiség kifejlése.

KÖNYVKERESKEDÉS. Míg a' könyvnyomtatás mestersége fel nem találtatott, a' leírók kereskedtek a' kéziratokkal. A' Rómáiaknál és Görögöknél azok, kik könyveket árultak, sok leírókat tartot- tak szolgálatjokban. Az alexandriai Görögöknek egy külön helyek volt, hol a' könyveket árulták. Felállván a' bolognai és parisi egye- temek, azokban könyvárosok is telepedtek le, kiket stationariusok- nak neveztek. A' könyveket füzetekre osztották fel, csak négyet ad- tak ki olvasásra vagy leírásra nagy ár mellett, úgy hogy szegények azokhoz nem is juthattak. Parisban 1342 olt a' könyvárosi szabadságra engedelmet az egyetem adott, 's az határozta meg a' könyvek árát is. Hogy a' könyvnyomtatás feltaláltatott, a' könyvnyomatók kezdetben magok voltak a' kereskedők is. Később elváltak a' könyv- árosok a' könyvnyomatóktól, 's megvásárolván a' tudósok kézira- taít, magok költségén nyomtatták ki azokat. Illyen volt Otto János Nürnbergben 1516, ki első könyváros volt. Leipzigban művelődék legelőbb a' nagyban üzőtt könyvkereskedés, hol már 1600 vásári könyvrajstromot adtak ki. A' mostani könyvkereskedők három osztályu- ak; vagy könyvnyomatók, kik a' nálók kijött könyveket magok árulják el, 's vásárookra küldik; vagy könyvkereskedők, kik magok költségén kinyomtatván a' kéziratokat, azokat könyvkereskedő bol- totkba küldik eladni; vagy könyvárosok (*Sortimentshändler*) kik- nek szüntelen nyitva áll boltjok, 's a' könyveket a' kiadóktól veszik. Nevezetes Leipzigban a' husvéti könyvvásár, mellyre egész Németor- szágból, és a' szomszéd tartományokból megjelennek a' könyvkeres- kedők, 's egymás közt való számvetéseiket megteszik.

KÖNYVNYOMTATÓ MŰHELY. Lehet könyvnyomató gyárnak is nevezni, hol a' felállított gépek és más, nyomatáshoz megki- vántató eszközök használatával a' kéziratok ivenként nyomtattnak, megszárittnak, azután külön példányokban összevátraktnak. Az illy könyvnyomató műhelyek ma már nagy tökéletességűek (l. *Grossartó*).

KÖNYVNYOMTATÁS a' bánásmód szerint felosztatik xilogra- phiai, typographiai és stereographiai könyvnyom-

tatásra. A' xilographiai (fába metszés) abban áll, hogy az irást fatáblákba metszik be, fekete színnel befestik, a' papirost ráteszik, és lenyomtatják. Ez a' legrégebbi neme a' könyvnyomtatás mesterségének, 's ma is Japanban, Chinában, Tibetben ezt a' szokástkövetik. A' typographiai nyomtatásban külön vált egyes betűket (typusokat) használnak, mellyeket az irás szerint a' betűk osztályaiból kiszedve egymás mellé raknak, 's úgy lenyomtatják a' formát. Egy kevés ideig csak metszett betűket használtak, de majd az öntött betűk jöttek mindenütt szokásba. A' stereographiai nyomtatásban az újabb javítás szerint ércztáblákra öntött formákat használnak. A' könyvnyomtatás mestersége kezdetét igen régi időre (K. e. 1100) felviszik Ásiában, nevezetesen Tibetben és Chinában. Európában tudva volt ugyan a' peeseteknek viaszba lenyomása régtől fogva, de még is nem elébb, mint a' 15 században találtatott fel maga a' könyvnyomtatás. Harlem, Straszburg, Mainz mindegyik magának tulajdonítja e' nagy hasznat találmányt. De hogy a' mainzi születésű Guttenberg, máskép Gensfleisch János, annak feltalálója, kétséget sem szenved, azon hiteles egykoru oklevelek felhordása után, mellyeket most legközelebb világra bocsátott Schaad, illy ezim alatt: „*Die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst durch Johann Gensfleisch genannt Guttenberg*“ (Mainz 1830), melly minden elébbi e' tárgyban irt értekezéseket hitelre méltó adatainál fogva felülmul. Bizonyos, hogy Guttenbergnek már 1436 készen állott könyvnyomtató műszere, és ebben ez esztendőben nyomtatott is; 1442 pedig már mozgó betűket is használt, de valljon fából vagy ónból voltak e azok, nem bizonyos. Majd 1449 Faust vagy Faust Jánossal szövetségbe állván, ez újra másokat felvévén a' társaságba, mind inkább terjedt és tökéletesedett a' könyvnyomtatás. Faust és Schöffer Péter későbbben a' metszett betűk helyett öntöttöket használtak, 's Mainzból Német-, Olasz-és Franciaországokra is kihatott az új mesterség, nevezetesen az akkori francia király különös pártfogása alá vevé azt. Az elmúlt században Lipsiában Breitkopf, Breszlauban Barth, Parisban Didot Ambrus vitték még nagyobb tökéletességre a' könyvnyomtatást. Még tovább ment Firmin Didot, az előbbinek fíja. Ez látván, hogy a' mozgó betűk a' lenyomásban sokszor kitaszíthatnak helyekből, a' mi a' számokban, kivált logaritmusi számtáblák nyomtatásánál nagy zavarra ad alkalmat, gondo-kozni kezdett ezen akadály elhárításáról, 's egész szám és betűtáblákat öntetett, mellyekben a' betűk és számok helyekből ki nem mozdulnak, ha ide 's tova hányatnak is. Ezen egybe kötött betűket és számokat Stereotypusnak nevezte Didot, az az kemény formájuknak. Azonban ennek a' nyomtatásmódnak csak felelevenítője volt Didot, nem pedig feltalálója, mert jóval már az előtt van der Mey Hollandban és Ged Scotiában tudták és használták ezt a' módot, melly azonban az ő halálok után feledékenységbe ment. Firmin Didot annyiban is háladatosságot érdemel, hogy azt porából mintegy felelevenítette, a' bannásmódon javított, és a' tisztább nyomtatást olcsósággal párosította. A' stereotypusi nyomtatás javításában említést érdemelnek még Schlaberndorf, Gatteaux, Falka Sámuel, (magyar), Boudier, Tauchnitz Károly; valamint a' typographiai ékességre nézve Baskerville, Didot, Crapelet, Bodoni, Ibarra, Breitkopf, Göschen, Degen, Tauchnitz. A' betűk mellett második főszköz a' nyomtatásban a' sajtó, mellybe a' rendbeszedett betűtáblákat teszik, és a' megfestés után papirosra lehúzzák. Ezen is apródonként sok javítások történtek, nevezetesen Kinsley Hartforthban Connecticut tartományában olly sajtót talált fel, melly maga festi a' betűket, reájok vonja vagy teríti a' papirost, 's két formát egyszerre kinyomtat. Egy óra alatt, és egy ember segédelmével két ezer ívet is lehet vele nyomtatni, midőn rendes saj-

tón két ember legfelebb is 250 ivet vonhat le egy óra alatt (l. Gyorsa SAJTÓ).

KÖNYVTÁR. A' legrégibb könyvtárok közé hibásan számítottak az egyiptombeli, melyet Osymandias király Memphisben állított volna fel. A' Görögök közt Pisistratus volt az első, ki Athenaeben könyvtári intézetről gondoskodott, mellyből a' könyveket Xerxes Persiába vitette, de azok Seleucus Nicanor alatt ismét visszahozattak. Leghíresebb volt az ő világban az alexandriai gazdag könyvtár, melyet Omar égettetett el későbbben. Romába Aemilius Paulus és Lucullus vitték bé az első könyvtárt, mint hadi zsákmányt. Asinius Pollio állította fel az első közönséges könyvtárt ugyan ott, szinte zsákmányból. Julius Caesar is sok darabból álló könyvtárgyűjtött össze, mellynek gondviselését és elrendelését a' tudós Varro bízta. Augustus császár két könyvtárt allított, egyet a' palatinalis hegyen Apollo templomában, a' másikat Octavia porticusában (palatinalis és octaviana). Nero tüze sokat megemésztett a' romai könyvtárok közül; Domitianus ellenben igyekezett a' veszteséget kipótolni. Trajanus is híres könyvtárt alkotott. Publius Victor 28 közönséges könyvtárról tesz említést, mellyeken kívül sok gazdag magános könyvtárok is voltak Romában, melly kincsek részint a' népek vándorlása ideje alatt, részint a' képdulók által emésztettek el. A' 9 és 11 századokban Basilius Macedo és a' tudós Commenus császári familia által az Athoshegyi klastromban, ugy más klastromokban is az Archipelagus szigetein több könyvtárok állitattak fel, valamint az Arabok is Alexandriában arab kéziratokat gyűjtöttek össze. Al Mamun görög kéziratokat is vásároltatott fel, és Bagdadba vitette. Napnyugoton különösen NagyKároly császár törekedett a' 8dik században könyvtárokat állítani fel. Parisban sok ideig leghíresebb volt a' St-Germain de Prés apátsági könyvtár; Németországban pedig a' fuldai és Corvey monostori. A' 12 században 70 közönséges könyvtárok volt az Araboknak Spanyolországban; az egy cordovai könyvtár 250,000 kötetet számlált. A' könyvnyomtatás feltalálása segítette azután mindenütt elő a' könyvtárok felállítását. V Miklos pápa alapította a' vaticani könyvtárt, cardinal Bessarion pedig a' maga szép gyűjteményét Velence városának a' híres szent Márk temploma számára ajándékozta. Leghíresebb könyvtárok az újabb időben: a' parisi királyi könyvtár, melly most 400,000 kötetel és 80,000 kézirattal dicsekszik; a' müncheni udvari könyvtár 400,000 köt. és 9,000 kézirattal; a' pétervári (300,000 köt. 11,000 kézirattal); a' bécsi csász. könyvtár (300,000 köt. 12,000 kézirattal); a' göttingai egyetemi (300,000 köt.); a' dresdai (220,000 köt. és 2700 kézirattal); a' kopenhagai (130,000 köt. és 3000 kézirattal); az escuriali (130,000 köt. és sok derék arab kéziratokkal); a' berlini (180,000 köt. és 7000 kézirattal); a' prágai (130,000 köt. és 8000 kézirattal); a' stuttgarti (116,000 köt.); a' vaticani (30,000 köt. és 40,000 kézirattal); a' bodlejani Oxfordban (500,000 köt. és 30,000 kézirattal), és a' londoni Museum könyvtára (150,000 köt. 's 60,000 kézirattal). Hazánkban a' pesti egyetem és más collegiumok könyvtárai mellett tisztelettel említhetnek itt még a' gróf Széchenyi Ferencz hazafiás bőkezűsége által Pesten felállított, ugy gróf Teleki Sámuel által Marosvásárhelyen alapított országos könyvtárok, mellyeknek lajstromai nyomtatásban is megvagyának; valamint említést érdemel felejthetetlen királyunknak Mátyásnak Budán alapított királyi könyvtára, melly, — a' mi abban az időben majd hallatlan — 50,000 darab kéziratból állott, de fájdalom a' török uralkodás alatt, kevés maradványon kívül, egészen elveszett.

KÖNYVTÁRNOK, a' kinek gondvislése és felügyelése alá van bízva valamelly könyvtár, 's kitől megkívántatik, hogy nem csak a'

könyvek és kéziratok tudományos és materialis esmereteivel bírjon, hanem a' mellett több nyelveket is értsen, a' rendszerkeztetést helyesen vigye, más könyvtárok felvigyázójával levelezést folytasson, 's ezen kívül — a' mi fő dolog — szelid és jámbor characterü ember legyen, 's kész szívvel törekedjék arra, hogy a' felügyelete alatt álló könyvtár ne csak a' néma falak számára tartassék, 's e' végrej annak közönséges használatára módjában minden akadályokat a' lehetőségig elhárítson.

KÖNYVTARTÁS I. KERESKEDÉSI SZÁMTARTÓ.

KÖNYVTILALOM, olly törvény, vagy parancsolat, mellynél fogva bizonyos könyveknek bírása, olvasása és elterjesztése meg van tiltva. Már a' Görögöknél szokásban volt az illy tilalom, p. o. Diagorasnak el kellett szökni Athenaeből vallást megtámadó írásai miatt, és fejére jutalmat tett az igazgatás. Plato maga megtiltotta tanítványainak a' vallástalan könyvek olvasását. Protagorasnak tiltva voltak Athenaeben írásai, melyeket ott el is égettek. Így égettette el Augustus Labienus két száz darab irományait. Majd a' keresztényen első zsinatok is több könyveket kárhoztattak, melyek a' bevett hit ágazataival nem egyeztek meg. Most is ezen elvek szerint leginkább olly könyvek tilalmaztatnak, melyek erkölcstelenséget és politikai rendbontást tanítanak.

Kállay.

KÖNYVTUDOMÁNY (Bibliographia, Bibliognosia, Bibliologia), a' könyvek belső és külső esmeretével foglalatoskodik, 's ugyan azért tudományosra és anyagosra (materialis) osztathatik. A' tudományos csupán tartalmok szerint fontolgatja a' könyveket, 's ezeknek majd csupa tudósító, majd egyszersmind criticali és bíráló feljegyzése mellett az a' ezélja, hogy a' tudósokat az osztályjokbeli legjelesebb munkákkal megismerkedtesse. A' szó ezen értelmében vett bibliographiák (másképp literaturák és bibliothecák) közönségesen rendszeres formába vannak szedve. — A' bibliographia igazi honja Franciaország. Brunet „*Manuel libraire*“-je volt e' nemben a' legelső jeles munka, melly minden idők 's népek literaturájának legderekabb, legbecsesebb műveit abc rendben adá elő; jeles volt utána Barbier „*Dictionnaire des ouvrages anonymes*“-je, és Renouard „*Catalogue d'un amateur*“-je; a' „*Bibliographie de la France*“ pedig első példa volt arra, miként kelljen a' literatura esztendőnkénti szüleményeit legheylesebben belajstromozni. Angolországban a' bibliographia még nem az, a' minek lennie kell, hogy hasznót hajtson. A' közönségesebb bibliographiai munkák Clarke Ádámtól („*Bibliographical dictionary*“, 1820) 's Watt Roberttól („*Bibliotheca Britannica*“, 1819) szerencsétlen compilatiók; Belon, Brydges és Savage vegyes tartalmu gyűjteményeikben pedig hibázik a' megválasztás, alaposság és mélyebb esmeret; Ortlej „*Inquiry into the origin and early history of engraving*“-je (1816) és Singer „*Researches into the history of playing cards*“-ja (1816), mellyek igen fontos pontjait érdeklik a' bibliographiának, csak arra szolgálnak bizonyosságul, hogy szerzőik hijjával voltak minden criticának. A' többi ide tartozó angol munkában legfeljebb is csak a' papiros, rézmetszet, és nyomtatás mondatbatik becsesnek. — A' német tudósok, majduem csupán magángyűjteményekre szorittatva, egyedül a' tulajdonképi tudományos szükségre tekintettek, 's nyomos munkássággal iparkodtak a' bibliographiát előmozdítani. Az uj német bibliographiának Ersch az atyja, ki azt mind e' nemü legkiterjedtebb munkája („*Allgemeines Repertorium der Literatur*“, 1793—1807) mind „*Handbuch der deutschen Literatur*“-ja által művészileg megalapította. A' Németek közt általános bibliographiai munkával EBERT (l. e.) tön legelső próbát. — Az olasz bibliographica ma már nem az, a' mi Mazzuchelli, Audiffredi és Tiraboschi idejében volt. Legtöbbét tettek az Olaszok az ujabb időkben

a' tartomái bibliographiában, nevezetesen: Moreni („*Bibliografia della Toscana*“, 1805) és Gamba („*Serie de' testi*“, 1812). — A' Hollandok, Spanyolok, és Portugálok újabb időkben a' bibliographiát egészen elhenyéltek; a' derék Bentowski „*Lengyel literatúrája*“ (1814) pedig a' legmagasztalóbb említést érdemli. — Különösen említendő itten Nösselt J. A. „*Anweisung zur Kenntniss der besten allgem. Bücher in der Theologie*“ (Leipzig 1800, folyt. Simontól 1813.) Westphal. E. Kr. „*Anleit. zur Kenntniss der besten Bücher in der Rechtsgelahrtheit*“ (Leipzig 1791), Burdach C. F. „*Literatur der Heilwissenschaft*“ (Gotha, 1810, 2 köt.), Plouquet F. Gf. „*Literatura medica*“ (Tübing. 1808, 4 köt.), Meusel I. G. „*Bibliotheca historica*“ (Leipz. 1782—1802, 11 rész, nincs befejezve), ugyan attól „*Literatur der Statistik*“ (Leipz. 1816, 2 köt.), Murhard F. W. A. „*Literatur der mathematischen Wissenschaften*“ (Leipz. 1797. 5 köt.), Weber F. „*Handbuch der ökonomischen Literatur*“ (Berl. 1803, 2 köt. pót. 1809), Böhmer G. R. „*Bibliotheca scriptorum historiae naturalis*“ (Leipz. 1785—99, 7 köt.), Haller Alb. „*Bibliotheca botanica*“ (Zürich, 1771, 2 köt.), *anatomica* (Zür. 1774, 2 köt.), *chirurgica* (Bern, 1774, 2 köt.) és *medicinae practicae*“ (Bern 1776) 'sat. — Az anyagos bibliographia a' könyveket külsejek, viszontagságaik és történeti körülményeik szerint fontolgatja, 's leginkább Francia- és Angol-országokban mivel tetett ki. Az anyagos bibliographia egyes ágaiból említést érdemelnek itt: a' régi nyomtatások esmerete (Incunabula, vagy ha classicus írókról van a' szó, editiones principes), melyekről fő munka Panzer A. „*Annales typographici*“ je (Nürnberg 1793—1803, 11 köt. 1550ig), mellyel azonban össze kell kötni a' még tovább menő, 's nem csupa könyvczimekből álló „*Annales typographici*“ t Maittaire-től (Haag, 1719, 11 köt.). A' ritkább könyvek esmeretét, melly nehezebb mint gondolnók, legjobban terjeszti elő, de csak J-ig, Clement Dávid „*Bibliothèque curieuse*“ -e (Gött. 1750—60, 9 köt.). — Az álnév alatt vagy névtelenül megjelent munkák szerzőjének felfedezésére legtöbbet tett Barbier „*Dictionnaire des ouvrages anon. et pseudon.*“ (Paris 1806—9. 4 köt.).

KOPAL a' „*Rhus copallinum*“ megszáritott gyántacsipája. Hazája China, Amerika, Afrika és az Antillák. Ezen gyánta igen kemény, szilárd és fénylő. Háromféle festalap (firnác, Firnisz) készítetik belőle: 1) aetheri, kénaetherrel, rozmarin és levendula olajjal: 2) szeszes, erős borszesz adatván hozzá; 3) zsiros. Itt gyenge hérségnél felolvasztatik a' kopál, felforralt lenolaj öntetik hozzá; 's minnekutána mindenik egyesült és meghült, terpetinolaj adatik hozzá.

KOPEKE, orosz rézpénz, tulajdonképen láncsát jelent, a' reá nyomott sz. György láncsás vitéz képétől. 100 kopeke tesz egy rubelt.

Sz. E.

KOPENHAGA (dánul Kioebenhavn), a' Dánkirályság' fő-és anya-városa Seeland szigetén, fekszik az itt három mértföldnyi szélességü Sund 's keskeny tengerkar mellett, melly utolsó Amak-szigettől választja el. K. erősítve van, bir fellegvárral; szabálmértékü, éjjel világosított útszáji 's házai szépek. Szám szerint van 230 utszája — mellyek között a' Goher-és a' szép Amalia-utsza: 13 közönséges tere, mellyek között az új királytere, a' nagy de idomtalan város-tere V. Keresztély szobrával, a' nyolczszegü Fridriktere, közepén V. Fridrik szép képszobrával, lovon; 22 templom, 22 kórház, 30 szegények háza, 4000 h. 108,000 lak számláltatik benne, 's ezek közt 2400 Zsidó. A' város három főrészből áll, mellyek hástykálvanak kerítve, t. i. ó-és új-városból 's Christianshafen-ből, melly rész Amak szigetén fekszik, 's Seeland szigettől egy tengerkar által különválasztatik. E' csatorna bátorságos kikötőt szolgáltat, melly 400 hajót foghat fel, hol a' tengeri fegyvertár, hajó műhely 's egyéb épüle-

tek is találtak, 's mellyben a' hadi hajók is állanak. A' bástya-
kon kívül még három külsőváros fekszik. Ez előtt K. négy királyi
kastély volt, de a' majd páratlan Christiansburg 1794 leégett, ma
csak romjait mutató. A' más három nevei: Charlottenburg,
most a' műcademia, képgyűjteménnyel; a' régi Rosenberg,
melly sok drágaságok 's régiségek rakhelye, közelében a' királyi kert,
közönséges sétahely; és Amalienburg, sajátképen 4 palota, mel-
lyek az említett tüzi veszély után királyi lakhelynek vásároltattak
meg. Nevezetes továbbá: a' fegyvertár, a' 130,000 köt. és 3000 kéz-
irat. gazdag kir. könyvtárral; a' játékszín; a' börse a' bankkal; a'
Háromság-és a' felséges Fridriktemplom, a' nagy 's szépen rendezett
Fridrikkórház, és a' tengeri kórház. A' tudományos és oktatási in-
tézetek között említjük az 1475 állított egyetemét, 4 karral, 20
rendes és 16 rendkívüli oktatóval, 100,000 köt. álló könyvtárral,
fűvészkerttel, csillagász-toronnyal, 's 1829 létesített polytechnicum
intézettel; a' kir. sebész-i academiát, mellynek nevendéki közel 200-ra
mennek; a' szárazföldi 's tengeri kadétek academiáját; az említett
könyvtárokon kívül a' classeni közönségest 25,000 köt., több közön-
séges és privát gyűjteményeket; a' tudományok kir. academ., a' szép
művészségek academ., az éjszakai nyelv és historia javítására czélzó tár-
saságot, miként az izlandit 's scandinaviait is, 114 oskolát, p. o. a'
siketnémakét, vakokét, a' testgyakorlási intézetet. Minden nemü mes-
terséget üzőkön kívül K. gyárjai 14,000 személyt foglalatkosd-
tatnak. Ide tartoznak a' porcelángyár, posztó-, karton-, selyem-, pa-
mut-, viaszosvászon-és szőnyeggyárak, vasöntőműhelyek, és 18 czu-
kor raffineria 520 munkással. K. a' dán száraz 's tengeri kereske-
désnek középpontja, melly a' kir. banktól 2,400,000 speciesnyi tő-
kével, a' tengeri biztosítótársaságtól, a' keleti- 's nyugotindiai szabad
kir. tarsaságoktól 's a' derék Christiankikötőtől mozdítatik elé, melly-
be évenként közel 5000 hajó szál. Találtak benne mintegy 80
nagy kereskedőházak, 340 hajót bírók; gőzhajók is járnak Kiel, Lü-
beck és Dobberan városokba. — Tengeriütközet April 2. 1801. Sept.
2—5 1807 az Angolok löveték a' várost, mi által 305 ház és épület
ége porrá, 2000 ház tetemesen szenvedett, 's lakhatlanná téteték.
K. környéki részenként igen szépek; közelében vannak e' kir. mulla-
tókastélyok: Friedrichsberg a' kir. udvar nyári lakhelye,
Hirschholm, Friedensburg, Friedrichsburg és Jaeger-
preis. —cs.

KOPERNICUS (Miklós), szül. Thornban a' Weichsel mellett
1473 Febr. 19., holatyja 10 évvel az előtt polgár lön; hihető, hogy
ezen nemzetség westfaliai származásu. Anyja, az ermelandi püspök-
nek, Waisselrodnak, ki Altennek nevezteték, testvére volt. K. a
thorni oskolából Krakauba ment az orvosi tudományok hallgatása
végett, mellyekben doctorrá is lön. Egyszersmind a' mathematicát
és astronomiát is tanulá. Peurbach és Regiomontan, Európában az
astronomia helyreállítóinak nevei, felgerjeszték csudálkozását, 's ezek-
nek dicsősége hasonló iparra serkenté. 23 éves korában Olaszországba
ment, hol a' művészetek és tudományok, a' byzantiumi császárság
ledöntése után, virágozni kezének. Bolognában Dominicus Marianál
hallgatá az astronomiát, kinek megbizottja is lett. 1500 a' mathema-
ticát nagy tetszéssel tanítá Romában. Romából visszatért hazájába,
hol őt nagybátyja a' frauenburgi káptalanhoz helybezette. 1521 a'
káptalantól a' graudenzi országgyűlésre küldeték, hol a' fő tárgyak
egyike volt, megorvosolni a' pénz ügynek zavaros állapotját, melly
törvénytelen pénzverés által támadt. K. egy iratban figyelmeztete El-
bing, Danzig, és Thorn három városok helytelen pénzfolyamatjára,
's azt javalá, hogy ezen városok pénzverő műhelyeiket egy negyedik
helyre tennék által, hol azok az ország költségén és felvigyázatja

alatt léteznének. Hosszasan vetélkedének a' copernicusi pénzrendszer felett, 's végre az acták közé tétetett az. Az elrendelésnek ugyan azon egyenes és hathatós lelke, és értelme, már most a' természet legfelségesebb tárgyainak egyikére irányzá erejét. Az embereknek planetarendszerünk minőségéről 2000 év óta létező képzeti közül megtartá egy az elsőseget, melly éles elméből, szórászalhasogatásból és vakításból a' legkülönösebb módon volt öszveszöve. Pythagoras, Aristoteles, Plato, Hipparchus, Archimedes és mások ebben a' véleményben voltak. Ezen tanítás ptolemaeusi világrendnek nevezeték. (L. PTOLEMAEUS ÉS VILÁGRENDSZER). Kopernicus kétségbe hozá, hogy az égi testek mozgásai olly zavartak és szövényesek volnának, mint Ptolemaeus világrendje tanítja; mert a' természet egyszerű törvényeket követ, 's ezen törvények feltalálása után, ezen szövényes jelenetek is egyszerűbb magyarázatot nyerendek. A' régiek írásában feltalálá, hogy már Nicetas, Heraclides, és Echphontus is gondolkoztanak a' föld mozgásáról, noha igen felületesen. Ez őt további gondolkozásra serkenté. A' samosi Aristarchus azon állítását, hogy a' föld görbe körben forog a' nap körül, 's e' mellett naponként ön tengelye körül is, K. nem esmeré, minthogy az Archimedes „Arenario“-jában találatik, melly későbbben nyomatott le Velenzében. Kopernicus már most azt tartá, hogy a' nap a' földnek középpontja, és hogy a' föld szintolly planeta mint Mars és Venus, 's hogy minden planeták következő renddel forognak a' nap körül: Mercurius 87 nap alatt, Venus 224, a' föld 365, Mars 1 év és 321 nap alatt, Jupiter 11 és Saturnus 29 év alatt. Midőn azután utjaikat kijelelé, ugy találá, hogy bármilly egyszerűk volnának ezen körök, még is minden égi mozgásokat tökéletesen felvilágosítanak, 's hogy a' látszó vesztegállás és visszamenés szükségképen a' föld és planeták egy időbeli mozgásából származik. 'S így találattott meg az igaz világrendszer. Meghalt 1543 Jun. 11. életének 71. évében. Nagy hazafitarsa Kepler, characterét következő szavakkal írá le: „Copernicus, vir maximo ingenio, et quod in hac exercitio magni momenti est, animo liber.“ — K. felséges, tiszta characterere legszebb fényben tűnik fel azon írásban, mellyel munkáját a' pápának küldi, és mellyben a' német kanonok, szinte egy kevésse bölcselkedő nyelven beszél ő szentségével, a' világepítmény felől. Lichtenberg a' pápához küldött ezen iratot, a' stýl és férjfiúi megfontolás remekének tartá. A' Vaticanból ellenben Kopernicusra egyházi átok szóratott, 's K. munkája megjelenése után csak 278 évre (1821) törle el Romában a' pápai curia a' kárhóztató ítéletet. — Nézzük még egyszer által a' Kopernicustól megfutott pályát, 's ugy találjuk, hogy azon hit, melly szerint a' föld nyugszik, egészen közönséges volt. K. a' 16. század kanonokja, oltalmába veszi a' föld mozgásának a' legnagyobb csillagászoktól megvetett képzetét. Ezt fáradhatatlan szorgalommal fürkészi, nem egy pár éven, hanem életének nagyobb felén keresztül; mindig az éggel hasonlítja öszve — végre megállapítja, — 's így lön egy új rendszer alkotója az astronomiában. Mind ezt, a' mit nem kell elfelejteni, a' messzelátó csövek feltalálása előtt 100 évvel eszközlé, hitvány fa szerszámokkal, mellyek gyakran csak tentávonásokkal voltak felosztva. Kopernicus kifejti rendszerét III Pál pápának ajánlott halhatatlan munkájában „De orbium coelestium revolutionibus libri VI.“ (Nürnberg. 1543 fol.; későbbi kiadás Basel 1566, és Amsterdam 1617). Ezen fő munkáján kívül bírnak Kopernicustól még egy illy címűt „Astronomia instaurata“ hat könyvben, és egy másikat „De lateribus et angulis triangulorum.“ Feljebb nevezett fő munkája már 1530 el volt végezve; de a' szerző, a' schombergi kardinal, paduai püspök és többeknek, kik között Rhaeticus ez ügyet legjobban pártolá, csak ismételt nógatása után, tökéle el magát au-

nak kiadására. De miathogy nyomatása csak 1543 Maj 24 végződik, K. kevés nappal élé tul azon örömet, hogy munkáját a' világ kezei közt tudá. Ezen munkájában a' dolgot ugy adja elő, mint hypothesist, mely a' tüneményeket könnyebb és szabadabb uton világosítja fel, mire őt az akkor uralkodó megfogások kinszeríték; de még is kitetszik magából a' könyvből, milly belső meggyőződéssel esmeré K. világrendjét az egyedül lehetőnek. — K. életét Lichtenbergen kívül leirá Gassendi: „*Vita Nic. Copernici. Accessit Gassendi vita Tych. Brahei*“ (Haag 1652, 4). Sierakowski gróf Kopernicusnak a' krakaui sz. Anna templomban méltó emléket állíta, a' bibliából választott illy felírással: „*Sto sol, ne moveare!*“ —h—

KOPONYA, az agyüreget képző csontok, mellyeknek száma nyolcz; neveik ezek, homlokcsont, kétfalcsont, nyakszirtsont, két halántékesont; ikcsont, rostacsont. —j—a.

KOPONYATUDOMÁNY. Az új esmeretek új rendszereket is szoktak szülni. A' lélekről volt hajdani vélemény tünvén, 's az esmeretek tanyájának az agy esmertetvén meg, új okoskodásnem ütötte fel fejét. Az agy kifejlődésétől származtatik ebben az ész, 's a' mint az agynak ez vagy ama' része fejlődött ki jobban, az elmenek is ez vagy ama' tehetsége látszik kifejlődvé. Így teremté Gall a' koponyatudományt, mellynek alaptételeit 's állításait mi itt igen röviden hozandjuk elő. Mondja: az emberekben és állatokban vannak öröklött, velek született hajlandóságok és tehetségek, mellyeknek munkálkodásul bizonyos műszerek adattak, mint meganyi velek született eszköz, 's mellyek által a' külvilággal összeköttetésbe lépnek. Lakhelyek az agyban van, mellyet azonban nem maga az erő, hanem annak anyagi feltétele gyanánt kell tekinteni. Az agy nem is közönséges műszere minden lelki erőnek, hanem csak minden egyes műszer gyűlöhelye; benne minden öröklött tehetségnek van saját műszere, és pedig annál nagyobb, minél inkább kitünteteti magát a' tehetségben lévő erő. A' velünk született tehetségeknek ezen műszerei az agy külsején ütök ki magokat, és bizonyos felemelkedéseket képeznek a' koponya külsején; a' honnan a' műszerek jelenlétét bizonyos határok közt 's feltételek alatt megismerhetni. Gall, nagy munka, figyelés, vizsgálódás után, több tehetség és hajlandóság emelhelyeit megtalálta, vagy legalább vélte, hogy találta. Azonban megvallja, hogy csak olly tehetségek műszereit tudá meghatározni, mellyeknek tanyája az agy felületén van, 's így a' koponyára benyomást tehettek, a' mélyebben fekvőket csak gyanítá, de ugymond, szorgalmas fürkészés ezeket is felfedezendi. Az egyes műszereket így fejtö ki Gall. Az élet-erő műszere a' nyultagyhoz járuló nyujtvány, melly az alsóbb osztályokbeli agyos állatoknál maga teszi nem ritkán az agyat. A' nyakszirti lyuk nagyságáról 's a' nyak vastagságáról itélhetni ezen műszer erősségére. Az agyacs vagy kis agy a' nőszösztön műszere, mivel a' különböző nemű állatok mind birnak agyacsal; erőssége a' nyakszirt emelkedéseinek nagyságából 's az ez okozta nyakszélességből esmerhető; — ez a' himállatoknál kifejlődtébb. Gyilkolásérzéke egy emelkedés a' fülek felett és megett, melly a' husevőknél jelen van, a' növényevőknél hibázik. A' nyakszirt iknyujtványában, a' nagy lyuk felett van egy gödör, mellyet az életösztön műszere tölt be. Ezen műszerek felett tanyáznak az érzékek idegei. A' nagy agy felszine, boltozatjával, bevágásával 's üregeivel e' következő műszereket adja. A' szemek körül, ugy hogy azoknak helyezete eltolatik, azon agyrészek fekszenek, mellyek gyűjtőhelyéül szolgálják az érzékek által nyert benyomásoknak. A' dologérzéke az orrgyök felett, melly ha nagyon felemelkedett nevelési tehetséggé lesz, helyérzék, a' homlok dudorodatok nagyságában mutatkozó 's birtokosának azon tehetséget adó,

hogy a' tájakban, utakon, tengereken, a' csillagok állásából jól tudja magát irányozni; szóérzék, azaz olly tehetség, melly által a' szavakat, miyszavakat stb. könnyen meg tudják tanulni, jól megtartják, a' szemüreg felső csontfedezőjének leghátulsó szegletében van, 's általa a' szem előre tolatik; nyelvérzék, melly a' szemüreg lemeze melső darabjának alá ereszkedése által esmertetik, és birto-
kosának belátást szerez a' nyelvek alkatjába; a' hangérzék a' felső szemüregszől kül szegletén; a' számérzék, mellyet csupán csak az ember bír, 's a' szemöld ivének kifelé való mély leereszkedése által esmertetik, 's általa a' homlok majdnem négyszegletű lesz. A' hangérzék mellett valamivel beljebb van a' színérzék. Ha pedig a' belső szemszeglet 's vele a' szem keresztengelye lefelé nyomatek (kecskeszem), ez személyérzék et árul el, azaz emberesmerő 's ujra esmerő tehetséget. Egy vízszintes gödör a' szemöldiv felett fősvénységre mutat, betöltése pedig b ő k e z ü s é g r e l — A' homlok magasabban azon műszereket hordja az ember, mellyek emberi méltóságát mutatják. A' magas, széles, boltozott homlok általjában lélekerőt mutat, alacsony homlok kevés elmeerőt. A' philosophicus vizsgálódás a' homlok közepén mutatkozik, annak legfelső pontján, — a' népszónokság valamivel alább, az elmesség a' homlok két oldalán lévő emelkedéssel a' szemek felett. A' koponya közepén, a' valódi homlok felett, egy domb által mutatkozik a' jószívűség, a' kegyetlenség annak hijánya által; a' megett a' folytatott boltozás (emelkedés) az ábrándozási hajlandóságot mutatja. Még hátrább a' nyilvarrány két oldalán az állandóság (nyakasság) törekszik elő; e' mellett mindenik félen van az előadásérzék e. A' szemek mellett kifelé, de nálok valamivel feljebb, a' számérzék mellett van a' mivérzék, a' kézi ügyességekre hajlandító, emelkedés által látszó; hátrább a' fülek felé és megett van a' ravasság dombja, melly ha más érzékek meg nem javítják, lopás érzékévé változik. Ez akkor az ellopásban gyönyörködik, nem pedig a' birásban. Egyenesen fen a' külfülek felett, hol a' koponya hajlik és boltozódik, a' fejszélessége fontolórást jelent, az ellenkező pedig könnyelműséget. Valamivel alább, a' fül megett sekvo csecsnyujtvány felé van a' barátságos ragaszkodás; még mélyebben, a' gyilkolás, hallás, ravasság és fontolgatás érzékének közeletén van a' bátorság érzéke. A' barátságos hajlandóság egyik műszerétől a' másikhoz vont vonal átmetszi a' gyermekiszerelem műszerét; e' felett, a' nyakszirt bolthajlása felé, és annak közepén a' magasság érzéke létezik, 's az állandósággal határos. — Mit kelljen ezekről tartani? — Sok álom néha valami kevés valót mutathat. —j—a.

KOPPÁNY, Somogyvármegye igali járásában, a' Koppány folyó mellett helyezett város, mellyet a' mohácsi veszedelem után a' Törökök elfoglaltak, 's védfalakkal és sánczokkal megerősítettek. Számos ostromoknak 's vérengző kirohanásoknak volt az egykoron tanja, mellyekben a' Magyarok és Ozmanok egymást vad dühösséggel pusztították, míg végre a' béke napjai reá is felderültek, 's falait lassanként porába döntötték. 54.

KOPPI Károly, 1744. szül. Váczon. Fogékony elméje és tudványa már gyermekkorában figyelmet gerjeszte annyira, hogy benne mindenki nem csak a' tudományok barátját, de leendő ritka diszét sejténé. Mint kegy. oskolai szerzetes a' tanítványi pályán köz dicsérettel átkelven, előbb Nyitrán a' világi és szerzetes nevendék papságot, azután a' lyceumi számos ifjuságot Pesten bölcselkedésre tanítá. Természeti (physic.), tudakossági (math.), történeti (histor.), nyelvészeti (philol.) tanultságát, és szónoki tehetségét, a' nagyszombati szoros próba nyilvánosítá 1774. mélyre nézve az ottani egye-

temnél köztetélettel ő nyerte volna el a' historiát és literaturát tanító széket, ha a' fáradhatatlan, és nagy nevű Katona István, az említett székből Kolosvárra. Végre 1785-től a' pesti kir. egyetemnél r. és nyilv. histor. tanító, tíz év alatt nagy hirt 's nevet szerze. Nagy Károlyban, mind szerzetesházi igazgató 1801 hunyt el. Tizenkét nyomtatott munkáji halhatlanítják. Ezek közül egy *physicalis*: „A' testek végtelen erejéről“ (De vi infinita corporum. Vien. 1775. 4.), — négy, diák ékesszólás remekjei; a' többi historiai tárgyak. (I. „*Scriptores. Piar. Scholarum. Alexius Horányi.*“ Budae 1809. I. 244, 245.)

Jallosits.

KOPTUSOK, a' régi Egyiptomiak maradéki, Regnier szerint a' régi papi-néposztályéi. Minden idegen uralkodás alatt meg tudák tartani az ország egész kormányzását 's főképp az adó kiszámolását 's öszveszedését, 's még most is birják e' jogot, minthogy az országot, népet, nyelvet szorosán esmerik. Még most is néposztályt formálnak. Igazgatások titkaiba lehetetlen behatni. Tulajdon rendelkezések vagyon, egymás közt legerősebben öszvefüggenek, kétszeres számadást visznek, egyet magok közt, másikat a' kormányval. Jelenleg 30,000 koptus család számláltatik, mellyek egész Egyiptomban szétszórva élnek. Minden egyéb Egyiptomiaktól megkülönböztetik magokat pallérozottságok, characterek, szokásaik és vallások által. A' kopt nyelv, mellyről az angol orientalista Woide grammaticát és szókönyvét ada ki, holtnyelvvé lett. A' Koptusok keresztények 's a' Monophysiták felekezetéhez tartoznak.

—h—

KÖR (circulus) a' geometriában azon magába zárt görbe vonal, mellyben minden pontok egyenlő távolságban vagynak a' középponttól, melly távolság radiusnak — sugárnak nevezetik. — Hasonlóság által körnek nevezetik minden visszatérés azon pontra, mellyből a' kiindulás történt. — A' kör geometriai magyarázatjából következik, hogy kerületének nagysága egyedül átlméréjének nagyságától függ; a' hönnet igen fontos feladat, az átlméro arányját a' kerülethez megtalálni, azaz a' kört egyenesíteni, minthogy itt a' kör görbe vonalát egyenessé változtatva kell gondolni. Kör foglatjának nevezetik a' körtől határozott lap felületi mennyisége, melly megegyez a' fél radiussal sokszorozott kerületnek productumával. Ha volna rationalis (egész számokból álló) aránya a' körfelületnek valamely négyszegfelülethez, nyilvános, hogy így az átlméronek is volna rationalis aránya a' kerülethez. Minthogy ezen arány azon felületmennyiségből gyakran kerestetett, a' kör egyenesítése közönségesen körnégyszegesítésnek nevezetett. De geometriai okoknál fogva nem lehetséges rationalis aránya az átlméronek a' kerülethez, hanem csak közelítve találtathatik az fel, mindazáltal olly szorosan pontosan 's még pontosabban, mintsem valamely czélra megkívántó. Azonban az újabb időkben még voltak körnégyszegítők, kik egész éltekben azzal foglatatoskodtak, 's tudatlanságokban végre olly következésre akadtak, melly távol volt az igazságtól. Ha az átlméro = 1, úgy a' kerület = 3,141 592 6535 'sat. Ennyire már Vieta Ferencz találá ki ezen számot. Későbbben tovább is meghatározottat Adrianus Romanustól 15, Kühni Ludolftól 35, Sharptól 72, Machintól 100, Lagnytól 126, 's végre egy oxfordi kéziratban 156 tized számig. Legelőször Archimedes találá ki az átlméro arányját a' kerülethez, mint 7 : 22-hez, vagy mint 1 : 3,142...hez, azután Metius mint 113 : 355hez vagy 1 : 3,141 592 9-hez, tehát már 6 tizedszámig helyesen, melly majdnem elég pontos.

—h—

KORAIS (Adamantios), tudós orvos és hellenista, szül. Chioson 1748. 1782 Montpellierbe mene, hol az orvosi tudományokat tanulá, 's hol doctorrá is lön. 1788 oita mint Paris polgárja, tudós munkái által hathatós eszköz volt, az Újgörögök haladó miveltsége felőli véleménynek megerősítésére. Népéhez uj hazájában is hajlott, 's neki köszönhetni nem csak azon okok fejtegetéseit, melyek a' görög szabadság vesztét siették, hanem honfiainak utjonnan felébredt életek feletti örvendetes híradásokat is. K. ifjusága azon korba esik, hol az Újgörögök szellemi felszerkenése alapját némelly áthoshegyi egyháziak, hasznos oktatási könyvek fordítása 's az oskolákba hozása által vetették meg; hol az orosz győztes fegyverek a' Porta győzteslensége felőli balhiedelmet eloszlaták; 's a' nemzet, birtokai orosz befolyás által biztosítva lévén, uj életre ébredett, az álhit eltűnt, 's a' török despotia valódi színben állott előtte. Ez állapotját nemzetének K. már 1803ban érinté: „*Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la société des observateurs de l'homme*“ (németül Iken „*Hellenion*“ -jában Lips. 1822). Nevezetesek továbbá hasonló tekintetből ez irományai is: „Az ó és uj Hellasról“ „Politikai intések a' Hellenekhez.“ (Azt Iken, ezt Orelli fordíták). — Az újgörög nyelv körüli érdemei nem esmertetnek el egészen. Olly stult képze magának t. i., melly minden századokat követ, 's így nem csak az újgörög nyelvtől tetemesen tér el, hanem a' patriarchák 's a' később koru byzanti írók nyelvével sem egyez. Hevesen 's csaknem korlátlan merészséggel kelt ki ellene e' miatt Kodrika, a' görög gramatica és ujabb literat. professora Parisban, még pedig több ízben. Stylje utánzói Koraisátnak nevezetnek. Az általa kiadott classicus írók használásában is óvakodás ajánljatik, mert néha igen merész változtatásokat enged meg magának. E' közös czim alatt „Hellen Könyvtár“ jelentek meg (Paris. 1806.) 's Aelian historiáit, Polyant, Aesopot, Isokratest, Plutarch életrajzait, Strabot, Aristoteles politicáját 'sat. foglalják magokban. Az említett vadokra nem felel. Canováól készített márvány szobra a' chiosi oskolában állítatott fel. Vénsége miatt hona utolsó történeteiben csak belseként részesülhete; de milly lelkes vala e' részvétele, a' többek között azon derék bevezetés mutatja, mellyet Scio lakosinak költségen kiadott Aristotelese elébe iktata. —cs.

KORALLOK, KLÁRISOK azon állatnövények, melyeknek mézsnemü kemény törzsökök van. Hajdan az ásványországhoz számláltattak, utóbb a' növényekhez. Házok nem az állattól építetik mint p. o. a' lép a' méhektől, hanem együtt nemződik és nevedik velek. A' fiatal korall bimbó gyanánt fejlődik ki az anyából, maga is nagyon hamar bimbókat fejtendő, ágokká 's viszont anyákká leendőket. Így egész fákat képeznek a' korall nemzetségek együtt, néha a' tenger mélységéből egész a' víz színéig felérőket. Milly hamar szaporodnak, látható abból, hogy az esztendeig nem uszált hajótüredék gyakran tömve van velek. A' déli tenger 's Nyugatindia sok vulkánzigete egészen be van korallokkal kergezve, p. o. Barbados. Idomokra nézve megkülönböztetik a' cső-, csillag-, pont-, sejt vagy czellás- csemete-korall; színekre nézve van fejer és veres; ezen utolsókból csináltatnak nyakörv, olvasó stb. golyók. Legszebb korallokat találni a' Középtengerben, Barbaria partjain. Marséilleben egész korallhalászó társaság álla össze, melly őket rendszeren halásztatja, 's e' végre gyarmatot is szállta Bastion de France név alatt. — Az orvoslás mezején összehuzó szer gyanánt szolgálnak a' korallok. A' mesterségeseket festett csontokból készítik. —j—a.

KORAN (Alkoran), a' Mohammedanusoknak arab nyelven írt valláskönyvök. Magában foglalja Mohammed beszédjeit, az isten dicséreteit, intéseket, ellenszólásokat a' bálványzók és keresztények

ellen, kétséges törvényesetek elhatározását, többnyire pompás, gyakran dagályos nyelven. Abubekr, Mohammed ipa, gyűjté össze; Othman, a harmadik khalif, megigazítá és esmeretessé tevé. Ezen könyvben istenről, gondviselésről, jövendőről, büntetésről 's jutalmazásról sok felséges 's bibliába illő vagyon, 's a' benne foglalt törvények és elhatározások a' nemzet szükségéhez igen alkalmaztatottak. A' koránnak nem kevés ideái kétség kívül a' bibliából vagynak kölcsönözve. Az istennek egysége legerősebben állítatik, 's jámborság, a' szegények iránti könyörületesség és vendégszeretet főképen ajánltatik. A' tökéletes előrendelésről való tanításnak, azon tanításnak, hogy az ember egy vonal szélességre se térhet el azon utról, melly születése órájától ki van neki szabva, — a' testi gyönyörökkel tele paradicsom leírásának 's azon bizonyításnak, hogy az isten ügyében nyert halál legbizonyosabb eszköz a' bűnök megbocsátására, 's a' legmagasabb menybe jutásra, a' Mohammedanusok hadakozó indulatját nagyon fel kelle tüzelnie. A' tartomány éghajlatjára tekintve sok tisztítások rendeltetnek, a' részegítő italokkal éles korlátoltatik, a' sokfeleségiség pedig megengedtetik benne. Nem tekintvén belsejére, a' korán abban is különbözik a' bibliától, hogy az egyetlen egész, nem pedig történeti adatok következése. A' korán részei Szurennek nevezetnek. A' Mohammedanusoknál ezen szent könyvnek számos magyarázatai vagynak. —h—

KORCS, különböző fajbéli állatoktól nemzett állat. Korcs p. o. az öszvér, melly lőtől és szamártól származik. Az ugyan azon nemhez tartozó fajok termékeny közösülést gyakorlanak nem ritkán, 's így korcsokat szülnék. Különböző nemek fajai között ez alig vétetik észre. A' korcs szüleményektől megtagadá a' természet a' további szaporítást. Az emberek között, elég vadul, korcsoknak nevezetnek a' szerelem gyermekei; elkorcsosodásnak mondatik, ha az erős faj elgyengül, különösen pedig a' megromlott erkölcsű. Korcs növény az, melly idegen éghajlat alá jutván, ottan elfajzott, megváltozott, kisebb, gyengébb lett. —j—a.

KORCSOLÁZÁS, jégvasakkal való futás a' jegeken. Régiolta van ez szokásban az éjszaki nemzeteknél, 's a' tél legszebb mulatságai, a' test legegészségesebb gyakorlásai közé tartozik. Sok költő énekle már róla, nevezetesen Klopstock. Hollandiában, London, Paris, Berlin és Bécs városaiban egész korcsolázó innepek tartatnak. Mind e' mellett sem mivellettel szép mesterséggé ki. Az éjszaki népek mythológiája Ulles istent tündökölteti mint felséges korcsolázót. És valóban valami isteni van benne; a' test minden nehézségét levetkezve, szárnyakon vél haladni általa; más mulatságokban esmeretlen gyönyör buzogja a' jégzaladó testét által; a' lélek elkapni látszik az egész embert. A' róla olvasni akaróknak megnevezzük Zindeltől: „*Der Eislauf, oder das Schlittschuhfahren*“ (rezekkel, Nürnberg, 1825), Mayertől: „*Das Schlittschuhfahren, ein Taschenbuch*“ (Salzb. 1814), Garcintól: „*Le vrai patineur*“ (Paris 1813; rezekkel). — A' hókorcsolák amazoktól abban különböznek, hogy 6—7 lábnyi hosszúak 's egészen fából vannak. Az igen éjszaki vidékeken használtatnak, kivált a' már erősen megfagyott hó felett, a' vadak kergetésére. Mellette egy hosszú, 's alant karikával bíró bot használtatik, melly a' leszakadástól ment. Ezen hósarukkal hegnyek nehezebb ugyan menni, de alá nyíl sebességgel futhatni.

KOREA, a' Chinaiaktól Tsaosziának vagy Kao-linak nevezetik, hosszas félsziget (7,442 nsz. mf. 12 mill. l.), melly China és a' Japan szigetek közt fekszik, 's éjszak felé részint keleti Tatárországgal, részint Quaonton vagy Leao-tong chinai tartománnyal határos, többi három oldala pedig a' japáni, chinai és sárga tengerrel kerítetik (éjsz. szél. 34—43°, 's a' hossz. 142—148° alatt). Éjszaki részé-

ben hozzáférhetetlen, örök hóval fedett hegyek, 's nagy erdők és pusztaságok vagynak; dél felé a' föld termékenyebb 's népesebb. Itt terem ris, köles, és más gabonanemek, továbbá kender, pamut, selyem. Azoñ kívül vagynak Koreának vas, ón-, ezüst-és aranybányái, gyöngyhalászatja, szelid 's vad állatai bőséggel. A' Koreanusok Mandsu-Tunguzokból és Chinaiakból lett keverék, pallérozottak, 's szokásaikban, életmódjukban a' Chinaiakhoz hasonlóak. Kereskednek Chinába és Japanba, de Europaiakkal semmi összeköttetések nincs. Fejedelmek király czímet visel, ki Chinának ugyan vazallja 's neki esztendőnként adót fizet, de egyébiránt határtalan és nagyon despota módon uralkodik. Ezen félsziget nyolcz tartományra osztatik, melyeket a' király helytartók által kormányoztat. Kingkita o, főváros, 's a' király lakhelye, hires könyvtárral bir, melly mellé mint fő könyvtárnok, királyi herczeg vagyon rendelve. A' délnyugoti Tsu - Szin tartomány a' japani császártól függ. Korea nyugoti partját pontosabban meg lehet esmerni Hall felfedező utazásából (London 1818).

KÖRÉNEK nevet visel a' társasági énekre szánt olly költemény, mellyben némelly versek minden stropha után vagy változtatás nélkül, vagy csak csekély változással, vagy kevés hozzáadással, a' kar által ismételtetnek. Ezen versek vagy a' stropha elején vagy végén állanak, vagy ismét különös versek lehetnek, de a' mellyek mindig ismét előkerülnek. Illyen költemény hasonló a' muzsikai Rondohoz, mellyben a' thema rövid közjáték után mindenkor előfordul, vagy a' Tutti-ban ismételtetik. — gy.

KOREGYENLITÉS alatt két vagy több együtt élt személyeknek, vagy ugyanazon évben, hónapban 'sat. történet nevezetességnek összeillesztése értetik; azon állapot pedig, mellybe a' személyek vagy történetek illy összeillesztés által helyeztetnek, koregyenlőségnek mondatik. A' koregyenlítési methodus tehát azon tanításmódot vagy előadási rendet jelenti, melly bizonyos időszakaszok egykoru személyeinek vagy azonos évi történeteinek megismerésére vezet. — Eléggé érthető ezekből, mit foglaljanak magokban a' koregyenlítési táblák.

KORFU (hajdan Corcyra), fekszik a' joniai tengerben, Albaniával szemközt; nagysága 10 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. lakosai száma 50,000, kik nagyobb részint Görögök. Éjszaki részében bőven terem bor, olaj, méz, kerti gyümölcs, kivált fige 'sat. Tájékai szépségét 's éghajlatja kellemességét már Homer magasztalta verseiben; Alcinous hires kertjei e' szigeten voltak. — Sziate Korfu nevű fővárosa 16,000 lakost számlál 's jól meg van erősítve. Egy erős fellegvár védi a' kikötőt, melly minden rendű hadi hajóra eléggé tágos és bátorságos. — Előbb e' sziget Nápolyhoz tartozott; 1205ben a' velencei köztársaságnak veté magát alá, 's ekkor sok velencei nemes telepedett le rajta (l. IONIAI SZIGETEK). Sz. E.

KÓRHÁZAK (Ispórtályok) a' segédtelen, szegény betegek tartására és gyógyítására, néha az ifju orvosok tanulására szolgáló intézetek. Van a' kórházaknak rosz oldala is, abban álló, hogy a' tisztaságra, levegő jóságára, a' ragadványok elkerülésére majd alig lehet elegendőképen gondot viselni; azonban hasznaik sokkal felülmulják a' belőlök eredt kárt. A' jó kórház szellős, száraz és elegendő térs helyen épített legyen, közel hozzá folyó folyjon vagy kútvizben bőséget lásson. Az építésnél minden elkerültessék, a' mi ellene van a' ház czéljának; már a' kövek erősek és szárazak legyenek, a' falak jól kiszáritassanak. A' belső alkalmatosságra nagyobb tekintet legyen, mint a' külső ékesítésekre. Belsejében elegendő tér legyen, hogy egyre ne halmozódjanak a' betegek, és a' szellőztetés lehetséges legyen. A' szükséges melegítés végett okosan osztassanak el a'

kályhák, a' betegek szobáji ne nézzenek a' fergeteg hozó égtájjra, ne legyenek szükek, alacsonyok, a' butorok kemény fából, az ágyak vasból készüljenek, a' gyapju, mint a' ragok legjobb tanyája, számkivettessék. Szükséges osztályok tétessenek, a' ragadósak választassanak el a' ragtalanoktól, a' betegek ne halmoztassanak egymásra, az orvosok, sebészek és ápolók száma illő viszonyban legyen a' betegek sokaságával, és mindnyája jól fizettessék, hogy a' kötelességnek megfelelés szorosan kívántathassék. A' betegségek neme se különbözék igen egymástól, hanem a' mennyire lehet az egy rendbeli betegek más más osztályban vagy kórházban tartassanak. Igy külön ápoltassanak, gyógyíttassanak az elmebetegek, szülők, fekélyesek, bujakórosak, senyedekesek stb. Kórházakkal teljes városok: Paris és London, Kopenhaga, Stockholm, Turin, Majland, Bécs, Berlin stb.

KORINNA, lyrai Musának is nevezetett, 's Tanagrában Boeotiában szül. Idősb kortársa volt Pindárnak, kin a' hir szerint ötször vön győzdelmet innepélyes hanga-versenyek alkalmával. Ezért melyképe, győztes koszorúval ékesítve, a' tanagrai gymnasiumba függesztették. Pausanias szerint, — ki ezt beszéli — olyan szép volt, hogy kecei nagy befolyással lehettek az ítélő bírakra. Hihető, énekei gyengédsége és lágysága szerzé neki ezen melléknevet Légy, olly értelemben, millyenben Sappho és Erinna méheknek neveztetének. Számos költeményeiből, melyeket a' régiek neki tulajdonítanak, csak kevés töredékek maradtak mi reánk. Welker, Creuzer „*Meletem. e disc. antiquit.*“ 2 köt. 10 és köv. 1. üszveszedé 's criticára méltatta a' róla szóló tudósításokat.

KORMÁNYMESTERSÉG A' HAJÓZÁSNÁL, I. HAJÓKÁZÁS MESTERSÉGE.

KÖRMEND, diszes magyar mezőváros Vasvármegyében, Batthyány herczeg tulajdona, kinek itt szép várkastélya 's ehez ragasztott gyönyörű kertje van, melyet a' Rába lejtő habjai érintnek. — Lakosai Magyarok, bőven vegyítve Zsidókkal, kik kereskedéssel, házalással és pipacsinálással foglalatoskodnak. — Itt táborozott Hunyadi Mátyás király, az austriai Fridrik császár ellen indított hadával, de 1459 vissza kellett magát előle vonnia. 54.

KÖRMÖCZBÁNYA, régi sz. kir. kised bányaváros Barsvármegyében, Selmechtől 4 mfnyire, magas hegyektől körülölvözve, egy mély keskeny völgyben. Belső városa csak 32 házból áll, de annál kiterjedettebb a' külső városa. Épületei között nevezetesk: egyházai, egy kis vár, a' bánya tisztség háza, a' pénzverő ház, melyben a' hatalmas körmőczi aranyak, 's más kisebb nagyobb ezüst pénzek veretnek. Lakosai, kiknek száma mintegy 5000, nagyobb részint németek és tótok; csekély kézművészséggel 's jobban csak bányami-veléssel foglalatoskodnak. A' körmőczi bányák legfinomabb aranyat szolgáltatnak nem csak a' hazában, sőt egész Európában, melly azonban mennyiségére nézve igen megesíkkent. 54.

KORNACK, Indiában a' szelid elefánt táplálója és vezetője.

KORNÉLYI János, Nyitra vármegyében sz. kir. Szakolczá városában született. A' Jesuita szerzetbe lépett, 's későbbben egy ideig tanítói hivatalt visele Kassán. Sok szép tudományát csüggedetlen szorgalommal párosítván, számos és becses elmeszüleményeket hagyott hátra, melyeknek azonban nagyobb része kéziratban maradt, sőt talán végkép el is veszett. Tudunkra három munkája láta napfényt, t. i. „*Fragmenta Historiae*“ történetirási töredékek, melyekben a' haza viszontagságait 1663-tól kezdve 1678-ig adja elő. (Kassa 1680.) Azt mondja ezen munkáról Horányi, hogy sok ollyasok találatnak benne, melyeket az ember más azon időt ábrázoló történetirásokban hasztalanul keres. 2) „*Panegyrici Praelat et Magnatum Hungariae, qui sec. Chr. XVII. pro fide Dei et Regis laureata morte vitam ter-*

minarunt.“ (Nagyszombat 1718); és 3) „*Decennium Georgii Szécsényii*,” (Nagyszomb. 1721).

KÖRNER (Theodor), német Tyrtaeus az 1813ki szent háboruban. Előkelő familiából származék Dresdában, 1791. Atyja 1813ig felebviteli tanácsos ugyanott, most Berlinben burkus királyi státustanácsos, 's a' császári orosz Wladimir rend vitéze, mint író a' statustudományban 's aestheticában, valamint Schiller munkáji kiadása által is esmeretes, Schillert 's Göthét barátjai közé számlálá, 's gyakran látá őket házában. Theodor tanítói közé tartoztak Dippoldt és Küttner. Mind ketten táplálák benne forró szeretetét a' régiség, művészség 's költés iránt. Atyja volt legjobb barátja 's oktatója. Legelőször a' freibergeri bányaacademiára mene, 's mint költeményjeiből látszik, nagy hajlandósága volt a' bányászszághoz. 1810 a' leipzigiegyetemét látogatá meg. Már itt rendkívüli tehetséget fejte ki a' költői improvisatióban és verselésben. Költői szüleményinek gyakorlás által nyert simasága 's külső öszvehangzása, ritka módon ellenkezik gondatlan külsejével. Az akkor esmeretessé lett próbáiból kitetszik a' tehetség, egyes költői szempontokat gyorsan 's csinos versekbe öszvehelyeztetni, de leginkább csak regényes árnyékot 's hangot foga fel költői szellem helyett. Az erre emlékeztetés nem tehető rá mélyebb hatást, minthogy részint a' tündöklő, de változókony ifjui álmokba nagyon el volt merülve, részint csaknem egészen barátjainak szabad, vidám társalkodására szentelvén magát, azon véleményt látszék táplálni, hogy ha valaki eredeti remek akar lenni, minden mélyebb studiummal fel kell hagynia 's magát egészen hajlandóságára bíznia, akár hová vezesse is ez. Academiai öszveköttetései ifjui tévedésekbe ragadák, 's így csak hamar kénytelenitett az egyetemet, a' nélkül hogy célját érné, elhagyni. Berlinben rövid ideig tartózkodván, Bécsbe mene. Több drámai munkáji, mellyeket hamar egymás után színpadra hoza, reá vonák a' közfigyelmet. Némellyek munkáji közül, mint helyes csekélységek ajánlják magokat, nevezetesen: „*Der grüne Domino*“; „*Die Braut*“; és „*Der Nachtwächter*.“ A' többiről, p. o. „*Toni*“, „*Hedwig*“ és „*Zrinyi*“ azt lehele hinni, hogy a' költő Schiller dramái pathosát, Kotzebue jártas színjátéki gyakorlottságával akarja öszvekötni. Az utóbbinak köszöné a' cs. k. színjátéköltő címet is. Felsőzólítava egy nagy, az uj 's tündöklő után olly kíváncsi közönségtől, időről időre újabb darabokat készíteni a' színpad számára, mivel eddig csak a' lyrai költésben volt jártas, a' nélkül, hogy bírna a' szorosán vizsgáló belátással az emberek különféle körébe, 's a' történet széles mezejébe, mellyre a' drámai költő magiai megvilágosítását alkalmaztatja: veszélyben látszék lenni, hogy illy viszonyok közt tehetségének hamis irányt adand, a' mi némelly mélyebb esmerők nyilatkozásai által meg is állapítatott, kik Körner lármás drámai munkájiban is csak a' lyrai tehetséget láták. Körner még nem találá fel hatásának valódi célpontját. Hogyan is képzelheté 's ábrázolhatá az életet idegen tettekben, mellyekben még maga nem volt honos? Jó geniusa a' tettek mezejére hívá. Uj hajnál hasadt keletről Németországra. Erősen hata az ő melyjébe is a' meghívás, 's a' nemes gondolkodásu ifju egy pillantatot se késett a' lantot karddal felcserélni. Mint tartá légyen szabadságot lélekző lelke ezt valódi kötelességnek, 's mennyire gyűlölé a' félténkséget ifjuban mint férjfiuban, eléggé kitetszik több lelkes dalaiból, mellyekkel akkor 's azután barátinak 's harctársának szívet tüzelé. Vidám ifjui indulattal hagyá el szerencsés viszonyait, 's azon német csapathoz ment, melly Lützow vezérlése alatt Breslauban gyülekezék öszve. Most a' hadi pályán találá fel tetszomjuzó törekvésének célját 's nemes-szívü barátokat, kik vele vetélkedve, életre halálra öszvekapcsolák magokat. Itt találá meg a' komoly foglalatosságot, az élő dalok tár-

gyát, a' költésnek igazi értelmét, melyet a' komoly idő kívána, 's a' tettek vihara, melytől őt körülzuga, melyet maga megele, férjfiúi dalra lelkesíté. Dalai közül a' legjobbakat, leglelkesebbeket ez időben szerzé. Elsőben Lützow vadászai közé álla; de azon kínos munkátlanság, melyben a' lützeni ütközet után ezen test gyalogságának maradni kelle, ugyan ennek lovassága közé állani kényszeríté. Mint Lützow segédje jelen volt az ellenség háta megetti bátor portyázásánál. Csaknem sikerüle az ellenségnek, őt a' kitzeni csatában, hol nagyon megsebesítették, elfogni; hanem bajtársai és néhány parasztok emberszerető segedelme által felemeltetett, barátitól ápoltatott, 's a' fegyverszünet alatt Teplitzen keresztül csapatjához visszament, melyhez hű ragaszkodása minden dalából kitünik. A' fegyverszünet elmúltával több csatákban merész bátorsággal harczolt a' Davoust alatti Francziák ellen. Egy illy csatában veszé el Aug. 26. 1813 a' Schwerinből Gadebusch felé vivő országot mellett, félóránnyira nyugotnak Rosenbergtől, ifju erővel teljes életét. Puskagolyó furá ált teste alsó részét. Néhány perc után megszűnt élni. A' csata kezdete előtt egy órával végzé el esmeretes harczdalát 's felolvasá barátinak. Holt teste, valamint az utána elesett ifju Hardenberg grófé is, elvitetett, barátitól cserfaággal megkoszoruztatott, 's katonai megtiszteltetéssel, a' csapat minden tisztjeitől 's bajtársaitól, kik közelébb esmerék, kísértetve, Wöbbelin falu mellett egy cserfa alá temettetett. Az uralkodó mecklenburgi nagyherceg Körner atyjának a' sir körül 45 sz. ölnyi tért ajándékozott, melynek közepén atya ideája szerint vasból öntött emléke emelkedik. Egyetlen huga Mart. 1815 halt meg, 's oldala mellett nyugszik. Szomorkodó atya ezenkívül 32 válogatott harczkölteményét, illy czim alatt: „*Leier und Schwert*“ (Berlin 1814, 6. kiad. 1824) valamint költői hagyományait (2 köt.) is kiadá, 's így neki örök emléket állíta.

—h—

KOROMANDEL (Dsolamandel, kölestartomány), tengerparti vidék a' bengaliai tengerből nyugoti oldalán, Kistna torkolatjától Kaleimer fokig, számos virágzó városokkal, melyek között van az angol tartományi főváros Madras. Több mint 75 német mértföldnyi kiterjedésben nincs egy jó kikötője is, 's kivéven a' koringait, a' kikötés mindenütt nagyon nehéz. October elejétől Aprilisig éjszakai szelek funak ezen part hosszában, még pedig az első három hónap alatt olly erősen, hogy a' hajózás nyilvános veszedelemmel van üszveköttetve; ez éjszakkéleti Monsuhnak neveztetik. Aprilis közepe táján déli szelek kezdődnek, eltartók October közepéig, 's ezen hónapokban bátran lehet a' partokhoz közelíteni. Ezen évszakban nem ritkán forró szél leng, a' lélekzést megnehezítő; a' hives tengeri szél azonban éjszakán által megfrisíti a' földet. Minthogy ezen part a' térítő körök közt fekszik, két esőző ideje vagyon; az egyik, ha a' nap rajta keresztül éjszak felé megy; a' másik, ha az dél felé visszatér. Éghajlata mindazáltal nem egészségtelen, kivéven azoknak, kik magokat a' napnak igen kiteszik, vagy a' harmaton alusznak. A' csaknem egész partnak homokos földje, a' ristermesztésnek nem kedvez; hanem a' nagy mennyiségben termesztett pamut, részint mint nyers természetmény, részint felkészítve, bő forrása a' szorgalmas lakosok jöletének.

—h—

KORONA, arany fejabróns vagy főfedő, mely egyszersmind ábrázolata és jelképe a' legfőbb világi hatalomnak 's méltóságnak. A' koronák különböznek azon személyeknek méltósága szerint, kik azokat viselik; így p. o. a' czimertudományban említés tételik a' császári, királyi, nagyhercegi, hercegi, grófi, ó és új koronáról. (A' pápakoronáról l. TIARA). A' lombardi avagy VAS KORONÁVAL (l. e.) Agilurf longobard király koronáztatott meg először 590, következve pedig (774) nagy Károly is. Napoleon 1805 maga teré azt

önön fejére. — Ezen szó korona, néha ugyanazon jelentésének is vetetik mint az ország, 's illy értelemben van szó gyakorta p. o. az angol, a francia, a magyar 'sat. koronáról. De az ujonan emelkedett statusokban ellenkező értelem tulajdonittatik azon két szónak, 's szerintek a' korona (melly alatt az uralkodást, vagy a fejedelmet illető jogoknak és elsőbbségeknek összeségét értik) ellentétben áll az országgal. Majdnem így használtatnak ezen kifejezések is: koronabirtokok, koronajavak, t. i. ellenkezőleg a' statusjakkal. A' koronahivataloknak szinte különböző jelentés adatott az újabb időkben, inkább vagy kevésbé eltávozó a' régiebbtől. Az ó statusokban a' koronahivatalok legnagyobb részint udvari méltóságok voltak, de nem ritkán valódi országos tisztségek is, melyek azonban többnyire mégis kétneműekké váltak, 's jobban az uralkodás felére hajlottak. Ellenben az újabb időben felállított külön országokbeli koronahivatalok majdnem kizárólag csak udvari tisztségek, melyek különös nagy rangot nyújtanak; csak itt 's ott vannak némely katonai méltóságokkal korona hivatalok is egybekapcsolva, mint p. o. Franciaországban, hol a' koronának polgári és katonai nagytisztjei valának. (L. DIGNITARIUSOK). De az ó statusokban többnyire már csak pusztá czimmé váltak a' koronahivatalok, vagy az ezeket viselők csak rendkívüli alkalommal visszkivége az azzal járó foglalatosságokat. — A' hazai koronáról I. MAGYAR KORONA.

—no—

KORONAJAVÁK (v. koronajóságok) alatt, honi törvényeink szerint, azon birtokok és jövedelmek értetnek, melyek különösen a' királyi udvar fenntartására már régtől fogva rendeltettek, 's elidegeníthetetlenül vannak a' sz. koronához kapcsolva. Illyenek minden szabad királyi- és bánya-városok, hajdu-városok, a' Jászok 's Kunok kerülete; továbbá: Visegrád, a' szinte Megyerig nyúló Rozs és Csepely szigetekkel együtt, Ó-Buda, Bács vármegyében lévő 10 mezőváros és helység, vagy is a' tiszáninneni KORONA KERÜLET (I. e.) Diósgyőr, Zólyom, Besztercze, úgy szinte Erdélyországban: Görge, Tercs és Déva, a' hozzá tartozandóságokkal. Ezeken felül minden sóbányák és kamarák, az érczbányák közül pedig azok, melyek már régtől fogva királyiaknak tartattak. Továbbá: Magyar országban és Slavoniában minden harminczadok; Erdélyben pedig, minden huszadok, negyvenedek, ötvenedek, és századok. Végre: a' jobbágyok által fizetett hadi közadók.

—no—

KORONAKERÜLET alatt Bácsvármegyének következő helységei értetnek: Martonos, Ó-Kanizsa, Zenta, Ostrova vagyis Ada, Mohol, Petrovaszelo, Ó-Becse, sz. Tamás, Turja és Földvár, melyek a' munkácsi uradalomnak a' koronajavak közül történt kivetése után, azoknak pótolékaül rendeltettek. Itt a' község engedelmével senki sem telepedhetik le, 's telkeket nem birhat. A' kerületnek meg van engedve a' hus és bormérés. Lakosai mentesek a' kazán-, kemenze-és malomadótól, sőt a' robotoktól is, a' királyi kincstár szükségének esetén kívül. Kilenczedet és tizedet nem fizetnek, hanem a' tiszta és kevert buzából, rozsából, árpából, kölesből, borból bárányokból és méhkasokból nyolczadot szolgáltatnak. Had és más véletlen szükség esetében fegyvert fogni köteleztetnek, 's az így katonáskodók minden terhek alól felszabadíttatnak, ebbeli részek a' kerület egyéb tagjaira maradván. A' magvaszakadtaknak javait a' kir. ügyész foglalja el. Első folyámodási bíróságok a' városi tanács, mellytől a' felebbvitel az urszékhez, innen pedig a' vármegye törvényszékéhez 'sat. történik; de a' bünperekben az első folyámodási bíróságtól egyenesen a' kir. táblához.

—no—

KORONAÜGYVÉD. A' koronaügyvédi hivatal, melly majdnem minden mostani alkotmányokban létezik, sehol sem képződött ki olly

czélirányosan, mint Franciaországban. Ez választja el ott ugyanis a' birói hivatalt minden más foglalatosságtól; a' mi nem csak a' közönséges népjog okfejeinél fogva elkerülhetlenül szükséges, hanem már csak azért is kívánatos, hogy a' panaszosok a' törvényszéki tisztviselőkhöz egyedül bírakat lássanak, ne pedig egyszersmind olly férjfiakat is, kiknek hivataljok szerint az uralkodás, az ország, a' korona érdekeit is tekintetbe kell venniük, 's kiknél gyakran megtörténhetik, hogy a' mondottak érdekessége esetében, bírónak, 's ugyanazon időben egyszersmind pártnak is kell lenniük. Hogyan lehetséges az, hogy egy bíró, kire valamely kiskorunak gyámsága bízott, ennek törvényes ügyében egészen részrehajlatlan legyen, ha azt a' reá bízott más egyéb hivatalnak valamely részével ellenkezőnek találja? Az olly részrehajlatlanság pedig, melly nem tökéletes, valódi pártosságnak 's egyenes részrehajlásnak tekintetik. De egyébiránt is nem elégséges az, hogy a' bíró csak maga legyen belsőképp meggyőződve az ő részrehajlatlanságáról, hanem ennek már az ő külső helyzetetésében is annyira kinyilatkoztatottnak kell lenni, hogy mindenkinek tüstént 's könnyen szemébe tűnhessék, 's hogy annak, ki a' bíró eleibe lép, ne lehessen oka arról kétségeskedni. Különösen a' bünbeli ügyekre nézve igen nagy tökéletlenségnek kell azt nyilatkoztatni, ha a' bíró egyszersmind vádoló is kénytelenítettik lenni, mivel illy esetben gyakran megtörténik, hogy ő neki, a' vétkes ellenfele gyanánt kell megjelenni, 's ellene magának vádbizonyításokat is szerezni. Franciaországban a' 14 század elején kezdődött a' koronaügyvédi hivatal. Már 1356 panaszt tün a' főügyvéd Tournay város ellen, melly a' nyilvános gyilkosoknak menedékhelyet adott. Mind az, mi a' közönséges rendet, a' korona jogait, vagy a' közjót illeté, az illy főügyvédek hatáskörébe tartozott. Az ország minden főbb törvényszékénél volt egy főügyvéd; ő tevé az intézet lelkét; ő képviselé a' királyt és az országot. Az ő nevében tétettek a' törvényszéknél minden indítványok; ő mellette volt egy vagy több közügyvéd, 's ezek alatt viszont néhány helyettesek (substituti). A' foglalatosságok nem mindenütt egyenlően voltak közöttök elosztva, hanem ez minden törvényszéknél különös rendelés által határozott meg; de az első irásban, az utóbbiak pedig élő szóval köteleztettek az ügyet előadni és védelmezni; melly különbség ma is fenáll Franciaországban az ügyviselőkhöz avagy ügyvédek (procurator) és ügyészek (advocatus) között. A' legfőbb törvényszékeknél lévő koronaügyvédek alatt állottak az alsóbb törvényszéki királyi ügyviselőkhöz (procureurs du roi); és a' királyi tanács 's a' kereskedési ítélőszékeket kivén, minden más törvényszéknél volt illy tisztviselő Franciaországban. A' koronaügyvédek hatásköre, a' miat már rendeltetésekéből is kitetszik, igen nagy kiterjedésű és nyomosságu volt. Eleinte ide tartozott 1) minden, a' mi a' kamarai és országos javakat tárgyzá; 2) minden vétkeknek és büntetés alá rendelt cselekedeteknek üldözése. A' koronaügyvéd, minden büntetést tárgyzó törvénykezéseknél nyilvános vádolóképen jelent meg, 's mint ellenfél minden bevadlatottal szembe szált. Az ő kötelessége volt tehát a' vétkek megbüntetésére nézve indítványokat tenni, a' tanubizonyságokat megszerezni, a' védelemre felelni, 's utoljára, a' büntetés minőségére nézve véleményes előterjesztést adni. Ez által a' bírák helyzete sokkal valódiasabb lön, 's felmentettek azon kettős — gyakran összeegyeztethetlen kötelességtől, hogy a' bevadlással és védelmezéssel gondoskodniok 's mind a' kettőről viszont magoknak ítélniük kelljen. De így csak a' feleknek előadásaikról kell ítéletet hozniok, a' mit annál biztosabban tehetnek, mivel azon zavartól épen nem tarthatnak, melly szerint előbbi nézeteiket és az intézkedést megváltoztatni vagy épen félre vetni kénytelenítettének. 3) Franciaország régiebb

alkotmánya szerint, a' peres törvényhatósággal a' policzia is össze lévén kapcsolva, erre a' koronaügyvédeknek tetemes befolyása volt. Semmi policziai rendelés nem bocsáttathattott közre, míg arra nézve a' főügyvéd meg nem hallgattatott; sőt azt legtöbbször ez hozá javalatba. 4) A' királyi rendelések, akár közönségesek akár egyéniek, p. o. megkegyelmezesek, előléptetések 'sat. a' törvényszékek jegyzőkönyveibe való beírás által jutottak köztudásra és teljességre. De a' beírás, melly gyakran ellenmondásra talált, csak a' koronaügyvéd ajánlása következtetésében történhetett meg. 5) Ezen hivatal egyszersmind a' törvények őrije is volt, különösen magoknál a' törvényszékekénél. Hol a' koronaügyvéd a' törvényes rendszabások megsértését vagy elmellőztetését észre véve, tisztí köteletségénél fogva, a' visszaélések eltöröltetését 's a' törvény és rend szigorú megtartását eszközölé. Ennek következtetésében 6) felvigyázott az ügyek folyására 's a' törvénykezési tagok magaviselésére, a' nélkül azonban, hogy ezekre nézve rendeléseket tenni joga lett volna, hanem orvoslást ön maga a' törvényszék vagy a' felsőbb törvényhatóság által eszközölt, mellyeknek a' tudtára lévő hibákat bejelentette. A' koronaügyvédek hivatalkörébe tartozott 7) azon ítélőszékek, melly mellé rendelve voltak, törvényhatóságát fentartani; 's végre 8) helytartói 's képviselői valának mind azon személyeknek és egyesületeknek, kik az ország különös védelme alatt állottak, mint p. o. a' kiskorúaknak, a' tébolyodtaknak, a' kihirdetett pazérlóknak, a' távollévóknak, az egyháznak, vallási társaságoknak, közönségeknek és kegyes alapítványoknak. Valahányszor ezeknek jogai kérdésbe vetettek, mindenkor közölni kelle azt a' koronaügyvédekkel, 's meg hallgatni előadásait. — A' zendülés némelyeket megváltoztatott ugyan, mi által ezen hivatalköre megkisebbedett; de ellenben az egész intézet nagyobb egységet, összefüggést és erősb lételt nyere. Eleinte a' koronaügyvédek a' király, azután pedig az országlás biztosainak nevezettek; de a' császári uralkodás alatt, különösen az 1810 Apr. 20 és Jul. 6. költ végzéseik által, minden ismét majdnem egészen az előbbi lábra állítottatott vissza, 's mind ekkorig is úgy maradt. De most már nem lehet ezen hivatalokat áruba bocsátani, nem úgy mint p. o. XIV Lajos alatt, midőn a' többek között a' híres finanszminister Fouquet Miklós, a' parisi parlamentnél viselt főügyvédi hivatalát, 1,400,000 livren adta el. A' koronaügyvédi tisztségbeli minden tagok a' király által neveztetnek ki, 's ezeket ő, jó belátása szerint, ismét el is bocsáthatja. Előbbi hivatalos foglalatosságaik csak annyival korlátozottabbak, a' mennyire a' törvényszékeknek munkaköre kisebbsült. A' koronaügyvédek meg most is őrei 's oltalmazói a' törvényes rendnek. Ők az országban a' parancsoló hatalomnak, a' törvényszékekénél pedig az uralkodásnak műszerei, 's minden olly ítéleteknek végrehajtását sürgetniek kell, mellyek magát az országot is érdeklik. Azon kívül, hogy az ítélőszékekénél mintegy általános ellenőrséget viselnek a' törvények szigorú megtartására nézve, köteleltségeikben áll az ollyan bírói ítéletet is, mellyen ugyan a' felek megnyugodtak, de a' melly a' törvény elmellőzésével hozatott, vagy annak hibás magyarázatán alapul, csupán a' köz érdekesség miatt, a' szokott úton megtámadni. Az illy ítéletek teljes erejüek maradnak ugyan a' felekre nézve; de az ítélő székek, a' törvényeknek azontuli szigorubb megtartására utasittatnak. — Legnyomossabb munkálataik közé tartozik a' bűnvizsgálat és policziai fűrkészes, mellyre ők, mint nyilvános vádolók köteleztetnek. Minden elkövetett vétkek a' bűnyűviselőnél jelentetnek be először, 's ez által adatnak tudtára a' kerületi törvényszék azon tagjának, melly az előleges vizsgálatok megtételére van rendelve. A' bűnyűviselő szerzi meg a' bizonyságokat, ő szolítja elő a' tanukat, 's minekutána az előleges vizsgálat

befejeztetett, ő teszi a' törvényszéknél a' szükséges indítványt a' vádoltatottnak szabadon bocsáttatására, vagy a' körülmények kívánatához képest leendő megbüntetésére nézve. Az egész bünper lefolytában legtöbb függ az ő ügyességétől és munkásságától, 's ennél fogva nagy befolyással bír az ítélet minőségére is. Végre, ő gondoskodik az ítélet sikerességéről is, 's e' szerint ő reá van bízva minden, a' mit a' parancsoló vagy országglási hatalomból eredettnek kell tekinteni. De azon alárendeltetésnél fogva, mellyben a' koronaügyvédek a' kor. törvényszéknél, 's a' bűnügyviselők a' felelbiteli törvényszékek koronaügyvédjeire, az utóbbiak főügyvédei pedig az igazságministerre nézve állanak: mégis fentartatik azon behatásnak egysége, mellyet az uralkodásnak az ítélőszékekre 's a' törvények gyámolítására nézve szükségképen gyakorolnia kell. De mind e' mellett, ha minden kelletere szerint megy, az is meggátoltatik, hogy ezen behatás az ő természetes és jótékony határain keresztül ne rontson, 's a' bírói kötelességbe, a' szigorú igazságszolgáltatásba, törvényrontólag bele ne vágjon. Nem tagadhatni, hogy a' koronaügyvédekre bízott nagy hatalom megfertőztethetik visszaélések által; 's valóban panaszokra szolgáltat okot újabb időkben a' Francziáknak az, hogy a' koronaügyvédek politicalai véleményeinek különbözőése, foglalatosságaik körében is igen kitünő, 's hogy törvényes indítványaikban gyakorta szenvedélyes pártosság mutatkozik. Kivált némellyek közülök, igen csipős észrevételeket vontak magokra az által, hogy Berton general, Caron és Roger ellen politicalai vétek miatt indított perbe, olyanokat is bele akartak keverni, kik ellen mai napig sem lehet semmi helytelen cselekedetet is behizonyítani; mert hogy a' ministeriumnak magokat ellenszegezék, az sem a' chartával sem a' képviselői alkotmány okfejeivel össze nem ütközik. Minden esetre a' koronaügyvédeknek az uralkodástól függésében rejlik valami, minél fogya az ő hivataljok bizonyos egyoldalúságot ölt magára. De ezen egyoldalúság már csak azon okból is keresbé lehet veszedelmes, mivel közönségesen esmertetik, 's a' koronaügyvédség helyzetéből természetesen következik; egyébiránt pedig a' bírói hivatalnak mind kötelességében, mind pedig hatalmában áll, annak árthatását megakadályozni. — Angol honnak is vannak saját főkoronaügyvédei (az Attorney general és a Solicitor general); de az egész angol törvényszerkezetről fogva ezeknek hatásköre sokkal korlátozottabb, 's nem is hasonlítható a' francia Ministère public-hez. A' bünperek ugyan itt is a' koronaügyvédek által kezdetnek és folytattatnak, de ezek mégis nagyobb részint a' megsértetett magán személyek vagy a' békebírák kezeiben vannak. Minthogy pedig az elsőbbségnek hatalmokban áll, az ügy elintézésén meg nem jelenés által (noha arra büncetés alatt kell magokat kötelezniök) a' pert megsemmisíteni: majdnem minden törvényszéki ülés alkalmával több vádoltattak nyerik vissza szabadságokat (by proclamation), csupán az által, hogy a' nyilvános felszólításra senki nem jelenti magát, ki az ügynek folytatását kívánná (prosecutor). — Más országokban is vannak ugyan illy tisztviselők, kik korona-, királyi-, kamara-sat. ügyvédeknek hivatnak, de mind tekintetekre, mind munkaköreikre nézve igen távol vannak a' francziaországi koronaügyvédektől. Azonban még ezeknek a' foglalatosságait is lehetne, sőt kellene szaporítani azzal, hogy kötelességekben állana, a' törvények fentartatását a' legfőbb kormányzéki hivataloknál is eszközölni. Ennél fogva, habár nem minden főbb tisztségekre, legalább a' ministerium mellé kellene egy főkoronaügyvédet rendelni, kinek a' ministerek minden munkálataikat kötelesek lennének eleibe terjeszteni, mellyekben ha netalán valami törvényellenes volna, tartoznék ezt a' főkoronaügyvéd az országrendeknek tudtokra adni, 's ezeknek hatápoztatát az il-

lető helyre ismét benyújtani. De ez, tökéletes kifejlődésében még egy országügyvédi hivatal felállítását is szükségessé tenné, ki az uralkodás parancsai alatt lévő főkoronaügyvéd mellé mintegy ellenőr gyanánt rendeltetnék 's tulajdonképen mint országrendü tisztviselő tekintetnék. Egyébiránt ezen jó czélzatu ajánlat nem kirekesztőleg csak Franciaországot illeti, 's bizonyos képesítésekkel más nemzetek által is elfogadható volna. — Hazánk koronaügyvédéről (1. KIRÁLYIÜGYÉSZ.

KORONAÜVEG (Crownglas) igen tiszta, világos lapüveg, mellyet az Angolok összeköttetésben használnak a flintüveggel, dioptricus eszközeiknél. Ezen összekötés által t. i. elmellőztetik a különben divatozó színszélesztés. Mindenik üveg nem készítetik Németországban is, nevezetesen Benedictbeurnben, és pedig nagy tökélyvel és hasonló czélra.

KORONAVÁROSOK. A' koronajavakon fekvő, egyéb mezővárosok között, mind történetiratainkban legnevezetesebbek, mind pedig törvényeinkben leggyakortább említettnek a' szepesi 16. korona városok, mellyeknek 13-át 'Sigmund király 1412, a' lengyel királynak elzalogosította. Ezeknek visszaváltása számos országgyűléseken híjában sürgettetett, míg végre azokat Mária Theresia 1772. szerencsésen visszafoglalá. Lakosaik szász eredetűek lévén nyelvekhez buzgón ragaszkodnak, 's hazánk köztörvényein kívül ősi tulajdon rendeleteikkel 's szokásaikkal még maig is élnek. Administratorjokat a' király nevezi ki; a' vidék grófját, a' táblabírákat, jegyzőket, ügyészeket 'sat. pedig magok választják. Törvénykezési rendjek ez: ha ugyan azon városbeli javak vagy személyek jönnek per alá, a' városi bíróság ítélt; több helybeli személyeknek vagy törvénybe idézett egész városnak pedig a' tartományi ítélőszék (judicium provinciale) illető bírósága. A' felebbvitel, a' városi tanácstól ide, innen pedig a' személyviselői székhez történik. A' bűnperék a' tartományi ítélőszék előtt indítatnak 's egyenesen a' királyi táblára vitetnek felebb.

KORONÁZÁS, az országlándó személynek fejedelmi méltóságába helyezése 's megismerése; a' mi mindenkor világi és egyházi innepiséggel szokott megtörténni. A' koronázás, régibb időben, midőn az országlási jog nem volt annyira megerősítve, sőt néha néha kétségessé is tétetett, vagy a' hol az országlásra bizonyos kötelesek felvállalása nélkül senki sem juthatott, sokkal szükségesebbnek tartaték, mint az újabb időkben. Habár ezen cselekedet nem elmulthatlanul kívántatik is meg arra, hogy az országlók és alattvalók közötti jogok és kötelezések elhatározottassanak 's kölcsönösen megállapítottassanak: minden esetre mégis igen czélirányos, hogy t. i. ezen alkalommal mind a' két fél innepélyesen emlékeztessék arra, mivel tartozzanak kölcsönösen egymás iránt. A' koronázásnak létalapos része 1) az eskü, mellyel a' fejedelem azon fogadását erősíti meg, hogy igazságosan és szeliden fog országolni, hogy a' nép valódi javát mindenkor szemei előtt tartandja, az ország alaptörvényeit tisztelni fogja, 's magát és cselekedeteit lelkiismeretesen azokhoz alkalmazandja; 2) a' koronának felvétele, melly vallási buzgólkodás és innepély (imádság és felkenés) között történik meg. Angolországban mind eddig nagy fényvel, 's az ősi szokások megtartásával, a' westminsteri apátságban keneték fel 's koronáztaták meg magokat a' királyok. Használóan Franciaországban is, hol a' rheimsi érseki templomnak vala azon előjoga, hogy már régi időktől fogva benne viteték véghez ezen nagy innepiség. Magyar hazánk királyai, sz. Istvántól fogva 1527-ig Székes Fejérváron szokták koronázási innepeiket tartani; azóta Pósony városa büszkélkedik az ebbeli gyakorta való megtiszteltetéssel.

KÖRÖS (Nagy) magyar m. város Pestvármegye kecskeméti járásában, mintegy 13,000 lakossal, néhány szép épülettel, 's a' refor-

matusok virágzó gymnasiumával. Határa nagy és termékeny. Lege-
lőin sok juh 's egyéb marha tenyésztetik. 54.

KÖRÖS, Sebes-Fejér-, és Fekete Körös, tetemesb honi folyóink, mellyeknek elseje Zaránd-, második Kolos-, harmadika pedig Bihar-vármegyében veszi eredetét. Mind a' három véghetetlen esavardásokkal foly rendezetlen medrében nyugot felé, a' Fejér Körös Arad-, a' Fekete- és Sebeskörös pedig Biharvármegyén keresztül, míg végre Békesvármegyében mind a' hárman egyesülnek, 's a' Berettyó vize által nagyobbittatva, lassudan a' Tisza felé lejtnek, mellybe Csongrád és Vásárhely között ömlenek. — Partjaik, mint még eddig hazáinknak majdnem minden folyamaíei, gátatlanok 's igen alacsonyok lévén, pusztító árjaikkal gyakran elborítják Bihar és Békes vármegyék nagy részét, 's több nagy kiterjedésű mocsárokat és sárteket hagyva magok után, temérdek földet használhatlanná tesznek. — Valljon mikor ébred fel nemzeti szorgalmunk annyira, hogy kártékony vizeink rendes medrekbe 's csatornába vezetettvén, ne nyomoruság hanem áldás folyamaivá legyenek a' hazának?!

KÖRÖS, horvátországi sz. kir. város, Körösvármegyében, Kaproncza és Zágráb sz. kir. városok között, nem messze a' Glogovnicza folyótól. Lakosainak száma mintegy 20,000-re tétetik. Széke az egyesült görög püspököknek. Itt tartatnak a' vármegye gyűlései, 's a' törvénykezések. 54.

KÖRÖSBOGÁR (*Lytta vesicatoria* L.) egy zöld arany színű, keskeny, $\frac{1}{2}$ rész hüvelyknyi hosszú bogár fekete csápokkal és bokákkal. Csak némelly esztendőben mutatja magát Május felé, az orgonafán, fagyalfán, de különösen a' körösfán, ritkán a' bodzafán 's jerikói lonczon. Ezen bogarak kellemetlen, tulajdon természetű, undorító, édeses és bódító szagjok által, azonnal elárulják jelenlétüket, izek eleinte észrevehetetlen, de azután égető és étető. Csak valami 8 — 10 napig élnek, 's ez alatt olly mohón felelszik a' leveleket, hogy sokszor alig marad belőlök. A' hímek, mellyek sokkal kisebbek, a' megtermékenyítés után azonnal elvesznek; a' nőstények csak addig élnek, míg föld alá bujnak 's nagy rakás hosszukás és öszve ragadt tojást tojnak. A' körösbogár minden állatoknak megölő méreg, kivéven a' süldisznót, 's erős szaga is már nem kis bajokat okozhat. A' patikák számára, vagy nap felköltekor vagy esős időben, mikor csendesen ülnek, lerázzák őket a' fákról, szitára rakják, melly alatt forró eczet van, mellynek gőze azonnal megöli őket, vagy üveg palaczokba teszik, mellyeket mind addig zárva tartanak, míg az önki-gőzölgések által megromlott levegőben meg nem döglenek; akkor a' szabad levegő megszárasztják őket 's megmelegített 's erősen bedugott üveg edényekben tartják. A' megszáraztás által igen sokat vesztenek nehezségekből, úgy hogy 50 darab alig nyom egy nehezéket 's egy fontra 6400 megy. A' körösbogárnak hólyaghuzó tulajdonsága esmeretes; ezen célra elég, akárminémű ragadó flastromot annak porával behinteni 's néhány óráig a' bőrön hagyni. Az orvosok akkor szoktak vele élni, mikor valamely részén a' sensibilitast fel akarják ébresztteni, vagy valamely testrészről a' gyuladást, ideges ingerlést vagy fájdalmat el akarják vezetni. Belsőkép hatalmasan ingerli különösen a' nemi részeket, 's vizeleterőtletést, vérhugyozást és halált is okozhat. A' veszett kutya harapásból eredt vizirtózás ellen sok századok óta híres szer, 's valóban a' reállító esetekben 's illendő adatban sok hasznót is tehet, igen nagy kárt ellenben, a' hol helyenincs vagy nagy dösisban nyujtatik.

A. Balogh Pál.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR, Székely, szül. Körösön, az orbat székben, Háromszék egyik megyéjében. Tanulását Enyeden a' reformatum collegiumban végezte el 1815 körül, 's mint maga írja egy levelében, melyet 1820 Dec. 31-kén Teheranból küldött a' colle-

gium előljárójához, két esztendeig a' göttingai egyetemen tanult, hol a' nyelvek és történeti tudományok voltak főbb studiumai, már korán érlelvén magában azon szándékot, hogy Asiát beutazza, 's a' Magyarok régi lakhelyeit kinyomozza. Haza jöven Németországból, 1819 Temesvárot és Zágrábban mulatott egy darabig, hogy a' szerb és horvát nyelvekkel is közelebbről megismerkedhessék. Olly állhatatos és eltökélett characterrel birt, hogy bár sokan esmerősei és barátjai közül gyakran figyelmeztették a' reá váró veszedelmekre, mellyeket napkeleti utjában ki fog állani, bár szegénysége és minden pártfogás nélkül volta mélyen éreztették vele a' szörnyü akadályokat: ő mégis mintegy rendithetetlen szirt, erősen állott rég feltett kedves szándéka mellett. Ezért már jókor hozzá szoktatta magát a' testi sanyaruságok kiállításához; kevéssel beérni, mértékletesen élni, hosszú gyalogutakat tenni, feltett nagy utjára meg annyi előkészületjei voltak. Így járta be gyalog Németországot, Tót és Horvátország több vidékeit; így kereste fel esmerőseit Erdélyben, és így indult utnak enthusiaszmussal tele 1819 Novemberben Olahországba Bukarest felé, honnan Rustsuknak vette további utját, 's a' Dunán átkelvén Bolgárország és Romanián keresztül Konstantinápoly felé törekedett; de az ott uralkodott pestis miatt változtatván elébbi szándékán, Enosnál hajóra ült, 's Alexandriába evezett 1820 Februariusban. Innen Palaestinába hajózott el, Latakiában kiszált a' szárazra, 's Aleppoba gyalog érkezett meg Aprilisben. Majus 19-kén újra tovább folytatta utját; különbféle karavánokkal utazott Urfán, Mardinon és Monsalon keresztül, 's Julusban Bagdadba érkezett, hol Bellino angol titoknak segédelmével a' persiai fővárosba való utra készítette magát, és meg is érkezett szerencsésen Teheranba October hónapban. Négy hónapot töltött itt, hol az angol fő consul Willock Henrik és testvére Willock György különös jó szívvvel fogadták, pénzzel, tanáccsal segítették, 's további utjára, mellytől nem tartóztathatták, fel is készítették. Illy váratlan segedelem és megtiszteltetés következésében megindult Csoma Sándor 1821 Martiusban Teheranból, persa ültözetben, örménynek adva ki magát. Meschkedbe Khorasan városába érkezvén, a' szomszéd földi nyugtalanságok hire miatt October 20-dik napjáig ott veszteglett; ekkor Bucharába, onnan Balkyn, Khulmon, Bannanon keresztül Kabulba utazott, hová 1822-ben Januarius hónapban érkezett meg. Alkalmatosságot kapván itt egy karavánnal való utazásra, Peshawerbe ment. Majd Deckában Runjeest Sinh szolgálatjában lévő két Europaira akadt, kiket Lahoréig elkisért. Tíz napot töltvén e' helyen, Jamun keresztül Kasemirbe ért Majus 24-dikén, honnan négy személlyel tovább utazott gyalog, 's elérte Leit, Ladasch fővárosát 1822 Jun. 9-dikén. Itt maradását nem tartván bátorságosnak a' kormány féltékenysége miatt, ismét visszaindult Lahoreba, de szerencséjére Hunbatban öszvetalálkozván Morcroft angol utazóval, ez a' derék férjfü őt nem csak pénzzel segítette, hanem fel is buzdította szándéka állhatatos kivitelére. Visszakisérte tehát Morcroftot Leiba, hol az angol utazó olly állapotba helyezte őt, hogy nem tarthatott többé semmitől, 's a' tibet nyelv megtanulására szükséges segédeszközöket kezébe szolgáltatatta. Később Morcroftot ismét felkereste Csoma Kasemirban, 's ekkor is pénzsegedelemmel bocsátotta el magától az Angol, és egy levelében ajánlotta a' leii első miniszternek, 's a' tangliai lamának, 's így újra visszament Cs. Leibe. A' tibeti minister is ajánlotta őt azután a' lamának, a' ki Tanskarban, Ladaknak keletnyugoti részében lakott. Ennél tartózkodott Csoma Sándor sok ideig, a' tibet nyelv és literatura megtanulására adván magát. Már 1824 October hónapig nagy előmenetelt tett a' tibet nyelv grammaticai esmeretében, számos tibet könyvek foglalatját átnézte, nevezetesen azon 320 kötetét, mellyek a' tibet

literatura és vallás egész rendszerének alapját teszik. Tanskart elhagyta a tél elején 1824 's Sultanpurba, Kulluba, ment; onnét Memk Suketin és Belaspuron által Subathuba utazott, honnan végre visszatért Tibetbe, hogy szerencsésen kezdett vizsgálódásait be is végezhesse. 'S hogy czélját elérte, kitetszik azon legutóbbi tudósításból, melyet felőle a calcuttai hirlap után magyar ujságaink is közöltek 1832-dik esztendőben. (L. „Tudományvs Gyűjtemény“ 1822. V. füz. lap 119, 1825 '1 füz. l. 4. 1826. IX. füz. l. 103 és 1833 '1 füz. l. 95). Az utolsó tudósítás szerint tibet nyelv és litteraturát érdeklő fontos gyűjteményével 's minden irományival szerencsésen Calcuttába érkezett, hol a 'sanscrit nyelvet kívánja megtanulni. *Kállay.*

KÖRÖSVÁRMEGYE, Horvátország három vármegyéinek egyike. Határai: keletről a varasdi határőrség, délről Pozsega és Zágráb vármegyék, melly utolsótól a Lónya folyó választja el, nyugotról szinte Zágráb vármegye, éjszokról Varasd-, Szala- 's a Dráva által elkülönzött Somogyvármegyének egy része. Természeti állapotjára nézve: felső vidéke a Dráva alatt szép térség; alább egy keskeny földnyakon keresztül megy a Kálnik hegy, a marczeli hegysorral; közepe kies dombokkal 's völgyekkel ékeskedik; elszakadt része lapályos, 's csak keletéjszaki határán fut végig egy hegyág. Kiterjedése 32. nsz. mf. mellyen 2 sz. királyi-, 3 mezővárosban, 266 faluban 's 4 pusztán 67,000 lakos számláltatik. Ezek nagyobb részint mind horvát nyelven beszélnek, 's leginkább csak gyümölcs, bor, kukorica, hajdina és dohány termesztéssel foglalatoskodnak, 's marhát (különösen sertést) és méheket jó nyereséggel tenyésztnek. A föld egyébiránt általában minden gabona nemet bőven megteremne. Nevezetesb folyóvizei: a Dráva, Glogovnicza, Lónya, Tsazma 'sat. Ásványországbeli kincsekkel nem dicsekedhetik; hegyeiben itt 's ott kőszén találtatik. 54.

KORPONA, igen régi szabad kir. város Zólyomvármegye alsó szegletében, Selymecztől két mértföldnyire. Lakosainak száma mintegy 3360, kik nagyobb részint gyümölestermesztéssel és szőlőmiveléssel foglalatoskodnak. Hajdan, midőn számos nemzetségek, a török háboru alkalmával, kebelébeu menedékhelyet kerestek, sokkal inkább virágzott hírében, mint jelenleg. Megemlíthetni a piaristák collegiumát 's grámmaticalis iskoláját, és hogy itt 1605 Bocskay nevezetes országgyűlést tartott, mellyen az udvar részéről Forgách Zsigmond jelent vala meg mint követ. 54.

KÖRSÁG I. EPILEPSIA.

KÖRÜLÍRÁS (paraphrasis), valamely munka egyes szavainak vagy egész mondásainak más kifejezéssel 's bővítve adott magyarázata vagy felvilágosítása.

KÖRÜLMETÉLÉS a férjfi nemző tag előbőrének elmetszése; melly szokás legelőszer Egyiptomban volt. A Zsidók, Moses törvénye szerint, születések után nyolczad napra körülmetéltettek. Mohamed különösen nem parancsolá ezt követőjének, mert ugy is divatban volt azon népeknél. A tisztságra 's némelly nyavalyák elhárítására szükségesnek állitják a napkeletiek, hol némelly helyeken a leányok is körülmetéltettek.

KÖRRAJZNAK (Contour) neveztetnek rajzoló művészségekben a legszélő vonalok, mellyek által valamely testnek határai 's ily formája kijelöltetik. Innen az olly képek is, mellyekben a test alakja felemeltség és mélység, világ és árnyék 's elevenítő színek nélkül ábrázoltatik, körrajzolatoknak hivatnak. Az ily ábrázolatok csak hibátlan, elmés rajzolás és elrendezés által ajánkozhatnak. Mivel azonban ezek a képirás elemei, az ily rajzok a műesmerő előtt nagy becsűek. Helyesen kezdének tehát korunkban az ily rajzoknak fontosságot tulajdonítani, 's e' móddal nem csak jeles képeket rézre met-

szeni, hanem saját leleményeket is előállítani, mint Riepenhausen testvérek, Cornelius és Retzsch. Itt minden a' vonalok módosításától függ. Azonban az olly képek körrájsai, mellyeknek jelessége mesterséges világításban, virágzó színadásban 'sat. áll, természetesen nem lehetnek nagy értékűek. — Magokban a' festményekben a' körrajz vagy élesen kijeleltetik, mint a' régi német iskolában, vagy pedig az átmenetelek inkább elmosatnak vagy egybe olvasztatnak, mint az olaszban.

KORVEY, Benedictinus klastrom a' Weser mellett (Corbeia nova) a' nyugoti Franciaországban (későbbben Picardia) fekvő has. n. klastrom gyarmatja volt. Nagy Károly ugyan is sok fogoly Szászokat küldte a' nyugoti francia klastromokba, és az imént nevezettbe is, hogy velek a' keresztény mivelődést megismeresse. Ez által arra a' gondolatra jöttek azon klastrom felvigyázóji, hogy Szászországban, még pedig Patherbrunna (Paderborn) vidékén, egy szerzetes gyarmatot alapítsanak, a' mit jámbor Lajos császár meg is engedett. Mivel azonban az új klastromot természetlen téjéken építék, 6 év múlva a' Weser melletti Huxere falunál (most Hörter városa) a' Sölinger erdő közelében lévő termékeny völgyet választák. A' templom és klastrom talpkövéit az ókorveyi püspök Adelhart tévé le 822, ki a' felvigyázatot ezen telepedésre magának tartá meg. Hogy ez Ókorweytől megkülönböztetessék, Ujkorvey vagy Szászkorvey nevet nyere. Az alapításnál egy írmenoszlopra akadtak, mellyről azt mondják, hogy a' hildesheimi templomba vitetett. Lajos császár jószágokkal és nagy jogokkal ajándékozá meg ezen klastromot, például pénzveretis jogával, 's közvetetlen a' pápaszek alá veté. A' körülé való telepedés a' 12 században város formát vön magára. Azt állitják, hogy Lothar császár 844 a' klastromot Rügen szigetével ajándékozá meg. Legalább mindig just tarta ezen alapítvány a' mondott szigetre, melly jogát IV. Hadrián pápa 1154 meg is erősité. A' 10 század elején Korvey a' Magyarok beütései által szenvedett. — Korvey Fuldával együtt, gyarmatja volt a' németországi mivelődésnek. Azt mondják, hogy Anshar, az éjszak apostola, ezen klastromból indult ki 826 's egy iskolát állita fel ugyan ottan. Ez a' 9 és 10-században virágzott. Wittekind, ezen klastrom történetirója (a' 10 század közepén) valamit több más történetirók, tudósok, és papok is itt mivelék ki magokat. (Vö. Paulin Kereszt. Ferencztől „*Theatrum illustr. virorum Corbeiae Saxoniae*“ Jena 1686, 4. és Leibnitztől „*Introduct. ad script. Brunsvic*“ I. k. 26 l.) Ezen klastrom évkönyvei igen fontosak a' középkor mivelődési történeteire nézve. K. 1794 püspökséggé tétetett, de 1802 eltöröltetett, 's a' nassaui és oranai herczeknek kárméntésül adatott; 1807 Westfaliához, 1815 pedig Poroszországhoz került. A' vár a' korveyi felszentelt püspök széke volt, most pedig Victor Amade hessen-rothenburgi herczeg uralma, 's 1822 korveyi mediat. herczegséggé (5 nsz. mf. 10,000 l.) tétetett. A' derék vártemplom sok emlékoszlopokkal bir. Nem régebén újra kiadatott a' korveyi apátság története Wigand Páltól (1819).

KOSADAWLEFF cs. orosz titkos tanácsos és belső ügyek ministere, lélek és honszeretet által egyiránt jeles férfit, Leipzigban Plattner alatt hallgatá a' philosophiát. Europa különbféle tartományait beutazván, 1816 Sándor császár által a' belügyek ministeriumába hivaték. Itt több nyilvános intézetek alapításával és megjobbításával szerze érdemeket, de főkép azzal, hogy Sándornak az örökös szolgaság eltörlése végett tett rendszabásait előmozdította. Ugy látszik, Kosadawleff ministeri munkálataiban azon okfőt tartá szemé előtt, hogy a' mennyire lehet, észrevehetlenné kell tenni az alattvalóknak a' rajtok való uralkodást 's az elrendelést és javitást a' polgári keresetmódokban és intézetekben inkább mellékes reá czélzás, mint

egyenes beleavatkozás által kell előmozdítani; mely utolsó, mint a tapasztalás is mutatja, ritkán foganatos, holott az, mit e tárgyban egy jól vezetett nép maga teremt, mindig tartósabb gyökeret ver, 's szebb virágot hajt, ha a kormány mind azt, a' ni gátul szolgálja, csendesen el tudja távozlatni. Ily értelemben adá K. ur e kérdésre: mi az oka, hogy Oroszországban még mindig jobban sikerül a' termesztés javítása, az idegen növények honosítása, mint az idegen kézmű és gyárszorgalom behozatala, holott az utóbbi is csak állandó türelem és szorgalom szüleménye? következő jeles feleletét: Ennek az az oka, „mivel a' kormány nem avatkozik a' növénykertek és szántóföldek művelésébe, hanem mindezeket a' tulajdonosok saját belátására bizza.

KOSCIUSZKO (Tádé) a' lengyel köztársaság utolsó fővezére, egyike kora legnemesebb férjfiainak, egy régi nemes de nem igen birtokos lithvaniai familiából vevé származását 1756. A' varsói kadétkoskolában neveltetik, hol herczeg Czartoryski Adám észrevevén benne a' talentomot és szorgalmat, alhadnagyá tevé a' kadettestnél, és saját költségén Franciaországba küldé, hol a' hadi mesterséget a' versaillesi hadi academiában tanulá, és a' rajzolás művészetében gyakorolgatá magát. Visszatérte után kapitány lett. De egy eset, melyet a' lithvaniai marsall Sosnowski leánya (ki utóbb herczeg Lubomirski Jósef nője lön) iránti hajlandósága okozott, Lengyelország elhagyására kinszeríté. Magányos tanulása főkép a' mathematica és történetírásban, 's a' felséges iránti fogékony képzelő ereje készíték a' had, szabadság 's az életbölcsesség iskolájára, melybe most Washington alatt lépe, mint ennek segédje. Amerikában, jelesül Ninety-Sir ostromoltatásánál, mutatá ki magát. Washington barátja lön; a' sereg, a' francia tisztek és Franklin tisztelettel viseltetének iránta; egyedül ő és Lafayette viselék az Európaiak közül a' Cincinnatus rend keresztjét, K. osztályparancsnokságra emelkedett, mely rangot akkor is megtartá, midőn 1786 Lengyelországba visszatért. Itt azok társaságába lépe, kik hazájok visszaállítását törekedtek eszközölni. A' lengyel sereg alkotásánál 1789 az országgyűlés generalmajorrá nevezé. Maj. 3, 1791 a' constitutio mellett nyilatkozá ki, 's kir. herczeg Poniatowski Jósef alatt szolgált. Az 1792 táborozásban Zielenecknél és Dubienkánál jelesen harczolt, az Oroszok ellen. Az utolsó helyet, noha megerősítésére csak 24 órányi ideje volt, 5 napig védelmezé, mintegy 4000 emberrel 16,000 Orosz ellen, 's akkor is csak csekély veszteséggel vonult vissza. Ezen tette alapítá katonai híret. Midőn Szaniszló király Katalin akaratjának hódolt, K. 16 tiszttel együtt bucsut vön a' seregtől. Erre el kelle Lengyelországot hagynia 's Leipzigba ment. Ezen időtájban ruházá őt fel Franciaország törvényadó gyűlése francia polgár czimmel. Hazája az alatt, a' második felosztás után, az orosz követ gróf Sievers és Igelström tábornok fenhéjázása által olly függésbe jött Oroszországtól, hogy ennek megegyezése nélkül a' reá tolt alkotmány formáját soha sem változtathatná, vagy jobbithatná meg. Ekkor eltökélé magát Varsóban titkon néhány nemes Lengyel, az igát lerázni. Kosciuszkot választák hadivezérekné, 's tudaták vele szándékjokat. Ő ezt Dresdában gróf Potocki Ignáczal és Kolohtaival közlé, kik azonban a' vállalatot éretlennek tarták. Ez alatt a' határhoz menvén Kosciuszko, Zajoncsek és Dzialynski tábornokokat az orosz-lengyel tartományokba küldé, hogy csendességben készítsenek el mindent. De midőn a' lengyel sereget részint az orosz sereg közé akarák osztani, részint pedig 16,000 emberig leszállítani: ekkor idő előtt kiüte a' lázadás. Posenben Madalynski eröszakkal állt ellene ezrede feloldatásának. Most mindenki fegyvert ragadt, 's Kosciuszko épen akkor érkezék Krakóba, midőn az orosz katonaság a' városból kiüzetett. A' polgárok a' krakói conföderatio - actát hozák

létre (Mart. 24. 1794,) melynek elején Kosciuszko felszólítja a' Lengyeleket, állítsák vissza a' Majus 3kai aonstitutiot. Seume helytelennek tartja azon manifestumot, mivel személyes sértegetést foglal magában; de annak hevesebb hangja a' lengyel nemzethez szólt, pedig egy egyszerű és szigorú erkölcsü republicanus haragjának — millyen K. volt — fel kelle lobbanni, midőn a' Lengyelek jacobinus okfejekkel és vétkekkel vádoltatának egész Europa előtt, 's ezért a' nemzet és király tartós szerkezetre célzó törvényes lépései kárhoytatának. Midőn az Oroszok előnyomultak, K. mere elejökbe. Ágyu nélkül és csak 4000 emberrel, kik részint csupán láncsákkal és kaszákkal valának fegyverkezve (Apr. 4. 1794) Raclavicenél 6,000 Oroszt vert meg. Erre seregét 9000re szaporította 's egyesült Grochowski tábornokkal. Ez alatt Varsó és Wílnában az orosz űrseregek részint megölettek, részint pedig foglyokká tetettek. K. gátot vete a' nép dühének, csapatokat küldé Volhyniába, 's rendbe szedé a' kormányt Varsóban. Ezután 13,000 emberrel a' Poroszok és Oroszok ellen ment, kik mindöszve 17,000-en nyomultak előre. Szczekocininél megütközék velek, de a' legbajnokiabb ellentállás után, Sprotovánál Jun. 8. megveretett. Innét a' Varsó előtti sánczolt táborba vonula. A' Poroszok elfoglalák Krakót. E' miatt a' nép Jun. 28. Varsóban fellázadt, meggyilkolá a' foglyok egy részét, és egynehány Oroszokhoz szító Lengyelt felakasztá. Kósciuszko azonban a' vétkeket megbüntetvén ismét helyre állította a' rendet. Most egyesült a' porosz király az Oroszokkal, 's 60,000 emberrel ostromlotta Varsót. De K. bátorságot önté az ostromlottakra. Két hónapi véres csatázások után visszavere 10,000 emberrel egy általános ostromot. Egyszersmind egész nagy Lengyelország felkelt a' Poroszok ellen, Dombrowski alatt. Ez, és egy pattantyutár elvesztése kinszeríté a' porosz királyt Varsó ostromával felhagyni. Igy állt ellent a' bátor hadi vezér, 20,000 rendes katonával 's 40,000 rosszul fegyverkezett paraszttal 4 ellenséges seregnek, mellyek mindöszve 150,000 emberből állottak. Legnagyobb hatalmát polgártársai bizodalma tevé. Hajdani parancsnoka, a' király unoka öccse, alatta szolgált. Senki sem kételkedék polgári erénye felől, melly vallásosság által a' népet lelkesíté. K. határtalan hatalommal kormányozá a' köztársaságot, de e' mellett Washington gondolkozásmódját és Caesar munkásságát követé. Ó gondoskodott a' seregek eltartásáról 's a' hadi szükségek megszerzéséről; ön maga igazgató a' kiadásokat és bevételeket, hogy a' bitangolást és csalást meggátolja; a' statustanácsból a' csatatéren temett. Napjai, éjei, 's minden ereje hazájának voltak szentelve. Egyszersmind az igazságszolgáltatást is biztosította; eltörölé az örök szolgálókat; nyilván kijelenté, hogy Lengyelország nem jacobinusi okfejek szerint akar szabad lenni, 's végre a' tőle felállított nagy nemzeti tanácsban visszaadá Maj. 29. a' nemzetnek a' reá bízott legfelsőbb hatalmat. Ily Aristides és Cincinnatus, mint polgár, kormányfi és hadivezér, egyszersmind katona, alattvaló és országló volt. Azt vetették szemére, hogy Skarszewskinek, a' chelmi és lublini püspöknek törvény szerinti halálra ítéltetését a' pápa követének szószólására tömlőzre változtatá. De ó kimélni akará a' nemzet érzetét a' papság iránt. Szaniszló királlyal tisztelettel bánt, de nem részesíthető azon hatalomban, mellyt a' nemzet egyedül Varsó megszabadítójára ruháza. Bár keményebb volt volna a' nagyok iránt, kik könnyelműek 's romlottak lévén, engedelmességről 's rendről semmit sem akarának tudni. Ilyen embereket nem nyere meg K. gyengéd bánása a' becsület és igazság részére. Ha hozzája emelkedik fel a' nemzet, soha sem gyözetett volna meg. Fridrik Vilhelm már maga sem reménylé K. meggyőzhetni. Fényes ajánlásokat tön neki. Milly kevéssé esmerie a' Washington oskolájabeli férjfiut! Végre Katalin határozá el a' har-

ezot nagyobb számu serege által. Suwaroff Sept. 18 és 19 Volhyniában Brzecknél megveré a' Lengyeleket Sierakowski vezérlése alatt. Reppin Lithvaniában nyomulván elő egyesült amazzal. Fersen orosz tábornoknak 12,000 emberrel kellett volna hozzájuk zarákozni. Ennek meggátlására 21,000-rel indult K. Varsóból ellene. Poninski osztályjának egyesülni kellett volna vele, de az Oroszok felfogák a' h ir adást. Most a' háromszor erősebb egyesült Oroszok Fersen alatt, Macziewicznél Oct. 10. (12. mf. Varsótól) megtámadták a' lengyel sereget 's háromszori vissza veretés után a' negyedik rohanás alkalmával ártítotték a' lengyel sorokon. Kosciuszko, sebekkel fedetve, e' szavak közt: „*finis Poloniae*“ lerogyott lováról, 's az ellenség kezébe került. Hazája benne mindenét elveszté. Suwaroff Nov. 4. rohanással bevé be Pragát. Varsó Nov. 9. hódolt. Madalinszki elhagyá Nagylengyelországot. Egy austriai sereg Lublinig nyomult. Így enyészett el Lengyelország. De a' meggyőzettek nemes örökködései megszerzék szerencsétlen hazájoknak Europa tiszteletét, és a' nemzet legdrágább reménye — a' királyság visszaálltatása szabad szerkezetetéssel — hatalmas gyámot talált a' közvéleményben. Katalin a' hős hadifoglyot 's nemes bajtársait statustömlöczbe vetteté. I. Pál szabadon bocsátá ezen férjfiakat 's K. iránti tiszteletének több bizonyosságát adá. Kardját a' hadvezérnek nyujtá, ki azonban azt e' szavakkal „nincs szükségem már fegyverre, mert hazám nincs“ nem fogadá el. — K. egész haláláig nem viselt kardot. — Erre Pál 1500, barátját pedig Niemczoviczet 1000 paraszttal ajándékozá meg. K. az orosz határnál írásban monda le ezen ajándékról 's Londonból visszaküldé az általvett javakat. 1797 Franciaországon és Londonon keresztül, hol K. nagy tisztelettel fogadtaték, mind a' ketten Amerikába mentek. Vagyonja igen csekély volt. Amerika, midőn ő az amerikai szabadságháboru végeztével hazájába visszatért, évpénzt rendelt neki. Most is tiszteletet és oltalmat találá ott derék bajtársával. 1798 Franciaországba ment, a' congressustól küldetve. Itt minden párt inepélyesen fogadá a' szabadság bajnokát. A' fr. seregben volt földíjei Sobieski János kardját küldék neki, melyre 1799 Lorettóban akadtak. Utóbb Napoleon olly tervet foga fel, hogy Lengyelország visszaállításával Oroszországon sebet ejtsen, 's a' keleti Európán uralkodásra készüljön. De K. inkább I. Pálnak adott szava miatt (hogy t. i. az Oroszok ellen többé nem fog hadakozni) mint betegsége által gátoltatván, nem vehete részt a' Lengyelek 1806 és 1807 csatájiban Dombrowski vezérlése alatt. Napoleon ajánlatára így felele „csak akkor használhat Lengyelországnak, hogy ha ennek szabad nemzeti szerkezetetését és régi határait biztosítva látja.“ Fouché mindent elkövetett, hogy K. Lengyelországba vigye, még Gensdarmerievel is! Hanem K. szigoruan felelé: „Jól van, tehát megmondom a' Lengyeleknek, hogy nem vagyok szabad.“ Egy felszólítást a' Lengyelekhez, mely a' parisi Moniteur 1806 Nov. 1. kiadatott lapjain az ő neve alatt olvastatott, hamisnak és Napoleon által költöttnek nyilatkozatá. K. Fontainebleau közelében egy jószágot vett, hol 1814-ig csendes nyugalomban élt. Apr. 9. 1814 írásban kére Sándor császártól a' kiköltözködött Lengyeleknek bocsánatot, és felszólítá, legyen Lengyelország királyja, 's adjon az országnak szabad, az Angolokéhoz hasonló szerkezetet. 1815 lord Stewarttal Olaszhonba utazott, 's barátját Zeltmert követvén 1816 Solothurnban telepedett le. Innét Apr. 1817 szabad levelet bocsátá ki, mely által Lengyelorsz. jószágán az örökös szolgaságot eltörlé. Egyébiránt magányosan élt kevés barátaival. Mezei gazdaság volt legkedvesebb foglalatossága. Nem messze Vevaytól lovával együtt egy mélységbe este okozá halálát. Meghalt Solothurnban Oct. 15. 1817 több mint 60 éves. K. soha sem volt házasságban; familiájából csak egy unoka öccse élt. Jablonowski 1818 elvivé Sándor császár költségén Solo-

thurnból K. tetemeit, mellyeknek Krakóban a' királyi sirboltba tételét a' senatus kérésére megengedé a' császár. Itt emlék is állíték neki. Varsóban Nov. 14. 1817. tartott halotti tiszteleténél Niemcevicz, a' senatus titoknoka, tartá felette halotti beszédet. Nov. 26. 1817. Dresdában is tartatott neki csendes halotti tisztelet. (l. „Zeitgenossen“ 2 r. XXII.)

KÖSEGARTEN (Lajos Theobal), költő és predikátor, szül. Febr. 1758 Grevesmühlenben, egy mecklenburgi városkában. Itt nyere első mivelődését, azután Greifswaldban tanula. Egy ideig nevelő volt egy nemes családnál Pomerániában, utóbb a' wolgasti iskola rectora lön, és 1792 lelkitanítói hivatalt nyert Altenkirchenben, Rügen szigetén. 193 a' hittudomány doctora lön. A' természet éldeletében számos boldog esztendőket éle ezen patriarchalis szigeten családjának, a' költészségnek és tudományoknak, tiszteletes hivatalát hiven teljesítve, míg nem 1807 Greifswaldba professorságra hivaték, hol későbbben consistorialis tanácsnok is lön, 's mint az egyetem igazgatója Oct. 26, 1818, 61 éves korában halt meg. Románjai (péld. „*Ida von Pleszen*“ 2 köt.) költészeti rhapsodiái, legendái, hős- idyllai költeményei „*Jukunde*“ és „*Die Inselfahrt*“, honi énekei, több fordításai, mellyek közt Richardson „*Clarissa*“-ja igen becses, és mások szép hirt szerzetek neki a' német literatúrában. Azonban természeti erővel 's tisztelettel teljes Musája nem ritkán igen dagadozó, 's szöözönben vész el. Öszves költeményei Greifswaldban 1824 12 köt. jelentek meg.

KOSER (Kasa, Kauscher). Így nevezik a' Zsidók azt, a' mi tiszta, 's a' minek megemésztése vagy használata törvényeik által nem tiltatik meg nekik. K a s a b o r -nak az mondatik, melly a' Zsidók számára, azoknak szokott módja szerint megtisztítatik 's lepecsételtetik.

KOSLOFF (Iwan) egy orosz nemes, szül. 1780, 's mint ember és költő nevezetes jelenet. Ifjuságát a' nagy világban tölté. Szivesen láttatva a' moszkvai és pétervári legmiveltebb tarsasági körökben, inkább vidám, mint munkás életet élt; lángesze kifejtetlen szunnyadozott. De kedvelé a' literatúrát, jártás vala a' franczia és olasz nyelvekben, 's ezeknek classicusait igen jól esmeré. Azonban a' foglaltság hiánya miatt azokban csupán csak a' mulatkozás ingerét, 's a' száraz szórakozás utáni kipihenés forrását szemlélé. Egész munkássága a' világ üres gyönyörűségeinek 's családjáról való gondoskodásnak vala szentelve. Mintegy 40 éves korában súlyos nyavalyába esett, melly lábai használatától megfosztá. Így a' tarsaságtól, mellyet szeretett, egyszerre elszakasztva, kinszeríté a' magány önmagában keresni pótlást eddigi világéleteért. A' sors e' csapása nem csüggeszté őt el, sőt lelke fellengősb emelkedést nyere, 's ő költő lön. Azon képzeleti világ, mellyet most magának teremte, tökéletesen kipótlá a' valódit, mellyről le kelle mondania. A' fájdalmak helyén megtanulá magát esmerni, 's egy előtte esmeretlen talentomot fedezé fel magában. Rövid idő alatt az angol nyelvvel és literatúrával is megismerkedék. De súlyosabb próba várta, elveszté szeme fényét. Ezen szerencsétlenség sem csüggeszté el, sőt reá nézve új lépcsője volt ez az erkölcsi és lelki felemelkedésnek. Vakságával világosan tünt fel neki a' költészet napja. Csak hamar hozzá foga a' német nyelv tanulásához is, 's nem sokára annyira vitte, hogy a' németek classicus költőit megértette. K. ezolta az emlékezés és képzelő-erő világában él. Rendkívüli emlékező tehetséggel megáldatva, mindent megtart, a' mit maga előtt olvastat. Fejéből fordítja Byront: a' költészet fényes álom képében éneklí 's valósitja elmúlt idejét. Epistolákat költ barátihoz, kik körülé öszvegyűlnek, nem azért, hogy felvidámítsák, hanem hogy tarsaságában részesülhessenek. Mert nem

csupán talentom, hanem a' lélek és indulat, 's az egész felsőbb élet is kifejtett benne. Midőn a' végzet szemcitol megfosztá, mintegy másodsor mondá lelkének: legyen világosság! — Ezen világosság, melly lelkét világítja, éleszti 's egyszersmind melegíti is őt. Soha sem adná, a' mint gyakran mondja, ezen vakságát mostani lelki boldogságáért. Beszédje velős és lelkes; előbbi szinetlen 's lelketlen élete egyáltalján nem akadályoztatja, hogy magát a' jelenkor magasságára emelje, 's mindenben, a' mi nemes, nagy és emberi, részt vegyen. K. igen szerencsésen fordita egynehány darabot angolból és olaszból, 's nem régen végzé „Tschernetz“ (Szeretet) czimű költeményét, melly költészi ereje által, a' nélkül, hogy öszve hasonlításban valamit veszene, Byron „Giur“ -jára emlékeztet. Elég esmeretes tőle az „Abydosi menyasszony“ (Pétevár 1826) derék fordítása. Miklós császár ezen munka megjelentekor 2000 rubellel, a' császárné pedig brilliant gyűrűvel ajándékozta meg a' költőt. K. most egy nagyobb költeményen dolgozik, mellynek jól választott tárgya az orosz történetből, még pedig Anna császárné idejéből vétetett. Így már most is az orosz literatura évkönyveibe tartozik ezen költő neve. A' balsors szép pályát nyitja meg előtte. Szelleme ereje által uralkodni fog sorsán, 's emlékezete hamvvedrében 's szívében eleven gondolatokat 's lelkes szavakat fog mindig találni.

Kőszeg, régi sz. kir. város Vasvármegye éjszaki határán, a' Gyöngyös vize mellett, igen szép vidéken, Sopronytól délnyugot felé 4. mföldnyire. Lakosainak száma mintegy 5500, kik különbféle művészséggel, leginkább posztó csinálással és kereskedéssel foglalkozkodnak. Itt van a' dunántuli kerület törvélyszeke (kerületi tábla), továbbá két gymnasium, árvaház, várkastély, több, szép és ritka nagyságú gyümölcsel bővelkedő kert 's at. Különösen emlékezetessé teszi e' várost a' hazai történetírásban azon elszánt vitézség, mellyel az magát 1531 az osztrómló Törökök ellen védelmezé. Az idő szellemével előrehaladását 's nemzeti művelődésre törekedését pedig, a' kebelében ujonnan felállított olvasó társaság bizonyítja. 54.

Kőszén, szénóból, savitóból és gyulóból álló 's föld keverékekkel tisztátalanított ásvány. Ezen álló és keverék részek különböző viszonya miatt különböző fajtái vannak a' kőszénnek. Az ásványász ezen fajtákat különbözteti meg: 1) szurokszen, bársonyfekete, igen zsirosfényű, esigatöretű, barnásfekete pora a' karczolásban megtartja fényét, puha 's szívós; 2) síkszen (Kannelkohle) szürkés fekete, igen kevesé zsirosfényű, sík vagy igen egyenes csigatöretű, fekete poru, barna nélkül, megtartja karczban a' fényét és szívósabb a' szurokszennél. 3) Durvaszen, szürkésfekete, igen kis zsirosfényű vagy csillámló, egyenetlen 's apró szemű töréssel, fekete poru, fénylő karezu; 4) rotszen vagy ásvány faszén, szürkés fekete, selyem fényű, rostos szövetű, fekete pora szelid, morzsolható 's színvesztő; 5) rétegszen réteges vegyíték a' szurok-durva- és rotszenből; neve lapszen (Blätterkohle), ha a' szurokszen igen uralkodó 's a' réteges keveredtség igen kitünő; 6) a' kormszen fekete, csillámló, vagy a' laps alkatnál gyenge zsirosfényű, fekete poru, szelid, morzsolható és színvesztő. — A' kőszén elszáló és merő részekből összetettnek tekinthetjük, mellyek száraz lepárlás által elválaszthatók. A' száló anyagok, szénős gyulogáz, szénős savitogáz, szénsavany, viz, olaj és perklat sav elszálnak, a' merők pedig, a' szénő nagyobb része, a' földes részekkel együtt megmaradnak, mint kőszén vagy kook. — Mesterségi tekintetben megkülönböztetik 1) a' sülszen, melly szívósan foly, feldagad és öszszesül; pora egy anyagu tömeggé olvad; 2) a' szívárgszen, melly nem dagad fel, pora kemény anyaggá szívárog; 3) a' homok-szen, többé vagy kevesebbé fogy, pora laz és egyberagatlan

marad. — A' kőszén részint a' szénhonon kövekkel és rétegyaggal váltva telepezik, és a' régi mosbérczek kőszénképzését teszi, részint atárendelve találkozik az ifjabb moshomokbérczekben. Ritkán vagy soha sem találattik a' mosat magán, rendszeren több (sőt 100 is) fekszik egymás felett, homokkő és rétegyagy által választatva el. Hatalmok igen különböző 's gyakran több padra oszlottak. Nevezetes kőszéntelepzetek találattanak Anglia sok részén, Northumberland, Durham, York, Lancashire, Dudley, Wales 's több tartományban, azon felül Német, Cseh és Magyarországon. — A' kőszén hasznos az égetésre, lángot és izzótűzet is ad. Használható gáz kőszénkátrány, kőszénolaj, savanyu kőszénvíz és több éghető gáznemek készítésére, mellyutolsók a' gázvilágításra nézve fontosak. — A' kőszén és torfa között középen áll az ugy nevezett barnaszén (Braunkohle Lignite) melly feketés, vereses, sárgás és szürkés fekete fa vagy földalkatu, könnyen gyúló, lángolva égő, bűdös füstü. Találtatik az új bérczek agyag és homok-hegyeiben, Devonshireben, Artern és Hallánál 'stb. L. John-tól: „*Naturgeschichte der fossilen Inflammabilien.*“ (Köln 1816, 2 köt.) —j—a.

KÖSZVÉNY (Izgyu, izlob, izfájdalom), a' férjfi kor betegsége, a' felsőbb fejlődésből az alsóbbakra visszaszáló életerőn alapuló, melly most inkább csontképzésre és kiürítésekre fakad. Ez által az izek meggyuladnak, melly jelenés néha rendszeren tün fel a' csontképzésre többé nem szükséges földi anyagok kiválasztásával, néha rendszeren jelen meg és ujra jó a' hibázó természetere miatt. Az is megtörténik, hogy a' természet nem üríti ki az ürítő eszközökön a' felesleges csontanyagot, hanem azt a' bőr alatt, vagy még a' belső részekben is, össze hagyja halmozódni, honnan azután kőszvény-csomók 's belső kőképzések származnak. A' kőszvény kifejlésére leginkább két ok látszik dolgozni: hibás életrend 's a' bőr kigőzölgésének elnyomtatása. A' mi az életrendetilleti: kedvezni látszik a' kőszvénynek a' — kivált savanyu — borral bőven élés, az igen tápláló, kövér, fűszerezett csemegés étel, minthogy bőséget ad a' tápláló és földi anyagokban, 's a' vért felingerli, a' tápanyag pedig a' már teljesen kifejlett testtől fel nem használtatik, a' gyuladási hajlandóság nevelkedik a' csontrendszerben 's egész a' gyuladásig megy. Ily esetekben, midőn a' természet ereje még megvayon, láb kőszvény képeben mutatja magát a' betegség. Ugyan is tavasszal, ősszel, és némellyeknél gyakrabban is erős fájdalom mutatkozik a' lábühüvelyk izében vagy izek körül, 's azon rész meggyulad, veres és dagadt lesz. Közönségesen láz van vele összekötve, ha t. i. a' helyi gyuladás az egész vérre visszahat. A' szegényebb sorsu embereknél ritkán találni valódi kőszvényeseket; azon szegény, ki arczának verejtéke alatt keresi elegendő kenyerét, 's jó vizet iszik, sőt azon tehetős is, ki mértékelt ebedjénél egy pohár bort vagy sert is ihatik, ritkán esik kőszvénybe; de a' gyomornak megtöltése roznyers eledelokkal, 's a' gyakori meghűtés nem ritkán rozsul készült tápanyagokat hoznak a' vérbe 's annak kiürítését megátolják, honnan az életerő csökkenésével illy esetekben inkább rendetlen kőszvényes tünemények állanak elő, kóválygó fájdalmak, sok földes részek leraktatása az izekbe, és igen szembetünő idomtalanóságok. A' kőszvény és hülkör (rheumatismus) gyakran felcseréltetnek egymással, noha egymástól igen különböznek; emez minden életkorban támadhat, az csak a' férjfiukorban, emez gyuladt állapotja némelly izmoknak, inaknak, azaz izeknek, iztokoknak és csontoknak, 's azon felül gyakran daganatoktól kísértetik. Azt is vették már észre, hogy a' kőszvényes izzadtsága, finom földnemü port hagy a' bőrön hátra. De mindenik betegség jelen lehet egy időben a' testen, egymással összekötölődhetik, sőt a' hülkör idővel kőszvénybe mehet által, ha az életkor változásával a'

betegségi hajlandóság az izomrendszerről átmege a csontrendszerre. A természet nem lévén néha elég erős arra, hogy a közszvény rendszeren kiűthetne, ha az ember öreg, gyenge, vagy ha a betegség megháborítatik lefolyásában: akkor belső részeket is megtámad, mint a gyomrot, tüdőt, agyat, 's gyakran halálos tüneteményeket hoz elő. A közszvény gyógyításáról 's a reá jó életrendről sok hibás vélemény uralkodik. Némellyek azt vélik, hogy kivált a lábközszvény-nél semmit sem kell használni, mások a hajtó italtól mindent várnak, még mások, Brown hibás véleményétől elcsábitatva, ki a közszvényt az erőhiányu betegségek közé tevé, az arrakban keresik a gyógyulást. Általános gyógyszer nincs is ellene, sőt természetének különbélesége szerint egészen ellenkező gyógyszereket kíván más más emberekben. Innét gyógyítását okos orvosra legjobb bizoni, 's még ennek is dolgot ad, míg eltűnne.

—j—a.

KÓTA (hangjel, nota musica). A legrégibb időkben a hangjelek helyett betűk, a Zsidóknál pedig 's a mostani Ujgörögöknél csak vonások (ékezet, accentus) használtattak. Az ó világ embereinek némellyike neveztetik ugyan a kóta feltalálójának, p. o. Pythagoras, Terpander; de ezen tévedés csak onnan ered, hogy hajdanában, ha valaki valamely új művészeti találmányt egyik országból a másikba átvitt, azonnal ő tartaték feltalálójának. Mivel a Görögök más jelekkel éltek az énekmuzsika, 's ismét másokkal a hangszeres muzsika hangjai kijelelésére, 's mivel az előre teendő kulcsok segedelmével az octávák különféle hangjait hasonló jegyekkel kijelenni nem tudták: kótájik száma 990-re szaporodott, 's ezeknek fele a hangszeres muzsika, fele az énekszó hangjait fejezé ki. Ezen jegyekre alphabetumaik betűit használták, de ugy hogy egy betű vagy felfordítva vagy különféle fekvő és görbe helyzetbe iratván, több hangokat is jelenthetett, p. o. az L betű 7 hangra szolgált. Azon kívül az ékezetek is vagy egyes kótát jelentettek, vagy más betűhez tétek, 's új hangot képzetek. Ha valamely darab énekszóra 's egyszersmind hangszeresmuzikára iratott, akkor előre írták az énekszót, azután a hangszerek kótáját, 's ezek alá végre a textust. Mivel pedig a görög nyelv szótagjainak többnyire meg volt határozva időmértéke, vagy is a kimondási hosszúsága 's rövidsége: tehát a görög kóták nem is jelelték ki a hang kitarásának idejét, és így csak a hang magasságát, mélységét és természetét szabták ki. A kétséges (hosszu és rövid) szótagoknál pedig, ne hogy az előadó hangszok a metrum és rhythmica ellen vétsenek, A betűvel jelelték ki a hang hosszúságát, B-vel pedig rövidségét. — A Görögök hangrendszerének 15 fő hangját (mellyek a mi nagy A-ntól kezdve az egy vonásu a-ig terjedtek) legelsőben is I. Gergely pápa a 6-ik század végén szorítá hét hangra vissza, 's ekkor a nagy (uncialis) betűk az első énekszóra, a kis betűk a középhangra, a kettős betűk pedig a felső hangra használtattak. Ez tartott a 11-dik századig, midőn Arezzo Guido, a Benedictinusok apátja 1022-dik évben az eddigi betűk helyett öt lineába írt pontokat (kóta, vagy a linearendszer) használt, 's azokat mind a lineákba mind azok felé is írta. Az eddig kóták gyanánt használt betűk már most Kulcsok (l. e.) lettek. De még ezen pontok által sem határozaték el a hangok kitarásának ideje, mivel egyforma alakuk voltak. Ezen hiány későbbben pótolaték ki, és pedig némellyek szerint a 11-dik század vége felé Kölnben élt Franco nevű német ember által; mások szerint ezen tökéletesítés vagy feltalálójának vagy legalább javítójának Murs Jánost (Jean de Moeurs) tartják, ki 1330—50 között kezdé az egyszerű pontokat kis négyszegű formákra változtatni, mellyek vagy egészen feketék, vagy fehérék maradtak, vagy vonások, vagy vonástalanok, majd ismét görbe vonások aggattattak reá-

jok, melly jegyek által még most is fejeztetik ki a' kóták hosszúsága vagy rövidsége. Valamelly kóta megkisebbitésének (negyed vagy kisebb értékű kótára való széttagolásának p. o. két nyolczad vagy négy tizenhatod kótára), és a' futó kótáknak használatát Mouton János, Ferencz francia király karmestere találá fel a' 16-dik században.

KÓTAIRÓ, KÓTÁZÓ MŰSZER. Vannak olly hangászok, kik a' lelkesedés bizonyos pillanataiban a' pianoforten gyakran sokkal szerencsésebben ábrándoznak, mintsem egész öntudattal valamely darabot szerkeztetni képesek volnának. Hogy tehát az ollyan — sokszor felette nagy becsű — elmeszülemények felfogathassanak: régen gondolkodtak olly műszer kitalálásán, melly a' fortepianoval összeköttetésbe hozatva, a' mivész ábrándozásait kótákkal nyomon feljegyezze, 's így a' paszta elhangzástól, a' rögtön elenyészéstől megmentse. Az illy műszerről való első képzelet, melly Creed angol pap agyában támadt, 1747 közöltetik a' világgal, a' „*Philosophical transactions*“ 483-ik számában; de valósíthatása nem bizonyíttatik be eléggé. Erről semmit nem tudva, ugyan azon gondolatra jött 1748 Unger, eimbecki polgármester is. Javallatai 1752 a' berlini tudományok academiájának adatának által sikeresíttetés végett, a' mi mindazáltal elmulasztatott. Sulzer azonban, az academiának egyik tagja, tökéletlen leírását bocsátá közre Unger képzeleteinek, 's ez által okot szolgáltatata Hohlfeld műszeresnek, hogy ezeket tökéletesítse 's egyszersmind létre is hozza. A' „*Nouveaux mémoires de l'académie royale des sciences et des belles lettres à Berlin*“ czimű iratban (1771), alaposan megemlégeté Sulzer ezen műszert, melly két hengerből áll; az egyik hengerre a' meglincázott kótapapiros tekeretik, melly a' játszás alatt egy rugó által róla lassanként legöndörrítettetik, 's azután a' kótajelek, oda alkalmazott rajzónacsák által, a' pianoforte hangjainak utmutatása szerint, maga a' műszer eszközésénél fogva, feljegyeztetnek. Az így beírott papiros, ama' rugó segítségével, ismét a' másik hengerre tekeredik fel. — A' tudományok academiája megvásárlá Hohlfeld ezen kótázó műszerét a' maga számára. — Csudálkozásra méltó, hogy e' hasznos műszer azon idő óta nem szaporíttatott, közönségesebbé nem lett, 's a' nagy mivészek által nem használtatott. — Ennek talán az lehet oka, hogy a' hangok fokozatain kívül azoknak (vagy inkább a' kótajeleknek) becsét, (t. i. ha egészek, felek, nyolczadok, tizenhatodok 'sat. e?) és a' pihenéseket, (pauza) sem a' szokott vonások által sem egyébként vele feljegyeztetni nem lehet.

54.

KÓTAMETSZÉS I. KÓTANYOMTATÁS.

KÓTANYOMTATÁS. A' kótanyomtatás történetében két időszakot kell megkülönböztetni: az első t. i. midőn a' kótanyomtatásra egész táblákat használtak, és a' másodikat, midőn a' kótabetűk ugy szedettek, mint a' szokott könyvek vagy irások nyomtatásánál. Az elsőbb korban fatáblákat használtak. Illyen táblákon nyomtatott legrégibb kótákat 1473-dik esztendőből bírnak. Azon időbeli könyvekben, midőn még a' fatáblai kótanyomtatás nem volt eléggé tökéletesítve, találunk olly kótákat, mellyek író tollal látszatnak beléjük rajzolva lenni. Ezután kezdődött a' réz, és a' még olcsóbb czinktáblákon eszközölt kótametszés és nyomtatás; és pedig a' czinktáblai nyomtatás a' mult század közepe táján jött leginkább divatba. A' mi ezen művészet második időszakát illeti, némelylek Petrucci Ottaviót, ki a' 16-ik században élt, vélik a' nyomtató kóták feltalálójának, mások pedig Sanleque Jakobot (szül. Caulen-ban Picardiában 1558); ez híres betűöntő volt Parisban, hol 1648-ban halt meg. Hihető tehát, hogy ő hozá divatba a' Franciaíknál a' nyomtatói kótabetűket. Mivel azonban az illyes kótákkal történt nyomtatás mestersége

nagyon tökéletlen marada, inkább csak czinklapokra, bizonyos, ezen czélra készült, bélyegvasak által verték a kótatkat, ezeket azután rézsajtóval elegyengették, míg végre amá' híres Breitkopf Lipsében az ingó kótabetűk használati mesteriségét 1755-től fogva olly tökéletességi fokra vitte, hogy inkább őt kell azok első feltalálójának nevezniük. A rézlapokra készült éles kótametszős a kótanyomatás minden egyéb nemeit túlhaladja. Stereotyp kótatkat Tauchnitz betűöntő használt legelsőben Lipsében. — Most már kőre edzett kótatkat is nyomtatnak.

KÓTARENSZER I. KÓTÁK.

KÖTELES SÁMUEL, a magyar tudós társaság törvénytudomány osztályában volt vidéki 2dik rendes tag, szül. Uj Tordán 1770 Jan. 30-kán. Tanulását ott kezdette. Nagy Enyedre 1781 táján szakadott a' grammaticába. Az alsóbb osztályokon mint szolga ment keresztül. Deákká vagy felsőbb tudományok hallgatójává 1788 lett. Professora Kovács József, vévén észre benne az éles észet, külön leczkéken is tanította. Szentpáli Lőrincz, ki akkor az enyedi tanulószág fénye volt, ésmertette meg vele Kantot, a' hogy az, mint deáksegéd, ennek munkáját, „*Kritik der reinen Vernunft*“ magyarázgató. Halhatlan vala még ekkor ott a' königsbergi mély vizsgálódó; K. fellelte benne világát. Majd a' logica osztályát ő tanítá. 1796 elején N. Enyed, Kolosvár 's M. Vásárhely collegiuma látá tanulása megvizsgálatainak kitünését. Most külföldi egyetembe vonzódtott, 's hogy meghessen, segélynyerés végett hentazta Erdélyt. Mintegy ezer forinttal indula meg Jenába 1796 ősszén. Ott a' theologiát Paulus, Griesbach, Schmidt; a' philosophiát Fichte, Schmidt, Ulrich; a' történet és nyelvtudományt Beck, Schütz leczkéjén hallgatta, anthropológiát Loderéin. Haza 1798 tért. Itt esztendeig özvegy B. Dániel Istvánénál folytatott házi papságot falun és városon, hol magát ajánlóbban megismértetvén, M. Vásárhelyre neveztetett ki philosophia professorának. K. tanításaiban Kantot, később Krugot követte. A' statistica és politica mellékes tudománya volt. 1818 N. Enyedre tették által, hol philosophia tanítása mellett a' természeti és közönséges polgári 's országos hazai törvény előadását is reá bízták, nem különben a' szépizlés tudományáét. Munkáji illy renddel jöttek ki: 1. „Logika vagy az értelem tudománya“ (Kolosvárt 1809; második kiad. Kolosvárt 1815, harmadik N. Enyed 1830 az előbbieknél sokkal meg bővebbítve). 2. „Erdkölcsei philosophiának eleji.“ (M. Vásárhelyen 1815–17 két darab). 3. „Philosophia encyclopaediája“ (N. Enyed 1829). A' magyar academia igazgatósága, törvénytudomány osztályába nevezte ki, Nov. 17. 1830 Pósonban, vidéki 2-dik rendes tagnak. De se az első nagygyűlésre Pestre Februariusban 1831 betegeskedése miatt ki nem jöhetett, se később nem jelenhete meg egy ülésben is, mert a' fenirt napon az elébb mindig egészségest, piros színűt, izmos testűt szélütés éré halálosan. Sirján faragott szép kő oszlop áll. Emelteté a' collegiumbeli tanulók nagyja kicsinyje, együtt. Csak 10 krajczár pengőben vala mindeniktől elfogadva, hogy az érzékeny adóból senkit ki ne rekesszen tehetetlenség. Kéziratban e' munkáji maradtak: 1. „*Jus naturae privatum publicum ad gentium universale*“ 2. „Embertudomány.“ Egyszer bővebben dolgozva, de nem egészen letisztázva, másodsor rövidebben kérdések 's feleletekben. 3. „*Statistica M. Principatus Transsylvaniae*.“ Nem sokára kezdé M. Vásárhelyre mentte után, 's így ehez mai napig többféle lenne toldandó. 4. „*Metaphysica*“ ez is latinul. Be nem végzett kéziratai: 1. „A' philosophia historiája.“ 2. „A' görög philosophia historiája.“ 3. „Szépizlés tudománya.“ 4. „Nevelés tudománya.“

KÖTELESSÉG. Az ember kötelessége, és kötelességünk megemlése ott kezdődik, hol az egyes ember érzéki szűk határok közé szorított természete mást kíván, mint a' mit az okosság, az emberiség lelke szószólója, és a' tiszta emberiség törvénye magában foglal. Az állatoknak azért nem tulajdonítunk kötelességeket, mert érzéki ösztöneikre és kívánságaikra nézve a' külső természeti világ szükségképpen való törvényei alatt állanak. De egy oly valóság, mint az ember, a' ki nem csak érzéki, hanem lelki tehetséggel is bír a' természetet 's körülé álló világot megismereni, épen abban találja fel önméltóságát, hogy cselekedeteit tisztán megismert törvények szerint határozhatja el (Autonomia). A' külső természet törvénye a' kénytelenység, mellyet kinem lehet kerülni; az okossági törvénynek tárgya az úgy kell lenni, mellyre annak belsőnkbe rejtett szükségképpenvalósága utasít, mellyet az okos ember általlát, és cselekedeteit azon törvény szerint intézi, 's ennyiben szabad akarattal bíró valóság. A' mit az okosság, mint az emberiség lelke szószólója kíván, az a' Jó; az érzéki ösztönöknek az okosság ellen való feltámadásában fekszik a' Rosznak csirája. Az ember tulajdon természetéhez csak akkor hív, ha indulatain és kívánságain az okosság uralkodik, mert csak ezen az uton válhat szabad erkölcsi valósággá, 's mind inkább inkább függetlenné a' külső dolgoktól. Ez a' belső erkölcsi szükségképpen valóság, csak azt tenni, a' mi megegyez az okossággal, azt csinálni vagy elhagyni, a' mire szabad okos valóságunk belsőképpen készlet — más szóval **Kötelesség**nek nevezetik. Azon alapul tehát minden kötelesség, hogy az okos valóság magával ellenmondásba jőne, ha megismervén, hogy okossága méltóságánál fogva szabadon határozhatja el magát, még is ezen méltóságát a' külső világra nézve megtagadná, és egészen más törvény szerint, merő érzéki ösztönökből intézné el cselekedeteit. Mennél több az erény valakiben, mennél inkább tudja cselekedeteit az okossághoz alkalmaztatni, annál kisebb a' harc is a' kötelesség és hajlandóság között. Szoros értelemben a' kötelességet nem magáért a' kötelességért kell gyakorolni, mint némelyek állítják, hanem a' nagyobb tökéletesség kedvéért, mellyet a' hajlandóságaival küszködő ember csak kötelességei gyakorlása által érhet el, melly az embert az emberiség ideájával öszvehangzásba hozza. Az erényt teszi a' kötelességek állandó gyakorlása, vagy is az okosság uralkodása az érzékiség felett, 's a' melly akarat a' kötelességet akarja, az jó akarat. Az okossági kötelességeket felosztják erényi és törvényes kötelességekre, mások belső vagy lelki esmereti, külső vagy szorító kötelességekre. Ugyan is az emberi cselekedetek, külső irányaikra való tekintetben vagy olyanok, mellyekben csak magától függ az ember, és csak lelki esmeretét 's célzását kérdezi meg, vagy olly leköteleztetések, mellyeknek teljesítését külső erővel és így kinszerítéssel is lehet tőle kívánni, minthogy némely cselekedetek egyszersmind a' társaságos lét természeti alapjának feltételei. Az első neműek erényi kötelességek, mellyekről az erkölcsstudomány tanít; a' második neműek a' törvényes kötelességek, mellyekről a' törvénytudományban és természeti törvényben van szó. Az utolsó neműekben csak a' cselekedetek törvényessége jó tekintetbe. Különbön felosztják még a' kötelességeket feltételeletlenekre, mellyeket minden kivétel nélkül teljesíteni kell, és feltételelesekre. Az erkölcsi törvény feltételeletlen lévén, ebben a' tekintetben feltételes kötelességek nem is lehetnek. Régenten felosztották még a' kötelességeket tökéletesekre, és nem tökéletesekre, közönségesekre és különösökre. A' cselekedetek tárgyaihoz képest felosztották magunk, embertársaink és Isten iránti kötelességekre, melly felosztás annyiban nem állhat meg, hogy az okatlan állatok iránt való kötelességeket kizárja.

KÖTELEZÉS, erkölcsi lekötés valaminek teljesítésére. Kitetszik ezen határozatból, hogy a' kötelezés személye csak értelemmel 's szabad akarattal bíró lény, tárgyai pedig egyedül olyan dolgok és cselekedetek lehetnek, mellyek a' kötelező egyén közvetett vagy közvetetlen hatalmában vannak. A' kötelezéshez tehát, mint minden más egyeztetekhez vagy **KÖRÉSEKHEZ** (l. e.) két lénynek, t. i. az ajánlónak vagyis kötelezőnek, és elfogadónak jelenléte 's kölcsönös megegyezése kívántatik; 's valamint általában a' kötelezések jogokat, ugy viszont a' jogok kötelezéseket szülnek. — Azon iromány, mellyben a' kötelezés tartalma 's minősége feljegyezve van, **k ö t e l e z ő** -levélnek mondatik, mely a' törvénykezésben különbféle, többnyire a' ben foglalt tárgytól kölcsönözött nevet visel.

—no—

KÖTÉS (egyezés, alku) alatt több személyeknek ugyan azon kijelentett akaratban való megegyezése értetik. A' kötés megkívántóságai ezek: a' személyek többsége, alkalmas tárgy, és 'elégge kinyilatkoztatott; erőtől, félelemtől, csalárdságtól 's hibától ment, komoly, bizonyos és meg nem változtatott egyetértés. Előfordulnak az egyeztetben 1.) némelly innépelyek (solemnitates), vagy a' törvény által kiszabott megkívántóságok, és ezek vagy létalaposak (essentiale) mellyek nélkül a' kötés semmi, vagy mellékesek (accessorium), mellyek ha azokban megnücsenek, a' kötés elerőtlenítettik; 2) némelly természetiségek, mellyek már magok szerint értetnek, de az egyezők akaratja által kirekesztethetnek; 3) némelly melleslegiségek (accidentalia), mellyek magok szerint nem értetnek ugyan a' kötéshez valóknak, de a' felek akaratjával hozzá adathatnak. — A' kötések különfélekép osztatnak fel, ugymint: tükéletesekre (absoluti) és korlátozottakra (restricti) a' szerint, a' mint nekik határ van vetve vagy nincs; igaziakra és véltekre, a' mint kinyilatkoztatott, vagy csupán vélt megegyezés szerint létesítettnek. Továbbá a' tárgy különbségéhez képest: személyiek, dologiak, vagy vegyesek, a' mint csupán személyeket, dolgokat, vagy pedig mind kettőt illetnek. Mások bizonyosak, mások ismét bizonytalanok; egyoldalúak, és kölcsönösök vagyis terhesek, a' szerint a' mint általok csak egyik fél, vagy pedig mind a' kettő köteleztetik. Továbbá: jóváhagyásiai, midőn a' kötés csak valaminek jóváhagyása által történik, vagy dologiak, midőn a' tárgynak átadása is megkívántatik; — fők vagy mellékesek; nevezettek vagy nevezetlenek, a' mint a' jogban külön nevek van, vagy nincs; végre használás által megerősítettek, vagy különben. — **K ö t é s n e k** (vinculum, bánatpénz) mondatik igen gyakran a' köz életben azon somma pénz is, melly az egyezés nagyobb-erősségének tekintetéből az alkuvó felek között olyképen határozattik meg, hogy ez az egyezettől elálló vagy azt megmásító fél által, az egyezés ereje mellett állhatatosan maradónak lefizettség, vagy ha már előre lefizettetett, — vissza ne kívántathassék. —no—

KÖTHEN (Anhalt) herczegség, a' hajdan egyesült anhalti tartományok egy része. Nagysága 15 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. 35,300 lakossal 's 230,000 tallér jövedelemmel. Fővárosa Köthen 5500 lakossal, nevezetes azon teremről, mellyben a' Lajos herczeg által 1617 alapított, „gyümölcsöző társaság“ czimerei 's emlékmondási találtatnak. E' herczegség történeti viszontagsági közt nevezetes az, hogy Farkas herczeg a' reformatio nagy előmozdítója volt, 's az ágostai vallástételt 's a' schmalkaldi szövetséget is aláírta, mellyért átok alá esett 's kénytelen volt V. Károly császár által Landrona grófnak ajándékozott herczegségét becsáron megváltani. — 1807. Ágoston Keresztély Fridrik herczeg a' rajnai szövetséghez állott, mint önhatalmu (soverain) uralkodó, 's francziás javítási közepette 1812-ben meghalálózván, az uralkodás kis kora fijárá Emilre szált.

Sz. E.

KOTOPAXI, a' legmagasabb tüzokadó hegy az Andeseken; magassága 17,712 l. a' tenger színe felett; Quito fővárostól déikel. 11 mfnyre fekszik, a' végetlen magasságu falhoz hasonlító Ruminavi, és az örök hóval fedett Quelondanna hegycsúcsok között. Itt az Andesek két hegylánczát egy hosszú völgy választja, mellynek feneke 9800 lábnyira emelkedik fel a' tenger felett. Quitóban Kotopaxi a' legirtóztatóbb tüzokadó; a' belőle kihányatott salak és szikla darabok több nsz. mfdet borítanak el. Legnevezetesebb kitörései 1698, 1738, 1742, 1744, 1766, 1768 's 1803 történtek. 1698 sok falu és Tacunya városa, lakosainak $\frac{3}{4}$ részével áldozatja lön a' kitörésnek. 1738 a' láng 3000 lábnyira emelkedett a' hegytető felett. 1744 e' vulkán lármája 100 német mfdnyire hallatszott. 1.

KOTZEBUE (Auguszt Fridrik Ferdinand), szül. Maj. 3. 1761. Weimarban, hol atya, kit még gyermek korában elveszte, hercegi követségi tanácsnok volt. Élénkség es érzés által már gyermek korában kimutatá magát, 's még nem vala 6 éves, midőn költészi próbát tön. A' színész művészetre való hajlandóságát, a' Weimarban játszott színész csapat ébreszté fel, mellynél Seiler, Brandes, Bückh, és Eckhof familiák is voltak. Kotzebue bejárt a' gymnasiumba, hol Musaeus, ntöbb nagybátyja, jelesen hatott reá oktatása és példája által. Még nem 16 éves a' jenai egyetemre ment, hol hajlandósága a' színészi művészség iránt egy kedvelők játékszinében uj táplálást nyere. Testvére iránti szeretetből, ki Duisburgban vala férjnél, ő is az ottani egyetemre ment, honnét 1779 visszatervén, Jenában a' törvény tanulására adá magát, a' nélkül, hogy megszünt volna a' játékszinre különbféle munkákat írni. Egy kis vigjátéka „*Die Weiber nach der Mode*“ birt némelly comicaei vonásokkal. Ezután ügyvéd lön. Most megpróbálá, a' mit már Wieland, Göthe, Hermes és Brandessel is tett, Musaeust is utánozni, a' minek bizonyosága „*Ich*“ czimű munkája egy történettörédekben. Leipzigban egy kötet elbeszélést nyomata ki, 1781 az orosz udvarnál volt porosz követ Görz gróf felszollítására Pétervárba ment, 's ettől ajánlatva titoknok lön Bawr fő kormányzónál. Midőn erre a' német játékszin igazgatása bízott, elemében lön Kotzebue. De 2 év mulva meghalt Bawr. K. kit meghalt pártfogója a' császárné oltalmába ajánlott, czimes tanácsnokká nevezeték, 's 1783 a' közbiróvá a' revali fő feljebbviteli törvényszékhez, 1785 az esthlandi tartományi kormány-tanács előlölője lön, 's mint illyen nemesi rangra emelteték, olly rangra, mellyel híhető „*Uiber den Adel*“ czimű munkájával akara megbékélni, miután azt mint költő sokszor kiesufolta. Revalban több munkákat irt, mellyek által a' közönség kedvence lön. „*Leiden der Ortenbergischen Familie*“ je (1785), és „*Kleine Gesammelte Schriften*“ (1787) eléggé jelentik tetszető és különbféle előadási tehetségét; főkép két játékszine „*Menschenhass und Reue*“ és „*Die Indianer in England*“ legnagyobb tapssai fogadtatának. 1790 pyrmonti ferdőbe utaztában, Knigge neve alatt adá „*Doctor Bahrdt, mit der eisernen Stirn*“ czimű elhíresztelt munkáját, melly által a' közbecsülés nagy részét elveszté. Nője halála után Parisba, azután pedig Mainzba ment. Erre kikérvén elbocsáttatását 1795 falura vonult, hol a' Narvatól 8. mf. (Esthlandban) a' kis Friedenthalt építette. „*Die jüngsten Kinder meiner Laune*“ és 20-nál több szinjáték ezen időkorba tartoznak. 1798 Alxinger helyére udvari szinjáték-költőnek hívaték Bécsbe. De 2 év mulva különbféle kellemetlenségek miatt kikéré elbocsáttatását, mellyet 1000 ft. évpénz elmegnyervén, ujra Weimarban telepedék le, de eltökélé magát, Oroszországba visszamenni, hol fiai a' pétervári kadetuskolában neveltettek. A' berlini orosz követ, báró Krüdener, ada neki utlevelet a' bemenetelre; de az orosz határon 1800 Apr. elfogatván, a' nélkül, hogy okát tudná, Siberiába hurczoltatott. Egy

kedvező történet megszerzé szabadságát. Ugyan is egy ifju orosz, Krasnopulski, oroszra fordítá Kotzebue ezen kis dramáját „*Der Leibkutscher Peters des Groszen*“ melly közvetve I Pált magasztalja. Ezen fordítás kéziratban terjesztetvén Pál császár eleibe, annyira megtetszett neki, hogy szerzőjét tüstént visszahozatná száműzetéséből, és teljes kegyelmében részesítené. A' többek közt Lieflandban Wokro-küll koronajószággal ajándékozá meg; reá biza a' német játékszin igazgatását, és udvari tanácsosi characterrel ruházá fel. K. elég regényesen írta le azon száműzést; „*Das merkwürdigste Jahr meines Lebens*“ czimű munkájában. I Pál után elbocsáttatását kéré, melyet meg is nyert, collegiumtanácsnoki czimmal. Ismét Weimarba költözék, azután pedig Jenába. Azonban Göthevel különféle öszveütődésbe jöven, annyira elkedvetlenedék, hogy 1802 Berlinbe ment, hol a' tudományok academiájába felvétellett, és Merkel Garliebvel egyesülve, a' „*Freimüthig*“ et adá ki. Most mind a' ketten pártot formáltak Göthe 's a' hozzá szitók, nevezetesen Schlegel Vilhelm és Fridrik ellen, 's midőn Spazier a' „*Zeitung für die elegante Welt*“ kiadója, ezeket védé, igen nyakas hirlapvita támada. Kotzebue és Göthe azon öszveütődésének egyik következése az volt, hogy a' jeni literaturai ujság Halléba téteték által, és Jenában új literaturai ujság alapították. Több nagyobb dramaticus munkákon kívül, melyeket ezen idő tájban adá ki, az „*Almanach dramatischer Spiele*“ t is itt kezdé el K. melyet egész haláláig folytata. „*Erinnerungen aus Paris*“ valamint „*aus Rom und Neapel*“ (hova 1803 és 1806 tön utazt) némelly jót, sok kellemest, sok hiányost és némelly hamisat is foglalnak magokban. Erre, hogy Poroszország történeteit írja le, 1806 Königsbergbe ment, hol megengedteték neki a' levéltár használása. „*Preuzsens ältere Geschichte*“ czimű munkája (Riga 1809. 4 köt.) nem historiai remekniv ugyan, hanem még is figyelmet érdemel, a' bele nyomtatott oklevelek miatt. Az 1806-ik év előzé Poroszországból; Oroszthonba szökek, hol 1807 oltá Esthlandban schwarzei jószágán élt, 's ettől fogva soha sem szünt meg a' Francziákat 's császárjokat minden fegyverrel megvívni, melyet az elmés költő használhatott, például ezen hirlapban „*Die Biene*“. Mivel illy körülményekben az ő political nyilatkozatai nagy figyelmet gerjesztettek, ugy látszott, Europa political ügyeinek megfordultakor 1813, hogy ő egészen az a' férjfiu, ki a' népeknek a' Francziákról való rossz gondolkodását táplálhatja. Statustanácsnokká tétetvén, követé az orosz fő hadi szálást, 's Berlinben egy orosz-német népiratot adá ki. 1814 mint orosz generalconsul a' porosz statusban, Königsbergbe ment, hol több politicus futóírások mellett nagyobb és kisebb vigjátékokat 's egy igen félszegü történetírást készitö a' Németbirodalomról (Leipzig 1814. I köt). 1816 Petervárban a' külügyek departementjében statustanácsnokká neveztetett, 's 1817, 15,000 rubel évjövedelemmel megbízott, hogy Németországba menjen, 's onnét a' literatura és a' közvéleményről közvetlen a' császárhoz tudósításokat küldjön. Ezt Weimarból, későbbben pedig Manheimból teljesítö, 's egyszersmind egy „*Literarisches Wochenblatt*“ ot is írta, mellyben magát minden megnevezetésre érdemesnek tartott akarmelly tárgy iratok bírójává tevö, egyszersmind pedig a' politicárol 's a' kor szelleméről igen félszegüen ítélt. Ó előtte esmeretlen maradt Németország 's az újabb kor. A' liberalis ideák 's a' népek országrendes szerkezet és sajtó szabadságra czélzó kívánatai ellen intézett csufolódása, az olvasók bizonyos osztályjától tapssal fogadtaték, ellenben sokaknak boszorkodását is felingerlé ellene; a' „*Volksfreund*“ ban Wieland Lajos által küzzö tétetett francia bulletinben pedig, melyet Kotzebue Németország political literaturájáról Sándor császárnak küldö, könnyelmü és ezen esetben büntetést érdemlő szelesség volt észre vehető.

Kiszedett ugyan is egyes helyeket némelly iratokból, 's francziára fordítá azokat, a' nélkül, hogy eltalálná a' szerzők gondolatját, kiknek politicalai nézeteit kárhoztatta. Kotzebue akkor Európának franczia revolutio előtti állapotját, a' népek legfőbb szerencséje typusának tartá. Ez által egész fanatismusig ingerle egy rajoskodó ifjut, SAND-ot (I. e.) kinek gyilok dőlései által mult ki Manheimban Mart. 23. 1819. Kotzebue háromszor házasodott meg, és egy 82 éves anyát, 's 13 magzatot hagyta maga után. Legnagyobb érdeme elmés vigjátékaiban és polgári drámáiban áll. Szinjátékainak száma 98-ra megy. Halála után jelent meg azoknak 23 kötete. Ide tartoznak még a' „Kleinstädter“, Almanachja 18-dik évi folyamatiában. Azonban sok darabjai, csupán pillanatnyi hatásra lévén készítve, már most elavultak 's eltűntek a' szinpadról (L. „Das Leben August von Kotzebue's nach s. Schriften und authent. Mittheil.“ (Leipzig 1819).

KOTZEBUE (Otto), az előbbheninek fia, orosz csász. hajós kapitány, 1814 Aug. Rumjanzoff gróf költségén Rurik hajón a' világ körülhajókázására indult. 1818 visszajött, 's utjáról való tudósítása 1821 jelent meg Weimarban. Már az előtt is tett mint tengeri kadet Krusenstern alatt egy utat a' világ körül. 1824 harmadszor indula el, mint egy orosz hadi hajó parancsnoka, 's az éjszaki tengerben 2 szigetet fedezvén fel, 1824 Kamtschatkába ért, 's 1826 Jul. Kronstadtba visszatért. Kisérője D. Eschholz Loudonban adá ki ezen utazás leírását (2. k. rézmetsz.) maga pedig Pétervárában 1829. 2 köt.

KOVA, számos ásványfaj, nevét a' benne lévő kovaföldtől vevő. Ezen kovaföld magán nem olvad fel a' tűzben, hanem más ásványanyagokkal. A' levegőben és vízben változatlan marad, csak a' folyatsav hat rá, mindenikféle lugsóval, t. i. szék és lugsóval, üveggé olvad 's ezért üvegnemű, üveggélevő földnek is mondatik. Ha száraz és finom, azon homokot képzí a' kovaföld, melly a' fogak alatt roszog, durva és éles fogású. Minden kova nemű kő keményebb az agyag- és mészneműnél, az aczélhoz ütődve szikrát ad, 's nagyobb részint többé vagy kevéssé átlátszó. Egészen tiszta kovanemeket nem kaphatni, mert a' hegyjégben is találtatik egy kevés agyagföld és mész. Ha egészen tiszta kovaföldet akarunk nyerni, borkósóval olvasztassék fel. Ekkor egy átlátszó, a' levegőn megnedvesülő anyag ered, melly kovanedvnek mondatik. Ebből minden más savany lecsapja a' kovaföldet, és pedig egészen tisztát. Némelly kovafajok iszonyu számmal vannak a' földön elterjedve. Ide tartoznak a' drágakövek (egész és félnemesek) többnyire. A' tiszta, átlátszó kova, melly a' homokban találtatik, drágakő gyanánt metszetik ki, 's gyűrűkbe foglaltatik, vagy pecsétnyomóvá készítetik.

—j—a.

KOVASÓCZI Farkas. Tudományok után sovárgó lelke Olasz-Nemet- és Francziaország tudományos intézeteinek meglátogatására serkentette, honnét visszatérvén esmeretségbe jött Báthory István és Kristóf fejedelmekkel. Erdélyországba hivatván, sok követségeket végezett 's Báthory Sigmund kiskorusága alatt, Báthory Boldizsárral és ipával Kendy Sándorral együtt, mint tanácsnok az igazgatásban is részesült. Minthogy azonban a' felserdült fejedelemnek a' Törököktől leendő elszakadást, mint Erdélyre nézve felette veszedelmes, állandóan ellenezte, 1594 néhány társaival együtt Báthory Sigmund kegyetlenkedésének áldozatja lön. — Irt egy latin munkát az erdélyi igazgatásról, melly 1584 Kolosváron jött ki. — Fia, KOVASÓCZY István, Bethlen Gábor fejedelem cancellarius, nagy tudomány férjfiú és jeles költő volt.

KÖVET, általában olly személy, ki valamelly ügynek elintézése vagy folyvást való szemmeltartása végett, megbízója által felhatalmazva, bizonyos helyre vagy személyhez küldetik. A' szerint, a' mint

az ügy csak egyes magán embert, külön társaságot, várost, megyét, vagy országot érdekel: a követek magán személyiek, egyes társaságiak, városiak, megyebeliek vagy országosok lehetnek; noha az első rendűek tulajdonképen nem követeknek, hanem csak megbízottaknak vagy legfeljebb is küldötteknek mondhatók, a második-, harmad- és negyedrendűek pedig szinte nem annyira követek, mintsem inkább KÉPVISELŐK. (l. e.) Szoros értelemben tehát követ alatt ally nyilvános személyt kell érteni, kit az ország — minekutána neki szükséges utasításokat adott — arra felhatalmaz, hogy idegen hatalmasságoknál hazája ügyeire felvigyázzon 's azokat előmozdítsa. L. a' köv. CZIKKELYT.

KÖVETSÉG. Azon követek közül, kiket a fejedelmek idegen országok hatalmasságaihoz küldenek, némellyek azoknak magán ügyeiben alkudoznak, mások pedig az országos viszonyokra figyeléssel vagy azoknak elintézésével foglalatoskodnak. Az első csak széles értelemben mondathatnak tehát követeknek, 's közönségesen inkább is csak ügyviselőknak, fejedelmi küldötteknek, követségi tanácsnokoknak, fejedelmi ügybiztosoknak 'sat. neveztetnek. De magok az igazi értelemben vett (országos) követek is első-, második- és harmad-rendűekre osztatnak. Az első-rendű követek nem csak a' reájok bízott ügyekben képviselik az ő fejedelmeiket, hanem még személyeikben is, úgy, hogy némelly olyan elsőségekre tarthatnak számot, mellyekkel azok személyes jelenlétekben élnének. Ebbe az osztályba tartoznak a' nagykövetek vagy ambassadeurök, 's hajdan a' cardinálök, ha mint oldal melletti követek (legati a' latere) küldettek, valamint szinte a' pápa nunciái. A' második-rendű követek csak az ügyekben képviselik felségeiket; rendszerint ezen kettős címjek van: rendkívüles követ és felhatalmazott minister. Ezen osztályba tartoztak hajdan a' császári és pápai internunciások is. A' harmadik rendű követek alatt azok értetnek, kiket a' küldő fejedelemség ministere az elfogadó hatalmasság minsteréhez utasít; ilyenek az udvari küldöttek, ügybiztosok 'sat. A' pusztá ügyvivőknek nincs ministeri rangjok. — A' követ különböző rangja szerint, kíséroinek minősége 's mennyisége is változik. Az első osztályuakkal több követségi lovagok és nemes ifjak, több követségi titoknokok, tolmácsok, irnokok, szolgák 'sat. mennek; a' második-osztályt ellenben igen ritkán kísérik követségi lovagok, 's követségi titoknoka rendszerint csak egy van; a' harmad-rendűnek pedig még kevesebb számú kíséroi van. — Hogy a' követ hivatalbeli méltósága azon hatalmasság által, mellyhez küldetik, elismeressék, hitelesítő vagyis megbízó levelet kell előmutatnia; hogy pedig hatáskörét a' reá bízott ügyekben ismerhesse 's mindenkor szeme előtt tarthassa, saját nemzetétől vagyis inkább uralkodójától nyevendő utasításra van szüksége. Ha rendeltetése helyén megérkezett, bemutatja hitelesítő levelét a' külső ügyek minsterének, 's kihallgatást kér (melly az első rendűeknél nyilvános, a' többieknél pedig magán (privát)); mi után a' többi követeknél innepélyes látogatásokat tesz, hogy mint követ, általok megismeressék. Mihelyt a' követ küldetése országának határába belép: szent és sérthetlen az ő személye, 's ezen felül mig abban tartózkodik, folyvást a' külföldiség (külhonosság, extritorialitas) jogával él, melly szerint nem azon ország tagjának; hanem olyannak tekintetik, ki személyére, kíséroiére, lakházára, kocsijára 'sat. nézve, az ország törvényhatóságán kívül tartózkodik 's egyedül hazája törvényeinek hatalma alatt áll. Ennél fogva ő maga és kíséroi, mind a' polgári mind a' büntető ítélőszékek befolyásától mentesek, 's vagyoni, mellyek őt mint követet illetik, mindennemű adó alól fel vannak szabadítva; de ellenben vámot, hidpénzt 'sat. ő is tartozik fizetni. Az ő lakházába nem szabad a' polliczia, -adó- 's egyéb országos tisztviselőknak és szolgáknak fürké-

szés, nyomozódás végett benyomulniok, mint más magán ember hajlékába; de ellenben a' kölesönös igazság és az ország bátorsága kötelességévé teszik a' követnek, hogy lakházában a' vétkeseknek menedékhelyet ne adjon, vagy legalább törvényes kikívánásra azokat kézbe szolgáltatassa. Nevezetes még a' követeknek azon joga is, hogy házi istentiszteletet olyan országokban is szabadon gyakorolhatnak, hol vallások egyébiránt tilalmazva van. — Alkudozásait néha közvetlenül a' fejedelemmel tartják, élő szóval, vagy írásba foglalva; de közönségesen csak a' külső ügyek ministereivel szoknak a' reájok bizott ügyek iránt értekezni, melly a' követség végződteig vagy az ügy elintéztetéséig folyvást tart. Az több okok miatt félben szakadhat, ugyanis a' hitelesítő levél elavulta, egyenes visszahívás, önkényes vagy kinszerített elutazás, és a' követ halála miatt. A' visszahívásnak többféle okai lehetnek, u. m. az ügy elintéztetése, vagy a' kívánt czélnak megakadályoztatása; időközben támadt egyenetlenkedések, vagy néha magán okok is. Néha ön akaratjából, visszahívás nélkül hagy el a' követ valamely udvart, a' mi csak olyan esetben történhetik, ha személyén, a' nemzetek jogának megsértésével, méltatlanság követtetett el; de vannak olyan esetek is, midőn a' követ, valamely országnak elhagyására hatalommal kinszerítetik, 's ekkor k i p a r a n c s o l t n a k mondatik. Egyébiránt a' követség mindjárt azon időtől fogva végződöttnek tekintetik, mihelyt visszahívási levelét bemutatja, vagy elutazására az uti levelek neki kiadatnak; 's ekkor nyomon el is kell távoznia az országból, mellynek határáig azonban személye mindenkor, még háboru idejében is, sértetlen marad. — A' követségi mindennemű viszonyokról és foglalatosságokról alapos felvilágosítást és értesítést nyújt Martens Károlynak ezen című munkája: „*Manuel diplomatique, ou précis des droits et des fonctions des agens diplomatiques*”-at. (Leipzig 1822). Az europai követségi jogokról különösen, Moshamm Ferencz írá egy munkát, melly Landshutban 1806 jött ki.

—no—

KÖVETELŐ-nek mondatik általában, ki valamely tárgyat önnönének vélvén, erre nézve törvényes vagy polgári uton keresetet indít, 's igényének (Anspruch) alaposságát bebizonyítani, világosságra hozni törekszik. E' szerint követelőnek mondatik az olly fejedelmi személy is, ki jogainál fogva az országlást önnönévé akarja tenni.

KÖVETKEZTETÉS, bizonyos előrebocsátott állításokból, tételekből huzott resultatum (conclusio). Fejér György Logicájában k i h o z á s n a k nevezi, mellyet Verseggy nem hagy helyben, mondván, hogy az okoskodásban legtermészetesebb neve a' conclusionak a' k ö v e t k e z t e t é s; azonban a' k i h o z á s még sem megvetendő kitétel, mert a' dolog természetéből van véve. Ugyan is, ha valamely ítéletnek helyessége vagy helytelensége, igaz volta, vagy nem igaz volta magából ki nem tetszik: más tudva lévő ítéletből az öszvevetés által tudatik ki. Ez annyi, ugymond Fejér, mint valamit kihozni. Azon ítélet, mellyből a' másiknak igaz vagy nem igaz volta kitudatik, ennek oka tágas értelemben; a l a p j a tulajdonképen; az pedig melly kitudatik, annak következetete; valamely alpból a' következetnek kitudása tehát a' k i h o z á s. A' gondolkodó erő azon ágazatja, melly által ez a' kihozás végbe megy, noha magában nem különbözik az ítéltől, különösen ok vagy ész nevet visel (Ratio). Azon ítélet, melly természetesen elől gondoltatik, 's mellyből a' másik kihozatik, elététel, vagy ha több, elétételek (Antecedens-praemissae), a' melly pedig belőle kihozatik, következő vagy következet nevet nyert a' philosophusoknál (consequens). Az öszvefűgés pedig, mellynél fogva a' következő az elétételből foly, és kihozatik, úgy hogy ha ez igaz, annak is szükség megigazodnia, és viszont, a' mellyen épül hát a' kihuzásnak egész ereje, k ö v e t k e -

és nek neveztetik. Mindezekre nézve tehát a' kihozást következtetésnek is mondhatjuk, ha pedig szavakkal kitétetik általunk, akkor okoskodásnak mondjuk. (I. Fejér György Logicájában, Pest 1810. II. D. I. 132).

KÖVÉVÁLTAK, I. GEOGNOSIA és ŐSVILÁG. Az ott megnevezett irásokhoz tartozik még: „*System der urweltlichen Conchylien*, és „*System der urweltlichen Pflanzenthier*“ Brountól (Heidelberg, 1824 folyt).
—j—a.

Kövy Sándor, a' sáros nagy pataki collegiumban a' hazai polgári, egyházi és büntető törvény tanítója, szül. Nádudvaron Szabolcsvármegyében, 1763 körül, szegény nemes szülőktől véve eredetét. Dicsérettel végezvén tanulását Debreczenben, Posonyba ment, a' hazai törvény hallgatása végett. Azután Pesten, a' kir. tábla mellett gyakorlati esmereteket szerezvén egy ideig, ügyvéd lön, 's ugyan ott mint ügyvéd szerencsét próbála. De ez nem kedvezett neki. Felhagyott tehát a' törvénykezéssel, 's tanításra érezvén magában nagyobb hajlandóságot, néhány ifjat magányosan tanita a' törvénytudományokra, kiknek ajánlására utóbb, midőn S.N. Patakon a' törvénytudományok számára is tanítószék állíttatnék, erre ő hivatott meg. E' hivatalába Nov. 15kén 1793 iktattatott be, melly uttal „*De studio juris patrii nobili Hungaro summe necessario*“ szólott. Híre csak hamar elterjedvén, az ország minden vidékeiről tódult hozzá az ifjuság. Ha nem tagadhatni is meg tőle a' jeles törvényesmeretet, 's az igen megfogható előadást: még is, ugy látszik, nagy befolyásu volt tanítványai számának nagy nevedésére az, hogy a' felvetelben igen könnyü volt, 's nagy lágyssággal viseltetett az ifjuság iránt. Meghalt 1829 Jul. 23kán. Nyomatásban megjelent munkái ezek: „*Elementa jurisprudentiae hungaricae*“ (a' szerző neve nélkül, S. Patak 1817. 2dik megjobbított 's bőv. kiad. a' szerző nevével, Patak, 1823, 3dik kiad. változtatás nélkül ugyan ott 1830); „*Summarium elementorum jurisprudentiae hungaricae*“ (S. Patak 1822). „*Magyar polgári törvény*.“ Koszoruzott munka (S. Patak 1824). Vannak ezeken kívül néhány apróbb értekezései az Aurorában, Minervában, és egynehány alkalmi deák versei is.

Kozákok (Kazakok), mind azon néptörzsökök, mellyek Oroszország, Lengyelország 's Ukraïn déli 's keleti vidékeit lakják, 's ez oldalról az Oroszbirodalom határait őrzik; a' honnét tulajdonképen adót nem fizetnek, hanem e' helyett hadi szolgálatot tesznek. Mind származásokat mind jelen alkotmányokat tekintve, két fő törzökre kell osztatniok, a' kisoroszországi (malorossai) 's doni Kozákokra. Mind a' két fő törzsök mellékágakat formált, kivált a' doni. Ettől, a' pallérozottabbtól, származnak a' wolgai, tereki, grebinszki, urali és szibíriai Kozákok. Amahoz tartoznak a' szaporogi Kozákok vagy Haydamakok, a' legzabolátlanabbak 's legvadabbak. Ezen nép eredete 's neve felett különféle 's vélekedés. Némelylek mind a' kettőt Kasia tartományra, mellyet így Porphyrogeneta Konstantin nevez, akarják visszavinni. A' török nyelvben k a z a k rablót jelent, a' tatár nyelvben pedig száguldozó könnyen fegyverkezett katonát. Minthogy a' Kozákok a' Wolgán tul lévő sivatagokról származnak, hihetően tatár csoportok maradéki lehetnek, mellyek ott különböző időben telepedtek meg. Mások szerint orosz származásuak. Nyelvek is tulajdonképen orosz, noha a' Törökök 's Lengyelek ellen viselt háborujik által, ezektől sok szavakat felvettek. Mind a' doni mind a' kisoroszországi Kozákok hihetőleg a' nowgorodi tartományok ősvécsoportozott vakmerő orosz kalandozójiból származtak. Céljok rablás volt az Oroszbirodalom háтарin, a' Tatárokkal való harcokban 's csatákban. Minthogy ez által a' határt is egyszersmind óvták, az uralkodás nagy jogokat engede nekik; a' honnét ezen, mintegy

állandó önkényes csapatok, kivált midőn föld is adatott nekik, nagyon megszorodtak, 's így nem csak erősségre, hanem belső értékre és tartósságra nézve is gyarapodtak. De ezen jogok 1804 oltá nagyon megkorlátoltattak. Az 1538-ki háboru alatt ment először 3000 doni Kozák hadba az Oroszokkal Lieflandba. Azután elfoglalák Szibiriát, a' Tatárokat sok orosz tartományokból visszanyomák, 's a' Törökök meggyőzését is segíték. A' doni Kozákok gyakori felzendüléséből (az utolsó 1773 a' rettentő Pugatscheff vezérlése alatt) ön magok közt is támadtak hasonlások, 's a' nagy törzsöknekemzetség egyes osztályokra szakada. Így szökött el a' nagy doni törzsök egy ága, mintegy 7000 főből álló, hogy a' büntetést több bűnhődéséiért elkerülje, 1577 Kamába és Permiába, később szinte egészen az Obiig. (I. SZIBIRIA és STROGANOFF). Onnét elkergeték az ott lakó Wogulokat, Osztyjakokat, és Tatárokat. De midőn ezen, a' lakosokkal folytatott harczokban egy kis csoporttá összeolvadtak, 's vezérjek nem reménylde az elfoglalttat tovább is megtarthatni, alája veték magokat az orosz kormánynak 's számok megszorodott. Azolta a' Kozákok ezen törzsoke egész Szibiriában elterjedt. A' Kozákok mennyiségéről különbözők a' vélemények. Archenholz a' fegyverfogható férjfiukat közöttök 700,000-re teszi. De ennek fele sincs valóságos szolgálatban. Ezen félnek két harmad része ezen kívül belső szolgálatra használtatik, 's Európába soha se jön; úgy hogy az orosz kormány nem parancsolhat ki sokkal többet 100,000 embernél europai háborura. A' hétesztendő háboru alatt az orosz sereggel 10,000 Kozáknál nem volt több. Az 1804-ki elrendelés szerint közönségesen 3 ezredből 2 van otthon, egy pedig szolgálaton a' határnál. De ha felszólítatnak, mindennek el kell a' háboruba menni, 's akkor az orosz koronától szoldot 's élelmet kapnak. Most nagyobb részint (kivált a' doni törzsök, melly még a' legfüggetlenebb) az orosz seregnek rendetlen gyors lovasságát formálják, külön csoportokra elosztva. A' kisoroszországi Kozákok alkotmánya korlátoltabb; ők csaknem megegyeznek a' rendes csapatokkal. A' Kozákok közt nincs nemesség; mind egyenlők, 's a' nélkül, hogy lealacsonyítanak magokat, majd parancsolnak majd engedelmesskednek. Az előjárókat magok választják magok közül, egyedül csak a' főparancsolókat erősíti meg a' kormány, 's azok csak ennek egyetértésével tehetetnek le ismét. A' parancsolókat mind a' korona fizeti, a' köz Kozákokat pedig csak addig, míg szolgálatban vagynak. Ezeredjeik (pulk) a' kerület nagyságához képest 500—3000 emberből állanak, 's egy ezeredestől (HETMANN, I. e. az ő nyelveken Ataman) vezéreltetnek. Az öszves csapatok fővezére is hetmann czimet visel. A' tiszteknek az ezredesig (kivéven néhány ezredes tisztjeit, kik egyéb tisztekkel a' seregnél egy polczon állanak) nincs rangjok, 's történetik, hogy a' rendes sereg altisztjei parancsolatja alá adatnak. Minden Kozák köteles korának 18—50 évéig szolgálni, tulajdon lovat tartani, 's magát lengyel vagy keleti mód ruházni, hanem a' ruhadarab jósa 's színe ön tetszésére hagyatik. — Főfegyverek 10—12 láb hosszú dárda; ezenkívül vagon kardjok, puskájok vagy egy pár pisztolyok, vagy csak ívek 's nyiljok. Láncsájok, többnyire tarka kis zászlóval felcífrázva, lovaglás közben lábon lévő szij segítségével, karon vagy nyereg-gombon függve 's feltartva vitetik. Kantsukjok is (bőrből font vastag korbács) fegyver gyanánt szolgál nekik, fegyvertelen ellenség ellen, valamint lovak kormányzására is. Kevésbé ügyesek rendes mozgásokra; csudát tesznek a' tárházok 's hadi butorok megtámadásánál, és elszórt csapatok üldözésénél. Lovaik többnyire kicsinyek 's külscjek nyomorult, de tartósak, jól tanítottak, 's olly gyorsak, hogy, mivel nem kell zárt csapatokban mennieik, 's csak kevés vagy semmi butort visznek magokkal, különös erőltetés nélkül több napokon által 12—16

mértföldet is szaladnak. Minden pulknak két vagy több selyem zászlója van, közönségesen szent képekkel ékesítve. Minden egyéb hadi szerek idegenek előttök. A' Kozákok taticája 's hadakozás módja főkép abban áll, hogy kicsiny 's megoszlott csapatokban állanak ki, 's ezekkel az ellenséget minden részről, de kivált oldalról 's hátulról lármás 's ijesztő hurrahkiáltozás közt, leeresztett dárdákkal legsebesebben futtatva támadják meg. Ha sikerül nekik illy dühös rohanás által az ellenséget megoszlatni, dárdájokat leeresztik, melly egy szíjon lóg utánok, kardhoz vagy pisztolyhoz nyulnak, 's ez által nagy pusztítást tesznek. Ha pedig ellentállásra találnak, 's a' benyomulásra nincs lehetőség, mindjárt szétoszlanak, bizonyos meghatározott helyen öszvegyülnek, ott ismét kis csoportokat formálnak 's addig ismétlik megtámadásokat, míg az elfáradt ellenséget futásra nem kényszerítik. Ez azután az elválasztó szempont, mellyben a' szétoszlottak vagy szaladók közé halált 's romlást visznek. 1570 építék főtanyájakat 's fegyverhelyeket Tserkaszkot néhány szigeteken a' Don közepén, Azowon felül 70 werstnyire, Pétervádtól pedig 279 német mértföldre, 2950 h. 's 15,000 l. Lakhelye ez az atamannak. Tatár Velenczének lehet nevezni, mert házai magas fa oszlopokon állanak, 's egymással kis hidak által köttetnek öszve. Nagy víz alkalmával (Aprilistól Juniusig) a' város uszni látszik. Templomjaik arannyal 's drága kövekkel gazdagon fel vagynak ékesítve. Az ottani színházban rendszeren mindig játszanak. Vannak benne több magános könyvtárak, 's egy tanító-intézet, mellyben franczia 's német nyelvt, földmérés, történet, földleírás, természettudomány tanítatik. A' Görögök, Örmények és Zsidók által élénken üzőtt kereskedése igen kiterjedt. Minthogy a' városnak az áradások miatt egészségtelen fekvése vagon, miből nem ritkán betegségek támadnak, a' Don egyik ágánál a' mostani várostól egy mértföldre, Uj-Tserkaszk kezd építeni, hová a' régi város minden lakosai menni fognak kártérítés mellett, ugy hogy 50 év mulva talán a' régi városnak semmi nyoma sem fog látszani.

Közbenjáró alatt a' népjogban olly hatalmasság értetik, melly barátságos alkudozás által a' kitöréssel fenyegető vagy már valóságos dühösködő háborut két nemzet között, sejedelmeik meg egyezésével, békeségesen elintézni 's megszüntetni törekszik. A' közbenjáróság különbözik a' választott bíróságtól, midőn t. i. az ellenséges hatalmak egy harmadik avatkozatlant biznak meg ügyök elhatározásával, 's kimondandó ítéletének magokat előre alávetik. A' közbenjáróságnál ellenben, hol az ellenséges hatalmak egyetértőleg meghallgatják egy harmadiknak a' béke helyreállítására czélzó alkudozási ajánlatait, vagyis öszeegyeztető javalatait, nem köteveztetnek azokat egyszerűs mind el is fogadni. A' közbenjárásra közönségesen a' gyengébb hadakozó fél szokott valamelly hatalmasságot, vagy többeket is megkérni, mint p. o. újabb időkben a' Lengyelek az Oroszok ellen Angal és Franciaországot; a' pápa ön népe ellen Austriát; Hollandia a' Belgák ellen az 5 főhatalmasságot (Anglia, Franciaország, Austria, Orosz-és Poroszország) 's Törökország Ibrahim egyiptomi alkirály ellen Orosz-, Angol-és Frankhont. De megtörténhetik az is, hogy a' szomszéd vagy más egyéb idegen hatalmasság önkényt, maga ajánlja közbenjárását a' háboruszkodóknak; ez leginkább olyankor történik, midőn az avatkozatlal ország attól tart, hogy ha a' gyengébb fél legyőzetik, a' diadalmaskodó kiterjedt hatalma a' politiai sulyegyent felülmulván, reá nézve is veszedelmes lehet. Ezen tekintetből lépett fel gyakran Franciaország mint közbenjáró, Austriának 's Oroszországnak a' Törökökkel viselt háboruiban, ezen utolsóknak kedvezőleg.

Közbevetők (Indulathang, indulatjel, interjectio) azon részcsekké a' nyelvtudományban, mellyek indulatot jelentenek 's többnyire egyszerű, izetlen, idomtalan hangból állanak. Ezek a' termé-

szeti hangok az ember szájában, majdnem az egész földgömbön elérhetőek, a' mivelődéssel együtt jobban izesülők. Egészen durvák p. o. óh, hoh, hajh, hu, szt, jaj, huj, uszu stb.; izesültebbek: rajta, ejnye, ugye, nosza stb.

—j—a.

KÖZBIRTOK. Ha valamely mezőváros, falu vagy puszta, megosztott részek szerint több tulajdonosok sajátságában van, az közbirtoknak, a' személyek közbirtokosoknak, a' javaknak ezen állapotja pedig közbirtokosságnak nevezetik. — A' közbirtoknak vannak hozzá tartozandóságai, mellyek is: a' szántó föld, erdő, rét, legelő, csapadék, husszék, vásárvám, vízi malmok és halászat. Ezekhez, mellyek egyszersmind közhasznóvételeknek (commune beneficium) nevezetnek, minden közbirtokosnak belső telki birtokához mérsékelhető joga van. Ha ezeknek használásában egyik közbirtokos a' másik vagy többek által tetemesen akadályoztatik, vagy korlátoztatik, 's károsodását érzi, arányzatot (proportio-t) kérhet. Ez, olly tökéletesen kidolgozott rendszabás, mellynek segítségével a' közhasznóvételek jövedelme, minden egy törvényes közbirtokos belső telkének mennyisége szerint meghatároztatik, és kinekkinék részére kijellettetik. Ezen rendszabás vagy egyezés, vagy választott bíróság által, vagy pedig a' proportionalis (arányzati) perben hozott bírói ítéletnél fogva állapittatik meg. — E' tárgyból következő perek számaznak: 1) Használatbeli proportionalis per (arányzatos), melly akkor indittatik, midőn a' belső telkek mennyisége és a' közbirtokosok részletei tudva vannak, vagy legalább jogbeli kérdések előfordulása nélkül megtudathatnak, vagy midőn valamely helységben nemesi udvar (curia nobil.) találtatik, melly sessiókra (helyekre) osztatik 's a' külső telkek hozzá alkalmazva szabhatnak ki. Ezen per akármellyik közbirtokos által mozdíttathatik a' tárgy mennyiségéhez alkalmazott vármegyei bíróság előtt, mellybe minden közbirtokosokat idézteni, 's beünnepelt a' proportiotlan (aránytalan) használatot kell bebizonysítani. A' bíró a' belső telkek mennyiségéhez képest osztja el a' hasznóvételeket. A' pusztákon pedig mindenkinék számára kiadatik a' belső telkeknek, szántóföldnek, rétnek, szőlőnek 'sat. való föld 's a' netalán közösen ültetett gyümölcsösök, szőlők, erdők, 'sat. vagy hasonlóan tettetett épületek, birtokosaiknak részébe becslé szerint beszámíttatnak. A' perköltséget minden fél maga viseli. 2) Jogbeli proportionalis (arányzatos) per, melly akkor mozdíttatik, ha a' felperes használaton kívül van, vagy a' belső telkek állapota olyan zavart, hogy jogbeli megvizsgálatást kíván. A' királyi vagy bánági tábla előtt mozdíttatik, mellyre nézve a' jogot kell bebizonysítani.

—no—

KÖZÉPAMERIKA. A' középamerikai egyesült státusok köztársasága vérontás nélkül létesüle, midőn a' guatemalai, san-salvadori 'sat. confoederatio 1821 Sept. 21-ken magát Spanyolországtól függetlennek nyilatkoztatá ki, és 1823-ki Jul. 10 a' mexicói szövetséges országtól elválván, mint önállású ország, magának az éjszakamerikaihoz hasonló alkotmányt ada. Guatemala már 1821 Sept. 15 állita fel ideigleni országlást. A' köztársaságnak függetlenségét ki nyilatkoztató oklevele 1823-ki Julius 1-én költ. Politicai és kereskedési érdeke egészen különbözik a' mexicói és colombiai köztársaságétól, melly kettő között, az Andések magasan fekvő naptéritőkör alatti táján (8° 46' — 17° 51' éjsz. sz.) 's atlanticiumi és déli tenger mellett fekszik. Amabba 12, ebbe 11 hajózható folyama ömlik. Középamerika 5 tartományt foglal magában, t. i. Guatemalát, melly fő alkatrészt teszi, Nicaraguát, Hondurast, San-Salvadort és Costaricát, összesen 9600 nsz. mföldet, 12 városban, 21 villában 's 700-nál számosabb faluban lakó 1,970,000 lakossal. Az országlás egy előlőlőlől, a' leülőlőlől 's 11 tanácsnokból. kik a' felsőházat képezik, és a' képviselők kamarájából áll. A' egyesült amerikai statu-

sok és Mexico elesmerék önlétét. A' rabszolgakereskedés el van benne törülve. A' kereskedésre nézve sokkal szabadabbelmű okfők uralkodnak Guatemalában, miut a' többi fiatal független országokban. Minden idegenek hasonló jogokkal élnek a' belföldiekkel. Angolok és Éjszak-amerikaiak járják be ezen gazdag köztársaságot, melyben a' földsajátosok kezei között temérdek arany és ezüst van, 's itt ott nyomos muakálatokba kezdenek. A' csendes világtenger partján egy új városa emelkedik, Puerto-Libertad, mely egyszersmind Guatemalának tengeri kikötője leend. Az egyesület (unio) lobogója: három külön színű sújtás három tűzokádóval (mellyek a' három legnagyobb tartományt, Guatemalát, Hondurast és Nicaraguát jelentik) egy szivárvány alatt 's ezen felirattal: Dios, Union, Libertad. A' jövedelem mintegy 2 millió forint, az adósság pedig 14 millió. — Guatemala tartomány és főváros, melyet Cortez 1523 Christoval de Olid, 1524 pedig Alvarado által elfoglaltatott, Spanyolországnak legkevésbébb vérebe került; de sehol sem is volt olly nemes lelkű térítője mint itt Las-Casas. A' föld heves, de buján termékeny; legjobb indigot terem, évenként 5 millió forintnyi kivitelüt. A' világkereskedésre nézve nyomos lehet idővel a' 186 usz. mföld nagyságu Nicaragua tó, miuthogy a' hajózható S. Juan által az atlant. cumi tengerrel összefügg, 's belőle veendi vizét azon zárt csatorna, mely az atlanticumi tengert a' déli ocezánnal összekötendi. Partjain több tűzokádó hegyei vannak. A' régi népesség száma igen megkevesedett. Nevezetesek Huehuetlapallan omladécai. A' Moscos vagy Mosquitos lakosoktól Mosquitopartnak nevezetett tartomány, mely a' Gracias a Dios hegyfokig terjed, az 1824ki colombiai gyűlés által, Colombia tartománynak egyik alkatrészévé tétetett; Poyas tartományt pedig hasonló nevű várossal, egy különlétű országra emelte Mac-Gregor, a' skót kalandor. — Guatemalát egy benszülött, Domingo Juarros irá le (angolul Bailytól, „*Statistical and commercial history of Guatem.*“ Lond. 1823). Az 1828 's köv. évben véres polgári háboru pusztitá a' szép San-Salvador és Guatemala tartományt. 54.

KÖZÉPHANGOK-nak (Mittelstimmen) nevezetnek a' hangmivészetben azon HANGOK (l. e.), melyek az alapbassus és a' melodiát vezérlő hang között fekszenek, és illy módon mintegy betöltik a' harmonia hézagjait; a' több szavu énekbek közönségesen az Alt, vagy a' második Sopran, és a' Tenor szokott a' középhang lenni; a' hangszeres muzsikában pedig többnyire a' második hegedű és a' viola.

—gy.

KÖZÉPKOR alatt általánosn az az időszak értetik, mely a' romai nyugoti birodalomnak elpusztulásától, vagy szorosabban véve nagy Károlytól fogva a' reformatioig lefolyt. Ez az emberiségnek ifjui kora, melyben csekély tudományos mivelődés mellett a' halandók kebelében minden indulatok és szenvedélyek majdnem a' fékteleenségig uralkodtak, különösen pedig a' hirtvágy, a' hódítási düh és uralkodási szomj, mindenkit csatákra 's ezer meg ezer vakmerő vállalkozásokra buzdítottak. Ez ama' kor, mely Európának majdnem minden országait gazdag várurakkal és földbirtokosokkal tölté meg, kiknek hatalmát folyvást fegyveres csatázók támogaták, kik büszkeségben önkényeken kívül semmi törvényt nem esmertenek, 's kik minden birtoktalan személyt, minden nemharczoló, nemtelennek tekintettek, és mint csupán türelemre és engedelmességre született megvetének. Hogy ezen néposztály a' rabszolgaságot elkerülhesse, erőgyítésre kellett törekednie, 's ennek szükséges volta hozálétre a' városokat. Ezek eleinte csak kised telepedések voltak, de szorgalmok által hamar nevededtek 's gazdagultak; bekeríték magokat falakkal, szabadságokat szerzének magoknak, saját alkotmányról gondoskodtak, 's lassanként a' nagy országban egy kised országot ké-

peztek. A' belső mivészi szorgalom 's a' külső kereskedés vagyonoosságot és kényelmességet szerzének, a' jól rendelt polgári alkotmány pedig bátorságosítá a' béke nyugalmát; ennél fogva számtalan nemesek is költöztek a' városokba, édesgettetve az itt feltalálható életkellemek által. Minthogy azonban idővel magok a' polgárok között is támadtak hatalmasok, kiknek elnyomásától a' gyengébbek méltán felhettek: ismét újabb erőegytések, összeszövetkezések támadtak, az úgy nevezett czéhek, mellyeket ugyanazon mesterségbeliek alkotának egymás között, 's mellyek czéhmesterek által igazgattattak. Általában a' czéhek, mint a' rendtelenségeknek akkori egyedül való ellenszerei, olly közönségesek lettek, hogy szinte sehol sem lehetett olly egy életnemű számosabb embereket találni, kik egymással szorosabban nem egyesültek 's magok között bizonyos törvényeket és szabályokat nem alkottak volna. Magok a' tudományok is hódoltak ezen czéhbéli szellemnek az egyetemi alkotmányban, melly szerint az oskolai osztályokon keresztül kellett és kell futni, bujkálni. Pedig sem mivészetnek sem tudománynak nincs veszedelmesebb akadályja, mint a' czéhesség, az eltilthatás és kinszeríthetés joga, a' születésre, rangra, vallásra 'sat. való tekintet, mellyet a' czéh természete magával hoz. De az akkori időbeli legnevezetesebb intézetnek, a' lovagságnak legvirágzóbb lételi sajátsága is magán viseli a' czéhesség bélyegét. Had volt a' nemesség életnemi foglalatossága; a' ki ez által és ebben lovaggá nem lehetett, nem volt szabad láncsát emelnie és lovasságot vezérelnie; 's még a' legfőbb nemzetségből (?) születettnek is csak szolgáló vagy apródképen viselt több évigleni hadi szolgálata adott igényt arra, hogy magát lovaggá üttethesse. De a' szolga lovag és várúr a' becsületértésnek, büszkeségnek, szerelemnek és buzgóságnak ugyanazon fokával bírt; a' hír, szüz és hit, egyiránt lelkesíté őket vitézi tettekre, kalandokra, ábrándozó vállalkozatokra, és tulcsapongó rajos önáldozatokra. Innét a' szépnemért való gyakori küzdések és bajvivások; innét számos ifjunak és szűznek a' klastrom sétét falai közé temetkezése, a' sanyaru zárandokságok 's a' vérengző kereszties hadak. Ekkor alapíták meg a' pápák idővel magasra emelkedett hatalmokat. Érsekekből, püspökökből, apátokból, provinciálisokból, papokból 's szerzetes csapatokból olly sereget állítának fel önvédelmekre, mellynek legyvere lelkiképen is öldökölhetett, 's nekik győzödelmet vívott az egész kereszténység felett. — — Ez a' csatákkal és hősi tettekkel, büszkeséggel és szilaj szabadsággal, ömledezéssel és szerelemmel, lelkesedéssel és buzgósággal teljes időszakasz nem lehetett nemkölteményes. Azon férfiak, kik mindent, a' mihez kezdettek, olly egész erővel de egyszersmind gyermeki nyíltszivűséggel és szabadsággal folytattak, nem lehettek alkalmatlanok vagy érzéketlenek a' költeményekre nézve is; sőt forróan kellett ezekhez vonzódnok. E' szerint már a' 12 században keletkeztek a' lovagok közt költők és dalnokok, kiknek atyjai a' délfranciaországi provencai Troubadourok voltak, a' leginkább Berengar udvarában Toulouseban énekeltek. Őket utánozák a' fr. Trouvères, a' német Minnesänger, az olasz, spanyol 'sat. költők. A' lantos versezettel egyszersmind a' hős (vitézi) költemények is terjedni és szépülni kezdenek, melly utolsók regényes (romanticus) természetűltének magokra. Tárnyaik mesék, mondák, vitézi cselekedetek 'sat. voltak, leginkább a' nagy férfiaknak (p. o. nagy Sándor és n. Károly) életéből, a' történetírásból, a' kereszties hadakból 'sat. merítve. — De nem annyira politiai okok, mint inkább a' lovagságnak — a' költemények ápolójának — elenyészése miatt, nemulni kezdenek a' dalok a' 14 század kezdetével Német-Francia- és Spanyolországban, és csak Olaszoknak támadott még egy Petrarcaja és Boccaccioja, Angolhonnak pedig Chaucerje. Énektelenül tűnt le a' 15 század is,

's csak a' középkor végével ébredezett a' multak emlékezetében szunnyadozó költői szellem: Az olasz Ariosto, a' spanyol Cervantes és az angol Shakspeare, vezércsillagként tűntek fel a' költészség egén, 's teremő lelkek tiszta fénye mellett, homályba szállt a' középkor csekély maradványa is. A' középkor képző mivészetei között leginkább az építésmód tűnik ki az ő tökéletes sajátisága által. Ha a' régiség legfelségesebb építményein az első lakhelynek durva idomtalanlansága látszik, 's esmerhető az, hogy csupán a' szükség miatt nyerekek lételeket 's csupán annak kielégítése tekintetéből emeltettek; ha csupán cifráknak 's ez által tetszetősekknek akarnak láttatni: akkor a' goth vagyis középkori építés valója, magas ideától származva, fellengző képzeleteket ábrázol. Más egyéb művészeteket, mellyek a' 14 és 15 században terjedtek el Görögországból nyugot felé, Olaszhonban és a' Rajna melléki alsó vidékeken látott a' középkor szépen felvirágzani. Leggyengébb, legjáratlanabb volt a' középkor a' tudományokban. De így hozá magával azt az akkori idő ifjú szelleme; mert az akkori — csupán tettekre született férjfiak, nem voltak alkalmatosak, nem türodelmesek az ülő, a' veszteglő életre, a' huzamos tanulásra. Azon munkásság, mellyel nagy Károly a' tudományok feléledését 's a' népmívelődést eszközölni akará, az ő éltében is kevés sikerű volt; mert nem jött még el akkor annak ideje. Ő utána több évszázadig nem jutott a' harczos férjfiának eszébe, hogy őt a' láncsaforgatáson 's annak tudásán kívül: mint kelljen ménjét bajnokiasan megülnie? még más valaminek tudása és esmerése is gyönyörködtethetné. Ezen tudatlanság annyira elhatalmazott, hogy a' világiak nagyobb része, magokat a' legfőbbeket sem véve ki, olvasni és írni is alig tudott. A' ki ezeket megtanulta, tudósnak tartaték, 's havalki több esmereteket szerzett magának, (a' mi ritkaság volt) 's különösen ha a' szám- és természettudományban valamennyire jártas volt, veszedelemben forgott, hogy mint bűbájos vagy boszorkány megégettetik. Egyedül csak a' szerzeteseket kinszeríté a' magányosság és unalom a' tudományos foglalatosságra 's a' latin nyelvnek tanulására, mit az istentisztelet romai szertartása is magával hozott 's szükségessé tett. De tudományos foglalatosságaik leginkább csak a' régi írók munkáinak leírásában 's az egyházi atyák életének és az idejebeli történeteknek feljegyezgetésében állt. Silányok ugyan 's izléstelenek ezek, de azért mégis becsesek, minthogy csak ezek nyujtanak fényt az akkori idő viszontagsága 's a' népek szokásairól. Egyébiránt a' minden nyugoti országokban közönségessé lenni kezdett deák literatúra, nem csak az egyházi hanem világi ügyekben 's tudományosságban is bizonyos összehangzást eszközölt, mi a' későbbi kölcsönös mivelődésnek gyorsabb kifejlésére tetemes befolyással volt. A' középkor tudósai az akkori idő czéhes szelleméhez képest egy helybe, egyetemekbe vonultak össze, 's leginkább csak a' törvényeket, vallástudományt és az ugynevezett philosophiát — bölcselkedést — tanították, melly utolsó leginkább a' szórészálhasogató vitázás mesteriségében állott. De, noha a' tanulmányok felette természetlenül gyakoroltattak, 's kevés részvételre találtak: a' tudósok mégis nagy tiszteletben tartattak, 's a' legfőbb academiái lépcső a' lovagi méltósággal egyenlőnek tekinteték. Jelesebb tudományos férjfiak ezen időszakasznak a' következők: Lanfrank, Abälard, Salisbury János, Veszél, Erasmus, Celtes, Reuchlin 'sat. Ezen férjfiaknak megjelenésével feltűnni kezdett az elmei világosodás hajnala 's végéhez közelített a' középkor tarka képekkel bő, regényes időszaka. — Keletnek illy értelemben nincsen középkora; de az Islam és arab literatúra itt is epochát csinált. — A' görög császárság, a' romainak elérőtlenül loma folytatása, sem esmerhetett középkort; mivel elgyengült öregek sem képesek ujra megifjudni. — A' középkor történeteiről I. Rühstól

„*Handbuch der Geschichte des Mittelalters*“ (Berlin 1818), Rehm-től „*Handb. der Gesch. des Mittelalters*“ (Marb. 1821 's köv. 2 köt.) Hallam Henry-től, „*Geschichtl. Darstellung des Zustandes von Europa im Mittelalter*“ (angolból. Leipzig 1820, 2 köt.); Leotól „*Lehrbuch der Geschichte des Mittelalters*“ (Halle. 1830), és Berrington-tól „*Literary history of the middle ages etc.*“ (London 1814). — Olaszország középkoráról l. Sismondi ezen című munkáját „*Hist. des Républiques italiennes etc.*“ (harm. kiad. Paris 1825, 16 köt.)

KÖZÉPKORI DIÁKSÁG. A' római napnyugoti birodalom elenyésztevel, még inkább pedig nagy Károly császár kimulta után állott be a' középkor, 's tartott a' reformatio idejéig, mikor klastromokba szorultán minden nyelvésmeret, a' felületes iskolai theológiának és philosophiának az lett vezetéke. A' régi szép classicitásu diákság szórászal hasogatásokra fordítatott, a' grammaticai és syntaxisi szabályok szabad kényre bitoritattak, 's új szavak formáltattak, mellyeket Augustus császár ideje nem is értet volná meg. Illyen volt a' középkori diákság — 's az „*Epistolae obscurorum virorum*“ annak hűséges képét adja, mellyet sokan Reuehlinnak, mások Erasmusnak tulajdonítanak.

KÖZÉPPONTI ERŐK, mellyeknek összehatása a' középponti mozgást szüli. Illyen kettő vétezik fel, a' középponti huzó, és futó erő. Ezen utolsó különösen többektől megtámadtatók, 's csupán számtani képzeletnek mondaték. A' dolog így lön magyarázva: Minden megmozdult test ugyan azon irányban, ugyan azon sebességgel mozog örökké renyhésege miatt, 's nincs szüksége új erőre. Már pedig az égi testek a' teremtő mindenható ereje által megtaszítottak először, 's az akkor vett irányban örökre főgnának szaladni, ha a' középponti huzó erő görbe utat nem csináltatna velek, 's így mozgás támad. Nekünk az első lödintásról adatunk nem lévén, feltéteményéről hallgatunk; de míg a' középponti erő feltéteménye áll, addig a' futóerő tevőségét is felveendőnek véljük, ha csak az meg nem mutattatik, hogy a' világ ürege, mellyben a' bujdosók, 's általjában az égi testek kerengenek, annyira üres, hogy a' benne futók épen semmi lassító akadályra nem találják. Sőt továbbá az sem lehet való, hogy még a' teljesen üres térben is egyenlő sebességgel fusson az egy taszintást nyert test, ha irányából kivonatik, mert a' kivonó erő a' sebességnek ellenereje. Hogy tehát a' mozgás egyre történhessék, egyre kell a' futó erőnek is munkálkodnia. Legkönnyebb magyarázat volná pedig az, hogy körmozgásra taszintatnak az egék mozgó teste.

KÖZÉPPONTI IGAGZATÁS, mellyet a' szövetséges fejedelmek alkotának, 's melly 1813 és 1814 báró Stein vezetése alatt állta fen, 's azon időben nagy várakozást gerjeszte, a' nélkül hogy későbbben annak, kellete szerint, megfelelt volna. Ez, a' leipzigi csata után egy — Octob. 26-kán költ publicandum által alapított meg azon czélból, hogy a' győzödelmes hadseregek által meghódított tartományok segédforrásai illően használtassanak, Németországnak eddigi jármától leendő megszabadíttatására. A' terv szerint tehát, az előbbi rajnászövetségbeli tartományok közül mind azoknak a' középponti igazgatás alá kellett volna rendeltetniek, mellyek a' leipzigi ütközet után megszállattak, 's mellyek még annak idejekor a' szövetséges országok közé nem számláltattak. De ez a' terv valósitatásakor nem sikerült, mert azon fejedelmeknek mindegyike kiköté a' középponti igazgatástól való függetlenséget, kik a' szövetségesekhez egyezség által kapcsolák magokat. E' szerint tehát Németországban csak a' szász királyság, Frankfurt és Berg nagyhercegség 's Isenburg herczeg kised birtoka rendeltettek a' középponti igazgatás alá. De a' Franciaországba nyomu'ás után az itt elfoglalt tartomá-

nyokra is kiterjesztették annak hatásköre, 's e' végre 1814 Jan. 12 egy rendelet hocsáttatott közre, melly ezen tartományokat 3 szakaszra, 's ezeknek mindegyikét viszont négy igazgatóságra osztá. Azonban mindjárt az első parisi béke után megszűnt a középponti igazgatás hatósága (1814, Jun. 15) a' franciaországi birtokokra nézve. A' rajnántuli 's egyéb német tartományok pedig a' bécsi békegyűlés után menekedtek meg tőle. — Egy vonszó (noha egyoldalú, 's különösen Bajorországgal ellenséges indulatú) iromány jelent meg 1815, Berlinben Reimernél, ezen középponti igazgatásról. Az irat szerzőjének, melly ezen nevezetes idő történeteinek egyik nyomasztó levele, Eichhorn gondoltatik. —no—

KÖZÉPPONTI MOZGÁS. A' mozgó test, ha mozgása alatt valamelly erőttől mindig egy, az irányánkívül fekvő, pont felé vonatik, görbe vonalú utat ír le. A' zsinegen körülcsóvált kő azért forog körben, mivel a' kézereje által mindig a' középpont felé vonatik. Így van a' dolog a' bujdosókkal is, mellyek szinte körded utat tesznek a' nap körül, mivel a' nap középpontul szolgál 's őket egyre vonja magához. A' hold a' föld körül jár, 's a' föld neki vonóerejű középpontul szolgál. Illy esetekben azon pontot, melly körül a' testek mozognak, az erők középpontjának nevezzük; a' vonóerőt, középponti húzóerőnek; azon erőt pedig, mellyel a' test el akar a' középponttól távozni, középponti futóerőnek mondjuk, 's a' mozgást magát középponti mozgásnak. A' középponti mozgás közelebbi vizsgálása az égi Mechanicának tárgya, mellyről I. Newtontól: „*Principia Mathematica philosoph. natural.*“ Laplacetól: „*Mécanique céleste etc.*“ —j—a.

KÖZÉPPONTI TÜZ. Ha a' föld eredetét úgy vesszük fel, hogy eleinte egy tüzgolyót képze a' föld, olvadtat, folyót, mellynek felülete lassanként mereredt 's hült meg: ekkor nem látszik hihetőnek, hogy mélyen a' földszíne alatt, a' középpontjai pedig közelebb, ma is folyó tűz legyen. Talám a' föld háborai is magyarázhatók volnának belőle. Sokan azonban nem így vették fel a' középponti tűz lételetét; hanem csak a' föld melegségének magyarázhatása végett. Mások azt vitaták, hogy zárt tűz lehetetlen a' földben, 's ezek a' középponti tűz alatt a' föld gyomrabeli melegséget értik. Vannak azt vitatók, hogy minél mélyebbre száll az ember a' földben alá, annál inkább nekedni tapasztalja a' melegséget. A' föld színéből a' téli hidegség kiveszi a' meleget, 's Sibiériában 80 lábnyi mélységben is fagyosnak találhatik a' föld; valamint a' nyári nap heve megmelegíti azt. (L. Biot-tól: „*Astronomie physique*“ II Köt, 15 szakasz: „*De la température de la terre.*“) —j—a.

KÖZÉPSAVAK (KÖZÉPSÓK), a' savanyaknak alkalikkal vagy felszívó földekkel való olyan egyesülése, hogy mindenik elvesse tulajdonságát, 's helyettek közösek, ujakat vegyen fel. Annyi féle fajaik vannak, a' hánylele lugsó és föld egyesül a' savanyokkal.

KÖZÉRZÉS (politikai tekintetben), oly szívbeli vonszódás vagy idegenkedés, melly a' nemzet legnagyobb részének lelkén uralkodik. A' közérzést csak azon tárgyak ébreszthetik fel, mellyek országos érdekűek, 's csak oly országban, hol a' szükséges vagy legalább hasznos tudnivalóknak köz megismerhetése nem akadályoztatik. Vannak azonban oly tárgyak, mellyek minden titkolódzás és rejtegetés mellett is köztudatra jönnek, 's ezek szokták leghatalmasabban felgerjeszteni a' közérzést; ezek indítják leginkább a' nemzeteket szeretetre vagy gyűlölésre, tiszteletre vagy megvetésre, magasztalásra vagy ócsárlásra, szánakozásra vagy gúnykaczajra és haladatosságra vagy boszúra. —no—

KÖZÉRZÉS. Az idegek munkálkodása az érzésből áll, és valamint ők az egész testben elszéledtek, úgy az érzés is az egész testen

által el van terjedve. De a' test minden részében nem ugyan azonképen történik az érzés, hanem igen nagyon is változik. Altaljában az agy idegei világos érzést vezetnek a' velek egyenes összeköttetésben lévő agyhoz; a' hasaggy és fonatok idegei pedig homályosakat, mivel csak közvetve (a' bolygideg által) köttetnek az agygyal. Az érzés különbözéséről az Érzékek cikkely alatt szólánk, felhozva az öt érzéket, a' látást, hallást, szaglást, izlést, tapintást. Azoknak műszereit is megnevezők, a' szemet t. i. és fület, orrot, nyelvet bőrt. — A' köz érzésnek műszere az egész test. Ez a' teljesen ép embernél nem egyéb egy kellemetes érzésnél, melly alatt az agy, az elme, a' lélek, minden test-tehertől mentnek érezi magát, 's létele egy édes öntudásból áll. A' test harmoniája háborítatván, a' közérzés kellemetlenebb lesz, nevezetesen a' háborodott részen, hol fájdalom, nyomás, szurás, éhség, szomj, melegség, viszketegség 'stb. e'féle éreztetik.

KÖZJÁTEK I. INTERMEZZO.

Közkereskedés olyan egyezésem épül, mellynél fogva két vagy több személyek vagy fíralozásaikat vagy vagyonaikat közhaszon nyérésre egyesítik. Az illy egyesületeknek különbözféle nevei lehetnek, a' mint a' társaság tagjai vagy bizonyos nemű vagyonoikat vagy csak bizonyos summa pénzt tesznek öszve, vagy, a' mi gyakran megisik, mindenféle vagyonoikat, fekvő érteket, vagy pedig végre mind azt, a' mi tehetségekben áll, és így minden kivétel nélkül, beteszik a' köz kereskedés tókéjébe. Az illy közkereskedésre szükséges az írásbeli egyezés, és annak felírása, ki mit adott a' tókébe; mert ezek szerint határozathatják el, ki mivel tartozik a' társaságnak, mennyiben osztozhatik a' kárban vagy nyereségben, egy szóval: mindenik tagnak mi a' kötelessége, és mennyiben lehet a' társaságot in solidum kötelessége teljesítésére, tartozásainak kielégítésére szorítani.

Kállay.

Közlelékek, a' társaság vagy nemzet egyes tagjainak az országos ügyekben 's viszontagságokban való munkás részvétele. Közlelék csak ott uralkodhatik méltóképen 's valódi buzgósággal, hol a' közönség maga igazgatja 's viseli a' közönség ügyeit, 's cselekvőleg is kiterjesztheti kezét az országlásra és kormányra. Csak az által tanulja a' honfi megismeri az igazgatást, ha neki abba befolyása lehet, 's midőn ennél fogva a' közügy tudására jut, egyszersmind szeretet is támad iránta lelkében. — Az olyan fejedelmes országban, mellyben a' törvényhozás nyilvánosan 's közösen történik, de egyszersmind a' hozottaknak kölcsönös szigorú megtartása is ohajtatik: egyedül a' közlelék erősítheti meg a' nemzeti életet 's hatalmat.

Közönség, több személyeknek ugyanazon czél elérésére intézett egyesülete, melly folyvást fenmaradandó, 's melléknevét általa beszélt nyelvtől, lakvidékétől, kisebb vagy nagyobb törvényhatóságától 'sat. kölcsönözi. E' szerint mondatik p. o. magyar közönség, német közönség, vármegyei, városi, falusi közönség 'sat. Mint hogy minden közönség egyegy külön társaságot képez: szükségképen birnia kell mind azon jogokkal és kötelezettségekkel, mellyek annak természetéből származnak, 's az ország által jóváhagyott közczélnak elérésére megkívántatnak. De ezen igazság nem kevéssé korlátoltatik azon egyéneknek személyes rangja által, kik öszvesen a' közönséget képezik. Más jogai vannak e' szerint a' nemesi, polgári és jobbágyi közönségnek, (I. NEMESSÉG, KIRÁLYI VÁROSOK ÉS JOBBÁGYOK) mellyeket azonban korántsem a' természeti törvény, hanem az ország alkotmánya különböztetett meg így; 's ennél fogva számtalan változtatásokat képesek elfogadni. — Közönségnek (publicum) mondatik továbbá a' valódi 's fenébb előadott értelemben vett népségnek kisebb része is. Illyen p. o. az egyházakban a' hallgató-, a' játékszínekben a' hallgató és néző-, a' tudományok mezején az

olvasó közönség 'sat' mellynek ítélete gyakran ugyan, de általában még sem mindenkor egyez meg a' szigoru igazsággal. Ennél fogva nem egészen ajánlható, hogy az író vagy művész, teremtményeinek alkotásában, magát kizárólag a' többségben kinyilatkozott közönség véleménye szerint 's izléséhez alkalmazza. —no—

KÖZSZERZEMÉNY (hitvesi) alatt a' házasság idejében gyűjtött azon javak értetnek, mellyeknek sajátságára nézve a' hitvesek egyenlő joggal bírnak. Közszerzőknek tekintetnek pedig a' törvényes hitvesek az ingóságokra és az ingatlan zálogokra nézve; az örökösen megszerzettekre nézve azonban nem egyébként, hanemha mindkettőknek neve bele van a' szerzeménylevelébe írva. A' nemeseknek közszerzeménye más tekintetben vetetik mint a' szabadosoké, polgároké és jobbágyoké. — Ugyanis 1.) a' nemeseknél: ha a' szerzemény eredetkép (primitivo modo) való keresetben áll, sajátsága egyenlő részben illeti a' hitveseket, a' férj mindazáltal az egészről szabad rendelést tehet, kivévné ha a' házassági egyezetben máskép kötelezte volna magát, vagy ha a' szerzésnek a' nő pénze szolgált alapul; egyébiránt pedig a' drágaságok és asszonyi ékességek sem tartoznak a' férj rendelése alá. — A' nő, férje élteben a' közszerzemény semmi részére nézve sem tehet szabad rendelést, annak megégyezése nélkül; 's abban az esetben is, ha a' férj, gyermekeket hagyván maga után, végrendeles nélkül hal meg, a' nő csak feléből parancsol a' szerzeménynek; az egészre nézve pedig csak akkor tehet szabad rendelést, ha a' férj minden örökös nélkül mult ki. 2.) A' nemesebb eszközök által szerzeményt gyűjtő szabadosok, kiknek öröklését a' törvények különben is a' nemeseké szerint rendelték el, ezekhez hasonlóknak tartatván, közszerzeményeiről is ezek szerint tesznek rendeléseket. 3.) A' polgárok és jobbágyok között, a' férj nem tehet szabad rendelést az egész szerzeményre nézve; mert a' nő részét sértetlenül kell hagynia; akármellyiknek sértessék pedig meg ezen joga, mindenik mozdíthat joggátlás miatt elerőtlenítő pert (invalidatorium ex praedjudicio). Ha pedig a' hitveseknek egyike végrendeles és örökös nélkül mulik ki, részlete (ratája) a' másik fenmaradotté lesz.

KÖZTÁRSASÁG, ellenébe tetetik a' fejedelemségnek, minthogy t. i. abban a' főhatalmat több személyek bírják és képviselik, ebben pedig csupán csak egy. Ha azok, magából a' népközönségből valók, azaz, ha a' főhatalom az egész nép, vagy népgyűlés kezében van; mint a' régi görög szabad országokban 's Helvetia némelly megyéiben, vagy mint a' francia népképviselők voltak a' conventországlás idejében: a' köztársasági igazgatásmód népuraságnak (Democratia) mondatik; ha pedig csak bizonyos fő nemzetségek bírják azt mintegy örökösödésképen 's kizárólag: akkor nagyuraságnak (aristocratia) neveztetik. A' népuraság viszont pórurasággá (Ochlocratia l. e.) fajulhat el, 's mind a' kettő ismét rangurasággá (Oligarchia l. e.) válhatik. A' képviseleti és szövetséges országok, rendszerint a' köztársasági és fejedelemségi országlást egyesítve foglalják magokban. A' tiszta köztársaságok igen gyakran a' nagyurasági villongások által dulatnak fel, 's belső véres háborúk által bomlanak szét; ennél fogva lételek nem igen kívánatos. Mindenkör érezték a' nemzetek a' köztársaságias országlásmód szükséges voltát, 's alkotmányaikban mindenkor igyekeztek ahoz közelíteni, habár azt maga valóságában 's egyedülesen elfogadni nem szándékoztak is. A' valóban nagy uralkodók, minden időben a' köztársaságias országlást esmerék hatalmuk rendületlen alapjának. Ellenben, egy olyan fejedelemség sem fogadható el azon igazgatásmódot, hol a' nép és királyi szék között a' nagyuraság (aristocratia) ütötte fel fejét; mert ez rendszert mind a' kettőnek ellene dolgozott, 's míg azokat egymás között viszáldóságban, meg hasonlóásban tartá, addig saját létele 's jogai el-

dönthetlen alapjának létre hozásán munkálkodott, és mind a' fejedelemlere mind a' népre nézve legveszedelmesb hatalomfélő volt. Ezen igazság, mellyet mind a' romai, mind a' középkorbeli olaszországi köztársaságok 's kiváltképen a' német feudális országok történetei megerősítenek, igazolja a' népeknek azon kívánságát, melly szerint a' nagyurasság országlási befolyásának kisebbítésével a' közönösségnek (Gemeinwesen) mindinkább terjedni, 's általa legalább a' nagyurassági hatalomnak súlygyenbenben tartatni kellene. Mert a' korlátlan fejedelemségekben és feudális országokban nincs egyéb eszköz azon közönösséget fentartani vagy helyreállítani, mint a' fejedelem személyisége, 's ennél fogva nagy részben az országos főhivatalbelieké is. Minthogy pedig ezen személyiség leginkább a' neveléstől 's a' fiatal korbéli művelődéstől függ: magában érthető, hogy ennek nem csak tul-királyiasnak, de még királyiasnak sem szabad lennie; annál kevésbé pedig nagyuriasnak; hanem egyedül 's kizárólag csak köztársaságiasságnak. Különben a' súlygyenbenben nem lesz feltartva, 's a' nép boldogsága, de a' fejedelemség létele is, kockázva leend. Jól tudá ezt az okos Katalin, orosz császárné, 's unokájának Sándornak, a' köztársaságiasság Laharpet adá nevelőül, legkevesebbé sem félvén, hogy a' minden Oroszok jóvendőbeli önuralkodója, az országról hamis nézeteket kapna 's helytelen okfóket szívna be. De emlékezzünk csak azon királyias nevelés következtére, mellyben I Károly angol király (l. e.) és II Filep ideje óta a' spanyol fejedelmek részvéltek, 's meg leszünk győződve azon kívánságnak helyes voltáról, hogy — bár minden uralkodó és országos főhivatalbeli személy (p. o. a' ministerek), valódi köztársaságiasság neveléssel és nézetekkel bírna. Ekkor sem népuri kicsapongásoktól, sem nagyuri visszaélésektől, sem pedig kényuri féktelenségektől nem kellene félni, 's azon háborgó szellem, melly a' nemzeteket itt 's ott nyughatatlanítja és köztársasági alkotmány után törekedésre buzdítja, önkényt el fogna lassanként enyészni.

—no—

Közvélemény, az emberiség polgári és egyházi viszonyairól való általános nézet, melly bizonyos időben egyes hazában vagy több tartományok népei között, kitünőleg uralkodik. Mivel az emberiség legfőbb célját, a' testi és lelki boldogságot, a' kormány és vallás tárgyazzak leginkább: ezekről időnként több közös nézetek 's alapszervevények támadnak, mellyek részint a' célt magát, részint pedig az annak elérésére megkívántató eszközöket illetik. Az illy nézetek 's szervevények a' művelődés előre haladásával, és az érintődések 's közlekedések nevedkedtével, napról napra terjednek, végre közvéleménnyé válnak, 's ez által az emberiség ügyében egész hitelességet nyernek. A' közvélemény csupán lelki alapokon nyugszik; de éppen ezért van olly elhatározó befolyása a' nemzetek lételére 's országok viszonyaira, mellyet kinszerítőleg semmi erő, semmi hatalom meg nem akadályozhat vagy semmisíthet. — Így a' középkor vége felé az a' közvélemény uralkodott, hogy az egyház feje és tagjai nyavalyában sinlődnék, 's gyógyítást kívánnak; és ez által sikerülhetett a' reformatio, noha számtalan külső akadályok ellene szegültek is. — A' mi időszakaszunknak hasonlókép meg vannak a' maga közvéleményei, mellyek előbb vagy utóbb — de elmulhatlanul — teljesedendnek is. Ezeknek, valamint általában minden esmereteknek, leghathatósb terjesztési műszere a' sajtó, mivel ez által eszközöltetik a' legbővebb, legkiterjedtebb és legserényebb gondolatcsere. Azonban a' nyomtatás feltalálása előtt is szintugy voltak közvélemények; de azok sokkal késedelmesebben terjesztethettek el a' pusztá írás és szóbeszéd által, minél fogva sokkal is lassabban érthettek meg valóságá. Egyébiránt minél szabadabb a' sajtó, annál miveltebb, annál alaposabb, 's következtetésképen annál elhatározóbb is a' közvéle-

mény; 's csak a' kik ettől félnek, azok vetnek az eleibe gátokat. Mert mivel a' közvélemény a' szabad gondolatcseréből származik, 's ezen kölcsönösség az ő valódi életforrása: csupán azokat szokja megtámadni és ócsárolni, kik ezen cserét rongálják 's önnön gondolataikat, nézeteiket, erőszakosan közvéleménnyé akarják tenni. Emel fogva a' gondolkozási, beszéd-és írásbeli szabadsághoz mindenkor jogát tartá a' közvélemény; 's csak mint illy szabadsággal felruházattottról mondható Talleyrand az 1821-ki páirkamara üléseinek egyikében tartott beszédében e' következő szavakat: „En esmerek valakit, kinek több feje van mint Napoleonnak, Voltaire-nek, 's mint mind azon ministereknek, kik itt valának, 's kik még jövendének. Ez a' valaki — a' közvélemény.“

—no—

KÖZVETETLEN RENDEK. Így nevezettek a' német birodalomban 1803 előtt, mikor a' Mediatisatio elkezdődött, azok a' független törvényhatóságú rendek (herczegek, grófok, bárók) és papi szerzetek, kik a' magok birtokaikban szabad igazgatási jussal bírtak, és a' császár 's birodalombeli országgyűlés oltalma alatt állván, törvényhatóságoknak az országos végzeteken kívül más korlátja nem volt.

Kállay.

KRANACH (Lukács), tulajdonkép Sunder vagy Sünder, de közönségesen a' bambergi püspökség Kronach helységétől, hol 1472 született, Kranach. Atyja formametsző 's kártyacsináló volt. Koburgba menvén, megesmeré böles Fridrik vál. fejedelem 's udvarába vette. Ezt palaestinaí utjában kíséré 1493, 's ettől fogva mint történeti képirólépett fel. 1504 a' vál. fejedelemnek, 's öccsének János Fridrik herczegnek udvari képirója lett, ezek által nemessé tétetett, 1537 wittenbergi polgármesterségre emeltetett, utóbb János Fridrik vál. fejedelmet innsbrucki fogságába követte, vele Szászországba visszatért 's mgh. Weimarb. 1553, hol a' vártemplomban nyugszik. Sirkövére a' kőmetsző pictor celeberrimus helyett celerrimus-t vésett, melly kifejezés azonban méltán rá illik, ha a' neki tulajdonított igen sok festmények számát tekintjük; noha először ki kellene tapogatni, melly művek eredtek egyenesen ő tőle, 's mellyek fiától, ki szinte Lukács nevű, 's weimari polgármester, (hol 1586 meg is holt) és atyjának méltó tanítványa vala. Igazán bámolni kell e' festmények sokaságán, de még inkább értékén. Könnyűség 's mestermivészég létezik benne. Összeállításai ugyan ritkán, vagy soha sem költőiek, nincsenek is különösségek nélkül, (p. o. a' weimari városi templombeli oltárlapon, hol a' vér a' megfeszített Krisztusból, az alatta álló mivészekre iv formában ömlik), gyakran vét az öltözet 'stf. ellen is; de ki ne engedné ezeket el, ha e' pontos rajzolatot, igaz kifejezést, természeti hűséget, ecset gyengéd hordozását, 's ez életteljes, fényes kellemes színezetet tekintti, melly első elevenségét századok múlva is épen megtartotta? szóval: Lukács a' természet hű fia, igaz, erős és szives, derék, ügyes mester volt. Festményei, mellyek közt Luther és Melanchton arcképei különös becsűek, Németország képtáraiban szanaszét hevernek; nagyobb darabjai közt a' wittenbergi, weimari és naumburgi templomokbeliek első helyen említendők. Készített ezeken kívül mintegy 300 darab fametszést, de ezeknél már előtte jobbakat tudtak mutatni. Vö. Heller: „*Versuch über das Leben und die Werke Lukas K—s.*“ (Bamberg 1821.) Egy 1520, 1543 és 1546 vízfestékekkel pergamenre miniatur formán készített arcképek gyűjteményét, emlékkönyvének hívá K. — Ezt porosz status cancellar herczeg Hardenberg, Lämmermann udv. tanácsos hagyományából vevé meg, hogy II Fridrik Vilhelm királynak benyujtsa. De az ajándék épen a' király utolsó betegségében érkezett meg, 's így elhanyagódott, és elfelejtetett. Csak 1812 találá ujra fel Mecheln,

's 1814 Berlinben nagy másodréthen kiadta. Megszólamló vonásokban tűnnek itt fel: 1) az idevité, jobbjával áldást osztva, baljával világgolyót tartva. 2) III (büles) Fridrik, szász vál. fejedelem, 50 évében. 3) János Fridr. a' nagy lelkü, szinte szász vál. fejd. 40 évéb. 4) János Erneszt koburgi herczeg, 32 év. 5) Luther Márton, 60 év. 6) Melanchton Filep, 46 év. 7) Dr. Justus Jonas 50 év. 8) Bugenhagen Ján. dr. 58 év. 9.) Spalatin György 61 év. 10) Krnach Lukács, a' mint magát 80 éves korában a' weimari várostemplombeli oltárlapon a' keresztfa alatt állva leképezte. Mind ezek mellé rövid életrajzok, 's a' négy hittudós kézírása ragasztattak.

KRASICKI (Ignác) sietzeni gróf, gneseni érsek, költő és író, szül. Dubieckoban Febr. 3. 1735. tudományos és hadi pályán egyiránt híres nemzetségből; már mint ermelandi herczegi püspök nemzetének első írói közt tündöklék. Akkor hazája függetlenségének gondolatja lelkesíté. Midőn Lengyelország felosztása következtésében 1772 a' köztársaság tanácsában birt helyét elhagyni kénytelenült, a' tudományokban lele vigasztalást és megnyugvást. Irataiban talán több izlést, kecsességet, és könnyüséget mutat, mint kortársai Naruszevicz és Trembecki, de kevesebb erőt és hibátlanságot. A' nemzeti szokások neveséges voltát igen jól tudta felfogni 's ábrázolni. Társalkodása, még szerencsétlenségben is, vidám és eleven volt. Nagy Fridrik örömezt mulatozott vele, 's mindig kegyes maradt iránta: „Reménylem, érsek url! — monda egykor hozzá — püspöki palástja alatt engem is beviszen a' paradicsomba.“ „Nem, Sire! — felele a' főpap — Felséged azt ugy megkurtította, hogy tiltott portékát lehetlen volna alatta elrejtennem.“ E' költő mivel közt jelesen említettik vitézi tréfás költeménye: „*La Mycheide*“ vagy „*La Suriade*“ 10 énekben; ford. Lavoisier J. B. (Wilna 1817; Dabois is fordítá francziára; — németül: „*Die Mäuseade*“ Warsó és Leipz. 1790); továbbá a' szerzetesek háboruja: „*La Monomachie*“ 6 énekben, talán remekműve. Azt mondják, ez ötletre nagy Fridrik hozta volna, midőn egykor Saussouciban azon szobába, mellyben előtte Voltaire lakott, oly megjegyzéssel szállítatá, hogy költész elődjének megmondolása kétségkívül nagyon fellelkesítendi. Kevesebb értékű az „*Anti-monomachie*“ szinte 6 énekben. Meséi közt több remekek vannak, ellenben satyrái Naruszeviczéhez képest kevésbé lankadtak. Hős versezete: „A' choczimi háboru“ 12. énekb. inkább történeti elbeszélése Choczkiwi diadalának, mellyet Osman szultánon Sigmund uralkodása alatt nyert; de ebben is vannak költői helyek. Irt még egy elementaris encyclopaediát, 's Varsó történetét. Leveleiben 's egyveleg iratiban mind kötetlenül mind verselve legelmésben enyeleg. Honosainak hibáit és esztelenségeit különösen kötetlen irataiban, eleméncség és okosság fegyvereivel jótékony foganattal támadá meg. Munkáit még most is remekeknek tekintik. Mgh. Berlinben Mar. 14. 1801. Iratainak legnagyobb részét összeszedte Dmachowski 's Varsóban 1803, 10 köt. adá ki.

KRASSÓVÁRMEGYE. Határai: éjszokról Aradvármegye, keletről Erdélyország, délről a' temesi határörvidék, nyugotról pedig Temesvármegye. Felszine $108\frac{33}{100}$ nsz. mf-nyi 's majdnem szakadatlan hegyek borítják, mellyekben arany, ezüst, vas, ón 'sat. tetemes mennyiséggel ásátik. Nevezetesebb folyóizei: a' Maros, Temes, Karas, Berzava, Bega és Poganis, mellyek közül azonban csak az első járhatni hajókkal. Termései: a' gabonának minden neme, leginkább pedig kukoricza, mellyet az értetlen nép a' tiszta búzánál is többre becsül. A' kerti gyümölcsök között leginkább kedvelik a' szilvát és ennek lepárolt szeszét; de eleendő borok is terem. Jó legelőin sok szép marha nevelkedik. — Lakosainak száma 12 m városban és 219 faluban 187,750; kik közül egy nsz. mf-re csak 1722

lélek jön. Ezeknek nagyobb része Oláh, kevesebb közöttök a' Rác és Német, legkevesebb pedig a' Magyar! Foglalatosságok: földmivelés, marhatenyésztés és bányászság. 54.

KRASZNAHORKA, egy szép gömbölyű kősziklán épült 's még most is lakható vár Gömörvármegye rosnyói járásában az Uhorna hegyen. Itt 1530 Zápolya János, később (1704) pedig Rákóczy Ferencz pénzt verettek. Az utóbbiának egyik lapján ezen felírás „Pro Libertate“ és X, a' másikon pedig az ország czimere 's az említett évszám láttatik. — A' várallja közeletében keneső és czinober ásatik. 54.

KRAY (Jakab), a' 17 század második felében Szepesvármegyében Kézsmárkon született, hol atyja tanácsnok 's városbíró volt. Ez, részese lévén a' 18 század elején kitért Rákóczyak zendülésének, minnekutána Kézsmárk a' császáriak kezébe jutott, négy más előkelő polgárral együtt, Heister tábornok által, tömlőczbe vettetett, 's herczeg Lubomirszky Márton közbenjárása ellenére is (mivel a' mint mondatik, a' megkegyelmezést a' százados készakarva hozá néhány órával később) lenyakaztatott. Jakab, atyja halála után Bécsbe ment; 's itt ama' századosnak abbeli dicsekedését hallván, hogy atyja halálát ő eszközlé szántszándékos késedelmezése által: fiui szerelme boszuállásra gyújtá bánattól vérgengő kebelét. Kettős viadalra hívá ki azon alacsony lelkű kérkedőt; 's ez vérevel áldozott az általa sirba hanyatlott atya hamvainak. A' magzat boszuálló fegyvere elejté őt. Kray most már veszedelmesnek gondolá a' további Bécsben maradást, 's nevé változtatva katonai pályára lépett, 's Eugen herczeg vezérlése alatt Belgrádnál vitézül harczola. Bajnok tetteit érezve, felvévé valódi nevét, 's rövid időn tisztségekre emelteték. Az 1718-ki béke után haza kívánkozott 's 1741-ig magán életet élt. Ekkor, noha már élemedett, ismét táborba szála, 's mint a' felkelt Szirmay sereg kapitánya, új bizonyosságát adá bajnok Ielkének, Prága ostromoltatásánál. A' dresdai béke után visszatért honába 's anyavárosában tanácsnokká, sőt az 1751-ki posonyi országgyűlésre követté is választaték. Meghalt 1753, kéziratban hagyva maga után Kézsmárk történetirási viszontagságait. 54.

KRAYENHOFF (Cornelius Rudolf Theodor), németalföldi kir. altábornok, a' genietest főügyelője, Vilhelm rendjének középkeresztese, 's a' becsület legio lovagja, szül. Nimwegenben 1759. Atyja, ki előbb katona volt, Amsterdamban telepedék le mint gyógyszeráros. K. a' gyógyászság tanulására adá magát Harderwykben, 's gyakorló gyógyász lön Amsterdamban. A' hollandi polgári zendülés kiütése alkalmával (1795) ő is fegyvert ragada. Bátorság, észtehetőség 's mathematicai esmereteinél fogva 1798 mint alezredes 's a' várezősítés főügyelője megbizaték az országglás által, a' bataviai köztársaságról új földkép készítésével, a' mit közelégedéssel teljesite. 1799 elősegité a' kiszált Angolok és Oroszok megveretését. Lajos király 1805 a' generalstabba vévén fel, az 1805, 1806, 1809 zeelandi táborozásokban generalsegédde, a' haditár főigazgatójává, general major rá és hadiministerré nevezé; később, midőn Napoleon Hollandiát a' maga császári birodalmával egyesité, arra biztatá Lajos királyt, hogy állana ellent azon igazságtalanságnak, 's helyezze Amsterdamot védhető állapotba. Azonban Lajos lemondása megsemmisité ezen rendszabásokat, a' miért K. magány életbe vonult. Hanem Napoleontól, ki a' talentomot ellenfelében is tudta becsülni, kevéssel aztán a' genietest főügyelőjévé téteték, melly hivatalt az 1813 catastrophaig viselé, ezen időben pedig a' honérmelműek pártjához állt (Vö. HOGENDORP). Most Amsterdam kormányzójává neveztetvén, Naardet ostromlá, de be nem veheté ezen helyet, mellyet a' Francziák csak Napoleon lemondása után adának által. 1814 óta felügyelője egy-

szersmind az ugy nevezett Waterstaatnak, azaz a' hidak és töltéseknek is. Mint író több munkák és jeles földabroszok által mutatá ki magát, például azon javalata által, mely szerint az alsó Rajnának az Yssel folyóba eresztése által a' Waal és Maas egyesült folyónak más utat lehetne szabni (földabroszokkal Nimwegen 1823, 4). Jeles és oktató ezen munka történetirási, hydrographiai, topographiai és hydrotechnicai tekintetben. A' villanyról latin nyelven irt értekezése, melyet van Swinden későbbben francziára fordita, jutalmat nyert a' toulousei tudós társaságtól.

KREFELD, nevezetes kereskedő és gyáros város, Poroszországban, a' kleve-bergi tartományban. Hollandi izléssel épült, 's mintegy 16,000 lakosa van. Bársonygyárai egész Európában híresek, 's a' könnyebb nemű bársonyt magok a' Lyoniak és Genuaiak is innen hordatják. A' végbársony magában a' városban szövetik, a' bársonyszalagokat (pántlikák) ellenben a' 4—5 órányira körülbelől fekvő falukban szövik. Egyéb gyárai selyem szövetet, selyem posztót, varróselymet, flanellt, pamutzöveget, vásznat 'sat. készitenek. Vannak czukortisztító, égettbor- ser- és szappanfőző intézetei is. Selyem és bársonyszöveiteiből esztendei jövedelmét 3,000,000 tallérra tehetni. — Az újabb időkben portékáinak Amerikában is nagy kelete kezdene lenni.

Sz. E.

KREML, KREMLIN, Moskau városának egy része, a' város közepén, mely csak templomokat 's a' koronához tartozó épületeket, 's különösen a' császári lakvart, foglalja magában. Három vastag kőfallal és egy mély árokkal van körülvéve, 's megrakva ágyukkal. A' Kremlben két klastromon kívül több kőtemplomok is vannak. Legjelesebb ezek közt a' székes egyház, melyben a' császári koronázás történik. A' Mihály arkangyal temploma az orosz monarchák temető helye, 's e' mellett van a' patriarchák hajdani lakja, melyben most a' papi synodus gyül össze, 's számos görög 's orosz kéziratokkal gazdag könyvtár áll. A' várban a' császári collegiumok tartatnak, 's a' fegyvertár is abban van. Midőn 1812 a' franczia hadi sereg előnyomulta alkalmával a' várost az orosz kormány önkényesen felgyujtatta 's elégettette, Kremlnek is elégett egy része. A' Francziák visszavonultakor marsall Mortier Napoleon parancsára felvette a' Kremlt, melyet azonban Sándor ismét felépitte.

KRETA I. KANDIA.

KRÉTA szénsavas mészföld, finom, sovány tapintatu, össze igen kevéssé függő 's innét más testekre könnyen rakoó részekből áll. Ez az oka, miért veszti a' kréta olly könnyen a' szint. Altaljában a' mészföld tulajdonságival bír. A' legtisztábbik hófejségű, 's minél inkább keverve van agyag és mészföldel, annál szürkébb lesz. Nevét Kreta szigetétől veheté, mivel ott sok és igen jó kréta terem. Európának sok tartományiban igen közönséges 's néha egész fokokat képez a' tengerekbe, mint az angol partokon. Angliában meszet égetnek belőle, nálunk írni szokás vele, és ezüstöt 's más érczet tisztogatni; enyvel keverve festékül szolgál. Még a' tükörüveg, Reaumur porcelánja, 's olvasztó köcsög készítésére is használtatik, nem különben alapul a' fa aranyozásánál, trágyául az agyagos földekre 'stb. A' savanyu sert megjobbithatni vele, zsirfeltokat vehetni ki a' papirosból, 's timsóval egyesítve helyre állítja az avas olajt. —j—a.

KRETINUSOK (Fékek, e' szótól „Cretina“ mely az Ilanz körül, Graubündtennek Glarussal határos részében divatozó romantos nyelvben nyomorult teremtetést jelent) egy tulajdon emberfaj, mely teste törpesége 's esze gyengesége által jeleli ki magát. Fejekugyan is vastag, formátlan, felül lapos, arcvonásaik esetlenek, durvák, az izmok arczokon, kezeiken, lábaikon lágyak, szemek veresek, lélek az a' legcsekélyebb kifejezés nélkül, 's ezenkívül nagy golyvájok van,

melly nem ritkán egészen melyekig csügg le. Érzéketlenek, 's semmi felsőbb művelődésre nem alkalmasak, e' mellett lombák, tisztátalanok és nagyehetők. A' Wallis tartomány völgyeiben Schweizban és Savoyában legszámosabbak. Mintegy 100 családot tesznek, leginkább magok közt terjesztik a' kretinismust (így nevezetik ezen nyavalyás elrutulás), azonban egészséges szüléknek is lehetnek kretinus gyermekeik. Némelly emberek azon tájékokon szenteknek tartják a' Kretinokat, 's imádják babonából. A' Kretinismus eredetét a' mély völgyek egészségtelen, nedves, és elzárt levegőjének, a' tisztátalan, sok földdel, és más idegen részekből telt viznek, az utszák rondaságának, a' lakosok lomhasága 's mocskosságának, a' művelődés-hiányjának tulajdonítják. Kisebbitethető vagy talán kiirtatható is volna ezen gonosz, ha a' Kretinák egymás közti öszvekelése megtiltatnék, a' helyett, hogy azt most a' babonáság sok helyen még előmozdítja; továbbá ha olyan gyermekek, kiknél ezen nyavalyára hajlandóságot vesznek észre, magas tájékokon neveltetnének, hol a' Kretinismus nem honos, 's ha végre ama' völgyek lakosinál a' tisztaság, szorgalom és lelki művelődés előmozdítatnék. Meg kell őket különböztetni a' Kakerlakoktól. Igen derék irat rólok „*Der Kretinismus; philosophisch und medicin. untersucht von D. August Iphofen.*“ (Dresdä 1817 2 köt.)

KREUTZER (Conradin), a' német legkedveltebb dalszerszók egyike, a' muzsikai világ tetszését leginkább tavaszi énekei és Uhländnak vándordalaira készített kellemes 's ártatlanságot kifejező melodiái által nyerte meg; azóta hangszerzeményeivel, kivált dalaival, a' köz tetszést folyvást fentartá magának. Korábbi időben Stuttgartban karmester volt, azután mint klavirjátzó művészi utazást tett Németországban, mely közben egyszersmind egy, a' Harmonicához hasonló, újonnan feltalált hangszert esmertete meg. Ezután Donaueschingenben Fürstenberg herczeg hangász karát igazgatá. Mind két hivatalában többfélélt szerzett, p. o. a' havasi kunyhót, a' buvárt (Schiller balladáját). 1823 táján Bécsbe ment, hol most udvari hangászkar igazgató. Itt adatá elő a' játékszínen Libussa nevű regényes daljátékát, és pedig nagy tetszéssel; ugyan ott dolgozá ki újra a' buvárt. Azóta szaporitá fortepiano kísérettel készült dalait, 's fortepianora irt munkájit (Concerteket, sonátákat, és solo darabokat

—gy.

KREUTZER (Rudolf), híres hangszerző, 's Európában az első violinjátzó egyike, szül. Versaillesban 1767. Hegedülni Stamitz Antal tanitá őt. Alig lön 13 esztendő, midőn az ugy nevezett Concert spirituel-ben ön maga által készített concertet játszott, a' hallgatók nagy elégedésére. 19-dik évében két nagy daljátékot irt, mellyek az udvar előtt olly nagy tetszést nyertek, hogy őt a' királyné magán concertjeibe hangásztaggá választá. Később mivészi utazásra ment Olasz, Német, 's Holland-országokba; azután Napoleon udvari hangászkarában, és a' nagy operánál első violinista, 's a' conservatorium tagja lett. Jelenleg a' muzaika és beszélési előadás iskolájában a' hegedütanítás professora. A' conservatoriumi tanításra Baillot által kiadott hegedüiskola készítésében ő is részt vett, 's többféle remek darabokat adott ki maga is. A' nagy opera számára irt néhány balletet, 's operát, mint: Astyanax, Aristipp, és Abel halálát; a' mulatságos opera számára pedig 9 daljátékot, mellyek közé valók: Lodoisca, Jeanne d'Arc 'sat. Öccse, ki a' nagy opera orchestrájának tagja, hasonlóan jeles hegedűs.

—p.

KRISZTINA, svéd királyné, Gusztáv Adolf, és a' szépségéről 's tudományok iránti jó izléséről híres Mária Eleonora brandenburgi herczegasszony leánya, szül. 1626. Dec. 9. Gusztáv, ki Krisztinában látá királyi szekének egyedüli gyámolatát, legnagyobb

gondot fordita ennek neveltetésére. Férjfiisan nevelteté, 's minden tudományokban oktattatá, mellyek lelkét mivelheték, characterét erősítheték. Apjának Lützennél, 1632 történt halála után az ország rendei a' 6 éves Krisztina királyné mellé a' korona öt legfelsőbb tisztjeit adák, 's ezekre bizák egyszersmind a' kormányvitelt is. Krisztina nevelése Gusztáv terve szerint folytattaték. Élénk képzelő erővel 's igen szerencsés emlékező tehetséggel és ritka észszel lévén megáldva, igen sebesen haladt elő; tanulá a' régi nyelveket, a' történetírást, geographiát, politicát, 's lemondá korá gyönyörűségeiről, hogy magát egészen a' tudományoknak szentelje. 'S már akkor elárulá magaviseletében és characterében azon különöséget, mellynek bélyegét élete viselé, és a' mellyet talán épen ugy tekinthetni neveltetése következésének, mint vele született hajlandóságnak. Asszony ruhában nem tudá nyilvános helyen megjelenni, örömet járt messze gyalog és lovon, 's a' vadászat alkalmatlanságaiban, sőt veszélyeiben is, szeretett részt venni. Az udvari szokások alá nehezen veté magát. Azok iránt, kik körülé voltak, felváltva legnagyobb bizodalmat, megvető kevélységet, és tiszteletet parancsoló fenséget mutata. Oxenstierna cancellárt mint atyját tisztelé, ettől tanulá az országlás mesterségét. Csak hamar olly érett észzt mutatott az országtanácsban, hogy gyámjait bámúlásra gerjesztené. Már 1642 felszólíták az ország rendjei, venné által az uralkodást; de ő még ekkor fiatalásával menteteté magát. Csak 2 évvel ezután kezdé maga országotni. A' munkában nagy könnyűség és rendíthetlen szilárdság jelelik első lépteit. Befejezé a' Dánokkal 1644 kezdett háborut, és 1645 a' broemsebroi egyezség által több tartományokat nyert. Ezután Oxenstierna véleménye ellenére, ki a' háboru folytatásából Svédországra nézve még nagyobb hasznokat reményle, siete Németországban a' békét helyre állítani, hogy háborgatás nélkül élhessen a' béke tudományai és művészetei iránt való hajlandóságának. Krisztina, talentoma és politicalai körülményei által éjszakon az első szerep játszására volt hivatva, 's egy ideig érdeklette is őt e' dicsőség. Több alkalommal tartá fen koronája méltóságát 's országa becsületét. Francia, Spanyol és Angol-országok 's Holland törekedtek barátságát megnyerni. A' kereskedést előmozdítá bílcis törvények által, 's a' tudós és literaturai intézeteket is tökéletesíté. A' nemzet szeretete, és örült, hogy Gusztáv leányát feledhetlen atyja-képezte hadivezéréktől és kormányfiaktól körülvéve szemléheté a' kormányon. Közönséges lön a' kívánat, hogy a' királyné férjet válasszon magának; de illy kötés nem fért össze függetlenségről való gondolkozás módjával. Azon hercegek közt, kik őt megkérték, rokona, pfalzszweibrückeni Károly Gusztáv jelelé ki magát nemes characterrel, kiterjedt esmeretekkel, és nagy okossággal. K. nem fogadá el ajánlását, de 1649 arra bírá az ország rendjeit, hogy őt nevezzék ki felváltójának. Erre (1650) nagy pompával megkoronáztatá magát, királyi czim alatt. Ezolta igen szembetűnőleg változott magaviselete. Elmellőzé régi ministereit, és dicsvágyó kedvezzei tanácsát követé. Alacsony szenvedélyek cselszövényei elnyomák előbbi nemes és hasznos nézeteit. A' kincstár pazérlás által kiürittetett. Megtiszteltetések méltatlanokra ruháztattak, 's az irigy vetélkedés nem csak panaszt és zugolódást szült, hanem megosztást is. Ezen zavarban ki nyilatkoztatá a' királyné, hogy a' kormányt le akarja tenni. Ez ellen legkeményebb ellenvetéseket tevének a' Gusztáv Adolf emlékétt tisztelő öreg ministerek, 's mindenek felett Oxenstierna olly erővel nyilatkoztatá ki magát, hogy a' királyné elállt szándékától. Most nagyobb szilárdsággal foga újra a' kormányzáshoz, 's egy időre minden felhőt eloszlatá, melly királyi széke felett tornyosolni kezdett. E' mellett a' tudományokkal is foglalatoskodott. Képrajzokat, vert-

pénzeket, kéziratokat, könyveket gyűjtögete, sok tudósokkal leveleze, 's meghíva többeket udvarába. Descartes, Grotius, Salmasius, Bochart, Huet, Chevreau, Naudé, Vossius, Conring, Meibom, megjelentek Stockholmban, 's a' királyné élénk közlekedésben volt velek. Literatúrai multságai közé, mellyeket komoly tanulással vegyite, a' görög tánc tartozék, Meibom és Naudé által kivitette. Azonban új zavarok mutatkoztak, 's Messenias öszveesküvése nem csak a' királyné kedvenceit, hanem ön magát is fenyegeté. Krisztina, ki általjában kedvelé a' különösségeket, újra feltevé magában a' királyi székről lemondani. 1654, 29 éves korában öszvegyűjté az ország rendjeit Upsalába, 's letevé jelenlétekbén a' királyi méltóság jeleit, hogy azt Károly Gusztáv kir. herczeg kezeibe adja. Magának bizonyos jóvedelmet, személye egész függetlenségét, 's mind azok felett, kik házához tartoznak, a' legfőbb hatalmat tartá fen. Ezután kevés napok mulva elutazott Danián és Németországón keresztül Brüsszelbe, hová innepélyesen ment be, 's ott mulatott egy ideig. Itt titkon, későbbben pedig Innsbruckban nyilvánosan áltment a' catholica vallásra, melly lépése nagy figyelmet gerjeszte, a' nélkül, hogy okáról valami bizonyosat lehetne mondani. Innsbruckból Romába utazott, hol amazon ruhában, lóháton, nagy pompával tartá bemenetelét. Mivel VII Sándor pápa megbérmálta, azért előbbi neve elébe Alessandra nevet is tön. Itt meglátogatá az emlékeket, és figyelemmel mulatott mindennél, a' mi történeti visszaemlékezést ébreszthete. 1656 Franciaországba utazott, 's Fontainebleauban, Compiègneben, hol akkor az udvar tanyázott, és Parisban mulatozott. Itt ugyan öltözetén és magaviseletén sokan megütköztek, de észtehetségeit 's esmereteit mindezek elesmerék. Francia és Spanyolország között közbenjáró akart lenni; hanem Mazarin nem fogadá el ezen ajánlatát, sőt elutazását is szép módon tudá siettetni. A' következőt évben ismét visszatért; ezen másodszeri tartózkodása Franciaországban, fő lovásznoka Monaldeschi bárónak kivégeztetéséről nevezetes, ki egész bizodalalmát bírá, de tőle felségárulással vádoltatott. A' kivégeztetés a' fontainebleaui királyi várban 1657 Nov. 10. pater Lebel jelenlétében történt. Ezen boszuálló cselekedet, noha Leibnitz is védte, szenny marad Krisztina emlékében. A' francia udvar is észrevetéte vele helyben nem hagyását, a' miért két hónapig nem is mutató magát a' királyné Parisban nyilvános helyen. Midőn 1658 Romába visszatért, kevés örvendetes hírt halla Svédországból. Pénze kimaradt, és senki sem akart neki kölcsönözni. Ezen zavarból VII Sándor segíté ki, 12,000 scudit rendelvén neki évpénzül. Károly Gusztávnak 1660 történt halála után Sveciába utazott. Azt szinlelé, hogy gazdasági ügyeit akarja rendbe szedni; de csak hamar észre leheté venni, hogy más céljai voltak. Minthogy a' koronaörökös még igen fiatal volt, azt nyilatkoztatá ki, hogy számot tart a' királyi székre, ha amaz megtalálna halni. Azonban rossz néven vétetett ezen gondolat, 's ő egy innepélyes lemondó levél aláírására kinszerítették. Több más kellemetlenségek elhagyaták vele Stockholmot. Azonban 1666 másodszer tért vissza Sveciába; de mi előtt a' fővárosba ért volna, hallván, hogy isteni tisztelete nyilvános gyakorlását nem engedik meg neki, megfordult 's Hamburgba ment. Ezen idő tájban a' lengyel koronát iparkodott elnyerni, a' nélkül azonban, hogy a' Lengyelek reá figyeltek volna. Végre Olaszországba tért vissza, hol hátra lévő napjait Romában, a' mivészetek és tudományok keblében, tölté el. Egy academiát alapita, drága gyűjteményeket, kéziratokat, vertpénzeket, és képrajzokat gyűjtögete, 's még némelly nyomoruság tapasztalása után Apr. 19. 1689. meghalt. Tetemei sz. Péter templomába tétettek le, 's a' pápa hosszu feliratu emlékoszlopot emeltete neki; ő maga csak ezen kevés szavakat kíváná; „*Vixit Christina annos LXIII.*“ Fő-örököse Azzolini

cardinal, az ő intendansa, lön. Könyvtárát VIII Sándor vevé meg 's 900 kéziratot a' vaticanba tétete le, a' többi könyveket pedig familiájának adá. A' képeket és régiségeket Odescalchi, XI Incze unoka öccse vevé meg. 1722 a' képek egy részét a' francia uralkodó herczeg vásárlá meg 90,000 scudin. Ezen gyűjtemények gazdagságát megítélhetni azon könyvekből, mellyekben le vannak iratva; illyenek Havercamptól „*Nummophylacium reg. Christinae*“ és a', „*Museum Odescalcum*“. Krisztina élete egyenetlenség és ellenmondás keveréke; egy oldalról kevélységet, nagylelkűséget, egyenes szívűséget, nyájasságot láthatni benne, más oldalról pedig hiúságot, keménységet, boszuállást és tettetést. Ember és világ-esmeretei, nagy belátása és éles esze, nem volt képes őt a' balgatag tervektől, alchymistai és astrologiai álmaktól és csalódásoktól megóvni. Egynehány kis munkát hagyta hátra, mellyek characterét és gondolkozásmódját világosan mutatják, 's mellyeknek legnagyobb része megvan Archenholz - kiadta memoire-jaiban ezen herczegnének (1751. 5. köt. 4.) Az 1762 az ő neve alatt megjelent levelek valódisága nincsen behi-zonyítva.

KRISTÓF a' KÜZDŐ, bajorországi herczeg, szül. Jan. 5. 1449. utolsó a' bajor lovagok közt, áldozatja lön az új politicali rendszernek. Ifjuságától fogva mindig jobban hajlott a' fegyver, vadász, küzdés, és futáshoz, mint a' tudományok és oktatáshoz. Münchenben, a' királyi lakban, még most is mutatja három falba ütött szeg azon magasságot, millyenre ő felszökni tudott. E' mellett egy nagy, több mázsát nyomó kő fekszik, mellyet ő messze elhajította lábával. Minthogy bátyja Albrecht, az uralkodó herczeg, egyedül uralkodásra törekvék: Kristóf csak egynehány jószágot és várt kapott. Hanem a' már természetből nyugtalan, gerjedékeny és heves Kristóf szüntelen viszátkodék bátyjával. Ez egyszer, midőn Kristóf épen a' ferdőben volt, elfogató őt; mert máskép senki sem mert hozzá nyulni. Azután a' müncheni ő várba teteté fogságba. Fegyvertársa Otto, a' neumarkti nádor gróf, ki akará ugyan szabadítani, de nem sikerült szándéka. Utóbb Albrecht a' rendek közben járására szabadon bocsátá. Felboszonkodva ezen bánásmódon, azzal állt Kristóf boszut, hogy Abensberg Miklós grófot, a' herczeg megbizottját, midőn ez a' freisingi uton vára felé lovagolna, agyon üt. Még most is fenáll a' tett emléke azon ut mellett. Ez az Abensberg, ki legnagyobb részt vön a' herczeg elfogatásában, legutolsó tagja volt nemzetségének. Bajor-landshuti György herczeg pompájáról és költségeskedéséről esmeretes lakodalma alkalmával, elejté Kristóf kettős viadalban amaz óriás forma éjszaki lovagot, ki ott az egész őszvegyült német lovaságot kigunyolta. Kristóf több táborozásokban volt jelen, különösen a' magyar sereggel 's a' flandriai háboruban, hol bajnoksága által nagy hirt szerze. Későbbben György herczeg seregéhez kapcsolá magát, melly a' Magyarok ellen Maximilián segítségére sietett. Ő volt a' legelső Fejérvár bástyáin, 's ő nyitá meg a' kaput a' császárnak. Midőn az országló herczeg egyedül uralkodása által a' bajor nemesség jogait és szabadságát keskenyebb korlátok közé szoritotta, a' nemesség által ellene képezetett szövetség Kristóf herczeget választá fejének. Ezen szövetség hadat is viselt a' herczeg ellen, de amannak fegyvere 's a' császár tekintete által csak hamar felbontott. Erre Kristóf herczeg megúván honjában a' nyugtalan és örömtelen életet, több németországi herczegek és nemesek kíséretében Palaestinába ment. Visszatérte közben gyengülés lepte meg, mellynek következtetésében, Rhodusban, a' nagy mester Werdenberg grófnak, a' Freisingnél agyon vert Abensberg gróf nője testvérének, karjai közt mult ki Aug. 15. 1493.

KRISTÓF (szent). Noha sok helyen tiszteltetik, a' történetek azonban nagyon keveset szólnak felőle. A' 3-dik században martíromságot szenvedé. Óriási természetben, a' kised Jezust vallain hordozva, rajzoltatik.

KRISTÓF (würtembergi herceg), würtembergi Ulrik hercegnek és Sabine bajor hercegasszonynak egyetlenegy fia, 1515 született, 's még egy éves sem volt, midőn őt leánytestvérével együtt, Würtembergből elillanó anyja odahagyá; 4 éves korában pedig atyját üzé el a' sváb szövetség, 's ő reá ártatlanra nem tekintve, eladá ennek javait, az ősi hercezséget, Austriának. Kristóf Insbruckba, későbbben pedig neveltetés végett Bécsbe vitették. Itt 1529, a' városnak Soliman által történt megszállásakor, csak nevelője, Tyfferni segítségével menekedhetett meg a' török fogságtól. Ugyan ez szabadtá meg őt másodsor is 1532, midőn V Károly Spanyolországba akará vinni, hogy ott egy klastromba, személyével együtt Würtembergert tárgyzó igényeit is eltemethesse. Olaszország határainál szökteté el Tyfferni, 's kalandos tévelygés után végre szerencsésen eljutott nagybátyjához, a' bajor herceghez. Most, atya megegyezésével, és több német hercegek 's idegen királyok által gyámolítatva, nyilván visszakiváná würtembergi jogait. De Austria nem volt hajlandó a' hercezséget barátságosan kiadni, 's a' nagylelkű hesseni Filep annál jobban iparkodott, rokonát 's barátját, az elűzetett Ulrikot, birtokaiba fegyver által is visszasegíteni, a' mihez I Ferencz francia király a' szükséges pénzt megajánlotta. A' szerencsés laufferi ütközet Würtembergben, és az 1534 kötött kadeni egyezés, megszerék a' hercezséget törvényes tulajdonosaiknak, noha azt Ulriknak, Austriától nyert haszonbér föld gyanánt kellett tekintnie. Kristóftól azonközben elidegenedett az atya, 's ő e' miatt Würtembergert oda hagyva, francia szolgálatba állott. De 8 évi távolléte után visszahivaték az által, ki őt azután Mária Anna anspachi hercegasszonnyal összeházásitá 1544. Ezen időtől fogva néhány nyugalmas éveket töltött családjá körében, a' számára lakhelyül rendelt Mompelgardban, mignem új szerencsétlenség borult Würtembergre, melly őt a' legmegerőltetőbb munkálkodásra szolitá fel. Ulrik herceg ugyanis részese volt az 1546 smalkaldi hadnak V Károly ellen; ezért Ferdinánd király őt hűtlenségről vádolá, sőt magát a' hercezséget is, mint elvesztett austriai bér földet, követelésbe vevé. Már elkezdődött a' per 's Würtemberg veszedelme közelgetett, midőn Ulrik 1550 Nov. meghalt. Ekkor nyomon átvette ugyan Kristóf a' peres hercezség kormányzását, 's V Károlytól is segítették önnön testvére Ferdinánd király ellen, de a' per azért mégis folyton folyt, mignem azt Kristóf a' passau béke után néhány napra Ferdinándtól egészen megváltá. Ezentul kezdődik az ő vallásbeli, polgári és törvényes jótékony munkássága. Több nevelő intézeteket alapitá, a' nép szabadságait öregbíté, az ítélőszékeket rendbe szedé, 's „*Würtembergisches Landrecht*“ című törvénykönyvet alkotott, melly annyira illőleg alkalmaztatott a' polgári viszonyokra, hogy újabb időkben Napoleoné mellett is fenállhata 's annak ellenére teljes erőben maradt. Kristóf buzgó követője volt az evang. vallásnak, 's minden ezt tárgyzó ügyek, habár idegen országbeliek is, mélyen érdeklették. Így p. o. még a' türelmetlen Horvát- és Tótországban is igyekezett volt kieszközölni, hogy azoknak lakosai annak esmeretére jussanak, 's habár el nem fogadják is, legyenek iránta engedékenyek: ennél fogva az új testamentomot 's más egyéb ev. iratokat is lefordíttatá nékiek Tübingában és Urachban az ő anyanyelvekre. Hogy Franciaországban a' szerencsétlen Hugonották sorsán enyhíthessen, egy összejövetel alkalmával személyesen értekezett Medicis Katalinnal és a' Guisekkel. Az augsburgi vallásbéke megkötetésének, 1555, egyik ha-

talmas eszközlője volt. Szívének legfőbb kívánata abban állott, hogy a hittársu német fejedelmek minél szorosabban egyesüljenek, így állhatandók ki legbizonyosabban az előre ellátott hitszakadási veszélyeket; 's azon czélból gyűjté őket össze véghetetlen fáradsággal Naumburgba 1560, hol ügyek állandó védelmezését elhatározták. De nem csak hitsorsosainak bírja szerelmét és bizodalját; mások is elesmerék 's méltánylik az ő jeles elmetehetségeit és fáradhatlan munkásságát. Maga Ferdinánd császár is hozzá folyamodott, hogy azon akadályokat vele elmozdítatná, mellyek az ő fiának Maximiliánnak romai királlyá választatását gátolák: 's Maxmilián és Kristóf (páp. és luther.) között legbizodalmasabb barátság élt, oly időben, midőn a' vallási különbség gyakran az élet legszentebb viszonyait is megsemmisíté! Így élt 's munkálkodott Kristóf 18 évig, württembergi hercegségében, 's a' nép által annyira kedvelteté, hogy ő leve fejedelmi példaképek, és ha utódjai közül valakit dicsérni akarnának, azt mondák: ez második Kristóf! — Ifjúságában szenvedett megerőltetesei által elgyengítette, 1568-ki Decemb. halt meg, leginkább alattvalóitól gyászoltatva, kik ő benne atyjokat vesztek el. Fiával Lajossal pedig nemzetségi ága is elenyészett. Eletét Pfister C. J. körülmenyesen írásba foglalá.

—no—

KRISZTUS (Jézus), a' keresztvényesség alapítója, szerzője; oly férjfi, ki a' legnagyobb és jelesebbre emlékeztet, mi valaha e' földön megjelent. Titkok és csudák verék körül beléptét e' világi életbe 's kiléptét is ebből. A' mi e' két pont közt fekszik, maga t. i. Jézusnak élete, az egészen az emberiségé. Jézus Romáé. után mintegy 750 körül, Augustus uralkodása alatt, Bethlehemben Judaea városában születék Máriától, egy, Dávid elszegényedett nemzetségebeli leányzótól, ki egy áccsal, galilaeai nazarethbeli Jóseffel vala jegyben. Elte első évei az Egyiptomba szökésről nevezetesek, hová Jósefet a' róla való gyengéd gondoskodás készíteté, hogy őt Herodes öreg király erőszakodásai elől megmentse. Egyébiránt ifjúságát vagyontalan de kegyes szülőjinek házában Nazarethben, hová azok Herodes halála után visszatértek, minden rendkívüles eset nélkül tölté. Az anyja, ugy látszik, szabadságot engedé kifejlődésére, 's nyílt elméjét már korán kezdé a' szent írással táplálgatni, Jósef ellenben mestersége körében ada neki foglalatosságot. Egy jelenet, mellyet Lukács (2. rész) beszél el, szembetűnő bizonyosságát adá a' tizenkét éves gyermek jeles tehetségeinek 's mély vallásos érzetének. Azonban sikeretlenül törekednének mivelődése titkát a' psychologusok módja szerint megfejténi. Elete 30-dik évében, hogy profétája 's tanítója legyen nemzetének, mint tökéletes férjfi lép Galilaeában a' nyilvános életbe, 's valamint a' szűk eszű Esseusok, ugy más akarmelley titkos rend fejei sem valának képesek, oly tökéletes férjfiut, mint ő, nevelni, 's magán céljaik engedelmes eszközévé tenni. Mentén minden előitélettől, az örök igazság világosságában, mellyet hirdete; minden haszonvágy 's minden indulatoskodáson feljülemelkedve; telve erejével egy erénynek, mellyet kortársai még csak képzelni sem tudtak; tanácsadó és vezető nélkül, ő maga ur minden lélek felett, melly hozzá közelit: így áll előttünk a' nemében egyetlen egy és feljülmulhatlan; 's ha a' szellem már a' mivészet és tudományban is csak feljülről származtathatik, 's ha az ő kifejlődése titkát még a' legügyesebb szem előtt is homály fedi: annyival inkább megelégedhetünk azzal, a' mit Jézus az ő lelki tehetségeiről, munkás erejéről 's tanításáról mond, hogy t. i. minden Istentől van. Egyébiránt szokásai 's életmódjára nézve egészen zsidó, a' sabbathot tiszteli, megtartja a' szokásokat, 's hódol a' felsőségnek. Csak azzal jeleli ki magát, hogy bölcsőbb, jobb és szeretettel teljesebb minden egyebeknél. Csudái, mellyek által a' sokaságot felsőbb küldetésére valóban figyelmessé akarja tenni, jótétemények szü-

kölködők iránt; kérkedésből vagy babonás ujságvágy kielégítésére semmit sem cselekszik. Mert mindig csak azon egyetlen egy célját tartja szemel előtt, hogy nemzetét a' tudatlanság és bűn nyomorúságából kiszabadítsa, 's az evangéliumot Istennek az emberi nem iránti könyörületeségéről hirdesse, minden idők 's népek vigasztalására. E' végre bejárja honja minden vidékeit, használ minden alkalmat, nyomos, 's élénk hasonlatosságok által mintegy szemmel láthatóvá tett tanításának előadására 's a' nyomorúságon segítségre. Senki sem távozik tőle, a' nélkül, hogy jót ne tanult vagy tapasztalt volna. Rendesen megjelenik minden innepre Jerusalemben, mellynek szomszédságában, kegyes familiáknál a' barátság boldogságát éldeli; de leghosszabb ideig mulat Kapernaumban, Galilaeában. Nazareth nem becsülé őt. Általában mindenfelé a' nép szegény és alacsony sorsu osztályához fordul, mellynek el nem fogódott igazságérzete legelsőben ad hitelt szavainak; 12 tanítványát is ezen osztályból választja; nagy és gazdag egy sem volt tisztelőji 's barátjai között, kik őt mindenüvé kísérték. Az előkelők, 's főleg a' főpapság részéről veszély fenyegeté. Ezek nem nézheték aggodalom nélkül, hogy Jézus az ő tekintetek alapjai, a' régi balítéletek 's visszaélések ellen harczolt; 's minél inkább megerősíték tettei 's tanításai a' népet azon hiedelemben, hogy ő az ígért Messias, kitől a' zsidó nép politicalai és erkölcsi újjászületését várhatá: annál komolyabb 's rendszeresebb lön üldöztetése azon párt részéről, melly a' dolgok rettegett új rendjének csak az igazságtanító megbuktatása által véle elejét vehetni. Azonban nem szenved kétséget, hogy őt ellenségei balra magyarázák. Politicalai nagyság és fő uraság nem volt célja, 's több ízben elvonult a' sokaság örvendő kurjongatása elől, melly neki királyi méltóságot ígére. Nem igazítá ugyan vissza Jerusalemben tartott utolsó bemenelete alkalmával a' nép hódolását; de legkisebb intézetet sem tön, azt dicsőségvadászó célra használni, 's ama' kiüzése a' galambárosok és pénzváltóknak a' templom udvarából, csupán egyházi policziai tett volt, mellyet a' próféták legtiszteltebbike méltán megengedhete magának. Nem vádolható tehát hatalomvadászással, hanem vakmerőnek kellene mondani, hogy Jerusalemből el nem távozik, ha ellenségeinek szándéka ez uttal az isteni végzettel önkénytelen megegyezési viszonyban nem állt volna. Valamint életének minden lépte, ugy ezen innepélyes utazása Jerusalemben, 's a' mi ezzel egybe függött, csak teljesítése volt azon nagy tervnek, mellyet mennyel atyja intéssére tüze ki magának, 's világos nyilatkoztatásai és elfogatásának története legkisebb kétséget sem hagyak a' felől, hogy sorsát előre látta, bölcs megfontolással készült reá, 's a' helyes órában, önkényt, habár nem is szenvedésének keserves előérzése 's ön magával terhes küzdés nélkül, alája veté annak magát. Miután három évig munkálkodott volna a' világ javára, tanítványai egyikének, Judás Ischariotesnek árulása ellenségei kezébe szolgáltató, a' husvétii innepreke készülő nap éjjelén. Megvesztegettetett, vallományaikban nem is egyező vádolók léptek fel ellene, kihallgattatása alkalmával, mellyet a' főpap a' fótanács jelenlétében tartta vele, 's itt ő nyilván kimondá, a' mit ugyan elébb egyenesen soha nem állított, de nem is tagadott, hogy ő Krisztus (a' felkent, a' Messias) Istennek fija. Egyébiránt legkisebb vétekkel sem vádoltathatik; élete még ellenségei szemeiben is szeplőtelen vala. Hanem mi itt az ő szájában csak igazság 's belső meggyőződés lehete, azt bírági istenkáromlásnak mondák 's halálra ítélik őt. Ezen ítélet megerősítése végett korán reggel áltladák őt, mint lázított és istenkáromlót, Pilatus romai helytartónak, a' ki ugyan legcsekélyebb vétkességet sem talál benne, hogy mindazáltal a' bírak unszolásának 's a' felzendített sokaság lármájának eleget tegyen, végre enged, 's elvezetteti Jézust, tüsténti felfeszítettetésre. Ez a'

gyalázatos és fájdalmas halálnem különben nem hamar vete véget az életnek; hanem Jézusnak egyébiránt is gyenge, 's a' megelőzött napok erőlködése, 's az elfogatása alkalmával szenvedett rosz bánás által elerőtlenedett teste csak hamar leroskadt. A' keresztfán mondott utolsó szavai világosan bizonyítják, hogy tiszta, isteni érzete még a' halál órájában sem hagyá el. Élete 34-dik évében, Nisan hava 15kén, a' készülő nap délutáni harmadik órájaker halt meg. Hitelt érdemlő tanúk kétségen kívül teszik halála bizonyosságát. A' főtanács két tagja, neki titkon hódoló férfiak, gondoskodnak eltakarításáról, 's mintán mintegy 36 óráig feküdt volna a' sírboltban, a' mint életében megjövendölte, a' harmadik napon, Nisan 17-kén reggel, új életre támad fel a' halálból. Most újra öszvegyülnek kivégeztetése által megrettentett 's elbátortalanodott tanítványai. Jézus megjelenik nekik, azon 70 tanítványának, kiket, mint megpróbált követőit, evangéliumának terjesztésére már előbb kiküldte a' Zsidók közé; megjelenik még egyszer hívei nagyobb számának is, hogy őket közelebbi tanítások 's meghatározott rendelkezésekkel felkészítse (p. o. a' keresztiségről, hitének minden népek közt leendő elterjesztésre 's azon község alapítására, melly a' benne hívés által idvezüendő), 's ezen, olly csudálatos társalkodás után 40 nap mulva elválik tőlök 's nem láttatik többé a' földön. Tanítványai és önhitünk szerint csak Istenhez térhetett vissza, a' kitől származott. Akarmelley valláshoz tartozzék valaki, ha Jézus életét fontolóra veszi, kénytelen érezni, hogy igaza volt ama' pogány katonának, ki a' keresztfa alatt így kiálta fel: „Ez bizonyára Isten fija és kegyes ember!“ A' keresztényen vallás ellenségeinek megtámadásai, 's a' nehéz hitiek criticali törekedesei, kik az ő éles eszeket 's kétkedéseket sehol sem gyakorlák annyira, mint Jézus élete történeteiben, csak arra szolgáltak, hogy ezeknek valósága 's hitelessége annál tisztább világosságba állíttassék. Az az elmesé de erkölcstelen pajkosság, mellyel a' franczia széplelkek Voltaire korában a' menyeyit, kit nem értek, könnyelmű tréfák szövényébe vonták le, csak szánakozást 's boszónkodást gerjeszt; 's még ama' korlátozott gondolkozásmódja is némelley hangadó philosophusoknak 's ugynevezett felvilágosítóknak a' 18-dik század második felében, kik olly igen örömet értekeztek minden nagyról, 's a' rendkívülest annyira szerették közönségessé tenni, kénytelen volt engedni felsőbb nézeteknek. Azon románok, mellyeket legujabb időkben Venturini és mások Jézus életéből csinálni akartak, gyengén ítélve, legfeljebb is roszul sikerült próbatételek; 's aza' vita, melly Jézus csudái felett, igazságszeretettel és éles ésszel még most is folytattatik, legkevesebet sem árthat az ő méltóságának, mert a' mi korunk az ő tanításában 's lelke erkölcsi nagyságában mélyebb okokat talál, őt Isten fíjának esmerni. Nincs tehát tisztelőjinek oka attól félni, hogy ő valaha elfelejtethetnék. A' föld legmiveltebb nemzeti nem esmernek nagyobb szerencsét, mint az övéi lenni. Minden éghajlat alatt bocsáttatnak hozzá buzgó ömlengései az ájtatosságnak, hálálva 's lelkesedve hirdettetnek mindenfelé az ő végetlen érdemei az emberi nemre nézve, 's mivel az a' különös sajátsága vagy on vallásának, hogy a' népség legalacsonyabb és legtudatlanabbika is vigasztalhatja magát annak áldásaival, 's a' legmiveltebb 's legelőbbkelő sem lehet több keresztényénnél: azért méltán reménylhető, hogy ez, előbb mint akarmelley más vallás, uralkodó lesz az öszves embe-
riségnél.

op.

KRISZTUSFEJEK soha sem birhatnak arczképi hasonlatossággal. Azon hir, hogy az edessai Abgar királynak egy olly kenője volt, mellyen Jézus arczképe valódian lenyomva láttaték, 's egy hasonló lenyomatról szállangó monda, sz. Veronika ve-
ritekkendéjében, valamint szinte az, hogy Lukács evangelista egy

olly arczképet készített volna, egészen alap nélküli állítás. Egy világosan hamis levél, melyet Pilatus elődje, Lentulus, némellyek mondása szerint a' romai tanácshoz irt vala, férjfiúi szép termetet és arczvonásokat tulajdonit Krisztusnak. A' meglévő krisztusképek között legrégiebb azon márvány basrelief (kiemelt kép) mely Romában a' Vaticán templomban találatik, 's mintegy a' 2 vagy 3 századból való. Ezen Krisztus, mint szakáltalan ifju ember, romai arczvonásokkal, lecsüggő 's gyengén göndörödött hajjal, romai hosszú köntösben (toga), egy curuli széken ülve ábrázoltatik. Ugyan itt van egy másik sarcophagon egy — a' 4 századbéli krisztuskép, tojásdad hosszukas arczal, napkeleti vonásokkal, homlokán ketté választott hajjal 's rövid egyenes szálu bajusszal. Az ujjörög és olasz festők szinte Angelo és Rafael idejéig hívek maradtak ezen képhez; de a' 16 századtól fogva különbözőféle arczvonásuak lettek a' krisztusfejek, — rendszerint azon nemzetekéihez hasonlítók, kiknek művészi vésűje vagy esetje által készültek. — Minél tisztábban 's minél fenségesebben állt az istenség lelkéje (ideálja) a' művész képzeletében: annál inkább hasonlít annak műve az evangéliomban ábrázolt Krisztus valójához. Az újabb időben Danneckeré érdemel említést. 54.

KRIVÁN, a' haza éjszaki határait koszoruzó Kárpát ormainak egyik legmagasb csúcsa, Liptóvármegyének Galicziával ütköző éjszakkéleti zugolyában, a' Tátra közeletében. Bámulva áll a' vándor ezen felhőkbe nyuló horgas hegy előtt, mellynek felemelkedettségé 7538 lábnyi, 's mellynek fenyőkkel, mohos és meredek kopasz sziklakkal borított rengetegjei, bájolva vonják magokra a' kémlelő figyelmét, 's szívébe gyengéd borzadást öntenek. 54.

KRONIKA. A' Kronikák, vagy valamelly időnek történeti előadásai, és az Évkönyvek (történeti évkönyvek) közt inkább név mint dologszerinti különbség vagon; mert a' legrégibb kronikák valóságos évkönyvek, mivel a' történetek azokban évről évre adtnak elő. A' szónak szoros értelme szerint a' kronikáknak vagy időkönyveknek valamelly idő történeteit átaljában, minden nevezetességeivel, 's minden különös nemzetre vagy az elbeszélésnek különös évszerinti elrendelésére 's előadására való tekintet nélkül, kellene magokban foglalniok; az évkönyveknek pedig annak rövid és egyszerű elmondásában állaniok, a' mi bizonyos esztendőben 's bizonyos nemzetnél emlékeztetre méltó történt. Mind a' kronika, mind az évkönyvek a' történetírási kútfőhöz, 's írásba foglalt tudósításokhoz számláltnak, mellyeknek használhatására igaz (mert bizonyos íróknak sok hamis kronikák tulajdonitattak) és hiteles voltokat megvizsgálni szükség. Mind a' kettő jókor jön elő a' betűírást esmerő nemzeteknél, p. o. a' Zsidóknál a' Kronikának 2 könyvei, mellyek az ó testamentomi könyvekhez tartoznak (1. „*Die Chronik, nach ihrem geschichtl. Charakter und ihrer Glaubwürdigkeit, geprüft v. D. C. P. W. Gramberg*“), hasonlóképen a' Phoéniciaiáknál és Romaiaknál. (L. ÉVKÖNYVEK). Némelly nemzeteknél az ország felügyelése alatt irattak (ország kronikák), mely munka a' papokat, mint a' nemzetek bölcsseit és tudósait, illette. A' keresztyén időkörben hasonlóképen többnyire papok irtak történeti kronikákat, mint Eusebius caesareai püspök, ki már meglévő régibb történetírásokból készítette „Chronikon“ját, mely a' legrégibb történeteket foglalá magában. Azt stridoni Hieronymus, 5. században, latin nyelven dolgozta ki, mások pedig folytatták. Kronikákhoz sok byzanci történetírók munkái is tartoznak; nem különben az alexandriai kronika („*Chronicon paschale*“), mellyet Du Fresne kiadott. Továbbá azon kronikák, mellyek szerzetesek, különösen a' szorgalmatos sz. Benedek szerzetesei által, a' középkorban, készültek, 's vagy közönséges historiát, a' világ kezdetétől fogva az író koráig, (p. o. Regino., Frei-

singeni Otto 'stb.) vagy bizonyos időszak (p. o. Luitprand „maga korának historiája“ 891—946), vagy egyes nemzet (p. o. Toursi Gergely „Frankok története“, Paulus Diaconus „Longobardok története“ Bida „Angolország története“, Thuróczi „Magyarok története“ 'stb.) vagy egyes tartomány, város és intézet (p. o. „Sz. Dienes apátság kronikája“, vagy valami híres ember (p. o. Hartvik „Sz. István élete“, Eginhard „Nagy Károly története“) vagy végre egyes történet historiája. A' kronikák nagy részint nagyobb gyűjteményekben vannak kiadva (p. o. „Scriptores rerum Hungaricarum“ — „Scriptores rerum Germanicarum“ 'stb.) és egész a' 13 és 14ik századig többnyire latin nyelven írva; gyakran az írónak neve sem tudatik, 's akkor vagy találójok, vagy pedig azon helynek, mellyen találtattak, nevét viselik. — Általjában véve a' középkorban írt történetírási munkákon észrevehető mind szerzőjük, mind korok bélyege. Mindenütt kiteszik a' középkori nézet, különösen pedig a' papságnak tulajdon gondolkodása, szűk tudományossága, 's gyermekes könnyhírése; hittudományi 's erkölcsi tanítással is bőven meg vannak rakva; ellenben tiszták azon political nézetek és felületes okoskodásoktól, mellyek későbben pragmatismus neve alatt gyakran eldicsértettek; és korok történeteire nézve felette hasznosok. Tökéletesbre fejlődvén a' történetvizsgálat, a' pragmatikai történetírási munkákat is, mellyek a' ennek foglalt történeteket illendő évréndben és historiai mesterséggel előadják, megkülönböztetni kezdték a' kronikáktól, mellyekben ama' darabos előadás uralkodik; azonban némelly újabb történetírási munkák előtt nem egy kronika érdemel elsőséget, ha t. i. historiai mesterséget nem a' toll simaságában, 's azon egyoldalú célirányban keresünk, melly a' történetek elbeszélésében gyakoroltatik. Újabb történetírók kronika czímet csak nem egyedül városi kronikákra használtak. — Középkori kronikák és évkönyvekre nézve lásd Röslernek latin nyelven írt számos értekezéseit, nevezetesen a' „Chronicon medii aevi“ je (1798) előbeszédét, és Freher és Adelung Directoriumait.

KRONSTADT, I Péter czár által ujonnan épített város és erősség, három kikötővel a' Retusari szigeten. Lakosai nagyobb részint tengeri hajósokból, katonákból, mesteremberekből, 's idegenekből állnak, 's népességét a' 10,000 matrozon kívül 30,000-re tehetni. Itt fekszik a' nagy orosz flotta, az orosz császári tengeri erő fő alkotó része. Mintegy egy mértföldnyire Kronstadtól állanak azon órhajók, mellyek a' sz. Pétervárába menő vagy onnan jövő hajókat megállítják, a' fuvarleveleket megvizsgálják 's a' beviendő portékákat megpecsételik, mellyeket azután a' sz. pétervári vámházhoz kell vinni. Az utazók utlevelei szinte itt megvizsgáltatnak. — Ezenként 1100 hajó szál ide be, 's indul innét. Sz. E.

KRUG (Vilhelm Traugott), lipsiai professor, szül. Radisban, a' wittenbergi kerület egyik falujában, 1770 Jun. 22dikén. Wittenbergben tanult 1788tól fogva 4 esztendeig theológiát, philosophiát, historiát, archaeológiát, és mathesist. Reinhard beszélte rá, hogy academiai tanító légyen 's arra készítse magát. E' végett tanult még Jenában másfél, Göttingában fél esztendeig. Végeztvén tanulását 1794 Wittenbergben olvasó magister, 's nem sokára a' philosophiai osztályban segéd tanító lett, két esztendeig minden fizetés nélkül, egyedül szorgalma után 's egy kevés stipendiumból élvén. Göttingában tanultakor írta „*Briefe über die Perfectibilität der geoffenbarten Religion*“, melly nagy akadályul szolgált előmentében, 's oka volt annak, hogy sokáig fizetésbe nem léphetett. Wittenbergben laktában mind egyre írt, és dolgozott; ekkor készítette a' többek közt: „*Versuch einer systematischen Encyclopaedie der Wissenschaften*“ (2 k.): „*Über das Verhältnisz der kritischen Philosophie zur moralischen, politischen*

und religiösen Cultur des Menschen.“ Az oderai frankfurti egyetembe 1801ben végre meghívták 160 tallér fizetés mellett philosophia tanítójának, hol Zenge tábornok leányát feleségül vévén, három fiu és egy leány gyermeknek lett atyja. Itt lakta alatt készült nevezetesebb iratai ezek: „*Versuch einer systematischen Encyclopaedie der schönen Künste*“ — „*Kalliope und ihre Schwestern*“ — „*Fundamental Philosophie*“ 'sat. Philosophiai systemájának alapja a' synthetismus, melly szerint sem a' realismusból, melly mindent a' létélből magyaráz ki, sem az idealismusból, melly a' tudatból vagy idealeből indul ki, nem lehet az esmeretek származását egyedül kimagyarázni; hanem a' lételnek és tudásnak egybekapcsolása az öntudatban, vagy is a' transcendentalis synthesis, egyedül legbiztosabb ut a' philosophiában. Meghalván Kant, helyébe Königsbergbe hívták meg professornak, hová 1805 el is ment. Tanított ott logicát, metaphysicát, Krausz halála után pedig practica philosophiát is. A' Francziák elfoglalván Burkusországot, az alattomban formált titkos szövetség, mellyet Tugendbundnak neveztek, a' társaság dolgai egyik vezetőjének Krugot jelelte ki, ki azután annak jó czéljait, későbbben is, hogy ellenségei támadtak, nem szűnt meg védelmezni. Majd 1809 Lipsiába ment tanítónak, hol most is nagy dicsérettel tanítja a' philosophiai tudományokat. Itt adta ki öszveséges philosophiai munkáit, mellyek másutt, nevezetesen Bécsben is utánnomtatattak. Irt több politicalai tartalmu munkákat is, millyenek: „*Der Staat und die Schule, oder Politik und Paedagogik in ihrem gegenseitigen Verhältnisse zur Begründung einer vollkommenern Staats-Erziehung*.“ — „*Naturrechtliche Abhandlungen*.“ — „*Dikaeopolitik, oder neueste Restauration des Staats mittelst des Rechtsgesetzes*.“ — „*Geschichtliche Darstellung des Liberalismus alter und neuer Zeit*“ (1823).

Mikor Németország közönségesen felkelt 1813 Napoleon ellen, Krug is az önkénytes katonák sorába állott, 's Mainz ostromában részt vett. Ez a' rövid ideig tartott katonáskodás megkedveltette vele a' katonai tudományokat, 's 1815 kiadta azoknak encyclopaediai esmeretét. Ezután bővebben kidolgozta mind a' theoretica, mind a' practica philosophiát, és annak literaturáját. Ancillonnal, Hallerrel, az ugy neveztetett Restaurattoral, Stourdzával, sok pere volt political nézetek felett; a' Görögök ügyében melegen irt, 's már a' lázadás ideje előtt jóval, annak kibontakozására figyelmetessé tette Európát. Brockhaus Conversations-Lexiconában egy volt az első dolgozók közül; a' lipsiai tudományos ujságnak 1812 oltá együtt redactora volt, a' Hermes időszaki irat első évi folyamát pedig ő maga szerkesztette.

Kállay.

KRUMPLI (Burgonya, pityóka, földialma, csucsorka, Földinél: Kolompír Csucsor), kétszikes vagy különvetü növény, öthimes, egy anyás; — honja Virginia, honnan Drake Ferenc 1586-ban, vagy mások szerint Raleigh Walter 1585ben hozá Angliába. Angol és Irhónból Franciaországba vitették, hol 1616ban mint nagy ritkaság adaték a' királyi asztalra. Némethonban 1650ben ültették, számosabban pedig csak a' 18dik század oltá mivelletik. — Minden csucsornemü növény többé kevesebbé mérges, azonban a' burgonya gyökér vagy bütke mérgeességétől nincs mit tartani. A' burgonya fontos növény, különösen a' nagyobb népesedés oltá, 's a' terméketlenebb vidékeken. Az nevezetes a' történeteiben, hogy a' dohánnyal egy hazából hozaték, hogy ő ezereket menté meg az éhen halástól, míg öccse ezereket rongált meg, 's nem keveset érlelt sirba, 's mégis ő ma is minden becsülettől fosztva van, öccse pedig „legjobb indigenának“ hirdettetik.

—j—a.

KRUSENSTERN (Adám János), orosz cs. ellenadmirál, 's a' tengeri kadettest második igazgatója. 1803—6 a' világ körül tett

utazásával a tudománynak, az orosz birodalomnak 's tulajdon érdemének olly emléket állíta, melly nevét az utóvilágnak áltadandja. Már ő előtte tetetett Oroszország felfedező utakat. De Krusenstern utazása eldődjeiét, köre 's következései által felülmulá. Előtte az orosz hajózás nem terjedt a fordító körökig. Ó az é. sz. 60°-tól a másik félgömb d. sz. 60°-ig hajózott, 's ezen több mint 3 évi utazása alatt egy embere sem halt meg. Melly nagy volt légyen a nyereség tudományos tekintetben, eléggé mutatják ezen felfedező utaknak 3 kötetben megjelent leírásai, Sándor uralkodását dicsőítők. A császár mindent megtett ezen nemzeti vállalat tudományos sikerülésére, 's többek közt a legjobb szerszámokat Troughtontól, Arnoldtól és Penningtontól vásároltatá meg. A' tengeri utazókat császári bőkezűséggel jutalmazá. Krusenstern hitvesének egy jószág jüvedelmét jelelé ki, melly évenként 1500 rubelt tett, hogy férjét, távolléte alatt, mint magát kifejezé, háznépe jólléte felől megnyugtassa. De a' vállalat dicsősége a' szerény Krusensternt illeti. Anyi emberbarátságot, gondosságot, 's tulajdon könnyebsége felaldozását, tudományos körének esmeretével, még egy tengeri utazó sem egyesíte. Ha valahol azon tétel bebizonyodott, hogy valamelly férjfiu tehetségeinek 's esmereteinek csak erkölcsi charactere adja meg a' valódi érdemet, ugy az ezen utazás következéseiből nyilvános. Krusenstern már esmeretes volt a' tudós világ előtt Storch „Annalen“ czimü folyoirásába iktatott értekezése által, mellyben a' kereskedés nehézségét Ochotzkon keresztül az amerikai szigetekre és partokra megmutatá, 's bebizonyítá, hogy ezen kereskedés csak akkor lehet fontosá, ha a' hajók a' keleti tengerből a' Horn vagy a' Jóremény foka körül mennének Amerika eszaknyugoti partja felé. De, ha Oroszország közvetlen részt akarna venni a' chinai 's indiai kereskedésben, kellene birnia az indiai vizeket esmerő hajósokkal. Krusenstern e' felől öszvegyüjté a' szükséges tapasztalásokat, midőn 1793—99. háboruban az angol hajóseregnél szolgálna. Majd az angol udvarnál lévő orosz követ alkalmat szerze neki, egy Chinába menő britt hajón egész Indiáig elmenni. 1798 és 99 Kantonban tartózkodék 's ott megtanulá esmerni azon hasznokat, mellyeket az amerikai parton lévő orosz birtokok a' szőrös bőrök közvetlen eladása által nyerhetének. Azonban plánja, mellyet visszajövele után a' kereskedés ministerének, Soimonoffnak, előterjeszte, nem nyere figyelmet. Csak Sándor fogá ezt ismét fel, Rumjanzoff gróf minister 's Mordwinoff admirál által tétetvén figyelmetessé Krusenstern javalataira, 's reá bizá ezen jeles tengeri férjfiura Amerika északnyugoti partjának szorosabb megvizsgálását, az akkori kereskedési minister, később birodalmi cancellár Rumjanzoff gróf által feltett utasítás szerint. Utóbb öszvekapcsolaték vele azon mellékes cél is, hogy a' Laxmannak Japanba tett utazása olta elszakadt kereskedési öszveköttetésekét Nangasakiban ismét megújítsa. A' két hajó személyjei választása ő neki engedtetett által. A' schweizi Horner csillagvizsgálón, leipzigi Tilesius természetvizsgálón, Langsdorfon 's Laband orvoson kívül, egy külföldi sem volt a' hajón. Nawa parancsát Lisanskoj kapitányhadnagynak adá által. Oct. 5. 1803 hagyá el a' falmouthi kikötőt. Nov. 26 loboga először orosz zászló tul az egyenlítőn, 's Aug. 19. 1806 a' Nadeshda visszatére Kronstadtba. (L. „Reise um die Welt in den Jahren 1803—6, auf Befehl Sr. Maj. K. Alexanders I. auf den Schiffen Nadeshda (remény) und Nawa, unter dem Commando des Capitains von der kaiserl. Marine, A. J. von Krusenstern“ Petersburg a' szerző költségen 1—3 rész, 1810—12, 4). A' két első rész magában foglalja az utazás elbeszélését; a' harmadik rész pedig természet-historiái és physical 's hajózási értekezéseket Tilesius udvari tanácsostól, D. Espenberg Károlytól, Horner udvari tanácsostól és Krusenstern kapi-

tánytól. Az Atlas 6 füz. 16 levelet foglal magában Japanról, 's természetstoriáját 's helyleirási képezeteket Tilesius udvari tanácsostól. — Krusenstern felfedezé az Orloffszigeteket; 's az új Marquesas vagy Washingtonszigeteket, főképp Nukahiwa, 's a' sangaari tengerszorosulat ő általa esmeretesebbekké lettek. Legtöbbet nyere Australia, a' japani part 's a' chinai tenger szigeteinek földleirása. A' Japantól keletre fekvő szigetet pedig, melyet a' Spanyolok 1610 fedeztek fel, Krusenstern szintugy nem találhatá fel, mint ő előtte *Bries* és *La Peyrouse*. Szorosan megvizsgálá ellenben Jedso sziget nyugoti partját, *La Peyrouse* utját 's Sachalin sziget partjait. Japannal a' kereskedési öszveköttetések megújítani nem sikerüle neki, 's az oda rendelt orosz követ, Resaroff kamarás, nem fogadtatott el. Az orosz kereskedeésre nézve ezen utazás még akkor fog fontossá lenni, ha a' javalt jobbítások az orosz gyarmatok kormányzásában az Aleutokon és Amerika éjszaknyugoti partján, mellynek visszaéléseire Krusenstern figyelmeztete, teljesítettnek. A' legujabb példát, milly gyűlöletessé tevék magokat az Oroszok keleti Asiában, előadja Krusenstern hivatalos tudósítása, Golownin kapitánynak a' kurili szigetek megvizsgálására tett utazásáról. Igy Krusenstern utazása több mint egy oldalról bele vág az orosz birodalom történetébe. Az ő oskolájában formálá magát Kotzebue (l. e.) kapitány.

—l—r.

KUFÍ IRÁS ÉS KUFÍ PÉNZEK. A' melly írásjelekkel az Arabok most élnek, 's mellyek nyomtatott könyvekben találtatnak, az ugynevezett Neszkhi írásjelek, a' Hedsra 4dik századjabeli találmány. Az előtt kufi betű volt divatban, ugy nevezetvén Kufa városától (Irak országi Bagdad tartománynak városa, hajdan Ali kalifnak lakhelye), hol alkalmasint feltaláltattak. Ezen régibb írásjelek annyira hasonlítanak az ő syriai íráshoz, az Esztangheléhoz, hogy csak nem bizonyos, hogy az Arabok azokat Syria népeitől kölcsönözték; melly véleményyt történeti hagyományok bizonyítják. A' kufi, vagy más régibb, átaljában amazokhoz hasonló, írásjelek alkalmasint csak kevéssel Mohammed előtt kezdtek az Araboknál használtatni. Bátor más írásjeleket nem esmerünk, mellyekkel az Arabok még régibb időkben élhettek, 's bátor a' muzelmán íróknál előjövő csekély nyomok semmi elfogadható vélekedésre nem elegendők: még is nehezen hihető, hogy az Arabok egész a' keresztýén évrend 6. századáig semmi írásjelt nem esmertek volna. Meglehet, a' palmyrai és phoenicziai felírások, és a' Szasszán nemzetségi persa fejedelmek pénzeiken lévő írásvonások, talán azon legrégibb írásnak nyomai. Mint változott a' kufi írás neszkhi írássá, a' Csil-Minar romjain láthatni. A' kufai oskolának befolyása az izlamismusra oka volt, hogy az az által használt írás felsőségre kapott, 's minekutána a' többi feledékenységre borult, valamennyi arab írás, melly Ebn Mokla ujtásait megelőzé, a' kufi írás nevé felvette. Ezen írás esmeretének szüksége számtalan felírásokban 's különösen azon pénzek körül tapasztaltott; mellyek a' Hedsra első századaiban verettek. Kufi pénzek t. i. azon mohammedféle fejedelmek régi pénzei, mellyeken többnyire semmi kép, hanem mind két felől fel- és körülírás találtatik, 's mellyek csak ujabb időben kezdtek a' keleti történetírás, írás- és hittudomány dolgában nevezetes kutfók gyanánt használtatni. Mert épen egyszerű bélyegök volt az oka, hogy a' régibb keleti utazók igen kevés figyelemmel voltak irántok. Vannak arany (dinar), ezüst (dirhem) és rézpénzek (fuls); de legszámosabbak az ezüst pénzek, 's a' tudósok figyelmét leginkább az vonta rájuk, hogy felesb számmal a' Balt tenger mellékén találtattak. Ezen pénzek mintájául, az arab kalifoknál, Omar óta, a' byzanczi és Chosroes féle ezüst és rézpénz szolgált; 's ezeket kellene, mint ezen napról napra szaporodó pénzosztály incunabulumait, legelől rakni. Adler szerint; ki ezen pénzeket, alapos vizs-

galatok által legelsőbbben megesmertette („Museum cuficum Borgianum“) az uralkodó házakhoz képest 12 osztályba osztatnak fel, melyekbe, nem ügyelvén a' világrészre, minden oda tartozó legjobban összevegyesíthető. A' Balttenger mellékén, és az eurpai Oroszország középföldi videkein leginkább mind umai mind abbaszi kalifák, aztán szoffari, buvaichi 'stb. emirek ezüstpénzeik talaltatnak, különösen pedig a' Szaman uralkodó nemzetségei, melyek Kr. ut. a' 7dik század közepe óta, 11dik századig verettek: legszámosabbak a' 10dik századbéliak. Ezen jelenést elegendőképen megmagyarázható ok iránt a' tudósok még nincsenek egy értelemben. Foszlanak időszámolásunk 10dik százada elején történt, utazási tudósításai szerint úgy látszik, hogy az Oroszok által a' Volga partjaira hozott borostyánkő és leányok a' harem számára, úgy szinte drága prém cseréltetett be leginkább ezen pénzekben. Arany ezen kereskedésben csak rudakban forgott; és a' cserélés kiegyenlítése, vagy csekélyebb dolgok becserezhetése végett, a' pénzek kettő is vágattak, mint sok példából látható. Adler, Reiske, Tychsen Ol., De Sacy Silv., Hallenberg, Malmström, Rasmussen, Frähn, Castiglioni (ki a' mailandi cs. k. museumban lévő kufi pénzekről jó munkát írt), Münter és Tychsen Th. fáradhatlan és tudós orientalisták, ezen pénzek hontartományaiában történt szoros vizsgálatok által, képesek voltak az egyes uralkodó házak pénzeit meglehetősen teljességgel összevegyíteni; azonban ezen tudomány hiányai megismerése végett, Tychsen Th. értekezését „*De defectibus rei numariae Muhammedanorum.*“ („*Comment. Soc. Goett. recentior.*“ 5. kötetében) kell olvasni. Most ez osztályban talán legjártság Frähn kutatanácsos (egy commentariusnak a' pétervári ásiái museumbeli mohammedféle pénzek gyűjteményéről, 's néhány értekezésnek a' „*Mém. de l'acad. Imp. des sciences de St. Petersb.*“ 1824. 9dik kötetében szerzője) Pétervárában, kinek szorgalma hozzá járulhat a' cs. academia, 's számtalan szerencsés magános gyűjtők ebbeli gyűjteményeihez, melyeknek gazdagsága minden más e'féle gyűjteményeket felülmul. A' kufi pénzekhez, érdekes pótlékképpen, tartoznak apró üvegdarabok, melyek főképen Siciliában, az Arabok uralkodása alatt, pénz gyanánt használtattak, vagy fejedelmi rendelés következtében, mint a' pénz nehézsége mértékei, közzre bocsátattak. Legritkább kufi pénzek a' képes pénzek, mert a' Korán alakot pénzen képezni tilt. Hanem a' Görögökkel való közösülés szüksége miatt a' mohammedféle pénzmetszők eleinte alkalmasint töredelmesbék lettek; aztán keleti izlésű alakot választottak, melyekre a' török fejedelmek czimerei (tamghas) szolgáltattak példát; utoljára naputi és bujdosó czilagzatok képei jöttek keletbe, melyeknek bűbajos erő is tulajdonitának. (Jussanak eszünkbe a' híres Nurmahal-Rupiák). Mire volt legyen rendelve az a' különös pénz neve, különböző nyelvű felirásokból még világosb; gazdag gyűjteményben orosz-arab pénzek is vannak. — Minthogy ezen tudomány minden nap szaporodik, tehát Tychsen „*Introductio in rem numar. Muhammedanor.*“ja (Rostock 1794.) már nem elég. Reinaud apát a' „*Journal asiatique*“ban (1823) jeles észrevételeket közölt az arab pénztudományról 's tőle a' pénztudomány e' részéről különös munkát, 's Blacas herczeg cabinetjében és a' királyi gyűjteményben található pénzek leírását várják.

KUFSTEIN, tiroli város az Inn folyó mellett, egy erős fellegvárival. Emlékezetes hely a' nem rég mult idők történeteiből. 54.

KUKACZ, Némelly bogárfajak pondrói neveztetnek így, különösen a' földben, fáiban tanyázók. L. BOGÁR.

KULCS a' muzsikában. A' muzsikai írásban a' különféle szóhangok és hangszerek hangjai kiterjedésének könnyebb kifejezésére megtartattak ugyan az öt kótavonások, hanem a' különbség elhatá-

rozására különféle kulcsok használtak, melyeknek segédelmével a' linearendszeren találkozó kóták a' magok osztályát jelelik meg. Fő kulcs csak három van, u. m. 1) a' bassus kulcs, melynek formája egy megfordított C (C), 's a' kis f lineájára tetetik. 2) A' G vagy Violinkulcs. 3) A' C kulcs, mely a' C hang lineájára tetetik, 's leginkább a' Sopran, Alt, és Bass hangzatra használják. A' Discantban legalsóbb lineára, az Altban a' középsőre, 's a' Tenorban felülről a' második vonásra tetetik, és Sopran, Alt, Tenor kulcsnak is nevezetik.

KULICHAN, (Tahmasp), Sah Nadirnak is nevezetett, szül. 1687, egy a' legkitünőbb 's legfertelmesebb férjfiak közül, kiket a' történet előmutathat. Nadirnak nevezetett, 's persa hadvezér volt, de elhagyá a' hadi szolgálatot, 's egy réttentő haramia csapat vezére lön. Persia királya Tahmasp teljes megbocsátást ada neki, 's hadi tehetségeiért lassanként minden persa seregek főparancsnokságára emelé. De csak hamar érzé ezen vigyázatlan lépésének következeit. Mert Nadir, ki magát az ő parancsára már most Tahmasp Kulinak (Tahmasp rabszolgája) khán (a' legnagyobb tiszteletczim, melyet neki a' a' király adhatta) melléknévvel nevezé, 's ön részére az egész sereget megnyeré, letaszítá a' királyi székről jöltéjét, midőn ez ő nála nélkül a' Törökökkel békét kötött, 's az ifju herceg nevében, ki még bölcsőben fekvék, mint gyám elfoglalá a' kormányt, 's 1735 a' Törökön nyert véres győzelem után, midőn nevendéke is meghalt, Persia királyjának választatott. Ez idő olta Sah Nadirnak nevezetett. Fegyverei mindenütt győztek; de sok vért onta, 's még alattalóji ellen is a' legiszonyuabb kegyetlenséggel dühösködék. Katonái a' sok háboruk 's az azokban tett rablások által igen meggazdagodtak, 's ezért hozzá annyira szívtottak, hogy senki sem bátorkodott a' zsarnok ellen kikelni. Még a' papságnak, melynek sok jövedelmeit elvoná, gyűlölsége sem volt képes ellene valamit tenni, 's már kezdetben semmivé tétettek minden tervek, melyek az ő letételét tárgyák. Legnagyobb 's legiszonyubb háboruja az volt, melyet 1739 a' nagy Mogul ellen folytatata. Részeit győzedelmes fegyvei, részeit árulás által annak minden tartományjai birtokát meg tudá hódítani; rablott és esikart, Delhi fővárost porrá égettette, 's 200,000 lakosainál többet levágata, a' midőn még olly szemtelen is volt, magát Istentől küldött népostornak hirdetni. Végre egy öszveesküvés szövetség ellene, melynek fejei testvérjének fija 's helytartóinak egyike voltak. Midőn a' szövetségesek ellene nyomultak, kegyelemért esdekltek, hanem azt kiálták neki, ki senkinek kegyelmet nem adott, arra nem méltó. Így ezen dühös, gyilkosainak csapásai alatt adá ki lelkét. Néhány barátjai megszabadíták egyetlen hátra maradt tíz éves fiját Konstantinápolyba, 's innen Semlinbe. Mária Theresia megkeresztelteté 's Semelin báró név alatt nevelteté. Mint tiszt a' hétesztendő háboruban szolgált, többször megszebesített, mint major nyugalomra lépe, 's visszavonulva élt Mödlingben haláláig.

—h—r.

KULMI ÜTKÖZET, Aug. 30. 1813. Vandamme szerencsétlensége Kulmál (cseh falu a' leutmeritzi kerületben 3 ór. éjszakra Teplitztől) nem csak Teplitzet és Prágát szabadítá meg, hanem egyszersmind biztosítá a' nagy szövetség állandóságát Napoleon ellen, és a' szövetségeseknek az akkori svéd koronaörökös alatt Grosbeerennél (Aug. 23) és Blücher alatt KATZBACHNÁL (l. e.) (Aug. 26) nyert győzdelmeivel legelőször töré meg Napoleon hatalmát. A' szövetségesek főserége Schwarzenberg herceg vezérlése alatt, Csehországból Peterswalde, Seyda, Marienberg és Annaberg hegyeken keresztül Saxoniába nyomult, hogy az ellenség öszveköttetése vonalait az Elbe bal partján keresztülvágja. De jobbra Dresdának fordult, hol

St. - Cyr Napoleon állásának középpontját az Elbe mellett, 30,000 emberrel nem vala képes megtartani. Napoleon azonban a' cseh sereg ezen előnyomulása első hírére sietve előnyomult Silesiából, 's az ütközet plánját Dresdánál, 's az ellenség teljes megveretését már Stolpenben kiszámolván, elküldé innét 25 este Vandamme generált az első seregosztálllyal (32 bataillonnal és 5000 lóval, 30,000 emberrel) ki 27-kén az Elbén, a' már előbb készített hajóhídon Königssteinnál általment, 's a' szövetségesek jobb szárnyát, ennek visszavonuló utjától (Pirnán keresztül Peterswaldeba) elvágá, 's a' 27. történt ütközet következése hírére Csehországban Teplitz felé előnyomult, a' hol neki a' hegyeken lefelé visszavonuló ellenséget oldalról 's hátulról meg kelle vala támadnia. Az alatt a' szövetségesek DRESDÁRA (l. e.) rohanása nem sikerüle, 's a' dresdai ütközetben 27. Napoleon az ellenség bal szárnya megkerülése 's megverése által a' Freiburg felé vivő országotat elfoglalá. Ez által kénytelenítetek Schwarzenberg már 27. délután, az egy hátramaradott uton, Dippoldiswalden keresztül Altenberg felé, 's azután mellékes mezei utakon, a' főhegy tetején által, teplitzi erős állásába, az Eger völgyébe visszavonulni. Mindazáltal Barclay grófnak a' dresdai csataterén parancsot ada, utját úgy intézni, hogy az Ostermann-Tolstoy alatt lévő csapattal, mellynek Vandamme elől Pirnától el kelle vonulnia, egyesülhessen, 's vele a' peterswaldei szoros utakig eljuthasson. De Barclay Ostermann generalnak azt izené, hogy azon esetre, ha Vandamme visszavonulását Peterswalde felé már elvágá, Maxenen keresztül a' fősereghez kapcsolja magát. Ostermann azonban átlátá, hogy ez által az ellenségnek egész Eger völgye nyitva hagyatik. Bátorkodék tehát Barclay parancsának nem engedelmeskedni, 's ezen elhatározása menté meg a' sereget. Puskagyilkkal viivta ki az utat Csehország felé, 's 28. eljuta Peterswaldeba. De Vandamme dühösen 's a' marsallpálczát mintegy szeme előtt látva rohana utána, a' nollendorfi magason keresztül le a' völgysebbe, hol a' 8000 Oroszból álló kicsiny csapatot Kulmig visszanyomá. Itt tudá meg Ostermann a' burkus királytól, ki már Teplitzbe érkezék, a' magas hegyeken butorral 's ágyukkal öszve-zavarodott sereg veszélyes állapotját, mellynél Sándor császár volt. Ennél fogva Ostermann, Jermoloff, Knorring, herczeg Gallizin és főherczeg Constantin vezérek 29. elhatározák, életekkel megtartani azon állást, mellytől fejedelmek szabadsága függ. Minden lépés földet vitézül oltalmazának ez napon az Oroszok. Dél felé a' burkus király az ausztriai főherczeg János dragonyosok ezredét hívá elő Sück ezredes alatt, melly mindjárt bele álla az Oroszok vonalába. Az ütközet üldöklő volt, 4000 testőr katona teküdt a' csataterén; a' vitéz Ostermannnak bal karját egy ágyugolyó elszakasztá, 's még is megtarták ő és a' vezérségben utódja, Miloradowitsch, az állást Arbisau-nál. Vandamme végre, midőn már setét lett, megszűnt a' küzdéstől, 's táborn uté Kulmnál, hová a' császár vagy Mortier megerkezését a' következő reggelre bizonyosan várá. Napoleon ugyan 28 a' gárdákkal Pirnáig nyomult, de semmi bajt sem vélvén, az öreg gárdával Dresdába visszatére, hová később Pirnából Mortiert is elhívá a' fiatalabb gárdával. Az alatt Kleist seregosztálya Grollmann generál javalatára, Glashütteből, Breitenauból és Fürstenwaldeből, a' Geiersbergen keresztül vivő országtutól, mivel ezen utak Graupenen keresztül Teplitz felé már telve voltak csapatokkal, oldalvást mellékutakon a' nagy peterswaldei országot felé fordula, hogy Nollendorfon keresztül Vandamme háta megé kerüljön. Ha most Napoleon vagy Mortier a' fiatalabb gárdával Pirnából utána ment volna, Kleist elvesz 's Vandamme győz. Schwarzenberg ellenben, ki Altenbergből a' kulmi sikra hat órakor este érkezék meg, az Oroszokat Arbisau-nál megerősíteté 's az ellenség állását kiesmeré. Egyszermind éjtsza-

ka az ausztriai Colloredo és Bianchi osztályokat közelebb voná a csatahelyhez. Tudósítván Kleist oldalmeneteléről Nollendorf felé, őt is meghivatá segítségül az ütközetre, melyet következő napon adni szándékozik. Az ő elrendelése szerint Vandamme balszárnyáról kelle megkerülni, Kulm és a hegyek közé szorítani 's szélszórni. Barclay, kinek a sereg vezérlete Aug. 30. dicső napján Schwarzenberg-től átadatott, az ellenséget nap viradtával megtámadá, melyre Knorring, Colloredo és Bianchi a bal szárny magasait foglalák el. Még álla a csata, 's Vandamme birokában vala a peterswaldei viszsza vonuló utnak, midőn 11 órakor Kleist Nollendorf felől, honnét Vandamme csak francia csapatokat vára, lerohant az ellenség hátuljára. Most Vandamme bezárva látá magát a Kulm előtti torokba. Híjába akará magát Nollendorf felé keresztülvágni. A francia lovasság a Burkusokra rohant, 's a gyalogság zárt négyzettekben követte. De csak Dumonceau, Philippon és Corbineau generáloknak sikerüle, a burkus bataillonok bal szárnyán keresztül utat vágni, 's a fogságtól megmenekedni, mert az ausztriai főherczeg János drago nyosok a francia négyzetteket széljelszórák. Csak kevesen menekvének meg, 's a még Kulmnál harczoló része a francia seregnek egészen körülkerítetett. Így kelle magát Vandammenak 3 generállal, kik között Haxo a genietesttől, 's 10,000 emberrel fogolyképen megadni. A Francziák 5000 holtat veszének, 's minden (81) ágyujikat. Ez nap a szövetséges sereg minden akadály nélkül levonula a hegyről Teplitz felé, hol ismét Saxoniába nyomulásra rendezé el magát. Napoleon most nem bátorkodék új fontos megtámadást tenni Csehország 's a teplitzi állás ellen, 's megelégedék a hegyi utak megtartásával. (Midőn később előnyomulni akart, a nollendorfi csatában, Sept. 16. 1813. Schwarzenberg herczegtől megveretett.) A kulmi győzelem által a szövetségesekben nagy jön a bizodalom hadi tervek sikerülésére, 's Sept. 1. Kulmnál szabad ég alatt tartott isteni tisztelettel inneplé a burkus király, egész seregével együtt, a kulmi győzelmet. Különös temető zárja Teplitzben a sebeikben meghalt küzdők csonjait, 's Arbisaunál az austriai császár és burkus királytól öntött vasból állított emlékek emlékeztetnek a kulmi győzelemre, Csehország Thermopyláiin.

—h—r.

KÜLMIVEK alatt mind azon építmények értetnek, melyek a várbástyán kívül a főárookban vagy előtte helyeztetnek. Readeltetések az, hogy a várfalra teendő rohanásokat megakadályozzák, az ellene intézett lövéseket felfogják, 's neki oldalvédelmet adjanak. Minden külmiveknek ugy kell tehát készitve lenniék 1) hogy az ellenségnek azokat kelljen megtámadni, mielőtt a főbástyához férhetne; 2) hogy a várfalnak oldalvédelmet nyujtsanak; 3) hogy az ellenségnek a legkülső védsánczon túl felállított pattantyutelepe (bateriája) elől, a főbástya bélelt falait mindenütt 's tükéletesen elfeddezek; 's 4) hogy a várbástyáról, mellynél néha egy két lábbal alacsonyabbak szoktak lenni, megláttathassanak. — A közönséges külmivek ezek: 1) az á r o k o l l ó, melly a várgödörben két bástyafok között helyeztetik, 's öblösödött szegletet képez. 2) A f é l h o l d, melly mellett néha 3) h o l d a c s k á k vannak. 4) A s z e g s á n c z o k, az erősség csucsainak védelmére szolgálók, 's kiálló szegletet képezők. A főárkon kívül, de egy kisebb által vele mégis összekapcsolva helyeztetnek 5) a s z a r u m i v e k, melyek valamely nyomos álláspontnak megvédésére szolgálnak, 's egymással összeköttetésben lévő két fél bástyafokból állanak, melyek viszont két szárny által az erősséghez kapcsolódnak. 6) A k o r o n a m i v e k, hol két fél bástyafokhoz még egy egész is van építve. 7) Az e g y s z e r u vagy 8) a k e t t ő s o l l ó, a szerint a mint az erősséggel összefüggő építmény csak egy, vagy pedig két belüreges szegletből áll. Ha a szárnyak

nem egyenközűek (parallel), hanem összehajlók vagy szétterjedők: az ollo 9) fecskefarknak és 10) püspöksüvegnek 'sat. mondatik. Vannak még más különbféle idomu 's helyzetetésű külmevek is, millyenek 11) a' s ánczhalmozok; 12) a' külső védsánczon vagy alatta lévő nyílások, vagy 13) holdacsokák, mellyeket azonban a' fenebbiekkel (3) nem kell felcserélni 'stef. 54.

KÜLÖNNEMŰ (Heterogeneum). Értetnek alatta a' különböző nemű vagy természetű dolgok, ellentétben az egyneműekkel (homogeneum). A' musikában a' hangmérték szabván ki a' hangoknak jegyek által való kijellettetését, ahöz képest a' heterogeneumok enharmonicumoknak, a' homogeneumok diatonicumoknak neveztetnek.

KÜLÖNÖS FÖLDKÉPEK, a' földszíne egyes részeinek lerajzolásai. Ha az egész föld színe le van rajzolva, planiglobiumnak vagy föld közönséges mappájának neveztetik; ha pedig külön részek ábrázoltatnak le, külön földképeknek (specialis mappának) mondatnak. A' közönséges mappák vagy a' föld valamelyik egész részét, vagy valamely országot ábrázolják; a' különös földképek, vagy specialis mappák, egyes tartományokat adnak elő; a' topographiai földképek csak bizonyos kerületekre, megyékre terjednek ki. A' hegyek rajzát oryographiai, a' folyó és álló vizekét hydrographiai rajzoknak nevezik. Vagynak még ezen kívül természetnyi, művészeti, állati, emberi, hadi, postauti, utazási, tengeri rajzok is, mellyek a' közönséges és különös földképek rajzaival szoros egybeköttetésben állanak. Sőt az égboltozatról és holdról is készitettek már különös rajzokat.

KUNERSDORFI ŰTKÖZET, egyike a' hét esztendő s háboru legemlékezetesebb űtközeteinek Aug. 12. 1759. — Nagy Fridrik ellenségei szoros együttmunkálkodásra látszottak elhatározva lenni 1759. Austria és Oroszország az Odera mellett igyekeztek hadaikat egyesíteni, 's közösen támadni meg a' csatákban erőtlentített seregű királyt. Ez kémlélődve állott felső Silesia határain, a' nélkül hogy a' császári hatalmas táborhoz jó sikerrel hozzá férhetett 's ezt megtámadhatta volna. Azonközben mindegyre közelebb jött az Oderához a' 70,000 főből álló orosz sereg; az előőrök nem tartóztathaták fel azt utjában. Vezérjek, Soltikoff, ügyesebb volt, mint a' porosz Dohna és Wedel, kiket a' király ó' ellene küldött, hogy vele 's táborával hatalmasan szembeszáljanak. Egy helytelenül intézett csata, Züllichau és Krossen között, Jul. 23, egészen elvéve a' porosz harczólok bátorságát, kik az Oderán keresztül visszavonultak. Az Oroszok megrakák katonasággal Frankfurtot, hová ugyanazon időben érkezett meg Hadik és Laudon is 36,000 Austriával. Most már nem késedelmezhetett többé a' király, ha tartományait meg akará szabadítani. A' Daun vezérlette austriai sereget, melly épen indulóban volt, Henrik herceg által fel kellett tartóztatnia; magának pedig, minden még használható harczsereivel együtt, az Odera felé sietnie. Ezt szokott gyorsasággal cselekvé, de Laudonnak Soltikoffal egyesülését még sem akadályozhatta meg, kik 60,000 emberrel már harcra készülve állottak Frankfurt mellett, az Odera jobb partján. A' király, ki Müllrose felől közelített, a' bal parton vezeté seregét, 's a' várostól éjszakra, általkelt vele a' folyón. A' szövetségesek észre vevék ezen megkerülést, 's állásokat úgy változtaták Kunersdorf felé, hogy Frankfurt és az Odera hátok megett maradt. — A' király majdnem egyenes irányban indítá meg egész erejét az orosz bal szárny ellen, 's az egész ellensereg felkonczoltatását forgatá elméjében. 'S valóban, a' porosz vitézség első sikere dicsőséges volt. Fink vezér, osztályával a' (bal) jobb szárny legszélsőbb felén harczott, míg azonközben a' király a' jobb szárny granátosai-val azon sánczokat dulatá fel, mellyek az orosz bal szárnyat védtek;

a' porosz sereg közepének és a' bal szárnyának, hol Seidlitz a' lo-
vassággal állott, czélirányosan az ellenség elibe kellett mozdulnia,
Wunsch generalnak pedig azoközben Frankfurtot elfoglalnia. — Az
ellenség bal szárnya már meg volt rémülve és zavarba hozva, a' gyó-
zódelmes Poroszok a' középpont felé nyomultak, számtalan löszert
elfoglalva 's azoknak egész állását megrendítve. De midőn a' már
félíg kivivott diadalt egészc' küzdeni, 's az ütközetet elválasztóvá tenni
szándékoznának: nem gyanított vagy figyelmekre nem eléggé méltá-
tott akadályokra találtak. A' posványos vidék gatlá előhaladhatá-
sokat. Finket e' miatt az ellenség könnyen feltartóztathatá, 's a'
király csak lassan és nagy fáradsággal vergődhetett keresztül a' bal
szárnyal a' mocsáros tavak között. Mindenhol akadoztak a' Po-
roszok mozdulatai; az ellenség tüzelése pedig annál pusztítóbb volt;
a' megbontott hadak időt nyertek ismét illő csatarendbe állani, 's új
csapatokat küldeni a' fáradt vívók helyébe. Legveszedelmesebb volt
a' Poroszokra nézve Laudonnak még jókor az ütközetbe vegyülése,
ki egy ideig a' csata folyamát éles tekintettel hátról kémlelé. Az
ő megtámadása által elvesztett sulyegyent nem hozhatá többé helyre
a' porosz lovasság; az ellenségé pedig annál könnyebben eszközlé
a' meghanyatlást. A' kifáradt porosz sereg állása, zavart futássá
bomlék fel, 's hogy a' királyt, ki gyakran a' legnagyobb veszedelem-
ben forgott, azon végtelen szerencsétlenség, melynek sejdítőleg elibe
indult, teljesen utol nem érheté, csak Soltikoff késedelmezése
okozá, ki győzedelmét használni nem tudta vagy nem akarta. Frid-
rik majdnem minden löszereit elveszté, 's mintegy 20,000 em-
bert; de merész lelkét csak rövid ideig zsbibaszhathatá el ezen nagy
csapás. Nem sokára ismét kiegészíté seregét, 's vele későbbben, a'
knersdorfi ütközetet megboszulva, fényes győzedelmet vívott ki ma-
gának. — A' megsebesítettek között volt Seidlitz is, ki az első sa-
rencsés megütközés után, a' had félbeszakasztását javalá fejedelmé-
nek; Kleist Ewald Keresztély pedig, a' költő, (l. e.) halálos seb-
hel a' csatát éren maradt.

—no—

KUNOK ÉS JÁSZOK (törvénykezési tekintetben). Nem szándé-
kunk itt a' nagy szittya nemzet ezen két felekezetének történetirási
vizsontagságait az idő bizonytalan homályában nyomozgatni. Figyel-
münk egyedül csak polgári lételekre 's törvénykezési állapotjokra
terjed ki, 's ennél fogva történeteikből csak azon vonatokat érintjük,
mellyek törvénykezések minőségével kapcsolatban állanak. — A' Já-
szok és Kunok azon három kerületben, hol jelenleg is honolnak, csak
negyedik Béla király idejében telepedtek meg, noha egyéb részeiben
a' hazának, illy nevezet alatt, már sz. László idejében is találtat-
tak. Ugy látszik, szabadságaikat már magokkal együtt hozák kelet-
ről; mert ennek első csirájára, a' midőn t. i. szolgaságok vagy leg-
alább nagyobb lekötelezetéseik alól feloldoztattak volna, törvé-
nyeinkben épen nem találni, 's rólok mindenütt, mint szabad em-
berekről, tetetik említés; noha a' nemeseknél valamennyire a' sőbb
fokon állottak. Nem kevés sérelmekre, eladá az ő kerületeiket I.
Leopold a' Német rendnek 500,000 ftért; de midőn ez, az ország
rendei által, az alkunak helytelenségéről tudósítottatott volna, kés-
nek nyilatkozik a' császár által áruba bocsátott kerületeket vissza-
adni, ha neki, a' mondott pénz visszafizettetnek. Ez az elaggott
katonák pesti intézetének tőkájével hajtva végre, ismét ennek zálogo-
sittátának el a' kölcsön vett somma pénz fejjében. De a' függetlenségét
méltán óhajtó 's szabadságokat forrón kedvelő Jászok és Kunok, csak
hamar gyűjtének össze magok között annyi pénzt, hogy kerületeiket
végkép megválthatnák. Innét származik a' váltságosok és váltságta-
lanok közti különbség, a' szerint t. i. a' mint valamely nemzetség
a' váltságpénzhez tehetsége szerint adakozott, vagy nem. Mária The-

resia méltánylani tudá azon serénységet, mellyel ők önmegváltásokon iparkodtak, 's ennél fogva régi szabadságaikat megerősítette, egyszersmind némely újakat is adván azokhoz. Ezek az 1751-ki országgyűlésen megvizsgáltattak 's némely újabbakkal is gazdagítottak, hozzájuk járulván több más rendeletek is, mellyek 1799 a' felség által megerősítettek. — Hly változásokon ment keresztül a' Jászok és Kunok polgári létele; ily alapokon nyugosznak az ő mostani szabadságaik. Ezeknek következésében I) külön tisztviselőik vannak, kik között első az ország nádora, ki egyszersmind az ő főispánjok és bírájok lévén, mind a' törvényes, mind a' political ügyekbe legnagyobb befolyással bír. Ő utána következik az általa választott főkapitány (nádori) ki egyszersmind neki mindenekben helytartója, 's az ország kormányzékeivel levelezésben áll. Harmadik főbb tisztviselőjük a' nádori alkapitány, ki az előbbinek hivatalában segéd társa és helytartója, 's szinte a' nádor által neveztetik ki. A' többi hivatalbeli személyek ugyan azok, kik rendszerint a' vármegyéknel szoktak lenni, 's a' nádor által előterjesztettek közül, a' kapitány előlülése alatt tartott közgyűlésben szabad szóval választatnak. De ezeken kívül még minden kerületnek van egy kerületi kapitánya, ki mellé a' két Kunságban egyegy, a' Jaszágban pedig két rendes táblabíró is adatik, némely tiszteletbeliakkal együtt. Ezek is a' közgyűlés által ajánlatnak a' nádornak, ki egy másik gyűlésben közülök némelyeket előterjeszt, 's szabad választás alá bocsát. Végre minden helységnek (közönségnek és mezővárosnak) megvannak a' maga bírái, esküdtjei, jegyzői, adószedői, biztosai 'sat. Kiket minden közönség maga választ 's nevez ki hivatalára. Tisztviselősegeik általában ugyan mindenekben az ország törvényeihez tartoznak magokat alkalmazni, de némely tekintetben mégis különböznek más törvényhatóságoktól. Ugyanis, minden helységnek első folyamodású bírósága önnön tisztviselősege. A' kerületi kapitány, az ugyanazon kerületbeli, de külön helységek lakosainak ügyét intézi el, valamint szinte azon perekben is ő ítéi, mellyek valamely egész közönség ellen indítottak, és az adósságiakban, mellyeknek tartalma 3000 ftnál többre nem megy. Végre a' nádori kapitány törvényszolgáltatása, a' külön kerületbeli személyek vagy javak, a' szökevény jobbágy, a' 3000-en tul menő adósság, a' közönségek vagy kerületek határai iránt és a' három kerület vagy egyes helység bírái ellen mozdított perekre terjed ki. A' felébbvitel (ha csak ezt valamely tárgyban hazánk törvényei meg nem tagadják) az alsó bíróságtól fokonként történik a' nádori kapitányig, 's ettől szinte magáig a' nádorig; ha pedig ez nem volna, a' per a' királyi udvar elibe terjesztetnék. II) Végreleteikben más innepélyek kívántatnak meg, mint az ország egyéb lakosaiban. Irott végrendeleteik t. i. vagy a' helybeli tanács, vagy ennek kiküldött két tanácsnoka előtt készülnek, kik azokról tizenötöd nap alatt tudósítást tesznek; vagy pedig magános 3 kerületi tanu előtt, kiknek legalább is egyike írást tudjon, hogy 15 nap alatt ezek is szinte tudósítást teheszenek. Ezekről a' szóbeli végrendelet csak annyiban különbözik, hogy, ha a' rendelkező, a' tanak által teendő tudósítás idejékor még életben van, ezt csak egyszerűn teljesítik, ha pedig már meghalt, előadásokat hittel is megerősítik. A' kerületi tisztviselőség előtt szinte foganatosan lehet végrendeletet tenni; a' töltdat (codicillus) pedig, két tanu jelenlétében alkotva is erőslétű marad. III) Ha a' szerzeményes végrendelet nélkül hal meg: fiaí és leányai egyenlően osztoznak ingóságain; de az ingatlanokban csak a' fiak örökösödnek. Ha azonban ezek minden teher nélkül szálnak reájok; ugy azokból a' leányok, a' szerzeményes somma vagy becsár szerint, pénzben fizettetnek ki; de benne, a' férjfiak kihaltával, ők is örökösödnek. Az ósiekrol a' magvaszakadó sem rendelkezhetik ugy, hogy

a' leányok jogát akadályozza, rendelkezhetik ellenben azon somákról, mellyek a' leányoknak előbb több ízben lesfizetettek. — Ha két közszerzeményes férjfitestvér közül egyik fiakat, a' másik pedig leányokat hagy maga után: ezen utolsók fuisítottak gyanánt tekintetnek; de ezeknek férjfi maradvékai önön nemzetségeikbeii leányrokonaikat kifizethetik a' jószágból. Ha pedig valamely nemzetségnek tökéletesen magva szakad: minden hátra maradt vagyona a' községre szál. — Mind ezekről bővebb esmeretet nyujtanak az ő rendeleteik, mellyek ezen czim alatt „*Statuta pro judiciis Jazygum et Cumanorum*“ nyomattak ki Pesten 1800. A' Jászok származásáról 's viszontagságairól bővebben értesit Horvát István e' czimü munkája: „A' Jászokról mint magyar nyelvü népről és Nyilazókról“ (Pest 1829. 8) és Perger Jánosé e' czim alatt: „A' magyar és Hazája régenten“ (Pest 1830.)

—no—

KUNSÁG (Nagy és Kis). Árpád vezérlése alatt őseinkkel Pannoniába jött, vagy mások szerint, sz. István király által hazánkba befogadott egyik felekezete a' nagy szittya nemzetaek Hun vagy Kun nevet viselt, 's róla, a' Tisza bal felén, Szabolcs, Heves, Csongrád és Békés vármegyék között fekvő 's általa megszállott vidék, Kunságnak (nagy) mondaték. A' nagy és kiskunsági megkülönböztetés csak IV Béla alatt kezdődött, midőn t. i. Kuten vezér alatt 40,000 Kun jöve az országra, 's Pest, Csongrád és Bács vármegyék között azon a' földön telepedett meg, mellyet ma Kis-Kunságnak nevezünk, noha a' felebb körülírt Nagy-Kunságnál (mellynek területe 20 $\frac{1}{2}$ nsz. mf.) 26 $\frac{1}{2}$ nsz. mértföldnyivel nagyobb 's 60,783 lakost számlál, midőn amazon csak 47,672 személy honol. Az egész Kunság felszíne sík, sőt néhol lapályos, de általában termékeny, a' gabonának minden nemében bővelkedik, csak fábanlát nyomasztó szükséget. Kővér leelőin sok szép marba tenyészik, 's ezeknek fogyatkozása miatt nem szenved hátramaradást a' földművelés, mellyet a' törzsökös magyar, 's minden künyelvütől tiszta lakosok, különös kedvel gyakorolnak. Nevezetesebb községek, 4 város, 10 falu és 53 pusztá között, ezek: Kardszagyszállás, Halas, Félegyháza, Kun-Sz. Miklós, Kunhegyes, Szabadszállás 'sat. — Polgári állapotokról 's szabadságaikról l. JÁSZOK ÉS KUNOK.

54.

KUP, félgömbölyü kerek bolt, melly kerek épületeknek fedelül szolgál, 's feljülről közönségesen kerek nyílása marad, hogy rajta a' szükség világosság behathasson. Ezen nyílás vagy egészen szabad vagy egy kicsiny, oldalról nyílt tornyocska építetik reá, melly lámpásnak neveztetik. A' régiek, kik gyakran építettek kerek templomokat, feltalálói a' kupoknak, mellyek közül a' hajdani Pantheon, a' mostani Santa Maria Rotonda, maradt fen Romában. A' kupok belőlről különfélekép ékesítetnek fel, 's arra valók, hogy az épületeknek kívülről nagy és pompás tekintetet adjanak, mellyet magas tornyok által nehezen nyernének meg. A' legnevezetesebbekhez tartoznak Romában sz. Péter temploma, Florenczben a' káptalan templom, 's Londonban Pál templom kupja.

—h—r.

KURDOK, egy vándor nép, sok nemzetségekre oszolva, melly mintegy 160,000 kétkét lovasnak tanyául szolgáló sátorban, a' Kaukaszus tövében lévő hegyeket egész a' fekete tengerig, 's a' Tigris 's Euphrates forrásáig lakja, főkép pedig a' róla neveztetett Kurdistánt. Hajdan bebecsaptak az Oroszbirodalomba, hanem már most gátot vetének rablásaiknak az orosz határór csapatok; Persiát pedig inkább elhagyták, sem mint a' sach akarátja szerint letelepedvén, adófizetők lettek volna. Mohamedannok, de sem a' török sem a' persa felekezethez nem tartoznak. A' Kurdok közt leggonoszabbak a' Yezdik, kik a' karavanok kirablását, gyilkolást, lopást és vérfertelmet szabados tetteknek tekintik. Találni köztök olyan falukat, mellyekben nesto-

rianus keresztyének laknak, kik egészen szabadon gyakorolhatják isteni tiszteletjüket. A' Kapunak a' Kurdok a' basa gyakori felszólítása ellenére sem fizetnek telek (miri) vagy fejadót. Azonban néha ajánlják basáikat és beyeiket a' kapunak, kiket ez meg is erősít. Az a' vélemény, hogy a' Kurdok az Usbeck Tatároktól vagy a' Mongoloktól származnak. Mások szerint a' régi Parthusok maradéki, kiket a' syriai nyelvben Kerad-nak neveztek, s innét származott a' kurd név. Külsejek épen nem tatár forma. A' Kurdok szép emberek, tekintetek kevély és tüzes, fekete kecské bőr köpönyeget viselnek, s turbán helyett magas veres siphát. Török öltözetben soha sem járnak, mivel ez azt jelentené, hogy adózóji a' szultánnak. Az ifjúság bajuszt visel, az öregek szakálokat növesztik meg. A' Kurd jó lovag s ügyesen forgatja láncsáját. Szereti a' hangát s románczokban énekl el nemzete történeteit. A' nők is gyakorolják magokat a' fegyverben. A' leányzók nem kapnak férjhez mentekkor menasszonyi ajánlékot szüleiktől, hanem férjeik fizetnek értek a' szüléknek kártérítést. Örményország síkjain találtatik egynehány letelepedett (a' kapunak nem hódoló) türzsök: Ezeknél tartózkodik télen a' vad hegyi Kurd, alacsony fekete daróc kunyhókban, ha a' hideg hegyeiről leszorítja. Sás kerítés veszi körül a' hegyekről magával lehozott marhája tanyáját. A' vendégszeretetet becsületben tartja a' rabló Kurd, s a' tőle elutazó idegent közönségesen ajándékkal bocsátja el. A' szülék patriarchalis tekintete igen nagy. A' fiu nem házasodik meg szülei megegyezése nélkül. Azt hiszi ezen máskép erkölcstelen nép, hogy isteni büntetés nélkül soha sem szabad szerencsétlen ember kérését megtagadni. Már Mithridates, a' pontusi király, is tudá ezt romai háborúiban megveretett seregeinek helyre állítására használni. Minél csudálatosabban menekvék meg a' szerencsétlen, annál jobban meg vannak ők győződve, hogy annak sorsa jobbra fordul. Azért is ezen helyek szüntelen menedékhelyei a' török basák ellenségeinek, s innét gyakran nagyobb erővel térnek vissza, mintsem előbb birtak. Kása, tej és méz a' Kurd fő eledele. Csupán Konstantinápolba 1,500,000 juhot s kecskét hajtának évenként, 1500—2000-res csapatokban, melyeknek pásztoraik 15—18 hónapot töltenek oda s visszautazással. Éjszaki Kurdistán gabonát, kénkövet és timsóit visz ki, a' déli melegebb pedig Smyrnán keresztül egész Amerikáig riskását, szesamot, gyümölcsöt, pamutot, dohányt, mézet, viaszkot, mántát és gubát. Kurdistánnak Bayasid, Molch, Wan, Dsulamek, Amadia, Suleimanich, Kara-Teholan és Zahonban vannak Sandzsakjai. Mind ezen helytartók közül csak a' wanit nevezi ki a' Kapu. Minden ilyen helytartó felsősége nemzete számos türzsökeinek, kik háboru alatt neki engedelmeskednek, béke idején pedig függetlenek. Örményországnak legtöbnyire keresztyének-lakta térsége minden esztendőben szenved a' Kurdok becsapásai által. A' kapu erőtlensége az Örmények segítésében, a' keresztyéneket egyre inkább dél felé kényteleníti hegyeikből vonulni, hogy ott meg Beduinok vagy Wechabiták által raboltassanak ki. Csak az az egy remény táplálja őket, hogy Oroszország nevedő hadi ereje Türökország, Kurdistán és Persia határain véget fog vetni a' Törökök ragadozásainak, valamint a' basák nyomásainak is.

KURILI SZIGETEK a' 18-dik században találtattak fel az Oroszok által, s Kamesatkától Japánig s a' chinai partokig nyulnak el, kevés távolságnyra fekvé egymástól. Még nem mind esmeretesek. Az éjszakiakon fenyőfa, a' délieken spanyol nád, bambusz és szőlő-tőke tenyészik. — Lakosai pogányok; egyik részek a' Japanokhoz, a' másik a' Kamesatkaikhoz hasonlít, — némelly szigeteken mind a' két neműek találtatnak. A' déli szigetek japáni uralkodás alatt vannak; azonban sokan közülök még függetlenek; az éjszakiak csak

neminemükép vannak az Oroszbirodalomnak alája vetve, mert jobbára csak kinszerítetve adóznak vidra, róka 's egyéb prémekkel.

KURLAND, hajdan herczegség, mellyhez Semgallen is tartozott; ma mind a' kettő Mitau orosz helytartóságot teszi (509 nsz. mértföld, 581,300 lak.) Watson szerint K. 473 nsz. mf. 384,789 lak. (11 város, 10 mezőváros, 8 sloboda), közülök 361,162 luther. 141 templommal; egyéb vallások 19 templomot bírnak. 692 majorság közül 172 a' koronához tartozik. K. a' Kelettenger mellett fekszik, földje sík, $\frac{2}{3}$ erdőség; 23 nsz. mf. det mocsárok, 300 tó és 118 patak foglalnak el; ezek közül 42 az Aa-ba, 35 a' Windauba, 6 a' Dünába, és 35 (Aa, Windau, Liebau 'sat.) a' tengerbe ömlik. A' levegő durva, de egészséges. Gabona, kender és lenmag kivetetik. Vadászatja gazdag; hala bőségben van; méh-és marhatartása virágzó. Az ásványokból csak tőzege 's vasa van. Lakosai Németek, Livek, Lengyelek 's Zsidók; német az uralkodó nyelv. Pálínkafőzésen kívül kevés gyára van. A' kereskedés fő helyei Liebau és Windau; a' herczegi ház hajdani lakjában, Mitauban, a' helytartó lakik. Itt, valamint Lieflandban is, egykor a' Németrend uralkodott. Az utolsó nagymester, Kettler Gotthard, hogy Kurlandot a' mind inkább előre nyomuló Russia ellen bátorságba helyezhetné, ezzel magát 1561 a' Lengyelektől, Lieflandról lemondván, megadómányoztatá, 's egészen a' 18 századig utóira szalítá. 1710 a' kurl. G. herczeg, Fridrik Vilmos, Anna orosz herczegnét vevé feleségül; meghalt 1711. Ez idő oltá Oroszország nagy befolyással volt a' kurlandi herczegválasztásra. Majd Lengyelországhoz kapcsoltatott K., majd ismét etől elszakadt. De midőn Anna, a' herczegi özvegy, II Péter halála után az orosz thronra jutott, K. elfoglaltatá 1730. 's a' Longyeleknek kinyilatkoztatá, hogy Kurlandot, alkotmányi joga mellett, mint a' republika adózó birtokát, de saját herczegjeitől függőt, védeni kész volna. Ferdinánd halála után 1737 Biron vagy Biron grófot, főkamrárást 's kedvenczét, egyszersmind kurlandi születést, választatá herczegnek. 1740 Anna elhunyt, 's Biron Sibiriába száműzetett. 1741 a' Kurlandiak a' Lengyelektől meg nem erősített braunschweigi herczeget, Lajos Ernesztet, választák; utána a' lengyel-szász herczeg Károlyt, kinek részére az akkori orosz czárné, Ersébet, Kurlandról végképen lemondott. De miután III Péter Biron herczeget Sibiriából visszahívá, 's II. Katalin 1763 azt ismét Kurland birtokába helyezé; Károlynak engednie kellett. Kurlandban a' nemesség és polgárság között gyakor visszavonások történtek, 's majd Pétervárában majd Varsóban keresett mind a' két fél menedéket. Midőn 1792 Lengyelországban a' lázadás kiütött, kevésben mult, hogy K.—ban is a' nemesség ellen fegyverre nem kelt a' nép. A' kurlandi birtokosok 1795. Mart. 18. országgyűléseken elvégezték Kurlandot az orosz hatalom alá vetni, 's még azon esztendőben el is érték czeljokat. Az utolsó herczegi linea (Bironról származó) 36,900 tallér évenkénti jövedelem mellett, K.-ról végképen lemondott, 's még ma is a' Silesiában fekvő Wartenberg uradalom birtokában van. 1818 Sándor czár az 1817 Aug. 25-ki ukaz következésében megerősíté a' kurlandi nemességet azon oklevelét, melly a' parasztokat szabadokká teszi, 's uraságaik iránti viszonyait rendbeszedi.

—cs.

KURLAND (Anna Sarolta Dorottya), Medem Fridrik János birodalmi grófnak Nolde, született Manteufel Saroltával kötött második házasságabeli leánya, 1761 Febr. 3. Mesothoben láta első napfényt. Alig volt három éves, midőn édes anyja meghalt, 's ő atyja harmadik nejenék nevelésére maradt. 18 éves korában kurlandi Péter herczeghez 's bironi birodalmi grófhhoz ment férjhez, mint annak harmadik hitvese. Minthogy a' herczeg hajthatatlan uralkodói szilárdsággal szegült a' jogainak megcsonttatása miatt panaszkodó nemesség el-

len, 's a' rendek vádait ellenvádakkal győzte le erőszakosan: gyakran szelid öszszebékeltetői 's közbenjárói szerepet vitt a' mély belátása, 's derült vígsága által mindenek előtt kedves herczegnő. 1784 férjével együtt Berlinbe 's innét Olaszthonba utazott. Visszatértekor Mi-
tauban 1787 Febr. fiugyermeket szült, de tőle 's vele sok szép reménytől 1790 Martinsban a' halál által megfosztaték. 1800-ban Jan. 12kén férjét is elveszté. Ezentul egyedül leányainak körében, anyához illőleg, nevelésekkel foglalatoskodva élt, míg ezeket egyenként kiházásitván, 1809 a' legifjabbikkal Parisba költözött. Sándor császár meghívása következtében az 1817 év egy részét Pétervárbán tölté. Innét visszatérvén, élte keilemes napjait részint mezei jószágain, a' természet bájos ölében, részint leányainak 's vejeinek társalkodási körében folyvást való öröömök 's gyönyörűségek közt tölté el. Megholt 1821 Aug. 20 Löbichauban. Eletének egyes szakaszait illető tudósításokon kívül Tiedge annak egész folyását írásba foglalá, illy czim alatt: „*Anna Charlotte Dorothea, letzte Herzogin von Kurland*“ (Leipzig 1823.) —no—

KÜSTRIN, kerül. város és erősség Brandenburgban, a' Warte vízének az Oderába szakadásánál. A' katonaságon kívül 5000 lakosa van. A' fentebbi két folyó, 's ezeken kívül mindenfelől széles mocsárok veszik körül. A' hosszú külváros előtt nyulik el a' nagy töltés 36 hiddal, melly $\frac{3}{4}$ mértföldnyire mocsárokon vezet keresztül. 1758ban az Oroszoktól ostromlatott, de Fridrik segítségére jöven, az Oroszokat megverte Zorndorfnál. 1806ban a' jeni ütközet után ezen, természet 's mesterség által egyiránt megerősített erősség, az akkori várparancsnoktól, Ingersleben ezredestől, a' közelgő Franciaáknak árulólág átadatott, kik azt a' békekötés után is magoknak megtartván, csak 1814ben adták vissza a' Poroszoknak, capitulatio mellett.

Sz. E.

KÜRTZENGÉS ESZTENDEJE, vagy örömev, az ó testamentomban minden ötvenedik év, mellyen a' régi zsidóknál a' rab-szolgák szabadon bocsáttattak, az adósságok eltörültettek, az eladott vagy elzalogosított földbirtokok a' tulajdonos nemzetségnek visszaadattak. Illy évben minden mezei munka nyugodott, csak az szolgált eledelül, mit a' föld önkényt létre hozott, 's belőle a' szegényeknek ajándék, alamizna osztogatatték. Az ellenségeknek meg kellett békélniek; 's hogy a' nép, mellynek vétke az istentől elfajzottságnak tekintetett, az istennel megengesztelthessék, bement a' főpap a' templom legszentebb osztályába, 's imádság és áldozat által bocsánatot eszközölt ki a' nemzetnek; azután az egész Zsidóországban béke és örööm uralkodott. Az illy szerencsés év kezdete tárogatók vagyis kürtök által hirdetteték a' nemzetnek; innét van ezen név: kürtzengés esztendeje. 54.

KURUZSOLÓ, orvosi esmereteket szinlelő, ügyességet tettető, gyógyítani akaró, szerencsés, ha a' munkálkodó természetet nem gátolja utjában, igen gyakran olly kárt okozó, mellyet többé sem a' természet, sem az orvosi segítség helyre nem hozhat. Sokféle fajtái vannak a' kuruzsolásnak, a' mint valaki így vagy amugy akár hamis hirre kapni, így vagy amugy intézi csalásait. Ez ugyan is minden utzában láttatja magát, számos házba befut, hol semmi dolga nincs is; az minden társaságból egy egy sulyos beteghez hivatik, öninasa által; emez nagy gyógyait mindenfelé hirdetteti; amaz új irányzatokat, titkos erejű gyógyszereket talált fel; ez magasra húzott szemöldökkel tartja majd órákig kikérdezését, az már az arczonásóból, hügyből stb. esmerni akarja a' betegséget. Más alapos orvosok hírének nem legjobban kedvez a' kuruzsoló, az újságokban szeret dicséretet vásárlani; a' szoros vizgálást kerüli 'sat.

KUTUSOFF (Golenisstscheff Kutusoff, smolenski herceg) orosz tábornagy, szül. 1745, 1759 hadi szolgálatba lépett, 1764—69 Lengyelországban, azután pedig a Törökök ellen harczolt Rumjanzoff alatt. Schiumla erősségét ő vezette be ostrommal, 's később sokat tett Pugatseff Jázadó elnyomatására. 1788 jelen volt Oczakow bevételénél, miután már egy évvel előbb Krimben főkormányzóvá nevezteték. Oczakoff ostromlásánál megsebesítették, jobb szemétáján. Egyesülve Koburg kir. herceggel, segíté a' foksani győzelmet megnyerni, és a' rimniki nevezetes csatában Dec. 31, 1789 csudálatos bajnoksággal harczolt. Ismailnak Suwaroff alatt ostrommal történt bevételé után generallieutenanttá tétették, és a' Kapuval nem sokára következett alkudozás alkalmával ügyes diplomatnak is mutatá magát. 1793 mint követ Konstantinápolba ment, és az erre csak hamar beállt lengyel háboruban ismét a' Suwaroff alatti orosz seregnél találjuk; nevezetesen a' PRAGAI (l. e.) véres napon. K. a' béke helyre állítása után Finnland fő hadi kormányzója lön, azután pedig Pál által Lithvania főkormányzójává nevezteték, melly méltóságot több évig viselé. Wilnában, 's ez idő alatt tanulását igyekezék kipótolni, mellyet előbb el kellett mulasztania. Rövid ideig követ volt Berlinben, de csak hamar visszatért wilnai főkormányzásába. Azután a' kadet test feje lön, 's 1801 pétervári főkormányzó. 1805, már 60 éves korában, Sándor császártól a' Francziák ellen indult első orosz hadisereg főparancsnokává tétették; seregét az Inn felé vezeté, hová azonban csak az ulmi capitulatio után ére. Most maga mellé vévén Kienmayer austriai tábornok csekély csapatját, feltartóztátá a' francia sereg előnyomulását. A' Duna jobb partján, hová átment, hevesen üldöztették a' Francziák által, és több csatát kellett kiállnia; nevezetesen Nov. 18 és 19 a' dürnsteinit Mortier Marsall ellen, melly reá nézve szerencsésen végződött. Ezen alkalommal a' német császár Maria Theresia rend nagy keresztjét küldé neki. Midőn erre a' többi orosz csapatokkal is egyesült volna, Auszterlitznél ő vezérlé Sándor császár alatt a' szövetséges seregeket, és sebet is kapott. Azon török háboruban, mellynek 1812 a' bukaresti béke vetett véget, azt bizá reá Sándor császár, fejezze be a' Dunánál a' csatázást. A' békekötés után Oroszországba visszament. Itt, már 70 éves, az 1812 orosz-francia háboruban az orosz seregek főparancsnokságát nyéré el, miután azt Barclay de Tolly az ellenség első visszavonulási mozdulatánál letévé. A' mosaiski ütközet után egy új hadi tervet követé. Győzelméi örökösítésére smolenski melléknevet ada neki Sándor császár. Tudván, minő sors várja Beresina partjain a' hátráló ellenséget, csak lassan követé azt, és már vége volt a' táborozásnak, midőn ő Wilnába ért, hol császárját fogadá. Ezen táborozás elgyengité K. erejét. A' had folytatását nem tanácsolta, mert ő, mint 70 éves agg, vakmerő gondolatnak tartá az ellenséget hatalmas honjában megtámadni. Miután még Kalischból azon nevezetes orosz proclamatiof közre bocsátotta volna, mellyben Europa, Németország, és az egész emberiség ügyét, olly szívre ható ékesszólással védé, meghalt Bunczlauban Apr. 28, 1813 és mintvitéz gyászoltatott. A' császár özvegyének 86,000 rub. érpénzt ada, mellyet ennek halála után 5 leányai is huzának.

KUXHAVEN, a' hamburgi ritzbütteli hatósághoz tartozó falu, egy kis kikötővel az Elbe torkolatjánál, hol a' hajók szélvészkor menedéket lelnek. Lakosai többnyire hajó-vezetők és halászok. Az Angolország 's a' szárazföld közötti levelezés megszüntetésekor, innen indultak az angol pósthajók Harwichbe, 's onnan ide jöttek, mi által ezen egyéb iránt keveset jelentő falu nagyon eleven lett. A' francia foglalások idejében az elbetorkolati megyéhez tartozott. — 1816

olta egy tengeri ferdőhely is készült itt, mely a' dobberanival vetélkedni látszik.

Sz. E.

KVARZ, ásvány, mely 6 oldalú pyramisokban, prismákban, tojás, csepkőidomban, szemekben stb. találtatik. Szintelen, és különböző színű, törése csigás, fénye az üvegé, változó fokon átlátszó. Keménysege jókora, a' feldspáthe és a' keményebb topázé között. Viszonyosulya = 2,5. Kovaföldből áll. Számos fajtái vannak 's általában mind becsesek, ékességül használtatók. Illyenek a' hegyi jég (Bergkrystall), mellynek főszíne a' fejér, 's kivált az átlátszók vagy félig átlátszók, színtelenek vagy tisztasárgák, szürkésfejérek becsültetnek. Jégeinek nagysága vonalnyi átmerőjütől egész több lábnyiig megy. Legszebb fajták jönek Madagascarból, Wallis, Sabaudiából, Szász, Frank, Angol, Magyarhonból. Az egészen víztisztákat néha nyugoti gyémántoknak is mondják, a' füstszürkéket füsttopáznak, vagy ha igen homályosak Morion-nak; a' jácint vereseket Compostella jácintjának, a' sárgákat Citrin-nak; azokat, pedig, mellyek más ásványnemű hajidomu jegeket bírnak magokban, hajkőveknek. Hajdanában inkább használtaték mint most, 's leginkább inggombokra, gyűrűkőre, pecsétnyomón stb. Némellyekbe vízcseppek és levegő van beszorulva. Az amethyst színe ibolykék, kékes és veres fejrbe hajló, ritkan van egyiránt színezve, többnyire felhős és foltos sokszegű sujtásokkal. Jegesülve találtatik az őshegyekben, menetelekben vagy a' mandolakövek hólyagüregeiben. Legszebbek jönek Ceylonból, Keletindiából, Sibiriából stb. Kedves drágakő. Rózsakvarz rózsaveres, a' Tejkvarz teffejér fajtája a' kvarznak, egyenetlen vagy csigás törettel. Amaz Bajorországban a' Körl és Karlachhegyen, Kolyanban, Sibériában találtatik, ez Hohensleinnél Saxonában, Spanyolországban. Macskaszem-nek mondatik, ha finom amianthrostok vannak közibe végyülve, mellyek azon sajátságadó fényt szerik neki. Illyenek legszebbek talátatnak Malabar és Ceylonban, vannak a' Harzon és Fichtelhegyeken. Félgolyó idomra metszetnek 's gyűrűkőveknek használtatnak.

—j—a.

L.

L, a' magyar abc 12-dik betüje; a' nyelvbetük közé tartozik, 's a' nyelvnek a' szájjpadláshoz vagy a' felső fogsorhoz tasztatása által mondatik ki. Egyszersmind első az ugy nevezett félhangzók közt, 's gyakran elcseréltetik az r-rel, kivált olyanok által, kik e' betüt jól kimondani nem tudják.

LAAR vagy **LAER** (Péter), melléknévvel *il Bambocechio*, képiró, szül. Holland Laar nevű falujában 1613. Poussée, Gelée, Sandvart 's más művészekkel 16 évig társalkodott, 's az Olaszok izlésére befolyással volt. Hihetőleg lépkorságból végzé ki magát 1673 vagy 74. Ama' melléknévet Rómában tartózkodása alatt torz alakja miatt, vagy mint némellyek állítják, alljas tárgy ábrázolatai miatt kapta. Már ifjontan mindent, mi csak elibe akadt, lerajzolt, 's ebben emlékező tehetsége annyira segíté, hogy bár valamit igen régen, vagy csupán egyszer látott is, legnagyobb hasonlatossággal leképezhette. Egyébiránt korának egyik legnagyobb hangmivése volt. Csak apró tárgyakban próbálkozott ugyan, de azért festeményeiben sok erő, szellem és kecs uralkodik.

LABDAJÁTEK, testgyakorló játék, melyet a' régieknél ifjak 's érett koruak egyiránt üzének. A' Görögöknél 's Romaiaknál négyféle labda volt szokásban, egyik a' mi felfuvott ballonunkhoz hasonlított. Középkorban saját labdázó házak valának. Ezekbe a' játszóknak labdáinak felszedésére bizonyos személyeket fogadtak, kiket Franciaországban először Nanquet, azután Marqueur névvel bélyegzének, melly név kávéházainkban most is szeltire divatoz.

LÁBKÖSZVÉNY, görög neve podagra, melly láb-fájdalmat jelent, azon köszvény fajta, melly bizonyos időszakok után a' láb izeit, nevezetesen pedig a' láb-hüvelykét támadja meg, ott fájdalmat okozó, olly erőset, mintha égő szén leküdnék rajta, vagy tüzes vassal feszítettnek széljel. A' betegség nagy fokánál olly érzékeny az egész láb, hogy a' legkisebb nyomás, leggyengébb érintés, sőt még a' levegő okozta megrendülés is kiállhatatlanná teszi a' fájdalmakat. A' betegség első szaka legfájdalmasabb, mivel az izek vájjanak gyuladása uralkodó, 's általa az idegek is megtámadtatnak. 8, néha 14 nap mulva engednek a' fájdalmak, a' gyuladás lassanként szülvén 's daganat képződvén, mellyben a' gyuladás szüleménye foglaltatik, t. i. savós, ragadós nedv kiizzadása, földrészekkel vegyülve. A' daganat lassanként alászál, de itt ott mégis maradnak a' lábón gomós puffadatok. Evenként rendszeren egyszer történik a' megtámadás, tavaszszál vagy őszzel; néha kétszer, többször ritkán. Míg rendszeren jár, rem hord veszélyt, mivel a' természet még elég erővel bír a' köszvényes anyagnak a' test legtávolibb részéhez való vezetésére és ott kiürítésére. Hamisan vélekednek, kik azt állítják, hogy a' lábköszvény ellen semmit sem kell használni, hogy az meggyógyulhatatlan. A' gyuladási szak megrövidítése által a' köszvényanyag lerakását 's a' fájdalom enyhülését eszközölhetni. Az egyes ostromok közidejében pedig maga a' betegség is szelíthetik lassanként 's elháríthatatik az életrend javítása, jól elrendelése, egyszerű de hathatós szerek bevétele, 's a' gerjesztő okok elhárítása által; ha pedig elhagyatik a' köszvény, mindig nagyobb fokra lép, rendetlen ostromokat kezd, visszazaveretik, 's a' beteg életveszélybe is jut. —j—a.

LABORATORIUM 1) (Chemicusoknál) olyan terem, melly a' chemiai munkálkodásokra, különösen pedig a' chemiai vizsgálatokra van felkészítve, sokszor ugy, hogy ugyan ott tanítani is lehet. 2) (Gyógyszerkészítőknél). A' gyógyszer-tárokban teszi azt a' helyet, hol a' chemia törvényei szerint, kivált tűz által előállítandó gyógyszerek készítettnek. A' laboratoriumnak tágasnak, magasnak, tűz ellen batorságosnak, világosnak és ollyannak kell lenni, mellyben a' chemiai munkálatokra szükséges minden eszközök, ugy mint különbféle kemenczék, lepárolásra, feleresztésre, olvasztásra és elgőzöltetésre kívántató készülétek, ép és tökéletes állapotban találattassanak. 3) A' próba olvasztó műhelyekben laboratoriumnak az a' tüzet kiálló terem neveztetik; mellyben érczeket olvasztanak és tisztítanak. Ezen teremnek alól igen széles füstfogója van, hogy alája több kemenczék tetethessenek; ugyan abban vagynak kis fűvők is, mellyek rendszeren mind egy talpon állanak, és a' szélnek a' különböző kemenczéhez való vivésére egy széltartójok 's csövök van. 4) A' pattantysoknál az az épület, melly a' mesterséges tüzek készítésére rendeltetett, és a' mellyben az azokhoz szükséges kézi eszközök 's készülétek találattanak. Ez a' laboratorium, a' történhető szerenesétlenség eltávolítása végett, más épületektől rendszerint távol, ha lehet, valamelly szabad helyre tétetik. 5) A' porcellángyárokban laboratorium jelenti az égető kemenczének azon részét, mellybe az égetendő tárgyak rakatnak.

LABORDE (Sándor Lajos József, gróf), a' követhamara és a' statustanács tagja, szül. Sep. 1774, Parisban. Austriai szolgálathal lépe, — hol atyjának II Józsefhez intézett levele következésében, mivel

azon fejedelem az öreg Labordet igen nagyra becsülé, és fiai közül egyet szolgálatjában kívána látni, Colloredo Venczel ezredében hadnagygyá, későbbben pedig Kinszky könnyű lovas ezrednél kapitánnyá tétetett. Örömmel szolgált volna L. a' franciaia revolutioháboruban honjának, de a' kivándorlottak névlajstromán állott. Ekkor tanula esmerni Heidelbergben, hol sebeiben feküdt, a' Kinszky ezrede által elfogatott Oudinot gen. és más honosait. Ez megérlelé szándékát. Mihelyt a' campoformioi béke megkötetett, kilépe az austriai szolgálatból, 's megnyeré kiürültetését a' kivándorlottak lajstromából. Most Franciaországban a' tudományoknak szentelé magát; utazást tön Hollandba, Angol, Olasz és Spanyol-országokba, 's erre ezen című munkáját adá ki: „*Voyage pittoresque et historique de l' Espagne*“ (4 köt. félret,) „*Itinéraire de l' Espagne*“ (5 köt.) „*Beschreibung der griech. Vassensammlung des Grafen Lamberg*“ (fordítás) „*Voyage pittoresque en Autriche*“ (2 köt. félret,) és Franciaország emlékeiről irt munkája kezdetét chronologiai rendbe szedve. Az Intézet tagjává nevezé, 's Napoleon mint statustanácsnokra, fontos ügyeket bizott reá. A' császárnt Spanyolországba és Austriába is kelle követnie. 1814 a' parisi nemzeti őrsereg egyik osztályát vezérlé, és Tourtonnal együtt Moncey marsall nevében capitulatiót köte az Oroszokkal. A' restauratio után beutazá Angolországot, 's visszatérte után első ada ki munkát a' kölcsönös oktatásról; 3 évig első titoknokja is volt a' középponti társaságnak, melly ezen tanításmethodusnak terjesztését tárgyzá. 1818 ujonan a' status tanácsba hivatott, mellyből azonban csak hamar elbocsátatott, gyanut gerjesztvén liberalis gondolkozása által. Ellenben 1822 a' seinei megye követének választá. A' kamarában mindig erővel, néha sikerrel is munkálkodott az ultraisták kicsapongásai ellen. „*Hist. physique, civile, politique et morale des prisons de France*“ című munkája, a' fogházak megjavítását szülé. Végre a' jobb vízvezetések, a' czéllírányosb zúgók, és a' kutak 's trottoirók építéséről irt értekezései ezen tárgyakra vonák a' törvényhatóságok figyelmét. 1826 Kisásiába, Egyiptomba és Görögországba utazott, honnét 1828 a' követkamara tagjává választatván, visszatért Franciaországba. Fija *Leon de Laborde* Palaestinában maradt, 's 1828 utazást tön Arabiába, azután az egyiptomi Fayum tartományba, hol a' tömkeleget (Labyrinthus), Moeris tavát, a' székszavas tavakat 'sat. megvizsgálá.

LABRADOR (Ujbritannia, Eszkimok tartománya, az éjsz. sz. 50—62° alatt) éjsz. Amerikának 24,500 nsz. mfnyi kiterjedésű félszigete, mellyet portugali Cortereal Gáspár fedezé fel 1500, 's hová Forbisher Márton legelsőben tön utazást 1576. Ejszokról Hudson-öble választja az éjszaki földszarki tartománytól, keletre az éjsz. tengerrel, délre Canadával, nyugotról pedig még esmeretlen tartományokkal határos. A' britt neufundlandi kormányshoz tartozik, 's dél felé Eszkimok (l. e.) lakják, mintegy 15,000-en. Levegője igen hideg, 's maga a' tartomány, nagy hegyei és erdőségei miatt, csak a' partok körül esmeretes. 6 sáfársága van itt az angol kereskedőknek, a' hudsonöbli társaságbelieknek, melly társaságnak széke London. Az itteni kereskedés tárgyát az esmeretes Labrador kő (egy neme a' feldspathiak, mellynek fő színe szürke, de felülete a' szem eleibe különbféle irányban tartva különbféle színt játszik) czethal, tengeri kutya, medve, róka, hód, írámszarvas, lazacz, tőkehal, tengeri madarak, crosz üveg, vas, réz, kénkő, riskása, kristály 'sat. teszik. Az ujjab időkben evangelicus missionariusok telepedtek le rajta.

LÁBUJAK, esmeretes részek a' lábakon, számok öt, alkatjok a' kénujaiéhoz hasonló, nagyságok és idomok pedig különböző. A' lábühvények nem tetethetik a' többi lábujjaknak ellenebe, 's épen ebben áll a' láb megkülönböztetése a' kéztől. Innét a' majmoknak nincs lábok, mert alsó végtagjaikon is olly hajlékony, mozgatható, minden

ujjal ellenbe tehető a' hüvelyk, mint a' felsőkön. — A' menésnél hasznosak, nélkülök ingó az állás, bizonytalan a' menetel, a' futás majd lehetetlen. Magasról ugorván le, a' súly kisebbitetik az ujak engedése által. A' sértődéseken kívül tyukszemben szenvedhetnek a' lábujak, ugy megfázásban télenként; a' láb hüvelyk leggyakoribb fészke a' köszvénynek. Néha számok felesleges, ritkán kevesebb, néha állások rendkívüli, mely hibák első képződésűiek.

—j—a.

LABYRINTH (tömkeleg), egy épület a' régiéknél, mely annyi egymás ellen futó folyosók és szobákat foglalt magában, hogy könnyű volt benne eltévedni. Az egyiptomi labyrinth, a' leghíresebb mindenek közt Középegyiptomban, Moeris taván felül, nem messze Crocodilopolistól, azon vidéken állt, mely most Fayumnak nevezetik. Né-melleyek szerint a' tizenkét fejedelemtől (650 K. e.), mások szerint Psammitichustól, még mások szerint Ismandestől építetett, kinek temei is benne nyugosznak. Azt venni ki mindenből, hogy temetkező hely volt. Ezen tömkeleg félig felette, félig pedig alatta a' földnek, egyike volt az ó világ legszebb épületeinek, 's azt mondják, 3000 teremet és szobát foglalt magában, mellyek, ugy látszik, az állatkör és naprendszer architectoniciái 's jelképi ábrázolására valának elintézve. Mind ezen teremek egy közös fallal voltak bekerítve, és körös körül oszlopokkal körülvéve; a' palotákhoz vezető utak pedig olly teker-vényesek voltak, hogy egy idegen sem találhata ki belőlök, vezető nélkül. Azt mondják, az alsó szobákban a' labyrinth építőji és a' szent krokodilok koporsói tartattak, a' felső szobák pedig művészet és pompára nézve minden emberi művet felülmultak. Most már csak 150 szobába lehet menni, a' többiek bejárását omladék és setétség gátolván. A' cretai labyrinth építéséről és rendeltetéséről még kevesebbet tudunk. A' régi írók azt vélik, hogy ezen földalatti barlang Daedalustól az egyiptominak mintájára, kisebb mérték szerint, 's Minos parancsára építetett, ki a' Minotaurust ide zárá. Mások után pedig az utóbbinak temploma volt. A' elusiumi labyrinth Porsenna királytól építetett, hihető, tulajdon temetőhelyeül. Ez négy-szegű volt, kőből, 's 50 lábnyi magas, és mind a' két oldalán 30 l. széles. Minden szegletén, ugy a' közepén is, 150 l. magas és 75 l. széles pyramis állt. Egyébiránt ezen épületek nem eltévesztés végett építettek, hanem csak történetből bírtak ezen tulajdonnal; a' miért azután minden zavart és nehezen megfejtendő dolgokat Labyrinthnek (tömkelegnek) tömkelegesnek, szövevényesnek neveztek. (L. Labyrinth a' HALLás czikk.)

X.

LACAILLE I. CAILLE.

LACÉDÆMON I. SPARTA.

LACÉPÈDE (Bernard Germain Etienne, gróf Delaville sur Ilon), természetvizsgáló, frankhoni pair, szül. Agenban 1756, tüzes hajlandósága volt a' természetleírásra és hangára, 's ezért elhagyá a' hadi gyakorlatokat, mellyekre szánya vala. Buffon és Daubenton tanítói, baráti voltak; a' revolutio alkalmával a' mérsékelt párhöz tartozék, Napoleonon testtel, lélekkel függött, 's tőle nagy cancellariusává téték a' Becsületlegiónak, utóbb pedig, midőn adakozása miatt adósságokba esett, 40,000 frank évi fizetést nyere. Hivatalából kidönté az első restauratio, hanem a' királytól pairnek nevezeték ki. 1817ben új kiadását adta Buffon munkáinak. Leginkább dicsértetik tőle a' „Hálak természetleírása“ (5 köt. 4). Meghalt Oct. 6. 1825.

LACHAISE (François d' Aix de), XIV Lajos gyóntató atyja, a' jesuita congregatio tagja, Aug. 1624 d' Aix várában született. D' Aix de Lachaise familia a' legelsőbbekhez tartozott Franciaországban, és egy nagybátyja Lachaise Ferencznek, Cotton pater, IV Henrik gyóntató atyja volt. L. a' rohani jesuita collegiumban, mellyet egyik eldődje alapítá; kezdett tanulását Lyonban folytatá. Rendje

provincialisa volt, midőn Lajos Ferrier pater, az ő addiglani gyóntató atyja halála után, annak helyébe választá. Ezen választás annál inkább figyelmet gerjeszte, mivel egy részről a' Jansenisták, Molinisták 'sat. pártjai közt való perlekedésekben, XIV Lajosnak kegyeskedésben nyavalgó udvarai, és ennek példájára a' pompaüzés és vakbuzgóságban ide 's tova tántorgó főváros is osztozkodék; más részről pedig azért, mivel Cotton pater olta egy Jesuita sem juta ezen fontos hivatalra. Csak hamar udvari cselszövénybe keveredve látá magát az új gyóntató atya. Montespan és Maintenon asszonyságok, a' Jansenisták és Jesuiták, ellenségesen álltak egymással szemközt, 's az úgy nevezett nagy Lajos, testi kívánság és balvélemény által megindítva, ezen pártok közt mint nádszál ingadozék. Azonban L. még is fenntartá magát, noha se Montespan, se Maintenon asszonyság nem szenvedheték, sőt gyakran csipős sarcasmusok által is kijelenték ellene viseltetett gyűlölségöket. Mindenben, a' franciaia papság ama' híres kinyilatkoztatásában a' gallicana egyház szabadsága felől; a' nantési edictum visszavételében; a' quietisticai perlekedésekben; Maintenon asszonynak (1686) a' királlyal történt öszvekelésében, 's más hasonló, 's azon időben epochát csináló történetekben, hivatala szerint majd nagyobb majd kisebb részt vön, és bár milly meggondolva tevő is minden lépteit, mindazáltal mégis megtörtént rajta, hogy nem ritkán mind a' két fél a' legesipősebb szemrehányásokkal illeté. Magány characteréről, és általjában magaviseletéről, jó belátású férfiak soha sem itéltek egészen rosszul, és mind Saint-Simeon, ki nem volt a' Jesuitáknak barátja, mind Voltaire, XIV Lajos századja ábrázolásában, mind de Boza, Spon és mások, megvallják a' legghiubb király gyóntató atyjáról, a' legellenségesebb pártok közbenjárójáról, hogy illendően, nyugalmasan, ügyesen és szerencsésen tudá dolgát vinni, 's ámbár nagy Jesuita volt, még sem csábitatá el magát ellenei ellenheves rendszabásokra. Hogy Lajos Maintenon asszonysággal törvényesen öszvekelé, Voltarre leginkább L. tanácsának tulajdonítja; hogy pedig ezen öszvekelés titokban tartatott, és nem nyilvánosított ki, mint azt a' dicsvágyó Maintenon kíváná, hasonlókép a' pater dolga volt, kinek e' miatt szüntelen kelle Scarron özvegyének gyűlölséget tünnie. Lachaise, fejedelme kegyelmében egész végső órájáig megmaradván, 's attól minden tanácskozáásra használtatván, meghalt Jan. 1709, 85 éves korában, midőn már az öregség és betegségeskedések majd nem élő holtta tevék, 's lelkét elcsüggeszték. Philosophiai, theologiai és régiségtudományi iratok maradtak tőle. A' numismatica iránti szeretete, valamint azon nagy rész is, mellyet annak megjobbításában Franciaországban vett, közönségesen tudva van. XIV Lajos a' mostani Boulevards neufs végére egy mulató kastélyt építete neki, melly akkor halmon fekvéséről Mont Louis nevet viselt, 's mellynek nagy kiterjedésű kertje most pater Lachaise temetője, a' legnagyobb, mellyel Paris bír. Most számos szép és gazdag emlékek ékesítik azon helyet, hol XIV Lajos udvarnokai gyakran megjelentek, határtalan urok gyóntató atyjának tisztelkedni. Azon ház, mellyben a' hatalmas Jesuita lakott, 's mellynek termeiben talán a' szerencsétlen cevennesi lakosok üldözésére a' tervet készíté, fenáll ugyan még, de erősebben, mint az egész környék, emlékeztet romjai által arra, a' mi már nincs többé. Ezen, egy domb oldalán álló temetőhely, felséges kilátást nyujt a' város nagyobb részére és a' szomszéd vidékre. 1814. a' szövetségesek közelítésekor ezen temetőhely, mint a' város védésére alkalmas, megerősített, és a' polytechnicai és baromorvos-iskolákban tanulóktól védetett, 's az Oroszoktól bevétetvén igen elpusztított; legtöbb kár tétetett az árnyékos sorfákban, mellyek azonban azóta majdnem egészen kiigazítottak.

LACHESIS I. PÁRKÁK.

LACRYMAE CHRISTI (Krisztus könyei), könybornak is nevezette, mivel előbb mintsem a szőlő-sajtoltatnék, köny formában csurog leve a sajtóból. Leghíresebb az olasz borok közt, setét veres színű, 's a Vezuv törében Nápolynál terem. Több görög szigeteken is termesztetik valami ilyen könybor féle. X.

LACTANTIUS (Lucius Coelius Firmianus), híres mint tanító a latin egyházban, 's mint szónok és író közönségesen afrikainak tartatik. Sokáig élt Nicomédiában, mint az ékesszólás tanítója, míg nem nagy Konstantin idősb fia Crispus nevelését bizá reá. Meghalt 325 körül. Iratai (kiadattak Sparketól Oxford 1684; Bünemanutól, Leipzig 1739; Dufresnoytól Paris 1748, 2 köt, 4, és Oberthürtől Würzb. 1783 2 köt) világos és kellemes előadással jelelik ki magokat. Tiszta és ékes írásmódja miatt gyakran nevezteték keresztény Cicerónak. Főleg híres 7 könyve e' czim alatt „*Instructiones divinae*.” X.

LADY, Angolországban törvényes czimje a' lord, báró, és lovag nőjének. Az ilyenek leányait tulajdonkép csak Misz czim illeti, azonban tiszteltetből ezeket is Ladyknak nevezik. A' többes szám Ladies (asszonyaim) közönségesen használtatik a' nélkül, hogy a' rangra ügyelének, épen ugy mint a' Gentlemen (uraim.)

LADRONOK vagy Tolvajszigetek, 14 spanyol sziget (58 nsz. mf.) a' világ tengerén, keletre a' Philippináktól (az é. sz. 13°—20°). Felfedezőjük Magellan, sz. Lázár szigetei nevet adta neki. Austriai Mária Anna királyné után, ki fijának II Károlynak kiskorosága alatt, legelőször küldte oda missionariusokat, Mariani szigeteknek neveztettek. Termékenyek, élelemszerekkel bővelkedők, de kevéssé népések. A' spanyol kormányzó Guam vagy Agana szigetén lakik. —h—

LAÉRTES, Acrisius és Chalcomethusa fija, jelen volt a' caldoniai vadászaton, és az Argonauták utazásán, azután pedig Eurycleát, Antolycus leányát véve nőül, kivel több leányain kívül Ulysses nemzé. Sokáig élt, 's fijának Trojából visszatértét is megérte, kinek kimaradásán legmélyebb gyászba borult, visszatértén pedig annyira megörült, hogy a' felzendült Ithacaiak ellen is harcolhatott. X.

LAETARE, Bűjt negyedik vasárnapja, mivel a' mise ezen szavakon kezdődik: „*laetare sterilis*.” Szenczy.

LAFAYETTE (Gilbert Mottier, marquis de), Aubergne egyik legrégibb nemzetségének ivadéka, szül. Sept. 1. 1757 Chavagnacban, a' felső Loire départ. Hogy a' kir. udvarba vitethessék, már 16 éves korában öszveházasítottatott Noailles d' Ayen gróf leányával; de ő semmi udvari hivatalt nem vállalt el. Az amerikai függetlenségi háboru okfejtet az ifju kor 's legnemesb érzet teljes tüzével fogá fel. Parisban elment Franklinhoz, 's a' fiatal köztársaság nemes képviselőjétől örömmel fogadtaték. E' tájban igen kétséges volt Amerika helyzete. Az amerikai seregek több ízben megveretének, 's a' köztársaság europai agensei majdnem minden hiteleket elveszték. De Lafayettet semmi veszély sem tartóztathatá. Saját költségén készítete fel egy fregattát, mellyel Apr. 1777 Charlestownban kikötvén, tüstént megkínálá szolgálattal a' congressust, 's mint önkényes a' harcolók közé álla. A' congressus tábornoki őrnagynak nevezé. Azonban L. még a' brandywine-i ütközetben (Sept. 11. 1777) is mint önkénytes szolgált. Az új világban viselt tettei közönségesen esmertetek; Cornwallis capitulatiojának becsülete leginkább őt illeti. Ez a' derék, de szerencsétlen angol fővezér, egyedül L. kezébe akará letenni kardját. L. hőse lön korának. A' congressus több ízben szavazott neki köszönetet. Midőn Franciaország az Amerikaiak ügye

mellett nyilatkoztató ki magát, L. azonnal (1779) visszasietett Parisba, hol azonban csak addig késett, míg új védelmezőket, pénzbeli segédelmet, fegyvert 's hadiszereket szerzett a' fiatal köztársaságnak. Parisban fényesen fogadták, de még innepélyesebben Bostonban, hol a' Rochambeau alatti francia segédsereg uton létét jelenté. Utóbb ismét visszatért Parisba, a' ministerektől még hatóságos segédelmet nyerni. Eljáván e' munkában, midőn 8000 emberrel 's Estaing gróffal már hajóra szállni szándékoznék, épen akkor vesz tudósítást a' versaillesi béke megkötetése felől. Egynehány év múlva meglátogató az amerikai köztársaságot. Ennek tett nagy szolgálatai még friss emlékezetben valának a' polgároknál, 's így utazása diadaljáráshoz hasonlita. Amerikai polgárjog adaték neki és fijának, 's mind a' ketten felhatalmaztatának részt venni a' törvényhozó test üléseiben. L. e' szavakkal bucsuzott el a' congressustól: „Vajha az egyesült statusok egyre nevelkedő jólléte 's boldogsága az ő political intézeteik jóságát 's jelességét egyre jobban bizonyítsa! Vajha azon mérhetetlen templom, melyet mi a' szabadságnak épen most emelünk, az elnyomóknak örök időkre jó tanítás maradjon, az elnyomatknak például szolgáljon, 's az emberiség jogainak mindig védhelye legyen!“ Visszterte után bejárá Németországot, hol II. Fridrik 's II. József által jelesen fogadták. 1787 az elékelők gyűlése meg levén hivatva, a' polgári 's egyházi szabadságok helyreállítása mellett lelkesen szólt 's munkált. Azon osztályban dolgozott, mellynek Artois gróf vala az előlülője, ki a' ministerekkel nyilván meghasonlott. Egyike volt ő azoknak, kik a' nemzeti gyűlés öszvehivatását sürgeték. Ennek is tagjává nevezeték 1789. Jul. 11 az ember i jogok kinyilatkoztatása 's a' ministerek feleletalattisága iránt tön indítványt. Jul. 13 's 14ke fontos napjain 's éjtszakáin ő ült elől, 's 15. előlülőjévé nevezeték azon követségnek, melly a' nemzeti gyűlés kebeléből Parisba küldetett. A' főváros főparancsnokává nevezetvén, ugyan ott nemzeti testőrséget állita fel, melly példa csak hamar utánoztatott egész Franciaországban; továbbá parancsot ada a' Bastille szétvételére, 's bevivé a' háromszini kokárdát, mellyről azt mondá, „*qu' elle devait faire le tour du monde*“. Azonban L. szándékának minden tisztasága mellett is, csak hamar a' legveszélyesebb viszonyokban látá magát, leginkább a' nép kedvezésének állhatatlansága miatt. 'S mégis ellenszegült a' párt-és népdüh minden kicsapongásainak; így Oct. 6. megmenté a' kir. familiát Versaillesben. Hanem a' dolgok új rendje melletti buzgósága gyűlöletessé tévé az udvari párt előtt; mert ő a' britt Jury behozatalát, a' szinesek polgári szabadságát, a' rendek 's örökleti nemesség eltörltetését 'sat. kívánta. A' connetablei, dictatori vagy főhelytartói méltóságot ellenben nem fogadá el, 's meggátlá azon tervet, mellynél fogva az ország mind a' négy mil. nemzeti őrjének főparancsnokává vala nevezetendő. Ő és Bailly alapíták a' Feuillantok (királyság és szerkezet barátjai) clubját; ön élete veszedelmével széleszté el a' lázadókat, kik XVI Lajost a' királyszékről le akarák vetni. A' szerkezet elfogadtatása után mezei jószágára vonult. Onnét az ardennei hadak vezérlésére hivatva, a' fenytéket helyre állította, lovas pattantyus-ságot alkota, 's megviva az ellenséggel Philippeville, Maubeuge és Florennesnél. De mivel Dumouriez és Collot d' Herbois vádot adtak be ellene, 's mivel a' király ellenségeinek Parisban Jun. 20. 1792 történt lázadása Lajos bátorsága iránt aggodalmat gerjesztett benne: visszasieté a' fővárosba, a' nemzeti gyűlésben a' thrón jogai mellett szóla, 's minthogy a' Hegypárt ellene volt, a' királyt, familiájával együtt, Compiegnebe akará vinni. Fájdalom, vonakodott Lajos az ő tanácsát követni, mert az udvar a' braunschweigi herczeg Parisba nyomulását bizonyosnak tartá: „Lafayette javalata“ — mondák

az udvari emberek — „megmentené a királyt, de nem a monarchiát”. — Most Lafayette maga is elégettetett ábrázolatban a felzendült nép által (Jun. 30.), 's vádindított ellene, hanem Aug. 8-kán ez alól felmentetett. Mind ezek ellenére is az Aug. 10-kei catastropha ellen nyilatkozik, 's elfogató a nemzeti gyűlés biztosait Sedanban (Aug. 15). Látván azonban, hogy a Paris felé menetel megnyitná a határokat az ellenség előtt, 's talám polgárháborút gerjesztene, a köztársasági párt által ellene kimondott száműzetés elől neutralis tartományba költözés által menekvék meg. Rochefortban, Flandriában, az Ausztriaiak fogák el, 's Latour-Maunbourg, Lameth Sánd., és Bureau de Pusy társaival együtt, Weselbe, 's végre Ollmützbe viték (l. BOLLMANN), hová 1796 felesége 's leányai is követék. Bonaparte a leobeni alkudozások következtében 1797 kieszközlé szabadultát. L. a Fructidor 18-ka erőszakos tettet helyben nem hagyhatván Hamburgban maradt, hol Archenholzban hiv barátira tájált. A directorium a revolutio által már különben is megcsökkent birtokát eladatá. Csak Brumaire 18-ka után tért vissza Franciaországba, 's meglátogató az első consult. Bonaparte kikémlé őt, de még egyre egész erejekben léle benne a szabadságról való régi ideákat. Senatorknak akará őt kinevezni, mit azonban a general megköszönt, még egy ideig szemmel tartani szándékozván a dolgok menetelét, tudni vágyó, ha Napoleon Franciaország szabadságát megerősítendi vagy elnyomandja-e? Ez a kétség megsérté az első consult, 's L. nem jelent meg többé annak udvaránál, hanem Auvergneben, Lagrange nevű megmaradt jószágán, földműveléssel foglalatoskodék. Itt látá őt Fox, az amsi béke után, 's barátja lön. Midőn az europai seregek 1815 Franciaország ellen nyomulának, megjelent a váasztó gyűlésekben, a pári méltóságot, mellyel Napoleon által megkináltatott, nem fogadá el, 's polgártársai a követkamara tagjának választák. A waterlooi ütközet után az 1789-diki ökefejek megállapítása mellett szólt. Kieszközlé a kamarának állandóan együttmaradását, sürgeté Napoleon lemondását, 's egyike volt azon biztosoknak, kik a szövetségeseknek fegyverszünetet ajánltak. De semmit sem végezheté, 's visszautazása mind addig késleltetett, míg Paris capitulatiojának híre a táborba érkezett. Ekkor az angol követnek, ki neki Napoleon kiadatását bátorkodék javalni, e nemes feleletet adá: „Bámulok, hogy kegyed illy alávaló javalatot az olműtzi fogolyhoz intéz.” Jul. 6-kán tudósítá a kamarát a hagenai alkudozásokról; midőn erre a követek Jul. 8-kán ülésteremeket zárva találák, a többiekkel együtt Lanjuinais előlülőhez ment L., a hol őka kamara katonás megszüntetése ellen nyilatkozást készítettek 's irtak alá. A Bourbonok visszaálltatása alatt megjelent ugyan egyszer az udvarnál 's jól fogadtatott; de ott még akkor is ugyan azon nézetekre 's tervekre találá, mellyek XVI Lajost szerencsétlenné tevék 's az 1814-diki crisist okozák. 'S még is kész volt a Bourbonokért minde, mit a szabadság megengeedett. — 1817 a parisi választó collegium akará követének nevezni, mit azonban a kormány meg tudott gátolni. A Sarthe depart. ellenben 1818 megválasztá követének, 's ő a bal oldalon 1824-ig megtartá ülését, a mikor a kormány vezérléte választások által kizáraték. Mint a kamara tagja, minden kivételi törvények ellen szólt, 's az 1789-diki nézeteket pártolva, több izben ajánlá egy népsereg 's a nemzeti őrség felállítását, az ellenható rendszernek ellenszegüle, 's a sértetlen charta megerősítését védelmezé. Az egyesült statusok előlülőjének meghívására elhagyá Franciaországot. Havre de Graceban Jul. 13. 1824 szált hájóra fíjával, polgártársaitól tisztelettel tetéztetve. Aug. Newyorkban, mint a „nemzet vendége”, méltólag fogadtaték, midőn azon földre kiszált, mellyre 47 évvel előbb, 20 éves korában olly végre lépett,

hogy a' szabaddá lett népnek, a' legnagyobb szorultság idejében, karját 's lelke egész erejét feláldozza. Akkor harczolt ő Amerikáért, midőn ennek népessége csak 3 mil. volt; 's most a' szabadság honja már 12 mil. lakossal birt, 's annyi földel, mely Europa terjedése $\frac{2}{3}$ részét teszi, 's hajózászlóji minden tengeren lobogtak 's becsültettek. Diadalhoz hasonlita keresztülutazása az egyesült 24 statuson. A' congressus 1824 Dec. egy szivvel lélekkel 20,000 hold földet rendelt neki, — mellyet ő későbben eladott, hogy árrával Monroe adósságait kifizesse — 's ezen felül 200,000 dollárt. Miután L. Bunkers-hillben 1825. Jun. 17. a' függetlenségi háború első ütközetének évnapján, az utolsó (yorktowni) viadalnak, hol ő is az ostromlók között volt, innepét megülte, 's az unio előbbi előlülőitől, Adams John, Jefferson Tamás, Madison és Monroetól elbucszott, a' nép nevében pedig az új előlülő, Adams John Quincy, tőle innepélyes bucsut vett, elhagyá Sept. 7. 1825 a' szövetség városát Washington, 's egy fregattára szállt, melly az ő hadi dicsősége egyik mezejének nevére Brandywine nevet nyere. Ha L. utazása, mellyet kísérelve Levasseur („*Lafayette en Amérique en 1824 et 25*“, 2 köt. Par. 1829) leírt, az Amerikaiakra nagyon fontos volt, 's őt magát a' népszabadság mellett újra felbuzdítá: Franciaország akkori érzelmeire sem maradt az tetemes befolyás nélkül. Midőn Havreben kiszált, legnagyobb tisztelettel 's lelkesedéssel fogadták polgártársai. Szintez történt Rouenben is, míg a' gyanakodó kormány a' népet katonasággal szét nem üz. L. most ismét a' követkamarába választaték, hol mint előbb, a' bal oldalon védelmezé okjeleit a' hatalombírók ellen, 's azokat Aug. 27. 1827 Manuel innepélyes halotti pompájánál is kimondá, rendületlen állva a' hatalombírók kardjai 's puskagyilkai közt. 1827 újra követnek választaték a' kamarába.

Már megjelentek a' Polignac kineveztetése által felidézett vihar előjelei, midőn L. talán nem kitűzött cél nélkül, 1829 nyáron némely déli megyéket megjára, 's kivált Lyonban diadali tapsal fogadtaték. A' kormány ezért boszut akarván rajta állani, újságaiban minden eddigi tetteit ócsároltatá. Parisha akkor érkezett, midőn a' juliusi zavarok kezdődtek. 27-kén egyesült a' már Pariban jelen volt követekkel, kik 29-kén elhatározák, a' mozgás vezérletét átvenni. L. ugyan azon napon főparancsnokává nevezteték a' nemzeti őrségnek. A' városházán méltóságába beiktattatván, egy hirdetés által visszaállítá a' párisi nemz. őrséget. 30-káig az ő kezében volt Franciaország sorsa. X. Károly követei, a' győzdelmes párttal alkudozandók, neki mutattának be, 's ő a' többi követekkel egyetértve adá ki rendeleteit. Midőn Laffitte 's a' vele egy értelmű követek, a' nép által lármásan kivánt köztársaság helyett, az orléansi herceget javalnak királyszékre emeltetni, meg tudák Lafayettet is nyerni ezen szándékokra, 's ezen egyesülés határozá el a' juliusi zendülés legközelebb foganatját. L. a' többi idegenkedő követeket is reá bírá azon hirdetés elfogadására, mellyben az mondatott, hogy az orléansi herceg a' constitutionalis ügynek mindig híve volt, 's a' Francziák jogait becsülni fogja. Midőn a' herceg a' városházán Jul. 30. a' helytartói méltóságot átvévé, L. maga csillapítá le azon pártot, melly őt erőnek erejével köztársasági előlülőnek akará kikiáltani. E' párt azonban a' népfelsőség okjének következteivel való megesmerését kívánta kezességül. L., mint a' meauxi megye választójához 1831 Jun. intézett levelében mondja, úgy vélekedett, hogy azon bizodalom 's hatalomnál fogva, mellyel őt a' nép ruházta fel, jussa 's kötelessége van, a' javalt királlyal a' nép nevében értekezni. Ennek következésében illy beszélgetést tartá L. a' herceggel Jul 30-kán: „Kegyéd tudja, hogy én köztársasági vagyok, 's minden eddigi szerkezetek közt az egyesült statusokét tekintem legűkésebb-

nek.“ „Az én nézetem is ez“ válaszolá a' herczeg, „s hogy is ne lenne az ollyanúl, ki 2 évet töltött Amerikában; de hiszi-e kegyed, hogy Franciaország helyzetében s uralkodó véleményénél jó volna azt elfogadni?“ „Nem,“ mondá erre L. „most a' francia nemzetnek népbaráti királyságokra, köztársasági, egészen köztársasági intézetekkel körülvettetre, van szüksége.“ A' herczeg felelete „Epen ugy vélekedem én is“ mint L. tudósításában mondja, egész erőre lépteté a' viszonyos köteleztetést, melly azokat, kik semmi fejedelmet, s kik egészen mást, mint Bourbonnt kívántak, egyesíté. Azon értekezés volt, mint L. állítja, a' sokszor szóba vett városházi programma értelme, mellynek lételét L. és pártja állhatatosan vitatja, a' király ellenben, későbbi kifejezése szerint, csak L. fejében volt-nak mondja. Ezen értekezés valódiságán alig lehet kételkedni; a' mi abból is kitetszik, hogy L. Lajos Filepet Aug. 7. a' Palais-royal erkelyén legjobb köztársaságnak hirdeté, s így Lajos Filep érzelmiért a' kezességet magára vállalván, a' főváros nyugalalmát fentartá. Az ámulat, mellyből fel kelle ébrednie, szabá ki akkori állását a' politicalai életben. Ha azt gondolta, hogy a' polgárkirály a' királyságot csak öröklő előlülőségnek fogja tekinteni, mint a' köztársasági párt közül némellyek valóban gondolták, ugy csak hamar felnyitattak szemei. — Lafayette, mint az egész franciaországi nemzeti őrség fő parancsnoka, Aug. 16-kán, a' juliusi királyszerk alapítása után, be épett a' status új rendjébe, s az egyetértés ő és a' király közt jó alaponak látszott. A' köztársasági intézetekkel körülvettendő királyszerk első hónapjai tele valának viaskodással a' haladás pártja ellen, melly a' kihirdetett királyszerk valóságát látni tőrhetlenkedőbb volt, mint a' királyi tanácsnokok. L. híven védelmezé a' fővárost az alaptörvények feletti tanácskozások alkalmával; híven Dec. 1830 X Károly miniszterei perelatt, kiket a' népdüh vérpolczon kívánt látni, s így méltólag teljesíté esküjét, hogy inkább a' nép kezvezését s ön életét áldozza fel, sem mint megengedje, hogy az elkezeredett nép a' fenséges törvényszerk függetlenségét megsértse, s halálra hurczoljon férjfiakat, kiknek a' törvény oltalmat biztosít. Idő közben jönak véle a' kir. tanács, a' haladás pártja előmenetét gátolni, s e' nézet a' kamarákban is talált gyámolokra. A' köztársasági párt, esalatkozva reményiben, kikelt a' kormány ellen a' követkamarában, politicalai egyesületekben és hírlapokban. L. ugyan előbb is egyre sürgeté a' juliusi zendülés okfejeit kifejtteni, sürgeté kívül az avatkozatlanság fentartását, belől a' pairség eltörölését, szabadelmü községi alkotmányt s szabad választási törvényt; de midőn látá, hogy a' cabinetben s kamarákban a' doctrinairek egyre hatalmasbulnak, elhatározottan átment az oppositiohoz. A' nemzeti őrséget tárgyazo törvényjavalat feletti tanácskozás alkalmával, 1830 Dec. 24-kén, szó tetetvén a' főparancsnoki méltóság további megtartatása felől, az ettől idegenkedő többség, noha magasztaló beszédeket tarta a' jelen nem volt Lafayettetől, azt határozá még is egészen buzongva, hogy azon méltóság szükségtelen. Erre L. 25-kén kikéré elbocsáttatását. A' király ezen napon a' Moniteur lapjaiban sajnálkozását nyilatkozttatá ki a' generál e' lépésén. 27-kén pedig egy, az őrséghez intézett felszólításban magasztalva esmeré meg L. érdemeit. Ugyan ezen napon maga L. is szólt a' kamarában, lépését világosítól. Megvallá, hogy szándéka volt, a' reá bizott főparancsnokságot annak idejében letenni. Az idő — ugymond — mellyben ő többé szükséges nem lesz, még nem jött el; de a' kamara véleménye ennek eleibe hágván, ő jobbnak tartotta, tüstént visszavonulni. — Ezzel be lön fejezve L. politicalai szerepe. Azolta a' közügyekben csak mint kamarai követ vön részt, híve maradva okfejeinek. Ellene volt Périer ministeriumának; a' Lengyelek ügyét, a' még viaskodókét, szün-

ien pártolá; Varsó eleste után a hazájoktól megfosztatottakat minden módon gyámolítá; a szabadságot és nyilvános rendet minden kitelhető módon igyekezék fentartani. Előbb mint sem azt hinnők, hogy mint köztársasági propaganda feje munkálkodott, ennek lételét kívánók bebizonyítva látni. (Vö. „*Mémoires pour servir à la vie du général Lafayette et à l'histoire de l'assemblée constituante, rédigés par M. Regnault-Warin.*“ 2 köt. Paris, 1824. és Sarranstól *Lafayette et la révolution de 1830*“ 2-dik kiad. Paris, 1833.)

LAFFITTE (Jacques), parisi banquier, a becsületlegio hőse 's 1816 — 24-ig a követek kamarájának tagja, ész, gazdagság és becsületesség által egyiránt híres ember, (vagyona mintegy 20,000,000 frankra becsültetik), szül. Bayonneban 1767, érdeme által szerencsés lön Perregoux tanácsnok házában. 1805 ezen ház elseje lön, 's azt a legelsők közé emelé Frankhonban. 1809 a francia bank aligazgatójává nevezte őt ki az országlás, 1814 főigazgatóvá. Ezen fontos helyet fizetés nélkül foglalta ő el. 1809 a kereskedő kamara előlülőjé is lett; 1813 mint bíró jött a kereskedési törvényszékhez. Midőn 1815 Frankhon hitele igen rossz lábon állott, L. 2 milliót ada elő kész pénzben, melly által a parisi hódolásnak egy sürgető pontja kielégítetek. Szinte az ő munkája 's tanácsának köszönheti Frankhon, hogy az ország hitele egy pillantág sem süllyedett, a reá szabott hadifizetések terhe alatt. De midőn L. a bal oldalon a követek kamarájában ellenek szegezé magát a vak absolutistáknak, a kivételi törvényeknek és a papságnak: gyűlöletes lön az utrák előtt, az udvari párt előtt pedig gyanús. 1819 elveszté a bank igazgatását, mellyet Gaeta herczeg nyert el szép fizetéssel; de 1822 egy akarattal átvadáték neki a hivatal, mint *Régent de la banque*-nak. Jeles beszédek, részint hevenyében, bebizonyíták éles elméjét 's mély dologba-látását, kiváltképen a financiában. Nyomosan szólott az 1820-diki irtóztató jelenetekről Parisban, mikor az ifju Lallemand egy ór által lelöveték, és öregek, gyermekek, aszszonyok eltiprattak a gendarmoktól. Az 1824-ki ülésre nem választaték. A rentereductio-nak kedvezése által népiességéből veszteni látzott. Ő t. i. Baring és Rothschildal együtt Londonban szövetkezést tön a francia finanszministeriummal az 5 száztólias adóslevelek 3 száztólias rentekre való átváltoztatására, 75-ös kamattal. A követek kamarája ellögadé ezen átváltoztatás ajánlatát, a pairek kamarája pedig elveté. Ezen fontos eset miatt írta L. ezen híres munkát: „*Réflexions sur la réduction de la rente et sur l'état du crédit*“ (2 k. Paris, 1824). Melly fókán álla L. a közbizodalomnak, tanuja lehet az, hogy XVIII. Lajosnak futnia kellvén 1815 Parisból, őn vagyont Laffittere bizá; hasonlóképen tett a 100 nap után Bonaparte is, és mindeniknek vagyona mentve lön. 1827 viszont a kamara követévé választaték. 1828 Ney marsall fijának, moskvai herczegnek adá egyetlen leányát. Midőn a juliusi revolutio 1830 kiüött, a választó kamara követe volt L., 's a 221 szabad pártjához tartozott. A polgári háborúnak közepette, melly zabolátlansággá, kegyetlenkedéssé, terrorismussá válandónak 's nem csak Frankhont, hanem a rettentő csendü Európát vérbe borítandónak tetszett, hatalmas kézzel fogott L. a történetek menetelébe; az idő szellemét ki akaró elégiteni, a háború kárait pedig el vágyva hárítani. Filep Lajost segíti, emeli a polgári trónra. Hogy jó szándéku vetése konkolyos lön, nem az ő hibája; hogy vagyonának nagy részét elveszté, csendesen türte. — Laffitte a juliusi ordonnance-ok okozta zajnál 26 és 27. látatlan volt, 28. reggel megjelent Lafayette-el együtt Audry de Payraveau-nál, hol Guizot protestatiót javalt, Périer pedig, a népvizartat a rendes pályára vissza akarván igazítani, küldöttséget ajánla Marmonthoz, fegverszünést kívánandót, 's a nehézségeket átvadandót a királynak. A küldöttség kinevezteték, de Polignac épen semmiben meg nem

egyezzvén 's L. Marmontnak ezen rettenetes szót kimondván: „*Tekát polgári háboru!*“ belépe L. a' veszedelmek középebe, a' mozgást vezetendő. Ugyan ezen reggel 30 — 40 követ egybegyülekezett Laf-fittenél, hol ő javalá, hogy a' mozgás igazgatását által kell venni. A' győzelem aratva lévén, fél milliót ada L. a' municipal-biztos-ság első kiadásaira. Ő volt előlülő, midőn gróf Argouta' Lnél összegyűlt követekhez jött, nekik X Károly nevében hirdető, hogy a' király visszavette a' rendeléseket 's uj ministeriumot választott. L. így felelt neki: „A' nép győzedelme megfejté már a' kérdést, nincs többé X Károly nevű királya Frankhonnak. A' nagy kérdésnél, — köztársaság vagy egy urasság állitassék - e fel, L. az utolsó mellett vala 's az orleansi herceget nevezé. Szavának sikere lön. FILEP LAJOS (i.e.) király lett, minekutána az Aug. 3-kán megnyitott kamaráknál L. a' választó kamara alelölülőjévé választatott, utóbb pedig, Périer megbetegedvén, 245 szóval 11 ellen, annak helyére lépett. — A' királytól Nov. 2. 1830 a' ministeri tanács előlülőjévé 's báró Louis helyett finanszministerré nevezeték ki. A' juliusi pálya utóbb nagyon tévedezvén, Lafayette magányba vonulván, Dupont de l' Eure, a' bal oldal legszélsőbb embere, kilépvén a' ministeriumból, L. a' mozgásban nem állhata erősen, népiességét ujonan veszté 's kereskedési hitele ingadozott. Liquidálnia (tisztáznia) kellett. A' király segíté őt, barátját, ő pedig a' király számára 18 millió civillistát hozza javallatba. Budget-je kettős volt; — a' rendes többnek mutatá a' bevételt; a' rendkívüli pedig, a' revolutio 's Frankhon bizonytalan állásának következtése Európához, 200 milliónyi hitelt kívána. Midőn a' békerendszer megelégedetlenséget szült Frankhonban, nemzeti egyesületek eredtek, 's ő személyében is sértve lön; elbocsátást vön ki L. 's 14-kén viszont a' bal felszélén volt. Helyébe Périer lépett. A' Julius 23 kamarába két választó megyétől választaték L. Itt is az oppositioiban ült, melly őt a' kamara előlülőjévé szánta; Périer ellenben Girod de l' Ain-t jegyzé ki. A' 13-ki ministerium létele forgott kérdésben. Végre csekély többség győzött, a' minis-terek követekként szavalván. Girod de l' Ain 181 szóval lön elől-ülő, L. 177-et nyert. Ezolta az ellenzőkhöz tartozék, L. noha az uralkodás finanszszabályait gyakran védte. — A' király egyre jobban eltávozván a' juliusi revolutio fővezetőitől, 's csak a' doctrinaire-eknek adván magasabb igazgatási polczokat, az ellenzők is rendszeresebben kezdtek dolgozni, 's Majus 23-kán Lnél összevgyültek, egy kiküldöttséget, hová L. is tartozék, megbízók, hogy számatadó levelet (compte rendu) készítsen a' néphez. L. ezen tudósítást a' többi követekhez küldé aláírás végett. Nem sokkal utóbb, Jun. 5. Lamarque generál, az oppositio hatalmas szónokának temetésénél zendülés támadt, a' dolgok jelen rendét összedöntéssel fenyegető. Akkor, Jun. 6-kán, 27 követ gyült össze Lnél 's a' nagyobb rész a' királlyal való egyesülést ajánlá a' jelen körülményekben. L. tehát és Odilon Barrot 's Arago a' Tuileriákba mentek, a' királyt bizonyossá teendők, hogy az utolsó napok története sajnosak előttök 's a' meghalt Lamarque politicus barátai nem barátjai a' fiatal revolutios ábrándozóknak. Soha nem volt valamelly országlásnak jobb alkalma hibái megjavítására, mint a' mostani. Mivel most a' király ügye a' rebellión győzedelmeskedett: az engedések emelnék az igazgatás erejét. Személyes hajlandóság bizonyítása mellett kérék azután a' követek a' királyt, magok, dynastiája és az ország nevében; kerülje ki az ellenhatás szikláját a' győzelem után, 's használja a' jelen szép alkalmat, uralkodásának a' juliusi napok honfias és nemzeties eredetéhez való uj kötésére. A' király felelete nem volt kielégítő. Győzött a' Mart. 13-ki rendszer, az oppositio és L. hanyatlott. Nov. 19. 1832 a' kamara - felnyitáskor pisztoly lövés esett a' királyra, melly

nagy hatású lön Filep Lajosra, valamint Berry hercegné fogsága (Nov. 8. oltá) 's vallomása (Febr. 22. 1833), hogy férjhez ment és terhes, nem kevéssé erősíté a' thronót. Az új kamara-elölülő választása sem ingadozott soká Dupin és L. között, amaz 234, ez csak 136 szavat nyervén, általában csak egy oppositibieli tag, Félix Réal, lévén a' bureaux 18 elölülői és titoknokai között. L. ezolta visszabuzódik a' szónokszéki vitáktól, de a' budgeti tanácskozásokban részt vesz, 's a' közvélekedés nem csak a' „*Journal du commerce*“ben kedvez neki, hanem a' kamarában és kamarán kívül is. Példátlan részvételt nyere, midőn vagyonát a' juliusi revolutionnak feláldozván, 1833-diki Martiusban nagy palotáját eladandónak hirdeté. Az oppositio minden ujságaiban felszólítások jöttek ekkor a' néphez, hogy a' „*Juliusi napok fészálását*“ meg kell Lafitte családnak tartani, 's — a' felszólításnak legjobb sikere lön. — Lafitte érdemei között nem lehet elhallgatni az ő nagy jótéviségét a' szegények iránt. A' latin classicusok kiadói csak az ő segítsége által érhetek célt szép törekedésekben. 55.

LAGRANGE (Jósef Lajos), földmérő, szül. Turinban 1736, eleinte a' bölcselkedésre szentelé magát; de csak hamar kitünék vele született szeretete a' mathesishez, 's ezt oly szorgalommal tanulá, hogy 18 éves korában a' híres Fagnanohoz irt levelében, a' geometriai számolásokban már sok új, magától tett felfedezéseket mutathatta. Megfejté az Eulertól sok idő oltá hijába feltett kérdést az isoperimetron czélirányosabb kiszámolása 's a' legkisebb mozgás elve felett. (I. DYNAMICA). Alig 19 évű, mathesis tanítója leve a' turini pattantynus iskolában, 's azon tudományos egyesület emlékirományjai, mellyet az uralkodás engedelmével, a' híres Cignával és az azutáni marquis Faluccessel egyesülve alapítá, oly figyelmet gerjesztének a' tudós világban, hogy kiadója Berlinben az ottani academia tagjává neveztetnék, 's Euler és d' Alembert ezen ifjú emberrel folyvást tartó levelezésbe lépének. Egy utazása Parisba Caraccioli barátja társaságában, ki Angliába követnek rendeltetett, személyesen megismereteté parisi tisztifárjaival, 's itt közönségesen legnagyobb tisztelettel fogadtatott. De fájdalom, betegeskedése csak hamar haza kinszerité, 's már most új szorgalommal foga munkájához. Ez időben nyéré meg a' tudományok academiájától Parisban Jupiter hajduira nézve feltett jutalmat, 's egyszersmind a' planetarendszerről irt tanítása első alapvonaljainak előterjesztése által, nevét halhatatlanná tevé. Nem sokára nagy Fridrik meghívá Euler helyébe (ki Petervárába ment) Berlinbe, academiái igazgató czimmel. Nagy Fridriktől becsültetve, 's mindenektől, kik esmerni tanulák, tiszteltetve, Berlinben kellemes viszonyokban élt, míg a' király meg nem hala. Ekkor azon tisztelet, mellyben ekkoráig a' nagy elméjű 's tehetségű férfiak II Fridrik udvaránál részesültek, elenyészett, 's Lagrange más hivatal után nézelődék. Ez időben látá őt Mirabeau Berlinben, 's a' híres geometrát Franciaország részére meganyerni, elhatározá. Lagrange elfogadá a' neki Parisból tett ajánlásokat, 's a' nápolyi, sardiniai és toscanai követnek hasonlóan tett ajánlatit elmellőzé. Parisban 1787 legjobban fogadtatott. De egy mély busongás látszék őt elfogni, 's lelkét, barátjainak minden, mulattatására tett iparai mellett is, megtompítani. Megvallá, hogy oly állapotba esett, mellyben d' Alembert már előbb volt, t. i. hogy tudományja iránt elveszté szeretetét. Valóban így volt a' dolog, de csak egy ideig. Lagrange szorgalmasan foglalatoskodék a' vallás történetével, a' régiebb hangászság teoriájával, nyelvekkel, 's még orvosi tudományokkal is. A' revolutio még inkább elvoná tudományjától, mellyhez csak lassanként jött meg ismét kedve. Dusejour ajánlására 1791 a' nemzeti gyűlés 6000 frank fizetését megállapítá, 's később a' papiros

pénz által szenvedett kára pótlása végett, tagjává neveztetett a' hasznos találmányokat jutalmazó biztosságnak; azután a' pénzhivatalnál (Mart. 1792) az előjárók egyike lön. Ezen hivatal mindazáltal, noha hajdan Cicero Romában, és későbbben Newton Londonban egy ideig hasonlókat viseltek, neki nem tetszett, 's mint nyomó terhet csak hasonló letév. Az Oct. 16. 1793 kiadott parancsolat, mellynek következtetésében Franciaországból minden külföldiek kiküldettek, 's Bailly, Lavoisier és több jeles férjfiak kivégeztetése, kiragadák me-rengéséből. A' számkivetés kemény törvényje ugyan, Guyton - Morveau eszközzése által, ellene nem használtatott; de ezért nem enyészett el a' veszedelem, áldozatjává lenni a' nép dühének. Herault de Sechelles tehát, illy jeles férjfiu élte bátorságba helyheztetése végett, ajánlkozék neki, a' Burkusországba rendelt követség-nél valamely hivatalt szerezni; de a' mit Lagrange, uj hazája, Franciaország, iránt szeretettel telve, nem fogada el, hanem minden veszély daczára a' maradást jobbnak tartá. Nyugalom és béke végre visszatértek; az anarchia időszaka alatt elpusztított tanítóintézetek helyreállításáról gondolkoztak, 's Lagrange Parisban az ujonan alapított normalis iskolánál tanítónak nevezteték. Ezen uj munkakörben egyszerre egész erővel felébredne benne az elhunyt szeretet tudománya iránt, mint ezt fáradhatatlan munkássága 's több, ez időben szerzett, iratai bizonyítják. Az Intézet felállításakor Lagrange név volt az első, melly annak tagjai lajstromát megnyitá; hasonlóan első tagja volt az ujonan támadt Hosszintézetnek. Híre naponként nevedék, es Franciaország megtiszteltetve érezvén magát illy férjfiu bírása által, elhatározá, irántai tiszteltetének nyilvános jelét kimutatni. A kormány parancsára az akkori külminister (Talleyrand) megbízá a' francia Charge-d' Affaires-t Turinban, d' Emayer polgárt, hogy Lagrange atyját felkeresvén, neki Franciaország nevében szerencsét kívánjon, hogy illy jeles fíja legyen. Ezen megbízást d' Emayer legfényesebb módon hajta végre, több generáloktól és egyéb főrangu személyektől kísértetve az őszhez menvén, ki illy elesmerésen megindulva, köszönetét rebegé, de egyszersmind a' balul képzelt kegyeskedés korán beszivott megfogásaihoz erősen ragaszkodva, azon félelmet nyilatkoztatá, hogy a' zendülő Parisban első fíja talán isten előtt nem találndja azon kegyelmet, mellyet a' világ előtt talált. Mint a' köztársasági kormány, Napoleon is tisztelé Lagrange lelkét 's érdemeit. A' tanács tagjává neveztetve, a' becsületrend nagy keresztjével felékesítve, grófi rangra emeltetve, 's így magát minden külső fénnel megtiszteltetve látá; de se ez, se az ország fejének iránta mutatott bizodalmassága, nem valának képesek, őt hiuvá tenni, és épen olly szerény, mint egyébkor, még most is ugyan azon szorgalommal gyakorlá tudományjait. Fájdalom! ez sietteté hihetően halálát, melly Apr. 10. 1813 lépé meg. Holt tetemei a' Pantheonba tetettek, 's Lacépède és Laplace felette emlékező beszédet tartának. Nevezetesebb iratai: „*Mécanique analytique*“ (Paris 1787, uj kiadás 1811 és 1815); „*Théorie des fonctions analytiques*“ (Paris 1797 és 1813); „*Résolution des équations numériques*“ (Paris 1798 és 1808); „*Leçons sur le calcul des fonctions*“ (több kiadás. a' legujabb Paris 1806). Lagrange hátrahagyott iratainak egy része 1815 Carnot belministertől az intézetnek áttadatott, 's az academia jóváhagyása után, ezen tudós intézet könyvtárához foglaltatott.

LAGUS, LAGIDÁK, I. PTOLEMAEUSOK.

LÁGYFERGEK (Mollusca, Puhángok). A' Linné felosztásához hív Földinél a' férgek második rendét teszik ezen jelekkel: csupasz férgek, nyálkásabb testek, és kifejlődtebb külső tagjaikkal különbözők a' belférgektől; többnyire tengeriek; éjel csillámlanak. Földi 20 nemet ír le, mellyek közül esmeretes nálunk is a' háza t-

lancsiga, a' kertekben, mezőkön kárt okozó; híres a' téntaféreg, mellynek védelmére szolgáló, 's a' körüle lévő vizet meghomályosító nedvéből az ugy nevezett tus készítetik; a' tuskésféregnek van mintegy 2000 tuskéje, lába mintegy 1400, sőt a' rózsás tuskéféregnek 100,000-re megy tuskéje száma. Cuviernél az állatország második nagy osztályát teszik a' puhángok (les mollusques) 's hat osztályra szakadnak. Az első alosztálybeliek fejlábua-knak (Cephalopodes) mondatnak, a' másodikbeliek Szárnylábua-knak (Pteropodes), a' harmadikbeliek haslábua-k (gasteropodes), a' negyedikbeliek fejtelenek (acephales), az ötödikbeliek karlábua-k (brachiopodes), az utolsóbeliek szállábua-k (cirrhopodes).

LAHARPE (Jean François), tagja a' francia academiának, Parisban szül. 1739. Származását igen szegény szüléktől vevé, de jeles elmetehetségei által korán kimutatá magát, 's gyermekségében az irgalmas apáczák pártfogolták, későbbben pedig a' d' Harcourt collegiumban nyert szabad tartást. Egy gunyirat miatt, melly tanítóját, ki egyszersmind az ő jóltévője is volt, tárgyazá, 's neki tulajdonították, egy hónapig a' Bastillebe vitetett. 1762 adá ki először heroidák 's egyéb versek gyűjteményét; a' következett évben pedig „Warwick“ czimű szomorujátékával lépett a' világ elibe, melly a' játék-szinen állandóan tetsze fogadtatott. „Timoleon“ ja és „Pharamon“ ja, kevesebb részvételt nyere. Ezen időtájban esmerkedett meg Voltairrel is, kinek iránta kinyilatkoztatott nagylelkű jóvoltáért, nem volt eléggé háladatos. Későbbi munkái közül Sophocles „Philoctet“ jének fordítása és „Melanie“ czimű nézőjátéka dicsérettel emlittetnek. Híret leginkább ezen dolgozása „Lycée, ou cours de littérature ancienne et moderne“ alapítá. A' zendülés kezdetekor buzgó néppártoló volt, de megváltoztatá okfejeit fogságában, 's az egyház és királyság védelmezője lön. Mindjárt a' Lycée des arts első ülésében bátorságot vön magának, a' terrorismus zsarnokságáról nyomosan beszélni. 1798 Fructidor 18 elszállítatásra (deportatio) kárhoztatott, mellytől azonban futás által megmenekedett. Kevéssel halála előtt felingerlé maga ellen, az országlásról való szabad nyilatkozásai által, az első consult, 's ennél fogva Orleansba utasított. De csak hamar megengedettett neki, innen visszatérhetnie. Hosszas betegeskedése után, 64 éves korában mult ki. 54.

LAHARPE (Frédéric César), a' helveta köztársaság igazgatója, 1754 szül. Rolleben. A' törvényeket Tübingában tanulá, 's már 20 éves korában doctor kalapot nyere. Ügyviselő lett a' berni felebbviteli kamaránál; de elfogadá nem sokára egy Orosz meghívását, hogy vele Olaszhont beutazná. Innen báró Grimm jávalatára 1782 Pétervárbá ment, hol a' következett évben Sándor nagyherczegnek 's testvérének tanítója lön; s ő egész lélekkel hivatalának szentelé magát. Ezenközben kiűtött a' francia zendülés, mellynek folytatja igen nagy részvételt gerjesztett szívében. Ő a' távolon is munkás akart lenni hazája megszabadításában. Hóni polgártársai nevével egy folyamodást készíte a' berni országláshoz, mellyben tisztelettel ugyan, de szabadelműleg kíváná, hogy a' rendek, a' visszaélések eltörlése végett, összehivassanak. Nem sokára kilobbant a' békiéltenség tüze, 's ő, mint ennek egyik éltetője, az országlás által a' száműzöttek sorába iraték. Ellenségei az ő eltávolítására használák Sándor menyeközjét. Genfbe ment tehát, honába visszatérendő, de megtudván, hogy ott már elfogatása iránt parancs adatott, elkeseredve 1796 Parisba mené 's az országlásnak egy emlékiratot (mémoire) ada által. A' francia követ közbenjárására, minden waadtlandiaknak bocsánatot hirdete a' berni országlás, csak az írásaik által nyughatatlanságot indítóknak nem, 's így L. honából ismét kizárva maradt. 1797 a' francia országlásnak uj kérelmet nyujta által, melly 22 waadti és

freiburgi hazafi által aláírva, azt az 1565 egyezségnek erejénél fogva segedelemadásra szólítá fel. Ennek következtetésében egy végzést bocsátta közre a' directorium Nivose 6kán, melly a' népjogokra hivatkozó waadtlandi polgárokat közvetlenül franciaia védelem alá allította. Ezen hatalmas lépés maga után voná a' zendülést, 's felállították a' helvetiai köztársaság. De csak hamar kitetszett, milly szerenczétlenségbe dönté magát ez által Helvetia. I. a' directoriumba lépett, 's a' közönség szava ellenére is, legnagyobb makaessággal követte önnön rendszerét, mignem a' törvényhozó tanácsnokok által a' directorium feloldatott. Ekkor honába ment, 's megbukta után is fentartá becsületes hírét. Egy állelvi miatt, mellyet ő a' törvénytársaságnak általadott, 's mellyben a' fő consul Bonaparte ellen való összeküvésről volt emlékezés, elfogatott 1800 Jul. 2, 's Bernbe vitétt. Ezen gyalázattól futás által menekedett meg, de Napoleontól Parisban nem kedvezőleg fogadtatott. 1801 Oroszthonba utazott, hol nevendéke Sándor által tisztelettel fogadtatott, ki őt 1814 Parisban orosz generalnak nevezte ki. A' bécsi békegyűlésen munkás volt abban, hogy Waadt és Aargau megyék Berntől elválasztatva, függetlenek legyenek.

—no—

LAIBACH, olaszul Lubianna, az austriai Krain (Karniolia) hercegség fővárosa, egy romladozott fellegrárral 's gyönyörű vidékkel, hajdan Aemonának nevezetett, 's a' Hunnok és Longobardok által elpusztított, de, a' mint mondják, nagy Károly által ismét felépített. Most 870 házat 's ebben 11,600 lakost számlál, kik német, olasz, újgörög 's néhányan franciaia nyelven is beszélnek. Az utzák nagyobb részint téresek és tiszták, 's csinos épületekkel díszkednek, mellyek között a' tartományi könyvtáré legnevezetesebb. A' hajózható Lublan vagy Laibach folyó, mellynek télen langymeleg vize van, két részre osztja a' várost, mellyet azonban három, részint árusboltokkal rakott hid köt össze. Virágzó kereskedése van. Széke az illyriai királyság karinthiai és karnioliai első guberniumának, egy hercegi püspöknek, 's több törvényhatóságoknak. Ide helyeztetett által 1820, Troppauból a' békegyűlés, mellyet az austriai, orosz és burkus fejedelmek, a' spanyol, portugali és nápolyi álló seregek miatt történt országos változásokról való tanácskozás végett tartottak. Megjelentek itt 1821 még I Ferdinánd, mind a' két Sicilia királya, a' modenai herceg, 's több fejedelmek ministerei és követei, hogy köztanácskozás szerint Olaszthonban a' carbonarismus elnyomatván, Nápolyban és Siciliában a' csend helyre álltassék, és a' talpon álló katonaság miatt netalán ismét történhető országos változások megakadályoztassanak. Az 1821-ki Jan. 26 megnyitott békegyűlés ideje alatt, kiűtött a' piemonti seregek lázadása. Egyszersmind tudósítás érkezett Ypsilanti vállalkozásairól Moldvában (Vö. GÖRÖGÖK LAZADÁSA és KANTAKUZENO). Mind ezek szinte Május hónapig kinyújták a' békegyűlést Laibachban. A' Nápolyt tárgyzó végzések Jan. 31 közöltettek a' nápolyi miniszterrel, herceg Galloval, 's a' szövetséges hatalmasságok nyilatkozatványt (declaratio) adtak ki Nápoly ellen. Febr. 28-ig általában egész Olaszthon politikai bátorságosításáról folyt a' tanácskozás. Martiusban Piemont ügye fordult elő (L. OLASZORSZÁG, SICILIA és SARDINIA). I Ferdinánd király 3 Martiusban hagyá el Laibachot, a' Nápolyt megszálandó austriai sereg után indulva. A' két császár megvárta a' Nápoly és Piemont ellen indított seregek táborozásának sikerét, és egy nyilatkozatványt bocsátottak közre Maj. 12, hogy a' laibachi alkudozásokban kimondott okföktől soha sem távoznának el. Így végződött a' laibachi békegyűlés, mellynek politicája szerint, ekkor nyert elsőben helyet a' fegyveres közbenjárás, valamelly pártok által megrenszelott szomszéd tartományra nézve; a' mi későbbben is utánoztatott. (L. VERONA).

LAICUSOKNAK neveztetnek a' catholicusoknál, kik nem áldozó papok; 's mivel hajdan egyedül a' papok voltak jártasok a' tudományokban, innét azok, kik valamely tudományban járatlanok, ma is laicusoknak neveztetnek. Szenczy.

LAINÉ (Jósef Henrik Joachim), francziaországi pair, egy ideig fr. kir. belső minister 's a' követkamara előlülője, Bordeauxban szül. 1767 Nov. 11. Mint ügyvéd, a' zendülés idejében a' köztársaságiak pártjára állott. Minthogy a' mérsékeltébb gondolkozású Girondistákat (l. e.) folyvást buzdóan tüzelé: már 1793 is tetemes ágai bizattak reá a' kormányzásnak. 1808 törvényhozó taggá választott a' Gironde département által; de a' már akkor megalapult kényuraság ellen nem boldogulhata előadásaiival, mellyek a' számtalan visszaélések eltörlését tárgyazák. Az oroszországi veszedelmek után 1813, egy rendkívüles biztosságot nevezett ki a' törvényhozó test, tagjaivá nevezvén Lainét, Raynouardot, Galloist, Flaugerguest és Maine de Birant, azzal a' megbizással: adnának az iránt tudósítást, vajjon minő kívánata van a' nemzetnek ezen szerencsétlen helyzetben? L. sok igazsággal teljes értesítést nyujta, valamint Raynouard is, (ki a' többek közt a' császárhoz ezen szavakat intézé: „*Si vous ne voulez pas nous donner la paix, nous la ferons nous-mêmes*“); de már késők valának okoskodásaik; mert már ekkor nem bírálgatás, hanem erőgyítés volt szükséges. Napoleon mélyen érezé az ellene elkövetett méltatlanságokat, 's ő is e' szerint bánt a' szónokokkal. A' törvényhozótest felbontatott, 's L. Bordeauxba ment, hol 1814 az oda érkezett angoulêmei herczeg által a' város kormányzójává tétetett. Későbbben a' követkamara előlülője lett. Itt az Elbából visszatért Napoleon, a' „köz béke veszedelmeztetője“ elien mondott beszédében mutatá ki magát; de midőn Napoleon Parisba érkezett, L. Bordeauxba futott, 's onnét bocsátott közre egy hirdetményt, mellyben a' Francziákat minden, a' bitorlonak szolgáltatandó adózásoktól felmenté; a' mi neki, mint törvénynyudónak, nem kevés gyalázatjára vált. A' második restauratio után ismét elfoglalá előlülői hivatalát, 's 1816 Juniustól 1818 Decemb. 28 a' belső ministeriumot nyéré meg, Décazes lépvén az ő előbbi helyére. Mind a' két hivatalában mérsékelt lelket mutatott, de mind inkább áthajolt az előbb általa ostromolt túlpárthoz. 1823 ellene szavalt a' spanyolországi hadnak. 1824 tagjává nevezetett azon küldöttségnek, melly a' rabszolgák helyzetének 's állapotjának megvizsgálása és a' gyarmatok rendezése végett nevezetett ki.

LAIS, kéjleány, Timandra, Alcibiades szeretője leánya, szül. Hycarrában, Siciliában, a' honnét Görögországba vitetett, midőn honját Nicias athenéi fővezér feldulá. Corinth volt az első hely, hol kéjleányi talentomát kifejté. Herczegek, szónokok, philosophusok hódoltak itt kecsének. Azt mondja Propertius, egész Görögország a' corinthusi Lais ajtaja előtt esenkedett. A' cyrenei Aristippus philosophus hódolt neki. Demosthenes érette Corinthusba utazott, de midőn Lais mintegy 1000 tal. kért tőle kedvezésért, visszatért a' nélkül, hogy kecsével élt volna, ezt mondván „illy drágán nem akarok bánatot vásárolni.“ Mivel általgában igen nagy áron hagyá magát imádóitól ületetni, kevesen tarthattak reá igényt. Ez adott okot ezen közmondásra: „*Non licet omnibus adire Corinthum*“ (nem mindenki mehet Corinthusba). Corinthusból Thessaliába ment egy ifju férjfiúhoz, kibe bele szeretett. Azt mondják, hogy itt 340 K. e. egynehány asszonytól, kik szépségét irigyelték, Venus templomában megöletett. Peneus partján, valamint Corinthusban is, nyilvános emlékoszlopokat emeltek neki. Egy más LAIS, Pausanias szerint Damasander leánya, szint olly híres kéjleány volt, 's gyakran felcseréltetik az előbbivel. X.

LAJOS I. OEDIPUS.

LAJOS (I. Nagy), Károly fia, Magyarország királya 1342—82. Született 1326, és 16 esztendőskorában kezdett uralkodni, 6 nappal az apja holtá után Székesfehérvárott megkoronáztatva. Feleségül vala neki jegyezve 1338 óta Margit, Károly morvaországi végornagy leánya; 1339 óta pedig lengyelországi korona-örökösnek is vala ő esmertetve. Minzutána mindjárt uralkodása elején az erdélyi Szászok zudulását lecsilapította, 's a' havasalföldi fejedelem, Sándor, hódolását elfogadta vala: olly izenetet vett Nápolyból az öccsétől, András hercegtől, melly azontul néhány esztendeig oda fordítá legelőbb figyelmét és iparát. Róbert t. i., András hitvesének, Johannának, nagyapja 's nápolyi király, 1343 elején meghalálózván, olly végrendeletet hagyott vala maga után, melly egyedül Johannára ruházá a' királyi méltóságot és hatalmat, Andrásnak csak szalernói hercegnek és uralkodó társnak esmeré, mind a' kettejek korának 25dig évéig pedig Sanctia özvegy királynéra bizá a' kormányt. Ez a' végrendelet mind Róbert király előbbi ígéréttel, mind az anjoui ház magyar ágának kor- és nembeli előbbségével ellenkezők; a' nápolyi uralkodó ház fiatalabb ágai pedig, a' durazzoi 's tarenti hercegházak, álnok eszközletek által magoknak igyekezének utat készíteni a' királyszékre, 's e' végre arra bírák a' 16 esztendőskorú Johannát, hogy királyasszonynak hirdettetné magát, a' férjétől megvonná szerelmét, és zabolátlan kénytöltésre vetemednék másokkal. A' dolgok ezen helyzetéről tudósítva, azonnal Nápolyba indult Lajos anyja, Ersébet, és a' fiát, András, Magyarországra akarta hozni; de a' minden jót ígérő Johanna, 's a' durazzoi 's tarenti hercegnék, Agnes és Katalin, kéréseikre még is ott hagyta; Avignonba pedig VI Kelemen pápához követeket küldött, a' kik Nápolyország ezen adományzó urát arra bírnák, hogy Róbert végrendeletét feldöntvén Andrásnak és Johannának együtt való megkoronáztatásokat rendelné. A' pápa feldöntötte ugyan a' végrendeletet, de András megkoronáztatását csak akkorra ígérte, mikor 44 ezer márka ezüst le leend fizetve a' pápai pénztárba. Az alatt a' durazzoi hercegné, Agnes, Johanna testvér öccsét, Máriát, a' királyházból ellopatta, 's a' maga fiával, Károly herceggel, özvevadatá; testvér bátyja, Talayrand Perigord bíbornok, befolyása által pedig engedelmet és helybenhagyást szerzett a' sz. széktől. Agnes irányzata t. i. az vala, hogy Johanna örvényes örökös nélkül maradjon, és a' maga fia, Károly, jusson utána, mint Mária férje, a' királyszékre. Keresztülvágá ezen irányzatot Katalin tarenti hercegné szándéka, a' ki abban munkálódék, hogy a' maga fia, Lajos, nyerje el Johanna kezével együtt a' királyi méltóságot. Mihelyt tehát a' 44 ezer márka ezüstnek kezéhez kerülté után koronáztatást ígért vala a' pápa Andrásnak, ámbár olly feltétel alatt; hogy Johannának gyermektelen elholtával Máriára bocsássá által az országot: azonnal mindent megindított Katalin, hogy még jókor elmellőzhesse szándéka gátait. Agnes megmérgeletett; András Aversába csalatott vadászmulatság színe alatt, és itt Aug. 20dika éjjelén 1345 sinórral megfojtatott és a' vár kertjébe vettetett. A' királyné szeretője, Arthus Bertrand gróf, és meghitt komornája, Chancia, valának a' többi között legmunkásabb végrehajtóji; maga Johanna engedő tanuja vala e' téteménynek, férje holt testét Nápolyba vitette 's ünelem nélkül takarítottá el, három hónappal későbbben pedig fiu gyermeket szült, Martell Károlyt, a' ki András fiának mondaték. Lajos, mind ezekről tudósítatva, mincutána foganat nélkül iparkodott volna lelke sérelmének megfelelő elégtételt nyerni a' pápa által, 1347 ősszel fegyveres sereggel ment Nápolyba Johanna ellen, a' ki az alatt tarenti Lajos herceghez esküdött vala; meggyőzte ez utolsónak seregét Capuánál, és midőn sok nápolyi nagyok hozzá állaná-

nak, 1348 Jan. 17 már Aversában szálott meg. Ekkor Johanna, Maria 's Lajos tarenti herczeg Franciaországba menekedtek; a' tarenti herczegné, Katalin, természetes halállal előzte vala meg a' bekövetkezhető lakolást; a' gonosz cselekedet végrehajtói 's alrendű részei jobbra ki valának már végeztetve, leginkább durazzoí Károly herczeg és Katalin eszközlése által. Lajos azonban magában a' királyi házban keresé a' fő gonosztevőket, és amazoknak kivégeztetését csak vészdelmes tanuk elmellőzésének tekinté. Azért öszvehiyatta Aversába a' Nápolyban maradt királyi herczegeket; durazzoí Károly herczegnek, a' kire különös neheztelése vala, azonnal fejét vetette; a' többit, tarenti Robertet és Filepet, és durazzoí Lajost, fogva Visegradra vitette. Elküldötte velek Magyarországra a' kised Martell Károlyt is, a' kit az anyja magától elbagyott vala, de a' ki esztendő mulva megholt. Ezután ellenállás nélkül bement Lajos Jan. 21 a' fővárosba; magát mind a' két Szcizilia királyának, a' kised M. Károlyt pedig calabriai herczegnek hirdette, 's a' pápától azt kívánta, hogy Johannát a' koronától elesettnek nyilatkoztatná, 's követet küldene, őt megkoronázni. A' pápa ellenben azt sürgette, hogy bocsátána a' király Nápolyországot az ő keze alá, 's várná be további határozatát. Átallátta ebből Lajos, hogy csak erővel fogja megtarthatni fogalmányát; annakokaért katona 's pénz - szerzés végett visszajött Magyarországra, Nápoly kormányát és az ottani hadak vezérletét Laczkófi (t. k. Apor) István erdélyi vajdára bízván. Az alatt Johanna Avignont, melly az Anjou-Provence ház birtoka vala, eladta a' pápának; az árpénzen katonákat fogadott és hajókat bérlött; és még 1348 férjestől kiszállott Nápoly partjára. Tarenti Lajos vezérlete alatt könnyen boldogultak Johanna hadai István vajda ellen, a' kinek serege betegségek által tetemesen megritkult, és ragadozás által gyűlöletbe esett vala a' föld népénél. Kevés idő mulva a' főváros és az ország nagyobb része Johanna hatalmában vala. Mindazáltal Manfredoniát foganatlanul vívta Tarenti Lajos; sőt 1349, kiváltképen minekutána egy hatalmas nápolyi nagy, minetvinoi Pipín, a' Magyarok részére állott vala, Nápolyig visszaveretett. E' kívánt előmenetelt félbeszakasztotta a' német zsoldosok engedetlensége, a' kik elmaradt zsoldjuk kifizetetéséig nem akarék teljesíteni a' vajda parancsait. Lajos király, István vajda izenetei által sürgettetve, 1350 elején derek hadsereggel általkelt a' dalmátföldről Manfredoniába, a' skardonai sz. János vitézek hajójin, a' kiknek adományozta ezen alkalommal perjelségül a' vranai várat és megyét. Jelenléte nagy fordulást okozott a' nápolyi földön; Tarenti Lajos egymás után kiveregett minden állásaiból, és szorultságában külön viadalra hívta a' királyt, a' ki személyes vitézségének és bátorságának több mutatványait adta vala ugyan a' táborozásban, de a' tarenti herczeg kínálatját, melly alatt álnokságot vélt lappangani, még sem fogadta el úgy, a' mint az téve vala, hanem Johannának és férjének másodszeri eltávozások után betezete seregét a' fővárosba, mellyet azonban, a' városi nép lázongása miatt, csak hamar kénytelen vala kiüríteni. Illy helyzetben lelte őt egy részről Kazimir lengyel király izenete a' Litvák győzedelme 's foglalásai felől a' lengyel földön, más részről a' pápai követség, melly alkudás végett vala küldve hozzá. Nehogy elvesztené Nápoly miatt a' lengyel örökséget, fegyvernyugatot kötött tehát Apr. 1 napjáig 1351 a' pápa követivel, és Laczkófi Andrásra, István fiára, bízván az elfoglalt tartományt, maga Román által visszatért Magyarországra. A' fegyvernyugat kötményei szerint egy pápai bizottságnak kell vala vizgálatba venni Johanna ügyét, és, ha ez bűnösnek találtatnék, Lajosnak ítélni Nápolyországot; ellenkező esetben köteles vala Lajos, fogalmányát Johannának visszaadni 300 ezer aranyért. A' pápai bizottság ítélete oda ütött ki, hogy Johanna,

mint a' kinek magaviseletét valamely esmeretlen bu ereje okozta volna, büntelen. Ezen ítélet következtében 1352 oda hagyták a' magyar hadak Nápolyországot; Lajos pedig a' 300 ezer aranyat nagylelkűleg elengedte, 's a' fogva tartatott nápolyi hercegeket szabadon bocsátotta. Az alatt kiverte vala Lajos a' Litvákat Halics és Vladimir tartományokból, és ezeket 1352 visszaadta Kazimirnek, de úgy mint a' magyar korona fegyverkeresményét, 100 ezer aranyon, a' mennyit kell vala Kazimirnek a' hadi költség megtérítésére letenni, visszaválthatólag azon esetben, ha fia gyermeke maradván Kazimirnek, arra 's nem Lajosra szállna a' lengyel korona. Más felől a' Moldvába 's Podoliába nyomult és a' lengyel birtokot fenyegető krimi Tatárokat Laczkófi András erdélyi vajda által honjokba üzette vissza; mindazáltal még azontúl is kénytelen vala fegyverrel védni Halicsot és Vladimirt a' Litvák és Tatárok ellen. Duschán Istvántól, Szerbország urától, veszteséggel veretett ugyan vissza Lajos 1353, midőn Bosnyában elkövetett pusztításáért boszut akarna rajta állani: de 1354 annyira megrettentette azt fegyveres előnyomultával, hogy Duschán az új pápának, VI Innocentiusnak, a' romai szentegyház kebelébe térni ígérkezék, ha őt a' fenyegető veszélytől megmentené. A' pápa intésére felhagyott Lajos Duschannal, és minekutána a' Velenceiekkel 1348 kötöttet fegyvernyugat ideje lefolyt volna, Dalmátország visszafoglalására fordította igyekeztét. Míg tehát vezérei magát a' dalmát földet vennék tüzetbe, Lajos 1356 Istrián és Friaulon keresztül az olasz földre nyomult hadaival, és a' Velenceiek szárazföldi birtokának nagy részét elfoglalta, úgy hogy a' nagyobb veszteségtől tartó Velenceiek 1358 békét kötnének vele Jádriában, mellynél fogva az egész dalmát föld, sőt Ragúza is, a' magyar korona alá került. A' velencei háboru folytában, 1357, egybekelt Lajos Ersébbel, a' bosnyai bán, Kotromanovics István, leányával; minthogy előbbi jegyese, Margit, már jával az előtt kimult vala; utána pedig, 1359 a' magyar korona felsősége alá hozta Moldvát az által, hogy ezen akkor lakatlan tartományba általköltöztek a' marmarosi Oláhok, Bogdan és ennek fia, Dragos, alatt. Minekutána IV Károly romainémet császárral és csehországi királlyal támadott öszveháborúda 1364 békés egyenet utján csilapittatott volna le: a' sebesen terjedező török hatalom ellen fordította Lajos fegyverét, a' pápától felszólíttatva, 's 1365 Bolgárországban fényes győzedelmet nyert az egyesült török-bolgár hadakon, és Vidint is megvette. Segédtsára vala ezen táborozásban a' havasalföldi fejedelem, Vljajko, a' kit ő jutalmul a' szörényi bánssággal adományzott meg, és az által még szorosabbban kötött Magyarországhoz. Többre is ment volna Lajos a' Törökök ellen, ha a' külföldi, kiváltképen lengyelországi 's nápolyi ügyek, és az ezekre nézve szükségeseknek tartatott lépések és alkudozások magokra nem vonták volna minden gondját és figyelmét. V Orbán pápával, a' ki 1367 Avignonból Romába költözék vissza, személyes öszvejövetet tartott Lajos Viterbóban; mely alkalommal engedelmet nyert a' szent-atyától egy fő iskola (studium generale) felállítására, mellyben minden akkor gyakoroltatott tudományok tanítatnának, az istentudományon kívül. Ez a' fő iskola Pécsen állott fel. E' mellett a' magyarországi még pogány Kuuok és az ő hitűek megtérítésével foglalatoskodék Lajos mind Magyarországon, mind a' délszaki függelmes tartományokban, és egyházi buzgalmában kemény és kénytető eszközletektől sem tartózkodék; a' Zsidókat pedig kitiltotta az országból. Ily foglalatosságai között értésére esett 1370 Kazimir lengyel király halála. Lajos e' hirre az anyjával, Ersébbel, együtt azonnal Krakóba sietett, a' hol Nov. 17 megkoronáztatott. Lengyelország kormányát Ersébbre, Halics és Vladimir tartományokét azontúl magyar kapitányokra (capitanei terrae russicae)

bizta; maga a' lengyel koronát Magyarországra hozta, 's 1371 se-géd sereget küldött szövetséges társának, Carrarai Ferencz herczeg-nek, a' Velenceiek ellen. Ebből háboruja támadott a' köztársaság-gal, mellynek csak 1381 vetett véget a' turini békekötés, a' nélkül, hogy megváltoztatná a' birtokállapotot. E' háboru folytában öszve-jövetet tartott a' király 1372 Trencsényben IV Károly császárral, hogy ezt megbékéltesse a' bajor herczegekkal; rábírtá a' Lengyeleket, hogy Kassán 1374 arra az esetre, ha neki fiu gyermeke nem maradna, leányai közül annak igérnék a' lengyel koronát, a' mellyet ő vagy a' királyné fogna kijelelni; többszöri zenebonát csilapított le Lengyelországban, és az anyját, Ersébetet, a' vele lévő Magyarokkal együtt, mint az ottani elég ületlenség okait, 1376 visszahíván, Do-marat és Szandivoj nevű belföldiekre bizta a' kormányt; a' királyné testvérét, Tvariko Istvánt, ugyan abban az esztendőben királyi méltóságra emelte Bosnyában és Rácországban; a' Lengyelországot nyug-talanító Litvákat 1377 meggyőzte, 's tartományok egy részét elfog-lalta; Nápolyhoz tartott jogát durazzo kis Károlyra ruházta, 's ezt magyar hadsereggel küldötte Johanna ellen (I. Kis Károly); any-ját, Ersébetet, halál által elvesztette 1380. Egy esztendővel a' tu-rini békekötés után meghalt I Lajos Nagy Szombatban 1382 Sept. 11. E' király vala az, a' ki 1351 körül a' királyi lakást Visegrád-ról a' budai várba tette által. Törvényeiben a' nemesi jószágok el-idegenítettését megszorította, behozta a' földesuri kilenzedet és bi-róságot, a' jobbágyok költözését a' földesurak megegyezésére kötye-tte, a' nemesi szabadságot minden osztálybeli nemesekre nézve egyen-lővé tette, a' büntetésnek a' bünös feleségére, gyermekeire 's rokoni-ra kiterjesztését megtiltotta. Három leányai közül az első, Kata-lin, még 1375 holt meg; a' második, Mária (sz. 1370), apja szán-déka szerént a' magyar és lengyel korona örököse, feleségül vala jegyezve IV Károly romainémet császár kisebbik fiának, Sigmond-nak (I. MÁRIA), a' harmadik pedig, Hedvig, (sz. 1371) Vilhelm austriai herczegnek (I. HEDVIG).

Fabri Pál.

Lajos (II), II Ulászló fia, Magyar és Csehország királya 1516 —26. Született 1506, és már 1508 Magyarországon, 1509 pedig Csehországban megkoronáztatott; 1515 feleségül jegyeztetett neki austriai Mária, I Maximilián romainémet császár unokája; 1516 pe-dig, az apja holta után, azt végezte a' budai országgyűlés, hogy a' 10 esztendő s király maga uralkodjék a' kormánytanácssegedelmével, személyére pedig különösen Brandenburgi György, II Ulászló huga fia, és Bornemisza János viseljenek gondot. A' cseh -'s morvaországi rendek ellenben egy különös választottságra bízták az ottani országos dolgok vitelét, míg személyesen általvehetné a' király a' kormányt. A' magyarországi igazgató 's végrehajtó tanács, a' mint a' bácsi fegy-veres országgyűlés végzete által 1518 rendbeszedett, egyház és országnagyokból és nemesekből állott. Míg e' tanácsban az ország te-mes kárára szüntelen visszázkodás uralkodnék az austriai 's Zápo-lyá fél között: a' fiatal király, Brandenburgi György intézetéből mindeanemű mulatságban és vigadásban tölté idejét, a' komolyabb foglalatoskodás és tanulás elmellőzésével. Így menének a' dolgok Magyarországon, midőn I. Szelim török szultán holta után ennek kö-vetője, II Szolimán, 1521 elején követet küldött a' magyar király-hoz, a' fenállott fegyvernyugat megerősítése, 's hosszabbítása vé-gett. A' török követ sok ideig meghatározott válasz nélkül tartóztat-ták; ez által felboszontva, megtámadta II Szolimán Szabácsot és Belgrádot, és mind a' kettőt meg is vette, mivel segedelem nem ér-kezik; a' kormánytanács pedig eleget vélekedék tenni az ország ér-dekeinek és becsületének az által, hogy a' török követet; mint ké-met, a' tatái tóba vettette. Mivel Szolimán a' nevezett várak elfog-

lalása után visszatért Istambulba, azután pedig Rhodus sziget ellen fordítá haderejét: ment marada tőle egy darabig Magyarország. Annakokáért behozatott már most az országba a' király jegyese, austriai Mária, és Székesfehérvárat megkoronáztatott 1521. Decemb. 11, melly napon Lajos is letette a' koronázati esküt az 1508-diki határozat szerint, és átalvete teljesen az uralkodást; 1522 elején pedig egybekelt a' királynéval 15 $\frac{1}{2}$ esztendő korában. Prágában is felesküdt Lajos Máj. 9, és megkoronáztatott Mária Jun. 1. Ott mulatott a' király mintegy 10 hónapig; Magyarországot pedig az alatt Bátori István nádor kormányzá, mint felhatalmazott királyi helytartó; de tekintete 's hatalma nem vala elegendő az országos határozatok végrehajtására, sőt az ő kormánya alatt megújultak a' pártok visszázkodásai, 's különféle szövethozások köttettek a' nagyok és nemesek között. Az alatt lassanként mind inkább terjenge az országban Luther tanítmánya, Brandenburgi Györgytől, Turzó Elektől, sőt magától a' királynétól is pártoltatva, a' kinek ajánlotta Luther a' szentírás forditmányának egyik részét. A' királyné gyóntatója, Henkel János, és a' budai fő iskola három tanítója, Grynaeus, Cordatus és Vinshemius, az évangéliom szerinti hitvalláshoz ragaszkodának. Annál inkább iparkodék ennek elnyomásában Szalkai László, egri püspök és királyi korlátnok, és e' részben gyámolították a' Zápolya féltől is, melly különben ő ellene munkálkodék. Ezen iparegyenből származott az 1523diki országgyűlésnek, mellyen már a' király is jelen vala, kemény végzete, hogy a' király Luther minden követőjéért és jószágvesztéssel büntesse; melly törvénynek azonban egyéb következménye nem lett, hanem hogy a' fen nevezett budai tanítók az országból kitiltattak. Újlaki Lőrincz herczeg magtalan holta után 1524 tüzeesebben ütött ki Magyarországon a' pártküzdés. Királyi helybenhagyás által megerősített öröklésalku szerint t. i. a' Zápolya nemzetséget illeté az újlakiféle örökség; de Szalkai László, már esztergami érsek és főtanácsadója a' királynak, oda vitte a' dolgot, hogy a' fő törvényszék a' koronának ítelné az örökséget, főképen azon okból, mivel a' II Ulászló által megegyezés díjául kikötöttetett summából még semmit le nem tett vala a' Zápolya nemzetség. Kitért a' Zápolya fél boszuja mindjárt 1525 a' rákosmezei országgyűlésen, melly a' Törökök hadi készülétei 's ellenséges mozgásai miatt tartatott. Ezen a' gyűlésen fegyverben jelent meg a' nemesség, és azt kívánta a' királytól, hogy tanácsnok nélkül jelennék meg közöttök. Hosszas vonakodás és a' legfegyverkezés többszöri foganatlan kívánata után, és minekutána a' világi országnagyok közül is sokan átalmentek vala Budáról a' nemesek gyűlésébe, megjelent végre a' király Máj. 18. a' Rákosmezőn. Itt a' többi között azt kívánák tőle a' rendek, hogy Szalkait tenné ki korlátnoki tisztességéből, és egyéb nagyokkal együtt büntetné meg az országos határozatok végre nem hajtásáért, 's hogy az újlakiféle örökséget adatná ki a' Zápolya nemzetségnek. A' király időt kívánt gondolkozásra, 's általkelt a' Dunán a' várba. Midőn híjába várnák feleletét a' rendek, országgyűlési végzetek idomába szedték kívánataikat, hozzájok tévén azt is, hogy a' tized a' papságtól elvetessék és az ország védelmére fordítassék, és hogy ker. sz. János napjára számosabb és közönségesebb fegyveres országgyűlés tartassék Hatvannál. E' végzeteket benyújtotta a' királynak egy küldöttség, és a' gyűlés eloszlott. Szalkai, a' tizedvesztéstől féltében, engedvényekre nógatá most a' királyt; a' nádor ellenben arra bírta őt, hogy a' hatvani gyűlést megtiltaná, 's maga rendelne mást sz. Mihály napjára Budára. Meglett mindazáltal a' hatvani gyűlés, és a' király is, Bátori tanácsa ellen, Jul. 3. megjelent azon, tanácsnoktól kísértetve, 's kihallgatta a' rendek kívánatait, mellyeket a' személyes (személyes királyi je-

lenlet helytartója), Verbőczy István, adott elő, 's a' mellyekben a' rosz tanácsadók (Szalkai, Bátor, Sárkány országbíró) elmellőztetése sürgettették. A' király, más napra halasztván válaszát, visszatért Budára, 's innen Jul. 4 azt izente a' rendeknek, hogy kihallgatás nélkül nem szándékozik elbocsátni fő tisztviselőjöt, hanem hogy kész öket törvényes vizsgálat alá vettetni. Erre a' rendek Bátorit, a' ki Perényi Imre holtá után 1519 a' királytól és a' kormánytanácstól a' rendek befolyása nélkül választatott vála, kitették a' nádori tisztségből, és Verbőczyt választották helyébe. Szalkai tanácsára megjelent ismét a' király Jul. 5. Hatvannál, és Verbőczy választását megerősítette; megegyezett abban, hogy a' nádor, a' korlátnok, a' tárnok, és 8 a' rendektől választatott nemesek tegyék azontúl a' királyi kormánytanácsot, és hogy az újlakiféle örökség kiadassék a' Zápolya nemzetségnek; mire a' rendek elállottak egyéb kívánataiktól. Egyébiránt a' hatvani végzetek 4dike felhatalmazza minden egyházi 's világiakat, Luther követőjöt akár hol megfogadni 's megégetetni. A' hatvani gyűlés végzetei 's az általa felsulyra kapott párt ellen azonnal alattomos munkálatot indita a' szütnádor, és a' nemesek között olly társaságot alkota, melly közös vigadás ürügye alatt minden hónap első napján egybegyülekeznek, és Kalandosok nevével viselnék (Calendae-tól). A' királyné pártolá a' szütnádor igyekezetét, és midőn 1526 tavaszán Szalkai befolyása alól Visegrádra vitte volna a' királyt, rábírták ezt ott Bornemisza János és Turzó Elek, hogy a' Kalandos szövetséget alklevélét aláírna, tudtára adván, hogy már 200 Kalandos esküvel fogadta legyen, hogy a' legközelebb tartatandó országgyűlésen fegyveres néppel fognak megjelenni, 's mindenben a' király mellett szavazni. Sz. György napján 1526 megnyitott Budán az országgyűlés, és a' Kalandosok megfeleltek fogadásoknak; az előleges ülésekben szövetségetekről, melly a' tanakodási szabadságnak hatalmasok által elnyomtatása ellen volna irányozva, a' többi rendeket tudósították, és hozzájok járulásra felszólították; végre hevesen kikelték Szalkai 's Verbőczy ellen. Ez utolsó épen akkor érkezett meg Selmeczről, a' hová a' bányászok zúdultának lecsúlapítására küldetett vála, 's azonnal megsejtvén a' dolg miben létét, előzőleg lemondott a' király előtt nádori tisztségéről, mint a' mellyet a' hatvani gyűlésen kedve ellen vállalt volna magára, 's még azon nap estvéjén Erdélybe távozott. Meghitt barátja 's hű segéd társa, Zobi Mihály, követte példáját. A' király kívánsága szerint mind a' ketten, mint a' hatvani gyűlés fő indítója 's vezéri, a' rendek elejébe idéztettek, és midőn meg nem jelenének, jog és jószágvészet mondatott ki rájok; Bátor István pedig visszaállított a' nádorságba, 's a' hatvani gyűlésnek minden végzetei eltöröltettek. Zápolya János, tulajdonképen feje a' kárhoztatott felekezetnek, pénzadakozás által lekötölte a' szegényebb nemességet, és ez által véghez vitte, hogy ellene semmi sem indíttatnék, sőt még azt is, hogy az akkori országos végzet 25dik taglatjában minden kötelező levelek, mellyek az ország szabadsága ellen külnemzeteknek adattak volna, eltöröltetnének, a' mi által ő gátot roított magának a' királyi méltóság elnyerhetésére. Szalkai László már az előtt letette vála önként a' korlátnokaságot, melly ő utána BRODARICSNAK (l. ezt) jutott. — Míg Magyarországon illy czivódások divatoznának, II. Szolimán Rhodus szigetét a' sz. János vitézrendtől elfoglalta, azután Egyitomban hadakozott vála, ekkor pedig Magyarország ellen készült fordítani egész erejét. Még 1526 elején tudósította vála erről a' királyt egy a' nagy vezér mellett titoknokságot viselt török szökevény, a' ki azután Bakics Pál nevezet alatt honosodott Magyarországon. A' fenérdeklött országgyűlésen tehát rendelkezlet tetettek az ország védelme iránt is, de koránt sem elegendők; annak eloszlása után pedig csak hamar arra bírták fe-

nyezető tudósítványok a királyt, hogy táborba hívatná a zászlós urakat és a nemességet Tolnához. Midőn a felhivottak szerfelett késnének, és már tudva volna Budán, hogy a szultán általkelt a Száván és Pétervárat megszállotta: Szalkai tanácsára előre indult a király Jul. 20 a maga zászlóaljával; Jul. 22 Csepel szigeten bucsut vett a királynétől, a kinek meghagyta, hogy veszély esetében Pósonyba venné magát, és Brodaricsra bízta a híradást; Földváratt tudósítást kapott Zápolya János erdélyi vajdától, hogy ő a királyi parancsnak, mely szerint Havasalföldön keresztül a szultán háta megett a török birodalomba kell vala nyomulnia, meg nem felelhet, mivel a havasalföldi vajda a szultánhoz ragaszkodnék. Megváltoztatta tehát a király előbbi rendeletét, és azt kívánta Zápolyától, hogy ő is Tolnához járulna az erdélyi haderővel. Aug. 6. megérkezett Lajos a tolnai táborban. Itt hozzá járú't Zápolya György a maga fegyveres csapatjával; az erdélyi vajdától pedig az az izenet érkezett, hogy ő derek hadsereggel utban van, és kéri a királyt, hogy megérkezte előtt nyomosabb viadalba ne bocsátkoznék. Aug. 14-dikéig mintegy 20 ezernyi fegyveres nép gyűlt vala már öszve a táborban, és ekkor Szalkai javaslata szerint Tomori Pál kalocsai érsek és Zápolya János neveztettek ki fővezérekké, ug hogy az utolsónak megérkezteig annak öccse György, vezérkednék helyette. A nádor és a kalocsai érsek sürgetésére kiindult már most a király a tolnai táborból 's Mohácshoz szállott, Brodarics és Perényi Ferencz, szeremi 's váradi püspökök, ellenzését nem tekintve. Az alatt II Szolimán 200 ezernyi hadnéppel és 200 ágyuval általjött vala már a Dráván, és naponként közeledék; a király, tudósítatva, hogy az erdélyi hadak már Szegednél állanak, és hogy maga a vajda könnyű kocsin előre siet, vissza kívána vonulni a tolnai táborba; de Batori 's Tomori, győzedelmi dicsőség hiu reményétől elkapatva, le tudták őt e szándékról verni. Aug. 29 szem előtt álla a török hadsereg; délig mind a két részről rendeletek tetettek; délután 3 óra tájban, midőn elkezdette vala az ellenség megtámadó mozdulatait, sisakot tetetett fejére a király, de alatta szembetündőleg elhalványodott. Tomori elsüttette az első sorba állított ágyukat a már lövésnyire közeledett török csapatokra, 's előnyomulva üzőbe vette a hátrálókat. De a hátrálás tetetett vala, 's egy halom irányába 's közelébe csalá az üzőket, melly sűrűn meg vala rakva török ágyukkal. Itt a hátrálók ketté oszolva rést nyitottak az ágyutelep előtt, mellyből sűrű gömbölyzapor omlott a vélt győztesekre, 's egy pillanatban szétszaggatta soraikat. A jeles vitészégű, de csekély vezéri értelmű Tomori kétszer szedte öszve megzavart hadát, és kétszer vezérelte ujra a kártékony ágyutelep ellen; de másodsor tiz lépésnyire vártak be a török pattantyusok a megátalkodott vívókat, és illy közelben olly rontalmas vala csöveiknek tüze, hogy a legbátrabb szív is megrémülne, 's valaki még ép vala, bomlott futással keresné a tábort. Ebbe az alatt hátulról került török csapatok behatottak vala, 's így mindenki arra vette szaladását az üldöző spahik kardjai elől, merre a vak esettől ragadtaték. Némellyek menekvésnek kedveze a sűrű zápor, melly épen akkor kezdé szakadni az égről; másoknak ugyan az vesztékre szolgált. Az utóbbiak közt vala a király, a ki három udvari embereitől kísértetve, midőn Pécs felé vágatna, a megdagadott Csele folyam tulsó magasabb partjáról hátra csuszamodott lovától vízbe 's iszapba nyomatva, ott végezte életét. Kísérőji közül csak az egy Czetricz, lovászmester, menekedett meg, a ki két hónappal későbben rá akadt a király holt testére, 's ezt Székesfehérvárrá vitte, a hol Zápolya János fényes ünelemmel temettette el. Oda veszték Mohácsnál: Szalkai, Tomori, Perényi Ferencz, Zápolya György, Drágfi János országbíró 's egyéb

egyházi 's világi nagyok, a' 12 ezernyi gyalogság nagyobb részével együtt; a' kik lóháton valának, azok közül többen menekedtek meg; és ez a' szerencsétlen csata nyitotta meg Magyarország történetének azon hosszú 's gyászos szakát, mellyben belviharok és török vadság csaknem végromlásig marcangolák a' szegény Magyarhont. *Fabri.*

LAJOS (IV.) a' bajor, német császár, kemény Lajos bajor herczeg fija, szül. 1286. Midőn VII Henrik meghalt, 5 választó fejedelem bajor Lajost, a' többiek pedig Fridrik austriai herczeget választák német császárnak. Mivel mind, a' két párt koronázást tartá, háboru ütött ki, mellyben Lajos ellenfelét a' mühl-dorfi csatában 1322 elfogá (Vö. III FRIDRIK, a' szép). Lajos már 1315 elüzé a' Pfalzból Rudolf öccsét, ki ellene volt választásának; de ennek halála után reá biratott, hogy Rudolf fijaival egyezzen meg, melly-nél fogva ezek ismét visszanyerék atyai örökségeket, 's jövedőben a' választó méltóság Bajorország és Pfalz közt felváltandóvá tétetett. L. a' megürült Brandenburg markgrófságot 1322 idősbik fiának adá. XXII János pápával való viszálykodásában, ki ellen Olaszországban a' visconti párttal szövetekezett öszve, fentartá a' német korona méltóságát. V. Miklósban ellenpápát állíta fel. VI Kelemen is egyházi átok alá vetette őt, 's annyira vitte a' dolgot, hogy 5 választó fejedelem a' cseh királyt, luxenburgi Károlyt, választaná romai királynak. Azonban mégis fenntartotta volna magát Lajos; de 1347 egy medve vadászaton, München vidékén, a' guta megütötte. Lajos szelid ember volt, a' társaságban vidám, tetsző, 's egyszersmind erővel teljes és elhatározott is. Felülemelkedvén ideje némelly eldöntélein, végetlen ellenmondásokra, perlekedésre, nyomoruságra és munkára akadt mindenfelé. Mind e' mellett még sem csüggedt el. Ez teszi dicsőségét. Emlékoszlopát Münchenben a' boldog, szűz templomában I Maximilián állittatta 1622. L. Mannert Konr. „*Kaiser Ludwig IV, oder der Bayer*“ (Landsh. 1812) és Schlettöl „*Biogr. des Kaisers Ludw. v. B.*“ (Amb. 1822.) X.

LAJOS FILEP, FRAN CZIÁK KIRÁLYA, I. FILEP LAJOS.

LAJOS (IX, a' szent), Franciaország királya, VIII Lajos és castiliai Blanca legidősbik fija, szül. 1215 és Poissyban keresztelték meg, a' honnét magát néha poissyi Lajosnak írá alá. 1226 jutha az uralkodáshoz, anyja gyámsága alatt, ki egyszersmind Franciaország igazgatónéja is volt; első eset, mellyben a' gyámságot és igazgatóságot egy személy viselé. A' királyné, a' pápa segedelmével meg tudá zabolázni a' független országbarókat, kik egymás közt szüntelen viszálykodván, az ország nyugalmat háborgaták. Lajos szerencsésen folytató anyja munkáját, a' legügyesebb és becsületesebb férjffakat hívá tanácsába, megkevesbíté az egyházi itélőszék visszaéléseit, lecsillapítá a' zendülést Bretagneban, a' IX. Gergely és II. Fridrik közti perlekedés alatt a' neutralitást okosan fentartá, 's általjában alattvalóinak boldogságáról gondoskodék. Statusainak bölcs igazgatása oly állapotba helyezé, hogy III. Henrik angol király ellen, kivel az ország nagyjai egyesültenek, nagy sereget gyűjthete, 's oly szerencsés lön, hogy azt, 1241, 6 nap alatt két ízben vervén meg, káros békekötésre kinszeritheté. Midőn 1244 súlyos nyavalyában sínlődnék, azt a' fogadást tevé, hogy Palaestina-ba kereszties haddal megy, 's négy évvel későbbben sem anyja, sem nője nem tartóztathaták vissza fogadás teljesítésétől. Hajóra szállt nőjével, testvéreivel és a' francia lovagsággal, és Damiette révében kötén ki, ezen várost 1249 elfoglalá. Erre kétszer veré meg az egyiptomi szultánt, Palaestina urát. Ó maga csuda bajnokságot fejté ki, nevezetesen 1250 a' mássurei ütközetben. De csak hamar visszavonulásra kinszerité az éhség és ragadozó nyavalya; serege csaknem végképen tenkre tetetett

a' Szaraczenusok által; ő és kísérelője fogságba estek. A' szultán a' király és a' fogoly urak szabadon bocsátatásáért, Damietten kívül, egy millió bizantiumi aranyat kívánt. De Lajos ezt felelé: „francia király nem bocsátja magát pénzért áruba; személyéért átengedi Damiettet, embereiért pedig kész megadni a' kívánt summat.“ Ezen ki nyilatkoztatás annyira megtetszék a' szultánnak, hogy megelégedék 800,000 arannyal (mintegy 100,000 ezüst mark) és 10 éves fegyverszünetre lépe. Csak 1254 tére vissza Franciaországba, hol az alatt meghalt Blanca királyné, ki remekül vivé a' kormányt. Most Lajos figyelmét ujlag a' törvénytisztalításra fordítá, mely eddig a' bárók önkényére volt hagyva. Az alattvalók most 4 kir. törvénytisztekre vihették fel pereiket, uraik ítélete után. A' parlamentekbe, melyeknek üléseit mindéddig tudatlan bárók, gyakran irni sem tudók tartották, most valódi tudósok vétettek fel. Végre leszálítá az adókat, melyek az alattvalók vagyonát megemésztették. 1269 egy pragmatica sanctiot készíte, mely a' fő és székes egyházak jogait biztosítá. Azonban mind e' mellett is elnyomá előforduló alkalmakkal a' pap ság igénykedéseit. Minő tekintetben volt legyeu IX Lajos kortársai előtt, elég világosan mutatja azon eset, hogy 1268 III Henrik és nemesei őt választák bírónak visszálkodásaikban. Miután több francia tartományokat, melyek eddig az Angolok birtokában voltak, országához kapcsolt volna, 1270 ismét keresztes háborura tökéle el magát. Áthajózott Afrikába, ostrom alá vére Tunist, 's elfoglalá ezen város fellegrát. De ragadozó nyavalya ütött ki táborában, melynek ő maga is áldozatja lön (Aug. 24. 1270), seregének nagy részével együtt. Fija számára irt tanításai eléggé bizonyítják azon jeles indulatot, mely e' királyt lelkesíté; olly indulat, mely ha szabad volt volna kora vallásos rajoskodásától, legáldottabbá teendé uralkodását. 1297 VIII Bonifácztól szentté tétetett. Későbbben megnyeré XIII Lajos a' pápától, hogy szent Lajos innep minden templomban megüessék. L. Beugnot Arthurnak a' francia feliratok academiája által megkoszoruztatott jutalomiratát „*Essai sur les institutions de St. Louis*“ (Paris 1821) és Ségur gróftól, a' francz. acad. tagjától „*Vie de Louis IX*“ (Paris 1824).

LAJOS (XII), Franciaország királya (1498—1515), kit nép és a' történetírás „*le père du peuple*“ nek nevez, szül. 1462 's királyszékbe lépte előtt, a' mi VIII Károly halála után történt, orléansi és első kir. herczeg volt. Német anyja, clevei Mária, tanítása, és utóbbi szerencsétlenségei helyre hozák XI Lajostól készakarva roszul intézett nevelésének hibáit. Ezen szavakkal: „a' francia királynak nem szabad megboszulni Orléans herczegét“, mindent megbocsáta 's elfelejté Lajos, mit az előbbi uralkodás alatt ellenségeitől szenvedett. De barátjai iránt igen háládatos lön, 's ministere, a' dicsvágyó Georges d' Amboise, roueni érsek és cardinál követ, egész bizodalmat bír. Ennek 1510 történt halála után, Lajos maga uralkodott. Helyre állítá seregében a' fényitéket, 's a' mi akkor még nehezebb volt, a' nagy joggal birt tanulókat rendbe szedé. Leginkább a' törvénytisztalítást javítá meg, leszálítá a' nyilvános adókat, 's noha számos háborut viselt, még sem emelte azokat feljebb; de a' helyett több tisztségeket áruba bocsáta, 's egynehány koronajóságot is elada. A' bretagnei herczegséget örökre egyesíté a' koronával, mert miután magtalan házassága alól feloldartott, melyre a' jeles érzelmű, de felette csunya Johannával, XI Lajos leányával kinszerítettet lépni, 1499 Annát vére nőül, VIII Károly özvegyét, Bretagne herczegnét, kit már előbb is szeretett. Hogy nagyanyja, Visconti Valentina, öröklési jogát Mailandra nézve a' Moronak neveztetett Sforza Lajos (L. SFORZA) bitorló ellen sikerítse: 1499 egy sereget küldé az Alpeseken keresztül, mely 12

nap alatt elfoglalá a' herczegséget, 's erre Genua is hódolt neki. Hijában igyekezett Moro Lajos, a' Schweiziaktól segítettve, magát védelmezni; mert 1500 elfogatott Novaránál, 's 1510 Franciaországban a' lochesi tömlöczben meghalt. XII Lajos 1500 egyezsége lépe catholicus Ferdinánddal, mellynél fogva feloszták egymás közt a' neápoli királyságot. Erre Fridrik, a' neápoli király, önválasztásából Franciaországba ment, hol Lajos nagy somma évpénzt rendelt neki. De Ferdinánd az egész neápoli királyságot elfoglalá, 's az 1505 egyezés szerint meg is tartá. Ekkor Lajos azt is megigéré, hogy leányát, Claude de France-t, Maximilian romai császár unokájának, luxenburgi Károlynak (utóbb V Károly) adandja nőül, és vele Bretagne, Bourgognet és Mailandot menyasszonyi ajándékol. De az 1506. Toursban összegyűlt rendei az országnak, térden állva kérék a' nemzet atyját, a' mint őt nevezték, adná leányát a' Valois-törzsből való bajnok Ferencznek, Angouléme grófjának, nőül. Lajos ezen megilletődvén, engede; a' rendek ama' hazassági egyezést, mivel a' monarchia alaptörvényeivel ellenkező, megsemmisítették, és Ferencz férje lön Claudenak. Most szorgosan foglalatoskodék a' király e' herczeg mivelésével, a' ki őt felváltandó vala (l. I FERENCZ), de elejente nem nagy sikerrel, a' miért így kiálta fel egyszer: „*Nous travaillons en vain; ce gros garçon gâtera tout.*“ Az 1508 II Julius pápától Velence ellen alapított cambraii liga újra háboruba keveré Franciaországot. Lajos most maga vezérlé seregét, 's megveré a' Velenceieket 1509 Agnabello mellett, hol vitézül küzde. Hanem II Julius, tartván a' Francziák elhatalmazásától Olaszországban, csak hamar szent ligát köt (1510) Velencezével, a' Schweiziakkal, Spanyolországgal és Angliával, XII Lajos ellen. Hijában rendele a' király, Maximilian császárral egyet értve, 1511 egyházi gyűlést Pisába, hogy az egyházat fejében és tárgyaiban reformálja, és II Julist letegyö: a' pápa 1512 Franciaországot egyházi átok alá veté, Lajost koronája vesztettnek nyilatkoztatá. Hadi vezérjek, Gaston de Foix, halála után a' francia seregek nem tarthaták magokat tovább Olaszországban; a' Schweiziaktól Novaránál (1513) megveretvén, az Alpeseken keresztül vissza kelle térniek, mellyre Maximilián (Moro Lajos fija) Mailand herczegségét birtokába vevé, 's Genua is függetlenné lön Franciaországtól. Egyszersmind a' Schweiziak egész Dijonig előre nyomultak Franciaországban, VIII HENRIK (l. e.) angol király pedig Guinegatnál 1513 veré meg a' Francziákat, (Journée des épérons, mert a' Francziák szaladtokban inkább sarkantyúikat mint fegyvereiket használák). Catholicus Ferdinánd 1512 Felsőnavarrát hódítá meg, melly mindeddig a' franciaországi Alsónavarrával egybe kapcsolva, az Albret házá vala. XII. Lajos lemondá most az Alpeseken és Pyrenéken tuli tartományokról, megbékült X Leo pápával, II Julius felváltójával, 's 1514 közönséges békét kötött VIII Henrikkel, kinek hugával Máriával, Anna halála után, házasságra lépe, mellyre második leányát, Renée de France-t, Károly főherczegnek (V Károly) adá nőül. 16 éves szép nője iránti szeretetéből megváltoztatá most az 53 éves jó Lajos egész életmódját, a' mi ártalmas lön egészségére nézve, 's halálát sietteté. Meghalt Jan. 1. 1515. XII Lajos minden tulajdonságokkal birt, mellyek egy nép bölcs igazgatására megkívántanak. Nyilt, becsületes, takarékos, igazságos, jószívű és nagylelkű, e' mellett barátja a' tudományos mivelődésnek, tudós férfiakat hívá az országba, főkép Olaszországból, 's ő neki köszöni Franciaország az első tudományos gyűjteményeket. Örömet és gyakran olvasá Cicero könyveit a' „Kötelességekről“, „Öregségről“, és „Barátságrol.“ Traján volt példaképe. Így Franciaország az ő uralkodása alatt olyan bátorságban és jólétben részesült, millyenben az előtt soha sem. Csak az ország külső ügyei igazgatására egy

II Julius, egy catholicus Ferdinánd, és egy Wolsey ellen, nem birt a' ravaszság nélkül való Lajos elég lelki erővel, éles látással, és okossággal. Hadi vezérei, Trivulce, de la Tremouille, Gaston de Foix, XII Lajos unoka öccse (22 éves bajnok és hadivezér, foudre de l' Italie nevezettel, ki 1512 mint győztes esett el Ravennánál), Bayard és mások, még a' szerencsétlenségben is fentarták a' franczia fegyver dicsőségét. Vö. P. L. Rölerertől „*Louis XII et François I., ou Mémoires p. servir à une nouv. hist. du règne de Louis XII, et de François I.*“ (Paris 1825, 2 kötet.) X.

LAJOS (XIII, az igazságos, olly melléknév, melyet uralkodása első évében nyert, a' nélkül hogy tudatnék miért), IV Henrik és Medici Mária fija, szül. 1601 Maj. 14. 1610. miután atyja megöletett, mint 84 év olta első dauphin, lépe a' királyszékebe. Medici Mária, mint fija gyámnya, és az ország kormányzója, elpazérlá a' korona kincseit, hogy egy pártot képezhessen magának, 's leginkább abban távozzék el férje országilási okfejeitől, hogy Spanyolországgal szorosabb barátságot köte; a' csapatok elbocsáttatának, 's Sully kénytelen volt az udvartól visszavonulni. Az országnak innét származott gyengeségét hasznokra fordíták a' kir. herczegek és nagyok, 's felzendültek, marsall Bouillon lévén fejek. Kénytelenítettvén ezeknek kívánságait teljesíteni, az által elcsábítottat, mindig jobban esonkitani a' korona és a' nemzet jogait. Franciaország belső pártok és polgári nyugtalanságok prédája lön, mellyek elayomására az ekkori első minister, a' florenzi Concini (Maréchal d' Ancre) egészen alkalmatlan volt. A' nyugtalanságok legfőbb fokra emelkedtek, midőn a' király 1615 egy spanyol kir. herczegnével öszvekelte. II Henrik condéi herczeg elhagyá a' királyi pártot, 's a' Hugonottákkal egyesülve fegyvert ragadt. A' király gyenge lévén ezen megtámadás ellen, békére lépe a' kir. herczeggel, de kevés idő mulva a' Bastillebe tétetézte, mi miatt ismét kiüte a' polgári háboru, melly azonban a' zendülőkre nézve szerencsétlen következesü volt. Mivel pedig az ancrei marsall is, kit az ifju király gyüölöle, 1617 ennek tudtával megöleték, ugy látszott, hogy a' béke ismét helyre állott. Hanem midőn a' király kevéssel ezután az anyját Bloisba számüzné, uj visszaalkodások támadtak; mert a' nép, ki Máriaat zsarnokságaért gyüölöte, most szerencsétlenségében szánaokozék rajta. A' királynak meg kelle vele békülnie, 's 1619 egy inuapélyes béke köttetett Angoulêmeben, a' perlekedő pártok közt. Azonban alig iratott ez alá, azonnal megszegeték. Mária, a' luçoni püspök tanácsára, ismét fegyvert ragada fija ellen. Megbékültek ujra, hogy viszont meghasonljanak. Ezen nyugtalanságok alatt felkeltek a' Hugonották, Rohan és Soubise vezérlése alatt; 's az országnak nagy része felzendült a' király ellen, ki most magát RICHELIEU (l. e) vezetésére bizá. Miután a' győzedelem majd erre majd a' másik félre hajlott, és mind a' két párt egyiránt vágyott a' béke után: 1623 ismét megköttetett ez a' király és a' Hugonották közt. De ez sem tartott tovább, mint az előbbieik; Rochelle, a' Hugonották gyámponja, felzendülvén, Angolországtól segítséget kapott. A' király megveré az Angolokat a' tengeren, elfoglalá Ré szigetét, 's végre Oct. 28, 1628 Rochellet is, melly magát Rohan herczeg anyja bátor kormányja alatt egy évnél tovább védé, 's egy ostromlott város minden ijedelmeivel küzde. Ezen ostromoltatás a' koronának 40 mill. fr. került. Erre a' császárral ütött ki a' háboru, ki a' neversai herczegtől Mantuát megtagadá. 1630 a' Francziáktól Villanenál egészen teukre tétetett az egyesült spanyol-savoyi császári sereg, mellyre a' mantuai herczeg ugyan azon évben a' chierascoi békekötésben birtokaiba visszaállitatott. Most ujra fellázadt a' király egyetlen egy testvére, az orléansi Gaston, anyjával, az özvegy királynéval együtt, azonban meggyőzettek a' lázadók, 's a' Gastonnal egyesült Mont-

morency herceg, a' Sept. 1. 1632 Castelnaudarynál történt ütközetben megveretvén 's elfogatván, ezen év Oct. 30. Toulouseban kivégeztetek. Gaston kegyelmet nyere. A' következett spanyol háboruban, melly Németországban 13, Spanyolországban pedig 25 évig tartott, a' szerencse és szerencsétlenség mind a' két félen egyenlő volt; azonban még is sikerült a' királynak, a' Spanyolokat, kik Bourgogneig előre nyomultak, 1636 a' francia földről elűzni. A' következett év még szerencsésebb lön Franciaországra nézve; de a' kincstár kiürítése meggyőzhetlen gátot vete a' francia fegyvereknek. XIII Lajos ezen dicső, de szerencsétlen állapotban, Máj. 4. 1643 halt meg, 's az országot ön maga 's Richelieu hibája által olly zavarban hagyá, melly annak következő szerencsétlenségét alapítva, csak a' mi napjainkban nyilvánosítá káros következtéseit. XIII Lajos ama' háboru alatt Aug. 15. 1638 személyét, koronáját és Franciaországot a' sz. Szűz oltalmába ajánlá, melly nap még most is meginnepeletetik Franciaországban. Lovag szobrát, melly 1639 bronzból állittaték neki, 1792 szétdulá a' nép.

LAJOS (XIV), Franciaország és Navarra királyja, szül. Sept. 5. 1638, miután az anyja, austriai Anna, már 22 évig magtalan volt volna. Ezért ugy tekinték őt, mint az ég ajándékát, és *Dieu - Donné* nak nevezék. Egynehány foggal jöve a' világra, mellyből Grotius, mint political látó, leveleiben tréfát üz. Házasságra lépett: 1) 1660 Mária Theresiával, IV. Filep kir. leányával (megh. Jul. 30. 1683) 2) 1683 titkon Aubigné Franciscával, Scarron özvegyével (Maintenon asszonnyal, megh. Apr. 15. 1719). Ágyasai közt nevezetesek: Vallière Francisca hercegné; Montespani marquise, a' mainei herceg és toulousei gróf anyja; és d' Escorailles Mária Angelica, fontagnei hercegné (megh. 1781). XIV. Lajos 5 éves volt, midőn atyja XIII Lajos meghalt. Anyja igazgatónak és gyámnak hirdetteté ki magát. Mazarinra bízott a' főügyelés a' király nevelésére. Ez igen elhenyítettett. Nem tanult ugyan Lajos tanítójától, a' perefíxi erésztől: de még is sokat látott. Mély benyomást tettek reá kiskorúságában a' FRONDE (l. e. és RERZ) nyugtalanságai, mellyek olly sokféle characteret tettek mozgásba. Sept. 7. 1751 kihirdetteté nagykorúságát, de Mazarin vivé az ország kormányját egészen Mart. 9. 1661 történt haláláig. Ezolta Lajos 54 évig uralkodék első minister nélkül, ezen mondási értelmében „*L' état c' est moi*“. Mazarintól a' parlament megvetését, és az uralkodásvágy nagy politikáját tanulá. Midőn egyszer Mazarin akarátja a' parisi parlamentben elnem fogadtatott, sarkantusán és lovag korbáccsal lépe be a' 17 éves király annak teremébe — és — parantsola. — Hegy XIV Lajost jobban lehessen megítélni, meg kell különböztetni személyességét, uralkodói életét, és időkorát. Egyesült minden, hogy ő feleséges fényvel és dicsőséggel vetessék körül, mit a' Francziák olly örömet neveznek nagyságnak. Azonban a' történetírás nem adja meg neki ezen melléknevet. Lajos birt egynehány királyi tulajdonokkal, sőt talán mindennel is, a' mi a' képviseléshez megkívántatik. Ez által egészen kielégítette azon hajlandóságot, mellyel a' Francziák a' játékszíni méltóság iránt minden nemzet felett viseltetnek. Sőt Lajos még állandó irányt is ada ezen hajlandóságnak. Szerencséjére uralkodása alatt nagy férjfiak éltek a' kormány, tábor, egyház, és a' tudományok 's művészetek mezején. A' polgári háborok, valamint későben a' revolütio is, talentommal és erővel teljes férjfiakat neveltek, kik a' nemzet dicsőségét 's királyjok fényét tevék törekvések főpontjává. Ez volt kufteje mind azon jónak, a' mi ő általa a' tudományok 's művészetekre nézve történt; ez Europa nyugtalanságaié, 's az egyezségek megszégésé, a' mi nagy nevezetessége az ő ország-

lásának. A' király tudatlan volt, 's minden világos okfók nélkül. A' dicsőséget és a' vallást szerette, de sem azt sem ezt nem engedték neki megismerni. Külseje valóban királyias volt. Termete magas, viselete nemes, és méltósággal teljes. Keveset beszélt, soha sem tréfált. Tiszteletet gerjeszete maga iránt mindenkiben. Udvara mustra lön egész Európában. Szerette, ha megesmerte, az igazságot; munkás volt és állhatatos. Tudatlanságát komolysággal fedezé el. Semmi hősi nem volt benne; de érté a' mesterséget, a' körülé volt embereken uralkodni. Hadvezéri tehetséggel nem bírt; hanem vezérei dicsőségét tudá tulajdonává tenni. Elszántság 's lovagerő néha felülemelék az udvari szokások korlátjain. Kora szokása megnyitá szívét a' nemesb szerelemnek; érzeteit komolysággal 's méltósággal nyilvánozá; a' gyönyört illendőséggel éldele. Emlékező tehetsége jeles volt; ítélete ép és öszvefüggő; szóval tudott büntetni, jutalmazni. Alacsony hízelkedéseket gyűlölt. Ezen vonások teszik caractere egyvelegét. 20 éves volt, 's a' munkát nem esmerte, midőn Mazarin meghalt. Ezolta ő maga vivé a' kormányt, használva minden alkalmat, melly oktatására szolgált. Országlása első felében naponként 8 órát dolgozott. Hanem természeti kevélysége döllyfösségbe ment át gyakran, 's pompaszeretete haszontalan pazérlásra, szilárdsága pedig despotismusra vezeté. A' Hugonottákat kiüzé országból, 's maga az alatt vadászattal mulatozott. Hasonló keménységgel bánt Fouquet-vel, a' financz főügyelődjével (1661), 's a' pápával (1662). L. despotá volt vallási meggyőződésből. Mint korlátlan uralkodó, alattvalóinak minden vagyonát sajátjának tekinté, mellyet ő okosan használni köteles. Ritkán esmerte félre azon rendkívüli férfiakat, kik az ő korát 's Franciaországot dicsőítették. Nemzete előmenetele iránt részvételt mutatott. Önszeretetétől elámitatva, idegen befolyás alá veté magát, azonközben hogy magát szabádnak 's függetlennek vélé. Legnagyobb hatalma volt rajta Maintenon asszonynak, inkább ész, kegyesség 's érelyes okfejei, mint érzéki ingerei által. L. dicsőségét ministerei 's hadvezéreinek munkája teszi. (I. TURENNE, CONDÉ, LUXEMBURG, CATINAT és VILLARS). Feuquières a' hadi mesterséget tudománnyá tökéletesíté; Louvois (l. e.) rendbe szedé a' sereget; a' várerősítés mesterségét Vauban nagy tökélyre emelé; az országos alkudozás mestersége honos lön Franciaországban, oly emberek által, mint Estrades és d'Avaux; maga L. is értett a' követekkel közvetlen értekezni. Az udvar fénye, a' cabineti 's tábori merészség, a' fegyverek 's művészetek dicsősége, beveték az europai udvarokkal a' francia nyelvet, melly 1678 olta kiveté a' latint nyilvános statusnyelvi jogából. De L. és Franciaország valódi nagysága, mind ezek mellett is, Colbert volt. Ez a' rendező, teremtő 's előre látó férjfiu felkészíté L. nagy álló seregeit, ezeknek terhét elsőben Europa minden országfására hárítván; egyszersmind 100 sorhajót tartott, 's előmozdítá a' mívszorgalmat, hajózást és kereskedést. Ekkor keletkezé a' legelső francia telepedés Keletindiaiban, Pondicheryben. Így fejté ki Colbert Franciaország csudálatra méltó erejét, annak népességét, természeti gazdagságát, 's a' nemzet tulajdonképi szellemét és izlését. Hanem halála után (1683) Lajos és Louvois letépék a' gyümölcsöt, magát a' fát vágván ki. A' király kevélysége 's a' nemzet hiúsága kezét nyujtának erre a' despotai hadminister uralkodásvágyának. Az elégedetlenség mind ezen nyomás mellett sem talált középpontra; annyira tetszék magának a' nemzet egy kemény és pazérló országlás fényében! Őt háboru, a' nantesi edictum eltörlése, a' népek átka, a' Ia Hoguei ütközet, 's angliai III. Vilhelm mélyen látó kormánybölcsesége megbuktaták Lajos hatalmát a' spanyol örökös háboruban; csupán szerencsés körülmények, a' kor véleménye, 's egy meg nem romlott nép erőérzete tarthaták fen az öregbülő

király ingadozó trónját. A' halál hirtelen elragadá tőle, kik hozzá legközelebb álltak; legelsőben egyetlen egy fíját, azután unokáját, 's ennek feleségét 's legidősbik fíját, Franciaország reményeit! 's Lajost még sem érdeklé az ország állapotja. Gyóntató atyja, Tellier, által anyyira elcsábittatá magát, hogy az annak terve szerint 3 Jesuita-készítette „*Unigenitus*“ constitututiot, a' szinte elámított XI. Kelemen pápa által 1713 mint bullát küldeté magához, 's így a' jesuita pártak győzödelmet szerze nemesebb ellenkezőji felett, 's egyszersmind olly zavarokat okozá, mellyek egyházban 's statusban 40 évnél tovább tartottanak. Azonban halálában 's azon szerencsétlenségekben, mellyek országlása utolsó éveiben házát megrázkódtatták, lelki erőt 's állhatatosságot mutatott. A' becsületért küzdve akart elesni, ha azon sereg, mellyet Villars Eugen ellen vezérle, meg fogna veretni. Heinsius, Eugen és Marlborough ugyan is, mi előtt I. Jo'sef halála 's Villars győzödelme Denainnél, Lajos 2-dik unokájának a' spanyol thront biztosítá, szerfelett megalázták Franciaország és Lajos kevélységét. Végre Filep uralkodott Madridban; de Franciaországot 2500 mil. livre adósság terhelte, melly az ország minden erejét megemésztve, alapja volt azon revolutionak, melly Lajos halála után 100 évvel végződött. — A' mit Pericles, Augustus és a' Mediciek korához hasonlítva XIV. Lajos kornak neveznek, az a' nemzeti lángész felemelkedésének volt a' gyümölcse. I. ki maga nem birt nagy ésszel, a' nagy és fényes ész tervet elérésére fontos eszköznek tartá. Colbert tanácsára a' tudományok 's feliratok társaságát alapítá; a' franciaia academiát tökéletesíté; a' jeles írókat buzdítá, hogy az ő dicsőségét 's a' franciaia nyelvet a' népek gyűlölségén felül emeljék, 's azoknak hatásköre a' seregekénél sokkal tovább terjedt. Ekkor lön a' franciaia nemzet az izlés dolgában törvényadó. Ekkor éltek és írtak: Pascal, Bossuet, Fénelon, a' nagy Corneille, az egyetlen Molière, a' követhetlen Lafontaine, Boileau, a' lelkes gunyoló, a' classicus Racine, 's ezen nagy férfiak gerjesztették a' világosság és philosophia szikráját Franciaországban. Valamint a' tudományok, ugy emelkedtek ez időben a' művészetek is. Lebrun, Lesueur, Poussin és Mignard képirok e' kornak diszei. Girardon, a' képfaragó, Lenôtre, Perrault és Mansard építő mesterek, Lully, a' franciaia hanga teremtője, szinte e' korba tartoznak. Majd nem minden, a' mi az utazót bámúlásra bírja, Franciaország legnagyobb emlékei, Lajos országlása alatt keletkeztek. Ő emelteté Brest, Rochefort, l' Orient, Havre, Dünkirchen, Cette és Toulonban a' csudálatra méltó kikötő, hajóépítő és erősségi épületeket. A' Languedoc csatorna az ő parancsára kapcsolá össze a' Középtengert az Oczeánnal. Ez Lajos kora! Sokan írtak XIV Lajosról, nevezetesen Voltaire, St. Simon, Dangeau, Genlis asszony, Lemoncey, Grimoard, Grouvelle. Lajos maga a' fíja számára „*Institutions pour le Dauphin*“ írt, mellyekben felállított helyes okfejeket azonban ő maga ritkán követe. Lajos levelei is ki vannak adatva. Említést érdemel benne az az udvariság és méltóság, mellyel ez a' kevély király ministerei 's generáljaihoz írt. Ez a' finom hang akkor közönséges volt, 's a' nyelvnek 's erkölcsöknek azon tetszékeny kimiveltetését szülé, melly anyyi külföldit esalt Parisba. Lehet e' ezeknél fogva Lajost nagyinak nevezni? Ugy látszik, e' melléknevet inkább kora érdemli meg, mellynek elibe lépni, vagy mellyen felülemelkedni ő bizonyosan nem volt képes. *Im.*

LAJOS (XV.), XIV. Lajos dédunokája, a' Fénelon nevelte jeles duc de Bourgogne fíja, szül. Febr. 15. 1710; uralkodáshoz jött 1715. meghalt Maj. 10. 1774. Elvette 1725. Máriát, Lescynski Stanislaus leányát (megh. 1768). És bár csak ennyit lehetne mondani róla! Béke nyugodnék akkor halt emléken. De így a' történetek szó-

lanak róla, hogy legyen tükörpélda a' nélküle szükölködőknek, mint vezetheti egy akarattalan, érdemtelen, bujálkodó, kegyeskedő, pazérló és kényeskedő király rohanva a' népet iszonyu veszélybe, zavarba. „XV Lajos története i“ Antoine Fantin Desodoards-tól (Paris, VI. év. 3 köt.) „XV. Lajos százada“ Arnoux Laffrey-től, nem rajzolniak kielégítőleg. Jobbak Duclos „Mémoires“-ai, ugy St. Simonéi, „Frankhon története i a' 18. században“ Lacretelletől (Paris 1811, 6 rész), 's az esmert „*La vie privée de Louis XV*“ (4 köt.). XV. Lajos ugyan tehetetlenebb volt, mint sem hogy ő készítette volna elő a' Francziákat a' revolútióra, de a' tehetetlensége miatt befürkészkedett erkölcsi, elmei változás, a' két-féle kény alattomos és nyilvános garázdálkodásai, a' természetitől, rendestől annyira elcsapása, 's mind e' mellett a' valódi hatalom csökkenése, voltak annak szülő okai, 's olyan gonosz, kegyetlen kicsapongásokra vezetői. A' hibának jó sulya esik azon uralkodásra is, mellyet 1723-ig Filep, az orléansi herczeg, és Dubois cardinál viseltek. Mig XV. Lajos majdnem keleti okoskodástalan kény között uszkált az érzékek gyönyöreiben, addig a' franczia nemzet igen kifejlődött elméjében, 's olyan lépéseket tett az önönülésben, mellyek maig is dolgoznak közöttök, mellyek szörnyü tettek nemzói lettek. Uj nézetek fejlődtek ki az erkölcsiségről, közel sem olyan szigoruk mint hajdanta (a' franczia vélemény szerint, hivebbek a' természethez); — ujak a' vallásosságról, a' türedelmetlenséget 's a' csupa hiedelmet kárhóztatók; némelly indulatok becsületet kezdtek nyerni, a' hajdan kárhózosak; élvágy, a' jelen használása lépé meg a' nemzet minden rendét és nemrendét, bankbukások jöttek egymás után, — és mind ez a' philosophiának egy ujonnan fejlett ága által védelmezteték, szépiteték. Ezen forgó időben XV. Lajos csak egy lapda volt; könnyen játszott ő is, de gyönyöreinek fogója körül maradvá, az idővel 's népével nem ment odább, mig nem a' semmisülés örvényébe lehunyt, a' nemzet pedig folytatá útját az utolsó lökéskor az ellenállást szétszaggatandó. — XIV. Lajos ezen szavakkal bucsuzott el tőle, mint thrónörökösétől: „En akaratom ellen tettem népemre olly nagy terhet; de a' viseltem hosszas háboruk kinszeritettek reá: szeresd a' békét és soha ne kezdj háboruhoz, ha az ország java 's a' népek boldogsága nem kívánják.“ Még mélyebb benyomást tehetett volna gyermek-elméjére a' nép maga visellete, a' király halott szekerét gyalázó beszédekkel kísérlő, 's a' magát vad örömmek áltadé. Beh máskép gondolkozott az atyja, a' nemes duc de Bourgogne, ki a' thrónra lépendő a' nép elvesztett jogait szándékozóék visszaadni. Hét éves jött csak férjfiui felvigyázás alá Lajos. De vezetője, Villeroi marsal, nem volt Montausier, Beauvilliers vagy Fénelon. Midőn Lajos egy veszedelmes betegségből kigyógyult, többszöri innep által mutatá ki örömet a' nép. Az udvar 's a' Tuileriák kertje nem ürült ki a' néptől. Ekkor az alacsony lelkü Villeroi egy ablaktól másikba vezeté a' gyermekkirályt, annak hajlékony lelkébe az önkény gyüloletes elveit oltandó, így szolt: „Itt látja, felséges király, önnépét, ezen nép egészen Felségedé; minden, a' mit lát, Felséged tulajdona, Felséged mind annak ura, mestere.“ Az okos, őszinte Fleury, fréjusi püspök, nemesebben nyéré meg a' fiatal király bizodalját. Kevesebb befolyásu volt a' királyra, gyóntató atyja, Liniars jesuita, kit Fleury és Noailles cardinál tanácsának ellenére Dubois cardinál emele ezen polczra. A' regens halála után, 1724, Fleury tanácsára Bourbon herczeget (Duc de Bourbon) emelé a' király fő ministerré, ki azonban a' 73 éves praelatus tudta és helybenhagyása nélkül semmit nem tehetett. Ezen idő oltá egészen akarattalan lön a' király. Egy hat éves spanyol

hercegné határoztaték számára nőül; de szüleihez visszaküldeté; Villerói elküldeté az udvartól 's eljegyzés történt Mária Lescynskával, a' thronról esett Stanislaus leányával. Midőn a' duc pártja a' főpapot el akará mozdítani, és a' megsértett Fleury magát mezei lakába visszavonta, egyszer akaratot mutata a' király, 's olly hathatósan kíváná tanítója visszajövetelét, hogy a' duc kénytelen volt maga irni a' főpaphoz, 's őt a' király nevében visszajövetelre kérni. 1726-ban Fleury lön igazgató, az első ministeri czímet megvetve, noha valóban az vala koltáig (1743.). Ennek tettetési mestersége a' királyra mene most által, kinek magán életében nagy változás történt. A' mutatott jó csirája elfult a' gyönyörben, bujalkodásban. A' békés és gazdálkodó Fleury hét évi nyugalomban szerzett az országnak, de nem volt eléggé felvilágosodott az Unigenitus bulla vitájának elvégzésére. Háboruba keveredett. II. Auguszt lengyel király 1733 meghalván, XV. Lajos ipát akará a' thronra léptetni, 's kinyilatkozatá, hogy a' szabad választást idegen hatalom ne korlátozza; de VI. Károly frigyre lépett a' szász választóval, 's ez lengyel király lön. XV. Lajos két táborozás után a' bécsi előbékék által 1735 a' lotharingiai hercegséget nyere Lescynski számára. VI. Károly holta után Belleisle marsal austriai hadba keveré Frankhon, Austria elosztandása végett, de szerencsétlenül, a' vitézkedő Magyarok, 's Anglia pártolása, megmenték Theresia ügyét, Maillebois, Belleisle és Broglio alig tudák a' megvert hadnak romjait átvezetni a' Rajnán. A' tengeren még többet veszte Frankhon, mert a' tengeri dolgokat még inkább elhenyélte Fleury. Ennek holta után (1743) szász Mórícz győzedei új fényt adtak a' frank fegyvereknek, 's Frankhon viszszenyeré az aacheni békében (1748) elvesztett gyarmatait. A' király némelly táborozásban maga is jelen volt, 's egy nehéz betegségére „igen szeretet” (le bien-aimé) nevezetet nyere. A' Francziák szeretete felülhaladá érdemeit; mert ő napról napra fajtalanabb lett, munkátlan, az ország kormányzását a' szép Pompadour (I.e.) marquise-re bízva, ki őt serail életre bírá, 's idegen indulatok bábjátékává tette. Az acquits de Comptant vagy fizetésre utasítás-ra szoktatá őt, a' kincstárt önkényeként rabolva. Őn pénztárt tartá, mellynek hibázatát az ország pénztárából pótolá; miatta uzsoráskodott, a' státuspapírosok és gabonaár emelkedését, szalását illetlenül használá, — 's ezen gyalázatos kereskedésbe 10 milliót tön. Magauntságból néha könyveket nyomtatott, 's udvari orvosának Quesnaynek physiocraticus rendszere is mulattatá. Ezen orvost gondolkodójának (penseur) nevezé, 's örömet hallgatá, ha ministereit feddé, de tanácsát soha nem sikerezteté. Az asszonyosságok iránt francia udvarsággal viselteté, a' vitákba örömet keverédék, Europa udvari szövevényeit titkos agensek által tanulgatá. A' dauphin férjfiassága, a' dauphine erénye, benyomást tön reá, nem állandót. 1769 olta du Barri asszony uralkodék rajta, ki 5 év alatt 180 millio livrebe került az országnak. Guny, rezek, csufalok ostorozák őt, — a' befogatások nem szerzék vissza tekintetét. Korával egyre nőtt tompasága, kegyeskedése, — a' francia könnyelműség pedig egyre nőtt. 1754-ben az Ohio vize melléki erősségek miatt tengeri had támadt Angliával. Lajos azt félválról vette, — Austria mellé állt a' Burkusok ellen. Az okos Kaunitz megnyere a' II. Fridrik megsértette Pompadour. Vesztettek vizen és szárazon a' Francziák, a' roszbachi csata (5. Nov. 1757) sokáig letörlendő mocsok volt hadi hírekben; 7 év után örülhettek a' fontainebleaui és parisi békének (1762, 63). Lajos mind ezekre érzéketlen volt; Richelieu marsalt Mahon (1756) dicső bevétele után látván, kérdezé tőle: „Hogy izlettek a' figék kegyednek Minorcában?” A' háboru után Choiseul ministeriuma több 's néha erőszakos reform által jeles, különösen a' Jesuiták elhajtása

(1764) és Corsica elfoglalása (1769) által. Reá du Barri Maupeou korlátnokkal együtt megdönté Choiseult, 's helyébe Aiguillon herceget tette. Ezen utolsónak pere a' rennesi parlamentel, melly ellene, mint egykori bretagnei igazgató ellen, keményen volt írva, 's minden parlament ellenkezése 's ellenállása, kivált az új, nyomó finantz edictumokban, adtak okot a' királynak a' parlamenttagok elküldésére Parisból, 's nem sokára a' parlament felfüggesztésére, melly csak XVI. Lajos alatt (1774) helyhezteték vissza, bizonyos korlátozások mellett. Maupeou elátkozott edictuma, a' királyt nevezé országa egyetlen és legfőbb törvényadójának, ki a' parlamentnek javalást enged új törvény iránt, de 2 észrevétel után feltételtelen engedelmet kíván. Méltó társtag volt hozzá a' népvérszívó Terrai apát, a' finanzia general-controlleure, a' magának 1,200,000 livre évi jövedelmet szerző. Kün is egyre hanyatlék Franciaország becsülete. Lengyelhon eldarabolták 1773, ó nem is kérdeztette meg. Végre himlőben halt meg, kit sem DAMIENS (l. e.) gyilkoló kése, sem a' nép nyomorusága magához nem hozott. Csak 4000 millio livre adósságot hagyta hátra. 55.

LAJOS (XVI.), XV Lajos unokája, a' dauphinnek, második nejétől Mária Josephától, Fridrik August lengyel király 's száz választó fejedelem leányától való második fia, szül. Aug. 23, 1754; duc de Berrynek nevezteték. 1770-ki Maj. 16 eljegyezteték neki Mária Antonia, austriai hercegasszony, melly alkalómmal az innepélyesszorongásban, XV Lajos téréen, sok száz ember elveszté életét. Jó akaratú, de a' kórmanyzásban egyetlen lépett fel a' kir. székre (Maj. 10, 1774), még alig 20 éves korában. Szerényen elmellőzte az „óhajtott“ (le désiré) melléknevet, mellyel őt a' nemzet megtisztelé. 'S részint ez, részint a' ministerek hirtelése, részint az ő magaviselete azt gyanították, hogy kemény szivü, és sokkal kevésbé engedékeny jóságú, mint nagyatyja volt. — Statusministerévé a' nagy tapasztalásu de könnyelmü gróf Maurepast választá, 's Terrai abbé helyébe a' becsületes Turgotot tette finantzministerré; a' külső ügyeket gróf Vergennes igazgató; gróf Muy hadi, Sartine pedig teugeri ministerséget viselt. Eleinte mindjárt támadtak alattomos ellenkezők, 's noha a' terhes robotok, az önkényes adózások, a' Jura hegyekbeli rabzoltság és kizsákoltság eltörülttek: még sem bírhatta Turgot a' félenk királyt arra, hogy — a' nemzetnek kedvében állván, — a' papsággal, nemességgel és parlamentekkel rendithetlenül megvívjon. Ezek, a' ministerek és a' nemzet ellen egyesülének. Felingerelték a' pórnépet, melly a' szabad gabonakereskedést tárgyazó parancs hirdettetése alkalmával olly jeleneteket tüntetett fel, millyenek később a' zendülés alatt láttatának. A' félenk 's tapasztalatlan Lajos gyűlöltnek gondolá magát a' néptől, 's engedékeny volt a' kicsapongók iránt; csak Turgot és Muy tanácslatára nyult szigorubb eszközökhöz. Megkoronáztatása után (1775 Jua. 11) ministerré nevezte a' lelkiismeretes Malesherbest, Turgot barátját. Ezeknek közös munkálkodása legyőzte volna talán a' régi rendeltséget és elleneskedést, ha az új hadminister, gróf St. Germain, az előítéletek helyett nem a' Francziák hadakozó szellemét támadta volna meg, 's ha a' fényt és örömet szerető királyné, Maurepassal, Turgot titkos ellenségével együtt, az elégedetlenek pártjára nem hajlandott vala. — Malesherbes elbecsáztatását kérte; Turgot kénytelenítettett félre vonulni; a' szabadságosok (papság és nemesség) győzedelmeskedtek; de a' harmadik rend, 's minden józanon gondolkozó, újítást, általános reformot kívánt. Turgot eltávózása után, a' már is 102 milliónyi hiánya rövid idő alatt irtóztatón nevedett; az udvar fényűzése 's pazérlása kimondhatlan volt. A' finantzministereknek, Clugny, Taboureau, Necker, Joly de Fleury és d' Ormesson-nak hirtelen változtatása,

még inkább nevelte a' zavarodást. A' versaillesi, valamennyire jövedelmes béke után, 1783, a' felette könnyelmű Calonne lön finanszminister, ki, a' megürült pénztár helyreállításá végett, reá beszélt a' királyt, hívna egybe az ország nagyjait 's mutattatna ki velek jövedelmi forrást az elapadt kincs helyébe. A' királytól most már a' harmadik néposztály is egészen elidegenedett, mivel ez az egyházi méltóságoktól 's katonai tisztségektől egyiránt eltiltaték; a' királynét pedig, 's általában az udvart, annyival is keserűbb gyalázattal illeté a' nagy közönség, mivel erre a' Rohan cardinal ellen kezdett nyakkötő per, 's de la Mothe grófné és férje rágalmazásai, újabb okot és alkalmat szolgáltatának. — Illy zajongásban voltak az elmék, midőn szerencsétlenségre, gróf Vergennes, a' külügyek ministere meghalt (Febr. 13., 1783), 's a' király a' nagyok gyülekezését, egy — nem legjobb foganatu beszéddel megnyitá. A' pénzhíjány, mellyet a' főellenőr 112 milliónak mondott (de másoktól 140 milliónál is többre becsültetett), gyanussá tette Calonne terveit; minek következtében az elbocsáttaték, 's a' jövedelmek igazgatása Loménie de Briennere bízaték. A' parlament ellene szegült két új adózásnak, melly a' kereskedést és a' nagy földbirtokosokat fogta volna terhelni, — 's az országrendek összehívását kívánta. Ezen nagy szó villámcsapásként tépte szégyel a' jövendő setét fátyolát. A' nemzet örömjajongva hallá; az udvar reszketett. Lajos *lit de justice-t* merészle, de azt erőtlennek nyilatkoztatá a' parlament, melly erre a' király által Troyesbe utasítotték. Így ki volt nyilatkoztatva a' háboru, a' nemzet és királyi szék között. Az udvar alkudozni kezdett a' parlamenttel, melly végre ismét visszajött Parisba. De most mind a' két fél lépései hatalmasabbak lőnek; Bretagneban kiütött 1788-ki Jun. a' lázadás; a' nemesség és a' Vassigny ezere d tisztejei első merészleték a' király parancsa ellen fegyverkezni. Sőt még a' papság is sürgetve kíváná a' rendek összehívását. A' gyenge Brienne helyett Necker lépett 1788 a' státustanácsba, mint a' finanszügyek igazgatója. Lajos másodszor is egybe hívá a' nagyokat, hogy a' rendek és szavazások formája megállapításék. 1789 Maj. 5. nyitatték meg az országgyűlés. „Mentsen isten“ mondá Lajos többek között a' nemességnek, melly a' harmadik renddel egyesülni nem akart „hogy az én ügyem miatt csak egy ember is elveszen.“ Ő egyedül csak a' közjót akará, 's ezt elhatározottan; de körülé minden ingadozott; hogyan mutathatott volna ő erőt 's állhatatosságot! Junius 23-ka eltörlé a' királyi főhatalmat. Az 1789-ki év Juliusának 11., 12 és 14-ik napja; Augustus 4-nek éjjele; October borzasztó 5 és 6-ka; 1791 Jun. 21 a' királynak Varennesben megakadályozott szökése; a' Sept. 14-ki rendelkezet elfogadása; a' pórnépek 1792 Jun. 20. Parisban a' kir. palotát megtámadása; Lajosnak azon hideg elszántsága, mellyel a' lázadókat visszaigazítá, 's 22-kén nyilvánosan kijelenté, hogy hatalom soka sem kinszerithetendi őt megegyezni abban, mit ő a' közjóra nézve károsnak ítél; az Aug. 10-ki viharok (a' Tuileriák megrohanása 'sat.), mellyek a' veszélyeken gőzedelmeskedni nem tudó Lajost megbuktaták; a' nemzeti gyűlésben történt elfogatása; végre a' convent előtt indított gyalázatos per, mellynek vádpontjaira December 10-kén és 26-kán méltósággal 's helyes öntudattal válaszolt: ezek valának a' legnyomosabb történések, — a' szerencsétlen király sorsát elhatározók. (Vö. FRANCZIAORSZÁG TÖRTÉNETEI 1789—1814.). Lajos, illy veszedelmes helyzetben 's illetlen bánásmód-között, olly bátorságot és lelki erőt mutatott, millyen az előtt benne nem esmertetett. Mint Paris közönsége rabjától a' Templeban, ténta és toll is megtagadták tőle, 's így fogsága idejét fíja oktatásával és olvasással tölté; leginkább a' latin írók munkáit kedvelé. Halála előtti estén ugy talála, hogy fogsága idejében,

5 hónap és 7 nap alatt 157 kötetet olvasott el. 1793 Jan. 15-kén, 719 szavazandó közül 690 vádolá őt a' szabadság, nemzet és közbátorság megsértéséről, 's minekutána Jan. 16. a' per folyta közben azon törvény eltörültetett, mely az elítélésre kétharmad rész szótöbbséget kíván; 366 szóval halálra ítélték, 's a' nélkül, hogy — mint védelmezői (Malesherbes, Tronchet és Deseze) kívánák — a' nemzetre hivatkozás, vagy három napi halálra készülési megengedettetett volna, Jan. 21-kén 1793, hajdani palotája előtt, XV Lajos téréen, 39 éves korában, a' guillotine által lefejeztetett. (L. Posselt „*Process gegen den letzten König von Frankreich, Ludwig XVI*“ Nürnberg. 1802). Végső szavait elnémitá a' dobszó és e' kiáltozás: „Éljen a' köztársaság!“ — Igazságosak a' Francziák, midőn ezen király jószívűségét IV Henrikével mérkőztetik. Ő még fiatal korában olly érzékenységet mutatott, mely a' nagyobb ranguaknál ritkaság; ő nem csak akkor indult meg szívében, ha a' szerencsétlent látá, hanem ha csak beszélni hallott is róla, könnyeket hullatott érte; esmeretlenül gyakran segedelmet nyújtott a' kunyhók nyomorult lakosainak. Kedvelt okfeje 's cselekedeteinek szabálya e' jeles mondás volt: „A' királyok csak azért vannak a' földön, hogy országlások által a' népeket boldogokká, példajok által pedig erkölcsösekké tegyék.“ Birta is ő a' nép szeretetét, 's ő koránt sem tulajdon fogyatkozásainak, hanem a' körülményeknek és méltóságának lön áldozatja. — 1792 Dec. 25 költ végrendeletében a' következőket mondja: „En szivemből megbocsátok azoknak, kik — a' nélkül hogy reá okot szolgáltatam volna — elenségszer indulattal viseltetének irántam. — De a' fiamat intem, ha szerencsétlen lenne királyságra jutni, megemlékezék, hogy minden gyűlölséget és érzékenységet elfelejtsen, név szeriint pedig az én szerencsétlenségemet 's szenvedéseimet 'sat.“ Ugyan illy érzéssel ira Monsieurnek (XVIII Lajosnak): „En engedelmeskedem a' végzésnek és világi kénytelenségnek, a' midőn ártatlan fejemet a' vérpadra viszem. Az én halálom fiamra teszi a' királyi méltóság terhét. Légy neki atyja és igazgasd az országot, hogy neki azt csendesen és virágzón adhassad által 'sat.“ — Lajos sirja Parisban, a' Magdalena temetőjében ásatot meg, azoknak halmai között, kik hajdan jegy-innepe alkalmával a' Lajostéren agyon szorítottak, és a' királyt védelmezve (1792. Aug. 10.) elhullt Schweiziak hideg tetemei között. — Életét 's viszontagságait tárgyazó jelesb munkák ezek: Georgel abbtól „*Mémoires pour servir à l'hist. des événem. depuis 1760 jusqu'en 1806—10*“ (Paris 1817, 2 köt); Campan asszonytól: Emlékiratok a' királyné magán életéről, némelly regékkel XIV, XV és XVI Lajos idejéből“ (Paris 1822, 3 köt); és „A' frankhoni országos változások történeti leírása, XVI Lajos alatt“ (Leipz. 1827); Montgaillard abbtól: „*Hist. de France depuis la fin du règne de Louis XV etc.*“ (Paris 1827); Bournisseauxtól „*Hist. de Louis XVI*“ (Paris 1829.) és „*La cour et la ville sous Louis XIV, XV et XVI, ou Révelations historiques tirées de manuscrits inédits*“ Barrière F. által kiadva (Paris 1829). — Ezen dramaticai ábrázolatban „*La mort de Louis XVI, scènes historiq. de Juin 1792 à Janv. 1793*“ (Paris 1828.) majdnem minden szó a' kutfőkből van merítve. —no—

LAJOS (XVII. Louis Charles de France), szül. 1785 Mart. 27., előbb Normandia hercege volt; bátyjának Jun. 4. 1789 történt halála után dauphin; atyjával, XVI. Lajossal, anyjával, nénjével 's hugával együtt Aug. 10. 1792 a' Temple tömlöczbe vitették. Szép természetű, nemes, nyájas ábrázatu fiu volt, 's nagy próbáit adá tanulásvágyának és eszének. Anyját leggyengédebben szerette; e' mellett bátor volt, elszánt, 's tele becsületérzettel. Lajos kivégeztetése után a' royalisták az ifju Capetet, mint őt a' republicanusok nevezék,

XVII Lajos név alatt Franciaország és Navarra királyjának kiálták ki. De a' franciaországi hatalombírók, atyja halála után hat hónap mulva, elvevék anyjától, 's egy Simon nevű varga, tudatlan és dühös Jacobinus felvigyázására bizák. Ezen embertől olly esztelen bánást szenvedett a' fiu, hogy mindennemű gyalázatosság által megkábitatva, az élet örömét erejével együtt elveszté, 's 15 hónapig makacsul hallgatott, míg ezen kin következésében, a' rhachitisben, Jun. 8. 1795 meghalt a' Templeben. Négy ál XVII Lajos lépett fel különböző időben. Legnagyobb figye'met egy Mathurin Bruneau nevű csavargó gerjeszte, kinek pere Parisban 1818 legnagyobb nyilvánossággal fejtegettetett. A' család egynehány évre a' fenyítékházba küldetett.

Im.

LAJOS (XVIII. Stanislaus Xaver), előbb provencei gróf, a' Dauphiinak (XV Lajos fijának) harmadik fija, szül. Nov. 17kén 1755, házasságra lépe 1771 Maj. 14. Mária Josepha Ludovicával, III Victor Amadé sardiniai király leányával, a' ki 1810 halt meg. Testvére, XVI Lajos, kormányra lépte után (1774) Monsieur, annak halála után pedig kormányzó volt a' czimje. Testvére fijának halála (Jun. 8. 1795) után, melly időtől országlása éveit számolá, XVIII Lajos, Franciaország és Navarra király a czimet von fel; de Europa, 's még Anglia is, csak Paris bevétele után Mart. 31. 1814 esmeré meg Franciaország királyának. Bátyja országlása alatt az udvar örömeivel keveset gondolvá, könyvekkel foglalatzkodott. Irt helyes költeményeket is. Gibbon történeteiből lefordíta egynehány kötetet. Kivándorlása történetét jelesen írá le, e' czim alatt: „*Rélat. d' un voyage à Bruxelles et à Coblençe 1791*“ (Paris 1823). Az előkelők első gyűlésekor a' két kiküldöttség elsőjének előlülője volt. Calonne (a' finanziaik general - controllerje) ellen az oppositio részére látszott hajolni. Ezért a' nép mindenütt örömtapsal fogadá. Az előkelők 2-ik gyűlése alkalmával (1788 Nov. 9.) a' harmadik rend kettős képviseltetése mellett nyilatkozott. Mind e' mellett még is rágalom tárgya lön. A' bastille szétlulátása után királyi bátyjával a' nemzeti gyűlésben megjelent (Jul. 15). A' többi kir. herczegek már megszöktek Parisból; ő ott maradt. Egy ellenrevolútióban részvétellel vádoltatván, Dec. 26. 1789 a' parisi városházban személyesen tisztítá ki magát. 1791 veszélyesb lön a' zavar. Lajos Monson által Brüsselse menekvék. Koblenzben ellenmondott a' nemzeti gyűlés végzeteinek 's a' király szabadsága korlátoltatásának. Visszatérésre szólítatván fel a' király által, midőn L. ennek nem engedelmeskednék, sőt a' constitutiót sem fogadná el, a' nemzeti gyűlés őt a' kormányra való jogának eltörlésével bünteté. A' király halála után, Lille gróf név alatt, Hammából Westfaléből Veronába tevé át udvarát. Itt 1795 a' kivándorlottak királynak kiálták ki. Ezentuli szerencsétlenségeit méltósággal viselé. Bonaparte fenyegetéseire 1796 a' velencei tanács által Veronából távozni kinszerítettvén, azolta vándor életet élt, külvadvarok, és Bourbon-barátoktól gyámolítatva. Elsőben Condé seregéhez ment a' Rajnához, onnét Svábhonba Dillingenbe. Itt 1796 Jul. 19 este 10 óra tájban reá löttek, de nem ejtve veszedelmes sebet. Innét Blankenburgba ment, hol a' braunschweigi herczeg oltalma alatt élt, 's Pichegruvel alkudozást kezdett. De terve Fructidor 18 felfedeztetett 's megsemmisitetett (I. FAUCHE-BOREL). A' Condé-sereg elszélesztetése után az europai ügyekben csak távolról von részt. Az 1797ki béke megkötötésével Mitauba ment, 's itt inneplé Angouleme herczeg egybekeltét XVI Lajos leányával. Innét I. Pál által 1801 kitiltatván, porosz engedelem mellett, Varsóban telepedett le. Itt próbálá Bonaparte a' koronakövetelőt lemondásra bírni; de sikertlenül. 1805 Sándor császár helybenbagyásával visszatért Mitauba; hanem a' tilsiti béke a' szárazföldről távozni kénytelenité; miért 1807

végén Angliába ment át, 's itt maradt a' nagy küzdés befejeztéig, 1809től a' hartwelli kastélyban, melyet megvett, lakva. Itt a' romai classicusokkal 's politicalai tanulmányokkal foglalatokodék, 's így a' szerencse és tapasztalás, kivált pedig az angol szerkezet megismerése, korának jobb ideáji iránt fogékonyabbá tévék. 1814 Febr. 1. felszólítást bocsátott a' Francziákhoz, melly először Bordeauxban 's azután Parisban is a' Bourbonokhoz hajlásra birt egy pártot. L. abban a' történetek elfeledését, a' kormány és birói székek megtartását, a' bevett törvénykönyv meghagyását (kivéven a' vallás tanításai-
val ellenkező törvényeket), az új birtokosok védelmezését a' régiak vádja ellen, a' sereg jogai, czimei és zsoldjának, 's a' tanács politicalai jogainak feutartását, a' conscriptio eltörlését ígérte, 's familiája részéről minden áldozatot, melly Franciaország csendességét előmozdithatná. Azonban ha a' szövetségesek nem győznek, 's Napoleon az alkudozásoknál oly nyakasan nem viseli magát Chatillonban, mind ezen felhívások sikeretlenek maradnak. Miután a' szövetségesek Pariszt bevették, és a' tanács, Talleyrand előlülte alatt, ideigleni országglást állított fel, melly Napoleon letételét Apr. 3kán kimondá, 's a' constitutiojavalatot, melly szerint a' Bourbonok visszahivatának, Apr. 5kén kihirdeté, elindult Lajos Hartwellből, 's Apr. 20kán Londonba ért, honnét az országgló herczeg Doverbe kíséré. Innét Clarence herczeg vezeté Calaisba. A' király egynehány napig Compiègneben maradt, hol Franciaország marsalljait, valamint St. Quenen a' parisi kormánysszékek követségeit fogadá el. St. Quenen Maj. 2. bocsátá közre azon nevezetes nyilatkozását, mellynél fogva a' tanács-javaltá constitutio létalaposh pontjait elfogadá, az egészben azonban, mint hevenyében készültet, a' tanács és törvényadó test biztossága elibe terjeszté, megvizsgálás végett. Maj. 3kán tartá bemenését Parisba. Mint bátyja végrendeletének teljesítője, tökéletes feledést hirdetett. Ministeriumát az ideigleni országglás tagjaiból 's buzgó royalistákból alkotá. Első rendeleteinek egyike a' nyomasztó egyesített adók megtartása volt, mellyek a' status helyezete miatt el nem törülthettek, hanem legfeljebb is csak mérsékelthettek. Azután békét kötö Austriával, Orosz, Angol, Porosz, Spanyol, Portugál és Svéd-országgal Parisban Maj. 30. 1814. A' béke kihirdetése után, személyes jelenlétében olvastatá fel az ország alkotmányát „la charte constitutionnelle“, melly, mint a' király akarja, egy szívvel lélekkel elfogadtatott 's belajstromoztatott. Egyszersmind 151 páirt nevezett ki a' király a' régi és új nemességéből, 's a' senatorok és marsallokból; az addigi senatorok közül 53 nem emeltetett páirségre. Cancellár d' Ambray 's az 5 statustitóknek, számos statustanácsos és maitres des requêtes tévék a' király statustanácsát, mellybe különbség nélkül vetettek fel jeles emberek a' régi és új nemességéből, 's más országos tisztviselők. Talleyrand a' külfüyeket szokott finomságával, nem méltóság nélkül, 's a' nemzet büszkeségére kimélő tekintettel rendezé el. A' bécsi bekegyülésen mint a' Poroszország elleni oppositio szónoka lépe fel. Az ő diplomaticája most csupa népjog 's nagylelkűség vala. Montesquiou ellenben, a' belminister, egészen elhibázá a' jó utat, mellyen a' közvéleményt a' Bourbonok részére hódítandó vala. Gróf Dupont, a' hadi minister, szinte nem tudá megnyerni a' seregeket, 's felváltója, Soult, még kevesbé. Lajos caractere ezeknél fogva nem ritkán balul ítéltetett meg. A' páirkamara is szüntelen ellenkezett a' követkamara néphez szító részével. Így nem látván a' nép XVIII Lajos által reményeit valósulni, és sokban csonkittatva érezvén érdekeit: Napoleon megjelenté Franciaországban (1815 Mart. 1.) varázs gyanánt hatott a' seregre és a' nemzetre. Lajos nem esmerete a' közvéleményt, 's a' körüle voltak által egészen elámitatott. Mart. 16 még egyszer

megesküdt a' chartára, a' követkamarában; de már ekkor elpártoltak tőle Labédoyère es Ney. 19-kén széto szlatta a' kamarákat. 20-dikán éjjel megszökött. 22-kén Lilleből több rendeletet bocsáta ki, az adófizetést 's toborzást tiltva Napoleon részére, 's a' lázangó sereget a' szolgálatból elbocsátva. Innét, hogy Nap. kezébe ne essék, 24-kén Gentbe ment. Vele mentek a' hir. herczegek is, kivévén Bourbon't 's Angouleme herczegét 's herczegnét; amaz a' Vendéében, ezek déli Franciaországban maradtak, a' király ügye mellett a' népet lelkesítendők. 'S valóban a' Vendéében is alkotott egy kir. sereg, 's Angouleme herczeg is gyűjtött egyet öszve; de Angouleme, a' sereg egy részétől elhagyatva, 's Napoleon generálaitól bekerítve, kénytelen volt egyezésre lépni 's Barcelona felé elhajózni. A' herczegné Bordeauxból Angliába evezett. A' királyt, ministerein 's néhány tiszteken kívül, Berthier, Marmont, Victor 's Feltre herczeg marsallok kísérik. Serege egynehány ezerre nőtt. Gentből hirlapot bocsáta ki, 's ebben 2 proclamatiót a' Franciaokhoz. Talleyrand ez alatt híven vivé a' király ügyét Bécsben. Midőn erre Blücher Franciaországba nyomult, Lajos is visszament a' francia földre, 's Cambraiból Jun. 25. közbocsánatot hirdete, az árulók kivételével; a' nemzeti szellem nem esmerése miatt tett hibáit kikerülni, 's a' chartát biztosítványokkal megerősíteni ígéré, Blacast pedig elbocsátá. Paris Jul. 3kán capitulált. Lajos 9-kén tartá bemenetelet. Most Napoleon legjelesebb követőji elveszték hivatalaikat. Uj ministerium alkotott, Talleyrand vezetése alatt, mellynek Fouché is tagja lön. Uj kamara neveztetett ki (l. CHAMBRE INTROUVABLE). A' sereg széto szlatott. A' kir. ígérét ellenére, a' szolgálatból sok tisztt kizáratott. Jul. 24 kén kir. rendelet jelelé ki a' bocsánatban nem részesülhetőket. E' szerint 19 jeles generál-hadi törvényszék elibe vala allitandó; 38 mást a' kamara számüzött; 29 pair elveszté pairségét; Ney es Mouton-Duvernet agyon lövették; némellyek feloldattak; mások idegen földre menekedtek. Azonban Talleyrand es Fouché nem tetszettek a' royalistáknak. Ezért ministerváltozás következék. Decazes lön az uj ministerium feje. Most felkeltek az ultraroyalisták. Ók csak az 1789-ki állapotot nézték törvényesnek. Ezek a' ministeriummal 's a' kamarákkal minden szabadabb lelkűt üldöztek, sok törvényteleniséget követtek el, 's olly végzeteket vittek ki, mellyeken a' tiszta emberiség böszül (l. FRANCZIAORSZÁG TÖRTÉNETEI 1814—1820). Ezt látván a' király, ministerei közül némellyeket elbocsátá 1816, helyekbe szabadabb érzetűeket nevezve, 's a' kamarát is feloldá. Az uj kamara nemzetiebb lön ugyan, de nem elég erős az ország szükségképeni kívánatnak teljesítésére. A' sajtószabadság nem alapíthatott meg. Az adó — a' hadi adó miatt — nyomasztó vala, 's kölcsönzéseket szüle. Haiti józan egyezés által nem hódítatott meg. A' pápával kötött concordatum nem lépe világra, 's ha jó volt is Lajos, némelly számüzöttket honjokba viszszabocsátani: még sem álit ellent a' kívándorítottak örült munkálódásinak. A' nemzeti jószágok revójitt nem nyugtatá meg. A' chartával ellenkező törvényeket erősített meg. Ezért egyre inkább terjedének a' szabadabb ideák, 's így ő kénytelen volt 1818 3-ik, 1819 pedig 4dik ministeriumot alkotni. Most ugy lát szott, bírá Lajos népe szeretetét. Hanem Berry herczeg meggyilkoltatása után minden megváltozott; meg a' ministerium, a' választó törvény, a' censura 'sat. 's a' személyes szabadság korlátoltatott. Az ultraroyalisták öszveesküdtek a' Charta ellen, 's uj ministereket kívántak. Ezen szövetség elnyomatott ugyan, de szándéka még is átment a' kormányba, 's 1820 a' választási törvény megváltoztatván, a' kamarákban is gyámolt talált. Most a' szoros royalismus fő hőse, VILLELE (l. e.) lön első minister. Lajos már ekkor kevés befolyással volt a' kormányra; mert szüntelen betegeskedett. Országlása utolsó

fő tette a' spanyol constitutionalisok elnyomása volt 1823. Megh. 1824 Sept. 16. (Vö. FRANCZIAORSZÁG TÖRTÉNETEI). *lm.*

LAJTA, tetemes folyó, melly eredetét alsó Austriában, Steyer határain több vadonok forrásaiból veszi, 's minekutána egy darabig Soprony és Mosony vármegyéket Austriától elkülönző határ gyanánt szolgál, ez utolsóban Lajtafalunál Magyarországra befolyik, 's Óvár mellett a' Duna ágába (Kis-Dunába) önti vizeit, minekutána 17 mfdet végzett futásában. Számos halakon kívül nagy és jó ízű rákok tenyésznek medrében.

LAK I. RUPIA.

LALANDE (Jósef Jeromos), csillagász és számtudós, a' becsületrend tagja, Bourg en Bresse-ben szül. Jun. 11, 1732. Parisban a' törvénytudományt hallgatá, de a' csillagásztudományt megtekintése alkalmával, győzhetetlen hajlandóságot nyert a' számtudományhoz és csillagvizsgáláshoz. A' híres Lemonnier tanítása és ön szorgalma következtében, hamar végezé tanulmányait, és Fridrik, a' nagy, nem rejthető el csudálkozását, midőn a' fiatal, még alig 19 éves csillagászt látná. De midőn L. arra érdemesnek mutatkozott, hogy az academia tagjai közé felvetetnék, nem csak az udvarhoz engedtetett neki szabad belépés, hanem a' berlini academia által is tagnak választatott 1753. Ettől fogva fáradszónak szorgalommal dolgozott. Jelesebb munkái ezek: „*Connaissance des temps*“; „*Astronomie*“ (1764); „*Abrégé d'Astronomie*“ (1795) „*Des canaux de navigation et spécialement du Canal de Langvedoc*“ és „*Bibliographie Astronomique*.“ Csudálkozásra méltó munkásságával szigoru igazságszeretetet kapcsol össze, melly néha szinte túlságosnak mutatkozott. Beszédében minden mellékes tekintetet félre téve, egészen nyíltszívű volt. Különös caractere 's atheismusa által sok ellenséget szerze magának. Azonban ő mégis mindig jóságos, nagy lelkű 's érzékeny férjfiu vala 's jóval is valóságosabb, mint sem a' minőnek magát hívé, vagy a' millyen lenni akart. Meghalt Apr. 4, 1807. 54.

LAMA, a' tangutan nyelvben lelkek anyja, lelki őr; a' Mongoloknál minden, a' Kalmukoknál csak a' nevezetesebb papoknak neve. Innen neveztetik e' két nemzet hite lama-vallásnak, mellyben mint fő Isten a' Sigemuni, mint ennek helytartója pedig a' Dalai-Lama, azaz a' nagy Lama tiszteltetik. Ő Tibetben az egyházi és világi hatalomnak feje, melly császárságot egyházi alkotmányának (theocratia) lehet tekinteni. Ő az istenségnek e' földön nem csak látható helytartóját képi, hanem valóságos, emberek között lakozó Istent. Azon hit, hogy ő örökké él, az itt uralkodó lélekvándorlás ideáján alapul. Azt hívék, hogy az istenség, mihelyt a' Dalai-Lama testét, mellyben eddig lakozott, elhagyja, azonnal rendkívülig más testet vesz birtokába, 's hogy így csak külsejét, nem pedig valóját is, változtatja. Mit tetteleg némelly módosítással fel is vehetünk, mert illy szabályszerinti hierarchiai rendszer mellett, közönséges dolognak látszik, bár ki üljön is a' thronon. Közönséges lakása két klastrom, Lhassa anyaváros közelében. Szüntelen papseregtől környezetetik; asszony-személynek ott, hol ő tartózkodik, meghálni nem szabad; mert ő tiszta és szeplőtlen. Az imádók bókolasait, kik távol tartományokból utaznak hozzá, egy oltárnemű, nagy és drága párnán, keresztbevetett lábakkal ülve fogadja. Fejedelmek könyörögnek áldásáért, előtte fejdelem 's pór között nincs különbség. Ő senkit sem idével, feje fedve marad, senki előtt fel nem áll, legfeljebb kezét imádói fejére teszi; kik ez által vétkeik bocsánatját reménylik 's hiszik. Meg vannak győződve, hogy a' fő istenség benne lakik; hogy ő mindent tud, mindent lát 's a' szivek rejtekeiben olvas. Néha szentelt tésztából csinált kis golyókat osztogat ki, mellyekkel a' Tatárok számtalan babonát üznek; ellenben az csupa mese, hogy ganéjából golyókat ké-

szitenének, azokat kiosztogatnák, arany szelenczékben tartogatnák, 's még étkekbe is kevernék. Hajdani hatalma, midőn még a' khánok választása és letétele tőle függött, a' mi időnkben megcsökkent, hol a' chinai császárnak van alája vetve; noha ez vallási tekintetéből némüképen még is alatta áll. Fővárosában jelenleg két chinai mandarin 1000 Chinaiból álló őrsereggel tartózkodik, 's Pekingben egy al-lámát tart a' chinai császár, ki Tibetből nunciusként küldetik. Ha a' Dalai-Lama meghalt, minden egyekezet arra fordítatik, hogy ki lehessen nyomozni, hol tetszett legyen neki ismét újra születnie. Ez esetben némelly Lamákra kell támaszkodni, kik egyedül vannak azon jelek tudásával megbizva, melyekről a' keresetre lehet esmerni, vagy inkább, kik legjobban tudják, kit nevezett legyen ki a' meghalálózott, követőjének. — A' Lamaiták általján véve Sárga és Veresüvegűekre osztatnak. Minden felekezet 3 lama alatt áll; amazok Dalai-, Tischu- vagy Bogdo-és Taranautlamák, ezek a' három Sammar alatt. A' Sammarok különböző klostromokban laknak. Tőlök számos különböző rangu papok függenek, kik nagytekintettel bírnak, az oktatásra figyelnek, bizonyos szerzetszabályok szerint 's házasságtalan életet élnek. Csak Lhassa körül 3000 klostromot számlálnak. A' lamavallás örök lényt nem esmer. 108 bálványai vagy Burchanjai, mind alkotott lények, kik már e' világ előtt, negyvenszeri vándorlásaikon bebizonyított szentségek miatt, isteni lények rangjára emeltettek. Sigemuni, a' fő bálvány, Kr. el. 1000 évvel jelent meg utoljára a' földön, mint a' lamavallás szerzője. A' földet felvilági, emberekké korcsosult szellemek lakják. Az emberi lélek a' test halála után magasabb vagy alacsonyabb állapotra jut, a' mi élete felőli száradásától függ. E' hit a' Lamaitákat jótévőkké, emberszeretőkké, 's erkölcsösökké teszi. Buzgólkodások lármás énekekben 's imádságokban állanak, visítva hangzó muzsikától kísérvé; továbbá bizonyos innepek ülésében, melyek innepélyes menetekkel, bucsujárásokkal és test ostorozással vagynak egybekötve. — cs.

LAMARQUE (Maximilián, gróf) francia altábornok, szül. Saint-Severben, a' Landes megyében Jul. 22-kén 1770; közlegénykép vön szolgálatot a' seregnél, de néhány nap mulva granátos kapitány lön Latour d' Auvergne alatt. 1793 Moncey alatt a' pyrenéi sereg dandárjánál volt, 's miután néhány ütközetben bajnokságot fejtett volna ki, 200 granátossal Fontarabia ellen nyomult, az árokba rohant, 's lerántván a' felvonó hidat, elfoglalá a' helyet, 's vele 80 ágyut 's 1800° embert. E' tettéért tábornoki segéd lön. Utóbb Olaszországban 's a' Rajnánál szolgált; Hohenlindennél különösen tetteté ki magát; erre, mint tábornok, brigadát vezérlett, az austriai háboruban pedig osztályt. Parancsot vevén Bonaparte Józseffel Nápolyba menni, oda utaztában, Tirolban, hólavina eltemeté, de elevenen huzatott ki. Nápoly határán 8 társával visszaverte Fra Diavolo 50 ezinkosait. Az angol seregeken vett több izbeli győzödelmei után déli Olaszországba ment; József király segédje lön; de lemondá e' tisztéről, ne hogy francia polgári jogait elveszítse. A' generalstab feje volt József királynál, midőn ez a' spanyol thronra hivatva, Nápolyt Joakimnak átadná. Az Angolok már 3 év oltá bírák Capri szigetét, 's nagy megerősítés által kis Gibraltart csinálnak belőle. Ennek elvételel megbizatva, 1808 Oct. 5-re viradóra elhagyá L. Nápolyt, 's az Angolok makacs ellentállása nem használván, elvéré a' szigetet. Ezen hős tett, melyet Napoleon az újabb kor legcsudálatosb tettének nevezett, olly hamar készítettett elő 's vitetett ki, hogy a' parisiak a' szándéklatot és sikert egyszerre tudák meg. Azután Villanuova, Pavia, Oberloitz valának L. újabb győzödelmeinek térmezéji; Laibachban 5000 foglyot 's 65 ágyut vett el az ellenségétől; Wagramnál az ő seregosztálya az austriai had közepébe rontott. A' be-

csületezeređ nagyfiszťjévé nevezetve, 1812 Oroszországban szolgált, azután Spanyolországban, 's mindig lenagyobb megkülönböztetéssel. A' félsziget elhagyása után honját védelmezé. Napoleon visszatérte után 1815 Parisban az első seregosztály vezérlése bizaték reá, azután vendéi parancsnok volt, 's a' lázadók fejének e' dicséretes szavakat írta: „Nem pirulok, kegyetektől' békét kérni, mert polgárháboruban nincs más dicsőség, mint annak véget vetni.“ Mérséklése annyira ment, hogy egy vendéit, ki ő reá lőtt, az oda rohant gendarmok közül kiragada 's szabadon bocsáta. A' waterlooi ütközet hírére elhagyá azon vidéket, mellyben a' csendet helyre állította. Egy kir. rendelet Jul. 24-kéről a' policziaminister felvigyázata alá rendelé őt, míg sorsáról a' kamarák ítélni fognának. Születése helyére vonult ezért; de 1816 Austriába menekedett, a' honnét, miután magát egy velős iratban védelmezte, 1818 Nov. visszatért Franciaországba, hol a' ministerek fondorkodása nélkül, mindjárt követnek választatott volna a' kamarába. 1828 Dec. 23. a' Mont de Marsan megye követeinek választatva, mindig a' bal oldallal szavazott, 's ellene volt a' schweizi seregek iránt kötött capitulationak. A' Juliusnapokban (1830) nem volt Parisban; ezután kevéssel a' nyugoti megyék parsncsnokává nevezetett, 's míg ő viselé e' tisztet, a' Vendée nem mert fellázadni. A' kamarában kikelt az 1815-ki egyezségek ellen, Belgiumot Franciaországhoz kapcsoltatni kíváná, 's azt, hogy Franciaország emeltessék vissza azon rangjára, melyet előbb kivivott magának. Tagja lön az idegenek berohanása 's az öregebb Bourbonok visszatérése ellen intézett hazafiai egyesületnek. Périer ministeriuma letévé, Bonnet altábornokot nevezvén helyébe, 's ime a' Vendée tüstént elkezde lázongani. A' ministerium ellene volt L. ujra megválasztatásának, 's ezért mindenfélét híresztelt ellene, mit azonban L. nyilvánosan hazugságnak vallott. Az 1831 és 32-diki ülésben egy volt azok közül, kik Lengyel-és Olasz-országok szabadságá mellett legtöbbet szóltak. Terhes betegségnben fekye ír alá Majusban 1832, az oppositio fejeivel, a' Mart. 13-kai rendszer okfejei ellen intézett Compté rendu-t, 's meghalt Jun. 2-kán. Innepélyes temetése alkalmával 5-kén közel 200,000 ember kísérte halotti szekerét, melyet 150 tanuló, juliusi harcölök 's invalidusok, a' general fegyvertársai, húztak. Lengyel, portugál, spanyol és olasz szökevények nemzeti és gyász lobogókkal tisztelkedtek. Clauzel, Lafayette és Manguin gyászbeszédet tartának tctemei felett. Ez a' nagy nemü innepély az által lön nevezetes Franciaország történeteiben, hogy közvetlen alkalmat nyujta azon véres lázadásra, melly a' köztársasági párt megbuktával végződött (l. FRANCZIAORSZÁG 1830 OLTA). L. több jeles strategikai munkákat írt; ilyenek: *Nécessité d' une armée permanente, et projet d' une organisation de l' infanterie plus économique que celle, qui est adoptée en ce moment* (Paris 1820); „*Mémoire sur les avantages d' un canal de navigation parallèle à l' Adour, considéré sous le rapport agricole, commercial et militaire*“ (Paris 1825); *De l' esprit militaire en France, des causes qui contribuent à l' éteindre, et la nécessité et des moyens de la ranimer*“ (Paris 1826). lm.

LAMARTINE (Alfonse de), Franciaország lyrai költőinek egyik legjelesbike, 1829 Oct. olta az Academia tagja. Hirét „*Méditations poétiques*“ munkája által alapítá, melyet 20 esztendőskorában adott ki, 's mellyben a' Bourbonok hajdani udvarát, mint az erkölcsiség, becsület 's hősi erények tükrét, festi. Gondolatok mélysége, érzelem 's szép nyelv jelelik L. költeményei szellemére nézve inkább a' Brittekhez, mint Francziákhoz hasonlítható. Gyakran komor melancholia, fájdalmas sejtéssel határos vágy, mysticumhoz 's érzékfelettiekhez ragaszkodás, költői tájrajzoknak szembetünő szeretete, teszük e' költő sajtáságit, ki azonban sokszor a' mesterkélthe 's untatóba is tévelye-

dik. Kevésbé sült el „*Mort de Socrate*“, melynek terve gondatlan-sággal vádolja szerzőjét. 1823 adta ki „*Nouvelles méditations poéti-ques*“ melyben ismét mint merész, emelkedő, gazdag phantasiája költő lép fel. A' classica oskola Franciaországban L. mysticus tón-ját 's külföldies költői nyelvét gáncsolja; de épen e' mélységes ko-moly irányra volt szükségse az eddig nagyobbbrészint könnyelműes 's felületes franciaia költészetnek. Ama' gyűjtemények egyik verse „*Bonaparte*“ czimet visel. Most Syriában utaz.

LAMBERT herczeg, I Béla király harmadik fia, megholt 1076, terhben hagyván a' feleségét Synadenét, Botoniatos Nikelőr romai-görög császár rokonát, a' ki férje holta után Konstantinápolba tér-vén vissza, ott szülte Álmos herczegét, vak Béla király atyját.

LANCELOT, a' tavi, neve egynek azon paladinok közül, ki-
ket a' regék és szájhagyományok szerint ama' mesés ARTHUS v. ARTHUR (i. e.) király kerek asztalánál találunk. Azon mondák sze-rint L. a' brucici Bau király fija volt, és atya halála után Viviana tündértől (a' tavi asszony, innét L. tavi mellékneve) neveltetik fel, ki őt, miután az ifju fegyvert viselhete, és nagy vitézséget mutata, maga vivé Cramalatba, Arthur király udvarába, és megkéré, üsse védettjét lovaggá, 's vegye fel a' kerek asztal bajnokai közé. Arthur erre az ifjut kardjával (Eskalidor) lovaggá üté. Ez most a' kerek asztal minden paladinjai közt rendkívüli tettek és hős bátorsággal tűn-teté ki magát. Genevra szép nője iránti szerelme, 's Morgana tündér jó indulatjának megvetése, a' lovagot csudálatos és veszedelmes ka-landokba keverék, melyekből azonban nagy vitézsége és a' tavi tün-dér segítsége által mindig szerencsésen menekvék ki. Végre atya gyilkosát, Claudas királyt, megölvén, fellépe őseinek királyi szé-kére, de Nordrectől, Arthur gyilkosa 's unoka öccsétől, kinek bü-netésére indult volt L., megtámadtatván agyonveretett. Még való órájáb-an is megjelent nála Viviana, és nyájas csókkal levé el a' bajnok haldokló életét, ki legutolsó volt a' kerek asztal lovagjai közül, 's kinek tetemei örömör várába vitettek, 's a' szép Genevra mellé té-tettek le. Ez a' Lancelotról való szép rege, melly regényirók és köl-tőktől sokfélelép dolgoztatott már ki.

LÁNCZ I. MÉRÉSEK.

LÁNCZSZABÁSÚ SZÁMVETÉS, azon mesterséges mód, melly szerint két különböző nemű mennyiségek közép mennyiségek által öszvehasonlíthatnak. A' mennyiben a' számvetés gondolkozásból vagy következtetésből áll, kapcsoló láncznak lehet nevezni, mivel a' kö-zép mennyiségek közbeszorítása által, mindnyájan mint valamely láncz szemei egymásba függnek. A' mennyiségek ugy hasonlíthatnak öszve 's cseréltetnek egymással fel, hogy 's mignem a' keresett fel-találtatik. Ha azt akarom megtudni, egy angol korona hány conven-tios garast téssen, így cselekszem p. o. egy angol korona 573 as fi-nom troyes, 4864 as finom troyes tesz egy finom kölni markot, egy kölni finom mark ad 20 conv. forintot, és egy conv. forint 16 conv. garast. Ha most az egymással kölcsönös irányban álló számok pro-ductumait egymással elosztom, $(573 \times 1 \times 20 \times 16)$ elosztva $4864 \times 1 \times 1$ által az az a' megrövidítés után $\frac{22800}{1}$ a' quotiens azon conv. garasok summáját adja, mellyek egy koronára jönnek. Az öszvekap-csolt mennyiségek öszverakása 's elrendelése ezen számvetésnél láncz-rétetnek nevezetik, 's ezen mesterséges mód rendszabású lánczrend-szabásnak, regula multiplex, vagy Rees rendszabásának (feltalálója K. F. de Rees nevéről). Ezen számvetésmód, melly a' közönségest nagyobb rövidségével 's pontosságával felülmulja, a' kereskedésnél gyakran használtatik.

LANDAMMAN, J. SCHWEIZ.

LANDAU, kerület (25 nsz. mf. 101,600 lak.) 's német szövetségi erősség a' bajor rhenusi kerületben, bajor őrizettel, Queich vize mellett; hajdan alsó Elzaszhoz tartozó birodalmi város, alsó Pfalzban. Van benne 650 ház, 5700 lak. a' lutheránusokkal 's catholicusokkal közös templom, 's egy satorna, melly által a' városnak minden szükségei vizen hozatnak. Az erősség épületeit Vauban rendelé el. A' franciaia császárság alatt az alsó rhenusi departementhez tartozott. 1815 Németországnak áltengedetett, Ausztriától Bajorországnak adatott által, 's szövetségi erősségnek nevezetett ki.

LANNES, franciaia marsall és montebelloi herczeg, szül. 1771, a' franciaia revolutio kiütésekor hadi szolgálatba lépe, 's érdeme 's vitésége által csak hamar felemelkedék. A' Bonaparte vezérése alatt folytatott olasz háboru kezdetekor ugyan attól segédnökké nevezteték, a' millesimoi ütközet után pedig már brigade-generállá téteték. Egyiptomba is követé Napoleont, ki megengede neki, hogy minden igazságot nyiltszívüen kimondhasson előtte. Az Egyiptomból való visszatérés után, minden hadi történetekben a' legdicsebb részt vevé, és Lissabonba diplomaticai küldésre is használtatott. A' porosz háboruban 1806 az elősereget vezérlé, megsemmisité Lajos Ferdinánd kir. herczeg csapatját, és minden következett győzelmekben részt vön. A' spanyol háboruban ő vevé be végre Saragossát. Spanyolországból Németországba kíséré Napoleont. Apr. 23 Regensburgot rohanással vevé be, 's az eszlingeni vagy asperni ütközetben (Maj. 22) eléré háboruskodó munkássága célját. Egy ágyu golyó által egyik lábát elvesztvén, kevés napok mulva meghalt.

LANT (lyra), Egyiptomiak 's Görögöknél legrégebbs hurok szerszám. Az Egyiptomiakét, mellyet legrégebbsnek hisznek, Hermes, a' rege szerint illy formán találta: egykori kiöntése után ismét megapadván a' Nilus, számos vizi állatok maradtak az iszapban, többek közt egy tekenős béka is, mellynek husa lassanként elrothadt, 's csak inai maradának meg, a' nap ereje által kifeszülten; Hermes történetből lábával ezen béka tekenőjét érinté, mire a' kiszáradt idegek hangot adtak. Ez által meglepetve jöve azután azon gondolatra, hogy hasonló szerszámot készítsen. A' lantnak eleinte csak 3 hurja, 's különféle formája volt, mert a' háromszegü lant feltalálását is az Egyiptomiaknak tulajdonítják. Anubis lantjának Bécsben a' mumiaszekrényen 5 hurja van. A' Görögök a' lant feltalálását saját Hermeseknek (I. MERCUR) tulajdonítják. Némellyek szerint azonban a' görög Hermes csak javítá az egyiptomi lantot, 's negyedik hurral szaporitá. Diodorus siculus azt meséli, hogy Apollo a' Marsyással tartott versenyezés után, az ez iránt mutatott kegyetlenség miatti bánatjában eziterájának hurjait leszaggatta, 's így a' már feltalált harmoniát megsemmisítette. Ezután a' Musák a' Mese-hangot, Linus a' Lichanonhangot, Orpheus és Thamyris pedig a' Hypate és Parhypatehangokat találták volna fel, 's ezen négy új hangból és az egyiptomi háromhuru lantból származott volna aztán a' Görögök heptachordja, vagy 7 huru lantja. Egyébiránt feltalálójának tartatik Linus, Orpheus, Amphion, Terpander, 's szóval mind azok, kik rajta valamit változtattak. Az egyiptomi 's görög Hermes első lantjaik állatidegekkel valának felvonva. B' zonyossággal állithatni, hogy végre a' hurok száma 11-re szaporitattott. A' régiek gyakran eziterának is nevezik a' lantot. Egy vagy különszerszámok voltak-e ezek? még eddig ki nem tapogattathatott. Némellyek azt állítják, hogy a' ezitera több egyes darabokból összetett hangszerszám volt. Két oldala ökörszarv formára olly módon hajtatott meg, hogy felső vége kifelé, az alsó pedig befelé görbülne. A' lant két fő hurja nem állott egymástól annyira távol, 's a' vonó ugy meg volt hajtva, mint a' békatekenő. Ezt nem lehetett egyenesen felállítani, hanem játszás közben a' térdek

közt kelle tartani. Mercur lantjáról többek közt azt is regélik, hogy Jupiter a' Musák kivánságára a' csillagok közé helyezte volna. (L. CSILLAGZATOK, CSILLAGKÉPEK.)

LAOCOON, Neptun papja (mások szerint Apollóé), Trojában a' Görögök szialett eltávozta alkalmával épen azzal foglalatoskodott, hogy egy, a' tenger mellett felállított oltáron Neptunnak egy bikát áldozzon, midőn hirtelen két szörnyeteg kigyó jöve Tenedos szigetéről, uszva a' tengeren, és az áldozatoltár felé tartva. A' megijedt nézők elfutottak, L. és fiai áldozatjaik lettek. Elsőben gyermekeit tekerék körül a' kigyók, azután az atyát is megragadák, a' ki nyilal sietett gyermekei segítségére, többször körül övezék testét, és magasan felemelék fejeket a' szerencsétlennek feje felett, ki jajgatás közt igyekezék menekedni. Erre mind a' két kigyó eltávozik, és Pallas templomához siet, hol az istenné lábainál letelepedve paizsa alá rejtezkedének. A' nép ebben büntetést szemléle azért, hogy Laocoon előbb az istennének szentelt falovat megsérté és lándzsájával keresztül szurá. Így adja elő Virgil (Aen. II, 199) Laocoon történetét. Más írók (p. o. Hygin) máskép beszélik, ámbár a' földolokban meg egyezve. Ezen történet nem csupán mindenféle költészi kidolgozások által (Sophocles szomorujátékban dolgozá ki) dicsőítettet, hanem egy képző művészeti munkára is alkalmul szolgált, melly még a' régiségből maradt reánk. Ez Laocoon-csoportja, melly 1506 egy szülőben tetetett ásás alkalmával (Titus ferdőjében) találtatott, 's II Julius pápának engedtetett által, évpéncz mellett, ki azt a' Belvedereben állíttatá fel, hová Párisból most ismét visszakerült. Egészen épen maradt ez, csak Laocoon jobb karja hibázott, mellyet Michel Angelonak egyik ügyes tanítványa egészített ki. Ezen mivről sok tudósok, nevezetesen Lessing, Heyne, Hirt, Meyer, Herder, 'sat. értekeztek, kiknek véleményét Heyne és Góthe egyesítve adák elő.

LAONI ÜTKÖZET Mart. 9. 1814 I. CHATILLONI CONGRESSUS.

LAPLACE (Pierre Simon, marq. de), mathematicus és csillagász, szül. Mart. 31. 1749, egy földmivelő fia Normandiában; a' tartományból Párisba ment, hol analysis és felsőbb geometriai esmeretei által csak hamar kitudtette magát, de ezekben Lagranget soha sem éré el. L. a' tudományok academiájának tagja lön, valamint a' Bureau des longitudes-é is. 1796 megjelent „*Exposition du système du monde*“ czinü nevezetes munkája (5 kiad. Paris 1824, 4, németül Haufftól.). L. a' tudományos dolgok mellett a' politica iránt sem maradt idegen. Azért is Brumaire 18 után az első consultól a' belügyek ministerségére választatott. Azonban Napoleonnak Las Cases-sel tartott beszélgetéséből kitetszik, hogy valaki nagy astronomus és rozszminister lehet. Bonaparte Luczián váltá fel hivatalában. Erre Napoleon L. a' senatus tagjává, azután annak al, 's végre fő cancellárjává tevé. L. 1805 a' senatushoz intézett tudósításában megmutatá, hogy szükséges a' revolutionalis kalendariom helyébe a' gergelyit bevenni. Egyéb munkái közt legnevezetesebbek a': „*Traité de mécanique céleste*“ (1799—1805 4 köt) „*Elmélet a' planeták mozgásáról*“ (1784) és „*Philosophiai próbatétel a' lehető kivetéséről*“ és „*Analyticai elmélet*“ (3 kiad. 1816) 1814 L. Napoleon letételére szavalt. A' restauratio után a' királytól marquisvé és párré nevezetett. Meghalt Párisban Mart. 5. 1827.

LAPPONIA, Europa legéjszakibb tartománya, a' 64—71° alatt, éjszakra a' jeges tengerrel, délről az éjszakköföldel és Finniával, kel. a' fejér tengerrel, nyugotról Norvegiával határos. 1.) Norvegiai (Finnmark) 2.) orosz, 3.) svéd Lapponiára osztatik. A' norvegiai Lapponia, mintegy 1800 nsz. mf., Lapponia legéjszakibb részét teszi, 's a' norvegiai drontheimi alapítványhoz tartozik. Az

oroszlapponia, Muremanns-Leporie, Terskoy-Leporie, és Bellamoreskoy-Leporie osztatik, Lapponia éjszakeleti részét foglalja magában, 's az archangeli kormányshoz tartozik. A' svéd Lapponia, melly Lapponia déli részét teszi, az előtt 7 lappmarkra volt felosztva a.) Jámeslands-Lappmarkra, b.) Angersmannslands. (Aseln-) Lappmarkra c.) Umeo-Lappmarkra d.) Piteå - Lappmarkra e.) Luleo-Lappmarkra, f.) Torneå-Lappmarkra és g.) Kemi-Lappmarkra. A' friedrichshami béke oltá, mellyben Finnland Oroszországnak engedtetett át, Torneå-Lappmark egy része 's egész Kemi-Lappmark nem a' Svédké, hanem az Oroszoké, és a' finnlandi kormányhoz van kapcsoltatva. Svéd Lapponiában egy város sincs, 's csak 31 faluszám-lál, mintegy 8000 lak. (a' gyarmatosokkal együtt.) Ezen falukban II templom van, csak gerendákból és deszkákból öszverakva. Lapponia durva, erdős, részint hegyes, részint sík és posványos tartomány, mellyen az éjszaki Alpések láncza végig nyulik, szélésen terjedő ágaival. Kelet felé lassanként lapul el ezen hegy; éjszaknyugoti oldalán pedig legmagasabb. Sok patak és folyó ömlik e' hegyekből az éjszaki jeges tengerbe, és a' bothniai tengeröbölbe. Tavai is számosak, 's legnagyobb részint igen kiterjedettek. A' tél hosszu és kemény, a' nyár ellenben rövid; a' leghosszabb nap a' déliebb tájékon 24. Íráig, a' legéjszakiabban pedig 3 hónapig tart; épen illy hosszu télen a' léghosszabb éj. A' föld egyedül svéd Lapponia legdéliebb tájékain alkalmas művelésre; a' többi vidékeken csak némelly moh-'s megehető bogyó-fajok teremnek. Az erdők fenyő, eger, nyír és fűzfákból állanak. Ezen tartományban csak a' gyarmatosoknak vannak lovaik, szarvas marhaik és juhaik; a' Lappnál a' hasznos irámszarvas és a' kutya pótolja ki a' többi házi állatokat. Vad állatai: farkas, medve, falánk, hiúz, róka, nyest, menyét, vidra, nyul, 'sat. Vándor és más vad madarakkal 's halakkal bővelkedik. Ásványok közül vasat, rezet, és ezüst tartalmu ónérczet szolgáltat. Lapponia igen népetlen. Lakosai részint Lapponok, mint ősi lakosok, részint gyarmatosok. A' Lappok, vagy a' mint magok nevezik magokat, Samok (mert a' Lapp nevet csufnévnek tartják) finn nép, 's mintegy 9000-re mehet számok (ezek közül 4000 svéd, 3000 norvégiai, 1000 pedig orosz felsőség alatt van) 4, 5 lábnyi magasak, néha még alacsonyabbak is; hajok fekete, testek erővel teljes, mindenhez hozzá szoktatott, és igen hajlékony. Már a' természettől jók és nyájasak, niacs kitünő hibájok, de nagy erénnyel sem bírnak, általában igen nagy közönösseggel (indifferentia) jelelik ki magokat, honjokat szeretik, 's az ő nemekben boldogok. Bórt eszerzenek, az irámszarvas idegeiből ezernát készítenek, takarót szőnek, keztyűt kötnek, fabutort, ladikot, szánkat 's mindenféle szükséges ruhákat is készítenek. A' két nem ruhája egymástól nem sokban különbözik, csak hogy az asszonyoké piperésebb; mind a' két nem sipkát, felsőkönfőt, 's hosszu nadrágot 's csizmát visel vagy bőrből nagy durva posztóból. A' Lappok nyáron sátorok alatt laknak, téli lakások póznákra állított 's nyírfa gallyakkal és pázsittal beborított kerék kunyhóból áll, mellynek tetején lyuk van, a' füst kivezetésére. Elelmeiket részint irámszarvasok, részint halak nyújtják. Ezen különböző élelem szerint a' Lappok irámszarvasos, hegyi és halász Lappokra osztatnak. Amazok legelőről legelőre vándorolnak irámszarvasaikkal. Egy vagyonos Lappnak egynehány száz irámszarvasa van, mellyek szánvonásra és teherhordásra is használatnak. A' halász Lappok ellenben, kik kevés vagy egy irámszarvassal sem bírnak, csupán halászatból táplálják magokat. Ezek halásznak, madarásznak, 's dunaludak után leselkednek. Erre szorulnak az irámszarvasos Lappok is, ha nyájaiktól dög vagy más szerencsétlenség által megfosztattak. A' Lappok hajdan fetisimádók voltak, de most mind keresztények,

azonban régi vallásos véleményeiket bele vegyítették a' rájuk tolt keresztény hitbe. X.

LARES-eknek (Familiares) Romában a' familiai és házi védistenek nevezettek, 's közönségesen mint fa, kő, ércz-képek a' tűzhelyen szekrényben álltak (Lararium), az előbbkelőknél pedig a' hálószobában és tulajdon Larariumokban (házi kápolnáknak) is. Fontos esetekben malacgot, bárányt, vagy borjut áldozának nekik. A' házi Laresektől megkülönböztették a' nyilvánosokat, melyek egész statustól, egész várostól 's néposztályoktól tiszteltettek. Igy volt Silvanus közönséges Larese a' földművelőknek, Mars a' harczolóknak. A' nyilvános Laresek iker fiai voltak Lara Nymphának Mercurtól. Nekik és a' császárnak, ki szinte nyilvános lares gyanánt tiszteltett, Május elején Romában egy innepet ültek (Vö. PENATES).

LARISSA (törökül Jenischeher), város Thessaliában, a' Penus mellett, hajdan bikaviadalairól híres, melyek ott olly módon tartattak, mint most Madridban. A' pharsalusi ütközet előtt, Julius Caesar fegyverhelye volt. Most leggazdagabb, legnagyobb és legnépesebb város Thessaliában; görög püspök széke; 4000 ház és 25,000 l. kiknek mintegy negyedrésze görög; fonálfestése, szattyángyára van, 's kereskedést és szőlőművelést is üz. Ali basa ideje oltá, ki Larissában tevő elsöben hatalma alapját, fegyverhelye volt ez és középontja a' Törökök munkálódásának. Innét inditák ki Kurschid basa, és az udvarnak minden ő utána kinevezett seraskierjei Epirus és Livadia ellen táborozásaikat, de (Jun. 1824 negyedszer) Zeituninál vagy a' thermopilaei szorosban visszaverettek és üdvöket, sőt a' nagy ur parancsára halálokat is, Larissában lették. X.

LAROCHE-JACQUELIN I. ROCHE JACQUELIN ÉS VENDÉE.

LARREY (Dominique Jean, baron de) a' becsületezred vezér-lője, egy a' frankhoni legjelesebb seborvosok közül, szül. Beaudeauban, Bagnèresben, a' magus Pyrenaek kerületében 1766. Parisban Sabatier vezetése alatt tanult, 1793ban először hozzá be a' sereghez az ambulances volantes-ot, 1798 mint fő sebész kísérté Egyiptomba a' sereget, hol érdemei nagyok voltak. Az agrami csata alatt báróvá tette őt Napoleon. A' Berezinán való átmenetel alkalmával egy veszedelmes elvágást végze az utóbbi lengyel alkirályon, a' 80 éves Zajoncsek generálon. A' waterlooi csatában megsebesíteték és elfogták. Híresebb munkái: „Relation historique et chirurgicale de l'expédition de l'armée d'Orient en Égypte et en Syrie.“ „Mémoire sur les amputations des membres, à la suite des coups de feu, étayé des plusieurs observations“ (1797, 1808). „Mémoire de chirurgie militaire et campagne.“ (3 köt. 1811). A' „Dictionnaire des sciences médicales“-ba több czikkelyt ada. Napoleon 100,000 fr. rendelt neki végintézetében, 's ezen alkalommal legerényesebb embernek nevezi, kit csak esmere. —j—a.

LÁRVA, eredetileg vázat, kísértetet, ijesztőt jelenté (a' Lareseknek ellenökbe téve); a' Lárváknak Februarius végén vala szokás áldozni. A' lárva álarczot is tön. Lárváknak nevezetnek az állattudományban az átváltozást szenvedők (bogarak) életök első szakában, mindjárt a' tojásból kibujás után. —j—a.

LAS CASAS (Don Bartholomeo de), spanyol főpap, szület. Sevillában 1474ben, 's 19 esztendőskorában édes atyját, ki Columbussal vitorlázott, Nyugotindiába követte. Őt év mulva ismét visszatért Spanyolországba, 's tudományokra adván magát, pappá lön. Másodsor utazván Columbus Hispaniolába, L. Casas is ismét vele ment, 's Cuba szigete elfoglaltatván, ott telepedék le, 's magát az elnyomatott honnépek iránti emberi bánásmódjával különbözteté meg. A' melly Indianok az osztályban neki jutottak, mind szabadon

bocsátá; sőt olly nagy részvételt mutatott nyomorult sorsok iránt, hogy 1516ban különösen azért jött Spanyolországba, hogy a' királyt igazi állapotjokkal megismeresse; de Ferdinánd király épen akkor történt halála akadályoztatá a' kívánt javítások kieszközlését. Ximes cardinal, az országló, azonban biztosságot küldé Cubába, a' körülményeket megvizsgálni, 's azokhoz képest a' szükséges rendelkezést megtenni. Las Casas is velek küldeték, mint az Indianok pártfogója. A' küldöttség lehetetlennek találván az Indianok megszabadítását, legalább szenvedhető bánást iparkodék részekre kieszközölni, a' mivel Las Casas azonban meg nem elégedett, 's ügyét olly tüzesen vitte, hogy utoljára, a' gyarmatosok dühe előtt, egy klastromba volt kénytelen megszökni. Innen ismét Spanyolországba visszatért, és V. Károly koronázása alkalmával olly hathatós felirást nyújtott be, hogy a' királyi tanács egy főbírók küldé a' gyarmatokba, ki az Indianok szabadságának pártfogóji és a' gyarmatosok közt fenforgó vitát megvizsgálná. Las Casas, elragadtatván az Indianok iránti hajlandóságától, akkor azt javalá, hogy a' gyarmatosok inkább afrikai neger rabokat vegyenek a' Portugaliaiaktól, a' szükségse munkások megszerzése végett, és így ő lett a' szerencsésen rabszolgá kereskedésnek alapítója. Ezután mindjárt egy darab még el nem foglalt földet kért magának, hogy ottan a' mivelést saját terve szerint próbálhassa. Ez utoljára megtörtént, 's Las Casas, 1521ben, 200 emberrel, kiket, hogy vele menjenek, rábíratott, Porto Rico szigetére általment, de csak hamar meghallá, hogy készületek történnék ezen sziget kiprédálására, és lakosainak Hispaniolába vitelére. Híjába iparkodván a' közelítő veszedelmet elhárítani, Hispaniolába indult 's ott kért segedelmet. Az alatt a' kétségse esett Indianok olly erővel rohantak a' gyarmatosoknak, hogy csak hamar egyetlen egy Spanyol sem maradt meg a' szigeten. Látván tehát, Las Casas, hogy emberszerető igyekezetében semmi módon nem boldogulhat, a' s. domingói sz. Domokos rendű monostorba vonult, 's barátának öltözött. De ezen magányban sem szünhete meg az Indianok ügyéért buzogni, 's midőn szerzete Chiapában tartott káptalanja által, 1542ben, Spanyolországba küldetett, ismét hajdani tüzre lobbanván, közre bocsátá híres „*Brevissima Relacion de la Destruycion des Indes*“ czimű munkáját, mellyben a' Spanyolok által gyakorlott kegyetlenségeket felfedezte. Ennek következtében új törvények és rendszabályok adattak, mellyek által a' nyomorult honnép állapotja tetemesen megjavult. Las Casas 1544ben ismét visszament Amerikába, mint chiapai püspök, hol aztán 1551ig mulatott, midőn, lemondván a' püspökségről, Spanyolországba visszatért. Megholt Madridban 1556ban, életének 92 esztendejében. — Fenemlített munkáján kívül még több munkát is kiadott; kéziratban is sok maradt; többek közt az Indiáknak közönséges leírása, mellyet Don Antonio de Herrera Amerika történetei kidolgozásában nagy nyereséggel használt.

LAS CASAS (Végróf de la Causeade, gróf Las Cases Emanuel Auguszt Istenadta), a' „Historiai atlas“ szerzője, Napoleonnak híres hűségü barátja, született 1763b. Languedocban Las Cases várában, Soreze mellett. Régi spanyol nemzetségből származik, 's a' híres Las Casas püspököt ősei közt számlálja. Legelsőben Vendomeban az oratoriumi papoknál tanult, aztán a' parisi katonai iskolában, honnan a' hajóssereghez ment. Jelen volt Gibraltar ostromlásán, 's az 1782. Octob. 20ki Cadix alatti tengeri ütközetben. A' békeszerzés után, tetteles gyakorlás végett, az amerikai gyarmatokat, Ujangolországot, Senegaltorkát, Isle de Francet 's mind a' két Indiát bejárta, 's visszajövén, dicséretes vizsgáltatás után, hajóskadét lön. Kitérvén a' revolutio, Las Casas az udvarhoz szitott, kibudosott, 1792ben a' braunschweigi herczeg alatt a' hajósseregben szolgált, 's utoljára,

mindentől megfosztva, Angolországba szökött. Itt nagy szükséggel küzde, 's azért is mindent tanita, ki mit kívánt, és az által ő maga legtöbbet tanult. Rövid idő múlva jó barátokat szerze, de londoni tisztességes szegény sorsát több kedvező meghívásokra sem hagyá el. Még a vendéi felkelésben részt vevén, 's 1794ben a quiberoni mérsárlástól csudaképen megszabadulván, magános életbe vonula. Akkor adta ki historiai atlasának alaprajzát, melly kedvelve fogadtatott; ő pedig olly boldog életet élt, hogy, ha hazájában élhetett volna, semmi egyéb kívánsága nem lett vala. Mihelyt tehát Napoleon a bujdosókat Franciaországba meghívta, L. C. azonnal Parisba sietett, hol könyvirás és könyvkereskedésből élt, 's 1804ben *Le Sage* neve alatt közre bocsátott „Historiai Atlas“a által közönséges tiszteletet nyert. Hanem az ő tüzes lelke minden nap jobban szerette meg azon nagy embert, ki Franciaország dicsőségét mértéken túl nevelé, és L. C. szolgálatját Napoleonnak ajánlotta. Vlieszingen megtámadtatása az Angolok által 1809ben, első alkalmat szolgálta L. Cnak buzgósága bebizonyítására. Napoleon őt kamarásának és a statustanácsban maître des requetesnek nevezte, 's midőn Holland Franciaországgal egybekapcsoltatott, oda küldte, minden tengeri dolgok átvétele végett; 1811ben pedig az illyriai tartományokba, hogy országos adósságaikat öszveszámítsa. Későbbén rábízott, hogy fél Franciaországot bejárja, 's a koldulást tiltó intézeteket, fogházokat, kórházakat 'stb. megvizsgálja; miben midőn eljárt vala, a francia seregek épen Oroszországból takarodtak. Midőn a szövetségesek francia szélekehez közelítvén, nemzeti őrseregek állítottak fel, L. C. a tizedik legiohoz ment, 's azt, vezére távollétében, ő vezette; melly tisztét csak Paris feladása után tette le, 's mint statustanácsos a Loire felé indult. Azalatt Napoleon letéték, 's XVIII Lajos a francia thronra emelteték. L. C. a statustanácsnak helybenhagyó határozását aláírni, 's a Parisban történt dolgokat látni nem akarván, Angolországba költözött, 's visszajötté után, visszavonultságban élt. Napoleon eléjövén Elbából, L. C. azonnal statustanácsosnak és a kérelmi biztosság előlülőjének nevezte; de mikor a waterlooi ütközet után másodsor is lemondott volna, L. C. engedelmet kért tőle, hogy vele maradhasson. Igy tehát elválván háza népétől, egyik fiával, 1816 véragéig Napoleonnal Sz. Ilona szigetén mulatott, 's neki életírása elkészítésében jegyzőül szolgált. Angolul is tanította. Hanem egy, Bonaparte Lucziánhoz irt, magában ártatlan, noha szabad lelkű és felette érdekes levele miatt, mellyet a sz. ilonai angol kormányzó egyenes tilalma ellen titkon Europába küldött, 1816. Nov. 27-kén, fiával együtt Napoleontól elragadtatott, hat héti fogság után a Jóményfokra, onnan 8 hónapi kemény fogság után Europába vitetett; a Thamesbe behajtván irományaitól megfosztatott, maga pedig, a száraztól eltiltatván, Ostendebe küldetett, a honnan Németalföldön keresztül vezetettvén, elvégre Frankfurtban a Main mellett, 1817-ki Decemberben, austriai oltalomba állt, 's nyugalmat nyert. Aztán hosszab ideig Belgiumban mulata. Utoljára Parisba ment, hol azóta magánosképen él, 's most a követházban ül. Parisban a Londonból vizsakapott irományait rendbe szedvén, 1823-ban, a „*Mémorial de Sainte-Hélène*“jét 8 kötetben kiadta: melly naplókönyv által Europa azon kemény bánást, mellyel Sir Hudson Lowe, az angol kormányzó, Napoleont illeté, megtudta. Sir Hudson Lowe Londonban L. C. állításaira sértő feleletet nyomtatott. Erre L. C. fia Londonba sieté, és Sir Hudson egy szál kardra hívá, ki azonban ki nem állott, sőt az ifju L. C. Angolországból elutasította. Egyébiránt L. C. Napoleon sorsának enyhítése végett minden kormányokhoz, majd minden fejedelmekhez, 's több némi nagyobb befolyású emberekhez folya-

modott, de hijába. Mémorialjának hét első darabjában Napoleon szenvedelmét írja le, a' nyolczadikban pedig a' magaét, melyet főképen a' Jőreményfokon szenvedett. Egyébiránt a' munka Napoleon életének leírásával foglalatoskodik, melly tekintetben azonban, mivel L. C., irományainak londoni fogsága miatt, sokat csak emlékezetből volt pótolni kénytelen, nincsen minden kétségen tul. L. C., kinek kezében még több, Napoleont érdeklő irások is vannak, nevezetesen Napoleon végrendelese, azolta Mémorialjának kivonatját kiadta, 's az egésznek új átdolgozásával foglalatoskodik. „Atlas historique, généalogique, chronologique et géographique“ja is Párisban 1824—28 fol. újra kijött, 5 toldaléktáblával (az egész 37 tábla, 140 franc áru).

LASCARIS (Constantin), egyike azon nevezetes Görögöknek, kik a' 15 században, hazájokból kiűzetvén, Európába menekedtek, a' hová régi műveltségek maradványait átültetvén, a' tudománynak 's mesterségnek új epocháját alapították. 1454 jött Olaszországba, hol Sforza Ferencz milanoi herczeg felfogadá, 's általa Hippolyta leányát a' görög nyelv- és literatúrában oktattatá. Később Romában 's Nápolyban élt. Élte vége felé hónapja akart visszautazni, de a' Messinaiak lebeszéltek, professoruak választák, melly hivatalát haláláig (1493) köz megelégedéssel viselte. Irományai között legesmeretesebb a', „Görög Grammatika“ mellyet leánytanítványának számára készített. — Ugyan e' familiából származott egy más LASCARIS (András János) *Rhyndacenus* melléknévvel. Lorenzo de Medici udvarában éle, kitől később Levanteba küldetett, kéziratok és madarabok (műmunkák *Kunstwerke*) gyűjtése végett. Lorenzo halála után VIII Károly Párisba hívá meg, hol görögül tanított, 's később XII Lajostól Velenczébe mint követ küldetett. X Leo Romába édesgette 's egy görög ifjak nevelésére szánt intézetnek 's egy görög könyvnyomtatásnak felügyelőjévé nevezte. Egy követség ismét Franciaországba, 's innen viszont Velenczébe juttatá, míg III Pál pápa újra Romába kecsgette. De oda érkezése után kevéssel kimúlt 1535. Sok görög classicus írók munkáit adta ki, 's fejtegetésekkel követé, az Anthológián sokat javított, némü grammaticai értekezéseket 's epigrammákat is írt.

LASCY (Lacy Ferencz Móricz, gróf,) cs. k. status és confrentialis minister, született 1725 Oct. 21-kén Sz. Pétervárában; származott azon nemes nemzetségek egyikéből, mellyek hajdan hódító Vilinossal Angolországba költöztek; gróf Lascy Péter, orosz feldmarsalnak fia, Liepniczben és Bécsben neveltetett. Mária Therézia alatt, az öröklés miatti háboruban, Német-, Olaszországban és Németalföldön mint kapitány szolgált, 's azon fáradszorgalma által, mellyel az ellenségnek mentül többet ártani igyekezett, közfigyelmet vont magára. A' hét esztendő háboruban gondolá ki a' Hochkirchen alatti megrohanás tervét, és a' Marxen melletti csapást szerencsésen kivívte. Igy lőn hadiszertármesterré (életének 35 esztend.) 1765 a' sereg főügyelőjévé, 1766 az udvari haditanács előlüljévé, melly kormányi osztályban eddig elé esmeretlen egységet, életet és szorgalmat hozott. Ő választá, 1778-ban, Jaromirz alatt, az Elbe mellett, az állást, 's oka volt, hogy a' tescheni béke után, Pleszben, Nachod mellett, a' sziléziai határszélen, Josephstadt erős vára építettet. Tábornagy Lascy 1788-ban is vitte az austriai hadi sereg vezérlését, de nem mint fővezér, hanem mint a' császár helytartója; de határvonati rendszerével nem boldogult. Ellenben Sabacz bevételét hathatósan segítette. Azóta visszavonult, 's József császár atyai barátképen tisztelte. Megholt Bécsben, 1801 Nov. 24. II. József, Josephstadt várában, Lascy képét latin felirással állította fel.

LÁSZLÓ (I.) I. Béla fia, Magyarország királya 1077 — 95. Még uralkodásra jutása előtt sok vitéz tettek által dicsőítette vala.

magát, majd a kelet és délszaki szomszédokkal Salamon kir. alatt támadott háborukban, majd testvér bátyjának, Gejzának, mint herczegnek, védelmében Salamon kir. ellen. (Vö. GEJZA I. és SALAMON m. k.); sőt Zug nevű paripája is, mint hadi tetteinek segédtestvére, emlékezetben maradt a nemzetnél. I. Gejza holtá után 1077, jönléhet ennek Kálmán nevű fia maradt vala, mind az egyházi, mind a világi országnagyok Lászlót kívánák a királyszékebe ültetni, a ki az uralkodást általvette ugyan, de magát mind addig meg nem koronáztatta, míg Salamon le nem mondott a királyi méltóságról. Az alatt az országnagyokkal gyűlést tartott Sz. Márton hegyén 1078, a hol személy- és vagyoni bátorságot illető rendeleteket tett; feleségül vette Reinsfeldeni Rudolf gróf leányát, Etelkát (Adelheid); Magyarországnak a romai szék alá vettetését, melyet a pápa sürgette, megtagadá; az egyházi átok alá esett krakói herczeget, Boleslawot, magához fogadta. Végre 1081 lemondott Salamon a királyságról, általlátván kétségkívül, hogy az akkori megátalkodott küzdésben VII. Gergely romai pápa s IV. Henrik németországi király között, ő neki, mint Henrik sógorának, az egyházfő s a vele tartó magyarországi papság ellenszegülése miatt, reménye nem lehet a visszaállításhoz. Reáállott tehát, hogy herczegi méltósággal éljen azontúl, kiszabott jövedelemből, László király udvarában. De midőn ennek élte után leselkednek, csak hamar a visegrádi várba zárattott, a honnan sz. István koporsója felnyitvatásakor 1083 kiszabadulva, előbb Németországba a feleségéhez, ettől pedig be nem fogadtatván, Moldvába távozott, és az ottani Kunok fejedelmét, Kutesket, háborúra ösztönözte László ellen. A beütközött Kunok nagy veszteséggel verettek vissza Lászlótól 1086; a ki e győzelmével által megmenekedvén a követelőtől (L. SALAMON m. k.), 1089 Horvátországba vezérelt hadakat, a hol Zvonimir király magtalan holtá után lázongás keletkezett vele az özvegy királyné, Ilona ellen, a ki Lászlónak testvére vala. Távollétében a Besenyek (Bisseni) beütköztek Havasalföldről a magyar földre. Erről tudósítatva, félben hagyta László hadi munkálatait a horvát földön, és sebes haladásal országa védelmére sietvén, a Temes folyamnál utol érte a zsákmánnyal terhelt rablókat, Kopolcs nevű vezéréket népének nagy részével együtt elejtette, a többit fogságba kerítette, úgy hogy csak egy ember menekedhetnék meg közülök. Midőn ennek hirhozata fegyverre köftötte volna az otthon maradtakat, ezeket is meggyőzte László a Duna mellett, és vezéreket, Ákost, saját kezével ölte meg. Ezután visszament Horvátországba, s ezt a tartományt elfoglalta; Zágrábban püspökséget állított, foglalmánya kormányát pedig Álmos herczegre, Lambert fiára bízta 1091. Hazatérte után 1092 az elébbihez hasonló gyűlést tartott Szabolcson, mellynek határozatai a kereszténység megerősítését és az egyházi rendet és fenytéket tárgyazák. Mind a két gyűlés végzetei a törvénytestben találatnak feljegyezve, de megfordított rendben. Ezután foganattal segítette László a krakói herczeget, Wladislawot, a Magyarországnak meghalálozott Boleslaw öccsét, mind a szomszéd orosz fejedelmek, mind saját pártos alattvalói ellen; husvétkor pedig 1095 Bodrogon követséget fogadott, melly több külföldi, a sz. föld visszafoglalására készülő fejedelmektől, nevesen Vermandois Hugo francia királyi herczegtől küldetve, a kereszthatad fővezérségével kínálá meg a magyar királyt. László készséget nyilatkoztatott; de midőn kevéssel azután Bretislaw csehországi herczeg segedelmére indult volna hadaival, megbetegedett utjában, és Jul. 25. meg is holt. A felesége, Etelka, még 1090 kimult vala, a kitől mivel csak leányai maradtak, Álmos herczeget rendelte a maga követőjévé a királyszékeken (Vö. KÁLMÁN). László holt teste Nagyváradon a kis

Boldog Asszony egyházában tetetett le, melyet ő maga építtetett vala; III. Béla alatt pedig 1192, de Crescentio Gergely pápai követ jelenlétében felvetetett, és a' boldogult szentnek hirdettetett. Későbbben szokásba jött az ő koporsója feletti esküvés. Kéza Simon e' királyt a' világ gyönyörének (Deliciae orbis) nevezi.

LÁSZLÓ (II.), 1161 hat hónapig Magyarország királya. L. ISTVÁN (III.)

LÁSZLÓ (III.), Magyarország koronázott királya. L. IMRE 's ANDRÁS (II.)

LÁSZLÓ (IV. Kun), V. István fia, Magyarok királya 1272 — 90. V. István holtá után igyekezének ugyan Habsburgi Rudolf és Pektári Joakim (I. V. ISTVÁN) a' kisebbik királyi hercegeget, Andrást emelni a' királyszékre; de midőn ebben az országnagyok többségének ellenállása miatt nem boldogulnának, egyezetre léptek, mellynél fogva András hercegnek Tótország adatott hercegi birtokul, és Pektári is nem csak visszajött Magyarországra, hanem az özvegy királyné, Ersébet, kezéből ki is tudta ragadni a' 10 esztendő király feletti gyámságot és az ország kormányát. Pektári irigyei Habsburgi Rudolf ellenségéhez, Ottokár csehországi királyhoz, szítának, és Béla herceget igyekezének László helyébe királlyá tenni; Németújvári Henrik ellenben, a' ki addig Ottokárnál tartózkodott vala (Vö. V. ISTVÁN), elhagyta ezt és pártját, Pektárihoz csatlódott, Béla hercegnek a' Nyulak szigetén szemére vetette a' király elleni áskálódását, és midőn az e' felett keletkezett szóvitában neki hevülve mind a' ketten kardot rántottak volna, agyon szurta a' herceget. Egyébiránt a' Rudolf és Ottokár közötti ellenkezés folyvást két felekezetre szakasztá az országot; és midőn 1275 Ottokár részére láttatnék László hajolni, polgári háboru ütött ki, mellyben a' Rudolfal tartó Pektári felekezeté lett a' győzedelmi. Csak ezen belvihar lecsillapulta után koronáztatott meg László 1275 — 76, egy 1278 oklevél mutatása szerint, melly azt a' tudósítmányt is adja, hogy még megkoronáztatása után is a' Koplán nemzetségbeli Andrástól bottal veretett meg a' király, és Finsha nádortól fogságba vettetett, mellyből Miklós erdélyi vajda szabadította ki őt. (Szirmay, Com. Szathmar). Azontúl elhatározottan Rudolf pártját követé Magyarországon, és a' stillfriedi csatában 1278 Aug. 26. mellyben Ottokár elesett, 40 ezer Magyar és 16 ezer Kun forgatott fegyvert Rudolf mellett, a' király vezérlete alatt; sőt két magyar testvérek, Vid Venczel és László, valának azok, a' kik ama' csatában Ottokárt földre sújtották, és annak fiát, Marzellint, elfogták, melly tette-kért Irínyvel adományoztattak meg, és türzsökapjai lettek az Irínyi nemzetségnek (Szirmay, Comit. Szatmár). Egyebet azonban e' segedelmezés által nem nyert László, hanem hogy az eloroztatott királyi kincs (I. ISTVÁN V.) visszakerült; sőt káros következéseit is tapasztalta, mivel Ottokár, még veszte előtt, fellázított vala ellene némelly magyarországi nagyokat, melly ellenszeges felekezet feje, Németújvári János, bevádolta a' romai szent szék előtt a' királyt, mint a' pogány Kunok pártolóját. III. Miklós pápa követet nevezett, a' ki rendbe hozná Magyarországot, és a' Kunokat megtérítené; László pedig, midőn foganatlanul iparkodott volna elhárítani a' követ küldetését, egészen a' Kunokhoz adta magát, a' kik között az anyja után több rokonai valának, és ezek segedelmével készült ellenállani a' pápai követnek és az ellenfélnek. Követték őt a' Kunok közé az esztergomi érsek, Filep, az ottani préposttal együtt; a' királyné, Izabella, I. Károly sicíliai király leánya, a' nyulszigeti asszony - monostorban maradt. Amazok egészen a' Kunok viseletét és életmódját követték, különösen pedig a' kun szép nem kecséiben dősülének; a' többi országnagyok, nemesek és papok is, levetének

ez időben minden féket, és mindennemű korlátlan kicsapongásra vemedének. Illy állapotban találta az országot a' pápai követ, Filep, firmai püspök, midőn 1279 nyáron megérkezék. Az ő intésére ígérte ugyan a' király, hogy a' kunoskodással felhagy, és a' Kunokat állandó lakásokra (szállásokra) 's a' romai kereszténységre szorítja, sőt országgyűlést is tartott, Aug. 10., mellyen ez iránt határozatok tetettek: de midőn a' király az országgyűlési határozatok végrehajtásában és ígéreteinek teljesítésében késedelmet mutatna, egyházi átkot mondott a' pápai követ ő rá 's a' vele tartó papokra; 's midőn a' Kunok között meghalálozott esztergami érsek holt teste, annak töredelmes végrendelete szerént, neki általadatott volna, megköveztette azt, maga hajtván rá az első követ. Azután nemzeti sinatot tartott a' firmai püspök a' budai várban, mellyen esztergomi érseket választatott (Ladamért), és határozatokat tetetett az egyháziak erkölestelenségének és tudatlanságának elhárítására. De midőn a' királynak tudtára esett volna, hogy királyi jogainak megszorítását irányzó határozatok is fogadtattak el e' sinaton; parancsot küldött a' budai bírónak és polgárságnak, hogy több papot be ne bocsássonak a' várba, az egybegyűlteknak pedig semmi élelemmüt ne szolgáltatassanak; egyszersmind e' mellett nyilatkozmányt bocsátott ki, mellyben a' romai sz. székre hivatkozik. Ennélfogva kénytelen vala a' sinat eloszolni, 's a' pápai követ Posonyba vette magát, a' honnan tudósítványt indított Romába. III. Miklós pápa erre menydörgő levelet küldött a' királyhoz; ez pedig a' követet elfogatta 's a' Kunok kényére bizta. Igy lévén a' dolog, azon mesterkedék az ellenfél, hogy hatalmába kerítse a' király személyét; a' mit el is ért, meglepve őt egyik kun ágyasánál. Németújvári János vala az, a' ki fogva tartá a' királyt, és tudtára adta a' dolgot a' pápának. Ez, a' sziciliali király közbevetésére, szabadon bocsáttatni rendelte Lászlót olly feltétel alatt, hogy a' követ is sérelem nélkül kiadtnék, és a' király javulást fogadna. Anyyra meg vala törve László az által, a' mi rajta történt, hogy mindenre készséget nyilatkoztatna, a' mi tőle kívántaték; és midőn a' Kunok az őket illető határozatoknak magokat alájük vetni nem akarnák, és fegyveres ellenállásra lépnének, ellenek ment a' király magyar hadakkal, és a' Hód tavánál, Csongrádvármegyében szétverte fegyveres csapatjait 1282. Egy része a' Kunoknak a' Tatárokhoz vette magát Moldvába; azok pedig, a' kik ben maradtak az országban, a' király parancsa szerént szállásokba gyülekezének, és, színe legalább, bevévék a' keresztény hitet. A' megszökött Kunoktól ösztönöztetve, beüött egy tatár csapat 1284 Erdélybe, de a' hol a' Székelyektől és Szászoktól Toroczknál megveretve, visszairamodtak a' Tatárok Moldvába. Első mozdulatjuk hírére segedelmet kért vala László a' sógorától (I. ISLVÁN V.), Palaeológ Andronik görög császártól, a' ki a' birodalmában lakozó 's ragadozásai miatt gyűlölt Oláhokat küldötte azzal a' jelentéssel, hogy szeretné, ha többé visza nem térnének. Jó hasznokat vette ezeknek László; mert midőn 1285 Pestig nyomultak volna elő a' nagyobb számmal beüött Tatárok, az Oláhoktól gyamolittatva erőt vett rajtok a' király, és veszteséggel üzte őket vissza honjokba; az Oláhokat pedig rábírta a' győzedelem után, hogy Marmarosban és Fogaras vidékén telepednének meg. E' jövevényeket igen kedvelé a' király, és többnyire közöttök lakozék bolgár (ismaelita, Mohamed vallásu) ágyasaival együtt, mellyek között legkedvesebb vala előtte Edua; a' királynét zárva tartatá; apácza nénjét pedig, Ersébetet, (I. ISLVÁN V.) feleségül adta egy Milutin István nevű Szerbnek. E' tévedései miatt a' németújvári párt velencei Andrást hozta be ellene, 's tótországi hercegnek hirdette (I. ANDRÁS III.), mivel László két testvéröccse, And-

rás (1278) és Kálmán (még kisdéd korában) már elholtak vala; Ladamér pedig, az esztergomi érsek, a' romai sz. szék utasítása szerint öszvegyűjtötte 1287 a' rendeket Esztergomnál, és egyházi átokkal fenyegetés alatt a' gyűlés elejébe idézte a' királyt, a' ki elmaradni nem mervén, minden jót fogadott a' gyűlésnek, sőt az országnagyok intézetéből öszve is záratott a' királynéval, hogy betelnék már valaha a' koronaörökös híja. De már 1288 szabad lábón vala a' király, és előbbi életmódját követé. Már most IV. Miklós pápa keresztháborut parancsolt a' Magyarországbau lakozó ó hitű Oláhok, Mohamed vallásu Ismaeliták v. Szerescenek és pogány Kunok, tulajdonképen pedig a' király ellen; de míg László megegyezésével az austriai herczeg, Albert, megalázná 1289 a' fő pártütőt, Németujvári Jánost, és elfoglalná tőle Németujvárt 34 helységekkel együtt: más részről maga a' király, az Oláhok elején, szétverte a' kereszties hadakat, mellyeket Ladamér érsek gyűjtött vala ellene, 's a' mellette vitézkedtek egy részét Biharvármegyében telepítette meg Körösszeg tájján. Itt mulata a' király, midőn 1290 Jul. 10 hárman az ellene boszut forraló Kunok közül, Arbucz, Turtule 's Kemenche, behattottak éjjel a' sátorába, 's megölték őt. Egy orosz krónika-töredék szerint alattomban a' keletzaki szentegyház hive vala e' király, Sawa nevű szerb érsektől megtérítette, 's ki 5 hónapig oktatta őt, és egy ó hitű papot bagyott udvarában komornyik köntös alatt.

LÁSZLÓ (V. méhben hagyott), II. Albrecht v. Albert romai német császár, magyar és csehországi király 's austriai herczeg fia (Vö. ALBERT magy. kir. és ALBRECHT, austriai herczegek és német császárok) Magyar- és Csehország királya 1453 — 57, és austriai herczeg. Született Komáromban 1440 Febr. 22. közel 4 hónappal az apja holta után. Az anyja, Ersébet, mindjárt Máj. 15. a' maga pártján lévő országnagyok által megkoronáztatta őt Székesfejervárrat; azután pedig, midőn I. Ulászló, a' magyarországi rendek többségétől a' királyszékre meghivatva, bejött volna Lengyelországból, átaladta őt a' koronával együtt Fridrik stájerországi herczegnek és romai német császárnak, mint az austriai rendektől elesmertetett gyámnoknak. Ennél tartaték a' kisdéd László elég szigoruan és gondatlanul, mivel holta esetében Fridrik vala neki örököse Austriában, a' ki 12 esztendeig makoacsul magánál tartotta őt a' magyar- és csehországi 's utoljára az austriai rendeknek is kívánsága ellen. Végre 1452 kicsikarták ugyan kezéből Lászlót az austriai rendek, de ekkor Czillei Ulrik gróf kerítette egészen a' maga befolyása 's kormánya alá a' 12 esztendőös herczeget. Minthogy a' magyarországi rendek I. Ulászló eleste után a' várnai csatában királyoknak esmerék vala Lászlót a' pesti országgyűlésen 1445: lejött ő Bécsből Posonyba, a' hol 1453 elején letette a' rendek gyűlésében a' koronázati esküt; azután visszatért Bécsbe, a' hol Czilleitől mindennemű kénytöltésre vezérelteték. Hét hónap mulva levetette Czillei Ulrikot Eynczinger Ulrik, és Prágába vitte Lászlót, a' hol Oct. 28 megkoronáztatott, még pedig Szécsi Diénes esztergomi érsektől, mivel a' prágai érsek Husz követője vala. Prágából Krakóba ment László Eynczingerrel 1454, a' maga testvér néjének, Ersébetnek, menyekzőjére a' lengyel királlyal, Kazimirral; a' honnan 1455 elején tért vissza Bécsbe. Itt tavaszra kelve, kiturta Czillei Eynczinger, és azontúl megtartotta kártékony befolyását a' királynál. Vele jött László a' budai országgyűlésre 1456, vele szökött meg Budáról, midőn a' Török ellen induló hadsereg vezérlését által kelle vennie. Hunyadi János holta után lejött ismét Bécsből Czillei társaságában; országgyűlést tartott Futaknál; meglátogatta Nándorfejervárat, a' hol a' Hunyadi ház hívei által megszabadult gonosz tanácsadójától,

és Temesvárt, a' hol Hunyadi János özvegyét anyjává, fiait pedig testvéreivé fogadta; azután a' budai várba tette lakását. Hunyadi László kivégeztetése után, midőn rémületes zúdulás keletkeznek az országban, Bécsbe indult a' király; utjában szabadon bocsáttatta Vitéz Jánost, a' ki Esztergomban tartaték fogva az érseknél; kétségkívül közbenjáróul kívánván őt használni a' Hunyadi felekezetnél; de Hunyadi Mátyást és Modrás Pált fogva vitte magával, mint kezeseket; mert a' többi elzárattak kiszöktek vala fogházaikból. Jun. 27. már Bécsben vala a' király; Jul. 13. országgyűlést tartott Posenyban, mellyen békülést kívánt szerezni a' Hunyadi felekezettel, de tüzetét el nem érte. Azután magyar, cseh 's austriai követek küldettek Franciaországba, feleségül kérni a' királynak Magdolnát, VII. Károly fr. kir. leányát. Míg ezek oda járnának, megjelent Bécs alatt számos kísérettel Podjebrad György, Csehország kormányzója, 's a' királyt közlekedés végett magához kértvén, rá bírta, hogy Prágában tartaná menyegzőjét. El ment oda László ősszel, és Hunyadi Mátyást is Csehországba vitette, 's a' guttensteini várba záratta. Nov. 21. a' pápa követével vacsorált Prágában László esti 11 óráig; azután még újra evett és ivott cseh kamarásaival; másnap reggel igen rosszul érezte magát és orvosokat hivatott, de a' kik meg nem tudták életét tartani. Kimult 1457 Nov. 23, ugyan azon a' napon, mellyen esztendővel az előtt bocsánatot és jó akaratot esküdött vala a' Hunyadiaknak. Halálát némelyek egy megmérgeelt almának tulajdonítják, mellyet Podjebrad felesége nyujtatott volna neki; hihetőbb, hogy mértékletlensége okozta azt. (Vö. I. ULÁSLÓ, HUNYADI JÁNOS és LÁSZLÓ, SZILÁGYI MIHÁLY). *Fábríklál.*

LÁTÁS egyike az öt érzéknek; tárgya a' testek SZÍNE (l. e.), vagy pontosabban mondva, a' SUGÁR (l. e.) 's a' sugarak változása; műszere a' SZEM (l. e.). A' hallás és ő a' legnemesebb érzék, 's talán a' leggazdagabb gyönyörforrás az életben. (Vö. ERZÉKEK).

LÁTTAMOZÁS, törvényes mivelet, melly szerint bizonyos személy, kinek arra szokás vagy törvény által szabadság adatott, valamely írásbeli másolatot, annak eredetijével tökéletesen megegyezőnek lenni, hitelesen bizonyít. Ezen foglalatosságot rendszerint csak az alsóbb hivatalbeli, részint törvényes, részint törvénykülvü személyek végezik. Ilyenek a' vármegyei szolgabírák és esküdtek, a' királyi tábla hites jegyzői, a' külön külön ítélőszékek és törvényhatóságok jegyzői, levéltárnokai, írnokei 'sat. Nincs ugyan törvényeink által meghatározva, minő tartalmu és tárgyu leveleknek 's iratoknak láttamozását végezhesse egyik vagy másik egyén; de már maga a' józan ész is azt parancsolja, hogy mindenik csak az ő körebe illő tárgyakról költ levelek másolatainak láttamozására szorítkozzék. Ennek szokott saját szavai mintegy a' következők: „Ezen másolatot az eredetivel mindenkben megegyezőnek lenni hitelesen bizonyítom“; mi után a' névnek és hivatalnak aláírása következik. Némely hivatalbeli személyek által 's iratoknál, a' mondottakra nézve csak ezen egyes szó használtatik: „Láttam.“ Ettől származott a' láttamozás nevezet.

—no—

LATERANUM, Romában hajdan egy tér neve, mellyet a' régi Lateranus nemzetségtől kölcsönöze. Nero kivégezteté ennek utolsó birtokosát, Lateranus Plautiust, 's magává tette ennek javait. Így lett a' lateranusi tér és palota a' császárok tulajdonává. Nagy Constantin a' pápáknak ajándékozá az utolsó, melly ezeknek, szinte Avignonba költözések idejéig, szolgált lakhelyül. A' Constantin által ezen palotához épített Lateranus sz. János temploma, püspöki egyháza a' pápának, 's főtemplom egész Romában; innét ezen felirat a' fő ajtó felett: „*Omnium urbis et orbis ecclesiarum mater et caput*“. Régisége, a' benne tartatott 11 egyházi gyűlés emlékezete 's

pompás építtetése, teszi a többiek felett nevezetessé. Portálja felett láthatni azon erkelyt, mellyről a pápa áldást osztogatott a népnek. A főoltárnál csak a pápának szabad misézni, mivel, a mint mondatik, ezen oltárban egy másik fából való van, mellyről már Péter apostol is misét olvasott. Látható volt egyébkor ezen templomban két veres márványszék is, mellynek középe egészen át van lyukasztva. A Lateranum térén még most is fenáll egy kápolna, mellyet a sz. lépcső (scala santa) vesz körül, 28 fokból álló, mellyeken a buzgó hívek térden másznak fel; és a Constantin császár építtette St. Giovanni in Fonte nevű kápolna; kupja 8 porphyroszlopon nyugszik, mellyek Romában a legszebbeknek tartanak. 54.

LATERNA MAGICA, I. VARÁ'SLÁMPA.

LATINUSOK (Latini) azon ősz nemzet, melly Olaszország Latium nevű tartományában lakott, s a régiebb lakosoknak az arcad-pelasgi és trojai sarjadékokkal való összeelegyedéséből támadott. Honnét származott légyen a Latinus nevezet, nem tudatik; hihető azonban, hogy nem az illy nevű királytól; mert a legrégiebbek közül csak Janus, Saturnus, Picus és Faunus neveztetnek meg, kik egyszersmind istenek gyanánt tiszteltettek. Ezen utolsóhoz jövének Hercules és Evander. Evander írásra, hangára s más egyéb hasznos dolgokra tanítá a népet, s utódja lett a kihalt Faunusnak. Még 60 évvel ez után élt Latinus király. Ehez jött AENEAS (I. e.) s elvevén annak leányát Laviniát, követője lett az országlásban. Ascanius, Aeneas első házasságbeli fia, építé Alba Longa városát, melly a latin királyoknak lakhelye lön. Ezen időtől fogva már valamivel esmeretesebb Latium történeté, mellynek mindenegy királya, Sylvius melléknevet viselt, szinte addig az ideig, mig nem Romulus és Remus feltűntek. Ezen statusok meghasonlának egymás között, s a viszálykodás a latinus pártnak meghódíttatásával s fővárosok elpusztíttatásával végződött. Minekutána Servius a Latinokat erős szövetséggel Romához kapcsolá: ez lön egész Latiumnak fővárosa. Tarquinius Superbus még inkább igyekezett a Latinok és Romaiak szövetségét állandóvá tenni, de elűzetése után, lázadásra ingerlé azokat Roma ellen. A háboruban az utolsóknak kedvezett a szerencse, s az előbbi szövetség ismét megújíttatott. Roma 414-ik évében veszedelmesebb meghasonlás történt a kettős párt között, de a had ismét Latium megaláztatásával végződött. Későbbben, midőn már Roma majdnem egész világ uralkodója lön, ujlag vissza akarák szerezni a Latiumbeliek régi szabadságokat, azonban igyekezetek ekkor sem sikerült egészen. (L. ROMA.)

—no—

LATIN NYELV, I. RÓMAIN NYELV.

LATIN CSÁZÁRSÁG, I. BYZANTIUMIAK.

LATIUM, Ó-olasz ország főtartománya, a Latinusok lakhelye. Határai igen különbözők lehetnek; azonban közönségesen az állítatik, hogy a Tiberistől egészen a Circeji hegyfokig (Monte Circello) terjedt, noha hihető, kisebb volt e birtok. Strabo szerint ezen térben a Latinusokon kívül a Rutulok, Volscusok, Hernicusok és Aequusok is laktak. Latium tulajdonképi kiterjedése tehát Roma építésekor legfeljebb 10 mf. kerületű lehet, és valódi határait nyugotról a Tiber folyó, éjszokról Anio, keletről Algidus hegye, s délről a Romától 160 stadiumnyira fekvő Ardea városa teheté. Utóbb Latium egész a Liris (most Garigliano) folyóig terjedt, éjszaki és keleti határai pedig ugyan azok maradtak. A legrégiebb időkben a Tibertől indulva a tengerpartokon sűrű borostyán erdő volt, melly egész Laurentum városáig terjedt. Nem csak ez vevé tőle nevét, hanem az egész tájék is Laurentinus agernek nevezetett, lakosai pedig Laurenteseknek. Azt mondják, hogy ezen erdő még Commodus császár idejében is fenállt. Aeneas a Tiberfolyó és Laurentum városa

közt üté fel tanyáját, melly Trojának neveztetett. Keletre ettől, a' Tibertől 24 stadiumnyira, feküdt Laurentum városa; távolabb a' Numicus kis folyóra és a' Turtuna forrására, és még tovább kelet felé a' tengertől $\frac{1}{2}$ geogr. mf. Lavinium városára lehet akadni. A' Numicus és Turtuna forrásán tul volt azon hegy, mellyen a' Lavinium épitetése után 30 évvel Alba Longa városa alapítottott. E' megett a' Hernicusok felé Aricia feküdt; tovább felfelé Latium legszélsőbb éjszakkeleti szugolyában Praeneste városa, éjszaki végén pedig Tibur városa, 's ezen két város és Roma közt, Gabii és Tusculum. Mind ezen városok Alba Longa gyarmatai voltak. A' Romaiak első gyarmatja Ancus Marcius alatt Ostia volt, Román alól. Latium: a' Romaiak idejében sem volt még népes. Már Roma épitetése 100 évében panaszkodtak Latium pusztulásáról, és egészségtelen levegőjéről. De a' gazdag Romaiak, azon nagy kincsből, mellyet Görögország és Ásia elfoglalása által gyűjtöttek, villákat építének ezen elhagyott tájokon, mellyekben számtalan rabszolgák laktak, 's a' levegő egy kevesé egészségesebb lön. Igy városok és faluk támadtak Roma körül, mellyek utóbb ismét feldulattak 's elhagyattak. Latium folyói: a' Tiber, Liris, Anio, Numicus, Ufens, Amasenus és Almo voltak. Az Ufens a' pontinusi mocsárokon folyt keresztül. Ezek már a' legrégibb időben is esmeretesek voltak, és az Ufens és Nymphaeus folyók közt nagy kiterjedésben áradtak el. Latium ezen mocsárokon kívül egynehány tavakkal is birt, mellyek közt a' Lacus Regillus nevezetes. Latium hegyei tulajdonkép csak halmok voltak, kivéven még is egynehányat, mint például az alban hegyet és az Algidust. X.

LATONA, (a' Görögöknél Leto, doriaianan Lató), Coeos és Phoebe, mások szintn Cronos vagy Saturnus leánya. Jupiterből Apollot és Dianát szülé. Viselőssége alatt Junotól üldözteték, kinek parancsára Pythó sárkánynak kelle őt mindenfelé halállal és végromlással fenyegetni, 's a' földnek nem volt szabad lebetegedése nyughelyet szolgáltatni. Sokáig bolyga ide 's tova, mig nem végre a' tengerből kiemelkedő DELOSON (L. e.) nyughelyet talált. Azután Tityus óriás erőszakkal igyekezék őt szerelemre bírni, de azért Apollotól 's Dianától megöleték. Némeltyek szerint ezen óriást már Latona viselőssége előtt agyon sujtá Jupiter villámával. Ez egynehány lyciai parasztot bekákká változtata, kik Latonát, Delosból szöktében, honnét ismét elűzeték Juno által, egy tóból inni nem hagyák. (Ovid „Áltváltozásai“ VI. 4). Latona mint nyújas, barátságos istenné, tengerszinű öltözetben ábrázoltatik. Dianával együtt meggyógyítá a' sehedt Aeneast, és dicsőséggel koszoruzá. Midőn Diana Juno rosz bánása elől Olympusba futá, nyilait és tegzeit ő vivé utána. Tiszteletese helyei főképen Lycia, Delos, Athené, és Görögország más városai voltak. Cretában egy különös innep ületett tiszteletére, melly Ecdysiának hivaték. Néha az éj jelképe gyanánt vétetik, mivel a' nap mint egy az éjből keletkezik. Azért is származtatik neve ezen görög szóból: *λανθάνειν*, elrejtteni. X.

LÁTVÁNYOK, jelenések, elmeképek, azon csalódásai a' képzelő erőnek, midőn lényeket lát ott, hol semmi sincsen. Különbféle okok szülik ezen állapotot, abban egymással mégis megegyezők, hogy az idegek és agy életét mind fel magasztalják, az idegrendszerre ingerlőleg hatnak. Ilyenek p. o. a' magány, a' tuvallásosság, a' költői világban élés, költés, heves de ki nem elégedhető szerelem. Jeles munka e' részben Muratoritól: „A' képzelődő erőről“ („Über die Einbildungskraft“) bővitve Richerztől, hol lásd a' II. köt. 81 lapját. (Vé. LÉLEKJELENÉS). —j—a.

LAUDON, I. LONDON.

LAUENBURG, vagy szász Lauenburg, német szövetséghez tartozó, alsó szászországi tartomány, melly Henrik, az oroszán, ide-

jeig a' Szászok és Slavok közt szüntelen czivódás tárgya volt, 's Polaboktól lakatott. Most dán herczegség. Nevét Lauenburgtól vevé, melly oroszán Henrik háborui alatt építetett; ezen herczeg adománybirtoka felett való czivódásban 1227 I Albrechtre, askan nemzetségbeli szász herczegre került, noha azt a' braunschweigi ház ellenzé. Mind a' két ház egy örökségi egyezésre lépett (1369), melly-nél fogva a' lauenburginak kiholta után (1689) György, a' braunschweig - cellei herczeg, vevé birtokába e' tartományt. Azonban még is meg kelle azt neki a' szász választótól (1697), kinek L-ra részint 1671 a' legutolján meghalt herczeggel kötött örökségi szövetség által jusa volt, nagy summa pénzen (1,100,000 for.) vásárolnia, olly feltételek alatt; hogy 1) a' braunschweigi lüneburgi ház kiholta után vissza essék, 2) az Engeru és Westfali czim a' választóé maradjon. Csak 1716 nyéré meg I György a' császári adományzást a' herczegségre nézve, szavazás és üléssel együtt a' brodalmi fejedelmek tanácsában; a' hasonlókép lauenburgi örökséghez tartozó Hadeln tartományon volt császári zárnak megszüntetése 1731-ig húzódott. A' többi hanoverai statusokkal együtt Lauenburg 1803 franciaia kormány alá került, 's csak 1813 nyéré vissza ősi szerkezetét, de a' Julius 16 - ki (1816) patens szerint, kivéven Hadeln tartományt az Elbe torkolatjánál, 's az Elbe bal partján fekvő keskeny vidéket, és a' folyó jobb partján külön fekvő Neuhaus székét, Poroszországnak engedtetett, ez pedig Daniának adá át, azonban olly feltétel alatt, hogy a' tartomány minden jogai és privilegiumai megmaradjanak, 's a' tartomány adósága is átvetessék. A' mostani dán Lauenburg herczegség (19 nsz.mf. 35,000 l.) az Elbe jobb partján fekszik 's a' hanoverai királysággal, Mecklenburg és Holstein herczegségekkel, Lübeck fejedelemséggel, és Hamburg 's Lübeck szabad városok vidékeivel határos. Marhatenyésztés 's földművelés, fuvarozás és hajózás a' tartomány fő foglalatosságai. A' möllni, ratzeburgi és Schalltó, valamint az Elbe, Bille, Steknitz, és Wagnitz, sokféle hasznót hajtának a' tartománynak. Nagy erdőségei építésre és tűzre való fát szolgáltatnak kivitelre. Tőzegje bőven van. Az Elbén Lauenburg városában 's a' Steknitzen Lübeckbe való hajózásért fizetett vám évenként 50,000 tal. megy. Ratzeburg fővárosa egy 400 lépésnyi hosszú hid által köttetik össze a' szárazzal. (A' város egy részecskéje, a' káptalan és az ugy nevezett Palmi hegy, a' mecklenburg — stréltzi Ratzeburg herczegséghez tartozik). L. a' tartományi kormányhivatalok széke. A' dán király által megalapított szerkezet szerint az országgyűlésen 22 főbirtokos, a' három város, mindegyike egy egy szóval, vesz részt. A' III falubeli szabad földbirtokosoknak nincs képviselőjük.

LAUSANNE, Waadtland fővárosa (Pays de Vaud) (1300 h. 10,000 l.) félóránnyira a' genfi tótól, 1536 olta egy gymnasiuma van, melly 1806 academiái tanító intézette tétetett, 200 tanulóval, 14 tanító és egy igazgatóval. Az arany és ezüstmivesek, valamint a' könyvnyomtatók száma is az utóbbi időben igen megkevesedett. A' város tulajdon borával kereskedik, de legtöbbit nyer az idegenek által, kik szép fekvése miatt, valamint azon czélból is, hogy a' franciaia nyelvben és a' finom világ társasági hangjában magokat kimiveljék, Europa minden vidékeiről járnak Lausanneba. L. egy természetvizsgáló, kormány tud. és status gazdálkodási 's biblia-társasággal bir. A' város hajdan szomszéd környékével együtt a' berni canton alatt állt, mellynek biztosa a' püspöki várban lakott. A' püspök, miolta a' város a' reformata vallást felvevé, Lausanneból Freyburgba tevé által székét.

LAUSITZ (200 nsz. mf.), délről Csehországgal, nyug. Meiszenel és a' hajdani szász választó kerülettel, éjszokról Brandenburggal, 's keletről Sileziával határos. Délről éjszak felé a' Spree és Neisse

hasítják. Lakosai száma mintegy fél milliöm. A' 34,600 I. 's 17 nsz. mf.-nyi kottbusi kerület, a' tilsiti béke előtt Brandenburghoz tartozék, a' többi Lausitz pedig 1815-ig egészen a' szász királysághoz. A' népvándorlás oltá Lausitzot a' szláv Sorbok nemzetségei, a' mostani Vendek ősei, lakák, tulajdon szabad fejeik alatt, kik csak 922 I. Henrik német király által tetettek adózókká, és I Otto alatt 968 tértettek a' kereszténységre. Akkor a' későbbi Alsólausitz Lütici-nak nevezeték, és a' Lutiziak, kik Bremen Ádám szerint, a' Németektől Lutiziaknak nevezetett Wilzekkel egy nép voltak, a' keleti tenger mellett laktak. A' II század elején a' Lausitziak együtt tartottak Lengyelországgal, és véres háboruk után csak 1032 jöttek viszont a' meiszeni markgrófság alá, mellynek Henrik Lausitzot alája vetette. A' csehországi Wratiszláv a' II században egész Lausitzot bírá, hanem a' meiszeni idősbik Henrik elfoglalá tőle, 's csak ennek fíjútól — az ifjabbik Henriktől — vevé azt ismét vissza 1123, Groitzsch Wiprecht, Wratislav veje, Wiprecht fíja Henrik mind a' két markgrófságot egyesíté. Ennek 1136 örökös nélkül történt halála után, alsó Lausitz a' meiszeni nagy Koirádra szált, felső Lausitz pedig Söbieslaw cseh kir. herczegre. Házasság által brandenburgi II Albrecht 1205. Camenzet és Ruhlandot felső Lausitzban, 's Venczel Otokár cseh király veje, III Otto, 1231 a' tartomány többi részét nyerek el. Csak Zittau marada Csehországnál, a' felső Lausitz egyéb részét a' brandenburgi markgrófok, mint cseh adományosok bírák, 1330 oltá pedig az addig Meiszenhez tartozott alsó Lausitzot is, de ezt csak zálogban. Midőn a' brandenburgi ascani markgrófok 1319 kihaltak, a' bajor Lajos alsó Lausitzot Brandenburghal együtt fíjának Lajosnak adá; de a' felső lausitzzi rendek a' cseh királynak, luxenburgi Jánosnak, hódoltak önkényesen, és a' jaueri herczeg Henrik, anyja részéről való jogaiért, Görlitz és Lauban városokat nyéré, a' hozzá tartozandóságokkal együtt; azonban 1329 más kártérítésért ezeket is átengedé Csehországnak. Ezen önkényes átadásnak köszönhetik a' felsőlausitzzi rendek szabadságaik legnagyobb részét. Lausitz a' hussita zendülésben is hiv maradt a' cseh királyokhoz, de ezért borzasztóan feldulatott a' Hussiták által. Csak 1459 esmeré Podiebradot királyjának; de 1467 Mátyás magyar királyhoz pártolt, ki Lausitzot az 1479 kötött olmützi békében is megtartá. Ez alatt jött szokásba a' tartomány déli 's északi részének Felső és Alsólausitz nevezete. Felső Lausitz városai 1476 és 1490 megújíták szövetségeket, 's ez által 6 városnak (Bautzen vagy Bugissin, Görlitz, Zittau, Lauban, Kamenz, Löbau) egész az újabb időkig fenállt egységét alapíták, mellyek a' császároktól, és a' cseh királyoktól a' birodalmi városokéihoz hasonló szabadságokat tudtak nyerni, katonákat tartottak, és ezen század háborújiban nagyobb részint önköltségeken oltalmazták magokat. Mátyás 1490ben történt halála után, mind a' két markgrófság a' cseh koronánál maradt, és ezzel együtt 1526 austriai I Ferdinándra szált, kitől a' protestantismus önkényes bevételé miatt igen nyomatott. Leginkább a' hat városok fosztattak meg szabadságaik nagyobb részétől, és nagy summát kelle áldozniok, hogy azokat lassanként visszanyerhessék. Fridrik pfalzi választó fejedelemnek, cseh királyá választatása miatt Lausitz, melly soha sem hódolt neki, a' 30 éves háboruba keveredett. János György, a' szász választó, 1620 elfoglalá a' császár nevében, 's a' hadra tett 72 tonna aranynyi költsége fejében 1635ig zálogban tartá, ekkor pedig a' prágai béke szerint minden felségi jeggal együtt a' szász fejedelemnek engedé a' császár, mint cseh adományt. L. ez oltá, mint a' szász választói örökös tartományoktól elválasztott, 's egy országkerülethez sem tartozó melléktartomány, Szászországnak minden viszontagságaiban részesült. Felső Lausitzban a' sík és hegyes tájék változása kecses nézeteket és

nevezetes természeti szépségeket képez. A' déli hegyes tájékokat az éjszaki síksággal, melly az alsó Lausitzban majdnem lapályban végződik, élénk kereskedés köti össze. Alsó Lausitz erdeiben, kivált Silezia határánál és a' Spree erdőben, fával és vaddal, folyójában és nagy tavaiban hallal, 's homokos földjén gyümölcsrel, lennel, hajdinával, árpával, zabbal és kerti veteményekkel bővelkedik annyira, hogy ezen tárgyakkal jövedelmes kereskedést űzhet a' külföldre; gabonája is elégséges a' lakosok számára; a' dohánytermesztés divatozik, 's a' gubeni kerületben a' naumburgival felérő veres bor természetik. A' méhtartás sem csekély mind a' két markgrófságban. A' Brandenburggal és Sileziával való élénk kereskedés Alsó-Lausitznak sok hasznót nyújt. Azonban fontosabb a' kereskedelem nézve felső Lausitz, mellynek földje csak a' síkságon kedvez a' marhatenyésztésnek és földmívelésnek, de nem ad elegendő gabonát a' 100 nsz. mfdön lakozó 320,000 embernek. A' felső Lausitz éjszaki részében fekvő lapályok bővelkednek fával és hallal. Lakosai többnyire kézművesek, és pedig a' városban posztó és harisnya készítőik, a' déli hegyi falukban pedig, mellyek közt többen 3—5000 lakost számlálnak, takácsok, kik az előtt mindennemű vásznat szőttek, most pedig csak pamut árukat. A' groszschönau (4000 lakosból álló falu Zittau mellett) damasztzövőök asztalkendőket készítenek, mellyeknek fényét 's finomságát még egy damaszgyár sem éré el. Kézműveket csupán csak a' német Lausitziak készítenek; a' Vendek, kik a' népességnek mintegy negyed részét teszik, csak baromtenyésztéssel és földmíveléssel foglalatoskodnak; Zsidók csupán az alsó lausitzai Friedland városkában laknak: A' régi, I János György választó fejedelem által 1636 megerősített szerkezet a' rendeknek, kivált felső Lausitzban, igen nagy jogokat ada. — Mint már felebb is mondatott, mind az alsó mind a' felső Lausitz Szászországhoz tartozott 1815-ig; hanem ezen évben alsó Lausitz, 's a' felsőnek éjszaki és keleti nagyobb fele (összevesen 151 nsz. mf. 294,700 l.) Poroszországhoz esett, csupán felső Lausitz déli és nyugoti kisebb része (49 nsz. mf. 195,000 l.) maradván Szászországnak. Poroszország Lausitznak szabadságait, a' mennyiben a' többi porosz tartományok szerkezetével meg nem egyeztek, egészen eltörölte; hanem a' szász Lausitz még ma is él régi jogaival, noha sok részben a' kor szelleméhez módosítva. *Im.*

LAWRENCE (Sir Thomas), arcképfestő, Londonban a' művészetek kir. academiajának elölülője, szül. Bathban 1768. REYNOLDS (l. e.) után törekvők, 's noha eleinte az academicusok által üldözött, hamar nagy hirre kapott. 1800-tól kezdve különösen lord Thurlow, Erskine, Mackintosh, az elhunyt királyné Karolina, 's ennek leánya arcképeivel tüntette ki magát. Egy nagy képen festé Shakspeare egyik leírása szerint a' „szélvész“, mellyet helyes összeállításáról és jóltalált színezéséről dicsérnek. Mivel azonban Angliában egész új időkig kevés ébresztést nyert a' történeti képirás, e' nemből nem igen mutatkozék L., hanem magát egészen az arcképirásra szentelé. E' környülmény rosszaló ítéletekre nyujta alkalmait, midőn WEST (l. e.) halála után a' király által elölülővé nevezteték, mivel azt véleik, hogy e' megbecsültetésre csak híres történetfestők, millyenek elődei valának, tarthatnának számot. Egyszer mind lovagrendbe emelé a' király. E' kegynek köszöné azon megbízást, hogy az 1814 béke után Londonba érkezett fejedelmi vendégeket, 's a' Napoleon ellen egyesült többi királyokat is a' regens herceg gyűjteménye számára fesse. E' végett Európának több fővárosait meglátogató. 1825 ugyan az említett képtár számára lefesté X Károlyt és a' dauphinet. — Arcképeit hasonlatosságokról dicsérik; ezek vakmerő és szabad ecsetet bizonyítanak, a' későbbiekben még is módosgatott bánása mellett a' finom character-kifejezés elvesz. IV György

király képét legjobb miyének tartják. Általában azt jegyzik meg munkáiról, hogy a' csontokat, izmokat 'stb. nem jeleli ki, 's mint közönségesen az angol iskola, a' kivittel nem sokat gondol. A' porosz király azon arcképére, melly a' berlini kastélyban áll, e' mes-ter egyéb mivei nagy homályt vetnek. —v—

LÁVA I. VULKÁNOK.

LAVALETTE (Marie Chamans, gróf), főpostaigazgató Napoleon uralkodása alatt, szegény szüléktől szül. Parisban 1769. Anyjának Baudelocque ama' hies szülőségé által, ki őt gyakran ajánlá dajkának, módja lön a' fiunak születése felett való nevelést adni. I. papságra készült, azonban előbb mintsem ezen hivatalra lépett volna, megváltoztatá szándékát, és a' törvénytannulásra adá magát. A' revolutio egészen más irányzatot ada dicsvágyjának. A' nemzeti őrség-nél tiszt lön, 's Augustusb. 1792 a' Tuileriákat védé. Későbben a' Rajna mellett és Olaszországban szolgált, hol Napoleon, tapasztalván ügyességét és hallgatóságát, segédnökévé nevezé, 's titkos levelezéseit bizá reá. Josephine császárné unoka hugával, marquis Beauharnais leányjával, való öszvekelése által még szorosabban kapcsolaték Bonapartehez. Elkíséré ezt Egyiptomba, azután főpostamester lön, 's későbben grófi méltóságra emelték. A' királyi ház visszaállítása után elveszté hivatalát, de felváltója Ferrand a' posta ügyekben gyakran élt tanácsával. Mart. 20. 1815 néhány órával a' király megszökése után, Sebastiani tábornokkal megjelent a' pustahivatalban, és Ferrandot legnagyobb nyájassággal szólítá fel, hivatalát neki, mint a' császártól kineveztetett főpostamesternek adná vissza, és csak kevés perczeket engedé amannak iratai öszveszedésére. Ezután tüstént rendszabásokat tön, Napoleon vállalatának előmozdítására, 's felette nagy vigyázékonyságot 's munkásságot mutatott. Jutalma a' páiri méltóság lön. A' király visszatérte után elfogatván, Nov. 1815 az esküdtektől, kiket az azon időben uralkodott ábrándozás egészen elkábíta, mint Napoleon vétkeztársa, halálra ítélték. Már meg volt kivégeztetésének napja határozva, midőn azon nap előtt való estve nője engedelmet nyert meglátogathatására, és 12 éves leányjával 's ennek nevelőnéjével együtt gyalog hintón viteté magát férjéhez. Egy kis idő múlva a' két elsőbb a' vasrostélynál megjelenvén, kibocsáttatni kívánnak. Az ott levők azt gondolák, hogy ők Lavalette grófnét gyámoltják, a' ki bundájába burkolódzva 's szemei elébe kendőt tartva legmélyebb szomorúságba merültek látszott. Midőn egynehány percz múlva a' porkoláb a' tömlöczbe menne, a' fogoly helyett a' grófnét találá. Tüsténtlármat csapa, a' gyaloghintót elérék, de csak a' kis leányt találák benne, Lavalette már kiszált 's elszökött. A' policzia minden vigyázékonyságának ellenére is 14 napig rejtezkedék Parisban 's ez alatt módot talált további szökésre. Három nagylelkű angol, Wilson Robert, Hutchinson kapitány és Bruce ur, kik a' szabadelmű okfók oltalmazásában mutatott buzgalmokról, 's az akkori időben Franciaországban uralkodott párt iránti gyűlölségekről esmeretesek, segíték szándéka kivitelét; oltalmok alatt angol tábornoki öltözetben megmenekedvén, elére Belgiumot. Innét Münchenbe ment. Hős lelkü nője egy ideig a' tömlöczben tartatott, 's ez alatt ezen heves megrázatások, mellyeknek ki vala tetette, megroncsolák esztét. Férje 1821 kegyelmet nyervén a' királytól, visszatért Franciaországba.

LAVATER (János Gáspár), azon férjfiaknak egyike, kik a' 18. század pallérozódási történeteiben epochát csináltak, 's nevezetes inkább az által, mi volt, mint az által, mit mivelt. Született Zürichben 1711ben, hol atyja orvos és becsületes polgár vala. Az anyja, eleven, jó eszű, 's erős szenvedelmű asszony, a' gyermeknek inkább nyájas, mint erős lelkét, kerges keménység által lenyomta. A' gyer-

mek, játszó pajtásai közt élhetetlen, az iskolában fogatlan, leginkább csendes andalgás és magányos játékokban gyönyörködék, 's képzelődésre és mivelletésre némi tehetséget, de egyebet semmit sem mutat. A' mellett az ő, segítséget kereső szive már jókor Istenhez fordult; bibliát olvasni és imádkozni szükségévé vált, és már gymnasiumbeli kis tanuló korában tapasztalása a' legérdekeseb könyörgésének meghallgatásán kezdődött, a' mi igen természetesen történt. Nagyobb előlépést tőn elméjének kifejtése a' felsőbb osztályokban, hol Breitinger és Bodmer tanították. Kisded korától fogva tulajdon könnyelműsége miatt nem volt képes a' philologiai tudományba beljebb belátni, 's a' régi classicitas esmerete felületes maradt; ellenben igen jókor nyilatkozik azon tehetsége, a' szabadon választott papi hivatal természetéhez képest, gondolatjának és érzelmének minden tárgyról magát kifejezni 's szószaporitva beszélhetni. Melly tehetségét igaz baráti öszveköttetésekben, mellyekbe ez időtájban több nemes ifjakkal lépett, L. nevelte és gyakorlotta. Emberekre vigyázni, saját és mások lelki állapotjára figyelmezeni, tanítgatni, 's kegyességre integetni, legkedvesb foglalatossága vala, mellyet barátni gyakorlott. Huszonegy esztendő korában, különös lelki erő és bátorság által érettkorának bélyegzé magát. Grebel kormányzót, (Landvogt), egy hatalmas öszveköttetések oltalmában álló tisztviselőt, kinek sajnargatásait és igazságtalanságait megczáfolni senki sem merte, ő és Füzli Henrik, későbbben Angolországban híres képiró, támadták meg 1762ben, eleinte nem nevezvén magokat, azután nyilvánosan a' kormánynál panaszt tévén ellene; és vállalatok sikerült. Grebel a' kártvallottaknak megadta a' magokét, 's az igazságtalanság bátor lelki boszulójának köz tisztelet lőn jutalmok. L. Füzlivel együtt 1763ban Leipzigba és Berlinbe mene, hol az akkori legjelesb tudósokkal megismerkedék, Spaldinghoz pedig Barthba svéd Pommernben, hogy ezen theologus társaságában papi hivatalra annyival tökéletesben elkészülhessen. Itten több hónapig theologiai és aesthetikai tudományokkal foglalatoskodék, és bátor Spalding csendes és világos lelke az ő heves elméjével öszve nem fért, még is az ottani mulatásnak nem egy utasítást a' papi hivatal illendő viseléséről, 's általjában ezen utazásnak a' német literaturával való közelebbi esmeretséget köszönhete. Kitetszett ez csak hamar, szülő városába 1761ben visszatérte után, hol ama' barátságos lelki pázsztorsággal, biblicai studiummal, és költői próbatételekkel tölté idejét. Klopstock és Bodmer musája felébreszté az ő a' közönségesnél nagyobb költői talentomát, melly most minden nap dalokban ömledezék, 's eleinte mindjárt a' hit és a' haza felé fordult, 's ez utban aztan teljes életben megmaradt. Megesmert értékü „Schweizerlieder“, mellyek 1767ben, és „Aussichten in die Ewigkeit“, mellyek 1768ban kijöttek, sok tisztelót szereztek neki. Így élt L. közönséges tiszteletben mind papi hivatalának, mind házi atyai kötelességének (1766ban azon jámbor asszonyt vette feleségül, kit öszvegen hagyott), buzditó predikációk, kedves társalkodás, jó szive, 's a' szegénység iránti jóltévősége által, mind körüllevőket, mind nyomtatott írásai álta a' távollévőket iránta való barátságra és szeretetre kötelezvén. Egyházi beszédei 1772ben, több kötetben jöttek ki; aztán „a' szolgáló nép erkölcsi könyve“, és időről időre némelly költeményes munkáji. Csak egy, de épen a' legszembetűnőbb 's legnagyobb figyelmet okozó munkában, valamennyire eltért azon vallási uttól, mellyen eddig minden munkálatjában járt, t. i. Physiognomicájában. Gyermeksége óta hozzá szokván, az emberi élet minden árnyéklatira figyelmetesen ügyelni, hosszab társalkodás után észrevette, hogy az emberek elme-és szívbéli tulajdonságaik, és külső alakjuk 's arczvonásaik közt némi rokonság uralkodik; 's hozzá szokván, minden jelenetet a' lehető általá-

nosságra felemelni: utoljára azon gondolatra vetemedett, valljon nem volna-e lehetséges a' Physiognomiát, melly eddig csupa szerény hozzávetésekből állott, általános okförré és szabályokra épült tudomány méltóságára emelhi. Ezen gondolattal 1769 óta foglalatosskodott, 's nagy kiterjedésű esmeretségét, mellyhez majd minden akkori jeles elme tartozott, 's számtalan levelezéseit arra használta; minden felől jeles emberek arczképeit és árnyékrajzait, főképen pedig Krisztusfejeket gyűjtögetvén. Ez időben látogató meg (1774) az emsi ferdőt, hol Göthe, Basedow, Jung-Stilling, Jacóbi 's több jeles ferfiakkal barátságot kötött, az egész utján pedig nagyoktól kicsinyektől egyiránt tisztelettel fogadtatott. De kevés német tudósnak történt hirnevet szerze Lavaternek az ő physiognomicai vizsgálatinak gyümölcse, ama' pompás munka, melly „*Physiognomische Fragmente*“ szerény czim alatt, négy darabban, 1775 köv. kijött. Temérdek, a' legügyesb művészek által készített arczkép ajánlá ezen munkát, 's a' szerző pompás szavai, mellyekkel ama' képeket magyarázta, isteni beszéd gyanánt, számtalan tisztelőt és pártfogót szereztek az új tudománynak. De meg is támadák sokan; a' honnan olly vita kerekedett a' tudós világban, hogy utóbb maga L. is a' physiognomiát inkább kedves időtöltésül, mint alapos tudományul tekintette. Hanem annnyival állhatatosabban tartá meg saját nézeteit a' kereszténységről, mellyek, inkább képzelődéséből mint biblia olvasásából származván, különös egyveléke voltak kemény orthodoxia, philosophiai vizsgálat és balhittségnek. Ez értelemben több munkát is bocsátott közre, a' keresztyén vallás különféle czikkjeiről, 's mint-hogy maga állitmányairól ő maga legbelsőbb lelki isméréteben tökéletesen meg volt győződve, ki nem találhatná tiszta természetesnek azon hajlandóságát, mellynél fogva igen ohajtotta, hogy a' kit szeretett és becsült, azon érdekes dolgokban egyet értsen vele? Hasonló hajlandósággal viseltetett minden csuda, titok, természetesen tul való, 's minden a' vallást nyilvánosan érdeklő dolgok iránt. A' honnan megtörtént, hogy másokat saját véleményére téríteni igyekezett, miért néha, mint p. o. Mendelsohnnal járt, firulnia kellett; hogy csudát és isteni nyilatkoztatást reménylett; hogy Gassner ördögére olvasását nem egészen kárhoztatta, Mesmer állati magnetismustól pedig nagyobb titkok megfajását várta; hogy végre cryptocatholicizmussal, sőt cryptojesuitizmussal is vádoltatott. A' kik azonban lelki és erkölcsi tisztaságát, igaz keresztyén gondolkodásmódját, szives iudulatját esmerték, nyájas és magához ragadó társalkodásában részt vettek, hatalmas és szivreható beszédét hallották, azok benne az erényes embert, buzgó lelki tanitót, sokaknak tanácsadóját, jöltévőjét 's vigasztalóját tisztelték, szerették: nevezetesen pedig azok, kik távol minden száraz okoskodástól, egyedül érzelmekre és szivekre hallgatni szoktak, a' vigasztalást kereső világi emberek és gyengédlelkű asszonyok. Soha egy protestans pap annyit tisztelkedést nem tapasztalt, mint L. bremai utján 1786ban. Későbbben a' világszerte elterjedt critical szellem, meg nem elégedvén andalgó érzelem és képzelődés ömledezésével, L. tanításait is rostálgatni 's csipkedni kezdte; a' francia revolutio pedig az elméket egészen más tárgyakra fordította. L. azonban több munkát ada ki, mellyek, mint kegyességre buzdító irományok, a' német literaturában dicső helyet foglalnak. Hanem a' „*Tagebuch eines geheimen Beobachters seiner selbst*“, noha bizonyosan sokat használt, mégis a' sok ön személyét illető, 's bizodalmas nyiltszívűséggel kinyilatkoztatott apróság nagy mezőt nyitott a' rágalomnak ellene. Mert olly nagy és közönséges volt a' részvétel L. iránt, hogy, kivált a' francz. revolutio előtti csendes időben, a' világ még a' legkisebb házi történeteit, minden szavát, és mozdulatját figyelemre méltatta. Azon könyv tehát, és sok veszedelmes egy-

ügyü jó barát felette sok mendemondát szórtak el föléle. Sőt a' felet-
tebb dicséret gerjesztette hiúsága is, gyakran olly lépésre ragadá el
a' jámbor férjfiut, melly jó hírét nem kis veszedelembé ejtette, mit
különösen, kopenhageni utazásának, hova Bernstorff minister által
1795ben hivatott, leírását kezdvén kiadni, igen érzékenyül tapasz-
talt. — A' francz. revolutiót L. mint köztársaság fia, eleinte öröm-
mel nézte, hanem királyvesztő 's gyilkoló kicsapongásai annyira ki-
sebesíték az erényes és kegyes férjfiu lelkét, hogy, kivált mikor a'
revolutio Svajcországba is behatni kezdett, váratlan erővel kikelt
ellene. A' predikáló széken és a' nép közt olly bátorsággal, mellyet
csak az igazság és a' hazaszeretet- szülte lelkesedés adhat, szólott
minden köz dolgokhoz, 's olly lelki ügyességgel, melly csak igazi
nagy lélek tulajdona, tudott minden veszedelemben legjobb segedel-
met mutatni, 's a' hol lehetett, maga is segíteni. Hazájának legza-
varosb felforgatása közepette, szünet nélkül az igazságot és jó rendet
védte, 's a' hatalmaskodók ellen harczolt, úgy hogy, midőn 1796ki
Majusban, nevetséges gyanut vetvén rája, mintha Oroszországgal és
Austriával titkon hazaárulól öszveköttetést gyakorolna, betegen Bas-
elbe hurczoltaték, azon csudálkoztak az emberek, hogy mar régen be-
nem zárták. Svajcország kormányzóji soha sem hallották az igazsá-
got rövidebben és velősebben, mint L. védelmében. Nehány hónap
mulva szabadon bocsátatván, 's a' francz. tábornokok keresztyül sze-
renciaesen haza térvén, hivatalát ismét szokott lelkeséggel folytatá,
mig munkálódását egy borzasztó történet félbe nem szakasztotta.
Massena t. i. 1799 Septemb. 26. Zürich városát ismét bevén, La-
vater, midőn az utszán sebhedt katonáknak 's más szerencsétlenek-
nek segedelmet nyujtana, egy granatéros oldalba lőtte. *) Ezen sebei-
ben esztendőnél tovább szenvedett, de a' legnagyobb kinok közt is
csendes lelkét megtartá, sőt fogságának történetét, számtalan leve-
let és néhány gyönyörű versezetet is irt. Megholt 1801 Januar.
2kán; háznépe 's minden jók siratták; szülő városa soha el nem
felejtí.

LAVOISIER (Antal Lőrincz), született Parisban 1743 eszt. —
Nevezetes chemicus. Az antiphlogistica chemiában mint egy új nevez-
etes időszakasz (Epecha) alapítója, ugy híresedett el; noha ő, in-
kább némelly új felfedezések használása, javítása és terjesztése által
tette magát érdemessé, mint tulajdon találmányaival. Az astronomián
és mathematicán kívül mindig a' természet tudománya volt tanulá-
sának legfőbb tárgya. Már 25dik esztendőskorában az academiának
tagja volt. Ámbar egyszersmind főbérlo (Generalpächter) hivatalt
viselt: idejének nagyobb részét mindazáltal a' chemiai vizgálattéte-
lekre jól felkészített laboratoriumában töltötte, 's leginkább itt gyó-
zódott meg azon következesek (Resultat) felől, mellyek az egész che-
miának új formát adának. A' chemiában tett nagy érdemei csak hamar
közönségesen megismertettek. 1776 eszt. főfelvigyázója lett a' pus-
kaporkészítési intézetnek, mellyen alapos javításokat tett. A' franc-
zia revolutio kiütése után, az új mérték arányrendszer felől ő
is megkérdeztetett, és ezen tekintetben, az érzek elnyujtásáról
új próbatételeket közlött. Adá vélekedését az Assignatiók készí-
tése legjobb módjáról is. Az új adórendszerrel (Steuersystem) illyen-
ezimű munkát készített „*Traité de la richesse territoriale de France*“
Paris 1791. Ugyanakkor a' *caisse d'escompte* kiszolgáltatója is reá-
bizatott. Azután kevéssel egy lett a' statuskincstári biztosok

*) Raul-Rochette „*Hist. de la révolut. helvét.*“ (Paris 1823) szer'nt a' gyilkos
sem Francia, sem Orosz nem volt: „*ce crime appartient tout entier à la*
fureur des partis: et Lavater, qui connaissait son assassin, emporta dans
la tombe cet horrible secret, avec tous les autres secrets de sa belle ame et
de son incépuisable charité.“

közül. Mint status szolgája, gazdagságai miatt ő is áldozatja lett a' revolutiónak, guillotine által végeztetvén ki 1794. eszt. Nevezetesebb munkái ezek: „*Opuscules physiques et chimiques*“ 2 darab Paris 1774. Angol nyelvre fordította Henry, London 1776. — Németre Weigel 3 részben Greifswalde 1783—85. Ezt bővítette Link 4 és 5 részben, ugyan ott 1792—94. — „*Traité élémentaire de chimie*“ 2 darab Paris 1789, 3 darab 1801. — Lipcsében is kinyomtatott. Németre fordította Dr. *Hermbstädt* 's kiadta Berlinben és Stettinben 1792; megjobbitva 1803.

LAYNEZ (Jakab), második generálja a' Jesuitáknak 's tulajdonképeni alapítója e' szerzet czéljának 's elrendelésének, szül. 1512 Almancarioban Siguenza mellett; Castiliában, 's Alcalában neveltetett. Loyola ábrándos vallásossága felőli hír Parisba voná L., hova Loyola az Inquisitio üldözései elől menekedett. A' két ábrándozó csak hamar szoros barátságra lépett, 's Törökországba utazásra határozzák magokat, ott a' hitetleneknek evangéliomot hirdetendők. A' bekövetkezett török háboru miatt nem teljesíthetvén szándékokat, Velenczében (1536) abban egyeztek meg, hogy egy szerzetet alapítanak, mellynek főczélja a' népek a' romai egyház szelleme szerinti nevelésében állana, hogv így a' reformatio ideáinak terjedését gátolhatnák. L. okosabb, miveltebb, a' tudományokban jártasabb lévén Loyolánál, magára vállalá a' terv kidolgozását, 's haszon-nem-kereső, munkás és törekvő lelke olly rendezkedést ada az új intézetnek, hogy az a' sokaság tetszését csak hamar megnyeré. Minekutána a' szerzet III Páltól (1540) megerősítetett, 's Loyola első generáljává nevezetett, L. sok utazást tón a' társaság kiterjesztésének előmozdítása végett. A' cardinalsüveget, mellyel V Pál megkínálá, nem fogadta el. 1558 Loyola után generállá lett. 1561 Ferrara cardinállal Franciaországba ment, az eretnység kiirtását eszközlendők. Azonban azon dicséretet meg nem tagadhatjuk tőle, hogy ama' híresztelt poissy gyűlésen ő volt az egyetlen, ki az ész és emberiség szavára némüképpen hajlott. Utazása első következtését, a' Jesuitáknak Franciaországba felvétele hirdeté. Minekutána L. még a' harmadik tridenti gyűlésben a' romai püspöknek egyéb püspökök feletti felsőbbségét (suprematie) kivívni segíté, visszatért Romába, hol egyedül szerzete gyarapításának élt. Ugyan ott halt meg 1565 Jan. 19. élte 53 évében.

LÁZ, a' műszerzetnek általános betegsége, a' véredény-rendszer-től eredő, az idegrendszerre is nagyon kiterjedő, különös bágyadsággal járó; alatta a' melegség megváltozik, a' szív ütése rendetlen, az üterek többnyire gyorsabban vernek a' rendesnél, a' vérkészítés is szabályatlan. A' láz különböfélé jelenségekkel jár, különböző szakai szerint. Az előjelek szakában levertséget, lankadtságot, nohéz, fájós, felhős fejet, nyugtalan és rettenetes álmokat mutat, a' beteg megborxad és fel felhevül, bőrének színe változó, kiürítése is szabályatlanok. A' megtámasztás szakában nevekszik a' lankadtság, fájdalom van majd az egész testben, a' hőség szájt, hidegség lép elő, a' tagokat néha megdermesztő, a' bőr borsószik, piros-sága elenyészik, rajta veres kékes foltok látszanak, 's néha olly érzéketlen, hogy a' beteg tudta nélkül megégethető. Az erek gyorsan szívke, huzódva, keményen; vértódulás van a' főre, agyra, tüdőre, szívre, szinte a' gerinczagyra 's a' növényélet idegeire; innét a' fő nehéz, bódult, a' külérzések tompák; görcs, remegés, állkoczogás van jelen, a' hidegség néha csak perczekig tart, néha órákig, fél-napig, néha csak a' láz kezdetén van, néha a' héséggel váltogatva, néha megszűn, de vissza visszatér (szakol). A' nőlszakában az előbbi jelenségek tartanak, majd megváltoznak, az érverés nagyobb, teltebb, a' vérkeringés a' bőr felé dolgozik ki, a' főfájás nevekszik, és ez

órakig sőt napokig is nyulik. Az álló szak vagy kórtető az, midőn a' lázjelek elkeseredések fő fokára jutottak; ez az ítélő szakba megy át, a' mindig csak pillantatig tartóba, mely a' láz kimenetelet meghatározza, egészségbe, más kórba vagy halálba. A' fogyasztakban a' fej szabadabb, nem fáj, nem szédelg, az álm csendes, a' szomjuság kisebbedik. — A' láznak több különbsége van; így eredetire nézve lehet: előláz, ha mintegy önállásu a' műszerzetben; társ vagy jelláz, ha csak más betegség kísérője; folyamára nézve: húzomós vagy egyfolyatu, ha egyre tart és pedig vagy engedve vagy tartósan, szakoló (félbenhagyó, meg megszűnő) ha bizonyos ideig minden valódi jelensége hallgat, azután pedig visszazér, — ez mondatik hideg lelésnek; tartására nézve: legesebebb, igen sebes, sebes, sebesded, lassu, a' mint 3, 8 napig, 3 hétig, 2 hónapig vagy ezen túl tart; a' benne szenvedő betegek számára nézve: szórtláz, ha egyesek esnek bele; járványláz, ha a' levegőben lévő ugyan azon okból sokan kapják meg; honiláz, ha valamely tájhoz ugy le van kötve, hogy ott egyre uralkodik; az életerő állapotjára nézve gyulláz, midőn az életerő fel van magasztalva, erőtlennláz, ha az életerő lenyomatott: sajátóságára nézve: edényláz 's ez lehet gyuladásos és rothasztó, idegláz. Ezeken felül majdnem minden betegséget szok láz kísérni, 's ez okból van hurutláz, hülkóros, bőrkiütéses láz, csúz-, himlő-, skarlatláz, tej-, szülizzadásláz, epegyulláz, eperothadási, bélhurutláz 'stb. — Illy különbféle természet mellett általános gyógymódot nem ajánlhatni a' lázok ellen, mindenik nem tulajdon segedelmet kíván. — A' lázok közül történeti nevezetességeiért bővebben szólunk a' nyugotindiai sárgalázzról, és a' ragadó lázzról.

Amerikai sárgaláz, Nyugotindiaiban honi; de Európába is áthozaték már nehányszor. Ez erős, sárgasággal (epereküvel, icterussal) és fekete hányással kötött betegség. Cromwell hatalmát tenkre tette, midőn 1635ben Jamaicaát elfoglala. Igen pusztító volt 1748 olta, 's egy Hughes nevü Angoltól leiraték. 1793ban lépett először ki a' hévég alól. Nyugotindiai hajók Philadelphiába hozák. 1798ban dühödött az amerikai egyesült tartományokban, 's egy Cadixba jött amerikai hajó által kiütött a' város vidékén is, egész Andalusiaiban elterjedendő. Különösen sok fiatal (ifju) hülött benne el. Harmadfél hónap alatt 100,000 ember halt el. A' hives évszak megjöttével engedett itt ugyan, de Malagát és más vidékeket annál vadabban támadá meg, mig nem a' megritkult népség határt vete neki. 1804ben olly dühvel tért vissza, hogy rövid idő mulva Malaga lakosainak egyharmadát leülte, 's a' közep-tenger partjain nagyon elterjedt. Ekkor a' gyenge emberekre kevesebb behatással volt, mint az erősekre, az asszonyi nemet kevesebb veszéllyel fenyegette 's az öreg nőket egészen békével hagyá, másodszor senkit sem támadott meg. Ez idő olta gyakraiban kiütött a' spanyol és portugál kikötőkben, de az emeletbelieket nem igen támadá meg, 's legödlöklőbb volt a' rothadó mocsárlevegő közeletén. 1821ben egész a' cataloniai éjszaki kikötőkbe hatott, Éjszakamerikában Bostonig. Éjszakra alig fog tovább terjedni, kivéven talám a' hév hónapokban 's a' mocsárközeleti kikötőkben. Ha a' hajóslegények rossz eledelet, italt kapnak, ha tisztátalanok 's e' miatt betegesek, igen könnyen, bele esnek a' sárgalázba. Jelesen leirá ezen kórt Bally: „*Du typhus d' Amérique ou la fièvre jaune*“ (Paris 1814).

Ragadó láz (ragláz, kábaragláz, europai pestis, ispotály-, tábor-tömlöczláz, typhus contagiosus) ragadvány által ered, terjed, fő jelenséggül a' fej kábultságát, álmra és eszelősségre való hajlandóságot mutatva. Ezen láz minden időben kifejlehetik, midőn a' nyomorúság, éhség, szenvedés, buslakodás el van valamely nép között

terjedve. Igen híven kíséri a' hadakat, a' megverteket, hol a' mondott okok többnyire egyé dolgoznak a' tulajdon ragadvány kifejtésére. Európában, mint a' hadak tüzhelyén, leggyakrabban veteték észre; már Hippocrates emliteni látszik. Thucydides leírja mint peloponnesosi pestist. Athenát ez aláza meg 's gyengíté el a' spartai hadban; Romát gyakran pusztítá. A' 15 században (1478) egész Olaszthonban garázdálkodott, 's többektől leiraték. 1566ban II Maximilián serege szenvedett benne Komárom közeletén, honnan a' német csapatok által beviteték Némethonba, ott dühösködendő. Többektől leiraték ekkor pannoniai pestis, magyar láz, magyar főfájás név alatt. A' Bécsnél megvert török seregben kiűtött 1688ban 's általültették Magyar és Némethonba; Alberti és Hoffmann leírják magyar pestises kór név alatt. 1730-ig az angol hadsereget pusztítá Belgiumban; a' hétéves háboruban mind a' burkus mind az austriai vitézeket ritkítja; leiratva lön Nagy Fridrik és gyógyásza Baldinger által. Midőn a' 18dik század végén a' szabadulandó, rontó és veszteleni vágyó nemzetek egymást és okfejeiket üldözik, szélesen el lön a' kába-ragláz terjedve, sok hős, katona, nemes, polgár, paraszt, sok orvos is bele halt, 's természete a' legújabb vizsgálódások által valahára felvilágosult. Hildenbrandt az egész kórleflyást 7 szakra osztja. Első a' ragadás szaka, pillantatig tartó, mely alatt a' rag felvételik minden jelenség nélkül, noha mások azt mondják, hogy villanyos ütés által mutatkozik a' testben. Második a' költés szaka, levertséggel, komolysággal mutatkozó. Harmadik a' megtámadás szaka, mellyben a' főfájás és levertség nagyobb, lázos neki keseredés jelen meg, borzadás az egész testben, kivált a' hátgerinczen, hidegségbe menendő által, megrázóba, 6—12 óráig tartóba. Negyedik a' gyulszak, gyullázzal; a' melegség nagy, a' bőr dagad, száraz, veres, a' szemek sárgállók, veresedők, az érítés gyakori 's többnyire kemény, a' szomjuság nagy; nem tud fenállani a' beteg, szédeleg, mintha sok szeszt vagy bódító mérget nyelt volna. Egyes műszerek különösen látszanak megtámadva, úgy hogy majd hurutlázt, majd rheumás, majd gyomorlázt stb. vélünk látni; legtöbbsnyire negyedik estén tulajdon bőrkiütés jelen meg (raglázbibor, purpura typhodes), mellynek kifejlésére a' lázjelek szelidülnek, de csak kis időre, mert a' kór főszaka az idegszak majd beköszönt. Ebben a' fő legszedültebb, az álomság örökös, de az álom el elreppenő; eszelősség van jelen, melly néha könnyű és szelid, vig tárgyakkal foglalatoskodó, énekekkel, füttyöléssel stb. de néha nehéz, szomorú, komoly, dühös, rontó, futni vágyással, öldökleni törekvéssel kötött. Az ilyen düh idején igen nagy izomerővel bír a' beteg, különben olly erőtlen, hogy alig tud az ágyában megfordulni, vagy kanalat szájába vinni. Felkelve remeg és hamar elhull, elesik; néha egészen mozdulatlanul fekszik. Érzékei tompák, éntudása alig van, emlékezete elnyomott; éhet szomjat nem érez, nyelve mocskos, bőrének raglázbibora homályosabb lesz, 's ezen szak 3—4dik napján eltűn, a' bőr szennyes, sokaknál hidegfenés, feketés. Köleshimlő és petécs üt ki, vagy ha már jelen volt, szaporodik. Mintegy 7dik napján áll be az ítélő szak, pillantatig tartó, a' kór kimenetelét meghatározó. Ha ez szerencsés, a' beteg öntudást nyer, mintegy mély álomból ébred fel, ételt, italt kér, enyhítő álmot nyer, melly javulás 7 napig tartván a' gyógyszak következik, a' minden láz nélkül való. — Ezen irtóztató betegségre nagyon hajlandók a' kiürülések, büjt, ébregés, nagy indulatok, bor, szerelem által elgyengült és érzékenyült emberek, a' fekélyekkel bírók, fogyó száraz betegségeük; kevéssé hajlók a' csemegett (még szopás által sem kapták el) és az erős, ép fiatalok 's meglelt emberek, kiknél a' megkapott kór is jobb kimenetelű. Ezen

kórszörny kifejlését meggátolhatni az eredeti ragadvány szülő okainak eltörlésével, ha a' tümlőczők nem földalatti szellőtelen lyukak, lakozóiknak tisztaságára, élelmére, italára szükséges gond fordítatik (az embertelenség iszonyuan szok magáért néha ez által boszut állani), ha a' sebes katonák illően ápoltatnak, ha a' had-ostor elhárítatnék a' földről. A' kifejlett ragadvány nagy mértékben ragadós; minden tárgyra képes ragadni, falakhoz, eszközökhöz, ruhához; a' légben is repked 's nagy távolságra bir rontó erővel. Ellensége a' mosás és gondos szellőztetés, a' szoba újra tisztítása, meszelése, az eczetgőz, (meleg vasra, téglára öntetvén eczet, vagy még jobban edényben forraltatva fel). A' kifejlett betegség gyógyítása, és meggyógyítása orvost kíván a' szó legerősebb értelmében. —j—a.

LÁZÁR, neve egy a' sz. írásból (Luk. 16, 20.) esmeretes bélpoklos embernek. — Egy 9 századbéli hasonnevű szerzetesnek emlékezete a' romai egyháztól azért innepeltetik (Febr. 21.) mivel ez Theophilus császár fenyegetéseinek 's üldözéseinek daczára is, szent képeket készígete Konstantinápolban. — Az első később időkben a' betegek, nevezetesen a' bélpoklosok nemtőjévé lett, 's a' szent földön Lázárrend alapítatott, mellynek tagjai leginkább a' bélpoklosokat ápolták. Minekutána e' nyavalya Európában is elterjedett, a' betegek számára épített kórházak, Lázár nevével LAZARET H E K N E K neveztettek, melly nevezet később minden nemű kórházakra átvitetett.

LAZARISTÁK-nak Franciaországban a' missio papjai neveztettek, st. Lázár parisi prioratjok után. E' szerzetet paulai Vincze (Vincenz von Paula) 1634 alapítá, 's a' missziobeli munkálatokat tüze ki czéljaul. A' Lazaristák, mint missionariusok, ha egyéb hasonrendeltetésű szerzetek munkáit tekintjük, a' keresztény világon kívül kevés fogamatot vittek véghez, és csak keleten terjedtek el. Chinában még ma is bírnak egy missziói helyet. Annál munkásabbak voltak magában a' kereszténységben. A' revolutio alatt fenállottak, 's 1816 királyi rendelés következtében, a' népnevelés körüli érdemeik miatt, eredeti rendeltetésekbe visszaállítván, most leginkább mint Isten-szava-hirdetői 's az ultraroyalista pártnak hirhordói, tüntetik ki magokat. Lengyelországban, hol a' missio atyáinak neveztetnek, legnagyobb számmal taláttatnak, klastromokkal bírnak, 's mint tanítóknak a' seminariumokban, 's mint egyházi censoroknak befolyások van a' hitbéli tudományok mívelésére. Ugyan e' szerzet Spanyolorsz. is virágzott, de csekélyebb hatalommal bírt. Austria később fogadá be őket.

LAZURKŐ, szép kék (lazur) színű ásvány, melly Sibiria őshegyében, 's kis Buchariában 'stb. taláttatik. A' Görögök és Rómáik saphir név alatt esmerék, és drágakő gyanánt tekinték 's orvosságnak használák, nem különben mint a' középkor emberei. Könnyen kidolgozható, szép de nem igen egyenlő simítást vesz fel; gyakori használás által bádjadtt lesz. Építési és butor-ékesítésre szolgál (márványpalotá Pétervárbán), kómosaikra, kimetszésre 's díszjóságra, leginkább pedig az ULTRAMARIN (l. e.) készítésére.

LAZZARONI. Igy neveztetik Nápoly lakosainak a' maga nevében egy osztálya (hajdan mintegy 40,000), kik hivatal, munkálodás, ház és hon 's meghatározott életmód nélkül éltek, 's nagyobb részint az utzákon 's közönséges helyeken töltötték mind a' napot mind az éjet. A' föld termékenysége, a' lakosok rendkívüli mértékletessége, a' forró égally 's az ezzel járó tunyaságra hajlandóság lépették létre e' különös emberosztályt. Csak a' legnagyobb szükség indíthatja őket munkára. Azon kevéshez, mire szükségek van, mint hirvivők, hordók 's napszamosok könnyen jutnak. Különböző nagy számok mellett is jószivűek, békések, sértéseket 's gunyokat tü-

relemmel viselőik. Csak az utolsó időkben látszott hennek is a' vagonra 's kényletesebb életre vágyódás felébredni, valamint a' munkára is, leginkább Joachim király rendelkezéseinek következtetésében. Lazaroni-nak azért nevezetnek, mint mondják, mivel hajdan Sz. Lázár védenczei, kik nagyobbreszint a' pórnép betegjeiből állottak, a' kórházból kiléptek után is megtartották nyomorult betegruháikat.

LEÁNYNEGYED vagy JÓSZÁGNEGYED (quartalitium). Mivel a' nemesi javakból a' leányok többnyire kizárattak, hogy még is az atyai jusból — mint a' férjfiakkal egy eredetűek — egészen ki ne rekesztessenek, elsőben ugyan csak szakás által hozatott be, de későbben törvény által is megerősítették a' Jószágnegyed. Ez az adomány által csupán férjfi ág számára nyert örökségi javaknak egy negyed részét jelenti, melly a' világi állapotban maradó leányoknak, szülei származásjeléül, kiadatni rendeltetik. A' jószág negyed ugyan azon javakból csak egyszer, 's minden leánynak együttvéve egy negyed adatik ki (megtartván a' szokott öröklési rendet) és pedig kész pénzben azon summával, a' mennyi a' jószág köz-bece (communis aestimatio). De a' pártában lévő szüzek részére természetiben adatik ki, mellyet azonban csak férjhez menetelek idejéig birhatnak, 's csupán akkor örökösen, ha a' leány, atyjának 's férjfi testvéreinek megegyezésével, valaki birtoktalanhoz ment nőül. A' jószágnegyed az atya halála előtt ugyan soha, de azután végetlen időig mindig megnyerhető, mert erre nézve az elidősítésnek nincs helye. — Néha a' jószágnegyed a' leányág kizárására indított perben rendeltetik meg, de ha sem így, sem pedig szives felszólításra ki nem adatik, különös perrel kell azt megnyerni, melly kétféle lehet, t. i. 1.) használatbeli (ex usu), mellyet akkor kell támasztani, midőn a' férjfiak annak kiadatni kelletését nem tagadják, de annak mint tételéről, idejéről és mennyiségéről vetélkednek. Biróság az öröklésbeli. A' bebizonyítandókat a' környülállások határozzák meg. — 2) Jogbeli (ex jure) midőn a' férjfiak a' jószágnegyed kiadását megtagadják, a' kir. vagy báni tábla előtt, mellyben a' vérség bebizonyíttatása után — ha még a' levelek hiteles másolatainak megnyerésére nem bocsátott előre per, — a' leveleknek hitalatti előmutatása rendeltetik el, mellyekből ha a' jog-egyenetlenség kitetszik, 's a' jószágnegyed kiadásának megtörténte be nem bizonyíttatik, — az megítéltetik, 's a' javakból kimetszetik.

Kunos

LEBRUN (Károly Ferencz, piacenzai herczeg) szül. St. Sauveurban 1739 Mart. 19-kén. Már tanuló korában fordította Homert és Tassot. Meaupeou cancellár hivatalba fogadta, 's L. tartatik azon beszédek szerzőjének, mellyeket Meaupeou 1770. a' parlamenttel való vetekedése alkalmával mondott. Azóta magánosságban élt, egyedül gyermekei nevelésével foglalatoskodván. Mint követ az országrendi gyűlésen mérséklettsége által jeletti ki magát, a' politiát, pénztár és kormányzás dolgát választván munkálódása tárgyául, 's több ide vágó határozatot eszközölvén ki. Tisztét 1792 August. 10. után letette, 1793 Septemb. 1. tömlöczbe tétetett, 's csak három hónap mulva a' Thermidor 9-ke után bocsátott szabadon. 1795. az öregek tanácsának tagjául választaték. A' Brumaire 18-kai revolutioban semmi részt nem vett; még is az ideigleni tanács - küldöttség tagjává, azután pedig harmadik consullá nevezeték. Az Institut 3. osztálya L-t 1803-ban előülölőjének választá. Napoleon ötét 1804 főkincstárnoknak nevezé, 's Liguriába mint fő kormányzót küldé, mellyet L. 1806-ban francz. departementté változtatott. Későbben Napoleon által piacenzai herczegnek, és hollandi főkormányzóznak nevezetett. Innen 1813 a' szövetségesek által elűzetvén, 1814 April. 6. a' Bourbonokat visszahívó oklevelet aláírta. Egy hónappal azután a' király által Caenba, a' 14. katonai osztályba, biztosképen

küldetett, 's ugyan az év Junius hónapjában pairnek neveztetett. 1815 Napoleontól is elfogadta a' pairséget, hanem a' király visszajötté után országos hivatalaitól megfosztatott, 's magánosságban saját jövedelmeiből élt. A' pairséget 1819 a' királytól ismét visszakapta. Későbbben St. Mesme jószágába, Dourdan mellett, vonult, hol több intézetet alapított, es 1824 Junius 14. megholt. Mémoiresait legidősb fia, Plaisance herczeg Anna Károly, generallieut. (apja dictátaljai szerint) kiadta Parisban, 1829.

LECH, LECK, a' Rajna folytatása, és pedig ott, hol az (harmadszor) Wyk te Duurstedenél Németalföldön eloszlik, annak bal ága, melly Rotterdamon felül a' Maassal egyesül. A' rajna-hajókázás szabadságának Németalföld részéről 1826 megesmerése által a' Lech a' Rajna folytatásának nyilatkoztattatott. x.

LECTURA. Ezen szó alatt az olvasást is értjük (Lectura alaki értelemben), az olvasottat vagy olvasandót is (Lectura anyagi értelemben). Olvasásnak általjában az a' czélja, hogy az ember írásba foglalt közlés által lelkiképen foglalatoskodjék: a' hallással abban egyez meg, hogy mind a' kettő közbevetett elmebeli munkálódáson alapul, azaz olyanon, melly által idegen ingert, más gondolatjait követjük. A' mennyiben az ember saját gondolatjait reudbe szedni és folytatni még nem képes, azért olvas, hogy ismereteit és nézeteit szaporítsa, saját gondolkodását, érzelmét és kívánságát, mások elmebeli teremtményei által felébressze, vagy azokat csak megesmerje 's megítélje, vagy végre, mint sokan, hogy magát mulassa, és csupa szokásból. De mihelyt az ember, érett ésszel, tudományos, azaz önkényes gondolkodáshoz jut: azonnal a' hallás és olvasás ezen czélnek csak eszköze lehet, ne hogy a' szenvedő elmebeli tehetség uralkodóvá váljék. A' szóbeli tanításhoz képest annyiban jobb az olvasás, hogy a' felfogott gondolatokat fontolóra venni, 's másokkal egyetemben közelebből megvizsgálni lehet; annyiban pedig csekélyebb, mivel nem olly mély és eleven behatásu, mint a' hallás; mint-hogy szóbeli előadás egyszersmind az előadó részvételét is bélyegzi, melly a' közlött tárgyal öszveköttve különös benyomást okoz, az írásbeli tanítás ellenben igen könnyen szakmányi munkává válik, midőn az olvasó, megalégedvén az esmerős betűvel, gyakran pusztá szókat tanul meg könyvnélkül, vagy az esmerős jegyekkel együtt a' megjegyzett esmeretlen gondolatot is hamisan fel fogja. A' mint az elmebeli foglalatosság czéljában a' tulajdonképen, 's esmereteink szaporítására 's felvilágítására való tanulás czélja, és a' játszi elmeingerlés és mulatságnak czélja is foglaltatik: a' szerint az olvasás is vagy fanító, vagy mulattató. Mindazáltal természet szerint mind a' kettő igen határos egymáshoz, és p. o. igazi nagy költemények e' tekintetben közbelső helyet foglalnak, mivel erőltetett gondolkodás nélkül mulattatnak ugyan, mindazáltal még is a' legnemesb érzelmeket gerjesztik az olvasó lelkében. Oktató munkák olvasására, és a' literaturának történeti vizsgálatira nézve, fő dolog azoknak igaz eredete és értelme, általjában és részenként. Amazt CRITICA (l. ezt), emezt HERMENEUTICA (l. e.) vizsgálja. Mulattató olvasás keveset gondol criticával. — Legközönségesb olvasás neme pedig az, melly csupa időtöltés, vagy is inkább a' végett gyakoroltatik, hogy az érző és képzelődő tehetség, sok új és különböző gondolat által, szüntelen habzásban tartassék. Itt az olvasó folyvást új tárgyat keres; ezen tárgy és a' belső életnek szinte mechanikai mozgása annyival ártalmasb, mennél gyakrabban és olly írások által elégitik ki, mellyek egyedül az érzékenységet és az érzelmeket hevitik. Minden olvasást, ha nem akarod, hogy a' lélekre félszegleg hason, 's következésképen azt inkább gyengítse ésrontsa, semhogy fejtsse és erősítse, legelőször is az olvasó gondolatbeli láthatárhoz,

tehetségéhez kell alkalmaztatni; azonkívül jól elrendelve legyen, az az igen különböző tárgyakra ne terjedjen; legyen válogatott, azaz minden osztálybeli legjobb munkákra szorítva; legyen rendszeres, vagy is az olvasó nemes 's több oldalú czéljaira vezessen, és ha lehet, lépcsőnként haladjon; de egyrehalmozott és igen fárasztó se legyen. Mert az utolsó ellenkezőjének gyakran a' sorján tuli tanultság lett a' következése. Hanem a' lecturának az erkölcsi és vallási érzést sem szabad elnyomni, vagy a' munkás erőt feltüzelt gerjedelmek tobzódásában elsüllyeszteni, mint némelly románok és elbeszélések olvasása szokott. Az oktató lecturát mi illeti, legelőször is, a' mit olvastunk, jól meg kell érteni, kivált ha a' könyvet megítélni akarjuk; aztán jól felfogni, még pedig nem csüpa könyv nélküli megtanulás, hanem tiszta és önérejtű ész által, mely képes legyen magának is számat adni az olvasotról, 's azt másoknak is elmondhatni (mert csak így válhatik az olvasott dolog igazán vérré); utójjára részrehajlás nélkül megítélni, mívégett gyakran az ellenfél irásait is szükség megolvasni. A' lectura választása anyagi értelemben gyakran, sőt többnyire, az alkalomtól, 's következésképen a' literatura állapotjától, egyes esetben pedig a' történettől, mások ítéletétől, saját hajlandóság és érzéstől fűg. A' lecturában aralkodó tévedések tehát, rendszerint a' literaturának tévedéseivel együtt járnak. Maga az olvasás (lectura alaki értelemben) vagy lassu (stataria) vagy sebes (cursoria). Mellyiket válassza az ember e' kettő közül, azt a' könyvnek nagyobb vagy kisebb érdeke határozza meg, ugy szinte azt is, kell-e az olvasottból kivonatot csinálni (excerpere). Az igazi lectura azonban az, mely által az elme, nem a' kivonatkönyv gazdagodik.

P—cs.

LEDA, némellyek szerint Thestius aetoliai király, mások szerint Glaucus és Laophonte vagy Leucippe leánya, spartai kir. Tyndareus neje. Jupiter, hogy birtokába juthasson, hattyuvá, mások szerint luddá változék, mely alakban ő vele egy herculanumi rajzolon is látható. Polluxot és Helenát nemzé vele, Tyndareus pedig Castort. Mások szerint elsőben Ledát luddá, magát pedig hattyuvá változtatá Jupiter, 's így Leda egy tojást tojt, mellyből Pollux és Helena keltek. Még egy más monda szerint Jupiter csak magát változtatá el hattyuvá, és Venustól sas alakban üldöztetvén magát, Leda keblében talála menedéket. Mély álomba merülvén e' pillanathan Leda, sikerült Jupiternek az alvó keczseivel élni. Még mások azt beszélik, hogy Nemesis változék luddá, Zeus ölelkezésétől kívánva menekedni, 's hogy azon tojást, mellyet ez tojt, Mercur által Ledához viteté, ki ennek szorgalmatosan gondját viselé, míg Helena kikelt belőle. Végre azt mondják, hogy Leda két tojást tojt, egyet Jupiteritől, egyet pedig Tyndareustól, 's hogy amabból Pollux és Helena, ebből pedig Castor és Clytaemnesta származott. Ezen különbféle monda közt az maradt leginkább fen, mely szerint Jupiter, mint hattyu Ledával Castort és Pollux (a Dioscurokat) nemzé.

LEFEBVRE (Ferencz József), danzigi herczeg, francz. marsal 'stb. Elsassnak Ruffac nevű helységében lakó molnárnak fia, szül. 1755 Octob. 25, 's 1773. a' Gardes françaises ezredhez ment, hol a' revolutio előtt sergente (káplár) lett. A' revolutiot hevesen pártolá, 's a' háboruban jeles belátást és vitézséget mutatott. A' Mesel melletti seregnél 1793 óta többnyire dandárt vezetett, mivel könnyű csapatok vezérlésében főképen ügyesnek tapasztaltatott. Napoleon Brumaire 18-kán őt első helytartójának (vagy talán hadnagyjának) nevezte ki, 1804 pedig francia marsalnak. A' jeni ütközet megnyerésére, 1806, Lefebvre sokat tón, Eylaulnál is jelesen harczola, 's Danzig ostromlására fővezérül küldték. Aztán 1808. Napoleonnal Spanyolországba ment; 1809 pedig, az austriai háboruban, a' bajor

sereget vezérelte, de a' felkelt Tyrolország ellen nem igen boldogult. Az orosz táborozásban is jelen volt; 1814 Montmirainnál a' Poroszokkal megvívott. Napoleon lemondása után XVIII. Lajosnak hódolt, 's tőle pairnek neveztetett. Hanem Napoleon visszatérvén Elbából, Lefebvre ismét hozzá csatolá magát, a' miért is, annak második bukása után, a' pairnek sorából kitörültetett, de 1819 ismét beiktattatott. Megholt Parisban 1820 Sept. 14. magtalanul, 12 fia előtte meghalván.

LEGATUM; I. HAGYOMÁNY.

LEGATUS nevet viseltek a' Romaiaknál 1) azok, kik valamely tartomány igazgatójának (proconsulnak vagy propraetornak) oldala mellett lévén, neki a' sereg vezérlésében és a' köz ügyek kormányzásában segédkezet nyújtottak. Ezeknek száma, a' tartomány nagyságához képest, több vagy kevesebb volt. Így neveztettek 2) a' fő hadvezér segédei (alvezérek), kiknek sokasága a' sereg mennyisége 's a' háboru nyomossága szerint volt elintézve. 3) Némely nagyobb tekintetű Romaiaknak puszta czim gyanánt is szokott adadni. — A' pápa az ő meghatalmazottját 's több érsekeket díszesít legatus czimmel; 's noha ezen utolsók követségi foglalatosságot nem végeznek, még is született követnek (legatus natus) mondatnak. Illyenek p. o. az esztergomi, trieri, kölni, salzburgi 's a't. érsek. A' valóságos követek, küldött követeknek (legati missi) mondatnak. Ezek alatt állanak a' mellékkövetek, kiket a' pápa, különösen nyomos ügyekre nézve idegen udvarokba, vagy mint igazgatókat önön egyházi tartományaiba küld. Ezek feljebb valók a' nunciusoknál 's csak a' cardinálók közül választatnak. Az olyan követ, ki cardináli méltósággal nem bír, nuncius apostolicus-nak nevezetik. — A' legatusokról az egyházi birtok kerületei legatio-knak mondatnak.

LEGELOI JUS, általános értelemben azon jus, mellynél fogva a' földbirtokos barmait a' határbeli legelőkön és ugar földéken legeltetheti; szorosb értelemben pedig azon jus, mellynél fogva egy birtokos a' másik birtokos ugarföldrén legeltethet. Magyarországbán a' legeltetés semmi különös törvények alá fogva, vagy proportióhoz kötve nem lévén, sok helyen igen nagy akadályára szolgál a' mezei gazdaságnak. Néha a' gazdag birtokos csak azért vesz szomszéd határban egy két telket, hogy temérdek marháival az egész határt elborithassa, 's a' többi birtokosok kárával leetethesse. Némely tartományokban ezen jus servitusképen gyakoroltatik, ugy hogy az ember más legelőjén vagy ugarföldrén, akár közbirtokos legyen az akár nem, legeltethet. Melly rossz szokásnak az a' következése, hogy miatta az ugynevezett hármás gazdaságot behozni, 's következésképen a' mezei gazdaságot tökéletesíteni lehetetlen.

LEGENDA a' catholica egyházban azon könyv, mellyből az isteni tiszteletkor némely részek olvastattak. Utóbb a' szentek életének leírása is így neveztetett. A' legendáról, mint költői tárgyról, helyesen értekeztek: Göthe, Schlegel, Herder, Kosegarten. — Végre legendának nevezzük a' vert pénzek felírását, különösen a' körírást.

LEGENDRE (Adrian Marie), mathematicus, és ezen tudomány tanítója a' parisi katonaszkolában, szül. 1752. Midőn 1787 Angol és Franciaország csillagászai közt a' greenwichi és parisi csillagvizsgáló tornyok helyzetének pontos meghatározása felől kétség támadt, a' francia kormány részéről L. Cassini és Mechain szólítottak fel, hogy Dünkirchen és Boulogne közt a' szélesség fokát mérjék ki, mig más mathematicusok az angol részről más helyen ugyan azt cselekvék. A' következmények a' francia tudósoktól 1792 egy tulajdon iratban bocsáttattak közre. Két évvel utóbb L. „*Mémoire sur les*

transcendantes elliptiques“ és „*Éléments de géométrie*“ czimű munkáit adá ki, mellyek azolta II kiadást értek és közönségesen classicus munkáknak esmertettek. De L. leginkább az ellipticai sphaeroidák vonzása felett tett fűrkészetei által szerze magának érdemet, 's ő vala az első, ki megmutatá, hogy a' körded idom egyedül tarthatja sulygyenben a' kerengő folyó anyagot, 's hogy a' tömeg egyes részei (golyócsái) távolságok négyezetei (quadratum) szerint vonzódnak egymáshoz. Ezen vizgátat, mellyet már 1782 kezdte el, egy másik hasonlóan fontos követe, a' sphaeroidák egymás közti viszonyairól, mellyre Euler és Lagrange tétele vezették őt. Későbben Pronyval együtt az új trigonometriai táblákat dolgozá ki a' körök tizedes számítására. 1808 L. a' kormánytól Franciaországban az egyetem holtiglani felügyázójává, 1815 a' nyilvános tanítás biztosságának tiszteletbeli tagjává, és 1816 Poissonnal együtt a' polytechnicum iskolába felvétetendőк examinátorává tétetett. Legjelesebb munkái közé tartoznak még is: 1) „*Nouvelle théorie des parallèles*“ 1803; 2) „*Nouvelles méthodes pour la détermination des orbites, des comètes*“ et. (1805) 3) „*Essai sur la théorie des nombres*“ (1798 egy pótló kötettel, melly 1816 jelent meg 4); 4) „*Exercices de calcul intégral*“ (1804.) 4.) Ezen kívül az academia, mellynek tagja, bécses munkákat bir tőle emlékkönyveiben. Az üstökös csillagok meghatározásának általa kitalált methodusai azon élesség és mélység által, mellyel kigondoltattak és kivitettek, megjelenésekkor a' csillagászok és mathematicusok közt nagy benyomást tevének.

LEGIO, egy osztálya a' romai seregnek. Romulus alatt, a' három népcsoportnak mindenikéből 1000 gyalog és 100 lovas ember választatott ki, melly ennél fogva legio-nak neveztetett 's 3300 főből állott. Polybius idejében 4200, végtére pedig 6200 gyalogharczos tett egy legiot, kik mindnyájan romai polgárok voltak, 's csak a' legnagyobb szükség idején vetettek fel közikbe rabszolgák. Idejekre nézve 17 évnél fiatalabbak nem lehettek, kivévén ha valamely nagy veszedelem a' fiatalabbak fegyverre kelését is szükségessé tette volna. Rendszerint minden legionál volt hasonló számú szövetséges nép is, 's ennél fogva, ha a' későbbi történetírásban egy romai legioról van szó, ez alatt mintegy 9—10,000 emberből álló hadi testet kell érteni. Midőn még a' gyalog legio 3,000 emberből állott, mindégyike 10 cohors-ra, minden cohors pedig 3 manipulusra osztatott fel. A' legio nagyobbodtával is megtartatott ugyan ezen felosztás, de ezen kívül még minden manipulus 2 centuriora, 's egyegy centurio 10 decuriora szakaszatott. A' legio fővezére legatus nevet viselt. E' helyett néha a' legionál 6 hadtribunus (alvezér) volt, kik havanként, sorjában igazgaták azt a' consul felügyelése alatt. A' legio főzászlója egy ezüst sas volt, neve pedig vagy fővezérséjtől, vagy szolgálathelyétől, vagy valamely istenségtől, madártól 'sat. kölcsönöztetett. Augustus alatt az egész romai hadsereg 25 legioból állott. — Az újabb időkben, különösen Napoleon alatt, ismét feléledett a' legio nevezet, 's többnyire bizonytalan számú és több féle katonacsapatok értetnek alatta, mellyek csak a' háboru kezdetekor szoktak lábra állittatni, ennek végződtével pedig széljel bocsáttatnak. Illyenek voltak az angol-német és orosz-német legiok az utolsó megszábadítási hadban. A' francia nemzeti őrsereg legiokra és cohorsokra volt felosztva, 's a' Napoleon által 1815 felállított egész seregnek eloslása után, mellynek hulladéka a' Loire mellé vonult, az új fr. sereg ismét legiokra osztatott, mellyek a' departamentóktól vették neveket. De ezen osztályozás az 1820-ki év vége felé eltörültetett.

—no—

LEGIO FULMINATRIX, Villámzó csapat. Így neveztetett Augustus császár alatt a' romai seregnek egyik legioja; melly elnevezést, a' keresztyén monda e' következő történetből származtat. Mi-

dón Marcus Aurelius császár, a' Markomannokat és Avarokat Pannoniából kihajtaná, az ellenség üldözése közben, seregének egy részével, hegyek által övedzett völgybe juta, hol a' fő tábortól elszakasztatva, a' tartós hévség miatt nem csak szomjuság által epesztettek a' forrástalan vidékben, hanem az utánok nyomuló ellenség által is megszorítottak. Illy sanyaru állapotokban hirtelen enyhítő eső hullott alá reájok, az ellenség között pedig jégeső és villám dühösködött, mellyet ekkor a' már erőre kapott Romaiak visszanyomtak 's tökéletesen legyőztek. — Ezen esetet némelly babonás történetírók, a' Romaiak közt találtatott kereszténynek imádságára adatott isteni segítségnek hírlelék. Azonban sem egyéb hiteles kútfóból, sem azon most is meglévő romai márványoszlop ábrázolatából, melly ezen eset következtében Marcus Aurelius tiszteletére készítettett, 's mellyen az esőt felfogó romai katonák mellett, egy imádkozó harczos is láttatik, nem lehet azt bebizonyítani, hogy azon csapat között valósággal kereszténynek is lettek, 's azon történetben részesültek volna.

LEGRÁD, magyar m'város Szalavármegye szigeti járásában, a' Dráva mellett, mellybe itt az áradozó Murának bő halu vizei ömlenek. Határja elég termékeny; de a' rendezetlen folyók gyakran iszapba temetik az izzadott földmives mosolygó reményit, 's a' kalászos mező és zöldelő rét, hullámozó tengerhez hasonlítanak. 54.

LÉGSÁVANY, szénsavanyos levegő, szénsavogáz (aër fixus) (1. GÁZNEMEK).

LEHELÉS, LÉLEKZÉS. Lehelésnek mondatik a' levegő beszívása a' tüdőbe 's kilökése a' tüdőből; lélekzés pedig a' lehelés által történő vérváltozás, mellynél fogva a' testben keringett 's életadó erejétől megfosztott vér viszont életerőt nyer. A' lélekzés a' tüdő által történik; a' beleheléskor ugyan is a' melyüreg 's a' légesövecskék végzetei kitágulnak, a' berohant levegő érintésbe jő a' tüdő behártyáján által a' jobb szivgyomorból oda tódult 's elterjedt vérrrel, abban a' szükséges változást végbe viszi, melly azután a' sziv balüregébe foly. A' lélekzés miveletének valója nem világos még, valamint minden olly tüneménye világunknak, mellyben az anyagtalan erők dolgoznak. Annnyit azonban tudunk, hogy a' lehelés alkalmával a' levegő elemi változásokon megy által; a' levegő savítója a' vér széndjével, gyulójával egyesül, 's vizet és szénsavanyos gázt képezve, kilöketik a' tüdőből; a' fojtó gáz nem tapasztaltaték elváltozónak. A' felnőtt ember mintegy 40 köbhüvelyk levegőt lehel bé, 's eztegy hatvanod alatt 18szor ismételi, következtetéképen ezen idő alatt 720 köblevegőt nyel el. A' lélekzéssel nagy egybefüggésben van az állati melegség kifejlése, melly az emlősök és madaraknál nagyobb, mint az őket körülvevő levegő.

—j—a.

LEIBNITZ (Gottfried Vilhelm), szül. 1646. Jul. 3-kán Lipsiában, hol az atya erkölcsi tudományt tanított. Tanulását születése helyén kezdette, 's Jenában végezte. Husz esztendőskorában már kereste a' doctori gradust, de ifjusága miatt Lipsiában nem boldogulhatott, azért Altdorfba ment, hol azt nagy dicséretetek közt nyerte el. Nem sokára a' moguniai választó fejedelem ministere, Boinaburg, Mainzba hívta meg törvényszéki szolgálatra, tanácsosi rangal, azután a' maga fíjvala elküldötte 1672. Parisba, hol sok derék emberekkel, p. o. Cassinival, Malebranche-al esmerkedett meg. Megjárta későbbben Angliát is, Vallissal, Boyleval barátságot kötött, 's Newtonnal is levelezést folytatott. Négy esztendei utazása után gazdag esmeretekkel térvén vissza hazájába, a' braunschweig-lüneburgi herczeg udvari tanácsosává és könyvtárnokká nevezte ki. Leibnitzről el lehet mondani, hogy universalis esmeretű tudós volt. A' mathesisban a' differentialis calculus feltalálásával, mellyet 1684 tett nyomtatás által közönsé-

gessé, elhiresedett, az opticában sok problémát szerencsésen megfejtett. A metaphysicában a velünk született előterjesztések és egyes substantiák (Monades) lettek vizsgálatainak fő tárgyai: különösen igyekezett e kérdésre megfelelni, ha a világ jó Isten mive, honnan van még is benne az erkölcsi rossz, és tökéletlenség? Bayle vitatásai e tárgyban, hogy erre kielégítő feleletet nem lehet adni, nem nyugtatták őt meg, s elkészítette a maga Theodicejét („*Essai de Theodicée*“ 1710), melyről Fontenelle azt mondotta, hogy az egyedül is képes Leibnitz lángeszét bebizonyítani. Más munkájában „*Essai sur l'entendement humain*“ 1715 Locke empirismusát támadta meg, s Németországban a rationalis spiritualismusra utat tört az által. Olaszországi utjában 1687 kevésbe mult, hogy az Olaszok a tengerbe nem vetették. Velenczében hajóra ülven, hogy a ferrarai birtokba menjen, hirtelen nagy szélvész támadt a tengeren, s a hajóslegények a veszedelemtől féltekben azt gondolván, hogy mivel eretneket visznek magokkal, azért haragszik az Isten, összebeszéltek már egymás közt, hogy őt megfogják, s a tengerbe vessék; de Leibnitz megértvén beszédjeket, kihuz a zsebéből egy olvasót, s áhítatosan mondja a Pater noster, s ime a legények eljuhászodtak. Utjából visszatérvén 1690 még nagyobb körü lett munkássága. A tudományok academiáját 1700 Berlinben ő alapította meg, melynek előülőjévé is választatott. I Péter orosz czár, kívül 1711 Torgauban sokat tanácskozott, hogy lehessen Muszkaországban is a tudományokat és mesterségeket elterjeszteni, titkos tanácsosi rangal s ezer rubel esztendei fizetéssel tisztelte meg. Nem sokára azután VI Károly császár birodalombeli udvari állapotjához képest mind a kettő osztozik egyiránt annak feltalálása érdemében. Egész életében törte fejét a pasigraphián, hogy lehessen egy közönséges philosophiai nyelvet és írásmódot megállapítani, és sokat írt ebben a tárgyban, de ezt tökéletesegre nem vihette. A vallások, nevezetesen a kereszttyén felekezetek, egyesülete módjáról sokat gondolkodott és írt, név szerint Burnettel, Bossuettel arról levelezést folytatott. Meghalt 1716 Nov. 14. 70 esztendőskorában. Jó characterü és rendkívül szorgalmas ember volt, egész éjtszakákon keresztül dolgozott, a nélkül hogy le is vetkezett volna; sokszor csak írószékében szendergett egy keveset. Házas nem volt, mert azt tartotta, hogy 40 esztendőskoráig nem kell megházasodni a tanuló embernek, azután pedig a kit megkért, az nem ment hozzá. Minden munkáit öszveszedte Dutens, és kiadta Genfben, hat négyrétü kötetben 1768, de még sok kézíratai vagynak a hanoveri könyvtárban. A háladatos maradék emlékkövet emelt tiszteletére Hanoverában, hol a közsétáló hely végén egy templom emelkedik fel, s abban Leibnitz melyképe felállítva illy felirással „*ossa Leibnitii.*“

Kállay.

LEIPZIG VÁROSA, fekszik Saxonában, a leipzigi kerületben, egy termékeny síkságon, a hosszaság 30 s a szélesség 51 fokai között; a Pleisze és Elster vizek mellette egyesülnek. Népeisége 40,700. Nevezetesebb épületjei a concert és tánczterem, Miklóstemploma, a játékszin, börse, és a polgári iskola. Több derék intézetei közül az egyetem, melyet 1409 a harczó Frídrík alapított, érdemel figyelmet. Szegény tanulók számára itt számos jótétemények vagynak. Bir nagy könyvtárral, mely Gehler és professor Schäfer magános gyűjteményekkel még inkább gazdagodott. Vaa fűvészkertje, anatomiai és pathologiai praeparatumi igen gazdagok, melyekről egy magyar

utazónak közlése szerint bővebb értesítést adott a Tudományos Gyűjtemény 1831. A' clinical, bábai, vak és siketek intézetei, ugy a szegények dolgoztató háza, vasárnapi iskolák, és más több apróbb körü polgári tanító intézetek, policziai jó rendtartás, a' város jó állapotban létre mutatnak. Ezt a' jólétet és gazdagságát leginkább a' lakosok szorgalmának és országos nagy vásárainak köszönheti a' város. Legnevezetesebb vásárai a' tavaszi (jubilate vásár), szent mihályi, és ujesztendői. A' könyvkereskedés fő ágát teszi a' leipzig kereskedésnek, 's a' német literatura itt mint középpontban egyesül. Mintegy 77 könyv- és három musika-kereskedőt számlál magában, a' mellett számos könyvnyomtató és betűöntőműhelyeket. L. már a' 12 században is király volt fallal; sokat szenvedett kivált a' harmincz, a' hét esztendő, és az utolsó francia háboruban. Nevezetes még a' mellette 1631 Sept. 7. és 1813 Oct. 13. esett nagy ütközetekről.

LEIRÁS (descriptio) annyi, mint valami tárgynak rajzolatja, több jegyeinek előszámálása által. A' leírás egyedül a' tulajdonságait adja elő a' tárgynak, a' magyarázás pedig az általánost és törvényest is érdekli, mi a' tárgy megfogására szükséges. Logicában a' megfogás leírása alatt olly magyarázatot értünk, melly annak határozatlan számú, valódi és történetlegi, eredeti és származtatott jegyzékeit előszámálja, vagy, mások szerint, a' megfogást, vagy is az általánost (concretum), azaz azon különös előterjesztések által, melyekben a' megfogás foglaltatik, előadja. P r o s a i leírásnak, mellyhez a' tudományos és logikai számlálatnak, célja a' tárgynak megértése, azaz világos felfogása és másoktól megkülönböztetése; költői leírás pedig szembevetés által gyönyörködtetést igyekszik gerjeszteni. Szoros értelemben a' leírás és elbeszélés közt az a' különbség, hogy az elbeszélés a' tárgyat a' szerint adja elő, a' mi vele az időben történt, 's következképen egymásra követőséget, történetet foglal magában, a' leírás pedig a' tárgynak hézagban és időben megvoltát, 's következképen az egymás mellett és egyetemben lévő részeit kijeleli. Különös tárgyai a' leírásnak a' művészség és természet mivei, ugy szinte testi és lelki állapot és character. Költői leírás, különféle, a' phantasiát ingerlő jegyek egy egészbe való öszvefogása által, az érzést meghatározott gerjedelemre kívánja buzditani. Közvetlen a' leírás, midőn szembevető vagy szembe nem tünő tárgyat annak tulajdon jegyei szerint, közvetve pedig, midőn észrevehetetlen tárgyat észrevehető jegyek szerint, vagy megfordítva terjeszt elő. Olly költemény, mellynek célja valami egésznek aestheticai leírása, l e i r ó k ö l t e m é n y n e k mondatik; szoros értelemben pedig leíró költemény az, mellynek tárgya valami természeti dolog. Mivel a' beszéd az egyetemben valót csak egymásra következőleg adhatja elő, az által tehát a' leíró költemény köre megszorul, 's az előadás különösen módosul. A' régiek ezt, mint különös költeménymet, nem esmerték.

L É L. (a' Névtelennél Lelu, Turóczinál Leel; ok nélkül mondatik és iratik némelyektől Lehel-nek) az Árpáddal jött hét fő magyarok egyikének, Tas-nak (Tosu) fia, még Árpád alatt kezdett vezérkedni Bulsu (Turóczinál Bulchu, talán Böles) és Botond vezérek társaságában. Az alpári homokon ő adott kürtfuvással jelt a' csatára, mellyben Árpád Szalánt meggyőzte. Azután vezértársaival együtt a' bolgár khánt, Simeont, békére 's adófizetésre kinszerítette 's a' szeb és dalmát földön keresztül Spalatroig hatott, onnan pedig a' horvát földön által, a' hol Zágrábot, Posegát és Valkót megvették, visszatért Árpádhoz. Árpád holta után, Zoltán alkoruságában, ő tette a' nemzetség-nagyoktól egyik fő hadvezérré, ismét a' fenneveztek társaságában; de utóbbi hadi tetteiről nincs említés szerencsétlen ki

multáig. Midőn t. i. egykor a' németföld délszakára kicsaptak volna a' Magyarok, fogságba került Lél Bulchuval együtt, és a' császár parancsára mind a' ketten felakasztattak. Történt ez a' Névtelen szerént Zoltán uralkodása alatt az Inn folyamánál, Turóczy szerént Ágostánál. A' császárt mind a' ketten Konrádnak nevezik. Turóczy hozzá teszi, hogy Lél, midőn a' császár elejébe vitetett, és ettől felszólítottatott volna, hogy választana magának halálnemet, a' kürtjét kívánta kezébe adatni, 's ezt utószor megfűni, minekelőtte feleletet adna; midőn pedig kezében volna a' kürt, olly izmosan sujtotta azzal Konrádot főbe, hogy ezen ütésből halála következne a' császárnak. Az újabb történetkutatók azonban Lél és Bulsu elfogatásokat és kivégeztetésöket 955-re teszik, a' mikor I Otto császár a' Lelh folyamánál temérdek magyar hadsereget sikkasztott el; Turóczy beszédét pedig költeménynek tartják. A' Jászberényiek még most is mutogatnak egy kürtöt, mellyet Lélének neveznek. Hossza fél réf és két ujnyi, nyomata negyedfél fontnyi. Hajdan, a' mint mondják, arany karikákkal és nagy kövekkel vala ékesítve, de ezeket, midőn egykor egy budai háza magához kívánná megszemlélés végett hozatni a' kürtöt, féltékenységből leszedték róla, 's többé fel sem rakták. Vésett képeletek mindazáltal még most is láttatnak a' szarun.

Fabri Pül.

LÉLEK kimagyarázása azon nehéz akadállyal van egybekötte, hogy ha a' lélek teremti a' gondolatokat, nem gondolat-e maga is, mellyet valamely fogatba lehet szorítani. Ha a' szemlélődés a' lélek részes kifolyása csak, azt lehet kérdeni, vajjon a' rész az egész, a' részes munkálat (functio) az erőnek természetét, mellyből kifoly, a' másolat az eredeti kép valóságát felvehetik-e magokba? Ámbar ez lehetetlen is, még is az emberi elme rajzolatot és praedicatumokat adott mindig a' lélekről, mellyek által különbözik az minden más megoszthatótól, szükségesképenitől, és mulandótól. Mert az, a' mi esmer, idealisál, és előhoz, nem tartozhatik viszont a' megesmertnek, idealisálnak és előhozottnak sorába. Ezen okból lettek a' lélek praedicatumai egyszerűség, szabadság, materiátlanlás, halhatatlanság. Plato két feladatot tett megfejtési tárgyul magának, ugymint: mi volt a' lélek, míg a' testel nem egyesült, 's mi lesz abból a' halál után? Minthogy ezekben sem az okosság, sem a' tapasztalat bizonyost nem határozhatnak: Plato mythusos előterjesztéseket vett fel segítségül, mellyeknek a' költemény szépsége mellett is megvan tudományos becsek. Felséges gondolat az, hogy a' lélek világi vagy időbeli élete előtt az igazság, szépség és erény ideájával van egyesülve, 's mihelyt a' tünemények világába átszál, azoktól megválk, de még is részenként osztozik ekkor is benne, 's azokat salakjaikból tisztogatja; azért annak véghetetlen potentia'nak kell lenni. A' véghetetlenséggel együtt jár a' materiátlanlás, szabadság, és halhatatlanság, mellyeknél fogva a' lélek, mint örökké való principium, szemközt áll a' materiával, mint időbelivel. A' kik nem tartják még elegendőnek ezen következtetés szemlélődési becsét, biztosabb kezességet kaphatnak a' lélek rokon tehetségeiben, millyenek a' sejditő tehetség, lelki esmeret, és hit; mert az ezekben uralkodó örökös vonatot nem lehet az időbeliből és végesből ki magyarázni. Tagadhatatlan igazság az, hogy a' tünemény hómályleple csak a' végest, mulandót, relativumot zavarhatja meg; de a' véghetent, valóságot, 's absolutomot nem. Azért a' tünemény előtükrözése a' lélek időbeli életében foghat ugyan helyet, de a' lélekkel született, vagy jobban mondva, a' lélek rokon ideái, mellyek minden végest elrendelnek, vezetnek, 's a' véghetetlen felé visznek, nem lehetnek tünemények. Ezen szempontból indulva ki, a' lélek felszátásai valamely subjectumban magoktól elenyésznek. Így p. o.

a' stoicusok érzéki és érzékiségen feljül álló két lelket hittek. Plato pedig érzéki, okos, és értelmes lelket fogadott el. Helyesen tekintve, a' lélek az eredeti erő, mellyből, ha reáhat valamely material principium, származnak azután az alsóbb rendelkezésű erők. — A' lélek tehetségei és munkálatai együtt teszik a' lelkes organismust, mellyet az eredeti erejével betölt és éltet.

LÉLEKCSISZÁR. Így nevezetnek Hollandban, különösen Amsterdamban, azok a' lélekvásárlók, kik szegény embereket szednek fel, a' kik napkeleti Indiára akarnak menni, hogy ott mint matrozok vagy katonák szolgálhassanak, 's őket a' keletindiai társaságnak eladják.

LÉLEKESÜLÉS, máskép enthusiasmus, a' léleknek, 's leginkább a' képzelő erőnek és érzésnek mód nélkül való izgékoysága, melly szerint az ember mintegy felsőbb lelket képzel magában lenni, melly szüntelen munkál benne. Meg kell különböztetni a' tiszta szellemű enthusiasmust, melly erkölcsi bizonyos tárgyra törekszik, a' rajoskodástól, melly mindig egy zavart állapotot tesz fel a' lélekben, mellynek mind tárgya mind célja homályos keverék, 's azért mindenkor veszedelmes is.

LÉLEKGYÓGYTUDOMÁNY magában foglalja 1-ör széles értelemben mind azt, a' mi a' felbomlott lélekegyességet helyre állíthatja. Van hát erkölcsi oldala. És így ide tartoznak minden nevelési, 's általjában azok a' fenyítő- és javító eszközök, mellyek a' rossz hajlandóságok kiirtására 's az erkölcsi érzések felerkentésére szolgálnak. 2-or mint része a' gyógytudománynak, ide számláltatik mind az, a' mit az orvos még a' test nyavalyáiban is, ezeknek elüzése végett, a' lélekre való közvetetlen dolgozás, nevezetesen az ártalmas indulatoskodások eltávoztatása, a' léleknek felvidámítása, 's reménnyel való biztatása által 'sa't. tehet. 3-or Különösen a' lélek nyavalyáival való bánás, vagy azoknak gyógyítása.

LÉLEKJELENÉS. Legtöbbször értetik ez alatt valamely elköltözött léleknek láthatóvá létele az ő előbbi testének alakjában; erre nézve ezen tüneménynek utánozása a' természeti magia által, **PHANTASMAGORIANAK** (l. e.) nevezetik. Bár milly elhatárológ szól is a' philosophia ennek lehetése ellen, és minden tapasztalásra hivatkozást valamely (talán optikai) csalódás vagy felettébb felingerült képzelő tehetség ámitásának lehetőségével utasít el: csakugyan folyvást uralkodik a' nép elméjében egy titkos hajlandóság, lehetségesnek hinni azt; azért is a' játékszíneu valamely léleknek vagy boszorkánynak megjelenése egy a' legerősb tragikai rugók, egy az elmének mivészi célirányos megindítására szolgáló leghathatós eszközök közül. A' görög tragicusok szintugy éltek ezzel, mint Shakespeare, Calderon és más újabb költők; de a' francia izlés ennek egészen ellene van, melly minden theatromi történetekben a' szoros természetességet kívánja; és ők még „Hamlet”et is szellem nélkül vitték színjekre. Ez egy azon tévedésnek következményei közül, hogy mind az, mi a' tragicus színen valóként látszik a' cselekvő személyekre munkálni, a' nézőket is elámítja, és igazság gyanánt tünik elejekbe. Ha ez történetnek, p. o. a' megölt Banquo jeleneténél „Macbeth”ben, ugy épen az által a' mivészi munkálat elenyészték, 's annak helyére egy csupa kínos természeti munkálat lépne: a' néző nem más ijedelmén való részvételt, hanem saját irtózását érzene. Az a' részvét, mellytől függ itt minden, korántsem a' nézőnek valóságos, hanem ugy látszó hitétől függ, 's nekünk Banquo lelkét csak azért kell a' theatromon látnunk, mert egyébként a' király ijedelmének oka iránt kétkedésben maradnánk. Azonban ezen tragikai inger használása különbféle feltételeken alapul, mellyek gyakran megsórtotnak, 's ama' legujabb próbatétel, melly az „Ósanya”

czimű szomorujátékban (magyarul P. Horváth Dániel által) tétetett, hogy egy megholtinak jelenése 's munkálkodása főtárgynak vetessék, és a' nézők az egész darabon ált neminemű mesterséges kísérteti borzalomban tartassanak, az eszköz és czél megfogatanak felfogásából vette, ugy látszik, eredetét. A. B. S.

LÉLEKMŰSZERE, LÉLEKORGANONA. Az ember egy, és csak egy egészet képezvén, minden mivelete is egységre huzódik össze. Léleknek neveztetvén tehát a' figyelő, gondolkozó, ítélő erő, ez az egész testel a' legszorosabb egybefüggésben van, a' mi annyit tenne, hogy a' léleknek az egész test a' műszere. De a' test rendszerei közül nincs mindenik egyiránti befolyással az okoskodó erőre, sőt az alsóbb rendszerek inkább a' felsőbbek feltételeinek látszanak lenni. Az idegrendszer, 's kivált annak középpontja, az agy, mondhatatik a' lélek tanyájának. Az idegrendszerben megkülönböztetjük az idegeket, mint az érzések felfogóit 's az agyerőhöz vezetőit, és megkülönböztetjük az agyat (az agyacs és gerinczagygyal) mint a' léleknek neveztető erő birtokosát. A' lélekerőnek az agyban létezését bizonyítják az érzékeknek ottan történő egyesülése, a' benyomásoknak ottan történő felfogása, egybehasonlítása, igazságok származtatása, következtetése 'stb. Mások másképen ítélték ugyan, nekünk ez látszik igazságnak. —j—a.

LÉLEKNYAVALYÁK az olyan betegségek, mellyekben a' lelki munkálkodások az értelem és okosság uralkodása alól kisebb nagyobb mértékben kivetnek, és a' mellyben az ember, mint lelki valóság, minden szabadság nélkül megkötötten állapotban van. Ezek mindenkor testi nyavalyákkal vagynak öszveköttette, és ha szinte néha nem szembetűnőleg is, azokban alapulnak. A' honnan gyógyítások módja is különböző, mellyért, midőn valamely megzavaradott lélek munkásságot akarunk helyre állítani, a' testiképen dolgozó befolyások elhárítását, szükség illendő figyelemre méltatni. A' léleknyavalyák annyifélék, a' hány részei vagynak a' lelkitehetségnek. Minthogy pedig ezek az előterjesztő erő, indulat és akarat által lesznek nyilvánosokká: azon fő seregek is tehát, mellyekre a' léleknyavalyákat osztjuk, hárman lesznek: a) me g t é b o l y o d á s (*Verrücktheit*) melly ismét kétféle módon látható α) az előterjesztések szükében (butaság, tompa elméjűség, *Blödsinn*) és β) az egyes előterjesztéseknek felette nagy erejében, melly miatt az előterjesztő tehetségben valami össze nem illés (*Disharmonie*) származik (őrültség, eszelősség, *Wahnsinn*). b) B ú s k o m o l y s á g (*Tiefsinn*) azaz erős állás egy olyan képzet mellett, melly elevenen hat az indulatra, a' honnan az ezen segrehez tartozó egyes léleknyavalyák ugy különböztetnek meg, mint indulat nyavalyái. c) D ü h ö s s é g, ez által olyan cselekedetekre vezettedik a' beteg, mellyekkel mind magának mind másoknak ártására lenne, ha elébe akadályok nem tetetnének.

LÉLEK TEHETSÉGEI. A' munkálatokból, miveletekből esmerni meg a' tehetséget; így van a' dolog az ember lelki tehetségéinél is. Csirában szendergenek ezek a' csecsemőnél, gyorsan fejlődnek a' gyermeknél, szaporodnak az ifjunál, tisztulnak a' férjfiunál, megérnek a' vénaél, visszaszenderedők a' sir tehetségtelen éjt-szakájába. Egyszerű, csekély dolog szolgál alapul a' lélek tehetségének, t. i. az észrevétel, melly az idegek hozták benyomásnak felfogásában áll. Ezen tehetséget é r z é s n e k, k é p z e l e t n e k is mondhatni, mellynek öt faja van: látás, hallás, szaglás, izlés, tapintás. Ezen ötből áll a' léleknek észrevero tehetsége, ezen öt érzés szülé az észrevételek végetlen tarkaságát, minden benyomás ezek által történt a' lélekre, és nélkülök létélet sem tudhatja senki, semmi. Második tehetsége a' léleknek a' me g j e g y z é s 's a' vele rokon visszaemlékezés. Ennél fogva a' lélek

nem vesztí, nem felejtí el a' felvett benyomásokat, hanem azokat bőséghen megtartja, reájok emlékezik. Ebből fejlik ki azután a' harmadik lelki erőnem, az egybe hasonlítás, mellynél fogva az agyeró az egyszerű képzeteleket egymás iránti viszonyokra nézve tekintí, hasonlatosságokat kutatja, a' hasonlókát egymással összeköti, a' különbözöket új osztályokra szaggatja, 's a' világi dolgok között rendet csinál magának. Az összehasonlításból önkényesen foly az íté-
lés, mint a' negyedik lelki tehetség. Ez a' dolgoknak szorosabb viszonyait tekintí, egymásra hatását vizsgálja, 's így vonzódásokat, irtózasokat, alkalmas, ügyetlen voltokat 'stb. határozza meg. Legmagasabban áll az okoskodás, mint az ötödik és utolsó lelki tehetség, az embert lelki tulajdonságra emelő, a' többi tehetségeket meg annyi szolgája gyanánt használó. Ez határozza meg az erényt, ez szüli a' szépeket, nagynak képzeteleit, ez emeli az embert a' többi állatoktól meg nem közelíthető polczra. Ez gyűjte tudományokat, tökélytesíté a' művészeteket, alkotta országokat, virágoztatá a' nemzetiséget. Ennek kifejlődése szerint áll az ember emberi becse. Ez érezteti az emberrel le nem törülhető emberi méltóságát; ez adatja meg kinek kinek a' mi övé, de mindenkivel is megvárátja a' magát. Erre kell a' nevelésnek irányozva lennie, ezt kell a' nemzet tagjainak bőven birtokába tenni; mert ezen lelki tehetség csekély kifejlésénél az ember alant fokon ember.

—j—a.

LÉLEKVÁNDORLÁS. Az őskor legszürkébb régiségében szinte ugy kívántak az emberek örökké élni, mint ma; 's hogy ezen kívánságoknak hízkelhessenek, hogy vágysebekre irt kapjanak, képzelődési erejeket nem ritkán vakmerőségekre, néha néha képtelenségekre is bocsátották. Az egyszerű élni vágyás meg van az állapotban is. A' számár ugy kíván élni, mint az elefánt, a' menyét, mint az oroszlan, a' czinege mint a' sas, a' veréb mint a' tuzok, a' hal mint a' kigyó, a' csiga mint a' földkukacz. A' növénynek is van életét védő ereje. De ama' szegények nem kecsegtethetik magokat, még hiu reménnyel sem. Az ember segíte magán. Illy segítség a' lélekvándorlás is, melly a' tapasztaláson nem épült dologtestvérivel együtt nem egyéb a' vágy és képzelődés szüleményénél. Legrégibb nyomai az Indusok mythológiájában vannak. Az indus vallás részint történetből esonok esmeri a' lélekvándorlást, részint pedig büntetésnek a' be nem töltött vallási és néposztályi kötelességekért. Ez utolsó esetben fertelmes, rut és gonosz állatokba menendőknek' hirdeti a' lelkeket, hogy ott büntetessenek, tisztuljanak; ez okból kimélik, becsülik és táplálják az Indusok az állatokat. Általment az egyiptomi papok titoktudományába is ezen hit és tanítás, melly 3000 évig tartó keringést rendelete minden lélek számára különbféle állatokon keresztül, míg nem végre a' boldogok lakhelyére juthatánd. Ezekről a' Görögök is megtanulták a' lélekbujdosást és Metempsychosishnak (átlélezés) nevezték. Néha Metemphomosis (áttevezés) névalatt említettik. Pythagoras felvette philosophiájába tanuját, hogy a' philosophus igen könnyen hajlandó a' képtelenség elfogadására 's bizonyítására. Pythagoras késő követői azt taníták, hogy a' lélek megszabadulván a' test lánczaitól, kénytelen a' holtak hazájába szálani, ott egy közlételeben (mit értettek alatta, azok a' jó urak magok sem tudták, mi annál kevesebbé) vagy középállapotban maradni hosszabb vagy rövidebb ideig, azután más emberi vagy állati testeket lelkesíteni, míg megtisztulván az élet ősförásához visszamehet. Maga Pythagoras lelke is négyszer volt a' világon, azaz ugy hirdetéek tanítványi, de azt nem mondák, negyedszer nem volt e aranyborjuban. A' görög titokhomály kellemés és kedveltető regékbe foglalá a' lélekbujdosást, a' lelkek vezetőjévé Dionysost vagy Bacchust tévén. Ó a' lelkek előleges lételét is vitatá, megkülönböztetve az ujoncz lel-

keket, kik a világgazdálkodás törvénye szerlnt csak először léptek ki fényházajokból, aetheri életekből, 's mellyek néha erőszakkal hajtattak le. Mások büntetésből voltak kénytelenek másod-harmad-századszor 'stb. emberbe vagy állatba bujni; ismét mások csupa hajlandóságból vagy valaki iránt való szeretetből szállottak alá. A' görög költők versengve ékesítik ki ezen mythusokat, a' bölcsek pedig emelkedő stylussal törekedtek homályos tisztelet tárgyává tenni. Pindar, a' pythagorista, három tiszta és mocsoktalan életforgás után bocsátja a' lelket a' boldogok szigeteibe. Plato a' lelkeknek az istenség keblébe leendő visszamenetelét bámulandó pontossággal 10,000 évre teszi, mellyek alatt a' szegény lelkeknek egyre bujdosniok kell. Plotin megkülönbözteti a' lelkeknek látatlan aetheri testekből földi testekbe történő áltoltatását, és földi testből hasonlóba leendő átmeneletét. A' Romaiak közt Cicero és Virgilius is szítanak hozzá. — A' rabbinok tulajdon színekkel és móddal festék e' hiedelmet ki, azt mondva, hogy isten csak bizonyos mennyiségű zsidó lelkeket teremt, mindig bujdosandókat és keringelendőket, míg csak Zsidók léteznek, néha lakolás végett állattestekbe is menni kényteleneket, de a' fel-támadás napján mind megtisztultá letteket 's az igazak testeiben az ígéret földjén felébredendőket. A' keresztények között a' Manichaeusok szakadéka is büntetésül létezőnek hitte a' lélekbujdosást. Szörnyen el vala ezen hiedelem terjedve az emberek között; India látta fő virágát, keleti Ásia élt halt érte, a' Görögök okoskodtak róla, az öreg Italusok hitték, a' celta Druidok énekelék, a' Kaukaszok és Scythák bámulák, 's Amerika és Afrika népei csudálva függtek rajta. Ezen hiedelem következése volt az ősi Egyiptombelieknek tisztelete némelly állatok iránt; ez okból nem eszik a' Hindus' ma is állatot, húst, hanem inkább magát adja az állatoknak (balhának, tetveknek) eledelül; kedvez a' disznónak, nem tudva mellyik ősenek lelke lakol, szenved benne. Pythagoras tanítványai szinte ez okból félték az állatöléstől. Mennyi lehet a' dologban igaz, már mondotuk. Némellyek valami nagy, tiszteletes dolgot akarnak benne látni, míg mi majdnem boszorkodunk az illy vad álmakra, mellyek milliók életére, tetteire, gondolkozására káros befolyással voltak, mert képtelenségen valóság gyanánt függni, az emberi méltóság lealacsonyítása. Az emberi gondolkodó erő vagy lélek végetlenségének gondolatja szép tündérkép gyanánt tűn ugyan elő benne, de az akkori idő lelkét erőtelen elítélőnek, csecsemő korának mutatja. Mennyire szebb a' mi korunk, a' tiszta igazság kedvelője. —j—a.

LELESZ, mezőváros Zemplinvármegye bodrogi járásában, a' Latorcza folyó mellett, mintegy 224 házzal 's 1600 lakossal. Nevezetes itt ama' régi, ős oklevelekkel bővelkedő 's jól elrendelt közle-véltár, mellyet II Jó'sef császár Egerbe helyeztetett által, de a' melly a' Praemonstratensisek váridomu jeles klastromába, előbbi helyére, ismét visszatétetett. Megjegyzésre méltó az is, hogy itt sok híres férjfiak hamvai, szinte elfelejtetve nyugszanak. 54.

LEMBERG (lengyelül Lwow), főváros 47,500 lak., kik közül 18,249 zsidó, és Brody után legnagyobb kereskedő város Galicziában, hasonló kerületben, a' Lettow patak mellett, hegyektől körülvéve. Az austriai kormány és más országos hivatalok széke. L. van cath., egyesült görög és egyesült örmény érsek, továbbá evangelicus superintendens, valamint legfőbb országos rabbi is. Hajdani 33 klastromából csak 10 áll még fen. A' gymnasiumon kívül egyeteme is van, melly Krakóba tetetett ugyan által, de 1817 ismét visszavitetett (alma Francisca név alatt, 26 tanítóval, 's 220 tanítvánnyal). Ugyan azon esztendőben nyitattott meg egy realiskola is a' polgárok és kereskedők számára. Van még egy országrendi aca-

demiája, 's 2 papi nevendékháza. Ossolinski grófok könyvtára nyilvános. X.

LEMERCIER (Nepom. Lajos), a' francz. academia tagja, költő, 's tñu a' mostani Francziországnak leggenialisabb dramaticusa, szül. 1770 Parisban. Már 16 éves korában egy szomorujátékot „*Meleager*“ irt, de melly csak egyszer adatott. Nem sokára többek következtek, mellyek tartós tetszést nyerének, p.o., „*Agamemnon*“, „*Pinto*“, „*Columbus Kristóf*“, „*La journée des dupes*“ sat. Ezenkívül „*Cours de littérature*“ és philos.- satyr. költeménye „*La Pankhypocrisiade*“ gerjesztettek figyelmet, melly utolsóban L. mély tudományt 's szépségeket fejtett ki, mit a' criticusok, kik e' költeményét igen alázták, nem látszának észrevenni. Olly characternek, mint az övé volt, mellynek örök törekedése abban állott, hogy a' visszaéléseket irgalom nélkül ostorozza, sok megtámadásokkal kelle küzdenie; a' censura mint dramatic. költőt leginkább ostromlá. E'beli neheztelését leginkább egy előjátékában fejezé ki, melly „*Le Corrupteur*“ című vigjátéka előtt áll, 's egy más „*Dame censure ou la corruptrice*“ (Paris 1823) irományában, mellyekben ezen korlátozó intézet ellen, a' legegésőbb satyrával kel ki. L. eddig mintegy 30 szomorú-néző- és vigjátékot készített, ide nem számítván egyéb részint kötött, részint kötetlen beszédben írott munkáit. 1825 adá ki két kötetben: „*Chants héroïques et populaires des soldats et matelots grecs, trad. en vers français.*“ Egy szomorujátéka: „*Les martyrs de Souli, ou l'Épire moderne*“ (Paris 1825) nem jutott a' színre.

LEMURES, (Maniae, Lamiae) a' régi Romaiaknál a' megholtak lelkei, és pedig azok, mellyek éjel mint kísértetek nyugtalaníták az embereket, a' honnét ezen melléknév „éjeli vagy fekete“ adaték nekik. Elűzhetések végett Maj. 9. 11 és 13 éjelen innep ületék, melly Lemuriának (Lemuria, Lemuralia, Remuria) hivatott. Éjfélkor, midőn mindenki nyugodott, felkele a' házi gazda, és meztláb, halkal 's némán a' kuthoz mene. Egy füttyöcskével, mellyet szintolly halkal tön, elúze az árnyakat. A' kuthnál megmosá kezeit, visszament, fekete babot veve szájába és ugyan illyent a' nélkül, hogy visszatekintene, kilenczszer vete hátra, minden vetésnél ezt mondyán: Haec ego mitto, his fabis me, meosque redimo. (Ezt én nyujtom nektek, ezen babokkal megváltom magamat 's a' hozzám tartozókat). Erre ismét megmosá kezeit, 's egy üres réz edényre üte, mellynél 9szer mondá kéro hangon: Manes exite paterni (távozzatok elődeim lelkei.) Most hátra tekinté 's az innep be volt fejezve. Azt hívék, hogy a' lelkek eljönnek és a' babot felszedik. X.

LEN, I. KENDER.

LENDVA (alsó), magyar m'város Szalavármegyének lövői járásában, Lentitől délnyugotra, hasonló nevű folyó mellett 's közel a' Murához, mellynek gáttalan vizei, dagadozó árjokkal gyakran elborítják egyébként termékeny földjeit. Egy kised régi vár, melly a' város külső részeinél felemelkedettebb dombon áll, nemi figyelemzető tekintetet kölcsönöz neki, 's különösen nyugot felé, a' haza és külföld közel 's távol hegyeire, szép kilátást enged. 54.

LENGYEL (Polgnaise, alla Polacca) nevet visel azon rövid muzsikai darab, melly három fertály tactusban készül, nyolcz tactusból álló két két részre oszlik, 's melly szerint az esmeretes lengyel tánczot járák. Az igazi lengyel óta menetele nem olly sebes, mint a' menueté, 's characteré innepélyes komolyság. Muzsikája részeinek 's metrumainak sok sajátágai vannak.

LENGYELHAI, hajbetegség, leginkább Lengyelországban honoló, 's ott már a' Tatárok beütése, a' 13 század, óta esmeretes. Az orvosok nem egyeznek meg ezen betegség okairól és viszonyairól, 's többnyire úgy tekintik őt, mint egy más betegség birálatát, melly

a' bujakórhöz leginkább látszik szítani. Mások a' lengyel népaljának tisztátalanságától származtatják, a' meleg fejfedeztől 's azon véleményről, hogy ezen hajbetegség más kórnak végződését mozdítja elő, 's innét melegség és fedezés által elő kell mozdítatnia, 's a' hajaknak nem szabad lemeteszniek. Larrey legújabb tapasztalásai az 1806—7-ki lengyel táborozás alkalmával, ezt látszanak megálapítani róla: A' lengyelhaj tulajdon beteg összezavarodása a' hajaknak, fájdalmakkal a' fejbőrben, bűdös kigőzölgéssel, geny, férges és év szegyeülésével a' bőr alatt, mely a' lengyelországi alacsony sorsu buja és mirigy kóros személyeken láttatik, 's annyira névze idegen kóroanyag kiválasztásának tekintethetik, a' mennyire a' nedvek túdulása nagy a' fejbe, 's mellynek a' nagyon zavart hajak lemetzése által történő elnyomatása annál inkább halálos lehet, minél hidegebb az ottani éghajlat. Larrey több illy betegnek lemetzése a' haját, de nem télen, a' fejet melegen fedetvé, 's soha nem tapasztalá rosz következtetését. A' hajak mindig változatlanok voltak, elmetszésekör nem folyt belőlök nedvesség, mint sok író állítja; fájdalmas sem vala a' metszés. A' betegséget Lengyel és más országokban is megakadályozza a' hajnyírás, tisztán tartás, sokszori fésülködés; és ezért csupán csak az ellenkezőleg tevők szenvednek ott is benne. Azon ostoba vélemény is uralkodik ezen betegség hazájában, hogy a' fejlődő betegséget izzadás és mocok által táplálni kell. A' zsidók szokála nincs alája vetve ezen betegségnek, kétségkívül mivel ez tisztán tartatik. A' Lengyelek közt uralkodó tisztátalanság miatt a' lovak serényében is van egy lengyelhajféle betegség. Mivel a' hosszú finom hajak könnyen összezavarodnak, ha szorgalmatosan nem fésültetnek és mosatnak; innét a' meleg főtakarás hozzá járulván, számtalanszor ki kell ezen betegségnek ütnie, mellyet azután az előítélet táplál és ápolgat, míg nem az egész test beteges lesz, 's az orvos meg sem tudja határozni, hol az ok, és mellyik a' tiszta következés. —j—a.

LENGYEL LITERATURA. Miecislaw Dombrowkát vette ugyan el, a' cseh királylányt, 's így már 965 évben bémenetelt nyere Lengyelhonba a' kereszténység, de a' mivelődés egyre csekély előmenetelt tön a' sok kül és belháborgás miatt. A' „*Chronicon stavogrammaticum Procosii*“ ki a' hír szerint első krakói püspök volt (megh. 986.) Varsó 1827, történetileg korcs, de tudományilag nevezetes összelopdozás. Csak a' 12-dik század óta kezdődik a' politicus literatura Mart. Gallus (1109 körül), Kadlubek Miklós (megh. 1223) és Boguphalus (megh. 1255) latinul írt chronicájával, Strzempski (vagy Polonus, megh. 1279) Pápák és romai császárok chronicájával. Kadlubek Vincze „*Res gestae Principum ac Regum Poloniae*“ című munkája új kiadást nyere Varsóban 1824, Dzierzwan „*Chronicon Polonorum*“-ával a' 13. századból. Egy jókora szünet után III vagy nagy Kazimir (uralk. 1333—70) jobb időt készítte, városokat építő, törvénykönyvet szerző, először országgyűlést tartó, a' földmívelést, kézi mesterségeket elősegítő, 1347-ben a' krakói egyetemet alapító, az 1400-ban újra alapítandót, de csak a' 16-dik században virágzandót. Azonban igen lassan nevededett ezen vetés, 's a' Lengyelek mivelődése csak Dlugosz János, lemergi püspök (megh. 1480) bótartalmu és actákkal gazdag lengyel történetírásában, 's a' Krakóban először alapított (1488) könyvnyomtató intézet által lön látszatós. (L. Bentkowski-tól: „*Über die ältesten Druckschriften Polens*“, Varsó 1812; Bandtkę-tól: „*Geschichte der krakauer Buchdruckereien*“) *) A' két Sigmund szerencsés uralkodása által (1507—

*) A' legrégebb lengyel nyomtatás egy „*Miatyánk*“ 1475-ről; az első nyomott lengyel könyv 1522-ki („*Jesus élete*“ Bonaventurától, a' magyar királyné számára fordítva).

1572) kezdődik a valódi nemzeti literatura, a rövid idő alatt meg lehetős magasságra emelkedő. Luther reformatioja nem kevésbé emelte Lengyelhonban is az elméket, 's a türedelem, sőt kedvezés olly nagy lón itt az ujitóknak, hogy ott a legnagyobb kételkedők (scepticusok); a Socinianusok is, menedéket nyertek. Báthory István hatalmas uralkodása alatt (1576—86) nem lankadt a literatori munkásság, a következő uralkodók alatt pedig Zamoyski János sokat tön alapítások és önpéldája által. De ő is vala a nemzeti mivelődés utolsó hatalmas előmozdítója, melyet csak ő mente meg a Jesuiták teljes elnyomásától. Ez idő olta örökös pártoskodás, 's belső villongások miatt nem emelkedheték. A szász uralkodók alatt sem derült fel jobb idő neki; de annál dicsőbben indult virágzásba a mivelte Poniatowsky Stanislaus bölcs uralkodása alatt, 's olly hatalmas gyökereket vert, hogy a Lengyelhont az országok sorából kidöntő zivatarok sem ölheték el. — A lengyel literaturát nem tudományos hasznáért kell becsülni, noha e nélkül sincs, hanem nemzeti érdeketessége teszi őt becsessé, a millyen ritka más literatura. Az egész literaturán ált, még akkor is, midőn idegenek zsarnokoskodtak Lengyelhonban, látható a nyugodni nem tudó nép tulajdon, merész törekvésü lelke; a nemzeti étellel járt együtt a lengyel literatura, 's a nemzet előtt érdeketes tárgyakkal foglalatoskodott. Innét majdnem teljes a hijány a bölcselkedők és számászokban (kivéven Kopernicus, Poczobut és Sniadecki csillagászokat, Rogalinski és Sdsinski természetudósokat), ellenben bővelkedés a hazai történetirókban, és fellengző, az ősi napokat, apák tetteit dicsőró, a mostani állapoton komoran kesergő, vagy azt csipősen gunyoló költőkben. Fordítottak is remek darabokat a Lengyelek. Így Nagurczewski Ign. volt jesuita lefordítá az Iliast, Virgil eclogáit 's más ő darabokat, Dmochowski Ferencz, a derék bíráló, nemes, folyó nyelven könnyű versekben az Iliast (Varsó 1800, 3 köt). Przybylski az Odysseát, Kochanowsky Pét. Tasso Jerusálemét (Krakó 1687, és Boroszló 1825), Krasicki, Tymieniecki és Brodzinski Ossiánt, Kochanowski Ján. és utóbb Narusewicz Horatiust, és ez utolsó igen híresen, az eredeti lélekben tette ált Tacitust; Karpinski Delille „Kerteit“. A történetírásban jelesek: Strykowski (Lithvániai Chronica, jeles források használásával), Orzechowski, Cromer Márt. az országokat esmerő Sulikowski Dem. Ján. Kobierzycki Stan. (IV Ulászló története, remek diáksággal), az egyenes szívü Piasecki Pál, az előítéletellen Kochowski Vespasian, 's mindnyájok felett Narusewicz Jesuita. Ezen utolsó elkezdé Lengyelhonnak általános történetleirását kiadni, melynek folytatását a varsói tudom. academia több tagjai áltvették. NIEMCEWICZ (l. e.) a híres országtudós, hős és költő 1815-ben történetes nemzeti énekeket adott rezekkel és hangával (6. köt.). Az énekeken kívül e munkában rövid lengyel történetírás is van magyarazatul. Ezen remek munka 6 hónap után másodszor adaték ki. Potocki érdemessé tette magát a szép mivészségek történetében, mint a „Lengyel Winckelmann“ egy „Rhetorica“ írója, 's több „Országos és alkalmi beszédek“ szerzője. Sierakowsky Seb. gróf, jeles könyvet adaki az építésről, Bratymowicz a mezei gazdaságról; Paprocki Barth. Okolski 's a némelyektől nem eléggé tisztelt Niesiecki Gasp. fontos genealogicus és heraldicus munkákat adtak. Mint politicus és nevelésről író jeles Konarski Stan; Zamoyski Andr. pedig mint egy lengyel törvénykönyv szerzője, az országgyűlés által elvetetté. A természetleirásban fáradtak: Kluk, Ladowski és Junózill. A lengyel költés legregibb és legszebb maradványa Kochanowski Ján. munkái (szül. 1550, megh. 1584). Simonowicz Simon ma is példányul szolgál az idylében, Grochowski Stan. az érzékeny lantos költésben. Kochowski Vesp. és Twardowski Ján. (a 17 században) nem mindig

legjobb ízlésűek, az utolsó jeles tűzű. Az újabbak között említendők: Trembecki Stan. Kniaznin Fer. Zablocki Fer. Wengierski Cajetan, Gorski Valer. Wenzik Fer. Tomaszewski Dysna, a' lelkes Kozmian Cajet., Tymowski, Osinski Laj. Reklewski, a' heves Brodzinski Kazim., a' jó ízlésű Kruszinski Ján., Gorecki, Felinski Alaj., Marawski Fer., a' nemzetjes, Pindar emelkedésű Woronicz. Karpinski Franziszczek nemes, tiszta nyelve, mély, gyengéd érzése által ajánlatos. Maga a' nagy, de szerencsétlen király, Lescinski, is szerencsésen költött. De egyetlen Krasicki Ign. (megh. 1802) mint költő és folyóníró, híres gunyoló 's egyedül álló eredeti hősköltő (Wogna Chocimska), Ossiannak is fordítója. 1817-ben ada Tomaszewski Dyrma egy hőskölteményt ki 12 énekben „*Jagellonida*“ cím alatt. Woronicz Pál varsói érsek és primástól, a' „*Kis Emilia megjelene*“ szerzőjétől „*Lechiade*“ című epost várnak. Népdalokkal bővelkedik a' lengyel literatura („*Salanki Polse*“ Varsó 1778, folyt.) valamint drámai munkákkal is, mellyek között jelesek Bielawski Jós., Zablocki Fer., Kossakowski Jós. Niemcewicz, Drozdowski, Dmuscewski Laj. Wenzik Fer. Felinski, Osinski Laj., Boguslawski Alb., Hoffmann Ant. 'stb. munkái. Az 1770-től 1794-ig nyomtatott drámák majd mind egy gyűjteményben vannak („*Teatr polski*“ Dufourtól, Varsó 1778, folyt. 56 köt.). Híres hitszónokok: Lachowski és Wyrwicz, idegen nyelvekre is lefordítva. Az ujak között jelesek: Woronicz Ján., Prazmowski Ad., Szaniawski Xav., Jakubowski, Szweykowski Alb. 'stb. Általában véve az ó lengyel írók, nevezetesen a' Sigmund, August és Báthory István idejebeliék ma is remek példái a' lengyel írásmódnak, noha a' 18 században nevezetes változások történtek a' lengyel nyelvben. Remekeknek tartatnak még: Kochanowski Ján., Skarga, Wujek, Bialobrzeki, Gornicki, Grochowski Stan., Petrycy Seb., Januszowski Ján., Basilik Cyprián, Blazowski Márt. Bielski Márt. 'stb. Az utóbbi remek folyónírók közül megnevezhetők: Krasicki Ign., Sniadecki Ján. Narusewicz, Skrzetuski, Jodlowski, Czacki, Osinski Laj., Potocki Stanisl., Albertrandi, Karpinski, Dmochowski, Szweykowski Alb. 'stb. A' Varsóban több kötetben megjelent „*Wybor Pisar'zow polskich*“ című munka a' lengyel classicusokból van kiválogatva, gyűjtve. A' tudományok barátnak királyi társasága Varsóban sok érdemmel bír a' lengyel literatura körül. Több évkönyvet is adott ki. 1815 3. tudom. ujság jelent meg lengyel nyelven Varsóban, Vilnában, Lembergben, 1818-ban 6. A' főiskola- és nevelési igazgatóság helyére lépett világosodási küldöttségtől, melly a' papi és könyvbírálati tárgyakat is magában foglalja és igen tudós emberekből áll, sokat vártak a' népmívelésre. Az utolsó éves rázkódás nem kis befolyásu leend a' literaturára is. — Lengyel bibliafordítást adtak: Leopolda, Radzivil, Wujek, Budny, Sklemian, Szechowicz 'stb.

Az 1815. oltá diszlett europai béke nem kis befolyással volt a' Lengyelek tudományos mívelődésére. A' literaturát kedvellett nemes-ség buzgó munkatársokat nyere a' polgárságban, 's nem csak az ugy nevezett lengyelkirályságban buzgott a' literaturai munkásság, hanem minden, régente Lengyelhonhoz tartozott tartományban, 60 lengyel könyvnyomó intézet és 20 könyvkereskedés által segítve. Az ujságok és folyóíráások életben tarták a' lengyel nemzeti lelket. Varsó, Vilna, Krakó, Lemberg sőt Poroszló is a' fővilágító pontok itten, az academiák 's tudós társaságok okos irányt adnak a' törekvésnek. A' lengyel nyelv kimivelésére, mellynek igazi honul Przemisl, Krasicki honát, adják Galiciában, a' legújabb időben is értelmes férjfiak ügyeltek (L. LENGYEL NYELV). Vilnában 500 ezüst rubel téteték ki a' legjobb lengyel nyelvtudományra. — Most a' lengyel nyelv idegenségét akarja lerázni. Lengyelhon politicaí felosztása

által szaporodott az új nyelvekből fordítások száma, de egyszersmind a nyelvbeli koresidomok száma is szaporodott. A vilnai philologus oskolának érdeméhez tartoznak a vilnai egyetem megbízására nyomott évkönyvek. A régi nyelveket mivelék: Groddek, átfordítva Buttman görög grammaticáját, Zukowski Simon, egy zsidó és görög nyelvtudomány szerzője, 's a varsói egyetem tanító. Lindétől, a sláv nyelvek kineveinek legelső esmerőjétől, a slav nemzetek literaturai leírását biztosan várhatni. Ezen munka első kötete, „*Rys historyczny literatury naradów slowianskich*“ czim alatt lép elő, 's az orosz literatura történetét foglalja magában Gretsck szerint; de bővítvé, — folytatásában pedig mind azt megemertetendi a tanult Európával, a mit Münnich, krakói tanító, „*A' lengyel literatura kézi könyvében*“, Ossolinski Trentschin gróf, „*Wiadamosci historyczno*“ jában (Krakó 1822, 3 köt.), és Bentkowski Felix „*Historia Litterary Polskiey*“ ében (Varsó és Vilna 1814, 2 köt.), Chlendowski és Szumski („*Krótni rys history i literatury Polskiey*“ etc. Varsó 1824.) megemert szorgalommal és belátással összeirtak. A történeti emlékek fentartására is ügyeltek a Lengyelek, hova a régi írók összegyűjtése és kiadása is tartozik. Ezen kutygyűjteménynek egy kötete (III Boleslaus élete, egy magyar és egy cseh chronica) Czartoriski senator költségén jött ki Varsóban 1825. Lінде munkássága által kijött 1819-ben a „*Janociana*“ eddig nyomatlan volt 3dik kötete, melly egy esmeretlentől küldeték hozzá. Szamtkitől kijött: „*Krótni rys history i literatury Polskiey*“ sat.“ (Varsó 1824). Bandtke „*Lengyelország történetei*“ nek második kiadása kijött Krakó és Varsóban 1822. Surowiecki (megh. Jun. 9. 1827), az oskola és papi dolgok ministeriumabeli tanácsnok, történetirási és statistikai irományokat ada ki; Oginski „*Mémoires*“ okat Lengyelhonról, Skarbeck, varsói tanító „*Théorie des richesses sociales*“ czimű munkát 2 köt. 1828. — Becsültettek egyszersmind a képelekek is, és Woroniecz János püspök gondja által a krakói püspöki palota a lengyel történetek museumává változott. „*Palac biskupow krakowskich*“ czimű irás beszéli el annak belső gazdagságát. E gyűjtemény mellett méltó helyen áll azon pompás munka, mellyet az 1821ben korán elhalt Potocki Stan. kezdte, a „*Monumenta regum Poloniae cracoviensia*“, melly Prazmowski B. Sierakowski gróftól, és Lindétől 3 nyelven a varsói uralkodási megbizottság autoritása alatt adatik (?) ki. — Kosciuszkonak, a minden Lengyel szívében különben is elromolhatatlan emlékünnek, külemléket is ada a lengyel nemzet, 20 toisnyi magas és 46 toisnyi alapu halmot, valódi sarmata módon. Gyűjteményes buzgóság nélkül soha sem szüülködtek a lengyel nagyok; Potockinak érdeme pedig az, hogy példája és serkentésére gondos felvigyázat alatt közönséges használatra kiadattak (nyitva voltak) a gyűjtemények. Igy a varsói szász palotában egy gyönyörű rézgyűjtemény áll, Poniatowski Stan. Aug. öröksége és Potocki Stan. adománya; 's Piwarski felügyelése alatt a közönségnek nyitva van, nem különben a könyvtár, mellyet Lelewel ügyelése nem kevesé szépített, Lindétől mintegy alapítaték 's az 1819-ben eltörlött klastromokból 40,000 részint igen becses kötetet kapott, 's egyre dícséretesen használtatik. A krakói könyvtárt Bandtke hozá rendbe. A könyvedvelők számára kincs leend Dzalinski gr. gyűjteménye, másutt példátlan új történetbeli ritkaságokkal, valamint Rascynski gr. cabinetje, mellyet 1812 és 13-diki utazásai keleten (1824-ben kiadta) bővelkedővé tesznek ritkaságokkal. A birálatban Ossolinski gr. tűnik ki tehetség, részrehajlatlanság és alapos tudomány által. — A nép kedvenczei közül nevezendők: Karpinski Fer. (megh. 1820) ki „*Sielanki*“ jában egész nemzetiesen áll fen, 's kinek zoltár fordításai Varsóban stereotypisáltattak 1829; Trembecki, lantos, mese

és tanítóköltő, levelező; Zachowitsch Stan. „*Mesék és elbeszélések*“ (2. kiad. 1826. Varsóban). Még magasabban áll Niemcewicz Jul. Urs., kinek hazai történetes énekei a nép tulajdonává lettek. („*Spiewy historyczne z Muzyka i Rycinami*“ Varsó, 1816, és „*Leybe i Siora*“.) Sibylla temploma Woronicz püspöktől (1818) valamennyire pompásan innepeli a' honi emlékeket, a' Czartoryska herczegnétől Pulawyban egyesítettek. Inkább a' gerjesztett érzés 's egyes festések, mint az egész miatt érdemel említést Tomaszewski Boncza „*Jagellonidája*“, nyomtatott Berdiczowban, Volhyniában 1817. Tetszetek még Boguslawski gen. dramaticus munkája: „*Krakowiani i Gorali*“ (Varsó 1823), melly sok nemzeti énekkel bővelkedik, — Wezyk F. gróf dram. munkái (honi történetes szomorú játékok, Krakó, 1823) 's Fredro Alex. gróf 9. vigjátéka (Bécs. 1826, 2 köt.). Jelesek még: Brodziński, Krajewski Mihály, Moloki Mark, Kozmian Caj., Ki-einski, Gorecki és Tymowski. A' fordítók közt kitünők: Felinski („*Radziwil herczegné*“ szom. játék szerzője), Chominski, Dzierosenski és Starzinski Doliwa, ki az eddig szokott alexandri versek helyett első hozzá be a' négylábu trochaeusokat. Lengyel románokat adtak: Skarbeck Fridr. gróf (Staroste Ur, Varsó 1826, 2 köt.), „*Tarlo*“ elbeszélés a' lengyel történetekből, (Varsó 1827, 3 rész); Niemcewicz („*Jan y Tenczyna*“, Varsó 1827, 3. rész). Az ékesen szólásban példányul szolgál Niemcewicz, Potockinak szerencsés utánversenygője. Azon beszéd, mellyben bajtársa és barátjának Kosciusz-kónak emlékét inneplé Nov. 27. 1817, megérdemlé a' sok nyelvre lefordítást. Hasonosan munkálkodik az 1801 óta álló társasága a' tudományok barátinak. Mint bíráló és ízlés példája mindegyre nevezetes Osinski. A' tapasztalási tudományokra nézve sem volt nyereségtelen ez utolsó időszak, de e' részben keveset mondhatni róla, mivel — mint mi rólunk — a' Lengyelekről is lassan tud meg valamit a' külföld. Sniadecki Ján. egyre vi a' vilnai csillagászat becsületéért; a' Sniadecki Andr. behozta lengyel chemia elnevezet („*A' chemia elvei*“ czimű munkában, melly 3. kiadást ért már), nyomosabb alapítást és szaporodást nyere Chodkiewicz Alex. új chemiai rendszerben. Arnold Varsóban a' természetleírás literatúrájának él. A' fűvésztan nem eléggé miveltek. Az orvosi tudomány sok egyirattal bővelkedik, de ezek a' külföldi idomra szabattak. A' számtudományban jelesek: Iwardowski, Petka, Polinski, Konkowski. Mint lángész a' mechanicában, említhető Stern zsidó, ki számoló és földmivelő gépeket talált fel. A' földmivelést társaságok mozdítják elő. A' kertészkedésben előkelők tüntek ki, mint Wodzicki Stan., ki a' honi fákat és bokrokat honosival megemertetendő, íróvá lön. — Így 5 különböző uralkodás alatt, 7 különböző országgrészben eleget mozdítanak a' Lengyelek, nemzetiségek emelésére, dicsőítésére; ha mindent nem tehettek, a' sors vas karjának kell sokat tulajdonítani. — Az utolsó revolutio megrázott mindent nálok, — melly gyümölcs kel, melly virág fakadoz utána, vagy milly iratromladékok születendek, az időfolyás bizonyítandja be.

LENGYEL NYELV. Ennek eredete 's terjedése is homályban van. Hogy szláv eredetű, egész alkatása bizonyítja, de a' meggyőzött országok lakosától olly sok kemény mássalhangzót vön fel, hogy általa igen különböző lett keleti testvérétől, az orosz nyelvtől. A' nyelv kimivelésének korán ellene állott a' latin keresztény vallás felvétele 965-ben, mert a' papság, mint az akkori legmiveltebb néposztály, hamar magának tulajdonítá a' hivatalokat és tisztségeket 's abba a' latin nyelvet magával vitte. A' külföldi királyok alatt pedig udvari nyelv is a' latin lön. És csak a' Sigmondok uralkodása óta a' 16 században (már!) jutott vissza a' nyelv régi, természetes jo-gaiba, annak közepe táján könyvbéli nyelv lett, hanyatlott a' 17-ben,

de Stanislaus Augustus alatt viszont emelkedék, és olly virágzásra lépett, melyet az azoltai szerencsétlen political változások sem rabolhattak el. 1801-ben Altrandi püspök előlülése alatt egy társaság állott össze Varsóban, a' lengyel nyelv tisztaságát tartandó, melly 1802-ben írásainak első kötetét kiadá. — A' lengyel nyelvet csak a' tudatlan véli durvának, keménynek; halmozott mássalhangzói mellett is felülmul minden slav nyelvet a' széphangzás és hajlékonyságban, sőt némelly német tájszólásmódot is; képességre és erős rövidségre nézve ritka nyelvnek enged győzedelmet. A' lengyel nyelvtudományok közül említjük: Kopczynski piaristáét, Mrongroviusét (3 kiad. Danzig 1827), Vaterét (Halle 1807), Bandtke Györgyét (új. kiad. Boroszló 1824), a' lengyel nyelv első elveit Meozinskitól (Varsó 1822), — a' szótárok közül Bandtke-ét (Boroszló 1806), Linde-ét, a' nagyot. Ezen utolsó, a' varsói Lyceum rectora, többektől, p. o. Czartoryski hercegtől, Tyszkiewicz Vincze gróftól, segítve, 700 könyvből s írásból, és a' társalkodási nyelvből 6 negyedes kötetben adá a' lengyel nyelv szókincsét e' munkában: „A' lengyel nyelv szótára, Varsó 1807—1814. 55.

LENGYELORSZÁG, az 1815 elrendelés szerint, az austriai, porosz, és orosz- lengyel tartományok közt fekszik, kiterjedése 2271 nsz. mfd., s 482 városban és 22,694 falucskában 3,852,000 lakost számlál, kik közt 212,944 zsidót. Déli részsein a' Kárpátok egy ága nyulik végig. Fő folyóvizei: a' Weichsel (melly Krakónál hajózható, s a' Nida, Pilika, Bzura, San, Bug és Drevenz folyókat fogadja magába) a' Vartba, Niemen (Memel). Tavai: a' Duzza, Augustowo és Vigry. Termékei: Szarvasmarha, ló, juh, disznó, kecske, enni való vad, farkas, hiuz, medve, leopárd, vadmacska, vidra, nyest, róka, nyul, méh, halak; gabona, gyümölcs, hüvelyes vetemények, fa, len, kender, dohány, komló sat. Erceze és sója kevés. Lengyeleken kívül találtnak benne németek, görögök, tatárok, örmények. A' catholica vallás, mint a' lakosok többségéé, különös védelme alatt van az országlásnak; mindazáltal egyeb felekezetek is teljes vallási szabadsággal bírnak. A' nemesség száma 60,000-nél több. Az ország 8 vajdaságra osztatik, mellyek ezek: Masovia, hol Varsó (l. e.) az egész ország fővárosa; Kalisch; Krakó, Miechow fővárossal; Sandomir, Radom fővárossal; Lublin; Podlachia, Siedlce fővárossal; Plock, és Augustow, Suwalki fővárossal. Királya az Oroszok császárja, most I. Miklós. Lengyelhon 1815-től 1831-ig alkotmánnyal bírt, melly szerint a' végrehajtó hatalom a' királyt illette, s ez által statustanácsra, helytartóra s 5 ministeriumra volt az ruháztatva. A' törvényhozás a' király és országrendek közt közös volt. Az országgyűlés, mellyet a' király minden második évben tartozott 30 napra összehívni, állott 1) a' senatus kamarájából, mellynek 30 tagját 10 püspök, 10 vajda s 10 castellanus tevé; 2) a' követek kamarájából, mellyben 77 nemesi, 51 községi követek, s a' statustanács tagjai bírtak üléssel és szóval. Az alkotmány biztosította a' sajtószabadságot, s a' ministerek és más statustisztviselők feleletalattiságát. Most azonban nem így van a' dolog. 1831 a' revolutio elnyomatása után, az alkotmány eltörülte, s az ország Oroszországhoz kapcsoltatott, mint annak egészítő része.

LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETEI 1815-ig. Lengyelország 1000 év óta majd nem csupa szerencsétlenségről nevezetes. A' legnagyobb síkságot képi Európában; Lithvaniával együtt 1772 előtt 13,000 nsz. mfdnél nagyobb volt a' területe, mellyen legfeljebb 113 mil., Büsching szerint 8 — 9 mil. ember lakott, kik 100,000 apró ur alatt, a' köztársaság szabadságában szintolly kevéssé részesültek, mint földjök termékenységében. Búza és rozs, len, fa, méz és vi-

asz, derék lovak, szép szarvasmarha, 's végetlen sótelep tevék ezen ország természeti és kereskedési gazdagságát; melyet hallal bővelkedő folyók a' balti és feketetengerre vittének; de a' mivszorgalom, Varsó, Bromberg, Posen és egynehány, Silezia határain fekvő, városon kívül, egyáltalán nem üzetett; a' nemes ember korbácsa volt a' nemzeti gazdaság lelke, a' Zsidó pedig a' találékony ész minden munkásságát pálinkában fojtotta el; mert a' földhez ragadt Lengyel így szól: Csak az az enyim, a' mit megiszom. Lengyelhön a' legiszonyubb ellenmondások országa volt; a' farkasok és más ragadozó állatok sergei bajainak legcsekélyebbikét tevék. — A' lengyel nemzet, egy ága a' Borysthencs melléki Sarmatáknak, a' Góthok és Hunnok nagy költözködése idejében, még inkább pedig a' Germanokkal 200évig folytatott küzdése 's beháborúji alatt, csudálatos rugó hajlékonyságot nyert, engedés és ellentállás, hódolás és dacz, szolgálólelék és honszeretéből összerakottat. Az első szláv törzsököket (mellyek már a' 6-dik században elűzték lakhelyeikről a' finn népségeket, a' Dnepr és Weichsel mellett terjedve el, 's ott mint Lithvánok, itt, a' balti tenger mellett, mint Poroszok és Lettek telepedve le) a' 7-dik században a' Lechek követék, egy szinte szláv nemzetség. Ezek már képezhetőbbek ama' vad csordáknál, az írás mesterségével együtt a' kereszténységet is felvették 960 körül, 's a' 10-dik század vége felé Pólok-nak, síkság szlávjainak, nevezettek, nálunk pedig Lengyeleknek. Szomszédokkal való viaskodás vala sorsa ezen, Piast nevű önválasztotta fejedelme alatt, 840 oltá a' Weichsel és Wartha közt egyesült, Piast férjfi örökősei alatt pedig apró fejdelemségekre szakadozott népek. Határai ennél fogva mindig bizonytalanok voltak, 's az ország belsejében is csak a' nemzetség egysége, a' fejedelmi ház (a' Piastok) és a' közös név, tevék a' kapcsoló kötéleket. Hanem ezen egység, melly inkább képzelődésben, mint valamelly törvényes formában álla fen, hatalmasan hatott a' Lengyel képzelő tehetségére, 's a' leghősiebb honszeretetre lelkesítette őt. Azonban valamint minden ember, kit törvényes rend és szabadság nem korlátol, 's csupán érzetei vezetnek: ugy a' Lengyel is szintolly könnyelmével mint indulatossággal adá magát minden politicalai kicsapongásra, annyira, hogy a' lengyel statuspolgárok, azaz a' nemesség, nagyobb részében köztársasági character soha sem érhetett meg. Ennyiben változónak vagy charactertelennek mondhatni a' lengyel nép tömegét. De azért még is voltak Lengyelországban jeles férjfiak, kik akarmelly köztársaságnak díszei lettek volna; mert ifjui rajoskodással férjfiás erőt 's köztársaságias nemes lelket kapcsolának egybe. Így Tarnoffsky, Zamoycki, Zolkieffski halhatlanítak neveket Lengyelhön történeteiben; 's hány hőst és kormányfít mutatnak köztök az újabb kor ntolsó szakai! Mások ellenben a' belső szakadások miatt kimentek hazájokból, 's elárulák azt vak pártdühből. Így addig nyavalygott Lengyelország, alkotmánya alaphibáji miatt, míg végre ezekben elsüllyedt. Ezen köztársaságban ugyan is a' társaságiság okfeje uralkodott, nem az egységé, noha a' status már Chrobry Boleszláv alatt, 1025, királyságnak nevezték. A' szabadság fája gyöker nélkül állt, míg végre a' zivatar ledönté. Kétséget nem szenved, hogy a' választásjog jelszava volt a' pártküzdésnek. A' törvényes rend és polgári szabadság azért nem kaphata lábra, mivel a' politicalai esztelenség ezen tételben állt: csak a' nemes ember statuspolgár. Ezen durva, ezerfejú felség előtt a' status céljá soha sem lön világos, 's még kevesbé érték a' Lengyelek, az egyesnek szabadságát az egésznek erejével egyesíteni. Ezért veszté el a' nemzet függetlensége egyik feltételét a' másik után; elsőben Sileziót és az Oderát, azután a' Kelettengert, erre a' Dneprt, végre a' Karpátokat. Ollyan status pedig, mellynek erős határai nincse-

nek, mely a' tengertől el vagyon záratva, 's belsejében az egység erejére nem jut, szüntelen viadaljutalma leszen szomszédjai politikájának. A' szerencsétlenség akkor kezdődött, midőn a' Piastok az országot gyermekeik közt feloszták. Igaz ugyan, hogy III. Boleszláv 1138 legidősbik fiára, mint Krakó birtokosára, valamely felsőséget ruházott a' többi fejedelmek felett; de ez csak nevelte a' nyugtalanyságot. A' 10-dik században elfogadott kereszténység sem mivelhetett jótékonyul a' Lengyelekre, a' hierarchia igényei miatt, 's mivel már mély gyökeret vert nálok a' Németek gyűlölése, a' 200 éves háboru által. Midőn erre masowi Konrád a' Poroszok ellen a' német rendet segítségül hívá, 's ez 1230 — 1404 a' Balttenger mellékét, az Oderától a' Finnöbölíg, meghódítá: elveszté Lengyelország éjszaki védvonalát 's tengeri kereskedését. Egyesítette ugyan Lokietek Ulászló, ki magát 1305 krakói királynak koronáztatá, ezen tartományok legjobb részét, a' Warte melléki Nagylengyelországot a' felső Weichsel melléki Kislengyelországgal; de már későn. A' Németek már ekkor körülszányalták a' lengyel status; ezért a' fija, Kazimir, ki mint törvényadó 's az ország belsejének elrendezője, nagy melléknevet nyert, kénytelen volt a' kalischi békében 1343 az Oderáról 's az alsó Weichselről forma szerint lemondani. Jó társasági rend felállításán azonban annál szerencsésebben munkálódott. Meg erősíté a' városokat, megszabadítá őket a' nemesség nyomásától, de egy zsidó nő iránti szeretete miatt e' népnek igen kedvezé, mely utóbb a' kereset több ágait 's a' pénzkereskedést magához huzta, 's a' nemzeti jólétet elfojtotta. Kazimirban magva szakadt 1370 a' piasti férjfi ágnak. Most elkezdé a' nemesség, szavát a' koronaöröklőknek eladni, bizonyos személyes elsőségekért, melyeket neki az egésznek kárával kelle engedni. Ezeknél fogva Lengyelország egyesítése is Magyarországgal (Lajos alatt, 1370 — 82) sikertelen volt a' monarchia megerősítésére. Természetesebb, 's ugyan azért tartósabb is volt a' Lithvaniával való szövetekezés, 1386 olta, midőn Jagello, a' lithván nagyherczeg, házasság és választás által elnyeré a' lengyel koronát. Hanem a' nyelv és szokások szüntelen távol tarták a' Lithvánt a' Lengyeltől; a' kereszténység, melyet amaz csak most vön fel, nem volt olly politicalai kapocs, mely e' két félttestvért egy néppé egyesíthette volna. Most azonban még is hatalmasak voltak a' Németrend, mint közös ellenségjek, ellen. Sőt természeti határait is visszanyerni látszott Lengyelország, midőn a' vitézek a' thorni egyezés által, 1466, Kulmot 's a' Weichselt Elbingenig Lengyelországnak engedni 's a' köztársaság védfelsőségét a' Rend tartományában elesmerni kénytelenítették. Liefland is Lithvaniához jutott 1558, 's Kurland 1561 lengyel adománybirtok lön. Így Lengyelország a' leghatalmasabb status lön éjszakon, kivált midőn a' lithván nemesség 1569 olta a' nagy- és kislengyelországgal egy gyűlést képezett. A' nemesség azonban a' koronaöröklésből, mely iránt a' Jagellokkal sokat vitázott, kereskedést üzvé, a' nemzet képviseltése jogát, a' polgárrend kizárása mellett, egészen 's egyedül magára ruházta. Az országgyűléseken megyekövetek által jelent meg, kiknek megegyezte nélkül 1505 olta; semmit sem volt szabad az ország alkotmányán változtatni. A' király csak nemes születésű bel-földiekből nevezhete érsek, püspök, vajda, castellán és ministereket, kik együtt véve tevék az első rendet avagy senatust az országgyűlésen. Pedig épen ekkor lett volna a' statusnak szilárd kézre szüksege, mely az egészét összetartotta volna. Smolensk; Lengyelhon védfala a' Dnepr mellett, meghódítatott (1514) az Oroszok által, 's az ország belsejében dühös vallási gyűlölség támadt; a' dissidensek mindazáltal, azaz a' protestansok, socinianusok és nem egyesült görögök, a' wilnai országgyűlésen 1563, egyenlő jogokat nyertek

a' catholicusokkal. De hogy még ezen vallási béke se hozhasson áldást a' lengyel földre, ki kelle halni a' Jagello háznak 1572.

Ezolta Lengyelország szabadon választá királyait az 1791 Maj. 3-kai alkotmányig. Anjoni Henrik, mint választott király, első esküvék a' p a c t a c o n v e n t a - r a, mintegy a' nemesi szabadság nemzeti törvényére. Ettől fogva pártokra szakadozott a' nemesség, 's a' családok gyűlölsége idegen fegyvert hívott az országba. Így a' zamoyski párt, Sigmund svéd kir. herceg választása által a' két első éjszaki koronát egyesíteni vágyva, nem csak belső meghasonlást alapíta, melly a' generalis confoederatio és insurrectio czimű nemesi jognál fogva (1607 oltá) még törvényes is lehetett, hanem véres háborút is Sveciával, melly végre 1660 az olivai békében feljül emelkedék Lengyelhonon. A' republica kénytelen volt Lieflandot Svédországnak, Poroszország felsőségét pedig (1657) a' brandenburgi nagy választó fejedelemnek engedni. Ezen felül az ország belsejében a' politicalai massa gyenge egybefüggése féktelenséggé oldozódott, midőn János Kazimir alatt (1648 — 69) a' l i b e r u m v e t o törvényes lön, mellynél fogva egyetlen egy megyekövet ellenzése a' többiek végzetét eldöntheté. A' confoederatiótól már csak egy lépés volt a' hazaárulásig. Pártoskodók előmozdíták a' Kozákok elpártolását, kik 1654 Oroszország védelme alá álltak, mellyre Smolensk (másodsor) Kiewvel, a' Dnepr-rel, 's tulsó Ukrainnal együtt, 1667, az andrussowi 13 éves fegyverszünetben Oroszországnak engedtetett. Már akkor megmondá János Kazimir király, az országgyűléshez (1661 Jul. 4) tartott beszédjében, miért, kitől és miként fog majd-an Lengyelország felosztatni. Sobieski, a' bajnok király, megerősíté azon átengedéseket az örök békében 1686; miért azonban Oroszország magát kötelezé, Moldva és Oláhország meghódításában segítségére lenni. Ennek halála (1696) után a' legtöbbet ígérőre szálándónak látszott a' lengyel korona. Midőn a' szász választó fejedelem (I. Auoustr II.) a' francia párt ellen győzött, 's I. Péter orosz csárhoz csatlakozott: akkor a' republica, melly magát védelmezni képes nem volt, 's a' szász sereget még is szabadságára nézve veszélyesnek tartá, cardinál Radzieowski állhatatlansága 's dicsvágya miatt, az éjszakai háboruba keveredett, melly Muszkaországot éjszakon első hatalommá tevé. Ez elhatározá Lengyelország sorsát. A' szász fegyverek 1704 azt eszközlék, mit utóbb 1733 — 95 az Oroszok. Rendelkezének a' lengyel koronáról. Megvesztegethetőség és pompaszereget egyiránt terjedt most a' lengyel nemesség közt, hogy az egésznek öszves erejét gyengítse, megsemmisítse. Hogy pedig a' zavarodás mértéke teljes legyen, a' dissidensek másfél száz évi szerkezeti jogai 1717 korlátoltattak. A' Jesuiták gerjeszték a' tüzet, 's az ő igaztalan törvényszékek Thornban (1724) jel gyanánt szolgált halálos gyűlölségre. Végre az 1733 és 1736-ki országgyűlésen kizáratlak a' dissidensek az országgyűlésből, a' törvényszéki, sőt egyáltalán minden nyilvános hivatalokból; csak ugy akartak velek banni, mint a' védett zsidókkal. Lengyelország nem csak ebben, hanem az ő politicalai 's erkölcsi mivelődésében is, melly a' francia elmésséget 's könnyüséget dőbzódással és durvasággal igyekezett egyesíteni, szembetűnőleg ment vissza az ököljog kora felé. Így rontalmasan gyuladotak az indulatok, midőn II. Katalin 1764 Poniatowski grófit, az ő kedvenczét, a' lengyel királyszékre emelé. P. gyengébb, hogy sem a' féktelen nemesség dőlyfét zabolázhassa, Oroszország védhatalma 's a' republica független méltósága között ingadozott, majd ahoz-majd ehhez hajladozva, mi által mindenek becsülését elveszté. Azonban még is Solytk és Massalski, krakói és wilnai püspökök fanatizmusa, mellyel ők a' vallási szabadság visszaállítását gátlák, volt fő oka a' polgári háborúnak, melly Lengyelországot a' legiszonyabb

rendetlenségbe dönté, 's a' status végromlását húzá maga után. Oroszország a' dissidensek ügyét pártolá; generalis confoederatio állt fel; az országgyűlést egészen orosz befolyás kormányzá. Elkészült a' bari confoederatio is, Franciaországtól gyámolítva, 's kiűtött a' háboru Oroszország ellen. Az idegen seregek elpusztíták az országot, 's egynehány lengyel pártvezérnek vad és esztelen tettei, a' három szomszéd hatalomnál a' lengyel nép természeti jogainak semmibe vételét szülek, annyira hogy ők, mint Katalin mondá, Lengyelországot oly statusnak tekinték, melyben csak le kell hajolni, hogy valamit felvenni lehessen. Ezen belső zavargásban helyesnek látá az austriai udvar a' szeptesi városokat, melyek 1402 Magyarországtól Lengyelhonnak zálogba adattak, elfoglalni. Végre a' pétervári cabinet Lengyelország felosztásának gondolatjára vezeté. Az orosz minister 1772 hirdeté ki a' három hatalom végzetét; 's a' lengyel republica 1773 Sept. 18. fogadá el ezen, már előre végre hajtott osztály egyezséget, mely szerint Lengyelország előbbi 13,000 nsz. mfdnyi területéből 9000-nyit tartá meg. Austria a' szeptesi grófságon kívül, a' krakói vajdaság felét, a' sandomiri vajdaság egy részét, Veressussia vajdaságot, Belz egy részét, Pokutiát, 's Podolia egy részét nyéré el, mint oly tartományokat, melyek a' hajdan Magyarországgal egyesülve volt Galicia és Lodomeria királyságokat tevék (1280 nsz. mf.). Poroszország egész lengyel Prussiát nyéré el, Danzigon és Thornon kívül, 's Nagylengyelországból a' Netzmegyét, mely előbb Pomerelle név alatt Pomeraniához tartozott (631 nsz. mf.). Oroszországé 13n lengyel Liefland, a' polozki vajdaság fele, a' witepski és mscislawi vajdaságok fele, és Minsk egy része (1975 nsz. mf.). Most Oroszország határozá meg a' szerencsétlen republica belső alkotmányát. Csak ekkor látták által a' Lengyelek, miben álljon tulajdonképen az ő statusczéljuk, 's miképen dolgoztak ők ennek ellene, esztelenül elvakulva. Hogy függetlenségeket biztosítsák, II. Eridrik Vilhelm burkus király védelemigérése által buzditatva, új alkotmányt készitének. A' szabad választás e' szerint eltörlendő, a' 3-ik rend pedig a' nemzeti képviselésbe felveendő vala. E' tevé alapját az 1791 Maj. 3-ka alkotmánynak, melyet Fox, sőt még Burke is, nagyon magasztalt. Poroszország is jóvá hagyá. Hanem Oroszország 1791 Mal. 18. nyilatkozatása által kikelt ellene, 's azon Lengyeleket pártolá, kik Targowiczban a' már országgyűlésen elfogadott alkotmány ellen confoederatioba léptének. Poroszország elhagyá a' republica ügyét, a' király 1792 Jun. 8. Lucchesini által ezt felelvén a' Lengyeleknek: A' lengyel republ. igen hibázott, midőn az ő tudta 's befolyása nélkül oly alkotmányt állított fel, melyet gyámolítani ő soha sem szándékozott. Poroszország megagyezett Lengyelhon második felosztatásában 1793, mellynél fogva Oroszország 4553 nsz. mfdet, 3 mil. lakossal (a' polozki és minski vajdaság maradványát, a' nowgorodeki és brzecki vajdaságokat, a' lengyel Ukraiu koronabirtokait, Podoliát, 's Volhynia keleti felét) vevé el; 1060 nsz. mf. pedig (Posen, Gnesen, Kalisch, Sieradc, Lenczie vajd. és Rawa fele, Danziggal 's Thornnal együtt, Brzesk vajd. fele, a' Dobrzyń föld, Szenstochow erőssége) 1,136,000 lakossal, Poroszországnak jutott. Orosz puskagyilkok kinszeríték az országgyűlésnek — illy bánás által fellázított — tagjait, honjuk eldaraboltatásának elfogadására. Lengyelország maradványa most már egészen orosz gyámság alatt állt. Ekkor felkelt Kosciuszko (1. e.) a' krakói confoederatióval, Mart. 1794. A' hazáért való szent viadalban Varsó és Vilna megszabadítottak. A' raclaveici nap (Apr. 4. 1794), 's a' porosz sereg megszálla Varsónak felmentése Sept. 5. és 6. 1794, legszebb napok a' lengyel nemzet életében. De már későn történtek. Erősségek, tactica, szövetségesek, sőt fegyverek szüké-

ben, az orosz, porosz és austriai seregek által bekerített nemzetnek kétségbeesése, a macziewiczei nap (Oct. 10.)'s Praga eleste (Nov. 4.) után kénytelen volt leroskadni, habár nagyobb egység 's több olly nagy és nemes ember, mint Kosciuszko, volt volna is a Lengyelek közt. Az ország 1795 Oct. egészen felosztatott, Oroszországnak 2830 nsz. mf. 1 mil. lak., Poroszországnak 997 nsz. mf. 1 mil. lak., Austraának 834 nsz. mf. esvén 1 mil. lak. Az utolsó király kegypénzből élt Pétervárbán, 's ott is halt meg 1798. Oroszország mindössze 8500 nsz. mf. 4,600,000 l. Austria 2100 nsz. mf. 5 mil. l., 's Poroszország 2700 nsz. mf. 2,550,000 lak. nyert Lengyelországból.

Illy állapotban maradt e' szétdarabolt ország (melly most idegen törvény által nyert belső rendet 's policziai intézeteket) Novemberig 1806, a' midőn Napoleon diadalmai a' kivándorlott Lengyeleket, kik eddig Olaszthonban viaskodtanak értte, Dombrowski alatt Posenbe 's Varsóba vezeté. Erre a' tiltsiti béke (Jul. 9. 1807) a' porosz-lengyel tartományok legnagyobb részéből a' varsói herczegséget alkotá, melly a' szász királyban német uralkodót, 's a' franczia törvénykönyvel a' Franciaákéhoz hasonló alkotmányt nyert, melly által az örökös jobbágyság eltörölteték. Danzig köztársaságnak nyilatkozatott, porosz és szász ortalom alatt; azonban még is csak franczia fegyverhely maradt. A' franczia tiszték jutalmaztatása megcsökkenté a' herczegség jövedelmét, a' szárazföldi rendszer pedig kereskedésének vete végét, úgy hogy a' Lengyelek országjok nagy gazdagsága mellett, tantalusként nyomorogtak. A' kormány mindent megtett, a' mi illy terhes körülmények közt lehető volt. A' Franciaország és Austria közti háboru 1809 nevelte ugyan a' szükségét, de egyszersmind a' nemzet hadi erejét is rendkívül kifejtette. A' lengyel sereg, Poniatowski és franczia tiszték alatt, a' franczia hadak legjelesbjeivel vetekedett. Előnyomult Krakóig, 's a' bécsi béke (Oct. 14. 1809.) a' varsói herczegséghez, melly eddig 1850 nsz. mf. volt, 2,200,000 lak., Nyugatgalicziát adá, úgy hogy az 2800 nsz. mf. számlálna 3,780,000 lak., 's 60,000-ből álló jól felkészített serege volna, melly Spanyolországban nagy bajnoksággal küzdött. Ezen körülmények közt újra felébredt a' régi nemzeti büszkeség. A' régi határok, belföldi király, 's Lengyelország nevének visszaállítása, közkivánata volt a' nemzetnek. Ezen kívánatra építé Napoleon az ő megtámadó tervét Oroszország ellen 1812, mellyet ő második lengyel háborunak nevezett. Ugy tudta a' dolgot intézni, hogy Jun. 28. 1812 egy generalis confederatio Varsóban Lengyelország visszaállítását innepélyesen kikiáltatá; hanem a' lelkesülés nem volt általános. A' herczegség 80,000 embert állított; de minden erőküldését sikeretlenné tévé Napoleon hadakozásmódja. A' Lithvánok Tormassoff által rendben tartatának, annyira, hogy közülök csak egynehány csapat gyülekezhettek Napoleon zászlóji alá. Sokat, igen sokat szenvedett Lengyelország ezen háboruban, mint de Pradt (*„Histoire de l' Ambassade dans le Grand - Duché de Varsovie en 1815*) munkájából látható. A' lengyel seregek a' megveretett császárt Franciaországba, sőt némelyek Elbába is, követték. Azonközben elfoglalá Oroszország a' nagyherczegséget. Danzig és vidéke porosz felfőség alá került, 's a' bécsi congressus Maj. 1825 ugy határozá el ezen ország sorsát, hogy 1) Krakó városa és vidéke, mint szabad és független köztársaság, öntörvényei szerint igazgassa magát; 2) hogy a' Weicksel jobb partján fekvő vidék, a' bécsi békeben Oroszországnak engedtetett tarnopoli kerülettel együtt, Austraához visszakerüljön; 3) hogy a' kulmi és michelau kerület, Thorn városa és vidéke, Posen megye, a' powitzi és peyserni kerületek egy része nélkül, 's Kalisch megye egy része a' Proznáig, a' has. n. kerület

és város kizártával; a' porosz királynak engedtessek; 's hogy 4) a' többi mind, Lengyelország neve alatt, Oroszországgal egyesítessek, de külön kormány alatt álljon, 's olly kiterjedést nyerjen, a' millyent az orosz császár czélirányosnak tartand. Ennél fogva fel is vevé Sándor császár a' lengyel királyi czímet, 's hódoltata magának Varsóban. Ekkor tehát négyfelé daraboltatott Lengyelország; nevét azonban és nyelvét megtartá; mert a' bécsi egyezségek minden Lengyelnek, kik a' három hatalmasság alattvalóji leendnek, olly intézeteket biztosítottak, mellyek által az ő nemzetiségek fenntartassék. — Jeles munkák Lengyelországról: Rulhiéretől: „*Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette république*“ (4 köt. Paris, 1807); „*Lettres du Baron de Vioménil*“ (Paris, 1808); Malte-Bruntól „*Tableau de la Pologne ancienne et moderne*“ (Paris, 1807); Jekel *historiai és statistikai munkái Lengyelországról és Galicziáról* (Bécs 1804 — 9); Flat-tól „*Topographie des Herzogthums Warschau*“ (Leipzig, 1810). Bandtke G. S. és Naruszewicz Ádám „*Lengyel nemzet története*“, valamint Niemcewicz Jul. Urs. „*Emlékezés hajdani Lengyelországra*“ lengyel nyelven jelentek meg. Nevezetesek még ezeken kívül: Oginskitől „*Mémoires sur la Pologne et les Polonais depuis 1788 — 1815*“ (Paris, 1826, 4 köt.), ugyan attól „*Observations sur la Pologne et les Polonais, pour servir d'introduction aux Mémoires etc.*“ (Paris 1827); Chodzkontól „*Histoire des légions Polonaises en Italie sous le commandement du général Dombrowski* (Paris 1829); Salvandytól „*Histoire de Pologne, avant et sous le roi Jean Sobieski*“ (Paris 1829). Rosenfeld, egy zsidó kereskedő, 1825 zsidó nyelven adá ki Lengyelország történeteit.

LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETEI 1815 - től fogva maig. *)

LÉNY. Értjük előtte vagy magokat a' dolgokat, vagy azoknak belső szükségesképi tulajdonságait, vagy pedig a' dolgok alap vagy realis valóságát; máskép substantiát.

LEO (I, nagy), születése helye bizonytalan, 380 köz egyezéssel pápának választatott. Az undok vétkekkel mocsos manichaeusokat a' világi hatalom fenyítékére bizta. A' chalcedoni egyházi gyülekezethez küldött levele köz tapsal fogadtatott, 's teljes helybenhagyást nyere. Attilát Roma pusztításától szelidsége 's ekészöllásával vissza tartóztatá. Noha pedig 455 Genserich Romát 14 napi prédára bossátá, Leo kérésére még is a' gyilkolást, gyujtogatást népének megtiltá, 's három fő templom kincseit is sértetlenül hagyá. Munkái, mellyek több ízben kiadtak, u. m. 1675. 1700. 1757, fontosak.

LEO (X), romai pápa, Medici Lőrincz 2-ik fija, szül. Florenzben 1475. Hét éves korában felavatott, 13-dik évében cardinálnak nevezetett. Miután Pisában a' hittadományt három évig hallgatta volna, mint tagja a' szent collegiumnak, Romában vette lakását 1492. VI. Sándor pápa választásában meg nem egyezvén, Florenzbe költözködött, hol nagy tekintetben élt, míg familiájának elűzetése miatt Bolognába kénytelenítetett menekedni. 1499 Velenczét, Német és Franciaországokat járta meg, azután Genuában mulatott, utóbb pedig Romában a' mivészsegeknek 's kivált a' hanga és szépmivészettek élt. 1505 kezdett részt venni a' nyilvános ügyekben. II. Julius pápa perugiai helytartóvá nevezé, 's 1511 bolognai legatusi czim alatt fővezérré a' szent hadban Franciaország ellen rendelt seregnél. Itt fentartá a' jó rendet. A' ravennai ütközetben 1512 elfogták a' Francziák által. A' győztes sereg szétoszlása alkalmával megszaba-

*) Ezen czikkely, némelly közbe jött körülmények miatt, a' pótolék-kötetre maradt.

dulván, átvevé Bologna kormányát. Ezután hatalmasan munkálódott a Mediciek visszaállításán, 's Florenczben maradt, míg II. Julius halála Romába nem hívta. A választás reá esett, 's így ő 1513-ban, 38 éves, X. Leo név alatt elfoglalta a pápai széket. Korának két legjelesb íróját, Bembot és Sadelet-et tüstént pápai titoknokokká nevezé. A külpoliticiában, valamint elődjei, gátolni igyekezett az idegen uralkodást Olaszthonban. Befejezé a Francziák kiüzetését, az egyházi szakadásoknak véget vete, 's XII. Lajost hódolásra kinszeríté. A különös helyre állítása után a tudományokra fordítá figyelmét, Romában újra felállítá az egyetemet, jószágokat és szabadságokat ada neki, 's jeles tanítókról is gondoskodék. Laskaris Janus vezetése alatt egy saját collegiumot alapítá a görög munkák kiadására. Felszólítá a kéziratok birtokosait, közölnék vele azokat kiadhatás végett; melly felszólítás legjelesb következése volt Tacitus „*Annales*“-ei első 5 könyvének kiadása. A pápa példáját több magányosok is követték. Hogy a' netalán Austria, Spanyol-és Franciaországok közt kötendő szövetséget meggátolja, előmozdítá az angol és francia királyok megengesztelődését, 's még azt is színlé, mintha Lajos tervét Majlandra elősegitené. Ezt azért cselekvé, hogy familiája két ágának Nápolyt és Urbínot megszerezhesse. De midőn a' francia király a' pápai határon megjelent, nem csak Modenával, mellyet Maximilián császártól megvett, erősítette hatalmát, hanem még Velenczét is igyekezett a' francia szövetségtől elcsábítani, de sikeretlenül. XII Lajos halála után, midőn I. Ferencz thronra léptekor a' háboru előre látható volt, L. a' császárral, az aragoni királlyal, Florencz, Majland és Schweiz-czal lépe szövetségre; mellytől azonban a' marignanoi ütközet után elállván, 1515 öszvejövettel tartott Ferenczel Bolognában, 's concordatumot kötött vele. Az urbinói herceget 1516 letévé, 's a' hercegséget öntestvérének, Lőrincz-ek, adá. Az elüztöt herceg 1517 ujra elfoglaltá birtokát. L. nagy sereggel kinszeríté őt becsületes feltételek alatti lemondásra. Ezen évben öszveesküvés fedeztetett fel a' pápa élete ellen. L. Petrucci cardinal megfojtatásával, 's a' többi részesek kemény büntetésével, se nagy lelket se szelidséget nem mutatott. L. pompaszereteket a' financiát kimeríté; hogy pénzt szerezhesen, bocsánatleveleket adott ki az egész kereszténységben. Innét származott a' reformatio. L. eleinte keveset gondolt Lutherrel, 's midőn már nem hallgathatott, szelid rendszabásokhoz mutatkozott hajlandónak. Azonban Maximilián felszólítására nyomosabb módokhoz nyult; Luthert Romába idézé, 's végre megegyezett, hogy ez Augsburgban Kajetán cardinal előtt védelmezhesse magát. Itt semmi sem végeztetvén, 1518 kiadá azon esmeretes bullát, mellyben a' pápának bocsánat-adás iránti teljes hatalmát állhatatosan vitatja, 's az ellenkező tanítás védőjét egyházi átok alá veti; Luthert ellenben közönséges egyházi gyűlésre hivatkozott. Mig az egyházban ezek történének, Leo az alatt az Egyiptomban elhatalmasodott Szelim török császár ellen keresztes háborut hirdete, de sikeretlenül, a' fejedelmek egyet nem értése miatt. Medici Lőrincz halála után Urbínot a' pápai birtokhoz kapcsolá, Florenczet pedig Medici Julius cardinal kormányzására bizá. Ezenközben egyre terjedt a' REFORMATIO (l. e.) Németországon; Olaszthonban mindazáltal semmi sem háborítá a' csendet. Leo tehát szabadon élhetett a' tudományoknak, 's gondoskodhatott familiája hatalmának neveléséről. E' meliért mindíg azon volt, hogy a' vele szövetséges Franciaország hatalmát Olaszországban megtörje. Hogy tehát a' Sforza familiát Majlandba visszaülthetesse, szövetségre lépett a' császárral, és schweizi sereget fogada szolgálatjába. A' háboru szerencsésen kezdődött. Parma és Piacenza elfoglaltván, a' pápai birtokhoz kapcsolattott; a' szövetségesek ellentállás nélkül nyomultak Majlandba, 's

elfoglalták a' ferrarai herczeg birtokát, kit a' pápa, mint Franciaországgal tartót, egyházi átok alá vetett. Midőn Leo Romában ezen győzdelmek inneplésével foglalatoskodnék, Dec. 1. 1521. utolérte a' hatal. L. korát jelesen rajzolja Roscoe „*Life and pontificate of Leo the tenth*“ (Liverpool 1805, 4 köt. 's London 1806, 6 köt).

LEO (XII), előbb Annibale della Genga, szül. Spoleto mellett Gengában, familiája jószágán, Aug. 2. 1760, Mart. 8. 1816 cardinál lön, 's felváltá VII. Piust Sept. 28. 1823, miután a' conclave 39 napig tartott volna. Előbb mint nunciusz Schweizban, 's a' dresdai és más német udvaroknál munkálkodott a' romai curia szellemében. VII. Pius követségre használá XVIII. Lajosnál, 's utoljára romai generalis vicarius volt. Mint pápa, némelly adók elengedése, szelidég, a' szegény és kórintézetek 's tömlöczök személyes megvizsgálása által, kedvelte lön a' népek. 1824 Krisztus menybe menetele napján jubil. évet hirdete 1825-re. A' kereszténységhez intézett e' tárgyi körlevelében hevesen kelt ki a' bibliatársaságok ellen. Maj. 17. 1824 átadá a' Jesuitáknak az ő hajdani collegiumokat, sz. Ignác templomával, az oratoriummal, könyvtárral, muzeummal 's observatoriummal együtt, hogy egészen az ifjuság nevelésére szentelhesék magokat. Öszveköttetésbe tevé az apostoli székét a' spanyol-amerikai köztársaságokkal, nevezetesen Chilevel. Az egyházi statukokban a' haramiáskodást megszüntetni, 's a' carbonarismus maradványit elnyomni igyekezett. 1825 helyre állitá az inquisitio tömlöczeit; gondoskodott sz. Pál temploma felépítéséről. A' fanaticus tulságokat sehol sem hagyta helyben. Ó veté véget a' fanaticus küzdesnek Franciaországban; jóvá hagyá a' francia királynak a' Jesuiták ellen intézett rendeletét (1828). Meghalt Febr. 10. 1829.

LEONIDAS, spartai király, Anaxandrides király fíja, Kr. e. 491. lépe a' királyszékre. Midőn Xerxes persa király roppant se reggel nyomult Görögországba, a' nagyobb statusok közül csak Athené és Sparta valának ellentállásra elhatározottak. A' Spartaiak Leonidásra bizák a' fővezérséget, a' ki 480 évben 300 emberrel ment a' Thermopylához. Serege, a' segédsapatokkal csak 7000 emberből állott; de olly jól állította azt fel, hogy a' szoroshoz érkezett Persák ennek erőhatalommal való elvetelét lehetetlen vallának. Xerxes tehát próbát tön őt maga részére hódítani, egész Görögország uraságát igérvén meg neki. Ezen ajánlata utálattal utasítván vissza, hírnököt küldé a' Görögökhöz olly felszólítással, hogy fegyvereiket adják ki. „Jöjjön el 's vigye el!“ lön a' spartai király válasza. Háromszor rohantak a' Persák nagy hatalommal a' szorosra, 's háromszor rették vissza iszonyú veszteséggel. Epiates azonban, egy áruló görög, 10,000 Persát titkos uton a' hegyen által L. háta megé vezetett. Látván ebből a' hős, hogy ügye el van veszve, elhatározá magában, jeles példáját adni, mire legyenek a' Görögök képesek, ha őket a' haza szólítja fel. Ehez járult, a' mint mondatik, az oraculum azon jóvendölése is, hogy Sparta csak egyik királyának eleste által mentethetik meg. Hogy tehát a' haszontalan vérontást elmelőzze, seregének legnagyobb részét elbocsátá, csupán a' 300 spartait, 700 thespiust, 's 400 thebait tartván meg. Meghallván erre Xerxes az Epiates-vezette sereg szerencsés átmentét a' hegyen, egész erejével nyomult a' szorosut torka ellen. Hanem Leonidas nem várta őt be; hajnalban a' persa táborra rontott. Sokáig volt kétes a' győzödelem, míg végre a' hős elesett, agyon vert ellenségtől környeztetve. Az övei utolsó csep vérekeig védték tetemeit. A' Görögök az elesett hősöknek emléket emeltek, 's azt rendelték, hogy sirjaik felett hadi játékok tartassanak évenként.

lm.

LEONINUS VERSEK, ollyan hat és öt lábu versek, mellyek középen és végen egyszersmind rimesek. Neveket egy Leo nevű kö-

zépkeri költőtől, mások szerint H. Leo pápától (680) vették. Izetlen köresfajzatnak tekintethetnek.

LEONTIUM (Leontia), kejléány (Hetaira), Epicurus tanítványja és szeretője, némelyek szerint törvényes nője, mások szerint pedig szeretője Metrodorosznak. Azt állítják, derék lelki tehetségekkel jellel ki magát, 's hogy éles ésszel és tanultsággal egy iratot készite szép atticai stýlsban, Theophrast ellen, Epicur tanítása oltalmazására.

LEOPOLD (I) III. Ferdinánd császár és spanyolországi Mária Anna 2-dik fija, szül. 1640; királya választaték Magyarországon 1655, Csehországban 1658 's német császárrá 1659. Császári székre léptekor meg kellett ígérnie, hogy Spanyolországot Franciaország ellen nem fogja segíteni. E' tájban megverték a' Törökök a' császári sereget, 's Morvát pusztították, mivel a' császár Rákóczyt, az erdélyi fejedelmet segítette, 's ki megszűnt az ottomán kapunak évenkénti adót fizetni. Montecuculi, Leopold fővezére, Coligny és Feuillade-vezérelte 6000 válogatott Franciaótól gyámolítatva, megveré a' Törököket Sz. Gotthardnál Aug. 1. 1664; a' bécsi cabinet azonban, e' győzelmet nem használva, 20 évi fegyverszünetet kötött, 's Rákóczy megint adózoja maradt a' kapunak. Most arra fordítá Leopold fő figyelmét, hogy egész Magyarországot meghódítsa; a' magyar nagyok ellenben az austriai főuraság alól szabadulni, 's ön nemzetekbeli királyt választani törekedtek. E' vállalat életekbe került Zrínyi, Frangepán, Nádasdy és több Magyaroknak. Erre Tököli lön feje az elégedetlen Magyaroknak, 's a' Törökök által, 40,000 zechina esztendei adó mellett, Magyarország királyának választaték. Tököli a' német birodalomba hívá a' Törököket. Ezek 200,000-en nyomultak keresztül Magyarországon, 's Csalóközt elfoglalván, 1683 Bécsset is megszállták. Midőn már a' város meg akarná magát adni, épen akkor sietett segítségére Sobieszki János; a' Törökök sánczaikban támadtatának meg 's egészen tenkre tetettek. Szörnyű ijedség lepte meg erre Kara Mustafa nagy vezért; száladásnak eredt, 's táborát a' győztesnek hagyá. Ezen szerencsétlenségre mások következtek, 's a' keresztény hadak 1686 Budát megszábadították, 1687 pedig nagy diadalt nyertek a' Törökön. L. a' Magyarokat tartván tapasztalt szerencsétlensége okainak, vérengző ítélőszéket állita fel Carallá alatt Eperjesen, hol az ország törvényeinek tekintetbe vétele nélkül, számtalan jeles Magyar huzszoltatott vérpadra. Ezen iszonyu vérontásnak az lön a' vége, hogy a' Magyarok, a' kinszatástól menekedni óhajtvá, a' posonyi országgyűlésen 1687 a' királyválasztási jogról lemondtak, 's a' koronaöröklést, fia ágra nézve, Austriának átadták. Erdély 1692. Austriának hódolt. Franciaország ellen 3 háborut viselt L., mellyeket birodalmi háborúknak nyilatkoztata. Az első (1672) Spanyolországgal és Brandenburgal egyesülve, a' Francziák 's Angoloktól megtámadtatott Hollandiak védelmére folytattott, de a' császár 's birodalomra nézve szerencsétlenül; ennek a' nimwegeni béke (1679) vetett véget. A' másodikat a' Holland és Spanyolországgal Franciaország ellen 1686 Augsburgban kötött szövetség okozá; ezen háborubana a' Francziák irtóztatóan elpusztították a' Pfalzot. A' német fegyverek nagyobb részint szerencsések voltak, 's Franciaország a' ryszwicki békében (Oct. 30. 1697) mindent visszaadott, a' mit 1680 oltá Németországtól elszakasztott; lemondott Breisach, Freiburg, Kehl, Philippsburgról 's néhány apróbb erősségekről, Németország javára. A' lotharingi herceg, a' császár rokona, visszanyeré birtokát; mellyből őt XIV. Lajos elűzte volt. A' harmadik háborut azért kezdte Leopold, hogy második fijának, Károlynak, a' spanyol korona öröklését megszerezze. E' háboru folytában meghalt Maj. 5. 1705. (A' már ekkor kiűtött magyar zendülésről I. RÁKÓCZY FER.). Leopold, mint III. Ferdinánd legfiatalabbik

fija, egyházi életre volt szánva. Innét magyarázható az ő nagy hajlandósága a papokhoz, 's szörnyű gyűlölsége a protestansok iránt. Ezek talán sehol és semmi időben nem szenvedtek annyit. L. kevés jószüvéséggel bírt, 's még kevesebb kormánybölcseséggel. Alatta a kormány minden ága szenvedett. Mint német császár 13 grófi házat emelt birodalmi hercegi rangra; a braunschweig-hanoveri házat, minden ellenmondást félre téve, a 9-ik választói méltóságra emelé; Fridrik brandenburgi választót Poroszország királyának megesmeré. L. az innsbrucki és breslauer egyetemeket alapította. A hangát industosan szerette. Három feleségétől két fija élte túl: I. Jó'sef és III. Károly császárok 's királyok.

lm.

LEOPOLD (II), egy a legemberszeretőbb 's legnagyobb esmeretű austriai fejedelmek közül, sz. l. 1747. Atyja, I. Ferenc császár, halála (1765) után toscanai nagyherceg lön. E' tartományt, 25 évi országlása alatt, egészen megváltoztatá. A földmívelés előmozdítása, a mesterségek és kereskedés emelése, az országutak javítása 'sat. által alattvalóinak jóllétét nevelé; az inquisitio eltörlése (1787), javító házak felállítása, 's jeles büntető törvénykönyve által pedig ugyan azok eskölciségére is igen nagy befolyással volt. Leopold statusgazdasága Toscanában példás volt; ő maga legkisebb hajlandóságot sem mutatott pompára. Előbb, mint a bátyja, Jó'sef, de vigyázóbban is ennél, kezdé az egyházat reformálni, mit a' romai udvar igen boszkonkódva nézett (Vö. RICCI SCIPIO). Giannina minsterével képviseleti alkotmányos országlás-tervet is készíté, mellyel Toscanát akará boldogítani. II. Jó'sef halála a' császári székre hívá. Az austriai tartományokat kedvetlen helyzetben találá. A hódolási és koronázási innopélyek közepette, a' Poroszországgal Jul. 27. 1790. kötött reichenbach-i conventio következtében, fegyverszünetre lépe a' Törökökkel, mellyet 1791. a' szisztovei béke váltá fel, a' Töröknek minden elfoglalt tartományt visszaadó. A' fellázadt Németalföldiek, midőn L. ajánlatit el nem fogadnák, fegyveres erővel csillapítottak le; L. azonban mégis megadta nekik előbbi jogait. A' magyarországi nyugtalan mozdulatokat szép szerével igazítá el; az evangelica vallástételek országtörvényes egyházi szabadságát megállapítá; Magyarország polgári és törvénykezési állapotjának megvisszafélése, 's a' szükséges változások iránti javalatok elkészítése végett országgyűlési küldöttséget rendeltete 'sat. Poroszországgal a' barátságos viszonyt helyre állítá. A' francia revolutio gyors előmenete őt is nyugtalanította. E' miatt 1791. személyes őszvejevő-telt tartá a' porosz királlyal Pillnitzben, 's mind a' két fejedelem kijelenté, hogy a' francia király helyzete közös érdekű minden europai fejedelemre nézve; L. azonban csak védelmi rendszabásokat tett. Jó'sef lángszé-szülte változtatásai közül sokat megmásvított, hogy népei kívánatait okos mérsékléssel teljesítse. Midőn azonban mindenek szemei ő reá lennének függesztve, meghalt Mart. 1. 1792; egy veszélytel teljes idő előestéjén. Midőn olvassuk, a' mit L. mint toscanai nagyherceg tett, az országlói kötelességekről 's bölcseségről miként beszélt, 's mind a' kettőt miként gyakorlotta, figyelme ön magára 's a' kormány minden részeire mint vala kiterjesztve: úgy látszik, mintha országlói tükröt látnánk, mellyben egy bölcs férjfi meg akarja mutatni az nralkodóknak, mi az ő kötelességek, 's miként teljesítsék azt. L. Schlichtegrolltól „Necrolog auf 1792“ I. köt., és Hormayrtól „Plutarok“ II. köt.

lm.

LEOPOLD (I), dessauer herceg, mint porosz hadivezér még most is frís emlékezetben vagon a' vén Dessauer neve alatt, a' porosz seregeknél. Született 1676 ban, 's már gyermek korában, midőn polgári pályára készítették, meggyőzhetlen hajlandóságot mutatott a' katonai élet iránt. I Leopold császártól, 12 esztendő korá-

ban, egy ezredet kapott, 16 esztendőskorában pedig az atyja, volt porosz generalfeldmarschall és berlini kormányzó, ezredjét. Két esztendeig utazván, 1696ban, a' Rajnánál legelőször táborozott. A' spanyol korona öröklés miatti háboruban, mint felette okos, vitéz és állhatatos vezér viselé magát, és a' hochstädti ütközetben a' Poroszok az ő vezérlése alatt dicső részt vettek a' diadalomban. Nem kisebb vitézséggel harczolt a' következő esztendőben Olaszországban, miut a' porosz hadi népek vezére. Későbbben, rá bízván a' Poroszok fővezérsége Németalföldön, 1712ben generalfeldmarschallnak és haditanácsnoknak nevezetett. A' király utódja, I Fridrik Vilmos, aunyira szerette Leopoldot, hogy mindig magánál tartotta; egyébiránt is anyja (az első porosz királynak testvére) után atyafiságban volt a' királyi házzal. A' király magával vitte a' Svédok ellen; hanem itt tulajdonképen Leopold volt a' fővezér, 's itt is dicsőséget aratott. Királyi barátjának halála után, II Fridrik őt hasonló bizodalomra méltatá. Első sziléziai táborozásában reá bízta Brandenburg védelmezését, Hanover felől félt, de nem történt megtámadás ellen; 1742ben pedig a' fővezérséget Sziléziában. A' második csehországi berontás alkalmával (1744) L. Magdeburgnál állott egy sereggel, mellyet azután Sziléziába vezetete, hol a' király távollétében parancsolt; következő esztendőben a' Sziléziába rohanást készítő austriai sereget hirtelen visszavonulásra kinszerítette, végre Magdeburgból Leipzigon keresztül Dresda felé nyomulván, Decemb. 15. Kesselsdorfnál a' Szászokkal megütközött, mire Dresda a' Porosz kezébe jutott, 's a' háboru a' dresdai békekötés által megszüntetett. Ezután L. a' királlyal Berlinbe, onnan pedig önlakhelyébe ment, hol, valamikor nem táborozott, különösen az ország pénzdolgában és építésekkel nagyonosan foglalatoskodék; ugyan ott meg is halt 1747-ben gutaütésben, minekutána utoljára porosz és egyszersmind birodalmi generalfeldmarschall és magdeburgi kormányzó volt. Hitvesével, Föhsin Annával, egy dessauai gyógyszeres leányával, kit a' császár 1701ben birodalmi hercegi rangra emelt, 9 gyermeket nemze, 's tökéletesen szerencsés házasságban élt. Ezen fejedelemnek szokása durva és parasztos volt, ellenben caractere emberséges és leereszkedő; és ő a' seregeknél felette kedves. — Vö. Varnhagen „*Biograph. Denkmale*“ (Berlin. 1825, 2dik dar.); Büsching „*Beiträge zu der Lebensgeschichte merkwürdiger Personen*“, 1so dar.; és Stenzel „*Handbuch der anhaltischen Geschichte*.“

LEOPOLD (I., György Kerestély Fridrik) belgiomi király, szász koburg-gothai herczeg, Ernesztnek, szász koburg-gothai uralkodó herczegnek második testvéröccse, szület. 1790 Decemb. 16. Gondos neveltetés után, midőn testvérenénjének, Anna Feodorownának, Konstantin orosz herczeghez férjhez menetele által, a' koburgi ház az orosz császári házzal közelebből összekötöttetett, az orosz seregnél generál lón, 's 1806ban, mikor a' szerencsétlen háboru éjszaki Németországon keresztül egész Oroszország határáig elterjedt, Saalfeldben szüleinél mulata. 1808ban, mig az uralkodó herczeg Oroszországba utazott, az alatt Leopold vivé az országlási dolgokat, 's ugyan azon esztendőben kíséré az orosz császárt az erfurti congressre. Napoleon csak végső fenyegetés által veheté rá Leopold herczeget, hogy 1810ben, az orosz seregnél való tisztségét letegyje. Azóta házaja dolgainak, a' művek és tudományoknak élt. Többek közt, 1811ben, Münchenben Bajorországgal igen nevezetes határszerződést alkudott és kötött. 1812ben Bécsben, Olaszországban és Schweizban járt. Időközben a' szász tartományok dolgai egészen megváltoztak. Az uralkodó herczeg, 1813 elején, Berlinbe sietvén, Ferdinand és Leopold öccsét Bécsbe és Münchenbe küldé. Imez innen Februarban Sándor császárhoz Lengyelországba mene, tudósítást hozván a' fran-

czia seregek állapotjáról, és Németország kívánságáról. Aztán az orosz seregnél maradt Paris bevételéig, a tábarozás közben szint annyi vezéri talentomot, mint személyes bátorságot mutatott, a szövetséges fejedelmekkel Angolországba ment, 's Septemb. elején Bécsbe a' congresszhez sietett. Innen, Napoleon visszajötte után, a' rajnai sereghez mené, melly csak hamar másodszor is Parisban megérkezék. Itten háza dolgaiban némelly ideig mulatván, Koburgon keresztül Berlinbe indult. Itt érte őt utol az angol országló herczeg meghívása azon magas sorsra, mellyre meg volt választva. Charlotta walesi herczegasszonnyal 1816 Majus 2 megesküdt. Hanem ezen fejedelmi asszonynak 1817 Novemb. 6. történt halála megrontá azon szép reményt, mellyet az angol nemzet Leopold herczegre épített. Azóta özvegyen, többnyire Londonban élt. 50,000 ft. st. angol pensióból. Különválván 1830ban a' németalföldi délszaki tartományok az éjszaki tartományoktól 's I Vilmos királyságán kiadván, és különös országot Belgium neve alatt állapítván, mellynek függetlenségét a' többi hatalmasságok, nevezetesen pedig öt főhatalmasságok, a' londoni conferentia szava által, szinte megesmerték; a' belga nép monarchiai alkotmányt szaba magának, 's 1831 Jun. 4. Leopold herczeget választá meg királyának, olly feltétel alatt, hogy az alkotmányt megtartsa, 's előbb a' thront el sem foglalja, míg az alkotmányra meg nem esküszik. Leopold elfogadá ezen meghívást Jun. 26kán. Julius 17kén Ostendebe érkezett, 21kén pedig Brüsselbe, 's elmondván fenszóval a' főpiacon a' megkívánt hitet, nagy örömjaj közt elkezdé királyi méltóságát gyakorolni.

LEOPOLD VÁRA, Lopold magyar király 's német császár által 1665 's köv. évben építettett, Nyitra vármegye ujhelyi járásában, a' Vág folyó partján, Galgócz szomszédságában. Idoma hat szegü. Sok ostromot szenvedett a' Rákóczyaktól, kik itt 1705 vérengző, de erejeket felette meggyengítő rohanást merészelték. A' váron kívül lassanként épületek emeltettek, mellyeknek száma lakosaival együtt napról napra szaporodván, az egész, a' mezővárosok sorába tétetett.

54.

LÉP a' bal rászttájon a' gyomor mellett 's rajta túl a' hashártya tömlőjében fekvő belső rész. Nagysága igen különböző, egészséges állapotban a' májnak mintegy hatod részét teszi; idült vagy tartós betegségek által minden belrészek felett legnagyobb változást szenved; a' gyomor tömve lévén kisebb, mint ürültekor. — Színe kívül kékes szürke, a' gyermekekben veresebb, belől cseresnyé vagy átmetszett aludtvér színű. Két lapja különböztetik meg, külső, melly domboru, belső, melly vajútt és viszont két részre választatik a' lép köldök nevű kivájlás által. Felső vége vastagabb és tompább, az alsó vékonyabb és hegyesebb. Néha több apró lép is vetetik észre (zsellérlépek), elválva a' valóságos léptől, de ugyan azon alkotásnak és színűnek, edényeket amazzal egy kutfőből nyerők. — A' lép két hártjától vetetik körül, a' külső egyes, a' hashártjától eredő, a' belső az előbbivel szorosan van kötve, savós természetűnek látszik, a' ki- és bejáró edényekkel szorosan egybefügg 's a' lép állományába számos terjedékeket bocsát, mellyek finom és laz sejtstövét által egyesülő közfalakat és csatornákat készítenek. Az üter hajszáledényekbe végződik, bokrétaként terjedőbbe, a' vért a' mondott csatornába öntőbbe. A' rövid véretek a' csatornákból származnak, és az ezekben folyó vért veszik fel. Fő edényei: a' nagy lép üter, melly a' menyüter ága, a' lépköldökön keresztül hat a' lépbe 's ott sa gyanánt terjed el; a' léptől jobb oldalra megy, és a' kapu vérérbe vagy verőczerbe végződik; — idegei a' menyfonatból erednek és lépfontnak nevezetnek. — A' lép betegségei különbfélék lehetnek, a' mint életmivelete megváltozott,

felmagasztalt vagy gyengült. Mivel igen bővelkedik vérrel, könnyen történhetik benne vértorlódás, emelt munkásságot okozó, 's így az epét a májban nagyon meghigító, a gyomornedvet megsavanyító, örökös gyomorsavanyúra, gyomorgürcsökre 's rossz emésztésre alkalmatlansá, hajlandóvá tevő. Még gyult állapotba is általmehet, mely lassu, lomha lefolyta miatt igen gyakran elismertetik. Mindenik állapot alkalmas ad a vértorlódásának a lépben, 's ennek felduzzadására, mely által a vér visszahajtatik a gyomor felé 's vérhányás származhatik, mely gyakran a lépgyűnák fő fokát 's gyakran annak elválását mutatja 's mindig veszedelemmel van kötvé. De alázva is lehet a lép munkássága, mely által a májbeli epe sűrű, az emésztésre alkalmatlan, innét gyomor nehézség, rossz emésztés, étvágyhiány, puffadás, nyomás a szívgödörben, az epe rekedése a vezetőkben, rekedések a lépben magában, annak megkeményedése.

LEPANTO, kikötő és vár, a régi Naupactos, mely mellett egy, Venusnak szentelt, barlang van, hol a férjhez menni óhajtó özvegyek az Istennéhez második férjért esedeztek. Lepanto és Patras (Moreában) a lepantoi öbölnek kulcsai. 1571 Oct. 8 nagy tengeri ütközet történt itt a török 's a Juan d' Austria-vezérelte olasz-spanyol hajóhad között, melyben az utóbbi lön nyertes 15,000 törököt megölén, 5000 keresztény rabszolgát kiszabadítván 's 150 hajót foglalván el. A keresztények 5000 holtat és sebest számláltak. *lm.*

LEPÁROLÁS (destillatio) chemiai mivelet, mely által a melegség bizonyos fokánál a testek elszáló részeit zárt edényekben gőzzé változtatjuk, felemelkedővé, egyesülővé 's elébe tett hideg edényekben sűrűvé viszont feltünővé. A lepárolás által nem csak elválasztatnak bizonyos anyagok, hanem egyesítetnek is. A lepárolás szárazra és nedvesre osztatik, a mint már magokban nedves, vagy száraz testekből történik. A lepárláshoz tartozó készülmények, a párló kemenczét sem véve ki, párlószereknek mondatnak. Különbfélék. Ha a lepárlandó anyagok nem fogják meg a vasat 's a forró víz fokainál nem kívánnak nagyobb heret, rézből készíthetők az edények (mint a szeszkazán), különben üvegből legyenek, millyenek a szegünyök (retorta). Mivel az összetett testek tüzetkiállása 's elszálása igen különbözö, innét a lepárolás módja is olyan léssen. Ha az elszáló részek ott fen nedűvé gyűlnek, szeros értelemben történt a lepárolás. A felszált gáznemű anyagok páraidomban maradnak, a nélkül hogy nedűvé vagy merőtestté egyesülnének. Azt akarván, hogy az elszáló részek tisztán emelkedjenek fel 's tüzetkiálló részeket ne ragadjanak magokkal, úgy igazgattassék a pároló hév, hogy nagyobb ne legyen, mint a mekkora szükséges azoknak egymástól elválasztására. Erre különösen akkor kell vigyázni, ha a test lepárlandó részeinek szálvágya közt nem nagy a különbség. Példák ebben az olajos merő testek, az olajból és savból állók, mellyek szálékonysága igen egyenlő lévén könnyen megcsik, hogy együtt szálnak el. Igen kell még a lepárolásnál vigyázni, minthogy az üveg és cserép edények igen könnyen megrepednek, kivált ha hamar és erősen melegítetnek meg, a gőz pedig gyorsan és bőven szál fel. Óvás végett apró nyílás hagyatik az előtettben, mely által szükség esetekor a felesleges gőz kibocsátható. L. Lentintől: *Ueber den Process der Destillation* (Götting. 1799). A párlószerek új javításait leírják Klaproth és Wolf a chemiai szótárban (*chemisches Wörterbuch*) (Berlin 1807) az első pótló kötet 589 's köv. lapján. — Általános tekintetet ad Schreger: „*Beschreibung der chemischen Geräthschaft*“ (Fürth 1802, 3 köt.)

—j—a.

LEPCSÓZETNEK nevezik szép mesterségekben a magasabbról alacsonyabbra 's vízszinti természetes áltmenetelt; mivel a természetben semmi sem történik ugrás által. Képirásban a színek és világok

lépcsőzete azon eszköz, mely által a' gömbölyű testek domborodása vagy horpadása kifejeztetik, a' távolság kijegyeztetik, a' térség, a' levegő 'st. kimutatattik. Költészetben is említettik az érzelmek 's szenvedelmek, ugy a' characterek lépcsőzete; az elsőkre nézve, ezeknek az emberi természet törvényei szerint helyesen szemügyro vett emelkedése és esése értetik; a' character-lépcsőzet alatt pedig részint a' caracterelemek azon természettel egyező vegyületét értjük, mely az öszve nem függőt 's kirívót elveszi, részint az ábrázolt character-ek egyformasága és éles ellentétele közti középútat; mert amaz társztó, ez természetelleni.

LEPKÉK (pillék, pillangók), BOGARAK (l. e.) Linné-nél azoknak 3 rendét tevők, Lepidoptera (pikkelyszárnyak) neve alatt. Tojásból kelnek porongyá vagy lárvává (hernyóvá) léve, mely állapotokban irtóztató sokat fálnak, néhányszor bört vetnek 's életét alig mutató bábbá (puppává) változnak, mely állapotban a' szemelől elrejtezkedve bőr- vagy szőrszövetben, átváltoznak tökéletes bogárrá, hamvas, pikkelyes szárnyal és szívó ormánnyal. Bábállapotjokban piros vér nemződik benne, melyet kibujtorkor cseppenként hullatnak el, 's az ugy nevezett véresőnek adnak eredetet. A' pikkelyszárnyak némellyikei nappal repkednek, mások hajnal szürkületkor, még mások éjtszakánként. Az elsőket megkülönböztetés végett Lepké-knek mondhatjuk, a' másodikakat pillék-knek, a' harmadikat pillangók-nak. A' lepkék (papilio) ültökben feltartják szárnyokat, selyemszövet nélkül báboznak, bábjaik többnyire sárgák, aranyszínűek (Chrysalida), alrészeken akasztják magokat fel és 3 hétre bujnak ki. Ezen alrend tesz a' gyümölcsökben és zöldségekben legtöbb kárt. A' pillék (Sphinx) hernyaja többnyire egyenes felső testel ül, a' föld alatt változik bábbá szövet nélkül. Kifejlődve dongnak (rajzanak) reptekben, (innét dongók, rajoskodók,) repülések igen sebes, — ültökben igen őszszarakják szárnyaikat testekre. A' pillangók (Phalena) alrendü neme sokkal inkább bővelkedik fajokkal mint a' két első alrend. Hernyaik és kifejlett bogaraik igen élénkek éjjel, azok gyakran elbujnak nappal a' föld alá, éjelre előjövendők. Majd mind selyemszövetbe bábalnak, mely szövetet némelly fajokról leszednek, 's selyemgyanánt feldolgoznak. Illyen selymet adó pillangó a' Phalena bombyx mori, Chinában vadon taayázó, Európában a' szederjával mindenütt elterjedt. A' Ph. noctua serici, Japanban olly finom selymet ad, hogy 10 hosszú nőruba belőle csak egy fontot nyom. Ochsenheimer jeles munkát írt a' pikkelyszárnyakról: „Die Schmetterlinge von Europa“ (Europa pillangói) Treitschke Fridriktől folytatva (Leipzig 1825 folyt. — 1827.). —j—a.

LES a' vadásznnyelven 1) azon hely, hol a' vadász elrejtezkedik, a' vadat lesendő; 2) a' vadászás ezen rejtekhelyen. Ezen vadászásmód szerencsés üzésére e' feltételek kellének: a) a' vadak járásának ismerete, minthogy a' vadak bizonyos füvek miatt bizonyos helyeket határozott időben megszoktak látogatni; b) a' szélre való ügyelés, mivel a' vadásznak a' vad jüttekor a' szél alatt (ellenében) kell lennie; c) nagyobb vagy kisebb rejtezkedés, szabad kilátással és mozgással egybekötve; d) kimerithetetlen türedelem. Ha végre közelít a' várt vad, gondosság szükséges, hogy tiszta, jó lövése legyen a' vadásznak, vigyázás a' vad állóhelyére az elsütés pillantatjában, valamint annak megjelelésében a' lövés után, nyomonti megvissgálása a' lövés sikerének, őrizkedés a' meg nem gondolt kergetéstől, ha lövés után megszalad; gondos hozzá sietés, ha a' tűzben összerogy, 's szükség esetében még egy lövés, minek előtte magához jőne 's örökre (mint szokás) elszaladna. —j—a.

LESAGE. (Alain René) Santillanai Gil Blas szerzője, szül. 1668 Sarznauban, Ruys félsziget egy kis városában 4 órányira Vannestől

Bretagneban. Szüleitől korán megfosztatott 's nagybátyja által esekély vagyontól is. A' vannesi jesuita-collegiumban szorgalmával mutatá ki magát. A' Jesus társasági atyák, kik őt Bretagneban egy majorjoknál tevék hivatalba, olly rosszul bántak vele, hogy hivataláról lemondana, 's ezolta nagy idegenkedést érezne az ő szineskedések ellen, és későbbben lelkes iratai által venne bosszut a' rajta elküvetett igazságtalanságokért. 1692 Parisba ment, részint tanulását folytatni, részint életmódot szerezni. Jó házakba nyert bemenetelt, 's egy gazdag asszonyság, kinek szive hozzá hajlott, sokban segítette őt. Ezen szövethkezés felbomlása után Huyard nevű polgár leányával kelt össze, Parisban Sept. 1694. Ettől fogva L., ki eleinte ügyvédnek jegyezteté be magát a' parlamentnél, egészen a' literaturának élt. Első munkája, melly azonban nem nagy kedvezéssel fogadtatott, Ariste-naet görög leveleinek fordítása volt (1665). Ezután egy barátja, abbé de Lyonne által, ki neki 600 liv. évpénzt rendele, megismerkedvén a' spanyol literaturával, López de Vega, Francesco de Rovas és mások vigjátékait kezdé francia nyelven kidolgoztatni. 1704—6 Cervantes „*Don Quixote*“je jelent meg tőle fordításban. Ezen munkái 's a' következett évben kiadott „*Diable boiteux*“ja, „*Don Louis Velez de Guevara* „*El diablo cojuelo*“ja után, megalapíták hírét, melly az 1715 elsöben kiadott „*Santillana* Gil Blas“ által legnagyobb kiterjedést nyere. Munkái a' szinpadon is szerencsét letek, kivált „*Crispin, rival de son maître*“ és „*Turcaret*.“ A' szorgalmas író, ki számos románok és szindarabokon érdekes anecdoták, és helyes character festések gyűjteményein kívül Bojardo „*Orlando innamorato*-ját“ is lefordítá, boldog házi viszonyban néze elibe a' nyugodalmas öregségnek, melly csak két fija által szomorítatott meg, kik mind a' ketten a' játékszinre adák magokat, az ő akaratja ellen. Azonban megengesztelteté a' második fija által, ki magát a' papi hivatalra adván boulognei kanonok lön, és idősbik fija kitünő mivészsége által, ki mint színjátzó Montmenilnek nevezetik, 's így mind a' kettőnek megbocsáta. Ezen fija halála olly benyomást tön az agg öregre, hogy nőjével együtt a' fő városbani szokott körből magát visszavonván Boulogneba ment, hol övéinek karjai közt majdnem 80 éves korában halt meg Nov. 17. 1747. L. életének utolsó napjaiban a' napfénynek különös befolyását érzé testén. Ugyan is, midön ezen csillagzat a' délvonal felé közelgete, erősnék és könnyűnek érzé magát, de ha a' nap nyugvó félben volt, elbágyadva, melly állapotja rendszerént nap költéig tartá.

LESBOS, most Metelin (hajdani fővárosától Mitylenétől, melly egykor Aristoteles magányos lakja volt, 's most török erősség) görög sziget (1100 stadiumnyi kerületű 's 12 $\frac{1}{2}$ nsz.mf. 40,000 többnyire török l.) az aegaeumi tenger (Archipelagus) éjszaki szugolyában, az ásiái partokon, a' monda szerint Lesbostól, Lapitha fijától, és Acolus unokájától alapítva. Ez az óraculum tanácsára egy gyarmatot vezérle ide, nőül vevé Methymnát, Macareus leányát, 's ezzel a' sziget felén való uralkodást nyeré, mellynek, miután Isának, 's utóbb a' Pelasgusokról Pelasgiának neveztetett volna, Lesbos nevet ada. A' szigeten bikk- cyprus- és fenyő erdők viritottak; közönséges márvány vágatott rajta, 's a' síkság bőven nyujta gabonát. Meleg források, achát és drága kövek is találtattak benne. Legjövédelmesebb természetménye a' bor volt, mellyet sok országokban minden más görög boroknál többre becsültek. Még most is legjobbnak tartják a' lesbosi faolajat és figét az archipelagusiak közt; 9, nagyobb részint virággzó város volt rajta, 's ezek közt Mitylene, Pyrrha, Methymna, Arisba, Eressus, és Antissa. Most 120 falut számlál. Lesbos eredetileg az Aeoliaiaktól népesítettett meg, kik egy esekély monarchiából hatalmas democratiát képezének. Erre nem csaka' szá-

razon és a' hajdani Troja vidékein tettek hódításokat, hanem az Athénéieknek is ellentálltak. Lesbos azután Samostól és a' Persáktól háborgattatott, kiknek fő uralkodását végre csak ugyan el kelle esmerenie. A' mycalei csata után leveté a' persa jármot, 's Athené frigyeselön. A' peloponnesusi háboru alatt többször elvált Athenétől, de mindig visszavezettetett az engedelmességre. Midőn egy előkelő mitylenei azon való elkeseredésén, hogy fiainak több gazdag lakosok leányaikat nőül nem adák, a' várost azzal vadolá nyilvánosan, hogy a' Lacedaemoniakkal szövetségre akar lépni, annyira felingerlé Athenét ezen hamis váddal, hogy az egy hajósereret küldene Lesbos ellen. A' közel lévő városok, kivéven Methymnát, fegyvert ragadának fővárosok oltalmazására; de meggyőzettek, 's erre ledöntettek Mitylene falai, elvétettek hajói, és a' leggazdagabb lakosok közül 1000-en megölettek. Csak Methymna vidéke kiméltetett meg. Maga a' sziget 3000 részre daraboltatott, melyek közül 300 az istenek szolgálatjára szenteltetvén, a' többi az athenéi polgárok közt osztatott el, 's ezektől a' régi tulajdonosoknak bérbé adatott. Mind e' mellett is csak hamar fellábadtak a' lesbosi városok. Egyébiránt a' Lesbosiak kicsapongó erkölceik miatt el voltak híresztelve, 's az egész sziget ugy tekintetett, mint a' gyönyör és féktelenség széke. Egyszersmind a' legfinomabb életmód, 's legjelesebb lelki művelődésről is híres volt. A' költészség és hanga is nagy előmenetelt tett itt. Híres volt a' lesbosi hangaoskola, mellynek eredete következőleg adatik elő. Miután Orpheus Bacchus papnéji által szétszaggattatott, 's feje 's hárfája a' Hebrus folyóba vetettett volna, mind a' kettőt a' methymnai partra vetette a' hullám. Ez alatt Orpheus szája érzékeny panaszhangokat hallata, 's a' hárfá, a' szellő lehelte által pengettette, kíséré azokat. A' Methymnaiak tehát eltemeték a' fejet, 's a' hárfát Apollo templomába függeszték fel. Ezért azon istenségtől hangatalentommal áldattak meg. Valóban Lesbos olyan hangaszokat hozta létre, kik Görögország minden hangművészeit felülmulák. Ezek közt főképen a' methymnai Arion, 's az antissai Terpander jelelék ki magokat, valamint lyrai költői közül Alcaeus és Sappho mint legjelesebbek emlittetnek. Pittacus, az ugy nevezett hét bölcs egyike, 's későbbben e' két philosophus, Theophrastus és Theophanes (a' nagy Pompejus lelki barátja) valamint Hellanicus és Myrtillus történetírók, és mások is ezen szigeten születtek, mellyet külföldi tudósok is gyakran választának tartózkodások helyéül. Epicurus és Aristoteles tanításokat tartottak itt. L. Plehn S. L., *Lesbiacorum liber* (Berlin 1826.)

LESSING (Gotthold Ephraim), a' német nemzet első critica'sa 's egyike azon nagy befolyású derék lelkeknek, kik a' mult század közepén a' német művészet és tudomány ujra alkotása által olly fényes érdemeket arattak. Mit Winckelman 's Klopstock egyidőleg tettek véle, az csak egyes elzárt sphaerákra tartozott. L. literatori munkálódásának majd minden köréből mutathat fel valamit; de mivel, mint vallá, soha magát költőnek nem tartá, szomorú 's vígjátékai hidegek 's fontoltak, költői tűz 's teremtő erő nélkül, a' játékszín 's drámai művészet felőli nézeteinek helyesítése végett dolgozottak. Philosophiája átaljában véve csak töredék maradt. Mivészi nézeteinek 's vizsgálódásainak következményei, azon lelki mélység mellett, mellyel a' német ujabb időkben e' mezőt áthatotta, gyakran ki nem elégitők, alaptalanok, 's az akkori mivphilosophia csorbáit viselő, melly nem annyira azon igyekezett, hogy valamelly mivdarabot eleven organismusának minden viszonyainál fogva áthatólag fogjon fel, 's így helyét a' literatura és művészség tartományában historicus lélekkel kijelelje, mint inkább főkép arra tört, hogy a' műérzetet (Kunstgefühl), melly azon kor előtt találékos tüneményé

vált, széttagolja. Azonban ez észrevétel nagyobbreszint csak azt illeti, mit L. a' művészet és költészetről ifjabb korában írt. Annyan minden esetre elkezdé a' criticának igaz útját kimérni, mennyiben az alnemek (species) és osztályok szoros elválasztását sürgeté, a' régiak legméltányosabb csudálása mellett egyszersmind az ujabbkori külföldi literatúrák — az angol, spanyol és olasz — hirdetője volt, 's mennyiben a' francia izlést semmiségébe visszariasztani, 's helyébe egy átfogóbb 's férjfiásabb izlést ébreszteni törekedett. Nem lehet e' férjfi nagy szellemét nem csudálnunk, ki számos költői munkák, critical, philosophiai 's artistikai vizsgálódásai mellett, a' legátfogóbb hittudományi vetekedésekbe bocsátkozott, 's ama' positiva és ész-vallási keveréket, mellyet akkor a' felvilágosodás neve alatt kezdettek árulni, nyomoru voltában állítá szem elé. A' sajátképeni nagy, L. írásaiban az ő stílje, tiszta könnyű 's még is férjfiás prósa, gazdag elméssége (Witz), szellemének végnélküli elevensége, mellyel vizsgálódásait 's speculatióit nem tanítani, hanem mintegy rejtve közleni látszik, 's így az öngondolkodásra ellenállhatlanul ösztönöz 's kinszerít. Vö. „L-s Gedanken und Meinungen, aus dessen Schriften zusammengestellt und erläutert von F. Schlegel“ (Lipscé 1804 4.) L. életének külső körülményeit tekintetében, e' munkára utasítunk: „*Gotthold Ephraim Lessings Leben, nebst seinem noch übrigen literarischen Nachlasse*“ kiadta testvérje Lessing K. I. (Berlin 1793 2 r). L. szül. Jun. 22. 1729 Kamenzben, Felsőlausitz egyik városában. A' vallásbani első oktatás után, mellyet atyjától, ottani szigoru lutheranus paptól nyert, ama' szabadlelkűsége miatt kihíresztelt Mylius öccsénél vett privátoktatást. Ugyan Kamenzben történetből egy festőtől festeni is tanult. 1741 Meiszben a' hercegi iskolába jutott, honnan, minekutána a' görög 's latin nyelvben 's a' mathesisben szerencsés előmeneteleket tett volna, 1746 rég bevett szokás szerint bucsubeszédet tartván de mathematica barbarorum, a' lipcei egyetembe ment tanulói pályája folytatása végett. Itt, míg Ernestin kívül egy tanítót sem méltatott különös figyelmére, testi gyakorlások által azon könnyűséget 's a' magaviseletben szükséges ügyességet, melly olly kevés tudónak tulajdona, a' legszerencséssebb sikerrel tevé sajátjává. Itt köte barátságot Weiszével, melly haláláig tartott. Itt tartott vetekedési gyakorlásokat Kaestner alatt, Myliussal, Zachariaevel, Schlegel Ján. Henr. és Ján. Ádámmal. Itt teve esmeretet Neuber-rel, a' hires játékszín-kormányozónéval. Itt fordítá Weiszével Marivaux „*Hannibal*“-ját és „*der junge Gelehrte*“ darabját itt fejezé be. De szigoru gondolkodásu szüleinek nem tetszvéen, hogy fajok nem hajlandó kenyértudományra, hogy színészekkel társalkodik 'sat. L. baza parancsolák. Ezen időből valók anacreoni dalai, mellyeket olly körülmények között dolgozott, hol borra és szerelemre távolról sem leheté gondolni. Innen ismét Lipschébe tért vissza, de ekkor Neuber játékszínének nevezetesebb tagjait, kik L. Lipschébe vonták, már elveszté Mylius pedig Berlinbe költözött, 's így 1750 ő is odament. Itt Myliussal a' „*Beiträge zur Historie und Aufnahme des Theaters*“ 's költeményei gyűjteményét, „*Kleinigkeiten*“ czím alatt adta ki. Szembe-tűnt azon levelezés is, mellyet Voltairrel folytatott, minekutána ennek titoknoka, Richier, „*Vie de Charles XII*“ egy példányát barátságból közlé vele, elébb mintsem a' munka megjelent volna. Végre szülei kívánatját betöltendő Vittenbergbe ment, hol ifjabb testvérével szorgalmasan tanult 's magisterré lett. Ekkor irta a' „*Messiadé*“ criticáját 's feltevé magában e' költeményt deák hexameterekben fordítani, azt mutatandó meg, hogy abban a' stíl nem épen olly nehéz volna, mint sokan gondolák. Itt gyűjtögeté javításait és pótolékjait az 1750 és 1751 4 darab. megjelent Jöcher „*Gelchrtentexicon*“ ához.

1753 Vittenberget Berlinnel váltá fel, 's mivel Mylius ottan tovább maradni nem akart, helyette Vosz hírlapja tudós czikkelyét vevé át. 1753—54 „*Kleine Schriften*“ munkájának 2 és 3 része jelent meg, miként „*Theatralische Bibliothek*“ jának első és második darabja is. 1755 Nicolai könyvárossal és Mendelssohn Mosessel szerzett esmeretséget, de kis időre Potsdamba vonult, ott „*Misz Sara Samson*“ szomorujátékát zavartalan magányban befejezendő. 1755 ismét Lipszébe utazott, hol Winkler kereskedővel egy nagy utazásra indult, de melly a' hét esztendő háboru kitörte miatt csak Hollandiáig folytatott. Lipszába visszatérte után a' híres költővel, Kleist majossal, és Brave báróval esmerkedett meg. 1757 Nicolaival 's Mendelssohn-nal „*Bibliothek der schönen Wissenschaften*“ kezdé kiadni. Itt fogott „*Virginia*“-jához, melly később „*Galotti Emilia*“ név alatt jelent meg, 's kétség kívül L. minden munkái között legnagyobb szorgalommal van kidolgozva. Magyarban halhatatlan Kazinczyntól birjuk. (L. Külföldi Játékszinek. Kiadja Bajza. Pesten 1831. I. köt.). Midőn Kleist 1759 a' sereghez ment, Weisse pedig Parisba szándékozott, L. ujra Berlinbe ment, hol „*Literaturbriefe*“ Mendelssohn és Nicolai társaságában adá ki, 's 1760 a' tudományok kir. academiájának tagjává lett. Kevéssel ezután Boroszlóban Tauenzien general titoknoka lön. Itt készíté: „*Minna von Barnhelm*“ és „*Laokoon oder über die Grenzen der Poesie und Malerei*.“ 1765 odahagyta Boroszlót, 's ismét Berlinbe tért, hogy életét egészen a' tudományoknak szánja. De szabadabb, nem mindig ülő élethez lévén szokva, eleinte az új életmód nem igen kenye szerint volt, 's mint mondják, állapotja feletti kedvetlenségében, egy vándor színésztársaságnak directorává akart lenni. Nem kell tehát csudálnunk, ha 1767 már ismét Hamburgban találjuk, hová a' theatrumra ügyelők jutalmas feltételek alatt hívák meg. Itt készíté eddig még feljül nem mult „*Dramaturgie*“ czimű munkáját; de itt létét az ügyelők koczódása 's a' színészek elfogultsága megkeseríté. Egyszersmind Klotz-al, ennek „*Über des Studium des Aelterthums*“ és „*Über den Nutzen und Gebrauch der alten geschnittenen Steine und ihrer Abdrücke*“ munkái felett, ama' híres vetekedésbe keveredett, melly Klotz-nak literatori vesztével végződött. Sorsa feletti bosszujában Olaszországot akarta beutazni, de Wolfenbüttelben könyvtárnoksággal kínálván meg, azt elfogadta 's utazásáról lemondott. 1796 April. hagyá el Hamburgot, hol König asszony, egy hamburgi kereskedő özvegye, olly soká fogva tartá. Wolfenbüttelben adá ki ama' hittudományi foglalatu munkát: „*Wolfenbüttelschen Fragmente eines Ungenannten*“ mellynek következésében vetekedésekbe keveredett, leginkább Götze-vel, mellyekben szellemi éhrenséget 's polemicai nagy ügyességet árula el. (Lessingnek) Wolfenbüttelben kezdett, de nagyobbreszint befejezetlenül maradt munkái között, említést érdemel az olajfestés régisége feletti értekezése. 1775 számára nyitott kilátások következésében, Bécsbe utazott. Innen braunschweigi Leopold herceget Olaszországba, vágysái helyére követé. Elutazása előtt Mária Theresia császárnéval beszélgetése volt, kitől Firmian grófhhoz Milanoba ajánlólevelet kapott. April 25. 1775, indultak utnak, 's Dec. közepén már ismét Münchenben voltak. Wolfenbüttelben hittudományi vitatásai miatt, mellyekkel sok gyűlölséget aratott, a' legszigorubb censura alá akarták vetni. Hittudományi polemicáját „*Nathan*“ jával koszoruzta meg. Illy számtalan munka között betegeskedése mind inkább nevedett, 's a' hittudományi vetekedések miatti üldözések megfoszták szokott vidorságától. Nyavalyája öregbedett 's 1781 Febr. 15 munkás életének véget vetett. Minden munkái több ízben jelentek meg, 1824 's követk. Vosznál Berlinben 34 köt. mellyek 31kében Schink

e' munkája: „*Leben Lessings und seine Charakteristik*“ foglaltatik. Emléke felől I. KAMENZ.

LESUEUR (Eustache), a' Francziák legnagyobb képműve, szül. Parisb. 1617, rajzra atya oktatója, ki képfaragó volt, azután a' franczia iskola sajátképi alapítója, Vouet Simon, iskolájába került. Hirét főképen azon 22 festmény terjeszté el, melyekben sz. Bruno életének fő jelenetét (1649 — 51) lebrázolta. 1650 festette Pál apostolnak ephesusi predikálását, mely kép utóbb a' Notre-Dámák templomába évenként nyilvános szemléletre állított; festé továbbá sz. Magdolnát, Lórincczet 'sat. Későbbi jelesb művei között említendők az Amor éltelbeli jelenetek, a' Musák és Apolló. Ezután 38 éves korában megholt. Erőltetett tanulás és szorgalom, ugy művész társainak irigysége, emészték meg életerejét. Honfiai francia Rafaelnak nevezik. Ötletei nemesek, magasak, összeállítás egyszerű, megmondott, jólrendelt; rajzolata helyes, jó izlésű, 's az ó-művek, és a' nagy olasz mesterek, kivált Rafaelt, szorgalmas tanulására mutat. Ruházata mesterséges, nagy stylusú és igazán tartott. Alakainak kifejezése merő élet és character. Felette gyors és szabad ecsettel dolgozott, szinadása kedves és egyszerű: de nincs benne elegendő valódiság, 's itt ott nagy pipere uralkodik. Hogy a' tükélynek illy magas lépcsőjére jutott, annyival csudálhatóbb, mivel nem csak hazáját, de Parist is alig hagyta el. Rafaelt leginkább csak Marc Anton rézmetszeteiből tanulta. Szelid, egyenes characteréért mindenektől becsültetett, noha vágytársa Lebrun, hírét, mig élt, teljesen lábra kapni nem engedé.

LESZÁLÍTÁS (condescensio). A' perleszállítás az ügynek előbbi állapotjába való visszahanyatlása, mely az igazságosan ellevetett 's bebizonyított kifogásnak a' következése. A' leszálító ítéletet nem lehet felebb vinni, hanemha azt a' törvény különösen megengedné, — mint például: az elégtételi vagyis igazságszolgáltatási perben; — 's az ugy lesüllyedett pert csak új idézés mellett lehet ismét felélesztetni; de ezen esetre tanácsos az előbbi leszálításról bizonyosságlevelet kérni, hogy a' perpatvarkodási büntetés annál bizonyosabban kikerülthessék. Az illyképen megemmisített per mindazáltal magának az ügynek nem árt, 's szerinte sem a' felperesnek oda nem ítéltetik, sem az alperestől el nem ítéltetik semmi.

LESZÁLÍTÁS (devaluatio), a' nagy értékre vert pénzeknek igazi tulajdon becsekre lehozása, mellynél fogva kisebb számú becek lesz, mint czimjek mutatja. Sokszor a' pénzfolyamat lejjebb szállítását, vagy valamelly pénznemnek a' folyamatból kivételét is értik alatta. Az austriai monarchiában a' régi papírospénz 1811 számi becséből egy ötödre szállított le.

LETÉTEL (depositum), megnevezett tárgyat illető jótétes egyezet, mely szerint valamelly ingó dolog ingyen őrizet alá adatik 's fogadtatik el, olly feltétellel azonban, hogy az azt rendesen vissza kérőnek, ugyan azon állapotban akármikor visszaadassék. — Ha a' dolognak igazi tulajdonosa kéri ezt vissza, ennek kell visszaadni, nem pedig a' letévének. A' letétes (depositarius) a' letéttetett dologt, sajátosának engedelmé nélkül nem használhatja, hanemha lopásképen. — Perek: 1.) A' letét egyszerű visszaadására: büntetés nélkül ugyan, de a' károk és költségek megtérítésével; a' világos adóssági bíróság előtt foly. A' letét valóságának bebizonyítása kívántatik meg. — 2.) A' hatalmassági büntetésekkel; indittatik az alispány előtt, ha a' letét törvényes megintés után sem adatott vissza. — 3.) A' becstelenségi és kétszerte való büntetés (poena dupli) megítéltetéséért; a' kir. tábla előtt mozdittatik azon okból, hz valaki a' letétet gonoszul eltagadja és magánál tartóztatja; különösen, ha az könyörületes letét (depositum miserabile) t. i. melly köz inség 's veszedelem alkalmával történt.

LETÉTELBANK, I. DEPOSITOBANK.

LETHARGIA, mély és hosszú álm, nem kísértette az életorgánomok megsértetésétől, mellynek oka az agyban van. Goados bánást kíván, 's nem mindig lármás felébresztést.

LETHE, az alvilág folyója, mellynek vize olly erővel birt, hogy a' belőle ivó holtak lelkei minden e' földön szuvedett nyomoruságot elfelejtettek. Tulajdonkép csak azoknak kellett belőle inni, kik a' felső világba uj testben ismét visszatérendők valának, hogy egyszersmind az Elysiumban éldelt örömeiket is elfelejtsék. X.

LETTEK, I. LIEFLAND.

LEUCADIA, most Santa Maura (5 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. 21,500 lak.) a' joniai köztársasághoz tartozó sziget, a' joniai tengerben, Görögország nyugoti partján. Déli csucsa, mellyen Apollo temploma állt, most Cap Ducato; Leucas (most St. Maura) főváros közelében, a' Görögöknél leucadiái sziklának neveztetett. Ez az ottan évenként tartott innepről és az ugy nevezett leucadiái szökésről volt híres. Engesztelő áldozatul a' nép mintegy minden bűnével rakva egy gonosztévő taszittatott e' szikláról azon innepen a' tengerbe. De mivel tollruhába öltöztették, sőt még eleven madarak is kötöztetének reá, az ekként félig madárrá változott ember, közönségesen csak csekély sértéssel ért le a' mélységbe, 's innét kifogatott. Azonban a' tartományt örökre kelle kerülnie. Nem kevésbé nevezetes azon szökés is, mellyet némelylek önkényesen tettek e' szikláról, hogy szerencsétlen szerelmek kinjaitól megszabaduljanak; mert illy fogamatot tulajdonítottak e' merész szökésnek. Azt beszélik, hogy némelylek többször is tévők ezen szökést; de gyakran a' hullámok közt találák halálokat az illy szerencsétlenek. Az utolsók közt két asszony nevezetik, Artemisia, cariai királyné, és SAPPHO (l. e.) X.

LEUCHTENBERG, szabad uradalom ó Nordgauban, Felsőpfalzban, a' Naab mellett, 's Bajorország Regen kerületéhez tartozik. 4 nsz. mf. 5300 lak. Maximilián József bajor király 1817 a' vejének, Eugen herczegnek adá, az eichstedti fejedelemséggel együtt, 's azért ez Leuchtenberg nevet is vön fel. Im.

LEUCOSYRUSOK, I. CAPPADOCIA.

LEUCOTHEA, I. INO.

LEUCTRA, falu Boeotiában (a' mostani Livadiában), híres a' K. e. 371 történt ütközetről, mellyet a' thebai Epaminondas a' spartai király Cleombrotus ellen megnyert, 's ez által véget vetett a' Spartaiak nagy befolyásának, mellyet ezek századok oltá gyakorlottak Görögországban. X.

LEÜTÉS, LECSAPÁS, LEVERETÉS, valamelly, folyó testben olvadva volt anyagnak más választó szer által történő fenékre ültetése. Az igy leülepedett vagy legalább megválva uszó anyag pedig lecsapatnak, csapatnak (praecipitatum) mondathatik. Például szolgálhat az eczetben felolvadt kréta, melly tiszta lugsó által lecsapatik. Az elválasztó anyagot csapónak mondhatni. A' száraz uton való lecsapásban hév által hozatnak a' testek folyamba. A' nedves uton való lecsapásnál a' csapónak nagyobb atyafisággal kell birnia egyikéhez az olvadtaknak, mint az olvadtak egymás között birnak, 's a' csapat vagy magános olvadt test, vagy annak egyesülése a' csapóval, vagy az olvadásban lévő egy vagy több testel. Ezen miveleteknél pontos esmerete kívántatik meg a' rokonság törvényeinek, a' testek felolvadási fokának 's az összefüggési erőnek. j—a.

LEVA népes város Barsvármegyében, a' Percz folyócska mellett, a' selmeczi uthan, 585 házzal 's 4100 magyar lakossal. Magas kősziklán épült, hajdan erős és híres várának omladéka, a' Törökök pusztításainak, és a' belső vizáلكodásoknak nehéz átka alatt nyögdelnek. — A' föld bőven terem gabonát, kerti gyümölcsöket és bort. Van határában savanyu vize is.

LEVANTE (olasz. il levante, francz. le levant, kelet) az Európaiaknál általjában a' Középtenger keleti partjai, szorosabb értelemben pedig az Archipelagusra tekvő ásiái partok, Konstantinápoltól egész Alexandriaig Egyiptomban. Ezen, szorosabb értelemben vett Levantében a' kereskedő városok közt (a' Francziáknál échellen du levant), Konstantinápolon és Alexandrián kívül, még Smyrna, Scanderona (Alexandrette) és Aleppo is hires. Smyrna 100,000 lak. legjelesebb város a' levantei kereskedő helyek közt, és főrahelye az ásiái kereskedésnek. Ezen tulajdonképi Levante török hatalom alatt áll; igen meleg éghajlatja és sok hegye van, de egyzersmind igen termékeny síksága is, 's Törökök, Örmények, és Görögök lakják. Főtermékei: gabona, riskása, dohány, olaj, pamut, selyem, teveszór (az angorai kecskétől), safrány és több ásványok. Az ugy nevezett levantei kávé nem Levanteban terem, hanem Arabiában, 's ezen nevéet onnét vette, mivel a' levantei kikötőből vitetik ki. L. Turnertől „*Travels in the Levant*“ (London 1820); gróf Forbintól „*Reise in das Morgenland*“ francziából Ramsteintől, 16 füz. (Prága 1824, rézmetsz.) X.

LEVEGŐ 1) a' földgolyót külső boríték módjára körülkerítő gőzkör (atmosphæra). Ez a' gőzkör i levegő. 2) Ugyan ez, a' mennyiben más anyagok, vizek, növényi és állati testek közé is vegyül. 3) Minden test gáz (levegő) formában, — melly különbségeihez képest levegő nem-nek neveztetik. 4) Églevegő (aether). 5) Annyi, mint szabad gőzköri levegő, a' zárt levegő ellenében. 6) Szabad léleketet. 7) (Órásoknál) két olyan tárgyak köze, mellyek egymás mellett mozognak, vagy a' mellyek közül egyiknek a' másikon vagy másikban kell mozogni; 8) festőknél valamelly tárgy színének változása, melly a' távolság, és így a' közbe eső levegő által származik.

A' Levegő (természeti historiában) Oken ásványi rendszerében, az ásványok felosztására jelül szolgál, és ezzel rendszerént azon ásványok jelettetnek, mellyek vagy levegő által formáltatnak, vagy a' miatt elváltoznak. Innen lettek a' következő seregek: Levegő földek (éghető ásványok). Ennek lépcsői: mint Éghető kavic (uszókő, pallérozó kő); Levegő agyag (agyagkő, edényagyag, sárgaföld, türkis). Levegő keserű föld (szappankő, habkő vagy tajték, kallóföld). Levegő mész (gyps), Levegő sók (salétrom), Levegő gyanták (földcsipa), Levegő ércz mész (Luft ocher (Levegő kénkő (Dárdany kénét, bátrag kénét) Levegő ércz (Bátrag, Tellur, Egérkő.)

LEVEGŐERŐTUDOMÁNY azon része a' magasb mechanicának, melly az erőkről és a' folyó rugékony anyagok mozgásáról tanít. Gyakran a' vízerőtudomány (hydraulica) mellett tanítatik.

LEVEGŐFÜTÉS, a' szobáknak és más beltéreknek, megmelegített levegő által való fűtése olly móddal, hogy ez azokba más-honnan folyják be. A' fűtésnek ezt a' módját legujabb időkben prof. Meissner Bécsben tökéletesítette, melly is így megy véghez: A' levegőfolyam jön egy, az épület mélyebb helyére rakott, 's a' szokás szerint fűtött kemenczét köpönyeg módra körül vevő térből (fűtő-kamara) és az épület kőfalai között, igen czélirányosan elrejtett csöveken vezetetik a' fűtendő szobákba vagy termékekbe. Ugyan ekkor az a' levegő, melly a' fűtendő szobának épen padozatja felett van, és viszonylag (verhältnissmässig) leghidegebb, más csöveken, a' fűtő-kamara mélyebb részére vitetik vissza. Ez által tehát szakadatlan forgása lévén a' levegőnek a' fülteremben és a' fűtőkamarában, a' melegség elég egyenlően fog oszlani a' fült termekben. A' levegőnek, a' már befűtött egyes szobákba való be 's kifolyását tolok által meg lehet

akadályoztatni. Hasonló tolókkal felkészült más nyílásokon mind a fűtőkamarába mind a fűlt termekbe, a mint kívántatik, lehet friss gőzköri levegőt bocsátani. Ezen fűtősmód hasznai ezek 1) hogy egyetlen egy tüzeléssel, egy nagy épületnek sok téreit be lehet, a mint a szükség hozza magával, jobban vagy kevésbé melegíteni, a tüzre valónak nagy kímélésével; 2) hogy általa a levegőt szüntelen lehet újítani. Itt azonban nagyon sok függ annak megdondolásától, hogy mennyire vagynak a fűtendő termek a tüzező helytől, és milyen a nagyságok, valamint a tüzelésnek 's a levegőcsövek ilendő kinyitása vagy bezárása gondos regulázásától is. Ha ezek szoros tekintetbe nem vetetnek, úgy el nem érjük azon célunkat, melly szerint valamely tért épen úgy fűtsünk be 's úgy tartunk melegen, a mint kívántatik, és ilyen módúfűtésre teendő nagy készülleteink, a várákozásnak meg nem felelnek.

LEVEGŐGOLYÓ, I. AÉROSTAT.

LEVEGŐTŰNEMÉNYEK (meteora), a levegőben látszó természetes jelenetek. A levegő ugyan is mintegy nagy elem-műhely a benne lévő vizes, gyulható, lecsapható 's több e'féle részek 's azoknak egymás iránti különböző viszonyok miatt. Ebben költi a természet csudálatos tűneményeit ki. A levegő sűrűsége és mérséklete némelly rendszeren feltűnő 's átváltozó, de némelly rendkívüli okok miatt is változásnak van alája vetve, melly mellett a súlyegyen elmozdul, a levegőben mozgás támad, és pedig nagyobb vagy kisebb, a mint erősből vagy gyengébből rohannak a sűrű légrétegek a hígultakba; ezen mozgás széknek (l. e.) mondatik. A földről a levegőbe felszálló pára által a vizes tűnemények származnak. Ejjel a levegő meghűsülvén, megsűrűdnek a nappal felszállt gőzek, 's csepegő idomban HARMAT (l. e.) gyanánt lecsapatnak. Ha a harmat megfagy, dérnek, zuznak, zuzmarának mondatik. Köb (l. e.) azon víz, melly a gőzkör nyomásának öregbülése vagy mérsékletének kisebbülése által a gőzből lecsapatik, 's igen finom eloszlottsága miatt a levegőben uszva tartatik. A FELHŐ (l. e.) nem egyéb mint magasra emelkedett köd, mellynek tetsző sűrűségét távollétele okozza. Ha a nedves gőzök eloldatása a levegő magasán gyorsan 's bőven történik, úgy hogy a lecsapott víz cseppekké egyesül, a levegőben nagy viszonyosságok miatt nem maradhatókká, eső támad, melly a hideg mérsékletben hóvá lesz; ha pedig lehullása közben gyorsan veszti el a hevőt, jégeső-vé. Ide tartozik még a forgó víz (Wasserhose). A tüzes levegői tűnemények között az égiháboru esmeretes, melly a villanyon alapul, mint 1746. Winkler először állítja, Franklin pedig 1747 behizonyította. A VILLÁM (l. e.) egy erős villanyos szikra; jelenetei a villanygépelyen mind mutathatók. A dörgés vagy menydörgés a levegőnek villámokozta megrendüléséből származik; a villámzás olly villám, mellynek dörgése a távolság miatt nem hallatszik. Az éjszakai fény a legfényesebb és pompásabb tűnemény; hihetőleg szinte villanyos tűnemény. A SZIVÁRVÁNY (l. e.) mint tudva van, a nap sugárainak az esőcseppekben lévő megtörése által származik, 's innét szám- és mértanilag megmagyarázható. Szintegy a gőzkörben történt napsugártörés által származik a hajnal és esthajnal, valamint az údvarok, nagyobb és kisebb fényes gyűrűk a napés hold körül, 's hihetőleg az úgy nevezett melléknapok és mellékholdak is ezen alapulnak. A tüzes emberek, lidérezek, villós légnemek és gőzök meggyuladásai, mocsáros földből kelőké; a hulló csillagok és tűzgolyók gyulható anyagok fellobbanása és égése a gőzkör igen magas vidékein.

LEVEGŐI VAS (meteor vas). Midőn Fischer Konrád János, schweizi hadi tiszt, Schaffhausenben mesterséges levegői vasat akarna

készíteni, kitalálta az aczél és nikolum jsszetétele által a valódi damaski vasvegyet. Lásd tőle: „*Tagebuch einer zweiten Reise über Paris nach London.*“ (Aarau 1826). —j.—a.

LEVEGŐKÖR. (légkör, atmosphaera), a földet körülvevő levegő; általában pedig valamely testet körülvevő finom, rugékony folyam, mellytől valamely test környékeztetik. Innét van szó a nap, hold, bujdosók, villanyos, magneses (irányos) testek lég- vagy gőzköréről, melly a legutolsó pontosságig nincs ugyan bebizonyítva, de erős okokkal támogatva. De hogy földünknek van gőzköre, annyi bizonyos. Nehézsége miatt elválhatatlanul van a légkör földünkkel összekötve, mellyre ő is nyomást tesz, a nehéz, rugékony testek törvényei szeriat, és pedig köröskörül. Ha valamely körülmény miatt egy helyen erősb nyomás történik, különös tünetemény és hatások láttatnak, addig tartók, míg a' súlyegyen helyre állt. Így p. o. a' szivattyus csőben természetének 's a' nehézség törvényeinek ellenére magasra szál a' viz, mihelyt közte 's a' felhuzott dugony között üres hely támad. Oka ennek a' megszünt súlyegyen; kívül t. i. a' levegő nyomja a' vizeket, a' mi a' csőben nem történhetik, nem lévén benne levegő. Ezen nyomás által, ha a' cső elég magas, 32 lábnyira emelkedik a' viz. Ez azon súly, mellyel a' gőzkör a' földet nyomja, melly annyit tesz, mint 32 lábnyi mély oczáán nyomása, ha az egész földön egy ilyen volna kiterülve. Ebből látható, hogy a' légkör az emberi testre, ha az 32 négyszegü lábra vétetik, 28 hüv. légsúlymérőnél 34,440 fontnyi teherrel nyom. Ezen nyomást azért nem érzi az ember, mivel a' levegő mindenünnen körülveszi, belsejében is létez 's rugékonyágánál fogva minden felől és még belőlről ki felé is hat, súlyegyent tartva a' test felett lévő levegővel. Hogy a' levegőkör nem mindenütt egy tömötségű, már onnan gyanítható, mivel az alsóbb levegő a' felsőbbnek súlyját is tartja. Innét jobban összenyomatik és sűrűbb lesz. Mariotte törvénye szeriat geometriai (mérteni) haladatban (progressio) kisebbül a' levegő tömötsége, a' mint a' magasság számtani haladatban nevelkedik. Azonban ezen törvény nehezen van divatban a' légkör véghatáráig, mivel ott a' levegő minden nyomástól szabad, teljesen természeti állapotban van, azaz a' villanyosság minden nyoma nélkül. A' légkör magasságát természetvisgálókink részint nyomása, részint a' hajnalodás szeriat (mivel felvehető, hogy a' levegő addig tartozik földünkhöz, a' meddig sugarat vet vissza, vagy megvilágosodik) 8 közönséges mértföldre teszik; noha Delambre és Kepler 10 mértföldnyinek találák. Idomára nézve gömbölyded a' légkör, mivel az egyenlítő a' legnagyobb lóditó erő 's a' napsugári okozták levegő megrikulása miatt igen fel-emelkedett. A' levegői körnek elemrészei savító és fojtó, mellyek szüntelen, és egy viszonyban taláttatnak mindenhol (mintegy 23 : 76), hozzá járulnak mint bizonytalan viszonyuak a' szénsavgáz (kevés), különböző mennyiségű gőz (vizpara), és még csekélyebb, még alig határozható, a' magast kereső gyuló. (Vö. GÁZNEMEK). Ezeken kívül történetből bir a' gőzkör még elragadt anyagokat, nem számlálva ide azon ártalmakat, mellyek „*Miasma*“ név alatt esmeretesek, 's természetükre néze még is esmeretlenek. Melly viszonyban vannak ezen sokféle részkek egymás iránt, nincs elhatározva; sokan chemiai vegyületet vélnek észre venni, mások azt tagadják, mint Dalton. Régibb hires munka e' tárgyról de Luc-tól: „*Recherches sur les modifications de l' atmosphère.*“ (Genf 1772, 2 köt.) Biot-tól: „*Traité d' astronomie physique*“ (2 kiad. Paris 1810, 3 köt.) hol egy szakznak ezen címje van: „*De l' atmosphère.*“ —j.—a.

LEVEGŐKÖR TUDOMÁNYA a' légkörről, annak tulajdonságairól, változásairól és tünetényeiről szóló tudomány.

LEVEGŐSÁVANV I. GÁZNEMEK.

LEVEGŐSULYMÉRŐ I. BAROMETRUM.

LEVEGŐSZIVATTYU, a' tapasztalási természettannak (Experimentalphysik) olyan készüléte, melly által a' levegő valamely zárt térben annyira megvékonyittatik, hogy csak igen csekély rész maradván abból hátra, azt a' tért hasonlítva (relative) üresnek mondhatjuk. Ezen készülétnek főalkotó részei 1) a' szivattyu, azaz olyan belől üres érczhenger (agy, Stiefel) mellyben egy épen oda illő vonó (Kolbe) fel's le vagy ki's be ugy mozoghat, hogy mellé levegő semmi módon neia férkezik. 2.) Az Öszvellő (Recipient) vagy is az az üres test, (rendesen üvegből, harangformára) melly alól a' levegő a' lehetőségig kihuzatik, 's melly az aggyal egybe kötetésben van. Ha már az agyban járó vonó, kifelé ugy mozdittatik, hogy az által az agyban üresség lesz, tehát a' levegő az öszvellő edényből részint az agyba megy által, a' honnan az mind a' két térben nagyon megvékonyul. Az agy és öszvellő közt lévő közösülést, csap vagy billentyű által meg lehet szakasztani. Midőn a' vonó az agyba ismét betaszittatik, 's az ebben lévő levegő a' gőzkörbe bocsáttatik, mig t. i. az öszvellő zárva marad, az öszvellő 's agy közt való közösülés visszaállítása után, a' vonónak ismétleni kifelé huzása által, második, még szembetűnőbb vékonyítást lehet az öszvellőben véghez vinni, és ezt több ízben, mind addig ismételhetni, mig utoljára a' vékonyításnak egy bizonyos lépcsőjén, a' szerént a' mint a' niv (Maschinerő) kisebb vagy nagyobb mértékben tökéletes, a' további vékonyítással fel kell hagynunk. Az öszvellő (üvegharang) rendszerint ércz tányérra tetetik, mellyen keresztül megyen fel az öszvellőt és agyat öszvekötő cső. Hogy az öszvellő beltérének a' kül levegővel semmi közösülése ne lehessen, az öszvellő széle 's a' tányér közé, terpentin- vagy faviaszba mártott nedves bőr tetetik. Egyébiránt a' kül és bel levegő közösüléseit jól elzárja a' csupa fa olaj is, ha azzal az ugyan csak simára közsörült öszvellő széle, 's az épen ugy készült tányér bekenetik. — A' levegő szivattyut Guericke Ottó találta fel. Jobbitották és tökéletesítették ugyan azt Boyle Robert, Sturm, Papin, Senguerd, Hawksbee, Leupold, Gravesande, Rollet, Saweton, Cutherson 's mások. A' higanyszivattyut (vizi levegő szivattyu, hydraulische Luftpumpe) Baader és Hindenburg ajánlották. Ezekben, Baader vélekedése szerint, vonó helyett higany, Hindenburg értelme szerint pedig ugyan az, a' vonó és levegő közé tetetik. A' levegőszivattyuk nagyon sokfélék (csaposok, billentyűsök, egyszerűek, kettősök, nyelesek, kengyelvasok, fogantyusok 'sat.). A' levegőnek valamely térben való megvékonyítására még több eszközök is vagynak; mellyek, ha szinte vonójok nincs is, azért levegőszivattyu nevet viselnek. Illyen a' Wilke készüléte, ki e' végre a' meleg vizgőznek hirteleni meghűtését fordította. Nem különben Ingenhousz é, ki az izzószenének azon tulajdonságát, mellynél fogva az, a' fojtásnál, a' maga csomójánál nyolczszor többet nyel el, ismételtetés által, hasonlóképen arra használta, hogy egy tökéletlen ürességet állítson elő. Minthogy a' nagyobb, és tökéletes eszközökből álló levegőszivattyuk felette drágák (annak, a' mit Göttingában Lichtenberg használt, 450 tallér volt az ára); tehát a' különböző módon készült kisebb kézbellevegő szivattyuk még inkább kedvesek, mivel a' legfontosabb próbatételeket velek is könnyen véghez lehet vinni. A' levegőnek, szivattyuval kiszívatas által való vékonyítása geometriai irányban nevedek, ugy hogy, ha p. o. az öszvellőben lévő levegő, az első huzással felényi vékony lett, az a' második huzásra $\frac{1}{4}$ résszel, a' harmadikra $\frac{1}{8}$ -d résszel 'sat. vékonyodik. A' vékonyítás lépcsője megtudására, az ugy nevezett körtvélypróba használtatik, — vagy

még egyszerűbben mutatja azt meg egy kis rövid levegőmérő (barometer). A' jó levegőszivattyuval a' higany állását nem csak egész hanem $\frac{1}{2}$ rész lineára le lehet vinni. Sőt Little azt mondja, hogy ó a' levegőt 26,000-szerre tette vékonyabbá. A' csapos levegőszivattyukkal valami igen nagy vékonyítást tenni rendszeren nehezebb, mint a' billentyűsökkel, mivel amazoknak kisebb nagyobb mértékben mindig hibás térek van, mellynek mindazáltal a' jó levegőszivattyukban 0,0001 résznél feljebb az egész belső szivattyutérhez, menni nem szabad. Azonban azt az újabb szivattyukban már ma egészen ki tudják kerülni, 's az ilyen megjobbított csapos szivattyuk, jobbak a' billentyűöknél. — A' levegőszivattyuk leginkább arra valók, hogy általok a' levegő nehézsége, hígsága és rugósága mutattassék meg szembetűnőleg. Legközönségesebb tapasztalásink, mellyekre ezen uton jutottunk, a' következők. Az öszvellő alá tett levegőmérőben, azon arányban szál alább a' higany, a' mint a' levegő vékonyodik, 's ugyan az ismét felemelkedik azonnal, mihelyt hozzá külső levegő bocsátatik. Ellenben az olyan csőben, melly feljül nyitva van, 's az öszvellő alá tétetik, a' levegő megvékonyításakor felmegy a' higany, és leesik a' külső levegőnek hozzájárultával. Az öszvellőt, a' küllevegőt, mikor a' belső megvékonyítatik, erősen a' tányérhoz nyomja, 's ha hajlása, és így harangformája van, ezt a' nyomást kiállja, — de ha valamely hengerre felül lapos üveg tétetik, ez a' belső levegő nagyobb részének kihuzatása után, a' külső levegő által széljel nyomatik épen úgy, mint öszveszakad az a' hólyag, is, melly felibe köttetik; — a' viz egy illy hólyagon keresztülhat. A' szoroson egymásra tett ércz félgolyók, legerősebben állanak öszve, ha a' levegő belőlök nagyobbbrészint kiszivatik. A' fel nem fujt, de bekötött, és az öszvellőben függő hólyag, a' körülle lévő levegőnek megvékonyíttatása után feldagad, vagy széljel is pukkan, de a' levegőnek hozzá eresztésekor ismét öszvecsik. A' könnyű test, melly a' gőzköri levegőben lassanként szál a' földre, mint p. o. a' pehely, a' nagyon megritkított levegőben épen olly sebesen esik le az öszvellő alatt, mint a' különös nehézségre nála sokkal súlyosabb test, p. o. az óngolyó. A' szívók (Heber) hasonló esetekben megszűnnek dolgozni, 's a' szívómivek vizet nem adnak. A' viz 's a' lang (Alkohol) még inkább, a' legmérséklettebb meleg-lépcsőn már forr, ha az öszvellőből a' levegő nagyobb része kiszivatott, és gőzzé válik, de a' melly, a' levegőnek visszabocsátatása által azonnal ismét leve-retik. A' közönséges kutviz, még inkább a' ser, tej, szappanos viz, kovász 'sat. ha az öszvellő alatt lévő levegő megritkittatik, igen sok levegőhólyagokat bocsátanak ki, ugy szinte a' fa is, melly a' levegőtől üres állapotban a' vízben leül. Az öszvellő alá tett állatok, a' levegő megritkittatásakor felpuffadnak 's megdöglenek, még pedig azok, p. o. a' melegvérűek, mellyeknek levegő a' lélegzésre elmulhatatlan szükséges, igen hirtelen. Az égő gyertya ugyan ezen esetben elalszik, — a' puskaport meggyújtani nem lehet, — 's a' tüzszerszám tüzet nem ad. A' hang a' levegő vékonyodása arányában változik, míg utoljára egészen elenyészik. A' levegőszivattyukat, valamint megvékonyítására, ugy ellenkező módon megsűrítésére is lehet használni a' levegőnek. És ezek ekkor Öszvenyomásí levegőszivattyu (Compressionsluftpumpe) nevet viselnek. A' szélpuskák megtöltése ezen bánásmód által megyen véghez.

LEVELEK alatt e' helyen nem csak a' bepecsételve küldetni szokott tudósítások, hanem általában minden olly írományok is értetnek, mellyek valamely tárgynak felvilágosítása, bebizonyítása 'sat. végett akár magán személyek, akár pedig törvényhatósággal bíró hiteles egyének (individuum) és közönségek által adatnak ki. Ezekre nézve háromféleképp teheti magát valaki bűnössé, u. m. azoknak meg-

hamisíttatása, letartóztatása és megsértése által. Levélhamisítás alatt, azon magán személyre nézve elkövetett bűn értetik, midőn valaki közhitelességű foglalatosságon kívül, ál-okleveleket (adulterina documenta) készítvén, az igaziakat megváltoztatván, vagy illyekkel tudva élven, másokat megsért, vagy legalább megsérteni hatatosan igyekezik. A' ki győzhetetlen tudatlanságból lön hamisító, nem tekintethetik illyennek. — A' hamisítónak közhitelességű foglalatosságon kívül valónak kell ezen esetben lenni, mert különben nem levélhamisító, hanem hazááruló. — Ezen bűnnek fenyeitéke négy féle. 1.) Ha az illy hamisító, cselekedete által másnak élete után leselkedik, vagy annak épenséggel árt, — büntetése halál. 2.) Ha egyszersmind életének 's javainak: élete elvesztésén felül, a' javának visszaadásában, 's a' károknak és költségeknek megtérítésében is elmarasztaltatik. 3.) Azok, kik csak jószág után leselkednek, az okozott károknak 's költségeknek megfizetésére és bectelenségre ítéltetnek; 's ez a' büntetése az álarczot tudva folytató birtokosoknak is. 4.) Kik másnak sem hírében sem vagyónában nem okoznak kárt, hanem utileveleket, vagy kisebb nyomosságú környüllállásokat illető küldött leveleket készítenek, szabad kény szerint való büntetéssel íltetnek. — A' három első esetben a' királyi tábla előtt indittatik per, — az utolsóban az alispány vagy szolgabíró előtt. A' bűn valóságának kell bebizonyítatnia.

A' levelek letartóztatása alatt magán személy iránt elkövetett bűn értetik, melly szerint valaki, másnak leveleit 's iratait minden jog nélkül magánál tartja, 's törvényes visszakívánás után sem adja által tulajdonosának. — A' levelek visszakérezhetnek 1.) kifogás (exceptio) által, midőn t. i. valaki olly tárgyra nézve idéztetvén más által perbe, mellyet illető levelek a' felperesnél vannak; ha az idéztetett bebizonyítja, hogy a' megkívántató levelek a' felperesnél vannak, ennek ítélet által köteletségévé tetetik a' leveleknek hitalatti felfedezése és visszaadása; 2.) elhalasztás által (per dilationem) midőn a' perbe idéztetett bebizonyítja, hogy azon irományai, mellyeknél fogva magát védelmezhetné, másnál vannak, a' kért elhalasztás nem tagadtarik meg tőle, 's az idő a' távolság 's ügy természetéhez képest szabatik ki; 3.) mellékesen, midőn t. i. a' per főképen valamelly nemesi birtok iránt foly, 's az azt illető irományoknak csak mellékesen kéretik kinyilatkoztatása és visszaadása; 4.) valóságos: irományokat visszakövetelő per által. Ezt törvényes ítés előzi meg, melly ha nem sikeres, a' keresetlevél alapíttatik. Bíró-ságot visel az alispány vagy szolgabíró. Bebizonyíttván az irományoknak az alperesnél léte, 's ez által visszaadatoknak megtagadása; ítélet által a' hit-alatti kinyilatkoztatás, visszaadás és 500 frt. büntetés rendeltetik, elzárván egyszersmind minden törvényes per-orvoslatot, a' felebbvitelen kívül. Az 500 frtnak egy harmada a' bíróságé, két harmada pedig a' felperesé. — Ezen büntetés annyiszor ismételtethetik, a' mennyiszor az irományok vissza nem adtak; egy perben mindazáltal csak egy fizetésbeli büntetés rendeltethetik. — Az irományokat visszakövetelő pert megunó felperes, az örökös védség vagyis Szavatozás (l. e.) büntetésének megrendelése végett kezd pert a' királyi tábla előtt. — A' levelek makacs letartóztatásának bebizonyítása után, az alperes örökös védségben (evictoratus) marasztaltatik el, azaz: valamennyiszor a' védetendő (evincendus) javaira nézve perbe idéztetik, mindannyiszor tartozik azt az örökös védő saját költségén oltalmazni, vagy ha meg nem oltalmazhatja, kárát kipótolni.

A' küldött levelek megsértése magán személyre nézve elkövetett bűn, melly szerint valaki máshoz utasítva lévő küldött leveleket jog nélkül magához vesz, felszakaszt, letartóztat vagy elsikkaszt, 's így

ez által másokat megsért. — A' megsértettek egyike által a' szolgabíró előtt mozdítottak 100 frt. büntetést követelő per, mely a' levélsértőn világos adósság gyanánt vetetik meg, az odaitélt költségekkel 's netalán okozott károkkal együtt. A' felebbvitel e' perben mindenkor birtokon kívül történik.

Kunoss.

LEVELEI JUNIUSNAK az Angolok politicalai literatúrájában és sajtószabadsága történeteiben egy a' legnevezetesebb jelenetek közül. Egy rettenetes esmeretlen, az újabb kor leghatalmasb gunyirója, egynehány egymás után következett törő 's zuzó levélben (mellyek mind 1769 Jan. 21-től fogva Jan. 21-ig 1771 a' „Public advertiser“-ben, egy Woodfall könyvnyomó-kiadta újságban jelentek meg) a' cabinet tagjait, minden statusisztviselőket, a' törvényszékeket, a' parlamentet, 's végre magát a' király személyét is mindig egyenlő keserűséggel 's kiméletlenséggel támadta meg. Jeles észtehetségekkel és esmeretekkel, soha feljül nem mult 's ritkán elért ékesszólással, 's mérték és határtalan merészséggel, két évig tudá e' szörnyeteg — kinek neve már most 60 éves titok — a' britt olvasó világot szakadatlan feszültségben öröm és féle'em 's bámulat és utálat közt tartani. Egy per a' kiadók ellen, a' Kingsbench előtt 1770, mellynek folytatása több elnyomatott, nevezetes véleményi küzdést vona maga után, melly az alsó házban a' libellper (igy nevezetik Angliában a' törvényszékek hivatalos kikelése a' sajtószabadsággal visszaélők ellen) felett vitattatott, 's csak 1792-ben fejeztetett be egy parlamentacta által olly formán, hogy a' jurynek, a' gunyiratok elleni büntető perekben, a' vádactában foglaltatott öszves pontokra nézve joga legyen általános ítéletet mondani, a' „vétkes“ vagy „nem vétkes“ szavakkal. Ezolta nem a' törvény ítéel Angliában, hanem a' jury, akarmelley közre bocsátott emlékirat gunyos vagy nem gunyos characteréről, és pedig a' törvényszékek régi szokása szerint a' nélkül, hogy e' részben a' gunyos állítások cselekedeti valóságára tekintettel volna. (L. Gentztől „Jahrbücher der Literatur“, Bécs, 1818, I. 240 's köv. l.). Junius levelei, mellyek e' szerint az angol sajtószabadság történeteiben epochát csináltak, legelsőben 1772 jelentek meg egész gyűjteményben, melly csak a' „Public advertiser“-ben Junius névvel jegyzeteket foglalta magában; tökéletesebb gyűjteményjek, némelley, részint még addig ki nem nyomtatott, részint nem Junius név alatt megjelent levelekkel szaporíva, 1812 jelent meg 3. köt. Woodfall fija adá ki egy bevezetéssel 's több jegyzetekkel apja papirosaiból. Hanem az idősor elrendelésére kevés gondot fordított. Az ujjolag felvett levelek közt, mellyek, tele heves politicalai megtámadásokkal, merészség, tűz és ékesszólásra nézve az előbbieik legmagasztaltabbjaihoz hasonlítanak, 's öt évnyi időt foglalnak magokban, a' legkorábbik Apr. 28-kán 1767 Publicola névvel van jegyezve; mások, 1768 évről, Lucius, Brutus, Nemesis és más nevekkel; a' későbbiek alatt, mellyek 1771 után jelentek meg, 's lord Barrington hadi titoknok ellen dühös megtámadásokat foglalnak magokban, Veteran és Nemesis nevek olvastatnak. 1773 Jan. 19-ke oltá örökre elnémula Junius. Magyarázat nélkül ezen leveleket már most magok az Angolok sem értik. Esmerni kell az akkori leghatalmasabb whig-familiák öszveköttetéseit, az ő feszültségeket egymást közt és a' torykkal, ugy szinte a' nép bizalmatlansága okait is, melly a' titkos cabinetnek a' kormánya gyakorlott befolyásáért nagyon elégedetlen volt. Junius főképen Grafton herczeg, és Mansfield, Hillsborough, North, Barrington és más lordok ellen intézé nyilait. Chatam-ot és Camdent sem kiméle. Még a' népvezetők, mint Wilkes, Horne Tooke és egyebek iránt is személyes idegenkedéssel viselkedék Junius; Deformen kívül, a' ki idegen volt, senkit sem dicsére kortársai közül; Fox, lord Holland és kevés másokon kívül minde-

nekről rosszat beszélt. Egyébiránt minden köztársasági cynismusa ellenére is, egészen az angol alkotmány egyfejedelmi szellemében gondolkozék 's ira; így az Amerikaiak ellentállását pártütésnek tekinté mind végig. Legfényesebben lépe fel a' middlesex-i választás feletti küzdésben John Wilkes mellett, ki háromszor választatva parlamenti tagnak, ugyan annyiszor taszították ki az alsó ház által. Írásmódjára nézve egyáltalán Anglia első prosaicusai közé számláltatik. Előadása tömött, néha epigrammai, de soha sem homályos, kifejezésben bizonyos és szilárd, metaphorákban szűk, rendszerint piperétlen, 's mind ezek mellett gondosan pontos. Egyébiránt úgy látszik, hogy ezen politicalai külöködő, minden czél és szenvedély nélkül, 's csupán azért intézte nagy tehetségeit tervképesti lealázásra 's gyakran ördögös vázképekben a' magasan álló férfiak ellen, hogy boszorkodásának 's mélyen gyökerezett elkeseredésének, mellyet talám megsértett önszeretet 's megcsalt remények szültek, szabad helyet csináljon. Woodfalltól, ki általa meggazdagodott, 's nevé soha meg nem tudta, semmi nyereséget nem vett. Egy szép kötésű példány, 's két más példány levelei gyűjteményéből, mellyeknek kiszabott beköttetését elmaradhatlan feltétellel tevő, vala azon egyetlen egy jutalom, a' mit Woodfalltól kívánt. A' felfedeztetéstől féls, 's vétkességének érzete, hogy szavakat gyilok gyanánt használta setétben, ellenkezések végre nézetei 's állításaiban, mind ezek eléggé világossá teszik, miért tett legyen meg mindent Junius, hogy esmeretlen maradjon. A' közönség (mellynek véleményén ő valami láthatlan hatalom uralkodás formát gyakorla, melly hatalommal, úgy látszik, már semmi más hatalom nem mérkőzheték a' statusban) ezer meg ezerfélét gyanított az esmeretlen gunyoló személye felől. General Lee, a' „*Leonidas*“ szerzője, Glover, Burke Edmund, a' genfi Delorme, Portland herczeg (III. György ministere) és mások tartatának e' levelek szerzőjének. Csak a' levelek 1812-ki tökéletes kiadása olta vagyon tudva, hogy mind ezen gyanítások alaptalanok voltak. Végre két névtelen irás: „*The identity of Junius with a distinguished living character established*“ és „*A supplement to Junius identified*“ (1817) egy nem régiben meghalt, Angliában igen becsült embert tarta e' levelek szerzőjének. Ezek szerint sir Philipp Francis (1806 a' Bathrend lovagja, 1818 halt meg), Hastings kormányzósága alatt tanácsnok a' keletindiai főtanácsnál Calcuttában, utóbb tagja a' parlamentnek, jeles szónok és ügyes ember, volt volna az igazi Junius. Ez ugyan legtöbbszörre az oppositioval szavalt, mindazáltal mégis becsültetett a' ministeriumtól, 's tanácsa gyakran kikéretett. Ezen gyanításhoz álltak az „*Edinburgh review*“ kiadóji is; hanem az e' tárgyról a' „*Jahrbücher der Literatur*“ (Bécs, 1818, 1, 255) czimű munkában megjelent értekezés szerzője ezen véleményt nem tartja alaposnak, mert sir Philipp Francis kinyomott parlamenti beszédeiben nem talál hasonlót ama' hatalmas hangokhoz, mellyekkel Junius kortársait megrázá. Parisot Junius leveleit (Paris, 1823, 2 r.) francziára fordította, 's jó historiai és politicalai jegyzeteket ada hozzájuk. Coventry 1825 az ő „*Critical visgálatában Junius levelei valódi szerzőjéről*“ nagyon hihetővé tevő, hogy azokat a' hét éves háboruból esmeretes lord George Sackwille írta. Végre amaz esmeretes criticus és nyelvtudóst, Horne Tooke-t tarták a' valódi szerzőnek, mivel halála után a' levelek eredeti kéziratát, Tooke saját keze irását, ennek könyvtárában találtatottnak állítják. Brunet („*Manuel de libraire*“)-jében Hugues Boydot tartá a' szerzőnek. Ezen irlandi munkáji 1800 Londonban jelentek meg, életével együtt, Campbelltől iratva; hanem Woodfall, a' „*Public advertiser*“ kiadója, mellyben Junius levelei legelsőben jelentek meg, habár nem is meggyőzőleg, ellent monda mind ezen véleményeknek. opq.

LEVÉLTÁR, gyűjteménye vagy rakhelye olyan oklevelek és irományoknak, mellyek bizonyos nemzetségnek, egyesületnek, közönségnek, kormányzéknek részes vagy egész törvényhatóságnak, vagy egész országnak jogait, elsőségeit, igényeit, egyezéseit 'sat. tárgyazzák. Kitétszik ezen határozatból, hogy a' levéltároknak két főbb osztálya van, mellyeknek egyikét a' magánlevéltárak (millyenek egyes nemzetségeké, egyesületeké, közönségeké, 's némelly kormányzéseké), másikat pedig a' közlevéltárak képezik. Ezek sorába tartoznak honunkban minden olly személyeknek 's helyeknek levéltárai, kik és mellyek hiteles, nagyobb vagy kisebb pecsétekkel bírnak. (Vö. PECSÉTEK.) Illyenek az ország birái (névszerint a' nádor, a' kir. udvar bírása és a' kir. személyviselő), a' horvátországi bán, és a' tárnok mester, a' vármegyék, a' Jászok és Kunok közönsége, a' királyi városok, a' hajdu- és priv. mezővárosok, 's a' tiszáninneni koronakerület. Azon tisztviselői személyek, kik az illy személyek 's helyek levelgyűjteményeire vagy rakhelyére vigyáznak, levéltárnok nevet viselnek. — Már a' legrégebb nemzeteknek voltak levéltárai. A' Zsidók, Görögök és Romaiak, templomaikat használták levéltár gyanánt; ide rakták le nyomosabb irományaikat, 's a' felügyelést papjaikra bízták. Óseink is legnagyobb bizodalommal viseltettek az egyházi személyek iránt, 's minthogy részint irástudatlanok voltak, részint gyakori katonáskodások miatt, okleveleiket gondos vigyázat alatt nem tarthaták, de egyszersmind a' harcz dulásaitól 's a' tüzi veszedelmektől is féltették: a' rendszerint erősebb épületekben lakó egyháziak őrizete alá adták azokat. Így támadtak a' világi papok 's szerzetesek levéltárai, — a' káptalanok és szerzetes gyülekezetek.

Kunoss.

LEVENA, egy görögne, lantolás, éneklés és Hermodius 's Aristogiton iránti szerelméről híres. Ezek vi'sgálat alá kerültek Athenében, mint öszveesküdtek a' Pisistratidák ellen, mintegy 518 K. e. 's Levenának kínzatnia kellett volna, hogy általa szeretőjinek bizonyos, büntetést érdemlő cselekedetei felfedeztessenek. Levena, a' kínzás előtt elharapá nyelvét, hogy bizonyos lehessen kedveseinek el nem árulhatása felől. Ezen nagyelkűség megindítá az Athenieket. Azonban még sem akartak kéjleánynak oszlopot emelni, 's ezért egy nyelvetlen nöstény oroszlányt ábrázoló 's Aristides készítette szobor által örökíték emléket. A' velenceiek Athenéből Velenczébe vivék ezen szobrot, hol ez a' fegyvertár kapuján áll.

X.

LEVENTE (így írja, egy helyen kívül, Turóczi; másként Leventa) Kopasz László fia, I András és I Béla királyok testvér öccse, az elsővel jött be az Oroszföldről Magyarországra, Péter király ellen; nagy pártfogója vala a' pogány vallásnak, és ebben halt meg mindjárt I András megkoronáztatása után. (Vö. ANDRÁS I.) Létét kétségbe hozza Cornides, és Levente-t nem saját, hanem török eredetű közönségnek tartja, melly vitézt, bajnokot (különösen önkénytest) jelent, és a' mellyel Béla tiszteltetett meg azon győzedelme miatt, mellyet Lengyelföldön laktában egy pomeráni bajnok felett nyert vala külön viadalban (I. BÉLA I.). Zrínyi Miklós gróf is („*Adriai Tengernek Syrenája*“) több helyen közönnel leventáknak nevezi a' szigetvári vitézeket. A' „*levente*“ szóidom azonban inkább megegyez a' magyar nyelv sajátosságával, mint „*leventa*“.

Fábrí Pál.

LEVITÁK, azon személyek a' Zsidóknál, kik Levi nemzetségéhez tartozván az egyház szolgálatját végzik. Utóbb a' papségek is Levitáknak nevezettek, 's a' catholicusoknál a' diaconusok, kik a' papnak az isteni tisztelőnél segédjei, még most is Levitáknak hívatnak. Innét véve nevét a' levita köntös, valami miseruha féle, millyent néhol az evang. diaconusok viselnek az urvacsorája kiszolgálta-

tásánál. Moses 3 könyve Leviticusnak nevezetik, mivel főkép a Leviták számára tett rendeleteket foglalja magában.

LEXICON (szókönyv), szorosb értelemben Nyelvszókönyv. A legrégebbi görög szókönyvek egyike az „*Onomasticon*“, melyet Julius Pollux K. e. 130 e. írt; hanem ez inkább dologszókönyv. Alexandriai Hesychius, kinek életéről csak annyi tudatik, hogy 3 század elején élt, legelső keresztyén volt, ki görög lexicont írt, melyet Glossariumnak nevezett. A tudományok feltámadása után Crestonus János (Crastonus, Joannes Placentinus, mert Piacenzában született) 1480 írta az első görög-latin szókönyvet. A Romaiak közt a legelső latin szókönyvet M. Terentius Varro írta, ki R. é. u. 638. született. Ugyan ollyant írt Papias, lombard ember, 11 században. A tudományok helyreállítása után Balbus János (de Balbis; de Janua; Januensis, mh. 1298) írta az első latin szókönyvet (nyomtatt. Mainz. 1460 „*Catholicon*“ czim alatt.) Reuchlin János volt az első Német, ki latin szókönyvet írt. A legrégebbi latin-magyar lexicont Nyírkálló Tamás adta ki 1484-ben. Az első zsidó szókönyvet írta Rabbi Menachem Ben Saruk (Ben Jakab) 9 században. Hasonlót adtak ki Reuchlin János Pforzheimban 1506, és Forster Ján. Baselben 1564. Rabbi Ben Jechiel (mh. 1106) készítette az első talmud szókönyvet, 11 századb. A keresztyének közül De Alcalá Péter adta ki az első arab lexicont Granadában 1505 spanyol nyelven, és a Németalföldiek közül Raphelengius Ferencz (sz. 1539, mh. 1597) Leyden, 1613. Az első syriai lexicont írta Masius András, Antwerpen, 1571; az az első aethiopiait és amharait Ludolf Jób, London, 1661; az első amerikai-peruit Dominicus a' S. Thoma, 16 századb.; az első japoniait Ferdinand János; az első németet Rabanus Maurus, mainzi érsek (mh. 859), az első német nyomtatottat Von der Schürren Gerhard „*Theutonista*“ czim alatt, Köln, 1477; és az első zsidó-görög-latint Münster Sebestyén, Basel, 1530. A legrégebbi Tudósok névkönyvét (melly azonban elveszett) írta Calimachus az alexandriai időkorban. A meglévők közt legrégebbi Suidasé, a' 11. századból. (Vö. ENCYCLOPAEDIA). — Lexicographus az, ki szókönyvet ír.

LEYDEN (Lugdunum Batavorum), egy nagy, szép 's most a' németalföldi tartomány délhollandi kerületéhez tartozó város, tágas utcákkal (mellyek közt a' széles utsza Európában egy a' legszebbek közül), és sok széles csatornákkal az ó Rajna mellett, 3000 háza 28,600 lakosa van. Az ottani egyetem (melly 1575 alapítatott, és még most is kiadja évkönyveit „*Annales acad. Lugd. Bat.*“ czim alatt) fűvészkertje, bonczoló terme, csillagvizsgáló tornya és drága könyvtára 's kéziratáról híres; az egyetemhez physical, sebészi, chemiai és természeti gyűjtemények tartoznak. Brugmanu professor magány gyűjteményében Schill feje borszeszben tartatik. Épületei közt jelesek: st. Péter temploma, Boerhaave, Campes Péter, és Meermann sirjával; a' tanásház, hol Leyden Lukács híres festése, az utolsó itélet, csudáltatik. A' régi várból, a' hajdani kastélyból, az egész várost megláthatni. Hajdan az itteni könyvnyomató műhelyek jövedelmesek valának. L. a' gyapju gyárok és belföldi gyapjukereskedés főheiyé. Teveször és pamut - szövet, vászon, pamutharisnya czérna 'sat. is készítetik benne, 's tengeri sófőzése is van. A' várost Jan. 12. 1807 azon szerencsétlenség éré, hogy egy 40,000 fontnyi puskaporral terhelt hajó, mely a' városban feküdt, a' levegőbe repülvén, a' csatorna mind a' két oldalán fekvő házak öszvedültek, és sok ember elveszté életét. Leyden születéshelye a' keresztségismétlők fajének, Leyden Jánosnak, 's ama' híres physicusnak, Muschenbrock Péternek.

L' HOPITAL (de) I. HOPITAL.

LIBANON ÉS ANTILIBANON két egy irányban futó hegy Syriában, melyek éjszokról határosok Palaestinával. Libanon legmagasabb csúcsa 9600 lábot tesz. Said (a' hajdani Sidon) és Tarabulus (Tripoli di Syria) városok ezen hegy tövénél fekszenek. A' hegynek azon részében, mellyhez az utolsó város legközelebb fekszik, a' hajdan olly hires libanoni cedrusnak, mellyet Phoenicziak hajóépítésre használtak, még vannak maradványai. A' Libanonon lakik a' Maroniták patriarchája. Az emir a' Deir al Kamar holdklostromban tanyáz. Az Antilibanont, vagy a' hegy éjszaki részét, a' Mutavelek, a' délit pedig a' DRUSOK (L. e.) lakják.

LIBATIO, a' Romaiaknál egy neme az áldozásnak, mellynél liszt, vagy más ilyenből való kalácsot tettek az oltárra, 's abból valamit elégettek, de leginkább bort öntöttek az istenek oltárára (ivóáldozat.) A' magányvendégeknek is történtek libatiok, a' házi isteneknek egy kis étel vetttven a' tűzhelyen lévő tűzbe. Hasonlóképen minden gyümölcsből is tevének egy kis részt az istenek tiszteletére egy oltárra, asztalra 'sat. vagy ilyeneket a' tengeri istenek tiszteletére a' tengerbe vetének. A' temetéseknel a' libatio a' megégetés vagy eltemetés után csak a' 9dik napon történt, 's kiváltképen tej, bor és vérrel, 's ezzel szokták a' temetés innepélyét befejezni. Az áldozásnál meg kelle a' papnak kóstolni a' bort, mellyel az áldozottállatot befecskenézé, és ugyan azt tetetni azokkal is, kik az áldozatot hozák. Ezen cselekedet „*libare*“-nak (delibare) neveztetett, melly inét annyit is tesz, mint valamit megérinteni vagy kóstolni. X.

LIBELLUS, néhány apró levelekből álló tudósítás (brochure, libell); különösen a' Romaiaknál így neveztetek a' kótyavetyékről szóló, közönséges helyre kiakasztott tudósítások, és a' panaszírás, mellyet a' panaszló fél nyújtott be a' praetornak. A' császárokhoz ántézott könyörgő irásokat is, valamint ezeknek rendeléseit a' senatushoz, Libellusoknak hívták. *Libellus delatorius* alatt értették a' titkos feladásokat, bejelentéseket; a' pasquillust pedig *libellus famosus*nak neveztek. Kállay.

LIBERIA (Livrée). A' 2. és 3. uralkodó házból való francz. királyok nagy udvartartásai (cours plénières) alkalmával, a' király a' maga, a' királyné és a' királyi hercegek szolgáló népének különös ruhát adott, melly *livrének* neveztetett, mivel királyi költségen szolgáltatott. Ezen ruhák, ebédek, kocsik, tisztelkedések, 's az ország nagjainak és a' népnek adni szokott ajándékok, temérdek költséget okozának. Okosb gazdálkodás megszünteté ugyan ama' fényes udvartartásokat; de a' szolgáló nép megtartá a' liberiat. — Londonban Livery (Liverymen) neve alatt, azon városi lakosok értettek, kik a' város 89 községeshez (companies) tartoznak, 's a' parlament és a' lordmayer választáskor kirekesztőleg szavazhatnak, azaz tehát a' tulajdonképen való polgárság.

LIBERTAS, a' Romaiaknál a' személyesített szabadság, Hygin szerint Jupiter és Juno leánya. Pénzen ábrázolva a' Libertas fedetlen fővel a' romai szabadság, ellenben a' diademával ékesített, és fátyolba burkolt Libertas a' szabadság istennéje. Az utóbbié volt, a' Gracchustól az Aveninuson épített templom. X.

LIBETÁNYA, sz. kir. bányaváros Zólyomvármegyében, mintegy 1500 nagyobb résztint tót 's kevés német lakossal, kik résztint kézmivek készítésével, résztint csekély kereskedéssel és bányászattal keresik élelmeket. Bányái hajdan aranyat szolgáltattak, 's gazdagon megjutalmazák a' mivelésekre fordított iszonyu munkát; ma azonban jobbadán csak rezet és vasat nyernek az izzadó dolgozók. 54.

LIBYA a' régi geographusoknál éjszaki Afrika nagy része, Egyiptomtól nyugotra, melly külső 's belső, sőt tulajdonképi mar-

maricaniai és cyrenaea Libyára osztatott. Néha a Görögök ezen név alatt egész Afrikát is érték.

LICENTIATUS, némelly egyetemeknél annak czimje, ki a' próbatételek kiállván engedelmet nyert doctor lenni, 's a' ki addig is, mig ezen méltóságot megkapja, a' doctorok minden elsőséggel és jogaival él. X.

LICHTENBERG (Kristóf György), egy a' legnagyobb physicusok és legelméőbb német írók közül, szül. felső Ramstäden Darmstadtánál 1742, már atyjától tanult némelly természeti esmeretet, 's annak halála után a' darmstadti gymnasiumba ment. 8 évéig ép és jó alkatásu volt, de ezen idő olta teste ki kezdett nőni egy dajka vigyázatlansága miatt, ki az ő hátgerinczét kificzamítá. A' csillagvizsgálás különösen vonzása magához, 's tanuló korában ada már tanítást egy iskolatársának, Kästner e' munkájából: „*Anfangsgründe der Mathematik.*“ VIII Lajos landgróf segíté őt. A' gymnasiumot elhagyásakor tartott, 's a' valódi bölcselkedésről 's a' bölcselkedési ábrándozásról szóló, versekben mondott beszéde, sok pártfogót szerze neki. 1763ban Göttingába ment, hol csillagászati vizsgálatoknak kezdé magát adni. Eszrevételeket tön, p. o. az 1767ki földindulás körül, vizsgálá Kästnerrel Venus átmenetelét a' nap előtt Jún. 19kén 1769, az 1770 és 1771ki üstökösöket, valamint az 1773ki üstököst is, mellynek menetelét a' csillagok között, lerajzoló 's a' tudományok göttingai társaságának áltadá. Holdrajzokat is készíte, mellyeken a' foltok úgy vannak rajzolva, a' mint egymás utána' föld árnyától befedetnek. 28 éves korában Göttingában tanító lön (1770). Ugyan ezen évben két gazdag Angolt Londonba követett, hol az angol csillagászszal és királlyal is megesmerkedék. Midőn a' király több német városának csillagászai meghatározását kíváná, Lichtenberg 1772 és 73ban megméré Hanoverá, Osnabrück és Stade Tekvését 's tud. göttingai társaságának (mellynek 1774ben tagja lön) elébe terjeszté munkáját. Mayer Tóbiás munkáit magyarázatokkal kiadá, hozzá függesztve egy holdrajzot 's a' holdfoltok feljegyzését. 1774ben ujra Angolhonba ment, 's művelődésének gyümölcse látható Garrickról 's az angol játékszinről szóló leveleiben. Igy mivelé magát a' Hogarth rezeihez magyarázatot adandó férjfü. Azonban a' komoly tudomány vala mindig szeme előtt. A' két Forsterhez igen ragaszkodott, 's hozzájuk csatoló magát. Ekkor is jelesen fogadtaték a' királytól 's 1778ban Göttingába visszatért. Ezolta, mivel Erxleben meghalt, annak kézikönyve szerint tanítá a' tapasztalási physicát, mellyet négyszer ada ki, mindig gazdagítva. Tanításai jelesek, híresek voltak, készületei királyiaknak tartattak. Már 1789ben megvette az egyetem ezen eszközgyűjteményt 200 tallér évi pénzen, melly L. halálakor gyermekeire is áltteték. Feltaláló is lön a' physicában, a' villanyozott testeken lévő szikrák észrevétele által, mellyeket támasztani 's fogva tartani tanítá, 's mellyek szerinte is neveztettek el. 1780 folytatá vizgálatainak kiadását a' játék hihetőségének kiszámolásáról. Azon kívül a' „*göttingai almanachot*“ évenként jeles czikelyekkel tisztelé meg. Lavater physiognomicáját gyakorta és elmésen játszá ki, többek közt ezen czimű futó irásában: „*Timorus, d. i. Vertheidigung zweier Israeliten, die durch die Kräftigkeit der Lavater'schen Beweisgründe und der göttingischen Meitwürste bewogen, den wahren Glauben angenommen haben, von Konrad Photorin, der Theol. und Belles Lettres Candidaten*“ (1773). A' Lavater pártján álló és sértegetve boszorkodó Zimmermannal tréfásan vitakozott. Lavaterrel 1778ban személyesen megbékült. Alkalmat adván reá Göbhard Tóbiás, utánnomó, két e'hez intézett levélben szokott elmésségével egész meztelen rutságban látta: a' az utánnomók czéhet. Forsterrel kiadá: a' „*Göttingischer Magazin der Wissenschaft und Li-*

teratur“t. Az alatt vitára kelt Vossal a' görög önnevek helyesírásában, és Ziehen superintendensel, Némethon nagy részének közel leendő elveszése felett, mellyet ő szokott elmés kedvel folytatott. A' hetvenes években, midőn Göthe, Klopstock és Shakspeare el nem sült utánozásai jelentek meg, ellene állt ezen majmolási dühnek illy czimű könyvében: „*Parakletor, oder Trostgründe für die Unglücklichen, die keine Originalgenies sind*“ és „*Bitschrift der Wahnsinnigen*.“ De ez nem teljes, valamint ezen gunyírása: „*Das Leben Kunkels, eines ehemaligen göttingischen Antiquarius*.“ Életének utolsó éveiben rásztakóros (hypocondriacus) lön 's majdnem embertől iszonyodó, szobáját nem hagyá el, másokat sem láta magánál szívesen. Melygyulban holt meg Febr. 24, 1799, 57 éves. L. eredeti fő volt, kinek semmi tudománybeli tárgy nem volt esmeretlen 's érdekletlen. Szoros tudományos lélek és költői szellem egyesült benne csudálatosan, 's meglepő tüneményt szüle. A' vallásosság némiképp ki volt szorítva melyéből, de a' mellett jósolgatni, álmodt magyarázni, 's gyanításban szeretett élni.

—j—a.

LICTOROK (lictiores) nyilvános szolgálai a' Romaiak felsőségi személyeinek, az ő hivatali munkálataiknál. Onnét vevék neveket (Ligatores), mivel a' gonosztevők kezeit és lábait meg kelle kötözniek, mi előtt azok megostoroztattak. Romulus e' szokást az Etruscusoktól vevé, kiknek legfőbb tisztviselőik fejszével és vesszőcsomókkal fegyverkezett szolgálak által kísérteték magokat. Ő 12-öt ballagtata maga előtt. Eltörültetett ugyan Romában a' királyi méltóság, de külső fénye megtartott. Azért a' consulok, dictatorok, praetorok, magistri equitum 'sat. (csak a' censorok nem) lictorok által kísértettek. Ha egy felsőbb tisztviselő nyilvánosan mutatá magát, a' lictorok rendben egymás után mentek előtte. Kötelességek volt, az oda tóduló népet visszatartóztatni, és az utból eligazítani (turbam submovere) mellyél ezen formákkal, *Cedite, consul venit; date viam (locum) consuli* 'sat. éltek. Ha a' tisztviselő haza, vagy valamely más házba ment, a' lictorok vesszőjikkal az ajtóra ütöttek. Továbbá arra is ügyeltek, hogy a' tisztviselő iránt illő tisztelet mutattassék. Ezen foglalatosság animadvertere-nek nevezteték. A' tiszteletmutatás abban állott, hogy a' lovagló, ki a' tisztviselővel találkozott, lováról leszálni, 's mindenki a' fejét lefedni 's kitérni 'sat. tartozott. Végre ők teljesítették a' büntetést. A' lictorok szabad emberek voltak ugyan, de a' legalsóbb néposztályból, közönségesen azon tisztviselők szabadosai, kiknél szolgáltak. Egyébiránt a' dictator előtt 24, a' consuli hatalommal bíró haditribunusok, cónsulok, decemvirek előtt 12, a' praetor előtt 6, ugyan ennyi a' magister equitum, és a' Vesta szüze előtt egy járt.

X.

LIECHTENSTEIN fejedelemség, a' legkisebbik a' német szövetséges státusok közt, Schellenberg és Vadutz grófságokból áll. 's a' rhäti Alpk éjszaki lejtőjén és a' Rajna mellett fekszik. 2½ nsz. mföldön 5800 lak. számlált 11 helységben, kik legnagyobb részint föld- és szőlőmivelésből, marhatenyésztésből 's erdőhasználatból éleak. Főhelye Vadutz, most Liechtenstein, Graubünden határán, a' Rajnavölgyben; van egy fejedelmi vára, mellyben a' helytartó lakik, ki egy számtartóval együtt kormányozza a' fejedelemséget. Mostani fejedelme Liechtenstein János herczeg, 1817 a' német szövetséghez állt; a' szövetségi gyűlésben része van a' 16-ik szavazatban; teljes gyűlésben a' 28-ik helyet foglalja el. A' szövetséges sereghez 55 embert ad. Uralkodás-formája alkotmányos fejedelmi. Törvényei az austriaiak. A' feljebbvitel a' hely- és számtartótól Bécsbe, a' herczegi cancellariába, 's innét Innsbruckba, a' tiroli feljebbviteli törvényszékhez, történik. Jövedelme 17,000 forint.

Im.

LIEFLAND. A' kelettenger melletti tartományok, Liefland, Esthland, Kurland, és Semgallen, már a' régi időkben is az orosz statushoz tartoztak, de csak mint adózók 's tulajdon szerkezettel bírva. Az Oroszok ellene sem szegeztek magokat az idegen hódítók szándéklatainak. Így történt, hogy ezen tartományok, főkép Oroszország belső meghasonlása alatt, ettől egészen elváltak, és csak akkor hódíthatottak vissza, midőn nagy Péter elég erős volt, ezekre tartott igényét kivívni. Europa előtt nagyobb részint esmeretlen maradt Liefland, míg nem 1158 a' bremai kereskedők, kik az éjszakkal kereskedési összevetést kerestek, Wiskybe (Gothlandban) utaztakban, Liefland partjaira verettek. A' Bremaiak most egyre gyakrabban látogatók meg e' tartományt, hol kereskedést űztek, sőt le is telepedtek. 28 évvel utóbb egy augustinus barát, Meinhard, telepedék itt le, több Németekkel együtt. A' lakosokat kereszténységre téríté, 's első püspökjök lön. De ő utána csak a' harmadik püspöknek, Albrechtnek, ki egy új keresztes haddal ment a' Dünába, sikerült ott egyházi hatalmának erős alapot vetni. 1200 Riga városát építé, és oda tevé át a' püspökség székiét. Ezen század vége felé VI Knud dán király foglalá el ezen tartományokat, melyeket azonban egy utódja, III. Woldemár, bizonyos summa aranyért a' német rendnek engedett, mellyel az Albrecht püspöktől 1200 alapított fegyveres barátrend is egyesítve volt. Ezentul a' német rend bírá Lieflandot, Kurlandot, Semgallent, és Esthlandot. Végre a' rend gyengesége, melly nem volt képes az Oroszországtól elszakasztott tartományokat ismét visszafoglalni akáró II. Iván Wasiljewitsnek ellene állni, 1561 ezen status teljes felbomlását okozá. Esthland svéd ortalom alá adá magát, Liefland Lengyelországhoz kapcsoltatott, Kurland pedig Semgallennel együtt, lengyel feisőség alatt külön hercegség lön, mellyel a' németrend utolsó seregmestere, Kettler Gotthard, adományoztatott meg azon koronától. Ezen idő olta Liefland majdnem egy századig volt háboru tárgyá, Svecia, Orosz- és Lengyelország közt (1561 — 1660). Lengyelország 1660 az olivai békében Sveciának engedé e' tartományokat, mellyre ezek Esthlanddal köttetének össze. Végre 1721 a' nystädti békében mind a' két tartomány Oroszországhoz került. Liefland keletről Ingermanlanddal, délről Lithvaniával és Samogitiával, nyugotról a' keleti tengerrel, 's éjszokról a' finni tengeröböllel határos. Fűvel és gabonával bővelkedik, 's 2 tartományból áll, ESZTHLANDBÓL (l. e.) és LIEFLANDBÓL (Esthek és Lettek), mellyek közül az első a' finni tengeröbölre, az utolsó pedig a' kurlandi és lengyel határra dül. A' Lettek eredetikép a' Lithvaniakkal egy nép, 's tehát finn ivadék; legnagyobb részint örökös jobbágyok. Azon borzasztó nyomás, melly alatt ezeket nemes zsarnokaik tarták, 1804 egy császári rendelés által megenyhítettett, 's 1820 Jan. 6. a' lieflandi nemesség javalta alapok szerint eltöröltetett. Ezekon kívül, sok Német, Orosz és Svéd is honos itten. A' lakosok legnagyobb része lutheranus, azonban a' reformatusok, catholicusok 's görögök is szabadon gyakorolják isteni tiszteletjeket. 1783 új szerkezetet kapott az ország, és Liefland a' rigai, Esthland pedig a' revali helytartóságot tevé. Hanem Pál császár 1797 ismét visszaállítá a' Liefland nevet. Most ez 5 kerületre osztatik: a' rigai, arensburgi, dörpiti, vendi, és pernaúra. Riga helytartóság nagysága 817 nsz. mf. 755,000 l. (L. gróf Braytól „*Essai sur l'histoire de la Livonie*“, (Dorpat 1817, 3 köt.)

X.
LIGA (Ligue). A' mi a' francz. nyelvnek közönséges elhatalmázása óta, minden cabineti gyűlésekben Alliance-nak nevezetik, azt 1500 — 1650 idő tájban, midőn a' spanyol-olasz befolyás legnagyobb divatban volt, Ligue vagy Liganak nevezték, Liga spanyol-olasz szó szerint. Némelly szövetségeknek ezen nevezet különö-

sen tulajdon. Ilyen 1) a' c a m b r a i - i l i g a , t. i. azon szövetség, melyet 1508. XII Lajos francz. kir. Maximilián német császárral, Ferdinánd span. királlyal, főképen Velence elnyomatása végett kötött, 's mellyhez nem sokára (1509) II. Gyula pápa is állott. Ezen liga, mint más e' féle szövetségek, visszonyos bizodalmatlanság miatt, már 1510 eloszlott, 's helyébe lépett 2) a' L i g a s a n t a (szent szövetség), a' pápa, Maximilian császár, Ferdinand spany. kir. és Velence közt. Célja volt, XII. Lajost, kinek szövetséges társai ellenségeivé lettek, arra kinszeríteni, hogy olaszországi hódítmányait hagyja el; a' mi meg is történt. Ez volna tehát az első szent szövetség a' történetekben, hanem ez csak azért nevezeték úgy, mivel a' pápa is részt veve benne. 30 esztendővel későbbben 3) egy L i g a s a n c t a Németországban állott fel. Midőn t. i. az előbbkelő protestans fejedelmek, 1536, hitvallások védésére, Schmalkaldenben szövetséget kötöttek, hogy V. Károlynak ellentállhassanak; tehát a' gyanakodó catholicus fejedelmek 1538, a' protestantismus terjeszkedése, és a' protestans fejedelmek hatalmaskodása ellen, Nürnbergben hasonlóképen öszveszövetkeztek, 's ezen szövetségeket, mivel a' cath. egyház védelmére kötteték, szentnek nevezék. 4) Egy másik szent vagy c a t h o l i c a L i g á t , Franciaországban herczeg Guise Henrik, 1576, III. Henrik kir. ellen szerzett. Szinlett célja volt a' cath. vallás fentartása; valóságos titkos szándéka pedig herczeg Guisenek volt, mivel III. Henrik magtalan, 's halála után a' francz. korona az eretnek navarrai Henrikre szálandó vala, ezt a' koronaöröklésből kirekeszteni. Az ő szivet hódító viselete tervének könnyű boldogulást ígére. Paris példájáért mindeu tartományok részére állottak. A' pápa és a' spanyol király a' ligát nyilván megesmerték. A' király, Guise Henriket, 's testvérét Lajos cardinált, a' liga vezérfejeit, B'oisban 1588. meggyilkoltatta ugyan; hanem a' liga a' harmadik testvért, herczeg Mayenne Károlyt választá vezérének, és a' királyt koronavesztétnék hirdeté. Most már a' király, eddigleni ellenségének, ki ellen a' liga személyvesztőleg felállított vala, navarrai Henriknek táborában kerese menedékhelyet. Itt érte utol a' gyilkosság töre 1589-ben. A' liga azután is harczott navarrai Henrikkel, míg ez 1594 a' cath. vallást elfogadá, 's a' már magában meghasonlott liga, 1595 magát megadá 's eloszlott. L. *Mignet*, *Hist. de la Ligue* (Paris 1829, 5 dar.) 5.) Ismét más 's szinte c a t h o l i c a l i g á t — mert a' cath. vallás feltartása végett kötöttet — 17 században Németországban találunk. Az 1555 kötött vallási béke a' protestans vallásnak kevesett engedett, a' cath. vallástól pedig sokat elvett. Mind a' kettő gyanakodva nézett egymásra. Amaz erőszakot, ez hatalmaskodást kiáltott. Minthogy pedig IV. Henrik fr. kir. az austriai ház elnyomatása végett, a' protestans fejedelmeknek minden nemű segítségre ajánkozott; ezek tehát, a' Donauwerth szab. birod. városon történt sérelmek által még inkább felingerelve, 1608. Franconiában Ahausen városában öszvejöttek, 's minden egyes tag védelmére és megtámadására, az úgy nevezett evangel. egyesületet (unio) kötöttek. A' cath. fejedelmek most szint azt tettek, mit a' schmalkaldeni szövetség után cselekvének; szövetségösüket a' jülich - klevei örökség még inkább siettetete. Az 1609 magtalanul meghalálozott jülich - kleve - bergi herczeg János Vilmos birtokaihoz majd minden előbbkelő német fejedelem just tartott. IV. Henrik a' protestánsokat pártolá. A' catholicusok tehát 1610 Würzburgban azon ligát kötöttek, mellynek feje Maximilián bajor herczeg vala. IV. Henrik véletlen halála a' harczenet még megakadályoztatá ugyan; hanem az unio és a' liga ellenségesen állottak egymás ellen, míg a' 30 esztendő háboru lángja fellobbant. Az unio vezérfeje, a' pfalzi választó, elfogadá a' cseh koronát. Erre mind az egyesület, mind a' szö-

vetség kardhoz kapott. A' francz. - austr. - bajor - spanyol politica azonban kivitte, hogy az unio, az ulmi megegyezésben, 1620 Jul. 3., a' Csehektől elállott, 's minekutána a' liga fegyvere Csehországban a' győzedelmet egészen a' császár részére hajtotta volna, 1621 egészen elszlott. Ellenben Maximilian baj. herczeg s Tilly vezére ugy annyira segítették elé a' császár és a' catholicismus terveit, hogy a' protestáns fejedelmek csak Gusztáv Adolf segedelmével szabadulhattak meg a' veszedelemtől.

LIGNYI ÜTKÖZET, I. QUATREBRAS és WATERLOO.

LIGURIA, a' Romaiaknál éjszaki Italiának azon része, mely a' középtenger partján, Gallia határától egész a' mostani Livornoig terjedt, és éjszakeről a' Póval volt határos. 1797 Bonaparte az addig fenállt genuai aristocratiai köztársaságnak (Maj. 22.) demokratiai szerkezetetést ada, 's liguriai köztársaság nevet. Azonban ezen szerkezet és nevezet 1805 ismét eltörülteték, Genua (Maj. 25.) a' francia császársághoz kapcsolatván. A' genuai herczegség 1814 oltá a' sardinaiai királyé.

LIGUORI (Alphonse Maria de), szül. Nápolban Sept. 26. 1696, a' Liguoristák vagy Redemtoristák alapítója, eleinte törvényt tanula, de 1722 bizonyos baleset érte e' pályán, 's pappá lön. Nem sok idő mulva a' Nápolban felállított Hitpiopagandához csatlódott, 's mint ténitő pap a' tudatlan pórnép oktatásával foglalatoskodott. Ennekutána 1732 a' pápa engedelmével a' villa-scalai sz. Mária remetességében, egy klastromi egyesületet alapított, mellynek tagjai magokat a' Megváltóról (il santo redemtor) neveznék 's kiknek munkájok a' népoktatás lenne. Csuda hamarsággal terjedtek el a' rend tagjai a' két Siciliában, első házaik Salerno-, Censa-, Nocerna- és Bovino-ban voltak. A' Loyoliták ezen mellékágáról Olaszországon kívül soká semmi sem hallatszott, míg nem 1811 Helvetiába 's valamivel később Austriába, nevezetesen a' fővárosba felvétettek, hol most gazdag fundatioval bírnak. L. 1762 XIII. Kelemtől sancta gothici-i püspökké neveztetett, melly tisztség alól VI Pius 1775 felmenté, minthogy vénsége 's gyengélkedése miatt, melly részint bűjtölései 's önsanyargatásainak következése is volt, elégtelennek érzé magát tiszte sikerrel viselhetésére. Az általa létesített Nocera de Pagani Congregationnak főlakhelyébe vonult vissza, hol Aug. 1. 1787 élte 90 évében kimult. 1816 a' szentek közé számláltatott. L. Asctica irómányai részint Nápolban, részint Velenczében jelentek meg.

LILLE, (német alföldiesen Ryssel) 1667 a' francia Flandria és egész francia Németalföld fővárosa, a' hajózható Deule mellett, melly a' városon folyik keresztül; szép környéke, 11,300 háza, 61,500 lakosa van, 's egész Európában egyike a' legfontosabb erősségeknek. A' fellegvár Vauban mive, remeke az erősítés mesterségének. A' nyilvános helyek közt a' diszpiacz tűnik ki, 's a' széles, jól kövezett 's éjjel megvilágított utszák közt a' Királyutsza, minden városnak ékességére szolgálna. Még sz. István és Péter templomát, a' szép tanácsházat, a' pompás gabonatárt, a' nagy ispotályt, a' színházat, a' fegyvertárt, a' szép főörhelyet 'sat. nevezük meg. Lille egy børsével, egy pénzverőházzal, a' szép mesterségek társaságával, rajzólo és képiro oskolával, szép könyvtárral, fűvészkerttel, képgyűteménnyel. és szövet, gyolcs, csipke, pamut, dohány, bor, üveg 's a' t. gyárokkal, nagy pamut fonóházakkal, kartongyárokkal és jeles fonál 's vászon fejtéssel bír. A' város mellett száznál több olajmalom van, kereskedése virágzó. A' tulipán termesztés majd nem olly erősen üzetik mint Harlemben. Spárgája 's dinnyéji egész Parisig vitetnek. 1708. Eugen kir. herczeg bevéte Lillet makacs ostromlás után. 1792 lövöldözék az Austriaiak, de sikeretlenül. Most L. a' du

Nord departement fővárosa, széke egy kereskedési törvényszéknek, és a 16 katonaosztály kormányozó tábornokának.

LIMA, fővárosa a Peru köztársaságnak déli Amerikában, hajdan a spanyol alkirály lakhelye, hasonnevű folyó mellett, egy igen szép és termékeny, két mértföldnyi szélességű völgyben, a tenger-től 2 órányira, és a Cordilleráktól 30 órányira. A Spanyoloktól építetett 1585. Egy földrengés (Oct. 28, 1746) semmivé tette néhány óra alatt az egész várost, a rév torkolatjában állt minden hajókkal, és véghetetlen kincsekkel együtt. Callaot, a révvárost, egészen elnyelé a tenger; 4000 emberből csak kettő menekedett meg. A házak a földrengés miatt most csak fából építettek, 's csak egy emeletűek, utszái rendesek, tiszták és jó kövezetűek, 's környéke falusi házakkal díszeskedik. 70,000 lakosa közül egy harmadrész spanyol. Ezek hajdan kizárólag üztek kereskedést Mexicoval, Chilibel, és Spanyolországgal. Limában, kivált a fejrénépnél, igen nagy a fényűzés. E város pénzverőhely, széke az uralkodásnak, a congressusnak, 's egy érseknek, V. Károly alapította egyetemnek, bányász- és hajókázási iskolának, és egy természetvizsgáló társaságnak 'sat. Egynehány kézműgyára is van. — Callao, vagy Bonvista kikötőt, melly a várostól 6 órányira fekszik, két nagy vár védi. Még most is nagy innét a kereskedés déli és éjszaki Amerikába, arannyal, ezüsttel 's belföldi és európai árukkal.

X.

LINEA, a kiterjedés hosszúságban, szélesség és vastagság nélkül. A linea egyenes vagy görbe. A földleírásban 's a hajózásnál linea szó alatt az egyenlítő értetik, innét ezen kifejezés: a lineát általmenni. A tizes hosszúság-mértéknél 10, a tizenkettő hosszúság-mértéknél pedig 12-dik része egy hüvelyknek. Az ingenieur tudományban lineának nevezetik a felhányt árok 's azon sáncz fal, melly által a sánczok öszvefüggenek, 's mellyek két-háromsorosan egymás megé 's egymásra építettek. A haditudományban line a nevet visel a csatarendben álló katonák (honnét lineacsapatok) vagy hajók (lineahajók) sora.

—h.

LINEA HAJÓ. Így nevezetnek azon nagy hajók, mellyek számos ágyukkal, hadiszerral és katonasággal vagynak megrakva, 's részint tengeri hadfolytatásra szolgálnak, részint a kereskedő és más más szállító hajókat oltalomba véve elkísérik a kiszabott helyre. Lineahajóknak nevezetnek azért, mert sorba állitva (lineában) csatáznak velek. Nagyságok tonna szám szerint határozatják meg. Egy tonna 20 mázsá. Angliában három nemei vagynak az illy nagy hajóknak 1) 1920 — 1700 tonnások, mellyekre 38,400 — 34,000 mázsát raknak, — 850 — 750 katonával, 110 × 90 ágyuval; 2) 1625 — 1557 tonnások, 750 — 600 katonával, és 90 — v. 60 ágyuval; 3) 1400 — 1119 tonnások, 600 — 410 főre menő katonasággal, 80 — 60 ágyuval. Elnevezetnek sokszor az ágyuk száma szerint, vagy pedig magasságokhoz képest is, p. o. két, három emeletű hajó (Dreydecker).

LINGAM. A mindent teremtő és nemző erő jelképe, szent az Indusok 's Egyiptomaiaknál (L. KELETINDIAI MYTHOLOGIA).

LINNÉ (Károly), természetvizsgáló, a fűvészek apja, szül. 1707 Nushulton Smalandban, 's pap apjától papságra lön szánva. Atyja szenvedélyes fűvész lévén, neki is volt alkalmá a korán fűvészkedésre. 10 éves korában a wexiöi iskolába küldték. De a tanítás akkori idoma nem tetszvéen neki, ki kimaradozott, növényeket gyűjté. 's a tudós nyelvekben hátra maradt. Tanítói azt jelenték ki az atyjának, hogy belőle, ki csak füveket keres, és pillangókat fogdos, legfeltebb is mesterember lehet. Apja vargainasnak adá De Rothmann orvos szokatlan tehetséget vön az ifju Linnében észre, 's az atyának tudtára adá, hogy volt tanítói nem adhatnak alapos ítéle-

tet róla, az anyának pedig javaslá, tartsa meg fogadását 's fíját tegye a' természet papjává. A' szülők engedelmeskedtek az okos tanácsnak, a' fiatal Linné pedig örömet elhagyá a' műhelyt. Tournefort „*Institutioi*“ volt az első jóra való fűvészkönyv, mely a' szegény sorsu Linnének Rothmann jósága által kezéhez jött. Még két évig használá a' vexiői könyvtárt 's Rothmann pártfogója tanácsát, és nagy pályájára előkészült. Kenyértudománynak a' gyógyászságot választá. A' lundi egyetemben Stobaeus fűvészre talált, ki őt tehetsége szeriut segíté 's életét is megmentette, midőn egy fűveszi kiránduláson az ugy nevezett mérges pokolfuriától megcsipeték. De Linnének még tovább is kelle a' szegénységgel küzdenie. Az upsalai fűvészkertben Celsiussal találkozék, ki csudalá bő esmereteit. Ez mindjárt segíté rajta, ki a' bibliai növényeken dolgozván segéd nélkül szükölködött, 's Linnét választá. Itt támada Linné fejében 24 éves korában azon gondolat, nem lehetne-e az annyira fontos nemző részeket osztályalapul felvenni, mely egysége, 's a' természeti rendszerhez közelítése által az eddig volt rendszereket felülmulná. Hamarjában írásba tevé gondolatait, 's Rudbeck orvossal közlé. Ennek az lön a' következése, hogy Rudbeck megbizá, mutassa helyetté a' növényeket a' fűvészkertben. Rudbeck már 40 évvel előbb fűveszi utazást tön Laphonba, mellynek gyümölesei a' tudni vágyást csak jobban ingerlék; új utazás látszék szükségesnek, és Rudbeck az ifju Linnét ajánlá. Ez 50 tallért, mely a' tudományos társaságtól adatéék össze, elégségesnek tartá 800 német mértföldnyi utra. Aprilisben 1732 indult meg ezen veszedelmes és bajos utra egyedül, és csak a' legszükségesebbeket birva, lóháton, 's 6 hó után tért vissza, nem kis haszonnal a' fűvészetre nézve. 1735 kiadá Laphon virányát, mely példája lön a' többi hasonló munkáknak. Ezen virányban rendelé L. előszöra' növényeket a' himszálok száma 's egymás iránti 's az anyaszálhoz való viszonya szerint. Még mind eddig nem nyert academiái czímet, hogy tanításokat adhatott volna, 's nem volt tehetsége annak megszerzésére. Innét elfogadá azon javalatot, hogy hét ifjuval ásvány-és földeredet tudományi utazást tegyen Laphonba. Visszajövéen Fahlunban tanítást ada a' bányász-nevendékeknek, az ásvány és bányatudományban. Aprilisben 1735 elhagyá Fahlunt, Harderwyckben orvossá lön, azután Leydenbe ment, hol az esmereteit csudaló Boerhave és Gronov barátságot kötöttek vele. Itt lépe fel először természeti rendszerének lapjával. Ezen munka alapul szolgált egész rendszerének. A' magától meg nem visgált fajokban Tournefortot követé, de utóbbi vizsgálatra vissza kellett itéletét venni. Burmann Amsterdamban, ki Hermann Pál hátrahagyott kincseit szedé rendbe 's leirá, Linnét vette segédül. L. hat hónapig élt itt, mely idő alatt barátja gyűjteményét és tudományos kincsét jól használá. Boerhave és Burmann ajánlására a' gazdag Clifford házi orvosa lön, és hartecampi kertjének (Harlem vidékén) felvigyazója. 1736-ki tavasszal ment ide 's másfél évet tölte ott a' legkellemesebb foglalatosságban. Munkái: „*Systema naturae*; *Fundamenta botanica* (1736) *Philosophia botanica*; *Bibliotheca botanica*; *Hortus Cliffortianns* (1737, 37 rézzel). Már 1736 kiadá a' „*Musa Cliffortiana*“ leírását. Ezután kiadá: *Genera plantarum*, hol 935 fajt ira le minden esmertető jegyével; *Critica botanica* (1737). Végre 1737 megjelentek *Classes plantarum*, vagy a' *Növények osztályai*, minden addig esmert rendszer egybe hasonlítása. Hartecampban lételekor Angolhont is meglátogató. Visszajövéen Royen számára egy új rendszert dolgozott ki, mellyet Royen 1740 a' „*Prodromus florae Leydensis*“ben kiadott. 1738 elhagyá L. Hollandot, Parisba ment, Jussieut, Guettardot és más hires fűvészeket megismerendő, 's Septemberben Stockholmba visszatért. Itt eleinte senki sem törődött vele, 's lassanként éledégt gyógyításból. De sze-

rencsésen gyógyítván a' mely-gyengeségeket esmeretes lön az udvarnál, Ulrica Leonora királyné pártolója lön, 's ekkor hozzá tódultak a' leghiresb és gazdagabb betegek. Gyógyász lön az admiralitásnál és kir. fűvész. 1741 az országgyűlésen meghatároztaték, hogy Svédhont figyelmesebben kell tudományosan beutazni, mint eddig történt, 's Linné az utazó társaság vezérének választaték. Ezen ut leírását 1745 adá ki. 1742 a' fűvészet tanítója lön Upsalában, kevésbe mulva, hogy Göttingába nem ment, hol Haller helyével megkínálta, de levele későcskén érkezett meg. Az upsalai kertet megjavítani törekedék ezolta Linné 's 1748 annak leírását is kiadá e' czim alatt: „*Hortus Upsaliensis*“. Ezolta egyszerűen, de dicséretesen és hasznosan élt L. beutazá nyugoti Gothlandot és Schonent, mely két utját megannyi kötetben kiadá. A' *Flora Svecica* 1745 (2 kiad. 1755) jött ki. Utána jött: *Fauna svecica*. Előbbi munkáinak kiadásán kívül Upsalában majd 200 academiái írást szerze, és rendkívül sok értekezést a' stockholmi academiá, az upsalai társaság, a' pétervári acad. a' londoni társaság írásai; továbbá a' királyi gyűjtemény leírását stb. adá; de leginkább ezen fő darabjainak tökélyesítésével foglalatokodék: „*Species plantarum; Philosophia botanica és Materia medica*“. Utóbbi éveiben mind inkább félre vonult az academiái foglalatosságok elől, 's 1772 elbocsátást is kére. De ez a' legtisztességeseb kifejezésekben megtagadtaték tőle; a' király egy mezei jószágot ajándékoza neki, kedveszerint ott tartózkodhatási engedelemmel. 1774 a' gutától érinteték, két év mulva újra visszatérőtől 's elméjében is meggyengítőtől, mely Jan. 10. 1778. halállal végződött. Kévs férjfiu jön a' történetekben elő, ki olly-rendkívül mély tekintettel anyi világosságot és képzeletrendet, olly bátor- és állandóságot 's olly elmésséget kötött volna össze, mint Linné. XIV. Károly király emléket emele neki 1819 születése helyén. —j—a.

LINZ, főváros felső Austriában, a' Duna mellett, hol ez a' Traun folyót magába veszi, 400 lépésnyi hosszú fahiddal. Helyesen van építve. A' lakosok száma, a' katonaságon kívül, 18,700,—1000 házbán, mellyek nagyobb részint fasindellyel fedettek ugyan, de még is szépek. Gyapju szövet gyára, melly legnagyobb az austriai státusokban, 's jeles lábszőnyegeket készít, a' városban és vidékén sok ezer embert táplál. Jó puskapor is készittetik benne. Egyéb gyára, valamint kereskedése is, kivált a' küldő, virágzó állapotban van. Megjegyzésre mélt. ezenkívül az 1784 felállitatott püspökség, 's az I. Leopoldtól 1674 alapittatott lyceum. Ez, mint más főiskola, joggal bir magisteriumot és baccalaureatust osztogatni a' philosophiában, de ezt soha sem gyakorolja. 1824 olta siketnémák 's vakok intézete is van benne. Az éjszaki intézet éjszakkémetszági catholicusok számára van alapitva. X.

LIPARI (a' régieknél aeoliai) szigetek, szám szerint 11, a' középtengerben, Sicilia éjszaki felén, Siciliához tartoznak. Legnevezetesebbek: Lipari, Vulcano, Panavia, Stromboli és Felicia: ugy látszik, mind földalatti tűz által támadtak; ezért helyezék ide a' régi költők Vulcan műhelyét 's Aeolus lakát. A' régiek csak 7-et esmertek. Liparin hasonnevű kicsiny 's rozsul épült város van, püspökséggel, két kikötőhellyel, egy hegyi várral, és 40,000 lak. ide számlálva a' falusiakat is. Ama' becses Malvasia borból, melly itt terem, évenként 2000 hordócska küldetik ki. Campobianco, egy tekeforma magas hegy Liparin, sok réteg fejéres tajtékkőből áll, melly itt a' kereskedés tárgya. Lipariban a' déli gyümölcsökkel, főkép szőlővel 's figével való kereskedés is jövedelmes. Vulcanon és Strombolin tüzokádó hegyek vannak, különösen az utolsó egész éven át tüzet és izzó köveket hány ki, mellyek éjjel messze elfénylenek. Ezen szigeteket Dolomieu irá le legjobban. X.

LIPOGRAMMATICUS IRATOK azok, mellyekben bizonyos betűk készakarva kikerültetnek. Így Lopez de Vega egy novellát irt L és A nélkül.

LIPPA mezőváros, hajdan erős vár Temesvármegye lippai járásában, a' Maros vize mellett; gyönyörű fekvése van. Zápolya János gyakran meglátogató ezen hatalma alá hajtót várt, melly későbbben özvegyének 's fiának is kedves lakhelye és menedéke volt. A' török háboruk alatt sok viszontagságokon ment keresztül, 's ugyan az Ozmanok által temettetett hamvába. — Határja termékeny; bora, gabonája, 's különösen kukoriczája, kerti gyümölcse, bőven van. Lakosai, kik jobbadán németek és ráczok, sok méhet és marhát tenyésztenek. 54.

LIPPE, két ágra szakadt fejedelemség Németországban, a' Lippe folyó mellett, nevezetesen 1) Lippe-Deimold; ennek kiterjedése 22 nsz. mf., lakosainak száma 80,000; jövedelme 490,000 for.; a' német szövetség teljes gyűlésében 1 szava van, kisgyűlésben pedig a' 16-dik szavazatban részesül; a' szövetség seregéhez 600 embert állit. Fő- és fejedelmi lakváros benne Deimold, 2400 lak. Fejedelme most Pál Sándor Leopold. — 2) Schauenburg-Lippe; ennek kiterjedése 10 nsz. mf., lakosainak száma 25,500; jövedelme 215,000 for., a' szövetség nagy gyűlésében 1 szava van, kisgyűlésben a' 16-dik szavazatban részesül, a' szövetséges sereghez 240 embert ad. Fő és fejedelmi lakvárosa Bückeburg az Au mellett. Mostani fejedelme Vilhelm György. 54.

LIPTÓVÁRMEGYE határai: éjszokról Árvavármegye és Gallicia, keletről a' Szepesség, délről Gömör és Zólyom-vármegyék, nyugotról pedig Turóc vármegye. Kiterjedése 42 $\frac{40}{100}$ nsz. mf., mellyen 10 városban, 130 faluban, és 8 pusztán 78,200 legnagyobb részint tót lakos számláltatik. Az egész megye egy nagy völgyhez hasonlít, mellyet, néhol néhol a' felhőkig emelkedő ormu hegyek övedzenek. Ezek között legnevezetesebbek a' Kriván és Királyhegy (l. e.), a' Magerdó (Hochwald) a' nagy és kis Tátra, a' három szarvu 's 6401 lábnyi magas Rohács, a' Pisna, Hlina, Tomanova, az Ördög-lakodalma nevet viselő 3696 láb magasságú hegy Bocza felett, 's több mások, mellyeknek borzasztva bámulásra gerjesztő fenségéről általában, hazánk jeles statisticusa Magda Pál így emlékezik (Magyarorsz. 'sat. Stat. és Geogr. leírása 211 l.) „Ezen túl a' felhőkig telemelkednek számtalan, roppant, ezer formájú, meredek, kopasz, kemény granitból álló kősziklák, mellyekről azt gondolhatnád poetai elragadtatásodban, hogy itt esett légyen meg a' Titánoknak ama' vakmerő próbatételek, midőn az eget ostromlani, és Jupitert a' királyi székéből levetni akarták.“ Említést érdemelnek még a' Deménfalva, Benikova (Benedekfalva) Dveré és Okno melletti nagyobb 's kisebb barlangok is, mellyeknek setét üregei különféle idomu szép csepkövekkel ékeskednek. A' mondott hegyekben fakadó 's nem olly hamar szomszéd megyékbe általömlő vizei között legnevezetesebb a' Vág, melly két főforrásból ered, 's elejénte két külön ága szerint fejt, és fekete Vág nevet visel. Ebbe szakadnak sok más apróbbakon kívül a' Vazseczka, a' sebes Bela, Bocza, Revucza 'sat. Vannak némelly tavai is, mellyek közül némellyeket felette nagy gyönyörűséggel szemlélhetni a' legmagasb hegyek 's kősziklák között; ilyenek a' Ticha, Csorba és Hal tavak. Van továbbá 3 kimondhatatlan szépségű vizesése is, mellyeknek egyike a' n. és k. Kriván között hull alá, második a' Halastónak szürnyű zugással magasról lerohanó vize, a' harmadik pedig a' Deménfalvai barlang és a' lucskai ferdő szomszédságában helyeztetik. Azouban a' mennyire gazdag ezen vármegye a' természeti szépségekben és ásványországban, annyira szegény az élelmi növény-országra és házi állatokra nézve. De apró tehenei 's juhái bőven

adnak tejet, mellyből a messze földre is elszállított liptai turó készítették. 54.

LIQUEUR, francia szó, magyarul nedvet jelent. A' finom egett vizeket, különösen az édeseket szokás alatta érteni. A' mi chemiai és mivészeti tekintetben illeti, l. *Schedel* „*Praktische Anweisung zur Destillirkunst und Liqueurfabricat.*“ czimű munkájában (Ilmenau 1826) és Horixnál: „*Anleitung zur Liqueurfabrication*“ (Manheim 1826). —j—a.

LIQUOR ANODYNUS, fájdalom enyhítő nedv vagy szesz, találójától Hoffmanntól, Hoffmann nedvének, Hoffmann csepjeinek is neveztetik. Készül egy rész tisztított kénsavanyból és 4 rész igen megtisztított borszeszből, együtt történő lepárolás által. —j—a.

LISSABON, Lisbon, Portugalia fővárosa és királyi lakhelye, Estremadura tartományban, az itt 1½ mf. széles Tajo jobb partján, nem messze annak torkolatjától, 3 halmon, egy regényes tájékon fekszik, 's nézete a' tenger felől felette gyönyörű. A' Junqueira és Alcantara külvárosokkal hosszabb 1 mf-nél 's ½ mf. széles. 40 anyatemploma, 50 klastroma, összesen 300 temploma és kápolnája, 44,000 h. és 1807 előtt 300,000, most alig 200,000 lakosa van, kik közt sok külföldiek, negerek, mulattok, creolok és 30,00 Gallegok vagy Galliciaiak találtak, kik spanyol Galliciából mennek oda, teher 's vízhozók 's általjában minden nehéz munkákra használtak. A' város nincs bekerítve, 's csak a' legmagasabb dombon van egy romladozott kastély; ellenben a' szép széles és biztos kikötő, a' folyó partján fekvő 4 erősség (St. Juliano, St. Bugio, a' Belemi torony 'sat.) által védetik. — Sok utzáji, a' városnak hegyes fekvése miatt, egyenletlenek, a' legszebbek a' Tejo mentében nyulnak el. A' magány épületek közt pompást nem találni; a' nagyok lakásai, csak kiterjedések által kitünők. O Mejo, a' város nyugoti része, a' Nov. 1. 1755-ki földrengés oltá, melly által Lissabonnak fele elpusztított és 30,000 lakosa elveszett, szépen fel van építve, egyenes és rendez utzáji, szép házai, 's pompás piacjai vannak; ellenben a' keleti rész, melly a' földrengéstől megkíméltetett, megtartá setét tekintetét, 's ott csak görbe és szegletes utszák, 5 — 6 emeletű régi izlésű házak találtak. L. az előtt utzáji rondasága és bátortalanságáról volt elhíresztelve, de az újabb időben gondoskodtak a' bátorság felől, és az utszák kivilágosításáról. Továbbá a' földrengés okozta dűledékek elhordatása és a' rondaság, döglött kutyák és macskák az utszákra való kivetésének megtiltása által, Lissabon most a' legtisztább városok közé emelkedék. A' nyilvános piacok közt legkitünőbbek: a' kereskedési piac, és Rocio vagy Rocio piac; mind a' kettőt egyiránt futó szép széles és egyenes utszák kötik össze. Az első, mellyen hajdan az öszvedült kir. palota állt, a' Tejo partján fekszik, a' kikötő rakhelye mellett, négyszegletes, 615 lépésnyi hosszu és 55 lép. széles, 's három felől szép épületek veszik körül. Közepén I. Józef király képszoóra áll bronzból. A' Rocio, hol hajdan az Auto da Fé tartattak, rendez hosszud, 1800 l. hosszu és 1400 l. széles négyszeglet, mellynek egyik felén az új izlésű inquisitiopalota áll. Ezen a' piacon 10 ut fut össze. A' templomok közt az ugy nevezett új templom a' legszebb és a' legpompásabb épület, a' földrengés oltá építették között. A' patriarchalis templom egy honét felséges a' kilátás; belseje gazdag kincset és drágaságokat foglal magában. A port. papság fejének, a' patriarchának, évenként 86,000 tallér jövedelme van. Ezen templom esztendei jövedelme 700,000 tal. becsültetik. Lissabon nevezetességei közé még az 1½ mfnyi hosszu vízvezetés is tartozik, melly egy helyen olly magas, hogy egy lineahajó kiterjesztett vitorlakkal is elmehetne alatta; a' vizet Alcantara völgye felett 35 merész márvány bolthajtáson vezet a' városba. Ezen 1743-ik évi mű ellent állt a' föld.

rengésnek, ámbár zárkövei egy hüvelyknyire süllyedtek a földre. Nevezetes még a st. Jósef ispotály, mellybe évenként 16,000 beteg, és a talált gyermekek háza, mellybe évenként 1,600 gyermek vetetik fel. Literatúrai intézetei: a tudományok kir. academiája, több semináriumok, egy fűvészkert, 3 csillagvizsgáló torony, egy kir. természetgyűjtemény és több nyilvános könyvtárak, mellyek közt a 80,000 kötetnyi kir. könyvtár legnevezetesebb. Lissabon a legfelsőbb országcollegiumok, és a portugaliai patriarcha széke, ki mellett számos a papság. A lakosok kevés gyárokat tartanak, sőt még mesteremberek sincsenek Lissabonban elegendők a város szükségére. Ellenben Lissabon középpontja a portug. kereskedésnek, melly majd nem minden europai tartományokba s a Portugalok Európán kívüli birtokaiba üzetik. 240 portug. 130 külföldi, leginkább angol kereskedő ház számláltatik benne. Az itteni kikötőben (Junqueira) évenként 17 — 1800 hajó szál meg. Azonban 1828 oltá D. Miguel zsarnoksága miatt a kereskedéssel együtt a lakosok jólléte is alább szállt. A város felsőes környéke számos falusi házak (6 — 7000 Quintas) által ékesítetik; közelében vannak Belem, Ramhalhao és Quelus mulató kastélyok.

LISZT JÁNOS, Kristóf, erdély-szebeni tanácsnok, fia, Oláh Miklós pártfogása által I Ferdinánd alatt titoknokká lett a magyar udvari korlátszéknél; magyarországi nemességet nyert, és feleségül vette, 1555, Oláh Máté, az érsek testvér öccse, unokáját. Ennek holta után egyházivá lett, és előbb a veszprémi, azután a győri püspökszéken ült; mind a két egyházi tisztsége mellett pedig korlátszéknököt is viselt Maximilián király alatt. Megholt 1576. Maximilián király koronáztatását, mint szemmel látott tanu, leírta, melly leíratot olvashatni Bél Mátyásnál „*Adparatus ad Historiam Hungariae*“ az I. tizedben a VI szám alatt. Ezen kívül Bonfin történetíratja azon példányába, mellyel neki Sáboki János kedveskedett vala, jegyzeteket írogatott, mellyeket felvett Kovácsics Márton György „*Scriptores rerum hungaricarum minores*“ gyűjteményébe, I kötet XXXIX. szám. Fábri Pál.

LISZT a gabona fajokból készítetik őrlés és szítálás által, benne a tulajdon liszten kívül van még ezukor, nyálka. Tápláló tulajdona miatt eledelekre használtatik a liszt. Kenyérnek legjobb a buza, tönköly buza, rozs és málé liszt. Archangel, Pétervár, Danzig, Amsterdam, Hamburg, Brema, Triest, Fiume, Bordeaux, Nantes, Livorno, Barcelona s több angol kikötő, nagy lisztkereskedést üznek. Oroszhon sok rozs és buza lisztet küld Lübeckbe, Bergenbe, Daniába, Rostockba, Drontheimba. Éjszaki Amerika, kivált Pennsylvania és Ujyork is sok lisztet visz ki. A jó liszt fejeér, száraz, s tiszta szagú, soká eláll s jól kel. Szárazan tartassék, hogy meg ne melegüljön, dohossá ne legyen, sem a férgektől meg ne támadtassék. A tavaszi rozsliszt fejérbbe mint az őszi; a tönköly liszt soványabb a buzalisztnél s nem ad olly jó kenyeret. A fejeér keményítő a felszíratatott, megzuzott és vízben kinyomott buzából s más lisztes anyagokból nyerhető, melly a kinyomatás után darabokra metszetik, és szellős padlásokon megszáritatik. Megőrölve vagy összenyomva biscuit-lisztté lesz a keményítő. —j—a.

LISZTHARMAT, ragadós, nyálkás, különböző színű, többé kevesebbé folyó anyag, a növények levelein mutatkozó s őket elszáritó. Apró penészgombának tartatik, élődinek s a növényt megszívónak; vagy levéltetvektől rakatik le, mellyek előbb a levél háma alatt fészkeltek. Faja ennek a MÉZHARMAT. (I. e.)

LITÁNIA a keresztényeknél közönséges könyörgés vagy ének-lés, melly kyrie eleison-nal (uram irgalmazz) kezdődik s végződik. A hosszas panaszló vagy kesergő beszédet is így nevezzük.

LIT DE JUSTICE Franciaországban hajdan olly innepély volt, midőn a' király a' kir. herczegek, pairek 's legelőbb kelő korona-status és udvari tisztviselőktől kísértetve a' parlamentbe ment, 's itt a' thronon ülve (melly az ó francia nyelvben Lit-nek nevezeték, mivel egy derékallból, hátul 2 vánkosból 's a' könyökök alatt is annyiból állt), személyes jelenlétében lajstromoztatá be azon parancsokat és rendeleteket, mellyeket a' parlament nem akart elfogadni. A' parlamentnek ugyan is joga volt, a' kir. parancsok ellen, a' nép javára előterjesztést tenni. Ha erre nem hajtott a' király, új parancsot (lettres de jussion) bocsáta a' parlamenthez, 's ha e' sem használt, akkor tartá a' lit de justice-t. Ekkor már kellett a' parlamentnek engedelmeskedni, de utóbb rendszerint kikelt ezen cselekedet ellen. *lm.*

LITERATURA, az emberi elme, akár irás akár beszéd által közölt 's gyarapodó munkálatainak öszvesége. Franciaországban mondják: *La littérature est l'expression de la société.* A' mennyiben azon munkálatok a' tárgy szerint felosztott és rendszerbe szedett esmereteket foglalnak magokban, tudományoknak, tágasb értelemben, nevezetnek; a' mennyiben pedig tanítási előadásból, irományokból és könyvekből szerezhetők, tanultságot szülnek. Annakokáért a' literatura sző gyakran annyit is tesz, mint tudományok, p. o. literatura története; gyakran annyit, mint tanultság, p. o. literaturai ujság; és a' mennyiben a' tanultság leginkább könyvekből szerezhető, gyakran annyit is, mint könyvesség. Literatus tehát és tudós, literaturai munka és tudós, főképen írói munkálat, mindegy; literator pedig az, ki a' könyvek esmeretével foglalatoskodik, vagy illy nemű esmerettel bővebben felkészült, szóval könyvesmerő. Literatura története többnyire Könyvtörténet. A' tudományok története egészen más czélra törekszik, mint a' pusztá literatura története, mellyet azonban könyvleirással (bibliographia) és könyvtudománnyal nem kell öszvekeverni. A' tudományok történetének kötelessége, az emberi elme előtt olly fáklját gyujtani, melly minden tudományos munkálatiban világítson; kötelessége, hogy a' literatura széles országában olly utleirásképen szolgáljon, mellyben minden felfedezési próbatétel, minden tévedés, 's az esmeretek minden kicsapongása feljegyezve legyen; szóval kötelessége, hogy elegendő tudósítást szolgáltatasson az emberi elmének, mind az igazsághoz mind a' tévedéshez vezető uton lévő valamennyi akadályról, mellyeket az igazságnak megvívnia, és a' különféle ösvény-alak-és sorsról, mellyeken az igazságnak keresztül esnie kell, hogy valaha az emberek közt általános felvilágosodást terjeszthessen. Ennél fogva szükséges, hogy a' literatura története ama' közönségesen érdeklőnek és legfelsőbbnek, mit a' tudományokban teremő és ébresztő elmék időjártával munkalkodtak, tiszta előadása legyen, 's hogy mutassa meg, miként igyekeztek az emberek, az önkényt munkás észnek ismételt nyilatkoztatása által valamennyi tudományok feltételét megfejteni. A' literaturanak közönséges felosztása ez: minden nemzetek és időkörök közönséges literaturája, és egyes időkörök vagy egyes nemzetek literaturája, p. o. régi, középkori, új literatura, görög, latin, magyar-német, angol stb. literatura. Mint van a' tudomány a' mivésztséghez, ugy vagyon a' literatura története a' mivésztség történetéhez; csak hogy azon része a' mivésztségnek, mellynek mivei beszéd és irás által előadatnak, t. i. a' költés, szinte a' literatura történetéhez kapcsolhatnak, 's ez a' szép literatura, átellenében a' komoly tudományoknak. Az előtt a' költésen kívül még a' szépmivésztségnek általános theoriáját is oda számlálták, a' szép tudományok (Belles lettres) czime alatt, mellyeknek az ugynevezett facultasi és kényeres tudományok, belletristica neve alatt, 's kedvelőiknek, belletristák nevezete alatt, gyakran rosz hirt nevet költöttek. Annyi igaz, hogy a' köl-

tő a' művészséghez, theoriája pedig a' tudományokhoz tartozik, és hogy széptudomány hibás elnevezés. De ha a' költést csakugyan szépliteratúrának meg akarod tartani, úgy nem maradhat egyedül, sőt valamely nemzet szép literatúrájához az egész humanitási tudományok köre, a' költészségnek, bölcselkedésnek, történetírásnak, szónokságnak valamennyi munkáji fognak tartozni, a' mennyiben t. i. azok is szép előadással diszeskednek és anyanyelven irattak. Hogy e' megfogásnak ez értelmű meghatároztatása nem önkényes, már abból is látható, hogy minden nemzetek, a' melly íróikat a' classicusok közé számlálták, mind ezen körből választák.

LITERATURA TÖRTÉNETE. Az egész műveltség (melly tudományos irományokban mutatkozik) lassankénti kifejlődésének és alakulásának előadása, a' literatura története. Annál fogva különbözik mind a' közönséges, 's neki bevezetésül szolgáló műveltség történetétől, mind a' hit és művészség történetétől. (L. LITERATURA). Lehet közönséges és különös. A' közönséges azon utat írja le, mellyen az embernek eszmélő lelki munkássága minden időkorban, minden nemzetnél és az emberi tudomány minden ágaiban haladt. Ezt csak 16 és 17 században Mylaeus Krist. és Baco kezdték eszmélni és próbálni, de inkább az idő, mint a' dolog és kiterjedés tekintetében; melly utóbbi tekintetekben alkalmasint még századok mulva is alig lesz kivihető. Az eddig esmeretes adatok összeállításai közt legjobb Eichhorné és Wachleré. — A' különös literatúratörténet azzal foglalatoskodik, a' mi egyes időkorban, literatura által történt; sőt még szorosb szempontok közé is szorítható, midőn vagy a' munkás személyeket, vagy irományaikat, mellyek által munkálhattak, vagy azon külső intézeteket és rendelkezéseket írja le, mellyek által munkásságokban előmozdítottak (Biographia, Bibliographia, tanító intézetek, iskolák, egyetemek, tudós társaságok, könyvtárak 'stb. története). — Egyébiránt magától is régi, középkori és ujra oszlik. A' régi a' tudományoknak, 6 században, a' csendes monostorokba való vonultával szűnik meg; a' középkori a' nyugoti romai birodalom romlása után (K. u. 500 e. körül) kezdődik, midőn az europai egyes nemzetek saját és magánálló műveltsége, a' régi classicali műveltség segedelme nélkül, kezdődött (ide való Berington „*Literary history of the middle age*“); az új pedig a' classicali tanulmányok feltámadásával (1450 kör.) kezdődik. Igaz, ezen felosztás csak a' napnyugoti literatura történetére alkalmaztatható. Napkeletnek magasb emelbeli munkálatiról eddig csak igen csekély esmerettel birunk. Ez emberi nem bölcsője gyakran iskolája is volt, és nem egyszer jöttek napkeletről felébredtő rugók, mellyeket mi most, talán nem bizonyos önszeretet nélkül, tulajdon literatura-történeti évkönyveinkbe iktatunk. Ezek olly tartományokban gyakorlott felsőbb lelki életre mutatnak, mellyeket még eléggé nem esmerünk. Ha ezen esmeret lassanként megszaporodik, és ha annak, a' mi nyugoti munkálatinkban napkeleti befolyásra mutat, részrehajlás nélküli kitapogatásához juthatunk, meglehet, hogy valamennyi literatura-történeti rendszereink öszveroskadnak, hanem maga a' tudomány bizonyosan nagyot nyer.

A' hajdanakor a' literatura-történetet rendszeres alakban, mint a' történetírásnak különös ágát, még nem művelte. A' Görögöknek, és, ámbár csekélyebb mértékben, a' Romaiaknak literatúrája olly erősen öszveforrasztva volt azon nemzetek politicalai és vallási életekkel, hogy a' literatura-történetet a' historiának nagy testétől eltagolni nem igen lehetett; sőt a' literatura-történeti adatoknak öszvesége akkor még sokkal csekélyebb vala, semhogy különös szerkesztésre és mivélésre közt tarthatott volna. Ez az oka, hogy a' classicusok csak egyes esmertetések, darabokat és készületeket, részint költők, böl-

cselkedők, szónokok, nyelvmesterek 'stb. életírásai, részint azoknak munkájiról való itéletek és kivonatok által, szolgáltatnak a' literatura-történetre. Ide tartoznak: M. Terentius Varro, Cicero, Plinius, Quinctilianus, Dionysius Halicarnassensis, Pausanias, Athenaeus, és Plutarchus, Suetonius, Diogenes Laertes 'sat. életírók. Suidas és Photius is adnak nevet és czímet. Epen így a' középkor is csak egyes és elszórt adatokat nyújt a' literatura-történetre, részint a' költőknek saját és barátságos közléseiben az ő életek és munkáik felől.

Közönséges literaturai esmereteket, noha nem igen rendszeresen, legelőször az urbinói Polydorus Vergilius próbált öszveszedni „*De inventoribus rerum*“ czimű munkájában; nyomtatt. 1499. Az igazi apja a' tudósság történetének pedig a' híres Geszner Konrád, kinek „*Bibliotheca*“-ja, mint ezen tudományak bő 's még korántsem kimerített kútfeje, még mindig felette nagy becsű. Huszonöt esztendőskorában kezdvén el a' közönséges literaturai munkáról való gondolatját valósítani, már három év múlva annyira vitte, hogy azt sajtó alá bocsáthatta. Szándékához képest a' munka három főrészre volt osztatandó, abc szerinti író-lexicon, közönséges rendszeres literatura, melly egyes értekezést és helyeket is nevez, és abc szerinti tárgylajstromra (Vö. Ebert „*Bibl. Lex. art. Geszner.*“) Első résznek első kiadása megjelent 1545b. — Geszner „*Bibliotheca*“-ja és Vergilius könyve szerint, Lambeck Péter tanította a' literatura-történetet a' hamburgi gymnasiumban 1656 óta, 's 1659ben tulajdon alaprajzot adott ki, tanításának kalauzul, mellynek czimlapján a' „*literaturai történet*“ szó (historia literaria) legelőször használtatik. Nagy érdemet szerzett, a' literatura-történeti studium terjesztésére nézve, Morhof Dániel György az ő „*Polyhistor literarius, philosophicus et practicus*“-a által (első kiad. 1688). A' 18. század kezdete óta a' literatura-történet kedvezenz tudományává lett a' tudósoknak, 's csak nem minden academiákon és felsőbb oskolákban taníthatni kezdett. Ezen tanításokból több literatura-történeti bevezetés, átnézet és rendszer került elő. Itten időrend szerint említjük Struve Barkhard Gott-helf jenai professort; Lobetanz Mátyás, greifswaldi professort; Gundling N. H. halai prof. és titk. tanácsost; Stoll Gottlieb, jenai professort; Zeltner G. G. altorfi professort; Neufeld E. C. königsbergi professort; Bierling F. G. rintelni prof. 'stb. Reinmann Jakab Fridrik is nem keveset használt ezen időben a' literatura-történeti studium és jobb methodusa megalapítására, az ő „*Einleitung in die Historia literaria*“ (1708) és „*Idea systematis literariae*“ja által. Még közönségesb és nagyobb befolyásu lett Heumann Aug. „*Conspectus reipublicae literariae*“-ja, melly munka, czélirányós terve, könnyű átnézetű rendje, tárgyai bősége, eszes megválasztás, és érett itélet által, minden eddig kijött e'féle munkát felül mla. Bougine Kár. Jós. „*Handbuch der allgemeinen Literaturgeschichte*“-je Heumann alaprajza szerint, de, fájdalom, nem az ő értelmében és szellemében készült. Gazdagabb, biztosabb és kiterjedőbb Fabricius Ján. Andr. „*Abriss einer allgem. Historie der Gelehrsamkeit*“-ja (1752 óta), mellyben a' synthetica és analytica methodus öszveköttetnek. Elmész és philosophiai kidolgozására a' tudományi miveltségnek a' franciaia Goguet A. Y. adott példát, kivel az olasz Denina C. csinos előadásra nézve versenyt futott, de a' mi a' nézet és itélet alaposágát és sajátságát illeti, őt el nem érte. Mind inkább belátták, hogy, bátor a' literatura-történet, mint a' történet-írásnak különös ága, mivelendő legyen, még is a' politiai, vallási, erkölcsi és mivészii miveltségre való tekintet nélkül, csupa név, szám, czimből álló eldarabolt és homályos alkotmány maradand. Azért is némelyek a' közönséges emberi miveltség történetével öszveforrasztani próbálták, mint Iselin,

Ferguson, Home 's különösen Herder. Ujabb időkben a' Németek, szorgalmas gyűjtés, a' tárgyak czélirányos elrendelése, 's kiváltképen azon elmés és kiterjedő nézet által, mellyel minden századok és nemzetek elméleti munkálatjait átölelik, a' literatura-történet szerzői közt ismét az első helyet foglalják el. Legyenek még'egyszer említve Eichhorn I. G. és Wachler L., kiknek literatura-történeti munkái, nem csak Németországban, hanem egész Európában, egyáltalán páratlan példák. Azok után tisztos említést érdemlenek Wald S. G., Meusel I. G. és Schlegel Fr. A' literaturának egyes ágai, vagy egyes nemzetek és idők korok literatura-történetéről e' helyt nem szólhatunk. Végre még, mint nagy terjedésű, noha nem egészen általános természetű munkát, említjük a' göttingeni tudós egyesület roppant vállalatját „*Die Geschichte der Künste und Wissenschaften in Europa, seit der Wiederherstellung derselben bis an das Ende des 18. Jahrhunderts.*“

LITERATURAI UJSÁGOK, I. UJSÁGOK, ÉVI 'S HAVI IRÁSOK.

LITHOGRAPHIA, Kőnyomás, Sennfelder Aloiztól feltaláltatott mesterség, a' betűket és képeket chemiai tussal vagy krétával sima kőre írni vagy rajzolni, 's azután sajtó által sokasítani.

LITHOGLYPHICA, kőmetszés mestersége, magában foglalja mind azon mesterséget, mellyel a' nemes kőveken féligemelten adatnak elő mindenféle tárgyak, mind azt, mellyel azok a' kővekbe bevésnek.

LITHOPTIA. Igy nevezetik azon seborvosi mivelet, melly által a' hólyagban lévő kő, műszerek segédelmével öszvetöretik. A' legelső czélirányos műszereket ezen végre Gruichiuse javalta, de az ő ideái eleinte megvették. Később Civiale, Lewy és Amussat sikeresen valósította azt. Civiale 1823ban tevő közönséggé bánásmódját, mellyet sok esetekben szerencsésen gyakorlott 's mind eddig az ő módja legczélirányosabb. Azonban az ahoz tartozó műszerek tökéletesítése naponként előbbre megy. A. Balogh Pál.

LITHURGICA, gyakorlati ásványtan. Vü. Brard e' munkáját: „*Minéralogie appliquée aux arts*“ Naumannak e' darabjával: „*Entwurf einer Lithurgik*“ (Leipzig 1826). —j—a.

LITHVANIA, (honi nyelven Litva) hajdan nagyhercegség név alatt független, 's 5000 nsz. mf.nél nagyobb tartomány, 1369 egyesített Lengyelországgal. 1773, 1793 és 1795 csaknem egészen Oroszországhoz kapcsolattott, és Mohilew, Witepsk, Minsk, Wilna és Grodno helytartóságokból áll. Mérséklett és egészséges éghajlatja van, és sik, csak csekély halmoktól keresztül vágott földje, melly részint agyagos és homokos, részint posványos és erdős, de a' hol miveltetik, mindenütt termékeny. Folyóji közt legnevezetesebbek a' Dűna, Dnieper, Niemen, Prypiz és a' Bug; több tavai, posványai, és mocsárai is vannak. Lithvania jeles marhatenyésztést üz, bővelkedik gabona, len, kender, fa, méz és viasszal. Ásványországa szegény, azonban még is ad vasat és tőzeget. Erdeiben sok a' vad. Derék kereskedést üz gabonával, viasszal, mézzel, farkas és medve bőrrel, kikészített bőrrel, gyapjuval és igen jó lovakkal, mellyek azonban kicsinyek; kézmiveit egynehány vas és üveg huta, bőrkészítés és pálinkafőzés teszi. A' Lithvaniaiak, kik eredetikép a' Lettekhez (I. LIEFLAND) tartoznak, a' II században Oroszország adózó népei közé számítottak. Midőn Oroszország Wladimir utódjai alatt felosztott és elgyengült, felszabadították magokat az orosz fő hatalom alól, és lassanként rettentőkké levének szomszédjaiknak. Ringold már 1235 nagyhercegi címet viselt, és fija Mendog, és ennek utódjai alatt egész lithvaniai Oroszország elesett Nagyországától; Gedemin meghódította Kiewet, 's Jagello Wladislaw, ki 1386 megkeresztelteté

magát, a' lengyel királynéval Hedviggel öszvekelvén, Lithvaniát és az elfoglalt orosz tartományokat a' lengyel statushoz kapcsolá. Lithuania 1369 oltá 1773-ig egészen egyesítve volt Lengyelországgal. Lithuania egy része (315 nsz. mf.) csaknem 400,000 lak. most Keletporoszország gumbinnen kormánykerületének egy részét teszi, 's termékeny és jól mivelt.

LITOTIS vagy LITOTES a' Rhetoricában valamelly tárgynak kisebbítése szóbeli kifejezés által; némelly rhetorok valamelly tárgynak látszó, 's csupán szerénységéből származott kisebbítését vagy alacsonyítását kívánják alatta érteni, melly által a' tárgy érdeme annál inkább emelkedék. De ez nem mindig áll, mert p. o. ha azt mondom valakiról „nem ügyetlen“, még ebből nem következik, hogy az „igen ügyes“. A' Litotis magában kétértelmű; a' hol tehát meghatározottan akarunk beszélni, ott egyenesen kerülendő.

LITURG a' Görögöknél az, a' ki nyilvános munkát vitt végbe. E' szó a' Prytaneáktól az egyházokba is átment; későbbben kirekesztőleg csak egyházi értelemben vétetett; innét Liturgia a' keresztény templomokban a' nyilvános isteni tisztelet elrendeltetése. Szorosabb értelemben olyan könyvek és formuláék a' Liturgiák, mellyek a' nyilvános isteni tiszteletnél a' papok által követett szertartást foglalják magokban. A' Liturgia a' romai catholica egyházban nagyobb részint I Gergely mive, ki azt az ő Misecanonjában megerősíté, és annak énekeit pártolá. A' luth. reformatio egy más liturgiát hozza létre, mellynél nagyobb részt a' honi nyelv használtatott. A' legújabb időkben sokat változtattak a' régi protest. liturgián, 's új Agendák vetettek be. Az isteni tisztelet czélirányos elrendelésének tudományja Liturgica nevet visel, 's olly tudomány, melly az izlést szintügy megkívánja, mint az emberi szív esmerését.

LIVADIA, a' régi HELLAS (l. e.) vagy Középgörögország, Janjahtól vagy Thessaliától (Vö. LARISSA) délre esik, Moreától éjszakra, keletről az aegaeumi, nyugotról pedig az ioniai tengeről körülveve, és 275 nsz. mf. foglal magában, 250,000-nél több, nagyobb részint görög lakossal. Nevét Livadia (vagy Lebadaea 2000 h. és 6000 l.) városától vevé. Livadia és Thessalia határait, Óta hegye (mellynek csúcán Hercules magát elégette) teszi, melly most Kumalita nevet visel. Csak egy úton férhetni hozzá, legalább pattantyussággal másfelé nem mehetni bele, 's ez egy szoros ut, Óta meredek sziklái és a' mallei tengeröböl ingoványos partjai közt, vagy is ama' híres THERMOPYLAE (l. e.). Az utolsó görög-török háboruban több elhatározó csaták történtek itt; a' legvéresebbek, az egy kevesé éjszak felé fekvő Zeituny (régieknél Lamia) városánál. Ezen, mintegy három órányi hosszú szoros ut l.) a' Locrisiek tartományába, Livadia éjszaki részébe visz; tovább délfelé 2.) Phocis fekszik, a' régi Elatea fővárossal, mellyet Cephissus mós és a' PARNASSUS (l. e.) most Japora hasít keresztül. Ezután következik 3.) Boeotia, 4.) Attica, 5.) Megaris; nyugot felé 6.) Aetolia és 7.) Acarnania. Mind ezen tartománynevek ismét divatban vannak, 's a' Hellenek egész közép Görögországot keleti és nyugoti Hellasra osztják. Mostani lakosainak characterere szintolly különböző, mint eredetek és életmódjok. A' partniellék első lakosai legnagyobb részint idegenek, vagy a' mint a' Görögök mondani szokták, barbar eredetűek voltak, 's leginkább tengeri rabláshól éltek. A' hegyek közt a' hasonló rabló élet az elnyomókkal állandóan tartott visszázkodás következtése volt. Ezért olly nehéz ezen tartományt törvényesen igazgatni, 's az Albaniából vagy Epirusból és Thessaliából előnyomuló ellenség ellen rendesen védelmezni. Livadiában vagy Középgörögországban említést érdemelnek: MISSOLUNGI (l. e.) egyetlen egy erős tengerparti pont nyugoti Hellasban; legéjszakiabb hely benne a' régi ACTIUM (l. e.)

vagy Azio. *Prevesa*, mely 1800 Pargával és az epirusi partokkal egész Butrintoig, a régi Thesprotiak tartományáig, Törököknek engedtetett, és *Arta*, az ambraci vagy Arta öböltől nem messze fekvő város, erős várral 's 6000 l., az Acarnaniával határos Albaniához tartoznak. Locris déli csucsánál, a krissi tengeröbölnél, naupactosi, most LEPANTOI (l. e.) kikötő áll. Ama tengeröböl és Euboea (l. NEGRPONTE) közt BOEOTIA (l. e.) fekszik, Livadia (hajdan Lebadaea) városával a Helicon tövében, honnét régenten egy templomokkal és szobrokkal körülvett ut *vive TROPHONIUS* (l. e.) titkos üregéhez, és Mnemosyne 's Lethe (az emlékezés és feledés) forrásához. Ettől nem messze a LEUCTRAI 's PLATAEAEI (l. e.) csataterék fekszenek, valamint Neochorio faluban Thespieae romjai, mellynek polgárait egyedül tartá magánál LEONIDAS (l. e.) a 3000 Spartain kívül, hogy honjokért meghaljanak. *Tanagra* az Asopus mellett, most Sicarnino mezőváros, volt ama' hires KORINNA (l. e.) születése helye. Citheron hegyláncza Boeotiát a' délibb ATTICÁTÓL (l. e.) és Megaristól választja el, mely a' corinthusi Isthmussal kapcsolja össze Atticát.

LIVERPOOL (Robert, Baron Banks Jenkinson, Count (Earl) of), státusminister, 1796-tól 1808-ig lord Hawkesbury név alatt esmeretes, 1812-től 1827 első lordja a' kincstárnak, szül. 1770 Jan. 7., legöregbik fia ama' hires Jenkinson financistának, kinek szolgálta, Pitt igazgatása alatt, viscount of Hawkesbury czimmel, 1796-ban pedig pári méltósággal és earl of Liverpool czimmel jutalmaztaték meg. Jenkinson Robert (Canninggel egy időben) Oxfordban a' classicusokat tanulta, 's atyjának utasítása szerint, a' legjobb statustudományi írókat, kiknek névsorát az atyjától kapá, olvasta. Aztán utazott, Parisban 1789 óta figyelmetesen nézte a' revolutiot, és 1791-ben, még törvényes kora előtt, az alsó házba követnek választatván, legelőször Whitbread ellen, a' ministerium mellett szólott, 's azóta mindig ennek pártját fogta. A' francia háboru kezdetén, az akkori francia kormány felforgatását és Paris elfoglalását igen könnyű dolognak állitván, ezen beszéde által magára fordítá a' közfigyelmet. A' kormány 1793 óta megbizottságot és hivatalt adott neki; a' király 1796-ban titkos tanácsosnak nevezte, és Pitt a' cabinetbe ültette. Addington első ministersége alatt, 1801-ben, külügyek statustitoknokává, 's nem sokára gyarmati és hadi ministerré választaték, 's mint olyan az amiensi békekötésben részt veve. Ezen hivatalban is egészen Pitt értelmében dolgozott. Ismét hivatalba lépén Pitt, Hawkesburynak 1804-ben a' belügyek ministersége jutott, 's midőn a' ministerek, Pitt halála után 1806-ban, hivatalokat letévék, előbb Hawkesbury számára megnyerék az öt kikötőhely felügyelője neve alatt esmeretes sinecurát, mellyet az előtt Pitt viselt. Ezen holtiglani hivatallal semmi dolog ugyan nem volt összekötte, de igen is 4000 font esztendei jövedelem, és öt alsó házi tagnak kinevezetése. Fox-Granville ministerium elbocsátása után, 1817-ben, herczeg Portland, akkori első lordja a' kincstárnak, lord Hawkesburyt ismét a' ministeriumba hívta, 's a' belügyek igazgatását reá bizta. Atyja halála után, 1808-ban, a' pairség és gróf Liverpool czim is rászálott. Kiűtvén 1809-ben Canning és lord Castlereagh közt azon vita, mely miatt mindkettőnek a' ministeriumtól búcsuznia kellett, Canning helyett Liverpool vevé által a' külügyek igazgatását; de mikor, herczeg Portland kilépte után, ennek helyébe Perceval állott, a' külügyek ismét lord Castlereaghnak, Liverpoolnak pedig más ministerium adaték. Perceval meggyilkoltatása után, a' toriek befolyása által, első kincstári lordnak neveztetett. Megköttetvén 1814-ben a' dicső békeség, a' király a' térdkötő rendet adá neki. Országos hivatalában böles mérséklettséget és kötelességben hiv 's pontos teljesítést mutatott, a' miért is még political ellenkezőji,

a' Whigek, sem tagadhaták meg tőle a' becslést. Mint szónok nem igen fényes talentommal bírt; hanem tárgyköri tökéletes és nyomos esmeretével, világos előadásával megnyeré minden felekezetek figyelmét. A' Torikkal tartván, első ministerségre kapott, noha sem előkelő születése, sem gazdag nem volt. Ezen magas hivatalban mind a' király, mind a' nemzet bizodalmit bírta; a' királyné pere miatt azonban popularitása valamennyire megcsorbult. Némmel beszédei igen nevezetes acták helyett szolgálhatnak kora történetírására nézve, p. o. az 1815. Nov. 20-kai a' parisi békekötésről. Lord Londonderry halála után 1822-ben Canninget a' külügyek ministeriumába hozta, midőn ezen nagy politicus és szónok talentomát mind a' cabinetben mind az alsó házban elkerülhetlennek nyilván megvaliá. Azóta ők ketten igazgatók az angol politicát, még pedig a' szárazföld politicájától sokkal függetlenebben, mint lord Londonderry. Kitétszék ez l. Liverpool a' felső házban mondott több beszédeiből. Igy kifejezé magát igen szabadlelkűleg (1824. Januariusban) az 1823. spanyol táborozás általi fegyveres beleavatkozási rendszer ellen, és a' nemzeti függetlenség elve mellett; megjegyvezvén azonban, hogy a' körülményekhez képest, a' spanyol hatalomviselőknek főkötelessége lett volna, a' mit nekik Angolország is javasolt vala, az alkotmányban teendő változtatások által megbékéltetésre kezét nyújtani. Mi a' spanyolamerikai új kormányokat illeti, azokra nézve lord L. Angolországnak igazát vitatá, hogy azon statusoknak független voltát, saját érdeke tekintetéből, megismerje, 's minden segítséget, melyet a' szárazföldi hatalmasságok a' spanyol kormányának, ama' gyarmatok meghódítására talán adni akarnának, megakadályoztathasson. Egyébiránt (1824. Mart. 15.) azt mondá, hogy ő előtte azon gondolat, hogy Spanyolország gyarmatait valaha ismét elfoglalhassa, csupa hiúság, és hogy ha az europai hatalmasságok, az amerikai gyarmatok meghódítása iránt, congressust valaha tartanának, abban Angolország soha részt nem fog venni. A' rabszolgákkal való illendőbb bánás, és Irland állapotjának megjavítása iránti határozásaiban az angol kormánynak, L. hasonloképen igazság és emberszerető characterét bizonyította be. 1827 Februariusban egy gutatűtés hivatalának további vitelét megszakasztotta. Erre a' király Canning urat nevezé első kinstári lorddá L. helyébe, rábizván egyszersmind az új ministerium felállítását. Valamennyi tory letevé ministeriumbeli hivatalát, 's Canning a' whigek vezérfejeivel magát öszvekötvén, 1827 Aprilis 12. és Majusban a' whigministerium felállott. L. megholt Combewoos mezei lakjában 1828 Decemb. 4. Hagyott 30,000 font keresett, és 90,000 font öröklött vagyont. Örököse a' mostani gróf Liverpool.

LIVIA DRUSILLA, Augustus császár nője, leánya Livius Drusus Claudianusnak, ki a' philippi csatában Brutus és Cassius oldalán mellett veszte el életét. Elsőben Tiberius Claudius Neronál volt férjénél, kitől két fiát, Drusust és Tiberiust szülé. Midőn férjével Octavianus triumvir elől Siciliába szökek, majdnem fogságába esett utóbbi férjének. Innét síjával együtt Achajába ment Antoniushoz, 's midőn férje Augustussal megbékült, ismét vissza Romába. Itt annyira meg tudá varázsolni teste és lelke bájaival a' triumvrt, hogy ez szenvedélyesen belé szeretvén, őt elvenni szándékozva nőjétől, Scriboniától, elválasztatá magát, 's Liviát Roma ép. 7-15 évében viselős korában elragadá férjétől. Livia tökéletesen tudá használni férje szíven való uralkodását, dicsvágyó czéljainak elérésére. Ezekhez tartozott egyik fijának az országlás öröklőjévé tétele. Ezért az ő un-szolására száműzeték Julia, Augustus egyetlen egy leánya. A' régi történetírók az ifju Marcellus és Lucius Caesar halálát 's Agrippa Posthumus száműzését is csaknem egyedül ő neki tulajdonítják. Nem

lívén már most Augustusnak közelebbi rokona, engede végre az ő kéréseinek Tiberiusra nézve. A' császár testamentomában Livia első öröklőnévé tétetett, felvétetett a' Julia nemzettségbe, 's Augusta névvel tiszteltetett meg; főpapnévá is választatott az istenesített Augustus templomába, 's tiszteletére sok pénz veretett. Hanem Tiberius igen háladatlanlón anyja iránt, kinek mindent köszönhete; nem akará megengedni, hogy az iránt a' senatus még több tiszteletet mutasson. Azonban nyilvánosan nem sérté meg az iránta tartozó tiszteletet. Csak akkor támadt köztük heves vita, midőn Tib. Romát elhagyá, hogy a' magányban háborgatlanul éljen kényeinek; utolsó betegségében fekvő anyját nem látogatá meg, sőt halva sem akará azt látni, es megtiltá, hogy emlékének isteni tisztelet mutattassék.

LIVIVS ANDRONICUS (Titus), a' romai költészség atyja, született görög, Tarentumból, mint Livius Salinator, consulságot viselt ember, tanítója, a' város felép. után mintegy a' 6 század elején mene Romába. Először játékszíneket víve a' szinpadra Romában, görög minta szerint, 's azon kívül több eposzi költeményeket írt, lefordítá az Odysseát a' régi romai saturninusi versmértékben. Ebből csak kevés töredék maradt fen. X.

LIVIVS TITUS szül. Paduában, Roma 695 évében (59. K. e.) szülő helyéből Romába ment, hol magát Augustussal megesmerteté. Ennek halála után visszament anyavárosába, hol a' város 770 évében (K. e. 16) halt meg. Romai történetírása által, mellyen 20 évig dolgozott, tekintettel lívén a' mondákra, a' régi történetírókra (mint Fabius Pictor, Cincius Alimentus) olly messze terjedt a' híre, hogy egy Spanyol Cadixből Romába utazott őt látni, 's mindjárt visszatért, miután célját elérte. Élete körülményeiről kevés bizonyos tudósítás van. Augustus Pompejanusnak nevezé őt, mivel történetírásában Pompejust igen magasztalá; mindazáltal a' császár haláláig szüntelen dicsekedhetett ennek oltalmával. Suidas azt véli, Livius nem részesült életében a' történetírása által érdemlett dicsőségben, hanem csak halála után voltak iránta igazságosak. Azt mondják, hogy a' 15 században Paduánál reá akadtak tetemeire; itt újra eltemeték azokat, 's felséges emlékoszlopot emelének neki. Romai története Aeneas Italiába érkezéttel kezdődik, 's a' város 744 évéig terjed. Nagy benne a' pragmaticai művészség, stylusa felséges és szónoki. De még is patavinuitással (paduai szőlősmóddal) vádolák (Quintil. VIII. 1.) Történetírása tulajdonkép 140 vagy 142 könyvből állt, mellyekből mi csak a' 10 első könyvet bírjuk, és a' 21—45 (vagy az első, harmadik és negyedik decadot, és az 5diknek felét) azaz összesen 35öt. A' történet az első tiz könyvben a' város 460 évéig terjed; a' 21—45 könyv a' második punisi háborút (a' vár. 536), és az 586ig terjedő történeteket foglalja magában. Bruns 1772 a' Variansok gyűjtése alkalmával a' Vaticanban, egy pflzi codexben, történetből a' 91 könyvből egy töredékre akadt, melly azonban nem igen fontos. Ez Romában kiadatott és Leipzigban 1773 újra lenyomatott. Egy rövid kivonatja az egész munkának némellyektől Liviusnak, másoktól pedig Florusnak tulajdonítatik. Ezen adatok után készíté Freinsheim, a' többi katófóket is használva, pótolékát Livius romai történeteéhez. Livius legbecsesebb kiadásai ezek: Gronové (Amsterd. 1679. 3 köt.) Drachenborché (Leyd. 1738—46, 7köt. 4.) és az újabbak közt Ernesti, Schäfer, Ruperti, és Döringé. X.

LIVORNO, kereskedőváros, és szabad kikötő Toscanában, a' Középtenger mellett. Utszáji egyenesek, jól kövezettek, de keskenyek, 's a' magas házak miatt homályosak. Épületei kőből vannak, azonban nem találni benne palotákat, mint más olasz városokban. Legszebb utszája a' Strada Ferdinanda, melly a' város közepén keresztül egész a' kikötőig nyulik, 's keresztül vágja a' Piazza d'armi

(fegyverpiacz). A város $\frac{3}{4}$ órányi kerületű; 7 temploma, egy nagyhercegi palotája, egy görög 's egy örmény temploma, 8000 háza 's 50,000 lakosa van, kik közt mintegy 20,000 zsidó a város külön osztályában. Ezeknek szép zsinagógájok, 2 oskolájok, egy könyvtárak, egy könyvnyomó intézetek, különbféle gyűjteményeik és sok szabadságaik vagynak. Találatnak még benne Görögök, Örmények és Törökök is, kiknek mecsetjek van. Nagy só, dohány, és szép olaj rakhelyei vannak. A városon kívül egy derek vészteglő intézet áll, három kórházzal. Kláris gyárai esztendőnként 400,000 ft. becsü árakat szolgáltatnak. Rozsólis, bőr, festő, papiros és dohány gyárai is jelesek. Kikötőjét évenként 4000nél több hajó látogatja meg. Marsseillebe postahajó jár innét. L. Olaszország első kereskedő városa, nagy kereskedést üz Levanteba. Sok europai kereskedő nemzetek tartanak itt consulokat. A kereskedés nagyobb részint külföldiek, 's leginkább Angolok kezében van. Az Örmények és Zsidók alkuszóvóji minden nemzeteknek. Megbízó, küldő és váltó kereskedése is nagy. Már 1633 olta élénk volt benne a kereskedés, 's azért az előbb csekély várost meg kellett nagyobbítani. A kikötőt a tengerben két, sziklára épített erős torony 's egy régi vár védelmezi. Gyakran iszapos ez, és a hadihajóknak nem eléggé mély, a miért ezeknek a révtorokba kell szállniok. Körüle egy Molo van rakva kőből, melly 600 lépésnyi hosszu, felül kövezett és kocsizásra használtatik. A piacon, a belső kikötő előtt áll III. Ferdinánd nagyherceg collossalis márvány képszoبرا. Innét álló hid vezet a külső kikötőbe, hol legtöbb hajók állnak. A kikötőn kívül a tengerben egy sziklán világító torony áll. A jó ivó vizet Pisából hozzák, hová naponként kis hajók járnak, emberektől vagy lovaktól vonatva. A város és a körüle fekvő külvárosok közt gli Sparti nevü hosszu sétáló hely van; a Molo, a Piazza d' armi, 's a Monte Nero nevü bucsuhelyhez vivő ut is, nyilvános sétáló szolgálják. L. 1279 még kerítetlen mezőváros volt; a pisai kikötő elpusztítása után emelkedék, 's főkép midőn 1421 és 1495 ismét Florenczhez került. Medici Sándor megerősíté a várost, 's a fellegvárt építé. I Cosmus a kikötőt szabad révvé tevé. Ezen idő olta egyre nevedék Livorno jóléte (csak a revolutio-háboruban 's 1804 a sargaláz által szakasztott félbe) mig mostani virágzására juta. A tudományok és művészetek itteni társasága Acad. labronica nevet visel. X.

LIVRE (tulajdonképen font) hajdan Franciaországban bizonyos számolási pénz volt, 's mintegy 24 ezüst krajczárt tett. Most franc van helyette bevéve.

LÓ, emlős állat, a teljes körműek (solidungala) családjába, a vastagbőrűek rendébe tartozó. A lónemnek 6 első foga van felül, alól, rázáró, felül függőleg állítva, alant vízszinlegesén, ásó idomulag; szemfogai igen kicsinyek, elválasztva állók, gyakran hibázók, helyettek lyuk. Testek szőrös, serényes nyakuak, hosszu szőrü farkuak. Nemes állások van, fível, maggal élnek. Fajai 1) Dsagatai ló (Equus Hemionus) isabellaszínü, serénye, hátcsikja fekete, hasa feje; nagysága a közönséges lóé és samaré között. Félénk, szelidületlen, gyors, husa végett lövetik. Csordánként él a mongol pusztákon. 2) Szamár (ló); fülei hosszuk, farkahegyén szőrfürt, válain fekete kereszt, kisebb a köz.lónál. 3) Vadszamarló (E. asinus onager), kulán. A szelid szamar törzsokfaja, ennél nagyobb, gyors, vidor. Csapatonként lakik Mongol és Tatárhon hegyeiben, téfre India felé vonul. 4) Zebra ló, rendes, szabályos barna keresztcsikkokkal, serénye rövid, felemelt, farkának hegyén szőrcsomó; a samárnál nagyobb; gyors, vad, nehezen szelidülő. Csapatonként Afrika sikjain. 5) Quagga ló, nyaka, feje olly csikos, mint a zebraé; háta 's oldalai ritkább csikuak, barnák; hasa, lábszá-

rai fejérek; az előbbinél kisebb, szelidülőbb, déli Afrikában. 6) Kőzséges ló (E. caballus), fülei hegyesek, rövidék; farka gyökerétől fogva hosszú szőrű, serénye hosszú, lebegő. Magassága mintegy 5 lábnyi. Kétes, hogy vannak e még eredetileg vad lovak, mert a tatárhoniak alig ha úgy nem vadultak el, mint a lengyelhoni, bessarabiaiak stb. — A ló, mint házi állat, az egész földön el van terjedve; legnevezetesebb fajtái az arab, berberi, (angol), spanyol, nápolyi, erdélyi-magyar, lengyel. Némelly német fajták iszonyu nagyok és erősek. A kancza 11 hóig terhes. A számmal termékenyen közöszül a ló, s Öszvért (l. e.) nemz. A ló idősségét első fogairól esmerhetni meg; a tejfogak a születés után 14 napra jönnek elő; két és fél év múlva a középsők ujra nőttek elő, 3 és $\frac{1}{2}$ év múlva a három következő, 4 és $\frac{1}{2}$ év múlva a szélsők. Mind ezen fogaknak eleinte mélyded koronájok van, de a mélység a dörzsölés miatt lassan lassan eltűn, s a 7 és 8 év múlva egészen elvész, s a fogak többé nem mutatják meg az életkort. Az alsó szemfogak 3 és $\frac{1}{2}$ év múlva bujnak ki, a felsők a 4-dik évben, hegyesek maradnak a 6-dik évig, s azután el kezdenek tompulni. A ló alig lesz 30 éves. A mi a lovak rajzolását illeti: a régiségből jeles azon lófej, melly a Parthenon keleti szarvzatán az éj csoportozatjához tartozott (Elgin gyűjteményében most). Az új művészek között jó lómások: Pffor, Hess, Klein, Adam stb. (Vö. „*Abbildungen sämtlicher Pferderacen*“ Kuntz Rud.-tól, természeti leirással d'Alton-tól, Karlsruhe 1825).

—j—a.

LOCKE (János), szül. 1632 Aug. 29. Wringtonban, nem meszse Bristoltól. Oskolai tanulását elvegezvén nem talált kedvet az akkori egyetemi tanitásmódban, melly a scholastica philosophiához volt szabva; hanem tanulását magánosságban tovább folytatta, különösen a classicai literaturát tüzvén ki magának tárgyul. Descartes munkáji felélesztették csak hamar benné a philosophálás szeretetét, s az orvosi tudománynak is igyekezett esmeretébe hatni. Beutazván Német- és Franciaországokat, Shaftesbury grófnak lett nevelője, ki későbbben ország cancellariusává lévén, tanitóját is nagy hivatalra emelte, mellytől mindazáltal ez elesett 1673, mikor a cancellarius az udvar kegyelmét elvesztette. Gyengélkedő egészsége miatt a montpellieri ferdőbe ment 1675 Franciaországba, onnan Parisba, hol nagy kedvezéssel fogadták. Itt végezte be az emberi észről irt munkáját, mellyen kilencz esztendeig dolgozott, s melly az emberi lélek természetéről tett mély vizsgálódásait bizonyítja, ámbár empirismusa nem mindig kedvező a lélektudománynak. Nevezetesen az az állítása, hogy az Isten, mindenhatóságánál fogva, a materiába is önthet gondolkodó erőt, nem tetszett soha a vallás tanítóknak. Alig hagyta volt el hazáját Locke, irigyei is fel támadtak ellene, s elvádolták, hogy a kormány ellen pasquillasokat irt Hollandban; mire nézve tanítói székétől megforsztatott az oxfordi collegiumban. Bele keverték azután a monmouthi herczeg öszveesküvésebe is, s II. Jakab király forma szerint megkívánta az egyesült hollandi statusoktól, hogy Lockét adják kezére; de ő elrejtette magát, s nem elébb, mint II. Jakab megbukása után tért hazájába vissza, hol ártatlansága világoságra jött, s ő az angol telepek kereskedői collegiumánál viscont hivatalba lépett. A londoni levegő azonban egészségének nem kedvezett; ezért 1700 lemondott hivataláról, s közel a fővároshoz falusi lakhelyre vette magát, hol csendes tanulásban töltvén idejét, megholt 1704 Oct. 28. II. György király felesége, Karolina, későbbben mulató kerti házában Locke faragott melyképét is Baco, Newton és Clarke szobrai sorába helyeztette. Sokat dolgozott Locke; angol nyelven minden munkája kijött tiz nyolczadret kötetben (London 1801). Nevezetesebbek

közülök: a' már fen is említett könyve az emberi észről, melyet Tennemann németül 1797. kiadott. A' polgári kormány szerkezetéről szóló értekezése, mellyben azt vitatja, hogy a' kormány nem gyakorolhat határtalan hatalmat. A' vallások megszenvedéséről irt levelei, mellyeket deák nyelven irt először, de angol nyelven is kiadott. A' gyermekek neveléséről való gondolatok, mellyek magyar nyelvre is le vagynak fordítva, ugy majd nem minden más europai nyelvekre is. Az okos keresztény vallás, mellyben a' Socinianusok hittudományához látszik közelíteni. Szent Pál némelly leveleinek paraphrasisai, mellyek az író jártasságát a' szentírásban bizonyítják. Locke jó szívü és characterü ember volt, 's az angol telepek Amerikában annyira biztak benne, hogy polgári törvényadásaikban gyakran megkérdezték tanácsát, és utmutatásait sinormértéknek vették.

LOCRI S, közép Görögország tartománya, mellynek lakosai, a' Locrisiak, a' legrégebbr görög népséghez tartoznak. 4 törzsökre osztattak: epicnemídi, opunti, ozoli és epizephyri Locrisiakra. Az utolsók az ozoli locrisiak gyarmatja voltak, és alsó Olaszországban laktak. Locrisból, a' fővárosból, régi Nagygörögország egyik leg-hatalmasabb, legpompásabb és leggazdagabb városából, már most csak kevés maradványok állnak fen. X.

LÓCSE, sz. kir. város Szepesvármegyében, melly még 1245. IV Béla király alatt építettett, 's valaha egész felső Magyarországnak legvirágzóbb 's leggazdagabb városa volt. Későbbi időkben lakosainak száma jóval megkevesedett 's 684 jobbadán csinos házaiban csak 5175 leginkább német és tót lakost számlál. Az egész város egy szép gömbölyű dombon fekszik 's kies vidéke van. Épületei között nevezetesebbek a' régi főegyház, a' vármegye és városháza, a' lut. és cath. gymnasiumok 'sat. Könyvnyomó műhelye már 1585 volt, melly későbbben egy társot is nyere, 's jelenleg is fen áll mind a' kettő. Hajdan erősség volt; több ostromokat szenvedve, meghódolt Bocskaynak, Báthory Sigmondnak, Bethlen Gábornak, Rákóczy Györgynek és Tükölinek; kiknek harezosai, mind épületeivel mind lakosaival kiméletlenül bántak. Rákóczy Ferencz hét évig bírá 's csak 1710 fosztatott meg tőle. Határja igen kiterjedett; általjában sovány föld-del bír, de borsót mindenek felett nagy szemüt, jó ízüt, 's országszerte híreset terem. A' szorgalmatos lakosok a' safrányt is jó sikerrel ápolják, 's mint mondatik, az országban legjobb méhsert készítenek. 54.

LODI, szépen épült város, 1814 oltá a' Lodi tartomány főhelye, a' lombard-velencei királyság lombardi kerületében, az Adda mellett, igen termékeny tájékon fekszik, 17,800 lak. Püspöksége a' mailandi érsek alatt áll. A' városnak erős vára van. A' parmai sajt nem Parmában, hanem egyedül Lodiban 's ennek környékén készíttetik, 's egész Olaszországban legjobbnak tartatik. Az itteni félporzcelán és fayence edények is híresek. Az Addán 1000 ölnyinél hosszabb hidja van. Itt győzte meg Bonaparte Maj. 10. 1796, 60,000 emberrel a' Beaulieu alatti Austriaiakat. Ezek általmentek az Addán, Lodiból eltakarodtak, 's egy rettentő, 30 ágyuval védett helyzetben álltak, mellyhez csak egy keskeny hidon lehetett jutni. Bonaparte tömött sorban vezeté seregeit, egész pattantyutárát előre viteté, 's rohanó lépésekkel nyomula az ellenség ellen. A' vérontás elejénte rettentő volt, az austriaiak ágyui egész sorokat sódrának el. A' Francziák haboztak, 's a' győzelem elvesztettnek látszott, midőn Berthier, Masséna, Cervoni és Lannes az oszloptestek elébe állva, a' hidon álltörtek, 's az austriai batteriákat elfoglalák. Az Austriaiak csuda vitézséget fejtettek ki, mind a' két sereg elkeseredéssel harczolt, 's a' győzelem kétes volt. Ekkor megjelenik osztályával Augerau, 's az ütközet el vala határozva. Az Austriaiak sán-

caizból kiüzettek, ágyuik egy részét elveszték, 3000 emberrel, ide értvén a' sebéseket 's foglyokat is; de Beaulieu megmenté az austriai hadak becsületét, egy rendes és hideg vérrrel eszközlött visszavonulás által. A' Francziák vesztésége 12,000 emberre ment. Dologhoz értők mind a' két hadi vezért becsmérelték; Bonapartot azért, hogy illy nagy áldozattal veve meg olly helyet, mellynek birtokába 24 óra mulva könnyen és biztosabban juthatott volna. Beaulieut pedig azért, mivel Lodit olly hirtelen hagyá el, hogy nem volt ideje a' hidat lerontani, mi által az ellenség előre nyomulását egészen megátólhatta volna.

X.

LÓFARK, az Ozmánok és Tatároknál a' zászló képét viselő hadi jel, melly egyszersmind a' vezérek felsőbb vagy alsóbb rangjának kimutatására is szolgál; mert mennél felsőbb a' vezér rangja: annál több lófark vitetik előtte 's tüzetik sátóra elibe. Igy a' császárnak táborban 7, a' nagyvezérnek 5, a' többi basáknak 1, 2, 3 lófarku díszjelek van. Ezen hadi jel, mint mondatik, ugy jött szokásba a' nevezett nemzeteknél, hogy egy ütközetben, midőn már minden zászlójikat elvesztették, vezérjek egy lófarkat tüzött láncsájára, 's a' megvert sereget ujra összevgyűjtván, fényes győzödelmet nyert. A' Törökök ezen hadi jele egy nagy láncsa, mellyről egy vagy több lófark 's lószőrből font ékesség lóg, 's fen aranyozott féihold díszesíti.

LOGARITHMUS, (arányszám), mathematicai kifejezése olly számnak, melly által valamely számaránynak mennyisége jelentetik ki, egy alaparányt vévén tekintetbe. Azon szám csak egységére tekintve gondolható, p. o. 3 csak 1-re tekintve, mellynél háromszorta nagyobb. Ezen tekintet neveztetik aránynak, a' honnét minden számnak vagyon arányja egységéhez, 's ezen arány mutatja meg annak értékét. Valamely arány értéke esmeretessé lesz, ha két számat egymással összevhasznolunk, 's az arány mennyiségét egy harmadik szám adja tudunkra, p. o. 9, 3 által, 9, 18-hoz 2 által 'sat. Ha már egy sort gondolunk egymás után arányokból, mellyek egyforma értékűek, mint 1, 3. hoz, 3, 9-hez, 9, 27-hez, 27, 81-hez 'sat. (a' midőn 9, 3-hoz, 27-9-hez, 81, 27-hez epen olly arányban van, mint 3, 1-hez) 's 3, 1-hezi arányját egységnek felvesszük, ugy 9, 1-hez kétszeres, 27, 1-hez háromszoros, 81, 1-hez négyszeres arány fog lenni. Az 1, 2, 3, 4 számok, mellyek illy aránynak értékét, az alaparányhoz tekintve kifejezik, logaritmuskoknak neveztetnek. Ha tehát itt 1, 3-nak logaritmusa, ugy 2, logaritmusa 9-nek; 3, logaritmusa 27-nek, 4 logaritmusa 81-nek 'sat. Ha pedig más arányt, p. o. 4, 1-hez, vesszünk fel alaparányul, következőleg 1-et 4 logaritmusaúl, ugy 2 logaritmusa volna 16-nak, 3 logaritmusa 64-nek 'sat. A' közben fekvő számok logaritmusai, mellyeknek tört számoknak kell lenni, mind kiszámolhatának, és sorba rakathatnak. Bizonyos határig tett kiszámolása minden számok logaritmusainak bizonyos alaparány szerént, logaritmusi rendszernek neveztetik. A' legközönségesebb Brigg rendszere, kinél az alaparány 10, 1-hez, következőleg 1 logaritmusa 10-nek, 2 logaritmusa 100-nak, 3 logaritmusa 1000-nek 'sat. Nyilvános, hogy az 1 és 10 közt lévő számok logaritmusai mind nagyobbak 0-nál, 1-nél pedig kisebbek, 's ily tört számok; így p. o. 6-nak logaritmusa = 0,7781513. Hasonlóan 10 és 100 közt lévő számok logaritmusai nagyobbak lehetnek 1-nél, de 2-nél kisebbek 'sat. p. o. 95-nek logaritmusa = 1,9777236. A' vonás előtt álló szám es m e r t e t ő b é l y e g n e k is neveztetik. A' 0, 10, 100, 1000 közt lévő számok logaritmusai táblákba vagynak öszveszedve, mellyeknek használása a' számvetésben, kivált nagy számoknál, sok könnyedséget okoz. A' hánasmód egyszerű és könnyű. Mert ha a' számok sokszorozandók, loga-

rithmusait kell összeadni, ha elosztandók, kivonni; ha ellenben a számok potenciára emelendők, logarithmusait exponenseikkel kell sokszorozni; ha gyökereik kivonandók, logarithmusait a gyökér exponensekkel kell elosztani. Ezen számvetés nemét a 17. században Neper János, skót báró, mások szerint már 1530. Stiefel, német pap, találta fel. Hajdanában a logarithmusok csak mathematicai számolásoknál használtattak, a közönseges életben pedig épen nem. De könnyebbség végett mind azoknak, kik nagy számvetésekkel bántak, kivált kereskedőknek, ajánlható. A logarithmusokat minden reguladetri példánál is lehet már használni, p. o. ha 460 darab 1290 tall. kerül, 8150 darab $\left(\frac{8150 \times 1290}{460}\right)$ tall. fog kerülni. A hosz-

szas sokszorozás és elosztás elkerülése végett, 8150 logarithmusát 1290 logarithmusához hozzá kell adni, s a summából 460 logarithmusát ki kell vonni. Ha már a különbség a logarithmusaik táblákban felkerestetik, az annak megfelelő szám teszi a keresett tallérok számát. A legjobb logarithmusaik táblák Vegatól és Callettól vannak.

LOGICA (tulajdonképen λογική t. i. επιστήμη), a gondolkodás és a gondolatok helyes egybekötése törvényeinek tudománya; azonban bizonytalan, ha közelebb a gondolkozástól-e, vagy a beszédétől (mert a λογος szó mindkettőt jelenti) kell e nevezetet származtatnunk. Magyarul gondolkodás tudományának is nevezetik, mivel itt azon törvények tudományos előterjesztéséről van szó, mellyeket az értelem minden gondolkozásnál tartozik követni (innen a logikai törvények), bár melly különböző tárgy s foglalatja legyen is az, és a mellyek követele nélkül reánk nézve semmi igazság nem lehetséges. Ebben áll főképen a Logica becsé, hogy az nem csak az értelem practicus használásának sinórmértéke, hanem minden egyéb tudományokra, nevezetesen a philosophiára, előkészítő tudomány is legyen, magában foglalván azon utmutatást, miként kell minden esmeretnek tudományos összefüggést nyernie, és tudománnyá lennie, s felállítván a tudományos összefüggésnek megkívántatóit minden tudományos gondolkodási Egésznek képzésére s megítélésére; mert a gondolkodás törvényei egyszersmind a tudománynak és annak elrendelésének törvényei. A mennyiben azonban a logikai törvények csak a mi esmeretünknek abstract formáját határozzák meg, de arra koránt sem adnak utasítást, miként nyeri az ember esmeretének tárgyát s miként teszen szert a dolgokban való igazi belátásra (a mivel a tulajdonképi philosophia bibelődik), annyiban elválasztották ujabb időben a logicat a tulajdonképi philosophiától, és formális tudománynak, vagy *formalis philosophiának* nevezték. Míndáltal ha philosophiai tudománynak azt nevezzük, mellynek esmerete nem a tapasztalás tárgya, hanem magából az észből merítetett, ugy a logica eredetikepen olyan; mert a gondolatok egybekötésének törvényei ebből a kutfőből folynak, s ahozképest a logica foglalatja oily apodicticus nemü vagy megmutatható bizonyosságú, millyennel semmi más philosophiai tudomány foglalatja nem bir, épen azért, mivel ő a gondolkozással, vagy az adatott esmeret viszonyának meghatározásával foglalatokodik. A honnan gyakorta szerfelett is magasztalták azt, kivált a metaphysica vagy transcendentalis philosophia kisebbségével, és e tekintetben a mathesissel egy karba tették. De a pusztá, habár rendszeres gondolkodás, még nem philosophálás, a legsystemásabb elrendelés is még nem teszen állításokat igazságokká, és a megfoghatóság nem legfőbb célja a philosophiának; sőt minden demonstrativ bizonyosság felteszi annak okfőjinek igazságát, es valamelly tárgyat, mellyea azok kinyilatkoznak. A logicának becsét tehát sem mértéken tul nem kell üzni, mint jelesül a régibb philosophok cselekedtek, sem igazságtalanul lealacsonyita-

ni, mint az újabbak gyakran tesznek. A' régleknéla' logicának említett feladásával gyakran az igazság egyetemes esmertető jegyeiről, vagy a' mi esmeretünk igazságának materiális feltételeiről való mélyebb philosophiai vizsgálódás is öszveköttetett, melly vizsgálódást némelly újabbak majd a' metaphysicában helyezték, majd más kifejezés hijányában, némelly régibb philosophok értelmében, dialecticának nevezték, és igen természetesen (az etymologia és köz használás szerint a' dialectica és logica közt kevés a' különbség) a' logicához ragasztották. 'S valóban az utóbbik ama' vizsgálódással való öszveköttetés, és körének 's becsének szorosb meghatározása nélkül, gyakran inkább ártalmas mint hasznos volt, és a' philosophiát csupa formális philosophiává tette; valamint hogy a' formálnak 's materiálnak minden igen éles elválasztása könnyen veszedelmessé es megzoritóvá válik. Mások ismét amaz előre készítő vizsgálódást fundamentális philosophiának nevezték. A' logica közönségesen tisztára és alkalmaztatottra osztatik. Az elsőbbnek vizsgálnia kell a' gondolkozást magában véve, annak törvényei, operatióji (megfogás, itélet és okoskodás) és azoknak productumai (megfogat, itélet és okoskodat) szerint, továbbá annak viszonyában valamely gondolkozási egészre, valamint a' systemának és annak formájának (definicióknak, felosztásoknak és megmutatásoknak) tudományos tökélyében; az alkalmaztatottnak pedig fel kell vennie a' gondolkozást azon különös subjectiv tekintetek között, mellyeket a' gondolkozási törvények alkalmaztatása körül tenni kell, minemü a' gondolkozásnak a' lélek egyéb nyilatkozásaival egybeköttetésére való viszony, és a' gondolkozásnak azon megszorításai 's akadályai, mellyek innen származnak, valamint az ellenmunkáló szerek is; végre fel kell vennie a' gondolkozást annak főbb köreire való viszonyjában is. Az utóbbi tekintetekben felteszi a' logica a' tapasztalati lélektudományt is, mellyel az, mint philosophiára előkészítő tudomány, a' legszorosb egybeköttetésben is áll. — A' logicának tudományos kiképződését legelőbb a' Görögöknél találjuk. Eleai Zeno nevezetik a' logica és dialectica atyjának: de azonban annak művelése akkor inkább csak practical érdekűtől, vagy a' beszélés és disputálás mesterségétől függött, 's mint okoskodások és megmutatások mestersége, majd sophisticává fajult. A' sophisták és a' megarai iskola (mellyet megarai Euclides alapított) e' mesterséget nagyon kiművelék; honnan az utóbbi iskola hevristical vagy dialectical nevet kapott, és több sophismák feltalálása által nevezetes. Az első teljes, és tiszta tudományos próbatételt a' gondolkozás formájának in abstracto előterjesztésére, Aristoteles tevő; azért is ő több jussal nevezethetik logica atyjának. Ide tartoznak az ő logikai munkái, mellyeknek a' későbbi idő „Organon“ nevet adott, 's mellyek csaknem két évezredig ő utána a' philosophok iskolájában uralkodó tekinteteket megtartották. Ő a' maga vizsgálatait egyszersmind az igazság criteriumaira is kiterjesztette, miben őt Epicur, Zeno, a' stoikus iskola felállítója, Chrysipp és mások követték. Az a' tekintet, mellyet a' logica vagy dialectica a' későbbi időben, nevezetesen a' középkorban nyert, úgy hogy az szinte kifogás nélkül minden tudományok reál organonjának nézetett, és a' 8d. száztól fogva szabad mesterség gyanánt taníthatott, legfeljebb hágott a' scholastica philosophiában, melly a' sophisticának csak egy újabb neme vala, és kiváltképen a' theologiának szolgált. Raymundus Lullus más formát igyekezett annak adni. A' scholasticusi tekintet ellen Campanella, Gassendi, Ramus Péter (*Pierre de la Ramée*), Baco és mások alapos ellenvetésekkel léptek fel. Descartes és Malebranche a' logicát ismét öszvegyiték a' metaphysicával. Locke, Leibnitz és Wolf, Tschirnhausen, Thomasius, Crusius, Ploucquet, Lambert, Reimarus és mások nagy érdemet szerzettek az újabb logica kiművelése körül. Hasonlóul Kant és az ő tanítványi, Kiesewetter,

Maasz, Hoffbauer, Krug, Friesz, nem különben Maimon, Bardili, Schulze, Reinhold, és mások. Fichte számkiveté azt a' philosophia megyéjéből, és a' metaphysicától függeni állitá. Schelling azt monda, hogy az, mint formális tudomány, a' philosophiának még ellenébe is van téve. De Klein és Thanner, kik az ő nézetét követik, 's kivált egészen saját módon HEGEL (l. e.) igyekeztek ujebben a' logicát előterjesztani, úgy hogy a' fő pont felett, t. i. annak a' metaphysicához való viszonya és formájának a' philosophiai speculatio megyéjén való alkalmaztatása felett, mind eddig különbözök a' vélemények. A' logicának ujabb kidolgozásai között különös kijelést érdemel Twistené, mely az analytica logicát sok sajátsággal és világozással adja elő. Nálunk latin nyelven Fuchs, Carlowszky, Szentgyörgyi, Rozgonyi, Imre, Verner, 's legujabban Nyiry adának logikai oktatásokat; magyarul Apáczai, Ercei, Imre, Fejér „Az ember kifermáltatása gondolkozó erejére nézve, vagy is a' közhasznu Logika“ czimű munkájában.

A. B. S.

LOGOGRAPHUSOK, azaz *mondairóknak* nevezetnek a' legrégibb görög prosaicusok, kik az eposzt történeti elbeszélésbe igyekeztek feloldani. Majdnem mind joniaiak, 's korok Kr. e. a' 6-ik század vége és az 5-ik kezdete. Legjelesbék voltak köztök: Cadmus Miletumból, Dionysius és Hecataeus ugyan onnét, Charon Lampasacusból, Xanthus, a' lydiai, Pherecydes a' leriai, Hellanicus Mityleneből. Csak töredékek maradtak fen munkáikból. Herodot mintegy átmenetelt képez ezen logographusoktól a' valódi történetírókra.

LOGOGRAPH, magyarul szóháló, azaz betürejtvény l. SzóREJTVÉNY.

LOIRE, Franciaország legnagyobb folyója, a' Sevennek Gerbier de Saux nevű hegyében ered az Ardèche megyében, és Bretagneban Nantesen álól ömlik a' tengerbe. Folyásahossza mintegy 90 mf. tesz. Ámbar sok helyen csekély a' mélysége, azonban Nantesig még is megbír nagyobb kereskedő hajókat, 's kisebbeket Briaireig, és még csekélyebbeket Roanneig. Franciaországnak a' revolutio után való új felosztatásakor három megyének ada nevet, ugyan is a' loireinek, 's a' felső és alsó loireinek. 1815 azon határvonal, melyet a' Loire Franciaországban képez, political fontosságot nyere; mert a' francia sereg a' waterlooi ütközet után egészen Paris falaiig visszanyomatván, azon capitulationál fogva, mely az ideigleni kormány által Blücherrel és Wellingtonnal kötöttet, minden további ellenségeskedés nélkül a' Loire megé vonult Davoust vezérlete alatt, 's innét Loire-seregnek nevezteték.

X.

LOMBARDIA a' 6-dik században, midőn a' Longobardok Italiának nagy részét elfoglalák, Felsőitáliát tevé, későbbben az austriai olasz tartományokat (név szerint Mailand és Mantua hercegségeket) nevezék austriai Lombardiának. Midőn Napoleon ezen és más tartományokból 1797 az alpesentuli, azután meg az olasz köztársaságot, 's végre 1805 az olasz királyságot képezé, egészen eltűnt ezen név. Mielta Austria a' parisi béke által 1814 a' hajdani felső Italiának az olasz királysághoz kapcsolt nagyobb részét megnyeré, 1815 az ő olaszországi részét, lombard-velencei királysággá változtatá. Ez a' hajdani Velence köztársaság birodalmát (kivéven Istriát és Cvida cantont, melyek az ujabb illyirai királysághoz kerültek) Mailand austriai részét, Mantua hercegséget, Parma, Pienza és a' pápai birtok egy kis részét, 's a' hajdani Helvetiához tartozó Veltin, Worms és Claven vidékeket foglalja magában. Helvetiával, Németországgal, az adriai tengerrel, Modenával, az egyházi birtokkal, Parmával és a' sardinaí statussal határos. Nagysága 851 nsz. mf. 's lakosainak száma 4,279,000, kik közt 65,000 német, 5,500 zsidó 's egynehány görög. Folyóvizei a' Tagliamento, Piave, Brenta, Etsch (Adige) Po, Mincio, Ticino és Adda. Legnevezetesebb ta-

vai: a' Lago maggiore, Comotó, az Iseo-és Gardató; számos csatornáji is vannak. Földje nagyobb részint sík, csak éjszak felől érintik az Alpesek ágai e' tartományt, és Paduatól nyugotra az euganei hegyek terjednek el, mellyek többnyire vulkán eredetűek (17—1800 l. magasak). Ezen, legtöbb tájékain jelesen mivel tartomány egy kerthez hasonlít. Éghajlatja az éjszaki 's Alperesekre dülő tájékain hidegebb, egyéb részein szelid, meleg és egészséges, azonban a' téli hidegtől 's fagytól nem kíméltetik meg; azért gyakran történik, hogy az olajfa, narancs, citrom, és más gyenge növények elfagynak, a' szőlőtöke szenved 's a' folyókat jég borítja. Még a' velencei lagunák is olly erősen befagynak, hogy órányi távolságra is járnak rajta. Van szarvas marhája, középszerű lova, durva gyapjas juha nagy számmal, szárnyas állatai és hala, sőt selyemtenyésztése is. A' földművelés a' lakosok legfőbb élelemforrása, 's földje, termékenysége miatt, gazdagon jutalmaz gabonával, kukoriczával, hüvelyes 's kerti veteményekkel, lennel 'sat. Hol a' föld vizenyős, ris alá használtatik, melly részint hon emésztetik meg, részint Németországba vitetik ki. Továbbá a' bor és olaj-termesztés is igen nagy divatban van. A' közönséges gyümölcsnemeken kívül gesztenye, mandola, fige, narancs, citrom és babér terem benne. A' narancsal, citrommal, és figével nagy kereskedés üzetik. Az ásványok országa vasat, rezet, márványt, sőt, egynehányféle ásványos vizet ad. A' miv szorgalom nagyon megesőkkent. Legjelesebb gyáraí selyem, üveg és vasárukat készítenek. A' selyemtenyésztés és selyemszövés az egész tartományban elterjedt. Mindenféle szövet, pántlika, kendő, harisnya és selyem-czérna vitetik ki. A' velencei és muranoi üvegyárok hajdan jelesek voltak, 's híres az ottani tükörüveg. Még most is nagy tökéletességű üvegyöngyök és mindenféle üvegmunkák készítenek a' tengervárosban. Az aczél és vasgyárok leginkább Bre-sciában virágoznak, honnét sok fegyver, karpilinga, kés 'sat. vitétik ki. A' posztógyárok igen megritkultak. A' velencei és mailandi arany és ezüstmivek híresek. Porcelánt, félporcelánt, szőnyeget, papirost, sok módi árukat, mint álörzákát, mesterséges virágokat, hajkenőcsüt, kolbászt, czukros gyümölcsöt, metéltet és parmai sajtot is készítenek. A' hangának Cremona hegedüt, hárfát fuvolyát, 's más hangszereket szolgáltat. A' kivitel felülmulja a' bevittet. Ezen, az austriai statussal egybekapcsolt, királyság különös szerkezettel bír. Egy alkirály által kormányoztatik, kinek széke Mailandban van. L. a' lombardi és velencei kormányásra oszlik. A' kormány mindenikben a' bécsi legfelsőbb kormányzések alatt egy kormányzóra és egy kormánytanácsra van bízva. A' lomb. kormány-ságnak 402 nsz. mf. 2,270,000 l. van, fővárosa Mailand; a' velencei kormány-ság 449 nsz. mf. 2 mill. 9 ezer lakost számlál, 's fővárosa Velence. A' kerületi hivatalok Delegatioknak nevezetnek. A' fejedelmi kormányzések állandó collegiumok, 's a' nemzet különféle osztályaiból vannak rendeltetve.

LOMBARDI SZÖVETSÉG, I. OLASZORSZÁG.

LOMBARDI OSKOLA, I. OLASZ MIVÉSZSÉG ÉS KÉPIRÁS TÖRTÉNETEI.

LONICZ, a' Karpát hegyeinek, név szerint pedig a' Tátrának legmagasabb bérce Szepesvármegyében; mellynek 8400 lábnyi magas orma, granit fejét a' fellegekbe rejti el.

LONDON, a' britt birodalom fővárosa, és sok tekintetben egyetlen egy hely a' föld kerekén, 12 mf.nyire fekszik a' Themse torkolatjától, melly folyón a' legnagyobb kereskedő hajók egész a' városig mehetnek. Legfontosabb kereskedő hely az egész földön, 's legnagyobb város Európában, 1,274,800 lak., kik közt 50,000 az idegen. Londonnak részei I.) a' tulajdonképi London, mel-

lyet az Angolok Citynek neveznek, 's melly a' város keleti részét teszi; 2) Westminster, melly a' városnak nyugoti része, — a' tulajdonképi Westminster város ennek csak egy kis részét teszi; 's 3) a' hajdani Southwark mezőváros. A' két első a' Themse éjszaki részén fekszik, az utolsó a' délin. Ezekhez járulnak még számos helységek, mellyek a' város terjedése közben ahhoz kapcsolóttak. A' City és Westminster Middlesex grófsághoz, Southwark pedig a' Surry grófsághoz tartozik. Az egész város majdnem 4 német mföldnyi hosszu, 3 német mföldnyi széles, 's 14,000 utszát, 34 vásártért, 75 tért (squares) 's 250,000 1—6 emeletes házat foglal magában. Van benne 500-nál több isteni tiszteletre rendelt épület, 4,050 nevelő intézet, 176 könyvnyomó intézet, 800 könyvkereskedés, 360 kölcsönző könyvtár, 150 játékház, 13 tömlőcz, 49 fogház adósok számára, 13 játékszin, 90 vallási tudományos intézet, 98 ispotály, 73 gyámház, 200 serfőzés, 18 angol borgyár (szőlő-nedv nélkül), 5,200 ser-és 9,000 kávéház; továbbá 300 gyógyász, 1780 sebész, 580 gyógyszerár, 131 jegyző, 1150 ügyvéd, 3480 ügyviselő, 1560 sáfár, 1200 pénzváltó, 60 bankier, 'sat. Nagy kőszéngőz lepi mindig a' várost, mellynek korma a' különben is barnás téglából épült házaknak komoly tekintetet ad, 's ugy elhomályosítja a' levegőt, hogy a' szűk Cityben télen délutáni 2 óraker már gyertyát kell gyújtani. A' City a' város nyugoti részével szembetünő ellenkezetben áll, mind házai mind lakosai minőségére nézve. A' Cityben a' házak, mellyek legnagyobb részint az 1666-ki nagy égés után építették, rendetlenek, alkalmatlanok, 's szűk utzakba dugottak. A' City nagy épületei közé tartoznak a' börze és a' bank, mellyek közéletében nagy kávéházak vagynak, hol a' kereskedők adnak és vesznek; így Lloy'ds, egy a' börze felső emeletében lévő kávéház, a' legnagyobb kereskedők, 's kivált a' biztosítók és csiszárok gyűlőhelye (mellyet még az országlás is használ, ha a' kereskedőséggel valamely nyilvános újságot hirtelen akar tudatni); a' postaház; a' biztosító házak; a' tanácsház (Guildhall); a' lord-mayor (a' City első tisztviselője) palotája, mellynek the Mansion-house a' neve; az új vámház (Custom-house); az új kir. pénzverőház, a' keletindiai és más kereskedő társaságok házai 'sat. Nevezetesek még továbbá a' Cityben: Pál temploma, egy csuda nagyságu miv, melly azonban igen el van dugva, hossza 500, széle 250 láb, 340 lábnyi magas 's 145 lábnyi átmérőjű kuppal, — Wren Kristóf 4 év alatt építé 's 1,500,000 font st. került; — a' Tower, egy régi vár, mellyben egy fontos levéltár 's az ország clenodiumai tartatnak, 's egyszersmind országos tömlőczül is szolgál; van itt ezeken kívül egy fegyvertár, a' győzhetlen spanyol hajóhad maradványaival; a' Towert széles csatorna veszi körül, 's egy terrassén 60 ágyu áll, mellyek innepélyes alkalmakkal elsüttetnek. A' Cityben van még a' Bedlam-ispotály, legnagyobb bolondház Angliában; a' Newgate tömlőcz; az ó London-híd (915 l. hosz., 45 l. szél. 's közepén 60 l. magas) 19 ível. Közel hozzá van a' nagy vízmű, melly a' város nagy részét folyóvízzel látja el. Azután a' már 1769 elkészült Blackfriarshid (1100' h. 42' sz.) 9 ível. E' kettő közt áll az új vas Southwarkhid. Az e' hid közeletén álló emlék 202' mag. oszlop, melly az 1666-ki nagy égés emlékezetére állítottatott fel. A' város nyugoti részében, mellyet a' Citytől semmi látható határ nem választ el, melly Londonnak felét teszi, 's a' hol esinos házakat, pompás tereket, egyenes utzakat, 's a' legszebb kövezetet találni egész Európában, nevezetesek: a' st. James palota, a' királyi lak, egy régi rendetlen épület, mellynek helyén hajdan egy, sz. Jakabnak szentelt ispotály állt, 's mellynek 1809 leégett délkeleti szárnya még most is omladéknban hever; a' Westminster apátság, avagy sz. Péter temploma, egyike a' goth építés legjelesb maradványinak, mellyben a' királyok,

és sok, minden rendű híres férjfiak temetkező helye van, számtalan felséges siremlékekkel (VII és VIII Henriké, Newtoné, Shakespearé és Händelé). Westminsterhall, hol a király koronáztatik, 's a felső ház fontos esetekben törvényszéket ül. A parlamentház, egy régi rozsz épület; továbbá a régi, nagy és pompás Westminsterhid (1223' h. 44' sz. 15 ivvel); az új vas Vauxhall-vagy országló-herceghid, 809' h. 9 ivvel; a szinte új, 1817 Jun. 18. a waterlooi ütközet évnapiján megnyitott Waterloohid. E' 3 új hidat magányos vállalkozók részvényekre építették, az átmenésért csekélységet kell fizetni. Brunnel, egy francia ingenieur, 1825 Themse alatti utat (Tunnel) kezdte építeni, 's 1827. Maj. már 936 lábnyira haladt elő, midőn a víz bele szakadt. Továbbá több szép izléssel épített templom; több szép tér, mellyeknek közepe rendszerint sétányul szolgáló zöld hely. Buckinghamhouse helyén most egy, a nemzet jóllétének megfelelő kir. palota áll. Carltonhouse, IV. György palotája, gazdag gyűjteménnyel minden nemzetek fegyvereiből, melly az Angolok indiai, egyiptomi, spanyolországi és waterlooi győzedelmei alkalmával tetemesen szaporított; a Waterlootéren Cleopatra obeliszkje áll; Sommersethouse, a nemzet-építette pompás palota, mellyben a tudományok kir. társaságának, a művészek kir. academiájának, a régiség-társaságának, 's különféle stathivataloknak szobák vannak rendezve; a Coventgarden- és a Drurylane-játékszin, az olasz énekszin; a britt muzeum, jeles régiség - természeti ritkaság - pénz - vertpénz - emlékpénz - és könyvgyűjtemény; a talált gyermekek ispotálya; a London-Infirmary vagy ispotály, egyike Angliában a legszébb intézeteknek. A város ezen nyugoti részén fekszenek: a Hyde-Regents és st. James parkok. — Southwark, a város legdélibb része, a Themse jobb partján, egy régi gyárvaros tekintetével bir, hol a kormos házak rendetlenül 's összedugdosva fekszenek. Azonban itt is vagynak nagy és élénk utszák 's emlékezetes épületek, mint: a Lambeth, a canterburyi érsek lakása, 's az adósok fogháza (Kingsbench), mellyben a foglyok, kik néha familiájokkal együtt mennek oda, legnagyobb kényelemmel élnek, 's még bált és hangversenyt is adnak. A Westminsterhídtől mintegy 2 ang. mfdnyire fekszik a vauxhalli nyilvános kert, a Themse mellett. — London fabrikájában felette jó és szép selyem, gyapju, pamut, arany, ezüst, aezél, sárgaréz, czin, bőr, üveg 'sat. áruk készítenek. A londoni kereskedőség a roppant britt kereskedésnek $\frac{2}{3}$ részét tartja kezén. A városnak 5000 hajója van; kikötőjébe, mellyben egyszerre 1000 hajó is elállhat, évenként 3000 angol 's 600 idegen hajó szál be, a szárazon pedig 40,000 szekér hord bele és el belőle mindenféle kereskedési tárgyat. Évenként 15,000 hajó teher érkezik meg. Nevezetesen még a város közelében egy társaság által 600,000 font költségen építetett nyugotindiai dockok. Ezek mesterséges kikötőt képeznek, Greenwichől átellenest fekszenek, 's két nagy medenczéből állanak, mellyek egyikebe 200—300 hajó fér. Ezekben szoktak a Nyugotindiaiba járó hajók be-és lerakodni. A Katalindockok, mellyek 1828 Oct. 25. nyitattak meg, 1,800,000 fontba kerültek. London az angliai bank, keletindiai, - déltengeri, - levantei, - hudsonöbli, - afrikai - és az angol hériughalászati társaságnak széke. Van benne 72 privát bank, 2 hajó - és 14 más biztosító társaság. London népességének majdnem $\frac{1}{2}$ kereskedés és hajózással foglalatoskodik.

Ugy látszik, hogy London már a Caesarok britt táborozásai előtt is város volt. Tacitus Londinum-ot olly helynek nevezi, melly ugyan a romai gyarmat diszczimét nem nyéré el, de mégis a kereskedés főhelyének tekintethetik. Nagy Constantinról mondatik, hogy e' várost fallal körülvette, 's püspökszéket állított fel benne. A heptarchia alatt London az essexi király lakvárosa volt, a Dánoktól

több ízben elpusztított, nagy Alfred által a' 9. század vége felé egész Anglia fővárosává tétetett, 's szabadságokkal megajándékozta, mellyeket hódító Vilhelm 1067 írásban is megerősített. Fitz-Almyrnól mondatik, hogy ő volt az első londoni polgármester, ki 1189 mayor czímet vön fel, mellyhez, 1354 lordczim is ragasztatott. 1381 és 1450 Wat Tyler és Jack Cale lázadásai nagy zavarba és kárba döntötték a' várost. 1542 több utzák kiköveztettek. Erzsébet királyné alatt London még csaknem a' Cityre volt szorítva, 's itt annyi volt a' kert, mint a' ház; és mégis tilalom által akarták terjedését gátolni. A' Spanyolország elleni háborukban London 1588—97 saját költségén 20,000 embert állított, 's 38 hadi hajót készített fel. 1603 és 1665 nagy pestis, 1666 pedig iszonyu égés pusztította a' várost. Ez utóbbi Sept. 2—6ig tartott, 's 13,200 házat, 87 templomot, 27 ispotályt 'sat. emésztett meg.

LONDONDERRY (Henrik Robert Stewart, Lord, viscount és marquis), statusminister, Londonderry grófság lordlieutenantja, titkos tanácsnok, a' térdkötő rend vitéze 'sat. a' skót Stewart ház ivadéka, szül. Mount Stewartban, Irlandban, 1769. Cambridgeben tanulását végezvén, atyja befolyása 's gazdagsága által az irlandi alsó házba lépett 1789, hol kivált e' kérdés vitatásakor, szabad legyen-e Irlandnak Keletindiába kereskedni? tünteté ki magát. Itt a' nép részére állt. Az oppositio új gyámolt reménylt benne; de ő buzgon védelmezé az országlásnak az irlandi nép elnyomására intézett rendszabásait. Lord Camden, az ő közel rokona, irlandi alkirályságra emeltetvén, ő első statutitoknok lön, 's ez maradt annak felváltója alatt is. E' polczon ügyesen viselé magát, 's a' lázongó catholicusok ellen vérengző rendszert állította fel. Nagy részt vön Irland egyesítésében Nagybritanniával, 's azután a' közösleges nagybritanniai parlamentbe lépett. Addington alatt titkos tanácsnok 's a' Board of control elölülője volt. Midőn Pitt, az amiensi béke megszégése után, a' kormányt ismét átvette, Castlereagh (e' volt Londonderry neve az atyja halála előtt) hadi minister lön 1805. Pitt halála után az oppositio részére állt, 's kikelt a' Fox-Granville ministerium ellen. 1807 ismét hadi minister lett, Perceval alatt. Ezolta szüntelen legzorosabb öszveköttetésben dolgozott sir Arthur Wellesley-el (Wellington herczeg). Ők ketten kormányozák a' britt cabinet által Europa sorsát, 's megbuktaták Napoleon hatalmát. Canning-el 1809 Sept. 21 párviadalra kelt, 's ennek következtésében mind a' ketten letevék hivatalokat; hanem Castlereagh még azon évben visszalépett a' ministeriumba, mint a' külügyek titoknoka, 's Perceval halála (1812) oltá legnagyobb befolyása volt a' cabinetbe. A' chatilloni congressusban személyesen részt vett, a' chaumonti egyezséget ő köté meg, a' fontainebleau-i egyezségnek ellenmondott, mivel abban Napoleon császárnak nevezteték, 's közlésege miatt veszéllyel fenyegető sziget adaték neki. Azután Parishan 1814, a' bécsi congressuson, 's megint Parishan 1815 az 1830-ig tartott statusrendszer felállításán sokat munkálkodott. Franciaországot még jobban szerette volna megnyirni. Aachenben, 1817, is nagy idegenséget mutatott Franciaország iránt. Laibachban nem volt személyesen jelen; azt írta azonban ez uttal az angol követeknek, hogy „Nagybritannia a' közbenjárást, mint kivételt a' közönséges okfejektől, csak a' legvégső zzuükség különös esetében esmeri el; de ezen kivételt, a' legvégső veszély nélkül, nem szabad szabály gyanánt felállítani, 's a' népjog rendeletei közé iktatni.“ Midőn erre a' spanyol ügy végett Bécsben és Veronában congressus vala tartandó, 's Görögország szabadsági harcza Anglia állását a' Kapu és Oroszország közt terhessé tevé, és még Irland nyugtalankodásai is aggodalmat gerjesztének: a' munka és parlamenti küzdés alatt lerokadt, 's különben is beteg testü lord megtébolyodott, 's

Aug. 12. 1822 nyakerét tollkéssel elvágta, és meghalt. A' familiai közben és magány életben mutatott caractere dicsértetik; de mint minister, ugy látszik, kérlelhetlen szigorussággal és keménységgel követé Pitt rendszerét, a' nélkül, hogy ennek eszével birt volna. Lord Byron így ítéli róla: „Londonderry, mint minister, egyáltalán despotai nézeteket mutatott, a' legnagyobb el'ogultsággal párosulva, melly valaha bátorkodott minden országok szabadságát eltiporni. Csak akkor lesz ideje, ezen embert fájlatni, midőn Irland megszűnik az ő születése napját siratni.“ Napoleou iránti viselete bizonyosan örökös szenny marad életében. *Im.*

LONGIMETRIA I. FÖLDMÉRÉS.

LONGOBARDOK vagy LANGOBARDOK egy német, vagy (Paulus diaconus szerint) scandinávi nép, a' Hermionok vagy Suevek nemzetségeből, de a' melly az Istaeonok között lakott. Legrégibb lakhelyeik az Elbe keleti részein voltak, Lüneburg herczegség keleti tájain, vagy az ugy nevezett Barden-Gau-ban. Itt jelé őket Tiberius csatázásaiban 's küzdött is velek. Strabo szerint Tiberiustól az Elbén túl üzettek, de Vellejus Paterculus, ki e' csatákban jelen volt, ezt nem említi. Ezután a' Longobardokat Marbod alatt a' Markomannokkal való szövetségben találjuk, későbbben a' Cheruskokhoz csatlóttak magokat, kiken évek multával diadalmaskodván, határaikat 's hatalmukat mind inkább kiterjeszték. Több tartományokat birtak 's uralkodó nemzetet képzettek. De eljött az idő, hol az általok elnyomott Cheruskok a' szabadságot 's fenséget kivíván, őket régi szük helyeikbe visszaszorították. Ezolta 200 estendeig semmi sem hallatszott felőlök, míg ismét az 5 század végén a' Duna éjszaki részén, a' Rugok honában tüntek elő, 's minekutána I Justinian görög császártól Noricumot 's Pannonia egy részét birtokul nyerték, az Avarok segítségével Erdélyben a' Gepidák országának véget vetettek, 566 Alboin királyok alatt. Ugyan ez alatt foglalták el 20,000 kivándorlott Szász segédelmével egész felső Olaszországot, melly Longobardok hazájának, később LOMBARDIÁNAK (l. e.) neveztetett. Luitprand királyok (713—726) birtokokat közép Olaszországban is kiterjeszték. Nagy Károly volt első, ki királyokat, Desideriust, (774) Paviában, e' városnak hat hónap ostromlása után, foglyává tevő, 's a' Longobardok országának véget vetett. *—cs.*

LOSONCZ, népes mezőváros Nogradvármegye losonczy járásában; Gácshez fél mföldnyire, igen kies helyen fekszik. Vidéke csatahelyül szolgált 1451 Hunyadi Jánosnak, a' halhatatlan emlékünek, ki itt Giskra harcusaival több ízben győzedelmet aratva ütközött meg. A' város náponként szépül; nevezetesen benne a' ref. gymnasium, a' posztó- és cserépedény-gyár, a' papiros malom 'sat. Itt tartatnak a' vármegye gyűlései és törvénykezései. Lakosai, kik 216 h. mintegy 3000 számláltatnak, legnagyobb részint magyarok. Vára még most is diszes állapotban tartatik.

LOTHARINGIA, így nevezetve az ifjabbik Lothártól, ki ezen tartományt, testvérével II Lajos és Károlyal 855 történt osztokodásakor nyeré, hajdan Austrasia királyság egy részét tevő, 's két részre vala osztva, alsó és felső Lotharingiára. Az elsőhez a' Rajna, Maas, és Schelde közti, egészen a' tengerig terjedő tartomány tartozott; a' másik a' Rajna 's Mosel közti tartományt foglalá magában. A' későbbi Lotharingia, Elsaszal, Franche-comtéval, Champagneval Luxemburggal, a' mostani alsó rajnai porosz tartománnyal, és a' bajor királyság rajnai kerületével határos. 479 nsz.mf. 1,220,000 l. van és jelenleg a' Maas, Wasgau, Mosel és Meurthe franczia megyéket képezi. A' nagy erdőségek és hegységek, mellyek közt a' Wasgau legjelesebb, baromtenyésztésre igen alkalmasak, és sok vaddal bírnak, 's rezet, vasat, czint, és egy kis ezüstöt is adnak. E' mel-

lett sós forrásai és halas tavai is vagynak. A' köves és nagyobb részint sovány föld nem ad a' lakosoknak elegendő ételmet, a' honnét is nagyobb része árpa kenyérrel 's krumplival él; a' szőlőmivelés virágzik. Főfolyója: a' Maas, Mosel, Saar és Saone, mely utolsó Lotharingiának határait érinti. A' cath. lakosok nyelve francia, kivévén az ugy nevezett német kerületet, hol németül beszélnek. A' nép törzsöke német. Lotharingia már századok olta czivakodás tárgya volt Német- és Franciaországok közt. I Henrik császár sógorának, Giselbertnek, ezen tartományokat mint hercegséget adá, I Otto pedig vejének Konrádnak, a' frankeni bölesnek. Ugyan ezt tevő II Otto és III Henrik is. Lotharingia tehát német bérbirtoknak esmeretett. Midőn merész Károly, lotharingiai herceg, 1431 férjfiu örökös nélkül halt meg, Lotharingia az ő leányára, Izabellára, szállt, 's Fridrik, Izabella veje, a' ki Lotharingiát megtartá, két unokája, Antal és Claudius által 1508 a' lotharingiai fő és melléklíneát alapítá, mely utolsó Franciaországban ágozott el (*ducs de Guise, d' Aumale, d' Elboeuf, d' Harcourt*). Ezen idő olta (1540) Franciaország minden lotharingiai ügyekbe bele avatkozék. Lotharingiai Károly a' 30 éves háboruban, mivel Austriával tartá, elűzetett; 1659 kemény feltételek alatt visszanyeré tartományait, és 1662 megegyezett Franciaországgal, hogy Lotharingia az ő halála után Franciaországhoz kapcsolassék, a' lotharingiai ház ellenben a' kir. hercegek közé számiláltassék. Mind e' mellett még egyszer elűzetett, és austriai hadiszolgálatban halt meg. Csak testvérenek unokája, Leopold, esmeretett a' ryswiki héke által (1697) Lotharingia uralkodó hercegének. Végre még is elére Franciaország czélját, mivel XV Lajos ipa, Szaniszló, az elűzött lengyel király, a' bécsi béke által Nov. 8. 1738 Lotharingia és Bar hercegségeket (kivéven Falkenstein grófságot) fejedelmi birtokul nyerte holtáiglan, halála (1766) után pedig mind a' két tartomány Franciaországra szállt, 's azzal egyesitetett. A' második parisi béke által 1815 L. egy kis része, a' Saarlouis erősséggel együtt, Németországnak engedtetett, és most az alsó rajnai Porosztartományhoz tartozik. NANCY (l. e.) fővárosán kívül LUXEVILLE (l. e.) az 1801 béke által lett híressé. Lotharingiai Claudius herceg utódjai kihaltak. Ezen líneának utolsó férjfi ága, Károly Eugen lotharing-elboeufi herceg, csász. kir. tábornok, szül. Sept. 25. 1751, ki a' fran. revolutio kezdetekor Lambesc kir. herceg név alatt a' Royal Allemand ezredet vezérlé, és azután austriai szolgálatba lépe, Töcsben Nov. 21. 1825 halt meg. Antal herceg utódjai Austriában, Toscanában és Modenában uralkodnak. L. Henri Etienne-től „*Resumé de l'histoire de Lothaire*“ (Paris 1825.)

LOTUS, LOTOS, növény, az egyiptombeliéknél és Indusoknál szent, 's az átváltozást jelentő. A' lotos szára Visnu köldökéből ered, mint a' termékenység jelképéből; kifejlett virága pedig, nézőhelye a' földnek és emberi nemnek, a' vizen ringattatik. A' virág közepén a' gyömlöcsgom emelkedik, Lingam vagy Merunak nevezetve, mint a' föld magas száraza; a' virágkoronának négy szirma a' világtájak négy fő országát jegezi, a' félszigeteket. (L. Rittertől: „*Erdkunde*“). Isis titkaiban Sickerl szerint a' homályban tartózkodást jelenti 's a' léleknek felemelkedését a' világoassághoz. LOTUS, KEREP, virágnem Diószegi-Fazekasnál, 6 fajjal a' kétfalkások között; a' természeti irányzatban a' kétszikeseknél a' pillangósokhoz tartozó. —j—a.

LOTTERIA. Két főneme van, u. m. I) számlotteria vagy Lotto (*Lotto di Genua*). Ez Genuában vette eredetét, hol a' tanácsi hivatalra választandók (candidatusok) neveiket szerencse kerékbe hányták, 's ugy huzták ki; mely alkalmatossággal sokan fogadkoztak pénzbe, ki lesz ki nem lesz tanácsos, 's ebből kerekedett azután a' rendes lotteria. Nevezetesen egy Gentils nevűről beszélük, hogy 1620 hoz-

ta volna legelőször szokásba a' lotteriát, 's mivel a' Gentile nevet történetesen nem húztak ki, a' köznép azt hitte, hogy nevét személyestől együtt elvitte volna az ördög (*vox populi, vox Dei*). Az illy lotteriában 90 szám játszik, melyekből minden húzáskor 5 számot húznak ki. A' nyereségnek tulajdonképen csak négy nemei vannak, u. m. *Estrado*, mikor csak egy számot kell kitalálni az öt közül, 14-szeresen fizettetik a' betétet. A' fogadás, mikor mintegy fogadkozik a' játzó magával a' lotteriával, meghatározván, hogy számai első, második, harmadik 'sat. húzásban jönek ki. Ha megnyeri fogadását, 67szer annyit kap, mint a' mennyit betett. Az *Ambó*, ha két számot eltalál a' kihuzattak közül, melyre 240szer annyit kap, mint a' mit betett. A' *Teruo*, mikor három számot talál ki, 's 4800szorosan kapja meg a' betételt. A' *Quaternok*, *Quinternok* csak későbbi módosításai a' játéknak. A' másik fő neme a' lotteriának az ugy nevezetett *Osztály-Lotteria*, melyben a' kihuzások szakaszokra v. osztályokra vannak felosztva, 's a' betételeket is nem egyszerre, hanem apró részekben lehet egymás után tenni. Azonban a' lotteriai főkormány csak egész sorsokat ad ki, és vesz vissza a' nyereség kifizetésekor, hanem a' gyűjtőhelyek felosztják azokat több apró részekre, félre, negyed, nyolczad, 16od részre, hogy könnyebben keljenek, és a' pénztelegek is részt vehessenek a' játékban. Ha az illy sorsszámok soká benn maradnak a' szerencse-kerékben, a' játék vége felé, mikor már nagy reménység van, hogy kihuzatnak, erős keletűek, és nagy áron adják el hirtokosaik; sokszor tíz-husz-annyit is adnak egy illy sorsért, mint a' mennyi a' kiszabott betételi summa volt.

LOUDON vagy **LAUDON** (Gideon Erneszt, báró), egyik a' leg-híreseb austriai hadi vezérek közül a' 18 században, szül. Tootzenben Lieflandban, 1716 Oct. 10. származott egy, a' scotiai Ayre grófságban virágzott, régi de szegény nemeszéből, melynek egyik ága 14 században Lieflandba szakadt. L. 1731ben mint kadét orosz szolgálatba lépe, Danzig ostromoltatásán jelen vala, Anna császárné segítségével a' Rajnához mene, és München alatt a' Török és Tatar elleni háboruban, Oszakov, Azov és Chotzym ostromoltatásában és a' sztaucsanai ütközetben, káplárból hadnagyságra emelkedett. Elbocsátatván az 1739ki békeség után Hochstetten földijével, és Löwenwold udvari marsall titoknokával, kinek Bécsben nevezetes barátjai voltak, esmerkedék meg. Ez azt tanácslá Loudonnak, ajánlaná szolgálatit a' császárnénak. A' fiatal katoná Berlinen kereszül vette útját. Itt szinte elbocsátott fegyvertársokat talált. Némellyek biztatták, hogy magát nagy Fridriknél vezettesse be. Loudon a' porosz seregnél szeretett volna szolgálni; hanem a' király soká várakoztatta, 's e' miatt Berlinben olly sanyaruságra jutott, hogy leírás után éldegelni kénytelen vala, 's midőn elvégre a' király eleibe járulna, ez elfordulván azt mondá: „*La physiognomie de cet homme ne me convient pas.*“ Erre L. Bécsbe mene, hol Ferencz nagyherczeg (utóbb Mária Theresia férje) által M. Theresiához bevezettetvén, 1742 Decemberb. Trenk pandurjai közt kapitánnyá nevezetett. Ezen vad csoporttal táborozott Bajorországban és a' Rajna mellett. Itt Elsaszaubern mellett (teljes életében egyetlen egyszer) nagy sebet kapott, 's fogságba esett. Kiváltatván, a' második szileziai háboruban, II Fridrik ellen, a' Hohenfriedberg és Sorr melletti csatákban harczola. Meglévén a' békeség, és Loudon kénytelen lévén Trenk gonosz fondorkodásai miatt elbocsátatását kérni, Bécsbe ment, 's előmutatván Trenktől Elsaszaubern és Bajorországban vett parancsolatait, megmutatta, hogy a' nevezett országban elkövetett kegyetlenségeket, melyekkel a' bosznuállást szomjuhozó pandurkapitány őt vádolá, nem ő, hanem Trenk tette. Erre Trenk és Loudon közt kettős viadal készült, mely azonban el-

maradt, mivel Trenk elfogatott, 's mint tudjuk, Spielbergre vitetett. A' vagyon és szolgálattalan Loudon most Bécsben olly nyomorultan élt, hogy néhány könyvet sem vehete meg, felsőbb hadi mesterség megtanulására vágyó kíváncsiságának kielégítésére. Utóbb barátai még is főstrásmesterséget szereztek neki a' likkai magyar végőrezrednél. L. ottan megházasodott, elvévén Hagen Klárát, egy horvát katonatisztnak leányát, kitől azonban gyermeke sohasem lett, és a' protestans hitről a' catholia hitre tért által. Itten öt esztendőig mivelvén a' mathematicai és hadi földleirási tudományokat, a' hét esztendő háboru kitört, és L. ismét kedvetlen állapotba került. Petazzi, a' Horvátországban kormányzó general, alacsony lelkű 's minden talentumot gyűlölő ember, ki az őt feljűlmlő főstrásmestert nem szenvedhette, L. nevét a' táborba menendő tiszttek Bécsből jött névsorából önkényesen kivonta. Ezen aláválóságon megindult a' derék katona, 's ha mindjárt subordinatio megsértésével vádoltatnék is, Bécsbe mene panaszra; hanem, Petazzi tudósításai miatt, ottan csupa ellenséget talála. Azon paráncsolat, mellynél fogva, erős megdorgálás után, végőri tisztébe ismét visszamennie kellett volna, már aláírás végett benyújtatott vala, midőn régi barátja Hochstetten, ki épen akkor a' bécsi udvari és statuscanczelláriánál hivataloskodék, érette herczeg Kaunitzhoz folyamodott 's kivíta, hogy L. mint alezredes egy, a' birodalmi sereg mozdulatai segítésére szánt, könnyű csapathoz küldeték. Mikor L., ki Austriát későbbben többször a' legnagyobb veszedelemben megtartotta, ezen örvendetes hirt vette, nyomorult fedélalatti szobában találták. L. azonban szerencsésen elkerülé a' birodalmi öszvefoltozott seregben való eltemettetését, Browne feldmarsal derékseregéhez küldetvén, mellyet Fridrik Lowositz mellett épen akkor megvert volt. L. csak hamar mint bátor vezér jelelé ki magát. Tetschen, Hirschfeld és Prága alatti ütközötben, ugy szinte a' Poroszoknak a' kolini csata utáni üldöztötésükben, mind a' felsőbbek meglegedését, ming a' katonaság bizodalmit megnyerte, 's a' katona rövid idő mulva azt hitte, hogy csak ő alatta győzhet. Azután herczeg Hildburghausen a' birodalmi sereghez, mellyel épen akkor a' franczia sereg is, Soubise alatt, öszvegyesült, fővezérül küldetvén, szívfakadva kénytelen volt a' Gotha melletti gyalázatos megtámadást Seidlitz alatt, és a' roszbachi veszedelmet nézni, és nem segíthetni; melly szomorú pillanatban a' a' Bécsből küldött 's curiostól együtt a' porosz huszárok által elfogott felségi levél is, melly által generállá nevezetett, 's mellyet neki II Fridrik, tisztelkedő levéllel együtt, kézhez szolgáltatott, igen csekély vigasztalást nyujthata a' hősnek. 1758ban Olmütz megszabadításában tett szolgálatjának jutalmául M. Theresia rendjét, és három hónappal későbbben ugyan azon rend nagy keresztét kapta, 's feldmarsalli helytartóvá nevezetett. Mint vivott meg Fouquetval a' braunau szoros völgyben, mint lézengett egész Brandenburgban, mint segítette nagyobbára a' hochkircheni győzedelmet, 's ottan porosz huszárok által szinte elfogatott, mint emeltetett a' császárné által báróságra, 's mint eszközlötte ki az 1759ki táborozásban a' KUNERSDORFI győzedelmet (l. e.) egyedül az által, hogy utolsó szempillánatban neki vágatott; mint küzdött visszavonultában Lengyelországon keresztül mind a' körüle repkedő ellenséggel, mind a' rosz idővel és elemekkel; mint lett hadiszertármesterré 's 30,000 emberből álló tulajdon had vezérévé, mind ezt itten csak érinteni lehet. 1760 Januar 29. Landshut mellett Szileziában Fouquetet meggyőző és elfogá, Glatzot rárohanás által bevévé, Boroszlót ostromlá, 's Daun seregét a' liegnitzi csata után visszavonultában olly mesterségesen oltalmazá, hogy nagy Fridrik felkiáltana: „Hátrálni Loudontól kell tanulnunk; ő ugy hagyja el a' mezőt, mint ha győzött

volna! Az 1761ki táborozásban kevés alkalmá volt vitézségének a csatamezőn bebizonyítására; azonban megmutatá, mely ügyesen tudott a semmi határozathoz nem hozható Butturlin orosz vezérrel alkudozni. Ezen táborozásnak dicső befejezésül szint oly bátor, mint a hadi történeteknek nevezetes tettet vitt véghez, midőn t. i. October 1-jén az élelemmel és hadi néppel jól felkészült Schweidnitzet, megszálas nélkül, rögtön fogás által bevette, 's az által nem csak Bécsben az urakat, hanem az ellenséget is elbámitotta 's a nevezetes győzelem miatt, a bécsi udvari hadi tanács által csak nem számudásra vonatott. A' hubertsburgi békeség után, egészsége helyreállítása végett karlsbadi ferdőben mulata, hol Gellerttel barátságosan megismerkedék *). 1773ban II Jó'sef császárral az ufolag szerzett Halics és Lodomir országokban járt. A' bajor öröklés miatti háborúban mint feldmarsall az egész sereg vezérletét átvevé; hanem a' hamar beállott békeség miatt semmi új bizonyágát nem adhatá fővezéri ügyességének. Ez és a' török háboru közt elfolyt 9 esztendő szorgalmatos tanulással tölté el. II Jó'sef eleinte azt gondolta, hogy a' török háborut Loudon nélkül is kivivhatja: de a' környülállások csak hamar kinszeríték a' tapasztalt öreg bajnokhoz folyamodni, 's ezen pillanat olta a' győzelem többet el nem hagyta a' császári zászlókat. Dubicza bevételét 's falai alatt egy török sereg megveretett; Nádorfejérvár erővel elfoglaltatott, és Szemendrának őrnép adatott. Nádorfejérvár bevételéért Jó'sef az egészen brillantból álló és a' császári házi kincstárban feltartatni szokott csillagát a' M. Theresia rendének, mellyet tulajdonképen csak a' fejdelem, mint a' rend nagymestere, hordhat, **) adta a' győztes hősnek, 's egyszersmind, a' mi Austriában a' híres Eugen olta senkivel sem történt, határtalan hadi hatalmat és generalissimusi rangot. L. ezen táborozással fejezé be dicsőséges hadi pályáját; mert midőn csak hamar azután Morvában egy austr. sereg Poroszország ellen felállítatott, mely öreg vezérét örömmel látá előtte, véletlenül megholt Neutitzscheiben (Morvában) 1790 Jul. 14. Sirját a' Bécshez közel fekvő hadersdorfi kertében, mellyet hajdan M. Theresia sok veszedelemből megmentőjének ajándékozott vala, egy, Nádorfejérvár bevételkor talált, régi siremléknek darabjai ékesítik. Ezen vezér characteristicájához, mellyet Gellert a' fh. h. adott, még azt említjük, hogy az ő tanulási szorgalma agy korában sem szünt meg, és hogy terveinek hirtelensége és bátorsága korával inkább nevedekni, mint enyészni látszott. Életében, minden tekintetben mérsekelt volt, 's szerénysége olly nagy, hogy egyszer herczeg Ahremberg a' császárnénak, midőn egy udvari inneplés alkalmával L. után tudakozódnék, azt felelte: „*Le voilà comme toujours derrière la porte, tout honteux d'avoir tant de mérite.*“

LOUISD'OR, Lajosarany, francia aranypénz. Nevét XIII Lajostól nyerte, ki illyent 1640 legelső veretett. A' régi Lajosarany-nak közönségesen 8 for. a' becsé; az újabbé (Carolin) 9 for. 30 kr.

LOUVOIS (François Michel le Tellier, marquis de), Le Tellier cancellár és statustitoknok fija, szül. Parishan Jan. 18. 1641, 's 1666, olly korban, midőn mások még a' legalsóbb hivata'okra is alig alkalmaztatnak, statustitoknok és hadi minister lön, XIV Lajosnál. Ha a' status a' háboru végett vagyon, 's a' háboru a' hadimister miatt szükséges: ugy L. bizonyosan a' legnagyobb hadi mi-

*) A' költő „Briefwechsel Christian Fürchtegott Gellert's mit Demoiselle Lucius-ában“ (kiadta Ebert F. A.) karlsbadi társalkodását az austriai vezérrel leírja.

**) Loudon halála után Leopold császár ezen keresztet az özvegytől 50,000 forinton váltotta ki.

nisternek tekintethetik; mert ő igen sokat tett Lajos nagy vezérének győzdelmeiért; de ha miniszternek az emberi méltóságról, a status czéljáról 's a' polgárok javáról helyes fogattal szükség birnia: ugy L. nem volt nagy kormányfi, 's még kevesbé jó polgár vagy nemes ember. A' francia hadat átaljában nagy tökéletességre emelte, a' fenytéket fentartotta, 's még a' tiszteket is engedelmességre szoktatta. A' génietest és pattantyusság neki köszöni utóbbi jeleségének megalapítását, ámbár e' részben Vauban és Colbert is nagyon segítettek. Mint kormányfi, XIV Lajos korában a' háboru és pusztítás daemona volt. Alig lépett miniszteri polczára, azonnal átlátá, hogy őt Lajos nem fogja szeretni. Ezért tehát a' legkiterjedtebb tervekbe keveré a' királyt, mellyek által szükségessé akarta magát tenni. Legelsőben arra bírá Lajost, hogy az innepélyes lemondással nem gondolva, foglaltassa el Franche Comté és spanyol Németalföldet. Ezen háboruból (1667 és 1669) sok más háboru következett, mellyek Franciaországot elgyengítették. Az aacheni béke (1668) után egyre táplálta Lajosban a' Németalföldiek iránti gyűlölséget. 180,000 emberből álló jól felkészült sereg könnyűvé tévé 1672 a' boszuálló háborut; ezért reá bírá L. a' királyt, a' békéért esdeklő Hollandiak nagy ajánlatinak el nem fogadására. Ezt látván más hatalmasságok, fegyvert fogtak a' Hollandiak mellett, 's 6 évig tartott a' küzdés. A' nimwegeni béke után a' hadak tactikai kimivelésére fordítá minden erejét. E' mellett kémekeket tartott minden udvarnál. Most elkezdődtek a' francia reuniok; Austria kikelt ezen rabló rendszer ellen; de míg a' német császárral ez iránt alkudozás folytattatnék, az alatt Louvois egy derék sereggel Strasburg, szabad németbirodalmi város, előtt termett, 's ijesztéssel és arannyal feladásra bírta a' polgárokat (Sept. 30. 1680). Szentigy foglalta el Boufflers Casalest, Olaszország kulcsát. Ezen idő tájban befolyást nyert Maintenon asszony a' királyra. A' gyanakodó L. mindent elkövetett az övének megtartására; de csak azt vihette ki, hogy a' király a' nevezett asszonnyal történt egybekeltét nyilvánosan ki nem hirdetteté. Ezért Maintenon az ő megbuktatásán dolgozott. Midőn a' király a' reformatusokat megtéríteni igyekezett, L. rábeszélés helyett erőszakot ajánlt. A' kemény kir. edictumokon kívül ő különösen e' szavakat írta a' kormányzókhöz: „A' király azt akarja, hogy a' legnagyobb szigorúság éreztessék azokkal, kik ő felsége vallását elfogadni nem akarják.“ A' lélekesmeretek meghódítására ezer meg ezer dragonyost küldé a' tartományokba. E' miatt mintegy 700,000 szorgalmas polgár kiköltözött. E' tájban csökkenni kezdett tekintete a' király előtt. Hogy tehát magát szükségesebbé tegye, az augsburgi ligát, melly csupán védelemre czélt, ürügyül használva, berontatott a' német földre 1689, melly igaztalan tettel egész Európát Franciaország ellen fegyverkezettette. A' háboru szárazon is vízen is folytatott. Vizen az Angolok a' la hoguei ütközetet megnyerték, 's a' francia hajóhad eltörlésével saját tengeri hatalmoknak egész Europa előtt fő rangot szereztek. A' szárazon irtóztató kegyetlenséget fejtetett ki Louvois. 1689 Jan. és Febr. az egész Pfalzt feldulatta, a' városokat, falukat kiraboltatá, porrá égetteté. Trierrel is így vala teendő, ha a' király — Maintenon előterjesztésére — hatalmasan nem parancsol ellenkezőt. Ezentul többször jött a' királlyal összevutódásbe, annyira, hogy ez lapoczkát és botot is fogott ellene. Mind ez nagy benyomást tön a' miniszterre, 's egészségét annyira megrontá, hogy 1691 Jul. 16. megholt. A' király nem sajnálta; a' status pedig örvendett halálán, mert ha jeles volt is mint miniszter, mint ember szörnyetegnek mondhatatik méltán.

LOUVRE, a' régi kir. palota Parisban, a' Seine éjszaki partján, pompás négyoldalu épület, közepén egy udvarral. Nevének szár-

mazása 's első építésének ideje nem tudatik. Annyi bizonyos, hogy itt Filep Augustt (1214) várt építete statustömlöcznek; V Károly (1364—80) kicsinosítatá azt; I Ferencz azon részét emelteté, melly most ó Louvrenek mondatik. IV Henrik, XIII és XIV Lajos szinte toldottak valamit hozzá. Napoleon be akará fejeztetni, de megbukta ebben is gátolta. A' revolutio oltá a' Louvre földszinti részében a' régiséggyűjtemény áll, itt tartatik a' nemzeti mivszorgalom kitétele; itt az academia ülései.

LÖVEN (Lœven, Leuven, francziául Louvain), a' belgiami királysághoz tartozó Délbrabant tartomány fővárosa, a' Dyle folyó és egy csatorna mellett, melly a' Rupelbe vezet. A' 14 században 200,000 lakosa volt, de az 1378-ki lázadás szigoru megbüntetése miatt sokan kiköltöztek Angliába, hol a' gyapju- és posztógyárokat alapították. Most 25,400 lak., egyeteme, derék könyvtára 's fűvészkertje van. Ser-és czukorfőzése, kartonfestése, pamutfőnása 's gabonakereskedése jeles.

LOXODROMIA, a' hajók ferde futása, azaz a' négy főszéltájon kívül ferde irányban hajózás.

LOYOLA IGNÁCZ, I. JESUITÁK.

LÜBECK, hajdan a' hansavárosok feje, most egyike a' német szövetség négy szabad városának. II Adolf holstein-schaumburgi gróftól alapítaték 1144-ben. Szabadságba 1226 tette magát 's a' hansaszövetség fejevé lett; hajóserege uralkodék a' balti tengeren, falai között menedéket lelt Gusztáv Wasa II Keresztély elől. Most vártalan, 3071 nagyobb házzal, 23,000 lakossal. Sáncaiból séták csináltattak. Fekvése szép, egy szigeten a' Trave és Wackenitz között. 1530 oltá az evang-lutherana vallás maradt benne uralkodó. A' főtemplom sok régiséggel és emlékekkel bír; Mária egyházában Quellino főoltára, csillagászi órák 's a' halott táncz híresek. Van benne még egy reform. és egy catholicus templom. Szegények intézetei 's 7 osztályos gymnasiuma jelesek. Polgárainak lelkes munkásságát bizonyítják egy rajziskola a' mesteremberek számára, egy kereskedő intézet, egy hazai társaság a' köz munkásság előmozdítására, valamint más intézetek és egyesületek. Helyezete által megkínálva jó küldő kereskedést üz L. Némethon 's a' balti partok tartományai között, nagy önkereskedést bórrel, bőrrel, kenderrel, gabonával; fontos bankviszonyban áll Hamburggal, Rostockkal, Koppenhaggal, Pétervárával. Két biztosító társaság és 1 börze is van itt, a' lakosok mintegy 70—80 tulajdon hajót bírnak. 1814-ben 1000 hajónál több érkezett bele. A' Steckenitz által, melly a' város felett a' Traveba esik 's Dolvenau által az Elbével öszveköttetik, az Elbébe hajózhatnak a' lübeckiek, 's Hamburg sok balti portékát Lübecken által vesz. Vannak benne czukorgyár, bőr-, tobák-, keményítő-, kalap-, karton-, 's gyapjgyárok, enyvfőzés stb. A' város birtoka, Bergedorf és Vierlande felével (mellyeket Hamburggal felevez bir) 6 nsz. mf. 19,000 lakossal. E'hez tartozik Travemünde városkája, a' Trave tengerbe folyásánál, kikötővel 's tengeri ferdővel. — 1806-ban a' birodalom eltöröltetése alkalmával, Lübeck szabad hansaváros maradt. A' lübecki csata és ostrom után, Nov. 6. 1806 itt végzé Blücher visszavonulását a' ratkai hódolás által; 9500 porosz, 1500 hajóról elkésétt svéd lön franciaia fogoly; Lübeck kirabolttaték. 1810 L. a' francia elbetorkolati departementhez tartozék. A' szabadsági harcban a' hansalegióban Lübeck gyermekei is harczoltak. 1813-ban viszont franciaia kézre jutott L. de a' lipcei ütközet után megszabadult. Azolta köztársasági alkotmánya van. A' tanács 4 polgármesterből és 16 tanácsrokonból (Rathsverwante) áll; az egész polgárság 12 collegiomból, mellyeknek mindenike egy szózáttal bír a' polgári tanácskozásoknál. A' hadisereg 14 polgár és egy vadász dan-

dárból áll. Esztendei jüvedelme 400,000 forintra számoltatik; adósága 3 millió forint. A' német szövetségi gyűlésen a' többi 3 szabad várossal egy összes, és a' tágasabb szövetségi gyűlésben 1 tulajdon szava van Lübecknek. Most helye a' szabad városok felebbviteli törvénysekének. 55.

LUBLÓ, egyike a' szeptesi tizenhat koronavárosoknak, egy dombon a' Poprad vize mellett fekszik, Kézsmárktól 7 mértföldnyire. Vára magas hegyen épült, 1308 Trencsenyi Máté által különösen megerősített, de 1769 Dirzinszky vezérlése alatt az egyesült Lengyelek által majdnem végkép elpusztított. Egy órányira a' városból, egy mély völgyben, magas szálu fenyőktől beárnyalva fekszik a' lublói ferdő és savanyuviz-forrás, melly, a' mint mondatik, a' füredit és bártfajt mind erejére mind jóságára nézve feljűmulja. A' lakosok szász eredetűek, nagy kereskedést űznek borral és lőcsei méhserral. 330 házban mintegy 2000-en számláltatnak. 54.

LUCANUS (Marcus Annaeus), romai költő, szűl. Cordubában Spanyolországban, K. e. mintegy 38 körül. Atyja, romailovag, Seneca philosophus legifjabbik testvére volt. Még gyermek korában ment L. Romába, hol a' philosophiában, grammaticában és rhetoricában a' legűgyesebb tanítók által oktattatott. Seneca vezette be a' nyilvános életbe. Még törvényes kora előtt quaestor lön, 's az Angurók collegiumába lépe. Lucanus már hirt szerze magának több költeményeivel, midőn Nero irigykedését magára voná, ki hasonlókép nagy költőnek akart tartatni. Ez egykor egy számos gyűlekezetben Niobe történetéről egy költeményt olvása fel, 's nagy tapsot nyere; ekkor Lucanus bátorzkodott mint vetekedő társa, Orphensra irt költeményével fellépni, és a' hallgatók neki itélék az elsőséget. Ezolta Nero mindig gyűlölséggel néze Lucanusra, megtiltá nyilvánosan fellépni, 's munkáiról gunnyal és megvetéssel beszélt. Ez arra bírá Lucanust, hogy több előkelő személyekkel, kiknek fejek Piso volt, ösveeskűdjék. De felfedeztetett a' terv, 's Lucanus, ki egy régi grammaticus állítása szerint, a' természetet megtagadva anyját bűntársként feladá, halálra ité tetett. Nagybátyja halála nemét választá 's megnyittatá ereit. 27 éves korában halt meg. Költeményei közül csak „*Pharsalia*“ -ja maradt fen, mellyben Caesar és Pompejus polgári háboruja történeteit beszéli el. Ezen költemény nincs befejezve, 's kemény és homályos kifejezése, szónoki dagálya, nagyított képei nem igen ajánlják; de résznyire kipótolja mind ezen hibákat a' költeményben uralkodó nemes gondolkozás és szabadság szeretete, 's néhány helyei valóban költői emelkedettségűek. Legjobb kiadásai ezek: Oudentorpé (Leyden 1728 2 köt. 4), Burmanné (Leyden 1740. 4) és Weberé, Bentley és Grotius jegyzeteivel (Leipzig, 1819 2 köt.)

LUCAS (leydeni), éjszakon az újabb mívészégnek egyik megalapítója, Dürer, Holbein 's Kranach mellett a' régi német oskola fejként áll, noha szoros értelemben Németországhoz nem tartozik, szűl. Leydenben 1494. Igen jókor oktató atyja Hugo Jakob, 's később Engelbretschen Cornél jeles képiró, és van Eyk tanítványa. Már 9. évében kezdé rézre metszeni, 's 12-ben egy vízfestékkel festett sz. Huberttel minden műesmerőt álmélkodásra gerjesztett. 15-ben több maga szerzette 's metszette lapokkal lépett fel, mellyek közt sz. Antal kísértése, 's sz. Pál megtérése, az összeállítás, characteres kifejezés, ruházat, és véső hordozásra nézve mesteriek. Ezentul sok olaj-, víz-, és üvegfesteményeket készite, mellyek hirét közönségesen terjeszték. A' híres Mabuse János és Dürer Albrecht, különös barátai valának; az utolsó Leydenben meg is látogatá 's ekkor arczképeiket egy táblára festék. Szakadatlan szorgalma sinlődövé tevé. Aggódo barátai tehát egy Németalföldön teendő utazásra bírák, mellyen a' jó kedvű Mabuse kíséré. De buskorsága ez által sem kön-

nyebbült. Olly képzelődsben élt, hogy az irigy képirók megéte-
ték; így, noha szüntelen dolgozva, majd hat évig nyomta az ágyat,
's midőn a művészség tetőpontját elérte, megh. 1533. I. a' művészet
csaknem minden részében jelesnek nevezhető, noha azon izléstől,
melly a' képirás gyermekkorát bélyegzi, nem egészen menekheték
meg. Leleményei elmések és sokfélék, csoportozati értelmesek és
természetesek. Alakjaiból, kivált fejeiből, character tündöklök, ha-
bár azt nemesnek nem mondhatni is. Alakjainak állása és fordulása
igen különböző, rajzolata helyes, de még sem képzelményes, hanem
azon országnak, mellyben lakott, természetéhez alkalmazott. Ruhá-
zatai ugyan többnyire igazán vannak rendelve, de mindig választás
nélkül; halmozottak, és sok apró ránczok disztelenítik. Szinezete
kedves, természetes, de a' légperspectivára ügyelet nélkül, 's az
akkori mividozsáknak saját keménysége benne is tapasztalható. Nagy
szorgalommal 's még is könnyű esettel dolgozott. Réz- és fametsze-
tei a' vésőnek igen gondos és szilárd hordozását bizonyítják; ezek
felette nagyra becsültetnek, 's ritkák. Különös érdekűek azon lapok,
mellyeken Dürerrel vetélkedve ugyan azon tárgyat ábrázolá, mellyet
ez. Azonban pontosságra nézve Dürer után áll. Rézmetszéseinek leg-
teljeb gyűjteménye a' bécsi könyvtárban van. Festeményeinek je-
lesbjeit Leyden, Bécs, Dresda, München és Florencz bírja. —v—

LUCCA, herczegség és város Olaszhoaban, eredetileg romai
gyarmat, utóbb Nagy Károly által francia (774) és I Otto által
(962) német hatalom alá hódítatott. Bajor Lajos herczegévé nevezte a'
vitéz Castruccio Castracani, mag nélkül kihalandót. 1370-ben sza-
badságot vett 200,000 forinton IV Károly császártól. 1797 e' Fran-
cziák új alkotmányt adtak neki; 1805-ben mint herczegség öszvekö-
teték Piombino-val; 1815-ben az Austriaiaktól megszálaték, a' bécsi
congressus actája által Mária Luisa infansnénak, IV. Károly spanyol
király leányának, egy volt etruriai király özvegyének engedték
ált, herczegségi név alatt, teljes felsőségi jussal. Ó Mart. 23. 1824
halt meg. Utána fija következett, Bourbon Lajos Károly, ki Dec. 23.
1799 született. — A' Luccai Herczegség 19 $\frac{1}{2}$ nm. tesz, 145,000
lakossal, a' Középtenger, Modena és Toscana között. Határain az
Apenninok nyulnak el; folyója, a' Serchio, nem hajózható. Termé-
sei: nem elég gabona, sok gyümölcs, mint olajbogyó, gesztenye,
mandola, citrom, narancs, fige, szederj; bora is jó; selyemte-
nyésztése 's marhatartása nevezetes. A' herczeg törvényadó hatalma
36, évenként egybegyüendő, tanácsnok által korlátozott. — Lucca,
főváros, érsekkel 's 18,000. lakossal a' Serchio mellett, termékeny
téren, hegyek között, $\frac{3}{4}$ óra kerületű, árkokkal körülvéve. Utszái
részint görbék, keskenyek, a' templomok és köz. épületek pompát-
lanok. Az 1584 alapított *Accademia degli oscuri*, Bacciocchi her-
czegtől megújítaték 1805, *Accad. Lucches. di scienze, lettere ed arti*
név alatt. Az egyetem egy új csillagász-toronnyal bír; a' város két
posztógyárral 's selyemszövőökkel. Közéletén ásványferdő van 's Via-
reggio kikötő. 55.

LUCIANUS, egy lelkes görög író, szül. Samosában, Koma-
gene fővárosában, az Euphrat partján, Trajan uralkodása alatt.
Szegény szüleitől származott, 's ifjúságában nagybátyjánál, a' kép-
faragás művészségét kellett volna tanulnia. Mivel első próbái szeren-
csétlenül sülték el, Antiochiába ment, hol magát tudományokra és
törvényes szónokságra szentelé. De csak hamar egyedül a' szónokság
gyakorlatát választá, 's mint szónok több tartományokat beutazott,
a' többek közt Görög-Olasz- és Spanyolországot 's Galliát. Marcus
Aurelius alatt Egyiptom tartománya procuratora lön, és Commodus
alatt 80 vagy 90 éves korában halt meg. Lucianus munkái, mellyek
közül sok maradt fen, elbeszélésekből, szónoki, critical és guyrá-

tokból állnak, leginkább beszélgetési formában. Legnépiesebbek köztök azok, melyekben szeszélyesen gunyolja a' mythusi történetet, és a' philosophusok felekezeteit, kivált az ő „*Istenek és halottak beszélgetései*“. Ezek neki a' régiéknél a' legelmésőbb író híret szerzők. Ő maga, ugy látszik, semmi rendszerhez nem tartozott. Szabadon és bátran küzd le a' csalárdságot és babonát, a' hol leli. Az Epicuraeusokkal, kik e' tekintetben vele megegyeztek, épen ezért nagyobb kimélettel is bánik. Gyakran a' Socraticusok komolyságát és csipősségét veszi fel. A' keresztény vallás is, mellyet azonban csak tökéletlenül, 's csak a' mysticismus eszköze után esmert, tárgya volt gunyjának. Sarcasmusaiban néha az igazságon tul csap, kitűnő characterek ellen némelly rágalmazásokat ismétél, 's néha, a' mi nézetünk szerint, megsérti az illendőséget, noha általjában az erkölcsi-ség barátjának mutatkozik. Lucianus munkáit legjobban adá ki Bourdelot (Paris 1615 fol.), Hemsterhuis és Reitz (Amst. 1743, 4 köt. 4) Wieland német fordítása (Leipzig 1788, 6 köt.) lelkes könnyűség-gel ajánlja magát. X.

LUCIFER, Világosság-hozó, a' Görögöknél Phosphorus, Jupiter és Aurora fia. Mint csillagok vezérének, a' Horákkal közösen a' nap lovairól es kocsijáról kell gondoskodnia, 's egy fejez lovon nyargalva anyját kalauzolja; tehát a' hajnalcsillag. De esthajnalcsillag is (Hesperus), 's mint illyen setét lova van. Ezért voltak a' paripák (desultorii) neki szentelve, 's a' Romaiak Desultor nevet adának neki. Egyébiránt már régolta esmeretes, hogy mind a' két csillag ugyan azon egy, t. i. a' szép, a' fényesen tündöklő Venus planetá. A' setéség fejedelmét is Lucifernek hívják. Az egyházi atyák allegorikai magyarázatja szerint ugyan is Esaiás egyik helyét (IX. 22.) hol a' babyloniai király a' hajnalcsillaghoz hasonlittatik, az ördög-ről értik. X.

LUCILIUS (Cajus Ennius), romai lovag, anyai részről nagybátyja nagy Pompejusnak, szül. 149 K. e. Suessában. Scipio Africanus alatt, kivél nagy barátságban élt, harczola legelsőben Numantia ellen. Ugy tekinték őt, mint a' romai satyra feltalálóját, mert ő adá annak legelsőben azon formát, mellyben utóbb a' költészség ezen módja Horácus, Persius és Juvenalis által kimiveltett. Gunyjai felülmulák Ennius és Pacuvius durva előadását, de őt is felülmulák az utána következettek. Horácus őt egy folyóhoz hasonlitja, melly több tisztátalanság közt drága főrőnyt visz magával. 30 gunyirat közül, mellyek neki tulajdonittatnak, csak egynehány töredék maradt fen, különbféle kiadásokban, mellyek közt a' Dousától való (Leyd. 1597 4., Amsterd. 1661. 4. és Padua 1735) legjobbnak tartatik. Ezen gunyiratok az ő életében rendkívüli tekintettel bírtak. Meghalt Neápolban 103 K. e. Van még egy ifjabb *Lucilius* is, ki egy oktató költeményt irt „*Aetna*“ czim alatt, mellyet Corallus adott ki (Amsterd. 1703.) X.

LUCINA, Junónak, mások szerint Dianának mellékeve, még mások szerint Jupiter és Juno leánya, vagy Incus-tól (berek, mivel temploma berekben állt), vagy lux-tól (világosság, mivel a' gyermekek születéseknél napfényre hozattak) vagy luceo-tól (világítok, mivel a' holdat kelle jelentenie) származtatják. Mart. 1-jén ületet innepe, melly alkalommal az anyák, templomában öszvegyülvén, ezt virágokkal ékecsikék, 's tőle szerencsés és bajnok utódokat, termékenységet és könnyű szülést kértek (L. ILITHYIA.) X.

LUCRETIA I. BRUTUS.

LUCRETIUS (Titus Caius), romai lovag, hihető 95 K. e. szül. 's alighanem Athenében tanulá az epicuraea phiiosophiát. Azt beszélék róla, hogy szerelemital által megtébolyodott, azután tisztá órájiban különbféle iratokat készített, 's későbbben 44 éves korában

magát megölte. Egy tanító költeményt birunk tőle „*De rerum natura*“ 6 könyvben, mellyekben teremő phantasiával 's velős régi nyelven adja elő az epicuraea philosophia okfejeit. Ezen költemény kedvezésre nem találását száraz tárgya okozta. Azonban több részei, mint p. o. az emberi nyomoruságnak, az indulatok erejének, Görögország rettentő pestisének leírása, arra mutatnak, hogy Lucretius nagy költői lélekkel bírt. Elávelt szavai 's ujonnan feltalált jeleltései miatt, már Quintilianus is nehezen érthetőnek tartá. Legjelesebb kiadásai ezek: Creechtől (Oxford 1695, Lond. 1717, Basel 1770 és több.), Havercamptól (Leyd. 1725, 2 köt. 4) és Wakefieldtől (Lond. 1796, 3 köt. 4). X.

LUCSKI, tót falu Liptóvármegyében. Nevezetes azon meleg ferdőről, mellynek vize Kocs hegy alatt 1842 lábnyi magasságon bonyog elő, 's oryosi erejére nézve sok más ferdőket feljűmul. Használ ugyanis a' test gyengesége, görcs, sebek és köszvény ellen, mellyeket hathatósan kitisztít, továbbá a' tagok zsugorodásában, hólyagszakadásban, sérülésben, hőszámrekedésben vagy annak rendetlen folyásában 'stef. De környékén számos kígyók találtatnak, mellyek a' ferdőket, és éjenként a' lakosok házeit is meg szokták látogatni. Az előtte csorgadozó hegyfolyam pisztrángokkal és rákka bővelkedik. 54.

LUCULLUS (L. Licinius), Mithridates meggyőzője. Testvérel, Marcus Liciniussal egyszerre választatván aedilis curilissá, a' marsiai háboruban okosságot és bajnokságot mutatá; a' Sylla és Marius, közti polgári háboruban az elsővel tartá. A' város 679 évében consul lön, 's azon sereg parancsnoka, melly Ciliciába, Mithridates ellen, volt menendő. Mivel már quaestorsága alatt is harczolt Mithridates ellen mint alvezér, esmerte azon tartományt. Elsőben is a' régi hadi fenytéket igyekezék helyre allítani, mellyet a' romai katonák a' pulya Ásiáiak közt egészen elfelejtettek. Mithridates már szerencsésen kezdé el a' háborut egy tengeri csata által, Lucullus consultarsa Aurelius Cotta ellen. Lucullus tehát kénytelenítettett munkájának elkezdésével a' szárazon sietni. De midőn Mithridates seregéhez közelítve, annak erejét kifürkészé, tanácsosnak tartá, főütközetest elkerülni. Most Mithridates nagy erővel vevé ostrom alá Cycicum városát, Ásia kulcsát, mellyet a' Romaiak bírtak. Azonban Lucullus megveré annak a' főserég után siető utócsapatját, és egy szorosut elfoglalása által minden élelemszállítást elvága Mithridates seregétől, mi miatt ez kénytelen volt Cycicum ostromlásával felhagyni. Lucullus most a' Hellespont partjaira vonult, felkészíte egy hajóseréget, 's megveré Lemnos szigeténél Mithridates hajóseréget. Ezen győzedelem olly állapotba helyezé, hogy képes lön az Archipelagusból Mithridates minden hajójit elűzni. Lucullus alvezérei az alatt egész Bithyniát és Paphlagoniát elfoglalák; ő maga szárazföldi seregével Partus különbféle városait vevé be, 's ámbár egy ütközetest Mithridatestől megveretett, mégis annyit nyert, hogy végre ellenfelének serege elszlott, 's Mithridates Örményországban kerese menedéket. L. most Pontust romai tartománnyá tévé. Mivel Tigranes vonakodott Mithridatest a' Romaiaknak kiadni, L. Örményország ellen vezeté hadait, 's meggyőzé Tigranest. Azonban maga Mithridates változó szerencsével harczola, míg végre Lucullus katonái pártütése által, kik őt, 's talán nem is igazságtalanul, fukarsággal és telhetetlenséggel vádolák, gátoltatott amaz ellen sikeresen munkálodni. Romában alaposnak esmerték a' katonák idegenkedését Lucullustól, 's elvévén ezért tőle a' főparancsnokságot, visszahívák. Mindazáltal a' patriciusoktól teljes tisztelettel fogadtaték, 's pompás diadalt tartá. Ezolta L. mint magányember azon temérdek gazdságot, mellyet Ásiából hozá, Romában tékozló fényűzésben éldelé a' nélkül, hogy

egy tanult és művelt lélek nemesebb és komolyabb foglalatosságait emulasztaná. Macedoniában mint quaestor, 's mint parancsnok a' Mithridates elleni háboruban, az akkori philosophusokkal szoros esmeretségben élt. Legjelesebb tanítója Antiochus academicus volt, ki őt egynehány táborozásaiban is kísérelte. Ezért hajolt Lucullus leginkább a' platoi rendszerhez. Visszatérte után folytató a' philosophia tanulását, sok tudósokat hitt Romába, kiknek szabad bemenetelt engedé házába. A' mithridatesi háboruban fogságba esett Tyrannion által egy nagy könyvtárt is állittata fel, melly mindenkinek nyitva állt, és Cicerotól is szorgalmasan használtatott. Példája más előkelő Romaiak is buzdított, tulajdon költségeiken tudós férjfiakat hívni Romába. Végre egy szerelem által, mellyet szabadon bocsátottja, Callisthenes, ada neki, megtévelyodván, testvére tétetett gyámjává. Erre nem sokára meghalt, 66 vagy 68dik évében. Lucullus volt az első, ki a' cseresznyefált R. ép. 680 Pontushól, Cerasuntóból, Romába vivé, 's ott elültetteté.

X.

LUDAS névvel bélyegzi a' Hármoskönyv II R. 30 czime a' hamisan esküvőket és hitszegőket. Ha ezek ellen a' sz. szék előtt indítandó perben elvetemedettségek valódisága bebizonyittatik: örökös becselenségre kárhóztatnak, 's mint ilyenek alkalmatlanokká lesznek minden nemű tanúvallásra és bizonyágtételre, valamint szinte a' törvény előtti személyes megjelenésre vagy mások ügyeinek folytatására is. Ezenkívül, ha magán személy ellen követtek el hamis esküvést: ön egész díjokban is elmarasztaltatnak; ha pedig az által a' sz. korona törvényhatósága ellen vétkeztek: minden ön részekre esendő ingó és ingatlan vagyonaikat örökre elvesztik. Hajdan más mellékes büntetések is járultak ezekhez; a' hamisan esküdtöttek vagy hitszegettek t. i. különös ruhába öltözködve, kenderből font madzaggal (kőczmadzaggal) körülkötve, meztelen lábbal, és fedetlen fővel kellett járnia, 's számúzve volt minden becületeselek társaságából.

LUGOS (oláh és német) népes mezőváros, a' Temes jobb és bal partján, Krassóvármegye lugosi járásában. Hajdan híres jobb és gazdag, de a' Törökök által sokat szenvedett. Ujabb időkben ismét emelkedni kezd. Itt tartatnak a' vármegye gyűlései és törvénykezései. Lakosai, kiknek száma mintegy 5000-re megy, naponként magyarosodnak. Foglalatosságok kézművesség, kisdud kereskedés, föld és szőlőművelés.

54.

LUGSAVAK, I. ALKALI.

LUISIANA, 1812 oltá egyike az egyesült éjszakamerikai státusoknak (2271 usz. mf. 200,000 lak., kik közt 69,000 rabszolga 's 10,500 szabad szines). Louisiana szélesebb értelemben magában foglalja a' Missisippi és Missouri státusokat 's a' Missouri vidéket is. Ezen tartományban 1685 Francziák telepedtek le a' Missisippi közelében, de a' levegő egészségtelen volta és más okok miatt semmire sem mentek. 1712 az itteni kereskedésre Crozart nevű gazdag kereskedő kizáró szabadságlevelet nyert 15 évre, de már 1717 Lawnak engedé azt, a' ki egy társaságot alapította, mellynek részvényei a' Luisianából reményelt haszon tetemessége miatt igen keltek, hanem már 1718 minden becseket elveszték. Ezolta Louisiana neve irtózatossá lön. A' 7 éves háboru után Luisianát egészen a' Missisippii Spanyolországnak engedé Franciaország, mellytől azonban 1802, az amiens békekötés által ismét visszanyeré. De mivel ezen tartomány, fekvése, éghajlatja 's földje mineműségénél fogva, erősebb kormány alatt, veszedelmes szomszéd leheté az egyesült státusokra nézve: azért ezek Louisiana föuraságát 15 mil. dolláron megvették Franciaországtól 1803. Ezen ország határai: délről a' mexicói öböl, keletről a' Missisippi és Florida, nyugotról Mexico, mellytől Sabine folyó által választatik, és éjszak felől az Arkansas birtok. Déli részé-

ben a' levegő, a' geogr. szélességhez képest kevéssé forró, de a' hideg éjszak felé igen kemény; a' tengerpart körül gyakran dul a' sárgaláz. Földje majdnem egészen sík és termékeny, részint mocsáros, homokos és köves. Termékei: fenyő, czedrus és sok más fa; sok vad, bival, jávor szarvas, dámvad; itt ott ezüst és más ércbányák jelenségei mutatkoznak. Kivitetik belőle: indigo, czukor, kávé, dohány, pamut, len 'sat. Legnevezetesebb vizei: St.-Pierre, Moine, Missouri, Arkansas, Ullowstone, 's a' veres folyó, mely a' feketetés az ökörfolyó egyesülnek. Lakosai részint európaiak, részint vadak. Fővárosa Uj Orleans, 50,000 l. Brackenridge, Steddart és Barbé-Marbois irtak róla.

lm.

LUKÁCS, egy evangyeliomnak 's az Apostolok cselekedetei leírásának szerzője, melly utolsóban a' keresztény egyház eredetéről 's különösen Pál apostol utazásairól jól elrendelt híreket közöl. L. evangelista életkörülményeiről kevés bizonyost tudunk, kivéven azt, hogy született zsidó, az apostolokkal egykoru, 's Pál apostolnak uti társa volt; miért az apostolok cselekedetének könyvében azt adja elé, mit maga látott 's tapasztalt. Azon vélemény, hogy orvos volt, sokkal hihetőbb annál, melly őt festőnek vallja, 's egy Romában tartogatott Krisztus képet tulajdonit neki. A' festők l. mint nehműjőket, tisztelik, 's Romában a' művészeteknek egy nevezetes academiaja, nevét tőle vette.

—cs.

LUNA, 1) a' hold, mint csillagzat, 2) a' Romaiak egyik isteneje, a' Görögöktől Selenenek nevezetve. Selene, Helios huga, Hyperion és Thia leánya volt. Diana is a' hold istennéjének tartatik. Selene régibb eredetűnek látszik, azonban gyakran felcseréltetnek ezek egymással. De főkép Selene birt az emberek születésére befolyással. Ő Jupiter szeretője volt, ki vele a' szép Pandiát 's Ersát (a' harmatot) nemzé. Pantó egy tiszta fejez kos alakjában egy berekbe csalatott, 's ott megöleltetett. Fején felfelé álló félholddal és fáklyával ábrázoltatik. Lovaktól vagy szarvasoktól vont kocsin jár, hogy megmutassa mozgásait az égen. Kiséretében a' csillagzatok ábrázoltatnak. Egy férjfi holdistent (Deus Lunus) is képzeltek a' Romaiak. — A' chemiában Luna ezüstöt jelent, jele félhold (☾).

LÜNEBURG, előbb alsó szászországi herczegség, most Hanoverához tartozó megye, az Elbe mellett, 204 nsz. mf. 's 280,000 l. Földje termékeny, lakosai szorgalmasok, innét ezeknek jólléte mindenfelé szembetűnő. Fővárosa Lüneburg, az Ilmenau mellett, 12,400 l. Ennek szomszédságában 1813 Apr. 2. szerencsés ütközetel nyitattott meg a' szabadság harcza Németország részéről, Morand francia tábornok ellen.

lm.

LUNEVILLE, szépen épült nyílt város Lotharingiában, a' Meurthe megyében, a' Meurthe és Vezouze öszvefolyásánál, termékeny síkságon, 11,555 l. Lesczinski Staniszló, a' lengyel thronról letetvén, itt lakott, mint Lotharingia és Bar fejedelme.

lm.

LUNEVILLEI BÉKE köttetett Febr. 9. 1803, Austria, ugy is mint a' Németbirodalom képviselője, és a' francia köztársaság között, a' CAMPO-FORMIOI BÉKE (l. e.) alapjai szerint. Belgium és a' Rajna bal oldala Franciaországnak, Mailand és Mantua a' cisalpini köztársaságnak engedettek; Velence ellenben és az Etsch körüli vidék, 's Istria és Dalmatia, Cattaroval együtt, Austriának. A' Rajna bal partjának örökös fejedelmei a' Németbirodalomban valának kárpótlást nyerendők. Austria a' Frickvölgyet, a' Basel és Zurzach közti vidékkel Franciaországnak, e' pedig Helvetiának engedé. Breisgant Austria a' modenai herczegnek adá; Hetruria felállításában megegyezett; a' toscanai nagyherczeg kára Németországban megtéríteni rendeltetett. A' Rajna völgyutja tevé a' határt Franciaország felé; a' Rajna szabadon hajózhatóvá tetetett.

lm.

LUSITANIA I. SPANYOLORSZÁG ÉS PORTUGALIA.

LUSTRATIO, tisztálkodás, különösen a' romai nép innepélyes tisztálkodása, vagy szenteltetése engesztelő áldozat által (sacrificium lustrale), melly mindig a' befejezett CENSUS (I. e.) után tartatott. Ezen név a' luere igétől származhatott (a' solvere ige jelentésében véve, mivel ezen alkalommal, minden nyilvános bérléseket le kelle fizetni a' censoroknál) vagy a' lustrare igétől (megengesztelni, mivel a' befejezett census után a' romai népért közönséges engesztelő áldozat nyújtatott fel). Az áldozat egy birkából, disznóból juhból, vagy kosból (suovetaurilia) állt. A' kos Jupiternek, a' disznó Ceresnek 's a' bika Marsnak szenteltetett. Maga a' innepélyes cselekedet Iustrum conderenek nevezetett. Mivel ezen lustratio minden 5 év lefolyta után tartatott, azért Iustrum 5 év lefolytat is jelenti. X.

LUTHER (Márton), a' 16 század egyik legnagyobb embere, szül. Eislebenben Nov. 10. 1483. Atyja, Luther János, bányász, utóbb Mansfeldben (hová 1484 költözködék) tanácsbeli lön. Márton az Isten félelmében szigoruan nevelteték, 's 14 éves korában Magdeburgba, mivel pedig itt segedelmet nem talált, esztendővel később Eisenachba küldték iskolára, a' hol elejénte, mint házaló deák, énekléssel kénytelenítették kényerét megszerezni, de utóbb anyjának egy vagyonos rokona magához fogadta. Itt, Trebonius rector igazgatása alatt, sebes előmenetelt tön a' latin nyelvben, 's egyéb iskolai tudományokban, ugy hogy 1501 már az erfurti egyetembe mehete, 1503 pedig ugyan ott magisterré lévén, a' pycicából 's Aristoteles ethicájából legyeket tarthata. E' tájban az egyetem könyvtáraban egy latin bibliára akadt, 's nem csekély örömmel látá, hogy 'az a' kézen forgottaknál sokkal több szakaszt foglal magában. Az atyja törvénytannal szánta; de ezen közelebbi esmeretsége a' bibliával, mellyből akkor a' papok is csak az evangéliumi 's epistolai textusokat emerték, a' theologia iránt ébreszte benne hajlandóságot, 's Elek nevű barátjának, Mansfeldből Erfurtba utaztokban, oldala mellett villám vagy gyilkos-okoza halála arra vevé az ő — szigoru nevelés és nyomasztó inség által különben is elbátortalanított indulatját, hogy szerzetes rendbe lépjen, 's kegyes gyakorlatok által megérdemelje az örök boldogságot, mellyen gyakran kételkedett. Ágoston szerzetének erfurti monostorába lépe tehát atyja akaratja ellen 1505, 's alaveté magát néma türelemmel minden töredelemnek 's lealáztatásnak, mellyeket a' szerzetes atyák a' novitiusokra mértek. 'S mégis félt, hogy keveset tesz; ártatlan és tiszta erkölcsű, mint kevesen, mégis a' legirtóztatóbb szemrehányásokkal kinzá magát, 's terhes betegségbe esett, mellyben egy aggott szerzetes atya nyugtatá meg az ő szorongattatott lélekesmeretét, 's őt a' Jezus Krisztusban való hit által bünbocsánattal vigasztalá. Ezen keresztyén tanítás, melly az akkori papságnak az ugy nevezett jó cselekedetekre való ösztönözése, 's az egyháznak bünbocsátó levéllel üzőtt kereskedése mellett egészen felédékénységbe ment, új világossággal tölté el Luther lelkét; 's az az atyai szelidség, mellyel Staupitz, a' szerzet provincialisa, az ő jeles tehetségeit 's esmereteit kitünteté, mellyel őt minden alacsonyabb monostori szolgálat alól felmenté, 's theologiai tanulmányinak folytatására serkenté, felébreszté önértetét. 1507 pappá avattatott, 1508 pedig, Staupitz befolyása által, philosophia-óktatónak hivatott meg a' wittenbergi új egyetemhez. Ezen új munkakörben csak hamar kifejlődött az ő nagy esze. Nem is gyanítva, milly következményt készítend előre, lerázá a' romai szék hierarchiai rendszerével szoros kapcsolatban állott scholastica philosophia bilincseit, a' józan eszt-jogaiba visszahelyezé, 's rövid idő mulva sok tanítványt és követőt gyűjte tanító széke köré. Egy utazás, mellyet 1510 szerzete ügyeiben Romába, II. Gyula pápa udvarába tett,

felfedezé előtte a' romai papság vallástalanságát 's erkölcselenségét, 's megszábadítá őt azon félelemtől, mellyel a' pápai szentség iránt viseltetek. Visszatértekor predikátor lön Wittenbergben, 's 1512 theologia doctora. Alapos tudományossága, melly a' régi classicusok 's az egyházi atyák esmeretén kívül a' görög és zsidó nyelvek lelkébe is behatott, nem különben lelkes előadásának hire, csak hamar esmeretessé tevé őt azon kor legnagyobb tudósainál, mint hatalmas előmozdítóját a' világhosszúságot terjesztő új tudományos mivelődésnek. Annival nagyobb figyelmet gerjeszte tehát az ő elhatározó lépése, mellyet egész Németország szemé előtt tett, Oct. 31. 1517 95 tételt szegeztetvén ki Tetzel dominicanus bűnbocsátó levél-árulása ellen. Luthert erre csupán az igazságszeretet ösztönöze, 's a' bűnbocsánatkereskedés veszedelmes következtéseinek tapasztalása. Tétélei hamar elterjedtek, de sok felől eretnokséggel is vádoltának. Sokan keltek ki ellene írásban. A' pápa Romába idézé; ő nem engedelmeskedék. Erre Kajetán cardinál 1518 Augsburgban, Miltitz nuncius pedig 1519 Altenburgban tartá vele személyes beszélgetést, kecsegtető ajánlatokat téve a' pápa részéről; de mind ez nem volt képes, őt szava visszavételére bírni. Ellenkezőjének bátran és hatalmasan felelt, 's nem szűnt meg a' bűnbocsátó levél és a' pápai primatus helytelenségét vitatni. Meg senki sem czáfolta, 's helyesen appellalt Kajetán cardináltól a' pápához, ettől pedig egy közönséges conciliumhoz. Ezért a' pápa 1520 egyházi átkot mondott reá és követőjire; iratái Romában, Kölnben és Löwenben elégettetének; L. pedig Wittenbergben (Dec. 10. 1520) égeté meg az átokbullát 's a' pápai canontörvények decretáljait. Ezen lépés által egészen elszakasztá magát a' romai egyháztól. A' Németek közül sok jeles férjű pártolá őt hevesen, kiket az újított tudomány védelmére megkért, mint Hutten, Sickingen, Schaumburg; — Fridrik, a' szász választó herczeg, habozott, védelmezze e vagy nem. De L. csak az Istentől akart védetni. Hatalmasan folytak le hitbeszédei ajakáról, kikelve a' pápa, papság, a' császár és fejedelmek ellen. Ezt és nem kevesebbet tön L. midőn April. 4. 1521, kevés barátitól 's a' császári heroldtól kísérve utnak indult a' wormsi országgyűlésre. Mintegy 2000 személy jött elébe Wormsból l' orányira. Dolgának igazságáról annyira meg volt győződve, hogy a' Spalatin küldte, őt be nem jövésre intő követnek így felelt: „És ha annyi ördög volna is Wormsban, a' hány sindely a' háztetőkön, mégis bemennék.“ A' császár, Ferdinánd főherczeg, 6 választó fejedelem, 24 herczeg, 7 határgróf, 30 püspök és 10 pap, sok herczeg, gróf, ur és követek előtt jelent meg L. Apr. 17. az országgyűlésben, írásaihoz hív maradt, 's második nap ezen szavakkal végzé két óráig tartott védő beszédét: „kivéven, ha a' szent írás bizonyoságaival, vagy közönséges tiszta és világos alapokkal és okokkal meggyőzetem, vissza nem tudom és nem akarom venni állításaimat, mivel se nem biztos se nem ajánlatos, hogy valaki lelki esmerete ellen miveljen. Itt állok, nem tehetek különben, ugy segítsen Isten! Amen.“ Wormst mint győző hagyta el, de ellenségei agyarkodásának olly jelei között, hogy a' böles Fridrik utközben elfogatá és Wartburgba viteté titkon. Sem a' császártól reá vetett jogvesztés, sem az átokbullák nem zavarák őt meg, ezen csendben az új testamentom fordítóját. Tíz hó után Karlstadt képostromának halálására Wittenbergbe sietett, noha a' császár új jogvesztést hirdete fejére Nürnbergben, 's a' választó fejedelem kegyelmén elvesztheté. Utját az ellenséges György, szász herczeg, tartományán vette keresztül. Azon levele, mellyben magát a' választó fejedelemléni menti, 's wormsi magaviselete, mindannyi tanuja rettenthetetlen bátorságának és nagy lelkének. Azon hitbeszédei, mellyekkel megérkezése után Wittenbergben (Mart. 1522) nyolcz napig egymás után szeli-

dité az ujitók dühös háborgását, megannyi példányi a' mérséklésnek, oktatási bölcseségnek és népszónokságnak, csalódással büntetők azokat, kik Lutherben egy heves, bárdolatlan, mérsékletlen ujitót látnak. Ezen mérséklés elhagyta őt azonban, a' hol rosz akaratot és tisztátalan érzést szemléle, hol az evangyeliomot veszélyben látá. Innét az ő kemény és csipős felelete VIII Henrik, angol király, alacsony gunyiratára; innét elkeseredése Karlstadt- és Erasmus-sal volt vitáiban. Ezen viták érlelék meg benne az egyház egész megújításának nagy feltételét. 1523ban kezdé Wittenbergben a' liturgiát sok üres szokástól megfosztani, 1524ben a' barát-csuklyát letévéen jelt ada a' klastromok eltörlésére, 's az egyház javai használására. 1525ben egy volt apácát, Bora Katalint, feleségül vett, melly lépést a' 42 éves férjfiu nagy küzdés után meggyőződésből és hajlandóságból tön. De L. csak a' rend utján akarta az egyházi dolgok új rendét behoztatni; tettel, tanácsal segíté e' részben a' birodalmi városokat és fejedelmeket, de ellenek állt a' zavargó parasztoknak és az ujra keresztelkedőknek. 1526—1539ig a' választó fejedelem tekintete alatt, Melanchton segedelmével, új rendet adott ki, mint akará, az evangyeliom tanításaival megegyezőt; igen nagy érdemet szerze magának az iskola-tanításban a' kis és nagy katechismus készítésével. Szomeruan és fájdalommal emlékezhetni azonban azon keménységre, mellyel L. a' szentségekről különböző véleményért a' schweizi reformatorok iránt viseltetett, 's oka lön az új megszakadásnak. A' protestausok nyilvános vallástétele olta (Angsburg 1530) nem lön ereje L. ellen a' pápai és császári kárhoztatásnak, de egyre őrizkednie kelle Luthernek, hogy írásaiban, beszédeiben állást ne engedjen ellenségeinek, kik az elfoglalt mezőből mindig iparkodtak visszahódítást tenni. L. állhatatos és fáradhatatlan maradt. E' miatt és illy szellemben írta ő a' schmalkaldi czikkelyeket; a' brandenburi 's anhalti követeknek, kik 1541 a' regensburi országgyűléstől hozzá küldettek, őt engedékenységre bírandók, tagadó feleletet ada, 1545ben pártjának részvételét a' tridenti papigyűlésben megtagadta. L. ban kárhoztatik azon heves kemény hang, mellyel vallását védé, a' személyességek, mellyekre nem ritkán leereszkedék; de a' dolgot más színben fogja mindenki látni, meggondolván azon setét idő minőségét, mellyben L. élt, azon munkát, mellyet végre hajta, melly akármelly időben sem végződheték háborgás, czivódás, sértés nélkül; azon bujtogatásokat, mellyek minden nagyot mozdítót környékeznek. L. igen élénk képzelődésű volt, a' mit irt, a' mit szolt, hitte; hitte az ördögöket, mellyekkel hadakozásra rendeltetettnek véle magát; mondatik, Wartburgban kísértést is álla ki, 's ténta tartóját hajintá az ördöghöz. Maga mondá: „Arra születtem, hogy ördögökkel csatázzak és vitázzak, azért zivatáros és háborus sok könyvem. Nekem a' tuskókat és kőveket kell kiirtanom; tuskéket, gypüket lenyesnem, mocsárokat kitölnem, utat vágnom, javitanom; de Filep (Melanchton) csinosan és csendesén jár, jó kedvvel vet és mivel, ültet és öntöz, a' mint Isten bőven adá neki ajándékait. Ha nekem hibáznom kell, inkább akarak keményen szólani 's az igazságot hevesen kimondani, mint egyszer színeskedni 's az igazat elhallgatni.“ Hogy hamisság nélkül, becsületesen látá munkájához, ellenségei is megesmerték. Önhibáit olly őszintén megvallotta, mint másokéit ostorozá. Csudálható azon szörnyű munkásság, mellyel bírt. A' biblia-fordítás, maga elegendő egy ember életét elfoglalni, 1521től 1534ig készen volt. Más vallásos íratainak száma a' minden időbeli termékeny írókéit feléri, tartalomra igen sokéit meghaladja. 1512 olta hetenként többször, néha naponként tartá hitbeszédet; gyóntatott, — nagy német és latin levelezést vitt, 's minden szegény iránt nagy gondal volt, ki őt megszólítá, megkéré. Társalkodásokban vidám, nyájas, elmés volt (L.

„Tischreden Martin Luthers“); éleleteiben mértékletes; a' művészségben nem járatlan; jeles egyházi énekei esmeretesek, a' hangát igen kedvelé 's a' fuvolásas kedves időöltése volt. L. Grolltól: „Die Lieder Luthers, gesammelt von Kosegarten und Rambach“; „Luthers geistliche Lieder, nebst dessen Gedanken über die Musica“; „Über Luthers Verdienst um den Kirchengesang“ (Hamb. 1813). Megh. Febr. 18, 1546. Gyengéden szeretett nőjét 4 gyermekkel hagyta hátra. Felekezete akaratja ellen nevezteték lutheranus-nak, akaratja ellen lön a' háboru, mely holta után hamar kitört; ő mindig békén dolgozott. Oct. 31. 1821. emlék emeltetéki neki Wittenbergben, melynek alapkövét maga a' porosz király tette le Nov. 1. 1817.

LÜTTICH (francz. Liège, holl. Luyk), előbb püspökség a' westfaleni kerületben, a' lunevillei béke által Franciaországnak engedtetett, 's az Ourthe megyéhez kapcsolatott. A' bécsi congressuson, különös szerződés mellett, mint fejedelemség a' németalföldi királynak adatott; de most, az 1830 ki lázadás következésében Belgium egészítő része. 102½ nsz. mf. 400,000 lak., kik majdnem mind vallanak és catholicusok. A' Maas és Ourthe mossa. Földje dél és kelet felé erdős, sziklás, dombos; nyugoton termékeny síkság. Gabonája szűkét kolompír pótolja. Szarvasmarha- és juhtenyésztése jeles. A' híres limburgi sajt itt készül. Kőszene, timsója, vasa, mesze, épület, - köszörü- és puska - köve 's márványa bőven van. Spaa híres érczvízzel kérkedik. Posztó-és vasgyárai jelesek; a' lüttichi fegyverek 's verversi posztók igen kerestetnek. Fővárosa Lüttich, egy völgyben a' Maas mellett fekszik; előbb fellegrára is volt. Nagy, de az utszáji szűkek és setétek. A' Maason, mely által ó és úvárosra osztatik, 17 hidja van. Lakosai (53,000) rosz francia nyelven beszélő Vallonok. Derék épületei: a' székes egyház, a' püspöki palota, a' városház, a' játékszin, és az egyetem. Van benne tudom. és művészs. társasága, gymnasium, siketnémák intézete, sok posztó-, gyapjuszövet-és fegyvergyár, ágyuöntő és furó műhely 'sat. Köszénbányáji évenként 4 (mások szerint 9) miliom mázsányit adnak. *lm.*

LÜRZEN, város, a' Poroszországhoz tartozó szász herczegségben, a' merseburgi kormánykerületben, 1300 l. Híres két ütközetről. Az első Gusztáv Adolf király és Wallenstein közt, Nov. 16. 1632 történt. Wallenstein megveretett ugyan, de a' nagy király is elesett. Emlékét egy pusztá kő tartáfen elestének helyén 1832ig, a' midőn — a' vésses eset két százados napján — új, nemzetéhez és az ügyhez, melyet védett, jobban illő emlék emeltetett neki. — A' második a' szabadító háboruban 1813 Majus 2. az egyesült seregek és a' Francziák közt, ezeknek megveretésével történt. *lm.*

LUXEMBOURG (François Henri de Montmorency, herczeg), franciaországi marsall, XIV Lajosnak egyik leghíresebb vezére, a' rosz hírű Boutteville gróf fíja, szül. 1628. A' nagy Condénak, kinek tanítványa volt, 's ki alatt a' rocroi ütközetben harczolt, mindig híve maradt. Lángeszét már Franche-Comté elfoglalásánál (1668) kimutatta. Hollandban 1672, mint fővezér, bevéve az erősségeket 's megveré a' generalstatusok seregeit. E' táborozásban 20,000 embert szerencsésen vezetett keresztül 70,00 emberből állt ellenséges seregen. Jelen volt a' franche-comtéi második táborozásban 1674, 's 1675 elnyerte a' marsallpálczát. Turenne halála után ő vezérlé a' sereg egyik részét, de Philippsburgot kénytelen volt szeme láttára elvetetni engedni. 1678 Vilhelm orániai herczeget veré meg. Franciaország következett háborújában, Angol - Holland - Német - és Spanyol egyesült orszákok ellen három nagy ütközetet nyert, nevezetesen: Fleurusnál 1690 Jul. 1., Steinkirchennél 1692. Aug. 4. 's Nerwindennél 1693 Jun. 29. Megh. 1695 Jan. 4. *lm.*

LUXEMBURG, előbbi austriai németalföldi herczegség, 1795 után Franciaország Erdőmegyéjének része, 1815 a' bécsi békegyűlésen, mint nagyherczegség, a' németalföldi királynak adatek, kárpótlásul nassaui birtokai helyett. A' Bouillon herczegséggel (melly 7 nsz. mf. 16,000 l.) együtt 109 nsz. 300,000 l. A' németalföldi király luxemburgi nagyherczegi czimet is visel, 's mint ilyen tagja a' német szövetségnek. 1830 ezen herczegség a' belgalázadásban részt vevén, azolta tetteleg Belgiumhoz tartozik, kivéven egy kis részét. Jövendő sorsa az europai 5 fő hatalmasság Londonban egyesült képviselőjének határozásától függ. — Luxemburg az Ardenne erdőség középpontját teszi; nagy részint hegyes; marhatenyésztése derék; sok vasbányája van. Fővárosa Luxemburg, az Elze mellett, 9000 l. egyike a' legnevezetesebb erősségeknek. Hadi tekintetben, a' bécsi congressus végzete szerint, szövetségi erősség, mellybe a' porosz király nevez kormányzót és hadi parancsnokot; az őrizet $\frac{2}{3}$ része porosz, $\frac{1}{3}$ -de pedig németalföldi katonaság.

LUZERN, Schweiz egyik cantonja, 27 $\frac{1}{2}$ nsz. mf., 106,000 cath. lakossal. Fővárosa Luzern, a' Rüsnek a' Vierwaldstädti tóból kiömlésénél, mellynek eddig nyuló öble luzerni tónak nevezetik. A' folyó 2 részre osztja a' várost, mellyet 3 hid kapcsol össze. Van 6100 l., lyceuma, seminariuma, könyvtára, mügyűjteménye, rajziskolája, énekademiája, tudom. barátnak társ., 4 klastroma, 's széke a' pápai nunciussnak, 's Bern-el és Zürich-el felváltva a' szövetség gyűlésének. Selyem kézmivei 's papirosgyarai hiresek; kereskedése derék. Közleében van az 1792 Aug. 10 a' Tuileriákban agyon vert schweizi testőr emlékére Aug. 10. 1820 felszentelt, sziklába vágott oroszlány, mellynek hossza 28 láb. *lm.*

LYCEUM, Lykeion, gymnasium Athenében, így nevezetve *λυκειος* (farkasölő) Apollonak közel feküdt templomától. Fedett folyosóji voltak. Ezekben tanítá philosophiáját Aristoteles. Az ő tiszteletére újabb időkben a' felsőbb latin iskolák szinte lyceumoknak nevezettek, mivel benne hajdan az aristotelesi philosophia tanítatott. Az újabb szokás a' lyceumoknak gymnasiumok előtti vagy utáni rangja felől nem mindenütt egyez meg; azonban még is legtöbbsyre olyan iskolák azok, mellyekből a' tanuló egyenesen egyetembe megy által.

LYCURGUS, a' Spartaiak törvényadója, K. e. 888 körül, Eunomus spartai király legifjabbik fija volt. Idősbik bátyja, Polydectes, váltá fel atyját az uralkodásban, de nem sokára meghalván Lycurgusra hagyá a' királyságot. Midőn nyilvános lön, hogy Polydectes hátra hagyott özvegye teherben van, kinyilatkoztatá Lycurgus, hogy, ha ez koronaörököszt szüend, ő lesz az első, ki azt királyjának esmeri. Hogy a' Lacedaemoniakat gondolkozása tisztaságáról meggyőzze, letév a' királyi czimet, és az országot mint a' jövendő korona-örökös gámja ugy igazgatá. Azonban azt izené neki a' királyné, hogy ha őt nőül veendi, kész fíját megölni. Ezen kívánság teljesítésével kecsgetvén L. az özvegyet, hatalmába keríté a' csecsemőt, kit az szült. A' népnek ezen történeten való örömről Charilaus (nép öröme) nevet nyert a' gyermek. Lycurgus már bölcs kormányzása által megnyeré a' köztiszteletet; de ezen önhaszonkeresés nélkül való felséges cselekedete a' dicsőség legfőbb polczára emelé, hanem egyszersmind sok előkelő Spartaiak gyűlölségét is felébreszté, kikkel a' reményében csalatkozott királyné özszeszövetkezék. Azt hirtelé ez a' nép előtt, hogy veszedelmes volna a' koronaörökös életét olyan férjűra bizni, kit annak halála legjobban érdekelhet. L. hogy ezen gyanut elkerülhesse, szükségesnek találá, nem csak az ifju király gyámságáról önkénynt lemondani, hanem honját is elhagyni. Nem vett-e részt ezen eltökélésben az a' kívánság is, hogy idegen nemzeteket 's erkölcsöket tanuljon esmerni, nincs előt-

tünk tudva. L. legalább ezen célra használá utazását. Miután Cretát meglátogatta volna, hol figyelmét magokra vonák Minos bölcs törvényei, Joniába ment. Itt a lakosok pulya fényüzése, miveltsége, életmódja, és törvényeik erőtlensége, mely a cretai törvény egyszerűsége és szigorúságával egészen ellenkezett, legmélyebb benyomásu volt reá. Ezért azonban szerencséje volt Homerus költeményeit megtalálni. A' hir szerint innét még több utazásokat tett, nevezetesen Egyiptomba, Indiába és Spanyolországba. De mivel törvényei közt még a' legkisebb nyoma sem találhatik az egyiptomi és indiai bölcseségnek, méltán kételkedhetni azokról. Mivel ezen idő alatt a' két király, Archilaus és Charilaus, sem a' néptől sem az előbbkelőktől nem tiszteltetett, és semmi törvény nem tartá fen a' közös békét; azért mindenütt a' legnagyobb zavar uralkodott. Ezen kétes állapotban egyedül L. volt azon férjfi, kitől segedelmet és szabaditást vártak. A' nép oltalmat keresett benne a' nagyok ellen, a' királyok pedig azt véleik, hogy a' nép engedetlenségét meg fogja szabólni. Többször jelentek meg nála követek, kérték őt, sietne a' status segítségére. Sokáig vonakodott; végre mégis engede polgártársai sürgető kívánatinak. Spartaiba érkeztek csak hamar észre vevé, hogy nem csak egyes törvényelleniségeket és visszaéléseket kell eltávolítani, hanem a' status szerkezetét egészen újra szükség alkotni. A' tisztelet, melyet személyessége, belátása 's a' status állapotja szült iránta polgártársaiban, bátorsággal tölté el, hogy semmi akadálytól vissza ne rettenjen. Első lépése abban állt, hogy a' királyok mellé a' Gerusiát, 28 tiszteletre méltó vénből (Gerontes) álló senatust rendelje, mellynek megegyezése nélkül amazok semmibe se kezdessenek. Ez által igen hasznos sulyegyet eszközle ki a' királyok hatalma és a' nép feltuvalkodottsága közt. Az utolsó egyszersmind hatalmat nyere a' status ügyeibe bele szólni, a' nélkül mindazáltal, hogy azokról tanácskozhatt volna; mert csak annyira terjedt hatalma, hogy a' mit a' király és senatus ajánl, azt vagy elfogadja, vagy elvesse. A' Spartaiak többnyire mind bevették Lycurgus intézeteit; csupán a' vagyon egyenlő elosztása indita zendülést a' gazdagok közt, melly olly heves lön, hogy L. csak egy templomba futás által mentheté meg életét. Ide futtában agyba üttetett, mi által, a' mint mondják, egyik szemét elveszté. De ő nem tett egyebet, hanem megfordulván verbe borult arczat megmutatá üldözőinek. Ezen látás mindnyájokat szégyennel 's bánattal tölté el; bocsánatot kértek tőle, 's mély tisztelettel kísérek haza. A' vétkes, egy előkelő heves ifju, hatalmába adatott. L. megbocsáta neki, 's megszegyenitve ercszté el magától. Miután Sparta szerkezete megalapított, gondoskodék annak fentartásáról. Az öszves polgárokat innepélyesen megesküdteté, hogy visszatérte előtt semmit ne változtassanak a' törvényen. Ezután Delphibe ment, 's megkérdezé az istent, elegendők-e az új törvények Sparta boldogítására. A' felelet ez volt: „Sparta legvirágzóbb status lesz, mig ezen törvények megtartatnak“. Ezen jövendölést Lacedaemonba küldvén önmagát számüzé. Távol honjától, a' mint mondják, önkényes éhelhalással mult ki, Cirrhában, mások szerint Elisben vagy Cretában. Rendelése következtében teste elégettetett, és hamva a' tengerbe vettetett, hogy soha se vitethessék Spartaiba, ne hogy az ottani nép letett esküje alól felszabadultnak vélje magát. Tiszteletére egy templom építettett Spartaiban, 's barátai által egy társaság képezetett, melly Sparta legkésőbb koráig fenállt, 's az volt célja, hogy L. erénye emlékét innepelje. L. törvényadásának az volt fő célja, hogy Spartaiba elegendy uralkodásformát vigyen be. Ezt monarchiából, aristocratiából és democratiából tevé öszve ugy, hogy egyik a' másik által korlátoztatott. A' kormányon a' két király és az ezek mellé rendeltetett Ge-

rontesek tanácsa állt; de a' nép is vön közvetőleges részt az uralkodásban. Sparta öszves polgárait 3, mások szerint 6 és több törzsökre osztá, 's ezeket ismét 30 czéhre. Ezzel hihető öszvefügésben volt a' policzia és törvénytisztogatás, valamint a' hadiintézetek is. Mivel egyébiránt a' Spartaiak L. idejében már meglehetősen fokán álltak a' miveltésnek: azért méltán csudáljuk Lycurgusban az akarat és lángész hatalmát, mely azokat nem csak polgári, hanem erkölcsi tekintetben is meg tudá változtatni, 's az életre szükségeseken kívül mindéről lemondásra és mindent feláldozásra bírni. Még azon javalata is, hogy a' vagyonok egyiránt osztassanak el, mely elsőben olly heves ellenmondásra talált, minden polgároktól helybenhagyott törvény lön. Midőn Lycurgus Sparta szerkezetét megváltoztatá, 3 osztálya volt a' lakosoknak: uralkodó Spartaiak, az adózó Lacedaemoniak, és a' rabszolgáskodó Heloták. A' millyen keménynek tetszik most, hogy L. a' Helotákat rabszolgaságban hagyá, olly kevesé tarták azt akkor a' Görögök botránkoztatónak, kiknek szabadsága a' rabszolgaságot szükségessé tevé. Akkor még senkinek sem jutott eszébe, hogy az emberek illy megkülönböztetése jogtalan. L. a' természet, rokonság és szeretet kötelékeit az emberek között, a' mennyire csak lehetett, a' status javának alája akará rendelni. A' szeretetet csak eszköznek tekinté, mely által a' status erővel teljes polgárokat és így kívül függetlenséget nyer. Nótelen vagy ollyan személyekre, kik későn házasodtak meg, vagy nem egyenlő koru és erejü nőket vettek, bizonyos büntetéseket szabott, a' fiatal házasoknak megnehezité az együtt létet, hogy kívánságaik soha se gyengülhessenek el; az elaggott vagy tehetetlen férjfiaknak megengedé, nőjeiket erővel teljes ifjaknak kölcsönözni, valamint az egészséges férjfiaknak is szabad volt más feleséget venni, ha nőjeik gyengélkedtek. A' gyermekek nem a' szülék tulajdona voltak, hanem a' statusé. Ez itél elsőben a' gyermekek haláláról, vagy életéről, 's ez intéz el azután azok nevelését, a' szülék befolyása nélkül. Hogy a' nép között fentarthassa a' mértékletességet, egyszerű házakat rendelt építtetni, 's közös evést parancsolt; ellenben a' dobzódásra és részegségre nagy büntetést szabott. Egy idegennek sem volt szabad Spartában kellesténél tovább tartózkodni; egy Spartai sem mehetett más tartományba, kivéven háboru idején; egynek sem engedtetett meg arannyal vagy ezüsttel bírni; pénzre csak vas használtathatott; és végre a' Spartaiak soha sem szentelheték magokat a' tudományokra, 's csak annyi esmeretet szerezhettek, a' mennyi okvetlenül szükséges volt; színjáték nem engedtetett meg; a' hangát nem volt szabad jobban kimivelni; és sem mivészek sem szónokok nem tartózkodhattak közöttök a' felsőség engedelme nélkül. A' vallási szerkezetben semmit sem változtata L.; sőt azt politicalai céljára használá, és a' főpapi méltóságot a' királyival egyesité. A' halottakat egyszerűen parancsolá eltemettetni, minden nyilvános jajgatást megtilta, a' magánygyászt 11 napra szabá, de a' holtakat a' városba temetteté, és a' templomoknál emlékoszlopokat emeltete nekik, hogy a' remény, holtok után illyen tiszteletet nyerni, az élet elvesztése félelmét kisebbítse. A' törvénytisztogatásra nézve csak kevés törvényt szabá, 's elegendők is voltak ezek, míg egyéb intézetei fenálltak. A' pereket vagy a' király, vagy a' nép gyűlése, vagy a' Gerusia, vagy talán leggyakrabban igazságos polgárok ítélék el. L. intézeteinek legfőbb részét tevé a' spartai ifjuságnak fájdalmat és a' halál félelme érzését elnyomó hadi neveltetése. Háboru kezdete előttök innep kezdete volt, 's a' tábor pihenés helye, mert itt megszűnt honi életmódjuk sanyarusága, 's még a' testi gyakorlatok is kevesbé valának terhesek. Győzni vagy halni, e' volt földicsőségek; ellenben örök gyalázat szált a' gyávrá, a' futóra. A' Spartaiak bátorsága ébresztésére még azon

törvény is sokat tett, melly azt rendelé, hogy Sparta ne vetesek körül falakkal, hogy várak ne ostromoltassanak, ugyan azon ellenféllel több ízben ne háboruskodjanak, a' megverettek messze ne üzessenek, a' holtak a' csata alatt ki ne raboltassanak, az elesett bajnokok innepélyesen temettessenek el, 's emlékezetekre képszobrok állittassanak, innepök ülessenek, 's templomok szenteltessenek. Egyébiránt Spartának, L. véleménye szerint, nem kelle hódító népnek lennie, a' mi a' hajóseregtartás eltiltásából is kitetszik. Lyc. spartai kormányzásformája szüntanyiszor volt becsmélés tárgya mint magasztalásé. A' becsmériők közé leginkább Plato tartozik, ki azt veté L. törvényei ellen, hogy azok minden emberiség teljes elnyomásával csak a' mechanica bajnokságot emelék legfelsőbb erénnyé, 's hogy épen az emberiség ezen kiirtásából csirázott azon számtalan baj, melly Lacedaemont érte, 's ez által más nemzeteket is. Pericles, Thucydidés szerint becsmérte, hogy a' Spartaiak érénye busongó volt, 's egyedül félelmen alapult, hogy őket a' nevelés embertelenekké s kegyetlenekké tette. — Egy jeles atticai szónok is *Lycurgus* nevet visel. Ez Demosthenesnek idősb kortársa volt, 's szigoru becsületességéről híres. Beszédei közül csak egy maradt fen, melly erővel és méltósággal teljes (ujonan kiadatott Heinrich, Osann és Beckertől, 1821.)

LYDIA, a' régibb időkben Maeonia, nagy és termékeny tartomány Kísásiában, a' joniai tenger felé való partokon, Jóniaiaktól lakatva. Dél felé a' Maeander (most Meinder) választá el Cariától; keleten Phrygiával, éjszakon pedig Mysiával volt határos. A' legrégibb időkben itt egy nevezetes királyság volt, mellynek határát Halis folyó (most Kizel Jomak) választá el Persiától. Cyrus meggyőzé az utolsó lydiai királyt Croesust (l. e.) A' nép, kivált ezen király alatt, leggazdagabb volt, de csakhamar legpulyább és fényűzőbb is minden Ásiaiak közt. A' Lydiaiak voltak a' legpulyább ruhák, legdrágább szőnyegek, legjobb illatu kenőcsök, 's nyalánk étkek feltalálói; 's a' görög hangában egy fő hangnem, melly a' pulyaság characterét viselé, rólok lydiainak neveztetett. Kerteket alkottak, mellyekben a' legfinomabb testi gyönyöröket édegelék; ők találák fel legelsőben azon titkot, mellynél fogva a' leányzókat is tehetlenség állapotjába helyezhetni, hogy őket nőjeik és ágyasaik felvigyázására használják. Herodot idejében annyira romlott erkölcsűek voltak a' Lydiaiak, hogy a' leányok nyilvánosan árulák kecséiket. Példájok a' Joniaiakat is elrontá. Azonban a' Lydiaiak gazdagsága nem annyira a' népre, mint a' királyokra és az ország nagyjaira terjedt. Mert ezek azon kívül, hogy kincstáraikat az arannyal bővelkedő Hermus (most Sarabat) és Pactolus folyókból, és a' bányákból megtölthették, minden szükségeiket a' rabszolgák munkái által nyerék, kiket ők nem kész pénzzel, hanem termékekkel fizettek. Így tehát mindig több nemes érzeket halmozhattak együvé. Croesus gazdagabb volt minden elődjéinél, mert Elcásia minden tengerpartjait meghódítá, 's minden kereskedő várost kirablott. Ámbar nem lehet bizonyítani, hogy a' Lydiaiak már a' legrégibb időkben is jövedelmes kereskedést üztek: azt azonban még sem tagadhatni, hogy a' Görögöknél sokkal előbb mivelődtek ki, 's hogy a' görög gyarmatok Alsóásiában a' művészetben és tudományokban való előmenetelt, mellyet előbb tettek, mint az anyaországbeli Görögök, a' Lydiainak köszönhetik. A' többek közt az arany és ezüst vert pénzek, vendégfogadók, bizonyos hangszerek, a' gyapju festés mestersege, melly későbben Miletusban olly nagy tökéletességre vitetett, továbbá az ércz olvasztása és kidolgozása feltalálását, 's talán a' festést és bányászatot is nekik lehet tulajdonítani. *Sardésben*, az ország fővárosában, a' Görögök, Phrygiaiak, sőt még a' vándor nemzetek is kicserélgették áruikat. Itt volt a' rabszolgakereskedés fővásárja,

melly a' Persák háremjeit heréltekkel látá el. Lydia most a' natiolai (anadoli) török helytartósághoz tartozik. X.

LYMPHATICUS RENDSZER (Nyirkedények rendszere). Ehez tartoznak azon edények, mellyek a' tápanyirkot az étésből 's másféle tápláló anyagokat a' bőrön ált. felszívják, az elhasznált részeket magokba veszik, a' használhatókat a' véretek által a' szívbe, tüdőkre küldik, a' nem használhatókat szinte a' veséknek adatják át a' véretek által. Közülök a' chymusból anyagokat szedők tejedényeknek (vasa lactea) mondatnak. A' test minden részén erednek nyirkedények, a' végtagokon, nemzörészeken, húgyhólyagban, végbélben, vesékben, a' bélcsőben, gyomor, máj, lép, cseplesztben, rekesz, hársing, tüdő, csecsekben, nyakon, fejen; egymással különbfélekép köttetnek össze 's a' tápcsőbe vagy mellvezetékekbe végződnek, melly felemelkedve a' bal kulcsalatti vérérbe ömlik; egyes esetekben találtaték a' jobb kulcsalatti vérérbe ömlő ág is. Némelly vizsgálók szerint más véretekbe is ömlenek. Ezen edényekhez számlaltatnak még a' nyirkmirigyek, mellyeken áltmennék a' nyirk és tejedények, az idegekkel és véredényekkel birókon. A' hón alatt, nyakon és lágyékokon igen érezhetők, mindjárt a' bőr alatt fekvén. A' nyirkedényekben vitziszta, megalvó, sós, kevéssé enyűs nedű van, neve nyirk (lympa), tojás fejére által jeles.

LYON, Rhône megye fővárosa, Paris után legnevezetesebb város Franciaországban, hegyekkel kerített síkon fekszik, a' Rhône és Saone egyesülésénél, melly utolsó a' város egyik részén keresztülfolyik. Van 4 külvárosa, 40 temploma, 7 hídja: utszáji szűkek, szegletesek; van 10 szép piazza. Lakosainak száma 160,000. A' székes egyháznak cardinál Fesch szép rajzolatokat ajándékozott. Az előbbi jesuitacollegium, a' város egyik legszebb épülete, lyceumnak nyújt helyet 's egy könyvtárnak; st. Nizier és st. Just templomai híresek építetések módjáról; így a' fegyverház is, belső szerkesztéséről, valamint a' nagyobb színház, és a' Notre Dame de pitié nevű közönséges kórház. Lyonnak van academiája 3 karral, lyceuma, orvosi társ., barom orvos iskolája (e' nemben legrégibb), 1825 alapított liter. Académie provinciale-ja 3 osztállyal, 2 könyvtárral (120,000 köt.). A' városi könyvtár helye talán egész Európában legszebb. Van Lyonnban régiségek museuma, képgyűjtemény, természetzi gyűjtemény, fűvészkert 2000-nél több idegen növényvel, 's csillagvizsgáló torony. Lyon kereskedéséről és selyemgyárairól híres. Hajdan 30,000 szövőszéke volt, most 18,000. Bársony, paszománt, sik, selyem harisnya, 's szalag-gyárai még ma is híresek. Csipkéje, szőnyege, himzete szinte nagyon kerestetnek. Van Lyonnban egy kalapgyár, melly naponként 8—10,000 kalapot készít. Ujabb időkben nagy hasznót hajt Lyonnak a' selyem shawl készítés is. Híresek ezeken kívül a' lyoni apró érczárak, mesterséges virágok, 's több chemiai készítmények. Kereskedése Franciaország belsejébe, Schweizba, 's Olasz és Németországba irányzódik. A' Rhône szüntelen borítva nagyon hajókkal. — Lyon a' revolútioban minden más városnál többet szenvedett. 1793 Majusban a' jacobin municipalitast letévén, a' nemzeti conventnek nem akart engedelmeskedni. Ezért ostrom alá vetetett, 's Oct. 10. kénytelen volt magát megadni. Azok, kik vétkeseknek tartattak, százanként lövöldöztettek össze kartáccsal.

LYRA volt az Egyiptomiak 's Görögöknek legrégibb huos hangszer. Amazoké volt a' legrégibb 's azt Hermes találá fel, azontekenősbéka kiszaradt tekenője formájára, mellyet ő a' Nilus partján lelt, 's melly, midőn lábával hozzá ért volna, a' benne szárazon maradt idegeken hangot adott. Eleinte csak 3 hurja volt, de formája sokféle, 's háromszög is. A' Görögöknél Mercur negyedik hűrt kötött a' Iyrára; későbbben a' hurok száma 7—11-re is szapo-

rodott. A lyra gyakran cziterának is nevezeték, de nem tudatik, vajjon e' két hangszer ugyan azon egy volt-e. Annyi bizonyos, hogy a' lyra feneke görbe volt, 's hogy csak láb közé tétetve játszottak rajta, ellenben a' cziterán fenállva is lehetett játszani. —gy.

LYRAI KÖLTÉSSÉG, azon néme a' költészségnek, mely által a' költő az ő belső életét megindult érzete állapotjában közvetlen adja elő. Mivel benne az érzet uralkodik, e' tulajdonságánál fogva, mind a' dramai mind az eposi költészségtől különbözik. Öszve hasonlítva az epossal és dramával, a' lyrai költemény legszűkebb körű, mert az érzet a' jelen pillanatra van szorítva, de annál mélyebben, teljesebben és hathatósabban szól a' szívhöz. Mit a' lyrai költő ad, mint saját belsejét adja; miért a' lyrai költészség némelyektől subjectivának is nevezetett. Tágasabb értelemben azon előadás is lyrainak nevezetetik tehát, mely nem annyira az érzet tárgyait, miként azok mutatkoznak, mint inkább a' subjectiva állapotot, vagy legalább a' tárgyakat azon behatásnál fogva festi, melyet ezek a' szívre tesznek. Az által, hogy a' lyrai költészség legközvetlenebben a' beszéd által fejezi ki az érzetet, a' hangászathoz közelít, mely az érzetet hangok 's azoknak öszvefogása által legtisztábban adja elő; innen vette nevét a' görög Lyrica is *λυρα*-tól 's olly költeményeket jelent, melyeket lyra mellett lehetett énekelni. Jóllehet pedig a' lyrai költészetben minden érzetben olvad fel és érzetté válik, mégis nem mind lyrai költemény az, mi eleven érzetet versekben fejez ki. Átaljában véve ezen alapos tételt: a' lyrai poesisnek a' költő belső életét 's érzetét (vagy is az öszvehangzó, költői érzetet) kell előadnia, régi időktől fogva ezen alaptalan állítással váltották fel, hogy a' lyrai költőnek saját subjectiva életét 's érzetét kelljen kifejeznie. Az tehát a' kérdés, mennyiben lehet valamely érzetet költőinek nevezni? Mennyiben az, a' műdarab természetéhez képest, maga magában öszvehangzó, 's nem csak méltó, hogy beszédben tartassék fen, hanem hogy a' beszéd sajátos és szép folyása, 's a' gondolatok 's képek sokfélesége által önerejűleg fejezze ki magát. Az első által az kívántatik, hogy bizonyos meghatározott érzet, mint valamely alaphang uralkodó legyen, melyből az érzelmek sora származik; hogy semmi ellenkezőt ne foglaljon magában, mely tán az alapot tevő hangzással öszve nem férhetne; hogy ennél fogva méltó lévén azon tárgyra, mely azt okozá, 's annak minden tekintetben megfelelő, olly nézeteket idézzon elő, melyekben a' lélek belső hangzását tökéletesen visszaadva leljük; hogy végre a' beszéd által elértesztett gondolatot egészen meghassa. Ez érzetet azonban a' gondolat minden oldalú viszonyaiban kifejezni, azt a' szavak mozgásában, rhythmus és hangjában mintegy láthatóvá tenni, 's úgy adni elő, hogy nem csupán egyes, hanem tökéletes ember érzetének tessenek, ezt tehetni csak a' genius képes. Az érzet természetéből nyilván kitetszik a' lyrai költemény szűk köre, a' stíl és rhythmus változékonysága és nagy sokfélesége. Már a' hányfélekép az érzet költőileg fejezheti ki magát, annyiféle a' lyrai költemény is; az érzet pedig vagy mint jelen pillanat szüleménye, 's így tisztán, vagy mint múlt, de az emlékeztető tehetség által módosítva, mutatkozik. Ennél fogva a' Lyricát tisztá lyrai költészségre, hová a' hymnus, az óda, az ének tartoznék, 's melyekhez az Olaszoknak és Spanyoloknak egyéb mértéki formáik (Sonettek, canzonok, vestinák, glossok 'sat.) is számláltatnak, és elegiai költészségre lehetne osztani, mely ismét az epigrammot a' Görögök értelmében, 's más úgy nevezett didacticus költeményeket foglalna magában.

—cs.

LYSANDER, laedaemoni vezér, ki a' peloponnesusi háborút Athené elfoglalásával (404 K. e.) fejezé be. Themistocles munkássága, dicsvágya és átaltható éles eszével, Alcibiades hajlékonyságát

és kedveltető lényét kapcsolá egybe; csak hogy ő a' nagyok és hatalmasok kedvét épen olly könnyen tudá megnyerni, 's állandóbban megtartani, mint amaz az asszonyok és pórnép szívét. Aggódás nélkül áldozá fel dicsvágyának hazája javát és boldogságát. A' ki barátja volt, azt teljes erejéből igyekezék felemelni; valamint ellenben semmit sem mulasztott el, hogy ellenségét megbuktassa. Igazság és becsületesség nála üres szavak voltak, mellyek csak hasznos voltak által nyertek előtte becsét. Azt szokta mondani, hogy a' hol országnál borbén nem lehet a' kitűzött czélt elérni, ott rókabórt kell használni. Politicája csak erőszakot és csalárdságot esmert. Az ifjabbik Cyrus udvarában, hol egy ideig tartózkodék, zugalódás nélkül szenvedé el az ásiái satrapák kiállhatlan kevélységét. Erre tüstént hasonló megvetéssel bánt a' Görögökkel. Gyűlölsége engesztelhetlen volt, bosszuja rettenetes. Ezen férjfiu, kinek uralkodó hajlandósága dicsóvágy vala, lerontá a' hatalmas Athenét, és azon tervre határozá magát, hogy hazáját a' legmagasb lépcsőre emelje 's akkor maga uralkodhassék rajta. E' végre minden eszközt használá; egy hajó-sereget gyűjte, mellyel az Athenébelieket megveré, kik ez uttal 50 hajót vesztenék el. Tekintetét, mellyet ezen győzödelem szerze neki, még csinyok által is igyekezék nevelni. Midőn tehát a' parancsnokságban való felváltója, Callicratides, Arginusaelnál az athenéi Conontól megvereték, és életét is elveszté: L. a' Spartaiak régi szokása ellenére, másodsor is parancsnokává teteték a' hajóserenek. Felkeresé a' spartainál sokkal erősebb athenéi hajó-sereget, melly az aegospotamosi révtorokban állt horgonyon, 's megtámadá. Csak 9 hajó menekedett meg, egyik a' megveretés hírére vivé Athenébe, a' másikon pedig Conon, az athenéi admirál, Cyprusba Evagorashoz szökött. A' többi hajó-sereg csaknem ellentállás nélkül került a' Spartaiak kezébe, 's L. diadalmasan evezett vele a' lamsacus kikötőbe. A' 3000 foglyot, hadivezérjekkel együtt megöleté; mivel ők két corinthusi hajó embereit egy szikláról letaszíták, 's azt végezzék, hogy minden peloponnesusi fogolynak elvágják jobb kezét. Ezen veszteség után az Athenéiektől minden szövetségeseik elpártoltak, 's a' Spartaiakhoz álltak. Lysander minden neki hódoló városban és színgeten eltörlé a' democratiát, 's oligarchiát állita fel. Azután Athenét 180 hajóból álló hajó-sereggel bekerité tenger felől, míg Agis és Pausanias szárazon egy hatalmas sereggel szinte azt cselékvék. Midőn az éhség a' városban legfőbb fokra hágott, megadáék magokat az Athenéiek, elveszték függetlenségeket 's még szerencséseknék tarthatták magokat, hogy városok, mint Sparta szövetségesei kívánták, fel nem dulaték. De most a' 30 férjfi beiktatása által egy a' legborzasztóbb zsarnoksággal öszve kapcsolt oligarchia kezdődött. L. visszatért Lacedaemonba, a' hol, ámbár nem sokra becsültetett characterere, még is annyi pártosokat gyűjte győzödelmei fénye, rendkívüles bőkezűsége, és látszóat haszon nem keresése által, hogy ha név szerint nem is, a' dolog velejére nézve valóban egész Görögországnak feje volt. Mivel pedig Lyncurg törvénye ellen temérdek pénzt, megmérhetlen kincseket és drágaságokat vitt Spartába, ezek által megsemmisítették a' tulajdonképi spartai erények, 's bevitettek minden vétkek. Honja szerkezetének selforgatására már régen készítet tervét, hogy t. i. a' koronaöröklés ne csupán a' Heraclidákra, hanem minden született Spartaira kiterjesztésék, 's azután magát emelje a' királyi székre, ravaszság által akará valósítani. Apollo maga nyilatkoztassa ki, hogy Sparta csak ugy biztosíthatatik minden jövőendő szerencsétlen esetek ellen, ha polgárjai közül a' legerényesebbeket választja királyoknak. De azon pillanatban, midőn a' delphusi templomban a' ravaszság teljesítendő volt, egy pap a' következesektől tartva visszalépett, 's füstbe ment

az egész terv, azonban csak L. halála után jött az napfényre saját irata által. L. mint vezér a' boeotiai háboruban, egy csatában az ellenféltől agyon veretett (394 K. e.). Emléke tiszteletben tartatott Spartában, mert, nem látván át nagy 's rut vétkeiket, csak azért is éretnyes Spartainak gondolák, mivel magát soha sem gázdágítá meg, hanem mindig nagy szegénységben élt. Plutarchus leírá életét.

LYSIAS, athenéi szónok, a' 90 és 100 olympias közt élt, 458 körül K. e. rövid idő múlva atyja, Cephalus (egy szónok, kiról Plato „Res publica“ jában jeles ábrázolatot ad) halála után, 15 éves korában Nagygörögországba Thuriumba ment, hol magát a' syracusai Ricias és Tisias által oktattatá a' szónokságban és philosophiában. Erre Nagygörögországban telepedék le, hol a' köztársaság kormányjába felvéteték, mignem az Athenéieknek Siciliában történt megveretése után, többekkel együtt Nagygörögországból száműzeték. Midőn Athenébe visszatért, 's a' 30 zsarnok által onnét is elűzetett, Megarába ment. A' szabadság visszaállításánál igen munkás volt Athenében, a' közzjóra áldozván fel vagyónának nagyobb részét, mellyért azonban ott még a' polgárjogot sem nyerheté meg. Eleinte leczkéket adott a' szónokságban; de midőn ebben Theodorus felülmulta, beszédekét kezdé másoknak írni, mellyeknek száma lassanként 200, mások szerint 400-ra is ment; de ezek közül csak 226 tartatik tőle valónak. Ebben időkora minden szónokait felülmulá és csak kevesen haladták meg utódjai közül is. Dionysius az ő kifejezésének tisztaságát, értelmességét, tömörségét és illőségét, a' legnagyobb művészség által természetesnek, mesterkéltlennek tetsző szóhelyezését, emberismeretét, 's annak természeti tulajdonságaiban való eleven ábrázolását, 's mindenek felett az ő leírhatatlan kellemét dicséri. Éles, válogatott, kellemes és rövid kifejezésének soványsága (ez a' régi criticusok műszava) ugy magasztaltatik, mint tökéletes példája a' józan atticai stylusnak és szónokságnak. Egyébiránt L. ugyan azon Dionysius ítélete szerint a' panegyricus beszédekben igen gyenge, 's azon igyekezete, hogy felséges és pompás legyen, ott nem igen akart sikerülni. Mivel mi ezen beszédekből csak egyet, az ugy nevezett „Epitaphios-t“ birjuk, mellynek valódiságáról kétség forog fen, azért nem is ítélnélünk róla biztosan. Beszédjei közül csak 34 juthozzánk, mellyeket Taylor (London 1739, 4 és Cambridge 1740), Auger (Par. 1783, 2 köt.) és Reiske adtak ki. X.

LYSIMACHUS, Agathoclesnek, nagy Sándor hadivezérének, 's barátjának fia. Az utolsó halála után az elfoglalt tartományok elosztásánál Thracia egy részét nyéré. Mivel azonban a' lakosok nyakasán ellene szegezék magokat, meg kelle a' tartományt hódítania. Azután Lysimachia városát építé a' thraciai Chersonnesuson. Nagy Sándor egyéb vezérei példájára ő is királyi czimet vön fel, és többekkel egyesült Antigonus ellen, ki az Asiában Nagy Sándor által elfoglalt tartományokat maga hatalma alá veté. A' Phrygiában Ipsusnál (301 K. e.) történt ütközet után, mellyben Antigonus életét és tartományait is elveszté, L. egész Kisásiát, a' tulajdonképi Cappadociát, és minden tartományokat, mellyek Taurus és Antitauruson innen feküdtek, magának tartá meg. L. most a' Thraciával határos népek meghódításához fogott, hogy tartományaik által országát nagyobbítsa. De midőn a' Dunán túl lakott Getákat meghódítani akará, nem csak fia, hanem később maga is azok kezébe került, egy szökevény árulása által. Seregével együtt meg kelle magát adnia, és halálát várá, mit a' barbarok lármás kiabálással kívántak királyoktól. De ez nemesebben bánt vele, mintsem a' hódítás vágyu L. reménylhethe volna. Ugyan is a' foglyokat pompás görög módon tulajdon becses edényeikből vendéglétté meg, míg maga csekély eledelet cserép és faedényből évé. 'S midőn az ebéd vége után a' fogoly

királytól kérdezné, mellyik ebéd tetszik neki jobban, a' Getaké vagy a' magáé? — békére inté őt egy olyan nép iránt, kinél olly keveset nyerhet, visszadá jogait 's barátjának fogadá, és váltságpénz nélkül bocsátá el. Illy nemes lelkü bánásnak még egy zsarnokra is, millyen L. volt, beyomást kelle tennie. Visszaadá tehát a' Geták királyának az Isteren tul elfoglalt tartományokat, leányát pedig eljegyzé neki. Ezen időtől fogva mindig kiterjedettebb lön L. hatalma, míg önnön familiái körülményei országának 's magának vesztét nem okozák. Első nőjétől elválván, Arsinoeval, Ptolemaeus leányával kelt össze, ki sok balgatagságra, sőt első házasságából való fija Agathocles megöletésére is csábítá, hogy tulajdon gyermekeit emelhesse a' kir. székre. Agathoclesnek jeles caractere miatt sok előkelő barátjai voltak; ezek boszut esküdtek a' kegyetlen 's gyenge L. ellen. Seleucushoz szökvén, azt L. ellen háborura bírák. Seleucus csaknem ellentállás nélkül foglaltá el Kisásiát. Corupediónnál Phrygiában fő-űtközet történt köztök, mellyben L. bajnok ellentállása után egészen tenkre tétetett, és életét is (282 K. e.) elveszté 74 éves korában.

LYSIPPUS, sicyoni képfaragó, Kr. e. mintegy 330. Nagy Sándor kortársa, ki művészi tehetségét annyira becsülte, hogy valamint csak Apelles által engedé magát festetni, ugy csak L. által hagyá magát érezből öntetni. L. különösen arczképszobrokat alakított. Eleinte rézműves volt 's csak későbbben szánta magát képfaragásra. Midőn Eupompus képirót az iránt kérdezné, mellyik mestért válassza műstrául? ez azt felelé: „a' természetet.“ Arczképszobrait sokkal nagyobb esinnyal dolgozá, mint elődei; a' testek karcsubbak, a' fejek kisebbek, a' hajak könnyebbek, természetesebbek, finomabbak valának; kikerült minden élest és szegletest, 's a' tagoknak több gömbölyűséget és lágytságot adni iparkodott. Magaról azt szokta vala mondani, hogy az embereket ugy képzí, mint neki lenni látszanak, elődei pedig, mint valóban vannak. A' legapróbb részeket is szorgalommal dolgozta ki. Készített-e márványműveket? nincs tudva, de ércművei számosak, 's köztök legnevezetesebbek valának: egy, a' ferdőben dörgölőző (apoxyomenus), több sándorszobrok, mellyekben e' fejdelmet ifju korától kezdve különféle helyzetekben ábrázolta; egy satyrcsoportozat; Sándor és baráti, mellyek az eredetiekhez igen nagyon hasonlítottak, és egy óriási nagyságu Jupiter Tarentben.

M.

M, az abeben a' 13-dik betű, melly a' lehelet gyengéd kítaszítása közben, az ajkak bezárása által mondatik ki. Ajakbetű; második az ugy nevezett félmássalhangzók avagy folyó betűk közt.

M', a' megrövidített Mac, a' scot saját nevek elététele, fiut jelent. Valamint a' Zsidó BEN (l. e.) és az irländi O' (l. e.), ugy ez is azon időkből származik, midőn az atyáról a' fiura átszáló nemzetségi nevek még nem voltak divathan. Az írásban megrövidített **M'** mint Mac mondatik ki, de mindig röviden.

MAC, l. M'.

MAEANDER, most Meinder, folyó Kisásiában. Phrygiában a' Celasanus hegyén ered, keresztül folyja Cariát és Lydiát, hol a' határt teszi; Priene és Miletus közt az aegaeumi tengerbe ömlik. A' régi-eknél sok kigyózásáról volt híres; erről nevezék azok a' köpönyegeken 's öltözetenek, sőt hamyvedreken és edényeken is, a' mesterségesen egymásba font bársony szegélyeket. Innét maeandricus utak, maeandricus szavak, azaz mesterséges fordulatok és csavarodások'sat.

MAAS (La Meuse), egy hajókázható, Németalföldre nézve igen fontos folyam, a' felső Marne (Champagne) megyében ered, Löwenstein váránál a' Waallal egyesül, 's most Marne nevet vesz fel; de miután Dortrechtnél két ágra oszlanék, Rotterdamnál visszanyeri előbbi nevét. Vlaardingennél újra egyesül mind a' két ág, Brieltől nem messze, hol a' Maas $\frac{1}{2}$ ményi széles, 's olly erővel ömlik az éjszaki tengerbe, hogy a' tenger vize jó darabnyira elveszti sós ízét.

MACABER-nek (dances macabres) Angol- és Franciaországban az egyházi mascaradák nevezettek, mellyek tafán az ugy nevezett halotti tánczra szolgáltak alkalmul; az utóbbinak is ugyan e' volt a' neve. X.

MACAO, hajdan híres kereskedő város Chinában, de most már ebeli fontossága elenyészett; 34,000 lakosa van, kiknek fele Szerencse-nekéből áll. E' hely a' Portugálóké lón azon időben, midőn ezek hatalmasok lettek, 's innen kereskedtek ők Chinába, Japánba, Tun-kinba 's Ásia egyéb részeibe. Jelenleg az Angolok kereskednek itt a' Portugálok neve alatt. Nem messze Macaotól fekszik ama' híres Camoens-barlang, mellyben irta volt e' nagy költő Lusiadiját, ottani számkivetése ideje alatt. Sz. E.

MACBETH, a' leghíresebb scotiai királyok egyike, VII Donald király 's atyafija alatt, mint vezér szerencsésen meghódítá a' sziget lakosait 's az Irlandiakat. A' Dánok ellen küldetve, ezeknek vezéreit, az elkezdett béke-alkudozásokori vendégségen altatóval elaltatta, 's a' többire rohanván a' táborban olly iszonyu vérontást tön, hogy a' király maga is alig szaladhatott el kevesed magával. Macbeth szerencséjében magát elbizva, a' korona után vágyott. Álma, mellyben három asszonyalakok őt, Scotia királyának köszönték fel, még átkodottabbá tevé terve kivitelében, mellynél fogva a' királyt, uralkodása 7dik évében meggyilkolta. A' király fiai szaladás által menték meg életüket, 's Macbeth részint a' nemességre pazarlott ajándéki, részint szigoru igazság kiszolgáltatása által a' népet maga részére hódítá. Tíz évig látszék jó törvényei 's intézetei által a' jó uralkodók sorában diszleni, midőn egyszerre megváltozván, hirtelen, 's kegyetlen zsarnokká lön. Különbféle színlelt okok alatt sok nagyokat öletett meg, 's ezeknek jószágiból ör-sereget tartott maga körül. Ezenkívül a' Dunsinan hegyén, egy magas helyen építtetett népe által kastélyt magának, honnét az egész országot átláthatá. — Elkeseredve ennyi zsarolás miatt Macduff, fifei than, Angliába ment, 's Malcolmot, a' megöletett király fiát, bosszúállásra felszólítá, ki is Eduárd angoly királytól segítette, Macbeth kastélyában meggyőzte 's megölette 1057ben, uralkodása 17dik évében. — Shakespeare e' tárgyat híres szomorujátékának tárgyánál használá. Sz. E.

MACCARONI, Maccheroni, különös olasz metélt tészta, melly legfinomabb török buza lisztből, sajtból és egyéb részekből vízzel készítetik, tulajdon malmon vagy machinán. Ezen tészta cső formájú, de vagyon lapos, négysegletű és sodrott is. Az Olaszoknak kedves eledele, 's az alsóbb néposztálynál is, csekélyebb jószágban ugyan, igen közönséges. A' legjobb Nápolyból és Aixból jön Franciaországból. Bécsben, Magdeburgban, Halleban és Dresdában is készítetik. Hogy meg ne dohosodjék, száraz helyen kell tartani.

MACCARONI VERSEK, olly tréfás deák versek, melyekben itt ott idegen nyelv szavai használtak latin hajtásokkal. Szerzőjük Teofilo Folengi volt, Merlino Coccajo név alatt, egy tudós és elmés Benedictinus, (szül. 1484 Mantuában). Gonzaga Ferdinánd, kinél Siciliában tíz évig tartózkodék, volt pártfogója. Eletének utolsó napjait egy klastromban tölté Bassano mellett, hol 1544 meghalt. Vagynak tőle komoly és vallásos költemények, nem egészen becs nélkül. Az olasz költők közt a' comica epopea alkotójának tartatik. E' nemben irt fő költeményét Maccaroneának nevezé, mert abban, valamint a' maccaroni tésztához különbözőleg egyveleg részek vetetnek, latint olasszal kevert öszve. Történetének hőseit, valamint Virgilius Aeneast, különbözőleg történetek után, utóbb a' pokolba vezeti, hol ő 's mások a' költők büntetését látják, kiknek különösen arra rendelt ördögök, minden hazugságért vagy nagyításért, melyet mondának, egy fogokat húzzák ki, de a' mely mindennap újra kinő. Van tőle továbbá egy kisebb comicum költemény is „Moschea“ név alatt, vagy a' szunyogok és hangyák harcza; továbbá eclogák és levelek, mind maccaroni versekben írva.

MACEDONIA (most Makdonia) a' keleti félsziget éjszaki része Európában, görög lakosokkal; hegyes, erdős tartomány, mellynek főgazdagsága arany és ezüsbányákból állt, de a' tengerpart mellett sok gabonát, olajt, bort és gyümölcsöt termett. Lakosi földmívelésből és vadászathból éltek. Nagy Sándor atyja, Filep, alatt Macedonia az Orbelos (Kunonizza) hegytől a' kambuni hegyekig, a' Pindusig 's Olympig, — 's ismét a' Nessus folyójától 's az aegaeumi tengertől a' joniai tengerig nyult el, 's 19 tartományt foglalt magában. — A' Romaiak őt 4 kerületre oszták, u. m. 1) a' napkeletire a' Strymon és Nessus mentében, fővárosa vala: Amphipolis; 2) a' félszigetre, fővárosa: Thessalonica; 3) a' délire, fővárosa: Pella, 's 4) az éjszakira, fővárosa: Pelagonia. Illyriát elválaszták tőle. — Lakosi két fő ágból eredtek, t. i. a' Thráczok, és Doriaiakból. Királyai sora a' Hercules nemzetségéből eredt, 's Karanusnál kezdődik, de csak Filepnél nyer történetirői fontosságot. Ez ugyan is Macedonia nyers erejít, 's hadakozó lakosít annyira tudá használni, hogy a' maga közt egyenetlen Görögországot maga alá hódítá. Még nagyobb fíja Sándor (I. Nagy Sándor) meghódítá Ásiát, és Macedoniát rövid időre a' fél világ urává tevé. Holta után azonban e' hatalma elenyészett. II Filep a' Carthagoiakkal kötött szövetségével a' Romaiakat maga ellen felboszontá, 's midőn ő Athenét megtámadá, a' Romaiak, az Athenebeliektől segítségül hiva, Macedoniának hadat izentek. Filep kénytelen volt békeséget kérni, hajóit kiadni, 's magát a' Romaiak oltalma alá adni. — Követője, Perseus, alatt, Macedonia egészen romai tartományá lett, miután Aemilius Paulus Pynánál Perseuson tökéletes győzedelmet vón. Tőrekedett ugyan a' macedoniai nemesség, Andricus alatt felkelve, e' jármot nyakáról lerázni, de Qu. Caecilius Macedonius által meggyőzötve, kívándorlani kénytelenített. — Most a' Török birja, 's lakosi Oláhok, Törökök, Görögök és Albaniaiak. Fővárosa Salonica, a' hajdani Thessalonica, nevezetes kereskedőváros 70,000 lakossal. Sz. E.

MAECENAS (C. Cilnius), Augustus kedvencze, 's Virgil és Horácz pártfogója, eredetét a' régi etruski Lucumonoktól (fővezérek) származtatá. Sok tudósok minden ministeri erény remekének, 's a' tudományok legfelségesb védőjének festék őt, a' nélkül, hogy character e' szerepe felől, melyet Augustus alatt játszék, igazi esmeretek lett volna. Maecenas, Octavius meghítt bavatja, soha scm viselt nyilvános hivatalt; mert még Roma és Italia feletti praefectussága is, melyet az actiumi győzödelem után egy ideig viselt, csak magány

megbízás volt. Ő mindig megelégedék azon tekintettel, mellyet neki Augustussal való személyes viszonya adott. Szinte nagyítottaknak lát-szanak azon előadások is, mellyeket róla, mint a' tudósok oltalmazójáról olvashatni, 's mellyek az ő nevének közmondási tisztelet-czim-mé bélyegzék. Hogy költőket, elménczket és minden nemű tudósokat, ha jó társalkodók voltak, asztalához hívott, társalkodásokat keresé, 's őket jó alkalommal Augustusnak ajánlá, annak political oka is volt; mert ez által magának Augustusnak is barátokat szerze, 's terjeszté annak hírét és nevét. Való, hogy Horácznak falusi jószágocskát ajándékoza, 's bocsánatot és szabadságot eszközlé neki; Virgilnek visszaszerzé vagyonát; de egy olyan férjfiura nézve, kit Augustus temérdek gazdagsággal tetéze, a' Horácznak adott ajándék csekélység volt, és Virgil csupa igazságot köszönhete neki. M. nem birt nagy tulajdonságokkal. Annál többet köszönt a' szerencsének, és kedvező állapotját felségesen tudá használni. Távol minden indulatoskodás és dicsvágytól, a' mint Wieland characterét festi, finom érzéssel és világos ésszel megáldatva, okos és elég hidegvérű, hogy mindent, a' mit tesz, jól és egészen tegye, 's elég tüzes, hogy semmi nehézségektől vissza ne ijedjen, és mindig jó következtést reményhessen; de még is inkább kedvére élő és buja, hogy sem foglalatosságot szerethessen és keressen, ha nem szükséges; személyére nézve kellemes, társalkodásban tréfás, tetsző és jó indulatu; hajlandó mások felett tréfálódni, 's magáról tréfálatni; finom és hizelgő, hogy másokat céljára használhasson; vigyázékony meghittebb barátja választásában; de ha egyszer választott, hű és állhatatos, szükségben minden áldozatra kész; — mind ezen tulajdonságok megszerzék neki Augustus bizodalmit, mellyben egész haláláig egyenlő mértékben részesült. Augustus mindent talált nála, a' mire épen szüksége volt, tanácsot, elhatározottságot, bátorságot, vig kedvet, sőt még ilyas valamit is, a' mivel tréfásan faggathatá. Így szereté Augustus M. pulyaságát, ritkaságok, drágakövek, 's gröngyök iránti szeretetét gunyolni, 's azon cifrázkodását is, mellyél fogva régi etruriai szavakat kevert a' romai közé, 's új szavakat csinált. De ezért ennek is meg volt engedve, őt szabad, sőt kemény szavakkal is illetni, a' mint ez valóban egykor, midőn még Octavius a' triumviratusság alatt törvényt szolgáltattott, és sok halálos ítéletet monda, írótblácskáját nyujtá eleibe, mellyre ezen szavak valának írva; „surge tandem carnifex!“ (kelj fel valahára hóhér) — melly intést követé is amaz a' nélkül, hogy megsértetett volna. Midőn Augustus Agrippával és Maecenasal arról tanakodék, valljon megtartsa-e vagy letegye a' felső hatalmat? M. volt, ki Agrippa ellenére annak megtartását tanácslá. Ez által megmutatá, hogy távol minden bajnoki erénytől, a' hasznost a' nemesnek elébe tevé. Kevesbé tiszteletre méltó M. mint magányférjfiu. Az esquilinusi hegyen legpompásabb kerttel körülvett toronyformájú palotája volt, millyet talán egy más romai, sőt maga Augustus sem birt. Itt a' polgári háboru végeztével, mintegy 40 évében, a' nyugalomnak 's a' pompás gyönyöröknek adá magát. Minden színjátékok közt a' pantomimicai tánczot szereté leginkább, mellyet ő vitt be elsőben Romába. A' mivésztségéről és szépségéről híres BATHYLL (l. e.) kedvencze volt. Nem kevésbé szerette a' nyalánkságot is, 's ő maga is talált fel egy nyalánk étket. Buja lomhasága által természetessé lett lelki zsibbadása, nem csak öltözete, járása 's állásában, hanem verseiben is mutatkozott. Meghalt Roma é. 745 évében. Iratai közül, mellyekről Seneca, Isidor és mások tesznek említést, semmi sem maradt fen.

A'
MACERATIO a' chemiában két vagy három vegyített, kevert anyag felolvasztása hideg nedvekben.

MACHAON, l. AESCULAP.

MACROBIOTICA (Élethosszabbítás mestersége). A' természet törvényei szerint bizonyos élethossz adaték az embernek, de ez ritkán éri el a' lehetőleg leghosszabb élet végcélját; mivel különböző ellenséges befolyás által rövidítetik létele. E' mellett a' természet élnyágyást nyoma az ember kebelébe, úgy hogy minden ép elméjű ember olly hosszúra kívánja lételetét nyújtani, a' mennyire csak lehet. Az élet megtartására az egészség állandóságát elegendőnek tartván, különösen erre fordítaték nagy figyelem, 's kiki eleget végzettnek gondolá magát, ha a' betegségtől menten maradt, vagy a' beköszöntézet hamar elűzhető. Ez okból az orvosok foglalák el a' tudomány ezen mezejét 's a' gyógyítás függelékének tartották. Így eredt az orvosi életrendszabás (diacetica), mellyre lassanként sok vezéríráások jöttek ki, az egészség szabályainak összehalmozásából állók, az ember egyéni és jelen egészségbeli állapotját tekintők, 's annak viszonyos épségét megtartani törekvők. A' macrobiotica távolabbra megy, az életet egész a' teljhosszig vágy kiterjeszteni, az élet minden ellenségét meg akarja esmerni és elhárítani, az élet tartóságára hasznos befolyásokat előmozdítja, 's arra nézve magát a' gyógytant is korlátozza; mivel a' hős, de utóbbra ártalmas szerek adását, 's némely az egészségre megkívántatóná lett betegség elnyomását tiltja. Illyent törekedék Hufeland adni, az igen olvasott 's magyarra is lefordított: „*Macrobiotica*-jában vagy az emberi élet meghosszabbításának mesterségében.

—j—a.

MÁD, hegyaljai mezőváros Zemplinvármegyében, Tállya és Tokaj között. Nevezetesek nagy szőlőhegyei, vig szüretje és jó bora. Vö. **HEGYALYA.** Lakosai nagyobb részint Magyarok, kézmivességgel, földmiveléssel és bortermesztéssel foglalatoskodók. Van ferdője, melly a' közsvényesekre nézve igen hasznosnak mondatik. Szántóföldje kevés és közép termékenységgű.

54

MADAGASGAR, uj-Hollandia és Borneo után a' legnagyobb sziget, kiterjedése 10,500 nsz.mf. 's fekszik 75 mértföld távolságnyra a' mosambiki tengerparttal által ellenben. Csak a' partok felől esmeretes, belseje vagy keveset vagy épen nem esmeretes még előttünk. Egy éjszokról délre nyuló magas hegláncz futja át, mellynek alján sok patakok és folyók fakadoznak, úgy hogy mindenfelé elég vize van. Hegyei erdőkkel bővelkednek. Nem kevésbé termékeny e' sziget a' hasznos állatokra nézve. Alig van olly tartomány a' földön, melly annyira látszanék már maga magában egy boldog világot formálni, mint Madagascar. Eredeti lakosi — a' Madegassok — fekete színűek, közép természetűek, vigak 's erősek. Bevándorlott lakosi arab eredetűek, kik közt a' Zafe Rahimini (Ábrahamtól származottak) nemzetség, ura tulajdonképen a' többinek, ebből választatván a' király (Anpansakabe) által a' fejedelmek (Rhoandrian). E' nemzetség zsidó eredetre mutat, mert tiszteli Noét, Ábrahámot, Mósest, divatban nála a' körülmetélkedés, a' szombatot innepli, 's állatokkal áldozik. Lakik e' szigeten bizonyos Kimos nevű törpe nép is, melly bátornak, okosnak, jó földmivelőnek 's baromtartónak mondatik. Az egész sziget népességét Benyovszky 2 $\frac{1}{2}$, Rochon pedig 4 mil. teszi. — Először a' Portugálok fedezték e' szigetet fel 1506ban és Sz-Lőrincz szigetének nevezeték. 1642ben a' Francziák kívánták itt honosodni 's a' szigetet elfoglalni, 's 1644ben valóban alapították is ók itt egy kis gyarmatot, a' Dauphin erősséggel együtt; de a' lakosok gyűlölsége miatt innét eltávozni kénytelenítették. Későbbi próbatételeik szinte sikeretlenek voltak. Ugy az Angoloknak is, kik itt Franshere erősségét építették, vissza kellett magokat huzniok.

MADARAK. Az állatok országának rendszeres felosztásában a' második osztályt teszik a' madarak. Tüdejek, két gyomru és két pitvaru szívek, 's meleg vérek van, mint az emlősöknek; de tojás és köl-

tés által szaporodnak, testek alkotásában amazokétól különböző idom van, magához az egész osztályon keresztül nagyon hív maradó. Igen szembetűnő jelek a két szárny és két láb, a szarvneű órr, 's a toll öltözet. A madarak törzsöke többé vagy kevesebbé csónakhoz hasonló, arra lévén határozva, hogy vagy a levegőben vagy a vízben usszanak. Különös még csontjaiknak alkotása, melyek vékonyok, könnyűk, részint üresek és léggel megtölthetők, igen jól alkalmaztatva a repüléshez, melynek azonban fő eszközei a szárnyak. Mindenik madárszárny 12 csontból van összetéve; egyik a felkart, kettő az alkart, kettő a szárnygyököt, kettő az alszárnyat képezi, mely utolsón egy hüvelyk és két uj van. Ezek mind össze vannak erős inakkal kötve, bőrrrel és izommal bevonva, 's az evező és szállító tolnaknak szolgálnak alapul. Az egész szárny kiteríthető mint egy levegőző, 's a levegőbe emelkedni akaró madár ki is terjeszti azt, 's verdesi véle a tollainak sűrűségén átrohanni nem képes levegőt. A szárnyak nagysága nincs mindig viszonyban a madár nagyságával, hanem inkább az életnemhez alkalmaztatik. Így a ragadozó madarak, fecskék 's más ilyen, a levegőben folyvást tartózkodók, sokkal nagyobb szárnyat bírnak, mint a fürjek, verebek, tyukok stb. A strucz, kasuar és reptelen (pingvin) evezők nélkül szűkölködnek. — A madarak repülése nagyon különbözik a denevérek, bogarak 's más illyesekétől. Némellyek, mint a sasok, sólymok, bátran és könnyen emelkednek a felhőkön túlig, hol semmi szemtől nem láttatnak, és órákig lebegnek minden kitétszó erőlködés nélkül a magason. A fecskék, pacsirták 's néhány mások is könnyen emelkednek fel, erőltetett mozgás nélkül; mások repkednek, mint a verebek; némellyek, mint a baglyok, csendesen és alig hallva, mások, mint a foglyok, nagy zörejjel repülnek. Ingó és remegő a fiatal madár repülése, mint a gyermek első járása; jól észrevehetni, mint keresi az első ágot vagy gerendát, 's mely hamar elfárad. Nem csupán a szárnyak teszik lehetségessé a madár repülését, hanem a tagok könnyű alkotása, testének légedényei, melyeket (a csontokban is) kénye szerint tölthet meg vagy üríthet ki ritkult levegővel. Nyaka és farka mintegy kormányul szolgál neki. Lábaik a különböző nemeknél oly különbözők, hogy sok madártanász ezen különbségre alapítá a rendekre osztást. Majd fán lakozásra, majd uszásra, majd futásra látszanak alkotva, 's céljoknak jól megfelelnek. — Órrok (madárórr, szarvórr) tulajdon idomu, majd egyenes, majd alá vagy fel felé görbült, kekes, lapos, teke, ék, horgidomu stb. a madárnak eledele megfogására, elszabására, törésére, fészekanyag és fiai eledelének hordására szolgáló, — a körmökkel és szárnyokkal együtt rettenetes fegyver a ragadozó madaraknál. A madaraknak különfélelép készült tollakból álló öltözete egyszersmind derek ékességek is, melyre a természet, kiváltképen a meleg éghajlat alatt, Keletindianban 's Brasiiliában, a legcsudálatosabb szinpompázást vezetgeté. — A mi a madarak érzéket illeti, látások, és hallások igen éles; a karvaly p.o. észonyu távolságban meglátja a pacsirtát, az énekes madarak pedig egész dalzatokat megtanulnak hiba nélkül. A keselyüknél, varjuknál kimiveltnek találtatik a szaglás; tapintások pedig oly finom, hogy a leggyengébb szellő felkölti őket álmokból. Elmetehetségekre nézve hasonlítanak az emlősökhöz, sőt, az embert kivéve, azokat részint felül is mulják. A papagájok, seregélyek egész szavakat tartanak meg elméjekben, az éneklő madarak pedig egész melodiákat. Emlékező erejeknek nagy fokát bizonyítja az is, hogy havak 's fél év mulva, ezer 's több mértföldnyi utról visszatérve, honi lakhelyeket megismerik; a fecske a gerendát vagy ereszt, a pinta a fát, a filemile és csalogány azon bokrot, melyben költe, vagy életre bujt. Hogy eszek és ravaszságok is mivelhető, megmutatja azon különbség,

melly a' vadonokban lakó 's emberi incselkedéstől nem félt, és viszont a' veszedelmes helyeken élő madarak között van. Már a' mezei veréb is kevesebbé ravasz, mint a' házi, melly az ember ellenséges érzeteit szüntelen láthatja; a' lakatlan vidéken nem csak bevárja a' madár a' vadászt, hanem irányozni is hágy magára, míg nálunk a' vállon vitt bot is gyanút gerjeszt a' vad réczében. A' szó, a' hang olly megkülönböztetés a' madaraknál, melly a' madarak jó számának más állatok felett tulajdona. Az énekes madarak gégeje úgy van alkotva, hogy szavokat a' legbájosabb melódiára alkalmaztathatják. Az éneklési erő csupán a' himeknél van, éneklések többnyire szerelmet fejez ki, 's innét leginkább szerelmeskedések idején hallatszík. Azon felül csak egészséges állapotban, szép időben énekelnek, rossz időben 's betegségben némák. Sokan azt erősítik, hogy csak az éjszaki, tehát hidegebb éghajlat alatt énekelnek a' madarak, a' hév ég alatt pedig szép színekkel bővelkednek hang helyett; hanem Forster azt beszéli, hogy Otahaiti szigetén a' madarak bájos kellemmel énekelnek, 's Cook első utazásában Újzeelandban az erdőket apró madarakkal bővelkedve találta, mellyeknek szava ezüst harangzengéshez hasonlíta. Semmi más állatnak nem adaték a' különbféle érzés kifejezésére olly különbféle hang; az éhség, szomj, félelem, veszedelem észrevétele, társaság vagy társ utáni vágyás, szerelem, szomorúság stb. tulajdon hangok által fejeztetnek ki, mellyeket nem csak azon faj individumai értenek, hanem gyakran más fajok is. Ha valamelly erdő énekesei közt egyik ragadozó madarat vesz észre, ennek intó hangjára az egész erdő elnémul. — A' madárfajok az egész földön elterjedve láttatnak, némelly egyesek a' földszark körvonalaitól egész a' hévövig. Lakhelyek különbözík szükségük és tulajdonságaikhoz képest; sziklák, mélységek, fák, bokrok, föld és víz szolgálnak tanúul a' különbözók fajoknak. Míg a' harkályok és papagájok csupán fákon laknak, addig a' foglyok, fürjek csupán a' földön; a' golya, lile, kuvát, gém stb. a' mocsárokat népesítik; a' hattyuk, vadludak és tyukok a' folyókat és tavakat. Igen nevezetes tünemény a' madarak vándorlása, melly honi lakhelyeknek bizonyos időbeli elválttatásában áll. Az illyenek vándormadaraknak mondatnak, megkülönböztetésül a' honolók, telető madaraktól, mellyek télre nem mennek melegebb vidékekre. A' vándor madarak többnyire tavasszal jönnek meg, ott költenek, ősszel pedig ujra eltávoznak. Sok korán elmenő, 's meg későn jövő madár egész a' Senegalig megy, mint a' fecskék; mások pedig az el későn, vissza pedig korán jövők, kétség kívül déli Európában maradnak. Némelly nálunk vándor madár, déli Olasz, Francia, Spanyol és Görögországban nem az; ellenben Svéd, Norvégia és éjszaki Oroszországban sok olly vándor madár van, melly nálunk már nem az. Ezen éjszaki bujdosók ritkán maradnak meg Német és Magyarországon is, hanem még inkább délre mennek. Így van a' csókákkal a' dolog, mellyek ősszel csapatoként jönnek hozzáuk, itteni rokonaikkal egy ideig laknak, repkednek, 's ha még inkább hidegöl, tovább bujdosnak. Észre lehet venni, mint csalogatják az itte-
 nieket is az elvándorlásra, de ezeken a' honszerelem többnyire győz. Ezen éjszokról délnek vándorlás (ősszel), és megfordítva (tavasszal), az egész földkerekségén történik. Egyik nevezetes oka az élelemben való szükség, mellyet különösen a' bogarakkal élők szenvednek télen; de a' magevők is elvándorlanak, ha valamelly ökből szűken termett a' nekik rendelt élelem. Sok van azonban ezen vándorlásban, mellyet nem tudánk még világosságra hozni. Nem esmerjük jól a' vándor-
 ösztönt; ritka fajról tudjuk, hol tölti el telünket; egy folytában repülnek-e arra, úgy hogy csak a' szükséges élelmet veszik magokhoz, 's csak szükséges nyugalomra szállnak meg, vagy némelly helyen coka

tartózkodnak, mellék kicsapásokat tesznek; mint élnek a' távolban, magán vagy társaságosan, énekelnek-e stb. De hihető, hogy a' tőlünk délre ment madarak ugy tesznek, mint az éjszakeről hozzánk jöttek, 's télen ált nálunk vendégképen maradók. Ezek bizonytalan helyen élnek; egy tájról másikra csatangolnak; itt esznek és alusznak, hol nekik leginkább tetszik; a' honi madarakhoz csatolják magokat, mint a' fenyőpintyek és havasi sármányok; meglátogatják velek, mint kedves vagy kelletlen vendégek, a' parasztudvarokat, utakat, 's örömmel elbucsznak tőlök, ha belső erzek azt gyanítatja velek, hogy hajokban szelidült az idő. Többnyire éjjel indulnak vándorutjukra 's örömet holdvilágnál. Tulajdon hangon csalogatják, gyűjtik össze egymást, 's szinte ugy biztatják utközben. Sok faj, p. o. a' fecskék, elmenetele előtt sok nappal, közönséges helyen összegyülekezik 's nagy társaságban megy el. Visszajöveletek talán szinte olyan. A' vándorlás idejekor a' bezárt vándormadarak is láttatják ezen ösztünt; nyugtalanok, 's kivált éjjel igen repkednek a' kalitkában, 's világosan kijelentik, hogy noha melegen és eledel bőségében vannak, mégis örömet eltávoznának rokonaikkal. — Nevezetes még a' madaraknál a' fészekrakás és a' költés; itt különösen elmésnek mutatja magát a' madarak nagy része. Mihelyt a' nőszöszön magát jelenti, 's him és nő találkoztak, elkezdik rendesen a' fészekrakást. Az anyagok 's az építésmód végtelenül különböznek a' szükség és körülmények szerint; gondosan elrejtik a' a' fészket a' vadállatok és emberek vészszel lenyegető szemei elől, és pedig annál gondosabban, minél veszedelmesebb a' táj. Az anyagok szoros választással hordatnak össze, 's többnyire igen mesterségesen fonatnak egymásba. Legtöbbnyire a' nő építő, a' him pedig anyaghordó. Az elkészült fészekbe tojásokat rak és költ a' nő. Némely vízi madár csak egyet tojik, a' ragadozó madarak kettőt, a' varjuk és hollók négyet, a' czinegék 18-12-öt, a' házi tyukok 40—50. Valamint a' fészkek különböznek idomokra, alkotásokra, anyagaikra nézve: ugy, sőt inkább különböznek még a' tojások nagyságokra, színekre, idomokra nézve. Minekutána az anyai melegség kifejlődte a' tojásbeli magzatot, 's a' fiatal madár az összetört hájból kibujt, valóban csudálásra méltó az anyának szeretete és gondoskodása az aprók iránt. Ó a' mezteleneket testével s tollaival fedi, melegíti, míg a' him kiválogatott eledelt hord'számokra. A' gyenge fecske védi még erőtlenebb magzatit, vagy nem ritkán velek vész-el; a' tyuk felve, rettegve futkos a' tó partján, midőn a' költötte réczék a' barátságos vízbe, ösztönök által buzatva, bemennek. A' madarak életkora, nagyságokhoz képest, hosszabb az emlősökénél. Apró éneklő madarak 20—24 évet éltek fogságokban. A' varjuk és papagájok különösen hosszú életűeknek tartatnak.

—j—a.

MADERA, Madeira, egy a' Portugálok által 1419. felfedezett, 's most is általok birt sziget az atlanti tengerben. — Nagyon hegyes, de termékeny völgyei vannak; éghajlatja dicsó, 's 25 nsz.mf. térén 80,000 lakosa van. Főtermesztményei: gabona, czukor, méz, gyümölcs, főkép pedig azon erős, kellemes bor, mellyből évenként 25,000 pipe terem. Ezenkívül a' mahagoni fához hasonló fája is híres, 's épen ezen fáról vette e' sziget nevéét is, mert m a d e r a fát jeleut. Fővárosa, melly egyszersmind a' kormányzó lakhelye — Funchal, 15,000 lakossal, 's 4 erősséggel védett kikötővel. A' maderai kereskedés majd egészen az Angolok kezében van.

MADISSON (James), kétszer (1809 és 1813) előlülője az éj szakamerikai egyesült státusoknak. Eldődje, Jefferson Tamás alatt a' státustitoknoki fontos hivatalt viselé, minekelőtte előbb diplomatikai ügyekben használtaték. Azon párthoz tartozott, melly a' Franciaák részére hajlék. Ezen pártot okozák az Angliával 1812 kiütött háborúval, noha az Angolok hatalmaskodása a' tengeren nem kevésé

mozdítá azt elő. Ezen háboru rendkívül megzavará az egyesült státusok jóllétét. Az amerikai generáloktól, ügyetlenségből vagy bátortalanságból, elkövetett hibákkal az előlülő vádoltatott. Főkép az ellenpárt, a foederalisták (angol párt) nyilatkoztaták ki ellene megelegetlenségeket, kiknek más előlülő választása vétetett észre szándékjuk lenni. M. ezen kétséges időpontban férjfiui bátorsággal viselé magát. Az Angolok elmenetele után Washingtonból, a congressust öszvehívá, az ülést egy hős beszéddel nyitá meg, és olly hathatós rendszabásokat tett, hogy az Amerikaiak rövid idő alatt, főkép néhány szerencsés esetek által Canadában, felsulyt nyerének. Mellynek az volt a következése, hogy az Angliával Dec. 24. 1814 Géntben kötött béke a háboru előtti állapotot ujra helyre állítá. Azután M. a legkedvezőbb sikerrel iparkodék az egyesült státusok jóllétét gyarapítani. Mart. 1. 1817. irá alá a hajózási actát. Utána három napra letévé hivatalát, 's az addig volt statustitoknok, Monroe James, lön utódja.

MADONNA. Ezen olasz szóval (melly hasonló értelmű a francia madame-mal) jelesen az isten anyja nevezetik. A honnét Madonna ábrázat, Madonnakép (Vö. ΜΑΡΙΑ).

MADRAS, város Karnateben, a keletindiai koromandeli tengerparton, 1641 óta az Angoloké. Nevezetes kereskedésről 's mint egy keletindiai angol előlülőség helye. Tulajdonképen 3 része van: 1.) a szent György erősség, mellyben a kormányzó (előlülő) lakik, 2.) az ugy nevezett fekete város, mellyben örmények, zsidók, szerencsenek 's a leggadagabb hindostani kereskedők laknak, és 3.) a közönséges indusoktól lakott város. Lakosi száma 300,000. Kézmű-gyárain kívül kiterjedett kereskedést üz mind azzal, a mit a koromandeli tengerpart terem, 's a mi itt nagy tárookban van felhalmozva. A madrasi előlülőség magában foglalja a város körüli Dshagir nevű vidéket, némelly éjszaki megyét, 's a tengerparton fekvő egyes erősségeket, a millyenek Kuddalor, Negapatam, melly előbb a Hollandiaiaké volt, 's 1792—'s 99 óta több nagy darab földeket, mellyek Tippó Saibtól vetettek el, ugy hogy most a madrasi birtokok az indiai félsziget keleti partja egész hosszában felnyulnak.

MADRID, Spanyolország fővárosa, több dombokon fekszik a Manzanares partján, 180,000 lakossal. Külseje nagy ellenkezésben van egyéb fővárosok pompájával, 's látása nem felel meg azon várakozásoknak, mellyeket magának képzelhetne az utas egy olly városról, melly sok ideig a leghatalmasabb europai udvar lakhelye 's az újvilág kincsei középpontja vala. Itt minden bizonyos régiséget mutat, melly a nép régi ruházatjával együtt véve, különösen szembetűnik. Templomai 's klastromai száma temérdek. M. királyi lakhely, 's a király hol itt, hol Escorial, St. Ildefonso vagy Aranuez mulató kastélyokban lakik. Időnkben azon dühös felkelés által vezetes, M., mellyben lakosai az ide Murat vezérsege alatt benyomult Francziák ellen 1808-ki Május 2. felzendültek; e példát később az egész spanyol nép követte.

MADRIGAL a lyrai költemény egy kicsiny körü formája, melly valamely szép, elmés, többnyire szerelem tárgyú gondolatnak kifejezésére alkalmas. Nem foglal négytől kevesebb 's 16-nál több verset, 's többnyire vagy rövidebb versekkel vegyített hendecasyllabákból, vagy nyolcztagu, rimes, szabados rimkapcsolatu versekből áll. A Provençiak eleinte Madrialnak nevezték, mivel materialis, azaz közönséges mindennapi tárgyakra használtatott; de Mandretől azaz juhásztól is származtatják. Az első Madrigalokat pistojai Lemmo-tól bírnak, mellyeket bizonyos Casella, kiről Dante emlékezik, musikára alkalmaztata. Később a versek számára 's rimre nézve, határozot-

tabb szabályokat nyerének. A' 16 's 17 századból orgonára 's hangszerekre alkalmaztatott madrigalokkal is bírnak. Tasso madrigáljai az olasz költészet legszebbjei közé tartoznak. A' Németek madrigal-írói: Ziegler Gáspár (szül. Lipsiában 1621)'s későbbiek Hagedorn, Götz, Götter, Vosz, Manso, Göthe, Schlegel'sat.

MAEONIDES, I. HOMER. Néha a' Musák is Maeonidáknak neveztetnek, mivel Homerus az ő legelső kedvenczeknek tekinteték.

MAG azon állat és növényrész, melly bizonyos körülmények alatt új növénné és állattá képes kifejlődni, hasonlóvá az őt termett növényhez vagy elválasztó állathoz. A' növények magvai különbélék idomokra, fedezőikre nézve. Ezen utolsó tekintetből különböztetik meg a' mag szoros értelemben, melly csupán hámmal, vékony hártáival fedetik, és a' husos, héjas gyümölcs, mellynek magvai husal, csontnemű héjjal vetetnek körül. A' mag fedezője innét néha husos, hártás, bőrös, majd leppendékes, hüvelyidomu, vagy beczó, tüsző, bogyó, alma 'stb. — Alkotására nézve a' mag belseje a' szivecs-ből és szík-ből áll. A' szivecsben van a' növény élete elrejtve, ennek lefelé törekvő része a' csira, melly gyökérré változik; felfelé megy pedig a' kelő, melly már a' magban islevélke idomu, 's növénné nevelkedik. A' szík néha lisztes, néha bőrnemű, egyik főosztályban egy a' növényen, a' másik fő osztályban kettő vagy több is. Ez ha lisztes, tejnemű nedűvé válik, ha bőridomu, a' kelővel együtt kinő a' földből, 's mintegy levéllé változva táplálja a' fiatal növényt. Az állati mag a' himek arra rendelt mirigyekben választatik ki a' vérből, 's a' nő petéit megfogánitva termőjéhez (a' szülőkhöz) hasonló faju állatot teremt elő.

MAGÁNBANK olly bankintézet, melyet a' status polgárjai magok vagyonából szerkeztetnek össze. Semmi különbséget nem tesz akár egy két akár több polgárok egyesüljenek is erre a' célra; a' tőkére nézve mind egy akár egy személy alapítsa azt meg, akár egy társaság. Így semmi befolyással nincs a' magánbankra a' privilegiümok vagy monopolum kizáróklése, mert azért eredeti természetét meg nem változtatja. Az illy magánbank vagy czedulás, vagy disconto vagy kölcsönöző bank is. (I. BANK cikkelyt).

MAGÁNTÖRVÉNY vagy philosophiai, vagy hozatott; amaz ennek csak segedelmű és pótlásul szolgál. A' hozatott magántörvény a' status magános polgárainak viszonyait tárgyalja, mellyek vagy a' vagyon vagy a' személyeket illetik. A' vagyoni viszonyokról tanít és törvényeket tesz a' magános polgári törvénykönyv; a' személyes viszonyok, mennyiben azok megsértése fog fen, a' büntető vagy fenyítő törvénykönyv tárgyai. Ez a' felosztás legtermészetibb. Ámbár a' vagyon egybeköttetésben áll is a' személlyel, 's a' viszonyok összefolyának is gyakran: mind azáltal a' kettő egymástól könnyen elválasztható; a' minthogy a' magános polgári törvénykönyv nagyobbára mindig csak a' vagyon körül foglalatoskodik, 's a' személyességre csak mellékes tekintetekben ereszkedik ki, midőn a' büntető törvénykönyv merőben a' személyes bátorságot tárgyalja. Vagnak több magántörvények is, és külön törvénykönyvek, mellyek a' polgárok vallásos viszonyaikat érdeklik; vagy olly fontosságuk más tárgyak is, hogy külön törvényhozást kívánnak, p. o. a' policzia, financia, kereskedés, katonaság, kézi mesterségek, bányászat, vadászat, 'stb. mellyek mind megannyi külön álló magány törvényhozásra adnak alkalmat; 's azért különös törvénykönyvekbe szorítatnak az ezeket illető törvények.

MAGASSÁG a' földmérésben, valamelly pont felemelkedése a' horizontalis lap felett. Ha a' felemelkedett ponton keresztül a' horizontalis lapra egy függőleges vonalt gondolunk lebecsátva, ugy ezen vonal hosszúsága teszi a' pont magasságát. — A' hajózásnál a' magass-

ság polusi magasságot tesz. Ha a hajó valamely hely szomszédságában, azzal mintegy hasonló geogr. szélesség alatt vagyon, azon hely magasságán lenni mondatik. — Valamely csillag magasságának nevezetik az ezen csillag és a' horizon közt lévő íve a' tetőkörnek.

MAGASSÁGMÉRÉS. A' földszin magassági arányjainak esmerete nem csak fontos része a' természeti földleírásnak, hanem gyakorló haszna is vagyon a' műveltségre és művészi építményekre nézve. Esmervén valamely táj magasságát, éghajlatjára is huztatunk következtést, utakat 's vízvezetékeket célirányosan készíthetünk, 's áradások ellen óvó rendszabásokhoz nyulhatunk. A' geognostának főképp, valamely megvizsgált táj térképeihez, mellyet le akar írni, annak nevezetesebb pontjain tett átmetszéseket kell csatolnia; e' munkát pedig magasságmérésnek kell megelőzni. A' katona, ha az előtte fekvő térképben lévő pontok magasságát nem tudja, azon tájékat nem ítélni meg, mellyen munkálatainak tervét kell készíteni és vezetni; szintugy a' helyleírónak is, ki a' felvett tájat gipszben vagy agyagban akarja ábrázolni, szükséges ezen táj minden emelkedéseinek 's hajlásainak esmerete. A' honnét igen fontos volt oly mód meghatározása, melly szerint a' levegő esmerete, 's szerszámok, főképp a' légsulymérő és hőmérő, használása által, minden magasságot gyorsan és pontosan meg lehessen mérni. Mihelyt az tudva volt, hogy a' földgömbünket körülvevő levegő nehézség- és rugó erővel bir, mellynek hatása a' légsulymérőn is észrevétetett: azonnal következtés huzatott, hogy ezen hatásnak, feljebb emelkedvén a' légben, mérsékeltetnie 's bizonyos törvény alá vettetre lennie kell. Ezen törvényt tapasztalás által igyekeztek kitalálni, a' midőn a' légsulymérő esmeretes magasságra vitetett, 's itt a' hőmérőkkel együtt vizgálat alá vettetett, 's ebből rendszabások határozottak valamely hely magasságának a' tengerszin felett kitalálására. A' LÉGSULYMÉRŐ-vel (l. e.) való magasságmérés tanítása, eredetét 's kimiveltetését francia tudósoknak köszöni. P a s c a l volt az első, ki Sept. 19. 1648 a' Puy de Dome-n Clermont mellett azon tapasztalást tette, mellyet előre gyanita. A' légsulymérő t. i. a' clermonti klastromkertben 26 hüvelyket $3\frac{1}{2}$ vonalt mutatá, a' nevezett hegy csucsán pedig csak 23 hüv. 2 von. Ebből a' következtés, hogy a' kénésőoszlop, valamint a' levegőmennyiség, a' légsulymérőben megkisebbedék, 's Pascal azt következteté, hogy ezen eszköz által meg lehet tudni két hely közül mellyik fekszik magasabban, ha még oly messze legyenek is egymástól. A' természetvizsgálók Pascal után felfogák ezen gondolatot; de azon csekély következtés, mellyre eleinte jutának, mutatá, melly sok nehézségekkel legyen az öszveköttette, noha oly egyszerűnek látszik. A' honnét a' levegősulymérői mérések csak Deluc (1754) olta nyertek pontosságot. Ezen természetvizsgáló a' levegőre 's kénésőre melegség által okozott hatásokat meg tudá azoktól különböztetni, mellyek sulyjaiktól függöttek, 's a' tőle tett javítások időszakot formálnak a' légsulymérő történetében. Ezen történetet P i c t e t feljegyzé, ki abban maga is tisztelettel teljes szerepet játszott. B i o t is előadá röviden a' légsulymérői mérések theoriájának tökéletesítésére tett vizgálatokat, 's táblákat ada ki a' számvetések könnyebbitésére. Legutoljára 1809 R a m o n d fogalatoskodék ezen tárgyal. 1811 Clermontban megjelent munkájában a' jó vizgálat feltételeit meghatározá, a' légsulymérői munkálatok tulajdon környülményeit előadá, 's tanitá; a' lég mérsékleteit, mellyek befolyása a' mérés helyességére káros, megesmerni, a' hibákat megbecsülni, 's ezeket a' meteorologia előhaladására használni. Deluc felfedezése olta a' „*Mécanique céleste*“ szerkesztőjétől javallott formula volt a' legjelesebb ezen tárgy felett; ő a' mérséklet, nedvesség és nehézségnek a' kénésőre és levegőre való befolyása miatti javításokat, egyszerűbben 's természetesebben, egy meg

határozott pontra vezetése vissza; teoriáját a legszorosabb adatokra alapítá; de azon coefficientens, mellyet a levegő és kénese sulyjai viszonyának meghatározására felvett, kicsinynek tetszett; a formulát vizsgálat alá kelle vetni, a midőn az oszlopok hosszúságai, sulyjaik helyébe tetettek, 's több hibát okozó környülmények felkerestettek 's megörvösoltattak; 's a felvett coefficientst meg kellett igazítani, vagy inkább helyette újat határozni meg. Ezt Ramond tévé. Ő a légsulymérői méréseknek ugyan azon tájon tett esetmérésekkel legszorosabb összehasonlítása által, a coefficientst úgy határozá meg, mint az Laplace utolsó formulájában vagon. Nem csak Ramond, hanem utána többen is tapasztalás által meggyőződtek arról: hogy ezen formula szintugy nagy mint kicsiny magasságoknál, 's még föld alatti méréseknél is használható. Ez azon következtetést szülé, hogy a légsulymérői mérések nagy pontosságot nyerhetnek, ha 1) jó eszközökkel, 2) jó vizsgálók által, 's 3) kedvező környülmények közt történnek. Két pont magassága különbségének minden megvizsgálására két légsulymérő és négy hévmérő szükséges, melly utóbbiak közül kettő a légsulymérőre vagon erősítve, kettő pedig szabadon áll. A vizsgálóknak szerszámaikat jól kell esmerniük 's vélek bánni tudniok. Ha két vagy több vizsgálók valamely táj vagy tartomány esetméréséhez kezdenek, minden vizsgálópontonkon főkép arra kell vigyázniok, hogy a) a szerszámok függőlegesen függesztessenek fel, a nap behatási ellen fedeztessenek, 's a szabad hévmérők a földtől 's egyéb melegséget húzó tárgyaktól legalább 9 lábra legyenek; b) hogy a légsulymérő és hévmérő állásai pontosan feljegyeztessenek, 's c) a vizsgálatok az egymással összeköttetésben lévő szerszámokon ugyan azon időben tetessenek. Egyébiránt a vizsgálóknak a lég állapotját is tekintetbe kell venniük. Szélveszes és olly időben, midőn a kénese a légsulymérőben egymás után több mozgásokat tesz, nem kell vizsgálatot tenniük; minden egyéb idő, midőn a levegőég csendes, tiszta vagy felhős, vagy ha mindjárt mérséklett szélről ingatik is, alkalmatos. Végre a szerszámoknak sem szabad egymástól nagy távolságban lenniük. A legnagyobb távolságnak nem lehet 10 mértföldet feljülhaladnia, mert különben a mérés pontossága kétséges lenne. A magasságok légsulymérői vizsgálatok szerinti kiszámításánál nagy könnyebbségül szolgálnak a Laplace formulájára alapított táblák. A többek közt kitűnök a „*Tables hypsométriques*“ (Paris 1809) czélrányos elrendeltetések 's használhatóságok által. Továbbá ajánlhatók Biottól „*Tables barométriques*“ (Paris 1811).

MAGDA (Pál), hazának egyik érdemes tudósa, 's jelenleg a sáros nagy pataki collegiumban a természet történetének, a mezei gazdaságnak, 's a német és romai literaturának professora, Rosnyón, 1770 Jun. 29 szül. Az alsóbb oskolákat Dobsinán 's Rosnyón, a philosophiai cursust pedig Késmárkon és Posonyban végezvén, a jenai egyetemre ment ki, tudományos esmereteit nevelni. A külföldről visszatérvén előbb házi tanító volt, azután pedig az akkor virágzott csetneki nevelő intézetbe hivatott meg, hol a grammaticai és ékesszólási esmereteket tanította. Innét 2 év mulva a gömöri gymnasiumba ment oktatónak; melly hivatalát azonban nem sokára a philosophia 's a magyarországi protestans egyházi törvény löcsei tanítói székevel cserélte fel. Miután itt 1½ évig boldogul élt volna, hogy az időközben támadt iszonyu drágaság ellen jobban legyen védeve, elfogadá a Besztercebányán ujlag állított, de maradandósággal nem biztatott kerületi gymnasiumba hivatását. Itt tetemes, ámbar nem örvendetes nevedést nyert emberesmerete; azonban olly különös megbecsültetésben is részesült ő, hogy a Teschenben, Sileziában, épen akkor állítottat cs. k. gymnasiumhoz rectornak, a sopronyi lyceumba pedig philosophia, statistica és történetírás pro-

fessorának egy időben hivatnék meg. Honát a' külföldnek élébe téve, Sopronyt választá. Egyetlenegy fijának itt történt halála annyira elszomorította, hogy buskomolyságba esett. Mind ez, mind némelly oktanal üdözések arra bírák, hogy a' kárlóczi érseki lyceum directorátját 1822 elvállalá; honnét őt 3 év mulva Sáros Patakra átteni tetszett a' sorsnak. M. 33 év leforgása alatt sokfelé és sokfélélt tanított; 's még is tisztelettel vallják meg tanítványai, hogy kötelességének mindenütt 's mindenben megfelelt. Az igazat, a' jót, a' szépet, elragadtatással emelé ki mindenütt 's igyekezék nevendékeinek, tanítványainak szívébe oltani. Azonban nem csak mint tanító, hanem mint író is sokat használt. Nyomtatásban következő munkáji jelentek meg: „*De discrimine, in quo scholae evangelicae Hungariae cum tota re evangelica versantur. Programma.*“ (Besztercebányán 1811). „*De schola, quae genio seculi obsequitur, splendidissima, quae eum emendat, optima. Programma.*“ (Besztercebányán 1812). „*Magyarország és a' határőrző katonaság ridékének legújabb statistikai és geographiai leírása.*“ (Pesten 1819). „*Statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn.*“ (Leipzig 1832). „*A' mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazda.*“ (S. Patakon 1833). A' felsőmagyarországi Minervában ezen értekezések jelentek meg tőle: „*A' magyar nyelvben teendő újítások barátjai és ellenségei közt lévő perpatvarkodásról.*“ — „*A' culturáról.*“ — „*A' Fatumról.*“ — „*A' nemzeti nyelo mivelésével hirtelenkedni nem kell.*“ Vagynak ezeken kívül több philosophiai munkáji is kéziratban.

MAGDEBURG, az alsó-szász kerületben* fekvő herczegség, nagysága 98 nsz, mf. 275,000 lakossal. Hajdan érsekség volt, de a' vestfáli békeség által világivá tétetvén, utóbb 1680. nagy Fridrik Vilhelm választó fejedelem birtokába jutott. — Napoleon e' herczegséget a' vestfáli királysághoz csatolta, de 1813 után ismét Poroszországhoz visszajutott. Fővárosa, Magdeburg, erős váról és kereskedéséről híres. Lakosi nagyobb részint protestánsok, mintegy 30,000. Félórányira fekszik a' híres Bergen nevü lutheranus káptalan. E' város 1631 Tilly és Pappenheim által ostrommal vetetett meg, 's nagyobb részint lerontatott; 1806 pedig a' Franciaáknak árulólag átadatott, de 1813 a' Poroszoktól Tauenzien alatt bekerítetvén, a' parisi békekötés után ezeknek visszaadott.

MAGELLAN (Fernando de) sajátképen Magelhaens, tengeritazó, portugaliai előkelő familiából, 5 évig dicsérettel szolgált Albuquerque alatt Keletindiában, 's 1510 Malakka' ostromlásánál tünteté ki magát. Szolgálatjairt rosszul jutalmaztatván udvarától, a' spanyol királyhoz, V Károlyhoz ment. Honfia, Ruy Falero, ki a' földleírásban és astronomiában eléggé jártas volt, követé. Ezzel azon tervet készíték, hogy nyugotról a' Molukszigetek felé utat keressek, annak bebizonyítására ajánkozván, hogy az említett szigetek a' pápától a' castiliai koronának adott oldalra esnének. Terveket legelőször Emanuel portugali királlyal közlék — de hasztalan. A' spanyol király elfogadta, 's M. Sept. 20. 1519 őt hajóval és 236 emberrel San-Lucarból elevezett. Jan. 12. 1520 La-Plata torkolatjához ért; Mart. 31 fogva 5 hónapig kelle St. Julian-ban telelnie. A' tisztek zugolódtak, de gyilkos szándékjuk megsemmisitetett. Octob. vége felé 1520 a' tőlök úgy nevezett de las Virgines fokhoz jutottak, melly Magellan szorosánál fekszik. M.-nak minden tekintét kelle használnia, hogy a' legénységet a' további evezésre rávehesse; az élelem szüke 's az esmeretlen tartomány megcsökkenték bátorságokat. Egy hajó valóban el is hagyta, a' többi tovább evezett 's Nov. 27 a' Déltengert fedezék fel. Ehelhalás fenyegeté a' merészeket, midőn e' még europai hajóval nem hasított tengeren két

puszta terméketlen szigetre buktak. Az idő azonban olly tartós csendességű volt, hogy a' tengert Csendestengernek nevezék. Mart. 6. 1521 a' Ladronok-hoz jutottak, továbbá sz. Lázár Archipelagusához, melly később Philippináknek neveztetett. A' szigetek egyikén (Zebu) a' királyt keresztény hitre téríté M.; de a' Matan szig. királya elleni csatában halva maradt April. 26. 1521. Utazási naplókönyvének kivonatja Namusio gyűjteményében található; de teljes utazási-leírása csak 1811 adatott ki Milanoban, Amoretti apát által. M. egy ivadéka, a' természetvizsgáló Hyaoint Ján., az érczes vizek készítését találá fel. Sok nyelvet beszélt, a' cathol. egyházból kilépett, 's Londonban a' tudományok kir. társaságának tagjává lett.

MAGIA. Maja, a' dolgok örök anyja, az Indusok mythológiájában egyszersmind a' lelki és érzéki szerelemnek istenasszonya. Más jelentésben Musa, a' jövődőlésnek és költészségnek, de a' csalásnak és álnokságnak is istenasszonya. Ezen több oldalú gyökérrel rokonságban jelen meg, eredeti jelentésére nézve, a' magia szó. Media, Persia, 's ennek csillagászság által elhíresült szomszéd tartományjai, tartatnak főkép azon magi usok hazájának, kiknek tanítása részint a' legrégebb időből származottnak látszik. A' magismus ezen régi tanítása szerint az ellentétel, vagy mint Heraclit magát kifejezi, a' villongás, volt atyja 's ősoka minden dolognak. Mután az ellentétel a' világosság és setétség — Ormuzd és Ahriman közt — felgyulad, az ő vizsgálódásokból jön elő a' véges lények egész sora, az egész érzéki világ, minthogy a' világosság áldással bő teremtményének, más oldalról mindig a' setétség teremtménye áll ellenébe. A' nap és éj, a' világosság és setétség közti felváltás ábrázolja a' jó és rossz ereje közt lévő szüntelen harczot, melly harczban a' győzelem majd az egyik, majd a' másik résznél jelenik meg, míg végre a' világosság örök győzelmet nyer a' setétségen. 'S az idők felváltása nem csupán ábrázatja azon harcznak, hanem az idő felsőbb értelemben magából ezen harczból származik, 's ez által áll fen. A' természetet mélyebben vizsgáló hajdanakornak nem kerülheté el figyelmét, mennyire függjön minden véges lény, formájára 's valójára nézve, az idő befolyásától, mellyben származott 's alkottatott. Illy nemű vizsgálatok valamennyire megfoghatóvá teszik az astrologia és csillagtisztelet származását, melly a' magiával legszorosabban öszvefügg. Valóban volt egy felsőbb és jobb magia annál, mellyet az egyébiránt jeles De Haen pártola. Azon jobb magia ezen fenék tételen alapult: hogy az ember felsőbb és isteni származásának segítségével a' véle szorosabb öszveköttetésben, magában és kívül egy felsőbb munkásságra alkalmas, melly őt uralkodóvá teszi a' külső természetben, 's ön magáén. A' jobb magusnak felfegyverkezése az imádság volt; az imádság 's az élő szó ereje az, melly által az ember kinszerítő és feloldozó hatalommal képes munkálni a' felsőbb 's alsóbb természet határait; ezen felfegyverkezés nélkül, mellyet a' vigyázó magus soha sem mőlöz el, semmit sem vihet véghez; vele, mint hiv harczoló, segíti az atyai világosságnak megvívni a' setétség országát, 's szabadítója és áldást nyújtó oltalmazója lesz az időnek és népeknek. Ugy látszik, még azon jobb értelemben köszöntötték meg a' későbbi Essaeusok minden új nap felkelő csillagzatát imádsággal, 's kisérek forgását; 's ez értelemben, nem pedig az alsóban, volt a' Pythagoras 's azon idők egyéb hűlői magusok. Azonban nem tagadható, hogy legrégebb idők olta, ezen felsőbb magiával együtt alsóbb és rosszabb is támada, mellyen egyébiránt megismerhető a' jobb származás. Ha az eddig mondottak szerint minden véges dolgok a' megtartó és elpusztító természetörök, az idő és csillagzat befolyása alatt állanak: az ember csak tulajdon erejének, mellyek jó és rossz daemonoknak nevezettek, uralkodójává tegye magát, hogy

azok segítségével a befolyásaik alatt álló dolgokra munkálhasson. Ennyiben áll a daemonokról való tanítás, melyeknek segedelmé az ember használhatja, a legrégebb időtől a legújabbig öszveköttetésben az úgy nevezett magiával. Magának azon alárendelt magiának eredeti értelme más szavakkal e' következő. Ha a magismus (Májától származtatva) hajdani tanításában minden, szereteten és gyűlölségen, a kedvező és ellenséges erők vizsgálkodásán alapul: a valódi magusra nagy fontosságu fog lenni azon felváltó hajlandóság és idegenség, a szeretet és gyűlölség törvényeinek megismerése. Valamint minden külső hang a vele rokon hurban együtthangzást szül: úgy, a kölcsönös hajlandóság és idegenség természeti törvényénél fogva, minden természeti munkát előhívja a vele rokon segítő, más részről pedig a gátló ellenséges erőket. E' szerint a magus a hajlandóság és idegenség azon törvényei által, az egész őt körülvevő természetre munkál. Így a magusok magokra 's másokra nézve is szoros diaeteticusok és orvosok voltak. Tudva vagyon, hogy némely külső testi munkálatok által, magára az embernek lelki erejére, 's bizonyos mértékben akarattjára is lehet hatni, hogy p. o. a bürökfű gőze csaknem ellene állhatatlan perlekedésre, egy más növény magja pedig meggyőzhetetlen, de életveszélyes módon, állati kényre ingerelnek. A' magia, a' szó régi származtatásában Májától, Musa, jövendőllő lelkesedés, azon felsőbb munkáló erőkre tekintve, melyekből a' véges dolgok világa jó elő, 's melyektől ezek valójokra és sorsokra nézve függenek, a' jövendőbe 's az elrejtett multba is tanít tekinteni; 's itt egy felsőbb 's alsóbb világosan látás, felsőbb 's alsóbb magia különböztetett meg, a' mint a' dolgok örök eredete mint felsőbb 's lelki valami, vagy érzékikép, mint testiesen munkálódó csillagzat, fogatott fel. A' magusok továbbá, a' hajdankor nézete szerint, esmerősek voltak azon természeti munkálatokkal, melyek, hasonlólag a' harmoniai hangokhoz, a' körülövedző természet belsejében minden rokon hurokat felgerjesztenek; parancsolóji 's uralkodóji voltak az emberen kívüli természetnek is, melyet ők, mint Orpheus varázshangok által, az élő szó ereje által szolgáljakra kinszerítettek. Hítték a' magusok befolyását az időváltozásra, 's a' legkülönbözőbb világreszek vad és felvad népei között találunk ma is papokat és varázslókat, kiknek az időváltozásokra nézve jövendölési tehetség, 's felettek hatalom tulajdonitatik. A' magusok végre, mint az igaz magismus tanításának sugárja, mind inkább elhamvadának, 's rossz nemű család varázslók lettek. A' többek közt a' magiában szerelemitalok, szerelemvarázsek, kitűnő szerepet játszóknak, 's a' magusok és magusnők már akkor olly természeti eszközöket használtak a' vad nemi kívánságok felgerjesztésére, melyek azon tekintetben az orvosok előtt most is tudva vagynak. Ezeken kívül kétséges természetű tárgyak, p. o. fiatal állatok részei, melyek hevesen vágyva eledel vagy levegő után dőglöttek meg, — olly testek, melyek éhes kutya nyálától fertőztettek meg, 's más még undokabb dolgok választattak azon szerelemitalok készítésére, melyeknek későbbi munkálatja, mint a' szédítő méregé, mindenkor életveszélyes vagy örültséget okozó volt. Azon alárendelt magiának egyéb mesterségei — a' holtak idézése, a' jövendőmondás a' kézből, a' megigézés nézés által a' Romaiaknál és Görögöknél (Jettatura), 's egyéb még most is szokásban lévő sympatheticai orvosszerek, még inkább a' varázslókról hitt azon tehetség, mellyel fogva magokat láthatatlanokká teheték, vagy egyéb alkafba változtathaták, 's a' nyakfüggőnek foganatossága 's más emberen való hatalom, kinek viaszképmássát a' varázsló bírja, — nagyobb részint a' magia azon setét kamarájába tartoznak, hol mint Lucian regéjében, könnyen feltalálható a' hamisság, melly bennünket egy élesen látó madár helyett kön-

nyen számárrá változtathatna. Ki a' magia ezen körét költészi oldalról megésmerni akarja tanulni, olvassa meg az „Ezer egy éjszakát” 's egyéb keleti regéket, Öhlenschläger „Aladdin”-ját, és de la Motte Fouqué költeményeit. Egyébiránt az állati magnetismus története, azon tárgyak közül némelyekről kielégítő felvilágosítást ad, 's bizonyos marad, hogy a' régi magia nagyobb részint a' természet-erők mélyebb esmeretén alapult, mint talán azok hinnék, kik minden illy nemü dolgot olly örömet szemfényvesztésnek akarnak tartani. Nem csak a' magnes története, mint azt nevének rokonsága a' magiával mutatja, tartozik ezen tanítás körébe; hanem vele együtt, mint látszik, számos rokon jelenetek, főkép az ércz üstök verése, mit a' magiusok különféle alkalmaknál basználtak, az ujjak 's kezek elcsavarása, annak merő megnézése, kire a' magus hatni akar, 's vesszők használatá (I. RHABDOMANTIA), bizonyos, a' galvanismus 's állati magnetismus tanításából esmert jelenésekre emlékeztetnek. L. Kleuker M. „Zendavesta” 's még inkább „Magicon” címü munkáját; Windischmann „Untersuchungen über Astrologie, Alchemie und Magie” (Frankfurt 1818); 's Horst: „Von der alten und neuen Magie Ursprung, Idee, Umfang und Geschichte” és ugyan ettől „Zauberbibliothek” (6 rész. Mainz 1820 — 25).

MAGISMUS, I. MAGIA.

MAGNA CHARTA, I. CHARTA MAGNA.

MÁGNÁSOK (romlott deák szó). Így nevezettek Lengyelországban 's hivatnak ma is Magyarországbán az ország nagyjai, a' főrendek. Lengyelországban ide az egyházi és világi senatorok vagy ország tanácsosok tartoztak 's a' fő rangu nemesség; a' senatorokhoz számláltattak a' gnesi és hajdan a' leMBERGI érsekek, a' püspökök, vajdák, kastellánok, és országlárok (ministri). Magyarországbán nagyobb és kisebbekre osztatnak. Amazokhoz tartoznak: a' nádorispán, az országbirája, a' horvátországi bán, a' tárnok és a' zászlós urak. Emezekhez: a' hercegek, grófok és bárók. — Az alsóbb rangu nemeseket 's a' királyi városokat e' czim nem illeti. Sz. E.

MAGNE I. ÉJSZAKI MYTHOLOGIA.

MAGNES, vasérczeveg, rendes octaederben jegesülő, különböző utánzott idomokba csapva; bir 79 — 94 vasacsot, 22 napacsot (titanoxyd), kevés eselanyt, kovát, talakot, agyagot; sulyja 4, 2 — 5, 2, vasszürke vonatul fekete port nyer, érczfényü, a' vasra következik, az ósbérczekben találtatik, kivált éjszakon, hatalmas telepekben, olvasztva nem legjobb vasat ad, hanem magnes (irany) készítésre fordítatik. Fajai neki a) rétes (leveles, szemes, csigás, közönséges) magnes, kiscsigás törettel, görbe leveles szövettel. koczka vagy rhombododekaederben, Svedhonból, Norvegiából, Harzról. b) Sűrű M. (idomtalan) tömve csigatörettel. c) Földes M. finom földidomu, bádjadt, eldörzsölhető, szintvevő, kékesfekete; Németország némelly helyein találtató. j—a.

MAGNESTÓ, műszer, mellyen a' magnetismus jelenetei különösen szembetűnők. Készítetik a' legfinomabb és keményebb aczélból. Különben a' lehetőségig egyszerű. A' nyíl forma, mellyet kivált hajdanában gyakran adtak neki, legrosszabb. Hossza $1\frac{1}{2}$ -től 5 sőt 8 ujnyi is. Magnes erejtű úgy lesz, mint minden más vastetek, egyszeres vagy kettős vonás által. Hogy szabad mozgása lehessen, közepére egy kis kupforma völgyelés (kalapotska) tetetik, mellynek pupja egy alatta lévő nyélen úgy nyugszik, hogy a' tőnek nehézségpontja, a' feltétel ponttal (Aufstelpunct) öszveesik. Azért is a' tő, közepén keresztül furatik, lyukába egy darab vert sárga réz tetetik, és a' kalapotska ebbe furatik; a' nyél rendszeren sárga rézből van, de ennek hegye aczél. A' jó magnestóknél, a' kala-

potskába egy darab agátot tesznek, azért, hogy a' nyél hegye magát bele ne furhassa. Ez, ha magnesezeten vizirányos fekvésbe tetetik, a' mágnesezett tő által irányát elveszti ugyan, de mivel az ellenkező részen valamivel nagyobb terhe van, ugy azt vissza nyeri.

— Vö. KOMPASZ.

P.

MAGNETISMUS (irányosság) némelly vasérczevegyeknek már Thales és több régiektől észrevett tulajdonsága, hogy a' vasat magokhoz huzzák és ott fogva tartják. Jóval későbben lön esmeretessé, hogy a' magnes ezen vasvonó erejét a' vassal magával is közölheti. E' szerint megkülönböztetik a' természetes és mives irány v. magnes, melly utolsó az irányosított vasat jelenti. De nem csak az ezzel összekötésben lévő tűnemények egyeteme, és ezen irányero viszonya a' többi természeti erőkhez, értetik még a' magnetismus alatt. Legujabb időben a' tiszta kobalt és nikol hasonló viszonyunak találtattak a' magneshez, mint a' vas, csak hogy sokkal kisebb fokon. — Mennyire mutatkozik a' magnetismus más, vastól egészen ment testekben, — vagy mennyire vitethetik reájok által, még eddig kétséges. Mindenikféle irány két ellenkező irányu pontot bir, mellyen a' vasat leginkább huzza; ezeket iransarkoknak (magnesi polusok) mondják. Kitalálhatni őket, ha p. o. a' magnes vasreszeletbe tetetik, mivel ez ott bővebben ragad hozzá. Ha az irány szabadon mozogható helyzetet nyere, egyik sarkával éjszak, másikkal dél felé irányzódik; és innét az éjszaki, ez déli sark-nak mondatik, a' kettő közt lévő vonal irány-tengely-nek; ezen tengelynek meghosszabbított, de a' földgolyó felé gorbuló irányzódása irány-déi hossz-nak (magnesi meridianusnak) neveztetik, melly a' természetes délhossztól többnyire valamennyire eltávozik; irány egyenlítő (magnesi aequator) pedig azon vonal, melly az iránydélhosszat középen és vízszinleges síkon függőlegesen vágja keresztül. Az iránynak mindig a' délhosszába fordulását, sarkalat-nak (polaritas) mondjuk. Ezen tulajdonságot legkönnyebben észrevehetni az irányosított tőn (irány vagy magnetőn), melly nehéz pontján támasztva van s vízszinleges szabadon mozogható helyzettel bir, mellyen alapul a' kompasz készítése. A' különböző nevű iransarkokat barátságos (vonszó) sarkoknak mondjuk, minthogy egymáshoz közelitve vonszak egymást; a' hasonló nevűeket ellenséges (taszító, hajtó) sarkoknak, mivel egymástól irtóznak. Az iránytő tűneményei az egész földgolyót iránytestnek hirdetik; iransarkai természetes sarkainak közeletére esnek. Erre való tekintetből a' magnesek sarkai megfordítottak lesznek, ugy hogy éjszaki sarkok déli, és a' déli éjszaki lesz. Különbö a' villanyról véve hasonlatosságot, tevő és tagadó, vagy több és kevesebb nevekkel is különböztetik meg az irány és irányosság († M. — M; † I. — I.) Azután megkülönböztetik az irányosság, a' földgolyóra nézve, mint mindenségi tűnemény: neve föld-irányosság. Legnevezetesebb e' részben az iránydélhossz változékonysága a' föld igen sok vidékén, mellytől az iránytő eltávozása függ. E' tűnemény szorosabb vizsgálása ezt állapítá meg: az éjszaki fél földgolyón négy vonal van a) a' Hudsonöböl nyugoti partjain, b) az europai 's asiai Oroszhon határán, c) valamennyire keletre Irkutsktól, d) Jesso és Kamcsatka között, hol az iránydélhossz a' természetivel mindig összeesik; az első és második között való nagy téren, mint a' harmadik és negyedik közt való kicsinyen mindig nyugotra távozik el; a' második és harmadik közti kicsinyen, és a' negyedik 's első közti nagy térségen pedig keletre távozik el az iránydélhossz a' természetitől. A' déli félgolyón csak két megfelelő viszony van a' déli szélesség 60-nál, a' 163° és 260°, 's 261° és 8° között a' ferroi hosszúságtól. De ezen viszonyok nem állandók. Európában (Londonban) 1580-ban az éjszaki sark csuca 11° 15'-re távozott

el keletnek; 1657 o volt, ettől óta 1818-ig nyugatra távozott el, midőn $24^{\circ} 56'$ tön; 1819 óta évenként $1' 57''$ -el fogy. De az olly helyeket összekötő vonalok sem bírnak rendességgel, melyeknél földirati helyzetek miatt hasonló eltávoztást várunk; Bécsben p. o. 1811 — 15 mindig $15^{\circ} 8'$ volt nyugotra, 1819 Augustusban $15^{\circ} 10'$, Januariusban 1824 $16^{\circ} 15'$. Ezenkívül naponként 's bizonyos évszakokban apró ingások történnék körül. Reggeli 8 órától fogva nő az eltávoztás egész délutáni 3 óráig, azután fogy esti 8-ig, 's csendesen áll reggeli 8-ig. Ezen naponkénti változások nagysága Aprilistól Juliusig legnagyobb, $13 - 16'$ tevő; más hónapokban csak $8 - 10'$. Ezt okozzák a' beállandó földrengés és tűzokádás. Ha a' dél hosszában álló iránytó abból kitolatik, a' toló erő megszüntével lóbálódni kezd és hajdani helyzetébe visszatér. Az egyes ingás ideje ugyan azon iránytónél bizonyos viszonyban van az irannyal vagy iranyerővel, és épen ugy mérésére szolgál annak, mint a' függöny lóbálatai a' nehézség fokának meghatározására. Humboldt azt találá, hogy a' melly magnes Parisban 10 percz alatt 245 ingást tön, azon idő alatt Peruban csak 211-et; melly a' parisi földirany erejét olly viszonyban mutatja a' peruiéhoz, mint 135 van 100-hoz. Ellenben Gay-Lussac szerint 3532 toisenyi magasságon (léghajóban) nem szenved változtást az irany vagy magneserő. — A' föld irányosságának másik szembetűnő hatása az iránytóre, a' hajlása ennek, azaz eltávoztása a' vízszintes vonaltól (vízszínhossztól) az éjszaki sarknak éjszokon, a' délinek a' déli félgömbön, melly az egyenlítő alatt = 0, a' sarkak felé pedig mindig nevededik. Itt is vannak különbözőések, minthogy az iranyegyenlítő a' földegyenlítőt átvágja 's kigyóhosszban körülvonja, 's mindenik oldalon kétszer távoztót (legnagyobb eltávoztást) lát, melly azonban sehol sem tesz többet $14^{\circ} 10'$ -nél. A' hajlás éjszokon legnagyobb a' 70 és 80 szél. fok közt; $74^{\circ} 47'$ alatt, hol Parry telett, $88^{\circ} 43' 45''$ tett. Ezen hajlás szeglete az iranydélhosszal hajlás szegletnek mondatik, 's az alapul szolgáló iranyzódás iranyhossznak. Egyes iranyvasak (magnes) hatásaira nézve ezek állanak. A' vonzás és hajtás kis távolságban történik, 's a' vonzás a' távolság négyzete és köbe közt lévő viszonyban kisebbedik. A' vonzásnál különbséget okoz az iranyvas idoma, nagysága és más körülménye. Két magnes leginkább húzza egymást a' különböző nevű sarknál fogva; a' tiszta, lágy vas leginkább huzatik az iranyvastól, gyengébben az öntött vas, az aczél 's a' vasvegyek; még gyengébben huzatik a' vasolvadat savanyakban; a' teljesen savított vas (vasag) épen nem szenved vonzást, sem az izzó, tüzes vas. A' nagy hevítés megkisebbíti az iranyvas erejét; a' fejéren izzó örökre erőtlen marad; a' porrá tört iranyvasak is munkátlanok; de ha az iranyvas - vessző függő metszett felülettel több darabra osztatik, mindenik darab két sarkot kap, hanem kisebb erejű. A' magnes és vas közt lévő testek nem vesznek el a' magnes erejéből, de ha a' felületével hozatik két egymásra ható magnes közé, megháborítja azoknak hatását, ellenben pedig, ha élével fordítatik közökbe, azt felmagasztalja. A' légtől üres térben is hat az iranyvas. Viszonyilag nagyobb a' kis magnes vonó ereje a' nagyénál. Egy két szem nehézségű iranyvas 60-szor, a' 2 fontnál nehezebb csak 10szer olly nagy terhet emel, mint önsúlyja. Ha a' felfüggesztett súly csupa vas, többet bír a' magnes, mintha más anyagu súly is van rajta; szinte a' vastelepről nagyobb súlyt emel fel a' magnes, mint másféléről. A' magnes ereje nevedzik, ha lassanként több súly akasztatik reá, ha pedig alkalma nincs vasra hatni, egészen erőtlen lesz; akkor is nyer, ha helyzetében éjszaki sarka felfelé van, vagy a' délhosszban éjszak felé iranyzódott. De legjobb mód az iranyerő kifejtésére a' magnes felfegyverzése, az abban

álló, hogy a két sark elszórva 's nagy felületen dolgozó erejét két ponton összehalmozzuk, melyekre egyszerre egy darab vas tetetik. A természeti magnés e' végett mindenik végén meglapítatik, az így nyert felületre két vaslap tetetik, melyeknek mindenike egyik oldalon valamennyire kiálló lábban végződik. E' lábokban az egész magnési erő összehalmozva van, 's közülök az egyik éjszaki sarkot, a' másik délit tesz. Mindenik lábra vaspálcza alkalmaztatik, és pedig horgos, mellyre a' sulyok rakathatók. Mesterséges irányvasak is felfegyverhezhe ők. Az irányerő olly öregbülést nyer ezen uton, hogy a' melly magnés puszta csak 1 grant bir meg, fegyverkezve 764 grant emel. — Ellenben a' legnagyobb esmert fegyverezett magnés Teyler gyűjteményében Harlemben, melly fegyverestől együtt 307 fontot nyom, csak 230 fontot bir el. — A' mesterséges irányvasak készítése többfélekép lehetséges. Első módja a' csupa érintés, de mindjárt mulandó a' nyert irányosság, mihelyt a' magnés köréből kihalad a' vas. Maradólag vagy a' földirány közlése, vagy a' magnés (irányvas) rá hatása által irányosítatik meg a' vas. Amaz úgy történik, ha a' vas (különösen lágy vas szál) egy időre az irányhosszba tetetik; azért lesznek magoktól irányokká az iránydélhosszában vízszínelig függő vaspóznák, valamint az irányegyenlítőől távol fekvő helyeken (tehát a' mi vidékeinken is) a' függők is; ekkor az éjszaki félgömbön a' felső vége délsark lesz, az alsó éjszaki; a' déli félgömbön megfordítva. Az irányosság elfogadása előmozdítatik, ha a' vaspóznák kalapáccsal veretnek vagy rezgő mozgásba hozatnak, vagy a' veresen izzó vas ezen irányban hül meg. A' második és szokott irányközlésmód nem csak hatalmasabb, hanem tartósabb is. Itt a' kemény vas nehezebben veszi fel az irányosságot, hanem erősen is tartja. A' munkálat a' vasnak irányvassal megkenésében áll. Legjobban 8 hüv. hosszú, $\frac{1}{2}$ hüv. széles és $\frac{1}{8}$ hüv. vastag aczélpálcza vetetik, 's (az egyszerű vonásnál) az irányvas éjszaki sarkát a' pálcza közepére tesszük 's egyik végéig húzzuk; ekkor a' pálczától elveszük a' magnést 's a' levegőben a' középponthoz visszük 's új vonást teszünk rajta, 's ezt 10—20-szor ismételjük. A' dörzsölt vasvég így déli sarkká lesz, a' nem dörzsölt pedig éjszakivá. Erősbül még, ha az irányvas déli végével szinte illy húzásokat tesszünk a' másik félen. Masik mód a' kettős vonásu, midőn az irányvasat mindenik sarkával a' pálcza közepére tesszük fel, azután a' sarkok irányát meg nem változtatva egyik végétől többször a' másikig húzzuk, 's erre a' magnést viszont középen vesszük el. Harmadik nem a' körvonás, midőn négy vaspózna úgy tetetik, hogy négyszeglet képezzenek, mellyeken két magnés különböző nevű sarkait többször körülhordjuk. A' magnés nem gyengül az irányosság közlése által, de nagyobb irányerőt sem közölhet, mint a' mellyel maga bir; de ha valamelly aczélpálcza több összekötött magnés által dörzsöltetik, nagyobb hathatóságot nyer, mint akarmellyiké azok közül. Így igen erős irányvasat lehet készíteni. A' mondott módon vaspor és olajból készített 's megszáradt tömegeket is irányosíthatni. — Az irányosság megfejtése végett különböző feltétemények hozattak már fel; köztök nevezetesebb az irányanyag felvétele, melly egy testből a' másikba folyhat. Ujabb időben a' természetvizsgálók megegyezőnek találván az irány sok tüneményét a' villanyéival, hajlandók lettek ezen két tüneménynek egy okfőt tulajdonítani, 's annál inkább, mivel régibb tapasztalás szerint is a' villanyosság befolyást mutata az irányra. Így p. o. az irányító közlelőben leütő villám nem ritkán megfordítja annak sarkait; az éjszaki fény is tántorgó mozgásba hozza az iránytöket. Mielta pedig Galvani villanya esmeretes, nem is kétséges, hogy a' villany és irány egy okfőt tesznek, 's ugyan azon erőt jelentik két különböző név

alatt. Különösen Oersted közlött 1820 elhatározó vizsgálatokat erről, valósággal abban állókat, hogy a' munkás Volta - oszlop sarkdrótjához közelített irányító az által eltávozást szenved (hajlására nézve is) és pedig, a' sarkdrót oly viszonyban van az irányítóhoz, mint az olly magnes, melynek tengelye függőn áll az irányfolyam irányzódásán. A' sarkdrót (mint Arago tapasztalá), akarmelley vezető anyagból álljon is, magához vonzza a' vasporzatot, valamig villany foly át rajta. A' legujabb idő jelesebb természetvizsgálói (Arago, Ampere, Faradey, Davy, Berzelius, Fournier, Schweigger, Seebeck, Yelin; ez utolsó a' nagy gépelyvillany befolyását az irányító elvezetésére megmutatta) némelley világosítást adtak ezen viszonyokról, de világot egészen nem tudtak adni. Annyi való, hogy a' villany, irany és elemeny, vagy chemismus, szoros összeköttetésben vannak; de hatására nézve az elsőben a' vonalirány uralkodik jobban, a' másodikban a' felületes elterjedés, a' harmadikban pedig a' meghatás, 's így lépcsőnként feljelnek meg a' három kiterjedésnek hosszban, szélességben és vastagságban.

MAGNETISMUS (Állati). Hogy az anyagtalán, vagy tán a' tőlünk meg nem mutatható anyagu, erők minden egyes növényi és állati testre nagy befolyással vannak, senki sem tagadhatja, nem kértelheti. A' sugarak jóltevő erejét az egész növény és állatország hirdeti; a' villany hatását ki volna a' ki nem tapasztalta? A' villany, vagy az ó magyar-latin nevezeten electricitas, electrica materia, ha a' magnetismussal nem azon erő volna is, — a' mi sok oknál fogva ollyannak akar bizonyodni, — vele legalább igen közelről testvér, 's innét előre fel lehet tenni, hogy szinte testvér hatásu lesz. Innét a' villanynak jó hatását gyakran látván az orvosok, a' vele rokon magnetismussal is tőnek vizsgálatokat. Sok tapasztalt és nem tapasztalt gyógyeset trombitáltaték ki hamarjában az ásvány magnes-ről. Mesmer Antal kezdte 1772 bővebb gyógygyakorlást üzni vele. Szerencsés volt; bizakodása nőtt 's utóbb azt hirdeté, hogy nem a' magnes, hanem ön esuda ereje gyógyít. Nem kevés követője lön, kiknek tapasztalásai mintegy ezeket látszanak megállapítani az állati magnetismusról. Az állati magnetismus az idegrendszer életének felmagasztalása, ritkán magától, többnyire más állatnak behatása által; mellynél fogva az agy hatalmasabb ellenhatással bír az egész világra. Egy testből a' másikba kéz-, tenyér-, uj-dörzsölés, rálehelés, szemmeresztes stb. által megy át a' magnetismus. A' magnetizáló erősebb alkatu, és, ha lehet, a' másik nemből való legyen. Igen jó, ha a' magnetizáltató teljes bizodalommal 's nagy hiedelemmel bír magnetizálója iránt; ekkor a' támadandó tünemények nagy fokon 's igen kifejlődve fognak rajta látszatni. Az állati magnetismus tüneményei pedig hat fokra osztattak fel. Az első fokon magnetizált ember szellő lengést érez fejétől a' végtagok felé, testének melegsége felmagasztalt, bőre vereoseb, kiparolgása nagyobb, kellemetes érzés terjed el egész testén, azonban még teljes ébrenge van. A' második fokon nevelkedve látszanak az előbbi tünemények, a' melegség nagyobb 's a' gyomorból, mint tűzhelyről terjed, az egész testre el, az érverés teljesebb, a' lélekzés nagyobb, a' szemhéjak nehezek, az álmoság meggyőzhetetlen, a' szem becsukódik, de az elme mind egyre közösülésben van a' világgal a' többi érzékek által 's nem ritkán világosabban a' szokottnál. Ez nevezetik a' tökéletlen magneticus álomnak. A' harmadik fokon elhaltak a' külérzések, az elme tudatlan a' világ iránt, a' magneticus álom tökéletes. Negyedik fokon alva ébrenge kezdődik, az elme uj közösülésbe jó a' világgal, uj érzéket nyer mintegy a' test, melly mind a' többinek helyét pótolja ki. A' szem bezárt, vagy ha nyílt is, feszülve van, a' szemfény kitágult, a' világosságon kívül semmit észre nem vevő; a'

halló érzék csak azokat fogja fel, kik a' magnetizáltal (beteg-gel) magneticus összeköttetésben vannak, de nem ritkán különben is igen éles; a' szaglás és izlés nagyon felmagasztalt; de legbámulandóbb a' tapintás élessége, mely a' többi érzékek helyét egészen kipótolni látszik, 's általa az ember (a' beteg) lát, hall, szagol, izlel. Igen gyakran csak a' szivgödörben vetetik ezen felmagasztalás észre, de néha az egész bőrön is. A' beszéd magasabb, kellemetes; a' magnetizáltak egész valóján nyugalom, harmonia és boldogság érzése van elterjedve. Ez magneticus álmjárásnak mondatik, mivel jár és beszél is a' benne lévő. Az ilyen álmjáró vagy nem tudja felébredtével, mi történt vele, vagy igen homályosan; de ha ismét olly nagy fokon magnetizált lesz, visszaemlékezik. Az ötödik vagy látásfokon csudálatosan fel van magasztalva a' közérzés; a' benne szenvedő nem csak teste minőségét, bajának kimenetelét, a' segíthetés módját beszéli el, hanem a' véle magneticus közlésben lévőék testi, elméi 's másféle viszonyairól is felvilágosítást ad. A' hatodik fok legfelső; az ezen lévőék az emberiség tér és idő korlátait álttörrik, 's a' végetlenség tengerében uszkálva, a' föld fiaitól nem izlelhető örömeket, idvet szívnak; a' jelent, multat és jövendőt szemlélük; látások, magyarázatok világrészekig terjed el. — De, megjegyzik, nem minden magnetizált megy ált a' hat fokon, sőt többnyire az alsókon állapodnak meg; 's a' felsőkhöz csak az alsókon által juthatni. A' nagy fokra jutásnak hatalmas elősegítője lehet az, ha erős, szép, fiatal, kellemetes a' magnetizáló, ha a' magnetizáltató idegei pedig nem tompák a' benyomás felvételére. Vannak, kik azt vitaták, hogy a' nagy fokon magnetizált felvilágosítást tud adni más életről, menyországról, más égi testekről, a' gyomor tájra tett bepecsételt leveleket elolvassa (ha különben nem tud is olvasni?). Mások azt is mondják, hogy a' tisztalan emberek közelítésére göresöket kap, különösen ha hitetlen járul feléje. A' magnetizáló utóbb nem csak maga birt ilyen altató erővel, hanem élettelen tárgyakkal is közlé azt, p. o. vízzel, sóval, ruhával, élőfákkal. — Lehet magneticus kertet látni, hol a' fák, mint meg annyi magnetizáló, állottak (?) — Azonban nem soká divatozott ezen új orvoslás-mód. A' visszaélések okozták e azt, vagy a' szörnyűt várt és keveset talált emberiség csalatása boszujában állt-e el tőle, vagy mind a' kettő 's tán több ok miatt, nincs még eldöntve. —j—a.

MAGSZAKADÁS. Ezen szó alatt mag, a' törvényekben tulajdonkép csak a' férfi ág értetik, szélesb jelentésben véve pedig egyszersmind a' leány ág is. — A' magszakadás bizonyos nemzetségnek valamelly utolsó személyben végkép való 's természeti elenyészése. Nem okoz tehát magszakadást a' polgári halál, millyen: a' becstelenség, száműzés, örökös fogság, és szerzetes fogadás. — A' magszakadás vagy csupán férfi vagy mind a' két ágban történik, és vagy régi vagy újonti (recens). Réginék, melly egyszersmind homályos és bizonytalan szokott lenni, az nevezetik, mellynek megtörténte óta már harminczkét esztendő lefolyt; újontinak pedig, melly többnyire nyilvános, az mondatik, melly kevesebb évek előtt történt. A' magszakadás egyik fő czimét teszi a' királyi ügyesz örökösödésének (l. e.) 's az e' szerint a' királyi kezére visszaháramlott javak minden érdemes hazafi által felkérhetőnek, 's ugyan ezen czim alatt oda is adományoztatnak. — Az ezen czimból származott adomány olly jótétemény, melly szerint a' királyi felség, magszakadás által a' sz. koronára szált nemesi birtokot, valakinek ugyan azon czim alatt, 's ezen zárlattal ad: N. N.-nek magszakadtával a' sz. korona törvényhatóságára, a' mi adokozhatásunkra szállottnak mondatott javakat 'sat. Erre nézve a' következőket kell megjegyezni, Rendszerint meg szokta tartani az adomány a' háromlás (devolu-

tio) czimét. Minden adományra nézve szükséges, hogy a' mag-
szakadottnak azon javakhoz, mellyek e' czím alatt adományzód-
nak, rendíthetlen joga volt legyen. A' magszakadásbeli adomá-
nyos nem büntetik meg, ha bár az adomány eltörültetné is.
— Midőn nem egyenesen a' javak, hanem csak a' királyi jog,
vagy is a' javakat per útján kikereshetés adományoztatik: a'
szükség által kinszerítettett adományos eladhatja ugyan a' pert 's
általa a' javakat, de úgy, hogy az az eladónak, nem pedig a'
vevőnek neve alatt folytattassék míg az él, holta után pedig nem
folytattathatik, hanemha az eladás ezen zárlattal történt volna: sem-
mi jogot, semmi jogbeli sajátságot fen nem tartván; sőt a' ve-
vőnek és engedményesnek más perfolyammal (institutum) kell ke-
resetét követelni.

Kunoss.

MAGURA nevet visel a' Kárpát elágazó hegyeinek különkülön
sora, része, vagy csucsa Árva, Arad, Bereg, Bihar, Liptó, Sáros,
Szepes, Trencsin és Turócz vármegyékben. 54.

MAGYAR BANDERIUM, I. BANDERIUM.

MAGYAR BOROK. Franciaországot kivéve, az egész világon
sehol sem terem annyi és olly sok nemű bor, mint Magyarországon.
Rakva ennek minden vidéke szőlőhegyekkel vagy legalább kertekkel;
csak Árva, Turócz, Liptó, Zólyom, Szepes, Sáros és Máramaros
vármegyék levegője hidegebb, hogy sem bortermesztésnek kedvez-
hetne. Magyar, Német, Oláh, Szerb egyiránt foglalatoskodik ha-
zánkban - e' kedves ital előteremtésével, 's mindegyik nemzetbelinek
megvan önfőhegye. Magyar mivel a' hegyaljai szőlőket, mellyek
termékének, a' hegyalynak — vagy a' mint jobban esmertetik, a'
tokajinak — minden esmert borok között elsőség adatik, valamint ha-
zánkban, ugy a' külföldön is. Terem ez a' Tisza 's Bodrog körül 5
nzs. mfre terjedő hegyeken, Tokaj, Tarczal, Tállya, Mád, Ke-
resztur, Liszka, Tolcsva, Bénye, Patak, Ujhely 's más helységek
határában. Egy egy esztendei termés felmegy 240,000 akóra, 80,000
kapa után. Legjobb terem Tarczalon (a' Mézesmálén), azután Toka-
jon és Mádon; legerősebb a' zombori; legfűszeresebb a' szegi és
zombori; legállandóbb a' tolcsvai és bényei, melly még a' tengeren
sem szenved változást. Mind ezen borok több osztályokra szakadnak,
mellyek közt első az ugy nevezett essentia, melly az asszu szőlő-
ből magából csepeg le; ezután következik az asszuszó bor,
még pedig az egyegy hordóra vett asszuszó puttonszáma szerint,
5 (ez legjobb) 4, 3 puttonos; ezt a' más lás váltja fel, mellyben
már kevesebb az asszuszó lé; utolsó az asztali bor. Hazánk ezen
kincse — a' mennyiben itt nem emésztetik meg — legnagyobb részint
Lengyel- és Oroszországba 's Bécsbe megy; a' német, olasz, fran-
czia és angol föld keveset lát belőle. — A' hegyaljai után nyomban
következik a' ménesi, mellyet gyönyörű piros színe, kelles-
mes fűszeres édessége egyiránt ajánlanak. Ez oláh kapa után te-
rem, 's külkereskedésnek csak csekély részben tárgya. Ezt a' so-
ronyi 's ruszti borok váltják fel, a' németek által termesztet-
tek. Ezeken kívül számtalan helyek kérkedhetnek méltán igen jó bo-
rokkal, mellyek közt azonban már nincs annyira kiszabva a' rang
rendje. Nevezetesebbek ezek: a' budai, egri, villányi, szekszárdi,
vágújhelyi vörös borok; a' somlyói, neszmélyi, récei, sz. györgyi,
badacsonyi, szerednyei, hegyközi, honti, érmelekyi, miskolczy,
szatmári fejelek. A' Bánságban a' versecziek, fejertemploniak és lu-
gosiak méltók említésre. A' Szeremség szerb mivelés után fejét,
veresét, jót is sokat is terem. Schwartner az esztendei bortermés
110 milliion forint értékűnél többre teszi (André 100 milliomra).
Nagy Isten! melly roppant gazdagságnak lehetne ez forrása, kivált
midőn boraink szamat, édesség, fűszer, erő 's tűzre — szóval kü-

lönös jóságra nézve az egész világ borával vetekedhetnek, ha a' szőlőművelés ezé irányosabb volna, 's nem annyira sokat mint jót kívánánk természeteni; ha továbbá a' választva tett szüretelés 's a' borral bánás mestersége valamivel jobban terjedne hazánkban, 's egy-nemelly uraságoktól, kik e' részben szépen haladtak elő, a' többiekre, sőt a' köznépre is elragadna! 's ha végre a' borkereskedésben a' rontás, vegyítés, főzés által boraink hitele csökkenést nem volna szenvedni kénytelen!

MAGYAR KIRÁLY, I. MAGYARORSZÁG TERMÉSZETI ÉS POLGÁRI ÁLLAPOTJA.

MAGYAR KORONA, oly kincse nemzetünknek, melly őt fejedelmével kölcsönös viszonyba hozza, 's ennek királyi méltóságot és hatalmat szerez, egyedül az mondhatván magát a' Magyarok törvényes fejedelmének, ki azzal innepélyesen megkoronáztatott. Történetirataink mutatnak fel példákat, mellyek szerint a' más koronával megkoronáztatás nem volt elégséges arra, hogy a' választott országló, az egész nemzet által törvényes királynak esmertessék 's azoknak sorába iktattassék (kis Károly). — Ezen korona származása iránt, melly jelenleg is Budán a' királyi palotában tartatik, különbélekép vélekedtek tudósaink. Némelylek azt állították, hogy II. Sylvester pápa küldötte legyen ez. Istvánnak; mások ellenben azt vitaták, hogy, mivel azon görög feliratok is vannak, hihető annak Konstantinápolyból küldetése, valamellyik görög császár által; még más tudósaink pedig mind a' két előbbi állítmányt tagadják, 's a' koronát kis Károly vagy nagy Lajos által készítettnek állították. Ezen vélemények közül legalaptalanabb az utolsó. — A' két elsőnek összeegyeztetését igen helyesen 's nagy történeti hihetőséggel adták Koller József és Szombathy János, azt igyekeztvén bebizonyítani, hogy a' koronának latin feliratu felső része, sz. Istvánnak Romából, görög feliratu alsó része pedig Gejza herczegnek küldetett legyen, Belgrad bevételekor a' Görögök iránt kitüntetett kegyességéért, Konstantinápolyból. E' két koronát pedig sz. László, Gejza testvére, olyképen egyesíté, hogy a' romai kisebbet a' görög tágasb koronába helyeztette. — A' mi idomát 's minőségét illeti: arany posztóbból (szövetből) készült félgömböt képez, mellynek tetején, vásottsága miatt ingadozó (düledező) aranykereszt áll. Ez alatt a' megváltó képe van, ülő helyzetben; feje felett egy kör, 's ebben keresztet képező vonatok, egyszersmind jobbról a' nap, balról pedig az ujló hold látszanak; oldala mellett, mind a' két felől — hihetőleg fát ábrázoló — diszezet mutatkozik. Mindezt egy négyszegű párkányzat választja külön, a' szinte így befoglalt apostolok képeitől, mellyek alatt mindegyiknek latin betűkkel jegyzett neve áll. Ezek után kezdődik a' görög korona, mellyen hasonlóképe a' megváltó képe, (az előbbitől valamennyire különböző helyzetben) 's kilencz görög feliratu ábrázolat van, részint anyagok, részint szentek, részint pedig királyok képeit tüntetve elő. — Bővebb leírást 's magyarázatot adnak a' sz. koronáról: Révay Péter „*De Sacrae Coronae R. H. ortu, virtute 'sat.*“ (Nagyszombat 1732, 4-ed r.); Horányi Elek „*De Sacra Corona Hungariae 'sat.*“ (Pest 1790, 8-ad r.); Decsi Sámuel „*A' Magyar Sz. Korona 'sat. Historiája*“ (Bécs 1792, 8-ad r.); Katona István: „*A' magyar sz. koronáról*“ (Buda 1793); Koller József, Salagii István munkái VII darabjához mellékelt commentariusában (Pécs 1800, 4-ed r.); Szombathy János az 1821 Tudom. Gyűjt. XII. kötetében; és Perger János „*A' Magyar és Hazája régenten*“ (Pest 1831, 8-ad r.) czímű munkáikban.

Kunoss.

MAGYAR LITERATURA. A' bársony palotában született Kosztá görög császár a' magyar nyelvnek két dialectust tulajdonit; pedig

a' görög írónak nem lehetett nem tudnia, mi a' dialectus. Egyik volt a' régi, azaz palócz magyar, melyet magok a' Palóczok, Kunok, Jászok, Székelyek és más mellékágok beszéltek; másik volt a' magyar nyelv, mely a' palócz nyelvtől különbözött ugyan, de csak úgy, hogy a' Magyar a' Palóczot, ez pedig viszontag a' Magyarat megértette. A' Székelyekről, kik egy ágazatát teszik a' magyar nemzetnek, számos író állítja, hogy ők századokig különös és saját betűkkel éltek. Ugyan Koszta görög császár a' konstantinápolyi udvar szertartásairól írt könyvéből bizonyos, hogy az ottani udvar, az akkori szokás szerint, országos dolgokban, követek által a' magyar vezérekhez is írott leveleket szokott küldeni. Nem kételkedhetni, hogy az uralkodó szokás szerint ezt tették viszontag a' magyar vezérek is. Eleink bizonyosan írtak nyelveken a' vezérek alatt; mert ha Menander bizonyoságtételét ehallgatjuk is, Béla király névtelen jegyzője Árpád asztaláról beszéli: „*Et omnes symphoniis, atque dulces sonos cithararum et fistularum cum omnibus cantibus Jocularum habebant ante se.*“ (cap. XLVI.)

A' történetírók, szent és világi magyar költésnek nemzetünk harcos kebléből fejlett zsenge bimbóiról gyakran emlékeznek. Bajnok őseink már a' kereszténység felvétele előtt énekléssel tisztelték isteneiket. (Georgii Henrici Pertz „*Monumenta Germaniae. Hist. Hannoverae*“, 1829. fol. Tom. II. script. p. 105.) Az énekesek versekből fűztek koszorút a' magyar vitézségnek. Még I. Béla királyunk alatt is a' Magyarok gyülekezete Székes Fejérvárott pogány énekekre fakadott. Batori István és Kinisi Pál vitéz katonái a' kenyérmezei győzelem után, tábori dalokkal mulatták bajnok társaikat szintagy, mint 925-ben (Schweizban) a' szent gáli monostor virító térein. Mátyás király énekeseiről írja Péter Vulturánensis olasz püspök 1483-ban: „*Olly éneklő társasága vagy on Mátyásnak, mellynél jobbat egyet sem láttam.*“ Galeotus feljegyezte Mátyás király udvaráról: „*Ottan szereimes versek ritkán énekelteknek.*“ (cap. XVII.)

Ezen, őseink diadalmait harsogó dalok azonban, a' századok léselei miatt hozzánk nem juthattak, és a' kereszténység felvállalása előtt nemzeti nyelvünkön jegyzett maradványokkal eddig nem büszkélkedhetünk. Igaz, a' régi pénz, pecsét, vért és más hasonló nemzeti ritkaságok is lehetnek tanúi a' honi miveltségnek; a' csatás századokból gyűjtött kardok, dárdák, nyilak, sisakok, fegyverek eleveníthetik a' harcok emlékezetét: de a' hazai nyelven jegyzett kéziratok hivebben rajzolják a' nemzeti fejlődés nyomait, ezek bővebb tanúságot nyújthatnak a' nemzetiségről, az óriás csontok vagy hadieszközök néma bizonyosságainál.

Szent István első apostoli királyunk romai hitre bírván vitéz nemzetét, tódulva jöttek hazánkba az idegen keresztény oktatók, kik eleinte tolmácsolás által valának kénytelenek terjeszteni az e' nemzetnél még új isteni tudományt. Az országos tanácskozások honi nyelven tartatván, azon irattak, kétség kívül, a' polgári törvények, melyeket csak Kálmán király alatt kezdetek latin nyelvre fordítani az egyházi férjfiak, kik közül hogy sokan idegenek valának a' romai nyelvtől, onnan is kitetszik, mivel az 1114-dik évi egyházi gyűlekezeten törvénnyel kellett őket a' diák nyelvre szorítani. Az isteni szolgálat ugyan is, az egyházi törvények szerint, latin nyelven tartatott; a' hazain csak a' népesebb helységekben vasárnapokon az evangelium és epistola, a' kisebbekben pedig az apostoli hitvallás és az urimádsága magyaráztatott az imént érintett egyházi zsinat rendeletéből. E' szent gyűlekezet azt is parancsolá, hogy semmi egyéb ne olvassassék, vagy énekeltesék a' szentegyházakban, hanem csak a' mit maga a' szent zsinat helyben hagyott. (Caroli Péterfy, Sacra

Concilia. Posonii, 1741. f. P. I. p. 60. c. XLVI.) A mi világos bizonyossága annak, hogy minden le vala írva, a' mi a' szentegyházakban olvastatott és énekeltetett.

Már szent István királysága alatt országunkban több iskolák nyitattak, mint ezt a' szent Gellért életirója bizonyítja. (Ignatii C. de Batthány, S. Gerardi scripta et acta. Albae-Carolinae, 1790. 4.) Midőn Kun László királyunk újra felállítá a' veszprémi főiskolát, azt mondja, hogy ez elpusztulása előtt a' Parisban virágzó főiskolának példajaként ragyogott („*Prout Parisiis in Francia - - crescente celebritate hactenus corruscavit.*“) Ugyan Kun László 1276-diki oklevelében beszéli, hogy Veszprémben Pál prépost felvigyázása alatt tizenöt *Juris utriusque Doctor* volt a' veszprémi kanonokokból, kiknek nagy könyvgyűjtemények vala.

Az idegen házakból országglott fejedelmek alatt nemzetünk könnyen fogadta ugyan a' kívülről jött befolyásokat; de Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás fényes magyar udvara nem engedte elnyomatni a' nemzetiséget. Nagy Lajos alatt (1367.) Pécssett, Zsigmond alatt (1388) Budán academiák nyitattak. Mátyás királyunk alatt Posonyban (1467) új academia, Budán főiskola fényes könyvtárral állítván, Hess András könyvnyomtató 1473-ban, hihetőleg Olaszországból Budára költözött, kinek intézetéből vagyon egy régi krónikánk, melly „*Chronicon Budense*“ nevet visel. Nyelvünk nagy Lajos és Mátyás királyaink alatti állapotját rajzolja Horvát István, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás védiratában (Pesten, 1815. 8).

Már szent István igen régi életirója, a' mőkli kézirat szerint, hiteles könyveket emleget „*authenticas librorum scripturas revolutis.*“ Béla király névtelen jegyzőjének bevezetéséből könnyű gyanítani, hogy ő az anyai nyelven régen jegyzett történeteket latinra csak fordította; az sem szenved kétséget az előbb mondottakból, hogy az egyházi oktatások, szent énekek, hazai nyelven írásba foglaltak: de az 1182-diki halottas beszéd már világos tanúságot nyújt arról, hogy az egyházi férfiak még a' temetési szertartást sem hagyták lelki oktatás nélkül. Kun László király idejében (1272—1290) anyai nyelven pergaménára íratott szent Margit, IV-dik Béla királyunk leánya élete (*Catalogus Bibliothecae Kollarianae. Viennae, 1783. 8. p. 4. nro. 25.*), mellyet a' nagy tudományu Pray, későbbi papiros példányból bocsátott nyomtatás alá. Nemzeti nyelvünk nagy Lajos (1342—1382) rendeletéből a' köz dolgok folytatásában is diszllett. Ezt bizonyítja e' királyunk idejéből fenmaradt magyar esküvés formája, mellyet Mosóczi püspök a' feledékenységből megmentett. Mária királyné 1382-ben a' szent írást egy, a' szent Ferenc szerzetéből választott, társaság által magyarra fordította, mellynek kiadátását naponként lehet reménylenünk. Ezen becses maradvány annyiból is igen fontos, mivel az 1182-diki halottas beszéd, nyelvünk legrégebb közleménye, az ősz palócz nyelvet; az 1382-diki magyar biblia pedig magát a' tiszta magyar nyelvet állítja elő.

Anyai nyelvünk a' latinnak nagy elhatalmazása mellett is talált mindig szorgalmas gyakorlókat. A' Marmaros vármegyei nemesek Róbert Károly alatt (1308—1342) élt Kopasz palatinusnak pergaménára írt eredeti magyar levelét Pesten bemutatták. Veszprémi István kezénél volt azon Kazay Gratián végrendelete, mellyet a' csornai klastrom 1413-ban megvizsgált, megpecsételt, és így hitelesen kiadott. Hunyadi János (1446), midőn kormányozónak választott, nem latin nyelven, mint törvénykönyvünk tartja, hanem magyarul esküdött. (*Catalogus Bibliothecae Kollarianae. Viennae, 1783. 8. p. 33.*) Mátyás királysága alatt (1458—1490), Buda mellett a' sz. Lőrinczi klastromban Bátori László a' bibliát újra magyarra fordította, több szentek életével. A' szent Elek és szent Pál

életét magában foglaló régi magyar kézirat is, hihetőleg Bátorfi László munkája. 1469-ben Aranyosi Gerardi János sokat irt anyai nyelvén az egyházi, szerzetes és egyéb dolgokról. Vér András magyar menedéklevele, mellyet 1473-ban Erdőhegyi Balásnak adott, a' napoliban jelent meg nyomtatásban. Janus Pannoniusról feljegyzette Decius Barovius, hogy ő magyar grammatikával ajándékozta meg (1465 táján) nemzetét (Bod Péter, *Magyar Athenás*. 1766. 8.) Szent István király jobbáéhoz irt magyar ének 1484-ben Nürnbergben jelent meg nyomtatásban, a' miről némellyek minden helyes ok nélkül kételkednek. (Bajza, *Kritikai Lapok*, Pesten, 1831. 8. 1. füzet. 7. l.) 1484-ben Nyirkálló Tamás, Mátyás királyunk jegyzője, a' törvényes latin szavakat magyarázni, 's a' törvény reguláit versekbe szorítani kezdette. (*Kovachich, Formulae solennes styli. Pesthini*, 1799. 4. p. XI. XII. XIX. XXII. XXVII.) Albert tihanyi apátnak 1486-diki magyar levelét Veszprémi István, Sipos Péter 1493-dik évi magyar végrendeletét Pray György, már régen megismertették a' tudós világgal.

Gondos őseink az egymást követő veszélyek között is fáradhatatlanul ügyeltek a' nemzetí míveltségre, a' gyászos Mohács, a' sanyaru pogány iga sem írhatták ki végképen a' nemzetiség és közértelmű fejlődés körül tett boldogító igyekezeteik világos nyomait. Nem veszték még ki egészen minden anyai nyelven jegyzett maradványaink, csak hogy még az 1506-dik évi kézirat is, az 1508-diki szent Orsolya életével, a' pesti főiskola könyvtárában; a' halabori papnak ugyan 1508-diki kéziratai pedig a' károlyfejérváriiban nyelvünk több kincseivel kemény zárok alatt majdnem esmeretlenül hevernek. Az 1521-diki Belgrád elvesztését magában foglaló egyidőbeli kézirat, az 1522-dik évi szent elmélfedések T. T. Jankovich Miklós gyűjteményéből, valamint a' XVI. század kezdetén íratott szent Katalin élete a' debrezeni ref. collegium könyvtárából, más nem kis számú kéziratral hideg részvétlenség miatt eddig napfényre nem jöhettek.

A' XVI-dik század közepén kiútván a' vallási viharok, valamint az ékesszólásban, ugy buzgó törekedések támadtak más tudományokban is. A' hittudósok ellenkező felekezetei érintésbe jöttek egymással, új iskolákat és nyomtató intézeteket állítván, vetélkedő törekedéssel gazdagíták a' nyelvet és a' tudományt. Oláh Miklós esztergami érsek Nagyszombatban iskolát nyitván, ennek igazgatását az 1551-ben behozatott Jesuita tudós szerzetre bízta, melly szerzet utóbb a' tudományok körül nagy érdemet és dicsőséget szerze magának. Komjáthi Benedek szent Pál leveleit már 1533. adá ki magyarul Krakóban. Pesthi Gábor, kit Fejérvári kanonoknak tartának, 1536. Bécsben, Erdősi János, Luther tudományának wittenbergi hallgatója pedig 1541. Ujszigetben az új testamentomot bocsáták nyomtatás alá.

Heltay Gáspár prédikátor 1546. Móses V. könyvét Kolosv. és 1551—62. ugyan ott az egész sz. írást adá fordításban. Telegdi Miklós, utóbb pécsi püspök, Bécsben 1577. és Nagysz. 1578 — 80. Melius v. Juhász Péter ref. prédikátor, Debr. 1563. 5. 6. 8. Dávid Ferencz superint. Fejérv. 1569. egyházi beszédeket irtak, és mint hitszónokok ragyogtak. Károlyi Gáspár biblia fordítását, melly kijött először Viszolyban 1590. jobbadán most is használják a' prot. Magyarok.

Illy kedvező körülmények között a' nyelvtudomány is gazdagodott. Janus Panonius grammatikája, 's Nyirkálló Tamás kised szótára már felebb valának érintve. Pesthi Gábor latin, olasz, francia, cseh, magyar és német szótára Bécsben, 1538. jött ki nyomtatásban, (*Michaelis Denis, Wiens Buchdruckergeschichte. Wien*, 1782. 4. p. 387. nro. 405.) melly azután többször is kiadatott, Erdősi János, gróf Nádasdy pártfogása alatt, Ujszigetben iskolát és nyomtató inté-

zetet állítván, kiadta 1559. a' tanuló ifjuság számára készített magyar grammatikáját. Krakóban 1549. jelent meg illy ezimű helyes írás: „Igaz írásmódról való tudomány magyar nyelven.“ Calepinus Ambrus 1587. leydeni szótárához a' magyar nyelv is kapcsoltatott. Nevezetes még: Fabriczi Vazul (Blasius) diák magyar szótára, 1590, 92—93. Debrecz., és Vrancsics szókönyve. Velencz. 1595.

A' mult századok történetei már magyar nyelven adattak elő. Székely István (Krak. 1558.), Heltay Gáspár (Kolosv. 1575.), magyar krónikát irtak. Temesvári István, Bátorinak kenyérmezei győzelmét adá. Debr. 1569. Tinódi Sebestyén, Buda megvétele, és Török Bálint fogságát írá verselt munkában. Kolosv. 1541. Ugyan ott 1554. kiadatott krónikáját I Ferdinánd királyunknak ajánlá. Vranichich Antal észtergami érsek 1490—1561, és Bornemisza Tamás 1540—1541—1562, 1566 jeles krónikajok, mivel pártfogást mai napig nem találhattak, csak töredékben láthattak világosságot. (Podhradczky József, *Eredeti két magyar krónika*. Pesten, 1833. 8.)

Haladott a' törvénytudomány. Verbőczy István hármas törvénykönyvét magyarul adá Veres Balás, Debr. 1565. és Heltai Gáspár Kolosv. 1571.

Felébredt az oktató költés. Esmeretesek: Benczédi Székely István istenes énekei (1538.) Sz. Dávid Zsoltári Kolosv. 1560. Sztáray Mihály sz. Athanáz élete. Debr. 1557. Valkai András krónikás versei, 1571. Csanádi Demeter II János király történetei, Debr. 1577. Heltai Gáspár Aesopus meséi, Nemetujr. 1593. 'sat.

Szegedi Lőrincz játékszini darabot irt első atyáink állapotjáról Debr. 1575. Bornemisza Péter, Clitemnestra Tragoediát, Sophocles után 1508. Illyefalvi István Jephtha Tragoediáját 1597.

A' XVII. században a' hitszónokok között legjelesebb vala Pázmán Péter cardinál és észtergami érsek, kinek nagy tudománnyal és szónoki erővel, de szép hangzással is 1604—636. irt munkái eléggé esmeretesek. Illyés András erdélyi püspök kiadá a' szentek életét 1682. Veresmarti Mihály posonyi kanonok az isteni tisztelet tükrét, 1638. Intő és tanító leveleit, 1639. Vallásról irt tanácskozásait 1640. mind Posonyban. Kaldi György Jesuita nevezetessé lett a' szent írás fordításáról, Bécs. 1626. mellyel a' cath. Magyarok élnek. Szenczi Molnár Albert volt az első, ki a' sz. Dávid zsoltárit francia nótája versekbe szedte 1607. Irt magyar szótárt is Nürnberg. 1604. Készített magyar grammatikát, Hannov. 1610. Több nyelvtudósok is találtak. Gelei Katona István kiadá grammatikáját Gyulafejérv. 1645. valamint Komáromi Csipkés György Utrecht. 1655. Pereszlényi Pál, Nagyszomb. 1682. Kövesdi Mihály, Lőcsén, 1690. Csécsi János orthographiai jegyzetei a' hires Parispapai szótárában adattak ki. Nevezetes lön ezen században, mint költő, g. Zrinyi Miklós 1651. és Gyöngyösi István 1664. — Zrinyi adá azon krónikát is, melly Pető Gergely neve alatt jött ki Bécs. 1668. Ez az eredeti magyar nyelven kiadatott rendszeres történeteink első példánya. A' történetírók sorába tartoznak: Babocsay Isák 1670—1700. Kemény János 1607—1648. (Rumy Károly, *Emlékezetes írások*. Pesten, 1815—17. 8.) Szalárdi János, 1526—1662. Bethlen Miklós 1642—1704. Borsos Sebestyén és folytatója Nagy László 1490—1658. Mikó Ferencz 1594—1613. Homonnai Drugeth Bálint, 1600—1608. Enyedy Pál 1600—1607. és számos más jeles történetíróink kéziratai eddig még ki nem jöhettek. Ezen századi literaturánk azzal is dicsekedhetik, hogy Apáczai Csere János magyar Encyclopaediát irt, Utrecht. 1653. Parispapai vértudományt v. Heraldicát, Enyed. 1695. Forró Pál lefordítá magyarra Curtius történetkönyvét Debr. 1619. Kászonyi János

pedig Kitonicsnak a' törvény folyásáról iratott igazgató munkáját. Fejérv. 1647.

A' XVIII. században, ámbár a' nagy szorgalmu Bél, Huszti, Szegedi, Timon, Péterfy, Kaprinay, Kollár, Pray, Katona, Cornides, Palma, Kerchelich, Wagner, Kovachich, és számos más latin tudós hazánkiai szép hajnalra virraszták a' tudományokat: még is az előbb nagy tüzzel anyai nyelven folytatott vallási viharok mintegy elgyengítvén az egymással viszátkodó felekezeteket, a' magyar munkák száma, az előbbi termékeny századhoz hasonlítva, igen csekély. Bél Mátyás grammatikája Posonyban, 1723. azután Meliboeus név alatt többször is kibocsátatott. Kisviczai Péter kiadá a' a' magyar és deák közmondásokat, Bártfán, 1713. A' magyar szótár csak annyiban gyarapodott, hogy a' *Phraseologia, Flos latinitatis, Gradus ad Parnassum* czimü iskolai könyvekbe a' magyar jelentés is kitétetett. Szentpáli N. Ferencz, Verbőczy törvénykönyvét verselt munkában magyarázta, Kolosv. 1701. Bertanlanfi Pál, Jesuita, az emberi sors változását siratá, sz. István király életét éneklé 1750—51. Bécsben, és Kassán; azután keresztény bölcseségi oktatásait 1754., a' világ két rendbeli esmereit pedig 1757. Nagysz. adá. Gróf Lázár János irt szép énekeket, és Florindát, azaz: bizonyos országokban találtató ritkaságokat versekben, Szebenb. 1760—1766. Szőnyi Benjámin préd. Szentek hegedűje czim alatt jeles énekeket szerzett. Kolosv. 1762. Rollin Károly francia physicáját magyar nyelvre fordítá 1773. Emlékezetre méltók: Czvittinger Dávid (*Specimen Hungaride Literatae, Francof. 1711*) érzékeny panaszai, a' latin nyelvnek hazánkban elhatalmazásáról. Kálnoki Sámuel, azon magyar krónikát, melly Pető Gergely neve alatt 1660. kiadatott, meg bővitve adá Bécsb. 1702. ezt folytatá Spangár András, ki ezen krónikájának (Kass. 1734) tudósításában az ímént érintett Czvittinger panaszait megújítá. Magyar krónikát adott ki Kovács János (*Joannes Fabricius*) is III. részben, Posony. 1742. Ez fordítá németből Khvenhiller hadi gyakorlás alkotmányát. Posonyb. 1746. Székely Sámuel irt „hadi ember oktatása“ czimü munkát. Kass. 1759. Biró Márton veszprimi püspök, „Evangeliomi kenyér morzsalékok, és apostoli buza kalászosok“ czimü munkája kijött H. K. 1756. Angyali társaság szövetsége. 1756. Jeles napokon mondott prédikációk gyűjteménye 1761. mind Győr. Baranyi György az új testamentomot görögből fordítá magyarra. Laubanban. 1754.

Mária Therezia országlása alatt beállván, a' sok belső 's külső háboruk után, a' régen ohajtott béke, az országos academiák és az új universitás által nemzetünk izlése 's a' tudományok iránti szeretete mind inkább kezdett terjedni. Faludi Ferencz „Boldog életre oktatott nemes ember, Nemes Asszony, Udvari ember, Nemes urfi“ czimü fordításain legkisebb idegen izlés sem ismerszik. (IV. köt. 427. l.) B. Vargyasi Dániel István Marmontel Belizariusát adta ki nyelvünkön. Kolosv. 1776. Nagy literátorokat nevelt a' testőrző magyar sereg intézete is. Annak köszönhattük Bessenyei György, és Báróczi Sándor lelkes magyar íróinkat (II. köt. 88. 239. l.) Hires írónk volt ekkor Bod Péter is (II. köt. 294. l.) A' magyar költést, melly Zrínyi és Gyöngyösi után csak nem egészen kihalt, g. Teleki Ádám és József, b. Orczi, b. Rádai, Bacsay, Faludy, Molnár, Rajnis, Baróti Szabó, Révay 's más jeles hazafiak ismét új és virágzóbb életre hozták, melly sok gyümölcsöt vala termendő, ha József esászár alatt literatúránkat különös változás nem érte volna. Ezen minden előítéleten tul emelkedett fejedelem nemzetünket a' holt latin nyelv igájától fel akarván

szabadítani, nyilván állítá: „*Linguae mortuae uti latina est, in cunctis negotiis usus satis indicat, Nationem nondum certum luminis gradum assequutum esse.*“ (Josephi Keresztury, *Constituta Regia Josephi II. Viennae, 1788, 4. Tom. I. p. 110.*) Csak a' német nyelv behozatása vala képes e' nemzetet régi ájultságából nemzeti-ségre felébreszteni. A' fenséges udvar 1789-ben Decemb. 18 kán magyar hirdetményt is bocsátott az igazgatóság székeihez: de a' szerencsétben „maradjon!“ ismét divatba hozta a' latin nyelv keletét, mellyhez a' nemzet nagy része „*lingua constitutionalis et mater omnium scientiarum*“ czímzet alatt ragaszkodott. (*Collectio Repraesentationum et Protocollorum II. SS. et OO. Regni Hungariae. Pestini, Budae et Cassov. 1790. 8.*) II. Leopold királyunk, ország-lása kezdetű 1790-ben (April. 20. a' 13027. szám alatt) nyilván kifejezte azon óhajtását, hogy hazánkban az anyai nyelvre fő gond fordítassék. Az 1791. 16-dik törvényczikkely a' köz dolgok folvtatásában ideiglen meghagyván a' latin-nyelvet, rendeli, hogy nemzeti nyelvünk minden iskolában tanitassék, az 1792: 7 rendeletéből pedig a' rendszeres tudományok sorába tétetett olly kötés mellett, hogy a' köz hi valatokra csak a' hazai nyelvben jártas férjfiak vetessenek fel. A' mint Ráth Mátvás 1780. megindítá Posonyban a' magyar Hirmondót: azonnal Révai Miklós, Barczafalvi Szabó Dávid, Szatsvai Sándor, Décsi Sámuel, Görög Demeter, Kerekes, Fabián, Cserői Elek, Pánczél Dániel, a' nemzetiségre buzgón serkentő Kulcsár István, és más ujságírók támadtak. Baróti Szabó Dávid, a' szép ízlésű Kazinczy Ferencz és Bacsányi János Magyar Muzzeumok; Péczeli József, Mindszenti Sámuel és Perlaky Dániel Minden Gyűjtemények, Ragályi Tamás havi iratai, az Urania, Rózsaszínű Gyűjtemény, a' téli 's nyári könyvtár, Zsebkönyv, magyar Flóra, Minerva, társas törekedések és más lelkes iparkodások szép reggelre deríték literatúránk hajnalát. Görög, Kerekes, Nunkovics György pécsi nagy prépost jutalomajánlati Földi Jánost, Gyarmathy Sámuel, Veres Mihályt, Benkő Lászlót és másokat magyar grammatica írásra buzdíták. Gróf Széchényi Ferencz, B. Prónay László, Festetics György a' jutalmat és ezzel az írói törekedést nagyra nevelték. Révai Miklós, de főkép tanítványa Horvát István (Boldogrétí Vig László) philologiai vizsgálati nyelvünk szinte legmélyebb titkaiba hatottak, és oda vitték a' magyar nyelv philosophiáját, hová Vater, Bernhardi, Don Lorenzo, Hervas, Shmith, Barton, Pallas és más külföldi híres nyelvvisgálók. egy europai nemzet nyelvét sem vihették. Halhatatlan marad dicsőséggel országoló I. Ferencz apostoli királyunk messze látó atyai gondoskodása az 1805: 4. 1808: 8. 1827: 11. 12. 1830: 4. 8. törvényczikkelyek rendeleteiben, ki a' nagy uralkodók sorában már azért is első helyen fog fényleni nemzetünk háladatos szívében, hogy nyelvünket törvényes létre emelte. *)

MAGYAR NYELV. Nyelvünk különös figyelemre méltó tünemény a' nyelvtudomány mezején. Nagy fényt áraszt a' nyelvvizsgálat történetére, 's a' philosophiai nyelv-és történetnyomozás egyik leggazdagabb ere. Mint az Asiából Európába költözött, mivel, élő nyelvek közt a' legifjabbak egyike, tele érzéki élénkséggel, hat-

*) Az „*Ertesítő*“ 1832-dik évi 58 száma szerint Tek. Wadasi Id. Jankovich Miklós ur „*Közönséges Magyar könyvtárt 1533—1830 szándékozik kiadni, melly közel 30,000 izet (könyv és szerző czimét) foglaland magában. Melly nagy nyereség lenne ez hazai literatúránkra nézve, mindenki át: láthatja. Óhajtánunk kell tehát, hogy a' nagy fáradsággal 's még nagyobb költséggel készült munka, résztvevenség miatt, homályban maradjon ne legyen kénytelen.*“

hatós szerkezete által önletüséget folyvást megőrizvén, és mind mostoha idejében az olly gyakran reá rohant idegen behatást állandóan visszaűzvén, mind a' külföldihez vaktában simulást szüntelen elmulasztvén, önmagából fejlett ki, 's ennél fogva nyomozó esmerőjének világítóbb fáklját nyújt a' nyelv alkotásáról általjában, mint a' többi már kismított 's a' köztypus alá szorított nyelvek öszvevé. Eredete nemzetünk regekorában enyészik el. Valamint nemzetünk eredetkép azon nagy néptörzsből származott hihetőleg, melly délnyugoti Asiától kezdve a' kaspi tenger mellett szinte Europa legmagasb éjszakkeleti részéig terjeszkedék, 's mellynek Europába áltültetett ágai közül csak ezen, mélyebben gyökerezett egy emelkedék önletü 's mind e' napig szépen virágzó fiatallá: ugy nyelvünk is azon néptörzsek saját nyelvétől, a' keleti és a' Fenn és Lapp nyelvek közös anyjától származott. E' szempontból könnyü belátni alapját azon a' tudósok közt mindeddig lenforgott villongásnak: valljon nyelvünk rokonságban áll-e a' Fenn és Lapp nyelvvel, mint Rudbeck, Eecard, Ihre, Hell, Sajnovics, Gatterer, Schlötzer, Büsching, Hagen, főkép pedig Gyarmathy állíták, vagy az ugy nevezett keleti nyelvekkel, mint Orczkocsi, Kalmár, Verseghi 's kivált Beregszászi megmutatá; de épen ez okból a' nagy Révai észrevétele szerint nem nehéz a' kérdést eldönteni. Nemzetünk 's nyelvünk hajdankorát ritka öszvevető tehetséggel nyomozgató, fáradhatatlan tudóunktól vár ezen vélemény bővebb kifejtést, megerősítést vagy lerontást. Belső és külső formára nézve tehát a' Fennekén kívül minden europai nyelvtől teljesen különbözővén nyelvünk, ki tudta még is a' keresztény hittel bevett romai betük által hangjainak saját árnyékzatait 's ásiái finomságait fejezni, 's már régen megfejté a' kérdést, mellyet Volney „*Simplification des langues orientales*“ tön, 's utóbb Franciaországban pályakérdéssé emelt. Nem szünnének-e meg nagy részben a' keleti szavak leirasáról folyó czivódások, ha Europa tudóai keleti nyelveket tanultokban nyelvünkre fordítának figyelmet? Nyelvünk, mint a' keletiek, megkülönbözteti az egyszerű hangzókat a' nyugvóktól, azokat (a, e, ü, i, o, u, ö, ü) élesen, ezeket (á, é, í, ó, ú, ő, ű) huzva ejti, 's e' hangkülönböztésnél fogva a' szavak értelmét is változtatja, p. o. a gy, ágy; b a b, b á b; h a j, h á j; v a r, v á r. Különös hangrendje miatt vastag hangzói (a, o, u) nem férnek öszve azon egy szóban a' vékonyakkal (e, é, ü, ü), de az ugy származott hangegyszerűséget a' mindenik nemüekhez tartozó (é és i) hangok enyhítik. Kettős hangzói, kivéven talán a' palócz és székely ejtést, nincsenek; pontosan ügyel kivált a' mássalhangzók különbségére. Saját hangjai a' gy, ly, ny, ty. Szótag elején egynél több mássalhangzót nem szenved; azért a' két mássalhangzón kezdődő idegen szavakat előretűzött vagy közbevetett hangzóval lágyítja, p. o. o s k o l a, k i r á l y. Gyökérszavai mind egye taguak. Nevei, valamint a' Fenn nyelví, nem nélkül szükölködnek; de nagyon számos esetlent gazdag hajlítások, melly legnagyobb fényben mutatja azon, a' nyelvtörténetre nézve felette fontos, 's a' német nyelvtudósoktól, névszerint Grimmtől „*Deutsche Grammatik*“ még csak nagyon félve ejtett állítást, hogy az egész alkotó betük nem egyebek a' gyökerekhez nőtt részecskéknél. Igéjinek gyökere, a' nyelvalkotás természetű egyszerűsége szerint, a' jelentő mód jelenidejének egyes harmadik személye, mellyből a' személyeket, időket és módokat jelentő szavacsuk által ritka törvényszerűséggel készíti igeragasztásait. — A' szavaknak logikai törvényeken épült és sok nyelvben (a' keletiekben, angolszászban, tótban, francziában 'sat.) résznyire még fenálló, magános és társaságos állapotja nyelvünkben minden név-és igeragasztáson keresztül olly határozottan és bélyegzőleg kitűnik, hogy épen ez okoz legtöbb nehézséget a' nyelvünket tanuló idegennek, ki

ilyetén határozottságot egy nyelvben sem talál. Öszvekapcsoló birtokos névmásaink, valamint utóljáróink is, a' szavakhoz ragasztatnak. Vezetékneveink, mint a' melléknevek, mellyekből nagyobb részint származtak, a' keresztneveket megelőzik. Igéink részesülővel minden hajtogatásban 's minden időben bírnak, mellyekkel gyakran élvén, szoktetésünk több mondást szóhet egybe zavar nélkül 'sat. — Már milly kellem nem származik hangzóink és mássalhangzóink szép ve gyítéséből, a' minden szótag megkivánta pontos árnyéklásból és helyes tagolásból, a' hangzók határozott következéséből, 's a' mássalhangzók egymásra átváltozásából? Ez okozza, hogy Kisfaludy Sándorként „nyelvünk egyformán alkalmas a' szélvészszel ordítani, a' fergeteggel dörögni, csattogni, a' sassal fellengezni, a' gerliczével nyügni, a' filemilével zengedezni.“ Ez okozza nyelvünknek nem ugyan szinte az olasz pubaságig lágy, de valóban méltóságos zengését, 's épen azon hangmértékét, mellyen Hellas és Roma koszorúsai éneklék halhatatlan dalikat. Szavaink élénk telje 's velőssége, szoktetésünk szabadsága és nyomossága, hathatóságot, hajlításainknak 's öszvekötecsinknek pedig csak a' Sanscritéihez hasonlítható törvényszerűsége értelmességet és határozottságot szül. Gyökérszavaink sajátsága eredetiségre mutat, 's azon végetlen hajlékonyság, melly ezen gyökerekből, belső ép szerkezet által sokféle ágokra, galyakra, leyelekre és virágokra fejlődő szilárd fiatalokat hajt, olly belső bőséget ad nyelvünknek, mellyre nézve majd minden nyugoti nyelvet megelőz. Szűkebb korlátok közé szorult még ez ideig külső gazdagsága, részint mivel birtokát kevés előrelátással több, a' honban divatozó, nyelvekkel megosztá; főkép pedig, mert sok századokig nem csak törvényhatóságaink köréből, hanem egyházunkból és mind alsó mind felső iskoláinkból a' latin, valamint sokáig szinte meltebb társaságainkból is a' német és francz nyelv által ki volt tolva. Azonban talált még is több izben alkalmat bővebb elterjedésre 's kifejlésre, részint királyaink 's nagyjaink udvaraiban, kivált Erdély fejedelméinél, hol valóban leginkább kifejlett; részint polgári alkotmányunk által, melly mind az egyes vármegyék mind az ország gyülesein a' honi nyelv nyilvános hasznóvételét elnyomni nem engedé; részint a' wittenbergi szerzetes támasztotta hitbéli villongás által, melly mind az egyházi és iskolai tanításokban, mind a' nyomtatott írásokban honi nyelven folyt; végre a' 2dik József császár intézetei ellen gerjedt törekedések által, midőn a' nemzet felébredvén álmokországából, ujra becsülni kezdé nemzetisége legszentebb zálogát. Ezóta nyelvünk szabadabb felreppenést von, 's józanságtól vezérelt ereje által törekedik a' nemzeti csinosulás szép czéljára a' nélkül, hogy nyelvmívelő társaság kénye gátolná emelkedését. Az 1825diki országgyűlésen alapított Magyar tudós Társaságnak van feladva a' szép kötelesség, hogy nyelvünk kifejtésén 's általa hazánkban a' tudományok terjesztésén öszvevetett vállal munkálkodjék.

Bitnicz.

MAGYAROK, ásiak nemzet, mellyet némelly történetírók egynek tartanak a' Hun és Avar nemzettel, mások a' Fium, Török, Mongol vagy Kalmuk nemzet ágának vélnék, mások ismét azokkal rokon származásu, de tőlök még is különböző sajátságú 's nyelvű török-nemzetnek állítanak. Tót ajku nemzeteknél Ugri, Uhri, Vengri, byzanti íróknál *Ούγγροι Τουρκοι* (Ungroj, Turkoj) a' Magyarok neve. Az Ungrojból származott a' diák Onogari, Ungri, Ungari, a' német Unger, talán a' mostani orosz és lengyel Vengri is. A' „Magyar“ nevezet, mellyel maga a' nemzet él, előfordul már a' biborban született Konstanstinnál is (*Μαζαροι*) a' 10 évszáz elején; és Madzsaroknak nevezik azt még ma is a' Törökök, a' kiktől vehette e' nevezetet Abulgari mongol író a' 17 évszázban. A' mennyire történetesmereti nyomok találhatnak, legelőbb az Altai hegyek tövében, az Irtis fo-

Ilyen mentében, azután az Ural hegység és a Volga folyó között laktak a Magyarok, a honnan egy részük a Kaukázaljára vetődött, 626 K. u. Heraklios görög császárnak segéd hada vala Chozroes persa schach ellen, és a Kuma folyam partján egy régi várost felült, mellynek omladéki még megvannak, és Madzsar nevet viselnek. Más részük a Denep (Dneper) folyam torkolatjához vonult, és európai lakossá lett. Innen (a Dentumoger v. Lebed földről) kiindult hét magyar nemzetség, Álmos vezérlete alatt, és Kieven, Vladimiron és Halicson keresztül 886 és 895 között a mostani Magyarországra jött, és ezt Árpád alatt elfoglalta (Vö. Álmos és Árpád). A Dentumoger vagy Lebed földön maradt Magyarok, a Pecsenegektől onnan kiszorítva, részint a kaukázaljai Magyarokhoz vergődtek, részint valamivel tovább vonultak nyugot felé, a Dneszter és Duna torkolatához (Etelköz). Ezek is Árpádot esmerték fejedelmeknek, a kinek fia, Leontin (igy nevezi őt bölc Leo), alatt segedelmére valának 889 bölc Leo görög császárnak, Simeon bolgár fejedelem ellen; de 894, míg Árpád Arnulf császár mellett viaskodék Szvatopluk nagy morvaországi fejedelem ellen, az öszveszövetkezett Bolgároktól és Pecsenegektől váratlanul megtámadtva, nagy részük, Árpád fiával Leontinnal együtt, fegyver által vesztet el, a többi a Maros és Ólt folyamok fakadásaihoz menekedett, a mai Székelyföldre. Ásiában két vidéken maradtak Magyarok, a Kaukázalján, és a Volga s Jajk folyamok között. Az utolsókat különösen több ízben említik az Ásiába küldetett keresztény hitterjesztők tudósítványai, s lakhelyeket nagy Magyarországnak nevezik; de a 17dik évszázon innen minden hírek elenyészett. Európában is találtak még Magyarországon kívül is Magyarok, nevesen Moldvában és Besszarabföldön (a hajdani Etelköz), ezen innen Havasalföldön, túl pedig Krónban; a kikről nem tudni, maradványi-e a hajdan ama vidékeken lakozott Magyaroknak, vagy Erdélyből szalontak és vetődtek-e valamikor, önkény vagy balesetek kinszerítéséből, oda vissza. Egyébiránt a Magyarok eredete, költözése s megtelepedések előtti története, valamint egyéb nemzeteké, homályban borong, mellyet a fennmaradt történetes-méreti emlékek segedelmével fel nem deríthetni. Némelyektől kedvelt szküta (szittyá?) származásokat azért nem említettük, mivel a Szkütaföld és a Szküta nemzet olly tág és határtalan értelemben vették a régi iroktól, melly utmutatásul teljességgel nem szolgálhat, és a Magyarokat sok egyéb, tőlök felette különböző, nemzetekkel veti s zavarja öszve.

Fábrí Pál.

MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉS, I. MAGYARORSZÁG TERMÉSZETI ÉS POLGÁRI ÁLLAPOTJA.

MAGYARORSZÁG TERMÉSZETI ÉS POLGÁRI ÁLLAPOTJA. Magyarország, természeti állapotjára nézve, Európának, sőt csaknem mondani lehet az egész földkerekségének egy a nevezetesebb, kellemesebb, és gazdagabb részei közül. Szerencsés fekvést nyert az éjszaki szélességnek 44 és 49 fokai közt, a vegetationnak igen kedvező éghajlat alatt; azonban topographiai fekvése miatt, a melegek és hidegek sok és igen különböző fokaival. Éjszaki felének határát formálja a Kárpátnak félkerék formában Posonytól Erdélyországig nyuló szakadatlan hegysora; a déli részén nagyobb részint folyók és az adriaticum tenger; keletre ismét hegyek, az erdélyi Kárpátnak ágai. Szomszédjai az austriai német tartományok, a Török, ki megszünt lenni veszedelmes, és a közel lévő hatalmas Orosz. — Természeti állapotja: Magyarország nyugoti, éjszaki és keleti részei sűrűn meg vagynak rakva hegyekkel, nevezetesen az említett Kárpáton kívül, a keletéjszak felé nyuló galgóczi, nyitrai és korponai hegysorok, és a Cserhát jobbra balra bocsátott hosszabb rövidobb ágai. Az utolsóinak része a Mátra és a borsodi, hevesi

hegyek. Ezen hegysorok szövevényként több helyeken öszveköttetésbe jönnek egymással, a Karpáttal, és a Liptó, Szepes és Gömör-vármegyék közt lévő nevezetes Királyhegygel, melyből ismét két hosszú hegysorok szakadnak ki, melyek a Gölnitz folyó völgyét formálják, s több ágakat bocsátanak mindenfelé, melyek Szepes, Gömör és Torna vármegyéket futják meg. A Hochwaldból, a Tátra és a Királyhegy közt kiszakad azon hegység, mely Szepesvármegyének közepén keresztülmegy, s ágaival megfutja Sárosvármegyének egy részét. Eperjestől dél felé terjed a Bodrogig egy 12 mértföldnyi hosszúságú hegység, melynek déli fokain terem a híres hegyallyai bor. A zemplini, ungvári, beregi és máramarosi hegyek, az itt Beszkéd nevet viselő Karpátból veszik eredeteket, s nagyobb részint dél felé nyúlnak, több kanyarodásokkal. A mely hegyek Bihar s Aradvármegyék és a Bánság keleti részeit megfutják, az erdélyi Karpátból származnak. A dunántuli hegyek, nevezetesen a Bakony és a Vértes hegyek, melyek mindenfelé elágaznak, a Dobra mellett Stajersországból jönnek által Magyarországra, s a helvetiai Alpesekekkel vannak öszveköttetésben. Ugyan onnét veszik eredeteket azon hegyek is, melyek Horvát és Tótországot megfutják; csak a szerémi, 12 mértföld hosszúságú Fruskagora nincs azokkal öszveköttetésben. Az ezen hegyekben lévő nevezetes és csudákkal teljes barlangokat, nagy számok miatt, nehéz volna csak nevezni is. Az előszámlált hegyek közt kiterjesztett a természet a Duna és Tisza körül egy 1000 nsz. mértföldnyi, és ettől nyugot felé egy 200 nsz. mértföldnyi nagyságú térséget, melyek közé a Bakony és Vértes hegyeket helyeztette. A nagyobb térségnek közepe felé, mintegy tekno közepére, folyóknak nyugotról, éjszakról és keletről Magyarországnak körül belől 160 kisebb nagyobb folyói, melyek mind a Dunába szakadnak, nevezetesen a Dunán tül folyók: a Lajta, a Rába, a Balatonba folyó Szala, és az abból kifolyó Sió a Sárvizzel; a Dráva, Száva, Kulpa; a Dunán innen folyók: a Vág és a Nyitra, a Garan, Ipoly és a Tisza. Ezen utolsó nagy folyót hajókázhatóvá teszik a máramarosi nagy folyók, a Szamos, Kraszna, Bodrog, Hernád, Sajó, Zagyva, Berettyó, a 3 Körös, Maros, a Bánságban a Béga, Temes, s több más kisebb folyók. Hajókázható tavak: a 10 mfd. hosszúságú s 1—2 mértföld szélességű Balaton, és a 4 mf. hosszúságú 1—1½ mfd. szélességű Fertő. Az első a körüle lévő vármegyéknek nagy hasznokra öszveköttetésbe lehetne hozni a Sió vize folytában ásandó vízesatorna által, a Sárvíz csatornájával és a Dunával. Kisebbek a velencei tó; a palicsi és Ludastó mocsár. Messze terjedő haszontalan mocsárok a Szernye és az ecse di tó, Dunán tul a Hanság, és a Marczaltó; Tótországban a Palácsa mocsár; Tiszán tul Berettyó, 3 Körös, a Tisza és Duna körül, és a Bánságban lévő több mocsárok, melyek körül belől 100 nsz. mfd. terület a földmívelésre haszonvehető lenne tesznek. Vízesatornák: a bácsi 14½ mfd. hosszúságú hajókázható csatorna. Kisebbek: a Dunán tul a sárréti, marczaltói, karácizai, Bánságban a Béga és Berzava csatornák, Beregvármegyében a nagylucskai csatorna. Ezek által sok mocsárok virágos rétekké és termékeny földekké változtattak által. — Már a geographiai fekvése is Magyarországnak, de még inkább földszínének alkotása, igen egészségessé teszi levegőjét; csak a bal vélekedés szülhette ezen közmondást, hogy Magyarország a külföldiek sirja. Az éjszaki kemény hideg szelek ellen védelmezi a Karpát magas hegysora; déli része nyitva van a déli meleg szeleknek. — A magyar föld említett alkotásának kell tulajdonítani azt, hogy Magyarországnak több és egymástól igen különböző éghajlatjai vannak, s ezen physical állapotja, és a földnek nagy termékenysége, részesekké teszi a termé-

szet ezen kedvenczének lakosait mindazon termékekben, mellyek azoknak szükségeit kielégítik, életeket könnyebbitik és édesítik. Bőven terem buza, rozs, árpa, zab (esztendőnként mintegy 60—80 milliom posonyi mérő), kukorica nagy mértékben, az éjszaki vármegyéket kivéven mindenütt, ris a Bánságban, köles, pohánka, hüvelyes vetemények, mindenféle zöltség, kolompír, sárga és görög dinnye nem csak a kertekben, hanem a szántó földeken is; a gyümölcsnek sokféle nemei, nevezetesen szilva, mellyből sok szilvapalinka égettetik (legtöbb Szatmárban és Tótországban), sok fejér és veres bor, mintegy 18—20 milliom akó; legnevezetesebbek: a hegyallyai, sopronyi, rusti, budai, ménesi és a szeremi borok; továbbá dohány (körül belől 300,000 mázsa), hamuzsir, gubacs, len, kender, komló, mák, jőféle és vad sáfrány, festő csülleng (isatis tinctoria) pirosító buzér, sőt pamut és rhebarbara is; továbbá sok és jó takarmány, nevezetesen veres lóhere, luczerna és ürezab kertekben és szántó földeken sok helyeken természetnek; végtére a véghetetlen sok erdőkben (több mint 8 milliom hold földön) több mint 130 nemei az erdei fáknak. A természetnek ezen becses ajándékait inkább a föld termékenységének, mint nagy industriának köszönheti Magyarország szerencsés lakosa. A házi állatok nagy bőséggel vagynak; nevezetesen igen jeles szarvas marha, oly szép, nagy és erős, a millyen kevés van az egész föld kerekiségén (mintegy 5 milliomnyi); sok de kis ló, noha a sok uraságok méneseiben nemesített lovak is vannak, a magyar lovaknál jóval nagyobbak és jelesebbek; mintegy 8 milliom juh, ezek közt sok nemesített; számtalan sertés, mellyek nagyobb részünt kukoriczával, és a véghetetlen erdőkben makkal, a Tisza körül sokszor halakkal is hizlaltatnak; vadak, az éjszaki hegyeken medvék is; továbbá baromfi, tuzok, erdei és vízi madarak, ezek közt kócsag; sok nemei a halnak, hiresek a Duna vizája, pontya, a Tisza kecsegeje, és az Ipoly csukája, a Balaton fogasa; sok méh mind a síkságon, mind a hegyek közt, úgy hogy méz és viasz a külföldre is kivetetik; végtére selyembogár, melly esztendőnként mintegy 200 mázsát ad. Alig van egész Európában egy tartomány, melly oly sokféle és becses ásványokkal bővelkednék, mint Magyarország. Arany esztendőnként ásátik mintegy 1600 marka (egy marka félfont), ezüst 87,000 marka; igen jó réz 38—40,000 mázsa; vas csak egy (Gömör) vármegyében 74—80,000 mázsa's több más vármegyékben; ón mintegy 16,000 mázsa a Bánságban; kénesó, czink ércz, kobalt, piskolcz Rosnyó mellett mintegy 2000 mázsa, egérkő, vizmüt (keverék), nikol, manganium (Titanium), olomi (molybdenum), uranium, ezüsttel vegyült földany (tellurium) Hont vármegyében, konyhasó (kő és főtt), Máramaros és Sáros-vármegyében kimeríthetetlen sóaknak; széksó, csudasó, timsó, salétrom, vas-és réz-galiczkó, czeméntviz az Ur völgyében, Szomolnokon és a Bánságban; kénkő, köszén sok helyeken, de kivált Sopron mellett; kőolaj, tőzeg, kövek, ritka szépségű opál (Veresvágás mellett) és kalcedon, nyugoti rubin, karniol, jőféle gránát, máramarosi gyémánt (drágonit) sokféle színű jaspis, akhát, amethyst, mindenféle színű márvány és közönséges mészkő egész hegysorokon, kréta, velő-mészkő (márga), fejér, sárga, veres agyag, palakó, malomkő, tüzkő. Savanyú víz, meleg ferdő, és más gyógyító forrás Európának egy tartományában sincs annyi, mint Magyarországon. A természetnek csak futólag említett javaiban megbecsülhetetlen ereje van nem csak a magyar statusnak, hanem az egész austriai monarchiának is. Ezeu országnak nagysága szorosabb értelemben véve, 3837 nsz. mértföld; Horvát és Tótországgal 4181; a határórzó katonaság vidékivel (610⁷/₁₀ nsz. mértföld) 4791 nsz. mértföld; Erdélyországgal (1100 nsz. mértföld) 5900 nsz. mértföld. A népesség Erdély nélkül felülhalad már

10 milliomot (Csaplovics szerint 10,069,100); de ha nagyobb volna az industria, ha a' számtalan puszták eke alá vetetnének, a' földmivelés célirányosabban üzetnék, 16—18 milliomot is, nagy termékenységnél fogva, könnyen táplálhatna Magyarország. Laknak ezen országnak lakosai 54 szabad királyi városban, 760 püspöki, privilegiált és mezővárosban, 11,060 faluban (ezek közt Csaba a' legnagyobb falu egész Európában, 22,000 lakossal, tehát több mint egész Torna vármegyében), kevesen 1364 pusztán. Ezen nép sokféle nemzetekből összevolyt keverék: 1) a' Magyarok (mintegy 4 milliion) laknak nagyobb részint a' síkságon; 2) a' Tótok (4 mill. az országnak éjszaki hegyes részein, és elszórva a' síkságon. Ezen kívül vagynak Magyarországnak tót eredetű Oroszok, kivált 3 vármegyében; elszórva 10ben mintegy 360,000; Szotakok Zemplin-vármegyében; Csehek, Vendusok, Szala, Vas és Somogy várm. ben; Lengyelek Szepes és Arvavármegyében; Horvátok Horvátországnak és elszórva 4 magyar várm. ben, Slavoniusok Tótországban és Bács vgyében, Serbusok Tótországban és Magyarország déli vármegyéiben, 's elszórva több vármegyékben; kevés Bolgárok a' Bánságban. 3) A' Németek (mintegy félmilliion) elszórva laknak 40 vármegyében, beszélnek különböző dialectusokon. 4) Oláhok többen félmilliionnál, laknak a' hegyek közt, a' Bánságnak, Arad és Bihar vármegyének keleti, és Máramaros, Ugocsa és Szathmár vármegyének déli részein. 5) Macedoniak, 6) Örmények mintegy 1000 lélek. 8) Clementinusok 1800. 9) Francziák, 10) Olaszok, 11) Zsidók, 12) Czigányok mintegy 40,000. 13) Törökök Pesten, Pancsován, Zemplinben és Brodiban. Mind ezen nemzeteket vallások, nemzeti szokások és életmódjok, de kivált nyelvek elidegenitik egymástól; azért méltán lehet mondani sz. Ágostonnal „*Linguarum diversitas hominem abalienat a' homine, et propter solam diversitatem linguarum nil prodest ad consociandos homines tanta similitudo naturae.*“ Azért is, hogy ezen célt „*vis unita fortior*“ el lehessen érni, más mód nincs, minthogy mind ezen nemzetek az ő nemzeti nyelveken kívül (mert ezeket erővel kiirtani akarni igazságtalanság volna) a' magyar nyelvet megtanulván, ez közösleges nyelvév tétessék. A' vallásra nézve Magyar, Horvát és Tót országban, 's a' határórzó katonaság vidékén 4,917,413 romai catholicus, 629,284 egyesült óhitű; 1,729,808 nem egyesült óhitű, 1,308,264 reformatus, 817,000 evang. lutheranus, és így 2,135,841 protestáns (az érdemes Csaplovics hiteles calculusa szerint) 165,777 zsidó Aszalay szerint. A' mi a' természetű industriát illeti: a' mezei gazdaság, mellyhez a' Magyarok különös hajlandósága van, nagy tüzzel ugyan, de inkább testi, mint lelki erővel (okossággal) üzetik. A' földmivelésnek tanítója csak a' szokás, mellynél jobb tanítót hallgatni sem akar a' nép. A' mi jobb gondolatra hozhatná az együgyű földmivelőt, a' mustra gazdaságok, azok nélkül az ország nagyobb része szűkölködik még; a' gazdasági könyvek 's folyóirások olvasására a' földmivelő parasztnak nincs még elegendő elméleti műveltsége, de ideje sincs. A' mezei gazdaság virágzásának ezen nagy akadályához járul még az is, hogy a' célirányos földmivelésre Magyarországnak nincs elegendő népe; hogy a' magyar parasztnak nincs tulajdon földbirtoka, melly őt nagyobb iparkodásra hathatósan ösztönözné; és hogy a' külső kereskedésnek szabad folyamatja nincs. Ezen okokból mind a' földmivelés, mind a' baromtartás most még csak gyermekkorban van, noha a' joltéví természetnek kimeríthetetlen nemző ereje a' nagyobb gondoskodásnak és mesterségnek fogyasztkozását kípótolja. Ezért nem csak a' hazai szükségre, hanem kivételre is sok gabona természetetik; de a' nem lehetetlen drágaság és éhség ellen felállított gabonátárok nélkül még mind ez ideig szü-

kölködik az egész ország. A' kolompírtermesztés elterjedt már az egész országban. A' takarmány szaporítására egy időtől olta jobban ügyel a' nép; a' lóhere, luczerna és az ürezab sok helyen termesztetik. A' gyümölcs bővebb termesztése és nemesítése végett már a' külföldről is hozatnak be az országba nemesebb nemű fák, 'sa' honiai gyakori oltás által nemesítetnek. A' bortermesztés körül sok száz ezer kéz foglalatoskodik; Magyarok a' Hegyallyán, Németek Rus-ton, Sopronban, Budán, Posonyban; Oláhok Ménesen, Rácok Szeremben; de mind ezek a' borkészítés mesterségében igen hátra vannak, más nemzetek, nevezetesen a' Franciaák és Németekhez képest. A' dohánytermesztést nagy igyekezettel és szerencsésen üzik az országnak sok részeiben, kivált Tolna és Torontál vármegyében. Más kereskedéssel növényekre, a' lent és kendert kivévén, nem igen ügyel a' magyar földmivelő; nagyobb figyelmetességgel van a' házi állatok, szarvasmarhá, ló, juh, sertés iránt, azért is nagyobb tüzzel és gondoskodással üzi a' marhatartást, de szerencsésen is, mert milliomokat érő szarvas marhát és nemes gyapjút eladhat az austriai német tartományoknak. A' ló nemesítésére és szaporítására is nagy gondja van mind az országlásnak, mind sok birtokos földes urnak; erre céloz a' több helyeken szokásba jött lóverseny is. A' juhnemesítésre intézett gondosságával és iparkodásával nagyra vitte dolgát a' magyar mezei gazda. — Az ásványok körül a' számos bánya városokban, kivált Selmecezen (hol híres bánya academia van) nagy elmebeli erő munkálkodik; kézi munkákkal itt a' Németek, Tótok, és Oláhok foglalatoskodnak (míntegy 50,000 ember). A' bányászás a' félvilágon, Európában, Ásiában és Afrikában sehol sem virágzik úgy, mint Magyarországon. — A' termékek nemesítése körül a' nagyobb városokban 100 mesterségnél több foglalatoskodik, a' mezővárosokban közönségesen csak 6—7 mesterség, falun annyi sem; mivel a' szükséges ruhákat magok a' parasztok varják, a' szükséges épületeket magok építik, a' házi butorokat magok készítik, ezért csak kovácsok, molnárok, 's eszmadiák találhatnak a' falukon. Nemesebb fabricatumok készítésére kevés gyár van Magyarországon. Az egy gácsi posztó gyár van virágzó állapotban; sok, de kevésbé finom posztó készítetik Posonyban, Késmárkon, Kassán, Munkácson, Illaván, Mesztégnyén, de kiváltképen Sopronban és Kőszegen. Lenvászon legtöbb készítetik Szepes és Árvavármegyében; kendervászon mindenütt; csipke Zólyomvármegyében; papiros 40nél több papiroszalomban; selyem portékák Pesten, Budán, Posonyban, Nagyváradon és Temesváron; karton a' sászvári gyárban: bőr mindenütt az országban; leghiresebbek a' pesti, posonyi, sopronyi, pécsi, győri és késmárki timárok. Vas és vas áruk producáltatnak kivált Gömör, Szepes, Liptó, Zólyom, Máramaros, Borsod, Arad és Krassó vármegyékben, 's olly nagy mennyiségben, és a' tökéletességre olly nagy előmenetellel, hogy a' stajeri vasat csaknem el lehet már kerülni Magyarországon. Aranyból és ezüsből igen csinos árukat készítenek a' nagyobb városokban, kiváltképen Pesten és Posonyban, a' hol ezüst drót gyár is van; réz áruk a' nagyobb és bánya városokban; eszerpedények fejer agyagból a' budai, kassai, rosnyói, iglói, tatai, pápai gyárokban, beceses porcelán edények a' nem régen felállított telkebányai porcelán gyárban; szép és erős kályhák Pesten és Rimaszombatban; üveg több mint 30 üveghutában, de nem legtisztább; a' szebb üveget most is a' Csehektől veszik a' Magyarok, az ugy nevezett cseh üvegnek u. m. drága kőnek, tudatlanságból sokszor igen megfizetvén az árát. Puskapor készítetik Zólyom és más vármegyékben; tímó a' munkácsi és muzsalyi gyárban; cukorgyár van Fiumeban, Sopronban, Pesten; ezéklából készítetik cukor Záhonyon Ungvármegyében 's Bátorkeszin; tobácfabrikák vagnak Pesten, Posony-

ban, Miskolczon, Kassán. — A' módos Magyar meg nem elégedvén az említett honi készítményekkel, a' külföldiekben gyönyörködik inkább, 's azokat veszi meg magyar pénzpazérlással nagy áron, hogy a' külföldi gyártók boldoguljanak inkább, mint a' honiak. Ennél és más okoknál fogva, Magyarorszában gyárok nem virágozhatnak. A' belső kereskedést előmozdíthatják 6—7 hajókázható folyó, vízcsatornák, nevezetesen a' bácsi és temesi; sok vármegyében jól készített utak; sok vásárok, kivált a' pesti, debreczeni, temesvári, sopronyi, kassai, 's több mások; a' vámmal nem terhelt kereskedési szabadság 'sat. Középpontja a' magyar belső kereskedésnek Pest. Mind itt mind az egész országban kezekben van a' kereskedés a' Németeknek, Görögöknek és Zsidóknak, kis része a' Magyarokéban és Tótokéban. A' felföld vesz az alföldtől gabonát, bort, marhát, sertést, dohányt; az alföld amattól vasat, rezet, fát, vásznat, sőt 's e'féleket. A' nyugoti vármegyék a' keletieknek és délieknek főképen posztót és más mesterséges készítményeket adnak. Egyébiránt a' Tisza, a' Dráva, Száva előmozdíthatják a' kereskedést a' Fekete és Középtenger felé, Luisa derék útja az Adriaticum tenger felé. De itt concurrentia nem igen lévén, a' magyar kereskedő el nem adhatja jó áron termékeit; az austriai német tartományoktól pedig drágán kell venni a' készítményeket. A' külső kereskedésnek mind ezen akadályai mellett mégis nyer Magyarország az austriai német tartományoktól esztendőnként 5—6 milliom forintot. A' Törökökkel való kereskedésben, melyben főképen kordóvát, pamutot, shawlokat, 's más drága szöveteket vesz, azoknak keveset vagy semmit sem adván el, vesznt mintegy 2 milliomot ezüstben. — A' statusnak nagy ereje van a' nép elméleti és erkölcsi culturájában. Millyen állapotban van ez Magyarországnbnn ---? Meg kell vallani, hogy ezen ország lakosai közt sok civilisatus ember van, nevezetesen városokban, sőt a' nagyobb városok lakosai finomabb külföldi pallérozással is megkülönböztetik magokat; de falukon, pusztákon tudatlan, nyers, sőt az utolsókön többnyire vad a' nép, az emberi, keresztény 's polgári kötelesség minden esmerete, minden nemesebb és finomabb, sőt nem ritkán minden emberi érzés nélkül. Legvadabbak az Oláhok (még a' máramarosiak is) a' Ruthenusok és Czigányok. Oskola nélkül nem szükkölködnek ugyan a' faluk, némelly tájékokat kivéven; de azok nem igen sikeresek. Templom is van minden felekezet közt elég. A' különféle vallásoknak a' nép erkölcsiségére való befolyásáról és gyümölcéséről maga ítéljen az olvasó. Itt is lehet mondani, az ő gyümölcseiről esmerjük meg őket. A' catholicus papság Magyarországnban hatalmas, sok birtoka és nagy befolyása által, melyet az országgyűlésén, és az alsóbb és felsőbb törvényszékeken gyakorol. 10,000 pap, azok közt 3 érsek (esztergomi, kalocsai és egri) és 20 megyés püspök (ezek közt 4 görög catholicus) legeltetik a' catholica nyáját. A' protestansoknál világi és papi személyek együtt (presbyterek) rendelik és végzik az egyes ecclesiák dolgait, superintendensek és világi inspectorok felügyázása alatt; azon kívül az ágostai vallástelt követőknek generalis inspectorok is van. A' nem egyesült óhitűeknek 7 püspökjök 's egy metropolitájok van. A' cath. tanuló ifjúságnak nevelése és oktatása nagyobb részt a' papságnak kezében van. Felsőbb tudományos culturára ügyel 5 academia (Posonyban, Győrött, Kassán, Nagyváradon, Zágrábnban), egy érseki lyceum Egerben, és a' pesti egyetem, melynek 70,000 kötetből álló könyvtára, több muzeuma, fűvész kertje, csillagvisgáló tornya, és könyvnyomtatató mülhelye van (a' két utolsó Budán). Mind ezen oskolákban tanulhatnak a' nem cath. ifjak is; az oktatás mindenütt fizetés nélkül történik. — Több gymnasiumaik vannak az evang. lutheranusoknak, nevezetesen a' posonyi, sopronyi, késmárki, löcsei, és eperjesi; a' re-

formátusoknak Debreczenben, Patakon, Pápán. A' nem egyesült óhi-
tűeknek 2 gymnasiumjok van: Karlócson és Ujvidéken. Nagy befo-
lyásu a' nemzeti culturára a' Pesten lévő nemzeti muzeum (gr. Szé-
csenyi Ferencz ajándéka), becses természeti productumokkal, pénzek-
kel, és sok ezer nagy becsü könyvel és kéziratokkal. Minthogy a'
nevezett oskolákban mindenféle tudományok taníthatnak: azért tudósok
nélkül nem szükkölködik az ország, mit a' szépen virágzó magyar li-
teratura is bizonyít. Az okosságnak (rationis) felsőbb culturáját, és
az erkölcsi tökéletességet sokkal kevesebb emberben látni, mint a'
civilisatiót, és a' tudományos culturát. Ennek okát a' házi és a' kö-
zönséges (oskolai) nevelésben kell keresni. Jobb nevelés és oktatás
bámulásra méltó elmebeli, erkölcsi és polgári erőt fejthetne ki Ma-
gyarországban.

Magyarország polgári alkotmánya Tót és Horvátországra, a' ten-
gerpartra (Littorale ó nsz. mföld) is kiterjed; de nem a' határőrző
katonaság vidékére, mely tulajdon törvényei szerint kormányoztatik.
Polgári állapotra nézve nemesekre és nem nemesekre osztatnak fel Ma-
gyarország lakosai. Nemesek a' mágnások, ugymint az ország báróji, a'
fő ispányok, herczegek, grófok és bárók, továbbá a' király által fekvő
jószággal vagy nemes levéllel (armalissal) megajándékozott szemé-
lyek és az ő maradékaik, végtére a' szabad királyi városok és né-
melly privilegiált kerületek, mint moralis személyek. A' nemes em-
ber ment minden adótól (de ha sz. k. városban lakik, fizet azon vá-
ros határában lévő fundusáért); ment továbbá vámfizetéstől (ha nem
mint kereskedő utaz), végre dézmától és katona szalátástól; nem fo-
gathatik meg előbb, mint az ő törvényes bírāja eleibe idéztetnék 's
megítéltetnék, kivévén némelly eseteket, ugymint a' hazaárulást, a'
felségbántás vétkét, az utonálláson, gyujtogatáson, házasság töré-
sen kapatást, mely esetekben fogságba 's a' bíró eleibe vitethetik.
Személyes bátorságának és jóságának megsértése (major potentia) a'
megsértő minden jóságának elvesztésével büntettetik meg. Csak a'
nemes birhat teljes jussal fekvő jószágot, 's gyakorolhat azon földes
uri jusokat (regalia); csak ő viselhet vármegyei és más főbb hiva-
talokat. A' nemes jószágot, a' királyi ajándék meghatározása szer-
int, vagy csupán a' férjfi ágra száfnak, vagy az asszonyi ágra is.
Ha a' familia kihal, a' királyra szál vissza a' jóság, a' ki mind-
azonáltal tartozik azt érdemes embereknek jutalomul ajándékozni.
A' haza védelmét a' nemességre bizta a' törvény. E' végre vagy sze-
mélyesen tartoznak felülni a' nemesek, vagy banderiumokat állítani.
A' sz. k. városok polgárjai és a' privilegiált kerületek lakosai szép
szabadságokkal birnak. Nagy azon teher, melyet a' paraszt visel,
mert azon adózásokon, pénzen, és szakmányokon kívül, mellyekkel
az földes urának tartozik, a' papnak minden termései 10-ed ré-
szét kell adnia, a' vármegyei tisztteket, a' katonaságot és a' foglyo-
kat tartania; tartozik közönséges munkákat ingyen véghez vinni, p.o.
utakat építeni, javítani, hidakat építeni; a' parasztok adják, a' nem-
telen polgárokkal, a' haza védelmezésére az ujonczokat. Mind ezen
hasznos szolgálatok mellett is a' paraszt 's a' nemtelen polgár nemes
fekvő jószágot nem birhat, sem alsó sem főbb hivatalokra (a' fa-
lusi és városi biróságot 's több e'feléket kivévén) nem juthat; a' maga
nevé alatt sem a' földes ura sem más ellen pert nem folytathat; első
bírája a' földes ura még a' vele való perekben is. Egyébiránt a' ma-
gyar paraszt nincs többé a' földhöz kötve, hanem szabad elhagyhatja
földes urát; de arra gondja van a' felsőségnek, hogy a' megüresedett
házhelynek azonnal más lépjen birtokába, hogy az adózásban fo-
gyatkozással ne legyen. — A' törvénytevé hatalmat az ország gyűlésén a'
király gyakorolja az öszvegyült rendekkel. Ezek állanak a' főbb
papságból és a' mágnásokból, a' királyi táblának tagjaiból; a' káp-

talánok, vármegyék, sz. k. városok, és a' privilegiált kerületek követeiből. Fel vannak osztva a' magnások és a' rendek táblájára, a' palatinusnak és a' királyi személy helytartójának előlülése alatt. A' törvényhozáson kívül tárgya az országgyűlésnek az adófizető népnek adója, a' nemeselek szabad akaratból adni szokott subsidiuma, és az újonczok ajánlása. Ezen kívül az országgyűlésen koronáztatik a' király, a' ki ezen alkalmatossággal esküszik, hogy az országnak szabadságait és jussait fentartja; továbbá az ország gyűlésén választatik a' nádor, az ország első tisztje. — A' királynak, törvénytevő hatalmán kívül, következő felséges jussai vagynak: 1) ő osztogatja tetszése szerint, mint patronusa a' rom. cath. anyaszentegyháznak, az egyházi főbb tisztségeket és jövedelmeket, 's ő gyakorolja az ugy nevezett jus placetit; 2) a' király adhat nemességet, privilegiumokat, szabadságokat és czimeket; 3) ő osztogatja a' polgári és papi fő tisztségeket, a' nádori méltóságot kivéve; királyi jusokhoz tartozik 4) a' pénzverés, 5) a' posta, 6) a' hadizenes és a' békekötés jusa; 7) a' hadi seregről egyedül ő rendelkezik; 8) a' statusjövödelmei az ő kezében vagynak; 9) ő hívja össze a' rendeket az ország gyűlésére, 's mikor tetszik elosztja azt. Az országnak igazgatására, annak minden részeiben, a' népek különböző osztályaihoz szabva, több alsó magistratusok vannak. Az egész ország 46 magyar, 3 horvát és 3 tótországi vármegyére van felosztva (az 53ik a' tenger partja, Littorale). A' vármegyei magistratusok közvetlen felsősége a' vármegyékben lakozó nemeseleknek, honoratoroknak és parasztoznak, azon különbséggel mindazonáltal, hogy az elsők magok közül választják minden 3dik esztendőben a' vármegyei tiszteket, 's azokkal tanácskoznak közönséges gyűléseken (congregatio) politica, gazdasági és más tárgyakról. A' sz. k. városoknak is tulajdon magistratusok van, melly a' belső tanácsból áll (holtig való senatorokból), és a' külső tanácsból (választó polgárokból, a' kik magok közül választják a' senatorokat és ön tagjaikat). A' privilegiált kerületek is magok választják magistratusokat. Az említett magistratusok, a' királyi helytartó tanácstól, melly Budán van, függnék. Ennek előlülője a' nádor. Ez az egész országot kormányozó dicasterium, és a' törvényes közbenjáró a' király és az ország közt. Kötelessége a' törvények és a' constitutio szoros megtartására ügyelni, 's a' köz jó előmozdítására czélzó javalokat egyenesen a' király eleibe terjeszteni, a' ki az ő királyi jussait a' Bécsben lévő magyar kir. udv. cancellaria által gyakorolja. A' politicumokon kívül, az alsóbb magistratusokra van az igazság kiszolgáltatása is bízva. De a' paraszt földes urának törvénszéki hatalma alá van vetve, melly a' büntető hatalommal együtt uri széken gyakoroltatik, ha vérijoggal bír a' földes uraság. A' vármegyékben polgári dolgok elintézésére, a' peres tárgyakhoz képest 3 törvénszék van, t. i. vagy a' szolgabíró íté esküdtjével, vagy az alispány egy szolgabíróval és esküdtel, vagy a' vármegye törvénszéke, melly az említett 2 törvénszék, valamint az uri székek által hozott ítéleteket is megvizsgálja, 's a' vármegyékben a' büntető hatalmat maga gyakorolja. A' törvényben megnevezett polgári pereknek első bíróságul rendeltettek Magyarországnban 4 kerületi táblák, Kőszegen, Nagyszombatban, Eperjesen, Debreczenben; Horvátországban egy, Zágrábnban. Feljebbviteli törvénszékek, a' vármegyei törvénszékeken kívül, a' királyi tábla (melly azonban bizonyos tárgyakat, a' nemes jószágokra való birtoki just, és a' felségbántás vétkéket mint első bíróság itéli) és a' hétszemélyes tábla, 's ezen két tábla teszi a' királyi curiát, mellynek ítéletei szabott törvény fogyatkozásában alsóbb törvénszékek előtt sinórmértékül szolgálnak. A' királyi táblával hasonló munkásság köre van a' báni táblának Horvát-és Tótországok számára. A' szabad királyi városok közül némelylek a'

tárnokszékre, 's innét a' hétszemélyes táblára, mások ellenben csak a' kir. személyviselőire viszik fel pereiket, saját városi törvényszékeiktől. A' vármegyéktől nem függő Jászkoknak és Kunoknak legfelsőbb bírások a' nádor, a' Hajduké és a' 16. szepesi városoké a' királyi curia. Magyarország lakosainak nincs egyenlőségek a' törvény előtt; azért is polgári állapotjuknál fogva a' bevádoltattak, mind polgári mind criminalis dologban, más törvényszék eleibe tartoznak. A' catholicusok házassági pere, a' hamis esküvés vetke, és a' külső formák híjánossága miatt hibás végrendeletből származó perek, minden esetben a' megyés püspök egyházi ítélő széke elébe tartoznak. Minden büntető per köz tett (actio publica), mivel az illető ítélőszéknek személyviselője áll a' bűnös ellen, mint vádoló. A' felség és ország ellen vetkes, a' királyi ügyek igazgatója által idéztetik a' törvényszék eleibe.

Magyarország jövedelmei a' korona és fiscalis jóságokból, a' regalékból, és az adókból reá mennek esztendőnként 30—40 millióm forintra. Ezen jövedelmeket beszedi 's részint ki is adja a' magyar kir. udvari kamara (Budán), mellytől a' kamarai administratiók függnek, maga pedig a' bécsi közönséges udvari kamarától. Az országnak igazgatása kevés költségébe kerül az országlásnak, mert a' vármegyei tisztek fizetését a' nemtelen köznép viseli; ugyan ez adja a' katonaság tartására szükséges természetnyeket még az 1751 esztendőben meghatározott áron; továbbá a' szabad k. városoknak és privilegiáit kerületeknek tisztjei a' községek által fizettetnek. A' községek intézeteknek bizonyos tetemes tőkepenzeik vagynak, mellyekből a' szükséges költségek vetetnek, 's a' protestansok, mind iskoláiknak mind ecclesiáiknak fentartására szükséges költségeket magok állítják elő. Egyébiránt statusadósság még eddig Magyarországnak hallatlan dolog volt. — Az austriai hadi sereghez Magyarország részint ujoncszedés, részint toborzás, által 12 gyalog és 10 lovas ezereket ad, összesen 64,000 embert, mellyekhez szükség esetében a' nemesi felkelés járul (az utolsó 1809. 40,000 emberből állt). A' Magyarországnak levő katonaság a' budai fő hadi kormányzések alatt áll; a' határzó vidékek pedig 3 fő hadi kormányzéseké van, Zágrábban a' horvát, Péterváradon a' slavoniai, és Temesváron a' bánági ezeredeké.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. A' 9-dik évszázban K. u. hét magyar nemzetség Ásiában országos egyesületbe kapcsolódott, alája vetvén magát bizonyos kötmények alatt az egyik nemzetség fejének, Álmosnak és maradékának. Ettől vezéreltetve kiindultak ezen Magyarok ásiái lakhelyekből, a' hol a' nemzetek tolongása miatt felette szorongának, tágabb és biztosabb hont keresni. Utjukban felvettek országos egyesületjékbe hét kun nemzetséget, és orosz csapatoktól is kísértetve, Vladimir és Halics tartományokból általkeltek a' Kárpát bércein, és ezen hegyvonalon délszaki öblében táborba szállottak Munkácsnál 886 és 895 között. Itt Álmos általadta a' fővezérséget a' fiának, Árpádnak, a' ki alatt kevés esztendők folytában elfoglalták a' Magyarok azt a' földet, melly éjszaktól délre a' Kárpát bércevonaltól egy darabon a' Drávaig, azontul a' Szávaig és Dunáig, keletről nyugotra pedig az Ólt folyamtól a' Morva folyamig terjed. I. I d ó s z a k : Magyarország fejedelmek alatt, 895 — 1000. Árpád a' Duna 's Tisza között a' Körtyélytó 's Gyümölcserdő szomszédságában gyűlést tartott a' nemzetségnagyokkal, mellyben az eredeti szerződés, a' nemzet akkori helyzetére alkalmaztatva, apralatosabban kifejtődött, és az igazságtétel módja 's rendje kiszabott. Ugyan ott kiosztotta a' fejedelem az addig elfoglaltatott földet, ennek lakosival együtt, a' vele jött előkelőknek, a' mi azontul is az ő hatóságához tartozék; nagy részét pedig magának és maradékának

tartotta meg saját birtokul. Árpád fija's unokája, Zoltán és Taksony alatt a' már meghonosodott Magyarok gyakran kicsapongának a' nyugoti tartományokba, 's a' görög birodalomba, mindenütt nagy pusztítást követének el, és mindennemű zsákmányt és számos rabszolgákat hurczolának honjukba; néha mindazáltal magok is nagy veszteséget szenvedének. Zoltán alatt az ország határai megállapítottak; Taksony alatt pedig a' keletszaki kereszténység kezdé behatni a' Magyarok közé, nevezetesen Erdélybe. Taksony fia, Gejza, békét tartott a' szomszédokkal, szívesen látta az idegeneket és a' nyugoti keresztentegyház küldöttjeit, a' kik által a' maga fiát, Vajkot, meg is kereszteltette. Ez, keresztiségi nevével István, hathatósan mozdítá elő a' magyar nemzet megtérítését, és a' honi ellenséget külföldi fegyverrel nyomta el; azután pedig királyi czímet és méltóságot vett magára 1000 eszt. A' fejedelmek hatósága csekély vala; a' nemzetsegnagyok önindulatból is gyakran háboruba vezérlék népeket; teljesebb és irányosabb fegyverkezésnél és rablott ékesítvényeknél nincs egyéb nyoma a' nemzet haladtának. 2-dik Időszak: Magyarország Árpádverű királyok alatt, 1000—1300. l. v. sz. István király a' külföldiek segedelmével alkuszerinti nemzetfőből önkényes egyedülhatóvá tette magát; a' romai egyházi rendszert és a' germán nemű udvar és országszerkezetet behozta; irányos törvényeket szabott és intézeteket tett a' nemzet megkérdeztése nélkül, csupán egyházi 's világi adománycsónak tanácsával; valamint fejedelmefővel a' Somogyságot, úgy királyfővel Erdélyt és a' marosi hatalomtartó birtokát fegyvererő által magáévá tette. Egy fő hija maradt intézeteinek az, hogy koronaöröklési rendszert nem állapított. Ő utána hosszan tartó küzdés a' pogányság és kereszténység, a' nemzetiség és külföldiség, kiváltképen pedig a' korona-követelők között. Péterit, István egyik huga fiát, kiveti a' királyszékből, Aba, István másik huga férje; amaz visszaálltatik a' romainémet császár segedelmé által, de újra levették I. Andrástól, Árpád férjfi maradékától, a' ki Magyarországnak a' romainémet császárságtól függését, melybe azt Péter ejtette vala, fegyvererő 's békekötés által eltörli, 's a' közel már eltiprott kereszténységet oltalma alá veszi, de testvéröccse, I. Béla által, a' koronától és életétől megfosztatik. I. Béla rövid uralkodása nem teljesíthet azon szép reményeket, melyeket gerjesztett vala. Salamon, I. András fia, IV. Henrik császár segedelmével elfoglalta ugyan a' királyszéket, de midőn pártfogója, a' hatalmas VII. Gergely pápával tusakodtában, őt hathatósan nem gyámolhatná, I. Béla fiainak, Gejzának és Lászlónak, engedni vala kénytelen, és királyból koronakövetelővé lett. I. Gejza igen hamar helyet adott I. Lászlónak, a' középkor egyik legjelesebb fejedelmének, a' ki győztesen visszaverte a' szomszéd Kunok és Besenyek (Bissen) becsapásait, Horvátországot elfoglalta, mint törvénytevő sz. István nyomdokába hágott, és jóllehet a' romai szent szék iránt kevés engedékenységet mutatott, hitbuzgalma 's kegyessége által még is elnyerte a' szentség tündökét. I. Gejza fia, Kálmán, az általköltöző kereszt-hadak garázdaságát erős kézzel zabolázta; a' szomszéd orosz fejedelmek czivakodásaiba avatkozva, nagy veszteséget szenvedett ugyan, de más részről a' horvátországi koronát magának és örökösinek megszerezte, 's a' dalmát földnek is nagy részét elfoglalta; a' törvénytevésben kora szellemét meghaladta; a' magyar szentegyház függetlenségét hathatósan védelmezte; Álmos herczegnek, mint koronakövetelőnek, fondorlatait és törekedéseit sikeretlenítette; utóijára kegyetlenségre is vetemedett a' megátalkodott áskálódó ellen. Kálmán fia, II. István, a' dalmát földi birtoknak egy részét elvesztette, Halicsot és Premislt elfoglalta, 's a' maga mostoha anyja fiának, a' kétséges származású Boriknak adta; a' görög császár hatalmával ki

mert kötni, 's meg nem győzve állotta ki a' fegyvermérést! Magyarország lakosait egy számos kun csapattal szaporította; buja élete következtében korán holt el magzat nélkül, a' tehetetlen vak Bélára hagyván az országot. II. vagy vak Béla, Álmos fia, helyett tulajdonképen Ilona királyné uralkodék, a' ki Borik követelését visszautolta; az aradi gyűlésen vérontással erősítette meg férje királyságát; Bosnyát v. Rámát, mint hozományát, a' magyar koronához csatolta. II. Gejza, vak Béla fia, szász gyarmatokat szálított Erdély délszakára; Borik megújított követelését fegyverrel némitotta el; német és franczia kereszthadakat bocsátott által az országon; a' kievi orosz fejedelmet, felesége testvér bátyját, foganatosan védelmezé ellenséges szomszédjai ellen, és az orosz fejedelmek fegyveres küzdéseikben részesülve, hadi dicsőséget szerzett a' magyar nemzetnek, ambár valódi haszon nélkül; anyja rokonsága által háboruba keveredve a' görög birodalommal, tekintetbe hozta a' magyar haderőt és vitézséget Komnénéi Mánuel császár előtt. I. Fridrik romainémet császárt segédhadakkal gyámolította az olasz földön; a' Velenceiektől elvette, a' mit Dalmátország szárazföldén birtak vala; magában bölcs és irányos intézete által, mely szerint két testvér öccsének, Lászlónak és Istvánnak, földbirtok helyett pénzjövendelmet rendelt, maga ellen gerjesztette ezeket, és alkalmat nyújtott külhatalom avatkozására a' höní dolgokba. III. István, Gejza fia, Komnénéi Mánuel görög császár, a' ki bujdosott királyi hercegek pártfogója, fegyveres avatkozásának következtében kénytelen vala a' királyszekeket általengedni előbb ugyan II. Lászlónak, azután pedig IV. Istvánnak. Mind a' ketten öszvesen csak egy egész esztendőt sem töltöttek az uralkodásban; amazt a' halál ragadta el, ezt a' felkelt Magyarok fegyvere űzte ki az országból. Helyre állván így III. István, egyezésre lépett a' még folyvást fenyegető állású Manuellel, mellynél fogva a' maga testvér öccsét, Béla herceget, általadta a' gyermektelen Manue nek, a' görög birodalom jövődjé örökösül, és vele a' dalmát földet is; a' korona 's honvesztes IV. István törekedéseit pedig fegyvererővel nyomta vissza. III. Béla a' görög császárkorona örökségéből kiesett, minekutána Manuelnek fia született; a' magyar koronához is csak bajjal juthatott, testvér öccse, Gejza herceg, pártja miatt; a' köz bátorságot a' gonosztevők szorgos nyomoztatása és szoros büntetése által helyreállította. Manuel császárt segítette az ásiái Törökök ellen, és annak holta után Dalmátországot visszavette, 's győzedelmesen megtartotta a' Velenceiek ellen, kisebbik fiának, Andrásnak, megszerezte a' halicsi hercegséget, és jöllehet a' tartomány birtokát csak hamar elvesztette, jogfentartásképen mégis Halics királyának iratá magát. I. Fridrik romainémet császárt keresztes hadakkal általbocsátotta az országon, és maga is ígérkezett részesülni a' sz. kereszt bajnokának küzdésiben, de a' Dalmát földet a' Velenceiek, Angelus Isák görög császárt pedig, a' maga vejét, beltámadások ellen védelmezve, elkésett ígérete teljesítésével, 's ezt a' kisebbik fiára, Andrásra bízta. Imre király, III. Béla idősebbik fia, koronára vágyó öccsével vala kénytelen küzdeni; mely küzdelemből győztesen lépett ő ugyan ki nem fegyver, hanem lélekerő által; de annak folytában meg nem gátolhatta a' romai szent szék befolyásának és a' höní egyházi kar hatalmának tágultát. A' korán elholtak kisded fiacskája, III. László, kimulta által csak hamar helyet adott a' királyszeken II. Andrásnak, a' ki Halics és Vladimír tartományokat újra megszerezte ugyan kisebbik fiának, Kálmánnak, de meg nem tudta azokat tartani; elment ugyan hadakozni a' sz. földre, midőn jobb lett volna itthon maradnia, de siker nélkül tért onnan vissza. Az ország felette bomlott állapotját az arany bulla 's az egyházi karral kötöttest alku által csak

kevessé tudta jobb rendbe hozni; az ifjabbik királyság veszélyes voltának első 's világos mutatványát adta; végre megbékülve a' fiával, Béla ifjabbik királlyal, szerencsésen hadakozott a' szomszéd austriai herceggel. IV. Béla hathatósan iparkodék a' felette hanyatlott királyi tekintetet és hatalmat helyre állítani; de midőn e' belső eszközeinek még csak előleges kártékony szüleményei, neheztelés és idegenkedés, mutatkoznak, az üdvös végtüzet pedig még el nem volna érve, csak nem véget vetett Magyarország létének a' dulongó Tatárjárás. Ezen iszonyu csapástól egyedül isteni gondviselés által megmenekedve, újonnan kezdé Magyarország születni királyának gondossága 's buzgó iparkodása által; a' ki hűségtelen szomszédját, az austriai herceget, halálbágyból fellábadt népe erejével meggyőzte, 's benne a' habenbergi házat eloltotta; ennek hajdani birtoka egyik részét, Stajerföldet, magáévé tette, de rövid bírás után Ottokár cseh királynak vala kénytelen engedni. Egyébiránt az apja hibáját ismételte, midőn a' fiát, Istvánt, ifjabbik királlyá koronáztatta, melly tévedésnek el nem maradtak sajnós következményei. V. István, két esztendei uralkodásában fogatlanul iparkodott Stajerföldet visszakeríteni Ottokártól. A' fia, IV. v. Kun László, habsburgi Rudolf-fal szövetségbe, véget vetett Ottokár hatalmának 's életének a' stillfriedi csatában, magára 's Magyarországra nézve nyeremény nélkül; az ellene keletkezett honi pártoknak és a' romai sz. szék avatkozásának a' Kunnemzet erejét szegte ellene; a' budai sinatot eloszlatta; az ellenfél fogságába kerülve, a' maga partját feláldozta; az ellenszeges Kunokat fegyvererővel elnyomta; a' Tatárok ismételt becsapásait visszaverte; görög birodalmi Oláhokat szállított Marmarosba, Biharba 's Fagaras vidékére; ezekben bizva újra kikötött a' rajta erőt vett párttal, és ettől magát függetlenné tette; romai 's görög szentegyház, akaraterő 's engedékenység, bujaság és vitézség között tétovázott életének véget vetett a' Kunok boszuállása. Követte a' gyermektelent III. v. valenczei András, Árpád utolsó férjfi ivadéka, a' ki, minekutána Albrecht austriai hercegnek a' magyar koronára vágyását sikertelenítette, ugyan azt fegyveres gyámolítása által császári méltóságra segítette, az országban pedig a' felbomlott rendet valamennyire helyreállította vala, a' különben boldogulást nem reménylő párt eszközléséből megmérgeletett. — Ezen időszakban a' királyi hatalom és tekintet, melly annak elején I. István által igen magas fokra emeltetett vala, hanyatlást szenvedett a' korona feletti versengés által. I. László 's Kálmán helyre tudták azt ugyan hozni; de utánok, kiváltképen II. András tetemes botlásai által, annyira süllyedt, hogy elégtelenné lenne az ország javának eszközlésére. II. András vala az első magyar király, a' ki koronázati esküt mondott; ez és az arany bulla 1222, 's a' sz. egyházzal kötöttet alku 1233, a' nemesség és papság jogainak írásbeli megállapítása által kitüzik a' királyi hatalom határköveit. A' germán nemű birtokosság (feudalismus) diadalt vesz a' nemzeti eredeti nemességen, és ennek jogaiba hág; a' nemzetségnagyok és eredeti nemesek lassanként elenyésznek, és királyi adományosokká válnak, leginkább talán IV. Bélának ujadomány-levelei által a' Tatárjárás után. Az elejénte csupán függelmes egyházi 's világi tisztviselőkből állott királyi tanács, a' nemesség vármegyénként küldött követeinek hozzájárultával, fokonként valódi országgyűléssé emelkedik; sőt III. András uralkodása első példáját adja 1299 egy általános nemzetgyűlésnek a' Rákosmezőn, mellyen az egész nemesség személy szerint jelen vala, a' Kunok és Szászok követeivel együtt. A' városi műszorgalom és a' kereskedés éled, főképen nyugoti külföldiek beköltöztetése által; tehetősebb, különösen papságra készülő honfiak, leginkább III.

Béla uralkodásától kezdve, látogatják a' parisi 's bolognai főiskolákat. Romai 's óhitű kereszténység, muhamedféle 's pogány vallás, magyar, kun, oláh, tót, német, bolgár és egyéb nemzetiség tarka vegyületben lepi a' magyar földet. — III. I d ő s z a k : Magyarország különbözőféle házakból származott királyok alatt, 1303—1526. A' romai szent szék befolyása által dialdalmaskodik a' nápolyi párt; az ellenféltől választatott és megkoronáztatott cseh Venczel (a' Magyaroknál László) 's bajor Ottó meg nem tudják a' koronát tartani; 's tiz esztendei pártküzdés után nápolyi Robert Károlyban a' magyar királyszékre jut a' francia eredetű Anjou ház. Robert Károly, Trencsényi Máté holtá után egész Magyarország ura, a' királyi tekintetet, jövedelmet és hatalmat nevelte 's erősítette, az egyháziakét szűkebb körre szorította; a' pénzrendszert és perfolymat tetemesen javította; országgyűlést nem örömet tartott, és legnyomosabb intézeteit önhatalmasan tette, csupán a' fő tisztviselők meghallgatásával. A' machovi bániságot visszafoglalta, de a' havasalföldi vajdát meg nem tudta hódítani; a' külföldi ügyekbe, fegyveres segedelmezés és alkudozás utján, nagy befolyást szerzett magának, és utat nyitott maradékának a' lengyel királyszékre. A' nápolyira is kívánt ő rést nyitni kisebbik fiának, Andrásnak, öszveházasítása által nápolyi Johannával; de ebbeli igyekezetét sikeretlenné tette utóbb a' pápai ellenmunkálat. Legidősebbik fia, I v. Nagy Lajos, András öccse megölettetése után, a' nápolyt koronát követelében legyőzte ugyan a' fegyveres ellenállást Nápolyföldön, de a' pápai tekintettel váltig kikötni átalva, oda engedte követelményét. Lengyelországot védelmezte a' Litvák és krimi Tatárok ellen; Dalmátországot fegyvererővel visszavette a' Velenceiektől; első vala a' magyar királyok között, a' ki a' török erővel Európában, még pedig győzedelmesen, megmérkőzött; Bosnyát, Rác és Bolgárországot, Havasalföldet, Moldvát, Halicsot és Vladimirt a' magyar korona felsősége alá hozta; a' lengyel koronát magának és maradékának megszerezte. A' királylakot a' budai várba tette; Pécsert fő oskolát állított; törvénytevése kedveze a' nemesség érdekeinek. Sok időre biztosítva vala Magyarország jólléte 's virágzata, ha férjfi maradékot adott volna a' gondviselés Lajosnak. Két léánya közül a' kisebbik, Hedvig, lengyel királyasszonnyá koronáztatva, 's Jagjel Ulászlóval öszveadatva, elszakasztotta Lengyelországot Magyarországtól; az idősebbik, I. Mária magyarországi királyasszony, kénytelen vala a' koronát kis időre általengedni a' nápolyi királynak, durazzo Károlynak, a' kitől Forgács Balás kardja által megmentetve, visszaállt ugyan a' királyi méltóságba, de csak hamar elvesztette szabadságát, fogságba kerülván a' nápolyi pártnál; melyből a' férje, Luxemburgi Sigmund, által kiszabadítva, korán bekövetkezett holtáig megosztotta ezzel a' királyi hatalmat. Sigmund, a' nemzet egyik felekezetétől királynak esmertetve, külföldi segedelem és keménység által igyekezék elnyomni az ellenpártot; de minekutána temérdek és jól felkészült hadsereggel elvesztette vala Bajazed török szultán ellen a' nikopoli csatát, ezen megaláztatása 's buja élete annyira elgyengítették pártját, és megcsonkították királyi tekintetét, hogy a' rendektől négy hónapig tartott fogságra vettének. A' magyar korona birtoka is csonkulást szenvedett alatta. Mert külföldi országos és egyházi ügyekbe vegyülte alatt, kivált mióta romainémet császárrá választatott vala, Halicsot, Vladimirt és Moldvát a' lengyel király, Dalmátországot a' velencei köztársaság tették magokévé; sőt, temérdek költségei következetében pénzbeli szorultság által indítatva, a' Szepességből is 13 várost, 3 uradalmat, zálogba vetett Jagjel Ulászlónál; az általa felbőszített Hussziták szilajságát is fájdalmasan érezte a'

magyar hon. Budán fő iskolát állított és királyházat építtetett Sigmond, de ezt be nem végezte; a városokat és a parasztságot pártolta; amazoknak követeit ő hívta legelőször országgyűlésre, ezeknek törvény által szabad költözést engedett. Ötven esztendeig tartott uralkodása után, a veje, austriai Albert, csak két egész esztendeig sem viselhetette a magyar koronát; a kinek holta után I Ulászló hívatott meg Lengyelországból a királyszékre. Ennek uralkodása szakadatlan küzdés vala Albert özvegyének és utánszületett fiának pártjával. Négy esztendő mulva véget vetett neki a szerencsétlen várnai csata, mellyben elesett a fiatal király. Már most királynak esmertetett ugyan Albert fia, V László; de mivel a gyermek király a koronával együtt III Fridrik romainémet császár hatalmában vala, s ettől ki nem adaték, Hunyadi Jánosra bízott az ország kormánya, míg azt László általvehetné. Hunyadi hat esztendeig kormányzá Magyarországot közel királyi hatalommal, felelte bajos körülmények között, sőt V László kiszabadulta után is ő vala lelke az országlati eszközleteknek és hadi munkálatoknak, míg Nándorfejevárd dicső megmentése után a roppant török hatalomtól, határkövet nem vetett a balál tündökös pályájának. Elhunytá után merészebben ütötte fel fejét a Czillei ház megöröklött gyűlölete a Hunyadiak ellen. Czillei Ulrik ugyan Nándorfejevárdt életével lakott agyarkodásáért; de pártja rá tudta venni a gyenge királyt, hogy Hunyadi János egyik fiát, Lászlót, esküdt fogadása ellen kivégeztetné Budán, törvény és ítélet nélkül; a másikat, Mátyást, midőn a nemzet felzúdulta kiriasztá őt az országból, fogva vitetné el Csehországba, a hol mértékletlenség vagy méreg munkálatja kevés napok mulva véget vetett a király életének. Hunyadi Mátyás anyja testvére, Szilágyi Mihály, fegyveres közbenjárása a magyar királyszékre emeli a fogoly ifjat, és olly uralkodót ad benne a magyar nemzetnek, a kihez fogható ez nem látott, és a kinek minden botlásain is a nagyság vonala nyulik keresztül. I Mátyás a szilágyiféle vállkötményeket félrevetette s új alkut kötött a nemzettel; Szilágyit a kormánytól elmozdította; a fegyverre kelt Gara-Ujlaki pártot és ennek gyámolát, III Fridrik császárt, a körmendi csatában megálázta, s az utolsót a korona kiadására kinszerítette; az erdélyi támadást elnyomta s a moldvai vajdát meghódította; szünt ipa, Podjebrad György cseh király, ellen felvállalta a pápai átok végrehajtását, és hosszas hadakozás után Morva-Sléz-és Luzátföldet zálogos birtokul nyerte az olmuízi békekötésben; a Vitézféle öszveesküvést elnyomta, s a lengyel királyház fegyveres koronakövetelését visszavolta; a Törökökön személyesen és hadvezérei által sok izben győzedelmeskedett; Austriát és Bécsét Fridrikától elfoglalta s holtáig megtartotta; a tudományokat pártolta, s a nemzeti mivelődést előmozdította. Szerelme fia, Korvin János, nem juthatott utána a királyszékre, hanem ezt a tehetetlen II Ulászló, egyszersmind Csehország királya, foglalta el, főképen az özvegy királyné, Beatrix, s a hatalmas Zápolya István munkálkodása által. Ez a király I Mátyás németföldi foglalmányát elvesztette a posonyi békekötésben; alatta a paraszttámadás elnyomatott Zápolya János által; Verbóczy István háromrészes törvénykönyve elkészült és az országgyűléstől jóvá hagyatott; viszállkodások keletkeztek, forrottak az egyházi s világi kar, az urak és nemesek között. Belzavar és külveszély fogadta a királyszéken II Ulászló kiskoru fiát, II Lajost, és az első annyira elszibbasztotta az ország erejét, hogy ez az utolsónak meg nem felelhetne, s a gyászos mohácsi csata véget vetne mind a király életének, mind Magyarország függetlenségének. — Tündöklő vala Magyarországra nézve ezen időszak eleje, mellyen az Anjou ház uralko-

dása a hanyatlott királyi tekintetet helyreállította, az ország virágzását és hatalmát magas fokra emelte, úgy hogy I Lajos alatt az Adria, Bált-és Feketetenger egész köze a Magyarok királyától venne parancsot. Mind a királyi tekintetet, mind az ország hatalmát hanyatlásba hozta Sigmond. Mind a kettőt felmagasztalható's nagy jót tehet a magyar nemzettel Hunyadi János, ha engedte volna szerénysége, hogy helyre állítsa magában a nemzeti királyságot, a mi kétség kívül ki telék tőle. Nem omlott volna ki akkor Hunyadi László vére a budai vártéren, és hosszú évsorban diszelheték a magyar királyszeken a Hunyadi ház, örvendetes kapcsolatban valódi nemzeti virágzással és nagysággal. Helyre állott ugyan Hunyadi Mátyásban a nemzeti királyság, s az ő uralkodása igazolta a nyilatkoztatott reményt: de mivel törvényes magzatot megtagadott tőle a sors, szerelme fiának pedig még élteben teljesen biztosítani a királyszekeket elmulatta, a Jagellonidák tehetetlen kezére került Magyarország kormánya, a kik mind a királyi tekintetet elvesztették, mind az országot hosszas nyomorgásba döntötték, melyből önjerejével többé ki nem láttaték kelhetni. De már ut vala nyitva a királyszekekre Magyarország jövendő megmentőjének a török iga alól, az austriai háznak, I Mátyás és II Ulászló alkukötései által, melyeknek azonban még ellenek szegüle a nemzet nagy része. — A földmivelés I Lajos és I Mátyás, a városi műszorgalom leginkább Sigmond alatt jóval előre haladott, és a városi polgárságban új országos rend keletkezett. A tudományos műveltséget előmozdíták I Lajos a pécsi, Sigmond a budai, Mátyás a posonyi fő iskolák felállításával, s külföldi tanítók és egyéb tudósok behivatása által, a kiknek munkálatját gyámolítja a budai könyvtár, Mátyás szerzeménye. Sajnos, hogy alszokolákon nem kezdék ezen uralkodók a nemzet műveltetését, és hogy a nemzeti nyelvet nem tevék tanítás tárgyává's eszközüvé. A külföldről került idegen nyelvű tudományosságnak nem vala sem gyökere sem alapja a nemzetben, melynek legelőbbkelő emberei, mint Bátor István, Ország László, Rozgonyi László, még 1491 írni sem tudtak. A pogány és muhamedféle vallás még ezen időszak elején elűnt Magyarországból, I Lajos munkás hitbuzgalma következetében; de annak végén új keresztény hitfelekezet, az évangyéliom szerénti, kezdé terjengeni benne, s az 1523 és 25diki kemény törvények ellenére is fentartotta magát, és nagy befolyást gyakorlott az utánidőben a honi történetek fordulataira. — IV I d ő s z a k : Magyarország austriai's nemzeti uralkodók és török bitorlás közt szétszaggatva, 1526—1687. A török szultán, II Szolimán, mohácsi győzedelme után megelégszik Magyarország egy részének pusztításával; és a nélkül, hogy intézetet tenne foglalmánya megtartására, kitakarodik seeregéstől a magyar földről. A II Ulászló alatt keletkezett és II Lajos alatt teljesebben kifejlődött két országos párt küzdésre kel egymással a megürült királyszekek betöltése iránt. Az egyik, a nemzeti királyság mellett buzgó, a maga fejét, Zápolya Jánost választja's koronázza meg; a másiknak feje, Bátor István nádor, austriai Ferdinándnak meghívását és megkoronáztatását eszközüli. Zápolya János csak a szultán segedelmével tarthatja meg Budát és a magyar föld kelet és délszakát Ferdinánd ellen, kit a testvér bátyja, a hatalmas V Károly császár, gyámolita. Bátor István holta után közelednek egymáshoz a felek, és a nagyváradi békekötés megosztja a magyar földet I. Ferdinánd és János királyok között, úgy hogy az utolsónak holta után az első öröködjék az egészben. De János király feldönti halálos ágyán a részéről soha idomosan meg nem erősített kötetést, és csecsemő fiára, Sigmond Jánosra, hagyja birtokát. Ez II Szolimán oltalma alatt megtartja ugyan Erdélyt es Magyaror-

szág részét Ferdinand ellen, de Budán megfészkelte magát a' Török. Martinuzzi György álnoksága is, melly kicsikarta Zápolya János özvegye, Izabella, kezéből II János kir. birtokát és a' magyar koronát, és a' királynét fiastól Lengyelországba kénytelenítette költözni, csak rövid hatású vala: mert az Egerig terjengő török hatalom paizsa alatt már 5 esztendő múlva visszaállított II János előbbi birtokába; Ferdinand pedig a' magáéból azt, a' mit még meghagyott vala neki a' török fegyver, csak adózás terhe alatt tarthatta meg. Maximilián és II János királyok között újra kiütött a' vita; mellyben részesülve, megvette II Szolimán Szigetvárat, az idősebbik Zrinyi Miklós hős elszántsága helyét. II János holta után, a' spirai egyeztetnél fogva, Somlyai Bátori István lett erdélyi vajda 's Magyarország részeinek kormányzója, Maximilián felsősége alatt, a' kit meggyőzött amaz a' lengyel korona iránti vágyversenyben. Maximilián helyébe Rudolf, Bátori Istvánéba testvér bátyja, Bátori Kristóf, lépett egy időben. Rudolf, a' csendes és nyugalmas élet és tudományos foglalatosság kedvelője, a' II Szolimán Szigetvár alatti kimulta óta fenállott fegyvernyugatot a' Törökkel egy darabig fen tudta tartani; minekutána pedig III Murad szultán a' hadakozást újra elkezdette, 's Gyórt megvette vala, Bátori Sigmondot, Kristóf fiát, a' prágai egyeztetnél fogva, örökös fejedelemmek esmerse Erdélyben, a' magyar korona esetbeli örökösödése fentartásával. Ezóta együtt fogta Bátori Sigmond fejedelem a' dolgot Rudolffal a' Törökök ellen, a' kik Egert megvették, Gyórt elvesztették; sőt hosszas habozás és többszöri szándékváltás után lemondott végképen a' fejedelemségről, és általadta birtokát Rudolfnak. Bocskai István, főkepen a' vallásszabadság védelmére fegyverre kelve Rudolf ellen, kivívta a' bécsi békekötést, és ebben a' vallásszabadsággal együtt az erdélyi független fejedelemséget; a' zsitvatoroki békekötés által pedig husz esztendőre nyugalmat szerzett Magyarországnak a' maga szövetséges társaitól, a' Törököktől. Rudolf kezéből kicsikarta a' magyar koronát annak testvér öccse, II Mátyás; az erdélyi fejedelemségben Bocskait Rákóczi Sigmond, ezt pedig csak hamar Bátori Gábor követte, a' ki alatt sikertelen próbát tett Mátyás hadvezére, Forgács Sigmond, Erdély meghódítására; 's a' Bátori Gábor helyébe választott erdélyi fejedelemmel, Betlen Gáborral, új egyezetre lépett Mátyás N. Szombatban, mellyben Erdély fejedelemválasztási jogát megesmerte. A' harmincz esztendő háboruban, melly II Ferdinand uralkodása elején ütött ki, munkás részt vett Betlen Gábor, mint oltalmazója a' megsértetett bécsi békekötésnek, és győzelmei által ennek megerősítetést eszközölte a' nikolsburgi, bécsi 's posonyi békekötésekben. Hasonló fegyverküzdés keletkezett III Ferdinand király és I Rákóczi György erdélyi fejedelem között, mellynek a' 30 esztendő háboru befejeztetése előtt három esztendővel a' linzi békekötés vetett véget. A' vesztfáli békekötés után, midőn II Rákóczi György, mivel a' török nagyvezér, Kiuperli Mehmet, tilalma ellen gyamolítá fegyvererővel X Károly svéd királyt, Kazimir János lengyel király ellen, kiesett vala a' fényes kapu kegyelméből, és az erdélyi fejedelemségből, foganatlanul iparkodék I Leopold, függésbe hozni Erdélyt. Kemény János, az ő pártolója, kitolta ugyan a' török neveztetésű Barcsai Ákost; de Apafi Mihály ellen, Montecuculi merésztelensége miatt, csak hamar elvesztette fejedelemségét és életét. Nagyváradnak e' vita folytában török kézre került élesztvényül szolgált Leopold vágyjának, gátot vetni a' török hatalom terjengésének; de tüzetét el nem érhetette: mert a' másodfél esztendeig folytatott háboruban dicsőítette ugyan magát hadi tettei által egész Europa előtt az ifjabbik Zrinyi Miklós; de a' császári fő hadvezér, Montecuculi, ácsqgó ova-

kodása utat adott a' vitéz nagyvezér, Kiuperli Akhmet, gyors és nyertes előnyomultának; és a' vasvári békekötés, mely Montecuculinak sz. gróti kétséges győzedelmét követte, új fogalmányul a' Török kezében hagyta Ersekujvárt, csaknem st. István tornya látkörében. Ugyan ez a' kötés, mely husz esztendőre biztosítja a' külbékét, veszélyes behábornak szolgált első gerjesztvényül, minthogy abban elmellőztetett vala a' nemzet részvéte a' maga legnyomósabb ügyében. Az ebből eredett neheztelés, táplálta a' külföldi katonaság garázda fenjétől, mely csak az ország lakosait zaklata, a' küllenségtől meg nem tudta a' hont menteni, 's az austriai ház hatalmáról való vélemény süllyedése öszveesküvést szült, mellyben Vesselényi Ferenc nádor kormánya alatt, a' legelőbbkelő honfiak részvültek. A' támadás csak Zrinyi Miklós és Vesselényi Ferencz holtok után ütött ki, Zrinyi Péter és Rákóczi Ferencz vezérlete alatt; de csak hamar eloltatott Zrinyi, Frangepán 's Nádasi vérevel. Jobb előmenete volt Tököli Imre támadásának, a' ki a' francia királytól pénzzel, az Erdélyiekől katonákkal gyámolítatva, felső Magyarország nagy részét elfoglalta; 's mivel a' sopronyi országgyűlés sem oszlatta el teljesen a' nemzeti neheztelményeket, Posonyig nyomult elő győztes hadaival, míg más részről a' török nagyvezér, Kara Mustafa, Bécs alá vezette temérdek seregét. A' végveszély torkából kiragadták Leopoldot és az austriai házat Szobieszki János lengyel király, és lothringeni Károly herczeg, és az előbbinél magasabb fokra emelték hatalmát. A' Törökök Bécs alól elverettek; Tököli pártja, Istambulba hurczoltatott vezérétől megfosztatva, megadta magát. Esztergom, Vác, Pest, Ersekujvár, végre Budavára is visszavetett; a' mohácsi mezőn a' visszamérő sors török vérevel itatta a' hajdan elhullott Magyarok csontjait; Apafi Mihály, Erdély fejedelme, Leopold oltalma alá adta magát. Végre a' posonyi országgyűlésen 1687 örökösen alája vetette magát a' magyar nemzet az austriai ház férjfi ágának, az elsőszülöttség rendje szerént. — Rontalmasan felkonczoltatva mutatkozik ezen időszakban a' magyar föld; keletzaka nemzeti, nyugatszaka austriai fejedelmek alatt, ellenségesen áll egymással szemközt; mind a' kettő közé kemény éket ver be dél felől a' török hatalom, mellynek töve szélesen lepi az alvidéket, csuca Egerig nyulik fel. Erdély, magyar fejedelmi udvarával, jóllehet terhes függésben a' fényes kaputól, fentartja még is a' veszélyben forgó nemzetiséget, és a' Batoriak után, támköve a' vallásszabadságnak; a' többi két szakasz nem látja külföldi urait, hanem Istambulból és Bécsből vesz parancsot, mellyet fegyveres szolgák hajtának végre nagyobb vagy kisebb keménységgel. A' vallásjavítás és a' Jézusszerzet gátló irányának öszveütközésében gyarapodik a' tudományos műveltség, de leginkább csak a' hittudomány mezején, és írásban is gyakoroltatni kezd a' magyar nyelv a' szent írás fordítójától, és a' vetelkedő hittudósoktól, a' kik között leginkább kitünik Pázmány Péter, a' Kalauz írója. — **V I d ő s z a k:** Magyarország a' Habsburg-Austriai 's Austria-Lothringeni ház örökös uralkodása alatt. Maradt még elég tenni valója I Leopoldnak mind a' belesilap helyreállítására, mind az ország teljes felmentésére a' török iga alól, mind Erdély függésbe hozására. Az eperjesi vérengző itélőszék, mely a' vadelkü Caraffa előlülte alatt rettegést munkála, megszüntetett; a' hős lelkü Zrinyi Ilona, Tököli hitvese, három évi védelem után feladta Munkács várát; a' szalánkemeni csata után, mellyben a' vitéz és addig győztes nagyvezér, Kiuperli Mustafa elesett, Tököli Imre is kiszorult Erdélyből, a' hová török hadakkal betört vala; 's már most el kellett az Erdélyieknek fogadni a' leopoldi diplomát. A' karloviczi békekötés, Eugén herczeg zentai győzedelmének kerekedménye, meg-

határozta a birtokállapotot a magyar korona's a fényes kapu között, melynek urasága alatt hagyott még a temesvári bánóság; Tökölit feleségéstől ázsiai visszavonultságba üzte; II Apafi Mihályt minden reményétől megfosztotta, 's az erdélyi fejedelemségről lemondásra kénytelenítette. Így Erdély tükéletes függésbe került I Leopoldtól, de külön válva Magyarországtól. Még egyszer fegyverre kelt a nemzeti 's vallásszabadság-követelés az uralkodó ház ellen, II Rákóczi Ferencz zászlóji alatt. I Leopold nem érte végét e' küzdésnek, és I József sem vala már életben, mikor a szatmári egyeztet véget vetett a Kurucz világnak. III Károly a passzaroviczi békekötésben visszanyerte a temesvári bánóságot, a belgrádban ezt megtartotta, de többi foglalmányait elvesztette. Az állandó katonaság és a hadi adó, a királyi helytartó tanács, a kerületbeli törvényszékek, a királyi fő törvényszék új alkotványa, perfolyam tetemes javítása, kerekedményei valának azon nevezetes három országgyűlésnek, mely III Károly alatt tartatott. Ezeknek másodikán, 1723, elfogadta Magyarország (valamint ugyan akkor Erdély is) a pragmatica sanctiót, mely a koronaöröklést az austriai ház leányágára kiterjesztvén utat nyitott az Austria-Lothringeni háznak a magyar királyszekre. II Mária (Mária Theresia) a magyar nemzet buzgó gyámolítása által megtartotta örökségét a külföldi fegyveres követelések ellen; a lengyelországi zavarok alkalmával a hajdan zálogba vettett szepességi városokat visszavette a zálogpénz letétele nélkül; sőt Halicsot és Vladimirt is elszakasztotta Lengyelországtól a magyar korona követelt jogánál fogva, de Magyarországhoz nem kapcsolta. A királyi tudomány-egyetem, a selmeczi bányász academia, hét új püspökség, a királyi testőr sereg, a sz. István és Theresia nevű vitézrendek, az urbarium, a katonatartás rendszere, a budai királyház, emlékei a magyar nemzettől kedvelt uralkodásának, mely alatt kezdette Ráth Mátyás kiadni az első magyar hírlapokat. II József, első királya Magyarországnak az Austria-Lothringeni házból, emberszeretettől, sok oldalu tapasztalástól és előítéleteken túl ható lélektől vezéreltetve, nagyobb buzgalommal mint okos alkalmazkodással sokfélét indított és intézett, a' minek tüzete a közönséges jóllét, az ország minden osztálybeli lakosinak boldogítása vala. De mivel a törvényesség és a nemzeti érzelem sértésével jártak eszközelei: a nemzetnek már már kitörő nehezitelésétől indíttatva, előállt azoktól, és a törvényes utra szándékozáék térni, midőn a halál véget vetett jóakaratu iparának. A török háboru, melybe ő II Katalin orosz czárné kedvéért keveredett vala, az első táborozásban, Lacy alatt, nem épen kívánatosan, a másodikban győzelmesen folyt Koburg és Loudon alatt, kik közül az első részessült Suwarovval a foksányi 's martinyestyei diadalmakban, a második megvette Nándorfejérvárat. II Leopoldot csak mutatta az irigy sors a magyar nemzetnek. Felette emlékessé teszük mégis két esztendei uralkodását azon törvények, mellyek Magyarország függetlenségét és önállását biztosítják, a nemzeti nyelv keletének és divatjának alapot vetnek, a vallásszabadságot helyre állítják, az örökös jobbágyságot eltörlik; és azon 9 országos kiküldöttségek, mellyeknek feladmányá vala, meggondolt javaslatokat tenni az ország állapotjának minden tekintetbeli javítására a törvényes uton. Loudon foglalmányai a szisztovi békekötésben visszaadattak a fényes kapunak. I Ferencz, minekutána általesett hosszas és veszélyes hadakozásain a francia köztársasággal és Napoleon császárral, megnyitotta atyai keblét a magyar nemzet panaszainak és óhajtmányinak, és a nemzet képviselőjével együtt iparkodik virágzásra 's gyümölcsözésre nyítni az országos jóllét bimbajit, mellyeket II Leo-

pold uralkodása hajtott vala. Míg a' király és a' rendek közös iparától szép remények teljesedését várja a' magyarhon, uj élet keletkezik benne mind a' tudományos és nemzeti miveltség pályáján, mind közhasznu intézetek létesítésében, különösen némelly értelmes és buzgó honfiak törekedése 's áldozatai által, a' kiket az utákor fog áldva megnevezni.

Fábri Pál.

OSZK

F O G L A L A T.

	Lap.		Lap.
K	1	Kamptz (Károly Alb. Krist. Henr.)	26
Kaaba I. Mekka	—	Kanári pinty	—
Kabai (Gellért)	—	Kanári szigetek	—
Kabbalah	—	Kandia	—
Kabold	2	Kanizsa (nagy)	29
Kabul, I. Afganok	—	Kant (Immanuel)	30
Kadi	—	Kantakuzeno (György és Sánd.)	33
Kaestner (Ábrahám Gotthelf)	—	Kantemir (Demeter)	34
Kaffa (Feodosia)	—	Kanton	—
Kafferek	3	Kapitanik	35
Kaftan	—	Kapitány	—
Kagylók	—	Káplán	—
Kahira	—	Kapnist (Wassiljewics Vassil)	36
Kaimakan	4	Kapósi (Kapusi Sámuel)	—
Kaiserslautern (Lautern)	—	Kaposvár	—
Kakaofa	—	Kaprinai (István)	—
Kakasviadal	—	Kaproncza	—
Kakerlakok	5	Káptalan	—
Kákoni (Péter)	—	Kapu	37
Kalamata	—	Kapudan Basa	—
Kaland	6	Kapuvérér	—
Kalandok	—	Kár Károsítás	—
Kalckreuth (Fridrik Adolf, gróf)	—	Kar (Chor)	39
Káldy (György)	7	Karácson	40
Kalendárium	—	Karaiták	—
Kali I. Alkali	—	Karamsin (Nicolai)	—
Kalifa	11	Karancs (hegy)	—
Kallózni	15	Karancs (falv.)	—
Kalkbienner (Fridrik)	—	Karancsebes	41
Kálmán	16	Karat	—
Kalmár (György)	18	Karének	—
Kalmukok (Ölotok, Eluthok)	19	Karinthia	—
Kálnoki (Sámuel)	20	Karlovicz	42
Kalvária, Kalváriahegy, Gőlgatha	—	Karlsbad (Károlyferdeje)	—
Kamara	—	Karlsbadi békegyűlés	43
Kamara (magyar kir. udvari)	—	Karlsruhe	—
Kamaramuzsika	21	Kárméntés	44
Kamaratudományok	22	Karmin	—
Kamat	23	Károk és Rendek I. Ország-	—
Kamcsatka	24	karok és rendek	—
Kamenz	25	Karolina (Amalia Erzsébet)	—
Kámför	—	Karolina (Mária)	46

	Lap. 1	Lap.
Karolina Mathilda	47	Katalin (II) orosz császárné 90
Károly (nagy)	48	Katalin (Pawlowna) württem-
Károly (IV), német császár	54	bergi királyné 94
Károly (V), német császár és spanyol király	53	Katalin (Brandenburgi) —
Károly (VII), német császár	56	Katona István —
Károly (I, Karobert, Károly Robert), Magyarok kir.	—	Katonai alkotmány 95
Károly (Kis), mint nép. király III, mint magyarországi II.	59	Katonai gazdaság 96
Károly (Martell) I. András (III)	61	Katonai irók —
Károly (Martell) I. Lajos, (I)	—	Katonai iskola 97
Károly, mint német császár VI, mint magy. király III.	—	Katonai tudományok 99
Károly (I), ang. király	63	Kátrány 100
Károly (II) ang. kir.	66	Katzbach melletti ütközet 101
Károly (mérész) burg. herczeg	68	— Kaukazus 102
Károly (VII) I. Franciaország és Jeanne d' Arc	69	Kaunitz (Venczel Antal) 104
Károly (IX) francia király	—	Kauczuk (Caout-chouc) 106
Károly (Filep X) francz. kir.	70	Kauris (csigapénz) —
Károly (IV) spanyol király	72	Kávé —
Károly (XII) Svédorsz. kir.	73	Kávéházak 109
Károly (XIII) Svédorsz. kir.	76	Kaviár (Ickari) 110
Károly (XIV János) Svédország királyja	—	Kazinczy (Ferencz) —
Károly Ágoston, Svédország koronáörököse	81	Kazy Ferencz 111
Károly Ágoston I. Weimar	—	Kazy János —
Károly Eduard (Stuart) I. Eduard	—	Kecs (Anmuth) —
Károly Eugen württemb. her.	82	Kecske 112
Károly Emmanuel (I) savoyi herczeg	—	Kecskemét —
Károly - Fejérvár, hajdan Gyulafejérvár	83	Kegyelmezési jog —
Károly Lajos, ausztriai főherczeg	—	Keith (Jakab) —
Károly Theodor Nádorbajországi választó fejedelme	84	Kékfesték 113
Károlyi (Gáspár)	85	Kékfestőfű (Csülleng D. F.) —
Károlyi (Lőrincz)	—	Kéksavany (kéklőgyulatsav., acidum hydrocyanicum, borussicum) 114
Károlyvár	—	Kelemen pápák —
Kárpátok	—	Kelet 118
Kartács	—	Keletindia —
Karton	86	Keletindiába hajózók 121
Kártyajáték	—	Keletindiai literatura —
Karvaly, Károly	—	Keletindiai mythologia 125
Karyatidák	—	Keletindiai nyelvek 138
Kasan	—	Keletindiai társaságok 140
Kaspium tenger	87	Keleti tenger, I. Balti tenger 144
Kassa	—	Keletromai császárság, I. Byzantium —
Kassel	88	Kellemes —
Kastok	—	Kellermann, valmyi herczeg —
Katalin (Medici)	—	Kemény (János, Győr-Monostori báró) 145
Katalin (I) orosz császárné	89	Kemeny János (Magyar-Győr-Monostori) erdélyi fejedelelem —
		Keményység 146
		Kempelen (Farkas) —
		Kender 147
		Kendi Sándor —
		Kendőző szín 148
		Kéneső —

	Lap.		Lap.
Kéneső szerek	149	Keresztények üldöztetése	191
Kenet	151	Keresztes hadak	192
Kenet (utolsó)	—	Keresztes urak	194
Kénkő	—	Keresztség	—
Kénkőeső	—	Keresztségismérlők (Anabap- tisták)	—
Kénmáj és Kéntej	152	Kereszturi Pál	—
Kénsavany I. Vitriol	—	Kerguelen Tremarec (Ives Jo- seph de)	195
Kényvirág I. Kénkő	—	Kéri (Ipolykéri) János	—
Kenyér	—	Kéry (Borgias) Ferencz	—
Kenyérfa	—	Kermes	196
Kenyérlevél	—	Kerület	—
Kenyér 's borváltozás	—	Kerületi táblák	—
Kényesség	153	Keskenyut	197
Kép	—	Keszthely	—
Képdulók	154	Kétárnyékuak	—
Képfaragás (sculptura)	155	Kételkedés	—
Képfaragás története	—	Kétértelműség	198
Képirás v. Képirásmestersége	162	Kéthangu tétel	—
Kepler (János)	167	Kétlakiak, kétéltűek	—
Képöntés	169	Kétnemű, Nőshim (Herma- phroditus)	199
Képpüreg	—	Kéttagu (binomialis)	—
Képviselők	—	Kettősének I. Duett	—
Képzlet	170	Kettőspont, kéntpont I. He- lyesírási jelek	—
Képzelőtehetség	—	Kettős ütés (Doppelschlag)	—
Képző művészetek	172	Kettősviadal, Párviadal	—
Képző ösztön	—	Kevélység	200
Kératry (August Hilarion)	—	Kéza Simon	—
Kerecsen, Kelecsen	173	Kezesség (fidejussio)	201
Kerekasztal	—	Kézirat, Kéziratok	—
Kerekbenforgás (rotatio)	174	Kézirati	202
Kerekhatod (sextans)	—	Kézköszvény (Chiragra)	—
Kereknegyed (quadrans)	—	Kézmiives számvetés	—
Kereknyolczad (octans)	175	Kézsmárk	—
Kerekszám (Cyclus)	—	Kézvonat	203
Kerengő töke (Nemzeti gaz- daság)	176	Kiadás	—
Kereset, keresetmód	—	Kiadás, Könyvkiadás	—
Kereset, Keresetlevél	—	Kiadás	—
Kereskedés	177	Kiaechta	204
Kereskedési bilanx	178	Kiásások	—
Kereskedési egyezségek	179	Kibujdosók	206
Kereskedési egyesületek	180	Kiel	—
Kereskedés ijus	181	Kielégítés	—
Kereskedési kamarák	—	Kieli béke	207
Kereskedési literatura	182	Kienlong	—
Kereskedési politica 's policzia	183	Kifejezés	208
Kereskedési szabadság	—	Kifejlesztés elmélete (Evolutions- theorie)	—
Kereskedési számtartó	184	Kifogás	—
Kereskedési társaságok	—	Kifürkészni	—
Kereskedési törvényesékek	—	Kigyók	—
Kereskedési utak	186	Kigyókö	210
Kereszt	187	Kihagyás-jel I. Helyesírási jelek	—
Keresztállás (Querstand)	—		
Keresztbulla (Cruzada)	—		
Keresztély (II) Dánia királyja	—		
Keresztély (IV) Dan. kir.	189		
Keresztények v. kereszténység	190		

	Lap.		Lap.
Kiházásítás	210	Kleist (Henrik)	246
Kikellői (János)	—	Kleist (nollendorfi, Fridrik Emil.)	247
Kikiáltás (proclamata)	—	Kleve herczegség	—
Kiköltözés	—	Klimax és Antiklimax	248
Kikötő	211	Klinger (Fridrik Maximilian)	—
Kiküszöbölés	—	Klopstock (Fridrik Gottlieb)	249
Kilenczed	—	Knees (Knaezi)	251
Kilogramme l. Gramme	212	Kneller (Gottfried)	—
Kimélő Bankok	—	Knigge (Adolf Ferencz Frid. Lajos, báró)	252
Kincs	213	— Knight	253
Kincstári papirosok	—	Kingsbergen (János Henr. van)	214
Kingsbench	—	Kingston (Ersébet)	—
Kingsbergen (János Henr. van)	214	Kő	256
Kingston (Ersébet)	—	Kobalt (bányany)	—
Kinisi Pál	215	Kobi	—
Kinszerítés	216	— Koblenz	—
Kinzás	—	Koburg fejedelemség	—
Kioszk	218	Kócsag	257
Kipárolgás	—	Kocsi	—
Király	219	Koczka (cubus)	—
Királyhegy	220	— Köd	258
Királyi curia (kir. udvar)	—	Ködesillagok, ködfoltok	—
Királyi haszonvételek	—	Köcsö	—
Királyi jóváhagyás v. hely- — benhagyás	—	Kohári István (Csábrági és szittnyai gróf)	259
Királyi Jus (Jus regium)	221	— Köhögés	260
Királyi tábla	—	Kókosfa	—
Királyi ügyész	222	Kolberg	261
Királyi ügyész örökösödése	223	Kölcssey (Kölcssei) Ferencz	—
Királyi városok (szabad)	224	Kölcsön	262
Királyvíz l. Választóvíz	227	— Kölcsönbank	—
Kircheisen (Frid. Leop.)	—	Koldulóbarátok	—
Kirgizek (Kirgiz-Kaizakok)	228	Koldusok	—
Kirohanás	—	Köleséri (Kereséri) Sámuel	263
Kisérés	229	Kolini ütökzet	—
Kisérő csillagok l. Társcsil- — lagok	—	Kolinovich Gábor	264
Kis János	—	Kollár Ferencz Ádám	—
Kisfaludy (Kisfaludi) Károly	251	Köln	265
Kisfaludy (Kisfaludi) Sándor	253	Kolonics (Leopold)	—
Kisgordon (kispögő, koboz, — violoncello)	258	Kolosvár	—
Kishegedű (Violino) l. Hegedű	259	Költése a' madaraknak	—
Kismarton sz. kir. város	—	Költő (koszorus)	267
Kiszáradás l. Atrophia	—	Költés	—
Kitérés, a' muzsikában	—	Költés története	—
Kiterjedés	240	Költői miv	269
Kitonics (Kosztaniczai) János	—	Költözési adó	—
Kiváltság	241	Költség	—
Kivánás	—	Komárom (Rév)	—
Klaproth (Henrik Julius)	242	Komáromi (János)	270
Klarinet l. Clarinet	—	Komáromvármegye	—
Klastromok	—	Kömassa, kötömeg	—
Klastromi fogadás	245	Kömetezés mestersége l. Li- — thoglyptica	—
Klavir (Clavichordium)	—	Komjáti (Benedek)	—
Klavirkivonat	—	Komló	—
Kleiszt (Ewald Keresztély)	—	Kompasz	271

	Lap.		Lap.
Kon-fu-tse (Confucius)	272	Koronavárosok	301
Kongo	273	Koronázás	—
Konstantinápoly	274	Körös (Nagy) mv.	—
Konstantinápolyi egyházi gyű- lések	276	Körös (Sebes, Fejér és Fe- kete) folyók	502
Konstanz	—	Körös sz. kir. v.	—
Könyavalya	—	Körösbogár	—
Konyhasó I. Só	279	Körösi Csoma Sándor	—
Könyük és Könyműszerek	—	Körösvármege	304
Könyomat I. Lithographia	280	Korpona sz. kir. v.	—
Könyvbírálat	—	Kórság I. Epilepsia	—
Könyvdűh (Bibliomania)	281	Körüírás (paraphrasis)	—
Könyvkedvelés	—	Körülmételés	—
Könyvkereskedés	—	Körrajz (Contour)	—
Könyvnyomtató műhely	—	Korvey klostrom	505
Könyvnyomtatás	—	Kosadawleff	—
Könyvtár	283	Kosciuszko (Thádé)	506
Könyvtárnok	—	Kosegarten (Lajos Theobul)	509
Könyvtartás I. kereskedési számtartó	284	Koser (Kasa, Kauscher)	—
Könyvtalalom	—	Kosloff (Iwan)	—
Könyvtudomány	—	Köszeg	310
Kopal	285	Köszén	—
Kopeke	—	Köszvény	511
Kopenhaga	—	Kóta	312
Kopernicus	286	Kótairó, Kótázó műszer	315
Koponya	288	Kótametszés, I. Kótanyom- tatás	—
Koponyatudomány	—	Kótanyomtatás	—
Koppány mv.	289	Kótarendszer, I. Kóták	314
Koppi Károly	—	Köteles Sámuel	—
Koptusok	290	Kötelesség	315
Kör	—	Kötelezés	316
Korais (Adamantios)	291	Kötés (egyezés, alku)	—
Korallok, klárisok	—	Köthen (Anhalt)	—
Koran (Alkoran)	—	Kotopaxi	317
Kores	292	Kotzebue (August Fridrik Ferdinand)	—
Korcsolázás	—	Kotzebue (Otto)	319
Korea	—	Kova	—
Körének	295	Kovasóczy Farkas	—
Koregyenlítés	—	Követ	—
Korfu (hajd. Corcyra)	—	Követség	320
Kórházak (isptályok)	—	Követelő	321
Korinna	294	Következtetés	—
Kormány mesterség a' hajó- zásnál, I. Hajókázás mes- tersége	—	Kövyáltak I. Geognosia és Ösvilág	322
Körmend mv.	—	Kövy Sándor	—
Kőrmöcbánya sz. kir. v.	—	Kozákok	—
Kornack	—	Közbenjáró	324
Kornélyi János	—	Közbevetők (interjectio)	—
Körner (Theodor)	295	Közbirtok	325
Koromandel (Dsolamandol)	296	Középamerika	326
Korona	—	Középhangok	—
Koronajavak	297	Középkor	—
Koronakerület	—	Középkori diákság	329
Koronaüggyvéd	—	Középponti erők	—
Koronaüveg (Crownglas)	301	Középponti igazgatás	—

	Lap.		Lap.
Középponti mozgás	350	Krisztusfejek	345
Középponti tűz	—	Kriván	346
Középsavak (középsók)	—	Kronika	347
Közérsés — (politikai tekintetben)	—	Krug (Wilhelm Traugott)	—
Közérsés	—	Krumpli	348
Közjáték I. Intermezzo	351	Krusenstern (Ádám János)	—
Közkereskedés	—	Kufi irás, kufi pénzek	350
Közlélek	—	Kufstein	351
Közönség	—	Kukacz	—
Közszermény (hitvesi)	352	Kulcs	—
Köztársaság	—	Kulichan (Taamasp)	352
Közvélemény	353	Kulmi ütközet	—
Közvetetlen RendeK	354	Külmivek	354
Kranach (Lukács)	—	Különnemű (heterogeneousum)	355
Krasicki (Ignác)	355	Különös földképek	—
Krassovármege	—	Kunersdorfi ütközet	—
Krasznahorka	356	Kunok és Jászok	356
Kray (Jakab)	—	Kunság (Nagy és Kis)	358
Krayenhoff (Cornelius Rudolf)	—	Kup	—
Krefeld	357	Kurdok	—
Kreml, Kremlin	—	Kurili szigetek	359
Kreta, I. Kandia	—	Kurland	360
Kréta	—	Kurland (Anna Sarolta Do-	
Kretinusok	—	rottya)	—
Kreutzer (Conradia)	358	Küstrin	361
Kreutzer (Rudolf)	—	Kürtzengés esztendeje	—
Krisztina, svéd királyné	—	Kuruzsoló	—
Kristóf, a' küzdő	341	Kutusoff (smolenszki herczeg)	362
Kristóf (szent)	342	Kuxhaven	—
Kristóf, württembergi herczeg	—	Kvarz	363
Krisztus (Jezus)	345		

L.

L	363	Laertes	368
Laar v. Laer (Léter)	—	Laetare	—
Labdajáték	364	Lafayette (Gilbert Mortier, marquis de)	—
Lábköszvény	—	Laffitte (Jacques)	373
Laboratorium	—	Lagrange (József Lajos)	375
Laborde (Sándor Lajos József, gróf)	—	Lagus, Lagidák, I. Ptolemaeusok	376
Labrador	365	Lágyférgyek (Mollusca, Puhángok)	—
Lábujak	—	Laharpe (Jean François)	377
Labyrinth (tömkeleg)	366	Laharpe (Frédéric César)	—
Lacaille I. Caille	—	Laibach	378
Lacedaemon I. Sparta	—	Laicusok	379
Lacépède (Bernard Germain Etienne)	—	Lainé (József Henrik Joachim)	—
Lachaise (François d' Aix de)	—	Lais	—
Lachesis I. Párkák	368	Laios I. Oedipus	380
Lachrymae Christi	—	Lajos (I. Nagy) Magyarok királya	—
Lactantius	—		
Lady	—		
Ladronok vagy Tolvajszigetek	—		

	Lap.		Lap.
Lajos (II) Magyar- és Csehország királya	583	László (V) magy. kir.	416
Lajos (IV), a' bajor, német császár	587	Látás	417
Lajos Filep, I. Filep Lajos	—	Láttamozás	—
Lajos (IX, a' szent) Franciaák királya	—	Lateranum	—
Lajos (XII) Franciaország királya	388	Laterna magica I. Varáslámpa	418
Lajos (XIII) Franciaország kir.	590	Latinusok (Latini)	—
Lajos (XIV) Franciaország királya	591	Latin nyelv I. Romai nyelv	—
Lajos (XV) Franciaorsz. kir.	393	Latin császárság I. Byzantiumiak	—
Lajos (XVI) Franciaorsz. kir.	596	Latium	—
Lajos (XVII) Franciaorsz. kir.	398	Latona (a' Görögöknél Leto és Lato)	419
Lajos (XVIII) Franciaorsz. kir.	599	Látványok	—
Lajta	402	Laudon I. Loudon	—
Lak I. Rupia	—	Lauenburg	—
Lalande (József Jeromos)	—	Lausanne	420
Lama	—	Lausitz	—
Lamarque (Maximilián, gróf)	403	Lawrence (Sir Thomas)	422
Lamartine (Alfonse de)	404	Láva I. Vulkánok	423
Lambert herczeg	405	Lavalette (Marie Chamans, gróf)	—
Lancelot, a' tavi	—	Lavater (János Gáspár)	—
Láncz I. Mérések	—	Lavoisier (Antal Lőrincz)	426
Lánczszabásu számvetés	—	Láynez (Jakab)	427
Landamman I. Schweiz	—	Láz,	—
Landau	406	Lázár	430
Lannes, francia marsall	—	Lazaristák	—
Lant (lyra)	—	Lazurkő	—
Laocoon	407	Lazzaroni	—
Laoni ütközet I. Chatilloni Congressus	—	Leánynegyed v. Józszágnegyed (quartalitium)	431
Laplace (Pierre Simon, marquis de)	—	Lebrun (Károly Ferencz, piacenzai herczeg)	—
Lapponia	—	Lech, Leck	432
Lares (Familiares)	409	Lectura	—
Larissa (tör. Jenischeher)	—	Leda	433
Laroche-Jacquelin I. Roche Jacquelin és Vendée	—	Lefebvre (Ferencz József)	—
Larrey (Dominique Jean, baron de)	—	Legatum I. Hagymány	434
Lárva	—	Legatus	—
Las Casas (Don Bartholomeo de)	—	Legelői jus	—
Las Cases (végróf de la Cause, gróf Las Cases Emanuel Auguszt Istenedta)	410	Legenda	—
Lascaris (Constantin)	412	Legendre (Adrian Marie)	—
Lascy (Lacy Ferencz Móricz, gróf)	—	Legio	435
László (I) magyar király	—	Legio fulminatrix	—
László (II) magy. kir. I. István (III)	414	Legrád	436
László (III) magy. kir. I. Imre's András (II)	—	Légsavany I. Gáznemek	—
László (IV. kun), magy. kir.	—	Lehelés, Lélekzés	—
		Leibnitz (Gottfried Wilhelm)	—
		Leipzig városa	437
		Leírás (descriptio)	438
		Lél	—
		Lélek	439
		Lélekciszár	440
		Lelkesülés	—
		Lélekgyógytudomány	—
		Lélekjelenés	—
		Lélekműszere, Lélek organuma	441

	Lap.		Lap.
Léleknyavalyák	441	Levante	471
Lélek tehetségei	—	Levegő	—
Lélekvándorlás	442	Levegőerőtudomány	—
Lelesz	443	Levegőfűtés	—
Lemberg (lengyelül Lwow)	—	Levegőgolyó I. Aerostat	472
Lemercier (Nepom. Lajos)	444	Levegői tűnemények (meteora)	—
Lemures (Maniæ, Lamiæ)	—	Levegői vas (meteorvas)	—
Len I. Kender	—	Levegőkör (légkör, atmosphaera)	473
Lendva (alsó)	—	Levegőkör tudománya	—
Lengyel (Polonaise, alla Po- lacca)	—	Levegősavany I. Gáznemek	—
Lengyelhaj	445	Levegősulymérő I. Barometrum	474
Lengyel literatura	—	Levegőszivattyu	—
Lengyel nyelv	449	Levelek	475
Lengyelország	450	Levelei Juniusnak	477
Lengyelország történetei 1815ig	—	Levéltár	479
Lengyelország történetei 1815- től fogva maig	456	Levena	—
Lény	—	Levente	—
Leo (I, nagy) pápa	—	Leviták	—
Leo (X) pápa	—	Lexicon (szókönyv)	480
Leo (XII) pápa	458	Leyden (Lugdunum Batavorum)	—
Leonidas, spartai király	—	L' Hopital (de) I. Hopital	—
Leoninus versek	—	Libanon és Antilibanon	481
Leontium (Leontia)	459	Libatio	—
Leopold (I) császár és magyar király	—	Libellus	—
Leopold (II) császár és magyar király	460	Liberia (Livrée)	—
Leopold (I) dessau herceg	—	Libertas	—
Leopold (I, György Kerestély Fridrik) belgiomi kir.	461	Libethánya	—
Leopoldvára	462	Libya	—
Lép	—	Licentiatius	482
Lepanto	463	Lichtenberg (Kristóf György)	—
Lepárolás (destillatio)	—	Lictorok (lictores)	483
Lépesőzet	—	Lichtenstein fejedelemség	—
Lepkék (pillék, pillangók)	464	Liefland	484
Les	—	Liga (Ligue)	—
Lesage (Alain René)	—	Ligny ütközet I. Quatrebras és Vaterloo	486
Lesbos	465	Liguria	—
Lessing (Gotthold Ephraim)	466	Liguori (Alphonse Maria de)	—
Lesueur (Eustache)	469	Lille (németalföldiesen Ryssel)	—
Leszállítás (condescensio)*	—	Lima	487
Leszállítás (devaluatio)	—	Linea	—
Letétel (depositum)	—	Lineahajó	—
Letételbank I. Depositobank	470	Lingam	—
Lethargia	—	Linné (Károly)	—
Lethe	—	Linz	489
Lettek I. Liefland	—	Lipari (a' régiéknél aeoliai) szig.	—
Leucadia	—	Lipogrammaticus iratok	490
Leuchtenberg	—	Lippa	—
Leucosyrosok I. Cappadocia	—	Lippe	—
Leucothea I. Ino	—	Liptóvármegye	—
Leuctra	—	Liqueur	491
Leütés, lecsapás, leveretés	—	Liquor Anodynus	—
Léva	—	Lissabon	—
		Liszt János	492
		Liszt	—
		Liszttharmat	—
		Litánia	493

	Lap.		Lap.
Lit de Justice	493	Löwen (Loeven, Leuven, fran- cziálul Louvain)	518
Literatura	—	Loxodromia	—
Literatura története	494	Loyola Ignác z. I. Jesuiták	—
Literaturai újságok, I. Újságok, évi és havi írások	496	Lübeck	—
Lithographia, könyomás	—	Lubló	519
Lithoglyptica	—	Lucanus (Marcus Annaeus)	—
Lithotritia	—	Lucas (leydeni)	—
Lithurgica	—	Lucca	520
Lithvania (honi nyelven Litwa)	—	Lucianus	—
Litotis v. Litotes	497	Lucifer, világosságáhozó	521
Liturg	—	Lucilius (Cajus Ennius)	—
Livadia	—	Lucina	—
Liverpool (Robert)	498	Lucretia I. Brutus	—
Livia Drusilla	499	Lucretius (Titus Caius)	—
Livius Andronicus (Titus)	500	Lucski	522
Livius Titus	—	Lucullus (L. Licinius)	—
Livorno	—	Ludas	523
Livre (tulajdonképen font)	501	Lugos	—
Ló	—	Lugsavak I. Alkali	—
Locke (János)	502	Luisiana	—
Locris	503	Lukács	524
Löcse	—	Luna	—
Lodi	—	Lüneburg	—
Lófark	504	Lunéville	—
Logarithmus (arányszám)	—	Lunévillei béke	—
Logica	505	Lusitania I. Spanyolország és Portugalia	525
Logographusok	507	Lustratio	—
Logogriph	—	Luther (Márton)	—
Loire	—	Lüttich (francz. Liége, holl. Luyk)	528
Lombardia	—	Lützen	—
Lombardi szövetség I. Olasz- ország	508	Luxembourg (François Henri de Montmorency, herczeg)	—
Lombardi iskola I. Olasz mi- vészéség és képirás történetei	—	Luxemburg	529
Lomnicz	—	Luzern	—
London	—	Lyceum	—
Londonderry	511	Lycurgus	—
Longimetria I. Földmérés	512	Lydia	532
Longobardok v. Langobardok	—	Lymphaticus rendszer (Nyirk- edények rendszere)	533
Losonez	—	Lyon	—
Lotharingia	—	Lyra	—
Lotus, Lotos,	513	Lyrri költészség	534
Lotteria	—	Lysander	—
Loudon, v. Laudon (Gedeon, báró)	514	Lysias	536
Louisd'or	516	Lysimachus	—
Louvois	—	Lysippus	537
Louvre	517		

M.

M	537	Maeander	537
M'	—	Maas	538
Mac I. M'.	—	Macabér (dances macabres)	—

	Lap.		Lap.
Macao	539	Magellan (Fernando de)	549
Macbeth	—	Magia	550
Maccaroni	—	Magismus l. magia	552
Maccaroni versek	—	Magna charta l. Charta magna	—
Macedonia	—	Magnások	—
Maecenas (C. Cilnius)	—	Magne l. Éjszaki Mythologia	—
Maceratio	540	Magnes	—
Machaon, l. Aesculap	—	Magnető	—
Macrobiotica	541	Magnetismus	553
Mád	—	Magnetismus (állati)	556
Madagascar	—	Magszakadás	557
Madarak	—	Magura	558
Madera, Madeira	544	Magyar banderium l. Banderium	—
Madisson (James)	—	Magyar borok	—
Madonna	545	Magyar király l. Magyarország	—
Madras	—	természeti 's polg. állapot	559
Madrid	—	Magyar korona	—
Madrigal	—	Magyar literatura	—
Maeonides l. Homer	546	Magyar nyelv	565
Mag	—	Magyarok	567
Magánbank	—	Magyar országgyűlés l. Magyarország	568
Magántörvény	—	Magyarország termész. és polg. állapotja	—
Magasság	—	Magyarország története	576
Magasságmérés	547		
Magda (Pál)	548		
Magdeburg	549		

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

